

ПРОЛЕТЕРИ СВИХ ЗЕМАЉА, УЈЕДИНИТЕ СЕ!

КАРЛ МАРКС

КАПИТАЛ

КРИТИКА ПОЛИТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ

І ТОМ
КЊИГА ПРВА
ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ
КАПИТАЛА

1947
КУЛТУРА

Друго издање

поправљено по редакцији Маркс-Енгелс-
Лењиновог института

Превели
МОША ПИЈАДЕ и РОДОЉУВ ЧОЛАНОВИЋ

★

Лењинов чланак »Карл Маркс«
превела Лепосава Нешић-Пијаде

КАРЛ МАРКС

КАПИТАЛ

КРИТИКА ПОЛИТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ

ПО РЕДАКЦИЈИ
МАРКС-ЕНГЕЛС-ЛЕЊИНОВОГ
ИНСТИТУТА

БИБЛИОТЕКА МАРКСИЗМА-ЛЕЊИНИЗМА

КАПИТАЛ

В. И. ЛЕЊИН
КАРЛ МАРКС
УВОД У МАРКСИЗАМ

Карл Маркс родно се 5 маја 1818 г. у граду Триру (Порајнска Пру-ска). Отац му је био адвокат, Јеврејин, и 1824 год. прешао у протестанство. Породица је била имућна, културна, али није била револуционарна. После завршене гимназије у Триру, Маркс се уписује на универзитет, најпре у Бону, затим у Берлину. Студира правне науке, али пре свега историју и филозофију. Завршивши универзитет 1841 г. бранио је докторску дисертацију о филозофији Епикура. По својим схватањима Маркс је тада још био хегелјанац-идеалист. У Берлину је припадао кругу „левих хегелјанаца“ (Бруно Бауер и др.), који су се трудили да из Хегелове филозофије извуку атеистичке и револуционарне закључке.

После завршетка студија Маркс одлази у Бон, рачунајући да постане професор. Али је реакционарна политика владе, која је 1832 г. одузела катедру, Лудвигу Фојербаху и 1836 г. поново одбила да га прими на универзитет, а 1841 г. није допустила младом професору Бруну Бауеру да држи предавања на универзитету у Бону, приморала Маркса да се одрекне научничке каријере. Схватања левог хегелјанства у Немачкој развијала су се врло брзо. Лудвиг Фојербах, нарочито од 1836 г., почиње да критикује теологију и да скреће ка материјализму, који је њиме потпуно овладао 1841 г. („Суштина хришћанства“); 1843 г. излазе његови „Основни филозофски будућности“. „Требало је лично преживети ослободилачки утицај тих књига“ — писао је доцније Енгелс о тим делма Фојербаха. „Ми“ (тј. леви хегелјанци, међу њима и Маркс) „одједном смо постали фојербаховци.“ У то време су рајнски радикални буржуји, који су имали додирних тачака са левим хегелјанцима, покренули опозициони лист у Келну: „Рајнске новине“ (лист је почео излазити од 1 јануара 1842 г.). Маркс и Бруно Бауер били су позвани да буду главни сарадници, а октобра 1842 г. Маркс је постао главни уредник и преселио се из Бона у Келн. Под Марксовим уредништвом револуционарно-демократски правац листа постаје све одређенији, и влада је у почетку подвргла лист двострукој и трострукој цензури, а затим је решила да га сасвим забрани 1 јануара 1843 г. До тога рока Маркс је морао да напусти редакцију, али његов одлазак ипак није спасао лист, и он је био дефинитивно забрањен марта 1843 г. Међу нај-

значајнијим чланцима које је Маркс објавио у „Рајнским новинама“ Енгелс истиче поред доле наведених (види *Литературу**) и чланак о положају сељака-виноградара у долини Мозела. Новинарски рад је показао Марксу да не познаје довољно политичку економију и он почиње озбиљно да је проучава.

Године 1843 Маркс се у Кројцнаху жени својом другарицом из детињства, Џеиен фон Вестфален, с којом се верио још док је био студент. Његова жена је била из пруске реакционарне племићке породице. — Њени старији брат је био министар унутрашњих послова у Пруској у јединој од најреакционарнијих епоха, 1850—1858 г. У јесен 1843 г. Маркс одлази у Париз да у иностранству, заједно са Арнолдом Ругеом (1802—1880; леви хегелијанац, 1825—1830 у затвору, после 1848 г. емигрант; од 1866—70 бизмаркијанац) издаје радикални часопис. Изашла је само прва свеска тога часописа „Немачко-француски годишњак“. Престао је да излази због тешкоћа око илегалног растурања у Немачкој и због неслагања са Ругеом. У својим чланцима у томе часопису Маркс иступа већ као револуционар, објављујући „немилосрдну критику свега постојећег“ и нарочито „критику оружјем“, апелујући на масе и пролетаријат.

Септембра 1844 г. дошао је Фридрих Енгелс на неколико дана у Париз и отада постаје најближи Марксов пријатељ. Обојица су најактивније учествовали у тадашњем бурном животу револуционарних група у Паризу (нарочито значај је имало учење Прудона, са којим се Маркс одлучио обрачунао у својој „Беди филозофије“, 1847 г.) и одлучио се борити против разних учења ситнобуржоаског социјализма, израдили теорију и тактику револуционарног *пролетерског социјализма* или комунизма (марксизма). (Види Марксова дела из те епохе, 1844—1848 г.) На тражење пруске владе Маркс је 1845 г., као опасан револуционар, био протеран из Париза. Он прелази у Брисел. У пролеће 1847 г. приступили су Маркс и Енгелс тајном пропагандистичком удружењу „Савез комуниста“, узели видног учешћа на II конгресу тога савеза (новембар 1847 г. у Лондону) и по иалогу конгреса саставили чувени „Манифест Комунистичке партије“ који је изашао фебруара 1848 г. Са генијалијом јасношћу приказани су у томе делу и нови поглед на свет, доследни материјализам који је обухватао и област друштвеног живота, дијалектика као најсвестраије и најдубље учење о развоју, теорија класне борбе и светско-историјске револуционарне улоге пролетаријата, творца новог, комунистичког друштва.

* Овде и ниже Лењин упућује на „Библиографију марксизма“ коју је он саставио као прилог чланку „Карл Маркс“. — *Ред.*

Када је букинула фебруарска револуција 1848 г., Маркс је био про-теран из Белгије. Он поново долази у Париз, а отуда, после мартовске револуције, у Немачку, право у Келн. Тамо су од 1 јуна 1848 до 19 маја 1849 г. излазиле „Нове рајнске новине“; главни уредник био је Маркс. Нова теорија била је сјајно потврђена током револуционарних догађаја од 1848—1849 г., као што су је доције потврђивали сви пролетерски и демократски покрети свих земаља света. Победничка контрареволуција ставила је најпре Маркса под суд (ослобођен 9 фебруара 1849 г.), а затим га протерала из Немачке (16 маја 1849 г.). Маркс најпре одлази у Париз, али га и отуда после демонстрација од 13 јуна 1849 г. протерују, и он одлази у Лондон, где је живео до своје смрти.

Услови емигрантског живота, који су нарочито јасно осветљени у преписци Маркса са Енгелсом, били су веома тешки. Беда је директно гушила Маркса и његову породицу; да није било сталне пожртвоване финансијске помоћи Енгелса, Маркс не само што не би могао да заврши „Капитал“, већ би сигурно подлегао под притиском беде. Осим тога, многа учења и теорије ситиобуржоаског и уопште непролетерског социјализма приморавали су Маркса да стално води немилосрдну борбу, а понекад да одбија и најбесомучније и најварварскије личне нападе („Господин Фогт“) на њега. Избегавајући емигрантске кругове, Маркс је у низу историјских радова развијао своју материјалистичку теорију, посвећујући се углавном изучавању политичке економије. Маркс је ову науку револуционисао (види ниже: Марксово учење) у својим делима „Прилог критици политичке економије“ (1859) и „Капитал“ (том I, 1867).

Епоха оживљавања демократских покрета крајем 50-их и 60-их година поново је покренула Маркса на практичну делатност. Године 1864 (28 септембра) основана је у Лондону чувена I Интернационала, „Међународно радничко удружење“. Маркс је био душа тога удружења, аутор првог његовог „манифеста“ и масе резолуција, изјава и прогласа. Уједњујући радничке покрете разних земаља, трудећи се да у правцу заједничког рада усмери разне форме непролетерског, премарксистичког социјализма (Мацини, Прудон, Бакуњин, енглески либерални тредјунионизам, ласаловско десно колебање у Немачкој и томе слично), борећи се против теорија свих тих секта и школа, Маркс је исковао јединствену тактику пролетерске борбе радничке класе у разним земљама. После пада Париске Комуне (1871) коју је Маркс (у „Грађанском рату у Француској 1871“) тако дубоко, прецизно, сјајно, борбено и револуционарно оценио, и после расцепа Интернационале који су изазвали бакуњинисти, она ванше није могла остати у Европи. После конгреса Интернационале у Хагу (1872) Маркс је издејствовао да се Генерално веће Интернационале премести у Њујорк. Прва Интернационала

завршила је своју историјску улогу уступивши место епохи неизмерно јачег пораста радничког покрета у свима земљама света, управе своји развијања покрета у ширину, стварања масовних социјалистичких радничких партија на бази појединих националних држава.

Напоран рад у Интернационали и још напорнији теоретски рад потпуно су подрили Марксово здравље. Он је и даље радио на преради политичке економије и на завршавању „Капитала“, скупљајући масу новог материјала и изучавајући низ језика (на пример, руски), али болест му није дала да заврши „Капитал“.

2 децембра 1881 г. Марксу је умрла жена, 14 марта 1883 г. Маркс је тихо заувек заспао у својој наслоњачи. Сахрањен је поред своје жене и Јелене Демут, верне служавке која је била скоро члан породице, на гробљу Хајгет у Лондону.

МАРКСОВО УЧЕЊЕ

Марксизам је систем Маркових схватања и учења. Маркс је био настављач и геиријални завршилац три главна идеја правца XIX века који су припадали трима најнапреднијим земљама човечанства: класичне немачке филозофије, класичне енглеске политичке економије и француског социјализма у вези са француским револуционарним учењима уопште. Изваредна доследност и монолитност Маркових схватања, признате чак и од његових непријатеља, схватања која у својој целини претстављају савремени материјализам и савремени научни социјализам као теорију и програм радничког покрета свих цивилизованих земаља света, изискују да пре излагања главне садржине марксизма, инаме Марковог економског учења, укратко прикажемо његове погледе на свет уопште.

ФИЛОЗОФСКИ МАТЕРИЈАЛИЗАМ

Почев од 1844—5 г., када су се оформили Маркови погледи на свет, он је био материјалиста, а посебно присталица Л. Фојербаха, сматрајући и доцније да су његове слабе стране искључиво недовољна доследност и недовољна свестраност његовог материјализма. Светско-историјски, „епохални“ значај Фојербаха Маркс је видео управо у његовом одлучном раскиду са идеализмом Хегела и у прокламовању материјализма, који је још „у XVIII веку, нарочито у Француској, водио борбу не само против постојећих политичких установа и против религије и теологије“, „већ и... против сваке метафизике“ (у смислу „пизане спекулације“ за разлику од „трезне филозофије“) („Света породица“ у „Књижевиој оставштини“).

„За Хегела је — писао је Маркс — процес мишљења, који он под именом идеје претвара чак у самосталан субјекат, демијург (творац, стваралац) стварности... Код мене је идејни свет, напротив, само материјални свет пренет и прерађен у човековој глави.“ („Капитал“, I, поговор II издвњу.)

У пуној сагласности с том Марксовом материјалистичком филозофијом и излажући је, Ф. Енгелс је у „Анти-Дириигу“ — са којим се делом Маркс упознао већ у рукопису — писао:

...„Стварно јединство света не састоји се у његовом бићу већ у његовој материјалности, а ову је доквзана... дугим и напорним развитком филозофије и природних наука... *Кретање је форма опстанка материје.* Нигде и никада није било и не може бити материје без кретања... Материја се не може замислити без кретања, баш као ни кретање без материје... Ако се постави питање... шта су мишљење и свест и откуда они потичу, видећемо да су они — производ човечијег мозга и да је сам човек — производ природе, који се развио у извесној природној средини и заједно с њом. А при томе се само по себи разуме да производи човечијег мозга, који су у последњој линији ткође производи природе, не противрече осталој повезаности природе, већ одговарају њој.“ „Хегел је био идеалист, тј. за њега мисли његове главе нису биле више или мање вистрактни одрази („Abbilder“, Енгелс понекад говори о „снимцима“) реалних ствари или процеса, већ напротив, за њега су ствари и њихов развитак важили само као остврени одрази „идеје“ која је незнано где постојала још пре почетка света.“

У своме спису „Лудвиг Фојербах“, у коме Ф. Енгелс излаже своје и Марксове погледе о Фојербаховој филозофији и који је Енгелс дао у штампу тек пошто је претходно поново прегледао стари свој и Марксов рукопис из 1844—5 г. о Хегелу, Фојербаху и материјалистичком схватању историје, Енгелс пише:

„Велико основно питање сваке, в нарочито новије филозофије јесте питање о односу мишљења према бићу, духа према природи... шта чему претходи: дух природи или природа духу... Према томе, како су одговрвали на ово питање, филозофи су се поделили у два велика табора. Они који су тврдили да је дух постојао пре природе, и који су према томе на овај или онај начин признавали створење света... сачињавали су идеалистички табор. А они који су сматрали као прапочетак природу, припадали су разним школама материјализма.“

Свака друга употреба појма идеализам и материјализам у филозофском смислу доводи само до збрке. Маркс је одлучио одбацити не само идеализам који је увек на иеки начин везан с религијом, већ и сада веома проширено гледиште Хјума и Канта, агиостицизам, критицизам, позитивизам у разним његовим видовима, сматрајући такву филозофију као „реакционарни“ уступак идеализму, а у најбољем случају као „стидљив начин да се материјализам прихвати кроз задња врата, а да се јавно, пред очима публике, одбаца“. О овом питању види, осим поменутих дела Енгелса и Маркса, и Марксово писмо Енгелсу од 12 децембра 1866 г. Ту Маркс говори о чувеном природњаку Т. Хекслију „који

је опет иступио више материјалистички него последњих година“ и изјавио: „Уколико ми стварно запажамо и мислимо, не можемо никада сићи са терена материјализма“; у исто време Маркс му пребацује да је „опет отворио нова задња врата“ за агностицизам и хјумизам. Нарочито треба истаћи Марксово схватање о односу слободе према неопходности:

„Слобода“ је „увиђање нужности. Нужност је слобода само *уколико није схваћена.*“ (Енгелс у „Анти-Дирингу“.)

То значи: признање објективне законитости природе и дијалектичког претварања нужности у слободу (у исто време са претварањем „ствари за себе“, несазнате али која се може сазнати, у „ствар за нас“, „суштине ствари“ у „појаве“). Као основни недостатак „старог“ па и Фојербаховог материјализма (а тим пре „вудгарног“ материјализма Бихнера, Фогта и Молецога) Маркс и Енгелс су сматрали: 1) што је тај материјализам био „претежно механички“, и није узимао у обзир најновији развитак хемије и биологије (а данас би требало још додати: електрицитетске теорије материје); 2) што је стари материјализам био неисторичан, недијалектичан (метафизички у смислу антидијалектичког), и није доследно и свестрано спроводио схватање развитка; 3) што су они „суштину човека“ схватили апстрактно, а не као „збир“ (одређених конкретно-историјских) „свих друштвених односа“ и зато су само „објашњавали“ свет, док је ствар у томе да њега треба „изменити“, то јест нису схватили значај „револуционарне практичне делатности“.

ДИЈАЛЕКТИКА

Хегеловску дијалектику, као најсвестраније, садржним богато и дубоко учење о развоју, Маркс и Енгелс су сматрали за највећу тековину класичне немачке филозофије. Сваку другу формулацију принципа развоја, еволуције, они су сматрали као једнострану и садржним сиромашну, као унакажавање и искривљавање стварног тока развоја (који се врши често у скоковима, катастрофама, револуцијама) у природи и друштву.

„Маркс и ја — пише Енгелс — били смо скоро једини који смо из немачке идеалистичке филозофије спасли свесну дијалектику и пренели је на материјалистичко схватање природе и историје.“* „Природа је потврда дијалектике и управо најновији резултати природних наука показују да је та потврда веома богата (писано пре проналазак радијума, електрона, претварања елемената и томе сл.), да свакодневно пружа много материјала и тиме доказује да се у природи, у крајњој линији, збивања врше дијалектички, а не метафизички.“**

* Ф. Енгелс: „Анти-Диринг“, стр. 9 (издање „Напријед“, Загреб). — Ред.

** Исто, стр. 21. — Ред.

„Велика основна мисао, — пише даље Енгелс, — да свет није састављен од готових ствари, већ да претставља збир процеса у коме се наизглед непроменљиве ствари, а исто тако и њихове мислене слике у нашој глави, појмови, налазе у непрекидном мењању, настајању и пропадању, — ова велика основна мисао је од времена Хегела у таквој мери ушла у обичну свест, да она у том свом општем виду једва да нанлази на оспоравање. Али једна је ствар признавати је на речима, а друга — примењивати је у сваком поједном случају и свакој датој области истраживања.“

„За дијалектичку филозофију нема ничега једном за увек утврђеног, безусловног, светог. На свему и у свему она види жиг неизбежне пролазности, и ништа се не може пред њом одржати осим непрекидног процеса постајања и пропадања, бескрајног уздицања од нижег ка вишем. Она сама је само прост одраз тога процеса у мозгу који мисли.“

Према томе, дијалектика је — по Марксовом мишљењу — „наука о општим законима кретања, како спољног света, тако и људског мишљења“.

Ту револуционарну страну Хегелове филозофије преузео је и даље развио Маркс. Дијалектичком материјализму „није потребна никаква филозофија која стоји над осталим наукама“. Од раније филозофије остаје само „учење о мишљењу и његовим законима — формална логика и дијалектика“. А дијалектика, по Марксовом, као и по Хегеловом схватању, укључује у себи оно што се данас зове теорија сазнања, гносеологија, која свој предмет мора да разматра и историјски, проучавајући и уопштавајући постанак и развитак сазнања, прелаз од незнања ка сазнању.

Идеја развика, еволуције ушла је данас скоро потпуно у друштвену свест, али не преко Хегелове филозофије, већ другим путевима. Ипак у формулацији коју су тој идеји дали Маркс и Енгелс ослањајући се на Хегела, она је много свестранија, много богатија садржајем, него уобичајена идеја еволуције. Развика, као понављање већ пређених ступњева, али понављање друкчије, на вишој основи („негација негације“), развика који се не врши праволинијски, него такоређи у спирали; развика који се врши у скоковима, скопчан са катастрофама, револуционарним развика; — „прекиди у постепениости“; претварање квантитета у квалитет; — унутарњи импулси за развика који се рађају из противречја, из судара различитих сила и тенденција које делују на неко дато тело или у границама неке дате појаве или неког датог друштва; — узајамна зависност и најтежња, нераздвојна повезаност свих страна сваке појаве (прн чему историја открива све нове и нове стране), повезаност која пружа јединствен, законит светски процес кретања, — то су неке црте дијалектике као оне науке о развика која је далеко садржајнија од обичне. (Види Марксово писмо Енгелсу од 8 јануара 1868 г. са смевањем Штајнових „дрвених трихотомнија“, које би било бесмислица бркатн с материјалистичком дијалектиком.)

Материјалистичко схватање историје

Свест о недоследности, недограђености, једностраности старог материјализма довела је Маркса до убеђења да је неопходно „довести у сагласност науку о друштву са материјалистичким основама и преуредити је према тим основама“. Ако материјализам уопште објашњава свест из бића, а не обратно, онда материјализам примењен на друштвени живот човечанства захтева да се *друштвена свест објасни из друштвеног бића*.

„Технологија — вели Маркс („Капитал“, том I, гл. 13, примедба 89, стр. 216) — открива активни став човека према природи, непосредни процес производње његова живота, а с тиме и друштвене прилике у којима живи и духовне претставе које из њих ивиру.“

Заокружѐну формулацију основних поставки материјализма, проширеног на људско друштво и његову историју, Маркс је дао у предговору делу „Прилог критички политичке економије“ овим речима:

„У друштвеној производњи свога живота људи ступају у одређене, нужне, од њихове воље независне односе — односе производње, који одговарају одређеном ступњу развика њихових материјалних производних снага.

Целокупност тих односа производње сачињава економску структуру друштва, реалну основу на којој се днаже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици друштвене свести. Начин производње материјалног живота условљава друштвени, политички и духовни процес живота уопште. Не одређује свест људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову свест. На извесном ступњу свога развика материјалне производне снаге друштва долазе у противречност са постојећим односима производње, или — што је само правни израз за то — са односима својине у којима су се дотле развијали. Из облика развика производних снага ти се односи претварају у њихове окове. Тада наступа епоха социјалне револуције. С променом економске основе врши се брже или спорије преврат у читавој огромној надградњи. При разматрању таквих преврата треба увек правити разлику између материјалног преврата у економским условима производње, који се има констатовати с тачношћу природних наука, и правних, политичких, религиозних, уметничких или филозофских, укратко: идеолошких облика у којима људи постају свесни тога сукоба и решавају га борбом.

Као што се о појединој индивиди не сме судити по ономе шта она о себи уображава, тако се ни о таквој епохи преврата не сме судити по њеној свести. Напротив, ту свест треба објаснити из противречја материјалног живота, из постојећег сукоба између друштвених производних снага и односа производње. У општим цртама могу се азијатски, антички, феудални и савремени буржоаски начини производње означити као напредне епохе економске друштвене формације.“ — (Види кратку формулацију у Марксовом писму Енгелсу од 7 јула 1866 г.: „Наша теорија о дефиницији организације рада помоћу средстава за производњу“.)

Материјалистичко схватање историје или, тачније, доследно про-
дуковање, проширивање материјализма на област друштвених појава,

отклонило је два главна недостатка ранијих историјских теорија. Прво, оне су у најбољем случају разматрале само идејне мотиве историјске делатности људи, не истражујући шта те мотиве назива, не уочавајући објективну законитост у развоју система друштвених односа, не видећи да се корени тих односа налазе у степену развоја материјалне производње; друго, раније теорије нису обухватале баш акције маса становништва, док историјски материјализам први пут пружа могућност да се с природно-историјском тачношћу истраже друштвени услови живота маса као и промене тих услова. „Социологија“ и историографија пре Маркса давале су у најбољем случају само гомилу фрагментарно сакупљених, силових чињеница и опис појединих страна историјског процеса. Марксизам је показао пут ка свеобухватном, свестраном изучавању процеса настајања, развоја и пропадања друштвено-економских формација, разматрајући целокупност свих противречних тенденција, свдећи их на тачно одредиве односе живота и производње различитих друштвених класа, отклањајући субјективизам и самовољу у избору појединих раније „владајућих“ идеја или у тумачењу истих, показујући да све идеје без изузетка и све различите тенденције имају свој корен у стању материјалних производних снага. Људи сами праве своју историју, али чине се одређују мотиви људи и нарочито маса људи, чиме су изазван сукоби противречних идеја и тежњи, шта претставља укупност свих тих сукоба целе масе људских друштава, какви су објективни услови производње материјалног живота који чине оснoву читаве историјске делатности људи, какав је закон развоја тих услова, — на све то обратио је пажњу Маркс и показао пут ка научном изучавању историје као на јединствени процес, законит у свој својој огромној разноврсности и противречности.

Класна борба

Да се тежње једног дела чланова датог друштва косе са тежњама другог дела, да је друштвени живот пун противречја, да иако историја показује борбу између народа и друштава, а тако исто и унутар њих, а осим тога и периодично смењивање револуција и реакција, мира и ратова, застоја и брзог напретка или пропадања, — то су опште познате чињенице. Марксизам је дао руководећу нит која омогућава да се открије законитост у том привидном лавиринту и хаосу, наиме: теорију класне борбе. Само изучавање целокупности тежња свих чланова датог друштва или групе друштава може да доведе до научног одређивања резултата тих тежња. А извор противречних тежња јесте разлика у положају и условима живота оних класа на које се свако друштво распада.

„Историја сваког досадашњег друштва — вели Маркс у „Комунистичком манифесту“ (изузев историју првобитне заједнице — додаје Енгелс) — јесте историја класних борби.

Слободни човек и роб, патрициј и плебејац, барон и кмет, еснафски мајстор и помоћник, укратко, угњетач и угњетени стајали су један према другом у сталној супротности, водили непрекидну, час скривену час отворену борбу, борбу која се увек завршавала револуционарним преображајем целог друштва или заједничком пропашћу класа које су се бориле...

Модерно грађанско друштво, које је произашло из пропасти феудалног друштва, није укинуло класне супротности. Оно је ставило само нове класе, нове услове угњетавања и нове облике борбе на место старих.

Али наша епоха, епоха буржоазije, одликује се тиме што је упростила класне супротности: цело се друштво све више и више цепа на два велика непријатељска тора, на две велике класе, које стоје непосредно једна према другој: буржоазију и пролетаријат.“

Од Велике француске револуције европска историја је с нарочитом очигледношћу показала у низу земаља ту стварну основу догађаја, борбу класа. И већ је епоха рестаурације у Француској истакла низ историчара (Тјери, Гизо, Миње, Тјер), који су, уопштавајући оно што се десило, морали признати да је класна борба кључ за разумевање читаве француске историје. И најновија епоха, епоха потпуне победе буржоазije, претставничких тела, широког (ако не и општег) изборног права, јевтине штампе за масе и томе слично, епоха моћних и све широк радничких савеза и послодавачких удружења итд. још очигледније је показала (ма да понекад и у врло једностраној, „мирној“, „уставној“ форми) борбу класа као покретача догађаја. Следеће место из Марксовог „Комунистичког манифеста“ показује нам какве је захтене Маркс постављао друштвеној науци у објективној анализи положаја сваке класе у савременом друштву, у вези са анализом услова развитка сваке поједине класе:

„Од свих класа, које данас стоје наспрам буржоазije, само је пролетаријат истински револуционарна класа. Остале класе растројавају се и пропадају с развртком крупне индустрије, док је пролетаријат њен сопствени производ.

Средњи сталежи, ситни индустријалац, ситни трговац, занатлија, сељак — сви се они боре против буржоазije да би обезбедили од пропасти свој опстанак као средњих сталежа. Они, дакле, нису револуционарни, већ конзервативни. Они су, штавише, реакционери, јер хоће да окрену навраг точак историје. Ако су револуционарни, онда су то с обзиром на њихов претстојећи прелазак у пролетаријат, онда они не бране своје садашње, већ своје будуће интересе, онда они напуштају своје сопствено становиште и стављају се на становиште пролетаријата.“

У низу историјских списа Маркс је дао сјајне и дубоке примере материјалистичког писања историје, анализе положаја сваке поједине класе, а понекад и разних група или слојева у класи, очигледно доказујући како и зашто је „свака класна борба политичка борба“.* Наведено

* К. Маркс и Ф. Енгелс: „Комунистички манифест“, стр. 41, изд. „Борба“.

место показује какву сложену мрежу друштвених односа и прелазних ступњева од једне класе ка другој, од прошлости ка будућности, Маркс анализира да би утврдио резултате читавог историјског развика.

Најдубља, најсвестранија и најподробнија потврда и примена Марксове теорије јесте његово економско учење.

МАРКСОВО ЕКОНОМСКО УЧЕЊЕ

„Крајњи циљ овога дела — вели Маркс у предговору „Капиталу“ — јесте да открије економски закон кретања модерног друштва“, то јест капиталистичког, буржоаског друштва. Истраживање односа производње датог, историјски одређеног друштва у њиховом настајању, развiku и пропадању — то је садржина Марксовог економског учења. У капиталистичком друштву влада робна производња, и зато Маркс почиње са анализом робе.

Вредност

Роба је, прво, ствар која задовољава какву потребу човека; друго, ствар која се може разменити за другу ствар. Корисност неке ствари чини њу употребном вредношћу. Прометна вредност (или просто вредност) је пре свега однос, сразмера у којој се врши размена одређеног броја употребних вредности једне врсте за одређен број употребних вредности друге врсте. Свакодневно искуство нам показује да милиони и милијарде таквих размена сталио изједначавају све и свакојаке, па и најразличитије и међу собом најмање савњиве употребне вредности. Чег заједничког имају међу собом те различите ствари које се стално изједначавају једна с другом у одређеном систему друштвених односа? Њима је заједничко то, што су оне — производи рада. Размењујући производе, људи изједначавају најразличитије врсте рада. Робна производња је систем друштвених односа у коме поједини произвођачи стварају најразличитије производе (друштвена подела рада), а сви се ти производи изједначају међу собом при размени. Према томе, то што је заједничко у свима врстама роба, није конкретни рад неке одређене гране производње, није рад одређене врсте, већ апстрактни људски рад, људски рад уопште. Укупна радна снага неког датог друштва, претстављена у суми вредности свих роба, важи овде као једна те иста људска радна снага: милијарде чинова размене доказују то. Следствено томе, свака поједина роба претставља само извешан део друштвено-потребног радног времена. Величина вредности одређује се количином друштвено-потребног рада или радним временом које је друштвено-потребно за производњу неке дате робе, дате употребне вредности.

„Тиме што у процесу размене изједначују своје разноврсне *производе* један с другим као *вредности*, изједначују они и своје различне радове једне с другима као људски рад. Они то не знају, али *чине* тако.“*

Вредност је однос између два лица, како је говорио један стари економист; требало би само додати: однос прикривен материјалном љуском. Само са гледишта система друштвених односа производње једне одређене историјске друштвене формације, и то таквих односа који се испољавају у масовној појави размене која се милионима и милионима пута понавља, може се схватити шта је вредност.

„Као вредности све су робе само одређене мере *шчврснутог радног времена*.“**

Пошто је подробно проанализирао двојаки карактер рада отеловљеног у робама, Маркс прелази на анализу облика вредности и новца. Главни задатак који Маркс овде себи поставља јесте проучавање постанка новчаног облика вредности, проучавање *историјског процеса* развитка размене, почињући од њених појединачних, случајних *аката* („прост, појединачни или случајни облик вредности“: нека одређена количина једне врсте робе мења се за неку одређену количину неке друге робе) све до општег облика вредности, када се низ различитих роба мења за једну исту одређену робу, и до новчаног облика вредности, када је ~~злато за одређена роба~~, тај општи еквивалент. Новац као највиши ~~производ~~ развитка размене и ~~робне производње~~ ~~засеца~~ и ~~прикрива~~ друштвени карактер индивидуалног рада, друштвеном везу међу појединим произвођачима који су међу собом повезани само преко тржишта. Маркс врло детаљно анализује различите функције новца, код чега је и овде (као и уопште у првим главама „Капитала“) врло важио истаћи да апстрактна, а понекад и привидно чисто дедуктивна форма излагања уствари репродукује огромни чињенични материјал из историје развитка размене и робе производње.

~~„Новац... претпоставља изврстан ступањ развитка робне размене. Посебни облици новца, голи еквивалент за робе, прометно средство, платежно средство, благо, светски новац, обележавају веома различите ступњеве друштвеног процеса производње, већ према томе колики је обим и релативно преовлађивање ове или оне функције“ („Капитал“, том I, стр. 120.)~~

Вишак вредности

На извесном ступњу развитка робе производње новац се претвара у капитал. Формула робног промета била је: Р (роба) — Н (новац) — Р (роба), тј. продаја једне робе ради куповине друге. Општа формула

* К. Маркс: „Капитал“, књ. I, стр. 38. — Ред.

** Исто, стр. 7. — Ред.

капитала је, напротив, $H—P—H$, тј. куповина ради продаје (са профитом). Вишком вредности Маркс назива пораст првобитне вредности новца баченог у промет. Чињеница овог „пораста“ новца у капиталничком промету свакоме је позната. Управо тај „пораст“ претвара новац у капитал, као нарочити, историјски одређен, друштвени однос производње. Вишак вредности не може да поникне из робног промета, јер овај зна само за размену еквивалената, он не може да поникне ни из додатка на цену, јер би се узајамни губици и добици купаца и продавца изједначили, а ради се управо о једној масовној и просечној друштвеној појави, а не о неком индивидуалном случају. Да би добио вишак вредности, „власник новца... мора на тржишту да пронађе робу, чија би употребна вредност имала нарочито својство да буде извор вредности“, * такву робу, чији би процес трошења истовремено био и процес стварања вредности. И таква роба постоји. То је људска радна снага. Њена употреба је рад, а рад ствара вредност. Власник новца купује радну снагу по њеној вредности, која се као и вредност сваке друге робе одређује друштвено-потребним радним временом које се захтева за њену производњу (тј. трошковима издржавања радника и његове породице). Купивши радну снагу, власник новца има право да је троши, тј. да је примора да ради цео дан, рецимо 12 часова. Међутим, радник за 6 сати („потребно“ радно време) ствара производ којим се накнађује његово издржавање, а за осталих 6 сати („вишак“ радног времена) ствара капиталисти неплаћен „вишак“ производа или вишак вредности. Због тога се са гледишта процеса производње морају разликовати два капитала: постојани капитал, који се издаје за средства за производњу (машине, средства за рад, сировине итд.) — чија вредност (цела или у деловима) без промена прелази на готов производ — и променљиви капитал, који се издаје за радну снагу. Вредност овог капитала не остаје непромењена, већ се повећава у процесу рада, стварајући вишак вредности. Зато, да би се изразио степен експлоатације радне снаге од стране капитала, треба упоредити вишак вредности не са целокупним капиталом, већ само са променљивим капиталом. Стопа вишка вредности, како Маркс назива тај однос, биће дакле у нашем примеру $6 : 6$, тј. 100 процената.

Историјски предуслов за постанак капитала јесте, прво, нагомилавање одређене суме новца у рукама појединих лица при релативно високом нивоу развитка робне производње уопште, и, друго, постојање у двоструком смислу „слободног“ радника, слободног од сваког притиска и ограничења у продаји радне снаге и слободног од земље и уопште

* К. Маркс: „Капитал“, том I, стр. 118. — Ред.

од средстава за производњу, тј. радника без господара, „пролетера“, који нема од чега другог да живи сем од продаје своје радне снаге.

Вишак вредности може се повећавати на два главна начина: помоћу продужавања радног дана („апсолутни вишак вредности“) и помоћу скраћивања потребиог радног дана („релативни вишак вредности“). Анализирајући први начин, Маркс развија грандиозну слику борбе радничке класе за скраћивање радног дана и интервенције државне власти за продужење радног дана (XVI—XVII век) и за његово скраћење (фабричко законодавство XIX века). После појаве „Капитала“, историја радничког покрета свих цивилизованих земаља дала је хиљаде и хиљаде нових чињеница које илуструју ову слику.

Анализирајући произвођење релативног вишка вредности, Маркс истражује три основна историјска стадиума капиталистичког подизања производности рада: 1) просту кооперацију; 2) поделу рада и мануфактуру; 3) машинерију и крупну индустрију. Колико је овде Маркс дубоко разоткрио основна и типична обележја развитка капитализма, види се између осталог и из тога што истраживања руске такозване „домаће“ индустрије дају врло богат материјал за илустрацију прва два од ова три стадиума. А револуционарно дејство крупне машинске индустрије које је Маркс описао 1867 г., показало се у току половине столећа, која је отада протекла, на целом низу „нових“ земаља (Русија, Јапан и др.).

Даље. Врло важна и нова је Марксдова анализа акумулације капитала, тј. претварања јединог дела вишка вредности у капитал и употребавање тога дела не за личне потребе или ђефове капиталиста, већ за нову производњу. Маркс је доказао погрешку читаве раније класичне политичке економије (почев од Адама Смита), која је мислила да сав вишак вредности који се има претворити у капитал иде у променљиви капитал. Уствари, он се распада на средства за производњу плус променљиви капитал. Огромни значај у процесу развитка капитализма и његовог претварања у социјализам има чињеница да удео постојаног капитала (у целокупној суми капитала) брже расте од удела променљивог капитала.

Акумулација капитала, убрзавајући потискивање радника машином, стварајући на једном полу богатство, а на супротном полу беду, рађа и такозвану „резервну радничку армију“, „релативни сувишак“ радника или „капиталистичку пренасељеност“, која узима најразличитије форме и омогућава капиталу да ванредио брзо проширује производњу. Та могућност у вези са кредитом и акумулацијом капитала у средствима за производњу даје, између осталог, кључ за разумевање криза хиперпродукције, које у капиталистичким земаљама периодички наступају прво отприлике сваке 10-те године, затим у дужим и мање одређеним вре-

менским размацима. Од акумулације капитала на бази капитализма треба разликовати такозвану првобитну акумулацију: насилно одвајање радника од средстава за производњу, најуривање сељака са земље, пљачка земљишних заједница, систем колонија и државних дугова, заштитне царине итд. „Првобитна акумулација“ ствара на једној страни „слободног“ пролетера, а на другој власника новца, капиталисту.

„Историјску тенденцију капиталистичке акумулације“ Маркс карактерише следећим знаменитим речима:

„Експропријација непосредних произвођача изводи се с најнепоштедљивим вандализмом и под нагоном најбестиднијих, најпрљавијих, најподлијих и најгнуснијих страсти. *Приватна својина стечена сопственим радом* (приватна својина сељака и занатлија)* и која почива такорећи на срашћењу појединачне независне радне индивидуе с њеним условима рада, бива потиснута од капиталистичке приватне својине, која почива на експлоатацији туђег, али формално слободног рада... Оно што се сада има да експроприше није више радник који самостално привређује, већ капиталиста који експлоатише многе раднике.

Ова експропријација врши се нпргом унутрашњих закона саме капиталистичке производње, централизовањем капитала. Један капиталиста убија многе. Руку под руку са овом централизацијом или експропријацијом многих капиталиста од стране мало њих, развија се кооперативни облик процеса рада у све већем размеру, свесна техничка примена науке, планска експлоатација земље, претварање средстава за рад у само заједнички употребљива средства за рад, економисање свима средствима за производњу њиховом употребом као средстава за производњу комбинованог друштвеног рада, обухватање свих народа у мрежу светског тржишта, а тиме и интернационални карактер капиталистичког поретка. Са сталним опадањем броја капиталистичких магната, који насилно присвајају и монополизују све предности тог преображајног процеса, расте маса беде, притиска, ропства, дегенерације и експлоатације, али и револт радничке класе која стално набујава и коју сам механизам капиталистичког процеса производње школује, уједињује и организује. *Капиталов монопол постаје оков за начин производње који је с њим и под њим процветао.* Централизација средстава за производњу и подруштвљење рада достижу тачку на којој више не могу подносити капиталистичку љуску и разбијају је. *Куца последњи час капиталистичке приватне својине. Експропријатори бивају експроприсани.* („Капитал“, I, стр. 645 и 646.)

Веома је важно и ново, затим, то што је Маркс у другом тому „Капитала“ дао анализу репродукције целокупног друштвеног капитала. И овде Маркс не узима неку индивидуалну, већ масовну појаву, не какав делић економике друштва, већ сву економику у целини. Исправљајући горе поменути погрешку класичара, Маркс дели сву друштвену производњу на два велика одељка: I) производња средстава за производњу и II) производња средстава за потрошњу, и подробно, на многобројним примерима са цифрама, разматра промет целокупног друштвеног капи-

* Лењнов додаток. — Прев.

тала у целини, и то како при репродукцији у ранијем обиму, тако и при акумулацији.

У трећем тому „Капитала“ решено је питање о образовању просечне профитне стопе на основу закона вредности. Велики напредак у економској науци постигнут је тиме што Маркс у својој анализи полази од масовних економских појава, од целокупне друштвене привреде, а не од појединих случајева или од спољне површине конкуренције, на шта се често ограничава вулгарна политичка економија или савремена „теорија граничне корисности“. Маркс најпре анализира порекло вишка вредности, затим прелази на његово цепање на профит, камату и земљишну ренту. Профит је однос вишка вредности према целокупном капиталу уложеном у неко предузеће. Капитал „високог органског састава“ (тј. у коме постојани капитал превлађује над променљивим; у размери која стоји изнад друштвеног просека) даје профитну стопу која је нижа од просечне; насупротив томе, капитал „нижег органског састава“ даје профитну стопу која је виша од просечне. Конкуренција између капитала, њихов слободни прелаз из једне гране у другу своде профитну стопу у оба случаја на просечну. Сума вредности свих роба неког датог друштва поклапа се са сумом робних цена, али у појединим предузећима и појединим гранама производње, под утицајем конкуренције, роба се не продаје по својој вредности, већ по *ценама производње* које су једнаке предујмљеном капиталу плус просечни профит.

На тај начин, Маркс је на основу закона вредности потпуно објаснио опште познату и неоспорну чињеницу отступања цена од вредности и изједначавања профита, јер се сума вредности свих роба поклапа са сумом њихових цена. Али свођење (друштвене) вредности на (индивидуалне) цене не врши се једноставним, непосредним, већ врло сложеним путем: потпуно је природно да се у друштву раштрканих произвођача робе, који су међу собом повезани само преко тржишта, законитост не може друкчије да испољава него у просечној, друштвеној, масовној законитости, при узајамном потирању индивидуалних колебања на једну или другу страну.

Повећање производности рада значи бржи пораст постојаног капитала у поређењу с променљивим капиталом. А како је вишак вредности функција једино променљивог капитала, то је јасно да профитна стопа (однос вишка вредности према целокупном капиталу, а не само према његовом променљивом делу) има тенденцију падања. Маркс подробно анализира ту тенденцију и низ околности које је прикривају или делују против ње.

Не заустављајући се на изношењу ванредно интересантних одељака III тома, посвећених зеленашком, трговачком и новчаном капиталу,

прећи ћемо на најглавније: на теорију *земљишне ренте*. Цена производње пољопривредних производа због ограничености земљине површине, која се у капиталистичким земљама сва налази у рукама појединих газда, одређује се трошковима производње не на просечном, већ на најлошијем земљишту, не под просечним, већ под најлошијим условима под којима производи долазе на тржиште. Разлика између те цене и цене производње на бољем земљишту (или под бољим условима) даје *диференцијалну ренту*. Анализирајући њу подробно, показујући да она настаје из разлике у плодности појединих делова земљишта, из разлике у сразмери уложеног капитала у земљу, Маркс је потпуно разоткрио (види такође „Теорије о вишку вредности“, где нарочиту пажњу заслужује критика Родбертуса) грешку Рикарда да се диференцијална рента тобоже добија само при поступном прелазу од боље земље на гору. Напротив, постоје прелазни и у обратном правцу, постоји претварање једне класе земље у другу (због прогреса пољопривредне технике, пораста градова и др.), и дубоко је погрешан чувени „закон опадања плодности земљишта“ који на природу свађује недостатке, ограниченост и противречја капитализма. Затим, једнакост профита претпоставља у свима гранама индустрије и у народној привреди уопште пуну слободу конкуренције, слободу прелажења капитала из једне гране у другу. Међутим, приватна својина на земљу ствара монопол, сметњу том слободном прелажењу. Због овог монопола производи пољопривреде, која се одликује нижим саставом капитала и према томе индивидуално вишом профитном стопом, не улазе у потпуно слободни процес изједначавања профитне стопе; сопственик земље, као монополиста, добија могућности да одржи цену изнад просечне, а та монополска цена ствара *апсолутну ренту*. Диференцијална рента не може бити уништена док постоји капитализам, а апсолутна може — на пример, с национализацијом земље, с прелазом исте у државну својину. Такав прелаз значио би подривање монопола приватних сопственика, значио би доследије, потпуније спровођење слободе конкуренције у земљорадњи. И зато су, како примећује Маркс, радикални буржуји више пута у историји иступали с тим напредним буржоаским захтевом за национализацију земље, који ипак плаши већину буржоазије, јер сувише близу „задире“ и у други, данас нарочито важан и „осетљив“ монопол: монопол на средства за производњу уопште. (Необично популарно, сажето и јасно изложио је сам Маркс своју теорију о просечном профиту на капитал и апсолутној земљишној ренти у писму Енгелсу од 2 августа 1862 г. Види „Преписку“, том III; упореди и писмо од 9 августа 1862.) — За историју земљишне ренте исто је тако важно указати и на Марксову анализу која показује како се радна рента (кад сељак својим радом на спахијској

земљи ствара вишак производа) претвара у продуктивну или натуралну ренту (сељак на својој земљи производи вишак производа и даје га велепоседнику због „ванекономске принуде“), затим у новчану ренту (иста та натурална рента, само претворена у новац, „оброк“ у старој Русији, и то због развртка робне производње) и најзад у капиталистичку ренту, када се уместо сељака појављује капиталиста који обрађује земљу помоћу најамног рада.

У вези с том анализом „генезе капиталистичке земљишне ренте“ треба истаћи низ финих Марксових мисли (нарочито важних за заостале земље као што је Русија) о *развитку капитализма у земљорадњи*.

„Претварање натуралне ренте у новчану не само да је иужно праћено него је чак и антиципирано образовањем једне класе надничара без поседа који се унајмљују за новац. За време пернода њеног постајања, кад се ова нова класа још само спорадично јавља, развила се стога код имућнијих, на ренту обавезних сељака навика да за властити рачун експлоатишу сеоске најамне раднике, — сасвим као што су у феудално доба богатији кметови и сами опет држали кметове. Тако се код тих сељака постепено стварала могућност да нагомилају извештан иметак и да се сами претворе у будуће капиталисте. Међу старим поседницима земље који је сами обрађују ствара се тако један расадник капиталистичких закупаца, чији је развртак условљен општим развртком капиталистичке производње изван пољопривреде.“ („Капитал“ III/2, глава 47, одељак IV.)

„Експропријација и терање са земље једног дела сељаштва не ослобођава за индустријски капитал с радницима само њихове животне намирнице и њихов материјал за рад, него ствара и унутрашње тржиште.“ („Капитал“, књ. I, стр. 632.)

Осиромашавање и упропашћивање сеоског становништва ствара са своје стране резервну радничку армију за капитал. Зато се у свакој капиталистичкој земљи:

„један део сеоског становништва стално налази приправан да ускочи у градски или мануфактурни пролетаријат... Овај извор релативно сувишног становништва тече, дакле, непрекидно... Стога је пољопривредни радник осуђен на минималну најамнину, и он стално стоји једном ногом у глибу пауперизма.“ („Капитал“, књ. I, стр. 537, 538.)

Сељакова приватна својина на земљу коју сам обрађује јесте основа ситне производње и услов за њен развртак у класичну форму. Али ова ситна производња спојива је само са уским примитивним оквирима производње и друштва. У капитализму

„експлоатација сељака разликује се од експлоатације индустријског пролетаријата... само по форми. Експлоататор је исти — капитал. Поједине капиталисте експлоатишу поједине сељаке помоћу хипотеке и зеленаштва; класа капиталиста експлоатише класу сељака помоћу државних пореза“... „Парцела [мали комад земље] сељака само је изговор који допушта капиталисти да из земље извучи профит, камату и ренту, остављајући самом земљораднику да како зна истера своју надницу.“ („Класне борбе у Француској“.)

По правилу, сељак даје капиталистичком друштву, тј. класи капиталиста, један део своје најамнине, спуштајући се „до нивоа ирског закупца — и све то под изговором да је приватни сопственик“. („Класне борбе у Француској“.) Па у чему је „један од узрока што је у земљама са претежно ситним сељачким поседом цена пшенице нижа него у земљама с капиталистичким начином производње“? („Капитал“, књ. III/2, глава 47, одељак V.) У томе, што сељак поклања друштву (тј. класи капиталиста) бесплатно један део вишка производа.

„Према томе, ова инска цена (пшенице и других пољопривредних производа) јесте резултат беде произвођача, а никако резултат производности њиховог рада.“ (Исто.)

У капитализму, ситни земљишни посед, нормални облик ситне производње, деградира се, уништава и пропада.

„Ситни земљишни посед искључује по својој природи: развитак друштвених производних снага рада, друштвене облике рада, друштвену концентрацију капитала, сточарство крупних размера, све већу и већу примену науке.

Зеленаштво и порески систем свуда неизбежно доводе до осиромашења. Употреба капитала за куповину земље одузима тај капитал од употребе за обрађивање земље. Бескрајно је цепкање средстава за производњу и разједињавање самих произвођача.“ (Кооперација, тј. задруге ситних сељака, које играју ванредно велику буржоаско-прогресивну улогу, само слабе ту тенденцију, али је не уништавају; исто тако не треба заборавити да ова врста кооперације даје много имућним сељацима, а врло мало, скоро ништа, маси сиротиње, а затим да и саме задруге постају експлоататори најамног рада)* „Огромно је расипање људске снаге. Све веће и веће погоршавање услова производње и поскупљивање средстава за производњу јесте закон ситне земљишне својине.“ (Исто.)

Као и у индустрији, тако се и у пољопривреди капиталистичко преображавање процеса производње врши само по цену „мучеништва произвођача“.

„Растуреност сеоских радника по великим површинама слама њихову отпорну снагу, док концентрација појачава отпорну снагу градских радника. Као и у градској индустрији, тако се и у модерној пољопривреди повећање производне снаге и јаче реализовање рада откупљују опустошавањем и исцрпљивањем саме радне снаге. А сваки напредак капиталистичке пољопривреде није само напредак у вештини пљачкања радника, него у исто време и у вештини пљачкања земље... Капиталистичка производња развија, дакле, технику и комбинованост друштвеног процеса производње само истовременим поткопавањем извора сваког богатства: земље и радника.“ („Капитал“, I, крај 13 главе, стр. 413, 414.)

* Лењинов уметак. — Прев.

СОЦИЈАЛИЗАМ

Из претходног се види да неизбежност претварања капиталистичког друштва у социјалистичко Маркс у целини и искључиво изводи из економског закона кретања савременог друштва. Подруштвљивање рада, које у хиљадама облика све брже и брже напредује и које се за ово пола века од Марксове смрти тако очигледно испољило у порасту крупне производње, картела, синдиката и трустова капиталиста, а исто тако и у гигантском порасту обима и моћи финансијског капитала — то је главна материјална основа за неизбежни долазак социјализма. Интелектуални и морални покретач, физички извршилац тога претварања јесте пролетаријат кога васпитава сам капитализам. Његова борба против буржоазије, која се испољава у најразноврснијим и садржином све богатијим облицима, неизбежно постаје политичка борба, уперена на освајање политичке власти од стране пролетаријата („диктатура пролетаријата“). Подруштвљивање производње мора да доведе до тога да средства за производњу пређу у својину друштва, до „експропријације експропријатора“. Огромно повећање производности рада, скраћивање радног дана, замењивање остатака, рушевина ситне, примитивне, раздробљене производње усавршеним колективним радом — то су непосредне последице тога прелаза. Капитализам коначно раскида повезаност земљорадње са индустријом, али у исто време својим вишим развојем он припрема нове елементе за ту повезаност, за сједињавање индустрије са земљорадњом на бази свесне примене науке и комбинације колективног рада, новог начина размештаја стаиовништва (са уништењем како сеоске заосталости, одвојености од света, подивљалости, тако и неприродног нагомилавања огромних маса у великим градовима). Највише форме савременог капитализма припремају нову форму породице, нове услове у положају жене и васпитању подмлатка: жејски и дечији рад, распадање патријархалне породице које проузрокује капитализам неизбежно добијају у савременом друштву најужасније, најкатастрофалијне и најодвратније облике.

Али ипак

„крупна индустрија, додељујући изван области куће, у друштвено организованим процесима производње, одлучну улогу женама, омладни и деци оба пола, ствара нову економску подлогу за виши облик породице и односа оба пола. Разуме се да је подједнако лудо сматрати хришћанско-германски облик породице апсолутним, као што би било лудо сматрати таквим и староримски облик, или старогрчки, или оријенталски, који уосталом чине један низ у историјском развоју. Исто тако јасно је и то да се састављање комбинованог радног особља из индивидуа оба пола и најразличније доби, макар да се оно у свом самониклом, бру-

талном капиталистичком облику, где радник постоји за процес производње, а не процес производње за радника, нужно претставља врелом покварености и ропства, мора под одговарајућим односима напротив преокренути у извор хуманог развитака“ („Капитал“, I, крај 13 главе, стр. 400.)

Фабрички систем показује нам „клицу васпитања будућности, које ће за сву децу изнад извесног узраста спајати производни рад с наставом и гимнастиком, и то не само као метод за повећавање друштвене производње, него и као једини метод за стварање свестрано развијених људи“ (на истом месту). На ту исту историјску основицу, не само у смислу објашњавања прошлости, него и у смислу неустрашивог предвиђања будућности и смеле практичне делатности, која је усмерена на њено остварење, поставља Марксов социјализам и питања о националности и о држави. Нације су неизбежан производ и неизбежан облик буржоаске епохе друштвеног развитака. И радничка класа није могла да ојача, да дође до мушке зрелости и да се формира, а да се сама не „конституише као нација“, ако не буде „национална“ („ма да никако у смислу како схвата буржоазија“). Али развитак капитализма све више и више ломи националне ограде, уништава националну подвојеност и на место националних супротности поставља класне. Зато је у развијеним капиталистичким земљама савршена истина да „радници немају отаџбине“ и да „јединствена акција“ радника бар у цивилизованим земљама „јесте један од првих услова за ослобођење пролетаријата“ („Комунистички манифест“). Држава, то организовано насиље, неизбежно је морала настати на извесном ступњу развитака друштва, када се друштво поцепало на непомирљиве класе, када оно није могло постојати без „власти“ која је, тобоже, изнад друштва и у извесној мери одвојена од њега. Настајући из класних противречја, она постаје

„државом најмоћније, економски владајуће класе, која помоћу ње постаје и политичка владајућа класа и тим путем добија нова средства за потчињавање и експлоатацију угњетене класе. Тако је античка држава била, пре свега, држава власника робова за потчињавање робова, феудална држава — орган племства за потчињавање кметова-сељака, а савремена претставничка држава је оруђе за експлоатацију најамних радника од стране капиталиста“. (Енгелс у „Пореклу породице, приватне својине и државе“, где излаже своја и Марксова схватања.)

Чак и најслободнији и најнапреднији облик буржоаске државе, демократска република, ниуколико не отстрањује ту чињеницу, већ јој само мења облик (веза владе са берзом, подмитљивост — директна и индиректна — чиновника и штампе итд.). Водећи ка уништењу класа, социјализам самим тим води и ка уништењу државе.

„Први чин, — пише Енгелс у „Анти-Дирингу“, — којим држава иступа заиста као претставник читавог друштва — присвајање средстава за производњу у име друштва — у исто време је и њен последњи самостални чин као државе. Мешање

државне власти у друштвене односе постаје излишно у једној области за другом и онда се гаси само од себе. На место управљања људима ступа управљање стварима и руковођење процесима производње. Држава се не „укида“, *она лаузира.*“

„Друштво, које реорганизује производњу на основици слободног и равноправног удруживања произвођача, пребациће државну машину тамо где ће јој тада и бити место: у музеј старина, поред коловрата и бронане секире.“ (Енгелс у „Пореклу породице, приватне својине и државе.“)

Најзад, по питању става Марксовог социјализма према ситном сељаштву, које ће остати да постоји и у епохи експропријације експропријатора, треба указати на Енгелсову изјаву која изражава Марксову мисао:

„Кад будемо освојили државну власт, нећемо моћи ни мислити на то да ситне сељаке насилно експропришемо (свеједно да ли са оштетом или без ње), као што ћемо то бити приморани да учинимо с крупним земљопоседницима. У односу према ситном сељаштву наш задатак ће пре свега бити у томе да њихову приватну производњу и приватну својину преведемо на колективну, али не насилним путем, већ примером и пружањем друштвене помоћи у томе циљу. А тада ћемо, наравно, имати довољно средстава да докажемо сељаку све предности таквог прелаза, предности, које му већ и сада морају бити јасне.“ (Енгелс: „Сељачко питање у Француској и Немачкој“. „Neue Zeit“, Jahrg. XIII, I, 1894, стр. 301 и 302.)

ТАКТИКА КЛАСНЕ БОРБЕ ПРОЛЕТАРИЈАТА

Објаснивши још 1844—5 г. један од основних недостатака старог материјализма, који се састојао у томе што није знао да схвати услове и оцени значај револуционарне практичне делатности, Маркс је у току читавог свог живота, упоредо са теоретским радовима поклањао интензивну пажњу питањима тактике класне борбе пролетаријата. У томе погледу огромн материјал дају целокупна Марксова дела, а нарочито његова преписка са Енгелсом издата 1913 године у 4 књиге. Тај материјал још ни издалека није сакупљен, није сконцентрисан, није проучен ни разрађен. Зато се овде морамо ограничити само на најопштије и кратке примедбе, истичући да је материјализам без ове стране Маркс оправдано сматрао половичним, једностраним и мртвачким. Основни задатак тактике пролетаријата Маркс је одређивао у строгој сагласности са свима премисама свога материјалистичко-дијалектичког погледа на свет. Само објективно узимање у обзир читаве целокупности узајамних односа свих без изузетка класа неког датог друштва, а према томе и узимање у обзир објективног ступња развитка тога друштва и узајамних односа између њега и других друштава, може да послужи као основа за правилну тактику предводничке класе. Код тога све класе и све земље треба посматрати не у статичком, већ у динамичком виду; тј. не у непокретном стању, већ у кретању (чији законни проистичу из економских

услова опстанка сваке класе). А кретање се, опет, не сме посматрати само са гледишта прошлости, већ и са гледишта будућности, и то не по вулгарном схватању „еволуциониста“ који виде само споре промене, већ дијалектички: „у великим историјским развацима 20 година је равно једном дану, — писао је Маркс Енгелсу, — ма да после тога могу наступити такви данн у којима се усретсређује по 20 година“ („Преписка“, књ. III). На сваком ступњу развитка, у сваком моменту, тактика пролетаријата мора узимати у обзир ову објективно неизбежну дијалектику људске историје, с једне стране искоришћавајући за развитак свести, снаге и борбене способности предводничке класе епохе политичког застоја и пужевски спорог такозваног „мирног“ развитка, а с друге стране водећи сав рад тога искоришћавања у правцу „коначног циља“ покрета дотичне класе и њеног оспособљавања за практично решење великих задатака у великим данима „у којима се усретсређује по 20 година“. У овом питању нарочито су важне две Марксове мисли, једна у „Беди философије“ о економској борби и економским организацијама пролетаријата, и друга у „Комунистичком манифесту“ о његовим политичким задацима. Прва гласи:

„Крупна индустрија доводи на једно место велику масу људи који се међу собом не познају. Конкуренција раздваја њихове интересе. Али одржање најамнице, тај заједнички њихов интерес према послодавцу, сједињује их у заједничкој мисли на отпор — у удружењу... Испрва подвојена удружења, касније, кад су се капиталисте са своје стране све више удруживали у сврху репресије, стала су се формирати у групе, те према увек уједињеном капиталу постаје одржавање савеза за раднике нужније од одржавања најамнице... У тој борби — правом грађанском рату — уједињују се и развијају сви елементи потребни за битку која ће доћи. Дошавши до те тачке, радничко удружење добија политички карактер.“

Овде имамо програм и тактику економске борбе и синдикалног покрета за неколико деценија унапред, за сву дугу епоху припремања снага пролетаријата „за претстојећу битку“. Са овим треба упоредити многобројна указивања Маркса и Енгелса на пример енглеског радничког покрета, на то како индустријски „просперитет“ изазива покушаје да се „радици поткупе“ („Преписка“, књ. I), да се скрену с пута борбе; како тај просперитет уопште „деморалише раднике“ (исто, II књ.), како се енглески пролетаријат „побуржоазио“ — тако да ова „најбуржоаскија од свих нација“ (енглеска) „изгледа да хоће да на крају крајева ствар доведе дотле да поред буржоазије има и буржоаску аристократију и буржоаски пролетаријат“ (исто, II књ.); како из тог пролетаријата изветрава „револуционарна енергија“ (исто, III књ.); како ће требати да се чека дуже или краће време, да се „енглески радници ослободе очигледне буржоаске заражености“ (исто, III књ.); како енглеском радничком покрету недостаје „ватреност старих чартиста“

(исто, III књ.); како енглеске радничке вође постају нешто „између радикалног буржуја и радника“ (о Холиоку, књ. IV); како због монополског положаја Енглеске и док тај монополски положај не прсне, „британски радник не може да крене напред“ (IV књ.). Тактика економске борбе у вези с општим током (и исходом) радничког покрета разматра се овде са изванредно широког, свестраног, дијалектичког, истински револуционарног гледишта.

О тактници политичке борбе „Комунистички манифест“ је дао основни став марксизма:

„Комунисти се боре за постизање најближих циљева и интереса радничке класе, али у садашњем покрету они уједно заступају и будућност покрета.“

У име тога Маркс је 1848 г. помагао у Пољској партију „аграрне револуције“, „ону исту партију која је 1846 г. изазвала краковски устанак“. У Немачкој је 1848—49 г. Маркс помагао крајњу револуционарну демократију, и никада доцније није повукао оно што је тада рекао о тактници. Немачку буржоазију он је сматрао за елемент који је „од самог почетка био склон да изда народ“ (само савез са сељаштвом могао би донети буржоазни потпуно остварење њених задатака) „и да направи компромис са крунисаним претставницима старог друштва“. Ето, то је закључак Марксов из анализе класног положаја немачке буржоазије у епохи буржоаско-демократске револуције — анализе која је, уосталом, узор материјализма који друштво посматра у његовом кретању, и то не само с оне стране покрета која је окренута *унатраг*... „без вере у себе, без вере у народ; која гунђа према врховима, а дрхти пред масама;... која се плаши светске буре;... нигде са енергијом, свуда с плагијатом;... без иницијативе;... — анатемисани старац који је био проклет на то да у свом старачком интересу руководи првим младачким полетима једног младог и здравог народа...“ („Нове рајске новине“ 1848 г.). После скоро 20 година у писму Енгелсу (III књ.) Маркс је објавно да је узрок неуспеха револуције од 1848 г. у томе што је буржоазнија више волела мир са ропством него саму перспективу борбе за слободу. Кад се свршила епоха револуција од 1848—49 г., Маркс је устао против сваког играња револуције (борба са Вилхолом и Шапером), и тражио да се научи радити у новој епохи која скоро „мирно“ припрема нове револуције. У коме је духу Маркс тражио да се тај рад води, види се из следеће његове оцене положаја у Немачкој, за време најцрње реакције, 1856 г.:

„У Немачкој ће цела ствар зависити од могућности да се пролетерска револуција подупре каквим новим издањем сељачког рата.“ („Преписка са Енгелсом“, II књ.)

Док демократска (буржоаска) револуција у Немачкој није била завршена, Маркс је сву пажњу у тактици социјалистичког пролетаријата усмеравао на развитак демократске енергије сељаштва. Он је сматрао да је Ласалово држање „објективно значило издају радничког покрета у корист Пруске“ (III књ.), између осталог и због тога што је Ласал „тетошио јункере и пруски национализам“.

„У једној претежно земљорадничкој земљи...“ — писао је Енгелс 1865 г. у размени мисли са Марксом поводом једне њихове намераване заједничке изјаве у штампи, — „подло је нападати у име индустријских радника искључиво на буржоазију, а ниједну реч не казати о патријархалној „батнишкој експлоатацији“ сеоских радника од стране крупног феудалног племства.“ („Преписка са Енгелсом“, III књ.)

У периоду 1864—70 г., када се завршавала епоха буржоаско-демократске револуције у Немачкој, епоха борбе експлоататорских класа Пруске и Аустрије да се та револуција заврши одозго на овај или онај начин, Маркс није осуђивао само Ласала, који је кокетирао с Бизмарком, већ је исправљао и Либкнехта, који је падао у „аустрофилство“ и заштићивање партикуларизма; Маркс је захтевао револуционарну тактику која се подједнако немилосрдно бори против Бизмарка и аустрофила, тактику која се не улагује „победиоцу“, пруском јуикеру, већ одмах обнавља револуционарну борбу против њега, *и то на оној основици* која је створена пруским војним победама („Преписка са Енгелсом“, књ. III). У чувеној адреси Интернационале од 9 септембра 1870 г. Маркс је упозоравао француски пролетаријат да не преурани с устанком, али кад је устанак ипак букнуо (1871), Маркс је са одушевљењем поздравио револуционарну иницијативу маса, које су „јуришале на небо“ (Марксово писмо Кугелмаиу). Пораз револуционарне акције у тој ситуацији, као и у миогим другим, био је с гледишта Марксовог дијалектичког материјализма мање зло у општем току *и исходу* пролетерске борбе, него одрицање од једном заузетих позиција, предаја без борбе: таква предаја би деморалисала пролетаријат и поткопала његову способности за борбу. Ценећи у пуној мери искористивање легалних средстава борбе у епохи политичког застоја и владавине буржоаске легалности, Маркс је 1877—78 г., после доношења изиимног закона против социјалиста, оштро осуђивао „револуционарну фразу“ Мошта, али се није мање, ако не и још оштрије окомљивао на опортунизам, који је неко време био захватио зваичну социјал-демократску партнју, која није одмах показала постојаност, чврстину, револуционарност, спремност да пређе на илегалну борбу као одговор на тај изиимни закон („Писма Маркса Енгелсу“, IV књ. Упореди и писма Зоргеу).

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИЈАТА*

Године 1907 објавио је Меринг у часопису „Neue Zeit“ (XXV, 2, стр. 164) изватке из јединог Марковог писма Вајдемајеру од 5 марта 1852 г. У томе писму налази се између осталог и следеће важно расуђивање:

„А што се мене тиче, мени не припада заслуга ни за откриће постојања класа у савременом друштву, ни за откриће њихове међусобне борбе. Буржоаски историчари изложили су много пре мене историјски развитак те борбе класа, а буржоаски економисти — економску анатомију класа. Ново што сам ја дао састоји се у доказу: 1) да је постојање класа везано само са одређеним историјским биткама, које су својствене развитку производње, 2) да класна борба нужно води диктатури пролетаријата, 3) да сама та диктатура чини само прелаз ка уништењу свих класа и ка бескласном друштву.“

Овим речима Маркс је с великом рељефношћу успео да изрази, прво, главну и темељну разлику између његовог учења и учења најнапреднијих и најдубљих буржоаских мислилаца, и друго, суштину свога учења о држави.

Битно у Марковом учењу јесте класна борба. То се врло често говори и пише. Али то није тачно, и из те нетачности добија се увек опортунистичко изопачавање марксизма, његово фалсификовање у духу који га чини прихватљивим за буржоазију. Јер учење о класној борби није створио Маркс, већ буржоазија пре Маркса, и оно је, уопште говорећи, *прихватљиво* и за буржоазију. Ко признаје само борбу класа, тај још није марксист, тај још може да остане у границама буржоаског мишљења и буржоаске политике. Ограничавати марксизам на учење о борби класа значи сужавати марксизам, извртати га, сводити га на то да буде прихватљив и за буржоазију. Марксист је само онај ко признање класне борбе *проширује* до признања *диктатуре пролетаријата*. У томе је најдубља разлика између марксиста и обичног ситног (па и крупног) буржуја. На овом пробном камену треба испитати *стварно* разумевање и признавање марксизма. И зато није никакво чудо, што су се, када је историја Европе *практички* привела радничку класу овоме питању, не само сви опортунисти и реформисти, већ и сви „кауцкијанци“ (људи који се колебају између реформизма и марксизма) показали као бедни филистри или ситнобуржоаски демократи, који *поричу* диктатуру пролетаријата. Брошура Кауцког „Диктатура пролетаријата“, која је изашла августа 1918 г., тј. много времена после првог издања моје

* Следећи ставак додао је Лењин, под насловом „Марково постављање питања у 1852“, другој глави свога дела „Држава и револуција“, приликом другог издања. — Ред.

књиге, претставља узор малограђанског извртања марксизма и његовог подлачког порицања на делу, уз његово лицемерно признавање на *речима* (види моју брошуру: „Пролетерска револуција и ренегат Кауцки“, Петроград и Москва 1918 г.).

Савремени опортунизам у лицу његовог главног претставника, бившег марксиста К. Кауцког, потпада потпуно под наведену Марксову карактеристику буржоаског става, јер тај опортунизам ограничава област признања класне борбе на област буржоаских односа. (А унутар те области, у њеним границама, ниједан образованн либерал неће одбити да „принципијелно“ призна класну борбу!) Опортунизам *не доводи* признање класне борбе баш до најглавнијег, до периода *прелаза* од капитализма ка комунизму, до периода *обарања* буржоазије и њеног потпуног уништења. Уствари, тај период је неизбежно период нечувено огорчених класних борби, невиђено оштрих њених облика, па према томе и држава тога периода неизбежно мора бити држава *на нов начин* демократска (за пролетере и сиротињу уопште), и *на нов начин* диктаторска (против буржоазије).

Даље. Суштину Марксовог учења о држави усвојио је само онај ко је схватио да је диктатура *једне* класе неопходна не само за свако класно друштво уопште, не само за *пролетаријат* који је срушио буржоазију, него и за цели *историјски период* који дели капитализам од „бескласног друштва“, од комунизма. Облици буржоаских држава ванредно су разнолики, али имају исту суштину: све су те државе на овај или онај начин, али у крајњој линији обавезно: *диктатура буржоазије*. Прелаз од капитализма ка комунизму свакако мора донети огромно изобиље и разноврсност политичких облика, али ће садржина њихова безусловно бити иста: *диктатура пролетаријата*.

КАПИТАЛ

КЊИГА I:

ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ КАПИТАЛА

Посвећено
мом незаборавном пријатељу
смелом, верном, племенитом пролетерском првоборцу

ВИЛХЕЛМУ ВОЛФУ

рођеном у Тарнау 21 јуна 1809
умрлом у изгнанству у Манчестру 9 маја 1864

ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ

Дело чији први том предајем јавности продужетак је мога списа „Прилог критици политичке економије“ који сам објавио 1859. Дугоме размаку између почетка и наставка криво је дугогодишње боловање које ме је у раду често прекидало.

Садржииа мог ранијег списа укратко је изиета у *првој глави* овог тома. Нисам то учинио једино ради целине и потпуности, него сам и начин излагања дотерао. Уколико је природа предмета иоле допуштала, ја сам овде разрадио извесне моменте који су раније били само наговештени, а иапротив понешто што сам раније опширно изложио овде само наговештавам. Наравно да одељци о *историји теорије вредности и новца* сада морају сасвим да отпадиу. Ипак ће примедбе испод текста уз прву главу открити читаоцу ранијег списа нове изворе за ту историју.

Сваки је почетак тежак, важи у свакој науци. Зато ће и бити понајтеже разумети *прву главу*, особито одељак који садржи *анализу робе*. А што се тиче *саме анализе супстанце вредности и величине вредности*, популаризовао сам је што сам више могао.¹ *Облик вредности*, чији је готов лик *новчани облик*, врло је шупаљ и једиоставан. Па ипак се људски дух више од 2.000 година узалудио трудио да га прозре, ма да је бар приближно успео да анализује много садржајније и компликованије облике. Зашто? Зато што је лакше проучавати изграђено тело него његову *ћелију*. Осим тога, код анализе економских облика не можемо се послужити ни микроскопом, ни хемијским реакцијама. Њих мора заменити моћ апстраховања. Међутим је за буржоаско друштво *робни облик* производа рада, тј. *вредносни облик робе, ћелијски облик економије*. Човеку без образовања чини се да се анализовање тога облика

¹ Ово ми се учинило тим потребније што ме је и Ф. Ласал, који вели да је у једном одељку свога списа против Шулце-Делича дао „духовну квинтесенцију“ мојих излагања о овим темама, на много места рђаво разумео. Узгред речено: Кад Ф. Ласал, не наводећи извор и скоро дословно и с терминологијом коју сам ја створно, узајмљује из мојих списа све опште теоријске поставке својих радова, као на пр. о историјском карактеру капитала, о вези између односа производње и начина производње нтд., он то свакако чини из пропагандних разлога. Разуме се да не говорим о његовом улажењу у поједности, ни о примени у пракси; с тиме ја немам ништа.

врти у самим *домишљањима*. Доиста се ту и ради о *домишљањима*, али само онако како се то ради и код *микрoлошке анатомије*.

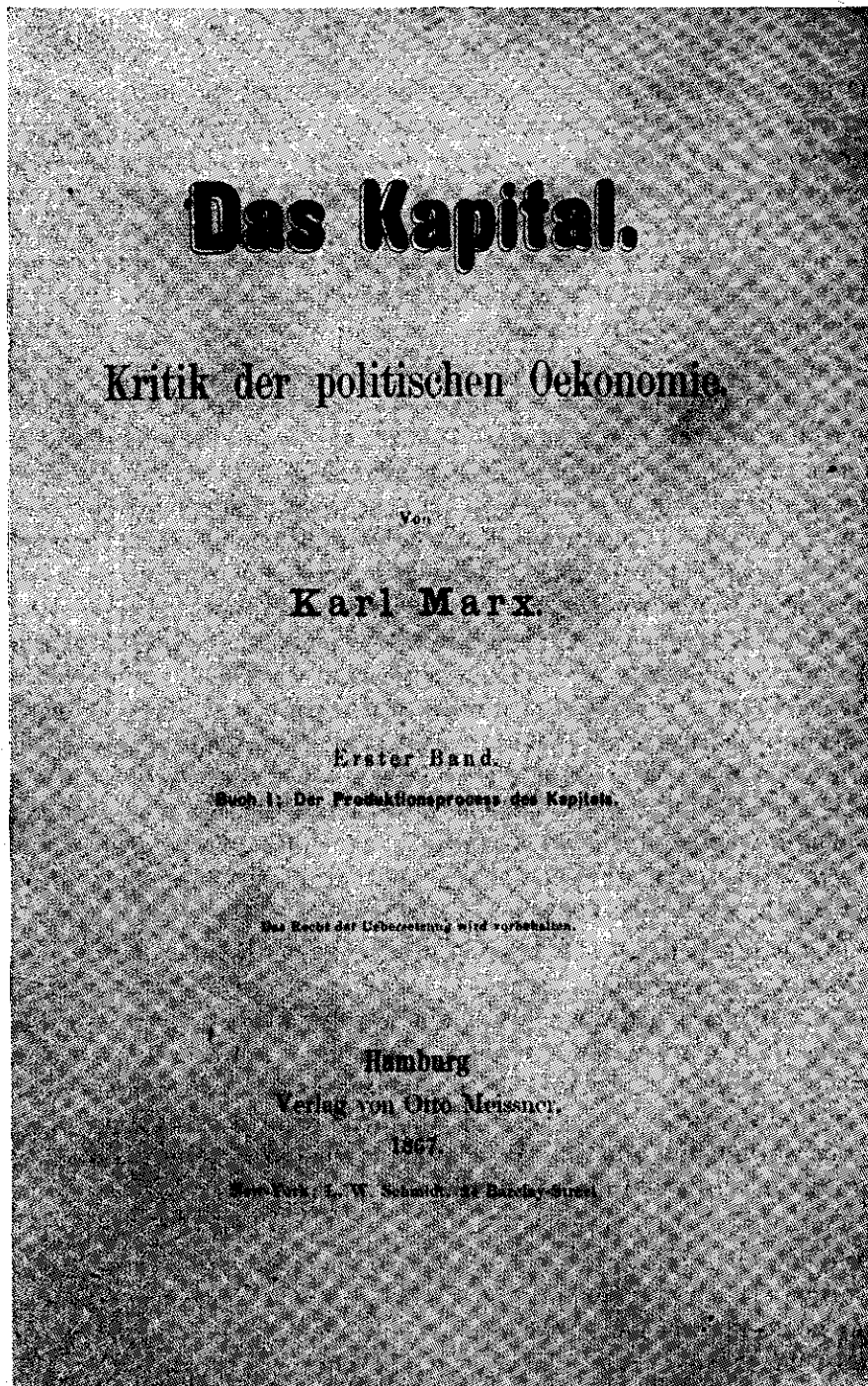
Због тога, овој се књизи неће моћи пребацити да је тешко разумљива, изузев одељка о облику вредности. Ја, ипак, замишљам читаоце који хоће да науче нешто ново, који дакле хоће да и сами размишљају.

Физичар посматра природне процесе било тамо где се они показују у најистакнутијем облику и где их најмање могу замутирати утицаји који ометају анализу, било правећи експерименте под условима који обезбеђују чисто одвијање процеса, ако за то има могућности. Оно што ја у овоме делу имам да истражим јесте *капиталистички начин производње и односи производње и промета* који му одговарају. Досад је *Енглеска* класична земља тога начина производње, и то је разлог што ми је она послужила као главна илустрација моме теоријском излагању. Али ако немачки читаоци хтеди да фарисејски слеже раменима кад му се износи положај енглеских индустријских и пољопривредних радника, или да се оптимистички умирује мишљењем да у Немачкој ствари ни издадека нису тако лоше, онда му морам довикинути: *De te fabula narratur!* [О теби прича говори!]

У самој ствари не ради се о вишем или нижем ступњу развитка друштвених супротности које проистичу из природних закона капиталистичке производње. Ради се о *самим тим законима*, о *тим тенденцијама* које делују и спроводе се гвозденом нужиошћу. Земља која је индустријски јаче развијена показује слабије развијеној земљи само слику њене сопствене будућности.

Али оставимо то по страни. Тамо где се капиталистичка производња у нас потпуно одомаћила, иако у фабрикама, прилике су *много горе* него у *Енглеској*, јер нема протутеже енглеских фабричких закона. Иначе у свима осталим областима, и ми и сав остали запад европског копна, патимо не само од развијања капиталистичке производње него и од оскудности њеног развијања. Поред модерних невоља притискује нас и читав низ традиционалних невоља које потичу отуда што још увек вегетирају старински, преживели начини производње, праћени *несавременим* друштвеним и политичким односима. Не патимо само од живих него и од мртвих. *Le mort saisit le vif!* [Мртви сахрањују живе!]

Социјална статистика у Немачкој и у осталим западним земљама европског копна бедна је кад се упореди са енглеском. Па ипак и она подиже вео управо толико да се иза њега може изрети Медузина глава. *Ми бисмо се поплашили од својих сопствених прилика* кад би наше владе и парламенти, као у *Енглеској*, увели периодичне анкетне комисије за истраживање економских односа, када би те анкетне комисије

Корице првог немачког издања I тома „Капитала“
(умањено)

биле исто тако моћи нооружане за истраживање истине као у Енглеској, и кад би пошло за руком да се у ту сврху нађу исто толико стручни, непристрасни и безобзирни људи као што су енглески фабрички инспектори, лекари известиоци о „Public Health“ (народном здрављу), комесари за проучавање експлоатације жена и деце, станбених прилика и исхране итд. Персеју требаше маглена капа за борбу против чудовишта. А ми навлачимо Персејеву маглену капу преко ушију и очију да уzmогнемо порицати да чудовиште постоји.

Али не смемо се обмањивати. Као год што је амерички рат за независност у 18 столећу био звоно за узбуну средње класе у Европи, тако је исто и амерички грађански рат 19 столећа позвао на узбуну европску радничку класу. Процес социјалног преврата може се у Енглеској руком опипати. Кад се буде развио до извесне тачке, мораће реаговати на копно, где ће ићи у бруталнијим или хуманијим облицима, према ступњу развитка саме радничке класе. Када узвишеније побуде и оставимо на страну, ипак најближи интереси данашњих владајућих класа налажу да се уклоне све сметње које коче развијање радничке класе, а које могу доћи под удар закона. Зато сам у овоме тому између осталог дао тако опсежно место и историји, садржини и резултатима енглеског фабричког законодавства. Свака нација треба и може да учи од друге. Чак и кад неко друштво успе да пронађе путању природних закона свога кретања — а крајњи циљ овога дела и јесте да разоткрије закон економског развитка модерног друштва — не може оно нити прескочити, нити наредбама изоставити фазе природног развитка. Али порођајне болове може и да скрати и да ублажи.

Још једну реч да би се избегли неспоразуми. Капиталисту и земљопоседника не сликам ни најмање у ружичастој светлости. Али се овде о личностима ради само уколико су оне *оличења економских категорија, носиоци одређених класних односа и интереса*. Моје становиште, које развијање економске друштвене формације схвата као природно-историјски процес, може мање него икоје друго бацити на појединца одговорност за прилике чија је он социјална творевина, ма колико се он лично можда и уздигао изнад њих.

Слободно научно истраживање не наилази у области политичке економије само на оног истог непријатеља који је познат у свима осталим областима. Нарочита природа предмета који она обдежава изазива на бојно поље против ње најжешће, најситничарскије и најомраженије страсти човекових груди, фурије личног интереса. Тако на пр. англиканска црква радије опрашта напад на 38 од 39 њених правила вере неголи на $\frac{1}{39}$ њених новчаних прихода. Данас је и сам атензам *culpa levis* [лаки грех] кад се упореди с критиком традиционалних односа

својине. Али се и ту види извештан напредак. Обраћам пажњу на Плаву књигу, објављену последњих недеља: *Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions*. Ту спољни заступници енглеске круне сувопарним речима исказују да се у Немачкој, Француској, укратко у свима културним државама европског копна исто толико осећа да се постојећи односи капитала и рада преображавају и да је то у њима исто тако неизбежно као што је у Енглеској. У исто је време с оне стране Атланског Океана г. Вејд, потпредседник Сједињених Америчких Држава, изјављивао на јавним зборовима: „После уклањања ropства долази на дневни ред преображај капиталистичких односа и односа земљишне својине!“ Ово су знаци времена који се не даду прикрити ни пурпурним огртачима ни црним мантијама. Не значе они да ће се сутра збити чудеса. Они показују како се чак и у владајућим класама зачиње слутња да данашње друштво није чврст кристал, већ организам који је способан за преображај и који се сталио налази у процесу преображавања.

Други том овог списа говориће о прометном процесу капитала (књига II) и о облицима целокупног процеса (књига III), а завршни трећи том (књига IV) о историји теорије.

Сваки суд научне критике биће ми добродошао. А према предрасудама такозваног јавног мишљења, којему никад нисам чинио уступака, држим се као и увек досад изреке великога Флорентинца:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*

Лондон, 25 јула 1867

Карл Маркс

* [Ти иди својим путем, а свет нек прича што хоће!]

ПОГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ

Читаоцима првог издања дужан сам пре свега да пружим објашњења о изменама које сам учинио у другом. Да је распоред књиге прегледнији, види се већ на први поглед. Нове примедбе свуда су означене као примедбе уз 2 издање. Што се текста тиче, најважније је ово:

У глави I, члан 1, научно сам строже спровео извођење вредности анализом једначина којима се изражава свака прометна вредност, а исто је тако изричито истакнута и веза између супстанце вредности и одређивања вредности друштвено потребним радним временом, која је у првом издању била само наговештена. Члан 3 главе I (облик вредности) сасвим сам прерадио, што ми је налагало већ и само двоструко приказивање из првог издања. — Узгред ћу напоменути да ми је побуду за онакво двоструко приказивање дао пријатељ др. Ј. Кугелман из Хановера. Напазио сам се с пролећа 1867 у посети код њега кад из Хамбурга стигоше коректуре првих табака, и он ме увери да ће за већину читалаца бити потребно да се накнадно више дидактички изложн облик вредности. — Последњи члан прве главе: „Фетишки карактер робе итд.“ већим сам делом изменио. Члан 1 главе III (мера вредности) пажљиво сам прегледао, пошто сам обраду тога члана био занемарио у првом издању упућујући читаоца на *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, Berlin 1859, где је тај предмет већ био обрађен. Главу VII, особито члан 2, знатно сам прерадио.

Било би бесцелно да појединачно улазим у местимичне измене текста које су често само стилстичке. Њих има по целој књизи. Ипак, сада, при ревизији француског превода који излази у Паризу нашао сам да би понеки делови немачког оригинала изискивали овде дубљу прераду, онде већу стилистичку коректуру, а можда и брижљивије отклањање могућих омашака. За ово није било времена, јер сам тек с јесени 1871, кад сам био усред других хитних послова, добио вест да је књига распродата, а штампање другог издања морало је отпочети већ јануара 1872.

Најбоља награда моме раду јесте разумевање на које је „Капитал“ брзо наишао у широким круговима немачке радничке класе. Бечки фабрикант г. Мајер, човек који економски стоји на буржоаском становишту, добро је погодио кад је у једној брошури објављеној за време немачко-француског рата изнео да су немачке тзв. образоване класе

сасвим изгубиле велики смисао за теорију који је важио као немачка тековина, а да тај смисао напротив наново оживљава у немачкој радничкој класи.

Политичка економија остала је у Немачкој до овог часа иностранна наука. Густав фон Гилхс био је у свом *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.*, а нарочито у прва два тома свога дела издата 1830, већим делом већ претресао историјске прилике које су у нас спречавале развитак капиталистичког начина производње, а тиме и изграђивање модерног буржоаског друштва. У нас, дакле, политичка економија није имала живог тла под собом. Увезоше је из Енглеске и Француске као готову робу: немачки професори политичке економије остадоше ђаци. Под њиховом се руком теоријски израз иностранности стварности претварао у збирку догма које су они тумачили у смислу малограђанског света своје средине, дакле наопако. Своје несавладљиво осећање научне немоћи, и узнемирену савест што морају бити учитељи у области која им је стварно била туђа, гледали су да прикрију сјајем књижевно-историјске учености или мешањем страних градива, узетих из тзв. камералних наука, те збрке знања кроз чије чистилице мора да прође сваки пунонадежни немачки чиновнички кандидат.

Од 1848 развила се капиталистичка производња у Немачкој брзо, а данас је већ у вртоглавом процвату. Али је усуд и даље остао крут према нашим стручњацима. Докле су се год могли непристрасно бавити политичком економијом, немачка стварност није имала модерних економских односа. А кад су ти односи наступили, догодило се то под околностима које више не допуштају непристрасно проучавање у оквиру буржоаског видокруга. Политичка економија као буржоаска наука, тј. као наука која капиталистички поредак схвата не као историјски пролазан ступањ развитка, већ обрнуто као апсолутан и последњи облик друштвене производње, може да остане наука само док класна борба остаје латентна и док се испољава само у усамљеним појавама.

Узмимо Енглеску. Њена класична политичка економија пада у период неразвијене класне борбе. Тек њен последњи велики претставник Рикардо долази напослетку свесно до тога да супротност класних интереса, најамине и профита, профита и земљишне ренте, учини стожером својих истраживања, наново схватајући ту супротност као природни закон друштва. Тиме је буржоаска економска наука била уједно доспела и до своје непремостиве препоне. Још за живота Рикардова јавља се критика у лицу Симондија, његовог противника.¹

Период који је затим дошао, од 1820 до 1830, одликује се у Енглеској живим научним радом у области политичке економије. Био је то и

¹ Види мој спис: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, 1 изд. Berlin 1859, стр. 39.

период вулгаризовања и ширења Рикардове теорије и њене борбе против старе школе. Били су одржани сјајни турнири. Што је онда било дато, слабо је познато на европском копну, пошто је полемика већим делом растурена по часописима, пригодним списима и памфлетима. Непристрасни карактер те полемике — ма да у изузетним случајевима Рикардова теорија већ служи као нападаоно оружје против буржоаске привреде — објашњава се приликама оног времена! С једне стране, крупна индустрија тек што је била изашла из свог детињства, што је доказано већ и тиме да је тек с кризом од 1825 њен модерни живот отпочео своје периодично кружење. С друге стране, класна борба између капитала и рада остала је потиснута у позадину, политички услед раздора између влада и феудалаца који су се били окупали око Свете алијансе и народних маса које је водила буржоазија, а економски услед несугласица између индустријског капитала и аристократског земљопоседа, које су у Француској биле прикривене супротностима између ситног и великог поседа, док су у Енглеској отворено избиле ступањем на снагу закона о жити. Енглеска политичко-економска литература тога времена потсећа на херојски економски период у Француској после смрти др. Кенеја, али само колико бабље лето потсећа на пролеће. Године 1830 наступила је криза која је имала значај одлучан једном за свагда.

Буржоазија у Француској и Енглеској била је освојила политичку власт. Отада је класна борба и теоријски и у пракси све више добијала изразите и претеће облике. Она је оглашавала смрт буржоаске економске науке. Више се није радило о томе да ли је овај или онај теорем истинит, него да ли је користан или штетан по капитал, угодан или не, политички сумњив или не. Наместо некористољубивог истраживања дошло је плаћено полемичарство, наместо непристрасног научног истраживања немирна савест и зле намере апологетике. Ипак су наметљиве расправице, што их је у свет пуштала Anti-Cornlawleague, с фабрикантима Кобденом и Брајтом на челу, пружале ако и не неки научни, а оно бар историјски интерес својом полемиком против земљопоседиичке аристократије. Слободно-трговинско законодавство под владом сер Роберта Пила извуче вулгарној економији и ову последњу жаоку.

Револуција од 1848 на европском копну одјекнула је и у Енглеској. Људи који су још полагали на научну важност, и који су хтели да буду нешто више, а не само софисти и сикофанци владајућих класа, покушаше да капиталистичку политичку економију доведу у склад са захтевима пролетаријата, који се више нису дали игнорисати. То је уродило једним тупавим синкретизмом [спајањем супротних схватања] чији је најбољи претставник Џон Стјуарт Мил. Тиме је објављено баикротство

„буржоаске“ економије, које је већ Н. Чернишевски, велики руски научник и критичар, мајсторски расветлио у делу „Основи политичке економије по Милу“.

Тако је у Немачкој капиталистички начин производње дошао до зрелости када се његов антагонистички карактер већ био бурно испољено у историјским борбама у Француској и Енглеској, док је немачки пролетаријат имао већ много одлучнију теоријску класну свест него немачка буржоазија. И зато, тек што се причинило да је могуће да се у Немачкој заснује буржоаска наука политичке економије, била је она опет постала немогућа.

Под таквим околностима поделише се њени прваци у две групе. Једин су били паметни, практични људи, жељни зараде, и окупише се око Бастијаове заставе, око најплићег, а то ће рећи и најуспелијег претставника вулгарноекономске апологетике; они други, поносити професорским достојанством своје науке, пођоше за Ц. Ст. Милом, покушавајући као и он да измире што се измирити не може. Као и у класично доба буржоаске политичке економије, тако и у доба њеног опадања Немци остадоше ђаци, папагаји и подражаваоци, ситни торбари иностране крупне трговине.

На тај је начин посебни историјски развитак немачког друштва искључивао свако оригинално напредовање „буржоаске“ економије, али не и њену — критику. И уколико таква критика уопште заступа неку класу, може она заступати само ону чији је историјски позив да преврне капиталистички начин производње и да на концу укине класе — дакле само пролетаријат.

Учени и неучени бранитељи немачке буржоазије покушаше испрва да „Капитал“ покрију гробним ћутањем, као што им је то полазило за руком с мојим ранијим списима. Али чим та тактика више није одговарала приликама времена, почеше под изговором да критикују моју књигу писати упутства „за умирење буржоаске свести“, али нађоше у радничкој штампи — видети на пр. чланке Јозефа Дицгена у „Volksstaat“ — надмоћније противнике којима до данас остадоше дужни одговора.¹

¹ Цандрљива бенетала немачке вулгарне економије покудише стил и излагање у мом спису. Нико не може оштрије од мене судити о литерарним недостацима „Капитала“. Па ипак ћу у корист и на весеље те господе и њихове публике навести овде један енглески и један руски суд. „Saturday Review“, која има скроз непријатељско држање према мојим назорима, рекла је приказујући прво немачко издање: Излагање „даје и најсувопарнијим економским питањима посебан чар (charm)“. „С. П. Ведомости“ кажу у броју од 20 априла 1872 између осталог: „Изузев малог броја одвише специјалних делова, излагање се одликује тиме што је

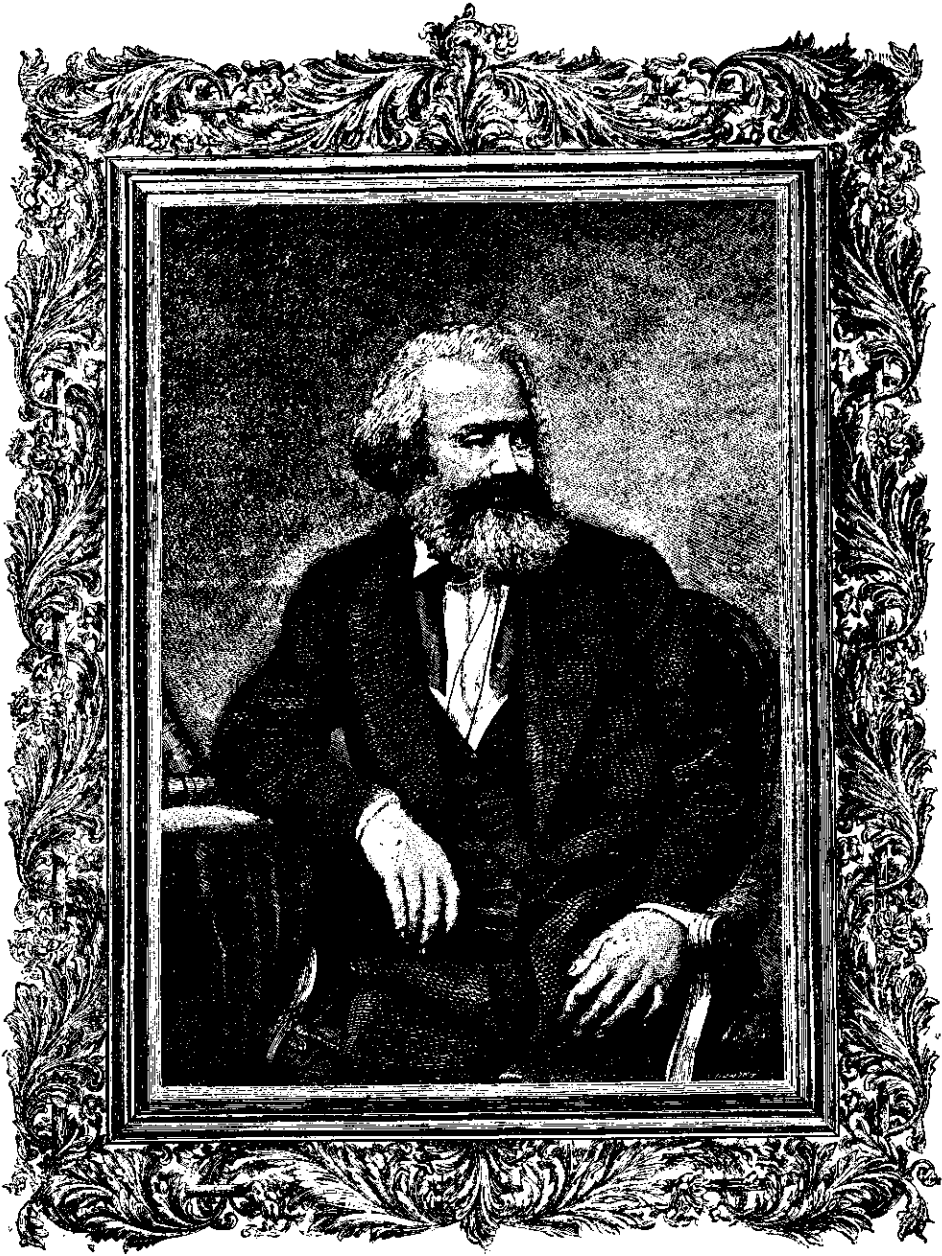
У пролеће 1872 изишао је у Петрограду одличан руски превод „Капитала“. Издање од 3.000 примерака већ је сад скоро распродато. А већ 1871 г. Н. Зибер, професор политичке економије на Кијевском универзитету, доказао је у свом спису „Теорија вредности и капитала Д. Рикардо“ да је моја теорија вредности, новца и капитала у својим основним цртама иужни даљи развој Смит-Рикардовог учења. Оно што западног Европејца изиенађује кад чита солидиу Зиберову књигу јесте доследно одржавање чисто теоријског стаиовишта.

Метод примењен у „Капиталу“ иаишао је на слабо разумевање, како показују већ и сама противречна схватања о њему.

Тако ми париска „Revue Positiviste“ с једне стране пребацује да економију третирам метафизички, а с друге стране — погодите! — да сам се ограничио само на критичко рашчлањавање постојећега, уместо да пишем рецепте (ваљда коитистичке?) за прчваришцу будућности. На ово прекореване с метафизиком примећује г. Зибер: „Уколико се тиче чисте теорије, Марксов је метод дедуктивни метод читаве енглеске школе, чије мане и добре стране имају сви најбољи економисти теоретичари.“ Г. М. Блок — у свом „Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872“ — чиии откриће да је мој метод аналитички и вели између осталог: „Овим делом г. Маркс стаје у први ред аналитичарских духова.“ Немачки прикази наравно вичу о хегеловској софистици. Петроградски „Вестник Европы“ налази у једном чланку који говори искључиво о методу „Капитала“ (мајски број од 1872, стр. 427 до 436) да је мој метод истраживања строго реалистички, али да је метод излагања на несрећу немачко-дијалектички. Он велн: „На први поглед, ако се суди по спољашњој форми излагања, Маркс је највећи идеалистички филозоф, и то у немачком, тј. у рђавом смислу речи. Уствари пак он је бескрајно више реалист од свих својих претходника у послу економске критике... Ни на који начин није могућио назвати га идеалистом.“ Овом писцу не могу боље одговорити него ако изнесем неколико извода из његове властите критике, који ће и ииаче можда занимати мога читаоца који не може доћи до руског оригинала.

Пошто је навео један став из мог предговора књизи „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, Berlin 1859, стр. IV—VIII, где сам изнео материјалистичку осинову свог метода, писац наставља:

за сваког разумљиво, јасно и необично живо крај све научне висне предмета. У овом погледу писац... ни издалека не личи на већину немачких научника, који... своје књиге пишу тако замраченим и сувопарним језиком, да обичним смртнима од тога глава пуца.“ Али ја држим да читаоцима савремене немачко-национално-либералне професорске литературе не пуца глава, него нешто друго.

Karl Marx.

Гравура Марксовог портрета у француском преводу
прве књиге „Капитала“ од 1872 г.

„За Маркса је од важности само једно: наћи закон појава чијим се истраживањем бави. И није му од важности само закон који њима влада уколико те појаве имају готов облик и уколико су везане у целину која се посматра у неком датом периоду времена. За њега има важност пре свега закон развитака, тј. прелаз из једног облика у други, из једног реда веза у други. А чим тај закон открије, истражује он у танчине последице у којима се закон у друштвеном животу испољава... Према томе Маркс се брине само за једно: да тачним и научним истраживањем утврди нужност одређеног уређења друштвених односа и да, колико је год то могуће, беспрекорно утврди чињенице које му служе као полазне или ослона тачке. За ово је сасвим довољно кад, утврдивши нужност данашњег поретка, утврђује уједино и нужност неког другог поретка у који први неизбежно мора да пређе, сасвим свеједно верују ли људи у то или не, јесу ли свесни тога или не. На друштвено кретање Маркс гледа као на природно-историјски процес којим управљају закони који не само да су независни од воље, свести или намера људи, него баш обратно одређују њихову вољу, свест и намере... Кад свесни елемент игра овако подређену улогу у културној историји, онда се по себи разуме да ни критика која узима за предмет саму културу не може никако за своју основу узети неки облик или неки резултат свести. То значи да њеном полазном тачком не може бити идеја, већ само спољашња појава. Критика ће се ограничавати на упоређивање и суочавање неке чињенице, не са идејом, него с неком другом чињеницом. За њу је важно само то да обе чињенице буду што је могуће тачније испитане и да једна према другој ствари претстављају различне моменте развитака, а надасве је важно да се истом тачношћу истражи и поредак, узастопност и везе у којима се ступњеви развитака испољавају. Али, рећи ће когод, општи закони економског живота једни су те исти, свеједно јесу ли примењени на садашњицу или на прошлост. Управо то Маркс пориче. По њему, такви апстрактни закони не постоје... Напротив, по његовом мишљењу, сваки историјски период има своје властите законе... Чим је живот превалио неки дат период развитака, чим из датог стања пређе у неко друго, почињу њиме владати и други закони. Једном речи, економски и сам живот пружа појаву сличну историји развитака у другим областима биологије... Стари економисти нису схватили природу економских закона кад су их упоређивали са законима физике и хемије... Дубља анализа појава доказала је да се друштвени организми између себе исто тако темељно разликују, као и биљни и животињски организми... Штавише, једна те иста појава подлежи сасвим различитим законима услед различности у целокупној грађи оних организама, услед отступања њихових појединачних органа, услед различних услова под

којима функционишу итд. Тако Маркс на пр. пориче да је закон стaновништва једнак у свима временима и местима. Он тврди противно, да сваки период развитка има свој властити закон становништва... Са различитим развитком производне снаге мењају се и односи и закони који их регулишу. Кад Маркс себи поставља за циљ да капиталистички привредни поредак истражи и објасни са тога стаиовишта, он онда само строго научно формулише циљ који свако тачио истраживање економског живота мора имати... Научна вредност таквог истраживања лежи у расветљавању нарочитих закона којима се регулише постиаак, живљење, развитак и смрт неког датог друштвеног организма и његова замена неким другим, вишим организмом. А ову вредност Марксова књига уистину има.“

Па кад је овај писац овако тачио описао оно што зове мојим стварним методом, и кад се овако благонаклоио изразио уколико је у питању моја лична примена тога метода, шта је друго описао него дијалектички метод?

Свакако, начин излагања формално се мора разликовати од начина истраживања. Истраживање има да у таичине загосподари материјом, да анализује различне облике развитка и да изнађе њихов унутрашњи спој. Тек кад је овај посао готов, моћи ће се стварио кретање изложити како треба. Пође ли то за руком, и буде ли се живот материје огледао у идеји, онда не мари ако ће изгледати као да имамо посла с каквом конструкцијом *a priori*.

По својој основи, мој дијалектички метод не само да се разликује од Хегеловог, него му је и непосредно супротаи. За Хегела је процес мишљења, који он под именом идеје претвара чак у самосталаи субјекат. демијург ствариости која сачињава само његову спољашњу појаву. Код мене је идеји свет, иапротив, само материјалии свет пренет и прерађен у човековој глави.

Мистификаторску страиу Хегелове дијалектике критиковао сам пре скоро 30 година, у време кад је још била у дневној моди. Али баш када сам радио на првом тому „Капитала“, иалазили су туробни, претензиозни и осредњашки епигони, који даиас воде главну реч у образованој Немачкој, уживање у томе да с Хегелом поступају онако како је у Лесингово време ваљани Мозес Менделсон поступао са Спинозом, наине као с „липсалии псом“. Зато сам јавно признао да сам ученик оног великог мислиоца, па сам у глави о теорији вредности овде-онде и кокетирао с његовим начином изражавања. Мистификација коју дијалектика подноси у Хегеловим рукама ни најмање не побија чињеницу да је он први обимно и свесно изнео опште облике њеиог кретања. Код

њега дијалектика дуби на глави. Морамо је окренути тумбе да бисмо у мистичноме омоту открили рационалну језгру.

У свом мистифицираном облику дијалектика је постала немачком модом, јер се чинило да она може преображавати стварност. У овом рационалном облику она изазива љутњу и ужасавање буржоазије и њених доктринарских заступника, јер у позитивно разумевање постојећег стања уноси уједно и разумевање његове негације, његове нужне пропаст; јер сваки постао облик схвата у току кретања, дакле и по његовој пролазној страни; јер се ничим не да турсати и јер је у својој суштини критичка и револуционарна.

Противречно кретање капиталистичког друштва практично буржуј осећа најјаче у колебањима перодичкога кружења модерне индустрије, и у њиховом врхунцу — општој кризи. Криза поново наступа, макар да се још налази у претходним стадиумима. Огромном ширином своје позорнице и интензивношћу свога деловања она ће утерати дијалектику чак и у главе оних за које у новом светом пруско-немачком царству тече мед и млеко.

Лондон, 24 јануара 1873

Карл Маркс

Londres 18 Mars 1872

Au citoyen Maurice La Châtre

Cher Citoyen,

J'apprends à votre idée de publier la traduction de *Das Kapital* en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: la méthode d'analyse que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, est si ardue la lecture des premiers chapitres et il est à craindre que le public français toujours impatient de conclure, aude de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se rebute parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce n'est toutefois prévenir et prémunir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ceux-là seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes sentiments dévoués.

Karl Marx

ПРЕДГОВОР ФРАНЦУСКОМ ИЗДАЊУ

Лондон, 18 марта 1872.

Грађанину *Морису Ла Шатру*

Цењени грађанине!

Имате моје одобравање за Вашу идеју да превод „Капитала“ издате у периодичним свескама. У овом ће облику дело бити приступачније радничкој класи, а овај је обзир за мене важнији од свих других.

То је лепа страна Ваше медаље, али ево и наличја: Аналитички метод, којим сам се послужио и који још није био примењиван на економске проблеме, прилично отежава читаоцима читање првих глава, па се треба бојати да ће се француска публика, увек нестрпљива да дође до резултата, жељна да упозна повезаност општих начела са питањима која је непосредно занимају, застрашити да продужи зато што неће наћи одмах све на почетку.

То је незгода против које ја не могу ништа, осим да унапред за сваки случај упозорим на то и да наоружам читаоца који тражи истину. Нема широког друма који води у науку, и само они имају изгледа да ће се испети на њене светле висове који се не плаше умора при пентрању њеним стрим стазама.

Примите, цењени грађанине, уверење о мојој оданости

Карл Маркс

ПОГОВОР ФРАНЦУСКОМ ИЗДАЊУ

ЧИТАОЦУ

Г. Ж. Роа ставио је себи у задатак да пружи што је могуће тачнији па и што дословнији превод; тај задатак извршио је строго тачно. Али је мене баш та строга тачност принудила да изменим редакцију како би читаоцу била приступачнија. Ове измене, које су вршене из дана у дан, јер је књига излазила у свескама, нису изведене с једнаком брижљивошћу и морале су изазвати стилске неједнакости.

Кад сам се већ једном подвргнуо овом раду на ревизији, дошао сам до тога да га применим и на оригинални текст (другог немачког издања), да нека излагања упростим, друга да допуним, да додам ради допуне нешто историјског и статистичког материјала, да додам неке критичке примедбе итд. Ма какви били литерарни недостаци овог француског издања, оно има своју научну вредност независно од оригинала, па би и читаоци који знају немачки требали да га консултују.

Даље ниже дајем она места из поговора другом немачком издању у којима је реч о развоју политичке економије у Немачкој и о методу примењеном у овом делу.

Лондон, 28 априла 1875

Карл Маркс

УЗ ТРЕЋЕ ИЗДАЊЕ

Марксу није било допуштено да ово треће издање сам спреми за штампу. Снажни мислилац, пред чијом се величином сада клањају и противници, умро је 14 марта 1883.

Дужност да се побринем око овог трећег издања као и око издања другог тома, који је остао у рукопису, пала је на мене, на мене који сам у њему изгубио четрдесетогодишњег, најбољег, нераздвојног пријатеља, оног пријатеља коме дугујем више него што се речима даде исказати. Како сам извршио први део ове дужности, о томе сам читаоцу дужан овде положити рачуи.

Маркс је испрва намеравао да текст првог тома у великој мери преради, неке теоретске тачке да оштрије изнесе, нове да дода, а да историјски и статистички материјал протегне до у најновије време. Тога се морао одрећи због болести и због жеље да доврши редакцију другог тома. Требало је изменити само најнужније и да се уметну додаци већ садржани у француском издању које је у међувремену било објављено. („Le Capital. Par Karl Marx.“ Paris, Lachâtre 1873.)

У заоставштини се нашао и један немачки примерак, који је он местимично коригирао и снабдео упутама за француско издање; поред тога и једно француско издање са тачним означањем места која треба искористити. Ове измене и додаци ограничавају се с мало изузетака на последњи део књиге, на отсек о процесу акумулације капитала. Ту се досадашњи текст више него иначе држао првобитног нацрта; док су ранији одељци били темељније прерађени. Зато је стил био живахнији, више целовит, али и немарнији, проткан англицизмима, местимично нејасан; излагање је имало овде-онде празнина, јер су неки важни моменти били тек наговештени.

Што се тиче стила, Маркс је сам темељно ревидирао више поддељака, па ми је тиме као и честим усменим наговештајима дао меру докле ја могу ићи у уклањању енглеских техничких израза и других англицизама. Додатке и допуне Маркс би још прерадио, а глатки француски заменио би својим сажетим немачким језиком; ту сам се морао задовољити тиме да их преиесем прикључујући их што тешње првобитном тексту.

Према томе у овом трећем издању није измењена ниједна реч о којој не знам сигурно да би је и сам писац изменио. Није ми ни на памет могло пасти да у „Капитал“ унесем текући жаргон, којим имају обичај да се изражавају немачки економисти, онај неразумљиви језик у коме се на пр. онај који новцем купује рад других назива посло даваца, а онај коме се рад узима уз најамнину — послопрималац. И у француском језику узима се у обичном животу реч *travail* у смислу „запослења“, али би Французи с правом држали за лудака сваког економиста који би капиталисту назвао *donneur du travail*, а радника *receveur du travail*.*

Исто тако нисам себи допушно да енглески новац, мере и тежине, који се употребљавају кроз цели текст, заменим њиховим новим немачким еквивалентима. Кад је изишло прво издање, било је у Немачкој толико врста мера и тежина колико дана у години, уз то две врсте марке (рајхсмарка је тада важила само у глави Сетбера који ју је измислио крајем тридесетих година), две врсте гулдена и најмање три врсте талира, међу њима и један чија је јединица била „нова двотрећина“. У природним наукама важила је метричка, а на светском тржишту енглеска мера и тежина. Под таквим околностима биле су енглеске јединице мере природне за једну књигу, која је била принуђена да чињеничке податке узима готово искључиво из енглеских индустријских односа. А овај последњи разлог остаје и данас одлучујући, утолико пре што су се односи у том погледу на светском тржишту једва променили, те нарочито за најважније индустрије — железно и памук — и данас још готово искључиво важе енглеске мере и тежине.

Напоследку, још нешто о Марковом начину навођења, које није наишло на много разумевања. Код доношења чињеничких података и приказа, наводи, на пр. из енглеских Плавих књига, служе наравно као прост доказни материјал. Али је друкчије где се наводе теоретска гледишта других економиста. Ту навод треба да утврди само то где, када и ко је први јасно изрекао неку економску мисао која је резултирала из тока развитка. Прн томе има значај само то да ли је економска мисао у питању важна за историју науке, да ли је више или мање адекватан теоретски израз економског положаја свога времена. А ни најмање се не ради о томе да ли дотична мисао још има неку апсолутну или рела-

* Код нас су немачки изрази *Arbeitgeber* и *Arbeitnehmer* преведени са *послодавац* и *послопрималац*, док на немачком буквално значе *давалац рада* и *прималац рада*, па тако испада да радник који даје рад од себе прима рад од капиталисте, а да капиталиста који узима рад од радника овоме даје рад! Наши изрази *послодавац* и *послопрималац*, иако ненаучни, ипак значе само да капиталиста даје *запослење*, а да радник *запослење* прима. — *Прев.*

тивну важност са становишта писца, или је потпуно прешла у историју. Зато ти наводи сачињавају само један из историје економске науке по-зајмљени текући коментар уз текст и утврђују по датуму и аутору поједине важније напретке економске теорије. А то је било веома потребно у науци чији се историчари досад одликују само тенденциозним, готово штреберским незнањем. — Читалац ће према томе лако схватити због чега Маркс, у складу са поговором другом издању, сасвим изузетно има прилике да наводи немачке економисте.

Други том изаћи ће, надам се, у току 1884.

Лондон, 7. новембра 1883

Фридрих Енгелс

ПРЕДГОВОР ЕНГЛЕСКОМ ИЗДАЊУ

Објављивање „Капитала“ на енглеском језику не треба оправдања. Напротив, може се очекивати објашњење због чега је ово енглеско издање досад било одлагано, кад се види да се последњих неколико година у енглеској и америчкој штампи и дневној литератури стално помињу, нападају и бране, објашњавају и изврћу теорије заступљене у овој књизи.

Када је ускоро после ауторове смрти у 1883 г. постало јасно да је енглеско издање дела доиста потребно, изјавно је г. Семјуел Мур, дугогодишњи пријатељ Марксов и писца ових редака, и који је с књигом упознат можда више но ико други, да је спреман да узме на себе превод који су извршиоци Марксовог књижевног тестаментa желели да што пре доставе јавности. Било је уговорено да ја упоредим рукопис са оригиналом и да предложим измене које нађем да треба извршити. Када се мало по мало показало да послови његовог позива спречавају г. Мура да превод доврши брзином коју смо сви желели, прихватили смо радосно понуду др. Ејвелинга да преузме један део рада; истовремено се понудила г-ђа Ејвелинг, Марксова најмлађа кћи, да контролише цитате и да успостави оригинални текст многобројних места која је Маркс узео из енглеских писаца и Плавих књига и која је он превео на немачки. Све је ово скроз извршено осим неколико неизбежних изузетака.

Др. Ејвелинг је превео следеће делове књиге*: 1) главу X („Радни дан“) и XI („Стопа и маса вишка вредности“); 2) шести одељак („Најамнина“ који обухвата главе XIX—XXII); 3) од главе XXIV, одељак 4 („Околности које итд.“) до краја књиге, обухватајући последњи део главе XXIV, главу XXV и цели седми одељак (главе XXVI до XXXIII); 4) оба пишчева предговора. Све остало је превео г. Мур. Док тако сваки преводилац носи сам одговорност за свој удео у раду, ја носим одговорност за целину.

---

* Подела енглеског издања на главе одговара подели у француском издању; ту је Маркс делове четврте главе (која је у исто време други одељак) претворио у главе; двадесет и четврту главу претворио је у посебан одељак (VIII), а његове делове у главе. — *Ред.*

Треће немачко издање, које је узето за подлогу нашем раду, припремио сам ја 1883 уз помоћ прибележака које је оставио аутор и у којима су означена она места другог издања која је требало заменити означеним местима француског текста објављеног 1873.¹ Измене које су тако настале у тексту другог издања углавном се поклапају са изменама које је Маркс у иизу рукописних упута прописао за енглески превод, на чије се издавање мислило у Америци пре десет година, али је издање изостало поглавито због тога што се није нашао способан и прикладан преводилац. Тај нам је рукопис ставио на расположење наш стари пријатељ, г. Ф. А. Зорге у Хобокену, Њу Џерси. У њему је указано на још неке уметке из француског издања; али пошто је толико година старије од последњих упутстава за треће издање, нисам сматрао да сам овлашћен да од тога чиним употребу, осим изузетно и нарочито у случајевима где нам је то помогло у савлађивању тешкоћа. Коизултовали смо и француски текст код већине тешких места ради оцене шта је сам аутор био спреман да жртвује где је год имало нешто да се жртвује у преводу од целог значаја оригинала.

Ипак остаје једна тешкоћа коју нисмо могли уштедети читаоцу: употреба извесних израза у смислу који се не разликује само од употребе у обичном говору, него и од језика обичне политичке економије. Али је то било неизбежно. Свако ново схватање неке науке доноси револуцију у стручним изразима те науке. Ово најбоље потврђује хемија, у којој се целокупна терминологија радикално мења отприлике сваких двадесет година и где ће се тешко наћи неко органско једињење које није преживело низ различитих имена. Политичка економија углавном се задовољавала да узме изразе трговачког и индустријског живота онако како их је затекла и да са њима оперише, при чему је сасвим превидела да се тиме ограничила на уски круг идеја које су тим речима биле изражаване. Тако ни сама класична политичка економија, ма да је била потпуно свесна да су и профит и рента само пододељци, комади оног неплаћеног дела производа који радник мора да даје предузетнику (првом, ма да не последњем, искључивом присвајачу производа), ипак никад није изашла из уобичајених појмова о профиту и ренти, није никад овај неплаћени део производа (који Маркс назива вишком вредности) испитала у његовој укупности као целину, па због тога није никад дошла до јасног разумевања његовог порекла и његове природе, а исто тако ни законâ који регулишу накнадну расподелу његове вредности.

¹ „Le Capital. Par Karl Marx.“ Превео М. Ј. Роу, скроз прегледано од писца. Paris, Lachâtre. Овај превод садржи, нарочито у последњем делу књиге, знатне измене и допуне за текст другог немачког издања.

Слично се и цела индустрија, уколико није пољопривреда или занат, без разлике обухвата изразом мануфактура, чиме се брише разлика између два велика и битно различита периода економске историје: периода праве мануфактуре, која је почивала на подели ручног рада, и периода модерне индустрије, која почива на машинама. А по себи је разумљиво да теорија која модерну капиталистичку производњу сматра само пролазним стадијумом у економској историји човечанства, мора употребљавати друкчије изразе од оних на које су навикли писци који тај облик производње сматрају непролазним и коначним.

Неће бити на одмет да кажемо нешто о ауторовом методу навођења. У већини случајева служе цитати као обично за доказивање тврдњи изнетих у тексту. Али у многим случајевима наводе се места из економских писаца да би се показало кад, где и ко је први пут јасно изрекао неко одређено гледиште. То се дешава тамо где је наведено мишљење од важности као више или мање адекватни израз услова друштвене производње и размене који су преовлађивали у извесном времену, и то савним независно од тога да ли их признаје Маркс или имају општу важност. Ови цитати претстављају на тај начин текући коментар текста позајмљен из историје науке.

Наш превод обухвата само прву књигу. Али ова прва књига претставља у високом степену целину за себе и двадесет је година важила као самостално дело. Друга књига, коју сам на немачком језику издао 1885, одлучно је непотпуна без треће, која се пре краја 1887 не може објавити. Кад трећа књига буде издата у немачком оригиналу, биће довољно рано да се мисли на припрему енглеског издања за обадве.

„Капитал“ се на континенту често назива „библијом радничке класе“. Нико ко је упознат с радничким покретом неће порицати да закључци добијени у овој књизи постају сваког дана све више основним начелима великог покрета радничке класе, не само у Немачкој и Швајцарској, већ и у Француској, у Холандији и Белгији, у Америци па чак и у Италији и Шпанији; да свуда радничка класа у овим закључцима све више признаје најправилнији израз свога положаја и својих тежњи. Па и у Енглеској врше Марксове теорије баш у садашњем часу моћан утицај на социјалистички покрет, који се шири исто толико у редовима интелигенције колико у редовима радника. Али то није све. Брзо се приближује време када ће се темељно испитивање економског положаја Енглеске наметнути као неотклонљива национална нужност. Енглески индустријски систем, који је немогућ без сталног и брзог ширења производње, па дакле и тржишта, доспео је у застој. Слободна трго-

вина исцрпла је своје помоћне изворе; чак и сам Манчестар сумња у своје некадашње економско еванђеље.¹ Индустрија која се у иностранству брзо развија свуда пиљи у лице енглеској производњи, не само на тржиштима која су заштићена царинама, већ и на неутралним тржиштима, па чак и са ове стране канала. Док производна снага расте у геометријској прогресији, проширење тржишта расте у најбољем случају у аритметичкој прогресији. Десетогодишњи циклус мртвила, просперитета, претеране производње и кризе, који се од 1825 до 1867 стално наново враћао, изгледа да је истекао, али само да би нас довео у баруштину очајања једне трајне и хроничне депресије. Жељени период просперитета не долази; колико нам се год пута учини да смо запазили симптоме који га наговештавају, толико су пута ишчилели у ваздуху. Међутим, свака нова зима поставља изнова питање: „Шта да се ради са незапосленима?“ Али док број незапослених расте из године у годину, нема никога да на то питање одговори; и могли бисмо скоро израчунати моменат када ће незапослени изгубити стрпљење и узети своју судбину у своје руке. У таквом часу свакако ће требати да се чује глас човека чија је цела теорија резултат доживотног проучавања економске историје и положаја Енглеске, и кога је ово проучавање довело до закључка да је Енглеска, бар у Европи, једина земља где би се неизбежна социјална револуција могла потпуно спровести мирним и законитим средствима. Истина, он није никад пропустио да дода да он слабо очекује да ће се владајућа класа Енглеске подвргнути овој мирној и законитој револуцији без „proslavery rebellion“ [побуне власника робова].*

5 новембра 1886

Фридрих Енгелс

¹ На тромесечној скупштини Трговачке коморе у Манчестру, која је одржана данас после подне, дошло је до живе дискусије о питању слободне трговине. Поднета је била једна резолуција у томе смислу да се „четрдесет година узалудно чекало на то да друге нације следеју енглеском примеру слободне трговине, па Комора сматра да је дошло време да се ово становиште промени“. Резолуција је била одбијена само са једним гласом већине; гласало је 21 за, а 22 против. („Evening Standard“, 1 нов. 1886.)

* О овом ограничењу теорије о насилној револуцији, које је Маркс направно у погледу Енглеске, квже Лењин у „Држави и револуцији“: „12 априла 1871, тј. баш за време Комуна, писво је Маркс Кугелману: „Кад будеш поново разгледао последњу главу мог „Осамнаестог бримера“, наћи ћеш да сам кво први следећи покушај француске револуције означно не више као досад преношење бирократско-војничке машинерије из једне руке у другу, него њено разбијање (подвукао Маркс), а то је предуслов сваке праве народне револуције на континенту. То је и покушај наших херојских париских партијских другова.“ [...] У овим речима: „разбијање... бирократско-војничке машинерије“ иако се, кратко изражено, главно учење марксизма о задацима пролетаријата у револуцији према држави. И баш ово учење

УЗ ЧЕТВРТО ИЗДАЊЕ

Четврто издање захтевало је од мене што је могуће дефинитивније утврђивање текста као и примедба. Ево укратко како сам овај дијалог испунио:

Упоредивши још једном француско издање са Марксовим рукописним белешкама, пренео сам из француског издања у немачки текст још неколико додатака. Они се налазе на стр. 80 (треће издање, стр. 88), стр. 458—60 (треће, стр. 509—10), стр. 547—51 (треће, стр. 600), стр. 591—93 (треће, 644), и стр. 596 (треће, стр. 648) у примедби 79. Исто тако, по угледу на француско и енглеско издање, пренео сам у текст дугачку примедбу о рударским радницама (треће издање, стр. 509—15, четврто издање, стр. 461—67). Друге мале измене чисто су техничке природе.

Додао сам затим још неколико примедба ради објашњења, нарочито тамо где ми се чинило да то захтевају измењене историјске околности. Све су те додате примедбе стављене у угласте заграде и означене мојим почетним словима или са „Д. Х.“*

Потпуна ревизија многобројних цитата била је постала потребна због енглеског издања које је у међувремену изашло. За то издање дала је Марксова најмлађа кћи Елинор себи труда да сва наведена места

не само што је потпуно заборављено, него је и директно искривљено од стране владајућег кауцкијанског „тумачења“ марксизма! [...Маркс] ограничава своје закључке на континент. То је 1871 било разумљиво, кад је Енглеска још била пример чисто капиталистичке земље, али која нема милитаризма и која је у великом степену била без бирократије. Зато је Маркс искључивао Енглеску као земљу у којој је тада изгледала и била могућа револуција, чак и народна, без претходног разбијања „готове државне машинерије“.

Сада, у 1917, у епохи првог великог империјалистичког рата, ово Марксово ограничење отпада, и Енглеска као и Америк, највећи и последњи претставници англосаксонске „слободе“ у свету, наиме у смислу непостојања милитаризма и бирократизма, срозале су се потпуно у општеевропску, прљаву, крваву баруштину бирократско-милитаристичких институција, које све себи подређују, све угњетавају. Сада разбијање, разарање „готове државне машинерије“ (која је тамо од 1914 до 1917 достигла европско, империјализму заједничко савршенство) сачињава и за Енглеску и Америку „предуслов за сваку ствари народну револуцију.“ (Целокупна дела, том XXI.) — Ред.

* У овом издању у округлим заградама са озвком Ф. Е. — Ред.

упоредн са оригиналом, тако да тамо цитати из енглеских извора, који су далеко претежни, нису били превођеин с немачког превода, него је употребљен оригинални енглески текст. Због тога сам морао код четвртог издања да узмем у обзир тај текст. Код тога су се нашле понеке мале нетачности. Затим нетачно наведени бројеви страна, делом услед омашки при преписивању из Марксових тека, делом услед штампарских грешака нагомиланих у три издања. Нетачно стављене наводнице или тачкице код прекида, како је то неизбежно при масовном навођењу из тека са изводима. Овде-оиде понека реч у преводу не сасвим срећно изабрана. Нека места наведена из Марксових старих париских тека од 1843—45, кад Маркс још није знао енглески, него је енглеске економисте читао у француском преводу и где је двоструком преводу одговарала лака измена призвука, на пр. код Стјуарта, Јура и др., и где се сад морао искористити енглески текст. И других сличних малих нетачности и немариости. Али ако се четврто издање упореди с претходним, видеће се да сав овај напорни рад на исправљању није на књизи изменио ништа што би било вредно помена. Само један једини цитат није могао бити пронађен, то је цитат из Ричарда Џонса (четврто издање, стр. 562, примедба 47); Маркс је веровати погрешно забележио наслов књиге. Сви други цитати задржавају пуну доказну снагу или је појачавају у садашњој тачној форми.

Овде сам међутим приморан да се вратим на једно старо збитије.

Позиат ми је наиме само један случај да је један Марксов цитат био подврнут сумњи. А пошто се та сумња вукла чак и после Марксове смрти, не могу овде да пређем преко тога.

У берлинској „Конкордији“, органу Савеза немачких фабриканата, изишао је 7 марта 1872 анонимни чланак: „Како Карл Маркс цитира“. Ту се уз обилну употребу моралног згражања и непарламентарних израза тврдило да је цитат из Гледстоновог буџетског говора од 16 априла 1863 (у Инаугуралној адреси Међународног радиичког удружења од 1864, а поновљено у „Капиталу“ I, стр. 617 четвртог издања, стр. 671 трећег издања) фалсификован. Реченица: „Ово омамљујуће повећање богатства и моћи... потпуно је ограничено на поседничке класе“, не налази се, тобоже, ни са једном речју у (квази званичном) стенографском извештају Хансарда. „Ова се реченица нигде не налази у говору Гледстона. У њему се каже управо супротно. (Масним словима) Маркс је ту лажну реченицу формално и материјално измислио и додао!“

Маркс, коме је тај број „Конкордије“ био послат следећег маја, одговорио је анонимном писцу у „Volksstaat“-у од 1 јуна. Пошто се више није сећао по коме је новинарском извештају наводио, ограничено се на то да докаже да се поменути цитат налази у два енглеска списа,

а онда је навео реферат „Тајмса“ по коме је Гледстон рекао: „That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property.“*

Гледстон дакле каже ту да би му било жао ако би тако било, али тако је сте: Ово омамљујуће увећање богатства јесте потпуно ограничено на поседничке класе. А што се тиче квази званничног Хансарда, каже Маркс даље: „У свом накнадно дотераном издању био је г. Гледстон толико паметан да ескамотира реченицу која је саржако компромитујућа у устима једног енглеског канцелара благајне. Уместо то је то стари енглески парламентарни обичај, а никако измишљотина Ласкерчића против Бебела.“

Анонимус се разгоропадио. Остављајући у свом одговору у „Конкордији“ од 4 јула по страни изворе из друге руке, вели он стидљиво да је „обичај“ да се парламентарни говори цитирају по стенографским белешкама; али и „Тајмсов“ извештај (у коме „лажна“ реченица стоји), и извештај Хансарда (где ње нема), „материјално се потпуно поклапају“, и баш због тога садржи „Тајмсов“ извештај „директну супротност оном озлоглашеном месту из Инаугуралне адресе“. При томе анонимус брижљиво прећуткује да тај извештај поред ове тобожње „супротности“ изричито садржи баш оно „озлоглашено место“! Упркос томе осећа анонимус да се дебело насукао и да га може спасти само нека нова смицалица. И зато, док свој чланак, како смо показали, пун „дрских лагарија“ гарнира спасоносним поевкама, као на пр.: „mala fides“, „непоштење“, „лажан навод“, „онај лажни цитат“, „дрска лагарија“, „цитат који је скроз лажан“, „овај фалсификат“, „просто бестидно“ итд., нашао је он за потребно да спорно питање пребаци на друго поље. Због тога он обећава да ће „у једном другом чланку изнети какву важност ми (анонимус који „не лаже“) приписујемо садржини Гледстонових речи“. Као да његово немеродавно мишљење има са овом ствари ма и најудаљенију везу! Тај други чланак изишао је у „Конкордији“ од 11 јула.

* [Тако стоје ствари у погледу богатства ове земље. Ја морам за себе да кажем да бих морао да гледам забринуто и с болом на ово омамљујуће увећање богатства и моћи, кад бих држао да се оно ограничава на стварно имућне класе. Оно се никако не односи на положај радног становништва. Увећање које сам описао и које држим да почива на тачним извештајима, потпуно је ограничено на поседничке класе.]

Маркс одговори још једном у „Volksstaat“-у од 7 августа, додајући још и реферате дотичног места из „Morning Star“-а и „Morning Advertiser“-а од 17 априла 1863. И по једном и по другом Гледстон је рекао да би он са забринутошћу итд. гледао на ово омамљујуће увећање богатства и моћи, кад би држао да је оно ограничено на имућне класе (classes in easy circumstances). Али то увећање је с т е ограничено на поседничке класе (entirely confined to classes possessed of property). Дакле и ови реферати доносе тобоже „лажно“ место дословце. Затим је још једном установио, упоређујући текстове у „Тајмсу“ и Хансарду, да реченица која је као стварно изречеија репродукована у једнаком тексту у три међу собом независна новинарска извештаја који су изишли следећег јутра по говору, заиста фали у Хансардовом извештају који се по познатом „обичају“ прегледава, одакле ју је по Марксовим речима Гледстон „накнадно открадуцао“, и изјављује напоследку да нема времена да и даље саобраћа са анонимусом. Изгледа да је овоме било доста, или бар Марксу више нису слати бројеви „Конкордије“.

Ствар се тиме чинила да је мртва и покопана. Али су нам отада, од људи који су саобраћали са универзитетом у Кембрицу, једном или двапут долазили тајанствени гласови о неком нечувеном литерарном злочину који је наводио Маркс и направио у „Капиталу“; али упркос свима распитивањима није се ништа одређеније могло сазнати. А онда, 29 новембра 1883, осам месеци после Марксове смрти, појавило се у „Тајмсу“ једно писмо из Trinity College, Кембриц, с потписом Sedley Taylor, у коме нам је тај скромни задругарчић у једној на дохват уграбљеној прилици најзад дао објашњење не само о оговарањима у Кембрицу, него и о анонимусу из „Конкордије“.

„Што је најчудноватије“, каже човечић из Trinity College-а, „јесте, да је професору Брентау (који је онда био у Бреслави, а сад је у Штрасбургу) било резервисао... да открије ону *mala fides* која је очевидио диктовала цитат из Гледстоновог говора у Инаугуралној адреси. Г. Карл Маркс, који је... покушао да одбрани цитат, био је толико дрзак да је у самртном ропцу (deadly shifts) у који га је хитро бацио мајсторски напад Бреитанов, тврдио да је г. Гледстон фризирао „Тајмсов“ извештај од 17 априла 1863 о његовом говору пре но што је изишао у Хансарду да би ескамотирао једну реченицу која би свакако била компромитујућа за једног енглеског канцелара благајне. Када је Брентао детаљним упоређивањем текста доказао да се извештаји „Тајмса“ и Хансарда поклапају у апсолутном искључивању смисла који је Гледстоновим речима подметнуло лукаво изоловано навођење, онда се Маркс повукао под изговором да нема времена!“

Дакле је у томе грму лежао зец! И овако се глорнозно одразила у произвођачко-задругарској фантазији Кембрица анонимна кампања г. Брентана у „Конкордији“! Тако је дакле стајао и управљао свој мач у „мајсторском нападу“ овај Свети Ђорђе Савеза немачких фабриканата, док је паклени змај Маркс крај његових ногу „хитро доспео у самртни ропац“!

Па ипак је све ово ариостовско описивање боја служило само томе да се покрију смицалице нашег Светог Ђорђа. Ту више нема говора о „лажи“, о „фалсификату“, него о „лукаво изолованој навођењу“ (craftily isolated quotation). Цело је питање било одложено, а Свети Ђорђе и његов сеиз из Кембрица знали су врло добро зашто.

Пошто је „Тајмс“ одбио, одговорила је Елијор Маркс у месечњаку „Ту Деј“, фебруара 1884, свдећи распу на једину тачку која је била по среди: да ли је Маркс оиу реченицу „као лажов измислио“ или не? На то је г. Седли Тејлор одговорио: „Питање да ли је Гледстонов говор садржавао или није садржавао иеку реченицу“, по његовом мишљењу „било је од сасвим подређеног значаја“ у препирци између Маркса и Брентана, „ако се упореди с питањем да ли је цитат био направљен у иамери да се Гледстонов смисао репродукује или унакази“. А нато он признаје да „Тајмсов“ извештај „заиста садржи противречност у речима“; али, али, ако се веза са осталим текстом правилно, тј. у либерално-гледстоновском смислу објасни, онда се види шта је г. Гледстон х т е о да каже. („Ту Деј“, март 1884.) Комично при томе јесте да наш човечић из Кембрица настоји на томе да говор не цитира по Хансарду, како је то по анонимном Брентану „обичај“, већ по извештају „Тајмса“ који исти Брентано означије као „нужно петљански“. Па иаравно кад у Хансарду те фаталне реченице уопште и е м а!

Било је Елијори Маркс лако да разбије у прах ову аргументацију у истом броју „Ту Деја“. Или је г. Тејлор читао коитроверзу од 1872. Оида је сада „лагао“ и то не само „долагао“ него и „прелагао“. Или је није читао. Онда је био обавезан да држи језик за зубе. У сваком случају било је јасно да он није имао храбрости да ма за часак подржи оптужбу свога пријатеља Брентана да је Маркс „лажући додао“. Напротив, сада Маркс није само долагао, него је и утајио једну важну реченицу. Али је иста та реченица цитирана на 5 страни Инаугуралне адресе, мало редака испред тобожње „измишљение“. А што се тиче „противречности“ у Гледстоновом говору, зар није био Маркс тај који у „Капиталу“ на стр. 618 (треће издање, стр. 672), примедба 106, говори о „непрекидним дречећим противречностима у Гледстоновим буџетским говорима из 1863 и 1864“! Дабогме, само што их он à la Седли Тејлор

не растапа у либералском допадању. Одговор Е. Марксове завршава овим закључком: „Напротив, Маркс није ни изоставио нешто што би било вредно навести, нити ишта измислио. Али је он успоставио и извукао из заорава једну одређену реченицу из једног Гледстоновог говора, која је несумњиво била изречена, а која је, на овај или онај начин, нашла пут да се изгуби из Хансарда.“

Са овим је г. Седли Тејлору ипак било доста. Резултат читавог овог професорског надмудривања које се испредало кроз две деценије и кроз две велике земље, био је да се више нико није усуђивао да се такне Марксове књижевничке савесности, а да ће отада г. Седли Тејлор исто тако мало уливати поверења у литерарне ратне извештаје г. Брентана, колико г. Брентано у папску непогрешивост Хансарда.

Лондон, 25 јуна 1890

Ф. Енгелс

КЊИГА ПРВА

ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ КАПИТАЛА

ПРВИ ОДЕЉАК

РОБА И НОВАЦ

ГЛАВА ПРВА

РОБА

1. Два чиниоца робе: употребна вредност и вредност
(суштина вредности, величина вредности)

Богатство друштава у којима влада капиталистички начин производње испољава се као „огромна збирка роба“¹ а појединачна роба као његов основни облик. Ради тога наше истраживање отпочиње анализом робе.

Роба је пре свега спољашњи предмет, ствар која својим својствима задовољава људске потребе ма које врсте. Ништа ту не мења какве су природе ове потребе, на пр. потичу ли из стомака или из фантазије.² Ту се не поставља ни питање како ствар задовољава потребу људи, да ли непосредно, као животна намирница, то ће рећи као предмет за уживање, или обилазним путем, као средство за производњу.

Свака корисна ствар, као железно, хартија итд., има се посматрати с двојне тачке гледишта, по квалитету и по квантитету. Свака таква ствар целина је многих својстава, те је стога на разне стране употребљива. Откривати те разне корисне стране, а тиме и разнолике начине за употребљавање ствари, историјски је чин.³ Такав је случај са проналажењем друштвених мера за квантитет корисних ствари. Различност робних мера потиче делом из различите природе предмета које треба мерити, а делом из споразума.

¹ Karl Marx: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*. Berlin 1859, стр. 3.

² „Потреба је претпоставка за жељу, апетит духа користан је духу као глад телу... Већина ствари добија своју вредност отуда што задовољавају потребе духа.“ (Nicolas Barbon: *A Discourse concerning coining the new money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations etc.* London 1696, стр. 2, 3.)

³ „Стаари имају извесну унутрашњу врлину (*virtue* — у Барбона специфичан израз за употребну вредност), која је свугде једнака, као што је врлина магнета да привлачи гвозђе.“ (Исто, стр. 6.) Својство магнета да привлачи железно постало је корисно тек кад је помоћу њега откривена магнетска поларност.

Корисност неке ствари чини ту ствар употребном вредношћу.⁴ Но та корисност не лебди у ваздуху. Условљена својствима самог робног тела, она без њега не постоји. Због тога је само робно тело, као железо, пшеница, дијамант итд., употребна вредност или добро. Овај карактер ствари не зависи од тога да ли присвајање њених употребних својстава стаје човека много или мало рада. Кад посматрамо употребне вредности, вазда претпостављамо њихову квантитативну одређеност, као туце часовника, аршин платиа, тону железа итд. Употребне вредности роба чине грађу посебне научне гране: познавање робе.⁵ Употребна вредност остварује се само употребом, или трошењем. Употребне вредности чине материјалну садржину богатства, ма какав му био друштвени облик. У друштвеном облику, који ми имамо да истражимо, оне се испољавају и као материјални носници — прометне вредности.

Прометна вредност испољава се пре свега као квантитативни однос, као сразмера у којој се употребне вредности једне врсте обично мењају за употребне вредности друге врсте, однос који се постојеће мења са временом и местом. Отуд прометна вредност изгледа нешто сличјно и чисто релативно, некаква роби унутрашња, иманентна прометна вредност (valeur intrinsèque), дакле contradictio in adjecto [бесмислица].⁷ Размотримо ствар изближе.

Нека роба, на пр. 1 кварталер пшенице, размењује се за x масти за обућу, или за y свиле, или за z злата итд., једном речи за друге робе у најразличитијим сразмерама. Пшеница има, дакле, разнолике прометне вредности, а не само једну једину. Али пошто x масти за обућу,

⁴ „Природна вредност (natural worth) сваке ствари састоји се у њеном својству да задовољава нужне потребе људског живота или да служи удобности.“ (John Locke: *Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest*. 1691, у „Works“ изд. London 1777, св. II, стр. 28.) У 17 веку наћи ћемо у енглеских писца још доста често „Worth“ за употребну вредност, а „Value“ за прометну вредност, потпуно у духу језика који непосредну ствар радо изражава германски, а пренесену романски.

⁵ У буржоаском друштву влада fictio juris [правна функција] да се сваки човек, као купац, енциклопеднјски разуме у робама.

⁶ „Вредност се састоји у односу размене између ове и оне ствари, између одређене количине овог и одређене количине оног производа.“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social, Physiocrates*, изд. Daire. Paris 1846, стр. 889.)

⁷ „Ништа не може имати унутрашњу прометну вредност.“ (N. Barbon: *A Discourse concerning coining etc.*, стр. 6.) или као што Батлер вели:

The value of a thing
Is just as much as it will bring.
[Једна вредн ствар
Ваш толико колико ће донети.]

а исто тако у свиле, исто тако з злата итд. јесу прометна вредност једног квартера пшенице, то и х масти за обућу, у свиле, з злата итд., морају бити међу собом разменљиве или по величини једнаке прометне вредности. Из овога излази прво: важеће прометне вредности неке робе изражавају нешто једнако. А друго: прометна вредност може уопште бити само начин изражавања појавни облик неке садржине која се од тог израза разликује.

Узмимо затим две робе, на пр. пшеницу и железно. Ма у ком се односу вршила њихова размена, он се увек даде приказати једначином, у којој се дата количина пшенице изједначује с неком количином железно; узмимо на пр. да је 1 кварталер пшенице = а центи железно. Шта нам ова једначина казује? Да у двама различним стварима, у 1 кварталеру пшенице као и у а центи железно, постоји нешто заједничко исте величине. А то значи да су обе једнаке некој трећој ствари, која сама собом није ни једна ни друга. Дакле, мора да буде могућно да се и једна и друга, уколико су прометне вредности, сведу на ту трећу ствар.

Илустроваћемо ово једним простим примером из геометрије. Да би се одредиле и упоредиле површине свих правоугаоникских линкова, растављају се ови на троугле. Сам троугао своди се на израз који је сасвим различан од његова видљива лика, — на половину производа његове основе с његовом висином. Исто се тако прометне вредности роба имају свести на нешто заједничко, од чега оне претстављају већу или мању количину.

То заједничко не може да буде неко геометријско, физичко, хемијско, или неко друго природно својство роба. Уопште, њихове телесне особине долазе у обзир само уколико их чине употребљивима, дакле употребним вредностима. Но, с друге стране, баш је апстраховане од њихових употребних вредности оно што очигледно карактерише однос размене роба. У његовом оквиру ваља једна употребна вредност тачно колико и свака друга, само ако је има у правој сразмери. Или, како вели стари Барбон: „Ова врста робе добра је колико и она, ако јој је прометна вредност исте величине. Нити постоји разлика, нити има могућности да се разликују ствари које имају прометну вредност једнаке величине.“⁶⁸ Као употребне вредности робе су у првом реду различног квалитета, а као прометне вредности могу бити једино

⁶⁸ „One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value... One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver or gold.“ [Олово или железно у вредности од 100 фунти стерлинга има једнаку прометну вредност као злато или сребро у вредности од 100 фунти стерлинга.] (N. Barbon, исто, стр. 53 и 7.)

различног квантитета, према томе не садрже ни атома употребне вредности.

Ако сад оставимо по страни употребну вредност робних тела, онда им остаје још само једно својство: својство производа рада. Али нам се и производ рада већ у руци изменио. Апстрахујемо ли од његове употребне вредности, ми смо изузели и његове телесне саставне делове и облике који га чине употребном вредношћу. Сад он више није ни сто, ни кућа, ни пређа, ни икоја друга корисна ствар. Сва његова чулна својства изгубила су се. Сад он више није ни производ столарског, ни грађевинарског, ни прелачког, ни икојег другог одређеног производног рада. Ишчезне ли корисни карактер производа рада, ишчезао је и корисни карактер радова које они претстављају, изгубили су се дакле и различити конкретни, одређени облици тих радова, не разликују се више, већ су сви скупа сведени на једнак људски рад, на људски рад узет апстрактно.

Да видимо сад шта је остало од производа рада. Једино што је од њих преостало јесте нека аветињска предметност, проста смиса безразличног људског рада, тј. утрошка људске радне снаге без обзира на облик њеног трошења. Те ствари претстављају још само то да је на њихово произвођење утрошена људска радна снага, да је у њима нагомилан људски рад. Као кристали ове друштвене супстанце, која им је заједничка, оне су вредности — робне вредности.

У самом односу робне размене, јавила нам се њихова прометна вредност као нешто скроз независно од њихових употребних вредности. Ако сад уистину изузмемо употребну вредност производа рада, добићемо вредност како смо је малочас одредили. Према томе, оно заједничко што се показује у односу размене, или у прометној вредности робе, јесте њена вредност. Даљи ток истраживања врати нас на прометну вредност као на нужни начин изражавања, односно облик испољавања робне вредности, но ову морамо прво да посматрамо независно од тога облика.

Нека употребна вредност, или добро, има дакле вредност само зато што је у њој (одн. у њему) *опредмећен, или материјализован, апстрактан људски рад*. Па како да се мери величина њене вредности? Количином „супстанце која сачињава вредност“, а која се садржи у њој — рада. Сама количина рада мери се његовим временским трајањем, а радно време опет има своје мерило у одређеним деловима времена, као што су час, дан итд.

Пошто количина рада утрошеног за време произвођења неке робе одређује величину њене вредности, могло би изгледати да нечија роба има тим већу вредност што је он лењи или неумешнији, јер му тим

више треба времена за њену израду. Али рад који сачињава супстанцу вредности једнак је људски рад, утрошак је исте људске радне снаге. Целокупна друштвена радна снага која се испољава у целокупној вредности робног света важи овде као једна те иста људска радна снага, иако се састоји из небројених индивидуалних радних снага. Свака од ових индивидуалних радних снага истоветна је са сваком другом људском радном снагом уколико има карактер друштвено просечне радне снаге, уколико као таква друштвена радна снага делује, па дакле и уколико јој за произвођење извесне робе треба само просечно потребно, или *друштвено потребно радно време*. Друштвено потребно радно време јесте оно радно време које се изискује да се, уз постојеће нормалне услове производње и уз просечни ступањ уметности и интензивности рада, изради која било употребна вредност. На пример, после увођења парног разбоја у Енглеској било је довољно можда упола мање рада него раније, да се дата количина пређе претвори у тканину. Стварно, енглеском ручном ткачу требало је за ово претварање и сад исто онолико радног времена колико и раније, само што је сада производ његовог радног часа претстављао тек *половину* друштвеног радног часа и пао је због тога на половину своје раније вредности.

Према томе, *величину вредности неке употребне вредности одређује само количина друштвено потребног рада или радно време које је друштвено потребно за њену израду*. Поједина роба важи овде уопште као просечни примерак своје врсте.⁹ Робе које садрже подједнако велике количине рада, или које се могу израдити за *исто радно време*, имају због тога и *вредност исте величине*. Вредност једне робе односи се према вредности сваке друге робе као радно време потребно за производњу једне према радном времену потребном за производњу друге. „Као вредности све су робе само одређене мере *шчврсног радног времена*.“¹¹

⁹ Примедба уз друго издање. „The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them.“ „Чим се употребни предмети размењују једни за друге, вредност њихова бива одређивана количином рада која се нужно изискује и обично троши на њихово произвођење.“ (*Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.* London, стр. 36.) Овај значајни анонимни спис из прошлога века нема датума. Али из његове садржине излази да је објављен за владе Ђорђа II, отприлике 1739 или 1740.

¹⁰ „Сви производни једне врсте уствари су само једна маса којој се цена одређује генерално и без обзира на околности појединачних случајева.“ (*Le Trosne: De l'Intérêt Social*, стр. 893.)

¹¹ К. Marx: *Zur Kritik etc.*, стр. 6.

Због тога би величина вредности неке робе била постојана, стално једнака, кад би радно време потребно за њено произвођење остало стално једнако. Али се ово последње мења са сваком променом у производној снази рада. Производну снагу рада одређују разне околности, између осталог просечни ступањ умешности радника, ступањ развића науке и њене технолошке применљивости, друштвена организација процеса производње, обим и делотворност средстава за производњу, и природне околности. На пример, иста количина рада претставља при повољној жетви у 8 бушела пшенице, при неповољној само у 4. Иста количина рада даје више метала у богатим, мање у сиромашним рудницама итд. Дијамант се ретко налазе у земљиној кори и стога његово налажење стаје просечно много радног времена. Из овога види се да они у маленом обиму претстављају много рада. Цекоб злато је злато икад исплатило пуну своју вредност. Још више важи то за дијаманте. По *Ешвегеу*, укупна осамдесетогодишња експлоатација бразилских дијамантних поља није била 1823 г. још достигла цену првог производа што су га давале бразилијске плантаже шећера и које за осамнаест месеци, макар да је претстављала много више рада, даде и више вредности. Да су рудна поља богатија, иста би се количина рада претставила у више дијаманата и њихова би вредност пала. Умање ли се угаљ с мало рада претвара у дијамант, може његова вредност пасти испод вредности цигле. Уопште узев: што је већа производна снага рада, то се мање радног времена захтева за израду неког артикла, то је мања маса рада скристалисана у њему, то је мања његова вредност. И обрнуто: што је мања производна снага, то је веће радно време потребно за израду извесног артикла, то је већа његова вредност. Дакле, величина вредности неке робе мења се управно према количини, а обрнуто према производној снази рада који се у њој остварује.

Нека ствар може бити употребна вредност, а да не буде вредност. То је онда кад се њена корист по људе не постиже радом. Така су ваздух, необрађивано тло, природне ливаде, дрво што дивље расте итд. Нека ствар може бити корисна и производ људског рада, а да не буде роба. Ко својим производом задовољава властиту потребу, онда има уистину употребну вредност, али не и робу. Да би производна ствар била роба, мора производити не само употребну вредност, већ употребну вредност за друге, друштвену употребну вредност. (И не само просто за друге. У средњем веку сељак је производно жито за даћу феудалној господару и жито за десетак попу. Али ни жито за даћу, ни жито за десетак нису били роба, иако су произвођени за друге. Да постане робом, производ се мора путем размене пренети на друго лице коме ће служити

као употребна вредност.)^{11a} Напоследку, никаква ствар не може да буде вредност, ако није предмет за употребу. Буде ли некорисна, онда је некористан и рад садржан у њој, не важи као рад, па стога не ствара ни вредност.

2. Двојак карактер рада претстављеног у робама

У самом почетку роба нам се показала као нешто *двородно*, као употребна вредност и прометна вредност. После се показало да и рад, уколико је изражен вредношћу, не поседује више она иста обележја која му припадају као ствараоцу употребних вредности. Ову двородну природу рада садржаног у роби први сам ја критички доказао.¹² Пошто је ова тачка стожер око којег се окреће разумевање политичке економије, расветлићемо је овде изближе.

Узмимо две робе, рецимо 1 капут и 10 аршина платна. Нека је вредност прве робе двапут већа од вредности друге, тако да ако је вредност 10 аршина платна = В, капут је = 2 В.

Капут је употребна вредност која задовољава нарочиту потребу. Да се изрази, потребна је *одређена врста производне делатности*. Ову одређују њена сврха, начин оперисања, предмет, средство и резултат. Рад чија се корисност овако претставља у употребној вредности његовог производа, или у томе што је његов производ употребна вредност, назваћемо кратко и просто *корисним радом*. С те тачке гледишта посматра се рад увек с погледом на његов *корисни учинак*.

Као што су капут и платно *квалитативно различне употребне вредности*, тако су *квалитативно различни* и радови преко којих су они дошли до егзистенције — *кројење и ткање*. Да те ствари нису квалитативно различне употребне вредности, а отуд и производи квалитативно различних корисних радова, не би се уопште могле сучелити као робе. Капут се не размењује за капут, иста употребна вредност за исту употребну вредност.

У целокупности разноврсних употребних вредности, или робних тела, испољава се целокупност само толико разноликих радова, различних по роду, врсти, породици, подврсти и варијетету — друштвена подела рада. Она је услов за опстанак робне производње, ма да обрнуто робна производња није услов за опстанак друштвене поделе рада. У старониндијској општини рад је друштвено подељен, али производи не

^{11a} Примедба уз четврто издање. — Уметнуо сам објашњење у заградама, јер се без њега често погрешно схватало као да у Маркса важи као роба сваки производ који не троши произвођач већ ко други. — Ф. Е.

¹² *Zur Kritik etc.*, стр. 12, 13 и даље.

постају робама. Или, узмимо ближи пример, у свакој је фабрици рад систематски подељен, али се до ове поделе не долази тиме што би радници међусобно размењивали своје индивидуалне производе. Само се производи самосталних и међу собом независних, приватних радова сучељавају као робе.

Према томе, ми смо видели: у употребиој вредности сваке робе налази се одређена и сврсисходна производна делатност, или користан рад. Употребе вредности не могу се сучелити као робе ако се у њима не налазе квалитативно различни корисни радови. У друштву чији производи по правилу узимају облик робе, тј. у друштву произвођача роба, развија се ова квалитативна разлика корисних радова, који се као приватни радови самосталних произвођача врше независно једни од других, у многочлан систем, у друштвену поделу рада.

Уосталом, капуту је свеједио носи ли га кројач или кројачева муштерија. У оба случаја он делује као употребна вредност. Исто се тако ни однос између капута и самог рада који га производи не мења тиме што кројење постаје посебном професијом, самосталним зглобом друштвене поделе рада. Где га је на то нагонила потреба за одевањем, кројачио је човек хиљаде година пре него што је од човека постао кројач. Али се до егзистенције капута, платна, сваког елемента материјалног богатства који нам не долази од природе, увек морало да долази путем посебне сврсисходне производне делатности која нарочите природне материје прилагођава нарочитим људским потребама. Отуда је рад као творац употребних вредности, као користан рад, услов за опстанак људи, услов независан од свих друштвених облика, вечита природна нужност да се између човека и природе омогући размена материје, а према томе и живот људски.

Употребне вредности капут, платно итд., укратко робна тела, јесу спојеви двају елемената, природне материје и рада. Одузмемо ли укупни збир свих различних корисних радова који се налазе у капуту, платну итд.; преостане нам увек материјалан остатак, материјалан талог који постоји од саме природе, без човекова суделовања. У својој производњи човек може да поступа једино као и сама природа, тј. може само да мења облике материје.¹⁸ И не само то. У самом том раду око

¹⁸ Све појаве у васнони, биле назване људском руком или општим природним законима, не претстављају никакву праву нову стварину, већ само давање новог облика материји. Састављање и растављање једини су елементи које људски дух увек наново налази кад рашчлањује појам прављења; онако је исто с прављењем вредности (употребне вредности, иако Вери овде, полемншући против физиократа, заправо не зна о којој врсти вредности говори) и богатства, кад се земља, ваздух и вода у пољу претварају у траву, или кад се под руком човековом лепљиво лучење инсекта претвара у свилу, или се неколико комадића метала саставе у ча-

уобличавања, човека стално помажу природне силе. Дакле, рад није једини извор употребних вредности које производи, материјалног богатства. Како Вилјем Пети вели, рад је његов отац, а земља му је мати.

Пређимо сад с робе, као употребног предмета, на робну вредност.

Били смо узели да капут има вредност двапут већу од 10 аршина платна. Али је ово само квантитативна разлика која нас у овај мах још не занима. Стога потсећамо на то, да ако је вредност капута двапут већа од вредности 10 аршина платна, 20 аршина платна имају вредност исте величине као и 1 капут. Као вредности, капут и платно ствари су исте супстанце, објективни изрази једнородног рада. Али кројење и ткање квалитативно су различни радови. Но има друштвених стања где исти човек иако измењено кроји и тка, где су због тога оба ова различна начина рада само мењање рада исте индивидуе, а не још нарочите чврсте функције различних индивидуа, управо као што капут што га наш кројач данас прави, и панталоне које ће сутра направити, имају као претпоставку само варијације истог индивидуалног рада. Даље је јасно да се у нашем капиталистичком друштву, вазда према мењању правца тражње рада, извесна дата количина људског рада доприноси иако измењено у облику кројења и у облику ткања. Ово мењање облика рада не може да иде без трења, али мора да иде. Изузмемо ли одређеност производне делатности, према томе користан карактер рада, остаје нам она онда као утрошак људске радне снаге. Иако су квалитативно различне производне делатности, и кројење и ткање јесу производио трошење људског мозга, мишића, нерва, руке итд., а у овом смислу оба су људски рад. Они су само два облика да се утроши људска радна снага. На сваки начин, сама људска радна снага мора да буде више или мање развијена, да би се трошила у овом или оном облику. Но вредност робе претставља једноставно људски рад, утрошак људског рада уопште. Па као год што у буржоаском друштву генерал и банкар играју велику, а човек као човек, иако против, само врло бедну улогу,¹⁴ тако је исто овде и с људским радом. Он је утрошак просте радне снаге коју у свом организму има сваки обичан човек без нарочитог развијања. Истина, карактер самог просечног простог рада мења се према различним земљама и културним епохама, али је у одређеном постојећем друштву дат. Компликованији рад важи само као потенциран или боље рећи мултипликован [помножен] прост рад, тако да је мања количина компликованог рада једнака већој количини простог.

совник који избија сате." (Pietro Verri: *Meditazioni sulla Economia Politica*, први пут штампано 1773, у Кустодијеву издању талијанских економиста, *Parte Moderna*, св. XV, стр. 22.)

¹⁴ Упореди Hegel: *Philosophie des Rechts*. Berlin 1840, стр. 250, § 190.

Искуство показује да се ово редуцирање, ово свођење стално врши. Може нека роба бити производ и најкомпликованијег рада, њена вредност изједначаје њу с производом простог рада, те због тога и сама претставља само одређену количину простог рада. Различне сразмере у којима су различне врсте рада сведене на прост рад као на своју јединицу мере, утврђују се друштвеним процесом иза леђа произвођача, те отуда изгледа као да их имају по предању. Упрошћења ради, свака врста радне снаге важиће нам у следећем истраживању непосредно као проста радна снага, чиме ћемо само уштедети труд око свођења.

Дакле, као што је у вредностима капуту и платну апстрахована разлика њихових употребних вредности, тако је и у радовима, који се у тим вредностима показују, апстрахована разлика њихових корисних облика, кројења и ткања. Као што су употребне вредности капут и платно јединства целисходних, производних делатности на тканини и прећи, а вредности капут и платно напротив само смесе једнородног рада, тако исто и радови садржани у овим вредностима не важе ради свог Производног понашања према тканини и прећи, већ само као утросак људске радне снаге. Кројење и ткање елементи су стварања употребних вредности капута и платна баш зато што су различите каквоће; а супстанцом вредности капута и вредности платна јесу само уколико оба имају, кад изузмемо посебне им квалитете, једнак квалитет, квалитет људског рада.

Али капут и платно нису вредности само уопште, већ вредности одређене величине, а како смо ми узели, капут има вредност двапут већу од 10 аршина платна. Откуд ова разлика у величини њихових вредности? Отуда што 10 аршина платна садржи упола мање рада него капут, тако да се на произвођење овога радна снага мора трошити двапут дуже време него на производњу онога.

Док према томе у погледу употребне вредности рад садржан у роби важи само квалитативно, дотле у погледу величине вредности важи само квантитативно, пошто је већ сведен на људски рад без даљег квалитета. Тамо се о раду пита како? и шта?, овде колико?, пита се за његово временско трајање. Пошто величина вредности неке робе претставља само количину рада што се у њој садржи, то робе у извесној сразмери увек морају бити вредности једнаке величине.

¹⁵ Читалац мора имати у виду да овде није реч о најамници, или вредности коју радник добија рецимо за један радни дан, већ о робној вредности у којој се његов радни дан опредељује. На овом ступњу нашег излагања, категорија најамница уопште још не постоји.

Остане ли непромењена производна снага свих корисних радова, захтеваних рецимо за производњу једног капута, онда се величина вредности капута пење с количином самих капута. Ако 1 капут претставља x радних дана, онда 2 капута претстављају $2x$ радних дана итд. Али, узмимо да се рад потребан за производњу капута удвостручи или преполови. У првом случају имаће 1 капут вредност колику су раније имала 2, у другом случају имаће два капута само толику вредност колику је раније имао један, макар да у оба случаја и сад као и дотле капут чини исту услугу, а користан рад остаје и сад као и дотле једнаке ваљаности. Али није више иста количина рада утрошеног у његово произвођење.

Већа количина употребне вредности сачињава сама по себи и веће материјално богатство, два капута веће но један. С два капута могу се оденути два човека, с једним само један итд. Ипак може растућој маси материјалног богатства да одговара истовремен пад величине његове вредности. Ово супротно кретање потиче из двородног карактера рада. Разуме се, производна снага увек је производна снага кориснога, конкретног рада и стварно одређује само степен деловања целисходне производне делатности у датом периоду времена. Отуда ће корисни рад постати богатији или сиромашнији извор производа у управној сразмери према пењању или падању своје производне снаге. Насупрот овоме, промена у производној снази никако не погађа рад који је као такав претстављен у вредности. Пошто производна снага припада конкретном, корисном облику рада, природно је да се она више не може тицати рада чим изузмемо његов конкретан, користан облик. Због тога исти рад, у истом периоду времена, увек има за резултат исту величину вредности, па ма како се производна снага мењала. Али он у истом периоду времена даје различне количине употребних вредности, веће ако производна снага порасте, мање ако падне. Иста она промена у производној снази која повећава плодност рада, а тиме и масу употребних вредности које рад даје, смањује дакле величину вредности ове повећане целокупне масе, ако скрати збир радног времена потребног за њено произвођење. Исто тако и обратно.

Сваки је рад, с једне стране, утрошак људске радне снаге у физиолошком смислу, а у томе својству једнаког људског или апстрактног људског рада ствара робну вредност. С друге стране, сваки је рад утрошак људске радне снаге у неком нарочитом целисходном облику, а у овоме својству конкретног, корисног рада производи употребне вредности.¹⁶

¹⁶ Примедба уз друго издање. Да би доказао „да је рад једина коначна и стварна мера којом се може ценити и упоређивати вредност свих роба у свим вре-

3. Облик вредности или прометна вредност

Робе долазе на свет у облику употребних вредности, или робних тела, као што су железно, платно, пшеница итд. То им је прометни природни облик. Али оне су робе само зато што су нешто *двоструко* — употребни предмети, а у исто време и носноци вредности. Због тога се оне испољавају као робе, односно имају робни облик само *уколико* имају *двострук облик*: природни и вредности.

Предметност робне вредности разликује се у томе од уделице Брзићке што се не зна за ~~што да се схвати~~. Управо супротно физички грубој предметности робних тела, у предметност њихове вредности не улази ни атом природне материје. Стога се нека издвојена роба може окретати и обртати до мле воље, као ствар од вредности она остаје несхватљива. Али ако се сетимо да је вредност роба предметна само *уколико* су робе изрази исте друштвене јединице, људског рада, да је према томе предметност њихове вредности чисто друштвена, онда се по себи разуме и то да се она може испољавати само у друштвеном односу робе према робн. И доиста смо били пошли од прометне вредности, или односа у коме се робе размењују, да бисмо ушли у траг

менима“, А. Смит вели: „За самог радника, једнаке количине рада морају имати исту вредност у свима временима и на свима местима. Кад су му здравље, снага и делатност у нормалном стању и кад улаже просечан степен умешности коју може имати, мора он да жртвује једнаку меру свога мира, своје слободе и своје среће.“ (*Wealth of Nations*, књ. I, гл. 5. [Издање E. G. Wakefield, London, 1836, књ. I, стр. 104 и даље.]) С једне стране, А. Смит овде (не свуда) брка одређивање вредности помоћу *количине рада*, утрошене у производњу робе, са одређивањем робних *вредности вредношћу рада*, те се због тога труди да докаже да једнаке количине рада имају увек једнаку вредност. С друге стране, он наслућује да рад, *уколико* се претставља у вредности роба, важи само као *утрошак радне снаге*, али овај *утрошак* схвата опет само као жртвовање мира, слободе и среће, а не и као нормалну манифестацију живота. У сваком случају, он има у виду модерног најамног радника. — Много тачније каже анонимни Смитов претходник којег смо извели у 9 примедби: „Неко употреби недељу дана да начини какв предмет за употребу... Ко му сад буде дао други у размену, не може наћи бољег мерила да оцени шта има доиста једнаку вредност, него да израчуна који предмет њега стаје исто толико рада и времена. То уствари излази на ово да се рад, који је неки човек у току извесног одређеног времена унео у неки производ, размењује за рад који је овај други употребио израђујући за једнако време какав други предмет.“ (*Some Thoughts on the Interest of Money etc.*, стр. 39.) — (Уз четврто издање: Буглески језик има ту предност да за ове две стране рада има две различите ознаке. Рад који ствара употребне вредности и који је квалитативно одређен, зове се *Work*, насупротив речи *Labour*; рад који ствара вредност и који се мери само квантитативно, зове се *Labour*, насупротив речи *Work*. Упоредн примедбу уз енглески превод стр. 14. — Ф. Е.)

вредности која се у њима крије. Сада се морамо вратити на тај облик који служи испољавању вредности.

Свако, макар не знао ништа друго, зна да робе имају извешан заједнички облик вредности који је до крајности упадљиво супротан шареним природним облицима њихових употребних вредности — новчани облик. Али ту сад треба дати оно што буржоаска економија није чак ни покушавала, треба, наиме, доказати како је постао новчани облик, ваља, дакле, пропратити развитак израза вредности који се садржи у односу вредности роба, почев од његовог најпростијег, најнеугледнијег лика, па до блештавог новчаног облика. А с тим ће уједно отпасти и загонетка новца.

Очевидно је да је *најпростији* однос вредности онај у коме се нека роба налази према само једној јединој роби друге, које било врсте. Зато нам однос вредности двеју роба пружа најпростији израз вредности за неку робу.

А. ПРОСТ, ПОЈЕДИНАЧАН ИЛИ СЛУЧАЈАН ОБЛИК ВРЕДНОСТИ

x робе А = y робе В, или x робе А вреди колико у робе В.
(20 аршина платна = 1 капут, или 20 аршина платна вреди колико 1 капут.)

1. Оба пола израза вредности: релативни облик вредности и облик еквивалента

Тајна сваког облика вредности садржи се у овом простом облику вредности. Због тога праву тешкоћу и претставља анализа овог облика.

Две разноврсне робе, А и В, у нашем примеру платно и капут, играју овде две очигледно различне улоге. Платно изражава своју вредност у капуту, а капут служи као материјал за изражавање те вредности. Прва роба игра активну, друга пасивну улогу. Вредност прве робе претстављена је као релативна вредност, односно та се роба налази у релативном облику вредности. Друга роба функционише као еквивалент, односно налази се у облику еквивалента.

Релативни облик вредности и еквивалентски облик јесу моменти који иду један с другим, условљавају један другог, нераздвојни су, али су у исто време и супротне крајности које се узајамно искључују, тј. они су *полови истог израза вредности*; они се стално *раздељују* на различите робе које израз вредности доводи у међусобан однос. На пример, вредност платна не могу изразити платном. *20 аршина платна = 20 аршина платна* није никакав израз вредности. Напротив, ова јед-

начина казује обрнуто: 20 аршина платна јесу само 20 аршина платна, тј. одређена колнчна употребног предмета платна. Вредност платна може се дакле изразити само релативно, тј. у другој роби. Отуд релативни облик вредности платна нма за претпоставку да се било која друга роба према њему налази у облику еквивалента. С друге стране, она друга роба, која фигурнише као еквивалент, не може се у исто време налазити и у релативном облику вредности. Она не изражава своју вредност. Она само пружа материјал за изражавање вредности неке друге робе.

На сваки начин, израз: 20 аршина платна = 1 капут, или 20 аршина платна вреди колико један капут, обухвата и обрнут однос: 1 капут = 20 аршина платна, или 1 капут вреди колико 20 аршина платна. Али, ако хоћу да вредност капута изразим релативно, морам обрнути једначину, а чим ово урадим, постаје платно еквивалент наместо капута. Према томе, иста роба не може се у истом изразу вредности јавити истовремено у оба облика. Напротив, ови се поларно искључују.

Да ли се нека роба налази у облику релативне вредности или у супротном облику еквивалента, зависи искључиво од тога које место када заузима у изразу вредности, тј. од тога да ли је она роба чија се вредност изражава или роба којом се вредност изражава.

2. Релативни облик вредности

а) Садржина релативног облика вредности

Да бисмо изнашли како се прост израз вредности неке робе скрива у односу вредности двеју роба, морамо посматрати овај однос прво сасвим независно од његове квантитативне стране. Обично се ради сасвим обрнуто, те се у односу вредности гледа само сразмера у којој одређене колнчне двеју врста робе имају једнаку вредност. Испушта се из вида да величине различних ствари постају квантитативно удоредиве тек кад се сведу на исту јединицу. Само као изрази исте јединице оне су једномене па стога и самерљиве величине.¹⁷

Било да је 20 аршина платна = 1 капут или = 20 капута или = x капута, тј. вредела дата количина платна мало или много капута, свака

¹⁷ Онај мали број економиста који су се, као С. Бејли, бавили анализом облика вредности, није могао доћи до неког резултата, прво, што бркају облик вредности с вредношћу, а друго, што под грубим упливом практичног буржуја већ од самог почетка имају у анду искључиво квантитативну одређеност. „Располагање количинама... сачињава вредност.“ (*Money and its Vicissitudes*. London 1837, стр. 11, писац S. Bailey.)

таква сразмера увек укључује да су платно и капут као величине вредности изрази исте јединице, стварн исте природе. Основу једначне чини: платно = капут.

Али ове две квалитативно изједначене робе не играју исту улогу. Изражава се само вредност платна. И то како? Његовим односом према капућу као према његовом „еквиваленту“ или нечим што је „разменљиво“ за њега. У томе односу капут важи као облик егзистенције вредности, као ствар од вредности, јер је само као такав исто што и платно. С друге стране, властито вредење (*Wertsein*) платна излази на видело, односно добија самосталан израз, јер се платно само као вредност може довести у однос према капућу као према нечем што је једнаке вредности, или што је „разменљиво“ за њега. Тако је и маслена киселина тело различно од пропилаформата. Па ипак се оба тела састоје из истих хемјских супстанца — из угљеника (С), водоника (Н) и кисеоника (О), и то у истом постотном саставу, наиме $C_4H_8O_2$. Кад бисмо сад поставили једначину: маслена киселина = пропилаформат, онда би у овоме односу прво пропилаформат важно само као облик егзистенције $C_4H_8O_2$, а друго, тиме би било речено да се и маслена киселина састоји из $C_4H_8O_2$. Изједначивши пропилаформат с масленом киселином ми бисмо, дакле, изразили њену хемјску супстанцу за разлику од њеног телесног облика.

Кад кажемо да су робе, као вредности, просте смесе људског рада, онда их наша анализа своди на апстракцију вредности, али им не даје облик вредности који би се разликовао од њихова природна облика. Друкчије је у односу вредности двеју роба. Ту се вредносни карактер једне робе испољава у њеном односу према другој.

На пример, тиме што је капут изједначен с платном као ствар од вредности, изједначује се и рад што се у њему налази с радом што се налази у платну. Истинна, кројење које прави капут конкретан је рад, различит од ткања које прави платно. Али, изједначујући кројење с ткањем ми фактично сводимо кројење на оно што је у обадва рада стварно једнако, на карактер људског рада који им је заједнички. А овим је околичним путем речено да ни ткање, уколико тка вредност, нема обележја која би га разликовала од кројења, да је дакле и оно апстрактан људски рад. Само изражавањем еквивалентности различитих роба износи се на видело специфични карактер рада који ствара вредност, јер се тиме различити радови који се налазе у различитим робама стварно свде на оно што им је заједничко, на људски рад опште.^{17а}

^{17а} Примедба уз друго издање. Један међу првим економистима који је после Вилјема Петија прозрео природу вредности, славни Франклин, вели: „Пошто се трговина састоји само у размењивању једног рада за други, то је рад најправил-

Међутим, није довољно изразити само специфични карактер рада из којег се састоји вредност платна. Људска радна снага у текућем стању, тј. људски рад, ствара вредност, али није вредност. Рад постаје вредност тек кад дође у чврсто стање, кад добије материјалан облик. Да би се вредност платна изразила као смеса људског рада, мора се она изразити као „предметност“ која се као ствар разликује од платна, а уједно се налази и у платну и у другој роби. Задатак је већ решен.

У односу вредности платна, капут важи као оно што је с њиме квалитативно једнако, као ствар исте природе, јер је вредност. Због тога важи овде као ствар у којој се вредност испољава, или која својим опипљивим природним обликом претставља вредност. Међутим, истина је да је капут, тело капутске робе, само употребна вредност. Сам капут исто тако мало изражава вредност као и који му драго комад платна. Ово само доказује да он у оквиру односа вредности према платну значи више него ван њега, као што понеки човек значи више у мундиру него без њега.

На производњу капута стварно је утрошена људска радна снага у облику кројења. У њему је, дакле, нагомљан људски рад. С те стране капут је „носилац вредности“, ма да ово његово својство не провирује из њега ни кад је најотрцаији. А у односу вредности платна он важи само с те стране, а стога и као теловљена вредност, као тело вредности. Упркос његовој закончајној појави платно је у њему ипак упознано лепу сродну душу вредности. Али, не може капут претстављати вредност према платну, а да за платно вредност у исто време не узме облик капута. Тако се и индивидуа А не може према индивидуу В понашати као према Величанству, а да за А Величанство не узме у исто време и телесно обличје В-а, па стога већ према томе какав је кад тај земаљски отац, мења и црте лица, косу и још штошта друго.

Према томе, у односу вредности у коме је капут еквивалент за платно, капутски облик важи као облик вредности. Стога се вредност робе платна изражава телом робе капута, вредност једне робе употребном вредношћу друге. Као употребна вредност платно је ствар чулино различна од капута, као вредност оно је „једнако капуту“, па зато и изгледа као капут. Тако оно добија облик вредности различан од његова природна облика. То да оно „вреди“ испољава се у његовој једна-

---

нија оцена за вредност свих ствари.“ (*The Works of B. Franklin etc.*, издао Sparks. Boston 1836, св. II, стр. 267.) Франклин није свестан да ценећи вредност свих ствари „радом“ апстрахује од различности размењених радова — и да их тако своди на једнак људски рад. Али што не ана, ипак каже. Он говори прво о „једном раду“, па о „другом раду“, а напослетку о „раду“ без даљег обележја као о суп-станци вредности свих ствари.

кости с капутом, као што се овчија нарав хришћанна показује у његовој једнакости с јагањцем божјим.

Види се, све што нам је пре овога казала анализа робне вредности, каже нам и само платно чим ступи у саобраћај с другом робом, капутом. Само што оно своје мисли одаје језиком којим уме говорити, робним језиком. Да би казало како његову властиту вредност чини рад у апстрактном својству људског рада, оно каже да се капут, уколико је с њиме једнаке вредности, дакле уколико је вредност, састоји из истог рада из кога и платно. Да би рекло да се узвишена предметност његове вредности разликује од његова укрупњена тела, оно каже да вредност има облик капута и да је због тога, као ствар од вредности, и само једнако с капутом као јаје с јајетом. Узгред да напоменемо, робни језик има осим јеврејског и многе друге више или мање тачне дијалекте. На пример немачко „Wertsein“ не изражава тако добро као романско *valere, valer, valoir* да је изједначење робе В с робом А прави израз вредности робе А. *Paris vaut bien une messe!* [Ваља Париз једне литургије!]

Дакле, посредством односа вредности, природни облик робе В постаје обликом вредности робе А, или: тело робе В постаје огледалом вредности робе А.¹⁸ Роба А, односећи се према робу В као према телу вредности, као према материјализацији људског рада, чини употребну вредност В материјалом који има да изражава њену властиту вредност. Вредност робе А, изражена на тај начин употребном вредношћу робе В, има облик релативне вредности.

б) *Квантитативна одређеност релативног облика вредности*

Свака роба чију вредност треба изразити јесте употребни предмет дате количине, 15 бушела жита, 100 фунти кафе итд. Ова дата количина робе садржи одређену количину људског рада. То значи да облик вредности мора да буде израз не само *вредности уопште*, већ и *квантитативно одређене вредности* или *величине вредности*. Због тога се у односу робе А према роби В, платна према капуту, робна врста капут *не изједначује* с платном само *квалитативно*, као *тело вредности уопште*, него се са одређеном количином платна, на пр. с 20 аршина платна,

¹⁸ У извесном погледу и са човеком је као са робом. Како на свет не долази ни с огледалом, нити као филозоф Фихтеове школе: Ја сам ја, — човек се прво огледа у другом човеку. Човек Петар, тек кад себе доведе у однос према човеку Павлу, као свом ближњем, доводи и себе у однос према себи као човеку. Али му на тај начин сâм Павле с месом и костима, у свом павловском телу, важи као облик у коме се испољава род човек.

изједначује одређена количина тела вредности, или еквивалента, на пр. 1 капут.

Једначина: „20 аршина платна = 1 капут, или 20 аршина платна вреди колико 1 капут“ има за претпоставку да се у 1 капуту налази тачно онолико супстанце вредности колико има у 20 аршина платна, дакле да обе ове робне количине стају једнаку количину рада, тј. једнаку количину радног времена. Али се радно време потребно за производњу 20 аршина платна или 1 капута мења кад год се промени производна снага ткања или кројења. Истражимо сад изближе утицај таквих промена на релативни израз величине вредности.

I. Нека се промени вредност платна,¹⁹ а вредност капута нека остане иста. Ако се радно време потребно за производњу платна удвостручи, рецимо са све веће неплодности ланишта, онда се удваја и његова вредност. Уместо 20 аршина платна = 1 капут, имали бисмо 20 аршина платна = 2 капута, јер сада 1 капут садржи само половину радног времена које се садржи у 20 аршина платна. А напротив, ако се радно време потребно за производњу платна смањи упола, рецимо ради савршенијих разбоја, онда вредност платна пада за половину. Имаћемо дакле: 20 аршина платна = $\frac{1}{2}$ капута. Дакле се релативна вредност робе А, тј. њена вредност изражена робом В, диже и пада у управној сразмери према дизању и падању вредности робе А, ако вредност робе В стоји и не мења се.

II. Нека вредност платна буде постојана, док се вредност капута мења. Под таквим околностима, удвоји ли се радно време потребно за произвођење капута, рецимо због неповољне стриже вуне, онда уместо 20 аршина платна = 1 капут имамо 20 аршина платна = $\frac{1}{2}$ капута. Напротив, падне ли вредност капута за половину, онда је 20 аршина платна = 2 капута. Према томе, кад се вредност робе А не мења, онда се њена релативна вредност, изражена робом В, диже или пада у обрнутој сразмери према промени вредности робе В.

Упоредимо ли разне случајеве под I и II, онда произлази да иста промена величине релативне вредности може потећи из сасвим противних узрока. Тако од једначине: 20 аршина платна = 1 капут постаје 1) једначина 20 аршина платна = 2 капута, било што се вредност платна удвојила или што се вредност капута преполовила, и 2) једначина 20 аршина платна = $\frac{1}{2}$ капута, било што се вредност платна преполовила или што се вредност капута удвојила.

¹⁹ Израз „вредност“ употребљен је овде, као што се на појединим местима већ и раније дешавало, за квантитативно одређену вредност, дакле за величину вредности.

III. Узмимо да се у исто време, у истом правцу, и у истој сразмери промени количина рада потребна и за производњу платна и за производњу капута. У томе ће случају и сад бити као и раније: 20 аршина платна = 1 капут, ма како да су се њихове вредности промениле. Промену њихове вредности открићемо чим их будемо упоредили с којом трећом робом чија се вредност није променила. Кад би вредности свију роба порасле или се смањиле у исто време и у истој сразмери, онда се њихове *релативне вредности* не би промениле. Стварна промена њихове вредности разабрала би се из тога што би се сада за исто радно време уопште израђивала већа или мања количина робе него пре.

IV. Узмимо да се у исто време и у истом правцу, али у неједнаком степену, или у супротном правцу итд. промени радно време потребно и за производњу платна и за производњу капута, а тиме и њихове вредности. Утицај свих могућих оваквих комбинација на релативну вредност неке робе изводи се просто применом случајева под I, II и III.

Стварне промене у величини вредности не огледају се, дакле, нити недвосмислено нити исцрпно у њеном релативном изразу, тј. у величини релативне вредности. Релативна вредност неке робе може се променити, а да се њена вредност не промени. Њена релативна вредност може остати непромењена, макар да се њена вредност променила, и напослетку, истовремене промене величине њене вредности и релативног израза ове величине вредности не морају се никако поклапати.²⁰

²⁰ Примедба уз друго издање. Ово неподударање између величине вредности и њеног релативног израза експлоатисала је вулгарна економија с познатим оштроумљем. На пример: „Само признајте да А пада зато што се пење В; за које се А размењује, макар да се на А троши исто онолико рада колико и раније, па ће ваше опште начело вредности треснути о земљу... Ако неко призна да вредност В пада у односу према А, јер се вредност А пење у односу према В, томе се испод ногу измиче оно тло на које је Рикардо поставио своје велико начело да вредност робе увек одређује количина рада која се у њој садржи. Јер ако каква промена у коштању робе А мења не само њену властиту вредност у односу на робу В за коју се размењује, него и вредност саме робе В у односу спрам А, макар да се није збила никаква промена у количини рада која се захтева за произвођење робе В, онда се руши не само доктрина која тврди да количина рада утрошена на неки артикул одређује његову вредност, него и доктрина по којој трошкови произвођења неких артикула регулишу његову вредност.“ (J. Broadhurst: *Political Economy*, London 1842, стр. 11, 14.)

Г. Бродхарст могао је лепо и ово рећи: погледајмо бројне односе $\frac{10}{20}$, $\frac{10}{50}$, $\frac{10}{100}$ итд. Број 10 остаје постојан, али се његова сразмерна величина, његова величина у односу према именитељима 20, 50 и 100 стално смањује. Дакле је оборено и велико начело да величину неког целог броја, рецимо броја 10, „регулише“ број јединица што их он садржи.

3. Еквивалентски облик

Видели смо: Кад роба А (платно) изрази своју вредност употребном вредношћу неке робе друге врсте, робе В (капута), онда она сама намеће овој другој роби нарочит облик вредности, облик еквивалента. Роба платно испољава своје властито вредење тиме што је капут, не узимајући облик вредности различан од свога телесног облика, изједначен с њим. Дакле, устварн платно изражава своје властито вредење тиме да је капут непосредно разменљив за њ. Из овога излази да је еквивалентски облик неке робе облик њене непосредне разменљивости за другу робу.

Кад једна врста робе, рецимо капути, служи као еквивалент, рецимо за платно, кад дакле капут добију карактеристично својство да се налазе у облику непосредне разменљивости за платно, онда тиме никако није дата н сразмера по којој су капут и платно разменљиви. Та сразмера, пошто је величина вредности платна дата, зависи од величине вредности капута. Било да је капут изражен као еквивалент, а платно као релативна вредност, или, обратно, платно као еквивалент а капут као релативна вредност, ипак и сад као и раније величину његове вредности одређује радно време потребно за његову производњу, дакле она се одређује независно од његовог облика вредности. Али чим робна врста капут заузме у изразу вредности место еквивалента, величина њене вредности не долази до израза као величина вредности. Напротив, у једначини вредности она фигурнише само као одређена количина извесне ствари.

На пример: 40 аршина платна „вреди“ — колико? 2 капута. Пошто робна врста капут овде игра улогу еквивалента, пошто употребна вредност капута важн спрам платна као тело вредности, то је онда довољна одређена количина капута да се изрази вредност одређене количине платна. Због тога 2 капута могу изразити вредност 40 аршина платна, али никада своју властиту величину вредности, величину вредности капута. Површно разумевање чињенице да у једначини вредности еквивалент увек има само облик пуке количине неке ствари, какве употребне вредности, завело је Бејлија, као и многе његове претходнике и следбенике, да у изразу вредности виде само квантитативни однос. Напротив, еквивалентски облик неке робе не садржи никакво квантитативно одређење вредности.

Прва особеност коју уочавамо кад посматрамо еквивалентски облик јесте ова: Употребна вредност постаје обликом у коме се испољава њена супротност, вредност.

Природни облик робе постаје обликом вредности. Али потабене, овај *quid pro quo* [ово замењивање] збива се за извесну робу В (капут, или пшеницу, или железо итд.) само у оквиру односа вредности у који је с њом ступила ма која друга роба А (платно итд.), - само унутар тога односа. Пошто се ниједна роба не може односити према самој себи као према еквиваленту, пошто дакле своју властиту кожу не може да учини изразом властите вредности, то се она мора према другим робама односити као према еквивалентима, или другим речима мора природну кожу какве друге робе учинити обликом своје властите вредности.

Илуструјмо ово примером једне мере која робним телима припада као таквима, тј. као употребним вредностима. Глава шећера, будући да је тело, тешка је, има тежину, али се ни на једној глави шећера тежина њена не да ни видети ни опипати. Ради тога узимамо неколико комада гвожђа којима је тежина претходно утврђена. Посматран за се, није ни телесни облик железа облик у коме се испољава тежина, каогод што то није ни телесни облик шећера. Па ипак, да бисмо главу шећера изразили као тежину, доводимо је у однос тежине према железу. У томе односу железо важи као тело које претставља искључиво тежину. Због тога количне железа служе као мера за тежину шећера, те према глави шећера претстављају само лик тежине, облик у коме се тежина испољава. Ову улогу игра железо само у оквиру тога односа у који с њиме ступа шећер или ма које друго тело чију тежину хоћемо да нађемо. Да обадве ствари нису тешке, не би могле ступити у тај однос, нити би ова ствар могла послужити као израз тежине оне друге. Бацимо ли их обе на вагу, онда збиља видимо да су као тежине једно исто, па да су због тога, у одређеној сразмери, и исте тежине. Као што тело железа као мера за тежину заступа према глави шећера само тежину, тако и у нашем изразу вредности тело капута заступа према платну само вредност.

Али овде аналогија и престаје. У изразу тежине главе шећера, железо заступа природну особину заједничку обема телима, њихову тежину, док у изразу вредности платна капут заступа натприродно својство обеју ствари: њихову вредност, нешто чисто друштвено.

Кад релативни облик вредности неке робе, на пр. платна, изражава њено вредење као нешто скроз различно од њена тела и њених особина, на пр. као нешто „једнако с капутом“, онда сâм тај израз наговештава да се у њему скрива неки друштвени однос. Обрнуто је код еквивалентског облика. Он се баш и састоји у томе што неко робно тело, као капут, та ствар онаква какву је видиш, изражава вредност, дакле што од природе има облик вредности. Истина, ово важи само у оквиру односа вредности у коме се роба платно налази према роби

капуту као према еквиваленту.²¹ Међутим, како својства неке ствари не потичу из њених односа према другим стварима, већ се она, напротив, у таквом односу само потврђују, то изгледа као да и капут свој еквивалентски облик, своје својство непосредне разменљивости има од природе, каогод што од природе има својство да је тежак и да утопљава. Отуда оно загонетно на еквивалентском облику што погађа буржоаски груби поглед политичког економисте тек кад тај облик изиђе према њему готов као новац. Тада он гледа да очисти мистични карактер злата и сребра подмећући на њихова места мање блештаве робе и веровајући с вазда новим задовољством каталог читавога оног робног племса који је у своје време играо улогу робног еквивалента. Он и не слуги да већ и најпростији израз вредности, 20 аршина платна = 1 капут, омогућује решење загонетке еквивалентског облика.

Тело робе која служи као еквивалент важи стално као оличење апстрактног људског рада, а увек је производ одређеног корисног конкретног рада. То значи да овај конкретан рад постаје изразом апстрактног људског рада. Ако на пр. капут важи само као остварење апстрактног људског рада, онда кројење које је у њему збиља остварено важи само као облик тога остварења. У изразу вредности платна, корист кројења не састоји се у томе што прави одело, па дакле и људе, него што прави такво тело на коме се самом види да је вредност, дакле да је смеша рада који се ни у чему не разликује од рада који се опредметно у вредности платна. Да би направило такво огледало вредности, само кројење не сме да буде огледало ничега другог до својега апстрактног својства, својства да је људски рад.

У облику кројења, као и у облику ткања, троши се људска радна снага. Због тога оба имају опште својство људског рада и због тога могу у одређеним случајевима, на пр. код производње вредности, да дођу у обзир само с те тачке гледишта. У свему томе нема ничег мистериозног. Али се у изразу робне вредности све изврће наопако. Да би се изразило на пр. да ткање ствара вредност платна не у своме конкретном облику ткања, већ у свом општем својству људског рада, ставља се њему насупрот кројење, конкретан рад који производи еквивалент платна, као опипљив облик у коме се остварује апстрактни људски рад.

Дакле је друга особеност еквивалентског облика што конкретни рад постаје обликом у коме се испољава његова супротност, апстрактни људски рад.

²¹ Уопште су те рефлексивне одредбе нешто особито. На пример, овај је човек краљ само зато што се други људи односе према њему као поданици. А они обрнуто држе да су поданици зато што је он краљ.

Али, важећи само као израз безразличнога људског рада, овај конкретни рад, кројење, има облик једнакости с другим радом, с радом што се налази у платну, па је због тога, иако је приватан рад као и сваки рад који производи робе, ипак рад у непосредно друштвеном облику. Баш због тога се он и претставља у производу који је непосредно разменљив за другу робу. Дакле је трећа особеност еквивалентског облика што приватан рад постаје обликом своје супротности, радом непосредно друштвеног облика.

Обе последње особености еквивалентског облика постаће нам још разумљивије ако се вратимо великоме истраживачу који је први анализовао облик вредности, као и толике друге облике мишљења, друштва и природе. То је Аристотел.

На првом месту Аристотел јасно излаже да је новчани облик робе само развијенији вид простог облика вредности, тј. изражавања вредности неке робе ма којом другом робом, јер каже:

„5 постеља = 1 кућа“ („Κλίνας πέντε ἀντὶ οἰκίας“)

„не разликује се“ од

„5 постеља = толико и толико новца“

(„Κλίνας πέντε ἀντὶ ...δραχμῶν αἱ πέντε κλίνας“).

Дакле, он увиђа да однос вредности, који се открива овим изразом вредности, са своје стране условљава да кућа и постеља буду узете као квалитативно једнаке, и да се ове чулно различне ствари без такве једнакости своје суштине не би могле довести у међусобан однос као самерљиве величине. „Без једнакости не може бити размене“, вели он, „а једнакости нема без самерљивости“ („οὐτ' ἰσότης ἢ ὀψις συμμετρίας“). Али овде запиње Аристотел и диже руке од даље анализе облика вредности. „Али је збиља немогуће („τῆ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον“) да овако разнородне ствари буду самерљиве“, тј. квалитативно једнаке. Ово изједначење може да буде само нешто што је правој природи ствари туђе, дакле само „нужно испомагање у практичној потреби“.

Аристотел нам дакле сâм каже о шта се разбиља његова даља анализа, наиме о то што му је недостајао појам вредности. Шта је оно једнако, тј. она заједничка супстанца која у изразу вредности постеље претставља кућу као постељу? Тако шта „збиља не може постојати“, каже Аристотел. Зашто? Кућа претставља нешто једнако с постељом, уколико претставља збиља оно што је једнако у једноме и у другоме, у кући и у постељи. А то је — људски рад.

А да су у облику робних вредности сви радови изражени као једнак људски рад, па тиме и као радови једнаке вредности, Аристотел није могао прочитати из самог израза вредности, јер је грчко друштво почи-

вало на робовском раду, што значи да му је неједнакост људи и њихових радних снага била природна основица. Тајна израза вредности, једнакост и једнако важење свију радова јер су и уколико су људски рад уопште, та се тајна може одгнетнути тек кад појам једнакости људи постане чврстом народном предрасудом. А ово је могућно тек у друштву у коме је робни облик општи облик производа рада, где су дакле и узајамни односи људи као произвођача роба владајући друштвени односи. Геније Арнстотелов показује свој сјај баш у томе што је открио однос једнакости у изразу робних вредности. Једино га је историјски оквир друштва, у којем је живео, спречио да изнађе у чему се тај однос једнакости „збиља“ састоји.

4. Целина простог облика вредности

Прост облик вредности неке робе садржи се у односу њене вредности према некој роби друге врсте, или у односу размене за ову. Вредност робе А изражава се квалитативно непосредном разменљивошћу робе В за робу А. Квантитативно она се изражава разменљивошћу одређене количине робе В за дату количину робе А. Другим речима: вредност неке робе изражава се самостално ако се претстави као „прометна вредност“. Кад смо у почетку ове главе на уобичајен начин рекли: роба је употребна вредност и прометна вредност, било је то, тачно говорећи, неисправно. Роба је употребна вредност, односно употребни предмет, и „вредност“. Као та двострука ствар, што и јесте, испољава се она чим се њена вредност јави у облику различном од њене природна облика, чим стекне облик прометне вредности, а она тај облик никад нема кад се посматра изолована, већ увек само у односу вредности или размене за неку робу друге врсте. Али кад се то већ зна, онда онакав начин говора не штоди већ служи ради скраћења.

Наша анализа је доказала да облик вредности или израз вредности робе потиче из природе робне вредности, а не обратно да вредност и величина вредности потичу из начина њеног изражавања као прометне вредности. А ово је међутим уображење, како меркантилиста и њихових модерних подгрејача као што су Феррије, Ганил итд.,²² тако и њихових антипода, модерних трговачких путника слободне трговине, као што су Бастија и компанија. Меркантилисти полажу главно тежиште на

²² Примедба уз друго издање. F. L. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes [царински контролор]): *Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce*. Paris 1805, и Charles Ganilh: *Des Systèmes de l'Economie Politique*. 2 изд. Paris 1821.

квалитативну страну израза вредности, а отуд на еквивалентски облик робе, чији је најизрађенији лик новац — док модерни торбари слободне трговине, који по сваку цену морају да се отресу своје робе, напротив на квантитативну страну релативног облика вредности. Из овога излази да за њих не постоји вредност ни величина робне вредности, осим ако нису изражене односом размене, дакле ако нису забележене у дневном ценовнику. Шкот Меклод, чија је улога да што учевније дотерује кроз збркане појмове Ломбард-стрита*, чини успелу синтезу празноверних меркантилиста и просвећених торбара слободне трговине.

Ближе разматрање израза вредности робе А, садржаног у односу вредности према роби В, показало је да у оквиру тога израза природни облик робе А важи само као лик употребне вредности, а да природни облик робе В важи само као облик или лик вредности. Она унутрашња супротност између употребне вредности и вредности, прикривена у роби, претставља се дакле спољашњом супротношћу, тј. односом двеју роба, у којем она *чију* вредност ваља изразити важи непосредно само као употребна вредност, а, напротив, она *друга којом* се вредност изражава, непосредно само као прометна вредност. Дакле је прост облик вредности неке робе прост облик у коме се испољава супротност, у њој садржана, између употребне вредности и вредности.

У сваком друштвеном стању производ рада јесте предмет за употребу, али одређена епоха историјског развитка која рад утрошен на производњу неке употребне ствари претставља као њено „објективно“ својство, тј. као њену вредност, претвара производ рада у робу. Из овога излази да је прост облик вредности робе уједно и прост робни облик производа рада, да се дакле и развој робног облика поклапа с развојем облика вредности.

Већ на први поглед види се недовољност простог облика вредности, тога почетног облика који тек преко низа метаморфоза сазрева до облика цене.

Изражавање вредности робе А ма којом робом В разликује вредност робе А само од њене сопствене употребне вредности, па је због тога доводи у однос размене према само једној, макар којој појединачној врсти робе која се од ње разликује, уместо да приказује њену квалитативну једнакост и квантитативну сразмерност према свим другим робама. *Простом релативном облику вредности једне робе одговара појединачни еквивалентски облик неке друге робе.* Тако и капут у релативном изразу вредности платна има облик еквивалента или облик не-

* Лондонска улица, где су велике банке. — Прев.

посредне разменљивости само у погледу на ову појединачну врсту робе, на платно.

Међутим, појединачни облик вредности и сам прелази у потпунији облик. Истина и њиме се вредност неке робе А изражава само једном робом друге врсте. Али је скроз свеједно које је врсте ова друга роба, капут, или железно, или пшеница итд. Тако сад, према томе с којом ће врстом робе ступити у однос вредности, наступају разни прости изрази вредности једне те исте робе.^{22а} Број могућих израза њене вредности ограничен је једино бројем робних врста различних од ње. Стога се појединачни израз њене вредности претвара у стално продужив низ њених различних простих израза вредности.

V. ПОТПУН ИЛИ РАЗВИЈЕН ОБЛИК ВРЕДНОСТИ

z робе А = u робе В, или = v робе С, или = w робе D, или = x робе Е,
или = итд.

(20 аршина платна = 1 капут, или = 10 фунти чаја, или = 40 фунти кафе, или = 1 кварталер пшенице, или = 2 унче злата, или = 1/2 тоне железа, или = итд.)

1. Развијени релативни облик вредности

Вредност неке робе, на пр. платна, изражена је сад небројеним другим елементима робног света. Свако друго робно тело постаје огледалом вредности платна.²² Тек сада се сама ова вредност уистину показује као смеша безразличног људског рада. Јер рад који њу ствара

^{22а} Примедба уз друго издање. На пример у Хомера се вредност једне ствари изражава низом различитих ствари.

²² Због тога се говори о капутској вредности платна кад се његова вредност претставља у капутима, о житној кад се претставља у житу итд. Сваки такав израз каже да је то вредност платна која се показује у употребној вредности капуту, житу итд. „Пошто вредност сваке робе изражава њен однос у размени [ма са којом другом робом], можемо о тој вредности говорити као о њеној.. житној или сукненој вредности према томе која се роба с њом упоређује; и тако постоје хиљаде различитих вредности, исто колико и роба, и све су подједнако стварне и подједнако уображене.“ (*A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions. London 1825, стр. 39.*) S. Bailey, писац овог анонимног списка, који је своједобио подигао велику галаму у Енглеској, уображава да је овим указивањем на шарене релативне изразе исте робне вредности уништио сваку одредбу појма вредности. Уосталом, упркос своје ограничености, он је сондирао рађава места Рикардове теорије, што доказује раадраженост којом га је нападала Рикардова школа, на пр. у *Westminster Review*.

изрично је претстављен као рад с којим сваки други људски рад има једнаку вредност, макар какав да му је природни облик, макар се, дакле, опредметио у капуту или у пшеници, у железу или у злату итд. Због тога, посредством свог облика вредности, платно и стоји у друштвеном односу не само с једном појединачном друкчијом врстом робе, већ с робним светом. Као роба, оно је грађанин овога света. Уједно нам бескрајни низ израза робне вредности каже и то, да је њој свеједно у којем ће се посебном облику употребне вредности показивати.

У првоме облику: 20 аршина платна $= 1$ капут, чиниеница да су те две робе разменљиве у одређеном квантитативном односу може да буде случајна. Напротив у другоме облику одмах избија на видело позађе које се битно разликује од случајне појаве и које њу одређује. Вредност платна остаје једнаке величине па била претстављена капутом, кафом или железом итд., безбројним различитим робама које припадају најразличнијим власницима. Отпада случајни однос двојице индивидуалних власника роба. Постаје очевидно да није размена та која регулише величину робне вредности, већ да обрнуто величина робне вредности регулише њен однос размене.

2. Облик посебног еквивалента

Свака роба, капут, чај, пшеница, железо итд. важи у изразу вредности платна као еквивалент, а стога као тело вредности. Одређен природни облик сваке од ових роба сада је један посебан еквивалентски облик поред многих других. На исти начин, разнолике, одређене, конкретне, корисне врсте рада, садржане у разним робним телима, важе сада као исто толико посебних облика у којима се остварује, односно испољава прост људски рад.

3. Недостаци потпуног или развијеног облика вредности

Прво, релативни израз робне вредности недовршен је, јер је сачињен од низа који се никад не завршава. Ланац у коме се једна једначина вредности надовезује на другу увек се може продужити појавом сваке нове робе која пружа материјал за нов израз вредности. Друго, он чини шарен мозаик израза вредности, разноврсних и без везе. Најзад ако се, као што и мора бити, релативна вредност сваке робе изрази у овом развијеном облику, онда је релативни облик вредности сваке робе бескрајан низ израза вредности, низ различан од релативног облика вредности сваке друге робе. — Недостаци развијеног релативног облика вредности огледају се у еквивалентском облику који му одго-

вара. Пошто је овде природни облик сваке поједине робне врсте посебан еквивалентски облик поред небројених других посебних еквивалентских облика, то уопште постоје само *ограничени еквивалентски облици*, који се сви узајамно искључују. Исто тако, *одређена, конкретна, корисна врста рада* која се садржи у сваком посебном робном еквиваленту само је посебан, дакле не исцрпан облик испољавања људског рада. Истина цели скуп тих посебних облика чини потпун или тоталан облик у коме се тај рад испољава. Али то значи да он нема *јединственог облика* у коме би се испољно.

Међутим, развијени релативни облик вредности састоји се само из збира простих релативних израза вредности, или *једначина првог облика* као:

$$20 \text{ аршина платна} = 1 \text{ капут}$$

$$20 \text{ аршина платна} = 10 \text{ фунти чаја итд.}$$

Али и обрнуто, свака ова једначина садржи и идентичну једначину:

$$1 \text{ капут} = 20 \text{ аршина платна}$$

$$10 \text{ фунти чаја} = 20 \text{ аршина платна итд.}$$

И доиста: Кад неки човек размени своје платно за многе друге робе, па услед тога *вредност платна изрази* низом других роба, онда нужно и они многи други власници роба морају да размене своје робе за платно, па да стога *вредност* својих разних роба изразе *истом трећом робом*, платном. — Кад дакле обрнемо ред: *20 аршина платна = 1 капут, или = 10 фунти чаја, или = итд.*, тј. кад изразимо обрнатан однос који се по самој природи ствари налази у томе низу, онда добијамо:

С. ОПШТИ ОБЛИК ВРЕДНОСТИ

1 капут	=	} 20 аршина платна.
10 фунти чаја	=	
40 фунти кафе	=	
1 квартал пшенице	=	
2 унче злата	=	
½ тоне железа	=	
x робе А	=	
итд. робе	=	

1. Измењени карактер облика вредности -

Сада робе претстављају своје вредности прво *просто*, јер *једном једином робом*, а друго *јединствено*, јер *истом робом*. Њихов облик вредности прост је и заједнички, а стога и *општи*.

Облици А (прост) и В (развијен облик вредности) доспели су само догле да вредност неке робе изразе као нешто што се разликује од њене властите употребне вредности, или њеног робног тела.

Први облик имао је за резултат једиачине вредности, као: 1 капут = 20 аршииа платиа, 10 фунти чаја = $\frac{1}{2}$ тоне железа итд. Вредност капута изражава се као нешто једнако платну, вредност чаја као нешто једнако железу итд., али то једнако платну и то једиако железу, ти изрази вредности капута и чаја исто се тако разликују као платио и железо. Очеvidно је да овога облика има у пракси само у првим почецима, кад се производи рада претварају у робе само случајиом и пригодиом разменом.

Други облик разликује потпуније од првог вредност неке робе од њене властите употребне вредности, јер сада вредност на пр. капута излази пред његов природни облик у свима могућим облицима, као једиако платну, једнако чају, једнако железу, итд., као све друго само не као једиако капуту. С друге стране, овде је непосредно искључено свако заједничко изражавање робних вредности, јер се сада у изразу вредности сваке поједине робе све остале робе показују само у облику еквивалената. Развијен облик вредности јавља се фактички тек онда кад се неки производ рада, на пр. стока, не размењује више изузетно за разне друге робе него по иавици.

Новодобијени облик С изражава вредности робног света у једној те истој робној врсти издвојеној из њега, на пр. у платну, те на тај начин претставља вредности свих роба њиховом једнакошћу с платном. Као једнако платну сада се вредност сваке робе разликује не само од њене властите употребне вредности, већ од сваке употребне вредности, те је баш тиме изражена као оно што је њој заједничко са свима осталим робама. Због тога тек овај облик стварно и доводи робе у узајамни однос као вредности, односио чиии да се међусобно показују као прометне вредности.

Оба ранија облика изражавају вредност по једне робе, било једном једином робом друге врсте, било низом многих роба друкчијих од ње. Оба је пута такорећи приватна ствар поједине робе да себи даде облик вредности, и то она извршује без сарадње осталих роба. Ове играју према њој само пасивну улогу еквивалента. Напротив, општи облик вредности настаје само као заједничко дело робног света. Вредност извесне робе добија општи израз само зато што у исто време и све друге робе изражавају своју вредност истим еквивалентом, а и свака нова врста робе мора ићи за њиховим примером. С тиме излази на видело да се и предметност робије вредности може да изрази само страним друштвеним односом роба, јер је она само „друштвена екви-

стенција“ тих стварн, па због тога мора и њихов облик вредности да буде облик од друштвене важности.

Сада се у облику „једнако платну“ све робе показују не само као квалитативно једнаке, као вредности уопште, већ и као квантитативно упоредиве величине вредности. Зато што оне своје величине вредности огледају у једном те истом материјалу, платну, огледају се и ове величине узајамно. На пример 10 фунти чаја = 20 аршина платна, и 40 фунти кафе = 20 аршина платна. Према томе је и 10 фунти чаја = 40 фунти кафе. Или, у 1 фунти кафе налази се само четвртна оне супстанце вредности, рада, која се налази у 1 фунти чаја.

Општи релативни облик вредности робног света утискује еквивалент-роби, платну, искљученој из тога облика, карактер општег еквивалента. Његов властити природни облик заједнички је линк вредности тог света и стога је платно непосредно разменљиво за све друге робе. Његов телесни облик важн као видљиво оваплоћење, општа друштвена материјализација свега људског рада. Ткање, приватан рад који производи платно, налази се уједно и у општем друштвеном облику, у облику једнакости са свима другим радовима. Безбројне једначине из којих се састоји општи облик вредности редом изједначују рад остварен у платну са сваким радом који се налази у другој роби, те тиме чине ткање општим обликом у коме се испољава људски рад уопште. На овај начин, рад који се предметно у робној вредности није представљен само негативно, као рад у којему је апстраховано од свих конкретних облика и корисних својстава стварних радова, већ се баш његова властита позитивна природа изричито истиче. Он је свођење свију стварних радова на њихов заједнички карактер људског рада, на утрошак људске радне снаге.

Општи облик вредности, који производе рада приказује као просте смесе безразличнога људског рада, показује самим својим склопом да је друштвен израз робног света. Тако нам он открива да у оквиру робног света општељудски карактер рада сачињава специфични друштвени карактер тога света.

2. Однос између развитка релативног облика вредности и еквивалентског облика

Ступњу развитка релативног облика вредности одговара ступањ развитка еквивалентског облика. Али треба добро имати у виду да је развитак еквивалентског облика само израз и резултат развитка релативног облика вредности.

Прости или појединачни релативни облик вредности неке робе чини неку другу робу појединачним еквивалентом. Развијени релативни облик вредности, то изражавање вредности једне робе у свима другим робама, даје овима облик разноврсних посебних еквивалената. Напослетку, једна нарочита врста робе добија облик општег еквивалента због тога што су је све друге робе учиниле материјалом свог јединственог општег облика вредности.

Али у истом степену у коме се облик вредности уопште развија, развија се и супротност између његова два пола, између релативног облика вредности и еквивалентског облика.

Већ први облик — 20 аршина платна = 1 капут — садржи ту супротност, али је не устаљује. Према томе како се када ова једначина чита, спреда или одатраг, налази се свака од ове две робне крајности, као платно и капут, подједнако сад у релативиом облику вредности, сад у еквивалентском облику. Овде још стаје труда да се поларна супротност ухвати.

У облику В може увек само по једна врста робе потпуно да развије своју релативну вредност, или она сама има развијен релативни облик вредности само због тога што се и уколико се све друге робе налазе према њој у еквивалентском облику. Овде је већ немогуће обрнути јединачину — као 20 аршина платна = 1 капут или = 10 фунти чаја или = 1 кварталер пшенице — а да се не промени читав њен карактер и да се из потпунога не претвори у општи облик вредности.

Напослетку, наредни облик, облик С, пружа робном свету општи друштвени релативни облик вредности ради тога што су и уколико су све робе које спадају у њ, изузимајући једну једину, искључене из општег еквивалентског облика. Због тога се једна роба, платно, налази у облику непосредне размењивости за све друге робе, другим речима у непосредно друштвеном облику, зато што се и уколико се све друге робе не налазе у њему.²⁴

²⁴ Доиста, на самом облику непосредне размењивости не да се никако видети да је он противречан робни облик, исто толико нераздвојив од облика не непосредне размењивости, као што је и позитивност једног магнетског пола нераздвојива од негативности другога. А то значи да неко може уобразити да се свима робама може истовремено утиснути жиг непосредне размењивости, као што може уобразити да се сви католици могу учинити папама. За ситног буржуја, који у производњи робе види *plus ultra* [врхунац] људске слободе и индивидуалне независности, било би ипак веома пожељно да се ослободи *незгода* везаних за тај облик, наиме оне *не непосредне* размењивости роба. Живописање ове филистарске утопије сачињава Прудонов социјализам, а из другом смо месту показали да овдје нема ни заслугу оригиналности. Напротив, њу су давно пре њега, и много боље

Обратно томе, роба која фигурише као општи еквивалент искључена је из јединственог, а с тим и из општег релативног облика вредности робног света. Ако би се хтело да и платно, тј. ма која роба која се налази у облику општег еквивалента, узме учешћа и у општем релативном облику вредности, морала би она тада сама себи служити као еквивалент. Онда бисмо добили: 20 аршина платна = 20 аршина платна, таутологију* која не изражава ни вредност ни величину вредности. Да бисмо изразили релативну вредност општег еквивалента, морамо, напротив, обрнути облик С. Општи еквивалент нема заједнички релативни облик вредности с другим робама, већ се његова вредност релативно изражава у бескрајном низу свих других робних тела. Тако се развијени релативни облик вредности, или облик В, испољава сада као специфичан релативни облик вредности еквивалент-робе.

③ Прелаз од општег облика вредности у новчани облик

Општи еквивалентски облик јесте један облик вредности уопште: Он дакле може припасти свакој роби. С друге стране, извесна се роба налази у облику општег еквивалента (облику С) само зато што је и уколико је све друге робе искључују као еквивалент. И тек од тренутка кад се ово искључење коначно ограничи на неку специфичну, посебну врсту робе, добија јединствени релативни облик вредности робног света објективну чврстоћу и општу важност у друштву.

Сад кад је, с друштвеног гледишта, облик општег еквивалента срастао с природним обликом те специфичне робе, постаје ова новчаном робом, тј. функционише као новац. Она добија специфичну друштвену функцију, а стога и друштвен монопол, да у оквиру робног света игра улогу општег еквивалента. Између роба које у облику В фигуришу као посебни еквиваленти платна, а које у облику С заједнички платном изражавају своју релативну вредност, једна одређена роба, злато, исто-

изложили Греј, Бреј и други. Али то оваквој мудрости не смета да у извесним круговима хара под именом „science“ [науке]. Ниједна школа није више од Прудонове парадирала с речју наука, јер

„wo Begriffe fehlen,
da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein.“

[Где је оскудица у појмовима, нађе се у право време каква реч.]

* Таутологија је реченица у којој прирок представља просто понављање подмета. — Прев.

ријски је освојила то повлашћено место. Па због тога, кад у облику С на место робе платна ставимо робу злато, добијамо

D. НОВЧАНИ ОБЛИК

20 аршина платна	=	} 2 унче злата.
1 капут	=	
10 фунти чаја	=	
40 фунти кафе	=	
1 квартер пшенице	=	
1/2 тоне железа	=	
x робе А	=	

При прелазу из облика А у облик В, и из облика В у облик С, збијају се битне промене. Напротив, облик D ни у чему се не разликује од облика С осим у томе, што се сад наместо платна злато налази у облику општег еквивалента. У облику D злато остаје оно што је платно било у облику С — општи еквивалент. Напредак је само у томе, што је сада облик непосредне опште разменљивости, или облик општег еквивалента, друштвеном навиком коначно срастао са специфичним природним обликом робе злата.

Злато иступа пред друге робе као новац само зато што је раније пред њих већ иступало као роба. Као и све друге робе, и оно је функционисало као еквивалент, било као појединачни еквивалент у издвојеним чиновима размене, било као посебни еквивалент поред других еквивалент-роба. Постепено, злато је у ужим и ширим круговима стало функционисати као општи еквивалент. Чим је освојило монопол тога места у изразу вредности робног света, постало је злато новчаном робом, а тек од часа када је већ постало новчаном робом разликује се облик D од облика С, другим речима, општи облик вредности претворио се у новчани облик.

Прост релативни израз вредности неке робе, на пр. платна, дат у роби која већ функционише као новац, на пр. у злату, јесте облик цене. Према томе је „ценовни облик“ платна:

$$20 \text{ аршина платна} = 2 \text{ унче злата,}$$

или ако су 2 фунте стерлинга монетарно име двеју унча злата,

$$20 \text{ аршина платна} = 2 \text{ фунте стерлинга.}$$

Оно што је тешко у појму новчаног облика ограничава се на поимање општег еквивалентског облика, дакле самог општег облика вредности, облика С. Облик С своди се, кад идемо уназад, на облик В, развијени облик вредности, а његов конститутивни елемент јесте облик А: $20 \text{ аршина платна} = 1 \text{ капут}$, или $x \text{ робе А} = y \text{ робе В}$. Стога је прости облик вредности клица новчаног облика.

4. Фетишки карактер робе и његова тајна

На први поглед роба изгледа ствар сама по себи разумљива, тривијална. Из њене анализе излази да је врашка ствар, пуна метафизичких домишљања и теолошких мушица. Уколико је употребна вредност, нема иа њој ничега мистериозног, било да је посматрам са становишта да својим својствима задовољава људске потребе, или да та својства добија тек као производ људског рада. Очигледно је да својом делатношћу човек мења облике природних материја иа иачији који му је користан. На пример, мења се облик дрвета кад се од њега прави сто. Па ипак сто остаје дрво, ординарна чулиа ствар. Али чим иступи као роба, претвара се у ствар чулио иадчулиу. Он не само да стоји иогама на поду, него и дуби на глави пред свима другим робама, те из своје дрвене главе пушта чудне мушице, много чудније него кад би без гуркања почео играти.²⁵

Значи, дакле, да тајаиствени карактер робе не потиче из њене употребне вредности. Он исто тако не потиче ни из садржине одредаба вредности. Јер, прво, ма колико различити и били корисни радови или производне делатности, физиолошка је истина да су они функције човекова организма и да је свака таква функција, ма какви јој били садржина и облик, у суштини трошење човечијег мозга, нерва, мишића, чулног органа итд. А друго, оно што служи као основа одређивању величине вредности, времењско трајање оног трошења, другим речима квантитет рада, то се квантитет рада чак очигледно даде разликовати од његовог квалитета. У свима друштвеним стањима, иако не подједнако на различитим ступњевима развита, морало је људе интересовати колико радног времена стаје производња животних намирница²⁶ Напослетку, чим људи ма иа који начин раде једни за друге, добија њихов рад друштвен облик.

Па из чега онда потиче загонетни карактер производа рада чим узме облик робе? Очеvidно из самог овог облика. Једнакост људских радова добија конкретан облик једнаке предметности вредности про-

²⁵ Сетимо се да су столови и Кииа почели играти кад је читав остали свет изгледао да стоји — *pour encourager les autres* [да би друге ободрили].

²⁶ Примедба уз друго издање. У старих Германа рачуната је површина јутра земље према једнодневном раду, па је јутро због тога називано *Tagwerk* (и *Tagwanne* — *jurnale* или *jurnalis*, *terra jurnalis*, *jornalis* или *diornalis*), *Mannwerk*, *Mannskraft*, *Mannsmahd*, *Mannshauet* итд. Види *Georg Ludwig von Maurer: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, usw. Verfassung. München 1854*, стр. 129 и даље. Означење „journal“ за меру извесне површине земљишта, на пр. једног јутра, још постоји у неким деловима Француске.

извода рада, мерење утрошка људске радне снаге његовим временским трајањем добија облик величине вредности производа рада, напоследку, односи произвођача, у којима оне друштвене одредбе њихових радова постају активне, добијају облик друштвеног односа производа рада.

То значи да се тајанственост робног облика састоји просто у томе што он људима друштвене карактере властита њихова рада одразује као карактере који објективно припадају самим производима рада, као друштвена својства која те ствари имају од природе, а отуда им и друштвени однос произвођача према целокупном раду одразује као друштвен однос који изван њих постоји међу предметима. Овим *quid pro quo* [заменавањем] производи рада постају робе, чулно надчулне или друштвене ствари. Тако се и светлосни утисак неке ствари на нерв вида не показује као субјективни надражај самог нерва вида, већ као објективан облик ствари изван ока. Али код гледања, ствар, спољашњи предмет, доиста баца светлост на другу ствар, на око. Ту имамо физички однос међу физичким стварима. Противно томе, робни облик и однос вредности производа рада, у коме се он испољава, немају апсолутно никаква посла с њиховом физичком природом и оним односима између ствари који из ње проистичу. Овде се збива само то, да одређен друштвени однос међу самим људима узима за њих фантазмагоричан облик односа међу стварима. Па због тога, да бисмо нашли аналогију, морамо прибећи магловитим регионима верског света. У њему производи људских глава изгледају да су самостална обличја, обдарена сопственим животом, и која се налазе у односима међу собом као и с људима. Овако је и с производима људских руку у робном свету. Ово ја називам фетишизмом, који приања за производе рада чим се производе као робе, и који је због тога нераздвајно скопчан с робном производњом.

Тај фетишки карактер робног света потиче, како је предња анализа већ показала, из особеног друштвеног карактера рада који производи робу.

Употребни предмети постају робама уопште само зато што су *производи приватних радова који се врше независно једни од других*. Комплекс [целина] тих приватних радова сачињава целокупан друштвени рад. Пошто произвођачи ступају у друштвени додир тек размењивањем производа свог рада, то се и специфична друштвена обележја њихових приватних радова испољавају тек у оквиру те размене. Или, приватни радови иступају као зглобови укупног друштвеног рада тек путем односа у које размена доводи производе рада, а преко ових и произвођаче. Због тога се овима друштвени односи њихових приватних радова *приказују* као оно *што јесу*, тј. не као непосредно друштвени

односи самих лица у њиховим радовима, већ, напротив, као *стварни односи међу лицима, а друштвени односи међу стварима.*

Тек у оквиру своје размене добијају производи рада друштвено једнаку предметност вредности одвојену од њихове чулно различите употребне предметности. Ово цепање производа рада на ствар од користи и на ствар од вредности наступа у пракси тек пошто се размена довољно распространила и стекла важност да би се корисне ствари производиле у сврху размене, кад се дакле већ при самој њиховој производњи узима у обзир њихов карактер као вредности. Од тога часа добијају приватни радови произвођача уистину двострук друштвени карактер. С једне стране, као одређени корисни радови морају они задовољавати одређену друштвену потребу и на тај се начин потврдити као зглобови целокупног рада, самониклог система друштвене поделе рада. С друге стране, они задовољавају разнолике потребе својих властитих произвођача само уколико је сваки посебан користан приватни рад разменљив за сваку другу врсту корисног приватног рада, дакле само уколико је исте вредности с њим. *Једнакост различитих радова toto coelo* [у сваком погледу] може се састојати само у *апстраховању од њихове стварне неједнакости, у свођењу на заједнички карактер који имају као трошење људске радне снаге, као људски рад узет апстрактно.* А мозак приватних произвођача одразује овај двоструки друштвени карактер њихових приватних радова само у облицима који се јављају у практичном промету, у размени производа, дакле: друштвено корисни карактер њихових приватних радова у томе облику, што производ рада мора бити користан, и то за друге, — а друштвени карактер једнакости разноврсних радова у облику заједничког вредносног карактера тих материјално различитих ствари, производа рада.

Према томе, не доводе људи своје производе у узајамни однос као вредности зато што у тим стварима гледају пуке *материјалне омотаче* једнородног људског рада. Напротив. Тиме што у процесу размене изједначују своје разноврсне производе један с другим као вредности, изједначују они и своје различне радове једне с другима као људски рад. Они то не знају, али *чине* тако.²⁷ Према томе, вредности не пише на челу *шта је*. Баш напротив, вредност претвара сваки производ рада у друштвени јероглиф. Доцније покушавају људи да одгонетну смисао јероглифа, да проникну тајну свога властитог друштвеног производа;

²⁷ Примедба уз друго издање. Због тога би *Галијани*, кад каже: Вредност је однос између два лица — „La Ricchezza è una ragione tra due persone“ — морао додати: однос скривен под омотом ствари. (*Galiani: Della Moneta*, стр. 220, св. III Кустодијеве збирке *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna. Milano 1803.*)

јер одређење употребних вредности као вредности исто је тако њихов друштвени производ као и језик. Позно научно откриће да су производи људског рада, уколико су вредности, само материјални изрази људског рада утрошеног у њихову производњу, чини епоху у историји развитка човечанства, али никако не отклања предметни привид друштвених карактера рада. Оно што важи само за овај посебни облик производње, за робну производњу, наиме да се специфични друштвени карактер међусобно независних приватних радова састоји у томе што су једнаки као људски рад, и да тај карактер узима облик вредносног карактера производа рада, чини се, како пре тако и после тог открића, онима што су обухваћени односима робне производње, да је исто тако дефинитивно, каогод што научно растављање ваздуха на његове елементе оставља да облик ваздуха као физикални телесни облик и даље постоји.

Оно што размењиваче производа практично занима у првом реду јесте питање, колико туђих производа добијају за властити производ, дакле у којој се сразмери производи размењују. Чим ове сразмере навиком стекну извесну сталност, чини се као да проистичу из природе производа рада, тако да су на пр. 1 тона железа и 2 унче злата једнаке вредности као што су 1 фунта злата и 1 фунта железа једнаке тежине упркос њиховим различним физикалним и хемијским својствима. Уистину се вредносни карактер производа рада устаљује тек кад они стану иступати као величине вредности. Ове се стално мењају независно од воље, предумишљаја и учешћа произвођача. Властито њихово друштвено кретање има за њих облик кретања ствари под чијом контролом стоје, уместо да они њих контролишу. Потребно је да се робна производња потпуно развије, па да из самог искуства потекне научно сазнање да се приватни радови, вођени независно један од другог, али који су као природни зглобови друштвене поделе рада у свестраној међусобној зависности, стално своде на своју сразмерну друштвену меру, јер се у случајним и стално колебаљивим односима размене њихових производа радно време потребно за њихову производњу спроводи силом као регулаторан природни закон, као, рецимо, закон теже кад се коме кућа сруши на главу.²⁸ Стога је чињеница, да се величина вредности одређује радним временом, тајна која се скрива за видљивим кретањима релативних вредности роба. Откривање ове тајне

²⁸ „Шта да се мисли о неком закону који се може спроводити само периодичним револуцијама? Он је управо природни закон који почива на несвесности учесника.“ (Friedrich Engels: *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie u. Deutschlands französische Jahrbücher*, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. Paris 1844.)

укида привид чисто случајног одређивања величина вредности производа рада, али никако не укида и материјални облик тог случајног одређивања.

Размишљање о облицима људског живота, па дакле и њихово научно анализирање, уопште удара путем који је супротан стварном развоју. Оно почиње *post festum* [накнадно], а отуда од готових резултата процеса развоја. Облици који производима рада утискују жиг роба, те због тога чине претпоставку за робни промет, већ имају сталност природних облика друштвеног живота пре него што људи и покушају да себи положе рачуна, не о историјском карактеру тих облика који им се напротив већ чине непроменљиви, него о њиховој садржини. Тако се једино путем анализе робних цена дошло до одредбе величине вредности, а једно путем заједничког новчаног израза роба до утврђивања њиховог вредносног карактера. А баш је овај готови облик робног света — новчани облик — онај који, уместо да открива, застире материјалним велом друштвени карактер приватних радова, а тиме и друштвене односе приватних радника. Кад кажем да се капут, чизме итд. односе према платну као према општем оваплоћењу апстрактног људског рада, онда лудост овог израза боде у очи. Али кад произвођачи капута, чизама итд. доводе ове робе у однос према платну — или према злату и сребру, што ствар ниуколико не мења — као према општем еквиваленту, онда им се однос њихових приватних радова према целокупном друштвеном раду показује управо у том лудачком облику.

А баш такви облици сачињавају *категорије буржоаске економије*. То су облици мишљења какви владају у друштву, дакле објективни облици мишљења за односе производње овог историјски одређеног друштвеног начина производње, робне производње. Па због тога и нестаје одмах свега мистицизма робног света, све чаролије и свих чини које замагљују производе рада на основици робне производње, чим прибегнемо другим облицима производње.

Пошто политичка економија воли робинзонаде,²⁹ хајде нека се прво појави Робинзон на свом острву. Ма да је васпитан у скромности, он ипак мора да задовољава разноврсне потребе, те због тога мора да

²⁹ Примедба уз друго издање. Ни Рикардо није без робинзонаде. „По њему прарибар и праловац одмах размењују рибу и дивљач као власници робе, сразмерно радном времену одређеном у тим прометним вредностима. У овом случају он пада у анахронизам, као да се прарибар и праловац за прорачунавање својих оруђа за рад служе анулетним таблицама које су 1817 г. биле у важности на лондонској берзи. Чини се да су „паралелограми г. Овена“ били једини друштвени облик који је понављао осим буржоаскога.“ (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, стр. 38, 39.)

врши корисне радове разних врста, да прави алате и намештај, да припитомљује ламу, рибари, лови итд. Нећемо овде говорити о његовим молитвама, јер оне Робинзону причињавају задовољство те их сматра као разоноду. Упркос различности својих производних функција, он зна да су то само различни облици делатности истог Робинзона, дакле само различни начини људског рада. Сама га невоља нагони да своје време тачно расподељује на своје различите функције. Која ће заузети више, а која мање места у његовој укупној делатности, зависи од тога јесу ли веће или мање тешкоће што их има да савлада ради постизања намераваног корисног учинка. У томе га поучава искуство, и наш Робинзон, који је из бродолома спасао часовник, главну књигу, мастило и перо, убрзо почиње да као добар Енглеz води књигу о самом себи. Његов инвентар садржи списак употребних предмета које има, различних послова потребних да се они начине и, напоследку, радног времена колико га одређене количине тих различитих производа просечно стају. Сви односи између Робинзона и ствари које сачињавају његово богатство створено властитим рукама овде су тако једноставни и провидни, да се сме претпоставити да би их, без особитог умног напрезања, разумео и г. М. Вирт. Па ипак они садрже све битне одредбе вредности.

Пренесимо се са светла острва Робинзонова у мрак европског Средњег века. Наместо слободног човека, налазимо да је овде свако зависан — кметови и феудални господари, вазали и суверени, лаици и попови. Лична зависност карактеристична је не само по друштвене односе у материјалној производњи него и по области живота што су на њој изграђене. Али баш због тога што односи личне зависности чине дату друштвену основицу, нису ни радови нити производи принуђени да узимају фантастична обличја различна од њихове стварности. У друштвену машинерију улазе ови као природне чинице и природна давања. Природни облик рада, његова посебиост, а не као на основици робне производње његова општост, јесте овде његов непосредни друштвени облик. Кулук се исто тако мери временом као и рад који производи робе, али сваки кмет зна да служећи свога господара троши одређену количину своје личне радне снаге. Десетак, који је обавезно давати попу, јаснији је од попова благослова. Па због тога, ма како расуђивали о карактерним маскама под којима се људи овде сусрећу, друштвени односи лица у њиховим радовима испољавају се на сваки начин као њихови властити лични односи и нису прерушени у друштвене односе ствари, производа рада.

Ради посматрања заједничког, тј. непосредно подруштвљеног рада, нисмо приморани ићи уназад до његовог првобитног облика, који сре-

тамо на прагу историје свију културних народа.³⁰ Ближи је пример што нам га пружа патријархална индустрија сељачке породице која за сопствену потребу производи жито, стоку, прећу, платно, одећу итд. Према породици стоје ове разне ствари као различни производи њеног породичног рада, али се између себе не налазе у робном односу. Различни радови који стварају ове производе, земљорадња, сточарство, предење, ткање, кројење итд. јесу у своје природиом облику друштвене функције, јер су функције породице која има сопствену самониклу поделу рада, каогод и робна производња. Разлике у полу и узрасту, а тако и природни услови рада што се мењају према годишњим временима, регулишу њихово распоређивање у породици и радно време поједних чланова породице. Али се овде утрошак индивидуалних радних снага, који се мери временским трајањем, од самог почетка испољава као друштвена одредба самих радова, јер индивидуалне радне снаге делују већ од самог почетка једино као органи заједничке, породичне радне снаге.

Напоследку, претставимо себи, промене ради, удружење слободних људи који раде друштвеним средствима за производњу и своје многобројне индивидуалне радне снаге самосвесно троше као једну друштвену радну снагу. Све одредбе Робинзонова рада овде се понављају, само што су друштвене уместо индивидуалне. Сви производи Робинзонови били су искључиво његов лични производ, а отуд и предмети за њега. Целокупан производ удружења друштвен је производ. Један део тога производа служи опет као средства за производњу. Он остаје друштвен. Али други део троше чланови удружења као животне намирнице. Тога ради мора се *разделити* међу њих. *Начин* ове расподеле мењаће се према посебној врсти самог организма друштвене производње и према одговарајућој висини историјског развића произвођача. Само ради паралеле с робном производњом узећемо да је удео сваког произвођача у животним намирницама одређен његовим *радним временом*. Тако би радно време играло двојаку улогу. Његово распо-

³⁰ Примедба уз друго издање. — „У последње се време распрострала смешна предрасуда да је облик *првобитне* заједничке својне специфично словенски, чак искључиво руски. Заједничка је својина праоблик чије постојање код Римљана, Германа и Келта можемо доказати, но од којег се, ма да делимично и у раваљинама, код Индијаца још увек налази читава мапа узорака с разноликим примерцима. Подробније проучавање азијатских, специјално индијских облика заједничке својне утврдило би како из различних облика првобитне заједничке својне резултирају и различни облици њена распадања. Тако се на пр. различни оригинални типови римске и германске приватне својне даду извести из различних облика индијске заједничке својне.“ (Karl Marx: *Zur Kritik etc. стр. 10.*)

ређивање по друштвеноме плану регулише правилну сразмеру различних функција рада према различним потребама. С друге стране радно време служи уједно и као мера за индивидуални удео произвођача у заједничком раду, а отуда и у оном делу заједничког производа који он има да потроши индивидуално. Ту друштвени односи људи према њиховим радовима и према производима њихова рада остају скроз једноставни, како у производњи, тако и у расподели.

Религиозни свет само је одраз стварнога света. За такво друштво робних произвођача, чији се општи друштвени однос у производњи састоји у томе што се према својим производима држе као према робама, дакле као према вредностима, те у том материјалном облику доводе своје приватне радове у међусобни однос као једнак људски рад, најприличнији је религиозни облик хришћанство са својим култом апстрактног човека, особито у свом буржоаском развићу, у протестантизму, деизму итд. У староазнјским, античким итд. начинима производње, претварање производа у робу, а услед овога и егзистенција људи као робних произвођача, игра подређену улогу, али бива те значајнија што заједнице више улазе у стадијум свог распадања. Прави трговачки народи постоје само у интермундијама [међусветовима] старога света, као Епикурови богови, или као Јевреји у порама пољског друштва. Они стари организми друштвене производње знатно су једноставнији и провиднији од буржоаскога, али почивају или на незрелости индивидуалног човека који се још није отргао од пупчане врпце која га је са осталима везивала у природну родовску целину, или на односима непосредног господства и потчињености. Они су условљени ниским ступњем развитка производних снага рада и одговарајућим скученим односима људи у оквиру процеса производње њихова материјалног живота, па услед тога и скученим односима међу њима самима и између њих и природе. Ова се стварна скученост огледа идејно у старим природним и народним религијама. И уопште, религиозни одраз стварнога света може се изгубити тек онда кад односи практичног свакодневног живота буду из дана у дан показивали људима провидно разумне односе међу њима и према природи. Обличје процеса друштвеног живота, тј. процеса материјалне производње, скинуће са себе мистични маглени veo само кад као производ слободно удружених људи буде стајао под њиховом свесном планском контролом. Али ово захтева такву материјалну основу друштва или такав низ материјалних услова егзистенције, који су и сами опет самоникао производ дуге и боље историје развитка.

Политичка економија је, истина, макар и непотпуно,³¹ анализovala вредност и величину вредности и открила садржину која се у овим облицима крије. Али никад није ии поставила питање зашто та садржина узима онај облик, односно зашто се рад претставља у *вредности*, а мерење рада његовим временским трајањем у *величини вредности* производа рада?³² Обрасци којима на челу стоји написано да припадају

³¹ Мањкавост Рикардове анализе *величине вредности* — а то је најбоља — изнећу у Трећој и Четвртој књизи овог дела. А што се тиче *вредности* уопште, класична политичка економија нигде ни изрично ни с јасном свешћу не разликује рад како се претставља у *вредности* од рада како се претставља у *употребној вредности* свогв производа. Наравно, она ту разлику фактично чини, пошто рад посматра сад квантитативно, сад квалитативно. Али јој ни на ум не пада да чисто *квантитативна разлика* радова има за претпоставку њихово *квалитативно јединство* или *једнакост*, дакле њихово свођење на *људски рад узет апстрактно*. На пример, Рикардо изјављује да се слаже с *Дестит де Трасијем* кад овај каже: „Пошто је извесно да једино наше природне и моралне способности сачињавају првобитно наше богатство, то је и примена тих способности, рад ма које врсте, првобитно наше благо, и том се применом стварају све ствари које називамо богатством...“ Поред тога, извесно је да *све те ствари претстављају само рад који их је створио, па кад имају вредност или чак две различне вредности*, оне могу те вредности узимати само из *вредности рада* од којег потичу.“ (Destutt de Tracy: *Éléments d'idéologie*, 4 и 5 део. Paris 1826, стр. 35, 36, цитирано у Рикардовим: *The Principles of Political Economy*, 3 изд., Лондон 1821, стр. 334.) Указаћемо само на то, да Рикардо подмеће де Трасију свој властити дубљи смисао. Истина, Дестит с једне стране каже да све ствари што сачињавају богатство „*претстављају рад који их је створно*“, али с друге стране каже да оне своје „*две различне вредности*“ (употребну и прометну вредност) добијају од „*вредности рада*“. Тиме он пада у површност вулгарне економије, која *претпоставља* вредност једне робе (овде рада) па онда помоћу ње одређује вредност других роба. Рикардо га чита тако као да се н у *употребној* и у *прометној* вредности показује *рад* (не *вредност* рада). А и он сам тако мало разликује *двородни* карактер *рада*, који се *двоструко* показује, да се кроз читаву главу: „Вредност и богатство, особености које их деле“ с муком мора да прегони с недотупавностима једног Ж. Б. Сеја. Због тога се он на крају толчко и чуди како то да се Дестит додуше слаже с њиме у томе да је *рад извор вредности*, а да се с друге стране ипак слаже са Сејовим појмом вредности.

³² Један од основних недостатака класичне политичке економије јесте што јој никад није пошло за руком да из анализе робе, а особито из анализе робне вредности, изнађе облик вредности који робу управо чини прометном вредношћу. Управо њени најбољи претставници, А. Смит и Рикардо, третирају облик вредности као нешто кроз равнодушно или као нешто што стоји сасвим изван саме робе. Разлог овоме није само што анализа величине вредности заузима сву њихову пажњу. Он лежи дубље. Облик вредности производа рада најапстрактнији је али и најопштији облик буржоаског начина производње, који начин производње тиме добија обележје нарочите врсте друштвене производње, а тиме уједно и своје историјско обележје. Па стога, кад се у њему погрешно види вечити природни облик друштвене производње, онда се иужно превиђа и оно што је специфично на облику вредности, дакле на робном облику, а у даљем развиту на новчаном

таквој друштвеној формацији у којој процес производње господари људима, а човек још не процесом производње, важе у њеној буржоаској свести као природна нужност исто тако разумљива као и сам производни рад. Због тога она и третира предбуржоаске облике друштвеног организма производње отприлике као црквени оци прехришћанске религије.³³

облику, капиталском облику итд. Због овога се у економиста који се наскроз слажу у мерењу величине вредности радним временом налазе најшареније и најпротивречније претставе о новцу, тј. о готовом лику општег еквивалента. То избија до очигледности на пр. кад се говори о банкарству, где опште дефиниције новца више нису довољне. Стога је, као супротност томе, дошао рестаурисани меркантилни систем (Ганил и др.), који у вредности види само друштвени облик, шта више само његову привидност без суштине. — Напоменућу једном за свагда да под класичном политичком економијом разумемо сву економију од Петија наовамо, која испитује унутрашњу повезаност односа буржоаске производње, насупротив вулгарној економији, која се потуца само по области привидне повезаности и која само изнова прежива материјал што га је научна економија већ одавно пружила, и ради на пријемљивом популарисању такоређи најгрубљих феномена за домаћу потребу буржоазије, док се иначе ограничава на то да отрицане и сујетне претставе агената буржоаске производње о своме властном најбољем свету систематизује, испедантира и прогласи их као вечне истине.

³³ „Чудноват је начин на који економисти поступају. За њих постоје само две врсте установа: вештачке и природне. Установе феудализма вештачке су, установе буржоазије природне. У томе они личе на теологе, који такође разликују две врсте религија. Свака религија која није њихова изум је људска, док је њихова властита религија откровење господње... То ће рећи да је историје било, али да је више нема.“ (Karl Marx: *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon*, 1847, стр. 113.) [Карл Маркс, Беда филозофије, издање Културе, Београд—Загреб 1946, стр. 109.] Истински је комичан г. Бастија, који уображава да су стари Грци и Римљани живели једни од њачке. Међутим, кад се много векова живи од њачке, мора стално да буде чега за њачкање, или да се предмет њачке стално наново производи. Дакле, биће да су и Грци и Римљани имали свој процес производње, дакле своју економију, која је била материјална основица њиховог света управо као буржоаска данашњег. Или Бастија можда држи да начин производње који почива на робовском раду почива на систему њачке? Онда стаје на опасно тло. Ако је такав цин мисли као што је био Аристотел грешно величајући робовски рад, зашто би био иа правом путу патуљак-економиста Бастија величајући најамни рад? — Користим се овом згодом да кратким путем одбијем замерку коју ми је приликом објављивања мог списа *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, 1859, учинио један немачко-американски лист. Тамо је речено да је моје гледиште: да одређен начин производње и односи производње какви му увек одговарају, укратко да „економска структура друштва чини реалну основицу на којој се диже правна и политичка зграда, и којој одговарају одређени облици друштвене свести“, да „начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште“, — да је све ово додуше исправно за данашњи свет у коме владају материјални интереси, али не и за Средњи век где је владао католицизам, нити за Атену и Рим где је владала поли-

Колико се један део економиста, обмањује фетишизмом који је прноуо уз робни свет, другим речима предметним привидом друштвених одредаба рада, доказује и досадна бесмислена препирка о улози природе у стварању прометне вредности. Пошто је прометна вредност одређен друштвени манир да се изрази рад утрошен на известан предмет, не може она садржавати природне матерње баш као ни менични курс.

Пошто је робни облик најопштнији и најнеразвијенији облик буржоаске производње, због чега се рано и јавља, иако не на исти владајући, дакле карактеристичан начин као данас, изгледа да је његов фетишки карактер још релативно лако прозрети. Код конкретнијих облика губи се чак и тај изглед једноставности. Откуда су илузије монетарног система? Отуда што на злату и сребру није могао да види да они, као новац, претстављају неки друштвен однос производње, али у облику природних ствари које имају чудна друштвена својства. А модерна економија која се с висине цери на монетарни систем? Зар њен фетишизам није очигледан чим проговори о капиталу? Колико је времена протекло откако је напуштена илузија физнократа да земљина рента расте из земље а не из друштва?

Но да не бисмо зашли сувише напред, биће овде довољан још један пример у вези са самим робним обликом. Да робе могу говорити, оне би казале: нека се нашом употребном вредношћу занимају људи. Нама као стварима она не припада. Оно што нама припада као стварима јесте наша вредност. То доказује наш властити саобраћај као робних ствари. Ми се налазимо у међусобном односу само као прометне вредности. Чујмо сад како економист говори из душе робе: „Вредност (прометна вредност) својство је ствари, богатство (употребна вредност) својство је човека. Вредност у овом смислу нужно обухвата размену, богатство не.“²⁴ „Богатство (употребна вредност) особеност је људи, вредност особеност роба. Човек је богат, заједница је богата; зрно бисера или дијамант су драгоцени... Зрно бисера или дијамант имају вредност као

тика. Пре свега се морамо зачудити да неко извољева претпоставити да су ове свему свету познате фразе о Средњем веку и античком свету макар коме остале непознате. Но, толико је јасно да Средњи век није могао живети од католицизма, као ни антички свет од политике. Баш обрнуто, пут и начин на који се тамо привређивало објашњава зашто је у једином случају политика, а у другом католицизам играо главну улогу. Уосталом, довољно је само мало познавати историју римске републике, па знати да историја земљишног поседа чини њену закулисну историју. А с друге стране, већ је дон Кихот испаштао због заблуде коју је имао да се лотукачко витештво слаже св свима економским облицима.

²⁴ *Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply.* London 1821, стр. 16.

бисер и дијамант.“³⁵ Досад још ниједан хемичар није открио прометну вредност у бисеру или дијаманту. Али економисти проналазачи те хемијске супстанце, који толико претендују на критичку дубину, налазе да је употребна вредност ствари независна од њихових стварних својстава, а да им напротив вредност припада као стварима. Оно што их у овом подржава јесте чудна околиност што се употребна вредност ствари остварује за човека без размене, дакле у непосредном односу између човека и ствари, а њихова вредност, напротив, само у размени, тј. у једном друштвеном процесу. Ко се овде не би сетно доброг Догбернја како поучава ноћног стражара Сикоула: „Лепо изгледати као човек, дар је околности, али уметн читати и писати, долази од природе.“³⁶ [Шекспир: „Много више ни око шта“.]

ГЛАВА ДРУГА ПРОЦЕС РАЗМЕНЕ

Робе не могу саме ићи на тржиште нити се саме размењивати. Зато морамо потражити њихове чуваре, тј. њихове власнике. Робе су ствари, па стога без отпора према човеку. Кад неће милом, човек може употребити силу, другим речима узмеће их.³⁷ Да би ове ствари доводили у зајамни однос као робе, морају се њихови чувари држати један према другом као лица чија воља обнтава у тим стварима, тако да неко отуђујући своју властиту робу може да присвоји туђу само вољом другога, дакле и овај и онај могу то учинити само помоћу заједничког акта воље. Тога ради морају један другог признати као приватне власнике. Овај правни однос чији је облик уговор, па био овај облик законски развијен или не, јесте однос воља у коме се огледа економски однос. Овом правном односу или односу воља даје садржину сам економски од-

³⁵ S. Bailey: *A Critical Dissertation etc.*, стр. 165.

³⁶ Писац оних „Observations“ и С. Бејли оптужују Рикарда да је прометну вредност, нешто релативно, претворно у нешто апсолутно. Напротив. Ону привидну релативност коју те ствари, рецимо бисер и дијамант, имају као прометне вредности, свео је он на прави однос скривен иза привидности, на њихову релативност као простих израза људског рада. Што рикардовци одговарају Бејлију грубо, не погађајући га, долази отуда што се ни у самог Рикарда нису могли обавестити о унутрвршњем јединству вредности и облика вредности или прометне вредности.

³⁷ У 12 веку, толико развијаном са своје побожности, могаше се међу овим робама често наћи веома суптилних ствари. Тако један француски песник онога времена ређа међу робама што су биле сабране на сајму у Ландиту, поред одећа, обуће, кожа, земљорадничких алата, непрерађене коже итд. још и „femmes folles de leur corps“ [јавне женске].

нос.³⁸ Ту лица постоје једна за друга само као претставници роба, дакле као њихови власници. Уопште ћемо у даљем току разлагања наћи да су економске карактерне маске које лица носе само оличења економских односа и да се лица сучељавају као носиоци тих односа.

Оно што нарочито разликује власника робе од робе јесте околност да роби свако друго робно тело важи само као облик у коме се испољава њена властита вредност. Зато је она, као рођен leveller [егалитарца, борац за једнакост] и циник, увек спремна као запета пушка да са сваком другом робом, макар та била и већа ругоба од Мариторне, размени не само душу него и тело. Ово робино немање смисла за конкретну страну робног тела допуњује њен власник са својих пет и више чула. За њега његова роба нема непосредне употребне вредности. Иначе је не би носио на тржиште. Она има употребну вредност за друге. За њега има непосредно само ту употребну вредност, што је носилац прометне вредности, дакле што је средство за размену.³⁹ Зато он и хоће да је размени за робу чија ће га употребна вредност задовољити. Све су робе неупотребне вредности за своје власнике, а употребне вредности за своје невласнике. То значи да оне морају да иду из руке у руку у свима правцима. Али ово кретање чини њихову размену, а размена их доводи у узајамни однос као вредности и остварује их као вредности. Због тога, да би се могле остварити као употребне вредности, робе се претходно морају остварити као вредности.

С друге стране морају се оне потврдити као употребне вредности пре него што се узмогну остварити као вредности: Јер људски рад утрошен на њих рачуна се само ако је утрошен у облику корисном

³⁸ Свој идеал о правичности, о „justice éternelle“ [вечној правди] црпи Прудон тек из оних правних односа који одговарају робној производњи, чиме, узгред буди речено, пружа свој ситној буржоазни тако утешан доказ да је и облик робне производње вечит као правда. А затим опет хоће да саобразно томе идеалу преиначи стварну робну производњу и стварно право које њој одговара. Шта би се рекло о хемичару који би, уместо да проучава стварне законе размене материје, па да на тој основици решава одређене задатке, хтео да преиначи размену материје помоћу „вечних идеја“, „naturalité“ и „affinité“ [специфичних својстава и сродности]? Зар ћемо рецимо о зеленаштву знати нешто више ако речемо да се противи „justice éternelle“ [вечној правди] и „équité éternelle“ [вечној правичности] и „mutualité éternelle“ [вечној узајамности] и другим „vérités éternelles“ [вечним истинама], него што су знали црквени оци говорећи да се оно противи „grâce éternelle“ [вечној милости], „foi éternelle“ [вечној вери] и „volonté éternelle de Dieu“ [вечној вољи божјој]?

³⁹ „Јер двојака је употреба сваког добра. — Једна је својствена самој ствари, друга инје; тако сандале служе и за обување и за размену. И једно и друго јесу употребне вредности сандала; јер и онај који сандале размењује за штогод што му недостаје, рецимо за храну, такође искористиће сандале као сандале. Али не на природни начин њихове употребе. Јер сандале нису ту рвди размене.“ (Аристотел: *De Republica*, св. I, гл. 9.)

2 ПРОЦЕС РАЗМЕНЕ

по друге. А да ли је користан, да ли према томе његов производ задовољава потребу других, може показати само њихова размена.

Сваки власник робе хоће да отуђује своју робу само за такву туђу робу чија употребна вредност задовољава његову потребу. Утолико је размена за њега само индивидуалан процес. С друге стране он хоће да своју робу оствари као вредност, дакле да је по својој вољи оствари у свакој роби исте вредности, па имала његова властита роба или немала употребне вредности за власника друге робе. Са те стране размена је за њега општи друштвен процес. Али исти процес не може истовремено да буде за све власнике роба само индивидуалан и уједно еамо опште друштвен.

Погледамо ли ствар поближе, видећемо да сваком власнику робе свака туђа роба важи као посебан еквивалент његове робе, те да му услед тога његова властита роба важи као општи еквивалент свих других роба. Но како сви власници робе чине то исто, то ниједна роба није општи еквивалент, па због тога робе немају ни општег релативног облика вредности у коме би се као вредности изједначиле, а као величине вредности упоредиле. Отуд се оне уопште не сучељују као робе већ само као производни или употребне вредности.

У својој недоумници наши власници робе мисле као Фауст: У почетку било је дело. Они су дакле већ били на делу пре но што су почели мислити. Закони робне природе спроведоше се у природном нагову власника роба. Своје робе могу они доводити у узајамни однос као вредности, па следствено као робе, само ако их доводе у однос супротности према ма којој другој роби као општем еквиваленту. То је показала анализа робе. Али само акција друштва може неку одређену робу учинити општим еквивалентом. Стога друштвена акција свих других роба искључује неку одређену робу у којој оне свестрано приказују своје вредности. Тиме природни облик те робе постаје еквивалентским обликом који важи у читавом друштву. Бити општи еквивалент постаје путем друштвеног процеса специфичном друштвеном функцијом искључене робе, Тако она постаје новцем. „Они једну вољу имају, и силу и власт своју даће звијери. Да нико не може купити ни продати, осим ко има жиг, или име звијери, или број имена њезина.“ [Јованово откровење, 17, 13 — 13, 17.]

Новчани кристал нужан је производ процеса размене и њиме се разноврсни производи рада истински изједначују, па стога и истински претварају у робе. Историјско распрострањање и продубљивање размене развија ону супротност између употребне вредности и вредности која дрема у природи робе. Потреба да се за саобраћај нађе спољашњи израз овој супротности наговни на стварање самосталног облика робне вред-

ности, и не мирује и не стаје док тај коначно не постигне удвостручавањем робе у робу и новац. Због тога се у истој мери у којој се врши претварање производа рада у робе врши и претварање робе у новац.⁴⁰

Непосредна размена производа има с једне стране облик простог израза вредности, а с друге стране још га нема. Онај облик је био: x робе А = y робе В. Облик непосредне размене производа јесте: x употребне вредности А = y употребне вредности В.⁴¹ Овде ствари А и В нису робе пре размене већ постају то тек разменом. Први услов да предмет за употребу буде по могућности прометна вредност јесте да буде неупотребна вредност, да буде она количина употребне вредности што премаћује непосредне потребе свога власника. Саме собом ствари су човеку спољашње, а стога и отуђиве. Да би ово отуђивање било узамно, довољно је да људи, по прећутном споразуму, стану један пред другог као приватни власници тих отуђивих ствари, а управо тиме као међусобно независна лица. Међутим, овакав однос међусобне туђинштине не постоји за чланове првобитне заједнице, имала она облик патријархалне породице или старониндијске општине, државе Инка нтд. Размена робе почиње где се заједнице завршавају, на тачкама њихова дотицаја с туђим заједницама или са члановима туђих заједница. Али чим ствари једанпут већ постану робе у спољашњем животу заједнице, оне обратним дејством постају робе и у њеном унутрашњем животу. Квантитативни однос њихове размене у први је мах сасвим случајан. Оне су разменљиве јер њихови власници имају вољу да их међусобно отуђе. Но потреба за страним употребним предметима постепено се устаљује. Сталним понављањем, размена постаје редован друштвен процес. Због тога се током времена бар један део производа рада мора намерно производити у сврху размене. Од тога часа с једне се стране утврђује одвајање корисности ствари за непосредну потребу од њихове корисности за размену; њихова употребна вредност раздваја се од њихове прометне вредности. С друге стране квантитативна сразмера у којој се размењују бива зависна од саме њихове производње. Навика их утврђује као величине вредности.

У непосредној размени производа свака је роба непосредно средство за размену за свога власника, а еквивалент за свога невластника,

⁴⁰ По овоме треба судити о бистрини ситнобуржоаског социјализма који хоће да овековечи робну производњу, а да у исто време укине „супротности између новца и робе“, дакле сам новац, јер он и постоји само у тој супротности. Исто би се тако могао укинути и папа, а задржати католицизам. Ближе о овоме види у моме спису *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, стр. 61 и даље.

⁴¹ Све догод се још не размењују два различита предмета употребе, него се, као што је често у дивљака; као-еквивалент за нешто треће нуди читава хаотична хрпа ствари, налази се и сама трампа тек на прагу свог развика.

али само уколико је за њега употребна вредност. То значи да артикал који се размењује још не добија облик вредности независан од његове сопствене употребне вредности, односно од индивидуалне потребе размењивача. Нужност оваквог облика постаје све већа што већи бива број и разноликост роба које улазе у процес размене. Задатак се поставља једновремено с појавом средства за његово решење. Промет, у коме власници роба размењују и упоређују своје сопствене артикле с разним другим артиклима, никад се не збива, а да разни власници роба, у томе промету, своје различне робе не размењују и не упоређују као вредности с *једном те истом трећом врстом робе*. Таква трећа роба поставши еквивалентом за *разне друге робе*, добија непосредно, иако у уским границама, облик општег или друштвеног еквивалента. Овај општи еквивалентски облик рађа се и нестаје с тренутним друштвеним додиром који га је родио. Он припада наизменце и за кратко време сад овој сад оној роби. Али, с развијањем размене, он прионе искључиво за *нарочите врсте робе*, или скристалише се у *новчани облик*. У први мах зависи само од случаја за коју ће робу прионати. Али, углавном, две околности имају одлучан значај. *Новчани облик* приања било за најважније артикле *узимане у размену из иностранства*, а који су уствари примитивни облици у којима се испољава прометна вредност домаћих производа, било за онај употребни предмет који чини главни елемент *отуђивог* домаћег поседа, као што је на пр. стока. Новчани облик развијају прво номадски народи, јер је сва њихова имовина у *покретном*, а отуд у непосредно отуђивом облику, и јер их њихов начин живота стално доводи у додир са страним заједницама и тиме их потстрекава на размену. Људн су често и саме људе, у облику робова, учинилиц примитивним новчаним материјалом, али земљу никада. Таква је идеја могла искрснути тек у већ изграђеном буржоаском друштву. Она се јавља у последњој трећини 17 века, док је њено извођење у националном размеру покушано тек столеће касније у француској буржоаској револуцији.

У истој мери у којој размена робе раскида своје искључиво локалне границе, те стога *робна вредност* у све ширем обиму постаје оваплоћењем *људског рада уопште*, прелази и новчани облик на робе које су од природе згодне за друштвену функцију општега еквивалента, на *племените метале*.

Да је пак „новац од природе злато и сребро, иако злато и сребро нису од природе новац“,⁴² показује подударност њихових природних

⁴² Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, стр. 135. „Племенити метали... од природе су новац.“ (Galiani: *Della Moneta* у Кустодијевој збирци, Parte moderna, св. III, стр. 72.)

својстава с његовим функцијама.⁴³ Но за овај мах ми познајемо само једну функцију новца: да служи као облик испољавања вредности робе или као материјал у коме се друштвено изражавају величине робних вредности. Адекватним обликом у коме се испољава вредност, или оваплоћењем апстрактнога и отуд једнаког људског рада, може да постане само таква материја од које сви примерци имају исти једнообразни квалитет. С друге стране, пошто је разлика величина вредности нисто квантитативна, мора новчана роба да буде способна за чисто квантитативне разлике, дакле за произвољно дељење и поновно састављање из својих делова. А злато и сребро имају ова својства од природе.

Употребна вредност новчане робе постаје двострука. Поред посебне употребне вредности коју има као роба, на пр. злато да служи за испуњавање шупљих зуба, као сировина за луксузне предмете итд., добија новчана роба и формалну употребну вредност која извире из њених специфичних друштвених функција.

Пошто су све друге робе само посебни еквиваленти новца, а новац њихов општи еквивалент, то се оне држе као посебне робе према новцу као општој роби.⁴⁴

Видели смо да је новчани облик само одраз односа свих осталих роба који се зауставио на јединој роби. Па да је новац роба⁴⁵ откриће је само за онога који полази од његова готова лика да би га тек иза тога анализовао. Процес размене не даје вредност роби коју претвара у новац, већ јој даје посебан облик вредности. Бржање ових двеју одредаба довело је до заблуде да се вредност злата и сребра сматра уображеном.⁴⁶ Зато што се новац у одређеним функцијама може да замени

⁴³ Пoblнже о овоме у мом горе наведеном спису, одељак „Племенити метали“.

⁴⁴ „Новац је општа роба.“ (Vergi: *Meditazioni sulla Economia Politica*, стр. 16.)

⁴⁵ „Само сребро и злато, које можемо означити општим именом племенитих метала, јесу... робе... којима се вредност пење или пада. Племенито металу може се приписати већа вредност онда, кад се мања његова тежина размењује за већу масу земљорадничких или индустријских производа у некој земљи, итд.“ (*A Discourse on the General Notions of Money, Trade and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant.* London 1695, стр. 7.) „Ма да се злато и сребро, исковани у новац или не, употребљавају као мерило за све остале ствари, управо су исто толико робе колико и вино, уље, дуван, одело или чоја.“ (*A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies etc.* London 1689, стр. 2.) „Неумесно је једино у новцу гледати имање и богатство Краљевине (Енглеске), нити се злату и сребру сме одрећи карактер роба.“ (*The East India Trade a most Profitable Trade.* London 1677, стр. 4.)

⁴⁶ „Злато и сребро имају вредност као метал пре но што постану новац.“ (Galvani: *Della Moneta*, стр. 72.) Локе велл: „Општи споразум међу људима придао је сребру имагинарну вредност због својстава која су га чинила згодним за новац.“ Напротив Ло: „Откуда би раане нације могле дати имагинарну вредност макар

знацима самог њега дошло је до друге заблуде да је он прост знак. Али с друге стране у овом се схватању налазила и слутња да је новчани облик ствари спољашан самој ствари и да је пуки појавни облик иза кога се крију људски односи. У томе би смислу свака роба била један знак, јер је као вредност само материјални омот људског рада утрошеног на њу.⁴⁷ А када се друштвени карактери које добију ствари, или материјални карактери које добијају друштвене одредбе рада на основици неког одређеног начина производње, прогласе за просте знакове, проглашују се они уједно и за произвољин производ људског размисљања, који је такоређи санкционисан општим пристанком човечанства. А ово је и био омиљен манир просветитеља 18 века да би се загонетним облицима људских односа, којима се процес постања још није могао дешифровати, бар привремено скинуо изглед нечега страног. Пошто људи још нису знали како би открили извор и развитак загонетних облика друштвених односа, то су гледали да им објашњењем, да су људски проналазак и да нису пали с неба, одузму карактер чуда.

којој ствари... или, откуд би се та имагинарна вредност могла одржати?" Али, колико је и сам од тога мало разумевао: „Сребро се размењивало по употребној вредности коју је имало, дакле по својој стварној вредности; а својим одређењем као новац добило је додајну вредност (une valeur additionnelle).“ (Jean Law: *Considérations sur le numéraire et le commerce*, у издању E. Daire: *Economistes Financiers du XVIII siècle*, стр. [469], 470.)

⁴⁷ „Новац је знак за њих (робе).“ (V. de Forbonnais: *Eléments du Commerce*. Ново изд. Leyden 1766, св. II, стр. 143.) „Њега робе привлаче као знак.“ (Исто, стр. 155.) „Новац је звук ствари и заступа ствар.“ (Montesquieu: *Esprit des Lois*. Oeuvres. London 1767, св. II, стр. 2.) „Новац није прост знак, јер је и сам богатство; он не заступа вредност, он је сам вредност.“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, стр. 910.) „Кад разматрамо појам вредности, онда саму ствар сматрамо једино као знак, и она нам више не важи као она сама, већ као оно што вреди.“ (Hegel: *Philosophie des Rechts*, стр. 100.) Правници, који су, у лакејској служби краљевској власти, кроз цели Средњи век заимавали право краљева да фалсификују монету на традицијама Римског царства и на новчаним појмовима пандеката, дали су полета замишљању злата као простог знака и чисто имагинарне вредности племенитих метала много пре економиста. „Нико не може и не сме сумњати“, вели њихов марљив ученик Филип од Валоа у једном декрету од 1346, „да само Нама и Нашем Краљевском Величанству припада... посао, ковање, стање, залиха и свака уредба монете, ставити је у промет и одредити јој вредност како Нам се буде свидело и како Нам се буде добро учинило.“ По римској правној догматици цар је декретовао вредност новца. Било је изричито забрањено третирати новац као робу. „Никоме се не сме дозволити да тргује новцем; јер оно што је одређено за јавну употребу не сме постати робом.“ Добро разрачунавање са овим видн у G. F. Pagnini: *Saggio sopra il giusto pregio delle cose*. 1751, код Custodi, Parte Moderna, св. II. Особито у другом делу списка Пањини полемисе против господи јуриста.

Раније смо напоменули да еквивалентски облик неке робе не укључује *квантитативно* одређење *величине* њене вредности. Знадемо ли да је злато новац, те да је стога непосредно разменљиво за све друге робе, не значи да знамо и *колико* вреди на пр. 10 фунти злата. Као свака роба може злато своју властиту величину вредности да *изрази* само релативно у другим робама. Његову властиту вредност одређује радно време које се изнскује за његову производњу, а изражава је она количина сваке друге робе у којој се шчврснуло исто толико радног времена.⁴⁸ Ово се утврђивање његове релативне величине вредности zbива у непосредној размени на самом извору његове производње. Чим уђе у промет као *новац*, његова је вредност *већ дата*. Последњих деценија 17 века било се већ знатно одмакло од почетка анализе новца *тј*ме што се знало да је новац *роба*, али се ипак било одмакло тек од *почетка*. Није тешкоћа у томе да се схвати да је новац роба, него како, *зашто* и *крошто* је роба новац.⁴⁹

Видели смо како већ и у најпростнијем изразу вредности, x робе $A = y$ робе B , она ствар *којом* се претставља величина вредности неке друге ствари изгледа да свој еквивалентски облик има независно од тога односа, као друштвено *природно својство*. Пропратили смо учвршћивање те привидности. Она је савршена чим општи еквивалентски облик срасте с природним обликом неке посебне врсте робе, *чим* се искристалише у новчани облик. И та роба не изгледа да је постала новац тек зато што све друге робе у њој свестрано приказују своје вредности, већ обрнуто изгледа да оне у њој приказују своје вред-

⁴⁸ „Ако је неко кадар да из перуанских рудника пренесе у Лондон једну унчу сребра за исто време које би му било потребно да произведе бушел жита, онда је оно природна цена овога; ако се пак почну експлоатисати нови, издашнији рудници, па се добију две унче сребра с истим трудом као раније једна, онда ће жито са ценом од 10 шилинга по бушелу бити исто толико јефтино као што је раније било по цену од 5 шилинга, ако су остале околности остале непромењене.“ (William Petty: *A Treatise of Taxes and Contributions*. London 1667, стр. 31.)

⁴⁹ Г. Професор Рошер, пошто нас је прво поучно: „*Погрешне дефиниције* новца могу се поделити у две групе: у оне које га држе за нешто *више*, и *оне* које га држе за нешто *мање* од робе“, ређа јако шарени каталог списа о новчарству, што ама ни издалека не доприноси расветљавању *праве* историје теорије, и онда даје овај морал: „Уосталом не да се порећи да највећи део модерних националних економиста *није* довољно имао у виду особености којима се *новац разликује* од *осталих роба* (дакле ипак нешто *више* или *мање* од робе?)... Утолико полумеркантистичка реакција Ганила и др. *није* сасвим неоснована.“ (Wilhelm Rescher: *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. 3 изд., 1858, стр. 207 до 210.) Више — мање — не довољно — утолико — не сасвим! Какве дефиниције! И овакво еклектично професорско трућање г. Рошер скромно крсти „анатомско-физиолошким методом“ политичке економије! Па ипак њему дугујемо за једно откриће, *наиме* да је новац „*радо примана роба*“.

ности зато што је она новац. Кретање које је до овога довело губи се у свом властитом резултату не остављајући трага од себе. Без свога учешћа наилазе робе на готов лик своје вредности у робном телу које постоји изван и поред њих. Ове ствари, злато и сребро, онакве какве излазе из утробе земљине, уједно су и непосредно оваплоћење свега људског рада. Отуда и мађија новца. Чисто атомистичко држање људи у друштвеном процесу њихове производње, а због тога и материјално обличе њихових властитих односа у производњи, који су независни од њихове контроле и њихова свесна делања, испољава се изнад свега у општој појави да производи њихова рада узимају облик робе. Због тога је *загонетка новчаног фетиша само загонетка робног фетиша*, али која је постала видљива и засењује очи.

ГЛАВА ТРЕЋА

НОВАЦ ИЛИ РОБНИ ПРОМЕТ

1. Мера вредности

У овоме спису свугде ћу, упрошћења ради, узимати злато као новчану робу.

Прва функција злата састоји се у томе да робном свету пружи материјал за изражавање робних вредности, тј. да ове претставља као једноимене величине, квалитативно једнаке, а квантитативно упоредиве. Тиме оно функционише као општа *мера вредности*, и тек овом функцијом постаје злато, та специфична еквивалентска роба, новцем.

Не постају робе самерљиве преко новца. Напротив. Зато што су све робе као вредности *опредељен људски рад*, услед чега су саме по себи самерљиве, могу оне и заједнички мерити своје вредности истом специфичном робом и тиме ову претворити у заједничку меру својих вредности, или новац. Новац као мера вредности *нужан је облик у коме се испољава она мера вредности која се налази у самој роби — радно време*.⁵⁰

⁵⁰ Питати ради чега новац *непосредно не претставља само радно време*, тако да на пр. нека папирна новчаница претставља рецимо два часа рада, значи просто питати зашто се на основици робне производње производи рада морају претстављати као робе; јер претстављање робе укључује њено удвајање у робу и новчану робу. Или, зашто се приватни рад не може третирати као непосредно друштвен, као његова супротност. Ништавност утопне „радног новца“ на основици робне производње опширно сам објаснио на другом месту. (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, стр. 61 и даље.) Поменућу овде још то, да је на пр. *Овенов „радни новац“ исто толико мало „новац“ колико и рецимо позорниши тангуз*. Овенова претпоставка јесте *непосредно удружен рад*, дакле облик производње дијаметрално супротан робној про-

Израз вредности неке робе у злату — x робе $A = y$ новчане робе — њен је новчани облик, или цена. Сада је довољна и каква издвојена једначина, као 1 тона железa = 2 унче злата, да се вредност железa изрази на опште усвојен начин. Таква једначина више не мора да шаршира у потиљак с једначинама вредности других роба, јер еквивалент-роба, злато, већ има карактер новца. Због тога сад општи релативни облик робних вредности има опет вид њиховог првобитног простог или појединачног релативног облика вредности. С друге стране, развијен релативни израз вредности, или бескрајни низ релативних израза вредности, постаје специфичним релативним изразом вредности новчане робе. А овај низ сада је већ друштвено дат у робним ценама. Читајте обрнуто цене каквог ценовника па ћете величину вредности новца наћи изражену у свима могућим робама. Насупрот овоме новац нема цену. Да би узео учешћа у овом јединственом релативном облику вредности осталих роба, морао би се новац ставити према самој себи у однос као према свом еквиваленту.

Цена или новчани облик робе јесте, као уопште њихов облик вредности, облик који се разликује од њиховог очевидног, стварног телесног облика, дакле само идеалан или замишљен облик. Вредност железa, платна, пшенице итд. постоји, ма да невидљива, у самим тим стварима; она се претставља њиховом једнакошћу са златом, извесним односом према злату који постоји такоређи само у њиховим главама. Због тога чувар роба мора да им позајми свој језик или да им окачи папирне цедуље да би спољашњем свету саопштио њихове цене.¹⁴ Како је израз робних вредности у злату замишљен, то се за ову операцију и може да употреби само замишљено или идеално злато. Сваки чувар роба

изводни. Сведоцба о раду утврђује само индивидуални удео произвођачев у општем раду, као и његово индивидуално право на онај део општег производа који је намењен потрошњи. Овему дакле ни на ум не пада да као претпоставку узме робну производњу па да онда њене нужне услове ипак покуша објавити новчаним ујдурмама.

¹⁴ Дивљаци или полудивљаци употребљавају свој језик друкчије. Тако, примера ради, капетан *Пари* пише о становницима западне обале Бафинског залива: „У овом случају (при размени производа)... лизну они ствар (понуђени предмет) језиком два пута; то им је анак да сматрају да је посао закључен на њихово задовољство.“ Исто тако је код источних Ескимa размењивач увек лизао предмет који је примао. Кад на северу језик овако игра улогу органа за присвајање, није чудо што на југу *трбух* важи као орган акумулације својине и што Кафри цене богатство људи према дебљини трбуха. Кафри су доиста паметни врагови, јер док се званични енглески извештај о здрављу за 1864 год. жалио на оскудицу масних састојака у храни великог дела радничке класе, дотле је исте године неки доктор *Харвеј*, који уосталом није пронашао крвоток, направио велике новце вашарским рецептима којима је буржоазији и аристократији обећавао скидање бремена преобилног сала.

зна да је још далеко од тога да позлати своје робе кад њиховој вредности да облик цене или замишљен златни облик, и да му не треба ни грама истинског злата да би милионе робних вредности ценио у злату. Стога новац у функцији мере вредности служи као само замишљен или идеалан новац. Ова је околност изазвала најлуђе теорије.⁵² Ма да за функцију мере вредности служи само замишљен новац, ипак цена потпуно зависи од стварног новчаног материјала. Вредност, тј. количина људског рада која се садржи на пр. у једној тони железа, изражава се извесном замишљеном количином новчане робе која садржи исто толико рада. Па стога, према томе да ли злато, сребро или бакар служи као мера вредности, добиће вредност једне тоне железа сасвим различне ценовне изразе, одн. биће претстављена сасвим различитим количинама злата, сребра или бакара.

Услед овога, ако две различне робе, на пр. злато и сребро, једновремено служе као мере вредности, све робе имају два различна ценовна израза, златну цену и сребрну цену. Ове две цене мирио иду напоредо догод се не промени однос сребра према злату, који је рецимо 1:15. Али свака промена у овом односу вредности нарушава однос између златних и сребрних робних цена, те тако пружа стваран доказ да удвајање мере вредности противречи њеној функцији.⁵³

⁵² Види Karl Marx: *Zur Kritik etc.: Theorien von der Maßeinheit des Geldes*, стр. 53 и даље.

⁵³ Примедба уз друго издање. „Тамо где злато и сребро напоредо постоје, као законит новац, тј. као мера вредности, одувек је чињен узалудни покушај да се с њима поступа као да су једна иста материја. Узме ли се да се исто радно време непроменљиво мора одређивати у истом односу између злата и сребра, онда се уствари претпоставља да су сребро и злато иста материја и да извесна одређена маса мање вредног метала, сребра, чини непроменљив разломак одређене масе злата. Од владе Едварда III па до времена Ђорџа II историја енглеског новчарства тече кроз сталан низ поремећаја потеклих из сукоба међу законским одређивањем односа вредности злата и сребра и стварним колебањима њихових вредности. Час је било злато прецењивано, час сребро. Потцењени метал извлачио се из промета, претпао и извозно. Онда је законским путем опет мењан однос међу вредностима оба метала, али је нова номинална вредност убрзо опет долазила у сукоб са истинским односом вредности као год и стара. — У наше властито време врло слаб и пролазан пад вредности злата према сребру, пад изазван нидијско-книеском тражњом сребра, проузрочио је исту појаву у Француској у највећем степену, изазвајући извоз сребра и његово истискивање из промета помоћу злата. У год. 1855, 1856 и 1857 износно је вишак увоза злата над извозом злата 41,580.000 ф. ст., док вишак извоза сребра над увозом сребра 14,704.000 ф. ст. И стварно, где оба метала законски важе као мере вредности, те се због тога оба морају примати при плаћању, метал чија се вредност пење носи ажњу и као свака друга роба мери своју вредност прецењеним металом, док једино овај други служи као мера вредности. Читаво историјско искуство у овој области своди се просто на то, да где две

Све робе којима су цене одређене претстављају се у овом облику: а робе $A = x$ злата; b робе $B = y$ злата; c робе $C = z$ злата итд., где a, b, c претстављају одређене масе роба врсте A, B, C , а x, y, z одређене масе злата. Тиме се робне вредности претварају у замишљене количине злата разних величина, дакле у једноимене, златне величине, упркос збрканом шарену робних тела. Као овакве различне количине злата оне се међусобно упоређују и мере, те се развија техничка потреба да се доведу у однос према некој утврђеној количини злата као према својој јединици мере. Сама ова јединица развија се даљом поделом на аликвотне делове у мерило. Пре но што постану новцем, злато, сребро и бакар већ имају таква мерила у својим металним тежинама, тако да за јединицу мере служе на пр. 1 фунта, која се овамо дели на унче итд., а онамо сабира у центе итд.⁵⁴ Због тога затечена имена мерила тежине и јесу првобитна имена новчаног мерила, или мерила цена у сваком металном оптицају.

Као мера вредности и као мерило цена новац врши две сасвим различне функције. Мером вредности он је као друштвено оваплоћење људског рада, мерилом цена јесте као утврђена тежина метала. Као мера вредности служи за то да вредности свакојако различних роба претворе у цене, у замишљене количине злата, као мерило цена он мери те количине злата. Мером вредности мере се робе као вредности, мерило цена напротив мери количине злата једном количином злата, не вредност једне количине злата тежином друге. За мерило цена мора се утврдити одређена тежина злата као јединица мере. Овде, каогод и при одређивању сваке друге мере за једноимене величине, одлучна важност припада сталности мерских односа. Отуда ће мерило цена тим боље испуњавати своју функцију што непроменљивије једна иста количина злата буде служила као јединица мере. Као мера вредности може злато да служи само зато што је и само производ рада, дакле вредност подложна променама.⁵⁵

робе законито врше функцију мере вредности, фактички само једна од њих одређује тај положај.“ (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, стр. 52, 53.)

⁵⁴ Примедба уз друго издање. Особита случајност, да у Енглеској унча злата као јединица новчаног мерила није подељена на аликвотне делове, објашњује се овим: „Наша је монета испрва била удешена само за употребу сребра, те се због тога од унче сребра увек може исковати одређен одговарајући број комада новца; а како се златан новац почео ковати тек доцније, док је монетарна стопа била прилагођена само сребру, то се од унче злата не може исковати одговарајући број комада новца.“ (Maclaren: *History of the Currency*. London 1858, стр. 16.)

⁵⁵ Примедба уз друго издање. У енглеским списима влада назива монетарну конфузију у погледу мере вредности (measure of value) и мерила цена (standard of value). Пошто се стално бркају функције, бркају им се и имена.

Понајпре је јасно да каква промена у вредности злата ни на који начин не скучава његову функцију као мерна цена. Ма како се мењала вредност злата, вредности различних његових количина остаће увек у истом међусобном односу. Кад би вредност злата пала за 1.000 на сто, опет би као и раније 12 унча злата имало 12 пута већу вредност него 1 унча, а код цена се и ради само о узајамном односу различних количина злата. Па пошто, с друге стране, 1 унча злата не мења своју тежину тиме што је њена вредност пала или се попела, то се исто тако не мења ни тежина њених аликвотних делова, те на тај начин злато стално врши исту службу као утврђено мерно цена, па ма како се мењала његова вредност.

Промена у његовој вредности не спречава злато ни у функцији *мере вредности*. Промена погађа једновремено све робе, *caeteris paribus* [под иначе једнаким околностима], она дакле *неће дирати* у њихове узајамне релативне вредности, макар да се сада све оне изражавају златним ценама већим или мањим него раније.^{56a}

Као год код претстављања вредности које робе употребном вредношћу неке друге, тако се и код процењивања роба у злату чини само та претпоставка, да у датом времену произвођење извесне количине злата стаје одређену количину рада. Уопште, у погледу кретања робних цена важе раније изложени законни простог релативног израза вредности.

Опште дизање цена може да наступи, ако вредност новца остане иста, само ако се подигну вредности роба; ако вредности роба остану исте, само онда ако вредност новца падне. И обрнуто. Цене могу пасти, ако вредност новца остане иста, само ако падне вредност роба; ако вредност роба остане иста, само ако се подне вредност новца. Из овога се никако не сме извести да дизање вредности новца повлачи за собом сразмерно падање робних цена, а падање вредности новца њихово сразмерно дизање. Ово важи само за робе чија се вредност није променила. Такве робе, на пр., чија вредност расте равномерно и једновремено с вредношћу новца, задржавају увек исте цене. Буде ли се њихова вредност дизала брже или спорије него ли вредност новца, онда ће разлика између кретања њихове вредности и вредности новца бити оно што ће одређивати падање или дизање њихових цена.

Вратимо се сад разматрању облица цене.

Новчана имена металних тежина постепено се одвајају од првобитних њихових *тежинских имена* из различитих разлога, међу којима су

^{56a} „Нека се вредност новца непрекидно колеба, ипак ће исто тако добро послужити као мерно вредности, као и кад би му вредност остала савршено постојана.“ (Bailey: *Money and its Vicissitudes*, стр. 11.)

од одлучног историјског значаја: 1) Увођење страног новца код мање развијених народа, као што су на пр. у староме Риму златни и сребрни новци оптицали прво као иноземна роба. Имена тог страног новца разликују се од домаћих имена за тежине. 2) С развијањем богатства племенитији метал потискује мање племените метале из функције новца, сребро бакар, злато сребро, па ма колико да овај ред противречи свакој песничкој хронологији.⁶⁶ Фунта је на пр. била име за истинску фунту сребра. Но чим злато потисне сребро као меру вредности, исто се име придева можда једној петнаестини фунте злата, према томе какав је однос вредности међу златом и сребром. Сада се фунта као новчано име, и фунта као обично име за златну тежину, раздвајају.⁶⁷ 3) Кроз векове протезано кривотворење новца од стране владалаца, услед чега су од првобитних тежина кованог новца остала само имена.⁶⁸

Ови историјски процеси доводе до тога да народ привикне да разликује новчана имена металних тежина од њихових обичних тежинских имена. Пошто је новчано мерило с једне стране чисто конвенционално, а с друге му је стране потребно да има општу важност, бива оно најзад законски уређено. Известан део тежине племенитог метала, на пр. 1 унча злата, званично се раздели на аликвотне делове, који се окрсте законитим именима као фунта, талир итд. Такав аликвотни део, који онда важи као права јединица мере за новац, дели се наниже на друге аликвотне делове са законитим именима као шилинг, пени итд.⁶⁹ Одређене металне тежине остају и даље мерилима металног новца; изменило се само раздељивање и именовање.

Дакле се цене, тј. количине злата у које се робне вредности замишљено претварају, изражавају сада новчаним именима, одн. законски утврђеним рачунским именима новчаног мерила. Дакле, уместо да се каже 1 квартал пшенице једнак је 1 унчи злата, рекло би се у Енглеској да је једнак 3 фунтама стерлинга, 17 шилинга и $10\frac{1}{2}$ пенса. На овај

⁶⁶ Уосталом ни он нема опште историјско важење.

⁶⁷ Примедба уз друго издање. „Оне врсте новца, чија су имена још једино идеална, најстарије су у свих народа. Свако је име некад било реално (Ова последња тврдња прилично често није тачна. Маркс.) и баш због тога што су била реалне природе, служила су као рачунски новац.“ (Galiani: *Della Moneta*, стр. 153.)

⁶⁸ Примедба уз друго издање. Тако енглеска фунта означаје мање од $\frac{1}{2}$ своје првобитне тежине, шкотска фунта пре уједињења само $\frac{1}{36}$, француска ливра $\frac{1}{74}$, шпанолски мараведи мање од $\frac{1}{1000}$, а португалски реи још много мањи разломак.

⁶⁹ Примедба уз друго издање. У својим *Familiar Words* вели г. David Urquhart да је страшно (!) што је фунта стерлинга, јединица енглеског новчаног мерила, једнака отприлике једној четвртини унче злата: „То значи кривотворити меру, а не постављати мерилу.“ У овом „лажном именовању“ златне тежине, као и свугде иначе, он види фалсификаторску руку цивилизације.

начин, својим новчаним именима робе кажу једне другима шта вреде, а новац важи као *рачунски новац* кад год неку ствар треба фиксирати као вредност, а стога у новчаном облику.⁶⁰

Имена ствари сасвим су страна њиховој природи. Ја о неком човеку не знам ништа ако знам да се зове Јаков. Исто се тако и у *новчаним именима* фунта, талир, франак, дукат итд. губи сваки траг односу вредности. Забуна око тајног смисла ових кабалистичких знакова тим је већа што новчана имена изражавају *вредност* робе, а у исто време и аликвотне делове какве *металне тежине*, новчаног мерила.⁶¹ А с друге је стране потребно да се *вредност*, за разлику од шарених тела робног света, развије даље до овог беспојмовно материјалног, али уједно и чисто друштвеног облика.⁶²

Цена је *новчано име* рада оствареног у роби. Због тога је *еквиваленција* [једнака вредност] робе с количином новца, чије име чини њену цену, *таутологија*,⁶³ каогод што је релативно *изражавање вредности неке робе* увек *изражавање еквивалентности двеју роба*. Али ако цена као изложитељ величине вредности робе и јесте изложитељ њеног прометног односа према новцу, не излази из овога и обрнуто да

⁶⁰ Примедба уз друго издање. „Кад упиташе Анахарзиса чему Јелинима треба новац, одговорн он: за рачунање.“ (Athenaeus: *Deipnosophistai*, књ. IV, 49, св. 2 [стр. 120], изд. Schweighäuser, 1802.)

⁶¹ Примедба уз друго издање. „Због тога што се злато као мерило цена јавља под истим рачунским именима као и робне цене, на пр. што се и једна унча злата и вредност једне тоне железа изражава с 3 ф. ст. 17 шнлинга и 10^{1/2} пенса; назвата су ова његова рачунска имена његовом „монетарном ценом“. Ова је чудна помисао потекла отуда као да се злато (односно сребро) ценн у свом властитом материјалу и да његову цену противно свима осталим робама, *утврђује држава*. Утврђивање рачунских имена одређених златних тежина погрешно је схваћено као утврђивање вредности тих тежина.“ (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, стр. 52.)

⁶² Упореди са *Theorien von der Maßeinheit des Geldes* у *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, стр. 53 и даље. Фантазије о подизању или снижавању „монетарне цене“, које се састоје у томе да се законита новчана имена законски утврђених тежина злата и сребра путем државног ауторитета пренесу на веће или мање тежине, те да се рецимо $\frac{1}{4}$ фунте злата искује на 40 уместо на 20 шнлинга — такве је фантазије, уколико имају за циљ не невешто финансијско оперисање против државних и приватних поверилаца, већ да буду економски „чудотворни лекови“, Petty врло исцрпно претресао у *Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquess of Halifax*, 1682, тако да су га чак и његови најближи следбеници, Sir Dudley North и John Locke, да о каснијима и не говоримо, могли само развођњити. „Ако би се богатство неке нације“, вели он намећу осталог, „могло удесетостручитн путем краљевске наредбе, било би непојмљиво што наше владе већ одавно нису издале таква наређења.“ (У горе наведеном делу, стр. 36.)

⁶³ „Иначе бисмо се морали одлучити да кажемо да један милион у новцу *вреди више него иста вредност у роби*“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, стр. 922), дакле „да нека вредност вредн више од вредности која је њој једнака.“

је изложитељ њеног прометног односа према новцу нужно и изложитељ величине њене вредности. Рецимо да 1 квартал пшенице и 2 ф. ст. (отприлике $\frac{1}{2}$ унче злата) претстављају друштвено потребан рад једнаке величине. Оне 2 ф. ст. новчани су израз величине вредности квартала пшенице, његова цена. Допусте ли околности да се тај израз подигне на 3 фунте, или присиле да се спусти на 1 фунту, онда су 1 ф. ст. и 3 ф. ст., као изрази величине вредности пшенице, одвише мале или одвише велике, али су ипак њене цене; јер прво, оне су облик њене вредности, новац, а друго, изложитељи су њеног односа размене према новцу. Остану ли исти услови производње, или иста производна снага рада, мораће се онда за репродуковање једног квартала пшенице утрошити исто онолико друштвеног рада као и раније. Ова околност не зависи ни од воље произвођача пшенице, нити од воље других власника роба. Величина вредности робе изражава, дакле, *нужан* однос робе према друштвеном радном времену, однос који *припада* самом процесу њена стварања. Претварањем величине вредности у цену овај се нужни однос испољава као однос размене ике робе према новчаној роби која постоји изван ње. Но овај однос може да изражава како величину вредности робе, тако и оно „мање“ или „више“ за које се роба, под датим околностима, може отуђити. Дакле, *могућност квантитативне инконгруенције* [неподударења] између цене и величине вредности, или могућност да цена отступи од величине вредности, лежи у *самом ценовном облику*. Није то никакав недостатак овог облика, већ га баш то чини адекватним обликом за начин производње у коме се правило може да спроводи само као слеп просечан закон неправилности.

Али *облик цене* не само да доноси могућности *квантитативне инконгруенције* између величине вредности и цене, тј. између величине вредности и њеног властитог новчајног израза, него може да крије у себи и *квалитативну* противречност, тако да цена уопште престане бити изразом *вредности*, макар да је новац само *облик робне вредности*. Ствари које саме собом инсу робе, на пр. савест, част итд., могу њихови власници изиети на пазар за новац, и тако оне својом ценом добијају *облик робе*. Отуд нека ствар може формално имати *цену*, а да нема *вредности*. Ценовни израз постаје овде *имагинаран*, као извесне математичке величине. С друге стране, и имагинарни ценовни облик, као на пр. *цена необрађеног земљишта*, које *нема вредности* јер никакав људски рад није у њему материјализовао, може да крије у себи стваран однос вредности или из овога изведеи однос.

Као што релативни облик вредности изражава уопште вредност ике робе, на пр. томе жељеза, тако њу цена изражава тиме да је одређена количина еквивалента, на пр. унча злата, непосредно разменљива

за железно, али никако не и обрнуто да је и железно са своје стране непосредно разменљиво за злато. Да би роба, дакле, практично могла да врши дејство прометне вредности, мора се ослободити свог природног тела, мора се из само замишљеног претворити у истинско злато, ма јој ова трансупстанцијација, ово преображење било мучније него хегеловском „појму“ прелаз из нужности у слободу или јастогу разбијање своје љуске, или старом црквеном оцу Јерониму да од себе створи нова човека.⁶⁴ Поред свог стварног лика, на пр. железа, може роба имати у цени и идеалан лик вредности или замишљен златан лик, али не може у исто време бити и истинско железно и истинско злато. Да би му се означила цена, довољно је изједначити с њим само замишљен новац, али се мора заменити златом да би свом власнику послужило као општи еквивалент. Ако би власник железа дошао рецимо пред продавца карневалских предмета и стао га упућивати на цену железа као на новчани облик, онда би му трговац тим веселим стварима одговорио као у небу св. Петар Дантеу кад му је овај изрекао своје вјерују:

„Assai bene è trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi si tu l'hai nella tua borsa.“*

Ценовни облик укључује отуђивост робе за новац, а и нужност тога отуђивања. С друге стране, злато функционише као идеална мера за вредност само зато што се у процесу размене већ промеће као новчана роба. Отуда иза замишљене мере вредности вреба звечеће злато.

2. Прометно средство

а) *Метаморфоза роба*

Видели смо да процес робне размене обуйма односе који су противречни и узајамно се искључују. Развој тога процеса, који износи на видело двоструки карактер робе као употребне и прометне вредности, и који доводи до подвајања роба на просте робе и новчану робу, не укида те противречности, али ствара облик у коме се могу кретати. Ово

⁶⁴ Док се у младости Јероним морао много борити с материјалним месом, као што показује његова борба у пустињи с лепим женским приликама, у старости се морао борити с месом духа. Каже он на пр.: „Учинио ми се да се у духу налазим пред светским судијом.“ „Ко си ти?“ упита неки глас. „Хришћанин.“ „Лажеш“, загреме светски судија, „ти си само цинцерованац!“

* [По тежини и по смеси

Новац је тај прилично исправан,
Но имаш ли га, реци, ти у својој кеси?]

уопште н јесте метод за решавање стварних противречности. На пример, противречност је да се неко тело стално приближује другом и да се исто тако стално од њега удаљава. Елипса је такав један облици кретања у коме се ова противречност и поставља и решава.

Процес размене роба, уколико врши њихово преносење из руку у којима су неупотребне вредности у руке у којима су употребне вредности, јесте друштвена размена материје. Производ једног корисног начина рада замењује производ другог. Стигне ли једном до места где служи као употребна вредност, роба испада из области промета у област потрошње. Нас овде занима само прва област. То ће рећи да читав процес имамо да посматрамо с формалне стране, дакле само мењање облика робе, њену метаморфозу помоћу које се врши друштвена размена материје.

Скроз погрешно схватање овог мењања облика, да и не узмемо у обзир нејасност о самом појму вредности, има се приписати околности што се свака промена облика неке робе збива разменом двеју роба, једне прсте и једне новчане робе. Ко се придржава само овог материјалног момента, размене робе за злато, тај превиди баш оно што треба да види, наиме што се збива са обликом. Он превиди да злато није новац кад је само роба, и да се остале робе преко својих цена односе према злату као према свом сопственом новчаном лику.

У процес размене улазе робе прво непозлаћене, неушећерене, какве су се из јајета излегле. Он производи подвостручавање робе у робу и новац, производи спољацињу супротност у којој они претстављају своју унутрашњу супротност употребне вредности и прометне вредности. У тој супротности сучељују се робе као употребне вредности с новцем као прометном вредношћу. С друге стране, обе стране супротности јесу робе, јединства употребне и прометне вредности. Али се ово јединство разлика претставља овако на овом, а обрнуто на оном полу, чиме оно уједно претставља и њихов међусобни однос. Роба је стварно употребна вредност, док се њено биће вредности само замишљено испољава у цени, која је доводна у однос са златом, што према њој стоји, као са стварним ликом њене вредности. Супротно томе, златни материјал важан само као отеловљење вредности, као новац. Због тога је злато стварно прометна вредност. Његова се употребна вредност јавља још само замишљено у низу релативних израза вредности, у коме се злато, према робама које се налазе насупрот њему, односи као према кругу својих стварних употребних облика. Ови супротни облици роба и јесу стварни облици у којима се креће процес њихове размене.

Пођимо сад за којим власником робе, рецимо за старим нашим познаником ткачем, на позорници процеса размене, на робно тржиште.

Његова роба, 20 аршина платна, има утврђену цену. Она износи 2 ф. ст. Ткач размени платно за 2 ф. ст. и као човек стара кова те две фунте опет размени за једну домаћу библију једнаке цене. Платно које је за њега само роба, *носилац вредности*, отуђено је за злато, лик његове вредности, а у овом лику опет је отуђено за другу робу, за Свето писмо, али ово сад има да путује у ткачеву кућу као употребна вредност, где ће задовољавати потребе окрепљења духа. Процес размене врши се дакле у две метаморфозе које су супротне, али се и узајамно допуњују — роба се претвара у новац, а овај се претвара натраг у робу.⁶⁵ Моменти метаморфозе робе у исто су време и радње њеног власника — *продавање*, размењивање робе за новац; *куповање*, размењивање новца за робу, и јединство оба чина: *продаја ради куповине*.

Погледа ли ткач на крајњи резултат ове трговине, видеће да сад има Св. писмо уместо платна, уместо своје првобитне робе другу робу једнаке вредности, али друкчије корисности. На исти начин присваја он за се и остала средства за живот и производњу. С његова становишта, читав процес служи само томе да се производ његова рада размени за производ туђег рада, да се изврши размена производа.

Према томе, процес робне размене врши се оваквим мењањем облика:

$$\begin{array}{c} \text{Роба} \text{ — Новац} \text{ — Роба} \\ \text{Р} \text{ — Н} \text{ — Р} \end{array}$$

По својој материјалној садржини кретање $\text{Р} \text{ — Р}$, размена робе за робу, јесте размена материје друштвеног рада, а тим се резултатом и сам процес свршава.

$\text{Р} \text{ — Н}$. *Прва метаморфоза робе или продаја*. Ускакање робне вредности из тела робе у тело новца јесте, као што сам на другом месту назначио, смртни скок робе. Не успе ли, није додуше пропала роба, али њен власник јесте. Друштвена подела рада чини његов рад исто толико једностраним колико његове потребе многострукима. Баш због тога му његов производ и служи као *прометна вредност*. Али облик еквивалента који ће свугде у друштву бити примаћ, производ добија само у новцу, а новац се налази у туђем џепу. Да би га оданде извукла, мора роба пре свега бити *употребна вредност* за власника новца, дакле рад утрошен на њу мора бити утрошен у облику корисном по друштво, тј. мора да се потврди као *карика друштвене поделе рада*. Али је подела рада *само-никао организам производње*, чији су конци изаткани, а и даље се ткају

⁶⁵ „По Хераклиту све постаје преображавањем из... ватре, а ватра из свега, као што се робе претварају у злато, а злато опет у робе.“ (F. Lassalle: *Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln*. Berlin 1858, св. I, стр. 222.) Ласалова напомена уз ово место, стр. 224, примедба 3, погрешно означаје новац као прост знак вредности.

иза леђа произвођача роба. Роба је можебити производ каквог новог начина рада који претендује да ће задовољавати неку новонасталу потребу, или на своју руку намерара да потребу тек изазове. Какав нарочит посао, који је до јуче био само једна међу многим функцијама једног истог произвођача, може се данас истргнути из те везе, постати самосталан, и баш због тога послати на тржиште свој делимични производ као самосталну робу. Прилике могу и бити и не бити зреле за овај процес растављања. Производ задовољава данас неку друштвену потребу. Сутра ће га каква слична врста производа можда сасвим или делимично потиснути с његова места. Чак да рад и буде, као што је рад нашега ткача, патентиран члан друштвене поделе рада, ипак тиме још никако није зајемчена употребна вредност баш његових 20 аршина платна. Ако су друштвену потребу за платном, а она као и све друге има своју меру, већ заситили други ткачи, његови супарници, производ нашега пријатеља постаће прекомеран, сувишан, па дакле и бескористан. Поклоњеном коњу не гледа се у зубе; али ткач не иде на тржиште да прави поклоне. Но узмимо да се употребна вредност његова производа одржи на тржишту, и да роба стога привуче новац. Да, али је сада питање: колико новца? Одговор је свакако већ унапред дат у цени робе, том изложитељу величине њене вредности. Нећемо се освртати на евентуалан, чисто субјективан, погрешан рачун њеног власника — тржиште га одмах објективно исправља. Требао је на свој производ утрошити само просечно друштвено потребно радно време. Робна цена, дакле, јесте само новчано име оне количине друштвено потребног рада која је одређена у роби. Али без приволе и иза леђа нашега ткача доспеше освештани услови платнарске производње у комешање. Што је јуче несумњиво било радно време друштвено потребно за производњу једног аршина платна, данас више није, као што то власник новца сасвим жустро доказује ценама које су назначили разни супарници нашега пријатеља. На његову несрећу има на свету много ткача. Напоследку, узмимо да сваки комад платна на тржишту садржи само друштвено потребно радно време. Упркос томе може укупан збир тих комада садржати одвише утрошеног радног времена. Ако стомак тржишта не узмогне сварити целокупну количину платна по нормалној цени од 2 шилинга аршин, онда је то доказ да је у ткање платна утрошен превелик део целокупног друштвеног радног времена. Учинак је истоветан као кад би сваки ткач посебице на свој индивидуалан производ утрошио више радног времена но што је друштвено потребно. Ту важи оно: у какво се коло ухватиш, онако мораш и играти. Све платно на тржишту важи као један трговински артикал, сваки комад само као аликвотни део. И збиља, вредност сваког посебног аршина платна само

је материјализација једне те исте количине једнородног људског рада, количине коју друштво одређује.*

Види се, роба љуби новац, али „the course of true love never does run smooth“ [стаза праве љубави никад није равна]. *Квантитативни* склоп друштвеног организма производње који своја *membra disjesta* [разбацане чланове] претставља у систему поделе рада, исто је тако стихијски случајан као и његов *квалитативни* склоп. Због тога наши власници роба откривају да иста подела рада која их чини *независним приватним произвођачима* чини и друштвени процес производње и њихове односе у томе процесу *независним од њих самих*, да се њихова лична међусобна независност допуњује системом свестране зависности.

Подела рада претвара производ рада у робу, а тиме чини нужним и његово претварање у новац. У исто време долази од ње и то, да је случајна ствар хоће ли ова траисупстанцијација [ово преображавање] и успети. Али овде имамо да посматрамо чисту појаву, морамо дакле претпоставити да тече нормално. Уосталом, ако она уопште тече, тј. ако роба није неспособна за продају, *мењање њеног облика* збива се увек, ма да супстанца — величина вредности — може у случају ненормалног тока да изгуби или да добије у том мењању облика.

Једноме власнику робе злато замењује његову робу, другоме роба замењује његово злато. *Уочљива* појава јесте да роба и новац, 20 аршина платна и 2 ф. ст. иду *из руке у руку*, или *с једног места на друго*, дакле њихова *размена*. Али *за шта* се роба размењује? За општи лик своје сопствене вредности. А за шта злато? За неки *посебан* лик своје употребне вредности. Због чега *злато* ступа пред платно као *новац*? Зато јер је *цена* од 2 ф. ст., тј. новчано име робе, већ довела платно у однос према *злату* као *новцу*. *Отуђење* првобитног облика робе врши се путем *отуђења* робе, тј. у оном часу кад њена употребна вредност збиљски привуче злато које је у њеној цени само замишљено. Услед овога, *остваривање цене* или само идеалног облика робе вредности у исто време је и обрнуто, *остваривање* само идеалне употребне вредности новца, услед тога је претварање робе у новац у исто време и претварање новца у робу. Тај *један* процес *двостран* је процес, с пола власника робе *продаја*, са супротног пола власника новца куповина. Или *продаја је куповина*, $P — H$ уједно је и $H — P$.⁶⁶

* У једном писму Н. Ф. Данијелсону, руском преводиоцу *Капитала*, од 28 новембра 1878, Маркс је последњу реченицу овако измено: „И збиља вредност сваког посебног аршина платна само је материјализација једног дела оне количине друштвеног рада која је утрошена у целокупну количину аршина.“ — *Ред.*

⁶⁶ „Свака је продаја у исто време и куповина.“ (Dr. Quesnay: *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans. Physiocrates*, изд. Daire, I део, Pbris 1846, стр. 170), или како Кенеј вели у својим *Maximes Générales*: „Куповати јесте продавати.“

Нама досада није познат неки други привредни однос међу људима осим однос власника роба, однос у коме људи присвајају производе туђег рада само отуђујући свој сопствени производ. Стога неки власник робе може да изиђе пред другога као власник новца само на два начина: ако производ његова рада има од природе облик иовца, дакле ако је материјал за новац, злато итд., или ако је његова роба већ променила кожу и свукла са себе свој првобитни употребни облик. Наравно, да би функционисало као иовац, злато мора на извесној тачки ући на робно тржиште. Ова се тачка налази на извору његове производње, где се оно као непосредни производ рада размењује за други производ рада исте вредности. Али од тога часа оно стално претставља остварене робне цене.⁶⁷ Оставимо ли из вида размену злата за робу на извору његове производње, онда је злато у руци сваког власника робе промењени облик његове отуђене робе, производ продаје, прве метаморфозе робе, Р—Н.⁶⁸ Замишљеним иовцем, или мером вредности, постало је злато зато што су све робе у њему одмеравале своју вредност, те га тако учиниле замишљеном супротношћу свога употребног лика, ликом своје вредности. Стварним новцем постаје оно тиме што га робе својим страним отуђивањем чије својим донста отуђеним или промењеним употребним ликом, а тиме и правим ликом своје вредности. У своме вредносном лику роба брише са себе сваки траг своје изворне употребне вредности и посебног корисног рада коме има да захвали што је постала, да се учаури у једнообразну друштвену материјализацију безразличног људског рада. Због тога се на новцу не види каквога се кова роба у њ претворила. У свом иовчаном облику свака роба изгледа као и свака друга. Отуд новац може да буде и измет, ма да измет није новац. Узмимо да су она два златника, за која наш ткач отуђује своју робу, промењени лик једног квартера пшенице. Продаја платна, Р—Н, у исто је време и његова куповина: Н—Р. Али, као продаја платна, овај процес започиње кретање које се свршава њеном супротишћу, куповином библије; као куповина платна завршава ои кретање које је започело њеном супротишћу, продајом пшенице. Р—Н (платно — новац), прва фаза процеса Р—Н—Р (платно — новац — библија) у исто је време и Н—Р (новац — платно), последња фаза неког другог кретања Р—Н—Р (пшеница — новац — платно). Прва метаморфоза неке робе, њено претварање из робног облика у иовац, увек је у исто време и друга су-

⁶⁷ „Цена једне робе може се платити само ценом друге.“ (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. Physiocrates*, изд. Daire, II део, сто. 554.)

⁶⁸ „Да би човек дошао до власништва тога новца, мора претходно продати!“ (Исто, стр. 543.)

протна метаморфоза неке друге робе, њено поновно претварање из новчаног облика у робу.⁶⁹

Н—Р. Друга или завршна метаморфоза робе: куповина. — Зато што је промењени лик свију других роба, или производ њиховог општег отуђивања, новац је апсолутно отуђива роба. Он све цене чита обратно, те се тако огледа у свима робним телесима као у материјалу који се подмеће да би њега самог учинио робом. Цене, те заљубљене очи којима му робе намигују, уједно му показују и границу његове способности да се преобрази, наиме његов властити квантитет. Пошто роба ишчезава у часу кад постаје новцем, то се на новцу не види како је доспео у руке своме власнику, или шта се у њ претворило. *Non olet* [не смрди], ма каквог порекла био. И као што с једне стране претставља продату робу, тако с друге стране претставља купљиве робе.⁷⁰

Н—Р, куповина, у исто је време продаја, Р—Н; стога је последња метаморфоза неке робе у исти час и прва метаморфоза неке друге робе. За нашега се ткача живљење његове робе свршава библијом, у коју је поново преобратно 2 ф. ст. Али продавац библије промеће у ракију 2 ф. ст. које је добио од ткача. Н—Р, завршна фаза кружног тока Р—Н—Р (платно — новац — библија), у исто време је и Р—Н, прва фаза кружног тока Р—Н—Р (библија — новац — ракија). Како произвођач робе даје само једностран производ, то га чешће продаје у већим масама, док га његове многоструке потребе приморавају да остварену цену, или добијену суму новца, стално ситни на многобројне куповине. Стога једна продаја утиче у многе куповине разних роба. На тај начин завршна метаморфоза неке робе претставља збир првих метаморфоза других роба.

Погледамо ли сад целокупну метаморфозу које робе, на пр. платна, онда ћемо пре свега видети да се она састоји из два супротна кретања која се узајамно допуњују, из Р—Н и Н—Р. Ова два супротна преображаја робе врше се у два супротна друштвена процеса власника робе и одражавају се у два супротна економска карактера истога. Као агент продаје он постаје продавац, као агент куповине купац. А пошто у сваком преображају робе једновремено постоје оба њена објекта, робин и новчани, само што су на супротним половима, то према истом власнику робе, као према продавцу, стоји неки други купац, а као према купцу неки други продавац. Као што иста роба узастопце пролази кроз оба

⁶⁹ Као што смо напред поменули, изузетак чини произвођач злата, односно сребра, јер свој производ размењује, а да га претходно није продао.

⁷⁰ „Ако новац у нашој руци претставља ствари које хоћемо да купимо, он у исто време претставља и ствари које смо за тај новац продали.“ (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel etc.*, стр. 586.)

обратна преображаја, те од робе постаје новцем, а од новца робом; тако и исти власник робе мења улоге продавца и купца. Ово дакле нису неки стални карактери, већ такви који у оквиру робног промета стално мењају личност.

У свом најпростијем облику има целокупна метаморфоза неке робе за претпоставку *четири крајности* и *три personae dramatis* [дејствујућа лица]. Прво се према роби појављује новац као лик њене вредности који је с оне стране, у туђем цепу, опипљива, реална ствар. Тако се према власнику робе појављује неки власник новца. А чим се роба сад претвори у новац, постаје новац њеним *ишчезавајућим еквивалентским обликом*, чија употребна вредност или садржина постоји с ове стране, у другим робним телима. Као завршна тачка првог преображаја робе, новац је уједно и почетна тачка другог. Тако продавац из првог чина постаје купац у другоме, где се према њему појављује трећи власник робе као продавац.⁷¹

Обе супротне фазе кретања метаморфозе робе теку у *кругу*: робни облик, скидање робног облика, враћање у робни облик. Истина сама роба има овде супротна одређења. На полазиој тачки она је неупотребна, на завршној је употребна вредност за свог власника. Тако се и новац прво показује као чврст кристал вредности у који се роба претвара, да се после раствори као пуки њен еквивалентски облик.

Обе метаморфозе које чине кружни ток *једне робе*, чине уједно и обратне делимичне метаморфозе *двеју других роба*. Иста роба (латно) отвара низ властитих метаморфоза, а закључује целокупну метаморфозу неке друге робе (пшенице). За време свог првог преображаја, продаје, она те две улоге игра лично. Напротив, као златна ларва, у којој она иде путем свега смртога, она уједно завршава прву метаморфозу неке треће робе. Значи да се кружни ток, којим се креће низ метаморфоза сваке робе, неразмрсиво преплеће с кружним токовима других роба. Целокупни процес претставља се као *робни промет*.

Робни промет не разликује се од непосредне размене производа само формално, него и битно. Бацимо само један поглед на процес. Ткач је безусловно разменио платно за библију, своју робу за туђу. Али је ова појава истинита само за њега. Продавац библије који више воли загрејати стомак није ни помишљао да библију размени за платно, као што ни ткач не зна да се за његово платно заменила пшеница. Роба власника А замењује робу власника В, али А и В *не размењују* своје робе *међу собом*. Доиста се може догодити да А и В купе један од другога, али општи односи робног промета не изискују овакав на-

⁷¹ „Има дакле четири крајње тачке и три уговарача од којих се један двапут појављује.“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, стр. 908.)

рочит однос. Овде видимо како, с једне стране, робна размена проваљује индивидуалне и локалне ограде непосредне размене производа и како развија размену материје људског рада. А с друге се стране развија читав круг природних друштвених односа који су изван контроле драмских лица. Ткач може да прода платно само зато што је сељак већ продао пшеницу, усијана глава библију само зато јер је ткач већ продао платно, ракиција печену водицу само зато јер је онај други већ продао водицу вечног живота итд.

Због тога прометни процес и не престаје, као непосредна размена производа, тиме што употребне вредности промене место или власника. Новац се не губи зато што напослетку испада из низа метаморфоза неке робе. Он се увек сталожу на неком месту у промету које је роба напустила. На пример, у целокупној метаморфози платна: *платно — новац — библија*, прво испада платно из промета, а новац ступа на његово место, затим библија испада, а новац ступа на њено место. Замењивање робе робом чини уједно да новчана роба остаје да лебди у трећој руци.⁷² Промет стално изнојава новац.

Ништа не може бити тако бесмислено као догма да је равнотежа продаја и куповина⁷³ нужан услов за робни промет зато што је свака продаја куповина и обрнуто. Ако то треба да значи да је број стварно извршених продаја раван истом броју куповина, онда је то плитка таутологија. Али, овим се тежи доказати како продавац води на тржиште властитог купца. Продаја и куповина *идентичан су чин* као међусобни однос *два поларно супротстављена лица*, власника робе и власника новца. Као радње *исте личности* оне су *два поларно супротстављена чина*. Стога идентичност продаје и куповине укључује у себи да ће роба постати *бескорисна* ако, бачена у алхемичарску реторту промета, не изиђе из ње као *новац*, ако је њен власник не прода, дакле ако је власник новца не буде купио. Та идентичност садржи даље да процес, кад успе, сачињава паузу, један период у животу робе који може потрајати дуже или краће. Пошто је *прва метаморфоза* робе уједно и продаја и куповина, то је и овај делнични процес уједно самосталан процес. Купац има робу, продавац новац, тј. робу која је сачувала облик способан за промет, појавила се она на тржишту раније или доцније. Нико не може продати, а да ко други не купи. Али нико не мора одмах купити зато што је сâм већ продао. Промет разваљује временске, месне и индивидуалне границе размене производа баш тиме што ону *непосредну идентичност*, која у трампи постоји између давања

⁷² Примедба уз друго издање. Ма да је ова појава толико очигледна, политички економисти већином је превиђају, а особито је превиђа вулгарии присталица слободне трговине (Freihändler vulgaris).

у размену производа свог властитог рада и примања у размену туђег производа, *цела на супротност* продаје и куповине. То што процеси који један према другом иступају самостално чине неко *унутрашње јединство*, исто је што и казати да се њихово *унутрашње јединство* креће у *спољашњим супротностима*. Ако спољашње стицање самосталности оних који су унутра зависни, јер се узајамно допуњују, потраје даље до извесне тачке, онда ће се јединство спровести силом помоћу — *кризе*. Унутрашња супротност робе као употребне вредности и вредности, приватног рада који се уједно мора да покаже и као непосредно друштвен рад, посебнога конкретног рада који уједно важи само као апстрактни општи рад, оличавања стварн и постваривања лица — ова унутрашња супротност добија у супротностима метаморфозе робе развијене облике за своје кретање. Због тога ови облици садрже *могућност*, али и једино *могућност* криза. Да се ова *могућност* развије у стварност, потребан је читав круг околности које са становишта *просто*г робног промета још не постоје.⁷³

Као посредник робног промета новац стиче функцију *прометног средства*.

б) Опција новца

Мењање облика у којем се врши размена материје производа рада, $P-H-P$, захтева да иста вредност чини као *роба* полазну тачку процеса и да се на исту тачку врати као *роба*. Због тога је кретање ове робе *кружно кретање*. С друге стране, исти облик искључује *кружно кретање* новца. Његов је резултат *стално удаљавање новца* од своје полазне тачке, не враћање на њу. Докле год продавац задржава преобразени лик своје робе, новац, роба се налази у стадијуму прве метаморфозе, односно превалила је тек прву половину свог промета. Буде ли процес,

⁷³ Упореди моје примедбе о *Цемсу Милу* у *Zur Kritik etc.* стр. 74—76. За метод економистичке апологетике [одбране и улепшавања постојећег стања] карактеристична су овде два момента. *Прво*, идентификовање робног промета с непосредном разменом производа просто *апстрахујући* од њихових разлика. *Друго*, покушај да се порекну противречности *капиталистичког процеса производње* сводећи односе његових агената производње на просте одношаје који потичу из робног промета. Међутим робна производња и робни промет јесу појаве које припадају најразличнијим начинима производње, ма да у различним обимима и домаћинима. Значи да се о *differentia specifica* [карактеристичној разлици] тих начина производње још ништа не зна, а стога да се ни суд о њима не може доносити ако се познају само апстрактне категорије робног промета, које су им заједничке. Нема друге науке ван политичке економије, где се људи праве тако страшно важни са овако основним општим местима. Тако се на пр. *Ж. Б. Сеј* усуђује да резонује о кризама јер зна да је роба *производ*.

продавање ради куповања, изведен до краја, онда се и новац опет удаљио из руку свог првобитног власника. На сваки начин, кад ткач, пошто је купио библију, буде поновно продавао платно, вратиће му се и новац у руке. Али се неће вратити прометом првих 20 аршина платна; овим се он напротив баш удаљио из ткачевих руку у руке продавца библије. Он ће се вратити натраг само обнављањем или понављањем истог прометног процеса за нову робу и свршиће се, овде као и онде, истим резултатом. Због тога је облик кретања што га робни промет непосредно даје новцу, стално удаљавање од полазне тачке, његов ток из руку овог власника робе у руке онога, или његов оптицај (currency, cours de la monnaie).

Новчани оптицај показује нам постојање једнообразно понављање истога процеса. Роба стоји стално на продавчевој страни, новац стално на купчевој, као куповно средство. Као куповно средство он функционише остварујући цену робе. Остварујући њу, он преноси робу из продавчевих у купчеве руке, док се он сâм удаљује из купчевих у продавчеве, да овај исти процес понови с којом другом робом. Није довољно јасно да овај једностранни облик кретања новца проистиче из двостраног облика кретања робе. Сама природа робног промета рађа супротни привид. Прва метаморфоза робе видљива је не само као кретање новца, већ и као њено сопствено кретање, али је друга њена метаморфоза видљива само као кретање новца. У првој половини свога промета роба мења место с новцем. Уједно с тиме, њен употребни лик испада из промета у потрошњу.⁷⁴ На њено место ступа лик њене вредности, или новчана ларва. Другу половину промета не прелази више у сопственој, природној, већ у својој златној кожи. Овим континуитет кретања потпуно стаје на страну новца, и исто кретање које за робу садржи два супротна процеса садржи као сопствено кретање новца стално исти процес, његово мењање места са увек другом робом. Услед овог се чини да се до резултата робног промета, до замењивања робе другом робом, долази не мењањем њихова сопствена облика него функцијом новца као прометног средства које промеће робе саме собом непокретне и преноси их из руку где су неупотребне у руке где су употребне вредности, стално супротно правцу свог сопственог тока. Новац стално удаљује робе из сфере промета тиме што стално ступа на њихово место у промету, удаљавајући се тиме од своје сопствене полазне тачке. Па због тога, ако кретање новца и јесте само израз

⁷⁴ Чак и кад се роба опет и опет прода — а овај феномен за нас овде још не постоји, — она ипак с последњом коначном продајом испада из прометне области у област потрошње, да у овој послужи као намврница или као средство за производњу.

робног промета, ипак изгледа обрнуто као да је робни промет само резултат новчаног кретања.⁷⁵

С друге стране, новцу припада функција прометног средства само зато што је он робна вредност која се осамосталила. Отуда је његово кретање као прометнога средства уствари само кретање самог робног облика. Због тога се ово кретање мора и чулно огледати у новчаном оптицају. Тако на пр. платно преобраћа прво свој робни облик у новчани облик. Тада новчани облик, последњи екстрем прве метаморфозе робе Р—Н, постаје првим екстремом њене последње метаморфозе Н—Р, њеног преобраћања натраг у библију. Али се и једна и друга ова промена облика врши размењивањем робе за новац, *узајамним мењањем њихових места*. Исти комади новца долазе у продавчеве руке *као промењени лик робе*, а иду из њих као *потпуно отуђив лик његове робе*. Они мењају место два пута. Прво с платном, а затим с библијом. Исте 2 ф. ст., које су при продаји платна прешле из земљорадничког у ткачев џеп, одлазе из овога при куповању библије. Дакле супротне промене облика исте робе огледају се у двократном премештању новца у супротном правцу.

Напротив, изврше ли се само једностране метаморфозе роба, саме продаје или саме куповине, како се хоће, онда ће се и исти новац преместити само једанпут. Друго његово премештање увек изражава другу метаморфозу робе, њено поновно преобраћање из новца у робу. У честом понављању премештаја истих комада новца не огледа се само нит метаморфоза једне једине робе, већ и преплетање безбројних метаморфоза робног света уопште. Иначе се само по себи разуме да све ово важн само за облик простог робног промета, облик који овде разматрамо.

При свом првом кораку у промет, при првој промени свог облика, свака роба испада из промета, у који улази увек нова роба. Као прометио средство, новац напротив стално обитава у прометној области и стално се по њој креће. Тако настаје питање *колико новца* ова област може стално да усисава.

У свакој земљи одигравају се свакодневно безбројне, једновремене, а услед тога и просторно упоредне једностране метаморфозе роба, или саме продаје на једној, а саме куповине на другој страни. Својим ценама робе су већ изједначене са одређеним замишљеним количинама новца. Па пошто облик непосредног промета који ми овде разматрамо стално ставља робу и новац једно према другом, ону на пол продаје, а овај на пол куповине, то је и маса прометних средстава,

⁷⁵ „Он (новац) нема другог кретања осим онога које производи на њега преносе.“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, стр. 885.)

потребна за прометни процес робног света, већ одређена сумом *робних цена*. Доиста, новац стварно претставља само ону суму злата која је у суми робних цена већ идеално изражена. Због тога се само по себи разуме да су те суме једнаке. Али ми знамо да се робне цене, кад се робне вредности не мењају, мењају с вредношћу самог злата (новчаног материјала), да се сразмерно дижу кад она пада, а падају кад се она подигне. Било да се сума робних цена овако попне или падне, маса новца у промету мора се равномерно попети или пасти. Свакако, промена у маси прометног средства потиче овде из самог новца, али не из његове функције као прометног средства, већ из његове функције као мере вредности. Прво се цена роба мења у обрнутој сразмери према вредности новца, а онда се маса прометних средстава мења у управној сразмери према цени роба. Потпуно би се исти феномен догодио и кад на пр. вредност злата не би пала, него би га сребро заменило као меру вредности, или кад се не би подигла вредност сребра, већ би га злато истиснуло из функције мере вредности. У првом би случају морало у промету бити више сребра него раније злата, у другом мање злата него раније сребра. У оба би се случаја променила *вредност новчаног материјала*, тј. оне робе која функционише као *мера вредности*, а стога и ценовни израз робних вредности, стога и маса новца у оптицају, новца који служи остваривању цена. Видели смо да прометна област роба има рупу кроз коју злато (сребро, укратко новчани материјал) улази у њу као *роба дате вредности*. Кад новац функционише као мера вредности, дакле при одређивању цена, та се вредност већ подразумева. Па ако на пр. падне вредност саме мере вредности, испољнће се то у првом реду у промени цена оних роба које се на изворна производње племенитих метала непосредно размењују за њих као робе. Нарочито се у неразвијенијим фазама буржоаског друштва велики део других роба још дуже времена цени застарелом вредношћу мере вредности, вредношћу која се претворила у илузију. Али робе, долазећи међусобно у однос вредности, заражују једна другу, златне и сребрне цене роба поступно се изједначују у сразмерама које су одређене самим њиховим вредностима, док напослетку све робне вредности не буду цењене саобразно новој вредности новчаног метала. Овај процес изједначивања праћен је сталним множењем племенитих метала, који притичу као замена за робе непосредно размењене за њих. Услед овога, у истој оној мери у којој исправљено одређивање цена робама постаје све општије, или у истој мери у којој се њихове вредности оцењују према новој, палој, и до извесне тачке и даље падајућој вредности метала, дата је већ и већа маса овога, потребна за њихово остваривање. Јединострано посматрање чињеница, које су настале иза открића нових извора

злата и сребра, навело је у 17 а особито у 18 веку на погрешан закључак, да су се цене роба попеле зато што је више злата и сребра ступило у функцију прометног средства. У нашем даљем разлагању узетимо да је вредност злата дата, као што уствари и јесте у моменту одређивања цена.

Под том претпоставком масу прометног средства одређује, дакле, сума робних цена коју треба остварити. Учинимо ли сад даљу претпоставку да је дата и цена сваке робне врсте, онда сума робних цена очигледно зависи од масе роба која се иналази у промету. Не треба много лупати главу па разумети да ће, ако 1 квартал пшенице стаје 2 ф. ст., 100 квартаера стајати 200, 200 квартаера 400 ф. ст. нтд., дакле да с масом пшенице мора да расте и маса новца која приликом продаје долази на њено место.

Ако је робна маса дата, онда ће колебање робних цена изазивати плиму и осеку прометане новчане масе. Она расте или опада зато што сума робних цена расте или опада услед промене робних цена. За ово није никако нужно да се једновремено попиу или падну цене свих роба. Довољно је да се у једином случају дигне, а у другом да падне цена извесног броја водећих артикала, па да се попне или падне сума цена свих роба које се иналазе у промету, а коју ваља остварити, дакле и да се у промет унесе више или мање новца. Било да промена робних цена одражава стварне промене вредности или пука колебања тржишних цена, дејство на масу прометних средстава остаје исто.

Узмимо известан број невезаних, једновремених те стога просторио упоредних продаја, или делимичних метаморфоза, на пр. 1 квартаера пшенице, 20 аршина платна, 1 библије и 4 галона ракије. Ако је цена сваком том артиклу 2 ф. ст. услед чега је сума цена која се има остварити 8 ф. ст., онда у промет мора ући новчана маса од 8 ф. ст. Напротив, ако су исте робе чајнови има познатог иза метаморфоза: 1 квартал пшенице — 2 ф. ст. — 20 аршина платна — 2 ф. ст. — 1 библија — 2 ф. ст. — 4 галона ракије — 2 ф. ст., онда оне 2 ф. ст. редом промене све ове различите робе редом остварујући њихове цене, па дакле и суму њихових цена, 8 ф. ст., док се напоследку не смире у руци пецара ракије. Оне врше четири оптицаја. Ово понављао премештање истих комада новца претставља двоструку промену облика робе, њено кретање кроз два супротна стадиума промета и преплетање метаморфоза различитих роба.⁷⁶ Супротне фазе, које се узајамно допуњују и

⁷⁶ „Њега (новац) стављају у покрет производн. и они чине да се он промене. Брзина његова оптицаја наклањује његову количину. У случају потребе он клизи из руке у руку не застајући ни тренутка.“ (Le Trosne, исто, стр. 915, 916.)

кроз које овај процес тече, не могу стајати напоре у простору, већ само једна за другом у времену. Због тога се њихово трајање мери временским периодима, или: *Брзина новчаног оптицаја* мери се бројем оптицаја истих комада новца у датом времену. Нека прометни процес оних четирију роба потраје рецимо један дан. У том случају, збир цена који ваља остварити износи: 8 ф. ст., број оптицаја истих комада новца тога дана: 4, а маса новца у оптицају: 2 ф. ст., или за један дати период прометног процеса:

$$\frac{\text{сума робних цена}}{\text{број оптицаја истоимених комада новца}} = \text{маса новца који функционише}$$

као *прометно средство*. Овај закон има општу важност. Истина, прометни процес неке земље у неком датом периоду времена обухвата с једне стране многе распарчане, једновремене и просторно напоредне продаје (односно куповине) или делимичне метаморфозе у којима се исти комади новца премештају само једанпут, односно врше само један оптицај, а с друге стране многе низове метаморфоза, који делом теку напоре, а делом се узајамно преплећу и више су или мање сложени и у којима исти комади новца превале већи или мањи број оптицаја. Па ипак нам укупан број оптицаја ових истоимених комада новца који се налазе у промету пружа *просечан број* оптицаја појединачног комада новца или просечну брзину новчаног оптицаја. Наравно да масу новца, који се у почетку на пр. једнодневном прометном процесу баца у њ, одређује сума цена оних роба које се промећу *истовремено и напоре* у простору. Али, у самом процесу, на сваки комад новца такође пада одговорност за други. Буде ли један убрзао своје оптицање, други ће га успорити или ће чак сасвим излетети из прометне области, пошто ова може примити у себе само толику масу злата, која је, кад је помножимо средњим бројем оптицаја њеног појединачног елемента, равна суми цена коју ваља остварити. Стога буде ли број оптицаја новчаних комада порастао, смањиће се њихова прометана маса. Буде ли се број њихових оптицаја смањио, порашће њихова маса. Па због тога што је маса новца, која може да функционише као прометно средство, дата кад је дата просечна брзина оптицаја, довољно је убацити у промет и само извесну количину новчаница од 1 фунте, па да се из њега истера исто толико соверина (златних фунти). Ова је мајсторија позната свима банкама.

Као год што нам новчани оптицај *показује уопште само процес* робиог промета, тј. кружење роба кроз супротне метаморфозе, тако и ам брзина новчаног оптицаја показује брзину којом робе мењају свој облик, континуелно захватање једног низа метаморфоза у други, журбу размене материје, брзо нестајање роба из прометне области и њихову исто толико брзу замену новим робама. Дакле, у брзини новчаног опти-

цаја испољава се *течно јединство* фаза које су и супротне и допуњују се, претварање употребног лика у лик вредности, и поновно претварање лика вредности у употребни лик, другим речима и један и други процес: продаја и куповина. А обратно, у успоравању новчаног оптицаја испољава се *раздвајање* и *супротно осамостаљење* ових процеса, застој у мењању облика и отуд у размени материје. Наравно да се из самог промета не види откуд овај застој потиче. Промет нам износи пред очи једино саму појаву. Природно је што популарно схватање, *видени* како се у време успореног оптицаја новац ређе појављује и нестаје на свима тачкама прометне периферије, тумачи ову појаву *недовољном* количном прометних средстава.⁷⁷

Према томе, укупну количину новца који у извесном одређеном периоду времена функционише као прометно средство одређује с једне стране *збир цена* прометаних роба, а с друге стране спорији или бржи ток њихових супротних прометних процеса, од којег зависи колики ће се део оне суме цена моћи остварити *истим* комадима новца. *Сума робних цена* зависи, међутим, како од *маса* тако и од *цена* сваке робне врсте. А ова три чиниоца: *кретање цена*, *маса прометаних роба* и *напослетку брзина новчаног оптицаја* могу се мењати у различним правцима и различним сразмерама; то значи да *сума цена коју треба остварити*,

⁷⁷ „Пошто је новац... обична мера при куповању и продавању, то сваки који има што да прода, а не нађе купца, одмах мисли да је *оскудица у готову новцу у земљи* или срезу узрок што његова роба лежи; и тако се сви жале на „оскудицу новца“. А то је велика заблуда... Јер шта је стварно потребно тим људима који вапију за повећањем количине новца?... Закупник се жали... мисли да би своје производе могао продати по доброј цени, само да је више новца у земљи... Изгледа онда као да њему не треба новац, већ добра цена за његово жито и стоку коју би хтео продати, а не може... Зашто он ту цену не постиже?... Прво: или у земљи нема уопште сувише стоке и жита, тако да на тржишту већина људи продаје као и он, а само мало њих хоће да купи, или се, друго, зауставило редовно олакшање тржишта помоћу извоза... или, треће, потрошња назадује кад становништво на пр, услед осромашења не троши више за своје кућанство колико раније. Закупнику дакле не би помогло повећање количине готовог новца, већ уклањање једног од ова три узрока који доиста притискују тржиште... Трговцу и дућаницији треба новца на исти начин, тј. они не налазе пробу за артикле с којима тргују, јер су тржишта стала... Нација никад не напредује боље него кад богатства што је могуће брже прелазе из руке у руку.“ (Sir Dudley North: *Discourses upon Trade*. London 1691, стр. 11—15 и даље.) Све *Хереншвандове* варијације излазе на то да се супротности, које потичу из природе робе те се због тога јављају у робном промету, могу уклоњити повећањем количине прометних средстава. Уосталом, из народске илузије, која застоје у процесу производње и у процесу промета приписује оскудици прометних средстава, никако не следује и обрнуто, да стварна оскудица у прометним средствима, на пр. услед званичних подвала с „регулацијом прометног средства“ („regulation of currency“), не може са своје стране изазвати застоје.

а отуд маса прометних средстава која је њоме условљена, може да пролази кроз велики број комбинација. Набројаћемо само неке, најважније у историји робних цена.

Остану ли цене роба једнаке, онда маса прометних средстава може да нарасте или услед увећања масе прометаних роба, или услед опадања брзине новчаног оптицаја, или под дејством једног и другог. Обрнуто, маса прометних средстава може да опадне кад опадне робна маса или кад се повећа брзина промета.

Имаднемо ли опште дизање робних цена, онда маса прометних средстава може да остане иста, ако маса прометаних роба опадне у истој сразмери у којој се њихова цена подигне, или пак ако брзина новчаног оптицаја расте подједнако брзо као дизање цена, док маса прометаних роба остаје постојана. Маса прометних средстава може да опадне зато што робна маса опада брже, или што се брзина оптицаја повећава брже него ли цене.

Имаднемо ли опште падање робних цена, онда маса прометних средстава може да остане иста, ако робна маса нарасте у истој сразмери у којој им је цена опала, или ако брзина новчаног оптицаја опадне у истој сразмери у којој и цене. Маса прометних средстава може да нарасте, ако робна маса расте брже, или брзина промета опада брже него што падају робне цене.

Варијације разних чињилаца могу се узајамно потирати тако да упркос њиховој постојаној несталности остане постојана укупна сума робних цена које треба остварити, па дакле и маса прометаног новца. Тога ради, особито ако посматрамо иешто дуже периоде, највише ћемо у свакој земљи на много постојанији просечни ниво прометане новчане масе, а изузев јаке поремећаје који периодично настају због индустријских и трговачких криза, ређе пак због промене вредности самога новца, и на много мања отступања од тог просечног нивоа, него што би се од ока могло очекивати.

Закон, по коме количину прометних средстава одређују сума цена прометаних роба и просечна брзина новчаног оптицаја,⁷⁸ може се изра-

⁷⁸ „Постоји извесна одређена мера, одређена сразмера новца потребног у националној трговини. Више или мање од тога ометало би је. То је исто као што у неком дућану треба извесна количина маријаша за поткусуривање и за измиривање таквих плаћања која се не могу измирити ни с најмањим сребрим новцем... Па као што сразмера маријаша у трговини зависи од броја купаца, од учестаности њихових куповина, а поглавито од вредности најмање сребрне монете, тако слично и сразмера звечећег новца (искована злата и сребра), потребног за вођење наше трговине, зависи од учестаности аката размене и од износа појединачних плаћања.“ (William Petty: *A Treatise of Taxes and Contributions*. London 1667, стр. 17.) Хјумову теорију бранно је против Ц. Стјуарта и других А.

зити и овако, да количина новца у оптицају или новчаног материјала зависи од вредности самог новца, ако су дате сума робних вредности и просечна брзина њихових метаморфоза. Илузија, по којој, баш обрнуто, маса прометних средстава одређује робне цене, а да са своје стране маса новчаног материјала што се налази у некој земљи одређује масу прометних средстава,⁷⁹ почива у њених првих заступника на апсурдној хипотези да у прометни процес робе улазе без цена, а новац без вредности, па да се тамо онда одређен део робне каше размењује за одређен део металне планине.⁸⁰

Јанг у својој *Political Arithmetic*. London 1774, где има посебна глава: *Prices depend on quantity of money* [Цене зависе од количине новца], стр. 112 и даље. Напоменуо сам у *Zur Kritik etc.*, стр. 149: „Он (А. Смит) прећутно отклања питање о квантитету монете у оптицају, третирајући новац сасвим погрешно као пуку робу.“ Ово важи само уколико Смит говори о новцу *ex officio* [по службеној дужности]. Међутим, о другим приликама, на пр. кад критикује раније системе политичке економије, каже тачно: „Количина кованог новца управља се у свакој земљи према вредности роба стављених у промет. Вредност роба које се у некој земљи преко једне године купују и продају захтева извесну количину новца да би се робе пустиле у промет и поделиле међу њихове праве потрошаче; али више новца не може се употребити. Оптицајни канал привлачи суму довољну да га испуни, а више од тога никад не допушта.“ (*Wealth of Nations*, књ. IV, гл. I [св. III, стр. 87, 89].) Слично овоме отпочео је А. Смит своје дело уздицањем поделе рада *ex officio*. А после, у последњој књизи о изворима државног дохотка, кад говори о А. Фергусону, своје учитељу, даје критику поделе рада.

⁷⁹ „Робне цене сигурно ће се дићи у свакој нацији према повећању количине злата и сребра у њој; а опет тамо, где у некој нацији опадне количина злата и сребра, мораће због тога и цене пасти, и то сразмерно оном опадању.“ (Jacob Vanderslinter: *Money answers all things*. London 1734, стр. 5.) Кад се Вендерлинт изближе упореди с Хјумовим *Есејима*, не остаје ни ивицања сумњз да је Хјум познавао и искористно иначе значајни Вендерлинтов спис. Гледиште, да маса прометних средстава одређује цене, налази се и у Барбоиа и у још старијих писаца. „*Несметано трговање*“ вели Вендерлинт, „не може донети штете, већ само много користи... јер ако се новчана маса нације смањи услед трговине, а то се и хоће да спречи заштитним царинама и забранама увоза, онда ће оне нације, којима је новчана маса притекла, убрзо искусити да све цене скачу... Напротив, код нас ће цене мануфактурних производа и других роба ускоро толико пасти, да ће се вага трговинског биланса опет наклонити у нашу корист, па ћемо тако опет повратити новац.“ (Исто, стр. 44.)

⁸⁰ По себи се разуме, да свака поједина врста робе својом ценом чини један елемент суме цена свих прометаних роба. Али је потпуно несхватљиво како ће се употребне вредности, које су међу собом неупоредиве, разменити *en masse* [масовно] с масом злата и сребра која се налази у држави. Допустимо ли да се робни свет погрешно претстави као једна једина укупна роба од које свака поједина роба сачињава само аликвотни део, онда ћемо добити овај красан рачун: Укупна роба = x центи злата, роба А = аликвотни део укупне робе = исти аликвотни део од x центи злата. *Монтескје* то поштено и каже: „Кад упоредимо масу злата и сребра која се налази у свету с постојећом сумом роба, онда је сигурно да се сваки поје-

в) Монета. Знак вредности

Из функције коју новац има као прометно средство проистиче његов монетарни облик. Онај део тежине злата који је претстављен у цени, или у новчаном имену роба, мора у промету стати пред њих као истонмени златник, као монета. Какогод и утврђивање мерила цена, тако држави припада и ковање монете. У различности националних униформа, које злато и сребро носе као монета, док их на светском тржишту опет свлаче, испољава се одвојеност унутрашњих или националних области робног промета, од опште областн његовог међународног тржишта.

Златна монета (златни кованн новац) и златне полуге разликују се, дакле, од природе само својим обликом, и злато се стално даде преобраћати из једног облика у други.⁸¹ Али и пут из ковнице води опет у

динн производ и свака поједина роба може изједначити са одређеним делом масе племенитих метала. Узмимо сад да на свету постоји, или да се продаје само један једини производ, односно једна једина роба, и да се она може поделити на исте делове као и новац. Тада би одређен део те робе одговарао једнаком делу новчане залихе, половина укупне робе половини новчане залихе итд... Одређивање робних цена зависи у основи увек од односа у коме се укупна маса роба налази према укупној маси новчаних знакова.“ (Montesquieu: *Esprit des Lois, Oeuvres*, св. III, стр. 12, 13.) О даљем развијању ове теорије од стране Рикарда, његова ученика Џемса Мила, лорда Оверстоиа итд. упореди *Zur Kritik etc.* стр. 140—146 и стр. 150 и даље, С еклектичком логиком, која му је својствена, уме *Ц. Ст. Мил* да буде истог мишљења са својим оцем *Ц. Милом*, а у исто време и противног. Ако упоредимо текст његових уводних *Principles of Political Economy* с њиховим предговором (првог издања), у коме сам себе оглашује за Адама Смита садашњице, онда не знамо чему да се више дивнмо, наивности његовој или наивности публице која га је на реч и поверење прогутала као Адама Смита, према коме се он односи отприлике као генерал Вилјемс Карс од Карса према војводи од Веллингтона. Сва оригинална истраживања г. *Ц. Ст. Мила* у области политичке економије, а она нису ни опсежна ни садржином богата, наћи ћете поређана у потиљак у његовом маленом спису, штампаном 1844 г.: *Some unsettled Questions of Political Economy*. Локе непосредно говори о вези између безвредности злата и сребра и одређивања њихове вредности квантитетом. „Пошто је склопљен споразум да се злату и сребру прида уображена вредност ...то унутрашња вредност која код ових метала долази у обзир, јесте само њихова количина.“ (*Some Considerations etc.* 1691, Works, изд. 1777, св. II, стр. 15.)

⁸¹ Наравно да је потпуно изван мојег циља да говорим о детаљима као што је „ковничко“ (такса за ковање новца) и томе слично. Па ипак, као одговор романтичарском сикофанту *Адаму Милеру*, који се дивн „јединственој либералности енглеске владе, која бесплатно кује новац“, ево следећег суда сер Дадлија Норта: „Сребро и злато имају своју плим и осеку као и друге робе. Кад из Шпаније стигну велике количине... носе их у Тауер и кују. Али убрзо затим треба злато и сребро у полугама у циљу извоза. А ако сад нема полуга, већ је све исковао, шта онда? Мора се опет топити. Власник не трпи од тога никакву штету, јер га ковање не стаје ништа. Али нација штети; јер она мора да плаћа плетење сламе

топионички тигањ. Наиме, у оптицају се златници лижу, неки више, неки мање. Златио име и златна суштина, номинална садржина и стварна садржина отпочињу процес свог растављања. Истоимене златне монете почињу бивати различне вредности, јер им се тежине почињу разликовати. Злато као прометно средство отступа од злата као мерила цена, а с тим престаје бити и ствари еквивалент за робе чије цене остварује. Историја ових збрка чини средњевековну историју монете, и модерну до у 18 век. Природна тенденција прометног процеса да златну стварност монете претвори у златни привид, или монету у симбол њене зваичне металне садржине, призната је чак и најмодернијим законима, који регулишу колико златник може изгубити метала, а да не постаје неспособан за оптицај, тј. да не буде демонетизован.

Пошто сам иовчани оптицај раставља ствари садржину монете од номиналне садржине, њен метални живот од функционалнога, то он носи у себи латентну могућност да се метали новац у својој монетарној функцији замени знаковима од другог материјала, или симболима. Ковати иовац од сасвим малих тежина злата или сребра технички је тешко, а имамо и околицост да су као мере вредности у прво време служили нижи метали место племенитијих, сребро наместо злата, бакар наместо сребра. Те нам околицости пружају историјско објашњење улоге коју сребрни и бакреи иовац играју као замена за златну монету. Они замењују злато у оним областима робног промета где се монета најбрже промене и због тога најбрже излиже, тј. где се куповине и продаје најбрже обављају у најмањем размеру. Да би се спречило да се ови трабанти не угнезде на положају самог злата, одређују се законом веома ниске сразмере до којих се они морају примати при исплати наместо злата. Разуме се да се посебни кругови, по којима оптичу различне врсте монете, стичу једни у друге. Ситан иовац јавља се поред злата при исплаћивању разломака најмањег златника: злато стало улази у детаљан промет, али га размена у ситан иовац исто тако стално избацује напоље.⁸²

коју ће после дати магарцима да поједу. Кад би трговац (сам Норт био је један од највећих трговаца за времена Карла II) морао плаћати ковничко, онда не би без темељна разлога слао своје сребро у Тауер и кован би новац увек имао већу вредност него сребро у полугама." (North: *Discourses upon Trade*. London 1691, стр. 18.)

⁸² „Кад се колнчна среброг новца никад не би подигла изнад онога колико је потребно за ситна плаћања, било би немогуће прикупити колнчине које би достигле за већа плаћања... Употреба злата за велика плаћања нужно доводи и до његове употребе у детаљној трговини. Ко има злата платиће у злату и мање набавке, а с купљеном робом добија натраг и остатак цене у сребру. На овај се начин сувишно сребро, које би иначе остало малопродавцу на врату, опет извлачи из његових руку и предаје општем промету. Али ако има толико сребра да мала

Металну садржину сребрних и бакарних знакова закон утврђује произвољно. У оптицају се они истроше још брже од златника. Због тога њихова монетарна функција постаје фактично скроз независном од њихове тежине, тј. од сваке вредности. Монетарна егзистенција новца дели се потпуно од супстанце његове вредности. Стога могу место њега да функционишу као монета и стварн које су релативно без вредности, папирне цедуље. У металним новчаним знаковима чисто симболички карактер донекле је још прикривен. У папирном новцу он јасно излази на видело. Види се: се n'est que le premier pas qui coute [само је први корак тежак].

Овде је реч само о државном папирном новцу с принудним течајем. Он се рађа непосредно из металног промета. Напротив кредитни новац изискује околности какве су нам с гледишта простог робног промета још сасвим непознате. Ипак ћемо узгред напоменути да се природни корен кредитног новца налази у функцији новца као платежног средства каогод што прџви папирни новац извире из функције новца као прометног средства.⁸⁸

У прометни процес држава убацује споља папирне цедуље на којима су штампана новчана имена као 1 фунта стерлинга, 5 фунти стерлинга итд. Дотле, док ове цедуље стварно оптичу наместо истоимене суме злата, њихово кретање подлежи једино законима самог новчаног оптицаја. Закон, специфичан за папирни оптицај, може да потекне само из односа репрезентације у коме се папирни оптицај налази према злату. А тај је закон просто у овоме: издавање папирног новца мора се ограничити на ону количину, колико би у промету морало стварно

плаћања могу тећи без привлачења злата, онда ће детаљиста добити сребро за своје мале продаје и оно ће се нужно нагомилати у његовим рукама." (David Buchanan: *Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain*. Edinburgh 1844, стр. 248, 249.)

⁸⁸ Мандарин финансија Ван-Мао-Ии био је себи увртео у главу да Сину Неба поднесе пројект, чија је прикривена сврха била да кинеске државне асигнате претворн у конвертибилне новчанице. Извештај одбора за асигнате од априла 1854 поштено му је натрљао уши; не кажу, да ли је добио и прописну порцију бамбусовних прUTOва. „Одбор је“, вадн се на крају извештаја, „пажљиво проучио његов пројект и налази да у њему све нде на корнст трговаца, а да Крунн не доноси никакве корнсти.“ (*Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China. Aus dem Russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg*. Berlin 1858, стр. 47 и даље.) О сталном демегализовану златника услед оптицаја вели један „governor“ Енглеске банке, као сведок пред „House of Lords' Committee“ (о „Bankacts“): „Сваке годнне нова класв суверена (не политичких, јер је sovereign и име фунте стерлинга) постаје сувише лака Она класа, која прође кроз годину као прописно тешка, изгуби излизивањем довољно да идуће године окрене зделицу ааге против себе.“ (House of Lords' Committee 1848, број 429.)

бити злата (или сребра) које он симболички претставља. Истина је, међутим, да се количина злата коју прометна сфера може у себе да прими стално колеба изнад или испод извесног просечног нивоа. Па ипак, маса прометаног медиума [средства] у одређеној земљи никад не силази испод извесног *минимума* који се утврђује искуством. Што ова минимална маса стално мења своје саставне делове, тј. што се увек састоји из других златника, наравно да ни у чему не утиче на њен обим и њено стање кретање по прометној сфери. Зато се она може заменити папирним симболима. А иапротив, ако се сви прометни канали данас испуни папирним новцем у пуној степену своје пријемне способности, онда сутра могу бити препуни услед колебања робиог промета. Нестаје сваке мере. А прекорачи ли папир своју меру, тј. количину истоимене златне монете која би могла бити у промету, онда ће, да и не говоримо о опасности општег дискредитовања, у оквиру робиог света ипак претстављати само ону количину злата коју одређују унутрашњи закони промета, дакле ону количину која се једино и може претстављати. Буде ли маса папирних цедуља претстављала рецимо по 2 уиче злата уместо по 1, онда ће 1 ф. ст. уствари постати новчаним имеиом рецимо $\frac{1}{8}$ уиче уместо $\frac{1}{4}$. Дејство је истоветно као да се нешто изменило у функцији злата као *мере цена*. Због тога ће се оне исте вредности које су дотле изражаване ценом од 1 ф. ст. изражавати сада ценом од 2 ф. ст.

Папирни је новац *знак злата* или новчани знак. Његов се однос према робним *вредностима* састоји само у томе што он симболички конкретно претставља оне исте количине злата у којима су робије вредности замишљено изражене. Папирни је новац *знак вредности* само уколико претставља количине злата које су, као и количине свих осталих роба, количине вредности.⁸⁴

Напоследку, поставља се питање, зашто се злато може заменити пуким знацима без вредности? Али ми смо видели да се оно на овај начин може заменити само уколико се, функционишући као монета или

⁸⁴ Примедба уз друго издање. Колико нејасно схватање о различним функцијама новца имају и најбољи писци о новчарству, показује на пр. ово место из Фулартона: „Уколико је у питању само унутрашњи промет, све оне функције новца, које по правилу врше злати и сребрни новци, може са истим успехом да врши и оптицај неконвертибилних нота које имају само вештачку вредност, вредност која почива на споразуму, а коју им закон даје. Ово је чиниеница која се, по мом уверењу, не може побити. Таква би вредност достигла за све потребе које данас задовољава пуноважна монета, па би чак могла преузети и функцију мерила вредности и цена, само ако би се њено издавање држало одговарајућих граница.“ (Fullarton: *Regulation of Currencies*, 2 изд., London 1845, стр. 21.) Дакле због тога што се новчана роба у промету може да замени простим знацима вредности, она је излишна и као мера вредности и као мерило цена!

прометно средство, изолује и постане независно у тој функцији. До-душе, осамостаљење ове функције не догађа се за појединачне злат-нике, иако се испољава у даљем прометању излизаних златника. Златници су само монета, односно прометно средство, управо само доиде док се стварно налазе у оптицају. Али што не важи за поједи-начни златник, важи за минималну масу злата која се може заменити папирним новцем. Она сталио обитава у прометној области, непрекидно функционише као прометно средство и због тога постоји искључиво као носилац ове функције. Зато њено кретање претставља само трајно прелажење једног супротног процеса у други супротни процес метаморфозе робе, $P \rightarrow H \rightarrow P$, где се пред робу појављује лик њене вред-ности само зато да се одмах поново изгуби. *Самостално претстављање прометне вредности робе* овде је само краткотрајан момент. Једну робу одмах опет замењује друга. Због тога и јесте довољна само симболичка егзистенција новца у таквом процесу који га стално удаљава из једне руке у другу. Његова функционална егзистенција такође ни апсорбује његову материјалну егзистенцију. Будући објективисан, али тренутно пролази рефлекс робних цена, он функционише још само као знак себе сама, те се зато може замењивати и знацима.⁸⁵ Само што новчани знак мора да има *објективно друштвено важење*, а ово папирни симбол добија принудним течајем. Ова државна принуда важи једино у оквиру унутрашње прометне области, чије се границе подударају с границама какве заједнице, али новац само у њој и може да се потпуно раствори у својој функцији прометног средства или монете, па стога може у папирном новцу имати чисто функционалан начин егзистенције, у спо-љашњости својој одвојен од његове металне супстанце.

3. Новац

Роба која функционише као *мера вредности*, па због тога функци-онише телесно или преко неког заступника као *прометно средство*, јесте *новац*. Зато је злато (одн. сребро) новац. *Као новац* он функционише с једне стране тамо где мора да се појави у својој златној (одн.

⁸⁵ Из тога што злато и сребро као монета, односно искључиво у функцији прометног средства, постају *знацима самих себе*, изводи Никола Барбон право влада „to raise money“ („да повећавају вредност монете“), тј. да иа пр. извесној количини сребра која се звала грош даду име веће количине сребра, рецимо талр, па да тако повериоцима врате грошеве уместо талира. „Новац се лакше и бива лакши кад пролази кроз многе руке... У трговини се гледа на *именовање и важење новца*, а не на то колика је садржина сребра... Влади ауторитет је тај који комад метала чини новцем.“ (N. Barbon: *A Discourse concerning coining etc.*, стр. 29, 30, 25.)

сребрној) телесности, дакле као новчана роба, дакле нити само идеално као у мери вредности, нити пак заменљиво неким заступником као у прометном средству; с друге стране тамо где га његова функција, било да је врши лично или преко заступника, фиксира као једини лик вредности или једино адекватно биће прометне вредности према свима другим робама као једноставним употребним вредностима.

а) Згртање блага

Непрекидно кружење двеју супротних метаморфоза робе, или течно међусобно одмењивање продаје и куповине испољава се у неуморном оптицају новца, тј. у функцији коју врши као прометни *regretium mobile*. Чим се низање метаморфоза прекине, чим се продаја не допуни наредном куповином, новац зауставља кретање, или како вели Боагијбер, од *teuble* постаје *imteuble* [од покретног добра непокретно], од монете новац.

Од самог почетка развитка робног промета развија се и жужност и страст да се задржи производ прве метаморфозе, преобращени лик робе, њена златна ларва.⁸⁶ Роба се продаје не ради тога да би се купила нека друга роба, већ да би се робни облик заменио новчаним обликом. Ово мењање облика, испрва проста испомоћ у размени материје, сада постаје сврха за себе. Промењени лик робе бива спречаван да функционише као њен апсолутно отуђив лик или само тренутан новчани облик. Тако се новац скамени у благо, а продавац робе постаје згртач блага.

Баш у почецима робног промета претвара се у новац само сувишак употребних вредности. Тако злато и сребро постају сами од себе друштвеним изразима обиља или богатства. Овај наивни облик згртања блага овековечује се у народа код којих чврсто затворен круг потреба одговара традиционалном начину производње удешеном за личне потребе. Промет је мален, количина блага велика. Овако је у Азијаца, особито у Индијаца. Вендерлинт, који уображава да маса злата и сребра, која се у некој земљи налази, одређује робне цене, пита се: Зашто је индијска роба тако јевтина? И одговара: Зато што Индијци закопавају новац. Од 1602 до 1734 г., вели он, закопали су 150 милиона ф. ст., који су прво били дошли у Европу из Америке.⁸⁷ Од 1856 до 1866 г., дакле за 10 година, извезла је Енглеска у Индију и Кину (метал

⁸⁶ „Богатство у новцу није ништа друго до... богатство у производима који су претворени у новац.“ (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel etc.*, стр. 573.) „Сума вредности, наражена у производима, само је променила облик.“ (Исто, стр. 486.)

⁸⁷ „Поступајући овако они успевају да свима својим добрима и својој роби одрже овако ниске цене.“ (Vanderlind: *Money answers etc.*, стр. 95, 96.)

увезен у Кину већим делом одлази опет у Иидију) 120 милиона ф. ст. сребра, које је пре тога било узето у размену за аустралијско злато.

Чим се производња робе више развије, сваки произвођач мора себи да обезбеди *pervus regum* [„нерв ствари“], „залогу друштвене моћи“.⁸⁸ Његове се потребе непрестайце обављају и налажу му да непрекидно купује туђу робу, док га произвођење и продавање властите робе стаје времена и зависи од околности. Да би купио без продавања, морао је пре тога продати без куповања. Изведена у општем размеру, ова операција као да сама себи противречи. Међутим, на изворима своје производње племенити метали непосредно се размењују за другу робу. Тамо се дакле врши продаја (са стране власника робе) без куповине (са стране власника злата или сребра).⁸⁹ А касније продаје без наредних куповина служе само даљем расподељивању племенитих метала међу све власнике роба. Овим путем настају на свима тачкама робног саобраћаја златна и сребрна блага најразличнијих обима. Чим се укаже могућност да се роба задржи као прометна вредност, или прометна вредност као роба, буди се и похлепа за златом. Ширењем робног промета повећава се моћ новца, тог увек приправног, апсолутно друштвеног облика богатства. „Злато је дивна ствар! Ко њега има господар је свега што жели. Његовом помоћи могу се чак и душе у рај уводити.“ (Колумбо, у писму с Јамајке 1503.) Пошто се иа новцу не може познати шта се у њега претворило, то се све, било роба или не било, претвара у њега. Све је иа продају, све се може купити. Промет постаје велика друштвена реторта у коју свашта упада да из ње изиђе као новчани кристал. Овој се алхемији не одупиру чак ни мошти светаца, а још много мање друге ие тако грубе *res sacrosanctae, extra commercium hominum* [свете ствари које су изваи трговине].⁹⁰ Као што у новцу ишче-зава свака квалитативна разлика међу робама, тако и он са своје стране,

⁸⁸ „Новац је залог.“ (John Bellers: *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immortality*. London 1699, стр. 13.)

⁸⁹ Нарме, куповина у категоричком смислу има за претпоставку да је злато или сребро већ промењени лик робе, тј. производ продаје.

⁹⁰ Хенрик III, најхришћанскији краљ Француске, пљачка свете мошти манастира нтд., да би их претворио у сребро. Познато је какву улогу игра у грчкој историји пљачка блага делфнјског храма од стране Фочана. Зна се да су код старих храмови служили као стан бога трговине. То су биле „свете банке“. Феннчанима, том трговачком народу *par excellence*, новац је важио као промењени лик свих ствари. Због тога је и било у реду што су девице које су се о празницима богиње љубави подавале странцима жртвовале богињи добијени новац.

као радикалан борац за једнакост, брише све разлике.⁹¹ Али је новац и сам роба, спољашња ствар која може постати свачијом приватном својном. Тим путем друштвена моћ постаје приватном моћи приватног лица. Зато античко друштво и оптужује новац као *монету за поткусуривање* свог економског и моралног поретка.⁹² Модерно друштво, које је већ у свом детињству за косе извукло Плутона (бога богатства) из земљине утробе,⁹³ поздравља у златноме гралу [грал — светн пехар о коме средњевековно песништво говорн да се у њему чува Христова крв] сјајно оваплоћење свог најдубљег животног принципа.

Као употребна вредност роба задовољава какву нарочиту потребу и посебан је елемент материјалног богатства. Али *вредност* робе мера је за степен њене привлачности према свима елементима материјалног богатства, она је дакле мера *друштвеног богатства* њеног власника. За варварски простога власника робе, чак и за западно-европског сељака, вредност је нераздвајна од облика вредности, а стога увећање златног и сребрног блага значи за њега увећање вредности. На сваки начин, вредност новца се мења, било што се њему самом мења вредност, било што се мења вредност роба. Али ово не смета да, с једне стране, 200 унча злата и надаље вреди више него 100, 300 више него 200 итд., нити с друге стране да метални природни облик ове ствари остане општи еквивалентски облик свих роба, непосредно друштвено оваплоћење свега људског рада. Нагон за згртањем блага од природе је неумери. У погледу на *квалитет*, или на облик, новац је безграничан, тј. он је општи претставник материјалног богатства, јер се непосредно може да претвори у сваку робу. Али је уједно свака новчана сума *квантитативно* ограничена, те стога као куповно средство има ограничено деловање. Ова противречност између квантитативне ограничености и квалитативне неограничености новца нагони згртача блага да се свеједнако враћа Сизифову послу [послу који се бесконачно понавља]

⁹¹ „Злато? драгоцено, блештаво, црвено злато?... С нешто од њега може се црно учинити белим, ружно лепим, зло добрим, старо младим, кукавица јунаком, ниско племенитим. Зашто то, о богови Олимпа? Оно вам одвлачи свештеника од олтара, од здравим људима извлачи узглавље испод главе. Да, тај црвени роб ствара и раскида свете везе, благосиња проклетнице, прибавља пошту губавцу, довлачи лопове на сенаторске клупе и доноси им титуле, почастн и клањање. Он је тај који збаваној удовници привлачи просце... Проклета глино, покварена дрољо, што посеја раздор у народу...” (Шекспир: *Тимон Атињанин*.)

⁹² „Јер нешто горе од новца људски дух није измислио. Он преврће државе и гони људе из кућа; учећи злу мења мисли у људи, те се племенити обраћа срамоти рђавога; он наводи људе на сваку подлост и чини их кадрим за свако безбожно дело.“ (Софокле: *Антигона*.)

⁹³ „Похлепа за благом нада се и самог Плутона извући из утробе земљине.“ (Athenaeus: *Deipnosophistai*.)

акумулације. С њим је као и са освајачем света, који са сваком новом земљом осваја само нову границу.

Ко хоће да задржи злато као новац, а стога као елемент згртања блага, мора спречавати његово прометање, мора га спречавати да се као куповно средство не раствори у средство ужитка. Због тога згртач блага и жртвује своја телесна уживања златноме фетишу. Јеванђеље самоодрицања за њега је озбиљна ствар. С друге стране, он може одузети од промета у новцу само оно што му дадне у роби. Што више произведе, то ће више моћи да прода. Због тога су радиност, штедљивост и тврдичење његове главне врлине, а много продавати, мало куповати, сва његова политичка економија.⁹⁴

Уз непосредни облик блага иде и његов естетски облик, посед златних и сребрних роба. Овај посед расте с богатством буржоаског друштва. „Soyons riches ou paraissions riches.“ [Будимо богати, или изгледајмо богати.] (Diderot.) Тако се ствара делом све шире тржиште за злато и сребро, на коме се продају независно од њихових новчаних функција, а делом један латентан извор за притицање новца из којег се црпе особито у перnodима друштвених олуја.

Згртање блага испуњава различне функције у економији металног промета. Прва од тих функција произлази из оптицајних услова златне и сребрне монете. Видели смо како са сталним колебањем обима, цена и брзине робног промета, маса новца у оптицају неуморно надолazi и опада. Она дакле мора бити способна да се скупља и шири. Час се новац мора привући као монета и увући у промет, час се монета мора одгурнути као новац и изаћи из промета. Да би маса новца која стварно оптиче увек одговарала степену засићености прометне области, количина злата и сребра која се налази у некој земљи мора бити већа од оне која се налази у функцији монете. Овај услов новац испуњава кад се налази у облику блага. Резервоари блага служе уједно и као канали за притицање и као канали за отицање прометаног новца, тако да овај никад не препуњује своје оптицајне канале.⁹⁵

⁹⁴ „Повећати што се може више број продаваца сваке робе, смањити што се више може број купаца, то су осовине око којих се окрећу све мере политичке економије.“ (Verri: *Meditazioni* etc., стр. 52.)

⁹⁵ „За вођење трговине свакој је нацији потребна одређена сума готова новца која се колеба, те је већа или мања према захтевима прилика... Ова колебања, ова плима и осека новца, прилагођавају се измењеним ситуацијама без мешања владе... Оба кабла раде наизменце: кад је недовољно новца, полуге се искивају у новац; има ли полуга мало, новци се топе.“ (Sir D. North: *Discourses upon Trade*, стр. 22.)
Џон Стјуарт Мил, који је дуго био чиновник Источноиндијског друштва, потврђује да у Индији сребрни накит још увек функционисао непосредно као благо. „Чим интересна стопа стоји високо, шаље се сребрни накит у ковницу; чим стопа падне,

б) Платежно средство

У непосредном облику робног промета који смо досад посматрали постојала је иста величина вредности увек двојако: на једном полу као роба, на другоме као новац. Због тога су власници роба долазили један с другим у додир само као претставници еквивалената који постоје и на једној и на другој страни. Али се с развитком робног промета развијају околности ради којих се отуђивање робе временски раздваја од остварења њене цене. Биће довољно да овде назначимо само најпростије међу тим околностима. За производњу неке врсте робе треба више, за другу мање времена. Производња различних роба везана је за различна годишња доба. Нека се роба рађа на својем тржишту, друга мора путовати на удаљено тржиште. Због тога неки власник робе може да иступи као продавац пре него што неки други иступи као купац. Кад се међу истим лицима стално обнављају исти послови, онда се услови продаје роба регулишу према условима њихове производње. С друге стране, искоришћавање извесних врста роба, на пр. куће, продаје се за неки одређен период времена. Употребну вредност такве робе купац је стварно добио тек пошто рок истече. Он је дакле купује пре него што је плаћа. Неки власник робе продаје робу која постоји, други купује само као једноставин претставник иовца, односно као претставник будућег иовца. Продавац постаје *повериоцем*, купац *дужником*. Пошто се овде мења метаморфоза робе, односно развој њеног облика вредности, то и новац добија другу функцију. Он постаје *платежним средством*.⁹⁶

Карактери поверилаца или дужника потичу овде из простог робног промета. Промена облика тога промета даје продавцу и купцу ова нова обележја. Према томе, ове су улоге пре свега исто тако пролазне као и улоге купца и продавца, а играју их наизменце исти агенти промета који играју и оне улоге. Међутим, сада супротност има од самог почетка мање пријатан изглед и способна је за већу кристализацију.⁹⁷

враћа се отуд натраг.“ (J. St. Mill: *Evidence. Reports on Bankacts* 1857, бр. 2084.) Према једном парламентарном извештају од 1864 о увозу и извозу злата и сребра у Индији, превазишао је 1863 год. увоз злата и сребра извоз за 19,367.764 ф. ст. За последњих осам година, пре 1864, износио је вишак увоза над извозом племенитих метала 109,652.917 ф. ст. У току овог века исковано је у Индији далеко преко 200 милиона ф. ст.

⁹⁶ *Лутер* разликује новац као *куповно* и као *платежно средство*. „Нвнео си ми двоструку штету, јер нити могу овде да *платим*, ни тамо да *купим*.“ (Martin Luther: *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.* Wittenberg 1540.)

⁹⁷ О односима дужника и поверилаца међу енглеским трговцима у почетку 18 века: „Овде у Енглеској влада међу трговцима такав дух свирепости, какав се не

Али се исти карактери могу јавити и независно од робног промета. Тако се на пр. класна борба античког света поглавито креће у облику борбе између поверилаца и дужника и свршава се у Риму пропашћу плебејског дужника, којег замењује роб. У Средњем веку борба се завршава пропашћу феудалног дужника, који губећи привредну подлогу губи и политичку власт. Али се овде у новчаном облику — а однос између повериоца и дужника има облик новчаног односа — огледа само супротност између дубљих економских услова живота.

Вратимо се области робног промета. Оба еквивалента, роба и новац, не јављају се више истовремено на оба пола процеса продаје. Сад новац функционише прво као *мера вредности* при одређивању цене продате робе. Уговорена цена робе мера је купчеве обавезе, тј. новчане суме коју дугује за *одређен рок*. Затим функционише као *идеално куповно средство*. Ма да новац постоји само у купчевом обећању, он ипак постижава да роба пређе из руке у руку. Тек кад дође рок плаћању, ступа платежно средство стварно у промет, тј. прелази из купчеве у продавчеву руку. Прометно средство претварало се у благо зато што се прометни процес прекидао код прве фазе, односно што се преобразио у лик робе повлачио из промета. *Платежно средство* улази у промет, али тек пошто је роба из њега већ изишла. Новац више не служи за извршење процеса. Он га закључује самостално као апсолутна егзистенција прометне вредности, или општа роба. Продавац је робу претварао у новац да би помоћу новца задовољио какву потребу; згртач блага чини то зато да би робу сачувао у новчаном облику; дужни купац да би могао платити. Не буде ли платио, продаће му имовину иа бубањ. Тако вредносни лик робе, новац, постаје сада *самом сврхом продаје*, из друштвене нужности која проистиче из околности самог прометног процеса.

Купац претвара новац натраг у робу пре но што је робу претворио у новац, или извршује другу метаморфозу пре прве. Продавчева се роба промене, али своју цену остварује само у приватноправном основу на новац. Она се претвара у употребну вредност пре но што се претворила у новац. Извршење њене прве метаморфозе следује тек накнадно.⁹⁸

може наћи ни у којем другом друштвеном слоју ни у којој другој земљи на свету.“ (*An Essay on Credit and the Bankrupt Act*. London 1707, стр. 2.)

⁹⁸ Примедба уз друго издање. Из следећег цитата, који узјамљујем из свог списка од 1859, видеће се зашто се у тексту не осврћем на противни облик: „Обратно томе може се у процесу Н—Р новац отуђити као стварно куповно средство и тако се остварити цена робе пре но што се остварни употребна вредност новца, или пре но што се отуђи роба. Ово се на пр. свакодневно догађа у облику претплате. Или у облику у којем енглеска влада купује опијум од индијске раје... Али тада новац делује само у већ познатом облику куповног средства... Наравно да се и капитал

У сваком одређеном периоду прометног процеса претстављају приспеле обавезе којима је дошао рок суму цена оних роба, чија их је продаја назвала, Маса новца, потребна за остварење ове суме цена зависи у првом реду од оптицајне брзине платежних средстава. Њу одређују две околности: верижење односа поверљивца и дужника, тако да А добија новац од свог дужника В, а онда га даље исплаћује свом повериоцу С нтд. — као и временски размак између разних рокова плаћања. Ланац узастопних плаћања, или накнадних првих метаморфоза, битно се разликује од ранње посматраног преплетања метаморфозних низова. Оптицање прометног средства не само да је израз јединства продаваца и купаца, него баш само то јединство и постаје тек у новчаном оптицају и помоћу њега. Насупрот томе, кретање платежног средства изражава друштвено јединство које постоји већ пре тога кретања.

Једновременост и напоредост продаја и куповина постављају границе накнађивању монетарне масе брзином оптицаја. Напротив, у економнији платежног средства оне чине нову полугу. С концентрисањем плаћања на истом месту природно долази до стварања нарочитих установа и метода за њихово изравнавање. На пример, вирмани у средњевековном Лиону. Довољно је да се потраживања А-а од В-а, В-а од С-а, С-а од А-а нтд. упореде, па да се до извесног степена потру као позитивне и негативне величине. Онда остаје да се изравна још само биланс дуга. Што веће масе плаћања буду обухваћене концентрацијом, то ће биланс бити релативно мањн, а отуд и маса платежног средства у оптицају.

Функција новца као платежног средства садржи у себи једну непосредну противречност. Уколико се плаћања изравнавају, он функционисаће само идеално као рачунски новац, или мера вредности. Уколико се мора стварно платити, он не нступа као прометно средство, као само тренутни облик чијим се посредством врши размена материје, већ као индивидуално оваплоћење друштвеног рада, као самостална егзистенција прометне вредности, као апсолутна роба. Ова противречност избија у оном моменту продукционих или трговачких криза, који се зове криза новца.⁹⁹ До ње долази само онде где је непрекидни ланац узастопних плаћања и вештачки систем њихових изравнања потпуно

предуима у новчаном облику... Али ово становиште не спада у видик простог промета." (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, стр. 119, 120.)

⁹⁹ Кризу новца, како је у тексту дефинисана као нарочита фаза сваке опште кризе у производњи и трговини, треба добро разликовати од специјалне врсте кризе која се такође зове криза новца, али која може наступити самостално, тако да на индустрију и трговију делује тек реакцијом. То су оне кризе чији је центар кретања новчани капитал, и због тога су банка, берза и финансије њихова непосредна област. (Марксова примедба уз треће издање.)

развијен. Кад општи поремећаји, ма од куда потицали, погоде овај механизам, новац се из искључиво идеалног лика рачунског новца изненадно и непосредно претвара у звечећи новац. Тада га профане робе више не могу заменити. Употребна вредност робе постаје без вредности, а вредност јој ишчезава пред својим властитим обликом. У просветитељској надмености, коју је било изазвало пијанство просперитета, буржуј је још малочас објављивао да је новац само опсена! Само је роба новац. Само је новац роба! бруји сада међународним тржиштем. Као што јелен риче за свежом водом, тако сада његово срце вапије за новцем, тим јединим богатством.¹⁰⁰ У кризи се супротност између робе и лика њене вредности, новца, уздиже до апсолутне противречности. Због тога је овде свеједно у коме се облику новац јавља. Глад за новцем остаје иста, па било да се има платити у злату или у кредитном новцу, рецимо у банкнотама.¹⁰¹

Посматрајмо сад укупну суму новца која оптиче у неком датом периоду времена. Кад је дата брзина оптицаја прометних и платежних средстава, онда ће та укупна сума бити једнака суми робних цена које се имају остварити, више сума плаћања којима пада рок, мање износ плаћања која се пребијају, и напослетку мање број оптицаја у којима исти комад новца наизменично функционише сад као прометно, сад као платежно средство. На пример: сељак је своје жито продао за 2 ф. ст. које на тај начин служе као прометно средство. Сад се он њима користи да плати дуг коме је дошао рок, за платно које је био узео од ткача. Исте ове 2 ф. ст. функционишу сад као платежно средство. Иза тога ткач купује библију за готово — оне опет функционишу као

¹⁰⁰ „Ово изненадно пребацивање из кредитног у монетарни систем додаје практичној паници и теоријско зграњавање, и агенти промета јеже се пред непроциљивом тајном својих властитих односа. (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, стр. 126.) „Сиротиња је без посла јер богаташи немају новца да је запосле, иако као и раније располажу истим земљиштем и истом радном снагом потребном за производњу животних намирница и одећа. А право богатство нације састоји се у њима, а не у новцу.“ (John Bellers: *Proposals for raising a Colledge of Industry*. London 1696, стр. 3.)

¹⁰¹ Ево како „amis du commerce“ [пријатељи трговине] експлоатишу овакве моменте: „Једном приликом (1839) подигне пред једним својим пријатељем неки старн зеленашки бацкар (из Ситија) поклопац на путу своје приватне канцеларије, показа му замотуљке новчаница и рече са очитим изразом радости да ту лежи 600.000 ф. ст. у папиру; он их задржава да би изазвао оскудицу у новцу. После 3 часа по подне бацкар их на тржиште.“ (*The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*. London 1864, стр. 81.) Полузванични органи („The Observer“) пише 24 априла 1864: „Круже чудни гласови о средствима која су неки употребили да изазову оскудицу у новчаницама... Ма колико да изгледа неоправдано веровати да је ма које такво средство било употребљено, гласови о томе били су толико раширени да заслужују помена.“

прометно средство — итд. Услед тога, чак и кад је дата цена, брзина новчаног оптицаја и економија у плаћању, ипак се новчана маса која оптиче у одређеном периоду, рецимо у један дан, више не поклапа с масом прометаних роба. У оптицају се налази новац који претставља робе давно извучене из промета, а оптичу робе чији ће се новчани еквивалент тек у будућности појавити. С друге стране, плаћања уговорена у неки дан, и плаћања којима тог истог дана истиче рок, скроз су несамерљиве величине.¹⁰²

Кредитни новац проистиче непосредно из функције коју новац има као платежно средство, на тај начин што обвезнице за продату робу опет оптичу ради преношења потраживања дуга. С друге стране, са ширењем кредита ширн се и функција новца као платежног средства. Као такав он добија својствене животне облике у којима обитава сферу крупних трговииских трансакција, док су златна и сребрна монета потиснуте поглавито у сферу ситне трговине.¹⁰³

Кад робна производња достигне висину и опсег извесног степена, функција новца као платежног средства почиње продирати и изван

¹⁰² „Износ куповина или погодаба извршених или закључених у току извесног дана нема утицаја на количину новца која је тога дана у оптицају; напротив, у већини случајева тај ће износ бити изражен најразличитијим вученим меницама које гласе на новчане суме које ће тек у неко касније време бити у промету... Данас издате менице и данас отворени кредити не морају се ни у чему поклапати са сутрашњим или прекосутрашњим, нити у укупној суми, нити у висини појединачних износа, нити у дужним рокова. Напротив, многим данас издатим меницама и одобренним кредитима паће рок плаћања у исти дан кад и маси других обавеза које су раније постале о најразличитијим датумима. Често меницама које имају рокове од 12, 6, 3 или 1 месеца пада плаћање управо у исти дан, те се тако повећава маса обавеза које се тога дана имају измирити.“ (*The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England. Edinburgh 1845, стр. 29, 30* и даље.)

¹⁰³ Ради примера колико мало стварно новца улази у саме трговачке операције, ево шеме једне од највећих лондонских трговачких кућа (Morrison, Dillon and Co.) о њеним годишњим приходима и расходима. Њене трансакције у 1856 г. које су износиле многе милионе фунти, скраћене су на размер од једног милиона.

ПРИМАЊА

Трговачке и банкарске менице с роком	533.596
Чекови банкара итд. на виђење	357.715
Новчанице земаљских банака	9.627
Новчанице Енглеске банке	68.554
Злато	28.089
Сребро и бакар	1.486
Поштанске новчане упутнице	933

ИЗДАВАЊА

Менице с роком	302.674
Чекови на лондонске банкаре	663.672
Новчанице Енглеске банке	22.745
Злато	9.427
Сребро и бакар	1.484

Укупна сума . . . . . 1,000.000   Укупна сума 1,000.000

(Report from the Select Committee on the Bankacts. Јули 1858 стр. LXXI.)

области робног промета. Он постаје општом робом уговора.¹⁰⁴ Ренте, порези итд. претварају се из натуралних давања у новчана плаћања. Колико је ово условљено читавим устројством процеса производње, доказује нам на пр. двапут пропали покушај Римског царства да сва давања наплаћује у новцу. Страховита беда француског сељака под Лујем XIV, коју су Боагијбер, маршал Вобан и други тако речито жигосали, није се могла стављати на терет само великим порезима него и претварању натуралне порезе у новчану.¹⁰⁵ Кад, међутим, у Азији натурални облик земљишне ренте, који је тамо уједно и главни елемент државне порезе, почива на таквим односима производње који се непроменљиво репродукују као природни односи, онда такав начин плаћања утиче са своје стране да се одржи стари начин производње. Он је једна од тајни самоодржања турске државе. Буде ли у Јапану спољна трговина, коју му је Европа наметнула, повукла за собом претварање натуралне ренте у новчану, онда ће његовој узорној земљорадњи одзвонити. Уски економски услови њеног опстанка распашће се.

У свакој земљи временом се устале извесни општи рокови плаћања. Ти рокови, ако не узмемо у обзир и друге циклусе репродукције, делимично почивају на природним условима производње који су везани за мењање годишњих доба. Исто се овако уређују и плаћања која не потичу непосредно из робног промета, као порези, ренте итд. Новчана маса, која у извесне дане преко године затреба да се изврше плаћања разбацана по читавој површини друштва, изазива периодичне али сасвим површне поремећаје у економији платежних средстава.¹⁰⁶ Из закона о

¹⁰⁴ „Карактер трговинског промета променио се у томе правцу да је, наместо давања и узимања добара, ступио једино однос продаје и плаћања. Због овога су се све врсте промета... свеле на чисто новчане послове.“ (*An Essay upon Publick Credit*. 3 изд. London 1710, стр. 8.)

¹⁰⁵ „Новац је постао целат за све ствари.“ Финансијска је вештина „реторта у којој се ужасна количина добара претвара у пару, да би се добно онај судбоносни талог (новац)“. „Новац објављује рат читавом људском роду.“ (*Boisguillebert: Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*. Изд. Daire, *Economistes financiers*. Paris 1843, св. I, стр. 413, 419, 417.)

¹⁰⁶ Пред парламентарном анкетном комисијом од 1826 изнео је г. Крег следећи случај: „На духовски понедељак 1824 била је у Единбургу таква огромна тражња новчаница, да у 11 часова инсмо у рукама имали више ни једне једине. Слали смо редом у разне банке да узмемо што на зајам, али не могосмо ништа добити и многе су се трансакције могле извршити једино помоћу slips of paper (цедуља). Али у 3 часа по подне све су се новчанце већ биле вратиле у банке из којих су изишле. Само су прешле из једних руку у друге. Ма да ефективни просечни промет новчаница у Шкотској износи мање од 3 милиона ф. ст., ипак се о разним роковима плаћања преко године мора на тржиште бацити свака новчаница која се налази у банкама, у свему око 7 милиона фунти. У тим приликама новчанце имају да изврше само једну једну, специфичну функцију, а чим је изврше, враћају се натраг у

брзини оптицаја платежних средстава излази да за сва периодична плаћања, ма какав им извор био, *потребна маса платежних средстава стоји у управној сразмери према дужини плаћених периода.*¹⁰⁷

Развитак новца као платежног средства приморава на нагомилавање новца за плаћање дужних сума о року. С напретком буржоаског друштва ишчезава згртање блага као самосталан облик богаћења, али напротив расте с њиме у облику *резервних фондова платежних средстава.*

в) Светски новац

Излазећи из унутрашње прометне области, новац опет скида са себе локалне облике које је у њој имао: облике мерила цена, монете, ситиог новца и знака вредности, и враћа се у првобитни полужни облик племенитих метала. У светској трговини робна вредност постаје универзална, и зато њен самостални лик ступа пред робе као *светски новац.* Тек на светском тржишту новац функционише у пуном смислу као роба чији је природни облик уједно и непосредан друштвени облик остварења *људског рада in abstracto* [узетог уопште]. Начин његова живота постаје адекватан његовом појму.

У унутрашњој прометној области може само једна роба да служи као *мера вредности*, а отуд као новац. На светском тржишту служе као *мера вредности* две робе: злато и сребро.¹⁰⁸

банке из којих су изншле.“ (John Fullarton: *Regulation of Currencies*. 2 изд. London 1845, стр. 85, примедба.) Ради разумевања додаћемо да у Шкотској у време кад је Фулартон ово писао, нису за депозите издавани чекови већ само новчанице.

¹⁰⁷ На питање, „да ли би истих 6 милиона (у злату) било довољно за промет, ако се у годишњем саобраћају треба да обрне 40 милиона“, одговара *Пети мајсторски* као и иначе: „Одговарам: да; јер ако би се обрт вршио у тако *кратким роковима*, тј. недељно, као што се врши у саобраћају сиромашних занатлија и најамних радника, за које је свака субота дан плаћања, онда би већ и $\frac{40}{52}$ милиона подмирило потребу готова новца за обрт од 40 милиона. Али ако је обрт тромесечан, као што се у нас плаћају закупнине и порези, онда треба 10 милиона. Па због тога, ако узмемо да је просечни обртни период између 1 и 13 недеља, онда морамо наћи средњу и сабрати 10 милиона и $\frac{40}{52}$ милиона, од чега половина износи отприлике $5\frac{1}{2}$ милиона. Дакле би овај износ био довољан.“ (William Petty: *Political Anatomy of Ireland 1672*. Изд. London 1691, стр. 13, 14.)

¹⁰⁸ Отуд и јесте бесмислено свако законодавство које националним банкама прописује да као благо гомнлају само онај племенити метал који функционише као новац у унутрашњости земље. Познате су на пр. оне „лепе сметње“ које је Енглеска банка сама себи створила. — О великим историјским епохама мењања релативне вредности злата и сребра види Karl Marx: *Zur Kritik etc.* стр. 136 и даље. — Додатак уз друго издање: Сер Роберт Пил покушао је својим *Законом о банкама (Bankact)* од 1844 да нађе излаза из невоље тиме што је Енглеској банци дозволио издавање новчаница на сребрним bullion [сребрне полуге], али с тим да

Светски новац функционише као опште платежно средство, као опште куповно средство и као апсолутно друштвено оваплоћење богатства уопште (енглески: *universal wealth*). Преовлађује функција платежног средства, за изравнавања међународних биланса. Отуда лозинка меркантилног система и јесте — *трговински биланс!*¹⁰⁹ Као интернацио-

сребрна залиха никад не премаши $\frac{1}{4}$ златне. Код тога је сребро рачунато по цени коју је (у злату) имало на лондонском тржишту. (Уз четврто издање. — Надамо се опет у епохи јаке промене односа вредности између злата и сребра. Пре неких 25 година био је однос вредности злата према сребру = $15\frac{1}{2}:1$, сада (1890) износи око 22:1, и још сребро стално пада према злату. Ово је битно последња преврата у начину производње ова два метала. Раније се злато добивало скоро једино испирањем златоносних алувијалних слојева, посталих распадањем златоносних кварцних стена. Сада овај метод више није довољан и потиснут је у позадину обрађивањем самих златоносних кварцових жица, што се раније радило само у другом реду, ма да је тај поступак већ и старима (Диодор, III, 12—14) био добро познат. С друге стране, не само да су на западним америчким кршевима откривена огромна лежишта сребра, већ су и ова као и мексикански сребрни рудници учињени приступачним помоћу железница, што је омогућило да се довози модерна машинерија и гориво, а услед тога и да се добијају највеће количине сребра с најмање трошкова. Међутим, велика је разлика како се један и други метал налазе у жицама руда. Злато је већином чисто, али растурено у белутку у сићушним количинама; због тога се читава жица мора дробити и злато испирати, односно извлачити помоћу живе. У овом случају долази на 1,000.000 грамова белутка често једва 1 до 3, веома ретко 30 до 60 грамова злата. Сребра ретко има чистога, али се зато налази у властитим рудама које се сразмерно лако одвајају од жице и које садрже већином 40 до 90% сребра; или се пак налази у мањим количинама у бакарним, оловним и другим рудама, око којих се и самих рад исплати. Већ и из овога излази да се, док се рад око производње злата пре повећава не смањује, рад око производње сребра знатно смањило, што сасвим природно објашњава пад вредности сребра. Овај би се пад вредности изразио још већим падом цене, кад се цене сребра још и данас не би одржавале на висини вештачким средствима. Али је сребро благо Америке засад тек малим делом приступачно, те су јаки изгледи да ће вредност сребра још дуго времена и даље падати. Томе још више мора допринети релативно опадање потребе за сребром за потребне и луксузне артикле, и његово замењивање платираном робом, алуминијумом итд. По овоме се може проценити колика је утопија кад биметалисти замисљају да би интернационални присилни курс опет изгуро сребро на стари однос вредности од $1:15\frac{1}{2}$. Пре је веровати да ће сребро и на светском тржишту све више и више губити своје новчано својство. — Ф. Е.)

¹⁰⁹ Противници меркантилног система, који је сврху светске трговине гледао у изравнању активног трговинског биланса златом и сребром, са своје стране су скроз погрешно разумели функцију светског новца. Да је криво схватање интернационалног кретања племенитих метала само огледало кривога схватања закона који регулишу масу прометних средстава, опширио сам доказао говорећи о Рикарду (*Zur Kritik etc.*, стр. 150 и даље). Његову криву догму: „Неповољан трговински биланс увек је само последица преобиља прометних средстава... Узрок извозу кованог новца јесте његова јевтиноћа и он није последња, већ узрок неповољног биланса“ налазимо стога већ и у Барбона: „Изравнање трговинског биланса, ако га уопште буде, није узрок што се новац из земље извози. Овај је извоз напротив

нално куповно средство служе злато и сребро углавном кад год се изне-
нада пореметн обична равнотежа размене материја међу различн наци-
јама. Напоследку, као апсолутно друштвено оваплоћење богатства злато
и сребро служе тамо где се не ради ни о куповању ни о плаћању, него
се врши пренос богатства из једне земље у другу и где је ово прено-
шење у облику других роба искључено, било услед коњунктура робног
тржишта, било услед саме сврхе која се жели постићи.¹¹⁰

Свакој земљи потребан је резервни фонд за промет на светском
тржишту, као год и за унутрашњи промет. Према томе, функције блага
потичу делом из функције новца као унутрашњег прометног и плате-
жног средства, делом из његове функције као светског новца.^{110a} У овој
последњој улози новац мора бити стварна новчана роба; физички злато
и сребро. Због тога *Џејмс Стјуарт* изрично карактерише злато и сребро
као *money of the world* [светски новац] за разлику од њихових чисто
локалних заступника.

Ток златне и сребрне реке двострук је. С једне стране, она се из
својих извора разлива широм читавог светског тржишта, где је раз-
личне националне прометне области прихватају у различитом обиму и
пуштају у своје оптицајне канале да замени излизане златне и сребрне
новце, да послужи као материјал за луксузну робу и да се укочи у

последница разлике у вредности племенитих метала у различн земљама." (N. Barbon: *A Discourse concerning coining etc.*, стр. 59, 60.) Мекелек у *The Literature of Political Economy, a classified Catalogue*, London 1845, хвали Барбона ради ове антици-
пације, али свесно избегава да ма и помене наивне облике у каквим се у Барбона
још јављају апсурдне претпоставке „currency principle“-а. Врхунац бескритичности,
па чак и нечасности, чине у том каталогу одељци о историји теорије новца, где
Мекелек само маше репом као чанколиз лорда Оверстона [некадашњег банкара
Лојда], којег назива „facile princeps argentariorum“ [истинским краљем банкара].

¹¹⁰ На пример код супсидија, новчаних зајмова за вођење рата, или да би се
банкама опет омогућиле исплате у металном новцу итд., вредност може бити нужна
непосредно у новчаном облику.

^{110a} Примедба уз друго издање. „Не бих могао пожелети уверљивијега доказа
за то колико су, у земљама с металном валутом, установе за прикупљање металног
блага способне да одговоре свима захтевима измирења интернационалних обавеза
без никакве приметне потпоре из опште прометног фонда, него што је лакоћа којом
је Француска, тек што је почела да се опоравља од последница пустошне неприја-
тељске инвазије, била кадра да у току од једва 27 месеци исплати ратну отштету
од близу 20 милиона ф. ст. савезничким силама, а уз то знатан део још у металном
новцу, а да новчани оптицај у земљи није био приметно ограничен нити поремећен,
нити су менични курсевн имали колебања која би могла забринути.“ (Fullarton: *Regulation of Currencies*, стр. 191.) (Уз четврто издање. — Још снажнији доказ имамо
у лакоћи којом је иста Француска од 1871 до 1873 за 30 месеци била кадра да
исплати преко десет пута већу ратну отштету, која је такође знатним делом била
у металном новцу. — Ф. Е.)

блага.¹¹¹ Ово се прво кретање омогућује непосредним размењивањем националних радова који су остварени у робама, са радом који су у злату и сребру оствариле земље које производе племените метале. С друге стране, злато и сребро једнако се крећу тамо и амо између разних националних прометних области. Ово кретање прати непрекидне осцилације *меничног течаја*.¹¹²

Земље с развијеном буржоаском производњом, где су у банкама блага у масама сконцентрисана, ограничавају та блага на минимум који захтевају њихове специфичне функције.¹¹³ Очита препуњеност новчаних резервоара изнад њиховог просечног нивоа безмало је увек знак застоја у робном промету, односно знак прекинутог тока метаморфозе робе.¹¹⁴

¹¹¹ „Новац се раздељује међу нације сразмерно њиховим потребама.. јер га увек привлаче робе.“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, стр. 916.) „Рудници који непрекидно дају злато и сребро лиферију довољно да свака нација добије ту потребну меру.“ (J. Vanderlint: *Money answers etc.*, стр. 40.)

¹¹² „Менични курсеви пењу се и падају сваке седмице; неко време стоје високо за неку нацију, а у друго време исте године држе се исто тако високо против ње.“ (N. Barbon: *A Discourse concerning coining etc.*, стр. 39.)

¹¹³ Ове различите функције могу доћи у опасан судар чим се дода и функција фонда за конвертовање новчаница.

¹¹⁴ „Вншак злата изнад безусловних потреба унутрашњег промета мртва је залиха и не доноси добитка земљи која га има; само што се у спољној трговини извози и опет увози.“ (John Bellers: *Essays etc.*, стр. 12.) „Шта треба радити кад имамо сувише кованог новца? Можемо новце којима је тежина прописна стопити и прерадити у сјајно столно посуђе, судове и предмете од злата и сребра, или их извести као робу онамо где су потребни и где их траже, или их можемо дати у зајам на камате онамо где каматњак високо стоји.“ (W. Petty: *Quantulumcunque etc.*, стр. 39.) „Новац је само сало на телу државе. Буде ли га мало превише, тело ће се теже кретати, као што ће бити болесно ако га буде одвише мало... Као што сало олакшава игру мишића и даје храну кад нема животних намирница, као што попуњује неравнине и улепшава читаво тело, тако и новац олакшава држави кретање, доноси животне намирнице из иностранства кад је у земљи оскудица, изравнава потраживања дуга... и улепшава целину; на сваки начин“, велл на крају са иронијом, „у првом реду оне који га врло много имају.“ (W. Petty: *Political Anatomy of Ireland*, стр. 14.)

ДРУГИ ОДЕЉАК

ПРЕТВАРАЊЕ НОВЦА У КАПИТАЛ

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ПРЕТВАРАЊЕ НОВЦА У КАПИТАЛ

1. Општи образац капитала

Робни промет је полазна тачка капитала. Овај се јавља само тамо где су робиа производња и трговина већ достигли *известан степен раз-
витка*. Светска трговина и светско тржиште отварају у 16 столећу
модерну историју капитала.

Изузмемо ли материјалну садржину робног промета, тј. размену
различних употребних вредности, и посмотримо ли једино економске
облике које тај процес рађа, наћи ћемо да је *новац* његов последњи
производ. Овај последњи производ робног промета *први је облик* у
коме се *јавља капитал*.

У историјском погледу капитал ступа пред земљишну својину
свугде у први мах у облику новца, као *новчани иметак*, као трговачки
и зеленишски капитал.¹ Али немамо нужде гледати унатраг у историју
капиталовог постања, да би се увидело да је новац први облик његовог
манифестовања. Иста се повест свакодневно одиграва пред нашим
очима. Још увек сваки нови капитал ступа на позорицу, тј. на тржиште,
било робно, радио, или новчано, у први мах као новац, као новац који
путем одређених процеса треба да се претвори у капитал.

Новац као новац и новац као капитал разликују се у први мах само
различним обликом свога промета.

Непосредни облик робног промета јесте $P-N-P$, претварање робе
у новац и поновно претварање новца у робу, *продавање ради куповања*.
Али поред овог облика нагазимо и други, специфично различит облик
 $N-P-N$, претварање новца у робу и поновно претварање робе у новац,

¹ Две француске пословице: „Nulle terre sans seigneur“ [Нема земље без го-
сподара] и „L'argent n'a pas de maître“ [Новац нема господара] јасно обележавају
супротност између власти велепоседа, која почива на односима личне зависности
и господства, и безличне власти новца.

куповање ради продавања. Новац, који у свом кретању описује овај последњи круг, претвара се у капитал, постаје капитал, па је већ и по својој одредби капитал.

Погледајмо изближе промет $H—P—H$. Као и прост робни промет пролази и он кроз две супротне фазе. У првој фази, $H—P$, куповини, претвара се новац у робу. У другој фази, $P—H$, продаји, роба се враћа у облик новца. А јединство обеју фаза плод је читавог кретања које размењује новац за робу и исту робу опет за новац, које купује робу да би је продало, или, ако оставимо по страни формалне разлике између куповине и продаје, које новцем купује робу, а робом новац.² Резултат којим се читав процес окончава јесте *размена новца за новац*, $H—H$. Кад за 100 ф. ст. купим 2.000 фунти памука, па ове 2.000 фунти памука препродам за 110 ф. ст., онда сам на крају крајева разменио 100 ф. ст. за 110 ф. ст., разменио сам новац за новац.

Међутим сад је доиста очевидно да би прометни процес $H—P—H$ био без смисла и садржаја ако би се овим обилазним путем имале трампити две једнаке новчане вредности, дакле на пр. 100 ф. ст. за 100 ф. ст. Несравњиво би простији и поузданији остао метод згртача блага, који својих 100 ф. ст. задржава код себе уместо да их излаже опасностима промета. С друге стране, било да трговац препрода за 110 ф. ст. памук који је купио за 100 ф. ст., било да га се мора отарасити за 100 ф. ст., па чак и за 50 ф. ст., под свима околностима његов је новац описао нарочито и оригинално кретање, сасвим друкчије него ли у простом робном промету, на пр. у руци сељака који прода жито и с добијеним новцем купи одело. Важно је дакле да се прво окарактеришу разлике у облику кружних токова $H—P—H$ и $P—H—P$. То ће уједно донети и објашњење суштинске разлике која се крије иза тих разлика по облику.

Погледајмо најпре, што је заједничко обадвама облицима.

Оба кружења растављају се на исте две супротне фазе, иа $P—H$, продају, и на $H—P$, куповину. И у једној и у другој фази стоје један према другом иста два стварна елемента, роба и новац, као и два лица под истим економским маскама, продавац и купац. Оба кружења јединство су истих супротних фаза, и оба се пута ово јединство постижава иступањем тројице уговарача, од којих један само продаје, други само купује, а трећи наизменце купује и продаје.

Али оно што већ од почетка одваја ова два кружна тока, $P—H—P$ и $H—P—H$, јесте *обрнути ред* којим теку супротне фазе промета. Прост робни промет почиње продајом а завршава се куповином, промет новца као капитала почиње куповином, а завршава се продајом. Тамо је роба,

² „Новцем купујемо робу, робом новац.“ (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, стр. 543.)

овде је *новац* полазна и завршна тачка кретања. Извршењу читавога процеса служи као посредник у првом облику *новац*, у другом обратно *роба*.

У промету $P—H—P$ новац се на крају претвара у робу која служи као употребна вредност. Новац је дакле коначно *издат*. У обратном облику, $H—P—H$, купац издаје новац да би као продавац примио новац. Купујући робу он баца новац у промет да би га оданде поново извукао продајући исту робу. Он пушта новац из руке само са задњом намером да га се поново дочепа. Зато је његов новац само *предујмљен*.³

У облику $P—H—P$ *исти комад новца* премешта се два пута. Продавац га добија од купца, а после њиме исплаћује другог продавца. Целокупни процес, који почиње примањем новца за робу, завршава се издавањем новца за робу. У облику $H—P—H$ случај је обрнут. Оно што се овде двапут премешта *није исти комад новца*, већ *иста роба*. Купац је добија из руке продавца и уручује је неком другом купцу. Као што у простом робном промету *двократно премештање истог комада новца* постиже његово *дефинитивно прелажење из једне руке у другу*, тако овде *двократно премештање исте робе изазива враћање новца на његову прву полазну тачку*.

Враћање новца на своју полазну тачку не зависи од тога да ли се роба продаје скупље но што је била купљена. Ова је околност од утицаја само на *величину новчане суме* која се враћа. Сам феномен враћања збива се чим се купљена роба опет прода, дакле чим се кружење $H—P—H$ потпуно опише. У овоме је дакле чулно приметна разлика између промета *новца као капитала* и његовог промета као простог новца.

Кружење $P—H—P$ потпуно је завршено чим продаја неке робе донесе новац који ће куповина неке друге робе опет однети. Само се обнављањем, или *понављањем* читавог процеса може десити да се новац ипак врати на своју полазну тачку. Кад продам квартал жита за 3 ф. ст. и с те 3 ф. ст. купим одело, за мене су те 3 ф. ст. дефинитивно издате. С њима немам више никаква посла. Оне припадају продавцу одела. Продам ли сад још један квартал жита, онда ми се новац враћа, али не услед прве трансакције, већ само зато што сам је поновио. Он се поново удаљава од мене чим другу трансакцију изведем до краја и поново купим. Дакле у промету $P—H—P$ издавање новца нема никаква посла с његовим враћањем. Напротив, у $H—P—H$ враћање новца условљено је самим начином на који је издат. Не буде ли враћања, значи или да операција није

³ „Кад се нека ствар купи ради препродаје, онда се на то употребљена сума назива *предујмљеним новцем*; а ако се не купи да би се поново продала, можемо рећи да је сума *утрошена*.“ (James Steuart: *Works. etc.*, св. I, стр. 274.)

пошла за руком или да је процес прекинут и још није завршен, јер му недостаје друга фаза, продаја, која куповину допуњује и завршава.

Кружење $P-N-P$ полази од крајње тачке коју чини нека роба, а завршава се крајњом тачком коју чини нека друга роба, која испада из промета и упада у потрошњу. Отуда је његов крајњи циљ потрошња, задовољавање потреба, једном речи употребна вредност. Напротив, кружење $H-P-H$ полази од новца као крајње тачке и на крају се враћа на исту крајњу тачку. Отуда је сама прометна вредност она побуда која га покреће и циљ који га одређује.

У простом робном промету имају обе крајње тачке исти економски облик. И једна и друга јесу роба. Уз то су још и робе једнаке величине вредности. Али су оне квалитативно различне употребне вредности, на пр. жито и одело. Садржину кретања сачињава овде размена производа, мењање различних материја које претстављају рад друштва. Другојаче је у промету $H-P-H$. Он се на први поглед чини без садржаја јер је таутологичан, јер му је завршна тачка пуко понављање полазне тачке. Обе крајње тачке имају исти економски облик. Обе су новац, дакле не квалитативно различне употребне вредности, јер је новац управо преобразени лик роба, лик у коме су њихове посебне употребне вредности ишчезле. Разменити прво 100 ф. ст. за памук, а онда опет тај памук за 100 ф. ст., дакле обилазним путем новац за новац, исто за исто, изгледа да је радња и бесциљна и апсурдна.⁴ Новчана сума може се од новчане суме разликовати уопште само величином. Тога ради процес $H-P-H$ не црпи свој садржај из некакве квалитативне раз-

⁴ „Не размењује се новац за новац“, довикује Мерсије де ла Ривијер меркантилистима. (*L'Ordre naturel etc.*, стр. 486.) У једној књизи која *ex professo* [по позиву] говори о „трговини“ и „шпекулацији“ може се прочитати и ово: „Свака се трговина састоји у размењивању стварних различних врста; а добит (за трговца?) потиче баш из те различности. Разменити фунту хлеба за фунту хлеба... било би без икакве добити... отуда она корисна разлика између трговине и коцке, која је само размена новца за новац.“ (Th. Corbet: *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained*. London 1841, стр. 5.) Ма да Корбет не види да је $H-H$, размењивање новца за новац, карактеристичан облик промета не само трговинског већ и свакога капитала, он бар признаје да једна врста трговине, шпекулација, има овај облик заједно с коцком; али онда долази Мекелек и налази да је куповање ради продавања шпекулисање, те да према томе отпада разлика између трговине и шпекулације. „Сваки посао у коме неко купи производ да би га опет продао устварно је шпекулација.“ (MacCulloch: *A Dictionary practical etc. of Commerce*. London 1847, стр. 1009.) Несравњиво наивније вели Пинто, Пиндар амстердамске берзе: „Трговина је коцка (ову је реченицу зајмио из Локеа), а из просјака се не може извући добитак. Кад би кроз дуже време сви играчи изгубили све, морало би им се вратити највећи део добитка ако би се хтело да се игра понови.“ (Pinto: *Traité de la Circulation et du Crédit*. Amsterdam 1771, стр. 231.)

личности својих крајњих тачака, јер обе су новац, него из њихове квантитативне различности. На крају се из промета извучи више новца но што је у почетку у њ било убачено. Памук купљен за 100 ф. ст. прода се опет на пр. за 100 + 10 ф. ст., или 110 ф. ст. Због тога је потпун облик овог процеса $H-P-H'$, где је $H' = H + \Delta H$, тј. једнак првобитно предујмљеној новчаној суми више извешан пораст. Овај пораст, или вишак преко првобитне вредности називам — *вишак вредности* (енглески: *surplus value*). Ту се првобитно предујмљена вредност, дакле, у промету не само одржава него и мења своју величину, добија вишак вредности, другим речима *оплођује се*. А ово кретање претварању у капитал.

Могућно је, додуше, да у $P-H-P$ обадва екстрема P и P' на пр. жито и одело, буду квантитативно различне величине вредности. Може сељак да прода жито изнад вредности или да купи одело испод вредности. Може га и продавац одела са своје стране преварити. Али за сам овај облик промета оваква различност вредности остаје случајна. Он не губи сваку разумност и смисао као процес $H-P-H$ ако су оба екстрема, на пр. жито и одело, еквиваленти. Напротив, код њега је ова еквивалентност услов за нормалан ток.

Понављање или обнављање продаје ради куповине налази, као и сам овај процес, своју меру и сврху у крајњој сврси која лежи ван њега, у потрошњи, у задовољавању одређених потреба. Напротив је у куповању ради продавања почетак исти као и завршетак, тј. новац, прометна вредност, а већ ово чини да је кретање бесконачно. Свакако, из H је постало $H + \Delta H$, из 100 ф. ст. 100 + 10. Али, посматрамо ли их чисто квантитативно, 110 ф. ст. исто су што и 100 ф. ст., наиме новац. А квантитативно посматрамо, 110 ф. ст. ограничена су сума вредности као и 100 ф. ст. Кад би се ових 110 ф. ст. издало као новац, оне би испале из своје улоге, не би више биле капитал. Повуку ли се из промета, окамениће се у благо и неће им прирасти ни једна пара, ма дажале до судњег дана. Према томе, кад се већ ради о оплођавању вредности, онда иста потреба оплођавања постоји и за 110 ф. ст. као што је постојала за оних 100 ф. ст., пошто су обе суме само ограничени изрази прометне вредности, дакле пошто обе имају исти позив да се ширењем приближују апстрактном богатству. Додуше, првобитно предујмљена вредност од 100 ф. ст. за момент се разликује од 10 ф. ст. вишка вредности који јој је прирастао у промету, али ова разлика одмах онет нишчежава. На завршетку процеса не долази на једној страни оригинална вредност од 100 ф. ст., а на другој вишак вредности од 10 ф. ст., него једна вредност од 110 ф. ст., која се налази потпуно у оном облику који и треба да има да би отпочела процес оплођавања као и прво-

битних 100 ф. ст. На завршетку кретања новац излази опет као почетак кретања.⁵ Због тога завршетак сваког појединачног кружења у коме се извршује куповање ради продавања, сам собом чини почетак за ново кружење. Прост робни промет — продавање ради куповања — служи као средство за крајњи циљ који се налази ван промета, за присвајање употребних вредности, за задовољење потреба. Насупрот томе, промет новца као капитала циљ је самом себи, јер се *оплођавање вредности* збива једино у оквиру овог стално обнављаног кретања. Отуда капиталовом кретању нема мере.⁶

Као свестан носилац овог кретања, власник новца постаје капиталиста. Његова је личност, или боље рећи његов је цеп полазна и повратна тачка новца. *Објективни садржај* онога промета — оплодња вредности — његова је *субјективна сврха*, и као *капиталиста*, тј. као персонификован, вољом и свешћу обдарен капитал, функционише он

⁵ „Капитал се делн... на првобитни капитал и на добит, прираштај капиталов... ма да се у самој пракси овај прираштај одмах додаје капиталу и заједно с њим ставља у покрет.“ (F. Engels: *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie u Deutsch-französische Jahrbücher*, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx, Paris 1844, стр. 99.)

⁶ *Аристотел* ставља *економике* насупрот *хрематистици*. Уколико је вештина привређивања. економике се ограничава на набављање добара потребних за живот и корисних за кућу или државу. „Право богатство (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) састоји се из оваквих употребних вредности; јер количина такве врсте посуда, довољна за добар живот, није без граница. Али има и друга врста вештине привређивања која се већном, и с правом, зове *хрематистика*, и по којој изгледа да богатству и поседу нема граница. *Трговина робом* („ἡ κερμηλή“ значи дословно крчмљење, а *Аристотел* узима овај облик јер у њему преовлађује употребна вредност) не спада од природе у хрематистику, јер се овде размена односи само на оно што је самим њима (купцу и продавцу) потребно.“ Због тога је, разлаже он даље, првобитни облик трговине и била *трампа*, али је њеним распрострањем нужно постао *новац*. Кад је новац био знаћен, морала се трампа нужно развити у *керμηλή*, у трговину робом, а ова се, у противречности према својим ранијим тенденцијама, изградила у хрематистику, у вештину правити новац. *Хрематистика* се од економике разликује у томе „што је за њу *промет* извор богатства (πολιτικὴ χρηματικὴ... οὐκ χρηματικὴ διαβολή). А око новца изгледа да се окреће зато што је *новац* почетак и крај овакве врсте размене (τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Стога је и богатство, за којим хрематистика тежи, *неограничено*. Наиме, каогод што је свака вештина која у свом циљу не види средство већ крајњу сврху неограничена у својем стремљењу, јер гледа да му се све више приближи, док вештине које само траже средства ради циља нису неограничене јер ни сама сврха поставља границе, тако нема меће ни циљу хрематистике који иде за апсолутним богаћењем. Док хрематистика нема граница, економике је има... ова тежи за нечим што се разликује од самог новца, она за његовим умножавањем... Бркањем ова два облика који захватају један у други, даје неким повода да као крајњи циљ економике сматрају бесконачно одржавање и умножавање новца.“ (Aristotel: *De Republica*. Изд. Bekker, књ. I, гл. 8 и 9 и даље.)

само уколико је све веће присвајање апстрактног богатства једина побуда његових операција. Употребну вредност дакле не треба никад узимати као непосредну сврху капиталисте.⁷ Исто тако ни појединачну добит, већ само неуморно кретање добијања.⁸ Овај нагон за апсолутним богаћењем,⁹ овај страстан лов на вредност заједнички је у капиталисте и у згртача блага, али док је згртач блага само луд капиталиста, дотле је капиталиста рационалан згртач блага. Неуморно оплођавање вредности, које згртач блага тежи да постигне папштењем да новац избави из промета,¹⁰ паметнији капиталиста постизава тиме што га вазда ново предаје промету на милост и немилост.^{10a}

Самостални, новчани облици које вредност роба узима у простом промету, служе само размени роба и ишчезавају у крајњем резултату кретања. Насупрот томе, у промету $H—P—H$, и једно и друго, и роба и новац функционишу само као различита обличја саме вредности, будући да је новац њено опште, а роба њено посебно, такорећи само прерушено обличје.¹¹ Она стално прелази из једног облика у други не губећи се у том кретању, те се тако претвара у аутоматичан субјект. Узмемо ли у вид посебне облике испољавања које вредност наизменично узима у кружном току свог живота оплођујући се, добићемо ова објашњења: капитал је новац, капитал је роба.¹² Уствари пак вредност

⁷ „Добра (овде у смислу употребних вредности) нису крајња сврха капиталисте који прави послове... Њему је новац крајња сврха.“ (Th. Chalmers: *On Political Economy etc.* 2 изд., London 1832, стр. [165] 166.)

⁸ „Додуше, није да трговац не ценн ни у штв. већ стечени добитак, али му је поглед ипак вазда управљен у будућност.“ (A. Genovesi: *Lezioni di Economia Civile* (1765). Кустоднијево издање талијанских економиста, Parte Moderna, св. VIII, стр. 139.)

⁹ „Капиталисту вазда одређује неутољива страст за добитком, али засага јаме [незаситна глад за златом].“ (MacCulloch: *The Principles of Political Economy*. London 1830, стр. 179.) Наравно да ово гледиште не смета Мекелеку и његовој компанији да у теоријским недоумицама, на пр. кад расправљају о претераној производњи, тог истог капиталисту претворе у добра грађанина коме је једино стало до употребне вредности и који чак уме планути курјачком глади за чизмама, шеширма, јајнама, катунма и другим најфамилијарнијим врстама употребне вредности.

¹⁰ Σώζων (дословно „спасавати“) један је од карактеристичних грчких израза за згртање блага. Исто и енглеско „to save“ значн и спасавати и штедети.

^{10a} „Бескрајност није у кретању ствари напред, већ у њиховом кружењу.“ (Galiani: *Della moneta*, стр. 156.)

¹¹ „Не сачињава матерња капитал, него вредност те матерње.“ (J. B. Say: *Traité d'Economie Politique*. 3 изд., Paris 1817, св. II, стр. 429.)

¹² „Новац (currency), употребљен у производне сврхе, јесте капитал.“ (MacLeod: *The Theory and Practice of Banking*. London 1855, св. I, гл. I [стр. 55].) „Капитал је колико и роба.“ (James Mill: *Elements of Political Economy*. London 1821, стр. 74.)

овде постаје субјектом процеса у коме стално мењајући облике новца и робе она мења и саму своју величину, те се као вишак вредности одваја од саме себе као првобитне вредности, *оплођује саму себе*. Јер кретање у којем она доноси вишак вредности њено је властито кретање, њено властито оплођавање, дакле *самооплођавање*. Она је добила окултно својство да рађа вредност, јер јесте вредност. Она рађа живе младунце, или бар носи златна јаја.

Као субјекту који носи читав процес, у коме час узима а час скида са себе новчани и робни облик одржавајући се и истежући се у том мењању, вредности је изнад свега потребан самосталан облик којим ће се утврђивати њена идентичност са самом њом. Овај облик има она само у новцу. Због тога овај и чини полазну и завршну тачку сваког процеса оплођавања вредности. Вредност је износила 100 ф. ст., сад износи 110 ф. ст. итд. Али сам новац важи овде само као *један облик* вредности од два колико их она има. Не буде ли узео *облик робе*, новац неће постати капитал. Дакле, новац овде не иступа полемички према роби као код згртања блага. Капиталиста зна да су све робе, ма колико дроњаве изгледале или ма како лоше мирисале, по вероисповести и у истини *новац*, Јевреји обрзане душе, а уз то још и чудотворна средства да се од новаца прави више новаца.

Док у простом промету робна вредност добија наспрам употребне вредности у најбољем случају самостални облик новца, овде се она наједанпут претставља као супстанца која је у процесу, која се сама креће, и за коју су и новац и роба само голи облици. Али то није све. Уместо да претставља односе међу робама, ступа она сада *такорећи у приватне односе са самом собом*. Као првобитна вредност она се разликује од себе као вишка вредности, као што се бог отац разликује сам од себе као бога сина, а обојица су истог узраста и уствари су само једно лице; јер само помоћу вишка вредности од 10 ф. ст. постају предумљених 100 ф. ст. капитал, а чим то постану, чим се роди син а син роди оца, њихова разлика опет ишчезава, те су оба једно, 110 ф. ст.

Вредност постаје дакле *дејствујућа вредност, дејствујући новац*, а као таква *капитал*. Она долази из промета, иде поново у промет, одржава се и умножава у њему, враћа се из њега увећана и започиње вазда изнова исто кружење.¹³ $H-H'$, новац који коти новац — money which begets money — тако гласи опис капитала у устима његових првих тумача, меркантилиста.

Истина, *куповати ради продаје*, или потпуније речено *куповати да би се продавало скупље*, $H-P-H'$, изгледа да је облик својствен само

¹³ „Капитал... перманентна вредност која се умножава.“ (Sismondi: *Nouveaux Principes de l'Economie Politique* [Paris 1819], св. I, стр. [88] 89.)

једној врсти капитала, трговачком капиталу. Али је и индустријски капитал новац који се претвара у робу, а продајом робе поново претвара у више новца. Чинови који се збивају између куповине и продаје, изван области промета, ни у чему не мењају облик овог кретања. Најзад, у каматносног капиталу промет $H-P-H'$ претставља се скраћено, у свом крајњем резултату, без средњег члана, такоређи лапидарним стилем, као $H-H'$, новац једнак с више новца, вредност већа од саме себе.

Према томе је $H-P-H'$ стварно општи образац капитала, капитал какав се непосредно показује у области промета.

2. Противречности општег обрасца

Прометни облик у којем се новац преображава у капитал противречни свима раније изложеним законима о природи робе, о вредности, о новцу, и о самом промету. Оно што га разликује од простог робног промета јесте обрнути ред којим теку иста два супротна процеса, продаја и куповина. Па како би оваква чисто формална разлика чаробњачки изменила природу тих процеса?

И то није све. Овај обрнути ред постоји само за једног међу тројицом пословних пријатеља који један с другим тргују. Као капиталиста купујем робу од А и препродајем је В-у, док као прост власник робе продајем робу В-у, а онда купујем робу од А. За моје пословне пријатеље А-а и В-а ова разлика не постоји. Они иступају само као купац и продавац робе. Ја лично излазим пред њих свакипут као прост власник новца или робе, као купац или продавац, и то у оба низа иступама према једном лицу само као купац, а према другоме само као продавац, према једноме само као новац, према другоме само као роба, а ни према једном ни другом не као капитал, или капиталиста, или претставник макар чега што би било нешто више од новца или робе, или што би могло вршити какво друго дејство осим дејства новца или робе. За мене куповина од А-а и продаја В-у иду једна за другом. Али веза између ова два чина постоји само за мене. А не мари за моје послове са В-ом, В за моје послове са А-ом. Ако бих одикуд покушао да им објасним да сам особито заслужан што сам обрнуо ред, они би ми доказали да грешим и у самом реду, и да читава трансакција није отпочела куповином, а завршила се продајом, већ да је обрнуто отпочела продајом, а завршила се куповином. И доиста, мој први чин, куповина, био је с гледишта А-овог продаја, а мој други чин, продаја, био је с гледишта В-овог куповина. Него, они се неће на овоме зауставити, па ће казати да је читав ред био излишан, једна опсена. А ће робу продати непосредно В-у, а В ће је непосредно купити од А-а. Тиме ће

се читава трансакција срозати на једностран чин обичног робног промета, с гледишта А-овог на просту продају, с гледишта В-овог на просту куповину. Према томе обртањем реда нисмо прекорачили област простог робног промета, те напротив морамо истражити да ли област простог робног промета по природи својој допушта оплођавање вредности које у њу улазе, па дакле и стварање вишка вредности.

Узмимо прометни процес у облику у коме се претставља као пука размена робе. Ово бива увек кад два власника робе купују робу један од другог и кад се биланс њихових узајамних новчаних потраживања изравнава на дан плаћања. Ту новац служи као рачунски новац да би у ценама изразио вредност роба, али пред саме робе стварно не излази. Уколико се ради о употребној вредности јасно је да оба размењивача могу бити у добитку. Обојица отуђују робу која им је као употребна вредност бескорисна, а добијају робу која им треба за личну употребу. Затим ово не мора бити и једина корист. А, који продаје вино а купује жито, производи можда више вина него што би земљоделац В могао да произведе за исто радно време, а земљоделац В производи за исто радно време више жита него што би виноделац А могао произвести. Дакле, за исту прометну вредност добија А више жита, а В више вина него кад би, да нема размене, сваки од њих морао производити за себе и вино и жито. Према томе се у погледу употребне вредности може казати: „размена је трансакција у којој су обе стране у добитку“.¹⁴ С прометном вредношћу стоји друкчије. „Човек који има много вина а нема жита, тргује с човеком који има много жита а нема вина, и међу собом они размене пшеницу у вредности од 50 за вредност од 50 у вину. Ова размена није увећање прометне вредности ни за једног ни за другог; јер су и један и други већ пре размене имали вредност једнаку оној коју су сваки себи прибавили путем ове операције.“¹⁵ Ствар се ни у чему не мења тиме што новац долази да међу робама посредује као прометно средство и што се чиновни куповине и продаје осетно одвајају.¹⁶ Вредност роба претстављена је у њиховим ценама пре но што оне ступе у промет, она је дакле претпоставка, а не резултат промета.¹⁷

Посматрамо ли ствар апстрактно, тј. изузмемо ли случајне околности које не проистичу из унутрашњих закона простог робног про-

¹⁴ „Размена је чудан процес у коме обе уговорне стране добијају, и то увек(!).“ (Destutt de Tracy: *Traité de la Volonté et de ses effets*. Paris 1826, стр. 68.) Иста је књига касније изишла као *Traité d'Economie Politique*.

¹⁵ Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel etc.*, стр. 544.

¹⁶ „По себи је потпуно свеједно да ли се која од ове две вредности састоји из новца или су обадве обичне робе.“ (Mercier de la Rivière, исто, стр. 543.)

¹⁷ „Не одлучују уговорне стране о вредности; напротив, ова је утврђена већ пре закључка посла.“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, стр. 906.)

мета, онда се у њему осим замењивања једне употребне вредности другом збива једино извесна *метаморфоза*, проста промена робног облика. *Иста вредност*, тј. иста количина опредмећеног друштвеног рада, остаје у руци истог власника робе прво у виду његове робе, затим у виду новца у који се роба претворила, и на крају у виду робе у коју се опет овај новац претворио. Ова промена облика не садржи у себи неку промену *величине вредности*. А промена кроз коју у овом процесу пролази сама вредност робе, ограничава се на промену њеног *новчаног облика*. Овај постојни прво као *цена* робе понуђене на продају, затим као једна сума новца, али која је већ била изражена у цени, а напослетку као *цена* неке еквивалентске робе. Ова промена облика *сама по себи* не укључује у себи промену *величине вредности*, баш као што то не укључује на пр. ни размењивање новчанице од 5 фунти за *соверине*, *полу-соверине* и *шиллинге*. Дакле, уколико промет робе доводи само до *промене облика* њене вредности, доводи он, кад се појава чисто одиграва, до *размене еквивалената*. Стога и сама вулгарна економија, ма колико да мало слуги шта је *вредност*, кад год хоће да на свој начин посматра чисту појаву, претпоставља да се тражња и понуда *поклапају*, тј. да њихово дејство уопште престаје. Према томе, кад у односу на *употребну вредност* оба размењивача могу да буду на добитку, не могу ни један ни други добијати у *прометној вредности*. Напротив, овде правило гласи: „Где има једнакости, нема добити.“¹⁸ Истина, робе се могу продавати по ценама које отступају од њихових вредности, али се ово отступање показује као повреда закона робне размене.¹⁹ У свом чистом облику она је размена еквивалената, дакле *није средство* које би размењивача могло обогатити вредностима.²⁰

Због тога су покушаји да се робни промет прикаже као *извор вишка вредности* већином бусије иза којих се крије један *quid pro quo*, бркање употребне и прометне вредности. Тако је на пр. у *Кондијака*: „Није тачно да се у размени робе размењује једнака вредност за једнаку вредност. Напротив, и један и други уговарач даје увек мању вредност за већу... Кад би се одиста увек размењивале једнаке вредности, онда ниједан уговарач *не би био на добитку*. А овамо су обојица

¹⁸ „Dove è egualità, non è lucro.“ (Galiani: *Della Moneta*, у Custodi: Parte Moderna, св. IV, стр. 244.)

¹⁹ „Размена ће по једну од две стране бити неповољна ако спољашње околности цену оборе или је попу високо: тада ће једнакост бити повређена; али та повреда потиче из оних околности, а не из саме размене.“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, стр. 904.)

²⁰ „По својој природи размена је уговор који почива на једнакости и збива се између једнаких вредности. Зато она *није средство за богаћење*, јер се даје колико се и прима.“ (Le Trosne, исто, стр. 903.)

на добитку, или бар треба да јесу. Зашто? Вредност ствари састоји се само у њиховом односу према нашим потребама. Што је за једног више, за другога је мање, и обратно... Не може се претпостављати да ћемо нудити на продају ствари неопходне за нашу потребу... Ми хоћемо да отуђимо ствар која нам није корисна да бисмо добили потребну; хоћемо да дамо мање за више... Било је природно што се сматрало да се у размени даје једнака вредност за једнаку вредност кад год су размењене ствари по својој вредности биле једнаке истој количини новца... Али морамо да узмемо у рачун још једну ствар; питање је у томе да ли обојица размењујемо сувишак за нужно.²¹ Види се како Кондијак не само да прави збрку од употребне и прометне вредности, него и да доиста детињасто подмеће друштву развијеног робног промета такво стање у коме произвођач сâм производн средства за свој опстанак, а у промет баца само сувишак преко властите потребе.²² Па ипак модерни економисти често понављају Кондијаков аргумент, особито кад хоће да развијени вид робне размене, трговину, прикажу као извор вишка вредности. На пример „трговина додаје производима вредност јер исти производи имају већу вредност у рукама потрошача него у рукама произвођача; због тога трговину морамо строго узев (strictly) сматрати за чин производње“.²³ Али ми не плаћамо робе два пута, сад њихову употребну вредност а после њихову вредност. А ако је употребна вредност робе кориснија купцу него продавцу, њен је новчани облик кориснији продавцу него купцу. Зар би га иначе продавао? И тако би се исто могло казати да купац строго узев (strictly) врши „чин производње“ ако претвори у новац рецимо чарапе купљене код трговца.

Ако се размене робе или робе и новац једнаке прометне вредности, тј. еквиваленти, очигледно је да из промета нико неће извући више вредности но што је у њ убацио. Вишак вредности неће бити створен. Међутим, у свом чистом облику, процес робног промета поставља као услов размену еквивалената. Али у стварном животу ствари се не збивају чисто. Зато ћемо претпоставити да се размењују нееквиваленти.

²¹ Condillac: *Le Commerce et le Gouvernement* (1776). Издање Daire и Molinari у *Mélanges d'Economie Politique*. Paris 1847, стр. 267 [291].

²² Због тога *Le Tron* одговара своме пријатељу Кондијаку врло тачно: „Постојеће друштво уопште не зна ни за шта сувишно.“ Уједно му се подругује примедбом да „ако оба размењивача добијају једнако више за једнако мање, обојица добијају једнако“. Зато што нема ни најмање појма о природн прометне вредности, Кондијак је најзгоднији ауторитет г-ну професору Вилхелму Рошеру за његове рођене детињске појмове. Види његове: *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. 3 издање. 1858.

²³ S. P. Newman: *Elements of Political Economy*. Andover and New-York 1835, стр. 175.

На сваки начин, на робном тржишту стоје један према другом само власници роба, а моћ коју ова лица врше једно над другим само је моћ њихових роба. Материјална различност њихових роба материјална је побуда размене и доводи власнике роба у узајамну зависност, пошто ни један ни други не држи у руци предмет своје личне потребе, већ обојнца држе предмет потребе другог. Осим ове материјалне различности употребних вредности има међу робама још само једна разлика, разлика између њиховог природног и њиховог преображеног облика, између робе и новца. И тако се власници роба разликују међу собом само као продавац, тј. као власници робе, и као купци, тј. власници новца.

Узмимо сада да је којом било необјашњивом повластицом продавац постао кадар да робу прода *изнад* њене вредности, по 110 ако вреди 100, дакле с 10% номиналним повећањем цене. Продавац дакле утерује вишак вредности у величини од 10. Али пошто је био продавац, претвара се он у купца. Сад се он сусреће с трећим власником робе, који као продавац ужива повластицу да робу продаје за 10% скупље. Наш човек као продавац добио је 110, као купац он губи 10.²⁴ Све ово излази устварн на то да сви власници роба продају једни другима робе 10% *изнад* вредности, што је потпуно исто као да их продају по вредности. Такво опште номинално повећавање робних цена изазива исто дејство као кад би се робне вредности уместо у злату ценле рецимо у сребру. Новчана мена, тј. робне цене надуле би се, али односи међу њиховим вредностима остали би исти.

Узмимо обратан случај да је привилегија купца да робе купује *испод* вредности. Овде није потребно чак ни потсетити да ће купац опет постати продавац; он је био продавац пре но што је постао купац. Као продавац он је изгубио 10% пре но што је као купац добио 10%.²⁵ И све опет остаје по старом.

Значи да се стварање вишка вредности, а отуд и претварање новца у капитал не може објаснити нити тиме да *продавци* продају робе *изнад* вредности, нити тиме да их купци купују *испод* вредности.²⁶

²⁴ „Увећање номиналне вредности производа... не доноси добит продавцима... јер што добијају као продавци у истој мери губе као купци.“ (*The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.* London 1797, стр. 66.)

²⁵ „Буде ли човек присиљен да за 18 ливара да количину производа која уствари вреди 24, онда ће кад буде куповао добити за оних 18 ливара тачно онолико за колико би иначе морао да плати 24 ливре.“ (*Le Trosne: De l'Intérêt Social*, стр. 897.)

²⁶ „Ниједан продавац не може стално поскупљивати своју робу, а да не буде исто тако приморан да скупље плаћа робу других продаваца; из истог разлога не

Нико не може ни на који начин упростити проблем ако у њега покуша прокрнјумчарити стране односе, дакле ако с пуковником Торензом каже: „Ефективна тражња састоји се у способности и наклоности(!) потрошача да било непосредном било посредном разменом даду за робе извесну количину од свих саставних делова капитала, већу но што производња тих роба стаје.“²⁷ У промету произвођачи стоје, једни према другима само као продајци и купци. Тврдити да вишак вредности проистиче за произвођаче из тога што потрошачи плаћају робу *изнад* њене вредности значи само увнјено казати оно што једноставно гласи: Власник робе има као *продавац* привилегију да продаје прескупо. Продавац је робу произвео сам или заступа њеног произвођача, али зар није и купац сам произвео или зар и он не заступа произвођача робе коју његов новац претставља? Имамо дакле и овде произвођача према произвођачу. Што их разликује јесте да овај купује а онај продаје. Нисмо ни за корак одмакли кад смо дошли до тога да власник робе под именом *произвођача* продаје робу *изнад* њене вредности, а под именом *потрошача* робу прескупо плаћа.²⁸

Према томе доследни заступници илузије по којој *вишак вредности* потиче из номиналног увећања цене, или *из* *продавчеве* привилегије да робу прескупо продаје, полазе од претпоставке да има једна класа која *само* купује а *не* продаје, дакле и да *само* троши а *не* производи. Са становишта простог промета, до којег смо становишта досад стигли, постојање такве класе још је необјашњиво. Али бацимо поглед унапред. Новац којим таква класа стално купује мора јој стално, *без размене, бесплатно*, по праву или по сили, притицати од самних власника роба. Овој класи продавати робе *изнад* вредности значи само на превару повратити бесплатно издат новац.²⁹ Тако су малоазијски градови плаћали годишњи данак у новцу староме Риму. Тим је новцем Рим од њих куповао робе и куповао их је прескупо. Малоазијци су варали Римљане

може ниједан потрошач стално јевтиније куповати, а да исто тако не буде приморан да стално даје јевтиније робу коју продаје.“ (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel* etc., стр. 555.)

²⁷ R. Torrens: *An Essay on the Production of Wealth*. London 1821, стр. 349.

²⁸ „Схватање да профите плаћају *потрошачи* сигурно је сасвим бесмислено. Ко су *потрошачи*?“ (G. Ramsay: *An Essay on the Distribution of Wealth*. Edinburgh 1836, стр. 183.)

²⁹ „Ако неко не нађе прође својој роби, хоће ли му г. Малтус оида препоручити да коме другом да новац да му робу откупи?“ пита један згранути рикардовац *Малтуса*, који, као и његов ученик поп *Чамерз*, економски славопоји класу искључивних купаца, тј. *потрошача*. Види: *An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus* etc. London 1821, стр. 55.

откидајући од њих путем трговине део данка. Па ипак су Малоазијци остајали преварени јер им је роба плаћана њиховим сопственим новцем. Ово није метод за богаћење, или образовање вишка вредности.

Останимо зато у границама робне размене где су продавци купци, а купци продавци. Наша забуна потиче можда отуда што ова лица нисмо посматрали индивидуално, већ само као оличене категорије.

Нека власник робе А буде таква видра да подвали својим колегама В-у и С-у, или да му они и крај најбоље воље не узмогну одвратити равном мером. А прода В-у вино које вреди 40 ф. ст. и добије у размену жито које вреди 50 ф. ст. А је својих 40 ф. ст. претворио у 50 ф. ст., од мање новаца направио је више новаца и претворио је свој новац у капитал. Погледајмо ствар изближе. Пре размене имали смо за 40 ф. ст. вина у руци А-а и за 50 ф. ст. жита у руци В-а, укупну вредност од 90 ф. ст. После размене имамо исту укупну вредност од 90 ф. ст. Прометана вредност није се ни за атом увећала, само се њена расподела међу А-ом и В-ом изменила. На једној се страни показује као вишак вредности оно што је на другој мањак вредности, на једној као више, на другој као мање. Иста би се промена била догодила да је А, без заматаног облица размене, непосредно, украо 10 ф. ст. од В-а. Очигледно је да се сума прометаних вредности не може повећати променом њихове расподеле, као год што Јеврејин који за једну гвинеју [златник] прода неки farthing [петпарац] из доба краљице Ане не повећава богатство нације у племенитим металнама. Целина капиталистичке класе неке земље не може саму себе варати.³⁰

Овако се можемо до миле воље вртети и окретати, резултат ће остати исти. Размењују ли се еквиваленти, неће постати вишак вредности, а размењују ли се нееквиваленти, ни онда неће постати вишак вредности.³¹ Промет, робна размена, не ствара вредност.³²

³⁰ Destutt de Tracy, ма да је био membre de l'Institut [члан Института] — а можда баш због тога што је био — стајао је на супротном гледишту. Индустијски капиталисти, вели он, праве профите тиме што „све продају скупље но што је стало да се произведе. А коме продају? Пре свега једни другима“. (*Traité de la Volonté etc.*, стр. 239.)

³¹ „Размена једнаких вредности нити множи нити смањује масу вредности које се у друштву налазе. Размена неједнаких вредности... такође ни у чему не мења суму друштвених вредности, макар да имовини једнога додаје колико имовини другога одузима.“ (J. B. Say: *Traité d'Economie Politique*, св. II, стр. 443 и даље.) Сеј, нарврно и не бринући се за последице ове реченице, узима је прилично дословно из физиократа. Следећи пример ће нам показати на који је начин, ради увећања своје властите „вредности“, Сеј експлоатисао њихове списе који су у то време били у дубоком заборава. „Најчуненија“ изрека Monsieur Seja: „On n'achète des produits qu'avec des produits“ [Производи се купују само производима] (исто, св. II, стр. 438) гласи у физиократском оригиналу: „Les productions ne se paient qu'avec

Отуда је разумљиво зашто смо у ишој анализи *основног капиталовог облика*, облика којим он одређује економску организацију модерног друштва, у први мах оставили по страни његове популарне и такорећи препотопске видове, *трговачки и зеленашки капитал*.

У правом *трговинском капиталу* јавља се облик $H—P—H'$, куповање ради скупљег продавања, најчистије. С друге стране читаво се његово кретање збива у *оквиру прометне области*. Али пошто је немогуће да се за претварање новца у капитал, за образовање вишка вредности, даде објашњење у самом промету, то иако се трговински капитал чини немогућим чим се врши размена *еквивалента*,³² те се због тога трговински капитал даде објаснити једино тиме да трговац, који се паразитски увлачи између власника роба који продају и купују, *вара и једне и друге*. У овом смислу каже Франклин: „*Рат је разбојништво, трговина је превара*.“³⁴ Ако пак нећемо да *оплођавање трговинског капитала* огласимо просто за превару над произвођачима робе, онда иако је потребан дуги низ међучлана, којих немамо овде где робни промет и његови једноставни моменти чине нашу једину претпоставку.

Што важи за *трговински капитал* важи још и више за *зеленашки*. Код трговинског капитала имамо бар кретање промета, куповину и продају, као посредника међу крајностима, тј. између новца који се баца на тржиште и увећаног новца који се извлачи с тржишта. Код *зеленашког капитала* облик $H—P—H'$ скраћен је на крајности између којих не стоји ништа, а $H—H'$, на новац који се размењује за више новца, а то је облик који противречи природи новца, те је стога са *становишта робне размене* необјашњив. Зато Аристотел каже: „Пошто је хрематистика двострука, те једна припада трговини, друга економици, а ова је иужна и за похвалу, док се она оснива на промету и с правом је куде (јер не почива на природи већ на међусобином варању), то људи с најпунијим правом мрзе *зеленаштво*, јер у њему је сам новац извор зараде, а не употребљава се за оно за шта су га изнашли. Јер он је постао ради

des productions.“ [Производи се плаћају само производима.] (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, стр. 899.)

³² „Размена уопште не преноси вредност на производе.“ (F. Wayland: *The Elements of Political Economy*. Boston 1853, стр. 168.)

³³ „Кад би у њој владала непроменљивост *еквивалента*, трговина би била немогућа.“ (G. Opdyke: *A Treatise on Political Economy*. New York 1851, стр. 69.) „Разлика између реалне вредности и прометне вредности почива на чињеници да се вредност неке ствари разликује од такозваног *еквивалента* који се за њу даје у трговини, тј. да тај *еквивалент* није *еквивалент*.“ (F. Engels: *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*, стр. 96.)

³⁴ Benjamin Franklin: *Works*, св. II, издање Sparks у: *Positions to be examined concerning National Wealth*.

размене роба, док камата прави од новаца више новаца. Отуд и њено име (*τόκος* — камата и оно што је рођено). Јер рођени су слични онима што их родише. А камата је новац од новца, тако да је од свих грана зарађивања ова најпротивнија природи.³⁵

Како за трговински, тако ћемо и за каматносни капитал у току нашег истраживања наћи да су изведени облици, и уједно ћемо видети ради чега се у историји јављају пре модерног основног облика капиталовог.

Показало се да вишак вредности не може потицати из промета, дакле да се при његовом образовању мора *иза леђа промета* збивати нешто што се у самом њему не види.³⁶ А може ли вишак вредности потицати однекуд другде него ли из промета? Промет је збир свих (робама одређених) узајамних односа власника роба. Изван њега власник роба налази се у односу још само према властитој роби. А што се тиче вредности робе, овај се однос ограничава на то да она садржи извесну количину личног власничког рада, мерену према одређеним друштвеним законима. Ова се количина рада изражава величином вредности његове робе, а пошто се величина вредности претставља рачунским новцем, то се изражава ценом од рецимо 10 ф. ст. Али се његов рад не претставља вредношћу робе и још једним вишком изнад њене властите вредности, не ценом од 10, која би у исти мах била и 11, не вредношћу већом од саме себе. Власник робе може својим радом да ствара вредности, али не вредности које се оплођују. Он може повећати вредност неке робе, додајући постојећој вредности нову вредност новим радом, на пр. правећи од коже чизме. Иста материја има сада већу вредност јер садржи већу количину рада. Ради тога чизма има већу вредност него кожа, али је вредност коже остала иста. Она се није оплодила, није родила вишак вредности за време израђивања чизмама. Дакле је немогуће да изван прометне области, не ступајући у додир с другим власницима роба, произвођач оплођује вредност, а то значи да ни новац, одн. робу, не може да претвори у капитал.

То значи да капитал не може потицати из промета, као и то да не може ни да не потиче из промета. Он мора и да потиче и да не потиче из промета.

Дошли смо дакле до двоструког резултата.

Преобраћање новца у капитал има да се објасни на основици унутрашњих закона робне размене, тако да као полазна тачка служи

³⁵ Aristotel: *De Republica*, књ. I, гл. 10.

³⁶ „Под обичним условима на тржишту профит се не може постићи разменом. Да није постојао већ раније, не би могао постојати ни после овога посла.“ (Ramsay: *An Essay on the Distribution of Wealth*, стр. 184.)

размена еквивалената.³⁷ Наш власник новца, који постоји тек као капиталстова гусеница, мора робе и куповати и продавати по њиховој вредности, а ипак на завршетку прометног процеса извући више вредности но што је у промет убацио. Претварање капиталистове гусенице у лептира мора се извршити у области промета, а у истом мах мора да се не изврши у њој. То су услови проблема. *Hic Rhodus, hic salta!* [Сад покажи шта знаш!]

3. Куповање и продавање радне снаге

Промена вредности која треба да претвори новац у капитал не може да се збуде на самом новцу. Буде ли новац послужно као куповно или као платежно средство, онда ће остварити само цене роба које купује или плаћа. Остане ли што је било, задржи ли свој сопствени облик, скамениће се у вредност чија се величина не мења.³⁸ То значи да промена вредности коју изражава образац $H—P—H'$, претварање новца у робу и поновно претварање робе у новац, мора потицати из робе. Али се она не може извршити у другом чину промета, $P—H'$, у препродаји робе, јер овај чин само враћа робу из природног облика у новчани облик. А погледамо ли сад први чин, $H—P$, куповину робе, наћи ћемо да је он размена еквивалената; роба се плаћа по вредности, она нема вредност већу од новца који се у њу претворно. Преостаје дакле још само та

³⁷ После овога што смо расправили, читалац ће схватити да то значи само ово: Образовање капитала мора бити могуће и онда кад је цена робе једнака њеној вредности. Оно се не може објаснити отступањем робних цена од робних вредности. Отступе ли цене доиста од вредности, онда их прво морамо свести на ове, тј. морамо ту околност изузети као случајну да бисмо пред собом имали чисту појаву образовања капитала на основици робне размене, и да нас у његовом проучавању не би буниле споредне околности које само сметају и немају везе са самим процесом. Уосталом, зна се да овакво свођење ниуколно није само неки научни поступак. Постојана колебања тржишних цена, њихово дивљање и падање наклањују се, потиру се међусобно и своде на просечну цену као своје унутрашње правило. Просечна цена је звезда водња трговца или индустријалца код сваког предузећа које обухвата дужи период времена. То јест, они знају да се робе, ако неки дужи период посматрамо као целну, уствари не продају ни изнад ни испод, већ по својој просечној цени. Према томе, кад би незаинтересовано мишљење њима уопште било у интересу, морали би они себи овако поставити проблем образовања капитала: Како је могућ постанак капитала кад цене регулише просечна цена, тј. у крајњој анализи вредност робе? Велим „у крајњој анализи“ зато што се просечне цене не поклапају непосредно с величинама робних вредности, како то држе А. Смит, Рикардо итд.

³⁸ „У новчаном облику... капитал не производи профит.“ (Ricardo: *Principles of Political Economy*, стр. 267.)

могућност да промена вредности потиче из употребне вредности робе, тј. из њене употребе или трошења. Да би из трошења неке робе наш власник новаца могао извлачити вредност, мора га задесити срећа да у прометној области, на тржишту, пронађе робу чија би употребна вредност имала нарочито својство да буде извор вредности, дакле чије би стварно трошење и само било одређивање рада, а стога и стварање вредности. Такву нарочиту робу власник новца и налази на тржишту — та је роба радна способност, тј. радна снага.

Под радном снагом, или радном способношћу, разумемо целокупност физичких и духовних способности које постоје у телесној, живој личности човековој, и које он ставља у покрет кад год производи употребне вредности ма које врсте.

Али да би власник новца затекао радну снагу на тржишту као робу, потребно је да буду испуњени разни услови. Сама по себи робна размена не садржава других односа зависности осим оних који потичу из саме њене природе. Под том претпоставком радна снага може да се појави на тржишту као роба само ако је и зато што је њен лични власник, ималац радне снаге лично, понуди или прода као робу. Да би је продао као робу, њен власник мора да буде кадар располагати њоме, мора дакле бити слободан власник своје радне способности, своје личности.³⁹ На тржишту он се сусреће с власником новца, те њих двојница ступају у међусобан однос као равноправни власници робе, само с том разликом што је један купац а други продавац; дакле обојица су правно једнака лица. Да би овај однос могао потрајати, нужно је да власник радне снаге продаје њу увек само за одређено време, јер буде ли је продао у цело, једном за увек, продаће самог себе и из слободна човека претвориће се у робу, из власника робе у робу. Као личност мора он према својој радној снази стално стајати као према своме власништву, дакле и као према својој властитој роби, а то може само тако ако своју робу буде купцу увек стављао на располагање, тј. уступао на трошење само пролазно, за одређен рок времена, дакле ако се њеним отуђивањем не одрече својег власништва над њом.⁴⁰

³⁹ У енциклопедијама које говоре о предметима из класичне антике може се прочитати бесмислица да је у античком свету капитал био потпуно развијен „само што недостајаху слободни радник и установа кредита“. И г. Момзен није у својој *Историји Рима* један *quid pro quo* за другим.

⁴⁰ Због тога разна законодавства установљавају извесан максимум за радни уговор. Сви законици у народа код којих је рад слободан регулишу услове отказивања уговора. У разним земљама, особито у Мексику (пре америчког грађанског рата и у територијама оцепљеним од Мексика, а слично и до Кузничког преврата у Дунавским провинцијама), крије се ropство под обликом пионаже [подложност презадужених надинчара, пиона]. Позајмицама које се имају одрадити и које се

Други битни услов за то да власник новца затече радну снагу на тржишту као робу јесте да њен власник, уместо да буде кадар продавати робе у којима се његов рад опредметио, мора да нуди на продају као робу саму своју радну снагу која постоји само у његовој живој личности.

Ко год хоће да продаје робе различне од своје радне снаге природно је да мора имати средства за производњу, на пр. сировине, оруђа за рад итд. Без коже не може правити чизме. Осим тога потребне су му и животне намирнице. Нико, па ни онај што свира музику будућности, не може да троши производе будућности, дакле ни употребне вредности чије произвођење још није довршено. Баш као и првог дана кад се појавно на земаљској позорници, човек још увек мора да троши сваког дана пре но што ће производити, а и за време док производи. Ако су ти производи робе, онда се морају продати пошто буду произведени, и потребе произвођачеве могу се задовољити тек после продаје. Уз период производње долази још и време нужно за продају.

Према томе, радни претварања новца у капитал мора власник новца да затиче на робном тржишту слободног радника, слободног у двоструком смислу, да као слободна личност располаже својом радиом снагом као својом робом, а да с друге стране нема на продају других роба, да је лишен и то, да је слободан од свих ствари потребних за остварење своје радне снаге.

Питање зашто у прометној области овај слободни радник излази пред њега не занима власника новца, који затиче радно тржиште као посебан отсек робног тржишта. А за овај мах то не занима ни нас. Ми се теоријски држимо саме чињенице, као што се и власник новца држи ње практично. Једно је ипак јасно. Природа не ствара на једној страни власнике новца и роба, а на другој људе који су власници само својих радних снага. Овај однос није природно-историјски, него је такав друштвени однос који би био заједнички свима историјским периодима. Очигледно је он резултат претходног историјског развика, про-

преносе с генерације на генерацију постаје не само поједини радник већ и читав његова породица стварно својином других лица и њихових породица. Хуарез био је укинуо пионажу. Такозвани цар Максимилијан уведе је поново декретом који је у посланичкој кући у Вашингтону исправно изгласан као декрет за поновно увођење ропства у Мексику. — „Од својих нарочитих телесних и умних уметности и могућности за делање могу ја... да отуђим за другог њихову временски ограничену употребу, јер с тим ограничењем добијају извештан спољашњи однос према мојој целини и општости. Ако бих отуђио читаво своје време конкретизовано у раду и целокупност своје производње, ја бих онда учинио својином другог оно што чини њихову суштину, своју општу делатност и стварност, своју личност.“ (Hegel: *Philosophie des Rechts*. Berlin 1840, стр. 104, § 67.)

извод многих економских преврата, пропасти читавог низа старијих формација друштвене производње.

И оне економске категорије које смо раније посматрали носе историјске трагове. Да би производ постао *роба*, морају се испунити одређени историјски услови. На пример: докле се год он производи ради *непосредног задовољавања* произвођачеве потребе, неће постати робом. Да смо даље истраживали: под којим околностима сви производи, или бар већина њихова, узимају облик *робе*, нашли бисмо да се то zbива само на основици сасвим посебног, *капиталистичког начина производње*. Али ово истраживање није спадало уз анализу робе. Робне производње и робног промета може бити макар да је далеко претежнија маса производа намењена непосредној сопственој потреби и не претвара се у робу, дакле макар да треба још много времена да би друштвени процес производње свом ширином и дубином дошао под владавињу прометне вредности. Услов, нужен да би се *производу дао облик робе*, јесте да у друштву постоји *толико развијена подела рада* да је већ извршено раздвајање употребне од прометне вредности, које у *непосредној размени* (трампи) тек отпочиње. А овакав ступањ развика заједнички је историјски најразличитијим економским друштвеним формацијама.

Ако пак посматрамо *новац*, видећемо да он претпоставља извешан ступањ развика робне размене. *Посебни облици новца*, голи еквивалент за робе, прометно средство, платежно средство, благо, светски новац, обележавају веома различите ступњеве друштвеног процеса производње, већ према томе колики је обим и релативно превлађивање ове или оне функције. Ипак нас искуство учи да је довољан и релативно слабо развијен робни промет да се сви ови облици образују. Другојачије је с *капиталом*. *Историјски услови* његове егзистенције никако нису датн ако је дат сам робни и новчани промет. Он постаје само тамо где власник средстава за производњу и животних намирница затиче на тржишту *слободног радника* као продавца своје радне снаге, а овај *један историјски услов* обухвата цели један период светске историје. Због тога *капитал* већ од самог почетка објављује наступање епохе друштвеног процеса производње.⁴¹

⁴¹ Дакле оно што обележава капиталистичку епоху јесте да радна снага узима за самог радника облик робе која њему припада, дакле да његов рад добија облик најамног рада: С друге стране, робни облик тек од тог момента почиње бивати општим обликом производа рада.

Сад нам ваља изближе размотрити ту особиту робу: *радну снагу*. Као и све друге робе, има и она своју *вредност*.⁴² Како се та вредност одређује?

Вредност радне снаге, каогод и вредност сваке друге робе, одређује се *радним временом потребним* за производњу, па дакле и за репродукцију овог нарочитог артикла. Узета као вредност, радна снага претставља само одређену количину просечног друштвеног рада *опредељеног* у њој. Она постоји само као природна способност живе индивидуе. Дакле је егзистенција живе индивидуе претпоставка за производњу радне снаге. Ако је егзистенција индивидуе дата, онда се производња радне снаге састоји у репродуковању, тј. у одржавању саме индивидуе. За ово одржање живој је индивидуи потребна извесна сума животних намирница. Стога се радно време потребно за производњу радне снаге своди на радно време потребно за производњу тих животних намирница; другим речима, *вредност радне снаге јесте вредност животних намирница* потребних за одржање њена власника. Али се радна снага остварује само својим испољавањем, потврђује се само у *раду*. Међутим, њеном афирмацијом, радом, троши се одређена количина човекових мишића, живаца, мозга итд. што се мора накнадити. Да би се трошење оволико повећало, нужно је да и примање буде веће.⁴³ Власник радне снаге који је данас радио мора и сутра бити кадар да понови исти процес под истим условима снаге и здравља. Дакле, сума намирница мора бити довољна да живот радне индивидуе одржи у нормалном стању. Саме природне потребе, као храна, одело, огрев, стан итд. различне су према климатским и другим природним особинама ове или оне земље. С друге стране, сам *обим тзв. нужних потреба*, као и начин њихова задовољавања, *производ је историје*, те због тога великим делом зависи од културног ступња дотичне земље, а између осталог битно и од тога под којим условима, дакле и с каквим се навикама и претензијама на живот образовала класа слободних радника.⁴⁴ То значи да насупрот осталим робама одређење вредности радне снаге садржи извештан историјски и морални елемент. Ипак је за неку одређену земљу, и у одређеном периоду, дат просечан опсег *нужних животних намирница*.

⁴² „Вредност (*value or worth*) неког човека јесте, као и код свих других ствари, његова цена, а то ће рећи колико се даје за употребу његове снаге.“ (Th. Hobbes: *Leviathan* у *Works*, изд. Molesworth. London 1839—44, св. III, стр. 76.)

⁴³ Због тога је *villicus* старога Рима, као економ на челу пољопривредних робова, „примао мањи део него момци, јер му је рад био лакши од њиховог.“ (Th. Mommsen: *Römische Geschichte*, [I св., 2 изд. Berlin] 1856, стр. 810.)

⁴⁴ W. Th. Thornton пружа о овоме интересантне подвтке у спису: *Over-Population and its Remedy*. London 1846.

Власници радне снаге смртни су. А да би се таквих власника стално налазило на тржишту, како то и захтева стално обнављано претварање новца у капитал, морају се продавци радне снаге овековечити „као што се свака жива индивидуа овековечује продужавањем врсте“.⁴⁵ Радне снаге које истрошеност и смрт отргну са тржишта морају се стално замењивати бар једнаким бројем нових радних снага. Сума животних намирница потребних за производњу радне снаге обухвата дакле и животне намирнице заменика, тј. радничке деце. Тако се ова раса особитих власника робе овековечује на робном тржишту.⁴⁶

Да се општа човекова природа тако измени, да постигне умешност и окретност у некој одређеној грани рада и да постане развијена и специфична радна снага, потребно је одређено васпитање или образовање, које са своје стране стаје одређену суму робних еквивалената. Величина трошкова око образовања радне снаге зависи од тога да ли је туђа помоћ при њеном израђивању била већа или мања: зато су ови трошкови различити. Ови трошкови учења, за обичну радну снагу скоро потпуно незнатни, улазе дакле у круг оних вредности које су издате да би се она произвела.

Вредност радне снаге своди се на вредност неке одређене суме животних намирница. Зато се и она мења кад се мења вредност тих намирница, тј. кад се мења величина радног времена потребног за њихову производњу.

Један део намирница, на пр. храна, огрев итд. троши се сваки дан свеж, и мора се сваки дан заменити новим. Друге намирнице, као одело, намештај итд., трају дуже време, па се и замењују у дужим размацма. Једне се робе морају свакодневно куповати, одн. плаћати, друге недељно, тромесечно итд. Али ма како ти издаци били распоређени кроз рецимо годину дана, морају се даномице покривати просечним дохотком. Ако са А означимо масу роба које су за производњу радне снаге потребне сваки дан, са В оне које су потребне сваку недељу, са С које су потребне тромесечно, итд., онда би дневни просек ових роба био = $\frac{365 A + 52 B + 4 C + \text{итд.}}{365}$. Узев да се у овој маси роба потребних за просечан дан налази б часова друштвеног рада, онда се у радној снази дневно опредељује пола дана просечног друштвеног рада,

⁴⁵ Petty.

⁴⁶ „Природна цена рада... састоји се у таквој количини животних намирница и средстава ужитка (comforts), каква је према клими и животним навикама неке земље потребна да радника одржи и да му омогући да подигне породицу, чиме се обезбеђује несмањена понуда рада на тржишту.“ (R. Torrens: *An Essay on the external Corn Trade*. London 1815, стр. 62.) Овде реч рад стоји погрешно наместо радна снага.

одиосно за свакодневно произвођење радне снаге тражи се пола дана рада. Ова колнчина рада, потребна за свакодневно произвођење радне снаге, чини њену дневну вредност, тј. вредност свакодневно репродуковање радне снаге. Ако и маса злата од 3 шилинга или 1 талира претставља пола дана просечног друштвеног рада, онда је 1 талир цена која одговара дневној вредности радне снаге. Буде ли је власник нудио по један талир на дан, онда ће њена продајна цена бити равна њеној вредности, а како смо ми узели, власник иовца, који је вољаи да своје талире претвори у капитал, ту вредност и плаћа.

Последњу, или минималну границу вредности радне снаге чини вредност такве робне масе без чијег свакодневног притицања носилац радне снаге, човек, не би могао обнављати процес свог живота, — дакле вредност физички неопходних животних намирница. Спусти ли се цена радне снаге на тај минимум, спустиће се испод њене вредности, јер се под таквим околностима радна снага може да одржава и развија само у кржљавом облику. Међутим, вредност сваке робе одређује се оним радним временом које је потребно да каквоћа лифероване робе буде нормалне ваљаности.

Ванредно је јевтина сентименталност налазити да је овакво одређивање вредности радне снаге, какво извире из саме природе ствари, грубо, и јадиковати као на пр. Роси: „Схватити радну способност (*puissance de travail*), а апстраховати животне намирнице рада за време процеса производње, значи схватити чедо маште (*être de raison*). Ко каже рад, ко каже радна способност, каже и радник и животне намирнице, и радник и најамнина.“⁴⁷ Ко каже радна способност не каже рад, као год што ни онај који каже способност варења не каже варење. Зна се да за овај процес треба нешто више од добра желуца. Ко каже радна способност, тај није апстраховао животне намирнице потребне за њено одржавање. Напротив, вредност намирница изражена је у вредности радне способности. Не буде ли се ова продала, неће раднику бити ни од какве користи. Напротив, он ће тада осећати, како је то грозна природна иужност да је његова радна способност захтевала извесну одређену количину намирница за своју производњу и да их вазда наново захтева за своје репродуковање. Тада ће он, попут Сисмондија, открити да „радна способност... није ништа ако се не прода“.⁴⁸

Посебиа природа ове особите робе, радне снаге, доноси собом да закључењем уговора између купца и продавца њена употребна вредност још није стварно прешла у купчеве руке. Њена је вредност, као и вредност сваке друге робе, била одређена пре но што је ушла у промет,

⁴⁷ Rossi: *Cours d'Economie Politique*. Bruxelles 1842, стр. 370.

⁴⁸ Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, св. I, стр. 113.

јер је за производњу радне снаге била утрошена извесна одређена количина друштвеног рада, али њена употребна вредност постоји тек у накнадном испољавању снаге. Услед овога се отуђење снаге и њено стварно испољавање, тј њена егзистенција као употребне вредности, временски не подударaju. А код таквих роба,⁴⁹ где се формално отуђење употребне вредности путем продаје временски разликује с њеним стварним уступањем купцу, купчев новац функционише већином као платежно средство. У свима земљама капиталистичког начина производње радна се снага плаћа тек пошто је функционисала за време утврђено уговором о куповини, на пр. крајем недеље. Према томе радник свугде даје капиталисти унапред употребну вредност своје радне снаге; он допушта да купац њу троши пре но што му плати њену цену; то значи да радник свугде кредитира капиталисту. Да ово кредитирање није празно уображење, показује не само евентуални губитак кредитиране најамнине кад капиталиста падне под стечај,⁵⁰ већ и читав низ трајнијих последица.⁵¹ Међутим, било да новац

⁴⁹ „Сваки се рад плаћа тек пошто је учињен.“ (*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, стр. 104.) „Трговачки кредит морао је почети онога часа кад је радник, први аутор производње, услед својих уштеда био у стању да на награду за свој рад причека недељу, две недеље, месец дана и четврт године.“ (Ch. Ganih: *Des Systèmes de l'Economie Politique*, 2 изд. Paris 1821, св. II, стр. 150.)

⁵⁰ „Радник даје свој труд (industry) на кредит“, али, лукаво додаје Шторх: „не ризикује ништа“ осим да „изгуби најамнину... Радник не отуђује ништа материјално.“ (Storch: *Cours d'Economie Politique*, Petersbourg 1815, св. II, стр. 37.)

⁵¹ Пример. У Лондону постоје две врсте хлеба, једни су „full priced“, који хлеб продају по пуној вредности, други су „undersellers“, који га продају испод вредности. Ови други чине преко три четвртине од целокупног броја хлебара. (Стр. XXXII у „Report“ владиног комесара H. S. Trementheer-a о *Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.*, London 1862.) Ови *undersellers* продају готово без изузетка хлеб који је фалсификован примесима стипсе, сапуна, поташе, креча, флуоритове прашине и сличних пријатних, хранљивих и здравих састојака. (Види горе наведену Плаву књигу као и извештај „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread“ и dr. Hassal-a: *Adulterations Detected*, 2 изд. London 1861.) Сер Џон Гордон изјавио је пред одбором од 1855 да „сиромашак, који живи од две фунте хлеба на дан, услед ових фалсификата не добија стварно ни четвртину хранљиве материје, да и не говоримо о штетним последицама по његово здравље“. Као разлог због чега „врло велик део радничке класе“, иако је добро обавештен о фалсификатима, ипак с хлебом купује стипсу, флуорит итд., наводи Тременхир (у горе наведеном извештају, стр. XLVIII) да их „нужда сили да од својих хлебара или *chandler's shop* (дућаница) узимају хлеб какав им хтедну пружити“. Пошто их плаћају тек крајем недеље, то и они „хлеб који њихова породица потроши преко недеље могу плаћати тек крајем недеље“ и, додаје Тременхир наведеном сведоке: „Опште је познато да се хлеб, израђен са оваквим примесима, прави нарочито за ову врсту муштерија.“ („It is notorious that bread composed of those

фуикционише као куповно, било као платежно средство, природа саме робе размене неће се ни у чему изменити. Цена радије снаге утврђена је уговором ма да се тек касније остварује, као на пр. кућна кирија. Радна је снага продата ма да ће тек касније бити плаћена. Ипак је по чисто схватање овог односа корисно да за овај мах узмемо као да власник радне снаге добија њену уговорену цену одмах при продаји.

Сад знамо како се одређује вредност коју власник новца плаћа власнику ове особите робе, радне снаге. Употребна вредност коју први добија путем размене, показује се тек у ствариом трошењу, у процесу потрошње радне снаге. Све ствари потребне за овај процес, сировину итд., купује власник новца на робном тржишту и плаћа их по пуној цени. Процес потрошње радне снаге уједно је и процес производње робе и вишка вредности. Потрошња радне снаге, каогод и потрошња сваке друге робе, врши се ван тржишта, ван прометне области. Због тога ћемо заједно с власником новца и власником радије снаге напустити ову хучиу област с површине, приступачну свачијем оку, и поћи ћемо за њима на скривено место производње, где на улазу стоји написано: „No admittance except on business“ [Улаз дозвољен само запосленима]. Ту ће се показати не само како капитал производи, него и како се производи сам капитал. Најзад се мора открити тајна како се истерује профит.

Област промета или робне размене, у чијем се оквиру врши куповање и продавање радије снаге, била је уистину прави рај природених човекових права. У њој владају једино Слобода, Једнакост, Својина и

mixtures, is made expressly for sale in this manner.“) „У многим енглеским пољопривредним срезовима (а још више у шкотским) најамнина се плаћа двонедељно, чак и месечно. Код овако дугих рокова плаћања пољопривредни радник мора све робе куповати на вересију... Он мора да плаћа веће цене и фактично је везан за дућан који га пумпа. Тако на пр. у Хорнингсхему у Вилтсу, где је најам месечан, плаћа он 2 шилинга и 4 пенса за 1 stone (14 фунти) брашна, које би иначе платио 1 шилинг и 10 пенса.“ („Sixth Report“ on „Public Health“ by „The Medical Officer of the Privy Council etc.“ 1864, стр. 264.) „Ручни печатарн катуна у Пејслију и Кнлменроку (западна Шкотска) извојевали су 1853 г. штрајком скраћење рока исплате од месец дана на две недеље.“ („Reports of the Inspectors of Factories 31 st. Oct. 1853“, стр. 34.) Као даљн уљудан развитак кредита што га радник даје капиталисти може се сматрати метод многих енглеских власника угљених рудника, по коме радника плаћају тек крајем месеца, а у међувремену му капиталиста две предујмове, често у робама које мора плаћати изнад њихових тржишних цена (truck-систем). „Општи је обичај власника угљених рудника (coal masters) да најамнину плаћају једанпут месечно. У међувремену одобравају предујмове крајем сваке недеље. Овај се предујам даје у дућану (наме у *tommyshop*, дућану који припада самом власнику рудника); људи га с једне стране примају, а на другој одмах издају.“ („Children's Employment Commission, III Report.“ London 1864, стр. 38, бр. 192.)

Бентхем. Слобода! Јер се купац и продавац неке робе, рецимо радне снаге, опредељују само својом слободном вољом. Они уговоре закључују као слободне, правно једнаке личности. Уговор је крајњи резултат у коме њихове воље долазе до заједничког правног изражаја. *Једнакост!* Јер се један према другом односе само као власници робе, и размењују еквивалент за еквивалент. *Својина!* Јер обојица располажу само својим. *Бентхем!* Јер и један и други воде рачуна само о себи. Једина моћ која их саставља и доводи у узајамни однос јесте моћ њихове себичности, њихове посебне користи, њихових приватних интереса. И баш због тога што се овако сви брину сваки за се а нико за друге, они услед неке унапред одређене хармоније међу стварима, или под руководством ванредно проницљивог провиђења, врше само дело своје узајамне користи, опште користи, интереса целине.

У часу кад се растајемо са овом облашћу простога промета или робне размене, из које вулгарни присталица слободне трговине узајмљује гледишта, појмове и мерило за своје суђење о друштву капитала и најамног рада, изгледа да се физиономија лица наше драме у нечем мења. Бивши власник новца иде напред као капиталиста, за њим иде власник радне снаге као његов радник; први се значајно смешка и хита на посао, док други иде плашљиво, опирајући се, као неко који је на тржиште изнео властиту кожу па сад може очекивати једино још — штавионицу!

ТРЕЋИ ОДЕЉАК

ПРОИЗВОЂЕЊЕ АПСОЛУТНОГ ВИШКА ВРЕДНОСТИ

ГЛАВА ПЕТА

ПРОЦЕС РАДА И ПРОЦЕС ОПОЉАВАЊА ВРЕДНОСТИ

1. Процес рада

Употребљавање радне снаге јесте *сам рад*. Купац радне снаге троши је на тај начин што њен продавац *ради за њега*. Тиме њен продавац постаје *стварно* активном радном снагом, постаје *радником*, што је *ранје* био само *потенцијално*. Да би капиталиста претставио радников рад у *робама*, мора га пре свега претставити у *употребним вредностима*, у *стварима* које служе задовољавању ма којих потреба. Дакле оно што он даје раднику да изradi јесте каква нарочита употребна вредност, одређен *артикал*. Општа природа *производње употребних вредности*, или *добара*, не мења се тиме што се врши за капиталисту и под његовом контролом. Зато *процес рада* морамо прво да проучимо независно ма од којег *одређеног друштвеног облика*.

У првом реду, рад је процес између човека и природе, процес у коме човек врши своју размену материје с природом и ову размену омогућава, уређује и надзире властитом делатношћу. Према природној материји он иступа као природна сила. Он покреће природне снаге свога тела, руке и ноге, главу и шаку да би природну материју прилагодио облику употребљивом за његов живот. Тиме што овим кретањем делује на природу изван себе и мења је, он уједно мења и своју властиту природу. Он развија потенције које у њој дремају, и потчињава својој власти игру њених снага. Не ради се овде о првим животињским инстинктивним облицима рада. Оно стање кад се људски рад још није био отресао првог нагонског облика далеко је заостало у маглама прастарих времена за стањем кад радник иступа на робном тржишту као продавац властите радне снаге. Ми претпостављамо рад у облику какав је својствен само човеку. Паук врши радове сличне ткачевим, а градњом својега саћа пчела постићује понеког људског градитеља. Али што унапред одваја и најгорега градитеља од најбоље пчеле јесте

да је он своју градњу израдио у глави пре но што ће је изградити у воску. На завршетку процеса рада излази резултат какав је на почетку процеса већ постојао у *радничковој замисли*, дакле *идеално*. Не *поставља* он само промену облика природних ствари; он у њима уједно *остварује* и *своју сврху* која му је *знана*, која попут закона одређује пут и начин његова рађења, и којој мора да потчини своју вољу. А ово потчињавање није усамљен чин. Поред напрезања органа који раде тражи се за све време трајања рада и *целисходна воља која се очитује* као *лажња*, и то тим више што радника мање буде привлачила садржина самог рада или пут и начин његовог извођења, дакле што мање он буде уживао у раду као у игри својих телесних и духовних сила.

Прости моменти процеса рада јесу: *сврхисходна делатност*, тј. *сам рад*; *предмет* на који рад делује; *средство* којим делује.

Земља (економски се ту рачуна и вода) снабдева човека првим провнјантом, готовим животним намирницама;¹ без свога садејства њу човек налази као *општи предмет* свога рада. Све ствари које рад само одваја од њихове непосредне спојености са целином земље јесу *предмети* за рад затечени у природи. Тако је с *рибом*, коју хватамо и *растављамо* од воде, *њеног животног елемента*, тако је с *дрветом* које обарамо у *прашуми*, с *рудом* коју одламамо од *њене жице*. Напротив, ако је *предмет рада ранијим радом* већ *такорећи прочишћен*, онда га зовемо *сировином*, на пр. *одломљену руду* коју ћемо испирати. Свака је *сировина предмет* рада, али сваки *предмет* рада није *сировина*. *Предмет* рада само је онда *сировина* ако је већ претрпео какву *измену* путем рада.

Средство за рад јесте *ствар* или *скуп ствари* које *радник* ставља између себе и *предмета* рада, и које му *служе* као *спроводници* његове делатности на том предмету. Он *искоришћава* *механичка*, *физичка* и *хемијска својства* ствари да би, *сходно сврси* коју је себи поставио, њима као *силама деловао* на друге ствари.² *Предмет* који *радник непосредно дохваћа*, — ако *нвузмемо присвајање* готових *намирница*, на пр. *плодова*, код чега му као *средства за рад* *служе* *једино властити телесни*

¹ „Оно што сама природа добровољно даје, шкрто је и потпуно независно од људи. Отуда нам се чини као да нам га природа даје са истом намером као што људи дају коме младом човеку малу своту да му омогуће да ради за себе и стече имање.“ (James Steuart: *Principles of Political Economy*, изд. Dublin 1770, св. I, стр. 116.)

² „Колико је лукав, ум је толико и моћан. Лукавост се уопште састоји у посредној делатности која, остављајући да предмети утну један на други сходно својој алатитој природи и да се један на другом радећи заморе, ипак остварује само своју сврху, макар да се сама непосредно не меша у онај процес.“ (Hegel: *Zyklusopädie. Erster Teil. Die Logik. Berlin 1840*, стр. 382.)

органи, — није предмет рада, већ је средство за рад. На овај начин претвара он ствари из околнога света у органе своје делатности, у органе које додаје својим сопственим телесним органима, продужујући своје природно тело упркос библији. Као што му је првобитни магацин за провијант, земља му је и првобитни арсенал средстава за рад. Она му пружа на пр. камен којим се баца, којим тре, притискује, сече итд. И сама земља постаје средство за рад, али да би она служила као средство за рад у земљоради треба опет читав низ других средстава за рад и релативно већ јако развијена радна снага.³ Чим се процес рада макар нешто развио, већ су му потребна прерађена средства за рад. У најстаријим пећинама где су људи живели налазимо каменог оруђа и оружја. Поред прерађена камена, дрвета, костију и шкољака, главну улогу средства за рад игра у почетку човекове историје припитомљена животиња, дакле животиња већ измењена радом, одгајена.⁴ Употребљавање и стварање средстава за рад, ма да је у клици особина и некојих животињских врста, дају специфично обележје процесу људског рада, ради чега Франклин дефинише човека као „a toolmaking animal“, као животињу која прави алате. Исту важност коју за упознавање ишчезлих животињских врста има грађа фосилних костура, имају и остаци средстава за рад за расуђивање о ишчезлим економским друштвеним формацијама. Економске епохе не разликују се по ономе шта се прави, него по томе како се прави, којим средствима за рад.⁵ Средства за рад не само да су мерило за ступњеве развитка човекове радне снаге, већ иам откривају и друштвене односе у којима се ради. Међу самим средствима за рад пружају нам механичка средства, која укупио можемо назвати костуром и мишићним системом производње, далеко одлучија обележја за карактер извесне епохе друштвене производње, него ли средства која служе само за држање предмета рада и која укупно можемо означити као систем судова производње, као што су на пр. цеви, бачве, котарице, крчази итд. Ова средства играју значајну улогу тек код хемијске производње.^{5a}

³ У наче бедном спису: *Théorie de l'Economie Politique*, Paris 1815, Ганил згодно ређа насупрот физнократима велики низ процеса рада који су претпоставка за земљорадију у ужем смислу.

⁴ У *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses* (1766) Тирго добро разлаже важност припитомљене животиње за почетке културе.

⁵ Од свих ствари, праве луксузне робе имају најмање значаја за технолошко упоређивање разних епоха производње.

^{5a} Примедба уз друго издање. Макар колко да досадашњи историчари мало познају развитак материјалне производње, дакле основцу читавог друштвеног живота, а стога и читаве праве историје, ипак су бар преисторијско доба поделили на основу природњачких, а не на основу такозваних историчких истраживања, на камено, бронзано и железно доба, према материјалу оруђа и оружја.

Поред ствари које омогућавају деловање рада на предмет рада, и које на овај или онај начин служе дакле као спроводнице делатности, спадају у *средства* процеса рада, кад се овај узме у ширем смислу, и сви *објективни услови* који су год нужни да би се процес извршио. Ови не улазе у њ непосредно, али се он без њих или никако не може извршити, или пак само непотпуно. Опште средство за рад ове врсте опет је сама земља; јер она даје раднику *locus standi* (место на коме стоји), а његовом процесу *поље делатности (field of employment)*. Иначе, већ радом постигнута средства за рад ове врсте јесу на пр. радионице, канали, путеви нтд.

Дакле, човекова делатност у процесу рада назива помоћу средстава за рад промену на предмету рада, промену која се унапред поставља као сврха. Процес се гаси у *производу*. Његов је производ *употребна вредност*, каква природна материја коју је човек, мењајући јој облик, прилагодан својим потребама. Рад се спојно са својим предметом. Он се опредметио, а предмет је обрађен. Што се на страни радника испољавало као кретање, очитује се сада на страни производа као својство мировања, као постојање. Он је прео, а производ је пређа.

Ако читав процес посматрамо са становишта његовог резултата, *производа*, онда се оба, и *средство за рад* и *предмет рада*, испољавају као *средства за производњу*,⁶ а сам рад као *производан рад*.⁷

Док нека употребна вредност излази из процеса рада као *производ*, друге употребне вредности, производи ранијих процеса рада, улазе у њ као *средства за производњу*. Иста употребна вредност која чини производ једног рада, средство је за производњу у другом раду. Зато производи нису само резултат, већ су уједно и *услови* за процес рада.

Изузев *екстрактивну индустрију*, која предмете свога рада налази готове у природи, као рударство, лов, рибарство нтд. (земљорад само у првом степену, кад крчи дотле необрађивано тло), све индустријске гране обрађују *предмете који су сировина*, тј. предмете већ прочишћене радом, који су и сами производ рада. Тако је на пр. са *семеном* у земљораду, *Животинџе* и *биљке*, које се обично сматрају за природне производе, у своје садашњем облику производи су не само можда прошлогодишњег рада, него производи преображаја који се под *човековим надзирањем* и *посредством његова рада* вршно поступно кроз

⁶ На пример, изгледа чудно назвати *средством за производњу* у риболву рибу која још није ухваћена. Али досад још није пронађена вештина да се рибе улове у водама где их нема.

⁷ Ова дефиниција *производног рада*, каква излази са становишта простог процеса рада, никако није довољна за капиталистички начин производње.

многе генерације. А што се тиче нарочито *средстава за рад*, њихов огроман број показује и најповршнијем гледаоцу трагове минулог рада.

Сировина може сачињавати главну супстанцу неког производа, а може да уђе у његово стварање и као искључиво *помоћна материја*. *Средство за рад троши* помоћну материју; тако парна машина троши угаљ, точак уље, теглећн коњ сено; или се помоћна материја *додаје сировини* да би на њој произвела какву материјалну промену, као што се хлор додаје небеленом платну, угаљ железу, боја памуку итд.; или помоћна материја *служи да се сам рад може изводити*, као на пр. материје које се употребљавају за осветљавање и грејање радионице. Разлика између главне и помоћне материје ишчезава у правој хемијској индустрији, јер се ту ниједна од употребљених сировина више не јавља као супстанца производа.⁸

Пошто свака ствар има свакојаким особина те је стога могућно да се различито искористи, то и један исти производ може да буде сировина за веома различне процесе рада. Жито је на пр. сировина за млинара, фабриканта скроба, пецара ракије, одгајивача стоке итд. Као семе оно је сировина и за производњу њега самог. Тако и угаљ излази из рударске индустрије као производ, а улази у њу као средство за производњу.

Један исти производ може да у истом процесу рада служи и као средство за рад, и као сировина. На пример у товљењу стоке, где је обрађивана сировина, стока, у исто време и средство за справљање гнојива.

Неки производ који већ има облик готов за потрошњу може опет да постане сировином за неки други производ, као грозђе за вино. Или пак, рад отура од себе производ у облицима у каквим је употребљив опет само као сировина. Сировина у овом стању зове се *полуизрађевина*, а боље би јој приличило име *ступњевани производ*, као што су памук, конач, пређа итд. Могуће је да првобитна сировина, макар да је већ и сама производ, мора да прође кроз читаву скалу разних процеса и да у њима стално наново функциониса као сировина измењеног облика, све до последњег процеса рада који ће је отурити од себе као готову *намирницу* или готово *средство за рад*.

Видимо дакле ово: Хоће ли се нека *употребна вредност* јавити као сировина, као средство за рад или као производ, зависи потпуно од *функције* која јој је у процесу рада одређена, од места које у њему заузима, а с местом се мењају и она њена одређења:

⁸ Шторх разликује сировину у ужем смислу, као „matière“, од помоћних материја, „matériaux“; Шербилје означаје помешне материје као „matières instrumentales“.

Стога, улазећи у нове процесе рада као средства за производњу, производи губе карактер производа. Они функционишу још само као предмети чиниоци живог рада. За прелца је вретено само средство којим преде, лаи само предмет који он упреда. На сваки начин, без предива и без вретена не може се прести. Због тога се почињу предење претпоставља да се ови производи налазе на лицу места. Али што су лаи и вретено производи минулог рада, за сам овај процес исто је толико свеједно, колико је за чин храњења свеједно што је хлеб производ минулог рада сељаковог, млинаревог, хлебаревог итд. Напротив. Ако у процесу рада средства за рад истакну свој карактер производа минулог рада, могу то учинити само својим недостацима. Нож који не сече, пређа која се једнако кида, итд., живо потсећају на иожара А и на воштача пређе Е. У успелом производу не види се да су његове употребне особине постигнуте минулим радом.

Машина која не служи у процесу рада бескорисна је. Осим тога она пада под разорну моћ природног мењања матернје. Железо рђа, дрво труне. Пређа која се не изатка или не исплете, пропали је памук. Живи рад мора те ствари дохватити, пробудити из мртвих и претворити их из само могућних у стварне и делотворне употребне вредности. Истина, облизивање пламеиом рада који их је телесно присвојио, надахиуте њиме за своје сврсисходне и професионалне функције у његовом процесу, оне се такође троше, али се троше сврсисходно, као елементи стварања нових употребних вредности, нових производа, способних да као животне намирнице уђу у индивидуалну потрошњу или као средства за производњу у нов процес рада.

Према томе, док постојећи производи нису само резултат, него су и услови за постојање процеса рада, дотле је с друге стране њихово убацивање у њега, дакле њихов дотицај са живим радом, једино средство да се ти производи минулог рада одрже и остваре као употребне вредности.

Рад троши своје материјалне елементе, предмет и средство, једе их; он је дакле процес потрошње. Ова се производна потрошња разликује од индивидуалне потрошње тиме што ова друга троши производе као животне намирнице живе индивидуе, док их прва троши као животне намирнице рада, активне радне снаге индивидуе. Због тога је производ индивидуалне потрошње сам потрошач, а резултат производне потрошње производ различан од потрошача.

Уколико су му средство и предмет већ и сами производи, рад троши производе да би стварао производе, или троши производе као средства за произвођење производе. Али пошто се процес рада првобитно збива само међу човеком и земљом која постоји и без његове

сарадње, то у њему служе и таква средства за производњу која постоје од природе, која не претстављају спој природне материје и људског рада.

Процес рада, како смо га приказали у његовим једноставним, апстрактним моментима, сврсисходна је делатност ради израђивања употребних вредности, ради присвајања природних ствари за људске потребе, општи услов за размену материје међу човеком и природом, вечити природни услов за живот људи, а стога и јесте не само независан ма од којег облика тога живота, него напротив једино својствен свима облицима људског друштва. Зато и не сматрамо за потребно да радника приказујемо у односу према другим радницима. За нас је било довољно узети човека и рад на једној страни, а природу и њене материје на другој. Као год што по укусу пшенице нећемо познати ко ју је одгајио, тако ни по процесу рада не видимо под којим се условима врши, да ли под бруталним корбачем надзорника робова или под бојажљивим оком капиталисте, да ли га врши Цинцинат обрађујући неколико *jugera* [јармова] своје земље или дивљак који зверку убија каменом.⁹

Вратимо се нашем капиталисти *in spe*. Били смо га оставили кад је на робном тржишту купио све чиниоце потребне за процес рада: предметне чиниоце, или средства за производњу, и личног чиниоца, или радну снагу. Бистрим оком познаваоца изабрао је за свој нарочити посао, предење, израду чизама итд., погодна средства за производњу и радне снаге. Наш капиталиста дакле прионуо је да троши робу коју је купио, радну снагу; тј. он пушта да носилац те радне снаге, радник, својим радом троши његова средства за производњу. Наравно да се општа природа процеса рада не мења тиме што га радник врши за капиталисту уместо за себе сама. Али капиталистово мешање не може у први мах да измени ни одређени пут и начин прављења чизама или предења пређе. У први мах он мора да узима радну снагу онакву какву је налази на тржишту, па дакле и њен рад онакав какав потиче из времена кад још није било капиталиста. Преображај самог начина производње потчињавањем рада под капитал може се догодити тек касније, па га тек касније можемо и посматрати.

⁹ Ваљда је из тог до крајности логичног разлога пуковник Торенз открио да капитал води порекло од — дивљаковог камена. „У првом камену који је дивљак бацио на гоњену звер, у првом штапу који је дохватио да скине с дрвета плод који рукама није могао дохватити, видимо присвајање извесног артикла у сврху стицања неког другог, и на овај начин откривамо — порекло капитала.“ (R. Torrens: *An Essay on the Production of Wealth etc.*, стр. 70, 71.) Вероватно се овим првим штапом даде објаснити и зашто у енглеском реч „stock“ значи и штап и капитал.

Сад, као процес потрошње радне снаге од стране капиталисте, процес рада показује две особене појаве.

Радник ради под надзором капиталисте коме његов рад припада. Капиталиста пази да се рад обавља у реду и да се средства за производњу употребљавају сврсисходно, дакле да се сировина не расипа а да се оруђе за рад штеди, тј. да се разорава само онолико на колико његова употреба у раду приморава.

А друго: производ је својина капиталисте, не непосредног произвођача, радника. Капиталиста плаћа рецимо дневну вредност радне снаге. Дакле му њена употреба припада за један дан, као и употреба сваке друге робе, на пр. коња, кад га узме под најам за један дан. Употреба робе припада њеном купцу, а власник радне снаге, дајући свој рад, даје уистину само употребну вредност робе коју је продао. Од тренутка кад је ушао у капиталистове радионице припада је употребна вредност његове радне снаге, дакле њена употреба, рад, капиталисти. Купивши радну снагу капиталиста је мртвим елементима за образовање производа, који такође њему припадају, припојио сам рад као жив квасац. С његовог гледишта, процес рада само је потрошња робе радне снаге коју је купио, али коју може да троши само ако јој дода средства за производњу. Процес рада процес је међу стварима које је капиталиста купио, међу стварима које њему припадају. Стога њему припада и сав производ тога процеса, баш као и производ процеса врења у његовом винском подруму.¹⁰

2. Процес оплођавања вредности

Производ — својина капиталисте — употребна је вредност, пређа, чизме итд. Али, ма да чизме у неку руку чини темељ друштвеног напретка, а наш је капиталиста одлучан напредњак, он ипак не израђује

¹⁰ „Производи се присвајају пре но што се претворе у капитал; ово претварање не може да их ослободи оног присвајања.“ (Cherbuliez: *Riche ou Pauvre*. Изд. Paris 1841, стр. 53, 54.) „Тиме што свој рад продаје за извесну количину животних намирница (approvisionnement), пролетер се потпуно одриче сваког удела у производу. Присвајање производа остаје исто иако и раније; поменути споразумом оно није ниуколико измењено. Производ припада искључиво капиталисти, који је дао сировине и животне намирнице. Ово је строга последња закона присвајања, чији је темељни принцип био управо противан, наиме да сваки радник има искључиво право својине над својим производом.“ (Исто, стр. 58.) James Mill: *Elements of Political Economy etc.*, стр. 70. „Кад радници раде под најам, капиталиста је власник не само капитала (овде мисли на средства за производњу), него и рада (of the labour also). Ако појмом капитала, како се то обично чини, обухватимо и најамнину која се плаћа радницима, онда је бесмислено говорити о раду одвојено од капитала. У томе смислу реч капитал садржи обоје, и капитал и рад.“

чизме чизама ради. Уопште, у робној производњи употребна вредност није ствар *qu'on aime pour lui-même* [коју воле ради ње саме]. Ту се употребне вредности уопште производе зато што су и уколико су материјална подлога, носиоци прометне вредности. А нашем је капиталисти стало до двога. Прво, он хоће да производи употребну вредност која има прометне вредности, артикал намењен продаји, робу. А друго, хоће да производи робу чија је вредност већа од збира вредности роба које се захтевају за њену производњу, средстава за производњу и радне снаге, за које је на робном тржишту предујмио своје лепе новце. Он хоће да производи не само употребну вредност него и робу, не само употребну вредност него и вредност, и не само вредност него и вишак вредности.

И доиста, пошто се овде ради о робној производњи, очигледно је да смо досада посматрали само једну страну процеса. Јер као што је сама роба јединство употребне вредности и вредности, тако и процес њене производње мора бити јединство процеса рада и процеса стварања вредности.

Промотримо сад процес производње и као процес стварања вредности.

Знамо да је вредност сваке робе одређена количином рада материјализованог у њеној употребној вредности, радним временом потребним друштву за њено произвођење. Ово важи и за производ који наш капиталиста добија као резултат процеса рада. Прво имамо дакле да израчунамо рад одређен у том производу.

Нека то буде на пр. пређа.

За произвођење пређе била је потребна прво њена сировина, рецимо 10 фунти памука. Вредност самог памука немамо шта испитивати, јер памук је капиталиста купио на тржишту по вредности, рецимо за 10 шилинга. Рад који се захтева за производњу памука већ је у цени памука претстављен као општи друштвен рад. Затим ћемо узети да утрошена маса вретена, која нека нам буде претставник употребљених средстава за рад, има вредност од 2 шилинга. Ако је маса злата од 12 шилинга производ од 24 радна часа, или два радна дана, онда на првом месту излази да су у пређи одређена два радна дана.

Околност да је памук изменио облик и да је утрошене масе вретена потпуно нестало, не треба да нас збуњује. По општем закону вредности, ако је вредност 40 фунти пређе једнака вредности 40 фунти памука више вредност једног вретена, тј. ако је потребно исто радно време да се произведу обе стране ове једначине, онда ће рецимо и 10 фунти пређе бити еквивалент за 10 фунти памука и $\frac{1}{4}$ вретена. У томе случају, исто радно време претставља се једанпут у употребној вредности пређи,

други пут у употребним вредностима памуку и вретену. Вредности је дакле свеједно да ли се јавља у пређи, вретену, или памуку. Што вретено и памук, уместо да мирно леже једно покрај другог, ступају у процесу предења међу собом у везу која мења њихове употребне облике и претвара их у пређу, додирује њихову вредност исто толико мало, као да су *просто били размењени* за еквивалентну пређу.

Радно време захтевано за производњу памука део је радног времена захтеваног за производњу пређе којој је памук сировина, те се због тога садржи у пређи. Исто је и с радним временом захтеваним за производњу оне масе вретена, без чијег се утрошка, или потрошње, памук не може испрестн.¹¹

Према томе, уколико долази у обзир *вредност пређе*, дакле *радно време* захтевано за њену производњу, могу се *различни одвојени процеси рада*, *растављени* по времену и месту, а кроз које се мора проћи да би се произвели сам памук и потрошена маса вретена и да се напослетку из памука и вретена начини пређа, сматрати као различне узастопне фазе *једног те истог процеса рада*. Сав рад садржан у пређи *миинули* је рад. Што је радно време, захтевано за производњу елемената од којих је она створена, *миинуло раније* и стоји у давнопрошлом времену, док је напротив рад који је утрошен у завршном процесу, у предењу, ближи садашњем, и стоји у прошлом времену, та околност је без никакве важности. Треба ли за грађење какве куће извесна маса рада, рецимо 30 радних дана, онда се на *целокупној количини* радног времена, припојеног кући, не мења ништа тиме што је тридесет дан ушао у производњу 29 дана после првог. И тако можемо потпуно узети као да је радно време садржано у материјалу за рад и у средству за рад утрошено само у ранијем процесу предења, пре рада који је на крају додат у облик *предења*.

Вредности средстава за производњу, памука и вретена, изражене ценом од 12 шиллинга, чине дакле саставне делове *вредности пређе*, или *вредности производа*.

Само што морају бити испуњена два услова. Прво, памук и вретено морали су стварно послужити за производњу неке *употребне вредности*. У нашем случају морала је из њих постати *пређа*. Вредности је свеједно која ће је употребна вредност носити, али је нека *употребна вредност* мора носити. Друга је претпоставка да је било употребљено само оно радно време које је под датим *друштвеним условима* производње потребно. Дакле, ако је за испредање једне фунте пређе потребна само

¹¹ „Утицаја на одређивање вредности роба нема само рад који је на њих непосредно утрошен, него и рад утрошен на судове, алате и зграде, који су потпорни тога рада.“ (Ricardo: *The Principles of Political Economy*, стр. 16.)

1 фунта памука, онда се у стварање 1 фунте пређе сме утрошити само 1 фунта памука. Исто је и с вретенима. Дођу ли капиталисти хиреви да уместо железних употреби златна вретена, ипак ће у вредности пређе важити само друштвено потребно радно време, тј. радно време потребно за производњу железних вретена.

Сад знамо колики део вредности пређе сачињавају средства за производњу, памук и вретено. Он износи 12 шилинга, или оваплоћење два радна дана. А сад се поставља питање, шта је са оним делом вредности што га рад самог прелца додаје памуку.

Овај рад морамо сада посматрати са сасвим другог становишта него ли за време процеса рада. Тамо се радило о сврсисходној делатности преобраћања памука у пређу. Што је рад сврсисходнији, то је пређа боља, ако узмемо да су све остале околности једнаке. Прелчев се рад специфично разликовао од других производних радова, и ова се различност читовала лично и предметно у посебној сврси предења, у посебном начину његова рађења, у посебној природи његових средстава за производњу, и у посебној употребној вредности његова производа. Памук и вретена служе као животне намирнице прелачког рада, али се њима не могу начинити изолучени топови. Насупрот томе, уколико ствара вредност, тј. уколико је извор вредности, прелчев се рад ни по чему не разликује од рада бушача топа, или, што нас се овде више тиче, од радова садиоца памука и вретенара, остварених у средствима за производњу пређе. Једино због ове истоветности могу гајење памука, прављење вретена и предење сачињавати делове исте укупне вредности, вредности пређе, који се разликују само квантитативно. Сад се овде више не ради о квалитету, особини, ни садржини рада, већ једино још о његовој количини, а ову треба просто бројати. Претпоставићемо да је прелачки рад прост, просечан друштвен рад. Доцније ћемо видети да супротна претпоставка у овоме не може ништа изменити.

За време процеса рада рад се постојано преобраћа из облика немира у облик сталности, из облика кретања у облик предметности. На завршетку једнога часа кретање предења претвара се у извесну количину пређе, дакле се у памуку определила извесна количина рада, један радни час. Кажемо један радни час, тј. једночасовни утрошак прелчеве радне снаге, јер овде прелачки рад има важности само уколико је трошење радне снаге, а не уколико је специфичан рад на предењу.

А сад, од одлучие је важности да се за време трајања тога процеса, тј. претварања памука у пређу, утроши само друштвено потребно радно време. Ако се а фунти памука под нормалним, тј. просечним друштвеним условима производње мора за 1 час претворити у b фунти пређе, онда као радни дан од 12 часова важи само онај радни дан који $12 \times a$ фунти

памука претвори у $12 \times b$ фунти пређе. Јер, једино се друштвено потребно радно време рачуна да ствара вредност.

Као и сâм рад, тако се овде и сировина и производ показују у сасвим друкчијој светлости него ли са становишта самог процеса рада. Овде сировина важи само као усисавач извесне количине рада. Тим се усисавањем она збнљски претвара у пређу, јер се радна снага утрошила у облику пређења и припојила њој. Али је производ, пређа, тада још само мера за рад што га је памук усисао. Ако се за 1 час упреде $12\frac{2}{3}$ фунте памука, односно ако се претвори у $12\frac{2}{3}$ фунте пређе, онда 10 фунти пређе означају 6 усисаних радних часова. Одређене, искуством утврђене количине производа претстављају сада једино одређене количине рада, одређену масу шчврснутог радног времена. Оне су још само оваплоћење једног часа, два часа, једног дана друштвеног рада.

Што је рад био прелачки, његов материјал памук, а производ пређа, овде је свеједно, каогод што је свеједно и то што је сâм предмет рада већ производ, дакле сировина. Да је радник уместо у предметици био упуслен у угљенокопу, предмет рада, угљ, био би дат од природе. Па ипак би извесна количина угља одломљеног од слоја, рецимо једна цента, претстављала извесну одређену количину усисаног рада.

Код продаје радне снаге били смо узели да јој је дневна вредност = 3 шилинга, и да је у та 3 шил. одичено 6 часова рада, дакле да је толика количина рада потребна да се произведе просечна сума свакодневних радникових животних намирница. А сад, ако наш прелац за 1 радни час претвори $12\frac{2}{3}$ фунте памука у $12\frac{2}{3}$ фунте пређе,¹² онда ће за 6 часова претворити 10 фунти памука у 10 фунти пређе. Значи да за трајања процеса рада памук усиса 6 радних часова. Пошто се ово радно време претставља у количини злата од 3 шилннга, то само пређење додаје памуку вредност од 3 шилинга.

Погледајмо сад целокупну вредност производа, 10 фунти пређе. У њима се опредметила $2\frac{1}{2}$ радна дана, 2 дана! садржана у памуку и вретенској маси, а $\frac{1}{2}$ дана рада усисаног за време процеса пређења. Исто радно време претстављено је златном масом од 15 шилинга. Цена која одговара вредности 10 фунти пређе износи дакле 15 шилинга, цена 1 фунте 1 шилинг и 6 пенса.

Наш капиталиста се забезекнуо. Вредност производа равна је вредности предујмљеног капитала. Предујмљена се вредност није оплодила, није донела вишак вредности, новац се дакле није претворио у капитал. Цена 10 фунти пређе износи 15 шилинга, а 15 шилинга било је издато на робном тржишту за елементе стварања производа, или, што је исто, за чиниоце процеса рада: 10 шилннга за памук, 2 шилинга за утрошену

¹² Бројеви су овде сасвим произвољни.

вретенску масу, 3 шилинга за радну снагу. Набујала вредност пређе не помаже ништа, јер је њена вредност само збир вредности које су раније биле *раздељене* на памук, вретена и радну снагу, а ни сад ни никада не може *вишак вредности* проистицати из овако *једноставног сабирања постојећих вредности*.¹³ Сада су се све ове вредности сконцентрисале у једној ствари, али оне су то биле и у новчаној суми од 15 шилинга док се није разбила на три куповине.

Само по себи овај резултат не треба да зачуди. Вредност 1 фунте пређе јесте 1 шилинг и 6 пенса, и зато би за 10 фунти пређе наш капиталиста морао на робном тржишту да плати 15 шилинга. Било да своју приватну кућу купи готову на тржишту, било да је сам гради, ниједна му од ових операција неће увећати новац предујмљен у стицање куће.

Капиталиста који се нешто разумс у вулгарној економији каже можда да је своје новце предујмио у *намери* да из њих *начини више новца*. Али је и пут у пакао поплочан добрим намерама, па је он лепо могао имати намеру да прави новце и без произвођења.¹⁴ Он прети. Више се неће дати ухватити. Убудуће ће робу куповати готову на тржишту уместо да је сам израђује. Али ако сва његова браћа капиталисте овако поступе, где ће онда наћи робе на тржишту? А новац не може јести. Он се упреподобило. Ваља имати на уму његову *удржљивост*. Могао је својих 15 шилинга и проћердати. Уместо тога он их *утрошио производно*, иачинио је од њих пређу. Али зато има пређу место гриже савести. Ни за живу главу не сме он да падне у улогу *зргтача блага*, који нам је показао шта испада из аскезе. А осим тога, где ничег нема, и цар је без права. Ма колика била заслуга његовог *одрицања*, нема ничега чиме би му се оно екстра платило, пошто је вредност производа, која излази из процеса, једнака само суми робних вредности које су у њ биле убачене. Нека се, дакле, умири тиме што је врлина награда за врлину. Уместо тога он постаје насртљив. Њему пређа не треба. Он је њу произвео ради продаје. Па нек је прода, или

¹³ Ово је темељно начело на којем почива физиократско учење о непроизводности сваког неземљорадничког рада, и оно је неоториво — за економисту од струке. „Овај метод да се некој роби урачунају вредности разних других роба, на пр. платну животне намирнице које потроши ткач, или да се разне вредности такорећи *једна преко друге* наслажу на једну једну, чини да ова набуја за одговарајући износ... Израз сабирање врло згодно описује начин на који се образује *производа цена*; ова је цена само *збир* разних прикупљених и сабраних вредности; али сабирање *није множење*.“ (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel* etc., стр. 599.)

¹⁴ Тако је на пр. од 1844 до 1847 извукао један део свог капитала из производног посла да га изгуби у шпекулацијама на железничким акцијама. Тако је у време американског грађанског рата затварао фабрику и бацао фабричке раднике на улицу да би играо на ливерпулској памучној берзи.

што је још једноставније, нек убудуће производи само ствари за личну употребу; уосталом ово и јесте рецепт који му је његов кућни лекар Мекелек већ прописао као опробано средство против епидемије претеране производње. Он се пркосно пропиње на стражње ноге. Ваљда радник није у ваздуху, својим голим удовима производи робу, стварао дела рада? Зар му није он дао материју којом је и у којој је једино и могао да оваплоти свој рад? А пошто се највећи део друштва састоји из оваквих голаћа, зар он није својим средствима за производњу, својим памуком и вретенима, учинио друштву неизмерну услугу, а зар не и самом раднику којег је поврх тога снабдео још и животним намирницама? И не треба ли тад себи ту услугу наплатити? Али зар му радник није услугу вратио претворивши памук и вретена у пређу? А осим тога овде се и не ради о услугама.¹⁵ Услуга је само корисно деловање неке употребне вредности, било робе, било рада.¹⁶ А овде се ради о прометној вредности. Он је раднику платио вредност од 3 шилинга. Радник му је вратио тачан еквивалент у вредности од 3 шилинга коју је додао памуку, вратио му је вредност за вредност. Наш пријатељ, још малочас онолико капиталистички надувен, наједаред заузима скромни став свога радника. Зар није и он сам радио? Зар није извео рад надгледања, врховног надзора над прелцима? Не ствара ли и овај његов рад вредност? Сам његов *overlooker* (надзорник) и сам његов *manager* (директор) слежу раменима. Али је за то време он с веселим осмејком већ повратио своју стару физиономију. Читавом оном жалопојком он нас је само пецкао. Не да он за то ни пребијене паре. Оваква и слична шупља врдања и блебетања оставља он професорима политичке економије, који су за ово нарочито плаћени. Он лично практичан је човек, који истина не промисли увек о свему што ће изван посла казати, али увек зна шта у послу чини.

¹⁵ „Нек ти певају хвале, нека те кнте и украшавају... Али ко год узме више или боље него што даје, тај зеленаши. То не значи своме ближњему учинити услугу него штету, као што је чине лопови и разбојници. Није услуга и доброчинство према ближњем све што се назива услугом и доброчинством. Прељубник и прељубница чине једно другом услугу и велико задовољство. Reiter [немачки коњаник] чини велику услугу паликући помажући га да на друму пљачка и да ратује против земље и народа. Паписти чине велику услугу нашим, јер уместо да их све без изузетка подаве, спале и убију или оставе да иструну у тамницама, они неке остављају у животу и терају их од куће или им узимају све што имају. И сам сотона чини велику, огромну услугу својим слугама... Једном речи, свет је сваки дан пун услуга и доброчинства, сјајних и значајних.“ (Martin Luther: *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.* Wittenberg 1540.)

¹⁶ О овоме сам у *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, стр. 14, између осталог приметно: „Схватљиво је колику „услугу“ категорија „услуга“ (service) мора чинити сорти економиста као што су Ж. Б. Сеј и Ф. Бастија.“

Погледајмо изближе. Дневна вредност радне снаге износила је 3 шилинга, јер је у њој самој опредмењено пола радног дана, тј. јер намирнице које су у једном дану потребне за производњу радне снаге стају пола радног дана. Али минули рад који се налази у радној снази, и живи рад који она може да да, трошкови њеног дневног одржања и њено дневно трошење две су сасвим различне величине. Онај одређује њену прометну вредност, овај сачињава њену употребну вредност. Што је половина радног дана потребна да га за време од 24 часа одржи у животу, никако не спречава радника да ради читав дан. Дакле, вредност радне снаге и њено искоришћавање у процесу рада две су различне величине. Ову разлику у вредности имао је капиталиста у виду кад је куповао радну снагу. Њена корисна особина да прави пређу или чизме била је само *conditio sine qua* поп [неизоставни услов], јер да би створио вредност, рад се мора утрошити у корисном облику. А што је било пресудно, јесте посебна употребна вредност ове робе да буде извор вредности, и то од више вредности но што је сама има. То је она посебна услуга коју капиталиста од ње ншчекује. У овоме он поступа по вечним законима робне размене. И доиста, продавац радне снаге, као год и продавци сваке друге робе, остварује њену прометну вредност, а отуђује њену употребну вредност. Ону не може добити, ако ову не да од себе. Употребна вредност радне снаге, сâм рад, не припада њеном продавцу, као што ни употребна вредност продатог уља не припада продавцу уља. Власник новца платио је дневну вредност радне снаге; стога њему припада њена једнодневна употреба, рад преко читавог дана. Околност да једнодневно одржање радне снаге стаје само половину радног дана, ма да радна снага може да делује, да ради читав дан, и што је вредност коју њена употреба ствара кроз један дан због тога двапут већа од њене властите дневне вредности, особита је срећа по купца, али није неправда према продавцу.

Наш капиталиста предвидео је овај случај који му измамљује смех. Због тога радник налази у радионици средства за производњу потребна не само за шесточасован, него за дванаесточасован процес рада. Ако је 10 фунти памука усисало 6 радних часова и претворило се у 10 фунти пређе, онда ће 20 фунти памука усисати 12 часова рада и претворити се у 20 фунти пређе. Погледајмо производ продуженога процеса рада. Сада је у 20 фунти пређе опредмењено 5 радних дана, 4 у утрошеној маси памука и вретена и 1 који је памук усисао за време процеса предења. Златни израз 5 радних дана јесте 30 шилинга, или 1 ф. ст. и 10 шилинга. То је дакле цена 20 фунти пређе. Фунта пређе стаје као и раније 1 шилинг и 6 пенса. Али збир робних вредности убачених у процес износио је 27 шилинга. Вредност пређе износи 30 ши-

линга. Вредност производа нарасла је за $\frac{1}{9}$ изнад вредности предујмљене у његову производњу. Тако се 27 шилинга претворило у 30. Предујмљених 27 шилинга донели су вишак вредности од 3 шилинга. Мајсторија је најзад успела. Новац се претворио у капитал.

Сви услови проблема решени су, а закони робне размене никулико нису повређени. Еквивалент је размењен за еквивалент. Као купац, капиталиста је сваку робу платио по њеној вредности, памук, вретенску масу, радну снагу. Затим је урадио што чини сваки купац роба. Био је, потрошач њихове употребне вредности. Процес потрошње радне снаге, који је уједно и процес производње робе, дао је производ од 20 фунти пређе у вредности од 30 шилинга. Сад се капиталиста враћа на тржиште и продаје робу као што је раније куповао. Фунту пређе продаје по 1 шилинг и 6 пенса, ни пару изнад ни пару испод њене вредности. Па ипак извлачи из промета 3 шилинга више него што је првобитно у њега био убацио. Читав овај ток, претварање његова новца у капитал, збива се у прометној области, и не збива се у њој. Збива се посредством промета, јер је условљен куповином радне снаге на робном тржишту. Не збива се у промету, јер овај само уводи у процес оплођавања вредности који се збива у области производње. И тако је „tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles“ [све најбоље удешено у најбољем од свих могућих светова].

Претварајући новац у робе које служе као материјални ствараоци неког новог производа, или као чиниоци процеса рада, и присаједињујући њиховој мртвој предметности живу радну снагу, капиталиста претвара вредност, минули, опредмећени, мртви рад у капитал, у вредност која се сама оплођује, у чудовиште које има своју душу, које почиње „радити“ као да у њему топло срце куца.

Упоредимо ли сад процес стварања вредности с процесом оплођавања вредности, онда процес оплођавања вредности није ништа друго до процес стварања вредности продужен преко извесне тачке. Потраје ли процес стварања вредности само до тачке на којој ће вредност радне снаге, коју капиталиста плаћа, бити надокнађена новим еквивалентом, онда је он једноставно процес стварања вредности. Потраје ли преко те тачке, постаће процесом оплођавања вредности.

Ако затим упоредимо процес стварања вредности с процесом рада, онда се овај последњи састоји у посебном корисном раду који ствара употребне вредности. Овде се кретање посматра квалитативно, посматра се његов посебан пут и начин, сврха и садржина. Исти процес рада приказује се у процесу стварања вредности само са своје квантитативне

стране. Ради се још једино о времену које је раду потребно за његово оперисање, или о трајању трошења радне снаге. Средства за производњу делују овде као пука средства за усисавање рада, а сама претстављају једино количину рада која је у њима отелотворена. Она улазе у рачун још само као одређене количине опредмећеног рада. Био садржан у средствима за производњу или био додат радном снагом, рад се рачуна још само по својој временској мери. Он износи толико и толико часова, дана итд.

Али се он рачуна само уколико је време, утрошено у произвођење употребне вредности, друштвено потребно. Ово обухвата више ствари. Радна снага мора функционисати под нормалним условима. Ако као средство за рад у предиионици у друштву господари машина предиилица, онда се радник не сме метнути за коловрат. Наместо памука нормалне ваљаности не сме му се дати бофл који се сваки час кида. У оба случаја он би утрошио више времена но што је за произвођење једне фунте пређе друштвено потребно, а овај вишак у времену не би створио ни вредност, ни новац. Међутим, нормални карактер предметних чинилаца рада не зависи од радника, већ од капиталисте. Даљи је услов нормални карактер саме радне снаге. У струци у којој се употребљава, она мора имати владајућу просечну меру умешности, израћености и брзине. На тржишту рада наш је капиталиста и купио радну снагу нормалне ваљаности. Ова се радна снага мора утрошити са обичном просечном мером напрезања, с друштвено уобичајеним степеном интензивности. На ово капиталиста пази с исто толико страховања, с колико и на то да се време не расипа у нераду. Он је радну снагу купио за изврстан рок. Он настоји да добије што је његово. Неће да га поткрадају. Напослетку — а за ово исти господин има властити *code pénal* [казнени законик] — не сме се вршити нецелисходан утрошак сировине и средстава за рад, јер расипана сировина или средства за рад претстављају излишно потрошене количине опредмећеног рада, те се стога не рачунају и не улазе у производ стварања вредности.¹⁷

¹⁷ Ово је једна међу околностима које поскупљују производњу засновану на ропству. У њој се, како су то стари zgodно изразили, рвдник рвзликовао: само као *instrumentum vocale* [оруђе које говори] од животиње коју су називали *instrumentum semivocale* [оруђе које има глас], и од мртвог алата који су називали *instrumentum mutum* [немо оруђе]. Али од руке самог роба и животиња и алат осећају да он није што су они, већ човек. До поносног уверења да се разликује од њих долази роб тим путем што с њима зло поступа и пустоши их *con amore* [с правом насладом]. Зато у овом иачину произаодње важи економско начело да се употребљавају само најгрубља, најгломазнија оруђа, али која се баш због те тешке незграпности не могу лако упропастити. Због тога су се, до избијања грађанског рата, налазили у робовским државама на обали Мексиканског Залива

Види се: разлика између рада уколико ствара употребну вредност, и истога рада уколико ствара вредност, разлика коју смо раније били добили анализовањем робе, претставила се сада као разлика различних страна процеса производње.

Као јединство процеса рада и процеса стварања вредности, процес производње је процес производње роба; као јединство процеса рада и процеса оплођавања вредности он је капиталистички процес производње, капиталистички облик робне производње.

Раније смо напоменули да је за процес оплођавања вредности савим свеједно да ли је рад који је капиталиста присвојио *прост просечан друштвен рад*, или је *компликованији рад*, рад веће специфичне тежине. Рад који према друштвено просечном раду важи као виши и компликованији, *испољавање је такве радне снаге* у коју улазе већи трошкови образовања, чија производња стаје више радног времена, те отуда има и већу вредност од прости радне снаге. Па кад вредност те снаге стоји на вишем степену, онда се она испољава и у вишем раду и, у истим размацима времена, *опредмеђује се у сразмерно вишим вредностима*. Али ма колико степена износила разлика међу предачким и јувелирским радом, онај комад рада којим радник вакита надокнађује само вредност властите радне снаге, *квалитативно се ниуколико не разликује од додајног комада рада којим ствара вишак вредности*. И у овом као и у оном случају долази се до вишка вредности само *квантитативним*

плугови старе кинеске конструкције, који земљу рију као свиња или кртица, али је не секу и не преврћу. Упор. J. E. Cairnes: *The Slave Power*. London 1862, стр. 46 и даље. У својој књизи *Sea Bord Slave States* [стр. 46 и д.] прича Омстед између осталог: „Показали су ми овде алате којим код нас ниједан човек чисте памети не би оптерећивао радника коме мора плаћати најамнину; држим да њихова страховита тежина и неотесаност чине рад с њима тежим бар за 10% него са алатима што се у нас употребљавају. Али су ме уаеравали да је паметно не давати робовима у руке лакше и мање грубе алате обзиром на немаран и незграпан начин на који их робови употребљавају. Онаква оруђа каква ми стално и с корншћу дајемо нашим радницима, не би на житним пољима Вирџиније издржала ни један дан, ма да је земља тамо лакша за орање и мање каменита него код нас. Исто ми је тако на питање због чега се свуда на фармама употребљавају мазге место коња, као праи и очевидно одлучни разлог наведено да коњи не би издржали поступање које мазге стално подносе од црнаца. Они коње стално или претерано напрежу или их туку док не обогале; напротив, мазге издржавају и батине и неуредну храну без нарочите штете, и неће назелсти ни разболети се чак и кад их запусте и претерано напрежу. Треба ми само да одем до прозора собе у којој радим, па да видим како се са стоком поступа на начин који би за сваког закупника на северу био повод да дотичног радника сместа најури.“

вишком рада, продужењем трајања истог процеса рада; у оном случају процеса произвођења пређе, у овом процеса произвођења накита.¹⁸

С друге стране, у сваком се процесу стварања вредности виши рад увек мора сводити на просечан друштвен рад, 1 дан вишег рада на рецимо x дана простог.¹⁹ Када се угледни економисти озлојеђују на ову „произвољну тврдњу“, онда се доиста сме казати да од многог дрвећа не виде шуму. Оно што се њима причињава као теоретичарско извијање, једноставно је поступак који се из дана у дан понавља на свим странама света. Свугде без разлике, вредности најразличнијих роба изражавају се у новцу, тј. извесном одређеном количином злата или сребра. Већ само то своди различне врсте радова које те вредности претстављају, у различним сразмерама, на одређене количине једне те исте врсте простог рада, рада који производи злато и сребро. Уштедећемо један сувишан посао и упростићемо анализу, ако узмемо да радник, којег капиталиста употребљава, врши прост просечан друштвен рад.

¹⁸ Разлика између вишег и простог рада, „skilled“ и „unskilled labour“ [вештог и неугог, квалификованог и неквалификованог], почива делом на пуким нлузијама или бар на разликама које су давно престале бити стварне, те живе још само у традиционалним схватањима; делом пак на немоћнијем положају неких слојева радничке класе, који им мање но другима допушта да извојште вредност своје радне снаге. Случајне околности играју код тога тако велику улогу да исте врсте рада мењају места. На пример, где је телесна снага радничке класе ослабљена и релативно исцрпена као што је у земљама развијене капиталистичке производње, радови који су иначе углавном груби и захтевају много физичке снаге, извршу се у више, док се много финијих радова срозављају на степен простог рада. Тако на пр. у Енглеској рад bricklayera (зидара) стоји на миого вишем степену од рада ткача дамаста. С друге стране, рад fustian cutter-a (стригача памучног сомота), макар да стаје много телесног напора, а поврх тога је и нездрав, важи као „прост“ рад. Уосталом не треба уображавати да такозвани „skilled labour“ по количини заузима широко место у раду нације. Леинг рачуна да у Енглеској (и Велсу) на простом раду почива егзистенција 11 милиона људи. Када се од 18 милиона становника, колико је било у време његова списа, одбије 1 милион аристократа и милион и по паупера, скитница, злочинаца, проститутки итд., остаје 4.650.000 средње класе, рачунајући у њу и мање рентњере, чиновнике, књижевнике, уметнике, учитеље итд. Да би истерао та $4\frac{2}{3}$ милиона, рачуна он у радни део средње класе, поред банкара итд., и све боље плаћене „фабричке раднике“! Ни bricklayers [зидари] не фале међу „потенцираним радницима“. Тако му онда остаје оних 11 милиона. (S. Laing: *National Distress etc.*, London 1844 [стр. 51 и д.] „Велика класа која за средства свог издржавања може да да само обичан рад, сачињава велику народну масу.“ (James Mill у чланку *Colony. Supplement to the Encyclopaedia Britannica*, 1831 [стр. 8].)

¹⁹ „Где се говори о раду као мерној вредности, нужно се мисли на рад одређене врсте... Онда је лако изнаћи однос у коме друге врсте радова стоје према оној.“ (*Outlines of Political Economy*. London 1832, стр. 22, 23.)

ГЛАВА ШЕСТА

ПОСТОЈАН КАПИТАЛ И ПРОМЕНЉИВ КАПИТАЛ

Различни чиниоци процеса рада имају и различан удео у образовању вредности производа.

Додавањем неке одређене количине рада, при чему не узимамо у обзир одређену садржину, сврху и технички карактер тога рада, радник додаје предмету рада нову вредност. С друге стране, вредности утрошених средстава за производњу налазимо поново као саставне делове вредности производа, рецимо вредност памука и вретена у вредности пређе. Вредност средстава за производњу одржава се дакле њеним преношењем на производ. Ово се преношење збива за време претварања средстава за производњу у производ, у процесу рада. Њега извршује рад. Али како?

Радник не ради двоструко у једно те исто време, не ради једанпут да памуку дода вредност својим радом, а други пут да одржи његову стару вредност или, што је исто, да на производ, пређу, пренесе вредност памука који прерађује и вретена којима ради. Стару вредност он одржава просто тиме што додаје нову. Али пошто су додавање нове вредности предмету рада и одржање старе вредности у производу два сасвим различна резултата које радник постизава једновремено, макар да само једанпут ради у исто време, очигледно је да се овакав двострук резултат може објаснити само двостраношћу његова рада. Овај мора да у једном својству ствара вредност, док у истом часу, у другом својству, одржава, или преноси вредност.

Како сваки радник додаје радно време, а тиме и вредност? Увек само у облику свог нарочитог производног начина рада. Прелац додаје радно време само предењем, ткач ткањем, ковач ковањем. Али целисходношћу облика у коме они додају рад уопште, а тиме и нову вредност, предењем, ткањем и ковањем, средства за производњу, памук и вретена, пређа и разбој, железно и наковањ постају елементима стварања неког производа, неке нове употребне вредности.²⁰ Стари облик њихове употребне вредности губи се, али само да се роди у неком новом облику употребне вредности. Међутим, кад смо проматрали процес стварања вредности, изишло је да, кад се нека употребна вредност целисходно троши на произвођење какве нове употребне вредности, радно време потребно за израду утрошене употребне вредности сачињава део радног времена потребног за израду нове употребне вредности, дакле да је то такво радно време које се са утрошених средстава за про-

²⁰ „Рад накнађује новом творевинном оно што је уништио.“ (*An Essay on the Political Economy of Nations*. London 1821, стр. 13.)

изводњу преноси на нови производ. Радник дакле не одржава вредности утрошених средстава за производњу, односно не преноси их на производ као саставне делове његове вредности додавањем рада уопште. Иего посебним корисним карактером, специфичним производним обликом овог додатог рада. У својству овакве сврсисходне производне делатности, предења, ткања, ковања, рад буди из мртвих средстава за производњу само што их се дотакне, улива им дух чинилаца процеса рада и спаја се с њима у производе.

Кад специфички производни рад радников не би био предење, он не би претварао памук у пређу, па дакле не би ни вредност памука ни вретена преносио на пређу. Напротив, ако исти радник промени позив и постане столар, он ће опет као и дотле својим радним даном додати вредност своје материјалу. Дакле, он је додаје својим радом не што је рад прелачки или столарски, већ што је апстрактан, друштвен рад уопште, и додаје вредност одређене величине не стога што му рад има посебиу корисну садржиниу, него стога што траје неко одређено време. Према томе, вредностима памука и вретена прелчев рад додаје нову вредност у свом општем, апстрактном својству, као утрошак људске радне снаге, а у свом конкретном, посебном, корисном својству, као процес предења, он преноси на производ вредност тих средстава за производњу и тако у производу одржава њихову вредност. Зато је његов резултат у исти мах двостран.

Чисто квантитативним додавањем рада додаје се нова вредност, каквоћом додатог рада одржавају се у производу старе вредности средстава за производњу. Ово се двојачко деловање истога рада услед његова двојачког карактера опипљиво очитује у разним појавама.

Узми да какав проналазак оспособи прелца да за 6 часова испреде толико памука колико је раније испредао за 36 часова. Као целисходна, корисна, производна делатност, његов је рад ушестостручио своју снагу. Његов производ је шест пута већи, 36 уместо 6 фунти пређе. Али 36 фунти памука усисавају сада само толико радног времена колико је раније исисавало 6 фунти. Свакој се фунти додаје ивог рада шест пута мање неголи по старом методу, а стога и само $\frac{1}{6}$ раније вредности. С друге стране, производ, 36 фунти пређе, садржи сада шестоструку вредност памука. У 6 часова предења одржава се и преноси на производ шест пута већа вредност сировине, макар да се истој сировини додаје шест пута мања нова вредност. Ово нам показује како се својство у коме рад за време истог недељивог процеса одржава вредност, битно разликује од својства у коме ствара вредност. Што више потребног радног времена уђе за време операције предења у исту количину памука, тим је већа нова вредност која се памуку додаје, али што се више

фунти памука испреде за *исто радно време*, тим је већа стара вредност која се *одржава* у производу.

Узми обрнуто, да се производност прелачког рада не промени, дакле да прелцу и сад треба исто онолико времена колико и раније да фунту памука претвори у пређу, али да се промени *прометна вредност* самог памука, да се цена 1 фуите памука погне или падне за 6 пута. У оба случаја прелац ће и даље додавати *истој количини памука исто радно време*, дакле *исту вредност*, и у оба ће случаја за једнако време производити једнаку количину пређе. Па ипак је вредност коју са памука преноси на свој производ, пређу, једном шест пута мања, а други пут шест пута већа но раније. Овако је исто и кад средства за рад поскупе или појевтине, а њихове услуге у процесу рада остану непромењене.

Остану ли технички услови процеса пређења исти, а не промени се такође ни *вредност њихових средстава* за производњу, онда ће прелац и сад за једнако радно време трошити једнаке количине сировине и машинерије непромењених вредности. Тада вредност коју он у производу *одржава* стоји у управној сразмери према новој вредности коју додаје. За две недеље додаје двапут више рада него за једну недељу, дакле и двапут више вредности, а уједно потроши и двапут више материјала двапут веће вредности и утроши двапут више машинерије двапут веће вредности, дакле *одржава* у производу од две недеље двапут више вредности него у производу од недеље дана. Под датим неизмењеним условима производње радник *одржава* тим више вредности што више вредности *додаје*, али не *одржава* више вредности зато што *додаје* више вредности, него зато што вредност *додаје* под условима који се не мењају и који су независни од самог његовог рада.

Свакако да се у *релативном* смислу може казати да радник *одржава* старе вредности увек у *истој сразмери* у којој додаје нову вредност. Било да се памук од 1 шилинга погне на 2 шилинга или да падне на 6 пенса, он ће у производу од једног часа *одржати* увек само половину вредности памука према производу од два часа, и *и* како се мењала вредност памука. Затим, ако се промени *производност* његовог властитог рада, било да порасте или да опадне, он ће на пр. за један радни час испрести више или мање памука него раније, па ће дакле у производу од једног радног часа и *одржати* више или мање памукове вредности. Уза све ово он ће у два радна часа *одржати* двапут више вредности него у једном.

Ако изузмемо чисто симболнично претстављање вредности у *знаку вредности*, онда вредност *постоји* једино у каквој *употребној вредности*, у каквој ствари. (Посматран једино као носилац радне снаге и

сам је човек природни предмет, ствар, ма да жива и самосвесна, а сам је рад материјално испољавање те радне снаге.) Због тога, ако пропадне употребна вредност, пропада и вредност. Средства за производњу, губећи своју употребну вредност, не губе уједно и вредност, јер уствари њихова употребна вредност губи у процесу рада своје првобитно обличје само зато да би у производу добила неко друго обличје. Али колико је год за вредност важно да постоји у некој употребној вредности, толико јој је свеједно у којој постоји, као што то показује метаморфоза роба. Из овога излази да у процесу рада вредност прелази са средства за производњу на производ само уколико средство за производњу, уз своју самосталну употребну вредност, буде губило и своју прометну вредност. Оно уступа производу само ону вредност коју губи као средство за производњу. Али се у овом погледу материјални чиниоци' процеса рада држе различито.

Угаљ којим се машина ложи нестаје без трага; исто тако и уље којим се маже осовина точка, итд. Боја и друге помоћне материје нестају, али се показују у производним особинама. Сировина чини суштину производа, али облик јој је измењен. Дакле сировина и помоћне материје губе самостално обличје под којим су ушле у процес рада као употребне вредности. Друкчије је с правим средствима за рад. Нека алатка, машина, фабричка зграда, посуда итд. служи у процесу рада само дотле док ушчува свој првобитни облик и док је кадра да сутрадан опет уђе у процес рада у истом облику као и дан раније. Па како ова средства за рад за читавог свог живота одржавају према производу своје самостално обличје, тако га одржавају и иза своје смрти. Лешине машина, алата, радионица итд. и даље постоје одвојено од производа који помогоше направити. А посматрамо ли читав период за чије време такво средство за рад служи, од дана његова уласка у радионицу до дана његова прогонства у собу за стареж, видећемо да му је за то време рад потпуно истрошно употребну вредност, те да је стога његова прометна вредност потпуно прешла на производ. На пример, ако се каква машинна предилница истрошила за 10 година, онда је за време десетогодишњег радног процеса целокупна њена вредност прешла на десетогодишњи производ. Значи да век неког средства за рад обухвата већи или мањи број процеса рада који се с њим врше. А средства за рад пролазе као и човек. У један дан сваки је човек за 24 часа ближи гробу. Али се ни на једном човеку не познаје тачно за колико се дана гробу већ приближио. То ипак не спречава осигуравајућа друштва да из просечног људског века извлаче врло поуздане и, што још више вреди, врло уносне закључке. Тако је и са средством за рад. Зна се из искуства колико се времена просечно држи неко средство за рад, на пр. извесна

машина. Узмимо да њена употребна вредност у процесу рада траје само 6 дана. У томе случају она губи сваког радног дана просечно $\frac{1}{6}$ своје употребне вредности, услед чега дневном производу уступа $\frac{1}{6}$ своје вредности. На овај се начин израчунава *рабаћење свих средстава за рад*, то ће рећи колико дневно губе од употребне вредности и колико, саобразно томе, уступају од своје вредности производу.

Тако се јасно показује да средство за производњу никад не уступа производу више вредности него што само губи у процесу рада уништавањем своје сопствене употребне вредности. Кад оно не би имало вредности за губљење, тј. кад не би и само било производ људског рада, оно не би уступало вредност производу. Оно би служило као елемент стварања употребне вредности, не служећи стварању прометне вредности. Такав је случај са свима средствима за производњу која постоје од природе, без човекове сарадње, као што су земља, ветар, вода, железно у рудној жици, дрво у прашуми итд.

Овде наилазимо на другу занимљиву појаву. Узмимо да нека машина вреди 1.000 ф. ст. и да се порабати за 1.000 дана. У том случају прелази с машине само $\frac{1}{1000}$ њене вредности на њен дневни производ. У исти мах, ма да са све мањом животном способношћу, делује у процесу рада увек цела машина. Видимо дакле да неки *чинилац процеса рада*, неко средство за производњу, *улази цело у процес рада*, али само *делимично у процес стварања вредности*. Разлика између процеса рада и процеса стварања вредности огледа се у овом случају у њиховим материјалним чиниоцима на тај начин, што се у једном те истом процесу производње исто средство за рад као елемент *процеса рада* рачуна цело, а као елемент *стварања вредности* само *делимично*.²¹

²¹ Овде се не ради о *оправкама* средстава за рад, машина, зграда итд. Машина која се налази на *оправци* не функционише као *средство за рад*, већ као *материјал рада*. Не ради се њоме већ на њој самој, да би се *закрпља* њена употребна вредност. За нашу сврху можемо овакве радове на *оправци* увек замислити као да спадају у рад потребан за производњу *средства за рад*. У тексту је реч о таквом *трошењу* коме никакав доктор не може помоћи и које постепено доноси смрт, о оној „врсти трошења које се не може поправљати с времена на време, и које напослетку доводи на пр. неки нож у стање да ножар каже да се ново сечиво више не исплаћује“. Видимо у тексту да на пр. нека машина улази *цело* у сваки појединачни процес рада, али само *делимично* у *истовремени* процес *оплођавања* вредности. По томе можете судити о следећем бркању појмова: „Рикардо говори о извесној количини рада коју градитељ машина утроши *градити* машине за *плетење чарапа*“ као да се садржи у вредности на пр. једног пара чарапа. „Али *сав рад* који израђује сваки поједини пар чарапа... *обухвата* и *сав рад градитеља машине*, а не само извесан део; јер *нека* машина израђује *додуше много пари*, али ниједан посебан пар не би могао бити израђен без *читаве* машине.“ (*Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to*

С друге стране, може бити обрнут случај да неко средство за производњу уђе цело у процес стварања вредности, наоу процес рада улази само делимично. Узми да при упредању памука буде сваки дан на 115 фунти 15 фунти отпадака, који нису пређа него само devil's dust [памучна прашина]. Па ипак, ако је овај отпадак од 15% нормалан, ако просечно прерађивање памука не може бити без њега, онда у вредност пређе улази вредност тих 15 фунти отпатка, које не чине елемент пређе, управо као и вредност оних 100 фунти које чине њену суштину. Употребна вредност 15 фунти памука мора отићи у прашину да би се направило 100 фунти пређе. Пропаст тога памука услов је за производњу пређе. Управо због тога његова вредност и прелази на пређу. Ово важи за све екскременте процеса рада, бар уколико не буду сачињавали нова средства за производњу, а стога и нове самосталне употребне вредности. Тако се у великим фабрикама машина у Манчестру могу видети брда железних отпадака, које су циновске машине сљуштиле као струтотину, како увече на великим колима путују из фабрике у ливницу да се дан доцније врате из ливнице у фабрику као масивно железно.

Средства за производњу преносе своју вредност на нов облик производа само уколико у процесу рада губе вредност у облику своје старе употребне вредности. Очеvidно је да је максимум губитка који њихова вредност може да претрпи у процесу рада ограничен величином првобитне вредности с којом улазе у процес рада, или радним временом захтеваним за производњу самих њих. Стога средства за производњу никад не могу да додаду производу више вредности него што сама имају независно од процеса рада у коме служе. Може неки материјал за рад, машина, средство за производњу, бити макар колико користан: ако стаје 150 ф. ст., рецимо 500 радних дана, неће целокупном производу, чијем стварању служи, никад додати више од 150 ф. ст. Његову вредност не одређује процес рада у који улази као средство за производњу, него процес рада из којег излази као производ. У процесу рада оно служи као употребна вредност, као ствар корисних особина, те стога не би производу уступало никакву вредност да није само имало вредности пре но што је ушло у процес."

Value, and to Demand and Supply. London 1821, стр. 54.) Писац, необично самодовљив „wiseacre“ [паметњаковић], има у својој конфузији, па дакле и у својој полемици, само утолико право, што ни Рикардо није икоји други економист пре ни после њега није тачно разликовао обе стране рада, а још мање да је анализирао различите њихове улоге у процесу стварања вредности.

" Стога се да разумети колико је бесмислено кад отужни Ж. Б. Сеј хоће да вишак вредности (камату, профит, ренту) изведе из „services productifs“ (производних услуга), што их својим употребним вредностима чине средства за производњу, земља, оруђа, кожа итд., у процесу рада. Г. Вилхелм Рошер, који не про-

Док производни рад претвара средства за производњу у елементе стварања неког новог производа, дотле се на другој страни збива сеоба душа њихових вредности. Из истрошенога тела прелази вредност у новостворено тело. Али се и ова сеоба душа врши за леђима стварног рада. Радник не може да додаје нов рад, не може дакле да ствара нову вредност, а да не одржава старе вредности, јер рад мора да додаје увек у одређеном корисном облику; а не може га додавати у корисном облику, а да производе не учини средствима за произвођење других производа, чиме и преноси њихову вредност на нови производ. То значи да активни, живи рад, има од природе дар да додајући вредност одржава вредност, а овај природни дар не стаје радника ништа, док капиталисти дојосн много: одржање постојеће капитал-вредности.^{22a} Докле год послови глатко теку, дотле је капиталиста и сувише удубљен у истеривање вишкова да би уочио овај бесплатни дар рада. Он га осетно запажа тек кад наступе силом изазвани прекиди процеса рада, кризе.²³

пушта ниједну прилику а да црно на бело не региструје ваљане апологетичарске мисли, узвикује: „Веома је тачно запажање Ж. Б. Сеја (*Traité*, св. I, гл. 4): вредност коју произведе уљани млин, по одбитку свих трошкова, доиста је нешто ново, нешто што се битно разликује од рада који је био творац уљаног млина.“ (*Die Grundlagen der Nationalökonomie*. 3 издање, 1858, стр. 82, примедба.) Веома тачно! „Уље“ које је уљани млин направио нешто је веома различито од рада који је израдио млин. А под „вредношћу“ г. Рошер подразумева такве ствари као „уље“, јер „уље“ има вредност, док се у „природи“ налази минералног уља, иако релативно не „врло много“; свакако да на ово циља његова друга опаска: „Она (природа!) готово никако не ствара прометне вредности“ [стр. 79.]. С природом је код Рошера као с дететом у луде девојке, које је било „сасвим мало“. Исти „озбиљни научник“ („savant sérieux“) примећује истом приликом: „И Рикардова школа обично подводи капитал под појам рада као „приштећен рад“. То је неумешно(!) јер(!) је власник капитала(!) нешто више(!) урадио, а не само(!) произвео(!) и(!?) одржао исти (који?): он се управо (!!?) уздржао од личног уживања и за то он на пр. (!!!) захтева камату.“ (Исто.) Како је „умешан“! овај „анатомско-физиолошки метод“ политичке економије који баш „вредност“ објашњава пуким „захтевом“.

^{22a} „Од свих средстава за рад у пољоделству... људски је рад оно на које је закупник највише упућен да би добио накнаду за свој капитал. Остала два — теглећа марва и... кола, плугови, мотике итд. — нису ништа без извесне количине оног првог.“ (Edmund Burke: *Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795*. Изд. London 1800, стр. 10.)

²³ У „Тајмсу“ од 26 новембра 1862, неки фабрикант у чијој предоници ради 800 радника, и који недељно троши просечно 150 бала источиноиндијског или око 130 бала америчког памука, јада се пред публиком износити јој шта га годишње стаје мировање рада у његовој фабрици. Те трошкове он цени на 6.000 ф. ст. Међу овим трошковима налазе се многи ставови који се нас овде не тичу, као земљишна рента, порезе, премије осигурања, плате радника који се ангажују на годину дана, мапагер-а [директора], књиговође, илжењера итд. Уз то рачуна он 150 ф. ст. угља да се фабрика с времена на време загреје и да се по потреби стави у погон.

Оно што се у средствима за производњу уопште потроши јесте њихова употребна вредност, чијим трошењем рад ствара производе. Њихова се вредност уистину не троши,²⁴ па дакле не може ни да се репродукује. Она се одржава, али не зато што би се са самом њом вршила нека операција у процесу рада, већ зато што се употребна вредност у којој је првобитно живела истина изгубила, али се изгубила само у некој новој употребној вредности. Стога се вредност средстава за производњу поново јавља у вредности производа, али се, тачно речено, не репродукује. Што се производи јесте нова употребна вредност у којој се поново јавља стара прометна вредност.²⁵

Другојачије је с личним чиниоцем процеса рада, са активном радном снагом. Док рад својим целисходним обликом преноси на производ вредност средстава за производњу и одржава је, сваки момент његовог кретања ствара додајну вредност, нову вредност. Узмимо да се процес производње прекине у моменту кад је радник произвео еквивалент за вредност властите радне снаге, и да је шесточасовним радом додао вредност од 3 шилинга. Ова вредност чини сувишак вредности производа преко оних њених саставних делова који потичу из вредности

парна машина, затим најамнину за раднике који повременим радом „одржавају машинерију у току“; напослетку 1.200 ф. ст. на пропадање машинерије, јер „време и природни чиниоци распадања неће обуставити своје деловање ради тога што је парна машина обуставила своје кретање“. Он изречно наглашује да је ову суму од 1.200 ф. ст. означно толко ниско зато што се машинерија већ налази у врло поабаном стању.

²⁴ „Производна потрошња: где потрошња неке робе чини део процеса производње... У тим случајевима не врши се потрошња вредности.“ (S. P. Newman: *Elements of Political Economy*, стр. 296.)

²⁵ У једном североамеричком уџбенику који је доживео можда двадесет издања, пише: „Не игра улогу у којем ће се облику капитал опет јавити.“ Иза развученог набрајања свјну могућих ствари које улазе у производњу и чинја се вредност опет јавља у производу, каже се на крају: „И разне врсте хране, одећа и стана, нужне за егзистенцију и удобност људи, подложне су променама. Оне се троше с времена на време, а њихова се вредност поново јавља у новој снази коју дају телу и духу, те тако стварају нов капитал за нову примену у процесу производње.“ (F. Wayland: *The Elements of Political Economy*, стр. 31, 32.) Да не говоримо о осталим чудноватим стварима, рећи ћемо да оно што се поново јавља у обновљеној снази није рецимо цена хлеба, већ оне његове супстанце које стварају крв. А напротив, оно што се поново јавља као вредност снаге нису животне намирнице него вредност тих намирница. Исте намирнице, мвквр биле упола јевтиније, производе управо исто толко мислића, костију итд., укратко, исту снагу, али не снагу исте вредности. Ово преобраћање „вредности“ у „снагу“ а сва фарнсејска непрецизност служе томе да прикрију свакојако узалудан покушај да се вишак вредности силом истеше из простог поновног јављања предумјених вредности.

средстава за производњу. Она је једина оригинална вредност која је постала у овоме процесу, једини део вредности производа произведен путем самог процеса. Свакако, она само надокнађује новац што га је капиталиста уложио у куповину радне снаге, а радник га опет издао на животне намирнице. Обзиром на издата 3 шилинга нова вредност од 3 шилинга испољава се само као репродукција. Али је она репродукована истински, а не само привидно као вредност средстава за производњу. Накнађивање једне вредности другом овде је омогућено стварањем нове вредности.

Али ми већ знамо да процес рада траје преко момента до којег би био репродукован пуки еквивалент за вредност радне снаге, и додат предмету рада. Уместо 6 часова, колико је за ово довољно, траје процес рада 12 часова. Својим деловањем радна снага не врши дакле једино репродуковање своје властите вредности, већ производи и известан сувишак вредности. Овај вишак вредности јесте сувишак вредности производа преко вредности елемената утрошених на његово стварање, тј. средстава за производњу и радне снаге.

Изложивши различне улоге што их различни чиниоци процеса рада играју у стварању вредности производа, ми смо уствари окарактерисали функције различних саставних делова капитала у процесу његовог властитог оплођавања. Сувишак целокупне вредности производа преко збира вредности елемената његовог стварања јесте сувишак оплођеног капитала преко првобитно предујмљене капитал-вредности. Средства за производњу с једне стране, и радна снага с друге стране, само су различни облици егзистенције које узима првобитна капитал-вредност скидајући новчани облик и претварајући се у чиниоце процеса рада.

Онај део капитала који се преобраћа у средства за производњу, тј. у сировину, помоћне материје и средства за рад, не мења дакле у процесу производње величину своје вредности. Зато га зовем постојаним (константним) делом капитала, или краће: постојани капитал.

Напротив, ономе делу капитала који се преобраћа у радну снагу, мења се вредност у процесу производње. Он репродукује свој властити еквивалент, а поврх њега још и један сувишак, вишак вредности који се и сам може мењати, који може бити већи или мањи. Из постојане величине овај се део капитала стално претвара у променљиву (варијабилну). Зато га зовем променљивим делом капитала, или краће: променљиви капитал. Исти саставни делови капитала који се са становишта процеса рада разликују као објективни и субјективни чиниоци, као средства за производњу и радна снага, разликују се са становишта процеса оплођавања вредности као постојани капитал и променљиви капитал.

• Појам *постојаног* капитала ни на који начин не искључује *преврат* у вредности његових саставних делова. Узми да фунта памука стаје данас 6 пенса, и да се сутра попне на 1 шилинг, јер је жетва памука омаиула. Стари памук, који се и даље прерађује, купљен је по вредности од 6 пенса, али сад он вредности производа додаје део велик 1 шилинг. Али и упреден памук који се можда већ промеће тржиштем као пређа додаје производу двапут више вредности но што је спочетка сáм имао. Међутим, јасно је да су ове промене у вредностима независне од оплођавања вредности памука у самом процесу пређења. Да стари памук чак никако није ни ушао у процес рада, могао би се сада препродати по 1 шилинг уместо по 6 пенса. Напротив: што је мањи број процеса рада памук прошао, то је овај резултат извеснији. Због тога, у случају оваквих преврата у вредности, закон шпекулације гласи да се шпекулише са сировином у њеном најнеразвијенијем облику, дакле радије с пређом неголи с ткањем, а радије са самим памуком неголи с пређом. Промена вредности потиче овде из процеса који производи памук, а не из процеса у коме памук функционише као средство за производњу, и следствено као *постојан* капитал. Истина, вредност робе одређена је количином рада коју она у себи садржи, али је сама та количина друштвено одређена. Променн ли се радио време друштвено потребио за њену производњу — а на пр. *иста количина памука* представља при неповољној жетви *већу количину* рада него при повољној — оида то *реагује* на стару робу, која стално важи само као појединачан примерак својег рода,²⁶ чија се вредност увек мери друштвено потребним радом, дакле увек и радом потребним под *постојећим друштвеним* условима.

Као год вредност сировине, тако се може мењати и вредност средстава за рад која већ служе у процесу производње, на пр. машинерије итд., па дакле и овај део вредности који са њих прелази на производ. Ако услед каквог новог изума буде на пр. потребан мањи утрошак рада за репродуковање машинерије исте врсте, стара ће машинерија *изгубити* више или мање у вредности, па ће стога и производу уступити сразмерио мање вредности. Али и овде промена у вредности потиче *изван* процеса у коме машина функционише као средство за производњу. У овоме процесу она не уступа производу више вредности но што је има *независно* од тог процеса.

Као што промена у вредности средстава за производњу, иако на њих *реагује* и кад су *већ* ушла у процес, не мења њихов карактер по-

²⁶ „Сви производи једне врсте образују уствари једну масу којој се цена одређује генерално и без обзира на ближе околности појединачних случајева.“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, стр. 893.)

стојаног капитала, тако ни промена у сразмери између постојаног и променљивог капитала не додирује њихову функционалну различност. Технички услови процеса рада могу се преиначити рецимо тако, да тамо где је раније 10 радника с 10 алатака мале вредности прерађивало сразмерио малу масу сировине, сада 1 радник са скупом машином прерађује сто пута већу количину сировине. У том би случају јако порастао постојани капитал, тј. маса вредности употребљених средстава за производњу, а променљиви део капитала, онај што је предујмљен у радној снази, веома би се смањило. Али ова промена мења само однос величине међу постојаним и променљивим капиталом, тј. пропорцију по којој се целокупни капитал дели на постојане и променљиве саставне делове, док напротив и не додирује разлику између постојаног и променљивог.

ГЛАВА СЕДМА

СТОПА ВИШКА ВРЕДНОСТИ

1. Степен експлоатације радне снаге

Вишак вредности што га је у процесу производње створио предујмљени капитал K , или оплодња предујмљене капитал-вредности K , претставља се у првом реду као сувишак вредности производа изнад суме вредности елемената који су га произвели.

Капитал K раставља се на два дела, на новчану суму p која је била издата на средства за производњу, и на другу новчану суму pr , издату на радну снагу: p претставља онај део вредности који се претворио у постојани, pr у променљиви капитал. У први је мах, дакле, $K = p + pr$. На пример: нека предујмљени капитал износи 500 ф. ст. од чега је 410 ф. ст. постојани (p), а 90 ф. ст. променљив капитал (pr). На завршетку процеса производње добија се роба чија је вредност $= (p + pr) + v$, где v значи вишак вредности, на пр. 410 ф. ст. (p) + 90 ф. ст. (pr) + 90 ф. ст. (v). Првобитни капитал K претворио се у K' , из 500 ф. ст. у 590 ф. ст. Разлика између оба је $= v$, вишку вредности од 90 ф. ст. Пошто је вредност елемената производње равна вредности предујмљеног капитала, онда је збиља таутологија рећи да је сувишак производне вредности преко вредности елемената његове производње једнак вредности добијеној оплођењем предујмљеног капитала, или да је једиак произведеном вишку вредности.

Ипак је потребно ову таутологију изближе одредити. Оно што се упоређује с вредности производа јесте вредност елемената производње утрошених на стварање производа. Али смо видели да онај део примењеног постојаног капитала који се састоји из средстава за рад уступа

производу само један комад своје вредности, док други комад продужава живот у старом облику. Пошто овај други не игра улогу у стварању вредности, то се овде на њ нећемо ни освртати. Његово увлачење у рачуи не би ништа допринело. Узми да се $p = 410$ ф. ст. састоји из 312 ф. ст. сировине, из 44 ф. ст. помоћних материја и из 54 ф. ст. машинерије колико се *поработи* у процесу, а да вредност стварно *употребљене* машинерије износи међутим 1.054 ф. ст. Као вредност *предујмљену* у стварање вредности производа рачунамо само 54 ф. ст., колико машинерија губи својим функционисањем и колико према томе уступа производу. Да смо урачунали и оиу 1.000 ф. ст. која продужује живети у старом облику као парна машина итд., оида бисмо је морали урачулати на обема странама, на страни предујмљене вредности и на страни производове вредности,^{26a} те бисмо тако добили 1.500 ф. ст., односно 1.590 ф. ст. Разлика, тј. вишак вредности била би и сад 90 ф. ст. Због тога ћемо под *постојаним* капиталом, предујмљеним у производњу *вредности*, увек подразумевати само *вредности средстава за производњу истрошених у производњи*, уколико из саме везе не буде јасно да је обрнуто.

Кад смо ову претпоставку учинили, вратимо се обрасцу $K = p + pr$, који се претвара у $K' = (p + pr) + v$, а управо тиме претвара K у K' . Знамо да се *вредност* постојаног капитала у производу само *наново* појављује. Значи да се *произведена вредност*, која је у процесу стварио новопроизведена, разликује од *вредности производа* добијене из процеса. Стога она није, како се чини на први поглед, $(p + pr) + v$, или 410 ф. ст. $(p) + 90$ ф. ст. $(pr) + 90$ ф. ст. (v) , него $pr + v$, или 90 ф. ст. $+ 90$ ф. ст. Стога новопроизведена вредност није 590 ф. ст., него 180 ф. ст. Кад би p , постојани капитал, био $= 0$, другим речима: кад би било индустријских граиа где капиталиста не би морао употребљавати произведена средства за производњу, — ни сировину, ни помоћне материје, ни оруђа за рад — већ само *радну снагу* и материје које постоје од природе, онда не би било постојаног дела вредности за преношење на производ. Тај елемент производове вредности, у нашем примеру 410 ф. ст., отпао би, али би произведена вредност од 180 ф. ст., која садржи 90 ф. ст. вишка вредности, остала исте величине као и кад би p претстављало највећу суму вредности. Имали бисмо: $K = (0 + pr) = pr$, а K' , оплођени капитал $= pr + v$. Дакле би $K' - K$ било као и *раније* $= v$. Напротив, ако би v било $= 0$, другим речима, ако би *радна снага*, чија се вредност предујмљује у променљивом капиталу, произ-

^{26a} „Ако вредност употребљеног сталног капитала урачунамо као издатак капитала, онда на крају пословне године морамо преосталу вредност тога капитала урачулати у годишње приходе.“ (Malthus: *Principles of Political Economy*. 2 изд., London 1836, стр. 269.)

вела само еквивалент, онда бисмо имали: $K = p + pr$, а K' (вредност производа) $= (p + pr) + 0$, те би стога K било $= K'$. Вредност предујмљеног капитала не би се оплодила.

Донста ми већ знамо да је вишак вредности само последица оног мењања вредности које се збива са pr , оним делом капитала који је преобраћен у радну снагу, дакле да је $pr + v = pr + \Delta pr$ (pr плус прираштај од pr). Али се стварна промена вредности и сразмера у којој се вредност мења замагљује тиме што пораст променљивог саставног дела капитала повлачи и растење целокупног предујмљеног капитала. Он је износио 500, сада износи 590. Дакле, чиста анализа процеса тражи да се потпуно изузме онај део производе вредности, у коме се само поново појављује вредност постојаног капитала, дакле да се постојани капитал p сведе на нулу и тако примени математички закон о оперисању с променљивим и постојаним величинама, где се постојана величина везује с променљивом само путем сабирања и одузимања.

Друга једна тешкоћа потиче из првобитног облика променљивог капитала. Тако је у горњем примеру $K' = 410$ ф. ст. постојаног капитала $+ 90$ ф. ст. променљивог капитала $+ 90$ ф. ст. вишка вредности. Али, 90 ф. ст. јесу дата, дакле постојана величина, те стога изгледа неумесно поступати с њом као да је променљива. Али 90 ф. ст. (pr) или 90 ф. ст. променљивог капитала овде је уствари само симбол за процес кроз који та вредност пролази. Онај део капитала, који је предујмљен у куповину радне снаге, одређена је количина одређеног рада, дакле вредност постојане величине каогод и вредност купљене радне снаге. Али у самом процесу производње ступа на место предујмљених 90 ф. ст. запослена радна снага, на место мртвог живи рад, на место сталне покретна величина, на место постојане променљива. Резултат тога јесте да се репродукује pr плус прираштај од pr . Са становишта капиталистичке производње читав је овај ток кретање саме вредности која је првобитно постојана; а онда се преобраћа у радну снагу. Тој се вредности приписује и процес и његов резултат. Па ако је због тога образац: променљиви капитал од 90 ф. ст., или вредност која се оплођује, противречан, то је само стога, што изражава противречност коју капиталистичка производња у себи садржи.

На први поглед, свођење постојаног капитала на нулу може изгледати чудно. Али се оно у свакодневном животу стално врши. Кад неко хоће да израчуна на pr : добит Енглеске у памучној индустрији, он ће пре свега одбити цену памука, плаћену у Сјед. Државама, Индији, Египту итд., тј. свешће на нулу ону капитал-вредност која се само поново појављује у вредности производа.

На сваки начин да је од великог економског значаја не само однос вишка вредности према оном делу капитала из којег непосредно потиче, и чију промену вредности претставља, него и према целокупном предумљеном капиталу. Због тога ћемо се овим односом опсежно бавити у Трећој књизи. Да би се вредност једног дела капитала оплодила његовим преобраћањем у радну снагу, мора се други један део капитала претворити у средства за производњу. Да би променљиви капитал могао функционисати, мора се у одговарајућим сразмерама пре-
дујмити постојаног капитала, што зависи од одређеног техничког карактера процеса рада. Али околност да за неки хемијски процес треба реторти и других судова не спречава да се при анализи апстрахује од саме реторте. Све док стварање вредности и мењање вредности посматрамо саме за себе, тј. чисто, средства за производњу, та материјална обличја постојаног капитала, пружаће нам само материју у којој треба да се устали течна радна снага која ствара вредност. Зато и јесте све-једно каква је та материја по својој природи, да ли је памук или же-
лезо. Свеједно је и колика је вредност те материје. Једино, не мора да буде у довољној мери да може усисати количину рада која се има утрошити за време процеса производње. Кад је та маса дата, може њена вредност расти или опадати, може бити чак и без вредности, као земља и море, али на процес стварања и мењања вредности то неће имати никаквог утицаја.²⁷

Зато ћемо постојани део капитала прво свести на нулу. Услед тога се предумљени капитал своди од $p + pr$ на pr , а производа вредност $(p + pr) + v$ на произведену вредност $(pr + v)$. Ако је дата произведена вредност $= 180$ ф. ст., које претстављају рад што тече за све време трајања процеса производње, онда имамо да одуземо вредност променљивог капитала, која је $= 90$ ф. ст., да бисмо добили вишак вредности $= 90$ ф. ст. Овде број 90 ф. ст. $= v$ изражава апсолутну величину произведеног вишка вредности. Али је очигледно да његову сразмерну величину, дакле сразмеру у којој се променљиви капитал оплодио, одређује однос вишка вредности према променљивом капиталу, однос изражен разломком $\frac{v}{pr}$. Значи у горњем примеру: $\frac{90}{90} = 100\%$. Ово сразмерно оплођавање вредности променљивог капитала, или сразмерну величину вишка вредности, зовем стопа вишка вредности.²⁸

²⁷ Примедба уз друго издање. По себи је разумљиво да, како вели Лукреције, „*nihil posse creari de nihilo*“. Из ништа не можеш створити ништа. „Стварање вредности“ јесте преобраћање радне снаге у рад. Са своје стране радна је снага природна материја преобраћена у човеков организам.

²⁸ Исто као што Енглеz употребљава „*gate of profits*“ (профитна стопа), „*gate of interest*“ (каматна стопа) итд. Видеће се из Треће књиге да је профитну стопу

Видели смо да за време једног отсека процеса рада радник производи само вредност своје радне снаге, тј. вредност потребних му животних намирница. Пошто производи под стањем које почива на друштвеној подели рада, он своје животне намирнице не производи непосредно; у облику какве нарочите робе, рецимо пређе, производи он, вредност једнаку вредности његових животних намирница, или новца којим их купује. Део радног дана који на то употребљава већи је или мањи, већ према вредности његових просечних дневних животних намирница, дакле према просечном дневном радном времену које се изнекује за њихово произвођење. Ако вредност његових дневних животних намирница претставља просечно 6 одређених радних часова, онда радник мора да ради просечно 6 часова да би њу произвео. Да не ради за капиталисту већ за себе сама, потпуно независно, он би опет — ако све остале околности остану исте — морао да ради просечно исти аликвотни део дана да би произвео вредност своје радне снаге и да би тиме стекао животне намирнице које су му потребне за његово одржање, одн. за његово стално репродуковање. Али пошто у оном делу радног дана за чије време производи дневну вредност радне снаге, рецимо 3 шилинга, производи само еквивалент за њену вредност коју је капиталиста већ платио,^{28а} дакле за чије време новоствореном вредношћу само накнађује вредност предујмљеног променљивог капитала, то се ово произвођење вредности испољава као пуко репродуковање. Зато овај део радног дана, за чије се време врши то репродуковање, називам потребно радно време, а рад утрошен за то време потребан рад.^{28б} Потребан за радника, јер не зависи од друштвеног облика његова рада. Потребан за капитал и капиталистички свет, јер је стални опстанак радника темељ на коме стоји.

Други период процеса рада, кад радник издире преко граница потребнога рада, доиста стаје радника рада, утрошка радне снаге, али не ствара вредност за њега. Он ствара вишак вредности који се на капиталисту смеши свом дражи творевине из ничега. Овај део радног дана

лако схватити чим се познају закони вишка вредности. Обрнутим путем неће се разумети ni l'un, ni l'autre [ни једно ни друго].

^{28а} (Примедба уз треће издање. Овде писац употребљава обични језик економије. Читалац ће се сетити да је на страни 124 било доказано, да у стварности не „кредитира“ капиталиста радника, већ радник капиталисту. — Ф. Е.)

^{28б} Досада смо у овом спису израз „потребно радно време“ употребљавали за оно радно време које је друштву уопште потребно за произвођење неке робе. Отсад ћемо га употребљавати и за оно радно време које је потребно за произвођење специфичне робе радне снаге. Употреба истих стручних израз у различитом смислу незгодна је, али се ни у којој науци не да сасвим избећи. Упоредите на пр. више и ниже делове математике.

зовем *вишак радног времена*, а рад утрошен за то време: *вишак рада* (surplus labour). Колико је по сазнање *вредности уопште* од одлучне важности да је схватимо као само *шчврснуто радно време*, као само *опредмећен рад*, толико је и по сазнање *вишка вредности* од одлучне важности да га схватимо као *шчврснут вишак радног времена*, као само *опредмећен вишак рада*. Само по облику у коме се тај вишак рада цеди из непосредног произвођача, радника, разликују се економске друштвене формације, на пр. друштво ропства од друштва најамног рада.³⁰

Пошто је вредност променљивог капитала = вредности радне снаге коју купује; пошто вредност ове радне снаге одређује потребни део радног дана, док са своје стране вишак вредности бива одређен сувнишним делом радног дана, то излази: *Вишак вредности односи се према променљивом капиталу као вишак рада према потребном раду*, тј. стопа вишка вредности $\frac{v}{pr} = \frac{\text{вишак рада}}{\text{потребни рад}}$. Обе сразмере изражавају исти однос у другачијем облику, једном у облику *опредмећеног*, други пут у облику *течног рада*.

Због тога је *стопа вишка вредности* егзактан израз за *степен експлоатације радне снаге од стране капитала*, одн. радника од стране капиталнсте.^{30a}

По нашој претпоставци била је вредност производа = (410 ф. ст. (п) + 90 ф. ст. (пр)) + 90 ф. ст. (в), а предујмљени капитал = 500 ф. ст. Пошто је вишак вредности = 90, а предујмљени капитал = 500, добило би се по обичном начину рачунања да је стопа вишка вредности (коју бркају с *профитном стопом*) = 18%, а то је пропорционалан број то-

³⁰ С генијалношћу збиља достојном једног Готшеда чини г. Вилхелм Тукидид Рошер откриће да ако се данас за стварање *вишка вредности*, одн. *вишка производа*, и за акумулацију спојену с њиме има да благодарн *„штедљивости“* капиталисте који за то „захтева рецнмо камату“, — напротив „на најнижим ступњевима културе... јачи присиљавају слабије на штедњу“. (Die Grundlagen etc., стр. 78.) На штедњу рада? Или непостојећих сувнишних производа? Оно што једног Рошера и компанију присиљава да више-мање јасне *разлоге* којим капиталиста *оправдава* своје *присиљавање* постојећих вишкова вредности преокрену у *разлоге постанка* вишка вредности, јесте осни стварног незнања још и апологетичарска бојазан од савесне анализе вредности и вишка вредности, као и од резултата који би се полицији могао учинити сумњив и опасан.

^{30a} Примедба уз друго издање. Иако је тачан израз за степен експлоатације радне снаге, *стопа вишка вредности* није израз и за вполутну величину експлоатације. На пример, кад је потребан рад = 5 часова и вишак рада = 5 часова, степен експлоатације је = 100%. Величина експлоатације овде се мери с 5 часова. Напротив, ако је потребан рад = 6 часова, в вишак рада = 6 часова, онда је степен експлоатације и опет 100%, док је величина експлоатације порасла за 20%. од 5 на 6 часова.

лико низак да би могао да троне г. Кејрија и друге хармоничаре. Али, уствари, стопа вишка вредности инје $= \frac{v}{k}$ или $\frac{v}{p + vp}$, него $\frac{v}{vp}$, дакле није $\frac{90}{500}$ већ $\frac{90}{90} = 100\%$, преко пет пута више од привидног степена експлоатације. И сад, макар да у датом случају не познајемо апсолутну величину радног дана, па ни период процеса рада (дан, недеља дана итд.), најзад ни број радника које променљиви капитал од 90 ф. ст. једновремено покреће, показује нам стопа вишка вредности $\frac{v}{vp}$ могућношћу свог претварања у $\frac{\text{вишак рада}}{\text{потребан рад}}$ тачно узајамни однос двају саставних делова радног дана. Он износи 100%. Дакле, радник је радно половину дана за себе, а другу за капиталисту.

Укратко, метод за израчунавање стопе вишка вредности овај је: Узимамо целу вредност производа и сводимо на нулу постојану капитал-вредност, која се у њему само поново појављује. Сума вредности која преостаје једина је вредност која је у процесу прављења робе стварно произведена. Ако је вишак вредности дат, онда га одузимамо од те произведене вредности да бисмо нашли променљиви капитал. Поступаћемо обрнуто ако је дат променљив капитал а тражимо вишак вредности. А кад су оба дата, онда имамо да изведемо још само завршну операцију, да израчунамо однос вишка вредности према променљивом капиталу, $\frac{v}{vp}$.

Иако је метод овако једноставан, ипак ће бити zgodно да дамо неколико примера, да се читалац увежба у начин посматрања који је темељ метода, а на који није привикао.

Прво пример предioniце са 10.000 мле-вретена, која испреда амерички памук у пређу № 32 и недељно производи 1 фунту пређе по вретену. Отпадак је 6%. Значи, недељно се 10.600 ф. памука преради у 10.000 ф. пређе и 600 ф. отпадака. Априла 1871 стаје овај памук $7\frac{3}{4}$ пенса по фунти, дакле 10.600 ф. стају округло 342 ф. ст. Затим, 10.000 вретена заједно с машинеријом за припремно упредање и парном машином стају 1 ф. ст. по вретену, дакле 10.000 ф. ст. Њихово годишње рабаћење износи $10\% = 1.000$ ф. ст. или недељно 20 ф. ст. Закупнина за фабричку зграду износи 300 ф. ст., или 6 ф. ст. недељно. Угаљ (4 фунте на час и коњску снагу, на 100 коњских снага (по индикатору), и за 60 часова недељно, укључујући и загревање зграде) 11 тона недељно, тона по 8 шил. и 6 пенса, стаје округло $4\frac{1}{2}$ ф. ст. недељно: гас 1 ф. ст. недељно, уље $4\frac{1}{2}$ ф. ст. недељно, дакле све помоћне материје 10 ф. ст. недељно. Постојани део вредности износи дакле 378 ф. ст. недељно. Најамнина износи недељно 52 ф. ст. Цена пређе је $12\frac{1}{4}$ пенса по фунти,

дакле за 10.000 фунти = 510 ф. ст., вишак вредности, $510 - 430 = 80$ ф. ст. Постојани део вредности = 378 ф. ст. свешћемо на иулу, јер не спада у вредност створену за недељу дана. Остаје за недељу дана произведена вредност од $132 = 52$ (пр) + 80 (в) ф. ст. Дакле је стопа вишка вредности $\frac{80}{52} = 153 \frac{11}{13}\%$. Ако је просечни радни дан десеточасован, онда излази: потребан рад = $3 \frac{31}{33}$ часа, а вишак рада = $6 \frac{2}{33}$ часова.³¹

За 1815 год. даје Цекоб следећи рачуи који је за нашу сврху довољан, ма да је претходним изравнањем разних позиција постао врло мањкав. Он узима да је цена пшенице 80 шил. по квартеру, а да је просечни принос 22 бушела по екеру, тако да екер доноси 11 ф. ст. Ево тог рачуна:

Производња вредности по екеру:

Семе пшенице	1 ф. ст. 9 шил.	Десеци, порезе, таксе	1 ф. ст. 1 шил.
Гнојиво	2 ф. ст. 10 шил.	Рента	1 ф. ст. 8 шил.
Најамнина	3 ф. ст. 10 шил.	Закупников профит и интерес	1 ф. ст. 2 шил.
Свега	7 ф. ст. 9 шил.	Свега	3 ф. ст. 11 шил.

Овде је вишак вредности — разуме се под претпоставком да је цена производа једиака с његовом вредношћу — распоређен на разне рубрике, профит, интерес, десетке итд. За нас те рубрике немају значаја. Ми ћемо их сабрати уједно и добити један вишак вредности од 3 ф. ст. и 11 шил. Оне 3 ф. ст. и 19 шил. за семе и гнојиво свешћемо на нулу, јер су постојан капитал. Остају као предујмљен променљив капитал 3 ф. ст. и 10 шил. на чије је место произведена нова вредност од 3 ф. ст. и 10 шил. + 3 ф. ст. и 11 шил. Дакле $\frac{3 \text{ ф. ст. и } 11 \text{ шил.}}{3 \text{ ф. ст. и } 10 \text{ шил.}}$ износи преко 100%. Радник употребљава више од половине радног дана на произвођење вишка вредности, који разне личности, под разним изговорима, деле међу се.^{31а}

³¹ Примедба уз друго издање. Пример који је у првом издању био изнет у једној предговору из 1860 садржао је неколико фактичких грешака. Податке изнете у тексту, кроз тачне, добио сам од једног манчестарског фабриканта. — Ваља навести да је у Енглеској стара коњска снага рачуната према пречнику цилиндра, док се нова броји по стварној снази коју бележи индикатор.

^{31а} Дати рачуни служе само радни илустрације. Нанме претпоставља се да су цене = вредностима. У Трећој ће се књизи видети да се ово свођење не врши на овако једноставан начин, чак ни за просечне цене.

2. Претстављање производе вредности сразмерним деловима производа

Вратимо се примеру који нам је показао како капиталиста од новца прави капитал. Потребни рад његова прелца износио је 6 часова, вишак рада толико исто; значи да је степен експлоатације радне снаге 100%.

Производ дванаесточасовног радног дана јесте 20 фунти пређе у вредности од 30 шилинга. Читавих $\frac{8}{10}$ ове пређине вредности (24 шил.) сачињава вредност утрошених средстава за производњу (20 ф. памука 20 шил., вретена итд. 4 шил.) која се само поново појављује, другим речима састоје се из постојаног капитала. Остале $\frac{2}{10}$ јесу нова вредност од 6 шил. која је постала за време процеса пређења. Од ње половина наклађује предујмљену дневну вредност радне снаге, или променљиви капитал; друга половина чини вишак вредности од 3 шил. Дакле је целокупна вредност 20 фунти пређе овако састављена:
вредност пређе од 30 шилинга = 24 шилинга (п) + (3 шилинга (пр) + 3 шилинга (в)).

Пошто ову целокупну вредност претставља целокупни производ од 20 фунти пређе, излази да мора бити могућно и различите елементе вредности претставити сразмерним деловима производа.

Ако вредност неке пређе, од 30 шил., постоји у 20 фунти пређе, онда $\frac{8}{10}$ те вредности, одн. њен постојани део од 24 шил., постоје у $\frac{8}{10}$ производа, или у 16 фунти пређе. Од овога $13\frac{1}{3}$ ф. претставља вредност сировине, упреденог памука, 20 шил.; а $2\frac{2}{3}$ ф. вредност утрошених помоћних материја и средстава за рад, вретена итд., 4 шил.

На основу тога, $13\frac{1}{3}$ ф. пређе претстављају сав памук који је испреден у целокупном производу, у 20 ф. пређе, сировину целокупног производа, али и ништа преко тога. Истина, у овој количини пређе има само $13\frac{1}{3}$ фунти памука у вредности од $13\frac{1}{3}$ шил., али додата им вредност од $6\frac{2}{3}$ шил. чини еквивалент за памук који је испреден у осталих $6\frac{2}{3}$ ф. пређе. То је као да је с ових последњих фунти пређе памук очерупан, као да се сав памук целокупног производа сабио у $13\frac{1}{3}$ ф. пређе. Противно томе, оне сад не садрже ни атома од вредности утрошених помоћних материја и средстава за рад, као ни од нове вредности створене у процесу пређења.

Исто тако, наредне $2\frac{2}{3}$ ф. пређе, у којима се налази остатак постојаног капитала (= 4 шил.) претстављају једино вредност помоћних материја и средстава за рад утрошених у целокупни производ од 20 ф. пређе.

Стога осам десетина производа, или 16 ф. пређе, макар да су, посматране телесно, као употребна вредност, као пређа, исто тако творе-

вина прелачког рада као и остатак производових делова, не садрже у тој вези прелачког рада, рада који би био усисан за време самог процеса предења. То је као да су се без предења претвориле у пређу, и као да је њихов пређински облик чиста обмана. И доиста, кад их капиталиста прода за 24 шил. и овим новцем поново купи своја средства за производњу, показује се да 16 ф. пређе јесу — само прерушен памук, вретена, угаљ итд.

Обратно од тога, преостале $\frac{2}{10}$ производа, или 4 ф. пређе, претстављају сада једино нову вредност од 6 шил., произведену у дванаесточасовном процесу предења. Што је у њима имало од вредности искоришћених сировина и средстава за рад, било им је већ извађено из утробе и припојено првим 16 ф. пређе. Прелачки рад, отелотворен у 20 ф. пређе, сконцентрисан је у $\frac{2}{10}$ производа. То је као да је прелац испрео 4 ф. пређе у зраку или с таквим памуком и вретенима који, постојећи од природе, без суделовања људског рада не додају производу никакву вредност.

Од 4 ф. пређе, у којима на тај начин егзистира читава вредност коју производи дневни процес предења, једна половина претставља само вредност која замењује вредност утрошене радне снаге, дакле променљиви капитал од 3 шил., а друге 2 ф. пређе само вишак вредности од 3 шил.

Пошто се прелчевих 12 радних часова опредмеђују у 6 шил., то је у 30 шил. пређине вредности опредмеђено 60 часова рада. Они се налазе у 20 ф. пређе, од чега је $\frac{8}{10}$, или 16 ф., оваплоћење 48 радних часова минулих пре процеса предења, наиме оваплоћење рада опредмеђеног у средствима за производњу пређе, а $\frac{2}{10}$, или 4 ф., напротив, за оваплоћење 12 радних часова утрошених у самом процесу предења.

Раније смо видели да је вредност пређе равна збиру нове вредности створене у њеном произвођењу и вредности које су већ раније постојале у средствима за њену производњу. Сада се показало како се саставни делови вредности производа, функционално или појмовно различити, могу претставити сразмерним деловима самог производа.

Ово растављање производа — резултата процеса производње — на једну количину производа која претставља само рад садржан у средствима за производњу, или постојани део капитала, на другу количину која претставља само потребан рад додат у процесу производње, или променљиви део капитала, и на трећу количину производа која претставља само вишак рада додат у истом процесу, или вишак вредности, колико је једноставно толико је и важно, као што ће показати његова каснија примена на замршене и још нерешене проблеме.

Посматрасмо малочас целокупни производ као готов резултат дванаесточасовног радног дана. Али га ми можемо пратити и у процесу

његова постања, а да делимичне производе ипак претставимо као делове производа различне по функцијама.

Прелац произвођи за 12 часова 20 ф. пређе, дакле за један час $1\frac{2}{3}$ а за 8 часова $13\frac{1}{3}$ ф., дакле делмичан производ, чија је вредност једнака целокупној вредности памука који се испреде за део радни дан. На исти начин производ наредног часа и 36 минута јесте $= 2\frac{2}{3}$ ф. пређе, те стога претставља вредност средстава за рад утрошених за време 12 часова рада. Исто тако, у наредном часу и 12 минута прелац произвођи 2 ф. пређе $= 3$ шил., вредност производа једнаку читавој произведеној вредности коју ствара за 6 часова потребнога рада. Напоследку, у последњих $\frac{6}{5}$ часа произвођи он олет 2 фунте пређе, чија је вредност једнака вишку вредности створеном његовим полудневним вишком рада. Овај начин рачунања служи енглеском фабриканту за домаћу употребу, и он ће на пр. казати да за првих 8 часова, или за $\frac{2}{3}$ радног дана, истерује свој памук, нтд. Види се да је образац исправан, уствари само први образац пренесен из простора, где делови производа леже готови један крај другог, у време, где нду један за другим. Али се на овај образац могу надовезати и веома варварске претставе, наиме у главама које су исто толико практички заинтересоване у процесу оплођавања вредности, колико им је у интересу да га и теоријски не разумеју. Тако се може уобразити да на пр. наш прелац за првих 8 часова свога радног дана *произвођи*, односно *надокнађује вредност памука*, идућег часа и 36 минута вредност утрошених средстава за рад, идућег часа и 12 минута вредност најамине, а да газди фабрике, произвођењу вишка вредности, посвећује само чувени „последњи час“. Тако се прелцу товари на леђа двоструко чудо да памук, вретена, парну машинну, угљ, уље нтд. произвођи у истом тренутку кад помоћу њих преде, те да од једног радног дана датог степена интензивности прави пет таквих дана. Наиме, у нашем примеру, производња сировине и средстава за рад захтева $2\frac{4}{6} = 4$ дванаесточасовна радна дана, а њихово претварање у пређу још један радни дан од 12 часова. Да *пљачкашка похлепа* у ова чуда верује и да никад не оскудева у доктринарним сикофантима који их доказују, показаће нам следећи пример од историјске знаменитости.

3. Синијеров „Последњи час“

Једног лепог јутра 1836 год. добио је Насау В. Синијер, чувен са своје економске науке и лепога стила, у неку руку Клаурен међу енглеским економистима, позив да из Оксфорда оде у Манчестар да ту учи политичку економију уместо да је у Оксфорду предаје. Фабрикант га изабраше за главног борца против недавно уведеног *Factory Act* [фа-

бричког закона] и против агитације за десеточасовин радни даи, која је ишла и преко тог закона. Са урођеним практичним оштроумљем они су дошли до сазнања да г. професор „wanted a good deal of finishing“ [да му треба још много да би био потпуно печен]. Зато су му писмено поручили да дође у Маичестар. Са своје стране, г. професор стилизовао је лекцију, коју је добио од манчестарских фабриканата, у књижици: *Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture. London 1837*. Ту се, између осталог, може прочитати и ова красота:

„Под садашњим законом не може ниједна фабрика која запошљава лица испод 18 година да ради дуже од $11\frac{1}{2}$ часова дневно, тј. по 12 радних часова првих 5 дана, и 9 часова у суботу. Следећа анализа (!) показује, пак, да се у таквој фабрици сва чиста добит извлачи из последњег часа. Фабрикант уложи 100.000 ф. ст. — 80.000 ф. ст. у фабричким зградама и машинама, 20.000 у сировинама и најамници. Годишњи обрт фабрике, под претпоставком да се капитал обрће једнапут годишње, и да бруто-добит износи 15%, чини роба чија вредност износи 115.000 ф. ст. . . Од ових 115.000 ф. ст. свака од 23 половине часа радног дана производи дневно $\frac{5}{115}$ или $\frac{1}{23}$. Од ове $\frac{23}{23}$ које сачињавају свих 115.000 ф. ст. (constituting the whole £ 115.000), $\frac{20}{23}$, тј. 100.000 од 115.000, накнађују само капитал; $\frac{1}{23}$, или 5.000 ф. ст. од 15.000 бруто-добити (!), накнађује рабаћење фабрике и машинерије. Преостале $\frac{2}{23}$, тј. обе последње половине часа сваког дана, производе чисту добит од 10%. Према томе, кад би фабрика, при једнаким ценама, смела радити 13 часова место $11\frac{1}{2}$, онда би се, уз неких 2.600 ф. ст. додатка на оптицајни капитал, чиста добит више но удвостручила. С друге стране, кад би се часови рада смањили за 1 час на дан, чиста би добит ишчезла, а за $1\frac{1}{2}$ час ишчезла би и бруто-добит.“³²

³² Senior у горе наведеном спису, стр. 12, 13. Нећемо улазити у оне чудне тврдње које су за нашу сврху равнодушне, на пр. да накнаду утрошене машинерије итд. дакле једног саставног дела капитала, фабриканти рачунају у добит, бруто или нето, прљаву или чисту. Нећемо се осврнути ни на то јесу ли цифре тачне или не. Да не вреде много више од такозване „анализе“, доказао је Leonhard Horner у *A Letter to Mr. Senior etc.*, London 1837. Лионард Хорнер, један од Factories Inquiry Commissioners [комесара за проучавање прилика у фабрикама] из 1833, а до 1859 инспектор рада, уствари фабрички цензор, стекао је бесмртне заслуге за радничку класу Енглеске. Целога живота водио је борбу не само са огорченим фабрикантима, него и с министрима, којима је било од несравњено веће важности да броје „гласове“ фабричких газда у Доњем дому, неголи часове рада „руку“ у фабрици.

Дodataк тридесет и другој примедби. Синијерово изношење конфузно је, да и не говоримо о нетачностима садржине. Ево шта је он управо хтео да каже: Фабрикант запошљава раднике $11\frac{1}{2}$, или $\frac{23}{2}$ часа дневно. Какогод и сваки посебни радни дан, тако се и годишњи рад састоји од $11\frac{1}{2}$ или $\frac{23}{2}$ часова (пута број

И ово г. професор зове „анализа“! Кад је већ поверовао јадиковкама фабриканата да радници највећи део дана расипају на произвођење, па стога и на репродуковање, или накнађивање вредности зграда, машина, памука, угља итд., онда је свака анализа била излишна. Требало је да одговори просто овако: Господо! Ако се код вас буде радило 10 часова уместо $11\frac{1}{2}$, а остале околности остану исте, онда ће се дневно трошење памука, машинерије итд. смањити за $1\frac{1}{2}$ час. Добићете дакле управо колико ћете изгубити. Ваши ће радници убудуће расипати $1\frac{1}{2}$ час мање на репродуковање, тј. накнађивање предујмљене капитал-вредности. Да им није веровао на реч, већ да је као човек који се у овој ствари разуме сматрао да је потребно извршити анализу, морао би у таквој ствари, која се поглавито окреће око односа чисте добити према величини радног дана, замолићн фабриканте да не трпају на шарену гомилу машине и фабричке зграде, сировину и рад, већ да буду љубазни да одвоје на једну страну постојани капитал садржан у фабричкој згради, машинерији, сировини итд., а на другу страну капитал предујмљен у најамнинама. Па кад би онда, по фабрикантском рачуну, изишло да радник за $\frac{2}{2}$ радног часа, дакле за 1 час, репродукује, одн. накнађује своју најамнину, имао би аналитичар да настави:

Ви изнесите да радник у претпоследњем часу производи своју најамнину, а у последњем ваш вишак вредности, чисту добит. Пошто у једнаким периодима он произвођи исте вредности, то производ претпоследњег часа има исту вредност као и производ последњег. Затим, он вредност производи само издавањем рада, а количина његовог рада мерн се његовим радним временом. По вашим наводима ово износи $11\frac{1}{2}$ часова дневно. Један део ових $11\frac{1}{2}$ часова троши он на произвођење, одн. накнађивање своје најамнине, други на произвођење ваше чисте добити. Друго ништа не ради преко читавог свог радног дана. Међутим, пошто су, по вашим наводима, његова најамнина и вишак вредности, који вам он доноси, вредности једнаке величине, очигледно је да своју најамнину производи за $5\frac{3}{4}$ часова, а вашу чисту добит за других $5\frac{3}{4}$ часова. Затим, пошто је вредност пређе, произведене за 2 часа, једнака збиру вредности његове најамнине и ваше чисте добити,

радних дана преко године). С том претпоставком, $\frac{20}{2}$ радних часова производе годишњн производ од 115.000 ф. ст.; $\frac{1}{2}$ радног часа производи $\frac{1}{2} \times 115.000$ ф. ст.; $\frac{20}{2}$ радних часова производе $\frac{20}{2} \times 115.000$ ф. ст. = 100.000 ф. ст., тј. накнађују само предујмљени капитал. Остају $\frac{3}{2}$ радног часа, које производе $\frac{3}{2} \times 115.000$ ф. ст. = 15.000, тј. бруто-добит. Од ове $\frac{3}{2}$ радног часа, $\frac{1}{2}$ радног часа производи $\frac{1}{2} \times 115.000$ ф. ст. = 5.000 ф. ст., тј. производи само накнаду за рабађење фабрике и машинерије. Последње две половине радног часа, тј. последњн час рада, производе $\frac{2}{2} \times 115.000$ ф. ст. = 10.000 ф. ст., тј. чисту добит. У тексту Сенијер претвара последње $\frac{2}{2}$ производа у делове самог радног дана.

мора се та вредност пређе мерити са $11\frac{1}{2}$ радних часова, производ претпоследњег часа са $5\frac{3}{4}$ радних часова, а последњег *dito*. Сад долазимо на шкакљиву тачку. Дакле пазите! Претпоследњи час рада прост је час рада као и први. *Ni plus, ni moins* [ни више, ни мање]. Па како прелац онда може да за један радни час произведе пређину вредност која претставља $5\frac{3}{4}$ радних часова? Доиста, он таква чудеса не прави. Употребна вредност, коју он производи за један радни час, јесте одређена количина пређе. Вредност те пређе мери се са $5\frac{3}{4}$ радних часова, од којих се $4\frac{3}{4}$ без његова суделовања налазе у средствима за производњу колико утрошн за 1 час, у памуку, машинерији итд., а $\frac{1}{4}$, или 1 час, додаје он сам. Па како се његова најамнина производи за $5\frac{3}{4}$ часова, а и пређа произведена за један радни час предења садржи $5\frac{3}{4}$ часова рада, то није никаква враџбина што је вредност, произведена за $5\frac{3}{4}$ часова његовог предења, једнака вредности производа од 1 часа предења. Али сте ви потпуно у заблуди кад држите да он губи макар један једини атом свога радног дана на репродуковање, оди. „*накнађивање*“ вредности памука, машинерије итд. Тиме што његов рад из памука и вретена прави пређу, тиме што преде, вредност памука и вретена сама собом прелази на пређу. За ово се има благодарити квалитету његова рада, не његову квантитету. На сваки начин, за 1 час он ће на пређу пренети више вредности памука итд. него за $\frac{1}{2}$ часа, али само зато што за 1 час испреде више памука него за $\frac{1}{2}$ часа. Сад, дакле, схваћате: Што сте казали да радник у претпоследњем часу производи вредност своје најамнине, а у последњем вашу чисту добит, значи само то да је у пређи произведеној за 2 часа његовог радног дана, стајали ти часови напред или позади, оваплоћено $11\frac{1}{2}$ часова рада, управо онолико часова колико их има читав његов радни дан. А казати да за првих $5\frac{3}{4}$ часова производи своју најамнину, а у последњих $5\frac{3}{4}$ часова вашу чисту добит, значи опет само то да ви првих $5\frac{3}{4}$ часова плаћате, а последњих $5\frac{3}{4}$ часова не плаћате. Говорим о плаћању рада уместо о плаћању радије снаге, јер хоћу да то кажем вашим жаргоном. Ако, господо, будете сад упоредили радио време које плаћате с радним временом које не плаћате, иаћи ћете да се односе као пола дана према пола дана, дакле 100%, што је свакако ваљана процентна стопа. Такође је ван сваке сумње да ви, гонећи ваше „руке“ да уместо $11\frac{1}{2}$ издиру 13 часова, што личи на вас као јаје јајету, додајете онај сувишак од $\frac{1}{2}$ часа само вишку рада, те ће овај од $5\frac{3}{4}$ часова порастати на $7\frac{1}{4}$ часова, чиме ће стопа вишка вредности порастати од 100% на $126\frac{2}{23}$ %. Напротив, ако се идате да ће се она, додавањем једног и по часа, од 100% попети на 200%, па чак и преко 200%, тј. да ће се „више но удвостручити“, оида сте и одвише суманути сангвиници. С друге

страие, — срце човеково чудна је ствар, особито кад се носи у кеси — и сувише сте луди песимисти кад се бојите да ће вам скраћењем радног дана од $11\frac{1}{2}$ часова на $10\frac{1}{2}$ часова пропасти сва чиста добит. Доиста неће. Под претпоставком да све остале околности останау какве су биле, пашће вишак рада од $5\frac{3}{4}$ на $4\frac{3}{4}$ часа, што још увек даје сасвим поштену стопу вишка вредности, наиме $82\frac{14}{23}\%$. А судбоносни „последњи час“, о коме сте више намотали него ли хилијасти о пропасти света, празно је наглавање. Ваш губитак није такав да бисте њиме изгубили вашу „чисту добит“ нити да би деца оба пола, која ринтају за вас, изгубила „чистоту душе“.^{22a}

^{22a} Док је Срнијер доказивао да чиста добит фабриканата, да екзистенција енглеске памучне индустрије, да величина Енглеске на светском тржишту висе о концу „последњег часа рада“, дотле је опет др. Ендрију Јур доказивао још и то, да ће фабричкој деци и младим лицима испод 18 година, ако не буду држана у топлом и чистом моралном ваздуху фабричке радионице пуних 12 часова, већ буду „један час“ раније пуштена у душевно хладан, фривоалан спољни свет, лењост и порок одузети спасење душе. Од 1848 г. фабрички инспектори неуморно пецају фабриканте с „последњим“, „судбоносним часом“, у својим полугодишњим Reports [извештајима]. Тако г. Хауел у свом извештају од 31 маја 1855 каже: „Кад би следећи оштроумин рачун (наводи Срнијера) био тачан, оида би значило да су све памучне фабрике у Сједињеној Краљевини радиле с губитком од 1850 наовамо.“ („Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855“, стр. 19, 20.) Када се 1848 г. закон о десеточасовном раду налазио пред парламентом, нагнаше фабриканти неколицину радника у предоницама лана, које су раштркане по селима између грофовија Дорсет и Сомерсет, да поднесу противпетицију у којој се, између осталог, каже и ово: „Молноци, родитељи, држе да би још један час беспослицења могао да има једно тај успех да њихову децу деморалише, јер је лењост мати свих порока.“ На ово одговара инспекторски извештај од 31 октобра 1848: „Атмосфера у предоницама лана, где раде деца ових врлих и нежних родитеља, засићена је толико безбројним честницама прашине и влакана од сировине, да је ванредно неугодно пробавити у прелачким собама макар самих 10 минута, јер то можете издржати само с муком, пошто вам се очи, уши, носдрве и уста сместа напуне облацима ланене прашине од којих не можете побећи. Сам рад, услед грозничаве журбе машинерије, изискује неуморно трошење вештине и кретања под надзором пажње која се никад не замара, па је мало окрутно наводити родитеље да израз „лењост“ примењују на рођену децу, која су, кад одбијемо време за јело, читавих 10 часова прикована за овакав посао, у оваквој атмосфери... Деца раде дуже него сеоски надничари у суседним селима... Овакво немилосрдно трућање о „лењости и пороку“ мора се жигосати као најпустије наглавање и најбесрамније лицемерство... Онај део јавности, који се пре неких дванаест година бунио против поуздања којим се јавно и сасвим озбиљно, уз саикцију високе власти, проглашавало да цела „чиста добит“ фабриканата потиче из „последњег часа“ рада, и да ће с тога разлога скраћење радног дана за један час уништити чисту добит; тај део публике, велимо, тешко да ће поверовати својим очима кад сад буде нашао да се оригинално откриће о врлинама „последњег часа“ одонда толико усавршило, да сад обухвата не само „профит“, него у

Кад једном буде доиста куцнуо ваш „последњи час“, сетите се оксфордског професора. А сад: У неком бољем свету радо бих се с вама чешће виђао. Addio!...³³ У трубу „последњег часа“ који је Синијер открио 1836, поново је, у „London Economist“ од 15 априла 1848, дунуо Џејмс Вилзон, један од глагних економских мандарина, полемишући против закона о десеточасовном раду.

4. Вишак производа

Онај део производа ($\frac{1}{10}$ од 20 ф. пређе, или 2 ф. пређе у примеру под 2), који претставља вишак вредности, назваћемо вишак производа (surplus produce, produit net). Као што *стопа вишка вредности* не одређује однос вишка вредности према целокупној суми, него према променљивом саставном делу капитала, тако и *величину вишка производа* не одређује однос тога вишка према остатку целокупног производа, него према оном делу производа који претставља потребан рад. Као што је производња вишка вредности она сврха која одређује капиталистичку производњу, тако се и степен величине богатства мери не апсо-

подједнакој мери и „морал“ По томе, ако би се трајање децјег рада svelo на пуних 10 часова, пропао би са *чистом добити* послодавца и детињи морал, јер и једно и друго зависе од овог последњег, судбоносног часа.“ („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848“, стр. 101.) За овим исти извештај доноси узорке „морала“ и „врлине“ госпде фабриканата, смицалице, подвале, мамце, претње, фалсификате итд. што су их употребили да би од малог броја сасвим запуштених радника извукли потписе на такве петиције које су после потурали парламенту као петиције читаве индустријске гране, читавих грофовија. — За садашње стање такозване економске „науке“ у највећој је мери карактеристично да ни сам Синијер, који је доцније енергично иступио за фабричко законодавство, што му служи на част, ни његови први ни каснији опоненти нису умели да расветле лажне закључке „оригиналнога открића“. Они су се позивали на стварно искуство. „Зашто“ и „како“ остало је за њих тајна.

³³ Својим излетом у Манчестар г. професор је ипак у нечем профитирао! У *Letters on the Factory Act* сва чиста добит, „профит“ и „камата“, и чак још „нешто више“, висн о једном *неплаћеном часу радникова рада!* Годину дана пре тога, у *Outlines of Political Economy*, које је написао на добро и корист оксфордских студената и образованих филистара, он је насупрот Рикардовом одређењу вредности радним временом „открио“ да профит потиче из рада капиталисте, а камата из његове *аскезе*, његове „апстиниенције“. Будалаштина је била стара, али реч „апстиниенција“ нова. Господин Рошер дао је изразом „Enthaltung“ [уздржљивост] тачан немачки превод, док су га његови земљаци, који су у латинском били мање потковани од њега, Виртови, Шулцови и други Михлови, покалуђерили у „одрицање“.

лутном величином производа, већ релативном величином вишка производа.³⁴

Збир потребног рада и вишка рада тих временских периода за којих радник производи вредност која накнађује вредност његове радне снаге и вишак вредности, чини апсолутну величину његовог радног времена — радни дан (working day).

ГЛАВА ОСМА

РАДНИ ДАН

1. Границе радног дана

Били смо пошли од претпоставке да се радна снага купује и продаје по својој вредности. Њену вредност одређује радно време потребно да се она произведе, како је и код сваке друге робе. Ако производња радникових просечних дневних животних намирница изискује 6 часова, онда радник мора просечно да ради 6 часова да би сваки дан произвео своју радну снагу, одн. да би репродуковао вредност коју прима кад своју радну снагу прода. У том случају, потребни део његовог радног дана износи 6 часова и стога је, под иначе једнаким околностима, дата величина. Али тиме још није дата и величина самог радног дана.

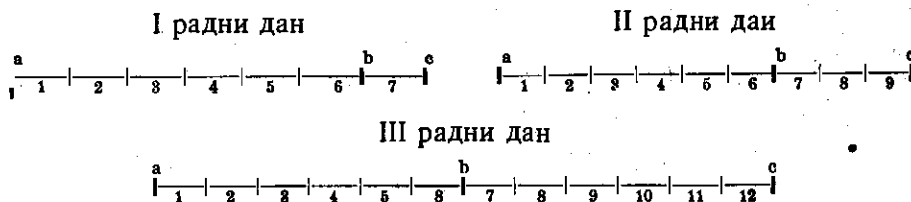
Узмимо да линија $\overset{a}{\rule{0pt}{0pt}} \overset{b}{\rule{0pt}{0pt}}$ претставља трајање, тј. дужину потребног радног времена, рецимо 6 часова. Према

³⁴ „За индивидуу која има капитал од 20.000 ф. ст., и чији профити износе годишње 2.000 ф. ст., било би потпуно свеједно да ли њен капитал запошљава 100 или 1.000 радника, да ли се произведене робе продају за 10.000 или за 20.000 ф. ст., само ако у свима тим случајевима њен профит не би спао испод 2.000 ф. ст. Зар није и стварни интерес нације исти такав? Ако узмемо да њени стварни приходи, њене ренте и профити остану исти, онда није ни најмање важно да ли се нација састоји од 10 или од 12 милиона становника.“ (Ricardo: *The Principles etc.*, стр. 416.) Давно пре Рикарда рекао је фанатик вишка производа Артур Јанг, писац иначе проливане брбљивости и некретности, чији глас стоји у обрнутој сразмери према његовим заслугама, између осталог и ово: „Од какве би користи у некој модерној краљевини била читава нека провинција чију би земљу обрађивали ситни, независни сељаци на начин старог Рима, па макар како ваљано? Какву би то имало сврху осим да се производе људи („the mere purpose of breeding men“) што само за себе нема никакве сврхе“ („is a most useless purpose“). Arthur Young: *Political Arithmetic etc.* London 1774, стр. 47.

Додатак примедби тридесет и четвртој. Хопкинс тачно примећује: Чудна је „та велика наклоност да се сувишак богатства (net wealth) прикаже као користан по радничку класу, јер јој омогућава да ради. Али, што он то постижава, очигледно

томе за колико будемо продужили линију $a-b$, за 1, 3, или за 6 часова итд., добићемо три различите линије:

које претстављају три различита радна дана од 7, 9 и 12 часова. Продужетак линије bc , претставља вишак рада. Пошто је радни дан $= ab + bc$, или ac , то његова дужина зависи од променљиве величине bc . Пошто је ab дато, то се однос bc према ab увек може измерити. У I радном дану он износи $1/6$, у II радном дану $3/6$, у III радном дану $6/6$ од ab . Даље, пошто сразмера $\frac{\text{вишак радног времена}}{\text{потребно радно време}}$ одређује стопу вишка вредности, то је ова дата чим је дат онај однос. У горња три различита радна дана она износи $16\frac{2}{3}$, одн. 50, одн. 100%. Обрнуто, сама стопа вишка вредности не би нам дала величину радног дана. Ако би она износила на пр. 100%, радни дан могао би имати и осам, и десет, и дванаест итд. часова. Она би показивала да су оба саставна дела радног дана, потребни рад и вишак рада, једнаки по величини, али не и колики је сваки од њих.

Радни дан није дакле постојана, већ променљива величина. Истина, један његов део одређен је радним временом потребним за стално репродуковање самога радника, али се његова целокупна величина мења с дужином, с трајањем вишка рада. Стога је радни дан одредив, али по себи и за себе неодређен.³⁵

Иако радни дан није постојана, већ променљива величина, ипак се може да мења само у извесним границама. Али његову минималну границу није могуће одредити. Свакако, ако сведемо на нулу продужетак линије, bc , тј. вишак рада, добићемо минималну границу, тј. онај део дана за чије време радник нужно мора да ради ако хоће да се одржи. Али на основици капиталистичког начина производње, потребни рад може да сачињава увек само један део његовог радног дана, дакле се радни дан иикада не може да скрати на тај минимум. Насупрот томе, радни дан има максималну границу. Преко извесне границе он се не да

не потиче отуда што сачињава сувишак". (Th. Hopkins: *On Rent of Land etc.* London 1828, стр. 126.)

³⁵ „Радни дан неодређена је озиака, он може бити дугачак или кратак." (An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc. London 1770, стр. 73.)

продужити. Ту максималну границу одређују две ствари. Прво, *физичка граница радне снаге*. Човек може за време природног дана од 24 часа издати само одређену количину животне снаге. Тако коњ може да ради из дана у дан само по 8 часова. За време једног дела дана снага мора почивати, спавати, за време другог дела човек мора да подмирује друге физичке потребе, да се храни, чисти, одева итд. Осим на те чисто *физичке границе*, продужење радног дана удара и о *моралне границе*. Раднику треба времена за задовољавање душевних и друштвених потреба, чији је опсег и број одређен општим стањем културе. Према томе се мењање радног дана креће уоквирено физичким и друштвеним границама. Али су обе границе врло еластичне природе и допуштају највећи размак. Тако наилазимо на радни дан од 8, 10, 12, 14, 16, 18 часова, дакле најразличитијих дужина.

Капиталиста је купио радну снагу по њеној *дневној вредности*. Њена *употребна вредност* припада њему за време радног дана. Он је дакле стекао право да се користи радниковим једнодневним радом. *Али шта је радни дан?*³⁶ У сваком случају нешто мање од обичног дана. За колико мање? Капиталиста има своје сопствено мишљење о тој *ultima Thule*, о тој крајњој, *нужној граници радног дана*. Као капиталиста, он је само оличен капитал. Његова је душа душа капитала. А капитал има један једини животни нагон, нагон да се оплођује, да ствара вишак вредности, да својим *постојаним* делом, средствима за производњу, усисава што је могуће већу масу вишка рада.³⁷ Капитал је мртав рад који оживљава као вампир само усисавајући живи рад, и који утолико више живи уколико више од њега усиса. Време за које радник ради, време је за које капиталиста *троши* радну снагу коју је од њега купио.³⁸ Ако радник своје расположиво време троши за се, он поткрада капиталисту.³⁹

³⁶ Ово је питање кудикамо важније од чувенога питања што га је сер Роберт Пил био управо Трговачкој комори у Бирмингему: „What is a pound?“ [Шта је то фунта (стерлинга)?], питање које је могло само зато бити постављено што је Пил исто тако слабо познавао природу новца као и „little shilling men“ (провинцијски трговци) из Бирмингема.

³⁷ „Задатак капиталисте је да из издатог капитала истера што је могуће већу суму рада.“ („D'obtenir du capital dépensé la plus forte somme du travail possible.“) (J. G. Courcelle-Seneuil: *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles*. 2 изд. Paris 1857, стр. 62.)

³⁸ „Губитак једног радног часа дневно од огромне је штете по трговинску државу.“ „Међу радним рукама ове земље влада врло велика *потрошња луксузних предмета*, особито међу фабричким плебсом; уз то *троше и време*, а то је најкобније *расипање*.“ (An Essay on Trade and Commerce etc. London 1770, стр. 47, 153.)

³⁹ „Ако слободни радник допусти себи само тренутак одмора, плесњива економија, која га прати узнемирена погледа, тврди да је он поткрада.“ (N. Linguet: *Théorie des Lois Civiles etc.* London 1767, св. II, стр. 466.)

Капиталиста се, дакле, позива на закон *робне размене*. Он, као и сваки други купац, настоји да из употребе вредности своје робе истера што је могуће већу корист. Али се изненада диже радников глас, који је у захукталости процеса производње био замукнуо:

Роба коју сам ја теби продао разликује се од друге робе фукаре тиме што њена употреба *ствара вредност*, и то вредност већу него што она сама стаје. Због тога је ти и купујеш. Што се на твојој страи показује као оплођавање капитала, на мојој је сувишно издавање радне снаге. Ти и ја познајемо на тржишту само један закон, закон робне размене. А потрошња робе не припада продавцу који је отуђује, већ купцу који је стиче. Теби стога припада употреба моје дневне радне снаге. Али њена дневна продајна цена треба да ме оспособи да је ре-продукујем, дакле и да је изиова могу продати. Не узимајући у обзир природно трошење услед старости итд., ја морам бити способан да са истим нормалним стањем снаге, здравља и свежине радим и сутра као данас. Ти ми стално проповедаш јеванићеље „штедљивости“ и „уздржљивости.“ Па лепо! Ја ћу својим јединим имањем, својом радном снагом, да управљам као разуман и штедљив домаћин, и уздржаваћу се од сваког безумног расипања. Хоћу да од ње сваког дана преобраћам у делатност, у кретање, у рад, само онолико колико се слаже с њеним нормалним трајањем и здравим развикоком. Безмерним продуживањем радног дана ти можеш за један дан из мене да исцедиш већу количину радне снаге него што ја могу да надокнадим за 3 дана. Што ти на тај начин добијаш у раду, губим ја у супстанци рада. *Искоришћавати* моју радну снагу и *пљачкашки* ми је одузимати две су сасвим различите ствари. Ако просечин век просечног радника који радну снагу троши с разумном мером износи 30 година, онда је вредност моје радне снаге коју ти мени из дана у дан плаћаш $\frac{1}{365 \times 30}$ или $\frac{1}{10950}$ њене целокупне вредности. Али ако ти њу потрошиш за 10 година, ти ми онда плаћаш дневно $\frac{1}{10950}$ уместо $\frac{1}{3650}$ од њене целокупне вредности, дакле само $\frac{1}{3}$ њене дневне вредности, *крадеш* ми дакле дневно $\frac{2}{3}$ вредности моје робе. Плаћаш ми једнодневну радну снагу, а трошиш тродневну. То је противно нашем уговору и закону робне размене. Захтевам, дакле, радни дан *нормалне* дужине и не обраћам се твом срцу кад то захтевам; јер кад се ради о новцу, престаје сентименталиост. Ти си можда узоран грађанин, можда члан друштва за заштиту животиња, можда чак уживаш глас свеца, али оној ствари коју ти према мени претстављаш не бије срце у грудима. Што у њој изгледа да куца, куцање је *мог рођеног*

срца. Ја захтевам нормалан радни дан зато што захтевам вредност своје робе као и сваки други продавац.⁴⁰

Види се: кад не узмемо у обзир те сасвим еластичне границе, сама природа робне размене не повлачи никакве границе радном дану, па дакле ни вишку рада. Капиталиста брани своје право као купац кад покушава да радни дан учини што је могуће дужим и да од једног радног дана, ако само може, направи два. С друге стране, специфична природа продате робе огранчшава купцу њену потрошњу, а радник настоји на своје право као продавац, кад хоће да радни дан огранчи на одређену нормалну величину. Овде имамо, дакле, *антиномију*, право против права, оба потврђена законом робне размене у истој мери. Између једнаких права одлучује сила. И тако се у историји капиталистичке производње *нормирање радног дана* претставља као *борба за границе радног дана* — борба између укупног капиталисте и укупног радника, тј. између *капиталистичке класе и радничке класе*.

2. Курјачка глад за вишком рада. Фабрикант и бојар

Није капитал пронашао *вишак рада*. Свуда где један део друштва има монопол средстава за производњу, мора радник, био слободан или не, да радном времену потребиом за његово одржање додаје и сувишно радно време да би произвео⁴¹ животне намирнице за власника средстава за производњу. Свеједно је да ли је тај власник атински *κλῆρος μάγιστος* [аристократ], етрурски теократ [владајући свештеник], *civis romanus* [римски грађанин], нормански барон, амерички власник робова, влашки бојар, модеран велепоседник или капиталиста.⁴² Међутим је јасно да је у таквој економској друштвеној формацији, у којој не преовлађује *прометна* него *употребна вредност* производа, вишак рада ограничен ужим или широким кругом потреба, али да из самог карактера производње

⁴⁰ За време великог штрајка што су га лондонски грађевинарски радници водили 1860—61 за скраћење радног дана на 9 часова, објавно је њихов одбор изјаву која се готово поклапа са одбраном нашег радника. Изјава прави са доста промије алузију на то што најбешњег профиташа међу „building masters“ [градитељима], неког сер М. Пето, „бије глас да је светац“. (Исти Пето прочуо се доцније због свог циновског банкротства.)

⁴¹ „Они што раде исхрањују тине уједно и пензионере који се зову богаташи, и себе саме.“ (Edmund Burke: *Thoughts and Details on Scarcity*. London 1800, стр. 2.)

⁴² Врло је наивна примедба коју Нибур чини у својој *Römische Geschichte*: „Посматрач не може себи затајити да дела као што су етрурска, чије мас рудевине задивљују, имају за претпоставку феудалне господаре и кметове у малим (!) државама.“ Много је дубље рекао Сисмонди да „бриселске чипке“ имају за претпоставку најамног господара и најамног слугу.

не произлази неограничена потреба за вишком рада. Зато у Старом веку прекомерни рад узима страховите облике кад се год радило о томе да се прометна вредност добије у њеном самосталном лику, у производњи злата и сребра. Тератн радника да се убије радећи, то је тамо био званичан облик претераног рада. Читајте само Диодора Сицилијанца.⁴⁸ Ипак су то изузеци у старом свету. Али чим народи, чија се производња још креће у нижим облицима робовског рада, кулука итд., буду увучени у светско тржиште којим влада капиталистички начин производње и које развијајући продају њихових производа у иностранство чини спољну трговину њиховим претежним интересом, накалемљује се на варварске страхоте ropства, кметства итд. цивилизована страхота претераног рада. С тог разлога је рад црнаца у јужним државама Америчке Уније сачувао унеколико патријархалан карактер док је год производњи поглавита сврха била задовољавање непосредне сопствене потребе. Али што је извоз памука више постајао животним интересом оних држава, то је и претерани рад црнаца, а ту и тамо и потрошња његовог живота за седам година рада, све више постајао чиниоцем прорачунатог и рачунцијског система. Није се више радило о том да се из црнаца истера извесна маса корисних производа, већ да се *производи вишак вредности*. Слично је с кулуком, на пр. у Подунавским Кнежевинама.

Од особитог је интереса упоредити курјачку глад за вишком рада у Подунавским Кнежевинама с таквом истом глађу у енглеским фабрикама, јер код кулечења *вишак рада* има самосталан, чулно приметан облик.

Узмимо да радни дан износи 6 часова потребног рада и 6 часова вишка рада. У том случају слободни радник даје капиталисти недељно 6×6 или 36 часова вишка рада. То је исто као кад би недељно радио 3 дана за себе, а 3 дана бесплатно за капиталисту. Али се то не види. Вишак рада и потребни рад сливају се уједно. Стога исти однос могу да изразим на пр. и овако: да радник у свакој минути ради 30 секунди за себе а 30 секунди за капиталисту. Код кулука је друкчије. Потребни рад, који обавља на пр. влашки сељак за своје самоодржање, *просторно* је одвојен од његовог вишка рада за бојара. Један обавља он на свом властитом пољу, други на господареву добру. Према томе, оба дела

⁴⁸ „Човек не може погледати те несрећнике (у рудницама злата између Египта, Етиопије и Арабије), који не могу чак ни да одржавају своје тело у чистој ни да покривају своју голотињу, а да се не сажали над њиховим јадним удесом. Јер ту нема обзира ни поштеде за болесне, оронуте, за старце, за женску слабост. Гоњени ударцима сви морају и даље радити, док смрт не учини крај њиховим патњама и невољн.“ (Диодор Сицилијанец: *Историјска библиотека*, књ. 3, гл. 13.)

радног времена постоје самостално један поред другог. У облику кулука, вишак рада тачно се разликује од потребног рада. Очевидно је да та различност спољних облика ни у чему не мења квантитативни однос између вишка рада и потребног рада. Три дана вишка рада недељно остају три дана рада који самом раднику не доносе никакав еквивалент, звао се тај рад кулук или најамни рад. Капиталистова се курјачка глад за вишком рада показује у тежњи за безмерним продуживањем радног дана, а код бојара простије у непосредном лову на дане кулучења.⁴⁴

Кулук у Подунавским Кнежевинама био је спојен с натуралним рентама и другим што иде уз кметство, али је сачињавао главни данак владајућој класи. Где је такав случај, ту кулук ретко потиче из кметства, већ напротив, већином обрнуто, кметство из кулука.⁴⁵ Такав је случај у румунским провинцијама. Првобитни начин производње био је заснован на заједничкој својини, али не на заједничкој својини словенскога, а још мање индијског облика. Један део земљишта обрађивали су чланови заједнице самостално као слободно приватно власништво, други део — *ager publicus* — обрађивали су заједнички. Производни овог заједничког рада служили су делом као резервни фонд за неродицу и друге незгоде, делом су ишли у државну касу за покрпне трошкова на рат, веру и друге заједничке издатке. У току времена приграбили су војни и црквени достојанственици заједнички посед, а с њиме и чинидбе за исти. Рад слободних сељака на њиховој заједничкој земљи претворио се у кулук за крадљивце заједничке земље. С тим су се уједно развили и кметовски односи, свакако само стварно, а не на законској основи, док их Русија, ослободитељка света, под изликом да укида кметство није озаконила. Законик о кулчарском раду, који је 1831 прокламовао руски генерал Кисељев, диктирали су, разуме се, бојари. Тако је Русија једним ударцем освојила магнате Подунавских Кнежевина и одобравање либералних кретена целе Европе.

⁴⁴ Следеће се односи на прилике у румунским провинцијама какве су биле пре преврата који је извршен после Кримског рата.

⁴⁵ (Примедба уз треће издање. — То исто важн и за Немачку, а специјално за Пруску источно од Елбе. У 15 веку био је немачки сељак обавезан на извесна давања у производу и раду, али је иначе бар стварно био слободан човек. Немачки колонисти у Бранденбургу, Померанској, Шлеској и Источној Пруској били су чак и правно признати као слободни. Победа племства у сељачком рату учинила је томе крај. И нису само побеђени јужнонемачки сељаци поново постали кметовима. Још од средине 16 века били су источнопруски, бранденбуршки, померански и шлески а ускоро затим и шлезвигхолштајнски слободни сељаци понижени на положај кметова. (Maurer: *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*. Erlangen 1862/63, св. IV. — Meitzen: *Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preußischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866*. Berlin 1873. — Hanssen: *Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein*.) — Ф. Е.)

Према „*Réglement organique*“ — тако се зове онај законик о кулужењу — сваки влашки сељак дугује такозваном власнику земљишта поред једне масе појединачно побројаних натуралних давања 1) дванаест радних дана уопште, 2) један дан пољског рада и 3) један дан вучења дрва. Дакле у свему 14 дана преко године. Али с дубоким познавањем политичке економије законодавац није узео радни дан у обичном смислу, већ радни дан потребан за израду просечног дневног производа, а просечни дневни производ тако је лукаво одредио, да никакав див не би с њим на крај изишао за 24 часа. Сувопарним речима праве руске ерронје изјављује стога сам „*Réglement*“ да се под 12 радних дана има разумети производ ручног рада од 36 дана, а под 1 даном пољског рада 3 дана, а под 1 даном повоза дрва исто тако 3 дана. Свега 42 дана кулука. Али на ово долази још и такозвана *јобација*, службе на које господар земље има право за изванредне потребе производње. Свако село мора сразмерно величини свог становништва годишње да даје одређен контингент за јобацију. Овај додајни кулук цени се за сваког влашког сељака на 14 дана. На тај начин, прописани кулук износи годишње 56 радних дана. Али у Влашкој пољопривредна година броји због рђаве климе само 210 дана, од чега треба одбити 40 дана на недеље и празнике, 30 дана просечно на невреме, укупно 70 дана. Остаје 140 радних дана. Однос кулука према потребном раду $\frac{56}{84}$, или $66\frac{2}{3}\%$, изражава много мању стопу вишка вредности него што је она која одређује рад енглеског пољопривредног или фабричког радника. Међутим, ово је само законом прописани кулук. А „*Réglement organique*“ знао је да у још „либералнијем“ духу него енглеско фабричко законодавство олакша своје изнгравање. Пошто је од 12 дана начинио 54, он је номинални дневни посао сваког од та 54 дана кулука тако дефинисао, да је један део увек морао да остане за следеће дане. На пример, за 1 дан је требало оплевити толики комад земљишта који за ту операцју, особито код кукуруза, изискује двоструко више времена. Законски дневни посао за поједине пољопривредне радове може се тако протумачити да дан почиње у мају, а свршава се у октобру. За Молдавску су одредбе још оштрије. „Дванаест дана *Réglement organique*“, узвикнуо је неки бојар пијан од победе, „износе 365 дана у годни!“⁴⁵

Док је *Réglement organique* Подунавских Кнежевина био позитиван израз курјачке глади за вишком рада, којој је сваки параграф давао законско признање, дотле су енглески *Factory-Acts* [фабрички закони] негативни изрази исте курјачке глади. Путем присилног ограничавања

⁴⁵ Више појединости иаћи ће читалац у Е. Regnault: *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*. Paris 1855. [Стр. 303, 321 и даље.]

радног дана од стране државе, и то од стране државе којом владају капиталиста и велепоседник, ти закони обуздавају капиталову тежњу за безмерним исцртавањем радне снаге. Без обзира на даношње опасније бујање радничког покрета диктовала је ограничење радног дана она иста нужност која је нагнала Енглезе да своја поља ђубре гуаном. Иста слепа грамзивост која је исцрпља земљу, засекала је у сам корен животну снагу нације. Периодичне епидемије доказивале су то у Бјелгеској исто тако јасно као у Немачкој и Француској опадање војничке мере.⁴⁶

Factory-act од 1850 који сад (1867) важи, допушта просечно 10 часова рада на дан преко недеље, тј. за првих 5 дана у недељи 12 часова, од 6 часова изјутра до 6 часова увече, од чега по закону отпада $\frac{1}{2}$ часа на доручак и 1 час на ручак, остаје, дакле, $10\frac{1}{2}$ радних часова, и 8 часова за суботу, од 6 часова изјутра до 2 часа после подне, од чега $\frac{1}{2}$ часа иде на доручак. Остаје 60 радних часова: по $10\frac{1}{2}$ за првих 5 дана у недељи и $7\frac{1}{2}$ за последњи дан.⁴⁷ Постављени су нарочити чувари закона, фабрички инспектори, који су потчињени министарству унутрашњих дела, и чије извештаје објављује парламент сваких шест месеци. Ти извештаји пружају непрестану и званичну статистику курјачке гладн капиталиста за вишком рада.

Чујмо за часац фабричке инспекторе.⁴⁸

⁴⁶ „Уопште може се рећи да органска бића напредују у извесним границама ако прекораче средњу меру своје врсте. Човекова се телесна мера смањује ако физички или друштвени односи ометају његово напредовање. У свима европским земљама где постоји регрутовање опала је од његова увођења средња телесна мера одраслих мушкараца и уопште њихова војничка способност. Пре револуције (1789) био је у Француској минимум за пешаке 165 см; 1818 (закон од 10 марта) 157 см; по закону од 21 марта 1832, 156 см; просечно се тамо преко половине регрута одбија због недовољног раста и телесних недостатака. У Саксонској је војничка мера 1780 била 178, сад је 155 сантиметара. У Прусској је 157. Према подацима које је у *Bayerische Zeitung* од 9 маја 1862 изнео др. Мајер, излази да је у Прусској, рачунајући просечно за 9 година, од 1.000 позааних на регрутацију било 716 неспособно за службу у војсци: 317 због недовољне висине, 399 због телесних недостатака... 1858 Берлин није био кадар дати свој контингент допунске момчади, недостајало је 156 људи.“ (J. v. Liebig: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*. 7 изд. 1862, св. I, стр. 117, 118.)

⁴⁷ Историја фабричког закона од 1850 биће ианета касније у овој глави.

⁴⁸ Почетног периода крупне индустрије у Енглеској до 1845 дотичем се само овде-онде; о томе ће читалац наћи више у *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* од Фридриха Енгелса, Leipzig 1845. [Српски превод: *Положај радничке класе у Енглеској*. Превели Н. Томић и Н. Богдановић. Социјалистичка библиотекa, св. 9. Београд 1911.] Колико је дубоко Енгелс схватио дух капиталистичког начина производње, доказују *Factory Reports, Reports on Mines* [извештаји фабричких и рудничких инспектора] итд. објављени после 1845, а како је дивно умео сликати

„Варалица фабрикант почиње рад четврт часа пре 6 часова изјутра, некад који минут пре, некад који минут касније, а свршава за четврт часа после 6 часова по подне, некад који минут раније, некад који минут доцније. Од половине часа која је номинално одређена за доручак, откида он с почетка и с краја по 5 минута, а по 10 минута закида с почетка и с краја часа одређеног за ручак. Суботом ради четврт часа, кад више кад мање, после два часа по подне. На тај начин његова добит износи:

Пре 6 часова изјутра	15 минута	Укупно за 5 дана: 300 минута
После 6 часова по подне	15 „	
Од времена за доручак	10 „	
Од времена за ручак	20 „	
	60 минута	

Суботом:

Пре шест часова изјутра	15 минута	Укупни недељни
Од времена за доручак	10 „	добитак:
После два часа по подне	15 „	340 минута

Или 5 часова и 40 минута недељно, што помиожеио с 50 радних недеља по одбитку 2 недеље за празнике или случајне прекиде, износи 27 радних дана.⁴⁹

„Ако се радни дан продужи дневно по 5 минута преко нормалног трајања, износи то годишње $2\frac{1}{2}$ радна дана.⁵⁰ „Један час више рада на дан, добијен на тај начин што се сад ту сад тамо уграби по који минут, чини да година има 13 месеци уместо 12.“⁵¹

Крнзе, када се производња прекида и кад се ради само „кратко време“, само неколико дана у недељи, разуме се да ни у чем не мењају

појединости тадашњих прилика, види се из најповршнијег поређења његова списа са званичним извештајима Children's Employment Commission, 1863—67 [комисије за проучавање дечијег рада], који су објављени 18 до 20 година доцније. Наиме, у њима се говори о оним *гранана индустрије* у које до 1862 још није било уведено фабричко законодавство, а делом ни сад још није уведено. Ту дакле прилике нису мешањем споља претрпеле неку нарочиту промену према приликама које је *Енгелс* био описао. Ја сам узео примере поглавито из периода слободне трговине *после 1848*, из оног рајског времена о коме колико хвалисави толико научно убоги торбарн слободне трговине *трабујају* Немцима читава брда. Уосталом *Енглеска* овде стоји у предњем плану само зато што је класичан претставник капиталистичке производње и што једино она има непрекидну званичну статистику о стварима о којима је овде реч.

⁴⁹ *Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories, y: Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9. August 1859, стр. 4, 5.*

⁵⁰ *RIF*, за 31 октобар 1856, стр. 35.

⁵¹ *RIF*, за 30 април 1858, стр. 9.

нагон за продуживањем радног дана. Што се мање послова прави, тим већи мора бити добитак на направљеном послу. Што се мање времена може радити, тим већи мора бити вишак радног времена. Тако фабрички инспектори извештавају о периоду кризе од 1857 до 1858:

„Може се сматрати да је недоследност да буде икаквог претераног рада у време кад трговина иде рђаво, али њено рђаво стање подбада безобзирне људе да прекораче закон; на тај начин осигуравају они себи екстрапрофит.“ „У исто време“, каже Лионард Хорнер, „кад су 122 фабрике у мом срезу потпуно напуштене, кад 143 мирују, а све друге раде кратко време, продужује се с претераним радом преко законом одређеног времена.“⁵² „Ма да се“, каже Г. Хауел, „у већини фабрика због рђавог стања послова радн само пола времена, добијам н сад исти број жалби да се радницима сваки дан украде (snatched) $\frac{1}{2}$ или $\frac{3}{4}$ часа закидањем од времена за обеде н одмор које им је законом зајемчено.“⁵³

Иста се појава поновила у мањем степену за време страховите памучне кризе од 1861—1865.⁵⁴

„Кад затекнемо раднике на послу за време часова за јело или иначе у незаконито време, каже нам се покашто да они никако неће да напусте фабрику, н да их морају силом терати да прекину рад (чишћење машинца итд.), а особито суботом после подне. Али то што „руке“ остају у фабрици кад се машине смрне, догађа се само зато што им између 6 часова изјутра н 6 часова увече, у законом прописане радне часове, није допуштено да обаве те послове.“⁵⁵

⁵² *RIF*, за 30 април 1858, стр. 43.

⁵³ Исто, стр. 25.

⁵⁴ *RIF*, за 30 април 1861. Види Appendix No. 2 у: *RIF*, за 31 октобар 1862, стр. 7, 52, 53. У другом полугодишту 1863 прекорачења су опет постала бројнија. Упор. *RIF*, за 31 октобар 1863, стр. 7.

⁵⁵ *RIF*, за 31 октобар 1860, стр. 23. С каквим су се фанатизмом, према исказима које су фабриканти дали пред судом, њихове фабричке руке противиле сваком прекрдању рада у фабрици, показује овај курнозум: Почетком јуна 1836 примише магистрати [полнцijske судније] у Дјуксбернју (Јоркшир) пријаве, да су власници осам великих фабрика у близини Бетлија повредили фабрички закон. Један део те господе био је оптужен да је код њих 5 дечака између 12 н 15 година ринтало од петка у 6 часова изјутра па до 4 часа по подне у суботу, а да им никакав одмор није био дозвољен осим за јело н 1 час спавања о поноћи. А та су деца имала да обављају непрекидни тридесеточасовни рад у „shoddy-hole“, како се зове јазбина у којој се чнјају вунене крпе н где море од облака прашине, отпадака итд. приснљава чак н одраслог радника да веже мараму преко уста радн заштите својих плућа! Господа оптужени дадоше реч наместо заклетве — јер су као квекери имали н одвише религиозних скрупула да би положили заклетву — да су они у свом великом мнлосрђу дозвољавали једној деци четирн сата спавања, али да тврдоглава

„Екстрапрофит који се прави претераним радом преко законског времена изгледа за многе фабриканте и одвећ велико искушење, а да би му се могли опрети. Ослањају се на срећу да неће бити ухваћени и рачунају да ће им чак и у случају открића незнатност новчаних казни и судских трошкова још увек осигурати биланс с добитком.“⁵⁶ „Где се додајни рад добива множењем ситних крађа у току дана („а *multiplication of small thefts*“), ту инспектори наилазе на готово несавладљиве потешкоће у погледу њиховог доказивања.“⁵⁷ Те „ситне крађе“ времена за јело и одмор радника, које капитал врши, означавају фабрички инспектори као „*petty pilferings of minutes*“, крађице минута,⁵⁸ „*snatching a few minutes*“, смотавање минута,⁵⁹ или, како то радници технички зову, „*nibbling and cribbling at meal times*“ (заједање и закидање од времена за јело).⁶⁰

Види се, у овој атмосфери стварање вишка вредности помоћу вишка рада није тајна. „Кад допустите“, рекао ми је неки врло уважен фабрикант, „да се код мене ради дневно само 10 минута преко времена, мећете ми у џеп 1.000 ф. ст. годишње.“⁶¹ „Атоми времена елементи су добити.“⁶²

У том погледу ништа није карактеристичније од ознаке „*full timers*“ [пуновремењаци] за раднике који раде пуно време, и „*half timers*“ [полувремењаци] за децу испод 13 година која смеју радити само 6 часова.⁶³ Ту се радник просто претворио у оличење радиог времена. Све су индивидуалне разлике сведене на разлике између радника који раде пуно време и радника који раде пола времена.

деца нису хтела никако у постељу! Господа квекери осуђени су на 20 ф. ст. глобе
Драјден је наслутио ове квекере:

Лисац, набијен лажним светитељством,
Бојао се клетве али лагао као враг
Са лицем испосника и погледом свеца,
И не смедијаше грешити — док не очита молитву!

⁵⁶ RIF, за 31 октобар 1856, стр. 34.

⁵⁷ Исто, стр. 35.

⁵⁸ Исто, стр. 48.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

⁶² *Moments are the elements of profit.* (RIF, за 30 април 1860, стр. 56.)

⁶³ Овај је израз стекао право грађанства у фабрици и у извештајима фабричких инспектора.

3. Гране енглеске индустрије у којима закон не ограничава експлоатацију

Посматрали смо досад нагон за *продуживањем радног дана*, вампирско-курјачку глад за вишком рада на подручју на коме су страховити испади, за које један енглески буржоаски економист каже да их нису надмашиле грозоте Шпањолаца према америчким црвенокошцима,⁶⁴ напослетку ударили капиталу ланце *законског ограничења*. Бацимо сад поглед на неке гране производње у којима је исисавање радије снаге још и данас *необузвано* или је до јуче било.

„Г. Броутон, County Magistrate [мировни судија], изјавио је као претседник митинга одржаног у општинској дворани у Нотингему 14 јануара 1860, да међу градским становништвом које се бави *фабрикацијом чипака* влада беда и патња какве остали цивилизовани свет не познаје... Децу од 9 до 10 година извлаче из њихових прљавих постеља у 2, 3 или 4 часа изјутра и присиљавају их да за *одржање* *целог* живота раде до 10, 11 и 12 часова ноћу, док им удови не увену и тело се не спаруши, док им црте лица не отупе и не изгубе изглед људских бића, већ падну у камену укоченост да је језовито само и видети је. Ми се не чудимо што су г. Малет и други фабриканти иступили ради *протеста против сваког расправљања*... Овај систем како га је описао пречасни г. Монтегју Валпи, систем је *неограниченог ропства*, ропства у социјалином, физичком, моралном и интелектуалном погледу... Шта се може мислити о граду који одржава јавну скупштину да би *молио* да се *радно време за мушкарце ограничи на 18 часова дневно!*... Ми декламујемо против вирџинских и каролинских плантажера. А да ли је трговање црнцима, са свима страхотама бича и трговине људским месом, одвратније од овог лаганог убијања људи, које се врши да би *капиталисте извучиле добит* из производње велова и оковратника?“⁶⁵

Индустрија лонаца (pottery) у Стафордширу била је за последње 22 године предмет трију парламентарних анкета, чији се резултати налазе у извештају што га је г. *Скривн* 1841 г. упутио на „Children's Employment Commissioners“, у извештају др. Гринхоуа од 1860, објављеном по налогу саинтетског чиновника Privy Council-а [тајног већа]

⁶⁴ „Похлепа фабриканата, чија окрутност у њиховој журњи за добитком не заостаје за окрутношћу коју су Шпањолци показали иза освојења Америке тражећи злато.“ (John Wade: *History of the Middle and Working Classes*. 3 изд., London 1833, стр. 114.) Теоријски део ове књиге, нека врста основе политичке економије, има понешто што је за њено време оригинално, на пр. о трговинским кризама. Историјски део књиге бестидним плагијатима из Sir M. Eden: *The State of the Poor*. London 1797.

⁶⁵ Лондонски *Daily Telegraph* од 17 јануара 1860.

(*PHR*, III, I, стр. 112—113), и напоследку у извештају г. Лонца од 1863 у „First Report of the Children's Employment Commission“ од 13 јуна 1863. За мој задатак је довољно да из извештаја од 1860 и 1863 узмем неколико сведочанстава саме експлоатисане деце. По деци се могу извести закључци и за одрасле, особито за девојке и жене, и то у једној индустријској грани према којој пређење памука и томе слично изгледа врло пријатан и здрав посао.⁶⁶

Вилјему Вуду, старом девет година, „било је 7 година и 10 месеци кад је почео да ради“. Од првог дана он је „*ran moulds*“ (носно израђену робу с калупом у сушионицу и затим враћао празне калупе). Он долази сваки дан преко недеље на посао у 6 часова изјутра, а престаје тек око 9 часова увече. „Радим до 9 часова увече свих седам дана у недељи. Тако сам радио на пр. и за последњих 7—8 недеља.“ Дакле петнаесточасовни рад за седмогодишње дете! Ц. Муреј, дечак од 12 година, изјавио је: „*I run moulds and turn jigger* (ја носим калупе и окрећем коло). Долазим у 6, понекад у 4 часа изјутра. Радио сам целу прошлу ноћ до 8 часова јутрос. Нисам био у постељи од претпрошле ноћи. Осим мене радило је 8 или 9 других дечака целу прошлу ноћ. Сви су, осим једнога, јутрос поново дошли. Добијам 3 шилинга и 6 пенса недељно. Не добијам ништа више кад радим целу ноћ. Последње недеље радио сам два пута целе ноћи.“ Фернихаф, дечак од 10 година: „Ја немам увек цео час за ручак; често само по часа: сваког четвртка, петка и суботе.“⁶⁷

Др. Гринхоу изјављује да је људски век у лончарским срезовима *Stoke-upon-Trent*-а и *Woolstanton*-а ванредно кратак. Ма да је у срезу *Stoke* запослено у лончарницама само 30.6%, а у Вулстантону само 30.4% мушког становништва изнад 20 година, ипак у првом срезу долази више од половине, а у другоме око две петине смртних случајева на плућне болести код мушкараца те категорије. Др. Бутројд, практични лекар из Хенлија, изјављује: „Свако наредно поколење лончара кржљавије је и слабије од претходнога.“ Исто тако други лекар, г. Мак Бин: „Откако сам пре 25 година започео своју праксу међу лончарима, ова се класа необично изродила, што се показује у све већем смањивању стаса и тежине.“ Ове су изјаве узете из извештаја др. Гринхоуа од 1860.⁶⁸

Из извештаја комесара од 1863 следеће: Др. Ц. Т. Арлеџ, главни лекар болнице у *North Staffordshire*, каже: „Као класа, претстављају лончари, мушкарци и жене, физички и морално изрођено становништво.

⁶⁶ Упореди Енгелс: *Положај радничке класе у Енглеској*, Leipzig 1845, стр. 249 до 251. [Српски превод, Београд 1911, стр. 221—222.]

⁶⁷ *SEC*, I, 1863. Evidence, стр. 16, 19, 18.

⁶⁸ *PHR*, III, стр. 102, 104, 105.

Они су по правилу закржљали, рђаво изграђени и често деформисаних прсију. Старе прерано и кратка су века. Флегматични су и малокрвни; упорни наступи диспепсије, поремећаји јетре и бубрега и реуматизам одају слабост њиховог састава. Али су изнад свега подложни плућним болестима: запаљењу плућа, сушици, бронхитису и сипњи. Један облик сипње налази се само код њих и познат је под именом лончарске сипње или лончарске сушице. Од шкрофулозе, која напада жлезде, кости и друге делове тела, болује више од две трећине лончара. Што *изрођавање* (degenerescence) становништва овог среза није још много веће, има се захваљити само регрутовању радника из околних земљорадничких срезова и браковима са здравијим расама.“ Г. Чарлс Пирсон, доскорашњи House Surgeon (кућни лекар) исте болнице, пише у писму комесару Лонцу између осталог и ово: „Могу да говорим само на основу личног посматрања, а не статистички, али не оклевам да вас уверим, како увек ускипим од гнева кад погледам ту јалну децу, чије се здравље жртвује да би се задовољила лакомост њихових родитеља и послодаваца.“ Он набраја узроке болестима лончара и, прелазећи од мање важних на важније, ставља као врхунац „long hours“ („дуго радно време“). Извештај комисије нада се да „ова мануфактура, која заузима тако одличан положај у очима света, неће дуже носити на себи љагу да њен велики успех прати физичко изрођавање, разноврсна телесна страдања и рана смрт радног становништва, чијим су радом и умешношћу постигнути тако велики резултати.“⁶⁹ Оно што важи за лончарску индустрију у Енглеској, важи и за Шкотску.⁷⁰

Мануфактура жигица датира од 1833, кад је пронађен начин да се фосфор стави на само дрвце. Она се од 1845 брзо развила у Енглеској, а из густо насељених делова Лондона раширила се нарочито према Манчестру, Бирмингему, Ливерпулу, Бристолу, Норвичу, Њукаслу и Глазгову, а с њом се распростреше и склопци (вилични грч), које је неки бечки лекар још 1845 означио као особену болест жигичара. Половина радника деца су испод 13 и млада лица испод 18 година. Ова је мануфактура због своје нездравости и одвратности тако озлоглашена да јој само најпропалнији део радничке класе, полугладне удовице итд., даје своју децу, „издрпану, полугладну, сасвим запуштену и невоспитану децу.“⁷¹ Од сведока које је преслушавао комесар Хвајт (1863) било их је 270 испод 18 година, 50 испод 10 година, 10 их је имало само 8, а 5 само 6 година. Радни дан кретао се од 12 до 14 и 15 часова; уз то ноћни рад и неуредни обеди, већином у самим просторијама за рад,

⁶⁹ СЕС, 1863, стр. 24, 22 и XI.

⁷⁰ Исто, стр. XLVII.

⁷¹ Исто, стр. LIV.

које су окужене фосфором. Данте би нашао да та мануфактура надмашује и најгрозније његове фантазије из Пакла.

У фабрикама талета грубље се врсте штампају машинама, финије руком (block printing). Најживљи су послови од почетка октобра до краја априла. За време тог периода, рад у њима траје често и готово без прекидања од 6 часова изјутра до 10 часова увече и дубље у ноћ.

Ц. Лич изјављује: „Прошле зиме (1862) од девојчица није се на посао вратило њих 6 услед болести добивених претераним радом. Да би остале одржао будне, морам на њих викати.“ В. Дјуфи: „Деца су често тако уморна, да не могу држати очи отворене, а и ми то можемо често пута доиста само с муком.“ Ц. Лајтборн: „Мени је 13 година... Прошле смо зиме радили до 9 часова увече, а претпрошле и до 10. Прошле сам зиме готово свако вече морао плакати, толико су ме болеле ноге.“ Ц. Епсидн: „Имао сам обичај да овога мог малишана, кад му је било 7 година, носим тамо и натраг по снегу, он је обично радно 16 часова!... Често сам пута клекнуо да га нахраним док је он стајао уз машину, јер је он није смео оставити ни зауставити.“ Смит, члан фирме неке манчестарске фабрике који је управљао њеним пословима: „Ми (мисли „руке“ које раде за „нас“ газде) радимо без прекидања за јело, тако да је дневни рад од 10¹/₂ часова готов у 4¹/₂ часа после подне, а све после тога прековремени је рад.“ (Да ли и тај г. Смит случајно не једе ништа читавих 10¹/₂ часова?) Ми (исти Смит) ретко престајемо пре 6 часова увече (он мисли, с трошењем „наших“ људских машина); тако да ми (опет исти господин) целе године стварно радимо прековремено... Деца и одрасли (152 детета и млада лица испод 18 година и 140 одраслих) радили су без разлике кроз свих последњих 18 месеци просечно најмање 7 дана и 5 часова у недељи или 78¹/₂ часова недељно. За 6 недеља навршених 2 маја ове год. (1863), просек је био већи — 8 дана или 84 часа на недељу!“ Ипак тај исти г. Смит, који толико силно ужива да као некн владалац говори у првом лицу множине, додаје смешкајући се: „Машински је посао лак.“ Тако исто говоре послодавци код којих се штампа руком (block printing): „Ручни рад је здравији од машинског.“ Углавном су се гг. фабриканти с негодовањем изјаснили против предлога „да се машине зауставе бар у паузама кад се узима јело“. Г. Отли,

⁷² Ово се не сме узети као вишак радног времена у нашем смислу. Та господа сматрају радни дан од 10¹/₂ часова као нормалан радни дан, који дакле искључује и нормални вишак рада. Тада почиње „прековремени рад“, који се нешто боље плаћа. Имаћемо доцније прилику да видимо да се употреба радне снаге за време такозваног нормалног радног дана плаћа испод вредности, тако да је „прековремени рад“ пуко лукавство којим капиталиста цеди више „вишка рада“, а то уосталом остаје и онда кад се радна снага, употребљавана за време „нормалног радног дана“, стварно плаћа по пуној вредности.

директор фабрике тапета у Бороу (у Лондону), каже: „Закон који би допуштао да се ради од 6 часова изјутра до 9 часова увече, јако би нам (!) се свидео, али радно време од 6 часова изјутра до 6 часова увече, прописано фабричким законом, није нам (!) згодно... Ми заустављамо машину за време ручка (каква великодушност!). Ово стајање машине не проузрокује неки осетан губитак у хартији и боји.“ „Али“, додаје он с пуним разумевањем, „могу појмити да нико не воли ни такав губитак.“ Комисијски извештај наивно мисли да страх неких „водећих фирми“ да не изгубе у времену, тј. у времену кад присвајају туђи рад, нигде није био „изгубљен профит“, да тај страх није „довољан разлог“ да деца испод 13 година и млада лица испод 18 година за време читавих 12—16 часова „остану без ручка“ нити да им се јело додаје за време самог процеса производње, као што се парној машини додаје угаљ и вода, вуни сапун, точку уље итд., као пука помоћна материја средства за рад.⁷³

Ако не узмемо у обзир машинско мешање хлеба, које је тек отскора почело да се уводи, видећемо да је од свих индустрија у Енглеској пекарска до данас очувала најстаријски начин производње, начин који по сведоци песника из доба Римског царства датира још из пре-хришћанских времена. Али ми знамо већ од раније да је капитал у први мах равнодушан према техничком карактеру процеса рада којим за-влада. Он га спочетка усваја каквог га затиче.

Невероватно фалсификовање хлеба, особито у Лондону, прво је открио, у свом извештају о фалсификовању животних намирница, одбор именован од Доњег дома (1855 до 1856) и спис Dr. Nassal: *Adulterations Detected*.⁷⁴ Последица тих открића био је закон од 6 августа 1860: „for preventing the adulteration of articles of food and drink“ (за спречавање фалсификовања хране и пића), закон без икаква успеха, пошто је, разуме се, најнежније водио рачуна о сваком присталици слободне трговине који куповином и продајом фалсификованих роба жели да „to turn an honest penny“ [да поштено заради иеку пару].⁷⁵ Сам је одбор мање-више наивно формулисао своје уверење да слободна трговина у суштини значи трговину фалсификованим или, како

⁷³ СЕС, 1863, Evidence, стр. 123, 124, 125, 140 и LIV.

⁷⁴ Стипса, фино истуцана или помешана са сољу, нормалан је трговински артикал и носи значајно име „baker's stuff“ (пекарски материјал).

⁷⁵ Као што је познато, чај је врло снажан облик угљеника, те га капиталистички димњичари продају енглеским закупницима као гнојиво. 1862 морао је британски „Југупан“ (поротник) да у једној парници реши да ли је чај, с којом је без купчева знања било помешано 90% прашине и песка, „права“ чај у „трговачком“ смислу или је „фалсификована“ чај у законском смислу. „Amis du commerce“, [пријатељ трговине] решише да је то „права“ трговинска чај, одбине закупникову тужбу, и поврх тога осудиле га да плати парничке трошкове.

то Енглези духовито кажу, „софистикованим материјама“. Донста ова „софистика“ уме боље од Протагоре да од црнога направи бело, а од белог црно, и да боље од Елеата ad oculos (очигледно) докаже како је све стварно пука привидност.⁷⁶

У сваком случају, овај одбор покренуо је публику да обрати пажњу на свој „насушни хлеб“, па и на пекарнице. Истовремено одјекну на јавним скупштинама и петицијама на парламент крик лондонских пекарских помоћника о прековременом раду итд. Крик је био тако снажан, да је г. Х. С. Тременхир, такође члан много поминане комисије од 1863, именован за краљевског наследног комесара. Његов извештај⁷⁷ заједно са изјавама сведока узбудио је јавност, не њено срце, већ жељудац. Енглез, јак у познавању библије, знао је додуше да човек, ако није Божијом милошћу капиталста, велепоседник или синекуриста, мора јести хлеб у зноју лица свога, али није знао да у своме насушноме хлебу мора јести извесну количину људског зноја помешаног с гнојем из чирева, паучином, лешевима бубашваба и трулим немачким квасцем, а да и не говоримо о стипси, пешчаном камену и осталим пријатним минералним састојцима. Зато је без обзира на Њену Светост „Free-trade“ [„слободну трговину“], дотле „слободни“ пекарски посао био подвргнут надзору државних инспектора (крајем парламентарне сесије 1863). Истим законом забрањен је рад од 9 часова увече до 5 часова изјутра за пекарске помоћнике испод 18 година. Ова одредба говори више него дебеле књиге о претераном раду у овој наоко патријархалној грани рада.

„Рад лондонског пекарског помоћника почиње по правилу у 11 часова ноћу. Он прво замеси тесто, врло тежак посао који траје $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ часа, већ према величини и финоћи пецива. Затим леже на даску за мешање, која уједно служи као поклопац наћава, и спава неколико часова с једном брашненом врећом под главом а са другом преко себе. Затим следује брз, непрекидан рад од 4 часа: мешање теста, мерење, давање облика, метање у пећ, вађење из пећи итд. Температура у пекарницама износи 75 до 90 степени [24° — 32° C], а у малим пекар-

⁷⁶ Француски хемичар Швале набројао је у једној расправи о „софистикацијама“ [фалсификовањима] роба преко 600 артикала, а за многе међу њима набројао је по 10, 20 па и 30 разних начина фалсификовања. Он додаје да све начине не познаје и да није навео ни све који су му познати. За шећер наводи 6 врста фалсификовања, за уље 9, за маслац 10, за со 12, за млеко 19, за хлеб 20, за ракију 23, за брашно 24, за чоколаду 28, за вино 30, за кафу 32 итд. Чак ни благи господ бог није умакао тој судбини, као што се може видети из: Rouard de Card: *De la falsification des substances sacramentales*. Paris 1856.

⁷⁷ Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc. London 1862 и Second Report etc. London 1863.

ницама биће пре виша него нижа. Кад се сврши са израдом хлеба, векни итд., започиње разношење хлеба: и један знатни део нидличара, пошто је обавио тешки ноћни рад који смо горе описали, носи преко дана хлеб у котарицама или га развози колицима од куће до куће, а у међувремену ради каткад и у пекарници. Према годишњем добу и величини посла, рад се завршава између 1 и 6 часова после подне, док други део помоћника ради у пекарници до у касну вечер. „За време лондонске сезоне почињу у Вестенду помоћници пекара који пеку хлеб по „пуној“ цени редовно у 11 часова ноћу и запослени су печењем хлеба до 8 часова идућег јутра, с једним или два прекида који су често врло кратки. Онда разносе хлеб на све стране до 4, 5, 6, чак и до 7 часова увече, или се у пекарници баве и печењем двопека. После завршена посла остаје им за спавање 6, често само 5 или 4 часа. Петком рад увек почиње раније, око 10 часова увече, и траје без прекида, било да се хлеб израђује или разноси, до 8 часова увече следеће суботе, а понајчешће до 4 или 5 часова у недељу изјутра. Недељом морају радници долазити у пекарницу двапут или трипут преко дана по један или два часа да припреме посао за идући дан... Помоћници „underselling masters“-а (пекара који продају хлеб испод пуне цене), а као што смо већ напоменули ови сачињавају $\frac{3}{4}$ лондонских пекара, имају још дуже радно време, али је њихов рад ограничени готово искључиво на пекарницу, пошто њихови мајстори, изuzeв диферација ситним бакалинцама, продају само у радњи. Пред крај недеље,... тј. у четвртак, почиње код њих рад у 10 часова ноћу и траје само с незнатним прекидима до суботе дубоко у ноћ.“⁷⁸

Што се тиче „underselling masters“-а, ту и сама буржоазна схвата да „неплаћен рад помоћника (the unpaid labour of the men) чини основу њихове конкуренције“.⁸⁰ И пекар који продаје по пуној цени („full priced baker“) оптужује истражној комисији као крађивце туђег рада и фалсификаторе своје конкуренте који продају испод пуне цене. „Они се одржавају само варањем публике и тиме што из својих помоћника истерују 18 часова рада за најамнину од 12 часова.“⁸¹

Фалсификовање хлеба и стварање класе пекара који продају хлеб испод пуне цене почели су се развијати у Енглеској од почетка 18 века, чим је овај занат изгубио еснафски карактер и чим је иза *номиналног* пекарског мајстора стао *капиталиста* у лику *млннара* или *бра-*

⁷⁸ Исто, *First Report etc.*, стр. VI.

⁷⁹ Исто, стр. LXXI.

⁸⁰ George Read: *The History of Baking*. London 1848, стр. 16.

⁸¹ *Report (First) etc. Evidence*. Исказ „full priced baker“-а Cheeseman-а, стр. 108.

шнарског агента.⁸² Тим је био ударен темељ капиталистичкој производњи, безмерном продуживању радиог дана и ноћном раду, ма да је у Лондону ноћни рад озбиљно ухватио корена тек 1824.⁸³

Из овог што смо изнели разумеће се зашто комисијски извештај убраја пекарске помоћнике у кратковечне раднике, који, срећно измакавши нормално десетковање деце свих делова радничке класе, ретко доживе 42 године живота. Па ипак увек има премного кандидата за пекарски посао. Врело одакле Лондон добавља те „радне снаге“ јесу: Шкотска, пољопривредни срезиви западне Енглеске и — Немачка.

Од 1858 до 1860 организоваше пекарски помоћници у Ирској о властном трошку велике скупштине за агитацију против ноћног и недељног рада. Публика је, на пр. на мајском збору у Даблину 1860, са ирском топлином пристала уз њих. Тим покретом извојеван је доиста успешно искључиво дневни рад у Вексфорду, Килкени, Клонмелу, Ватерфорду итд. „У Лимерику, где су страдања надничара-помоћника била, као што је познато, превршила сваку меру, покрет је пропао услед отпора пекарских мајстора, а нарочито пекара-млинара. Пример Лимерика довео је до реакције у Енису и Типерарију. У Корку, где се јавно незадовољство испојило великом жестином, осујетили су мајстори покрет употребом своје моћи да помоћнике избаце на улицу. У Даблину су мајстори давали најодлучнији отпор, и прогањањем помоћника који су стајали на челу агитације присилили су остале на попуштање и покорност у погледу ноћног и недељног рада.“⁸⁴ Комисија енглеске владе, наоружане у Ирској до зуба, чинила је неумољивим пекарским мајсторима Даблина, Лимерика, Корка итд. бојажљиве приговоре: „Одбор држи да су часови рада ограничени природним законима који се не могу некажњено врећати. Тиме што под претњом да ће их иајурити присиљавају раднике на повреду свог религиозног убеђења, на непослушност према земаљским законима и на презирање јавног мишљења (све се ово последње односи на недељни рад), уносе мајстори злу крв између капитала и рада и дају пример опасан по религију, моралност и јавни поредак... Одбор држи да је продуживање радног дана преко

⁸² George Read: *The History of Baking*. London 1848. Крајем 17 и почетком 18 века разни „factors“ (агенти), који су се увлачили у све могуће гране рада, били су и зваично жигосани као „Public Nuisances“ [јавно зло]. Тако је на пр. Grand Jury [велики суд од 12 до 23 поротника који одлучује о ваљаности оптужбе и стављању оптуженога под суд], одржавајући четворогодишње заседање мировних судија грофовије Сомерсет, упутио Доњем дому „presentment“ [претставку], у којој се између осталог каже: „да су ти агенти из Блеквел Хола јавно зло и штетни по одевну индустрију и да их као зло треба укинути“. (*The Case of our English Wool etc.* London 1685, стр. 6, 7.)

⁸³ *First Report etc.*, стр. VIII.

⁸⁴ *Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861.*

12 часова узурпаторски захват у радников домаћи и приватни живот, а мешање у домаћи живот једног човека и у испуњавање његових породичних дужности као сина, брата, супруга и оца, воде резултатима кобнима по морал. Рад преко 12 часова иде за тим да поткопа радничково здравље, води превременом старењу и раној смрти, и тако баца у несрећу радничке породице којима се баца у најнижњем тренутку отима („are deprived“) потпора и старање главе породице.⁸⁵

То је што се тиче Ирске. С друге стране Канада, у Шкотској, пољопривредни радник, човек од плуга, огорчено указује на свој рад од тринаест и четрнаест часова под најсуровијом климом и с додатком рада од 4 часа у недељу (у тој земљи суботара!).⁸⁶ У исто време стоје пред једним лондонским Grand Jury три железничка радника, кондуктер, машиновођа и скретичар. Велика железничка несрећа послуда је стотине путника на други свет. Немарност железничких радника узрок је несрећи. Они су пред поротницима једногласно изјавили да је пре 10 до 12 година њихов рад трајао само 8 часова дневно. За време последњих 5 до 6 година рад је постепено догурао на 14, 18 и 20 часова, а при особито великој навали излетника, као у сезонама посебних возова, траје рад често непрекидно 40 до 50 часова. А они су обични људи, а не киклопи. На извесној тачки радна их снага издаје. Обузима их малаксалост. Њихов мозак престаје да мисли а очи да виде. Скроз и скроз „respectable British Juryman“ [поштовања достојни британски поротници] одговорио им је пресудом којом их шаље наредиом заседању кривичног суда ради „manslaughter“ [нехотичног убиства], а у благонаклоном додатку изражава скромну жељу да би господа капиталисте, железнички магнати, могли убудуће бити издашнији у куповању потребног броја „радних снага“ и „узддржљивији“ или „несебичнији“ или „штедљивији“ у исисавању плаћене радне снаге.⁸⁷

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Јавна скупштина пољопривредних радника у Ласведу код Глазгова одржана 5 јануара 1866. (Види: *Workman's Advocate* од 13 јануара 1866.) Образовање тредјуниона [снидиката] пољопривредних радника крајем 1865, најпре у Шкотској, историјски је догађај. У једном од најпотлаченијих пољопривредних срезова Енглеске, у Бакингемширу, ступише најамни радници марта 1867 у велики штрајк за повншење недељне најамнице од 9 до 10 на 12 шлинга. — (Из изложенога се види да покрет енглеског пољопривредног пролетаријата, који је био потпуно сломљен откако су његове сљовите демонстрације после 1830 биле угушене а особито од увођења нових закона о сиротињи, почиње изнова шездесетих година, а 1872 постаје епохалан. На ово, као и на Плаве књиге о положају енглеских пољопривредних радника, које су изишле 1867, вратићу се у Другој књизи. Додатак уз треће издање.)

⁸⁷ „*Reynolds' Newspaper*“ од 20 јануара 1866. Одмах затим доноси исти недељни лист из броја у број читаву масу нових железничких несрећа, под „sensational

Из шарене гомиле радника свих професија, доба и полова, који се око нас жустрије тискају него душе побијених око Одисеја, и на којима се и кад не носе Плаву књигу под паухом на први поглед опажа претеран рад, узећемо још две фигуре чија упадљива супротиост доказује да су пред капиталом сви људи једнаки — узећемо помодну радницу и ковача.

Последњих недеља јуна 1863 донели су сви лондонски дневни листови белешку са „сензационалним“ натписом: *Death from simple Overwork* (Умрла просто од претераног рада). Радило се о смрти Марије Ане Волкли, двадесетогодишње помодне раднице запослене у једној поштовања достојној дворској помодној мануфактури коју је експлоатисала нека госпођа с доброћудним именом Елиза. Стара, толико пута испричаиа историја, била је сада поново откривена:⁸⁸ Ове су девојке радиле просечно 16 $\frac{1}{2}$ часова, али за време сезоне радиле су често и 30 часова без прекида. „Радиа снага“ која их је издавала одржавана им је тиме што им је с времена на време даваи шери, порто или кафа. А био је баш врхунац сезоне. Требало је док се окренеш израдити гала тоалете племенитих леди за бал који је даваи у част нове принцезе од Велса. Марија Ана Волкли радила је 26 $\frac{1}{2}$ часова без прекида заједно са 60 других девојака, које су радиле у двома собама, по 30 у свакој, у којима је била једва трећина потребне кубатуре ваздуха; ноћу су спавале по две у једном кревету у једној од оних јазбина у којима је једна спаваћа соба одељена преградама од дасака.⁸⁹ И то је била једна

headings“ [сензационалним насловима]: „Fearful and fatal accidents“ [Страховити и крвави несрећни случајеви], „Appalling tragedies“ [Ужасне трагедије] итд. На то одговара један радник са Норт-Стафорд пруге: „Свако зна какве су последице кад пажња возовође или ложача попусти за часак. А зар је могуће да буде друкчије кад се рад продужује без мере, по најгорем времену, без одмора и починка? Нека вам следећи случај послужи као пример за оно што се свакодневно догађа. Прошлог понедељника почео је неки ложач врло рано свој радни дан. Завршио га је после 14 часова и 50 минута. Али још пре но што је доспео да попије чај, позваше га поново на посао... Сад је радио још 14 часова и 25 минута; он је дакле морао тежити 29 часова и 15 минута без прекида. Остатак његова рада овако је распоређен: среда 15 часова, четвртак 15 часова и 35 минута, петак 14 $\frac{1}{2}$ часова, субота 14 часова и 10 минута, укупно 88 часова и 40 минута на недељу. А сад замислите колико се изненадно кад му исплатише само шест радних дана. Био је новајлија и питао је шта компанија разуме под једним радним даном. Одговорише му: 13 часова, дакле 78 часова недељно. А ко ће му онда платити 10 часова и 40 минута прековремена рада? После дугог натезања дадоше му накнаду од 10 пенса.“ (Исто, од 4 фебруара 1866.)

⁸⁸ Упор.: Friedrich Engels: *Die Lage etc.*, стр. 253, 254. [Положај радничке класе у Енглеској. Српски превод, стр. 224, 225.]

⁸⁹ Др. Летеби, лекар са службом у Board of Health [санитетски савет], изјавио је том приликом: „Минимум ваздуха за одрасле требало би да буде 300 кубних

од бољих лондонских помодних радња. Марија Ана Волкли разболе се у петак и умре у недељу, не свршивши пре тога, на чуђење госпође Елизе, сасвим свој посао. Лекар *Киз*, који је касно позван пред самртничку постељу, посведочио је пред „*Coroner's Jury*“ [поротини судом за преглед мртваца] сувопарним речима: „Марија Ана Волкли умрла је од претерано дугог рада у претрпаној радионици, у претесној, слабо проветраваној спаваоници.“ Насупрот томе изјавио је „*Coroner's Jury*“, у намери да лекару да лекцију из доброг владања: „Похојница је умрла од капи, али има места бојазни да је њена смрт убрзана претераним радом у препуњеној радионици итд.“ Наше „беле робове“, узвикнуо је „*Morning Star*“, орган господе присталица слободне трговине, Кобдена и Брајта, „наше беле робове рад тера у гроб, и они пропадају и умиру без музике“.⁹⁰

стопа у спаваоници, а 500 кубних стопа у соби за становање.“ Др. Ричардсон, примаријус једне лондонске болнице: „Шваље свих врста; помодне радинице и обичне шваље пате од стоструке невоље — од претераног рада, оскудице владука, недовољне хране или слабе пробаве. У целини узев ово је занимање увек zgodније за жене него за мушкарце. Али је недаћа те професије што је, особито у престоници, постала монополном неких 26 капнталиста који помоћу принудних средстава која потичу из капитала (*that spring from capital*) силом истерују уштеду из рада (*force esopomy out of labour*; хоће да каже: штеде на трошковима расипајући радну снагу). Њихову моћ осећа цела класа ових радиница. Умогне ли нека кројачица да стекне мали круг муштерија, конкуренција је натерује да се убије радећи код куће да би га одржала, а сила околицости нагони је да и своје помоћнице оптерети истим претераним радом. Ако јој посао не пође за руком, или ако не може самоствално да ради, она се обраћа каквом салону где рад није мањи али где је плата сигурнија. У таквом положају постаје она робинџом коју свако таласање друштва баца тамо и амо; сад код куће у неком собичку умире од глади, или је близу тога, сад опет ради 15, 16, чак и 18 часова дневно у једва подношљивој ваздуху и уз храну која, кад би чак и била добра, не може да се пробави, јер нема довољно чиста ваздуха. Од тих жртава жнви сушница, коју болест изазива једино поковарен ваздух.“ (Dr. Richardson: *Work and Overwork* у *Social Science Review*, 18 јули 1863.)

⁹⁰ „*Morning Star*“, од 23 јуна 1863. „*Тажмс*“ се користио овим случајем дв би одбранио амерканске власнике робова од Брајта и другова. У чланку се каже: „Многи од нас држе дв ми, догод наше властите младе жене убијамо претераним радом, замењујући пуцање камције бичем глади, тешко да измемо права да дижемо дрвље и камење на породице које су се родиле као власнице робова и које своје робове барем добро хране и од њих захтевају умерен рад.“ („*Тажмс*“ од 2 јула 1863.) На исти начин „*Стандард*“, један торјевски лист, држи придику часном оцу Њумен Холу: „Он искључује из цркве власнике робова, али се богу моли заједно с добрим људима који кочијаше и омнибуске кодуктере из Лондона итд. терају да раде дневно само 16 часова за гладну надницу.“ Најзад је проговорио и пророк, г. Тома Карлајл, о коме сам још 1850 писао: „Геније је отишао дођавола, култ је остао.“ У краткој параболу своди он једини значајни догађај савремене историје, амерички грађански рат, на то да Петар са севера хоће својом силом да расцепи главу Павлу с југа вџто што Петар са севера *најма* свог рвдника „на дан“.

„Убити се претераним радом није на дневном реду само у помодним радионицама, већ на хиљаду места, чак можемо казати на сваком месту где посао иде добро . . . Узмимо за пример коваче. Ако смо веровати песницима, од ковача нема снажнијег и веселијег човека. Он се диже у зору и расипа варнице пре сунца; он једе и пије и спава као нико. Посматрано чисто физички, он се, ако умерено ради, налази доиста у једном од најбољих положаја за човека. Али пођимо за њим у град, погледајмо терет рада који је наваљен на тог снажног човека, и распитајмо се које место заузима на листама смртности у нашој земљи. У Мерилебону (једној од највећих лондонских четврти) умире годишње од 1.000 ковача њих 31, или 11 изнад просечне смртности одраслих људи у Енглеској. Ово занимање, ова готово инстинктивна уметност човечанства, по себи без замерке, постаје једино услед претераног рада разарач човеков. Ковач може на дан ударити толико пута чекињем, коракнути толно корака, удахнути толико пута, обавити толико посла и живети просечно, рецимо 50 година. Али њега принуђавају да на дан удари више удараца, да учини више корака, да чешће дише, једном речн да своје животно дело повећа дневно за једну четвртину. Он то и покушава и резултат је овај: за један ограничен период обави рада за једну четвртину више, али умире у 37 уместо у 50 година.“¹¹

4. Дневни и ноћни рад. Систем смена

Постојанн капитал, тј. средства за производњу, посматрана са становишта процеса оплођавања вредности, имају само тај задатак да усмисавају рад, а са сваком капљицом рада н сразмерну количину вишка рада. Ако она то не чине, онда је и њихова гола егзистенција негативан губитак за капиталисту, јер за време док леже неискоришћавана, представљају бескорисно предујмљени капитал. Тај губитак постаје позитиван чим прекид изискује нове издатке за поновни почетак посла. Продуживање радног дана преко границе природног дана до у ноћ делује само као палијатив и само донекле гаси вампирску жеђ за живом крви рада. Отуда је унутрашњи нагон капиталистичке производње да присваја рад преко читавог дана од 24 часа. Али је физички немогуће да се исте радије снаге исисавају дан и ноћ без престанка. Да би се отклонила

а Павле с југа „на цео живот“. (*Macmillan's Magazine*. Ilias Americana in luce. Свеска за август 1863 [стр. 301].) Ето у чему је била срж симпатије коју су торијевци показивали према најамним радницима, наравно варошким а ни за живу главу сеоским! Кад се тај мехур од сапунице распрснуо, указала се срж: *ропство!*

¹¹ Dr. Richardson: *Work and Overwork* у *Social Science Review* од 18 јула 1863 [стр. 476 и даље].

ова физичка сметња, требало је увести *смењивање* радних снага трошених дању и ноћу. Ово се смењивање може вршити различитим методима и може бити удешено на пр. овако, да један део радног особља буде једну недељу на дневном раду, а другу недељу на ноћном раду итд. Зна се да је овај *систем смена*, овај *наизменичан рад*, преовлађивао у доба првог цветања енглеске памучне индустрије, а сада преовлађује у преднионцима памука московске губерније. Овај двадесетичетири-часовни процес производње постоји као *систем* још и данас у многим досад „слободним“ индустријским гранама Велике Британије, међу осталим код високих пећи, у ковачницама, ваљаницама и другим металским фабрикама Енглеске, Велса и Шкотске. У тим индустријама ради се 24 часа не само свих шест радних дана него већином и у недељу. Радници су мушкарци и жене, одрасли и деца оба пола. Узраст деце и младих лица креће се између 8 (у неким случајевима између 6) и 18 година.⁹² У неким гранама раде и девојке и жене ноћу заједно с мушким особљем.⁹³

Да и не говоримо о општим штетним последицама ноћног рада,⁹⁴ непрекидно трајање процеса производње кроз 24 часа пружа врло

⁹² СЕС, III, 1864, стр. IV, V, VI.

⁹³ „Како у Стафордширу, тако и у Јужном Велсу, раде младе девојке и жене у угљенокопима и слагалиштима кокса не само дању већ и ноћу. У извештајима који су подношени парламенту више се пута указивало на велике и очигледне зле последице таквог поступка. Те жене које се, радећи заједно с мушкарцима, тешко по оделу могу разликовати од њих, прљаве од блата и димв, губе поштовање према себи самима и постају ниског карактера. Ово је искључиво нужна последица њиховог неженског занимања.“ [Исто, 194, стр. XXVI. Упор. IV. Report (1865), 61, стр. XIII.] Исто је овако и у фабрикама стакла.

⁹⁴ „Изгледа природно“, каже један фабрикант челика који употребљава децу за ноћни рад, „да дечаки који раде ноћу не могу дању да спавају ни да се поштено одморе, већ преко дана неуморно шврљају на све стране.“ (СЕС, IV, 63, стр. XIII.) О важности *сунчане светлости* за одржање и развитака тела изјављује један лекар, између осталог, и ово: „Светлост делује непосредно и на ткиво тела дајући му чврстину и еластичност. Мишићи животиња којима се ускрати нормална количина светлости постају млативи и нееластични, живци губе растегљивост услед оскудице надражаја, и све што расте бива спречавано да се потпуно развије... Што се деце тиче, за њихово је здравље скроз неопходно да за време једног дела дана стално притиче обилна дневна светлост и непосредни сунчеви зраци. Светлост помаже да се храна преради у добру крв која ствара ткиво а очвршћује мишићно влакно кад се оно већ образује. Исто тако она делује као средство за надраживање органа вида и тиме изазива већу делатност у различитим функцијама мозга.“ Г. В. Стрени, примаријус „Опште болнице“ у Вустеру, из чијег смо списка „О здрављу“ узели горње место, пише у писму једном члану анкетне комисије г. Хвајту: „Рације сам имао прилике да у Ланкаширу посматрам последице ноћног рада на фабричку децу, и насупротив *омиљеној тврдњи неких послодаваца* изјављујем одлучно да дечије здравље од тога брзо страдава.“ (СЕС, IV, 284, стр. 55.) Дв овакве ствари

добру прилику да се прекораче границе *номиналног* радног дана. Тако на пр. у горе поменути $\dot{\text{m}}$ врло напорни $\dot{\text{m}}$ индустријским гранама званичан радни дан за сваког радника износи већином 12 часова ноћног или дневног рада. Али је претеривање преко те границе у многим случајевима, да употребим речи енглеског званичног извештаја, „збиља страховито“ („truly fearful“).⁹⁵ „Ниједан човек“, каже се тамо, „не може размишљати о масн рада коју према исказима сведока морају да обаве дечаци од 9 до 12 година, а да неодољиво не дође до закључка да се та злоупотреба власти од стране родитеља и послодаваца не сме дуже допуштати.“⁹⁶

„Метод по коме дечаци раде наизменично дању и ноћу води, како за време полета посла тако и за време обичног пословања, бесрамном продуживању радног дана. То продуживање није у многим случајевима само *окрутно већ управо и невероватно*. Силом околности догађа се да понекад дечак који има да смени другога не дође из овог или из оног разлога. Тада га мора заменити један или више дечака ч $\dot{\text{m}}$ ји је радни дан већ свршен. Тај систем је тако опште познат, да је директор једне ваљаонице на моје питање како се испуњују места отсутних дечака одговорио: Зна $\dot{\text{m}}$ да вам је то исто тако познато као и мени, и није се устручавао да призна чињеницу.“⁹⁷

„У једној ваљаоници, у којој је номинални радни дан трајао од 6 часова изјутра до 5 $\frac{1}{2}$ часова увече, радио је неки дечак 4 ноћи сваке седмице до најмање 8 $\frac{1}{2}$ часова увече следећег дана... и то је трајало 6 месеци.“ „Неки други радио је кад му је било 9 година покаткад 3 дванаесточасовне смене узастопце, а у узрасту од 10 година узастопце 2 дана и 2 ноћи.“ „Трећи, коме је сад 10 година, радио је трипут недељно од 6 часова изјутра до 12 часова ноћу, а осталих дана од 6 часова изјутра до 9 часова увече.“ „Четврти, коме је сада 13 година, радио је целе седмице од 6 часова по подне до 12 часова у подне другог дана, а понекад 3 смене узастопце, на пр. од понедељка изјутра до уторка увече.“ „Пети, сад му је 12 годнна, радио је 14 дана у једној ливници железа у Стевлију од 6 часова изјутра до 6 часова увече и неспособан је да то и даље чини.“ *Деветогодишњи Цорц Олинсворт*: „Дошао сам овамо прошлог петка. Наредног дана имали смо да почнемо у 3 часа изјутра. Остао сам овде дакле читаву ноћ. Станујем 5 м $\dot{\text{n}}$ ља одавде. Спавам на патосу на кожној кецељи, а покривам се једним капутићем.

уопште могу бити предмет озбиљнога спора, најбоље показује како капиталистичка производња делује на „функције мозга“ капиталиста и њихових измећара.

⁹⁵ Исто, 57, стр. XII.

⁹⁶ Исто, (IV Report 1865), 58, стр. XII.

⁹⁷ Исто.

Друга два дана био сам овде у 6 часова изјутра. Да! овде је врло топло! Пре него што сам дошао овамо, радио сам целу годину код високе пећи. То је било врло велико предузеће на селу. Суботом сам такође почињао у 3 часа изјутра, али сам барем могао ићи кући на спавање, пошто је било близу. Других дана почињао сам у 6 часова изјутра, а завршавао у 6 или 7 часова увече“ итд.⁹⁸

⁹⁸ Исто, стр. XIII. Ступањ образованости тих „радних снага“ разумје се да је морао бити онакав какав нам се показује из следећих дијалога с једним чланом анкетне комисије: *Јеремија Хејнс*, дечак од 12 година: „...Четири пута четири јесу осам, али четири четворке јесу шеснаест... Краљ је ономе који има сав новац и злато. (A king is him that has all the money and gold.) Ми имамо краља, кажу да је он краљица и зову је принцеза Александра. Кажу да се она удала за краљичиног сина. Принцеза је мушкарац.“ *В. Тернер* коме је 12 година: „Не живим у Енглеској. Мислим да има таква земља, али досад нисам ништа знао о томе.“ *Џон Морис* од 14 година: „Чуо сам да говоре да је бог створио свет, да се њега свет подобио осим једног човека, чуо сам да је неки човек био мала птица.“ *Вилјем Смит*, 15 год.: „Бог је направио човека, човек је направио жену.“ *Едвард Тејлор*, стар 15 година: „Не знам ништа о Лондону.“ *Хенри Метјумен*, стар 17 година: „Идем понекад у цркву... Једно име о коме су проповедали био је неки Исус Христос, али не могу казати никакво друго име, в не могу ништа рећи ни о њему. Он није био убијен, већ је умро као и други људи. У извесном погледу он није био као остали људи, јер је био религиозан у извесном погледу, а други то нису.“ (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others is n't. — Исто, 74, стр. XV.) „Ђаво је добар човек. Ја не знам где он живи. Христос је био неваљалац.“ („The devil is a good person. I don't know where he lives.“ „Christ was a wicked man.“) „Та девојчица (од 10 година) анада је срицати God Dog [псовка], а није знала краљичино име.“ (*СЕС*, V, 1866, стр. 55, бр. 278.) Исти систем као у поменутих металским фабрикама влада и у фабрикама стакла и хартије. У фабрикама хартије, где се хартија израђује помоћу машина, ноћни је рад правило за све послове изузев сортирање прња. У неким се случајевима ноћни рад помоћу смена продужује непрекидно кроз читаву седмицу, обично од недеље у 12 часова ноћу до следеће суботе у 12 часова ноћу. Особље коме је ред да ради у дневној смени ради 5 дана по 12 и један 18 часова, а ноћна смена ради 5 ноћи по 12 и једну ноћ 6 часова сваке недеље. У другим случајевима ради свака смена 24 часа, једна за другом, смењујући се сваки дан. Једна смена ради 6 часова понедељником, а 18 часова у суботу да намирн 24 часа. У другим случајевима уведен је некакав средњи систем: сви који раде на машинама за прављење хартије раде преко целе недеље 15 до 16 часова дневно. У овом систему, каже Лорд, члан анкетне комисије, изгледа да су уједињена сва зла дванаесточасовних и двадесетичетиричасовних смена. Деца испод 13 година, младв лица испод 18 и жене раде по том ноћном систему. У дванаесточасовном систему морали су они понекад, због недоласка смењивача, да раде две смене узастопце, дакле 24 часа. Искази сведока потврђују да дечаци и девојчице врло често раде прековремено, те често саставе 24, па и 36 часова непрекидног рада. У радницама за фирнајзовање, где је рад „непроменљив и непрекидан“ има девојчица од 12 година, које преко целог месеца раде по 14 часова дневно „без никаквог редовног одмора или прекндања, изузев две, највише три неуредне паузе по 1/2 часа за обеду“. У неким фабрикама, у којима је редован ноћни рад сасвим

Да чујемо сад како сам капитал схвата тај двадесетичетиричасовни систем. Разуме се да он прелази ћутке преко претеривања система, преко његове злоупотребе која доводи до „свирепог и невероватног“ продуживања радног дана. Они говоре само о „нормалном“ облику система.

Гг. Нејлор и Викиерз, фабриканти челика, који запошљавају 600 до 700 особа, а од тога само 10% испод 18 година, а од овога опет само 20 дечака као ноћно особље, изјавили су ово: „Дечаци не трпе од врућине ни најмање. Температура је вероватно 86° до 90° [30° до 32° C)... У ковачницама и ваљаоницама раде руке дан и ноћ на смену, али се напротив сав остали посао обавља дању између 6 часова изјутра и 6 часова увече. У ковачници се ради од 12 до 12 часова. Неке руке раде стално ноћу не долазећи никад у дневну смену... Ми не држимо да ноћни рад утиче на здравље (гг. Нејлора и Викиерза?) друкчије од дневног рада и вероватно је да људи боље спавају кад се стално одмарају у исто време неголи да се то мења... Отприлике 20 дечака испод 18 година ради у ноћној смени... Без ноћног рада дечака испод 18 година не бисмо могли добро изаћи на крај (not well do). Наш приговор је — повећање трошкова производње. Тешко је имати квалификоване раднике и пословође, али дечака можемо добити колико хоћемо... Разуме се да ограничење ноћног рада, с обзиром на незнатну сразмеру дечака које ми запошљавамо, не би за нас било ни од неке велике важности ни од неког великог интереса.“¹⁰⁰

Г. Ц. Елис, члан фирме Цон Браун и Комп., фабрика челика и железца, код које је „дан и ноћ, у сменама“ запослено 3.000 одраслих мушких и дечака, и то једним делом у тешком раду на челику и железу, изјављује да у великим ливницама челика долазе 1 или 2 дечака на 2 одрасла радника. У њиховом предузећу има 500 дечака испод 18 година, а од тога трећина, или 170, испод 13 година. Што се тиче предложене законске измене, г. Елис мисли: „Не држим да би било врло понудно (very objectionable), да се лица испод 18 година не могу запошљавати дуже од 12 часова у 24 часа. Али не држим да би се упошљавање дечака изнад 12 година у ноћном раду могло макар само ограничити. Штавише, ми бисмо радије прихватили закон по коме се дечаци испод 13, па и испод 14 година, уопште не би могли узимати на рад, него закон који би нам бранио да употребљавамо преко ноћи дечаке које већ имамо. Дечаци морају радити наизменце у дневној и ноћној смени, јер људи не могу непрестано обављати ноћни рад; то би упропастило

напуштен, ради се страховито много прековремено, и то „често на најпрљавијим, најврелијим и најједноличнијим пословима“. (СЕС, IV, 1865, стр. XXXVIII и XXXIX.)

¹⁰⁰ СЕС, IV, 1865, 79, стр. XVI.

њихово здравље. Држимо да ноћни рад сваке друге недеље није тако штетан. (Гг. Нејлор и Викиерз, у складу са интересима свога предузећа, напротив мисле да баш периодичан ноћни рад који се периодично мења може да штети.) Ми налазимо да су људи који наизменично раде и ноћу исто тако здрави као и они који раде само дану... На забрану упошљавања дечака испод 18 година у ноћном раду ми чинимо приговор због повећања трошкова, али је то уједно и једини разлог. (Да циничке иавности!) Држимо да би то повећање било веће него што би наше предузеће (the trade), с дужним обзиром на своје успешно пословање, могло праведно да подноси. (As the trade with due regard to its being successfully carried out could fairly bear! Каква шепртљанска фразеологија!) Рад је овде редак и могао би постати недовољан услед овакве уредбе“ (тј. Елис, Браун и Комп. могли би доћи у кобну неприлику да морадну плаћати пуну вредност радне снаге).¹⁰⁰

„Киклоп, фабрика челика и железа“ гг. Кемел и Комп. ради у истом великом размеру као и речено предузеће. Ц. Браун и Комп. Поставни директор те фабрике био је предао владином комесару Хвајту свој исказ написмено, али кад му је доцније рукопис враћен ради ревизије, сматрао је за потребно да га утаји. Али г. Хвајт има добро памћење. Он се сасвим тачно сећа да је за ту господу киклопе забрана ноћног рада за децу и млада лица „немогућа ствар: то би било исто што и обуставити рад у њиховом предузећу“, а ипак њихово предузеће једва да броји нешто више од 6% дечака испод 18 и само 1% испод 13 година!¹⁰¹

О истом предмету изјављује г. Е. Ф. Сендерсон, члан фирме Браћа Сендерсон и Комп., ваљаоница и ковачица челика у Атерклифу: „Велике би потешкоће настале из забране ноћног рада за дечаке испод 18 година, а главна би била у повећању трошкова које би замењивање дечачког рада радом одраслих нужно повукло за собом. Колико би то износило, не могу рећи, али веровати не би било толико да би фабрикант могао да повиси цену челика, а то значи да би сав губитак пао на њега, пошто би се људи (баш су тврдоглави!) природно опирали да га они сносе.“ Г. Сендерсон не зна колико плаћа децу, али „то можда износи 4 до 5 шилинга на главу недељно... Рад дечака такав је да је опште узев („generally“, разуме се не увек „у посебином случају“) снага дечака управо довољна, па следствено не би из веће снаге људи прокстицала никаква добит која би изравнала губитак, или би се то догодило једино у неким приликама где треба радити с врло тешким масама метала. Ни људима се не би свиђало да међу собом више немадну деце, пошто су

¹⁰⁰ Исто, 80, стр. XVI.

¹⁰¹ Исто, 82, стр. XVII.

људи мање послушни. Осим тога, децаци морају рано почети да би изучили посао. Ограничавањем дечака једино на дневни рад овај се циљ не би постигао.“ А зашто не? Зашто децаци не могу учити занат дању? Твој разлог? „Зато што би у том случају људи, који раде једне недеље дању а друге ноћу, били одвојени од дечака, своје смене за половину времена, и тако би пропала половина профита који из њих истерују. Наиме, поучавање које они дају дечацима рачуна се као део најамнине дечака и стога ставља људе у могућност да дођу до јевтинијег дечачког рада. Сваки би човек изгубио половину свог профита.“ (Другим речима, гг. Сендерсони морали би да један део најамнине одраслих радника плате из сопственог џепа уместо ноћним радом дечака. *Профит* гг. Сендерсона нешто би пао у том случају, и то и јесте прави разлог за Сендерсоне зашто децаци не могу дању да уче свој занат.)¹⁰² Осим тога, ово би људима, које сада смењују децаци, натоварило ноћни рад и они то не би издржали. Кратко и јасно, *тешкоће би биле толике, да би вероватно довеле до потпуног укидања ноћног рада.* „За производњу самог челика“, каже Е. Ф. Сендерсон, „то не би чинило ни најмању разлику, али!“ Али гг. Сендерсони имају преча посла него да праве челик. Прављење челика само је изговор за прављење вишка вредности. Талионице, ваљаонице итд., зграде, машинерија, железо, угљах итд. имају да раде нешто више него да се само претварају у челик. Све су ове ствари ту зато да усисавају вишак рада, а разуме се да за 24 часа усисају више него за 12 часова. Доиста, те ствари дају Сендерсонима, у име бога и права, *упутницу* на радно време извесног броја руку за пуна 24 часа у једном дану, али чим се прекине њихова функција усисавања рада, оне губе *карактер капитала*, па су према томе *чиста штета* за Сендерсоне. „Али би тада било губитка на тако скупој машинерији, која би половину времена лежала неискоришћавана, а за такву масу производа коју смо ми кадри изградити под *садашњим системом* ми бисмо морали да удвојимо просторније и машинне, а то би удвојило и инвестиције.“ Али зашто баш ови Сендерсони траже да буду повлашћени, кад остали капиталисти смеју да раде само дању, те им због тога зграде, машинерија и сировина леже ноћу „неискоришћене“? „Истина је“, одговара Е. Ф. Сендерсон у име свих Сендерсона, *истина је да тај губитак ради неискоришћавана машинерије подноси све мануфактуре у којима се ради само дању. Али употреба пећи за топљење произуктовала би у нашем случају екстра-губитак. Ако бисмо их одр-*

¹⁰² „У наше доба које толико размишља и резонира, онај који не уме наћи добар разлог за све, ма и за најгоре и најнаопачкије, мора да још није далеко одмакао. Све што је у свету упропашћено, било је упропашћено с добрим разлогом.“ (Hegel: *Enzyklopädie. Erster Teil: Die Logik.* Berlin 1840, стр. 249.)

жавали под ватром, упропашћивали бисмо гориво (уместо што сад упропашћују животе радника), а ако их не бисмо држали под ватром, имали бисмо губитак у времену због поновног ложења и добивања потребног ступња топлоте (док је губитак времена за спавање чак и осмогодишње деце добитак у радном времену за сендерсоновски сој), а и саме би пећи страдале услед мењања температуре“ (док те исте пећи ништа не страдају од дневног и ноћног мењања рада).¹⁰³

5. Борба за нормалан радни дан. Принудни закони за продуживање радног дана од средине 14 до краја 17 века

„Шта је то радни дан?“ Колико је време за које капитал сме да троши радну снагу чију је дневну вредност платио? Докле се радни дан може продуживати преко радног времена потребног за репродуковање саме радне снаге? На ова питања, видели смо, капитал одговара: радни дан износи дневно пуна 24 часа уз одбитак од неколико часова за одмор без којих би радна снага била апсолутно неспособна да се поново прихвати посла. Пре свега, само се по себи разуме да радник целог свог живота није ништа друго до радна снага, и да је према томе све његово расположиво време, по природи и по праву, радно време,

¹⁰³ СЕС, IV, 1865, стр. 85. Кад су господа фабриканти стакла дали израза својој нежној бојазни да су „редовне паузе за јело“ деца немогуће, јер би иначе одређена количина топлоте коју пећи зраче била „чист губитак“, односно „пропала“ би, дао им је Хајт, члан анкетне комисије, следећи одговор из кога се види да је он „уздржљивошћу“, „одрцањем“ и „штедљивошћу“ капиталста у издавању свога новца и њиховим тмур-тамерланским „распикућством“ у трошењу људских живота био сасвим друкчије дирнут него Јур, Сннџер нтд., и њихови јадни немачки подражаваоци Рошер нтд.: „Ради осигурања редовних пауза за јело вероватно ће се расипати нешто већа количина топлоте него сада, али ни у новчаној вредности то није ништа према расипању животне снаге („the waste of animal power“), расипању које краљевина има отуда што деца која раде у фабрикама стакла, и то деца која су управо у годинама кад се расте, немају ни толико одмора да могу своје јело на миру појести и пробавити.“ (Исто, стр. XLV.) И то у „годишњем напретку“, 1865! Да и не говоримо о трошењу снаге при дизању и ношењу, такво дете у фабрикама флаша и биљура прелази за време непрекидног обављања свога посла 15 до 20 (енглеских) миља за 6 часова! А рад траје често пута 14 до 15 часова. У многим фабрикама стакла влада систем шесточасовних смена, као у предоницама у Москви. „У читавом недељном радном времену има највише 6 часова непрекидног одмора, али се од тога има одбитн време за долазак и одлазак из фабрике, за прање, одевање и једење, што све тражи времена. На тај начин и овај одмор постаје још мањи. Нема времена за игру ни зв свеж ваздух, осим на рачун спавања тако потребног деци, која у тако жаркој атмосфери обављају тако напоран рад... Па и кратки сан лако се прекида, пошто ноћу мора само да се буди, а дању га буди ларма споља.“ Г. Хајт наводи и ове случајеве: неки дечак радио је 36 часова узастопце; деца од 12 година

дакле да припада самооплођавању капитала. Време потребно да се човек изгради, да се духовно развије, да врши друштвене функције и да живи друштвеним животом, време за слободну игру физичких и духовних снага, чак и недељни одмор — па макар и у земљи побожних суботара¹⁰⁴ — каква *лакрдига!* Али у свом безмерном слепом нагону, у својој вампирској глади за вишком рада, капитал премашује не само моралне већ и чисто физичке максималне границе радног дана. Он узурпира време за растење, за развијање тела и његово одржавање у здрављу. Он отима време потребно за трошење свежег ваздуха и сунчева светла. Он закида од времена за јело и где год је могуће настоји да га припоји процесу производње, тако да се раднику додаје храна као да је какво средство за рад, као што се пуњом котлу додаје угаљ, а машинерији лој или уље. Здрав сан за прибирање, обнављање и освежавање животних снага он своди на онолико часова умртвљености колико је неопходно за поновно оживљавање апсолутно исцрпеног организма. Уместо да нормално одржавање радне снаге одреди овде границу радног дана, баш обрнуто, највеће могуће дневно издавање радне снаге, па ма како оно било болесно, насилно и мучно, одређује границу радниковом починку. Капитал не пита за трајање живота радне снаге. Што њега занима једино је и само максимум радне снаге који се може пустити у ток за један радни дан. Овај циљ он постизава *скраћивањем трајања радне снаге*, као што лаком пољопривредник постизава већи принос *пљачкајући* плодност земљишту.

ринтају до 2 часа ноћу, онда спавају у фабрици до 5 часова изјутра (3 часа!), када опет започињу нов радни дан! „Маса радв“, кажу редактори општег извештаја, Тременхир и Тафнел, „коју дечаци, девојке и жене дају док се налазе под *жигина* дневног и ноћног рада („*spell of labour*“) баснословна је.“ (Исто, стр. XLIII и XLIV.) А за то време догађа се можда да се капиталиста, фабрикант стакла, „*пун одрицања*“ у позни час ноћн враћа из клуба подиопит и несигурна корака, певушећи идиогски: „*Britons never, never shall be slaves!*“ [Британци неће никад, никад бити робови!]

¹⁰⁴ У Енглеској, на пр., има још увек случајева на селу да неки радник буде осуђен на затвор зато што обесвећује недељу радећи у вртњу пред својом кућом. Истога радника кажњавају за кршење уговора, ако недељом, па макар и из редних мушица, не дође у фабрику метала, хартије или стакла. Праоверни парламенат не зна за обесвећење недеље кад се оно збива у „процесу оплођавања“ капитала. У једном меморандуму (августа 1863), у коме надничари лондонских *продавница рибе и живине* траже укидање недељног рада, стоји да њихов рад износи за првих шест дана у седмици по 15 часова, а недељом 8 до 10 часова. Уједно нам тај меморандум каже да је главни разлог тог „недељног рада“ префињено гурманство *аристократских побожњака* из Exeter Hall-а [локал где се скупљају лондонски побожњаци]. Ти „свеци“, тако ревносни „*in cute curanda*“ [у старању за своје благоутробије], показују своје хришћанство предашошћу *у којој поднесе*

Продужујући радни дан, капиталничка производња, која је по својој суштини производња вишка вредности, усисавање вишка рада, не производи, дакле, само кржљављење људске радне снаге ~~отимајући~~ ^{отимајући} јој нормалне моралне и физичке услове развијања и ~~потврђивања~~ ^{потврђивања}. Она производи и превремено исцрпљење и убијање саме радне снаге.¹⁰⁵ Она продужује радников период производње у једном датом року скраћујући му живот.

Али вредност радне снаге укључује вредност роба потребних за репродукцију радника, или за продужење радничке класе. Кад према томе капитал у свом безмерном нагону за самооплођавањем нужно тежи да продужи радни дан противно природним законима, он тиме скраћује животни период појединих радника, а тиме и трајање њихове радне снаге, те се јавља потреба за што бржом заменом истрошене радне снаге, дакле се имају чинити већи трошкови за репродукцију радне снаге, управо као што је део вредности неке машинне који треба дневно репродуковати тим већи што се она брже троши. Стога изгледа да је капитал у свом властитом интересу удружен на нормалан радни дан.

Власник робова купује свог радника као што купује коња. Кад изгуби роба, он губи и капитал који се мора надокнадити новим издатком на тржишту робова. Али „могу вирџинска поља Џорџије и мочваре Мисисипе најкобније и разорно деловати на човеков састав, ипак то пустошење људских живота није толико, да се не би могло поправити црпљењем из обилних резервоара Вирџиније и Кентакија. Економски обзир који би, уколико изједначују интересе господара са одржањем робова, у неку руку могли да буду јемство за човечно поступање с робовима, претварају се после увођења трговине с робовима баш напротив у разлоге крајњег упропаштавања робова, јер чим је могућно попуњити упражњено место роба довозом из иностраних црначких торова, постаје трајање његова живота мање важно од његове производности док је у животу. Због тога у земљама које увозе робове влада врховно начело робовске привреде, да се најуспешнија економја састоји у томе да се из људске марве (human chattle) за што је могуће краће време исцеди што је могуће већи принос рада. Баш се у тропској привреди, где су годишњи профити често пута равни целокупном капиталу плантажа, најбезобзирније жртвује живот црнаца. Тако је пољопривреда Западне Индије, те вековне колевке баснословног богатства, прогутала милионе африканске расе. Тако је данас Куба, чији приходи износе милионе, чији

претерани рад, немаштину и гладовање трећих лица. *Obsequium ventris Istis* (радничкима) *perniciosius est.* [За њих (раднике) опасно је да препуне стомаке.]

¹⁰⁵ „Ми смо у ранијим извештајима изнели изјаве више искусих фабрикатата... које су доказ да прекорремен рад сигурно повлачи за собом опасност да се радна снага радника прерано исцрпи.“ (CEC, IV Rep., 1865, стр. XIII.)

су сопственици плантажа кнезови, она област где видимо како се робови не само хране најгором храном и муче без прекида и до потпуног исцрпљења, него и како се један велики део њихов сваке године директно уништава спором тортуром претераног рада и оскудицом сна и одмора“.¹⁰⁶

Mutato nomine de te fabula narratur! [Под другим именом овде се о теби говори!] Место трговина робовима читај тржиште рада, место Кентакн и Вирџинија — Ирска и земљораднички срезови Енглеске, Шкотске и Велса, место Африка — Немачка! Чули смо како претеран рад коси пекаре у Лондону, па ипак је лондонско тржиште рада увек препуно немачким и другим кандидатима смрти за пекарски посао. Лончарство је, као што смо видели, она индустријска грана у којој се најкраће живи. Значи ли то да нема довољно лончара? *Цосаја Веџвуд*, проналазач модерног лончарства, и сам пореклом обичан радник, изјавио је 1785 пред Доњим домом да цела мануфактура запошљава 15.000 до 20.000 лица.¹⁰⁷ Године 1861 износило је становништво само у варошким седиштима ове индустрије у Великој Британији 101.302. „Памучна индустрија стара је 90 година... За три генерације енглеског народа појела је она девет генерација памучних радника.“¹⁰⁸ На сваки начин, у појединим епохама грозничава полета, тржиште рада показује знатне празнине. Тако на пр. 1834. Али су тада господа фабриканти предложили члановима Сиротињске комисије (Poor Law Commissibners) да „сувишно становништво“ пољопривредних крајева пошаљу на север, изјављујући да би га „фабриканти могли апсорбовати и потрошити“.¹⁰⁹ Баш тако су гласиле њихове речи. „У Манчестру били су назначени агенти с пристанком чланова Сиротињске комисије. Израђени су и предати агентима спискови пољопривредних радника. Фабриканти су трчали у уреду и пошто су изабрали што је било за њих, шиљане су породице са југа на север Енглеске. Ови људски пакети слати су са етикетама баш као обичне трговачке бале, каналима и теретним колима — неки су се довлачили пешице, а многи су изгубљени и полугладни лутали по индустријским срезовима. Ово се разви у праву трговачку грану. Доњи дом тешко ће у ово поверовати. Та редовна трговина, то продавање људског меса продужило се и даље, и манчестарски агенти куповали су и продавали те људе манчестарским фабрикантима исто онако редовно, као што су црнци продавани садиоцима памука у

¹⁰⁶ J. E. Cairnes: *The Slave Power*, стр. 110, 111.

¹⁰⁷ John Ward: *History of the Borough of Stoke-upon-Trent*. London 1843, стр. 42.

¹⁰⁸ Ферандов говор у Доњем дому од 27 априла 1863.

¹⁰⁹ „That the manufactures would absorb it and use it up.“ Тако су дословно гласиле речи фабриканата памука. (Исто.)

јужним државама... Године 1860 памучна индустрија била је на свом врхунцу. Опет је било недовољно руку. Фабриканти се опет обратили на агенте меса, како их публика назива, а ови претражише сиродове Дорсета, брегове Девона и низине Вилтса, али је сувишно становништво било већ потрошено.“ „*Vinyl Guardian*“ јадикује како би се после закључења енглеско-француског трговинског уговора могло апсорбовати 10.000 руку више, а мало доцније требало би још 30.000 или 40.000. Пошто су агенти и подагенти трговине месом 1860 г. прочистили пољопривредне срезове без виднијег резултата, „обратила се депутација фабриканата г. Вилјерзу, председнику Poor Law Board-а. [Врховне сиротињске управе] с молбом да се поново дозволи снабдевање сиромашном децом и сирочади из „*Workhouses*“ [сиротињских домова].“¹¹⁰

Оно што искуство углавном показује капиталисти јесте стално сувишно становништво, тј. становништво сувишно у односу према производној потреби оплођавања капитала, макар да његов материјал сачињавају закржљале, кратковечне генерације које се брзо сусити и које

¹¹⁰ Исто. Упркос најбоље воље да изиђе у сусрет фабрикантима, Вилјерз је „под притиском закона“ морао да одбије њихову молбу. Али предсретљивост месних сиротињских управа поможе тој господи да, ипак постигну своју сврху. Г. А. Редгрев, фабрички инспектор, уверава да овај пут систем по коме се сирочад и сиротињска деца имају „законски“ сматрати као *apprentices* (шегрти) „није био праћен старим неприликама“ — (о овим „неприликама“ упореди Engels: *Die Lage der arbeitenden Klasse etc.*) [Српски превод, *Положај радничке класе у Енглеској*, стр. 168—169.] — ма да је у једном случају „систем свакако био злоупотребљен, и то кад су девојке и младе жене из пољопривредних срезова Шкотске доведене у Ланкашир и Чешир“. У овом „систему“ фабрикант закључује уговор са управом сиротињских домова за одређене рокове. Он даје деци храну, одело и стан, као и неки мали доплатак у новцу. Чудновато звуче ниже наведене речи г. Редгрева, а нарочито ако узмемо на ум да је година 1860 чак и међу годинама просперитета енглеске памучне индустрије била јединствена и да су осим тога најамнице биле високе, јер је изванредна тражња рада наншла на сметње у депонуацији Ирске, у беспримерном насељавању из енглеских и шкотских пољопривредних срезова у Аустралију и Америку, као и у позитивном опадању становништва у неким енглеским пољопривредним срезовима, делимично услед срећно постигнутог слома животне снаге, а делимично услед тога што су трговци људским месом већ раније били исцрпили расположиво становништво. И свему томе упркос каже г. Редгрев: „Ова врста рада (деца из сиротишта) тражи се само онда кад се друга не може наћи, јер ово је скуп рад (*high-priced labour*). Обична најамнина за дечака од 13 година износн отприлике 4 шилинга недељно. Али 50 или 100 таквих дечака хранити, одевати, снабдети кровом, лекарском помоћи и одговарајућим надзором, и још им поврх тога дати и доплатак у новцу не може се постићи са 4 шилинга на главу недељно.“ (*RIF*, за 30 април 1860, стр. 27). Г. Редгрев заборавља да каже како ће радник све ово моћи сам да постигне за своје малишане с њиховом најамницином од 4 шилинга, кад то фабрикант није кадар за 50 или 100 дечака који заједно сачињавају, заједно се хране и имају заједнички надзор. Да читалац из текста не би извукао погрешан закључак, морам овде приметити да се енглеска памучна индустрија,

су такорећи незреле узабрале.¹¹¹ Истина, с друге стране, искуство показује разумиом посматрачу како је капиталистичка производња, која, историјски говорећи, датира једва од јуче, брзо и дубоко засекала у сами корен народне снаге, како је изрођавање индустријског стањивања успорено само сталним усисавањем примитивног елемента са села, и како и сами пољопривредни радници већ почињу да пропадају, упркос свежем ваздуху и principle of natural selection [принципу природног одабирања] који међу њима свемоћно влада допуштајући да се одрже само најснажније јединке.¹¹² Капитал који има тако „добре разлоге“ да пориче патње радничке генерације која га окружује, руководи се у свом практичном кретању тако да на њега изглед на будућу апсолутну изрођеност човечанства и депопулацију која се изазад њеће моћи зауставити, делује управо колико и могућност да се земља сурва у сунце. У свакој спекулацији с акцијама свако зна да олуја једном мора рупити, али се свако нада да ће она млатиути по глави његовог ближњег, пошто је он сам сабрао златну кишу и склонио је на сигурно место. *Après moi le déluge!* [После мене потоп!] то је лозинка сваког капиталисте и сваке капиталистичке нације. Стога је капитал безобзи-

откако је стављена под одредбе фабричког закона од 1850 с његовим прописима о радном времену итд. сматра као *узорна индустрија* Енглеске. Енглески памучни радник стоји у сваком погледу боље од свога друга с континента. „Пруски фабрички радник ради најмање 10 часова недељно више од свога енглеског такмаца, а кад ради код куће на властиту разбоју, отпада чак и та граница његових додатних часова рада.“ (*RIF*, за 31 октобар 1855, стр. 103.) Горе поменути фабрички инспектор Редгрев путовао је после индустријске изложбе од год. 1851 на континент, специјално у Француску и Пруску, да би испитао прилике у тамошњим фабрикама. Он каже да пруски фабрички радник „прима најамнину која је довољна за набавку просте хране и мало задовољства на која је он навикао и с којима је задовољан... Он живи горе и има тежи рад него енглески радник.“ (*RIF*, за 31 октобар 1853, стр. 85.)

¹¹¹ „Они који претерано раде умиру запањујућом брзином, али места оних који пропадну одмах се попуне, и ово често мењање лица не изазива на позорници никакву промену.“ (*England and America*. London 1833, св. I, стр. 55. Писац *E. G. Wakefield*.)

¹¹² Види: *Public Health. Sixth Report of the medical Officer of the Privy Council 1863*, објављен у Лондону 1864. Овај извештај говори нарочито о пољопривредним радницима. „Неки су хтели да Садерленд претставе као веома унапређену грофовију, али је једна скорашња анкета открила да су се овде, у срезовима који су некад били чувени с лепоте људи и храбрости војника, житељи изродили у мршаву и закржљалу расу. На најздравијим положајима, на падинама брегова окренутих мору, образи њихове деце бледи су као што могу бити само у смрадnoj атмосфери забачених лондонских улица.“ (*Thornton: Over-Population and its Remedy*, London 1846, стр. 74, 75.) Они доиста личе на оних 30.000 „gallant Highlanders“ [витешких брђана] који у Глазговским *wynds* и *closes* [уличицама и пролазима] живе заједно с проституткама и лоповима.

ран према радникову здрављу и трајању његовог живота, где год га на тај обзир не присили друштво.¹¹³ На оптужбу о телесном и душевном кржљављењу, прераној смрти, мучењу претераним радом, он одговара: Како би нас та патња могла тиштати, кад она повећава наше задовољство (профит)? Али, углавном, то и не зависи од добре или рђаве воље појединог капиталисте. Слободна конкуренција је узрок што унутрашњи закони капиталистичке производње важе за појединачног капиталисту као спољашњи принудни закон.¹¹⁴

Утврђивање нормалног радног дана резултат је борбе између капиталисте и радника, борбе која је трајала неколико стотина година. Па ипак историја ове борбе показује две супротне струје. Упоредимо на пр. данашње енглеско фабричко законодавство са енглеским радничким законима [*Statutes of Labourers*] од 14 до средине 18 века.¹¹⁵ Док модерни фабрички закон насилно скраћује радни дан, они су закони настојавали да га насилно продуже. Свакако да нам претензије капитала у ембрионалном стању, када је он тек почињао свој живот, дакле кад још није био кадар да пуком силом економских односа осигура право усисавања довољне количине вишка рада, већ је морао да тражи и помоћ државне

¹¹³ „Ма да је здравље становништва тако важан елемент националног капитала, бојимо се да морамо признати да капиталисте нимало не паае да се то благо одржи и сачува... Обзир према здрављу радника био је фабрикантима наметнут.“ (*„Times“*, 5 новембар 1861.) „Људи из West Riding-а постадоше лиферанти сукиа за цели свет... Здравље раднога народа би жртвовано, и раса би се изродила за неколико генерација, да није наступила реакција. Ограничено је радно време деце итд.“ (*Report of the Registrar General for October 1861.*)

¹¹⁴ Због тога је, на пр., почетком 1863 г. 26 фирми које имају велике лончарнице у Стафордширу, међу којима и Џ. Веџвуд и синови, молило једним меморандумом за „принудну интервенцију државе“. „Конкуренција с другим капиталистима“ не дозвољава им да „добровољно“ ограниче радно време деце итд. „И зато ма колико да ми жалимо горе поменути зла, било би немогуће отклонити их ма каквим споразумом између фабриканата... С обзиром на све те моменте ми смо дошли до уверења да је потребно донети један принудни закон.“ (*СЕС*, I, 1863, стр. 322.)

Додатак примедби 114. Скорa прошлост пружа нам један још много јачи пример. Висока цена памука, у епохи веома жнва посла, дала је повода власницима ткачница памука у Блекберну да заједничким споразумом скрате радно време у својим фабрикама за један одређен рок. Рок је имао да истекне отприлике крајем новембра (1871). Међутим су богатији фабриканти, у чијим се фабрикама и преде и тка, искористили смањење производње изаваано споразумом и проширили су своја предузећа, те су тако на рачун малих фабриканата направили велике профите. Нашавши се у невољи, они се сад обратеше — фабричким радницима и позваше их да се озбиљно лате агитације за деветочасовни радни дан, обећавајући им и новчане прилоге у ту сврху!

¹¹⁵ Ови раднички закони, какве истовремено налазимо у Француској, Холандији итд., били су у Енглеској формално укинати тек 1813, пошто су их односи производње већ одавно били учинили излишнима.

власти, да иам, дакле, тадашње његове претензије изгледају сасвим скромне ако их упоредимо с концесијама које он мора да чини у својој мужевној доби, опирајући се и гунђајући. Треба да протекну векови док „слободан“ радник, услед развијеног капиталистичког начина производње, добровољно пристаје, тј. буде друштвено присиљен да за цену својих уобичајених животних намирница продаје цело активно време својег живота, чак и саму своју радиу способности, своје право првородства за чаиак сочива. Стога је природно што се продужење радног дана, које је капитал од средине 14 до краја 17 века покушавао да путем државне принуде *натури одраслим радницима*, поклапа отприлике са оном *границом радног времена* коју је у другој половини 19 века држава овде-онде повукла претварању *дечије крви* у капитал. Ово што је данас на пр. у *Масачусетсу*, доскора најслободнијој држави североамеричке републике, прокламовао од стране државе као граница рада за децу испод 12 година, било је у Еиглеској још у *средини 17 века* нормалан радни дан за задригле занатлије, снажне пољопривредне раднике и цинковске коваче.¹¹⁶

Први *Statute of Labourers* (23 Eduard III, 1349) имао је свој испредак изговор (не свој узрок, јер је законодавство ове врсте трајало вековима без тог изговора) у великој куги која је десетковала становништво, тако да је, као што неки торијевски писац каже, „тешкоћа да се наиме радници по разумној цени (тј. цени која ће њиховим послодавцима дати разумну количину вишка рада) постала неподношљива“.¹¹⁷

¹¹⁶ „Ниједно дете испод 12 година не сме радити ни у којем фабричком предузећу дуже од 10 часова дневно.“ (*General Statutes of Massachusetts*. 63, гл. 12. — Поједини закон донети су од 1836 до 1858.) „Радно време од 10 часова има се сматрати као законски радни дан како у свима индустријским предузећима памука, вуне, свиле, хартије, лана и стакла, тако и у железној и металној индустрији. Прописује се да убудуће ниједан младић, запослен у каквој фабрици, не сме бити задрижан ни присиљен да ради дуже од 10 часова дневно или 60 часова недељно. Ниједан малолетник испод 10 година не сме бити намештен као радник у фабрици у овој држави.“ (*State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.* 61 and 62. — Закон од 11 марта 1855.) „Ниједан дечак између 12 и 15 година не сме бити запослен у фабричком предузећу дуже од 11 часова дневно нити пре 5 часова изјутра нити после 7½ часова увече.“ (*Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.* Гл. 39, § 23, 1 јул 1857.)

¹¹⁷ *Sophisms of Free Trade*. 7 изд., London 1850, стр. 205. Исти торијевац иначе признаје: „Закон који су уређивали питање најамника против радника а у корист послодаваца одржали су се пуне 464 године. Становништво се повећало, те ови закони постадоше сувишном сметњом.“ (Исто, стр. 206.)

Стога су силом закона натурене разумне најамнине, а тако исто и границе радног дана. Последња тачка, која нас на овом месту једино и занима, поновљена је у статуту од 1496 (под Хенриком VIII). Радни дан свих занатлија (artificers) и пољопривредних радника требало је да у оно време од марта до септембра траје од 5 часова изјутра до између 7 и 8 часова увече, што уосталом никад није било спроведено; али часови за јело износили су за доручак 1 час, за ручак $1\frac{1}{2}$ час, за ужину $\frac{1}{2}$ часа, дакле управо још једанпут онолико колико предвиђа фабрички закон који је сада на снази.¹¹⁸ Зими је требало да се ради од 5 часова изјутра до мрака, са истим прекидима. Један Јелисаветин статут од 1562 за све раднике „најмљене на дан или на недељу“ оставља нетакнутом дужину радног дана, али покушава да време за јело ограничи на $2\frac{1}{2}$ часа лети, а 2 часа зими. Ручак треба да траје само 1 час, а „поподневно спавање од $\frac{1}{2}$ часа“ дозвољава се само од средине маја до средине августа. За сваки час одсуства треба да се од најамнине одбије 1 пени. У пракси је положај радника био много повољнији него у статуту. Вилјем Пети, отац политичке економије и у неку руку проналазач статистике, каже у спису који је објавио у последњој трећини 17 века: „Радиници (labouring men, заправо тадашњи пољопривредни радиници) раде дневно 10 часова а поједу недељно 20 obroka, тј. радним данима по три obroka дневно, недељом по два; из овога се јасно види да би се, ако би радиници хтели да посте петком увече и да ручају за $1\frac{1}{2}$ час, док им сада за овај обед треба два часа, од 11 до 1 преко поднева, ако би дакле $\frac{1}{20}$ више радили, а $\frac{1}{20}$ мање трошили, десети део поменутог пореза дао утерати.“¹¹⁹ Зар др. Ендрју Јур није имао права да законски предлог о дваиаесточасовном радиом дану од 1833 г. прогласи за враћање у доба мрака? Истина је, одредбе поменуте у статутима и код Петија важе и за „apprentices“ (шегрте). Али како је с дечијим радом стајало још крајем 17 века, видн се из следеће тужбе: „Наша младеж у Енглеској не ради ништа све док не пође у шегрте, а онда им наравно треба још много времена — 7 годниа — док не постану

¹¹⁸ Ц. Вејд с правом примећује поводом овог статута: „Из статута од 1496 види се да су издаци за храну рачунати као трећина прихода занатлије а као половина прихода пољопривредног радника, што показује да су радиници тада били независнији него сад, кад храна радника у пољопривреди и мануфактури износи много већи део њихових најамнина.“ (J. Wade: *History of the Middle and Working Classes*, 3 изд., стр. 24, 25 и 577.) Ако и најповршније погледамо на *Chronicon Preciosum etc. By Bishop Fleetwood*. 1 изд. London 1707, 2 изд. London 1745, видећемо да је потпуно нетачно мишљење да та разлика потиче можда из разлике у односу између садашњих и ондашњих цена животиних намјерница и одела.

¹¹⁹ W. Petty: *Political Anatomy of Ireland*, 1672. Изд. 1691, стр. 10.

свршене занатлије.“ Немачка, напротив, убира похвалу због тога што се у њој деца од колевке бар за „нешто мало занимања васпитавају“.¹²⁰

Још за време највећег дела 18 века, до епохе крупне индустрије, није капиталу полазило за руком да се плаћањем недељне вредности радне снаге домогне читаве радникове недеље; изузетак чине пољопривредни радници. Околност да су могли живети читаву недељу с најамнином од 4 дана, није изгледала радницима довољан разлог да и остала два дана раде за капиталисту. Један део енглеских економиста, у служби капитала, најбешње је нападао ту самовољу, други је бранио раднике. Да чујемо, на пр., полемику између Послвејта, чији је Трговински речник уживао у оно време исти глас као данас слични списи Мекелека и МекГрегора, и раније наведеног писца *Essay on Trade and Commerce*.¹²¹

¹²⁰ *A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry*. London 1689, стр. 13. Меколе, који је енглеску историју фалсификовао према интересима виговаца и буржоазије, овако декламује: „Пракса да се деца прерано упошљавају преовлађивала је у 17 веку у степену готово невероватном за тадашње стање индустрије. У Норвичу, средишту вунарске индустрије, сматрало се да је дете од 6 година способно за рад. Разни писци онога доба, а међу њима и многи који су били сматрани као ванредно добронамерни, помињу са „exultation“ (са усхићењем) чињеницу како у том граду сами дечаћи и девојчице стварају богатство које превазилази њихово властито издржавање за 12.000 ф. ст. годишње. Што тачније истражујемо историју прошлости, све више налазимо разлога да одбијемо схватање по коме наше доба обилује новим друштвеним невољама. Оно што је ново јесте интелигенција која зло открива и човечност која га лечи.“ („*History of England*, св. I, стр. 419.) Меколе је могао да нас обавести и о томе како „ванредно благонаклони“ *amis du commerce* [пријатељи трговине] у 17 веку са „exultation“ [усхићењем] причају како је у неком сиротништу у Ходландији било запослено једно дете од 4 године и да је пример ове „*vertu mise en pratique*“ [у пракси спроведене врлине] прошао као узор кроз све списе хуманитараца à la Меколе до времена А. Смита. Тачно је да се с развијањем мануфактуре, која се супротставља занатству, показују трагови експлоатисања деце које у извесном степену одувек постоји код сељака, и то утолико више што је тежи јарам који тишти земљорадника. Тенденција капитала јасна је, али су саме чињенице још толико ретке као појаве двоглаве деце. Зато су њих вдовици „*amis du commerce*“ са „exultation“ описали, за своје савременике као и за потомство, као појаве особито значајне и дивљења достојне, препоручујући их за подражавање. Исти шкотски лепоречиви сикофант Меколе каже: „Данас се чује да људи говоре само о наставку, а види се само напредак.“ Какве очи, а тек какве уши!

¹²¹ Најгоропадније оптужбе против радника изнео је у тексту поменути писац анонимне књиге: *An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.* London 1770, а и раније у своме спису: *Considerations on Taxes*. London 1765. И Полоније Артур Јанг, нечувен статистички брбљивац, доказан у исти ред. Међу бранитељима радника стоји на првом месту Џекоб Вендерлинт с делом:

Послвејт каже између осталог: „Не могу да завршим ово неколико напомена, а да се не обазрем на отрцане фразе многих да радник (industrious poor), кад би за 5 дана примио довољно за издржавање, не би хтео да ради пуних 6 дана. Из овога они закључују да је нужно помоћу пореза и којим било другим средствима поскупљивати чак и најнужније животне намирнице, да би се занатлије и мануфактурни радници присилили да непрекидно раде 6 дана недељно. Морам молити за допуштење да будем друкчијег мишљења него ти велики политичари који ломе копља за непрекидно ropство радног народа ове краљевине („the perpetual slavery of the working people“), они заборављају пословицу „all work and no play makes Jack a dull boy“ [сам рад без игре оглуњује]. Зар се Енглези не испрсавају због генијалности и умешности својих занатлија и мануфактурних радника који су енглеској роби прибавили опште поверење и глас? Којој се околиности има да захвали за ово? Вероватно једино начину на који се наш радни народ, идући за својим ђудима, уме да разонођава. Да су они били принуђени да целе године раде свих 6 дана у недељи, понављајући стално исти посао, зар то не би отупило њихов дух и учинило их глупо-уморним уместо чилим и окретним, и зар не би наши радници услед таквог вечитог робовања изгубили свој глас уместо да га одрже?... Какву вештину можемо очекивати од овако измучених животиња (hard driven animals)?... Многи од њих обаве за 4 дана толико посла колико Французи за 5 или 6 дана. Али ако Енглези треба да буду вечити робијаши, бојати се да ће се изродити (degenerate) горе од Француза. Ако је наш народ чувен са своје храбрости у рату, зар ми не кажемо да се за то има захвалити с једне стране ростбифу и пудингу у његову телу, а с друге стране не мање уставном духу слободе? А зашто већој генијалности, енергији и умешности наших занатлија и мануфактурних радника не би узрок била слобода којом се они на свој сопствени начин разонођавају? Надам се да они никад више неће изгубити те повластице ни добар живот, из којега подједнако потиче и њихова радна способност и њихова срчаност!“¹²²

Money answers all things. London 1734, свештеник Nathaniel Forster у *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions.* London 1767, др. Прајс, а особито Послвејт, како у додатку уз његов *Universal Dictionary of Trade and Commerce*, тако и у *Great Britain's Commercial Interest explained and improved.* 2. изд. London 1755. Саме чињенице забележили су и многи други писци из истог времена, међу осталима Џосаја Текер.

¹²² Postlethwayt, исто дело: *First Preliminary Discourse*, стр. 14.

На ово одговара писац књиге *Essay on Trade and Commerce*:

„Ако празновање седмог дана у недељи важи као божја заповест, онда то укључује да остали дани недеље припадају раду (он мисли капиталу, као што ћемо одмах видети), и онда се не могу нападатн због свирепости они који траже да се та заповест божја поштује... Да је човечанство уопште по својој природи склоно удобности и лењости, показује нам рђаво искуство с нашом мануфактурном светном, која просечио је ради више од 4 дана у недељи, осим кад животне намирнице поспе... Узмимо да бушел пшенице претставља све радникове животне намирнице и да стаје 5 шилинга, и да радник својим радом заради дневно 1 шилинг. Тада му је довољно да ради само 5 дана преко недеље; а само 4, ако бушел буде стајао 4 шилинга... Али пошто је најамнина у читавој краљевини, упоређена с ценом животних намирница, на много већој висини, то мануфактурни радник који ради 4 дана има вишак новца с којим остатак недеље проводи у беспосличењу... Надам се да сам довољно казао да објасним како умерен рад за време од 6 дана у недељи није икакво ropство. Наши пољопривредни радници раде тако и, како по свему изгледа, они су најсрећнији међу радницима (labouring poor),¹²³ али Холанђани раде тако и у мануфактурама и изгледа да су врло срећан народ. Тако раде и Французи, уколико им не сметају многи празници...¹²⁴ Али наша је светина увртела себи у главу фиксну идеју, да њој, као Енглезима, припада по праву рођења повластница да буду слободнији и независнији од радника ма у којој другој европској земљи. Уколико та идеја утиче на храброст наших војника, она може бити од неке користи; али што је мање буду имали мануфактурни радници, тим боље по њих саме и по државу. Радници не треба никад да се сматрају независнима од својих претпостављених („independent of their superiors“) ... Крајње је опасно уливати храброст светини у трговачкој држави као што је наша, где су можда седам осмина становништва људи с мало или без икакве својине...¹²⁵ Лечење неће бити потпуно док се наша индустријска сиротиња не реши да ради

¹²³ *An Essay etc.* Он сам прича на стр. 96 у чему се већ 1770 г. састојала „срећа“ енглеских пољопривредних радника. „Њихове су радне снаге („their working powers“) увек до крајности напрегнуте („on the stretch“); они не могу живети горе него што живе („they cannot live cheaper than they do“), нити теже радити“ („nor work harder“).

¹²⁴ Већ самим претварањем готово свих традиционалних празника у радне дане протестаство игра важну улогу у постању капитала.

¹²⁵ *An Essay etc.*, стр. 15, 41, 96, 97, 55, 57.

6 дана за исту суму коју сада зарађује за 4 дана.“¹²⁶ У ту сврху, као и за „истребљење беспосличарења, разврата и маштања о слободи“, ditto „за смањење сиротињске таксе, за потпомагање духа радиности и снижење цене рада у мануфактурама“ предлаже наш верни борац за капитал као опробано средство да се такви радници који су на терет јавном милосрђу, једном речи паупери, затворе у неки „идеални дом рада“ (идеални сиротињски дом, *an ideal workhouse*). „Од таквог се дома мора направити дом ужаса (*House of Terror*).“¹²⁷ У овом „дому ужаса“, том „идеалном дому рада“, треба да се ради „14 часова дневно, рачунајући ту свакако и довољне одморе за јело, тако да остане пуних 12 часова рада“.¹²⁸

12 радних часова у „идеалном дому рада“, у кући ужаса од 1770! 63 године касније, 1833, кад је енглески парламент у четири фабричке гране снизио радни дан за децу од 13 до 18 година на пуних 12 радних часова, чинило се да је енглеској индустрији дошао судни дан! Године 1852, кад је Луј Бонапарта покушао да се додвори буржоазији изменом законског радног дана, крикнуо је француски радни народ као један човек: „Закон који скрађује радни дан на 12 часова једино је добро што нам је остало од републиканског законодавства!“¹²⁹ У Цириху је рад деце преко 10 година ограничен на 12 часова; у Аргаву је год. 1862 рад деце између 13 и 16 година сведен од 12½ на 12 часова; у Аустрији 1860, за децу између 14 и 16 година такође на 12 часова.¹³⁰ Какав „напредак од 1770“, узвикнуо би Меколе „са усхићењем“.

¹²⁶ Исто, стр. 69. Цекоб Вендерлинт објаснио је још 1734 да је тајна капиталистичких жалби на лењост радног народа просто у том што би за исту најамнину хтели да имају 6 уместо 4 радна дана.

¹²⁷ „*An Essay etc.*“, стр. 242: „Од оваквог идеалног дома рада мора се начинити „дом ужаса“, а не прибежиште за сиротињу где би се она добро хранила, топло и лепо одевала, и само мало радила.“

¹²⁸ „In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour.“ (Исто.) „Французи се“, вели он, „смеју нашим занесењачким идејама о слободи.“ (Исто, стр. 78.)

¹²⁹ „Они су износили да је главни разлог њихову опирању да раде дуже од 12 часова то што је закон који је прописивао 12-часовно радно време једно добро што им је остало од републиканског законодавства.“ (*RIF*, за 31 октобар 1856, стр. 80.) Француски закон о дванаесточасовном радном дану од 5 септембра 1850, буржоаско издање декрета провизорне владе од 2 марта 1848, протеже се на сва *ateliers* [предузећа] без разлике. Пре тог закона био је радни дан у Француској неограничен. У фабрикама трајао је 14, 15 и више часова. Види: *Dés classes ouvrières en France, pendant l'année 1848*. Par M. Blanqui. Г-ну Бланкију, не револуционару, него економисту, поверила је влада вршење анкете о положају радника.

¹³⁰ Белгија се и с погледом на уређивање радног дана потврђује као узорна буржоаска држава. Лорд Хауард де Велден, опуномоћени министар Енглеске у Бри-

„Дом ужаса“ за паупере, који је год. 1770 за капиталову душу још био сан, подиже се неколико година доцније као огроман „дом рада“ за саме мануфактурне раднике. Његово је нме било фабрика. А овај пут идеал је избледео пред стварношћу.

6. Борба за нормалан радни дан. Принудно законско ограничавање радног времена. Енглеско фабричко законодавство од 1833 до 1864

Док су капиталу били потребни векови да радни дан продужи до његових максималних нормалних граница, а затим преко њих до границе природног дана од 12 часова,¹³¹ сада, после рођења крупне индустрије у последњој трећини 18 века, настаде силовита и безмерна журњава слична лавини. Срушене су све препреке морала и природе, узраста и пола, дана и ноћи. Чак су се и појмови дана и ноћи, сељачки прости у старим статутима, били толчко расплинули, да је енглески судија још 1860 морао да покаже доиста талмудистичко оштроумље да би „меродавно“ изјавио шта је дан а шта ноћ.¹³² Капитал је славио оргије.

Чим се радничка класа, заглашена галамом производње, унеколико поново освестила, започе њен отпор, најпре у Енглеској, колевци крупне индустрије. Па ипак су сви уступци које је она отела остали чисто номинални кроз тридесет година. Од 1802 до 1833 парламент је донео 5 закона о раду, али је био толико препреден, да није одобрио ни паре за њихово принудно извршавање, за потребно чиновништво итд.¹³³ Они

слу, извештава 12 маја 1862 Министарство спољних послова у Лондону: „Министар Рожнје изјавио ми је да дечији рад инје ограничен ни општим законом ни каквим локалним уредбама; да се влада последњих трију година на свакој седници носи мишљу да поднесе скупштини закон о томе предмету, али увек наизади на несавладљиву сметњу у љубоморном страху од сваког закона који би био у противречности с начелом потпуне слободе рада!“

¹³¹ „Нема сумње, врло је жалосно што се ма која класа људи мора мучити 12 часова дневно. Ако томе додамо и време за јело и време за долазак и одлазак из радионице, онда то износи устварн 14 часова од 24 колико нх дан има... Да не говоримо о здрављу, свако ће се, надам се, сагласити да је с моралног становишта овакво потпуно, непрекидно заузимање времена радних класа, од ране младости (13 година), а у „слободним“ индустријским гранама од много млађе доби, ванредно штетно и страховито зло... У интересу јавног морала и подизања ваљаног становништва, ради омогућења разумног уживања живота огромној маси народа, мора се настојати да се у свима пословним гранама један део радног дана резервише за разоноду и доколицу.“ (Leonhard Horner у RIF, за 31 децембар 1841.)

¹³² Види Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860.

¹³³ Врло је карактеристично по режим Луја Флипа, „краља грађанина“, да једини фабрички закон, који је под њим допет. 22 марта 1841, никад није био

осташе мртво слово на хартији. „Чињеница је да су пре закона од г. 1833 деца и млада лица радила („were worked“) читаву ноћ, читав дан, или и обоје *ad libitum* [по вољи].“¹³⁴

Тек с Фабричким законом од 1833 — који обухвата фабрике памука, вуне, лана и свиле — почиње у модерној индустрији нормалан радни дан. Ништа није кадро да окарактерише дух капитала као историја енглеског фабричког законодавства од 1833 до 1864!

Закон од 1833 каже: *обичан фабрички радни дан* почиње од 5¹/₂ часова изјутра а свршава се у 8¹/₂ часова увече, а у тим границама, у том периоду од 15 часова, могу се по закону упослити млада лица (тј. лица између 13 и 18 година) ма у које доба дана, али увек с претпоставком да једно те исто младо лице не ради више од 12 часова на дан, изузев извесне нарочите предвиђене случајеве. Шести одељак закона одређује „да у току дана сваком таквом лицу са ограниченим радним временом треба оставити за јело најмање 1¹/₂ час“. Запошљавање деце испод 9 година, са изузетима које ћемо доцније поменути, забрањено је; рад деце од 9 до 13 година ограничава се на 8 часова дневно. Ноћни рад, тј. по овом закону рад између 8¹/₂ часова увече и 5¹/₂ часова изјутра, забрањује се за сва лица између 9 и 18 година.

Законодавци су били тако далеко од помисли да ограниче слободу капитала у иснавању одрасле радне снаге, или како то они називају „слободу рада“, да су измудровали нарочит систем да би спречили такву страховиту последницу фабричког закона.

„Велко зло фабричког система како је он данас уређен“, каже се у првом извештају централног одбора Комисије од 25 јуна 1833, „састоји се у томе што чини нужним да се дечији рад продужи до крајње дужне радног дана одраслих. Једним лек овоме злу, без ограничавања рада одраслих, — што би било зло веће од оног које треба да се избегне, — изгледа да је план да се употребе две смене деце.“ Стога је, под именом *релејног система* („System of Relays“; *релеј* значи, на француском и на

извршен. Тај се закон тичао једино *дечијег рада*. По њему је било прописано радно време од 8 часова за децу од 8 до 12 година, 12 часова за децу између 12 и 16 година итд. с много изузетака по којима је дозвољен ноћни рад чак и деци од 8 година. У тој земљи где се свака ситуација уређује полицијским путем, надзор и принудно спровођење тога закона било је препуштено доброј вољи „пријатеља трговине“! Тек од 1853 г. постоји у једном једином округу, Нор, плаћен владин инспектор. Није мање карактеристично по развика француског друштва уопште што је закон Луја Филпа све до револуције од 1848 био једини те врсте у читавој француској фабрици закона, која је својом мрежом обухватила све и сва!

¹³⁴ RIF, за 30 април 1860, стр. 51.

енглеском, смењивање поштанских коња на различитим станицама) овај план и изведен, тако да се на пр. од 5 $\frac{1}{2}$ часова изјутра до 1 $\frac{1}{2}$ час по подне упрезала једна смена деце између 9 и 13 година, а од 1 $\frac{1}{2}$ до 8 $\frac{1}{2}$ часова увече друга смена итд.

Као награда за то што су најдрскије игнорисали све законе о дечијем раду који су били донети за последње 22 године, била је господи фабрикантима сада и пилула позлаћена. Парламент одреди да после 1 марта 1834 ниједно дете испод 11 година, после 1 марта 1835 ниједно дете испод 12 година, после 1 марта 1836 ниједно дете испод 13 година не сме радити у фабрици дуже од 8 часова! Ова „либералност“ која тако штеди „капитал“ утолико је вреднија признања што су Др. Фар, сер А. Карлајл, сер Б. Броди, сер К. Бел, г. Гутри итд., укратко најзнатнији лондонски лекари и хирурзи, били изјавили у својим исказима пред Доњим домом да је одлагање опасно! Др. Фар изразио се још мало грубље: „Потребно је одмах донети закон ради заштите од свих облика преране смрти, а сигурно је да овај (фабрички) систем морамо сматрати као један од најсвирепијих метода за њено наступање.“¹³⁶ Исти тај „реформисани парламент, који је из нежности према господи фабрикантима осудно децу испод 13 година да још дуго годна раде у фабричком паклу седамдесет и два часа недељно, забранио је, напротив, у Акту о еманципацији, којим је слобода исто тако давана капљицу по капљицу, сопственицима плантажа да отсада ниједан црнац роб не сме радити дуже од 45 часова недељно!

Али се капитал с тиме није никако измирио и поведе вишегодишњу и шумну агитацију. Она се окретала поглавито око доби категорија које су под именом деце биле ограничене на осмочасовни рад и подвргнуте извесном принудном похађању школе. По капиталистичкој антропологији детињство престаје у десетој или најкасније у једанаестој години. Што се више ближио рок пуног извршивања фабричког закона, кобна 1836, тим су бешњи бивали фабриканти. Њима је доиста успело да толико застраше владу, да је она 1835 предложила да се граница дечије доби снизи од 13 на 12 година. Међутим притисак споља постајао је све опаснији. Доњи дом изгуби смелост. Он се одупре да се тринаесто-годишња деца бацају дуже од 8 часова дневно под Цагернатов точак капитала, и закон од 1833. ступи на снагу. Он остаде без измена до 1844.

За време од 10 годна док је закон испрва делимично а затим потпуно регулисавао рад у фабрикама, званични извештаји фабричких

legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most of inflicting it.“

инспектора обилују жалбама о немогућности његовог извођења. Пошто је закон од 1833 остављао капиталистичкој господи слободу да у границама петнаесточасовног периода од $5\frac{1}{2}$ часова изјутра до $8\frac{1}{2}$ часова увече могу сваком „младом лицу“ и сваком „детету“ одређивати да ма у које време започне, прекине и доврши рад од 12 односно 8 часова, и да исто тако различитим лицима одреде различите часове за јело, нанађоше господа ускоро нов „релејни систем“ по коме се радни књи не мењају на одређеним станицама, већ се на релејним станицама стално опет упрежу. Нећемо се даље задржавати на лепоти тога система, пошто се доцније на њ морамо вратити. Али се већ на први поглед види да је он поништавао не само дух читавог фабричког закона, него и само слово његово. Како да фабрички инспектори при оном компликованом књиговодству о сваком поједином детету и сваком младом лицу изнуде законом прописано радно време и да осигурају законом прописане паузе за јело? У многим фабрикама ускоро је опет некажњено процвало старо брутално безакоње. На једном састанку с министром унутрашњих дела (1844) доказали су фабрички инспектори да је свака контрола под новоизмншљеним релејним системом немогућна.¹³⁶ Али су се околности дотле биле јако измениле. Фабрички радници, особито после 1838, узеше Законски предлог о десеточасовном радном дану за своју економску лозинку, а Charter за своју политичку изборну парољу. Чак је и један део фабриканата, који су своје фабрике били уредили саобразно закону од 1833, обасипао парламент претставкама о неморалној „конкуренцији“ „лажне браће“ којима већа дрскост или срећније месне прилике допуштају да газе закон. Уз то, ма да су фабриканти као појединци стално желели да слободно пуне узде старој грамзивости, претставници и политичке вође фабрикантске класе наредише друкчији став и друкчији говор према радницима. Они су започели борбу за укидање Закона о житу, а за победу им је била потребна помоћ радника! Зато они обећаше не само двапут већи комад хлеба, него и усвајање закона о десеточасовном раду за хиљадугодишње царство слободне трговине.¹³⁷ Стога су тим мање смели да се боре против једне мере која је ишла само за стварним спровођењем закона од 1833. Најзад торијевци угрожени у својим најсветијим интересима, земљишној ренти, загрмеше као филантропи које су „срамни поступци“¹³⁸ њихових непријатеља збунили.

¹³⁶ RIF, за 31 октобар 1849, стр. 6.

¹³⁷ RIF, за 31 октобар 1848, стр. 98.

¹³⁸ Лионард Хорнер и званично употребљава израз „nefarious practice“. (RIF, за 31 октобар 1859, стр. 7.)

Тако постаде допунски *Фабрички закон од 7 јуна 1844* који ступи на снагу 10 септембра 1844. Њиме је међу заштићене раднике уведена једна нова категорија, наиме жене преко 18 година. Оне су у сваком погледу изједначене с младим лицима, њихово радно време ограничено је на 12 часова, забрањен им је ноћни рад итд. Први пут, дакле, осетило се законодавство принуђеним да непосредно и званично контролише и рад пунолетних. У фабричком извештају од 1844 до 1845 примећује се иронички: „Није нам познат ни један једини случај да су се одрасле жене потужиле на ово мешање у њихова права.“¹³⁹ Рад деце испод 13 година био је сведен на 6 $\frac{1}{2}$, а под извесним условима на 7 часова дневно.¹⁴⁰

Да би спречио злоупотребе лажног „релејног система“, закон је између осталог прописао и ове важне појединости: „Радни дан деце и младих лица има се рачунати од времена кад ма које дете или младо лице започне изјутра радити у фабрици.“ Према томе, ако на пр. А започне у 8 часова изјутра, а В у 10, ипак се радни дан В-а мора свршити у исти час кад и оног првог. Почетак радног дана мора се означиити каквим јавним часовником, на пр. најближим железничким часовником, према коме се има удесити фабричко звоно. Фабрикант мора окачити у фабрици крупно наштампану објаву с назначењем почетка, краја и одмора радног дана. Деца која почињу рад пре 12 часова у подне не смеју се употребити после 1 час по подне. Поподневна смена мора се, дакле, састојати из друге деце него преподневна. Свима заштићеним радницима мора се дати 1 $\frac{1}{2}$ час за јело у исто доба дана, од тога најмање 1 час пре 3 часа по подне. Деца и млада лица не смеју се употребљавати дуже од 5 часова до 1 час у подне, а да немају бар $\frac{1}{2}$ часа одмора за јело. Деца, млада лица и жене не смеју се за време јела задржавати у фабричким просторијама где се врши ма какав процес рада итд.

Видели смо: Те одредбе које иду у потанкости, које период рада, његове границе и одморе одређују тако војнички једнообразно према ударцу звона, никако нису биле изненадан производ маште парламентарца. Оне су се постепено развиле из прилика, као природни закони модерног начина производње. Што су оне формулисане, што су добиле званично признање и биле проглашене од стране државе, јесте резултат дугих класних борби. Једна од првих њихових последица била је да је пракса подвргла под исте границе и радно време одраслих мушких фабричких радника, пошто је у већини процеса производње неопходна ко-

¹³⁹ RIF, за 30 септембар 1844, стр. 15.

¹⁴⁰ Закон је дозвољавао да се деца запошљавају 10 часова ако не раде сваки дан, већ сваки други. Та је одредба иначе остала безуспешна.

операција (сарадња) деце, младих лица и жена. Стога је, уопште узев, дванаесточасовни радни дан важио опште и једнообразно за време од 1844 до 1847 у свима индустријским гранама на које се фабричко законодавство односило.

Ипак фабриканти не би дозволили овај „напредак“, да нису као отштету добили и један „назад“. На њихов потстицај снизио је Доњи дом *минималну* доб деце која се могу експлоатисати од 9 на 8 година, да би се тако осигурао „*додатак у приливу фабричке деце*“, који капиталу припада по божјим и по људским законима.¹⁴¹

Године 1846 и 1847 чине епоху у економској историји Енглеске. Опозивање закона о житу, укидање увозних царина на памук и друге сировине, проглашење слободне трговине звездом водиљом законодавства! Укратко, настаде хлјадугодишње царство. С друге стране, тих истих година, достигоше чартистички покрет и агитација за десеточасовни радни дан свој врхунац. Они нађоше савезнике у торијевцима који су горели од жеље за осветом. Упркос фанатичном отпору вероломних присталица слободне трговине, с Брајтом и Кобденом на челу, усвоји парламент *законски предлог о десеточасовном раду*, за којим се тако дуго тежило.

Нови фабрички закон од 8 јуна 1847 прописивао је да од 1 јула 1847 има провизорно да ступи на снагу скраћење радног дана „*младих лица*“ (од 13 до 18 година) и свих *радница* на 11 часова, али од 1 маја 1848 има ступити на снагу дефинитивно ограничење на 10 часова. У осталоме закон је био само *додатак ради допуне закона* од 1833 и 1844.

Капитал предузе претходну борбу да би спречио потпуно увођење закона од 1 маја 1848. И, штавише, сами су радници требали да тобоже потстакнути искуством помогну рушење свог сопственог дела. Тренутак је био згодно изабран. „Морамо се сетити да је услед страховите кризе од 1846—47 владала велика беда међу фабричким радницима, пошто су многе фабрике радиле само на скраћено радно време, а друге обуставиле рад. Стога је знатан број радника био у тешком положају, многи у дуговима. Због тога се прилично поуздано могло претпоставити да ће они радо хтети да раде дуже како би изравнали раније губитке, можда исплатили дугове, извадили свој намештај из залагаонице, надокнадили продате ствари, или набавили себи и породици ново одело.“¹⁴² Господа

¹⁴¹ „Пошто би ограничење њиховог радног времена изазвало јаку тражњу (дечије радне снаге), држи се да би нов прилив деце од 8 до 9 година покрио потребу.“ (Исто, стр. 13.)

¹⁴² *RIF*, за 31 октобар 1848, стр. 16.

фабриканти покушаше да природну последицу тих околности појачају општим снижењем најамнина за 10%. То беше као неко свечано отварање нове ере слободне трговине. Затим је дошло још једно снижење за $8\frac{1}{3}\%$ чим је радни дан био скраћен на 11, а за двоструко чим је дефинитивно скраћен на 10 часова. Где год су, дакле, прилике допуштале, најамнине су биле снижене најмање за 25%.¹⁴³ Под овако повољно припремљеним околностима започеше агитовати међу радницима за опозивање закона од 1847. При овоме се није презало ни од каквог средства преваре, завођења и претње, али све узалуд. Што се тиче оно пола тучета молби, у којима су се радници моралн жалити „да их је закон подјармио“, то су на усменом саслушању самн молиоци изјавили да су им потпнси изнуђени. „Они јесу подјармљени, али их подјармљује неко други, а не фабрички закон.“¹⁴⁴ Али кад фабрикантима не пође за руком да раднике науче говорнти у њиховом смислу, нададоше сами тим већу дреку у име радника кроз штампу и парламент. Они денунцираху фабричке инспекторе као неке конвентовске комесаре који су раднике немилосрдно жртвовали својим реформаторским мушицама. И овај маневар пропаде. Фабрички инспектор *Лионард Хорнер* подузе лично и преко својих подинспектора саслушавање многобројних сведока у фабрикама Ланкашира. По прилици око 70% саслушаних радника изјасни се за 10 часова, много мањи проценат за 11, а сасвим незнатна мањина за старих 12 часова.¹⁴⁵

Други маневар извршен „на леп начин“ био је да одрасле мушке раднике натерају да раде 12 до 15 часова, па да се онда та чињеница огласи као најбољи израз врућих жеља пролетера. Али „немилосрдни“ фабрички инспектор *Лионард Хорнер* створи се опет на лицу места. Већина „прековремених“ изјави да би они „много више волели да раде 10 часова за мању најамнину, али да не могу бирати; толики су од њих

¹⁴³ „Установно сам да људима који су примали 10 шил. недељно одбијају 1 шил. на рачун општег снижења најамнине од 10%, а затим 1 шил. и 6 пенса што је радно време скраћено, свега дакле два шил. и 6 пенса; па ипак је већина свему упркос била одлучно за предлог о десеточасоаном радном дану.“ (Исто.)

¹⁴⁴ „Потписујући молбу уједно сам изјавио да чиним нешто рђаво.“ — „Па зашто сте је онда потписали?“ — „Зато што би ме у случају опирања избацили на улицу.“ И известилац додаје: „Молилац се је донста осећао „угњетен“, али не баш од фабричког закона.“ (Исто, стр. 102.)

¹⁴⁵ Исто, стр. 17. У срезу г. Хорнера саслушано је овако 10.270 одраслих мушких радника у 181 фабрици. Њихови искази налазе се у *Додатку* полугодишњем инспекцијском извештају од октобра 1848. Ова саслушања сведока садрже драгоцен материјал и у другом погледу.

без посла, толики су прелци принуђени да раде као прости „pieçers“ (везачи), а ако би се успротивили да раде по дужем радном времену, на њихово би место одмах дошли други, тако да се за њих питање поставља овако: или радити по дужем радном времену или лежати на улици.¹⁴⁶

Претходни ратни поход капитала није успео, и закон о десеточасовном радном дану ступи на снагу 1 маја 1848. Али је за то време неуспех чартистичке партије, чије су вође побацане у тамнице а организације растурене, већ био поколебао самопоуздање енглеске радничке класе. Ускоро затим париска јунска побуна и њено крваво угушење ујединише како у континенталној Европи, тако и у Енглеској, све фракције владајућих класа, земљопоседнике и капиталисте, берзанске курјаке и пиљаре, протекционисте и присталице слободне трговине, владу и опозицију, попове и слободне мислиоце, младе курве и старе калуђернице, под заједничком лозинком: за спасавање својине, религије, породице, друштва! Радничка класа би свугде постављена ван закона, анатемисана, подвргнута под „loi des suspects“ [закон против сумњиваца]. Дакле се господа фабриканти нису морали дуже устручавати. Они се отворено побунише не само против закона о десеточасовном радном дану, већ и против целог законодавства које је од 1833 покушавало да бар донекле обузда „слободно“ исисавање радне снаге. То је био „Proslavery Rebellion“ [побуна сопственика робова] у малом коју су водили више од две године с циничном безобзирношћу и терористичком енергијом; и једно и друго брло је тим јевтиније што је побуњени капиталиста стављао на коцку само кожу својих радника,

Да би се боље разумело ово што ниже износимо, морамо потсетити да су сва три фабричка закона од 1833, 1844 и 1847 били у важности, уколико нису један другог мењали; да ниједан од њих није ограничавао радни дан мушких радника изнад 18 година и да је од 1833 петнаесточасовни период од 5½ часова изјутра до 8½ часова увече остао као законски „дан“, за време кога су млада лица и жене имали да под прописаним условима обављају испрва рад од 12, а доцније од 10 часова.

Фабриканти отпочеше местимичним отпуштањем једног дела, понекад и половине запослених младих лица и радница, и успоставише за одрасле мушке раднике готово заборављени ноћни рад. Закон о десеточасовном радном дану, викали су, не дозвољава им други избор!¹⁴⁷

¹⁴⁶ Исто. Види у више пута споменутом извештају исказе које је сакупио сам Хорнер под бр. 69, 70, 71, 72, 92, 93 и исказе које је забележио подинспектор А. под бр. 51, 52, 58, 59, 62, 70 у Додатку. Чак је и један фабрикант казао истину. Види бр. 14 и 265 у извештају.

¹⁴⁷ RIF, за 31 октобар 1848, стр. 133, 134.

Други се корак тицао законских одмора за јело. Чујмо фабричке инспекторе: „Откако су радни часови сведени на 10, фабриканти тврде, ма да своје гледиште у пракси још не спроводе до крајњих конзеквенција, да ако се на пр. ради од 9 часова изјутра до 7 часова увече, они удовољавају законским прописима дајући 1 час за јело пре 9 часова изјутра и $1/2$ часа после 7 часова увече, дакле $1\frac{1}{2}$ час за јело. У неким случајевима они сад дозвољавају половину или цели час за ручак, али уједно настоје да никако нису дужни да и један део тог $1\frac{1}{2}$ часа дозволе у току десеточасовног радног дана.“¹⁴⁸ Дакле, господа фабриканти су тврдили да до крајности јасне одредбе о паузама за јело у закону од 1844 дозвољавају радницима да једу и пију код своје куће само пре њихова доласка у фабрику и после њихова одласка из фабрике! А зашто радници и не би ручали пре 9 часова изјутра? Али крунски правници решише, ипак, да се прописане паузе за јело „морају давати за време одмора у току стварног радног дана, и да је незаконито гонити људе да раде 10 часова узастопце без прекида од 9 часова изјутра до 7 часова увече.“¹⁴⁹

После ових доброћудних демонстрација начинио је капитал увод у своју буњу кораком који је одговарао слову закона од 1844, који је дакле био легалан.

Додуше, закон од 1844 забрањивао је упошљавање деце од 8 до 13 година после 1 час по подне, ако су била запослена до 12 часова. Али он никако није регулисао шестипочасовни рад деце чије радно време почиње у 12 часова или доцније! Осмогодишња деца могла су дакле, ако почну рад у 12 часова, бити употребљена од 12 до 1, 1 час; од 2 часа до 4 часа после подне, 2 часа, и од 5 часова до $8\frac{1}{2}$ увече, $3\frac{1}{2}$ часа, свега законских $6\frac{1}{2}$ часова! Или још боље. Да би њихову употребу прилагодили раду одраслих мушких радника до $8\frac{1}{2}$ часова увече, било је довољно да их фабриканти не запосле пре 2 часа по подне, а онда су их могли држати у фабрици без прекида до $8\frac{1}{2}$ увече! „И сад се изричито признаје да се у последње време, услед грамзивости фабриканата да раде с машинеријом дуже од 10 часова, завела у Енглеској пракса да се деца оба пола, од 8 до 13 година, после одласка свих младих лица и жена из фабрике остављају да раде сама са одраслим мушкарцима до $8\frac{1}{2}$ часова увече.“¹⁵⁰ Радници и фабрички инспектори протествоваше из хигијенских и моралних разлога. Али капитал одговори:

¹⁴⁸ RIF, за 30 април 1848, стр. 47.

¹⁴⁹ RIF, за 31 октобар 1848, стр. 130.

¹⁵⁰ Исто, стр. 142.

„На моју душу грех! Ја закон, казну
И извршење обвезнице тражим.“

И доиста је, према статистичким подацима изнетим пред Доњи дом 26 јула 1850, упркос свим протестима, 15 јула 1850 било 3.742 детета која су радила на овај начин у 275 фабрика.¹⁵¹ И то је капитала било мало! Његове рисовске очи открише да закон од 1844 не дозвољава петочасовни рад пре подне без одмора од најмање 30 минута за освежење, али да за поподневни рад не прописује ништа. Зато он затражи и доби то задовољство да осмогодишња радничка деца не само издиру за њих непрекидно од 2 до 8¹/₂ часова увече, већ и да гладују!

„Јест, груди његове,
У обвезници пише.“¹⁵²

То што су се, као Шајлок, држали слова закона од 1844, уколико се њиме регулише дечији рад, имало је да фабрикантима само омогући припремање отворене побуне против истог закона уколико се њиме регулише рад „младих лица и жена“. Сетимо се да је главна сврха и садржина овог закона било укндање „лажног релејног система“. Фабриканти отпочеше своју побуну простом изјавом да су одељци закона од 1844 који су забрањивали фабрикантима да произвољно делећи фабрички дан од 15 часова на мање отсеке, произвољно употребљавају млада лица и жене, били „релативно безазлени (comparatively harmless) догод је радио време било ограничено на 12 часова. Под законом о десеточасовном радиом дану они су исподиосива неправда (hardship).“¹⁵³ Стога они сасвим хладно саопштише инспекторима да су се уздигли изнад слова закона, и да ће на своју руку поново увести стари систем.¹⁵⁴ Они тврђаху

¹⁵¹ RIF, за 31 октобар 1850, стр. 5, 6.

¹⁵² Природа капитала остаје иста, било да је он развијеног или неразвијеног облика. У законнику који су власници робова наметнули Новом Мексику непосредно пред почетак америчког грађанског рата стоји ово: „Радник је, уколико је капиталиста купио његову радну снагу, његов (капиталистов) новац.“ („The labourer is his [the capitalist's] money.“) Истог су мишљења били и римски патрицији. Новац који су били узјемли плебејском дужнику претворно се преко његових животних намирница у месо и крв дужника. Стога је то „месо и крв“ било „њихов новац“. Из тога је поникао Закон од десет таблица, достојан Шајлока! Нећемо истраживати да ли је тачна Ленгеова претпоставка да су патрицијски веровници с времена на време приређивали са оне стране Тибера гозбе на којима се служило кувано месо дужника, као ни Даумерова претпоставка о хришћанској тајној вечери.

¹⁵³ RIF, за 30 април 1848, стр. 28.

¹⁵⁴ Тако међу осталима и филантроп Ешворт у своје квекерски одвратном писму Лионарду Хорнеру. (RIF, за 30 април 1849, стр. 4.)

да је то у интересу самих рђаво саветованих радника „да би им се могле платити веће најамнине“. „То је једини могућ план да се под законом о десеточасовном радном дану очува индустријска превласт Велике Британије.“¹⁵⁵ „Под релејним ће системом можда бити тешко откривати неправилности, али шта мари? (what of that?) Зар ће се велики фабрички интерес ове земље третирати као нека подређена ствар само зато да би се фабричким инспекторима и подинспекторима уштедела мало више труда (some little trouble)?“¹⁵⁶

Разуме се, сви ови изговори не помогоше ништа. Фабрички инспектори предузеше кораке код суда. Ускоро је министар унутрашњих послова, *сер Џорџ Греј*, био обасут таквим облаком фабрикантских молба да је једном окружницом од 5 августа 1848 препоручио инспекторима „да углавном не интервенишу због повреде слова закона док се не буде имао доказ да се релејни систем злоупотребљава да би се млада лица и жене нагнали да раде преко 10 часова“. На то је фабрички инспектор *Џ. Стјуарт* дозволио такозвани систем смена за време петнаесточасовног фабричког дана у целој *Шкотској*, где је убрзо процветао на стари начин. Напротив, енглески фабрички инспектори изјавише да министар нема диктаторске моћи да ставља законе ван снаге и наставише са судским прогонима против побуњених власника робова.

Али чему свако излагање пред суд, кад су судови, *county magistrates*,¹⁵⁷ доносили решавајуће пресуде? У тим су судовима господа фабриканти били судије сами себи. Пример: Неки *Ескриц*, фабрикант памука, члан фирме Кершо, Лиз и Комп., предложио је фабричком инспектору свога среза шему релејног система за своју фабрику. Пошто је био одбијен, држао се испрва пасивно. Неколико месеци доцније претстаде градском мировном суду у Стокпорту нека индивидуа по имену *Робинзон*, такође фабрикант памука, па ако не Петко а оно бар сродник *Ескрицов*, оптужен да је увео исти релејни систем који је *Ескриц* био измислио. Заседале су 4 судије, од којих су тројица били фабриканти памука, а на челу им је био исти неизбежни *Ескриц*. *Ескриц* рећи *Робинзону* и онда изјави да оно што је дозвољено *Робинзону* није забрањено ни *Ескрицу*. Ослањајући се на своје пуноважно решење он одмах уведе тај систем у својој властитој фабрици.¹⁵⁸ Већ сам састав тих судова

¹⁵⁵ *RIF*, за 30 април 1848, стр. 134.

¹⁵⁶ Исто, стр. 140.

¹⁵⁷ Ови „county magistrates“, „велики неплаћени“, како их назива *В. Кобет*, јесу неплаћене мировне судије који се узимају међу вићеним људима грофовије. Ово су уствари властеоски судови владајућих класа.

¹⁵⁸ *RIF*, за 30 април 1849, стр. 21, 22. Упор. сличне примере на истом месту, стр. 4, 5.

био је доиста отворена повреда закона.¹⁸⁹ „Ова судска лакрдија“, узвикује фабрички инспектор Хауел, „валије за леком... Или подете закон према овим пресудама, или нека га примењују мање погрешни судови, који ће у свима оваквим случајевима своја решења подешавати према закону. Колико се чезне за плаћеним судијама!“¹⁹⁰

Крунски правници изјавише да је фабрикантско тумачење закона од 1848 бесмислено, али се спасиоци друштва нису дали збунити. „Пошто сам“, извештава Лионард Хорнер, „покушао да помоћу 10 прогона у 7 различних судских срезова изнудим поштовање закона, а само у једном случају био помогнут са стране судија... сматрам да је даље прогоњење због обилажења закона бескорисно. Онај део закона који је био састављен да се створи једнообразност у радном времену... не постоји више у Ланкаширу. Ни ја ни моји подређени чиновници немамо никаква средства да се уверимо да ли се млада лица и жене не запошљавају преко 10 часова у фабрикама с релејним системом... Крајем априла 1849 радило је већ 118 фабрика у моме срезу по том методу, и њихов број у последње време брзо расте. Уопште узев, оне раде сада 13½ часова, од 6 изјутра до 7½ часова увече.“¹⁹¹ Већ децембра 1848 имао је Лионард Хорнер списак од 65 фабриканата и 29 фабричких надзорника који су једногласно изјављивали да под релејним системом никакав систем надзора не може спречити најстраховитији претеран рад.¹⁹² Иста деца и млада лица час се гурају из преднице у ткачницу итд. час се, кроз период од 15 часова, премештају из једне фабрике у другу (shifted).¹⁹³ Како да се врши надзор над системом „који злоупотребљава реч смену да би раднике бескрајно разнолико мешао као карте и сваки дан тако помера часове рада и одмора за различита лица, да једна иста потпуна смена радника никад не ради заједно на истом месту у исто време“!¹⁹⁴

Али без обзира на стварни претеран рад, овај је такозвани *релејни систем* био изрод капиталове фантазије какву *Фурије* никад није премашао у својим хумористичним скицама „*courtes séances*“ [кратким

¹⁸⁹ Чланом 1 и 2 закона издатог под Вилјемом IV, гл. 24, § 10, познатог под именом закона сер Цона Хобхауса, забрањује се сваком власнику преднице или ткачнице, или његову оцу, сину и брату, да врши улогу мировног судије у питањима која се тичу Фабричког закона.

¹⁹⁰ *RIF*, за 30 април 1849.

¹⁹¹ Исто, стр. 5.

¹⁹² *RIF*, за 31 октобар 1849, стр. 6.

¹⁹³ *RIF*, за 30 април 1849, стр. 21.

¹⁹⁴ *RIF*, за 1 децембар 1848, стр. 95

седницама], само што је привлачност рада била претворена у привлачност капитала. Погледајте оне фабрикантске шеме које је добра штампа хвалила као узор „онога што разуми степен брижљивости и метода може да изврши“ („what a reasonable degree of care and method can accomplish“). Радно особље подељено је често пута на 12 до 15 категорија, а ове опет сталио мењају своје саставне делове. За време петнаесточасовног периода фабричког дана привлачио је капитал радника сад за 30 минута, сад за 1 час, а оида га је поново привукао у фабрику и опет избацио из ње, гонећи га тамо-амо у раштрканим комадићима времена, не губећи власти над њим док се не изврши 10 часова рада. Као на позорници, морала су се иста лица једна за другим јављати у различитим сценама различитих чинова. Али као што глумац за време читавог трајања драме припада позорници, тако сада и радници припадају фабрици за време од 15 часова, не рачунајући у то време за долазак и одлазак. Часови одмора претворили се тако у часове принудиног беспосличења који младе раднике терају у крчму, а младе раднице у бордел. Због сваке нове досетке коју је капиталиста свакодневно измишљао да би могао да одржава у кретању своју машинерију 12 или 15 часова не повећавајући радио особље, радници морају да прогутају своје јело час у овом час у оном отпатку времена. За време агитације за десеточасовни радни дан викали су фабриканти да радничка баида подноси петиције очекујући да ће за десеточасовни рад примити дваесточасовну најамину. Сад су они окренули медаљу. Они плаћају десеточасовну најамину за дваесточасовно и петнаесточасовно располагање радном снагом!¹⁰⁵ Тако се пудлица ишчаурила у Мефистофела и тако су фабриканти применили закон о десеточасовиом радиом дану! То беху исте достојанствене присталице слободне трговине који су просузити знали из љубави према човечанству и који су пуних 10 година, за време агитације против закона о житу, израчунавали радицима на пару, како је при слободном увозу жита потпуно довољан десеточасовни рад па да се капиталисте, са средствима енглеске индустрије, обогате.¹⁰⁶

Двогодишња буна капитала би изјад крунисана пресудом једнога од четири највиша суда у Енглеској, *Court of Exchequer* [виши финанси-

¹⁰⁵ Види *RIF*, за 30 април 1849, стр. 6, као и опширно излагање „shifting system“-а [система пребацивања] фабричких инспектора Хауела и Саундерса у *RIF* за 31 октобар 1848. Види и молбу коју је с пролећа 1849 свештенство Аштона и околине упутило краљици против shift system-а.

¹⁰⁶ Упор. на пр. R. H. Greg: *The Factory Question and the Ten Hours Bill*. London 1837.

сијски суд], који је поводом једног случаја, изнетог према њ 8 фебруара 1850, решио да су фабриканти додуше радили противно смислу закона од 1844, али да и сам тај закон садржи извесне речи које га чине бесмисленним. „Овом пресудом био је закон о десеточасовном радном дану укинут.“¹⁶⁷ Маса фабриканата који су дотле још зазирали од примене релејног система за млада лица и раднице, принуђене сада на њ оберучке.¹⁶⁸

Али с том привидно коначном победом капитала наступи одмах и обрт. Радници даваху дотле пасиван, ма да несаломљив и свакодневно обнављан отпор. Сад стадоше протестовати гласним претњама на зборовима у Ланкаширу и Јоркширу. Дакле тобожњи закон о десеточасовном радном дану пука је обмана, парламентарна превара, и никад није ни постојао! Фабрички инспектори хитно извести владу да се класна супротност невероватно заоштрила. Известан део самих фабриканата гунђаше: „Услед противречних решења судија завладало је сасвим абнормално и анархистичко стање. Други закон важи у Јоркширу, други у Ланкаширу, други у некој парохији Ланкашира, други у њеном непосредном суседству. Фабрикант у великим градовима може да обилази закон, док онај на селу не налази довољно потребног особља за релејни систем, а још мање за премештање радника из једне фабрике у другу итд.“ А за капитал, прво право човека јесте једнако право експлоатисања радне снаге.

Под таквим околностима дошло је до компромиса између фабриканата и радника, који је парламент запечатио новим допунским фабричким законом од 5 августа 1850. Радни дан „младих лица и жена“ продужен је за првих пет дана у недељу од 10 на 10 $\frac{1}{2}$ часова, за суботу је скраћен на 7 $\frac{1}{2}$ часова. Рад се мора обавити између 6 часова изјутра и 6 часова увече,¹⁶⁹ са одмором од 1 $\frac{1}{2}$ часа за јело, који се има дати у једно исто време и сходно одредбама од 1844 итд. Тим је једном заувек учињен крај релејног систему.¹⁷⁰ За рад деце остао је на снази закон од 1844.

¹⁶⁷ F. Engels: *Die englische Zehnstundenbill* (у моме часопису *Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*. Aprilheft 1850, стр. 13.) Исти „високи“ суд пронашао је, за време америчког грађанског рата, у закону против наоружавања пиратских бродова зачкољицу којом је тај закон био изврнут у сушту супротност.

¹⁶⁸ RIF, за 30 април 1850.

¹⁶⁹ Зими се може рад обављати између 7 часова изјутра и 7 часова увече.

¹⁷⁰ „Садашњи закон (од 1850) резултат је компромиса којим су се радници одрекли благодати десеточасовног радног дана да би добили предност истовре-

Једна категорија фабриканата осигурала је себи овај пут, каогод и раније, нарочита права на пролетерску децу. То су били *фабриканти свиле*. Године 1833 они су претећи урликали: „ако им се одузме слобода да децу сваке доби гуле 10 часова дневно, њихове ће се фабрике затворити“ („*If the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works*“). Немогуће им је да купе довољан број деце *изнад 13 година*. И они изнудише жељену повластицу. Познијим истраживањем утврдило се да је тај изговор гола лаж,¹⁷¹ што им ипак није сметало да кроз 10 година из крви мале деце, која су ради обављања свога рада морала бити подизана на столице, преду свилу 10 часова дневно.¹⁷² Закон од 1844 „одузео“ им је додуше „слободу“ да децу испод 11 година гуле дуже од $6\frac{1}{2}$ часова, али им је насупрот томе осигурао повластицу да децу између 11 и 13 година гуле 10 часова дневно и укинуо *принудно школовање* прописано за осталу фабричку децу. Сад је то учињено под овим изговором: „*Финоћа ткива* изискује такву *нежност прстију*, да се она може осигурати само раним уласком у фабрику.“¹⁷³ Ради нежних прстију клана су, дакле, цела деца, као рогата марва у јужној Русији ради коже и лоја. Најзад, 1850, повластица која је била дата 1844 ограничена је на фабрике где се уврће и намотава свилен конач, али је ту, као штетна за „слободу“ одузету капиталу, радно време деце од 11 до 13 година повећано од 10 на $10\frac{1}{2}$ часова. Изговор: „Рад у фабрикама свиле лакши је него у другим фабрикама и ни на који начин није тако штетан по здравље.“¹⁷⁴ Званична лекарска истрага потврдила је доцније да је, напротив, „просечна стопа смртности изузетно висока у свиларским срезовима, а да је међу женским делом становништва чак и већа него у памучним срезовима Ланкашира“.¹⁷⁵ Упркос протестима фа-

меног почињања и завршавања рада за оне чији је рад био ограничен“. (*RIF*, за 30 април 1852, стр. 14.)

¹⁷¹ *RIF*, за 30 септембар 1844, стр. 13.

¹⁷² Исто.

¹⁷³ Исто, стр. 20.

¹⁷⁴ *RIF*, за 31 октобар 1861, стр. 26.

¹⁷⁵ Исто, стр. 27. Уопште узев, радничко становништво које је потпадало под фабрички закон веома се поправило у телесном погледу. У томе се слажу изјаве свих лекара, а и властито ме је посматрање у различним периодима о томе уверило. Па ипак, и без обзира на огромну стопу смртности деце у првој години живота, званични извештаји др-а Greenhwa показују неповољно здравствено стање фабричких срезова у поређењу с „пољопривредним срезовима нормалног здравља“. За доказ нека између осталог послужи и следећа табела из његовог извештаја од 1861:

бричких инспектора, који су их понављали свако пола године, траје ова злоупотреба до овог часа.¹⁷⁶

Закон од 1850 претворио је петнаесточасовни период од 5 $\frac{1}{2}$ часова изјутра до 8 $\frac{1}{2}$ увече у дванаесточасовни период од 6 часова изјутра до 6 часова увече, једино за „млада лица и жене“. Дакле не и за децу, која су се још увек могла искоришћавати $\frac{1}{2}$ часа пре почетка и $2\frac{1}{2}$ часа по свршетку тога периода, макар да укупно трајање њихова рада није смело прелазити 6 $\frac{1}{2}$ часова. За време дискусије о закону, фабрички инспектори поднели су парламенту статистику о бестидним злоупотребима те аномалије. Но све узалуд. Задња је мисао била да се, кад дођу године полета, радни дан одраслих радника опет изгура на 15 часова, и то помоћу деце. Искуство наредних трију година показа да такав покушај мора пропасти услед отпора одраслих мушких радника.¹⁷⁷ Стога је закон од 1850 најзад допуњен 1853 забраном „да се деца запошљавају ујутро и увече, пре и после младих лица и жена“. Од тога времена фабрички закон од 1850 регулисао је, с малим изузецима, радни дан свих радника у индустријским гранама које су под њега потпадале.¹⁷⁸

Име среза	Процентна стопа одраслих мушкараца запослених у индустрији	Стопа смртности од плућних болести на сваких 100.000 мушкараца	Процентна стопа одраслих жена запослених у индустрији	Стопа смртности од плућних болести на сваких 100.000 жена	Врста државног законика
Wigan	14,9	598	18,0	644	Пакуи
Blackburn	42,6	708	34,9	734	Чеша, мунд
Hallifax	37,3	547	20,4	584	"Салва"
Bradford	41,9	611	30,0	608	"
Macclisfield	31,0	691	26,0	804	Лончарија
Leak	14,9	588	17,2	705	"
Stoke-upon-Trent	36,8	721	19,8	685	"
Woolstanton	30,4	726	13,9	727	"
3 здравих пољопривредних срезова	—	305	—	340	—

¹⁷⁶ Познато је с колико су се мало воље енглеске „присталице слободне трговине“ одрекли заштитне царине за мауфактуру свиле. Наместо заштите против увоза из Француске дошла је сад незаштићеност енглеске фабричке деце.

¹⁷⁷ *RIF*, за 30 април 1853, стр. 31.

¹⁷⁸ За време сјајних година енглеске памучне индустрије, 1859 и 1860, покушаше неки фабриканти да мзмцем високих надница придобију одрасле раднике за продужење радног дана. Радници на ручној и на механичкој предилци учинише томе крај претстанком коју су упутили послодавцима и у којој се поред осталог каже: „Искрено говорећи, наш нам је живот на терету, и догод за фабрику будемо везани готово два дана недељно (20 часова) дуже од осталих радника, осећајемо се као хелоти у овој земљи, и сами себи пребацујемо да овековечујемо систем који и нама и нашем потомству шкоди телесно и морално. Тога ради ми вам с поштовањем изјављујемо дв од нове године нећемо радити ни минута преко 60 часова недељно, од 6 до 6, по одбитку 1 $\frac{1}{2}$ часа за законске одморе.“ (*RIF*, за 30 април 1860, стр. 30.)

Од доношења првог фабричког закона било је дотле прошло пола века.¹⁷⁹

Изван своје првобитне сфере захватило је законодавство најпре са „*Printworks' Act*“ (законом о штампаријама катуна итд.) од 1845. Како је нерадо капитал допустио ову нову „екстраваганцију“, види се из сваког ретка тога закона! Он ограничава радни дан за децу од 8 до 13 година и жене на 16 часова, између 6 часова изјутра и 10 часова увече, без икаквих законских одмора за јело. Он допушта да се мушки радници изнад 13 годнна по милој вољи гуле дан и ноћ.¹⁸⁰ Он је парламентарно недоношче.¹⁸¹

Па ипак је начело победило кад је победило у крупним индустријским гранама, које су својствена творевина модерног начина производње. Њихов чудесан развнтак од 1853 до 1860, упоредо с телесним и моралним препородом фабричких радника, пада и слепцу у очи. Самн фабриканти, од којих су педесетогодишњим грађанским ратом корак по корак извојеване законске границе и правила за радни дан, хвалсаво указиваху на контраст с још „слободним“ подручјем експлоатације.¹⁸² Сад фарисеји „политичке економије“ прогласише да је увиђање нужности законског регулисања радног дана карактеристична нова тековина њихове „науке“.¹⁸³ Лако је разумети да је сад, пошто су се фабрички магнати покорили и измирли с неизбежним, отпорна снага радничке класе расла с бројем њених савезника у друштвеним слојевима који нису били непосредно заинтересовани. Отуда релативно брз напредак од 1860.

Фарбаре (бојадисаонице) и бељаре¹⁸⁴ биле су 1860 подвргнуте под фабрички закон од 1850, фабрикне чипака и чарапа 1861. Услед првог

¹⁷⁹ О средствима која редакција овога закона пружа за његово гажење упореди Парламентарни извештај: *Factories Regulation Acts* (од 9 августа 1859) и у њему: Leonhard Horner: „Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent.“

¹⁸⁰ „У моје срезу, за протекло пола године (1857), деца од 8 година па навише диринчила су уствари од 6 часова изјутра до 9 часова увече.“ (*RIF*, за 31 октобар 1857, стр. 39.)

¹⁸¹ „Закон о штампаријама катуна (*Printworks' Act*) сматра се као неуспео, како у погледу васпитних, тако и у погледу заштитних мера.“ (*RIF*, за 31 октобар 1862, стр. 52.)

¹⁸² Тако на пр. *Е. Потер* у писму „*Тајмсу*“, од 24 марта 1863. „*Тајмс*“ га потсећа на буну фабриканата против закона о десеточасовном радном дану.

¹⁸³ Између осталих и г. *В. Њумарч*, сарадник и издавач Туковог дела: *History of Prices*. Да ли је кукавичко попуштање јавном мишљењу научни напредак?

¹⁸⁴ Закон о бељарама и фарбарама, који је донет 1860, прописује да се радни дан од 1 августа 1861 привремено снижава на 12, а од 1 августа 1862 коначно на 10 часова, тј. на 10¼ часова за обичне радне дане и 7¼ часова за суботе. Али кад је наступила зла годнна 1862, стара се игра поновила. Господа фабриканти упу-

извештаја „комисије за проучавање улошљавања деце“ (1863) задеси иста судбина и радионице свих роба од глине (не само лончарице), радионице шибница, капсли, патрона, фабрике талета, радионице за стрижење памучног сомота (*fustian cutting*) и многобројне радње који су били скупљени под изразом „finishing“ (последње дотеривање). Год. 1863 стављена су „предузећа за бељење на слободном ваздуху“¹⁸⁵ и пекарнице под посебне законе; између осталог, први забрањују ноћни рад деце, младих лица и жена (од 8 часова увече до 6 часова најутра); а други запошљавање пекарских помоћника испод 18 година између 9 часова

тише парламенту молбу да за још једну годину дозволи дванаесточасовно запошљавање младих лица и жена... „При садашњем стању послова (у доба памучне кризе) било би по раднике веома корисно да им се дозволи да раде 12 часова дневно и да тако истерају што већу надницу... Већ је било успело да у Доњем дому буде поднет законски предлог у томе смислу. Он је прошао због агитације радника у шкотским бељарама.“ (*RIF*, за 31 октобар 1862, стр. 14, 15.) Поражен овако од самих радника, у чије је име тобож говорио, капитал је помоћу државничких наочара открио да је и закон од 1860 г. пун двосмислица као и сви закони о „заштити рада“ и да му ове омогућују да раднике на пресовању сукна и апретури („calenderers“ и „finishers“) исклучи на заштите закона. Енглеско судство, увек верна слуга капитала, санкционисало је ову ситијализу претудом *Common Pleas*-а [грађанског суда]. „Ово је изазвало међу радницима велико незадовољство и за жаљење је да је јасна намера законодавчева осујећена под изговором да је нека реч била нејасно дефинисана.“ (Исто, стр. 18.)

¹⁸⁵ Власници „бељара на отвореном пољу“ изврдали су прописе закона од 1860 о „бељарама“ помоћу лажн да они жене ноћу не запошљавају. Фабрички инспектори разголитише ову лаж, а у исто време и радничке петиције лишише парламент његових претстава пучних пољске свежине и мириса о бељарама на отвореном пољу. У тим зрачним бељарама употребљаване су сушионице загреване од 32° до 38° Целзиуса, а у њима су поглавито радиле девојке. „Cooling“ (расхладити се) технички је израз за повремено излагање из сушионице на чист ваздух. „Петнаест девојака у сушионицама, врућина од 27° до 32° С за ламено платно, 38° С и више за батист. Дванаест девојчица гладе и слажу (батист итд.) у малој соби, отприлике 10 стопа у квадрату, у средини које се налази ватворена пећ. Девојчице стоје око пећи из које бије страховита јара и брзо суши батист за оне које га гладе. Број радних часова за ове „руке“ неограничен је. Кад има посла, раде оне много дана узастопце до 9 или 12 часова ноћу.“ (*RIF*, за октобар 1862, стр. 56.) Неки лекар изјавио је: „Предузеће не дозвољава посабие часове за расхлађивање, али кад температура постане неподносива или се руке радница испрљају од зноја, допушта им се да изађу на који минут... Искуство које сам стекао лечећи болести ових радница присиљава ме да констатујем, да њихово здравствено стање стоји много ниже од здравственог стања памучних преља (док их је капитал у својим молбама парламенту насликао у Рубensoвом маниру као здраве и прездраве!). Најкарактеристичније њихове болести јесу: сушица, бронхитис, болести материце, хистерија у најужаснијем облику и реуматизам. По мом мишљењу, све су ове болести проузроковане, посредно или непосредно, претерано загрејаним ваздухом радионица у којима раде и немањем довољно топла одеда које би их, зимских месеци, заштитило од хладне и влажне атмосфере кад се враћају с рада.“ (Исто,

увече и 5 часова изјутра. На касније предлоге поменуте комисије, који прете да одузму „слободу“ свима важнијим енглеским индустријским гранама, изузев земљораду, рударству и саобраћају, још ћемо се вратити.^{185a}

7. Борба за нормални радни дан. Реакција енглеског фабричког законодавства на друге земље

Читалац се сећа да је, кад апстрахујемо од сваког преображаја самог начина производње који може да произиђе из потчињавања рада под капитал, *произвођење вишка вредности*, или добијање вишка рада специфични садржај и сврха капиталистичке производње. Он се сећа да са досад развијене тачке гледишта само самосталан и према томе законски пунолетан радник склапа уговор с капиталистом као продавац своје робе. Што онда у нашој историјској скици главну улогу игра с једне стране модерна индустрија, а с друге рад телесно и правно недораслих, јесте стога што смо у првој гледали само нарочиту област, а у другоме само нарочито снажан пример за исисавање рада. Не захватајући унапред у доцнија излагања, можемо из самог склопа историјских чињеница извести ово:

Прво: Оне индустрије које су прво биле револуционисане водом, паром и машинеријом, те прве творевине модерног начина производње, предонице и ткачнице памука, вуне, лана и свиле, биле су прве које су задовољиле нагон капитала за безмерним и безобзирним продуживањем радног дана. Промењени начин материјалне производње и њему одговарајући друштвени односи произвођача¹⁸⁶ рађају најпре безмерна претеривања, а затим, насупрот томе, изазивају друштвену контролу, која законским путем ограничава, уређује и униформише радни дан с његовим

стр. 56, 57.) О закону од 1863, који је накнадно био донесен упркос отпору веселих „бељара на отвореном пољу“, кажу фабрички инспектори: „Овај закон није промашио само у погледу заштите радника коју изгледа да пружа... ов је тако формулисан да заштита ступа на снагу тек кад жене и деца буду на раду затечени после 8 часова увече, па и за ово је прописани начин доказивања тако одређен да тешко долази до кажњавања.“ (Исто, стр. 52.) „Као дело учињено у човечне и васпитне сврхе, он је у свему потпуно промашио. Тешко се може назвати човечним то што се женама и деци дозвољава, или, што је једно исто, што се приморавају да раде на дан 14 па и више часова, без пауза за јело или с паузама, како где већ буде, без ограничења доби, без разлике пола и без обзира на друштвене навике породица из околине у којој се бељаре налазе.“ (RIF, за 30 април 1863, стр. 40.)

^{185a} (Примедба уз друго издање.) Од 1866 г., кад сам писао горњи текст, наступила је нова реакција.

¹⁸⁶ „Држање и једне и друге класе (капиталистичке и радничке) резултат је прилика у којима се свака од њих налази.“ (RIF, за 31 октобар 1848, стр. 113.)

одмором. Стога се та контрола за време прве половине 19 века јавља само у облику изнимних закона.¹⁸⁷ Чим је она освојила област на којој је нови начин производње настао, показало се да су у међувремену потпале под прави фабрички режим не само многе друге гране производње, већ да су и мануфактуре с више или мање застарелим начином рада, као лончарнице, стакларе итд., старомодни занати, као пекарски посао, и најзад сам раштркани тзв. кућни рад, као израда клинаца итд.,¹⁸⁸ већ одавно потпали под капиталистичку експлоатацију баш колико и фабрике. Стога је законодавство принуђено да се постепено ослободи карактера изузетности, или да, у земљама где се као у Енглеској поступа по римској казуистици [од случаја до случаја], по вољи прогласи фабриком (factory) коју било кућу у којој се ради.¹⁸⁹

Друго: Историја регулисавања радног дана у неким гранама производње, у другима борба која се за то регулисање још води, очигледан су доказ да појединачан радник, радник као „слободан“ продавац своје радне снаге безотпорно подлеже кад капиталистичка производња достигне извештан степен зрелости. Зато је установљивање нормалног радног дана производ дуготрајног, више или мање отвореног грађанског рата између капиталистичке класе и радничке класе. Каогод што борба започиње на терену модерне индустрије, тако се она и одиграва најпре у њеном завичају, у Енглеској.¹⁹⁰ Енглески фабрички радници били су први борци не само енглеске већ уопште модерне радничке класе, као

¹⁸⁷ „Професије, на које су се ограничења односила, биле су у вези с израдом текстилне робе помоћу парне и водене снаге. Свака грана рада морала је испуњавати два услова да би се на њу могла применити фабричка инспекција: употреба парне и водене снаге и прерађивање одређених тканна.“ (RIF, за 31 октобар 1864, стр. 8.)

¹⁸⁸ Ванредно богат материјал о стању те такозване кућне индустрије налази се у извештајима *Children's Employment Commission*.

¹⁸⁹ „Закони донети у последњој сесији (1864)... обухватају многе гране рада које се по начину рада јако разликују. Да би неко предузеће законски било означено као фабрика, није више нужан предуслов да за погон машина радница употребљава механичку снагу.“ (RIF, за 31 октобар 1864, стр. 8.)

¹⁹⁰ У Белгији, томе рају европског либерализма, нема ни трага овом покрету. Чак и у њеним угљенокопима и металним рудницима експлоатишу се радници оба пола и свих доби потпуно „слободно“ како у погледу дужине радног дана, тако и у погледу периода рада. Ту на 1.000 лица долази 733 мушкарца, 88 жена, 135 дечака и 44 девојчице испод 16 година. Код високих пећн итд. долази на сваку 1.000: 668 мушкараца, 149 жена, 98 дечака и 85 девојчица испод 16 година. Уз то је још и најамнина ниска, а експлоатација одраслих и неодраслих радника страховита; просечна надница износи 2 шил. и 8 пенса за мушкарце, 1 шил. и 8 пенса за жене, 1 шил. и 2½ пенса за дечаке. Али је зато Белгија 1863 готово удвостручила количину и вредност извоза угљена, железа итд. према извозу од 1850.

што су и њихови теоретичари први бацили рукавицу теорији капитала.¹⁹¹ Зато филозоф фабрике Јур жигоше као неизгладиву срамоту енглеске радничке класе што је на својој застави исписала лозинку „робовање фабричким законима“, противно капиталу који се мушки бори за „потпуну слободу рада“.¹⁹²

Француска полако рамље за Енглеском. Требало је да дође Фебруарска револуција да се роди закон о дванаесточасовном радном дану,¹⁹³ који има много више недостатака него његов енглески оригинал. Упркос томе револуционарни француски метод показао је своје особене предности. Једним махом он диктује свима радионицама и фабрикама без разлике исту границу радног дана, док енглеско законодавство против воље попушта притиску прилика сад на овој, сад на оној тачки, и налази се на најбољем путу да донесе на свет какав нов правнички хаос.¹⁹⁴ С друге стране француски закон прокламује у начелу оно за што се у Енглеској

¹⁹¹ Кад је Роберт Овен, у почетку друге деценије овога века, не само теоретски заступао нужност ограничавања радног дана, већ и стварно увео десеточасовни радни дан у својој фабрици у Њу Ланарку [Шкотска], исмејавано је то као комунистичка утопија, а тако исто и његово „спајање производног рада с васпитавањем деце“ и радничка задругарска предузећа која је он створио. Данас је прва утопијв фабрички закон, друга фигурира као званична фраза у свим „Фабричким законима“, а трећа штавише служи за прикривање реакционарних обмана.

¹⁹² Ure (Француски превод): *Philosophie des Manufactures*. Paris 1836, св. II, стр. 39, 40, 67, 77, итд.

¹⁹³ У извештају Интернационалног статистичког конгреса у Паризу 1855 стоји између осталог: „Француски закон, који трајање дневног рада у фабрикама и радионицама ограничава на 12 часова, не одређује тачне границе између којих би се овај рад кретао (периоде), прописујући само за дечији рад период од 5 часова изјутра до 9 часова увече. Стога се један део фабриканата служи правом које им ово кобио ћутање даје, те раде без прекида, из дана у дан изузев можда недељом. У ту сврху они употребљавају две смене радника, од којих ниједна не проводи у радионици више од 12 часова, али посао у предузећу траје дан и ноћ. Закон је задовољен, али да ли је и човечност?“ Поред „разорног утицаја ноћног рада на људски организам“ подвлачи се и „убитачни утицај тога што радници оба пола раде ноћу заједно у слабо осветљеним радионицама“.

¹⁹⁴ „У моме срезу, на пр. у зградама које припадају једној истој фабрици, један је исти фабрикант бељар и фарбар подвргнути „Закону о бељарама и фарбарама“, штампар подвргнути „Закону о штампаријама катуна“, и „апретер“ подвргнути „Фабричком закону.“ (Report of Mr. Baker у RIF, аа 31 октобар 1861, стр. 20.) Пошто је набројао неједнаке одредбе тих закона и компликације које из тог произлазе, каже г. Бејкер: „Види се колико тешко мора бити обезбедити извршење ова три закона ако власник фабрике хоће да их обилази.“ Али су господи правницима овим обезбеђени процеси.

борба води само у име деце, неодраслих и жена и што се тек отскора захтева као опште право.¹⁸⁵

У Сједињеним Државама Северне Америке био је кочен сваки самосталан раднички покрет догод је у једном делу републике било наказе од ропства. Радник беле коже не може се ослободити тамо где радник црне коже носи жиг ропства. Али из смрти ропства одмах је изникао изнова подмлађен живот. Први плод грађанског рата била је агитација за осмочасовни радни дан, која се страховитом брзином рашири од Атланског до Тихог Океана, од Нове Енглеске до Калифорније. Општи раднички конгрес у Балтимору (16 августа 1866) проглашује: „Први и велики захтев садашњице, да би се рад ове земље ослободио од капиталистичког ропства, јесте доношење закона по коме би 8 часова имало да буде нормалан радни дан у свима државама америчке Уније. Ми смо решени да заложимо сву своју моћ ради постизања тог славног резултата.“¹⁸⁶ Истовремено је (почетком септембра 1866) „Међународни раднички конгрес“ [Конгрес Прве Интернационале] у Женеви закључио на предлог лондонског Генералног већа: „Ми објављујемо да је ограничење радног дана један од претходних услова без којег сва остала настојања око ослобођења морају пропасти... Ми предлажемо 8 часова рада као законску границу радног дана.“

Тако је раднички покрет, понижававши инстинктивно на обадве стране Атланског Океана из самих односа производње, потврдио речи енглеског фабричког инспектора Р. Ц. Саундерса: „Даљи кораци у сврху друштвене реформе не могу се предузимати са изгледом на успех, ако се претходно не ограничи радни дан и ако придржавање његових прописаних граница не буде строго принудно.“¹⁸⁷

Мора се признати да наш радник излази из процеса производње друкчији него што у њега улази. На тржишту он се појавно као власник

¹⁸⁵ Најзад фабрички инспектори налазе смелости да кажу: „Ови приговори (капитала против законског ограничавања радног времена) морају пасти пред вишим начелом права рада... Долази време кад престаје фабрикантово право на рад његова радника и кад он сам постаје господар свога времена, чак и кад се не ради о потпуној исцрпености.“ (RIF, за 31 октобар 1862, стр. 54.)

¹⁸⁶ „Ми, радници из Данкерка, изјављујемо да је дужна радног дана, какву тражи данашњи систем, превелика и да раднику не оставља времена за одмор и размишљање, да га баца у подложништво које је само мало боље од ропства („a condition of servitude but little better than slavery“). Стога смо закључили да је за један радни дан довољно 8 часова и да се законом мора признати као довољно; да позирамо у помоћ штампу, ту моћну полугу... и да све који имају ту помоћ откажу смирамо непријатељима реформе рада и радничких права.“ (Закључци радника у Данкерку, државн Ђујорк, 1866.)

¹⁸⁷ RIF, за октобар 1848, стр. 112.

робе „радне снаге“ према власницима других роба, као власник робе према власнику робе. Уговор, којим он своју радну снагу продаје капиталисти, доказује такође црно на бело да он собом слободно располаже. После свршене трговине открива се да он „није био слободан агент“, да је време, које му је расположиво за продају његове радне снаге, време за које је он принуђен да је продаје,¹⁹⁸ да га уствари његова пијавица не пушта „догод се иједан мишић, иједна тетива, иједна кап крви може искористити“.¹⁹⁹ За одбрану од „змије њихових мука“ [Х. Хајне] радници морају да збију своје редове и да као класа извојују државни закон, надмоћну друштвену препреку, која ће чак и њих саме спречавати да добровољним уговорима с капиталом продају себе и свој пород у смрт и ropство.²⁰⁰ Наместо гиздавог каталога „неотуђивих човекових права“ ступа скромна *Magna Charta* законски ограниченог радног дана, који „најзад јасно показује кад се свршава време које радник продаје, а кад почиње време које припада самом њему“.²⁰¹ *Quantum mutatus ab illo!* [Каква огромна промена!]

¹⁹⁸ „Уосталом ови су поступци (на пр. маневри капитала од 1848 до 1850) пружили необориве доказе да су лажне оне толико понављане тврдње, како радницима заштита није потребна, већ да их треба сматрати као потпуно слободне у располагању једином својном коју имају, радом својих руку и знојем свога чела.“ (RIF, за 30 април 1850, стр. 45.) „Слободан рад, ако се уопште може овако назвати, потребује чак и у слободној земљи заштиту снажне руке и закона.“ (RIF, за 31 октобар 1864, стр. 34.) „Дозволити, а то значи исто што и силити... радити 14 часова на дан са или без одмора за јело итд.“ (RIF, за 30 април 1863, стр. 40.)

¹⁹⁹ Фридрих Енгелс: *Положај радничке класе у Енглеској*, стр. 5.

²⁰⁰ Закон о десеточасовном радном времену „спасао је у индустријским границама, које је обухватио, раднике од потпуне дегенерације и заштитио их је у здравственом погледу.“ (RIF, за 31 октобар 1859, стр. 47.) „Капитал (у фабрикама) не може никад да одржава машинерију у кретању преко извесног ограниченог временског периода, а да то не нашкоди запосленим радницима, како у погледу здравља, тако и у погледу морала; а они нису кадри да се сами заштите.“ (Исто, стр. 8.)

²⁰¹ „Још је већа благодат у томе што је најзад повучена јасна граница између оног радничког времена које припада њему самом и онога које припада његовом послодавцу. Сада радник зна кад се свршава време које он продаје, а кад почиње време које њему самом припада, и пошто ово унапред тачно зна, кадар је да унапред располаже сопственим својим минутима за сопствене своје циљеве.“ (Исто, стр. 52.) „Учинив тако раднике господарима сопственог свог времена, фабрички закони дали су им моралне енергије која их припрема за евентуално вршење политичких права.“ (Исто, стр. 47.) С отменом иронијом и врло опреаним изразима фабрички инспектори наговештавају да садашњи закон о десеточасовном радном дану у неку руку ослобођава и капиталисте од природне бруталности коју имају као пуко оличење капитала, и да им је дао времена да се мало „образују“. Раније су „фабриканти имали времена само за новчане послове, а слуге само за рад.“ (Исто, стр. 48.)

ГЛАВА ДЕВЕТА

СТОПА И МАСА ВИШКА ВРЕДНОСТИ

Као и досад, тако се и у овој глави претпоставља да је *вредност радне снаге*, дакле за репродуковање или одржавање радне снаге потребни део радног дана, дата постојана величина.

Пошто се учини та претпоставка, онда је са стопом дата уједно и маса вишка вредности коју појединачни радник пружа капиталисти у одређеном периоду времена. На пример, ако потребни рад износи дневно 6 часова, а ови се изражавају количином злата од 3 шилинга = 1 талир, онда је 1 талир дневна вредност једне радне снаге, или капитал-вредност предујмљена у најмњење једне радне снаге. Ако стопа вишка вредности износи 100%, онда ће овај променљиви капитал од 1 талира производити масу вишка вредности од 1 талира, тј. радник ће дневно давати масу вишка рада од 6 часова.

Али променљиви капитал је новчани израз целокупне вредности свих радних снага које капиталиста једновремено употребљава. Његова вредност једнака је, дакле, просечној вредности једне радне снаге пута број употребљених радних снага. Кад је, дакле, вредност радне снаге позната, онда величина променљивог капитала стоји у управној сразмери према броју истовремено запослених радника. Ако је дневна вредност једне радне снаге = 1 талир, онда се мора предујмити 100 или n талира капитала, да би се дневно експлоатисало 100 или n радних снага.

Исто тако: буде ли променљиви капитал од 1 талира, који претставља дневну вредност једне радне снаге, дневно производи 1 талир вишка вредности, онда ће променљиви капитал од 100 талира производити дневно 100 талира вишка вредности, а капитал од n талира дневно вишак вредности од 1 талир $\times n$. Дакле, маса произведеног вишка вредности равна је вишку вредности што га даје ради даи појединачног радника пута број употребљених радника. Али пошто осим тога, кад је вредност радне снаге позната, масу вишка вредности коју поједини радник производи одређује стопа вишка вредности, другим речима однос радникова вишка рада према његовом потребиоу раду, то излази овај први закон: *Маса вишка вредности коју ствара неки променљиви капитал једнака је величини тог предујмљеног променљивог капитала пута стопа вишка вредности; или одређена је сложеним односом између броја радних снага које је даи капиталиста истовремено експлоатише и степена експлоатације поједине радне снаге.*

Будемо ли, дакле, са V означили масу вишка вредности, са v вишак вредности који један радник даје просечно иа даи, са pr променљиви капитал који се дневно предујмљује у куповање једне радне снаге, са

Пр целокупну суму променљивог капитала, са p_c вредност једне просечне радне снаге, са $\frac{p'}{p}$ ($\frac{\text{вишак рада}}{\text{потребан рад}}$) степен њеног експлоатисања, а са n број употребљених радника, онда ћемо добити:

$$B = \begin{cases} \frac{v}{np} \times Pp \\ p_c \times \frac{p'}{p} \times n \end{cases}$$

Ми стално претпостављамо не само да је вредност једне просечне радне снаге постојана, него и да су радници које капиталиста употребљава сведени на просечне раднике. Има изузетних случајева, где произведени вишак вредности не расте сразмерно броју експлоатисаних радника, али онда ни вредност радне снаге није више постојана.

У производњи неке одређене масе вишка вредности може се због тога опадање једног чиниоца надокнадити порастом другог. Смањи ли се променљиви капитал, а једновремено се у истој сразмери повиси стопа вишка вредности, маса произведеног вишка вредности неће се променити. Ако, под ранијим претпоставкама, капиталиста мора да предујми 100 талира да би на дан експлоатисао 100 радника, и ако стопа вишка вредности износи 50%, онда овај променљиви капитал од 100 талира даје вишак вредности од 50 талира, или од 100×3 радна часа. Ако се стопа вишка вредности удвостручи, или се радни дан уместо од 6 на 9 продужи од 6 на 12 часова, онда ће и за половину смањени променљиви капитал од 50 талира дати вишак вредности од 50 талира или од 50×6 радних часова. Смањивање променљивог капитала може се, дакле, изравнати сразмерним увећањем степена експлоатисања радне снаге, или опадање броја уполсених радника изравнава се сразмерним продужењем радног дана. У извесним границама, дакле, капитал може да исцеди више рада, а да не мора увећавати број уполсених радника.²⁰² Обрнуто, опадање стопе вишка вредности оставља масу произведеног вишка вредности непромењену, ако сразмерно порасте величина променљивог капитала или број уполсених радника.

Међутим, *накнађивање* броја радника, или величине променљивог капитала, повећавањем стопе вишка вредности, или продуживањем радног дана, наилази на непремостиве препреке. Макар колика да је вредност радне снаге, дакле било да радно време потребно за одржање радника износи 2 или 10 часова, целокупна вредност коју радник може да производи из дана у дан увек је мања од вредности у којој су се опред-

²⁰² Овај основни закон изгледа да је непознат господи из вулгарне економије. Тв наопаки Архимеди мисле да су у одређивању тржишних цена рада помоћу тражње и понуде нашли тачку, не да свет дигну из стојера, него да га зауставе.

метила 24 радна часа, мања је на пр. од 12 шилинга или 4 талира ако је то новчанн израз од 24 опредмењена радна часа. Под нашом ранијом претпоставком, по којој се изискује 6 радних часова дневно да се репродукује сама радна снага или да се надокнади капитал-вредност предујмљена у њену куповину, променљив капитал од 500 талира, који упушљава 500 радника уз 100% стопу вишка вредности, или уз радни дан од 12 часова, производи дневно *вишак вредности* од 500 талира, или 6×500 радних часова. Неки капитал од 100 талира, који употребљава 100 радника дневно уз 200-процентну стопу вишка вредности, или уз радни дан од 18 часова, производи *масу вишка вредности* од само 200 талира или 12×100 радних часова. Целокупна вредност коју он производи, еквивалент предујмљеног променљивог капитала плус вишак вредности, не може *никад* док се овако ради, достићи на дан суму од 400 талира или од 24×100 радних часова. *Апсолутна граница просечног радног дана*, који је по природи мањи од 24 часа, сачињава апсолутну границу за *накнађивање смањеног променљивог капитала повећаном стопом вишка вредности, или смањеног броја експлоатисаних радника повећаним степеном експлоатације радне снаге*. Овај други закон, тако очигледан, важан је за објашњавање многих појава које потичу из тенденције капитала, коју ћемо касније изложити, да колико је год више могуће редуцира број радника које запошљава или свој променљиви саставни део преобраћен у радну снагу, противречно својој другој тенденцији да производи што је могуће већу *масу вишка вредности*. И обрнуто. Ако порасте маса употребљених радних снага, или величина променљивог капитала, али не сразмерно смањењу стопе вишка вредности, онда *опада маса произведеног вишка вредности*.

Из тога што *масу произведеног вишка вредности* одређују два чиниоца: стопа вишка вредности и величина предујмљеног променљивог капитала, потиче још један, трећи закон. Кад је дата стопа вишка вредности, или степен експлоатације радне снаге, и дата вредност радне снаге или величина *потребног радног времена*, само се по себи разуме да је *маса произведене вредности и вишка вредности* уколико већа *уколико је већи променљиви капитал*. Ако је дата *граница радног дана*, исто тако и граница његовог *потребног саставног дела*, онда маса вредности и вишка вредности коју производи поједини капиталиста очигледно зависи искључиво од *месе рада* коју он покреће. А ова, под датим претпоставкама, зависи од *месе радне снаге или броја радника* које он експлоатише, а овај број је са своје стране одређен *величином променљивог капитала* који је он предујмио. Кад је дата *стопа вишка вредности* и кад је дата *вредност радне снаге*, маса произведеног вишка вредности стоје у *управној сразмери* према величинама предујмљених променљивих капитала. Али ми знамо да капиталиста дели свој капитал на два дела. Један део

предујмљује он у средствима за производњу. То је постојани део његова капитала. Други део преобраћа у живу радну снагу. Овај део сачињава његов променљиви капитал. На основици истог начина производње долази у различним гранама производње до различите поделе капитала на постојани и на променљиви саставни део. У оквиру једне исте гране производње овај се однос мења кад се промени техничка основица и друштвена комбинација процеса производње. Али ма како била извршена подела неког датог капитала на постојани и променљиви део, било да се променљиви део односи према постојаном као 1 : 2, као 1 : 10, или као 1 : x , то ничим неће такнути у горе постављени закон, јер се према нашој ранијој анализи вредност постојаног капитала додуше поново јавља у вредности производа, али не улази у новостворену произведену вредност. Наравно, да се употреби 1.000 прелаца, потребно је више сировина, вретена итд. него да их се употреби 100. Али се вредност тих накнадних средстава за производњу може дизати, падати, остати једнака, може бити велика или мала, она ће остати без икаква утицаја на процес оплођавања вредности радних снага које их покрећу. Закон који смо горе констатовали узима дакле овај облик: *Кад је дата вредност радне снаге и кад је степен њене експлоатације једнак, онда масе вредности и вишка вредности које разни капитали производе стоје у управној сразмери према величинама променљивих саставних делова ових капитала, тј. њихових саставних делова преобраћених у живу радну снагу.*

Јасно је да овај закон противречи сваком искуству које се заснива на спољашњем виду појава. Свако зна да фабрикант пређе, који, кад се израчунају процентуални делови целокупног примењеног капитала, употребљава релативно много постојаног, а мало променљивог капитала, ипак због тога не упљачка мање добити, или вишка вредности, од каквог пекара који покреће релативно много променљивог, а мало постојаног капитала. За решење ове привидне противречности потребни су још многи средњи чланови, као што са становишта елементарне алгебре треба многих средњих чланова да се разуме да $\frac{0}{0}$ може да претставља неку стварну величину. Макар да класична економија никад није формулисала овај закон, она га се инстинктивно придржава, јер је он нужна последица самог закона вредности. Она покушава да га на силу прављеном апстракцијом спасе од противречности које појава показује. Доцније²⁰³ ћемо видети како се Рикардова школа спотакла о овај камен спотицања. Вулгарна економија, која се „доиста ничему није научила“, устаје и овде, као и свугде иначе, против закона појаве, ослањајући се на спољашњи изглед. Противно Спинози она држи да је „незнање довољан разлог“.

²⁰³ Ближе о овоме у „Четвртој књизи“.

Рад који целокупни капитал неког друштва покреће из дана у дан може се сматрати као један једини радни дан. Ако број радника износи на пр. један милион, а просечни радни дан једног радника 10 часова, онда се друштвени радни дан састоји из 10 милиона часова. Кад је дужина овог радног дана дата, па било да је његове границе повукла природа или друштво, може се маса вишка вредности повећавати само повећавањем броја радника, тј. радничког становништва. Растење становништва чини овде математичку границу за производње вишка вредности од стране целокупног друштвеног капитала. И обрнуто. Кад је дата величина становништва, онда ту границу чини могућно продуживање радног дана.²⁰⁴ У идућој ће се глави видети да овај закон важи само за онај облик вишка вредности о каквом смо досад говорили.

Из досадашњег посматрања производње вишка вредности излази да није могуће сваку коју било суму новца или вредности претворити у капитал, већ да је за ово претварање напротив претпоставка да се у руци појединог власника новца или роба налази изванредан одређен минимум новца или прометне вредности. Минимум променљивог капитала јесте цена коштања једне појединачне радне снаге која се преко целе године из дана у дан искоришћава ради стицања вишка вредности. Да је тај радник сам власник својих средстава за производњу, и кад би се задовољно с тиме да живи као радник, било би му за ово довољно оно радно време које је потребно за репродуковање његових животних намирница, рецимо 8 часова дневно. Њему би дакле и средстава за производњу требало само за 8 часова дневно. Друкчије је код капиталисте коме радник осим тих 8 часова мора да ради рецимо још 4 часа вишка рада: њему је потребна и једна додајна сума новца ради набавке додајних средстава за производњу. Али, да би од свакодневно присвајаног вишка вредности могао да живи као што живи радник, тј. да би могао задовољавати своје нужне потребе, он би према нашој претпоставци већ морао да употребљава два радника. У томе случају, сврха његове производње била би пуко лично иадржавање, не увећавање богатства, а ово друго међутим чини претпоставку код капиталистичке производње. Да би живео само два пута боље него обичан радник, и да би само половину произведеног вишка вредности опет претварао у капитал, морао би да узме осам пута већи број радника и да предујми променљив капитал 8 пута већи од минимума. Свакако да он може и властитим рукама да непосредно при-

²⁰⁴ „Рад, тј. време које неко друштво троши на привређивање (*economic time*), одређена је величина, на пр. 1 милион радника по 10 часова дневно чини 10 милиона радних часова... Увећавање капитала има своју границу. За сваки период ова је граница дата у стварном износу радног времена утрошеног у привреду.“ (*An Essay on the Political Economy of Nations*. London 1821, стр. 47, 49.)

оне на процес производње као што чини његов радник, али ће тада бити само нека средина између капиталисте и радника, „ситаи мајстор“. Подигнута до извесног ступња, капиталистичка производња захтева да капиталиста буде кадар употребљавати на присвајање, а стога и на контролу туђег рада, као и на продавање производа тога рада све време за које он функционише као капиталиста, тј. као оличен капитал.²⁰⁵ Средњевековни еснафи гледали су да претварање занатлијског мајстора у капиталисту силом спрече тиме што су на врло мален максимум ограничавали број радника које је један мајстор могао упошљавати. Власник новца или робе претвара се истински у капиталисту тек кад минимална сума предујмљена у производњу далеко премаша средњевековни максимум. И овде се као и у природним наукама потврђује тачност закона што га је Хегел открио у својој Логисти, закон да се чисто квантитативне промене на извесној тачки преокрећу у квалитативне разлике.^{205a}

Минимум суме вредности којим сваки власник новца или роба мора располагати да би се ишчаурио у капиталисту друкчијн је на различним ступњевима развитка капиталистичке производње, а кад је ступањ развитка дат, друкчији је у свакој области производње саобразно њиховим

²⁰⁵ „Закупник (farmer) не сме н сам радити; ако би то ипак чинио, он ће тиме по моме мншљењу бити само на губитку. Он треба да се занима општим надзирањем свога предузећа: он мора надзирати вршача, ако неће да му најам плаћа улудо н да му жито остане у снопу; косци, жетеоци итд. морају се надзирати. Он непрекидно мора пролазити читав закупљени простор, да се ништа не би пропустило; а то би се догодило ако би се он везао за једно место.“ (*An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer.* London 1773, стр. 12.) Овај спис веома је занимљив. У њему се може студирати постанак „capitalist farmer“-а [капиталистичког закупника] или „merchant farmer“-а [трговачког закупника], како га писац изрично назива, н видети како се капиталистички закупник сам уздиже хвалом над „small farmer“-ом [ситним закупником], коме је у првом реду стало до свог личног издржавања. „У први мах бива капиталистичка класа делимично, а после тога потпуно ослобођена од нужности ручног рада.“ (Richard Jones: *Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations.* Hertford 1852, Lecture III, стр. 39.)

^{205a} Молекуларна теорија модерне хемије, коју су научно развили прво Лоран и Жерар, почива на истом закону. (Додатак уз треће издање. — Ова примедба може за људе који се не баве хемјом бити прилично нејасна. Писац говори овде о „хомологним серијама“ угљеноводоничних спојева, које је тако први назвао Ш. Жерар 1843, н од којих свака има своју властиту алгебарску формулу. Тако на пр. серија парафина: $C_n H_{2n} + 2$; нормалних алкохола: $C_n H_{2n} + 2 O$; нормалних масних киселина: $C_n H_{2n} O_2$ и многе друге. У овим примерима довољно је само квантитативно додавање $C H_2$ молекуларној формули, па да се сваки пут образује квалитативно друкчије тело. Што се тиче учешћа Лорана н Жерара у утврђивању ове важне чињенице, које је Маркс преценио, упореди: Корр: *Entwicklung der Chemie*, München 1873, стр. 709 н 716, и Schorlemmer: *Rise and Progress of Organic Chemistry*, London 1879, стр. 54. — Ф. Е.)

посебним техничким условима. Извесне области производње захтевају већ у почетку капиталистичке производње такав *минимум капитала* какав се још не може налазити у рукама појединаца. Ово изазива с једне стране државну потпору приватним лицима за овакве послове, као у Колберово време у Француској и као у некојим немачким државама све до у нашу епоху, а делом образовање друштава са законским монополом — тих претеча модерних акционарских друштава — за вођење извесних индустријских и трговачких грана.²⁰⁶

Нећемо се појединачно задржавати на променама које је однос између капиталисте и најамног радника претрпео у току процеса производње, дакле ни на даљим новим моментима који одређују *капитал*. Нагласићемо овде само неколико главних тачака.

У оквиру процеса производње *капитал* се развио у команду над радом, тј. над делујућом радном снагом, над самим радником. *Оличени капитал*, капиталиста, пази да радник свој посао врши како треба и с дужним степеном интензивности.

Даље се *капитал* развио у *принудни однос* који присиљава радничку класу да даде више рада него што уски круг њених властитих животних потреба прописује. А као произвођач туђе радљивости, као цедилац вишка рада и експлоататор радне снаге, наткриљује он енергијом, умереношћу и сигурношћу дејства све раније системе производње који су почивали на *непосредно принудном раду*.

У први мах *капитал* подвргава себи рад са оним техничким условима у којима га у његовом историјском развртку затекне. Он дакле не мења одмах начин производње. Стога се произвођење вишка вредности у облику који смо досад разматрали путем једноставног продуживања радног дана показивало као независно од сваке промене самог начина производње. Његово деловање није у старомодној пекарници било мање успешно неголи у модерној предиионници памука.

Док смо процес производње посматрали са становишта *процеса рада*, средства за производњу нису према раднику стајала као *капитал*, већ само као средство и материјал његове сврсисходне производне делатности. У штавионици кожа, на пр., коже су за њега просто предмети његова рада. Није капиталиста онај коме он кожу штави. Друкчије је чим смо процес производње стали посматрати с гледишта *процеса оплођавања вредности*. Средства за производњу сместа се претвориле у средства за усисавање туђег рада. *Сад није више радник тај који употребљава*

²⁰⁶ Овакве је установе *Мартин Лутер* називао: „Die Gesellschaft Monopolia“.

средства за производњу, већ средства за производњу употребљавају радника. Уместо да он њих троши као материјалне елементе своје производне делатности, она троше њега као фермент свог сопственог животног процеса, а животно процес капитала сав је у томе што се креће као вредност која се сама оплођује. Талионичке пећи и радионичке зграде које се ноћу одмарају и не усисавају живи рад јесу „чист губитак“ („mere loss“) за капиталисту. Зато талионичке пећи и радионичке зграде претстављају „правни основ на ноћни рад“ радних снага. Већ само претварање новца у материјалне чиниоце процеса производње, у средства за производњу, претвара ова у основу за *правно и принудно праволагање* на рад и на вишак рада туђих лица у корист њихова власника. Узећемо напоследку и један пример који ће нам показати како се у свести капиталистичких глава одражава ово искретање, могло би се рећи испретуравање односа између мртвог и живог рада, између вредности и снаге која вредност ствара. За време буне енглеских фабриканата од 1848 до 1850, написао је „шеф предioniце лана и памука у Пејслију, Карлајл, синови и Комп., једне од најстаријих и најугледнијих фирми западне Шкотске, која је основана 1752 и којом кроз четири генерације управља иста породица“ — овај дакле крајње интелигентни центлмен написао је у *Glasgow Daily Mail* од 25 априла 1849 једно писмо²⁰⁷ под насловом: *Релејни систем*, где му се између осталог поткрала следећа смешна безазленост: „Да погледамо сад каква зла повлачи за собом скраћивање радног времена од 12 на 10 часова... Она су од крајње озбиљног уштрба по фабрикантове изгледе и својину. Ако је он (тј. његове „руке“) радио 12 часова, па му се рад ограничи на 10, онда се сваких 12 машина или вретена његова предузећа срозавају на 10 („then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10“), а ако би хтео фабрику да прода, 12 машина или вретена ценно би се још само као 10, тако да би у целој земљи била одбијена једна шестина од вредности сваке фабрике.“²⁰⁸

У овом од предака иаслеђеном капиталном мозгу западне Шкотске толико се вредност средстава за производњу, вретена итд. слила уједно с њиховим капиталским својством да се сама оплођују, одн. да свакодневно гутају одређену количину туђег бесплатног, исплаћеног рада,

²⁰⁷ RIF, за 30. април 1849, стр. 59.

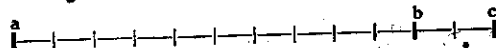
²⁰⁸ Исто, стр. 60. Фабрички инспектор Стјуарт, и сâм Шкот, а противно енглеским фабричким инспекторима потпуно утонуо у капиталистички начин мишљења, изрично напомиње да је ово писмо, које прилаже своје извештају, „најкорисније саопштење што га је икад учинио неки од фабриканата који се служе релејним системом, и да је оно сасвим zgodно да отклони предрасуде и бојазан према том систему“.

да шеф куће Карлајл и Комп. збиљски уображава да би му се при продаји његове фабрике платила не само вредност вретена, него поврх тога и оплођавање њихове вредности; не само рад који се у њима садржи и који је потребан за производњу вретена исте врсте, него и вишак рада који она помажу исисавати из ваљаних Шкота у Пејслију. И баш због тога он држи да ће се и продајна цена сваких 12 машина предлица срозати на цену од 10 машина, ако се радни дан буде скратно за 2 часа!

ЧЕТВРТИ ОДЕЉАК
**ПРОИЗВОЂЕЊЕ РЕЛАТИВНОГ
ВИШКА ВРЕДНОСТИ**

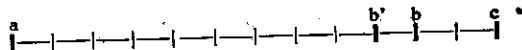
ГЛАВА ДЕСЕТА
ПОЈАМ РЕЛАТИВНОГ ВИШКА ВРЕДНОСТИ

Онај део радног дана у коме радник производи само еквивалент вредности радне снаге коју капиталиста плаћа, узимали смо досад као постојану величину, а под датим условима производње, на извесном датом ступњу привредног развјатка друштва, он то н јесте. Преко тог свог потребног радног времена радник је могао радити 2, 3, 4, 6 итд. часова. Од величине тога продужења зависла је стопа вишка вредности и величина радног дана. Али, док је потребно радно време било постојано, целокупни радни дан био је напротив променљив. Претпостави сада такав радни дан код кога нам је дата и величина и подела на потребан рад и вишак рада. Нек линија ас,

претставља дванаесточасовни радни дан, комад ab 10 часова потребног рада, а комад bc 2 часа вишка рада. Па како се сад може повећати производња вишка вредности, тј. продужити вишак рада, а да се линија ас више никако не продужи, односно независно од сваког њеног продуживања?

Упркос датим границама радног дана ас, изгледа да је bc продуживо, ако и не протезањем преко своје крајње тачке c , која је у исто време и крајња тачка радног дана ас, а оно померањем своје почетне тачке b у супротном правцу према a . Узми да је $b'-b$ на линији ас:

равно половини од bc , или једном радном часу. Па кад се у дванаесточасовном радном дану ас, тачка b помери на b' , онда се bc растеже у $b'c$, вишак рада расте за половину, од 2 на 3 часа, ма да радни дан још увек има само 12 часова као и раније. Но ово протезање вишка рада од bc на $b'c$, од 2 на 3 часа очигледно је немогуће ако се истовремено потребни

рад не скупн од ab на ab' , од 10 на 9 часова. Продужењу вишка рада одговарало би скраћење потребног рада, другим речима један део радног времена који је дотле радник стварно за себе употребљавао, претворио би се у радно време за капиталисту. Оно што би се променило не би била дужина радног дана, већ његова подела на потребни рад и вишак рада.

С друге стране, кад је дата величина радног дана као и вредност радне снаге, очигледно је дата и величина самог вишка рада. Вредност радне снаге, тј. радно време потребно за њену производњу, одређује се оним радним временом које је потребно за репродукцију њене вредности. Ако количина злата од пола шилинга или 6 пенса претставља један час рада, те ако дневна вредност радне снаге износи 5 шил., онда радник мора дневно да ради 10 часова да би накнадио дневну вредност своје радне снаге коју му капитал плаћа, тј. да би произвео еквивалент вредности својих потребних дневних животних намирница. С вредношћу ових животних намирница дата је вредност његове радне снаге,¹ с вредношћу његове радне снаге дата је величина његовог потребног радног времена. А величина вишка рада добија се одузимањем потребног радног времена од укупног радног дана. Одузмемо ли 10 часова од 12, остаће 2, и ту се не да видети како се под датим условима вишак рада може продужити преко 2 часа. Свакако капиталиста може да плати раднику и само 4 шил. и 6 пенса уместо 5 шил., па и још мање. За репродуковање ове вредности од 4 шил. и 6 пенса довољно би било 9 радних часова, услед чега би од дванаесточасовног радног дана припало вишку рада 3 уместо 2 часа, а сâм вишак вредности попео би се од 1 шил. на 1 шил. и 6 пенса. Али би овај резултат био постигнут једино обарањем радникове најамнине испод вредности његове радне снаге. Са 4 шил. и 6 пенса, које производи за 9 часова, располаже он са $\frac{1}{10}$ животних намирница мање него раније, те ће се због тога његова радна снага само скучено репродуковати. Вишак рада у овом случају продужио би се само прекорачењем своје нормалне границе, његова би се област проширила само узурпаторским

¹ Вредност просечне најамнине одређује се оним што је раднику потребно „да живи, да ради и да се плоди“. (William Petty: *Political Anatomy of Ireland* 1672, стр. 64.) „Цену рада увек одређује цена животних намирница.“ Радник не добија најамнину која му припада „чим... његова најамнина не стиже да саобразно рвдињомом ннском положају одгаји породицу какву радници често имају“. (J. Vanderlint: *Money answers etc.*, стр. 15.) „Простом рвднику, који има само своје руке и своју умешност, преостаје једино да другима продаје свој рад... У сваком раду, дакле, мора да дође до тога да се радникова најамнина ограничава на оно што је за његово одржање безусловно потребно.“ (Turgot: *Réflexions etc.*, Oeuvres, изд. Daire, св. I, стр. 10.) „Цена животних намирница стварно сачињава трошкове производње рада.“ (Malthus: *Inquiry into etc. Rent*. London 1815, стр. 48, примедба.)

закидањем од области потребног радног времена. Крај све важности улоге коју овај метод игра у стварном кретању најамнине, ми смо га овде искључили нашом претпоставком да се *робе*, па дакле и радна снага, купују и продају по пуној својој *вредности*. Кад се таква претпоставка већ учини, онда се *радно време* потребно за производњу радне снаге, или за репродуковање њене вредности, може да смањи не стога што би радникова најамнина пала испод вредности његове радне снаге, већ једино ако *сама та вредност падне*. Кад је дужина радног дана дата, продужење вишка рада мора потећи из скраћења потребног радног времена, а не обратно да скраћење потребног радног времена потече из продужења вишка рада. У нашем примеру мора вредност радне снаге стварно пасти за $\frac{1}{10}$ да би се потребно радно време скратило за $\frac{1}{10}$, од 10 на 9 часова и да се услед тога вишак рада продужи од 2 на 3 часа.

Но са своје стране овакво падање вредности радне снаге за $\frac{1}{10}$ условљава да се *иста маса животних намирница*, која је раније произвођена за 10, сада производи за 9 часова. А то је немогуће без *повећања производне снаге рада*. На пример, с датим средствима може један обућар начинити пар чизама за радни дан од 12 часова. Буде ли се хтело да за исто време начини два пара чизама, онда се производна снага његова рада мора удвојити, а она се не може удвојити без неке *промене* у његовим средствима за рад или у методу његова рада или у обадвоје истовремено. То значи да мора да дође до *револуције у условима за производњу његова рада*, тј. у његовом *начину производње*, а отуд у самом процесу рада. Под *повећањем производне снаге рада* разумемо овде уопште сваку *промену у процесу рада* којом се скраћује радно време друштвено потребно за произвођење неке робе, кад дакле мања количина рада стиче *снагу* да производи већу количину употребне вредности.² Док смо дакле код производње вишка вредности у досад посматраном облику полазили од претпоставке да је *начин производње дат*, дотле за производњу вишка вредности путем *претварања* потребног рада у вишак рада није никако довољно да капитал завлада процесом рада у његовом *историјски наслеђеном или затеченом облику*, па да само *продужи* његово трајање: Он мора револуционисати техничке и друштвене услове процеса рада, дакле *сам начин производње*, да би повећао *производну снагу рада*, а повећавши производну снагу рада сиizio *вредност радне снаге*, и тако *скратио* онај део радног дана који је потребан за њено репродуковање.

² „Усавршити вештине значи само пронаћи нове врсте поступака помоћу којих ће се неки производ израђивати с *мање радних снага*, или (што је исто) за *краће време*.“ (Galiani: *Della Moneta*, стр. 159.) „Уштеда у трошковима производње може бити само уштеда у количини рада утрошеној на производњу.“ (Sismondi: *Etudes etc.*, св. I, стр. 22.)

Вишак вредности који се производи продужујући радни дан називам апсолутним вишком вредности; напротив онај вишак вредности који потиче из скраћења потребног радног времена и одговарајуће промене у односу међу величинама обадва саставна дела радног дана, називам — релативним вишком вредности.

Да би снизило вредност радне снаге, мора повећање производне снаге захватити оне индустријске гране чији производи одређују вредност радне снаге, који дакле или спадају у круг уобичајених животних намирница или могу бити замена за њих. Али вредност неке робе не одређује се једино количином рада који јој даје последњи облик, већ исто тако и оном масом рада коју садрже средства за њену производњу. На пример, вредност једних чизама не одређује се само обућарским радом, него и вредношћу коже, ћириша, жице итд. Према томе, повећање производне снаге и одговарајуће појевтињење роба у индустријама које лиферују материјалне елементе постојаног капитала за прављење потребних животних намирница, средства и материјал за рад, такође снизују вредност радне снаге. Насупрот томе, у оним гранама производње које не лиферују ни потребне животне намирнице, ни средства за производњу потребна за њихово прављење, повећање производне снаге не додирује вредност радне снаге.

Појевтињена роба наравно снизује вредност радне снаге само *pro tanto*, тј. само у оној сразмери у којој она улази у репродукцију радне снаге. Тако су на пр. кошуље потребна животна намирница, али само једна међу многим. Кад оне појевтине, смањују се једино радникови издаци на кошуље. Међутим, целокупна сума потребних намирница састоји се из различних роба, све производа одвојених индустрија, и вредност сваке такве робе сачињава увек аликвотан део вредности радне снаге. Ова се вредност смањује кад се скрати радно време потребно за њено репродуковање, а укупно скраћење тог радног времена једнако је збиру његових скраћења у свима оним одвојеним гранама производње. Овај општи резултат узимамо овде као да је непосредни резултат и непосредна сврха у сваком поједином случају. Кад неки капиталиста повећавши производну снагу рада појевтнини рецимо кошуље, никако не значи да он мора имати сврху да у одговарајућој мери снизи вредност радне снаге, а тиме и потребно радно време; али само уколико на крају крајева допринесе таквом резултату, допринеће он и повншењу опште стопе вишка вредности.³ Мора се правити разлика међу општим и нужним тенденцијама капитала и облицима у којима се оне испољавају.

³ „Кад побољшавши машине фабрикант добије двапут више производа... биће (на крају крајева) у добитку само уколико га то буде оспособило да радника јевтиније одева... и да тако раднику припадне мањи део укупног приноса.“ (Ramsay: *An Essay on the Distribution etc.*, стр. 168, 169.)

Нећемо сад улазити у то на који се начин *унутрашњи закони капиталистичке производње испољавају* у спољашњем кретању капитала, како се намећу као *принудни закон конкуренције*, услед чега се у свести индивидуалног капиталисте показују као *побуде које га покрећу*, али је и унапред оволико јасно: научна анализа конкуренције могућна је само ако се схвати унутрашња природа капитала, баш као што је привидно кретање небеских тела разумљиво само ономе који познаје њихово стварно, али чулима неприметно кретање. Ипак ради разумевања производње релативног вишка вредности, и то искључиво на основици досад постигнутих резултата, имамо да напоменемо следеће.

Ако количина злата од 6 пенса или $\frac{1}{2}$ шилинга претставља један час рада, онда се у дванаесточасовном радном дану производи вредност од 6 шилинга. Узмимо да се с датом производном снагом рада изради 12 комада робе у тих 12 радних часова. Нек вредност средстава за производњу, сировине итд., утрошених на сваки комад, износи 6 пенса. Под тим околностима поједина роба стаје 1 шил., наиме 6 пенса за вредност средстава за производњу, 6 пенса за нову вредност додату у току њена израђивања. А сад нека би којем капиталисти пошло за руком да удвоји производну снагу рада, те да тако у дванаесточасовном радном дану произведе 24 наместо 12 комада робе ове врсте. Ако се вредност средстава за производњу није променила, онда се вредност поједине робе снижује сада на 9 пенса, наиме износи 6 пенса за вредност средстава за производњу и 3 пенса за нову вредност додату последњим радом. Упркос удвојеној производној снази, радни дан ствара сад као и раније нову вредност од 6 шилинга, но ова се сада раздељује на двапут више производа. То значи да на сваки поједини производ отпада још само $\frac{1}{24}$ место $\frac{1}{12}$ од те укупне вредности, 3 пенса уместо 6. Или, што је исто, сада се средствима за производњу, претварајући их у производ и рачунајући сваки комад засебно, придодaje још само пола радног часа уместо ранијег читавог радног часа. *Индивидуална вредност* те робе сада је испод њене *друштвене вредности*, тј. она стаје мање радног времена него велика гомила истих предмета која се производи под просечним друштвеним условима. Комад просечно стаје 1 шил. или претставља 2 часа друштвеног рада; с промењеним начином производње он стаје само 9 пенса или садржи само $1\frac{1}{2}$ радни час. Али права вредност неке робе није њена *индивидуална*, већ њена *друштвена* вредност, тј. не мери се радним временом колико је роба стварно стајала произвођача у појединачном случају, већ радним временом друштвено захтеваним за њено произвођење. Према томе, ако капиталиста који примењује нови метод

буде продавао своју робу по њеној друштвеној вредности од 1 шил., он ће је продавати за 3 пенса *изнад* њене индивидуалне вредности и тако остварити екстра-вишак вредности од 3 пенса. Но с друге стране, њему се дванаесточасовни радни дан претставља у 24 комада робе уместо у 12. Па да би продао производ *једног* радног дана, потребна му је *дво-струка* прођа или двапут веће тржиште. Ако околности остану исте, његова роба ће освојити шири простор на тржишту само ако јој цена буде мања. Због тога ће је он продавати *изнад* њене индивидуалне, а *испод* њене друштвене вредности, рецимо по 10 пенса комад. На овај начин из сваког појединог комада извлачи он још увек екстра-вишак вредности од 1 пенса. За њега се ово повећање вишка вредности збива, па било да његова роба спада у круг потребних животних намирница или не, дакле било да утиче на одређивање опште вредности радне снаге или не. Према томе и без обзира на ову последњу околност, за сваког појединог капиталисту постоји побуда да повећањем производне снаге рада робу учини јефтинијом.

Међутим повећана производња вишка вредности потиче чак и у том случају из скраћења потребног радног времена и одговарајућег продужења вишка рада.^{3а} Нека је потребно радно време било 10 часова, или нека је дневна вредност радне снаге износила 5 шил., вишак рада 2 часа, а услед тога дневно произвођени вишак вредности 1 шилинг. Али наш капиталиста производи сада 24 комада и продаје их по 10 пенса комад, или све за 20 шил. Како је вредност средстава за производњу једнака 12 шил., то $14 \frac{2}{5}$ комада робе накнађују само предујмљени постојани капитал. Преосталих $9 \frac{3}{5}$ комада претстављају 12-часовни радни дан. Пошто је цена радне снаге = 5 шил., то се потребно радно време претставља у 6 комада производа, а вишак рада у $3 \frac{3}{5}$ комада. Однос потребног рада према вишку рада, однос који је под просечним друштвеним условима износио 5:1, сада је 5:3. Исти се резултат добија и овако: *Вредност производа дванаесточасовног радног дана јесте 20 шил. Од овог отпада 12 шил. на вредност средстава за производњу, која се само наново јавља. Преостаје дакле 8 шил. као новчани израз вредности која претставља радни дан. Тај новчани израз већи је од новчаног израза просечног друштвеног рада исте врсте, од којег се 12 часова изражавају у само 6 шилинга. Рад који има изузетну производну снагу делује као потенциран рад, или ствара у истим отсецима времена веће вредности*

^{3а} „Профит не зависи од власти коју неко може имати да располаже производом рада других људи, већ од његове власти да располаже самим радом. Буде ли у стању да своју робу продаје скупље док најамнице његових радника остају исте, имаће од тога очигледну добит... Биће му довољан мањи део онога што производи да онај рад стави у кретање, а услед тога остаће њему самом већи део.“ (*Outlines of Political Economy*. London 1832, стр. 49, 50.)

него просечни друштвени рад исте врсте. Али наш капиталиста плаћа и сад као и раније само 5 шил. за дневну вредност радне снаге. Због тога је раднику, уместо ранијих 10, сада потребно још само $7\frac{1}{5}$ часова за репродукцију те вредности. Због тога се његов вишак рада повећава за $2\frac{4}{5}$ часа, а вишак вредности, који он производи, од 1 на 3 шил. Према томе, капиталиста који примењује побољшани начин производње присваја већи део радног дана за вишак рада него остале капиталисте у истом послу. Он чини као појединац оно што чини капитал као целина при произвођењу релативног вишка вредности. Али с друге стране, онога екстра-вишка вредности нестаје чим нови начин производње постане општи и тиме се изгуби разлика између индивидуалне вредности јевтиније произвођених роба и њихове друштвене вредности. Исти онај закон одређивања вредности радним временом, који се капиталисти намеће у томе облику да своју робу мора продавати испод њене друштвене вредности, гони његове такмаце, као принудни закон конкуренције, да и они уведу нови начин производње.⁴ Цели овај процес додирује, дакле, општу стопу вишка вредности само ако је повећање производне снаге рада захватило оне гране производње, дакле појевтинило оне робе које улазе у круг потребних животних намирница, те услед тога сачињавају елементе вредности радне снаге.

Вредност роба стоји у обрнутој сразмери према производној снази рада. Исто тако и вредност радне снаге, јер је одређују робне вредности. Насупрот томе, релативни вишак вредности стоји у управној сразмери према производној снази рада. Он расте кад расте производна снага, а пада кад она пада. Просечни друштвени радни дан од 12 часова, под претпоставком да се вредност новца не мења, производни стално исту вредност производа, на пр. од 6 шил., ма како се ова сума вредности разделивала на еквивалент вредности радне снаге и вишак вредности. Али, буде ли услед повећања производне снаге вредност дневних животних намирница, а услед тога и дневна вредност радне снаге пала од 5 на 3 шил., онда ће вишак вредности порастати од 1 на 3 шилинга. Да би се репродуковала вредност радне снаге, било је раније потребно 10, а сада треба још само 6 радних часова. Четири радна часа ослободила су се и могу се припојити области вишка рада. Према томе, унутрашњи нагон и

⁴ „Кад мој сусед произведе много с мало рада, те због тога узмогне јевтиније продавати, морам и ја тежити да продајем исто тако јевтино. Тако сваки проналазак, сваки поступак и свака машина који омогућавају да се неки рад изведе с мање руку, а отуд и јевтиније, нагони друге да се даду на утакмицу, да примене или исти проналазак, исти поступак, или исту машину, или да пронађу што слично, да би сви остали на истом нивоу и да ниједан не узмогне продавати јевтиније од свог суседа.“ (*The Advantages of the East India Trade to England*. London 1720, стр. 67.)

стална тенденција капитала јесте да повећава производну снагу рада, како би робу учинио јевтинијом и како би појевтинивши робу учинио јевтинијим и самог радника.⁵

Апсолутна вредност робе сама је по себи равнодушна капиталисти који је производи. Њега интересује само вишак вредности који се у роби налази а у продаји остварује. Остваривање вишка вредности само по себи укључује и накнаду за предујмљену вредност. Па пошто релативни вишак вредности расте у управној сразмери према развијању производне снаге рада, док вредност роба пада у обрнутој сразмери према истом развијању, пошто дакле исти идентични процес појевтинивава робе, а повећава вишак вредности који се у њима садржи, то се решава и заго-нетка зашто се капиталиста, коме је стало само до произвођења прометне вредности, стално труди да снижује прометну вредност робе. То је противречност којом је један од оснивача политичке економије, Кенеј, кињио своје противнике и на коју су му ови остали дужни одговора. „Ви признајете“, вели Кенеј, „да уколико се више, без уштрба по производњу, може у фабрикацији индустријских производа уштедети на трошковима или скупоченим радовима, утолико ће та уштеда бити кориснија, јер смањује цену израђевине. Па опет држите да се производња богатства, које потиче из радова индустријалаца, састоји у повећавању прометне вредности њихових израђевина.“⁶

Према овоме, штедњи рада развијањем производне снаге рада⁷ у капиталистичкој производњи ни најмање није циљ да скрати радни дан. Она циља једино на скраћење радног времена потребног за произвођење

⁵ „Ма у којој се сразмери смањивали издаци једног радника, у истој ће се сразмери смањивати и његова најамнина, ако се у исто време укину ограничења наметнута индустрији.“ (*Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported etc.* London 1753, стр. 7.) „Интерес индустрије и трговине захтева да жито и све животне намирнице буду што је могуће јевтиније, јер оно што њих поскупљује, поскупљује и најамнине... У свима земљама, где је индустрија слободна, мора цена животних намирница утицати на цену рада. Ова ће пасти кад год животне намирнице појевтине.“ (Исто, стр. 3.) „Најамнине падају у истој сразмери у којој производне снаге расту. Машина на сваки начин смањује цену животних намирница, али у исто време смањује и цену радника.“ (*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation.* London 1834, стр. 27.)

⁶ Quesnay: *Dialogues etc.*, стр. 188, 189.

⁷ „Ти спекулант који толико гледају да уштеде на раду радника које морају плаћати.“ (J. N. Bidaut: *Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce.* Paris 1828, стр. 13.) „Предузетник ће увек учинити што му је у моћи да уштеди времена и рада.“ (Dugald Stewart: *Works ed. by Sir W. Hamilton.* Edinburgh 1855, св. VIII, *Lectures on Political Economy*, стр. 318.) „Интерес капиталиста јесте да производне снаге радника, које упошљавају, буду што веће. Сва њихова пажња готово је искључиво управљена на увећање те снаге.“ (R. Jones: *Textbook etc.*, Lecture III.)

одређене количине робе. Што при повећаној производној снази свога рада радник у једном часу производи на пр. десет пута више робе него раније, што му је дакле за сваки комад робе потребно десет пута мање радног времена, не значи никакву запреку да он и даље ради 12 часова као и раније, те у 12 часова произведе 1.200 комада уместо раније 120. Штавише, његов се радни дан може и продужити, тако да сада у 14 часова произведе 1.400 комада итд. Због тога се у економиста таквога кова какви су Мекелек, Јур, Синијер и *tutti quanti* како се све не зову, може на једиој страни читати да радник треба да буде благодаран капиталу што развија производне снаге, јер се тиме скраћује потребно радно време, а на другој страни да ту захвалност мора посведочити тиме што ће отсад радити 15 уместо 10 часова. Развијање производне снаге рада има у оквиру капиталистичке производње за циљ да скрати онај део радног дана у коме радник мора да ради за сама себе, да би се баш тиме продужио онај други део радног дана у коме он може да ради бесплатно за капиталисту. У коликој се мери овај резултат даде постићи и без појевтињавања роба, показаће се код *нарочитих метода за производње релативног вишка вредности*, које ћемо сад узети да испитамо.

ГЛАВА ЈЕДANAЕСТА

КООПЕРАЦИЈА

Као што смо видели, капиталистичка производња почиње стварно тек тамо где *један исти* индивидуалии капитал једновремено запошљава већи број радника, дакле где процес рада проширује свој обим и даје производ у већем *квантитативном* размеру. Дејствовање већег броја радника у исто време и у истом простору (или, ако се хоће, на истом пољу рада) ради произвођења исте врсте робе под командом истог капиталисте, историјски је и појмовно *полазна тачка капиталистичке производње*. У погледу самог начина производње *мануфактура* се на пр. у својим почецима разликује од еснафске занатске радиности једино већим бројем радника запослених од стране истог капитала. Радионица еснафског мајстора само се проширила.

Разлика је, дакле, у први мах само *квантитативна*. Видели смо да је *маса вишка вредности*, коју производи иеки дати капитал, равна вишку вредности који ствара поједини радник, пута број јединовремено уопслених радника. Сам по себи овај број ни у чему не мења *стопа вишка вредности*, тј. степен експлоатације радне снаге, а у погледу производње *робне вредности* уопште *квалитативна* промена процеса рада изгледа *нидиферентна*. То проистиче из саме природе вредности. Ако се дваиа-

есточасовни радни дан остварује у 6 шил., онда ће се 1.200 таквих радних дана остварити у 6 шил. $\times$ 1.200. У једном случају припојено је производима 12×1.200 , у другој 12 радних часова. У производњи вредности, велики број радника претставља само многе појединце. Према томе, за производњу вредности свеједно је да ли 1.200 радника производе сваки засебно или удружени под командом истог капитала.

Па ипак у извесним границама настаје нека модификација. Рад остварен у вредности рад је просечног друштвеног квалитета, дакле испљивање просечне радне снаге. А просечна величина увек постоји само као просек многих различитих индивидуалних величина исте врсте. У свакој грани индустрије, индивидуални радник Петар или Павле отступа више или мање од просечног радника. Ова индивидуална отступања, која се у математици зову „грешке“, узајамно се потиру и ишчезавају чим узмемо заједно већи број радника. Чувени софиста и сикофант Едмунд Берк држи да из искуства које је стекао на пракси као закупник може тврдити да се већ „код тако мале четице“ од 5 пољопривредних надничара губи свака индивидуална разлика, да дакле ма која петорица одраслих енглеских пољопривредних надничара узетих заједно израде за исто време управо толики посао колико и ма која друга петорица енглеских пољопривредних надничара.⁸ Било како му драго, јасно је да је укупни радни дан већег броја једновремено упослених радника, подељен бројем радника, сам по себи дан просечног друштвеног рада. Рецимо да је радни дан појединца дванаесточасован. У томе случају радни дан дванаесторице једновремено запослених радника сачињава укупни радни дан од 144 часа, и ма да рад сваког од дванаесторице више или мање отступа од просечног друштвеног рада, тако да појединцу може устремити више или мање времена за исти посао, ипак радни дан свакога појединца, као $\frac{1}{12}$ укупног радног дана од 144 часа, има просечни друштвени квалитет. А за капиталисту који запошљава дванаест радника радни дан постоји као укупни радни дан дванаесторице. Радни дан сваког појединца постоји као алквотни део укупног радног дана сасвим независно од тога да ли дванаесторица раде повезано један с другим или се сва веза њихових радова састоји само у томе што раде за истог капиталисту. Су-

⁸ „Несумњиво је да између вредности радова разних људи има разлике. Они се разликују по снази, умешности и пажњи. Али су ме моја властита тачна опажања уверила да макар која група од 5 људи одређеног узраста даје исто толико рада колико и ма која друга таква група. То значи да ће међу 5 таквих људи један имати све особине доброг радника, један рђавога, док остала три стоје на средини и приближују се више или мање првом или другом. Дакле, већ у овако малој гомници од 5 радника налази се правилаи просек оног што могу урадити којих било 5 људи.“ (Е. Burke: *Thoughts and Details etc.*, стр. 16.) — Упор. Кетлеова истраживања о просечној индивидуи.

протно томе, ако од 12 радника буду по 2 запослени код ситних мајстора, онда ће бити ствар случаја хоће ли сваки поједини мајстор произвести исту масу вредности и тиме остварити општу стопу вишка вредности. Догађала би се индивидуална отступања. Ако би који радник на произвођење неке робе утрошио знатно више времена него што је друштвено потребно, ако би радно време које је за њега индивидуално потребно отступало од друштвено потребног или просечног радног времена, онда његов рад не би важио као просечан рад ни његова радна снага као просечна радна снага. Она се не би никако продавала или би се продавала само испод просечне вредности радне снаге. Дакле, претпоставља се одређен минимум умешности у раду, а доцније ћемо видети да капиталистичка производња налази средстава да овај минимум мери. Па ипак минимум отступа од просека, ма да се, с друге стране, мора плаћати просечна вредност радне снаге. Због тога би од оних 6 ситних мајстора један истерао више, други мање но што износи општа стопа вишка вредности. За друштво би се ове неједнакости узајамно потрле, али не би и за поједине мајсторе. Према томе, *закон оплођавања вредности* потпуно се остварује за појединог произвођача тек кад производи као капиталиста, кад једновремено употребљава много радника, кад дакле од самог почетка ставља у покрет *просечан друштвен рад*.⁹

И онда кад начин рада остане исти, истовремена употреба већег броја радника има за последицу револуцију у *материјалним условима процеса рада*. Зграде у којима ради много њих, складишта сировина итд.; судови, оруђа, апарати итд., који служе многим истовремено или наизменично, укратко *један део средстава за производњу* сада се у процесу рада троши *заједнички*. С једне стране, *прометна вредност роба*, па дакле и средстава за производњу, ни најмање се не увећава ако се макар како увећа искоришћавање њихове *употребне вредности*. С друге стране, увећава се размер средстава за производњу која се заједнички употребљавају. Соба у којој 20 ткача ради са својих 20 разбоја мора бити пространија од собе независног ткача који има два помоћника. Али произвести радионицу за 20 лица стаје мање рада него произвести 10 радионица за по 2 лица. Вредност заједничких и у маси сконцентрисаних средстава за производњу не расте дакле сразмерно њиховом обиму и корисном учинку. Заједнички трошена средства за производњу уступају поједином производу мањи саставни део вредности, делом што се целокупна вредност коју дају од себе истовремено раздељује на већу масу

⁹ Г. професор Рошер претендује да је открио да 1 швеља, коју гђа професорка запосли за 2 дана, уради више него 2 швеље које запосли једног истога дана. Нека г. професор своја посматрања процеса капиталистичке производње не врши у пачијој соби и не под околностима где нема главног лица, капиталисте.

производа, делом што — кад их упоредимо са изолованим средствима за производњу — улазе у процес производње дедуше с апсолутно већом, али, с обзиром на њихов делокруг, с релативно мањом вредношћу. Овим се смањује један саставни део вредности постојаног капитала, па дакле, сразмерно његовој величини, и целокупна вредност робе. Постизава се исти учинак као да су средства за производњу те робе јединице произведена. Ова економија у употреби средстава за производњу потиче само из њиховог заједничког трошења у процесу рада много њих. А овај карактер услова друштвеног рада или друштвених услова рада, противно распарчаним и релативно скупим средствима за производњу изолованих самосталних радника или ситних мајстора, добијају средства за производњу чак и онда кад много њих ради само у истој просторији, а не једни с другима. Један део средстава за рад стиче овај друштвени карактер пре но што га стекне сам процес рада.

Економију средстава за производњу ваља уопште разматрати с дво-струке тачке гледишта. Прво, уколико робе чини јединицама и тиме смањује вредност радне снаге. Друго, уколико мења однос вишка вредности према целокупном предујмљеном капиталу, тј. према суми вредности његових постојаних и променљивих саставних делова. О овој последњој ствари расправља се тек у првом одељку Треће књиге овог дела, камо, везе ради, пребацујемо и понешто што већ овамо спада. Ток анализе намеће ово цепање предмета које уједно одговара и духу капиталистичке производње. Наиме, пошто у њој средства за производњу иступају пред радника самостално, то се и њихова економија испољава као нарочита операција која се радника ништа не тиче, те је стога одвојена од метода који повећавају његову личну производност.

Облик рада много њих, који у истом процесу производње, или у различним али повезаним процесима производње раде напореда и заједно по једном плану, зове се кооперација.¹⁰

Као што се нападна снага коњичког ескадрона или отпорна снага пешаднјског пука битно разликује од суме нападне и одбранбене моћи коју сваки коњаник и пешак појединачно развија, тако се и збир механичких снага изолованих радника разликује од друштвене снаге која се развија кад многе руке истовремено учествују у истој неподељеној операцији, на пр. кад треба подићи какав терет, окренути какву ручицу или отстранити какву сметњу.¹¹ Ту појединачни рад не би никакмо могао

¹⁰ *Concours des forces* [сарадња снага]. (Destutt de Tracy: *Traité de la Volonté etc.*, стр. 78.)

¹¹ „Има много операција, тако простих, да не допуштају подраздељивање, а ипак се даду извести једино заједничким деловањем много пари руку. На пример, подизање неке велике греде на кола... укратко, сваки рад који се не може извести

постићи учинак комбинованог рада, а ако би и могао, било би то само за много дуже време или само у сићушиом размеру. Не ради се овде само о повећању индивидуалне производне снаге путем кооперације, већ о стварању производне снаге која сама по себи мора бити масовна снага.^{11a}

Осим новог степена снаге који произлази из стапања многих снага у једну укупну снагу, изазива сам друштвени додир у већини производних радова утакмицу и нарочити подражај животних духова (animal spirits) који увећавају индивидуалну плодност појединаца, тако да 12 лица заједно произведу у истовременом радном дану од 144 часа много већи целокупни производ него 12 изолованих радника од којих сваки ради по 12 часова или један радник који ради 12 дана узастопце.¹² То долази отуда што је човек од природе ако не политичка животиња као што мисли Аристотел,¹³ а оно свакако друштвена животиња.

Макар да много њих истовремено и заједнички изводе исти посао или посао исте врсте, ипак индивидуални рад свакога, као део укупног рада, може да претставља разне фазе самог процеса рада кроз које предмет рада, услед кооперисања, брже пролази. На пример, кад зидари начине ланац од руку да камен за градњу изнесу с подножја на врх скела, сваки од њих ради исти посао, па ипак ове појединачне радње чине повезане делове једне укупне радње, чине посебне фазе кроз које мора да прође сваки камен у процесу рада, и кроз које га рецимо 24 руке укупног радника брже преносе неголи две руке сваког посебног радника

а да се много пари руку не помажу узајамно и истовремено при истој недељивој радњи.“ (E. G. Wakefield: *A View of the Art of Colonization*. London 1849, стр. 168.)

^{11a} „Док један човек уопште није у стању, а десет људи мора се напрезати да би подигло терет од једне тоне, може стотина људи то урадити, ако се сваки прихвати и само једним прстом.“ (John Bellers: *Proposals for raising a college of industry*. London 1696, стр. 21.)

¹² „У томе (кад један закупник употреби исти број радника на 300 екера уместо да их употреби десет закупника на по 30 екера) има користи и од броја момака који заједно раде, користи коју само практичар уме ценити. Чини се да је само собом разумљиво да се 1:4 односи као 3:12, али аа праксу то не важи. Јер се о жетви, као и при многим другим пословима где треба хитати, рад изводи боље и брже кад се окупе многе радне снаге. Тако о жетви 2 возара, 2 натоварача, 2 додавача, 2 грабљара и остали на пласту или у магацину ураде заједно двапут више но што би исти број радних снага урадио ако би био подељен на разне радне групе (gangs) по разним закупима (farms).“ (*An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms. By a farmer*. London 1773, стр. 7, 8.)

¹³ Аристотелова дефиниција уствари је у томе, да је сваки човек по природи грађанин. Она је за класични Стари век исто толико карактеристична колико је за Американца карактеристична Франклинова дефиниција да је човек од природе израђивач алата.

који би се на скеле пењао и силазио.¹⁴ Предмет рада пролази исти простор за краће време. С друге стране, рад је комбинован кад се на пр. каква градња отпочне у исто време с више страна, макар да кооператори врше исти или слични посао. Комбиновани радни дан од 144 часа који се на предмет рада баца с много страна у простору, — јер комбиновани или укупни радник има очи и руке и спреда и позади, те је у извесном степу способан да се свугде налази — унапређује целокупни производ брже но што би то учинило 12 дванаесточасовних радних дана више или мање изолованих радника, који се свога посла морају једностранје лаћати. Разни делови производа, просторно одвојени, сазревају овде у исто време.

Нагласили смо да много њих који се међусобно допуњују раде исти или слични посао због тога што тај најпростији облик заједничког рада игра велику улогу чак и у најсавршенијем типу кооперације. Ако је процес рада компликован, онда већ сама маса људи који заједно раде омогућава да се разне операције разделе на разне руке, да се тога ради једновремено изведу и тиме скрати радно време потребно за израду целокупног производа.¹⁵

У многим гранама производње има критичних момената, тј. таквих периода одређених самом природом процеса рада, за чије време рад мора постићи одређене резултате. Треба ли на пр. острићи стадо оваца или покосити жито и сабрати летину са извесног броја јутара, количина и квалитет производа зависиће од тога хоће ли се операција почети и завршити у одређено време. Овде је прописано колико времена може заузети процес рада, као што је рецимо и у лову на слећеве. Из једнога дана појединац може да истера само један радни дан од рецимо 12 часова, али кооперација њих 100 на пр. проширује један дванаесточасовни радни дан у радни дан од 1.200 часова. Краткоћа радиог рока накнађује се величином масе рада која се у одлучноме моменту баца на поље произ-

¹⁴ „Морамо напоменути и то да ова делимична подела рада може да наступи и онде где су сви радници запослени око истог посла. На пример, зидари који додајући циглу с руке на руку преносе исту на високе скеле раде сви исти посао, па ипак има међу њима извесна врста поделе рада која се састоји у томе што сваки од њих преноси циглу на извесном делу стазе и што сви заједно чине да она до крајњег циља доспе много брже него кад би сваки од њих сам носно своју циглу на врх скеле.“ (F. Skarbek: *Théorie des Richesses sociales*. 2 изд. Paris 1840, св. I, стр. 97, 98.)

¹⁵ „Ако треба извести какав компликован посао, онда се више радњи мора једновремено извршити. Овај врши једну, док онај у исто време врши неку другу а сви заједно доприносе резултату који један појединац не би био у стању да постигне. Овај весла, док онај управља крмилом, а трећи баца мрежу или ости, и тако успева риболов, који би без тог заједничког деловања (concours) био немогућ.“ (Destutt de Tracy: *Traité de la Volonté etc.*, стр. 78.)

водње. *Благовремено* дејство зависи овде од *истовремене* употребе многих комбинованих радних дана, обим корисног учинка од броја радника, али је овај број увек мањи од броја радника који би изоловани имали да постигну исти учинак у истом року.¹⁶ Зато што ове кооперације нема на западу Сједињених Држава, ни у оним деловима Источне Индије где је енглеска владавина разорила стару општину, и догађа се да се сваке године онамо упропасти маса жита, а овамо маса памука.¹⁷

На једној страни кооперација омогућава да се протегне *простор* на коме се *рад врши*, те је стога за извесне процесе рада потребна већ ради просторне повезаности предмета рада, као при исушивању земљишта, загађивању, наводњавању, грађењу канала, путева, железница итд. С друге стране, она омогућава да се *сузи простор* на коме се *рад врши*, иако у исти мах увећава размер производње. Ово ограничавање простора на коме се рад врши уз истовремено проширивање области његова дејства, чиме се уштеђује маса непроизводних трошкова (*faux frais*), проистиче из нагомилавања радника, из приближавања разних процеса рада и из концентрације средстава за производњу.¹⁸

Упоређен с једнаким збиром изолованих индивидуалних радних дана, комбиновани радни дан производи веће масе употребне вредности, те стога смањује радно време потребно за производњу неког одређеног корисног учинка. Било да у датом случају он ту повећану производну снагу стиче зато што повећава механичку потенцију рада, или што проширује просторну област његова дејства, или што у односу према размеру производње просторно сужава поље производње, или што у критичном моменту остварује много рада у мало времена, или што буди

¹⁶ „Да се онн (пољопривредни радови) изврше у одлучном часу, углавном је од веће важности.“ (*An Inquiry into the Connection between the present Price etc.*, стр. 7.) „У земљорадњи нема важнијег чинноца од чинноца времена.“ (Liebig: *Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft*. [Braunschweig] 1856, стр. 23.)

¹⁷ „Још једна незгода коју би тешко ко могао очекивати у земљи која извози рад внише но ма која друга земља на свету, изузев можда само Кину и Енглеску, јесте немогућност да се прикупн довољно мноштво радних снага за бербу памука. То има за последницу да велика маса плода остане необрвна, док се други део сабрије тек са земље пошто је плод опао те се памук наравно обојно и делом искварно, тако да се садњац због тога што се у право време оскудевало на радницима мора измирити с губитком великог дела жетве, на коју Енглеска чека с толико брине.“ (*Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News*. 22 јула 1861.)

¹⁸ „Кад се обрађивање земље унапредн, онда се сав капитал и св рад који је раније био растуран на 500 екера, а можда и на више, употребљава на темељито обрађивање 100 екера.“ Ма да се „простор смањно (is concentrated) у односу према износу примењеног капитала и рада, ипак се област производње проширује у поређењу са оном области производње коју је раније поседовао и обрађивао изолованн, независнн, произвођач.“ (R. Jones: *An Essay on the Distribution of Wealth. On rent*. London 1831, стр. 191.)

ревност појединаца разигравајући њихове животне духове, или што једнородним операцијама много њих удара жиг континуитета и много-страности, или што разне операције врши у исто време, или што игдеди средства за производњу употребљавајући их заједнички, или што индивидуалном раду даје карактер просечног друштвеног рада, — под свима тим околностима специфична производна снага комбинованог радног дана јесте друштвена производна снага рада или производна снага друштвеног рада. Она произлази из саме кооперације. У заједничком планском деловању с другима радник уклања међе које су постављене појединцу и развија снагу својега рода.¹⁹

Како радници уопште не могу непосредно сарађивати, а да не буду заједно, услед чега је дакле услов за њихову кооперацију да буду збијени у одређеном простору, то ни најамни радници не могу кооперисати, а да их један исти капитал, исти капиталиста једновремено не употребљава, дакле ако једновремено не купи њихове радне снаге. Због тога целокупна вредност тих радних снага, или сума најамнина радника за дан, недељу итд., мора бити скупљена у капиталистову цепу пре но што се саме радне снаге окупе у процесу производње. Исплатити наједанпут 300 радника, макар и за цигли дан, захтева већн предујам капитала него исплаћивање мањег броја радника из недеље у недељу за време читаве године. Број радника који кооперишу, или размер кооперације, зависи дакле на првом месту од величине капитала који поједини капиталиста може предујмити за куповину радне снаге, тј. од тога у коликом обиму сваки поједини капиталиста располаже животним намирницама многих радника.

А како је с променљивим, тако је и с постојаним капиталом. На пример, предујам за сировину 30 пута је већн за капиталисту који запошљава 300, неголи за сваког од 30 капиталиста који запошљавају по 10

¹⁹ „Снага појединца веома је незнатна, али уједињење тих незнатних снага ствара укупну снагу која је већа од збира делимичних снага. Па због тога већ и само уједињење снага може да скрати временско трајање њиховог рада и да прошири област његовог учинка.“ (G. R. Carli, белешка уз P. Verri: *Meditazioni sulla Economia Politica*, св. XV, стр. 196.) — Додатак француском издању: „Заједнички рад постиже резултате какве рад појединца никад не би дао. Што бројније буде човечанство, то ће више производи удружене привредне марљивости преко-рачнвати збир који би се добио простим сабирањем на основици тога намножавања. У механичким вештинама, као и у научним радовима, један човек кадар је да за један дан стварно постигне више неголи нека изолована индивидуа за све време свога живота. Начело математичара, да је целина равна збиру својих делова, више није тачно кад га применимо на наш предмет. У погледу рада, тог великог стуба опстанка човечанства, може се казати да производ удружених напора знатно премаша све што су напори изолованих индивидуа икад могли изградити.“ (Th. Sadler: *The Law of Population*. London 1850.)

радника. Додуше, обим вредности и материјална маса заједнички трошених средстава за рад не расту у истом степену као број запослених радника, али расту знатно. Дакле, *концентрисање већих маса средстава за производњу у рукама појединих капиталиста* јесте материјалан услов за кооперацију најамних радника, а обим кооперације, или размер производње, зависи од обима те концентрације.

Испочетка се испољило да је потребна *становита минимална величина индивидуалног капитала* да би број истовремено експлоатисаних радника, а отуд маса произвођеног вишка вредности била довољна да самог послодавца ослободи од ручног рада, да од ситног мајстора начини капиталисту и да тако *формално* установи капиталистички однос. Сада се она испољава као *материјалан услов* за претварање многих распарчаних и међусобно независних индивидуалних процеса рада у комбинован друштвен процес рада.

Исто се тако команда капитала над радом спочетка испољавала само као *формална* последица тога што радник уместо за себе ради за капиталисту, а услед тога *под* његовим заповедништвом. С кооперацијом *многих најамних радника* развија се команда капитала у погодбу за само извођење процеса рада, у прави услов за производњу. Сада капиталистова команда на пољу производње постаје исто онолико неопходна колико генералова команда на бојишту.

Сваки непосредни друштвен или заједнички рад у великом размеру тражи више или мање да се њиме управља, како би се довеле у склад индивидуалне делатности и извршиле *опште функције* које произлазе из кретања целокупног производног тела, кретања које се разликује од кретања његових самосталних органа. Виолиниста који свира сам диригује сам собом, оркестру је потребан диригент. Ова функција управљања, надзирања и посредовања постаје *функцијом капитала* чим рад који му је подложен постане кооперативан. Као специфична функција капитала добија функција управљања специфична обележја.

Побуда која покреће и сврха која одређује капиталистички процес производње јесте у првом реду што је могуће веће *самооплођавање капитала*,²⁰ тј. што је могуће веће производње вишка вредности, па према томе што је могуће веће експлоатисање радне снаге од стране капиталисте. С масом истовремено употребљаваних радника расте и њихов отпор, а с њиме нужно и притисак капитала ради савлађивања тога отпора. Капиталистова управа није само нарочита функција која произлази из природе друштвеног процеса рада и која припада томе процесу, она је уједно и особито *функција експлоатисања једног друштвеног*

²⁰ „Правити профит... једина је сврха послова.“ (J. Vanderlint: *Money answers etc.*, стр. 11.)

процеса рада, а услед тога условљена је неизбежном супротношћу између експлоататора и материјала његове експлоатације. Исто тако, с порастом обима средстава за производњу која према раднику стоје као туђа својина, расте нужност контроле над њиховом прикладном употребом.²¹ Затим је кооперација најамних радника једноставно дејство капитала који их једновремено запошљава. Везаност њихових функција и њихово јединство као укупног производног тела леже *изван* њих у капиталу који их окупља и држи у заједници. Услед тога им се повезаност њихових радова идејно приказује као *план*, а у пракси као *ауторитет* капиталисте, као сила туђе воље која њихово делање подвргава својој сврси.

Па док је услед тога капиталистичко управљање по својој *садржини* двоструко због двострукости самог процеса производње којим има да се управља, а који је с једне стране друштвен процес рада за израду извесног производа, а с друге стране процес оплођавања капитала, — по своме облику оно је *деспотско*. С развијањем кооперације у већем размену овај деспотизам развија својствене облике. Као што се у почетку капиталиста ослобађа ручног рада чим његов капитал достигне ову минималну величину, којом тек и почиње права капиталистичка производња, тако сад функцију непосредног и непрекидног надзора над појединим радницима и радничким групама он сам уступа посебној врсти најамних радника. Као што војсци требају официри и подофицири, тако и маси радника који раде заједно под командом истог капитала требају индустријски виши официри (управници, managers) и подофицири (надзорници, Arbeitsaufseher, foremen, overlookers, contremaitres), који за време процеса рада командују у име капитала. Вршити надзор постаје њиховом искључивом функцијом. Кад упоређује начин производње независних сељака или самосталних занатлија с робовском привредом на плантажама, политички економист рачуна *тај надзорнички рад у faux frais de production* [лажне трошкове производње].²² А напротив, кад

²¹ *Spectator*, лист енглеских филистара, доноси у броју од 3 јуна 1866 да је после уаођења неке врсте ортачине између капиталисте и радника у „Друштву за фабрикацију жице“ у Манчестру, „први резултат био брзо опадање расипања материјала, јер радници нису увиђали зашто би они своју својину више расипали него други предузетници своју; а расипање материјала, поред спољашњих негода, извор је најтежих губитака у фабрикацији“. Исти лист истиче као основну ману кооперативних покушаја у Рочделу: „Они су показали да радничке кооперативе могу успешно руководити дућанима, фабрикама и скоро свима облицима индустрије, а осим тога изванредно су поправили положај самих тих људи, али! али!, оида нису оставили ниједно видно место које би могао заузети капиталиста.“ *Quelle horreur!* [Каква страхота!]

²² Професор *Кериз*, пошто је „superintendence of labour“ [надзор над радом] приказао као једно од главних обележја робовске производње у јужним државама

посматра капиталистички начин производње, он ту функцију управљања, уколико она произлази из природе заједничког процеса рада, идентификује са истом функцијом уколико је условљена капиталистичким а отуд антагонистичким карактером тога процеса.²² Капиталиста није капиталиста зато што управља индустријом, већ постаје индустријским заповедником зато што је капиталиста. Врховно заповедништво над индустријом постаје атрибут капитала као што је у феудално доба заповедништво у рату и у судству било атрибут земљишне својине.^{22a}

Радник је дотле власник своје радне снаге док се као њен продавац погађа с капиталистом, а продавати може само оно што има, своју индивидуалну, изоловану радну снагу. Овај се однос ни у чему не мења тиме што капиталиста купи 100 радних снага место једне, или што закључи уговор са 100 међусобно независних радника уместо с једним. Он може ту стотину радника да употреби, а да они и не раде заједнички. Стога капиталиста плаћа вредност стотине самосталних радних снага, али не плаћа комбиновану радну снагу њих сто. Као независна лица радници су појединци који ступају у однос са истим капиталом, али не и између себе. Њихова кооперација отпочиње тек у процесу рада, али у процесу рада они су већ престали припадати себи самима. Кад у тај процес уђу, они постају једно тело с капиталом. Као кооперанти, као удови једног радног организма, они су само посебан начин егзистенције капитала. Тако је производна снага коју радник развија као *друштвен радник производна снага капитала*. *Друштвена производна снага* рада развија се бесплатно чим радници буду стављени под одређене услове, а капитал их под те услове ставља. Зато што *друштвена производна снага* рада не стаје капитал ништа, зато што, с друге стране, радник њу не развија пре но што сам његов рад не припадне капиталу, испољава се она као производна снага коју капитал има од природе, као његова *унутрашња* производна снага.

Деловање просте кооперације колосално се показује у циновским делима старих Азијаца, Египћана, Етрураца итд. „Догађало се у ми-

Северне Америке, наставља: „Селачком власнику (Северне Америке) припада сав производ његова земљишта, зато њему не треба потстрека за напор. Ту надзор постаје потпуно сувишан.“ (Cairnes: *The Slave Power*, стр. 48, 49.)

²² Сер *James Stewart*, који се уопште одликује јасним учовањем карактеристичних друштвених разлика разних начина производње, примећује: „Чиме велика предузећа у мануфактурн уништавају мале радионице (private industry) ако не тиме што се приближују једноставности робовске привреде?“ (*Principles of Political Economy*. London 1767, св. I, стр. 167, 168.)

^{22a} Отуда би *Огист Конт* и његова школа на исти начин могли доказивати и вечну нужност феудалних господара, као што су то учинили за капиталистичке господаре.

нула времена да су те азијске државе, подмиливши своје цивилне и војне трошкове, располагале извесним сувишком животних намирница који су могле трошити на сјајна и корисна дела. Њихова команда над рукама и мишицама скоро читавог нетежачког становништва и искључиво право монарха и свештенства да располажу оним вишком пружаше им средства за подизање оних великих споменика којим испунише земљу... За покретање огромних статуа и огромних маса чији транспорт изазива дивљење, расипнички је употребљаван скоро само људски рад. Број радника и концентрисање њихових напора били су за ово довољни. Тако исто видимо како се велики спрудови корала дижу из дубина океана, нарасту у острва и образују чврсто тле, макар да је сваки индивидуалини улагач (depository) сићушан, слаб и неугледан. Нетежачки радници азијских монархија мало шта могу допринети делу осим својих индивидуалних телесних напора, али њихов број чини њихову снагу, а власт коју су монархија и свештенство имали да управљају тим масама дала је живот оним цивилним делима. Таква су предузећа била омогућена тиме што су дохоци, од којих су радници живели, били концентрисани у једној или у мало руку.²² Ова власт азијских и египатских краљева или етрурских теократа итд. прешла је у модерном друштву на капиталисту, па било да он иступа као изолован капиталиста или, као код акционарских друштава, у виду комбинованог капиталисте.

Кооперација у процесу рада, какву видимо да превлађује у почецима културе човечанства, код ловачких народа^{22a} или рецимо у земљорадњи индијске општине, почива с једне стране на заједничкој својини услова за производњу, а с друге стране на томе што изолована индивидуа није била кадра прекинути пулчану врпцу којом је била везана за своје племе или заједницу, као што се ни код пчела индивидуа не може отргнути од кошнице. И по једином и по другом она се разликује од капиталистичке кооперације. Спорадична примена кооперације у великом размеру у античком свету, Средњем веку и модерним колонијама, почива на односима непосредног господства и потчињености, већином на ropству. Насупрот томе, капиталистичка кооперација унапред има за претпоставку слободног најамног радника који своју радну снагу продаје капиталу. А историјски, опет, она се развија у супротности према сељачкој привреди и независном занатлијском раду, било да овај има еснафски облик

²² R. Jones: *Textbook of Lectures etc.*, стр. 77, 78. Староасирске, египатске и друге збирке у Лондону и другим европским престоницама очигледно нам сведоче о оном кооперативном процесу рада.

^{22a} Linguet у својој *Théorie des Lois Civiles* можда не говори криво кад лов означаје као први облик кооперације, а лов на људе (rat) као један од првих облика лова.

или не.²⁴ Према њима се капиталистичка кооперација не јавља као неки нарочити историјски облик кооперације, него се сама кооперација јавља као историјски облик који је својствен капиталистичком процесу производње, и по коме се он специфично разликује.

Као што се друштвена производна снага рада коју кооперација развија испољава као производна снага капитала, тако се и сама кооперација испољава као специфичан облик капиталистичког процеса производње, у супротности према процесу производње изолованих независних радника, па и ситних мајстора. То је прва промена коју стварни процес рада претрпи кад се подреди капиталу. Ова се промена врши природним путем. Њена претпоставка, истовремена запосленост већег броја најамних радника у истом процесу рада, полазна је тачка капиталистичке производње. Процес рада поклапа се са самом егзистенцијом капитала. Па, док се услед тога капиталистички начин производње с једне стране испољава као историјска нужност за претварање процеса рада у друштвени процес, с друге стране се овај друштвени облик процеса рада испољава као метод који капитал употребљава да би са већим профитом експлоатисао процес рада повећавајући његову производну снагу.

Кооперација, у овом простом облику у коме смо је досад посматрали, поклапа се с производњом у већем размеру, али није неки чврсти, карактеристични облик неке посебне епохе развитка капиталистичког начина производње. У најбољем случају она се отприлике таквом испољава у још занатским почецима мануфактуре²⁵ и у оној врсти крупне пољопривреде која одговара мануфактурном периоду и која се од сељачке привреде битно разликује једино масом истовремено употребљаваних радника и обимом концентрисаних средстава за производњу. Проста кооперација још је увек облик који превлађује у таквим границама производње где капитал оперише у великом размеру, а где подела рада или машине не играју значајну улогу.

Кооперација остаје основни облик капиталистичког начина производње, ма да се сам њен прости вид јавља као посебан облик поред њених развијених облика.

²⁴ Ситна сељачка привреда и независни занатски рад, који обоје делом чине основу феудалног начина производње, а делом се после његова распада јављају поред капиталистичког начина рада, били су и економска основица класичних заједница у њихово најбоље доба, када се примитивна источњачка заједница својина била распала, а систем ропства још није био озбиљно овладао производњом.

²⁵ „Зар уједњавање умешности, марљивости и такмичења много њих на једном истом послу није метод да се посао унапредни? И зар би Енглеској било могуће да на други начин своју вунарску мануфактуру доведе до оваквог савршенства?“ (Berkeley: *The Querist*. London 1750, стр. 56, § 521.)

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

ПОДЕЛА РАДА И МАНУФАКТУРА

1. Двојако порекло мануфактуре

Кооперација која почива на подели рада добија класичан облик у мануфактури. Као карактеристичан облик капиталистичког процеса производње она превлађује за време правог мануфактурног периода, који траје отприлике од средине 16. до последње трећине 18. века.

Мануфактура настаје на два начина.

Први начин: Радници *разноврсних*, самосталних заната, кроз чије руке неки производ мора да прође док потпуно не буде зрео, бивају окупљени у једној радионици, под командом једног капиталисте. На пример, кочије су биле заједнички производ радова великог броја независних занатлија: колара, седлара, кројача, бравара, ременара, стругара, шпиритара, стаклара, фарбара, лакирера, позлатара итд. У мануфактури кочија све ове занатлије уједињени су у једној радионици где једновремено раде додајући један другом свој производ. Истина, кочије се не могу позлатити пре него што буду направљене. Али ако се у исто време прави много кочија, онда се неке могу стално позлаћивати, док друге пролазе кроз коју ранију фазу процеса производње. Док се овако ради, стојимо још на земљишту прости кооперације, која ради са онаквим људским и стварним материјалом какав је затекла. Али брзо наступа битна промена. Кројач, бравар, ременар итд., који су запослени само код израде кочија, постепено губе навику да свој стари занат раде у пуном његовом обиму, а с тим губе и способности за њ. С друге стране, њихова делатност, поставши једнострана, добија сада облик најцелисходнији за сужени делокруг. Мануфактура кочија појавила се испрва као комбинација (спајање) самосталних заната. Постепено она се претворила у поделу производње кочија на њене разне посебне операције; свака од ових кристалише се у искључиву функцију једног радника, а целину свих операција извршују три делимични радници удружени. Исто тако је и мануфактура сукиа и читав низ других мануфактура постао спајањем разних заната под командом истог капитала.²⁶

²⁶ Наводимо следеће да бисмо пружили модернији пример за овај начин образовања мануфактуре. Предонице и ткачнице свиле у Лиону и Ниму (Француска) „сасвим су патријархалне. У њима је запослено много жена и деце, али без претерана рада и без уштрба по њихово здравље. Предузећа их остављају у њиховим лепим долинама Дрома, Вара, Изеџа и Воклиза, тамо гаје свилену бубу и одмотавају коконе; она никад не постају правим фабричким предузећима. Кад се тачније посматра... принцип поделе рада показује овде посебну одлику. Има много намотачница, прелаца свиленог конца, фарбара, глачара основе, па чак и ткалаца;

Али мануфактура постаје и обрнутим путем. Један исти капитал запошли једновремено, у истој радионици много занатлија који раде исти или једнородан посао, на пр. праве хартију, слова или игле. То је кооперација у најпростијем облику. Сваки од ових занатлија (можда с једним или два помоћника) израђује читаву робу вршећи по реду разне операције које њена израда захтева. Он и даље ради на стари свој занатлијски начин. Но ускоро спољашње околности стварају повод да се концентрисаност радника у истом простору и једновременост њихових радова друкчије искористи. Затреба на пр. да се у одређеном року излиферује већа количина готове робе. Стога се рад подели. Уместо да се остави да исти занатлија врши разне операције једну за другом, оне се раздвоје, изолују, распореде у простору једна поред друге и свака се повери другом занатлији, тако да сви кооперанти заједно једновремено врше све операције. Ова случајна подела понови се, покаже своје особене предности и постепено добије чврстину систематске поделе рада. Из индивидуалног производа самосталног занатлије, који ради разне послове, роба се претвара у друштвени производ једног скупа занатлија, од којих сваки стално врши само једну те исту делимичну операцију. Исте операције које су се код немачког еснафског произвођача хартије сливале једна у другу као узастопне делимичне операције постају у холандској мануфактури хартије самосталне као делимичне операције многих радника који их врше упоредо у кооперацији. Еснафски иглар из Нирнберга основни је елемент енглеске мануфактуре игала. Али док је онај један иглар ређао можда 20 операција једну за другом, овде 20 иглара ускоро врше сваки само по једну од 20 операција, а и ове се, под утицајем искуства, још много више цепају, подвајају и постају самосталне као искључиве функције појединачних радника.

Дакле, начин постанка мануфактуре, њено израстање из заната је двојако. С једне стране, она произлази из *комбиновања разноврсних самосталних заната*, који губе самосталност и постају у толикој мери једнострани да у процесу производње неке робе сачињавају још само делимичне операције које се међусобно допуњују. С друге стране, она произлази из *кооперације занатлија истог заната*, растављајући исти индивидуални занат на различите његове посебне операције и *чинећи их самосталним* у толикој мери, да свака постаје искључивом функцијом по-

али они нису сједињени у истој радионици и не зависе од истог капиталисте. Сви су они самостални.“ (A. Blanqui: *Cours d'Economie Industrielle*. Recueilli par A. Blaise. Paris 1838/39, стр. 79.) Откако је Бланки ово написао, разни независни радиници били су делимично уједињени у фабрикама. (Уз четврто издање. — А откако је Маркс ово писао, завладао је у тим фабрикама механички разбој и потиснуо брзо ручни разбој. И индустрија свиле у Крефелду умела би о томе нешто испричати. — Ф. Е.)

себног радника. Значи дакле да мануфактура с једне стране у неки процес производње уводи поделу рада или је још више развија, а с друге стране комбинује раније одвојене занате. Али ма каква још била пољазна тачка у овом или оном случају, њен завршни лик остаје увек исти; она је *механизам производње чији су органи људи*.

За правилно разумевање поделе рада у мануфактури битно је имати на уму следеће моменте: У првом реду, *анализа процеса производње на његове посебне фазе* поклапа се овде апсолутно са *растављањем какве занатлијске делатности на разне њене делимичне операције*. Била сложена или проста, операција остаје занатска и тога ради зависна је од снаге, умешности, брзине и поуздаости којом појединачни радник рукује својим оруђем. Занат остаје основицом. Ова *уска техничка основица* искључује сваку истински научну анализу процеса производње, јер сваки делимични процес, кроз који производ пролази, мора бити изводљив као делимични рад занатлије. Баш због тога што занатлијска умешност овако остаје основицом процеса производње, сваки се радник *прилагођава* искључиво једној делимичној функцији, а његова радна снага *претвара се у доживотно орган те делимичне функције*. Напоследку, ова подела рада је једна посебна *врста кооперације*, те понеке њене предности не произлазе из тог посебног облика, већ из опште природе кооперације.

2. Делимични радник и његов алат

Уђемо ли сад ближе у појединости, биће нам одмах јасно да радник који доживотно врши једну те исту једноставну операцију претвара цело своје тело у искључив аутоматски орган те операције, услед чега троши на њу *мање времена* него занатлија који наизменично изводи читав низ операција. А комбиновани *укупни радник*, који сачињава живи механизам мануфактуре, састоји се из самих таквих делимичних радника. Због тога се, у поређењу са самосталним занатом, производи *више за мање времена*, односно повећава се производност рада.²⁷ Осим тога, пошто делимичан рад *постане самосталан* као искључива функција једног лица, усавршава се и метод делимичног рада. Искуство показује да стално понављање истог ограниченог чина и усретсређивање пажње на тај ограничени чин уче радника да жељени корисни учинак постигне с најмање напора. А пошто у *истом времену* увек заједно живе разне рад-

²⁷ „Што се већа подела рада изврши у каквој веома разноликој грани мануфактуре и рад додели разним делимичним радницима, то ће боља и бржа бити израда, а мањи губитак у времену и раду.“ (*The Advantages of the East India Trade*. London. 1720, стр. 71.)

ничке генерације и заједно раде у истим мануфактурама, то се тако стечена техничка умења убрзо устајују, гомилају и преносе.²⁸

Од делимичног радника мануфактура доиста прави виртуоза тиме што у унутрашњости радионце репродукује и тера до крајности само-никлу поделу заната коју је у друштву затекла. С друге стране, то што она делимични рад претвара у животни позив једног човека одговара нагону ранијих друштава да занате учине *наследним*, да их окамене у *кастама*, или да их скочање у еснафима, ако одређени услови доведу до разноликости индивидуе, противречне кастиности. Касте и еснафи произлазе из истог природног закона по којем се врши одвајање биља и животиња у врсте и подврсте, само што се на извесном ступњу развитка наследност каста или искључивост еснафа декретује као *друштвен закон*.²⁹

„Никад нико није надмашио финоћу муселина из Даке, нити красоту и постојаност боја на катунима и другим тканинама из Коромандела. Па ипак се они производе без капитала, без машина, без поделе рада или ма којег другог средства које европској фабрикацији пружа толике предности. Ткач је изолована индивидуа која израђује тканине по поручбини купца, и то на разбоју најпростије грађеном, који се каткад састоји само из дрвених, грубо склопљених летова. На томе разбоју нема чак ни вратила за намотавање основе, тако да је разбој дугачак колико цела основа и постаје тако незграпан и обиман да му у колиби произвођачевој нема места; зато он мора радити под ведрим небом, где га свака промена времена прекрива.“³⁰

Ту виртуозност дала је Индијцу, баш као и пауку, једино она *наслеђена* посебна умешност која се гомилала с генерације на генерацију

²⁸ „Рад који глатко тече само је пренесена умешност.“ (Th. Hodgskin: *Popular Political Economy*. [London 1827], стр. 48.)

²⁹ „И вештине су... у Египту достигле велико савршенство. Јер само у овој земљи занатлије никако не смеју закорачивати у послове које друге класе грађана, већ морају вршити само позив који њиховом роду припада по наследству... У других народа занатлије растурају своју пажњу на сунше много предмета... Час покушавају са земљорадњом, час се упуштају у трговачке послове, час се баве с две три вештине једновремено. У слободним државама већином трче на народне скупштине... А у Египту, напротив, сваки занатлија допада тешке казне ако се умеша у државне послове или се истовремено буде занимао с више вештина. На тај начин ништа није у стању да поремети њихову професионалну вредноћу... Осим тога, како од својих предака имају многа правила, ревно мисле о томе да изнађу још и нове предности.“ (Диодор Сицилијанац: *Историјска библиотека*, књ. I, гл. 74 [стр. 117, 118].)

³⁰ *Historical and descriptive Account of British India etc.* By Hugh Murray, James Wilson etc. Edinburgh 1832, св. II, стр. 449 [450]. На индијском разбоју основа је разапета вертикално.

и прелазила са оца на сина. Па ипак такав индијски ткач изводи веома сложен рад ако га упоредимо с већином мануфактурних радника.

Занатлија, који узастопно врши разне делимичне процесе у производњи какве израђевине, мора час мењати место, час оруђе. Прелажењем с једне операције на другу прекида се ток његова рада и у неку руку стварају се поре у његовом радном дану. Те поре бивају уже чим он читав дан без прекида врши једну те исту операцију, тј. што се мање његова операција мења, то се више губе те поре. Повећана производност има се ту приписати било повећаном трошењу радне снаге у једном датом периоду времена, дакле повећаној интензивности рада, било опадању непроизводног трошења радне снаге. Наиме, онај вишак у трошењу снаге који се захтева при сваком прелазу из мировања у кретање, накнађује се кад се продужи трајање једном постигнуте нормалне брзине. С друге стране, непрекидно трајање једнообразног рада разорава напонску и замајну снагу животних духова, који налазе окрепљења и дражи баш у мењању делатности.

Производност рада не зависи једино од виртуозности радника, већ и од савршености његових алата. Алати исте врсте — као оруђа за сечење, бушење, туцање, ударање итд. — употребљавају се у разним процесима рада, а у истом процесу рада исти инструмент служи за разне операције. Али чим се различне операције каквог процеса рада раставе и свака делимична операција добије у руци делимичног радника облик најсавршенији, а отуд и искључив, настаје потреба да се измени облик алата који су дотле служили у разне сврхе. У коме ће се правцу њихов облик мењати, зависи од посебних тешкоћа које радници искусе примењујући неизмењени облик. Карактеристично по мануфактуру јесте диференцирање и специјализирање оруђа за рад; путем диференцирања добијају оруђа исте врсте посебне облике удешене за посебне употребе, а специјализирањем свако такво оруђе може да има пунога учинка само у руци специјализованог делмичног радника. Само у Бирмингему прави се око 500 разних врста чекића од којих не само што сваки служи за посебан процес производње, већ често многе врсте служе само за разне операције једног истог процеса. Мануфактура упрошћава алате, побољшава их и даје им разне облике прилагођавајући их искључивим посебним функцијама делимичних радника.³¹ С тим она уједно ствара и мате-

³¹ У своме епохалном делу *Постанак врста* примећује Дарвин у погледу природних органа биљака и животиња: „Докле год један те исти орган треба да служи за извођење разних радова, даде се разлог његовој променљивости наћи можда у томе што природно одабирање с мање брижљивости одржава или угушује свако мало отступање од облика, него кад би тај исти орган био одређен само за неку

ријалне услове за машинерију, која се састоји из комбинације једноставних инструмената.

Делимични радник и његово оруђе прости су елементи мануфактуре. Погледајмо је сад као целину.

3. Оба основна облика мануфактуре — хетерогена мануфактура и органска мануфактура

По своме саставу мануфактура има два основна облика који се битно разликују, ма да се каквад могу и измешати, и који нарочито код каснијег претварања мануфактуре у машинску, крупну индустрију играју сасвим различне улоге. Овај двоструки карактер потиче из природе саме израђевине. Ова је резултат било чисто механичког састављања самосталних делимичних производа, било низа повезаних процеса и манипулација.

Локомотива се иа пр. састоји од преко 5.000 самосталних делова. Но она не може послужити као пример за прву врсту праве мануфактуре, јер је творевина крупне индустрије. Али може часовник који је и *Вилјем Пет* узео за илустровање мануфактурне поделе рада. Од индивидуалне творевине нирибершког занатлије, претворио се часовник у друштвени производ небројених делимичних радника као што су: ливци сирова метала, израђивачи опруга, цифарника, спиралне опруге, бушачи рупа за камење и израђивачи рубинске полуге, израђивачи сказаљки, кутије, завртњева, позлатари. Али се и ови деле на многе *подврсте* као што су: израђивач точкова (месинганих засебно, челичних засебно), малих зупчаника, точкова сказаљки, *acheveur de pignon* (који удешава точкове на мали зупчаник, глача фасете итд.), израђивач осовина, *planteur de finissage* (који намешта извесне точкове и мале зупчанике у механизам), *finisseur de barillet* (који реже зупце на точковима, дотерује рупе на потребну величину, кали регулатор и затварач), израђивач запињаче, код цилиндарске запињаче опет израђивач цилиндра, запињаче шеталице, успонског точка, регулатора, *planteur d'échарреment* (који намешта запињачу), *gerasseur de barillet* (сасвим довршава лежиште опруге и регулатора), глачар челика, глачар точкова, глачар завртњева, сликар цифара, израђивач цифарника (тали емаљ на бакар), *fabricant de pendants* (прави само алку на кутији), *finisseur de charnière* (удешава месингани чавао у шарку итд.), *faiseur de secret* (прави опругу од које отскаче заклопац), гравер, цизелер, *polisseur de boîte* (глачар кутије) итд. итд. и напоследку *gerasseur* који саставља цели часовник и лиферује га нави-

посебну сврху. Тако и ножеви којима се секу свакојаке ствари могу углавном бити прилично једног облика, док алат одређен само за једну употребу мора имати друкчији облик за сваку друкчију употребу.“

јеног. Само мали број делова часовника прође преко неколико руку и сва ова *membra disjuncta* сједињују се тек у руци која их напоследку спаја у механичку целину.

Овде, као и код свих сличних израђевина, овај чисто спољашњи однос готовог производа према разноврсним његовим елементима оставља случају хоће ли учеснике спојити у истој радионици. Делимични радови могу се вршити чак и независно, као засебна занимања, као што је случај у кантонима Ват и Нефшател, док на пр. у Женеви постоје велике мануфактуре часовника, тј. тамо влада непосредна кооперација делимичних радника под командом једног капитала. Па и у овом последњем случају ретко да се у самој мануфактури израђује цифарник, опруга и кутија. Комбиновано мануфактурно предузеће овде је уносно само под изузетним околностима, јер је конкуренција највећа међу радионицама који хоће да раде код куће, јер распарчаност производње на многе хетерогене процесе не допушта неку већу употребу заједничких средстава за рад и јер капиталиста, кад је фабрикација раштркана, уштеђује издатке на радионичку зграду и друго.²² Па ипак се положај већ и ових делимичних радника, који раде код своје куће, али за капиталисту (фабриканта, *établisser-a*), потпуно разликује од положаја самосталног занатлије, који ради за властите купце.²³

Друга врста мануфактуре, која претставља њен савршен облик, производи израђевине које пролазе кроз везане фазе развитка, кроз низ поступних процеса, као што иа пр. жица у мануфактури шиваћих игала пролази кроз руке 72, па чак и 92 специфична делимична радника.

Ако таква мануфактура комбинује раније растурене занате, она смањује просторну одвојеност посебних фаза производње дотичне израђевине. Скраћује се време њена прелаза из једног стадиума у други,

²² 1854 г. произведено је у Женеви 80.000 часовника, ни петна производње кантона Neuchâtel. Сам Шо-де-Фов, који се сав може сматрати као једна јединствена мануфактура часовника, лиферује годишње двапут више од Женеве. Од 1850 до 1861 лиферовала је Женева 750.000 часовника. Види: *Report from Geneva on the Watch Trade and Report by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.* № 6, 1863. Ако већ сама невезаност процеса, на које је растављена производња израђевина које се само састављају, јако отежава претварање таквих мануфактура у крупно индустријско машинско предузеће, код часовника имају поред тога још и друге две сметње: сићушност и тананост његових елемената и његов луксузни карактер, а отуд и разноликост. Тако се у најбољим лондонским фирмама преко читаве године изради једва туче часовника који би били слични, док фабрика Vacheron & Constantin, која са успехом употребљава машинне, производи највише, три до четири врсте различне по величини и облику.

²³ У часовничарству, том класичном примеру хетерогене мануфактуре, може се врло тачно проучавати горе поменуто диференцирање и специјализирање инструмената за рад као последња разлагања занатлијске делатности.

као и рад који те прелазе врши.³⁴ Овим путем се, у поређењу са занатским радом, добија већа производна снага, а овај добитак потиче уствари из општег кооперативног карактера мануфактуре. С друге стране, особени њен принцип поделе рада захтева да се издвоје различне фазе производње које једна према другој постају самосталним занатлијским делимичним радовима. Да би се успоставила и одржавала веза међу издвојеним функцијама, израђевина мора стално да се преноси из руке у руку и из процеса у процес. С гледишта крупне индустрије ово је недостатак, карактеристичан по мануфактуру, који скупо стаје, а потиче из самог принципа мануфактуре.³⁵

Посматрамо ли какву одређеиу количину сировине, на пр. крпа у мануфактури хартије, или жице у мануфактури игала, видимо да та сировина пролази у рукама разних делимичних радника кроз низ узастопних фаза производње док не добије свој завршни облик. Напротив, посматрамо ли радионицу као један укупан механизам, видимо да се сировина једновремено иако одједанпут у свима фазама производње. Укупни радник, комбинаван из делимичних радника, једним делом својих многих руку наоружаних алатима истеже жицу, док је у исто време другим рукама и алатом исправља, другим сече, шили итд. Разни поступни процеси, вршени временски један за другим, претворени су у процесе који се врше један поред другог у простору. Стога се за исти период времена добије више готове робе.³⁶ Истина, ова једновременост проистиче из општег кооперативног облика целокупног процеса, али мануфактура не само да затиче услове за кооперацију, већ их делимиче и сама ствара разлагањем занатлијске делатности. С друге стране, она постизава ову друштвениу организацију рада тек прикицањем истог радника за исту делимичну радњу.

Пошто је делимични производ сваког делимичног радника уједно и посебан ступањ развита једне исте израђевине, то радник раднику, или група радника другој групи долаје свој производ као сировину. Ре-

³⁴ „Где су људи заједно у таквој близини, мора рад око преноса бити мањи.“ (*The Advantages of the East India Trade*. London 1720, стр. 106.)

³⁵ „Раздвајање разних ступњева производње кроз које пролази производ у мануфактури, а што је последица примене ручног рада, изванредно повећава трошкове производње. Губитак потиче поглавито из саме удаљености међу појединим процесима производње.“ (*The Industry of Nations*. London 1855. Део II, стр. 200.)

³⁶ „Она (подела рада) проузрокује и уштеду времена, јер раставља рад на разне радње које се све могу вршити у исто време... То што се сви различни процеси рада које би појединци морао да изводи један за другим врше истовремено, омогућава да се изради велика количина на пр. игала за исто време за које би иначе једина игла била тек отсечена или изгачана.“ (Dugald Stewart: *Works etc.*, св. VIII, 1855, *Lectures on Political Economy*, стр. 319.)

зултат рада једнога чини полазну тачку другога. Стога један радник непосредно даје посла другом раднику. Искуством се установљава колико је радно време потребно да се постигне жељени корисни учинак у сваком делимичном процесу, а целокупни механизам мануфактуре почива на претпоставци да се за дато радно време постизава неки дати резултат. Једино под том претпоставком могу различни процеси рада који се међусобно допуњују тећи непрекидно, истовремено и просторно напореда. Јасно је да ова непосредна зависност међу радовима, а отуд и међу радницима, нагони сваког појединца да за своју функцију употреби само потребно време, на који се начин постизава и сасвим друкчији континуитет, једнообразност, правилност, ред,³⁷ а особито већа интензивност рада неголи у независном занату, па чак и у простој кооперацији. То што се на једну робу употребљава само радно време друштвено потребно за њену израду испољава се код производње робе уопште као нешто што се намеће споља, конкуренцијом, јер, површно речено, сваки произвођач мора робу продавати по њеној тржишној цени. Међутим, у мануфактури, израђивање дате количине производа за дато радно време постаје техничким законом самог процеса производње.³⁸

Али, код различних операција, неке изискују дуже, неке краће време, услед чега у једнаким периодима времена лиферују неједнаке количине делимичних производа. Па ако се хоће да један исти радник из дана у дан врши само једну те исту операцију, онда се за друге операције мора узети сразмерно друкчији број радника, на пр. 4 ливца и 2 преламача на једног глачара у мануфактури штампарских слова, где један ливац излије за један час 2.000 слова, преламач преломи 4.000, а глачар очисти 8.000. Овде имамо принцип кооперације поново у његовом најпростијем облику, тј. једновремену запосленост много њих који раде посао исте врсте; али он сада изражава органски однос. Према томе, мануфактурна подела рада не само да упрошћава и умножава квалитативно различне органе укупног друштвеног радника, него ствара и математички утврђену сразмеру за квантитативни обим тих органа, тј. за релативни број радника или релативну величину радничких група у свакој посебној функцији. Развијајући квалитативну рашчлањеност она развија правило квантитета и сразмерност друштвеног процеса рада.

³⁷ „Што је већа разноврсност радника запослених у каквој мануфактури... то је већи ред и правилност сваког посла; овај ће нужно бити изведен за мање времена, рад мора опасти.“ (*The Advantages of the East India Trade*, стр. 68.)

³⁸ Међутим, у многим гранама, мануфактурно предузеће постиже овај резултат само непотпуно, јер не уме да сигурно контролише опште хемијске и физичке услове процеса производње.

Кад искуство утврди најприкладнији сразмерни број разних група делимичних радника за неки одређени размер производње, онда се овај размер може проширити само ако се број радника сваке посебне групе помножи једним те истим бројем.³⁹ Овоме треба додати још и то да иста индивидуа може подједнако добро да изводи извесне радове при већем као и при мањем размеру производње, на пр. надзор, транспорт делимичних производа из једне фазе производње у другу итд. Дати самосталност овим функцијама или пренети их на нарочите раднике, постаје дакле уносно тек кад се повећа број запослених радника, али то повећање мора одмах обухватити сразмерно све групе.

Појединачна група, коју сачињава извешан број радника који врше исту делимичну функцију, састоји се из једнородних елемената и посебни је орган целокупног механизма. Али је у неким мануфактурама и сама група организовано радно тело, док се укупни механизам образује понављањем или множењем тих елементарних производних органа. Узмемо на пр. мануфактуру стаклених флаша. Ту имамо три битно различне фазе. Прво припремну фазу, спремање стаклене каше, мешање песка, креча итд. и топљење те мешавине у течну стаклену масу.⁴⁰ У овој су првој фази запослени разни делимични радници, каогод и у завршној фази одношења флаша из сушилица, њиховог сортирања, паковања итд. Између тих двеју фаза стоји прави стакларски посао, тј. прерађивање течне стаклене масе. Код истог отвора једне стаклене пећи ради група која се у Енглеској зове *hole* (рупа) и која је овако састављена: 1) један *bottle maker* (израђивач флаша) или *finisher* (удешавач), 2) један *blower* (дувач), 3) један *gatherer* (скупљач), 4) један *putter up* (који ређа на гомилу) или *whetter off* (брусач) и 5) један *taker in* (помоћни радник који носи дувано стакло у хладионицу). Ова петорица делимичних радника сачињавају пет посебних органа једног јединог радног тела које може да делује само као целна, дакле само непосредном кооперацијом њих петорице. Недостаје ли један у овом телу од пет удова, оно је узето. Али иста стакларска пећ има више отвора, у Енглеској на пр. 4 до 6, и у сваком је земљан тигањ с течним стаклом код којег је запослена по једна група од пет радника састављена на исти начин. Састав сваке посебне групе почива овде непосредно на подели рада, док је веза која

³⁹ „Кад искуство, већ према посебној природи производа сваке мануфактуре, научи људе и најкориснијем начину на који ће производњу рашчланити на делимичне радње, и броју радника потребном за њих, онда ће предузећа, која не употребљавају број радника који тој сразмери одговара, фабриковати с више трошкова... Ово је један од узрока огромном увећавању индустријских предузећа.“ (Ch. Babbage: *On the Economy of Machinery*. London 1832; гл. XXI, стр. 172, 173.)

⁴⁰ У Енглеској је пећ за таљење одвојена од пећи на којој се стакло прерађује; у Белгији на пр. иста пећ служи за оба процеса.

спаја разне једнородне групе проста кооперација; ова кооперација омогућава да се, због заједничке потрошње, економичније употребљава једно средство за производњу, у горњем примеру стакларска пећ. Таква пећ са својих 4 до 6 група чини једну стаклару, а једна мануфактура стакла има више оваквих стаклара, као и уређаје и раднике за припремне и завршне фазе производње.

Напоследку, мануфактура, каогод што делимично потиче из спајања разних заната, може и да се развије у спој разних мануфактура. Тако веће енглеске стакларе саме производе своје земљане тигање за топење, јер од њихове каквоће битно зависи успех или неуспех когала. Ту је с мануфактуром производа скопчана и производња једног средства за производњу. И обрнуто, мануфактура производа може да се веже с мануфактурама у којима исти производ служи као сировина или са чијим се производима доцније саставља. Тако на пр. налазимо мануфактуру биљура спојену с брусоницом стакла и с ливницом месинга; с овом последњом ради оптакања разних стаклених предмета металом. У томе случају различне спојене мануфактуре јесу одељења једне укупне мануфактуре, просторно више или мање раздвојена, а у исто су време међусобно независни процеси производње, сваки с посебном поделом рада. Упркос извесним предностима које спојена мануфактура пружа, она, док остаје на властитој основици, не може да постигне стварно техничко јединство. До овога се долази тек кад се мануфактура претвори у машинску индустрију.

Мануфактурни период, који убрзо свесно поставља принцип скраћивања радног времена потребног за производњу робе,⁴¹ развија ту и тамо и употребу *машина*, особито за извесне *просте уводне процесе* који се морају вршити у масама и с великим утрошком снаге. Тако се на пр. у мануфактури хартије млевање крпа убрзо почело вршити у нарочитим *млиновима*, а у талионицама метала руде су туцане у такозваним *рударским млиновима*.⁴² Римско царство оставило нам је *воденицу* као примарни облик сваке машинерије.⁴³ Занатлијски период завештао нам је велике проналаске *компаса, барута, штампе* и аутоматског *часовника*. Али углавном машинерија ипак игра ону споредну улогу коју јој Адам Смит при-

⁴¹ Ово се може наћи, поред осталних, и у ових писаца: В. Петрија, Цона Белерза, Ендрјуа Јарантона, *The Advantages of the East India Trade* и Ц. Вендерлинга.

⁴² У Француској се још крајем 16 века служе аваном и решетом за туцање и пржење руде.

⁴³ Читава историја развитка машинерије даде се пратити на историји житног млина. *Фабрика* се у Енглеској још увек зове *mill* (млин). У немачким технолошким списима из првих деценија 19 века још се налази израз *Mühle* (млин) не само за свзку машинерију којој погон дају природне силе, него и за све мануфактуре које употребљавају машинске апарате.

писује поред поделе рада.⁴⁴ Спорадична употреба машина постала је веома важна у 17 веку, јер је великим математичарима онога времена пружио практичне ослободитеље и потстицање за стварање модерне механике.

Машинеријом, која је својствена мануфактурном периоду, остаје сам из многих делимичних радника састављен укупни радник. Различне операције које произвођач неке робе наизменично врши и које се преплећу у целини његова процеса рада закупају га на разне начине. У овој мора да развије више снаге, у оној више вештине, у трећој опет више пажње итд., а иста индивидуа нема свих ових особина у једнаком степену. Пошто се разне операције раставе, издвоје и постану самосталне, врши се и подела, класификовање и груписање радника према претежним њиховим особинама. Ако њихове природне особености и чине основицу на коју се подела рада накалемљује, ипак мануфактура, кад се већ уведе, развија радне снаге које су по природи способне само за једнострану посебну функцију. Сада *укупни радник* има све производне особине у једнаком степену виртуозности, а уједно их и најеконичније троши, јер све своје органе, који су индивидуализовани у посебним радницима и радничким групама, употребљава искључиво на посебне њихове функције.⁴⁵ Делимични радник једностран је и несавршен, али га баш то чини савршеним органом укупног радника.⁴⁶ Навика на једну једнострану функцију претвара га у орган те функције који делује са сигурношћу природног органа, док га повезаност целокупног механизма нагони да делује правилно као део неке машине.⁴⁷

⁴⁴ Као што ће се ближе видети из Четврте књиге овога списка, А. Смит није дао ни једно једино ново начело о подели рада. Али оно што му даје обележје политичког економисте који је синтетички обухватио *мануфактурни период* јесте његово снажно *наглашавање* поделе рада. Подређена улога коју је додељивао машинерији изазвала је у почетку крупне индустрије *Лодерделову*, а у развијеној епохи *Јурову* полемику. Осим тога А. Смит брка и *диференцирање инструмената* — у чему су сами делимични радници мануфактуре били врло активни — с *проналаском машине*. Не мануфактурни радници, већ научници, занатлије, чак и сељаци (Бриндлн) итд. играју улогу у проналаску машине.

⁴⁵ „Делећи израду неког предмета на више различних операција, од којих свака захтева вештину и снагу различног степена, власник мануфактуре може да набави тачно ону количину снаге и вештине која одговара свакој операцији. А ако би напротив читав посао имао да изради само један радник, онда би једна те иста индивидуа морала имати довољно вештине за најфиније операције, а довољно снаге за најнапорније.“ (Ch. Babbage: *On the Economy of Machinery*. London 1832, гл. XVIII.)

⁴⁶ На пример, једнострана развијеност мишића, искривљеност костију итд.

⁴⁷ На питање члана анкетне комисије, како се међу запосленим младим радницима одржава марљивост, врло је тачно одговорио г. В. Маршал, главни управитељ једне мануфактуре стакла: „Свој посао они баш и не могу занемаривати;

Пошто су различне функције укупног радника простије или сложене, ниже или више, то и његови органи, индивидуалне радне снаге, захтевају различне степене образованости, услед чега су веома различне вредности. То значи да мануфактура развија хијерархију радних снага, којој одговара извесна скала радничких најамнина. Ако је, с једне стране, индивидуални радник прилагођен и доживотно везан за неку једнострану функцију, оно се и различне операције рада прилагођавају хијерархији природних и стечених умешности.⁴⁸ Али у сваком процесу производње има извесних простих радња за које је без даљег способан сваки човек. Сада се и ове радње издвајају из свог лабавог јединства са важнијим моментима делатности и постају искључивим функцијама.

Стога, у сваком занату који захвати, мануфактура ствара класу такозваних невештих радника, какве је занатска радиност строго искључивала. Пошто је на рачун читаве радне способности развила до виртуозности скроз једнострану специјалност, мануфактура почиње да прави специјалитет већ и од потпуне неразвијености. Уз хијерархијску поделу на ступњеве иде тада и проста подела радника на квалификоване и неквалификоване. За ове последње потпуно отпадају трошкови око изучавања, а за оне прве, кад их упоредимо са занатлијом, смањују се услед упрошћења функције. У оба случаја вредност радне снаге пада.⁴⁹ Изузетак има уколико растављање процеса рада рађа нове опште функције каквих у занатској радиности није било никако или бар не у том обиму. Релативно опадање вредности радне снаге које потиче из отпадања или отпадања трошкова око изучавања, доноси само собом непосредно веће оплођавање капитала, јер све оно што скраћује време потребно за репродуковање радне снаге проширује област вишка рада.

чим једном почну, морају и продужити; они су тада само делови једне машине.“ (СЕС, IV, 1865, стр. 247.)

⁴⁸ Величајући крупну индустрију др. Јур оштрије осећа обележја својствена мануфактури од ранијих економиста, који нису били као он полемички заинтересовани, па чак и од својих савременика, на пр. Бебица, који га истини надмашује као математичар и механичар, али који крупну индустрију ипак посматра са становишта мануфактуре. Јур примећује: „Суштину поделе рада чини прилагођавање радника свакој посебној операцији.“ С друге стране, он ту поделу означије као „прилагођавање радова различним индивидуалним способностима“, и напоследку карактерише читав мануфактурни систем као „систем поделе или степеновања рада према рангу умешности“ као „поделу рада према разним степенима умешности“ нтд. (Ure: *Philosophy of Manufactures*, стр. 19—22 и даље.)

⁴⁹ Пошто је сааком занатлији... било омогућено да се вежбањем усаврши у једној специјалној операцији, постао је он и јевтинији радник.“ (Ure: *Philosophy of Manufactures*, стр. 19.)

4. Подела рада у мануфактури и подела рада у друштву

Посматрали смо испрва порекло мануфактуре, онда њене просте елементе, делимичног радника и његов алат, напоследку целокупни њен механизам. Сада ћемо укратко додирнути однос између поделе рада у мануфактури и друштвене поделе рада која чини општу основицу сваке робне производње.

Имамо ли у виду једино рад сам, онда раздвајање друштвене производње на велике њене родове, као пољопривреду, индустрију итд. можемо означити као општу поделу рада, подвајање ових родова производње на врсте и подврсте као посебну поделу рада, а поделу рада у оквиру једне радионице као појединачну поделу рада.⁵⁰

Подела рада у оквиру друштва и одговарајуће ограничавање индивидуа на посебне сфере занимања полази у своме развоју, каогод и подела рада у оквиру мануфактуре, са супротних полазних тачака. У оквиру породице,^{50a} а даљим развојем у оквиру племена, самоницла подела рада потиче из разлика у полу и доби, почива дакле на чисто физиолошкој основици, и бива све пространија што се заједница више шири, становништво расте, а особито услед сукоба међу разним племенима и подјармљивања једног племена од стране другог. С друге стране, као што сам раније напоменуо, размена производа појављује се на оним тачкама где разне породице, племена, заједнице итд. дођу у додир међу собом; јер се у првим данима културе самостално не сучељавају приватна лица већ породице, племена итд. Свака заједница налази у својој природној околини друкчија средства за производњу и друкчије животне

⁵⁰ „Подела рада полази од раздвајања најразличнијих професија да заврши с таквом поделом код које се производња једног артикла раздељује међу више радника, као у мануфактури.“ (Storch: *Cours d'Economie Politique*. Париско издање, књ. I, стр. 173.) „У народа који су достигли извешан ступањ цивилизације налазимо три врсте поделе рада; прва, коју називамо поделом рада уопште, води поделу произвођача ив пољопривреднике, индустријалце и трговце; она се тиче трију главних грана националног рада; друга врста, која би се могла назвати посебном поделом рада, јесте растављање сваког рода производње на врсте... трећа врста, коју треба означити као поделу радње или поделу рада у правом смислу, јесте она која се јавља у оквиру појединачних заната и професија... а распострањена је у већини мануфактура и радионица.“ (Skarbek: *Théorie des Richesses sociales*. Paris 1840, 2 изд., св. I, стр. 84, 85.)

^{50a} Примедба уз треће издање. — Касније веома темељне студије на које се писац дао о прастарим приликама у којима су људи живели довеле су га до резултата да се првобитно није породица развила у племе, већ обрнуто да је племе првобитно самоицкли облик удружења људи заснованог на крвном сродству, тако да су се тек доцније, кад су се племенске везе почеле кидати, из тога цепања развили толики различити облици породице. Ф. Е.

намирнице. Зато се и разликују по начину производње, по начину живота и производима. Ова самоникла различност јесте оно што при додиру међу заједницама изазива размењивање њихових производа, а постепено затим и претварање тих производа у робе. Размена на дели производњу на различне сфере, већ те различне сфере доводи у однос и тако их претвара у гране целокупне друштвене производње, гране које више или мање зависе једна од друге. Ту друштвена подела рада постаје путем размене првобитно различитих али међусобно независних сфера производње. Тамо где полазну тачку чини физиолошка подела рада, посебни органи једне непосредно повезане целине одлучују се једни од других, растављају се, а главни потстицај за овај процес растављања долази од размене с туђим заједницама, и ти органи постају самостални све до границе до које постоји могућност да се разменом производа као роба одржава јединство свих различних радова. У једном правцу ово је губљење самосталности за оне који су је раније имали, у другом стицање самосталности за оне који је раније нису имали.

Свака развијена подела рада, омогућена робном разменом, има за основицу *раздвајање града и села*.⁵¹ Може се рећи да се читава економска историја друштва своди на кретање ове супротности, али у њу овде ипак нећемо улазити.

Као што материјалну претпоставку за поделу рада у мануфактури чини извештај број истовремено запослених радника, тако материјалну претпоставку за поделу рада у друштву чини величина становништва и његова густоћа, које овде замењују збијеност радника у истој радионици.⁵² Али, та густоћа је нешто релативно. Земља која је релативно ретко насељена, али су јој саобраћајна средства развијена, има гушће становништво него гушће насељена земља с неразвијеним саобраћајним средствима; тако су на пр. северне државе америчке Уније гушће насељене него Индија.⁵³

⁵¹ Ову је тачку најбоље обрадио *сер Џејмс Стјуарт*. Колико је данас мало познато његово дело, које је изишло 10 година пре *Wealth of Nations*, види се између осталог и из тога што *Малтусови* обожаваоци и не знају да је овај у првом издању свога списа о *закону становништва*, ако оставимо на страну његов чисто декламаторски део и нешто преписано од попова *Волеса* и *Таунзенда*, скоро једино преписао *Стјуарта*.

⁵² „Како ради друштвеног промета, тако и ради овога сједињавања снага којим се увећава производност рада, потребна је одређена густоћа становништва.“ (James Mill: *Elements of Political Economy*. London 1821, стр. 50.) „Што више расте број радника, то је већа и производна снага друштва, сразмерно томе порасту, а помножено успехом поделе рада.“ (Th. Hodgskin: *Popular Political Economy*, стр. 125, 126.)

⁵³ Услед велике тражње памука, почев од 1861, проширена је у неким иначе густо насељеним срезовима Источне Индије производња памука на рачун произ-

Пошто робна производња и робни промет јесу општа претпоставка капиталистичког начина производње, то и мануфактурна подела рада захтева да се подела рада у оквиру друштва већ развила до извесног степена зрелости. И обрнуто, мануфактурна подела рада реакцијом развија и умножава друштвену поделу рада. Упоредо са диференцирањем инструмената за рад иде и све јаче диференцирање заната који те инструменте производе.⁵⁴ Захвати ли мануфактурна радност неки занат који је дотле као главан или као споредан био везан с другим занатима, а вршио га је исти произвођач, онда се ови занати одмах раздвајају и постају самостални једни према другом. Захвати ли мануфактура који посебни ступањ производње неке робе, онда се разни ступњевци њене производње претварају у различите независне занате. Већ смо били наговестили да тамо, где је израђивина само механички из делимичних производа састављена целина, и сами делимични радови могу стећи самосталност посебних заната. Да би се подела рада у оквиру једне мануфактуре извела савршеније, цепа се једна те иста грана производње на разне, делом сасвим нове мануфактуре, према томе каква је разлика међу њеним сировинама или међу облицима које једна иста сировина може добити. Тако је већ у првој половини 18 века само у Француској ткано преко 100 разних врста свилених тканина, а у Авињону на пр. био је закон да се „сваки ученик може посветити само једној врсти израде и да не сме једиовремено изучавати израђивање више врста тканина“. Мануфактурни рад, који искоришћава све што је посебно, даје новог потстрек *територијалној подели рада* која посебне гране производње прогонити у посебне крајеве неке земље.⁵⁵ Проширење светског тржишта и колонијални систем, који спадају у круг општих услова за постојање мануфактуре, пружају мануфактурном периоду богат материјал за поделу рада у друштву. Није овде место да дубље залазимо у доказивање како она поред економске захвата и сваку другу област друштвеног живота и свугде удара темељ оном изграђивању стручности, специјалности и распарчавању човека, које је још учитељу А. Смита, А. Фер-

---

водње пиринча. Због тога је на многим местима настала глад, јер се услед оскудице саобраћајних средстава, а отуд и оскудице физичког јединства, мањак једног среза у пиринчу није дао изравнати довозом из других срезова.

⁵⁴ Тако је у Холандији већ за седамнаестог века фабрикација ткачких чупкова била посебна индустријска грана.

⁵⁵ „Зар мануфактура вуне у Енглеској није подвојена на разне делове или гране које су везане за одређена места, где се једно и поглавито производе врсте дотичне гране: fine тканине у Сомерсетширу, грубе у Јоркширу, двоструке ширине у Ексетеру, креп у Норвичу, полувунене материје у Кендалу, *кебад* у Хвинеју итд.“ (Berkeley: *The Querist*, 1750, § 520.)

гусону, измамило усклик: „Ми смо нација хелота и нема више слободних грађана међу нама.“⁶⁶

Ипак упркос многим аналогијама и повезаности међу поделом рада у радионици, ове се две поделе рада разликују не само по степену већ и у суштини. Аналогија се очигледно не да оспорити кад између разних пословних грана постоји интимна веза, на пр. одгајивач стоке производи сирове коже које штављач прерађује, а обућар од њих прави обућу. Ту свако производи поступан производ, а последњи готов лик комбинован је производ њихових посебних радова. Овамо треба додати још и разне гране рада које одгајивачу стоке, штављачу коже и обућару пружају средства за производњу. Сад би когод могао са А. Смитом уобразити да се ова друштвена подела рада разликује од мануфактуре само субјективно, тако бар за посматрача који у овој једним погледом може да обухвати разне делимичне радове заједно док му у овој растураности ових по пространим површинама и велики број људи запослених у свакој посебној грани сметају да уочи јединство.⁶⁷ Али шта успоставља јединство међу независним радовима одгајивача, штављача и обућара? То што производи свакога међу њима постоје као робе. А шта напротив карактерише мануфактурну поделу рада? Да делимични радник не производи робу.⁶⁸ Тек се заједнички производ делимичних радника претвара у робу.^{68а} Подела

⁶⁶ А. Ferguson: *History of Civil Society. Ednburgh 1767.* Део IV, одељак II, стр. 285.

⁶⁷ У правим мануфактурама, вели он, подела рада изгледа већа, јер „они што су запослени у разним гранама рада могу често бити на окупу у истој радионици и сви бити обухваћени једним погледом каквог посматрача. А напротив у оним великим мануфактурама(!), које имају да задовоље битне потребе велике народне масе, свака поједиња грана рада запошљава толики број радника да је немогуће окупити их у истој радионичкој згради... Та подела није ни издалека онако очигледна“. (А. Smith: *Wealth of Nations*, књ. I, гл. 1.) Чувени став у истој глави, који почиње речима: „Посматрајте имовину најпростијег занатлије или надничара у којој цивилизованој и напредној земљи“ итд., а онда даље описује како су небројени и разнолики занати који сарађују да би се задовољиле потребе обичног радника, прилично је од речи до речи копиран из примедбе Б. де Мандевила на своју *Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits.* (Прво издање без примедба 1706, с примедбама 1714.)

⁶⁸ „И тако нема више ничега што бисмо могли означити као природну најмиину за рад појединаца. Сваки радник производи само део од целине, а како је сваки део сам за себе без вредности и без користи, то нема ничега што би радник могао присвојити и о чему би могао рећи: Ово је производ мога рада, ово могу задржати за себ!“ (*Labour Defended against the Claims of Capital.* London 1825, стр. 25.) Писац овог одличног списа јесте раније навођени *Th. Hodgskin.*

^{68а} Примедба уз друго издање. Илустрацију ове разлике између друштвене и мануфактурне поделе рада добили су јенки (Американци) на практичан начин. Једаи од нових пореза који су се излегли у Вашингтону за време грађанског рата

рада у крилу друштва остварује се куповањем и продавањем производа разних грана рада, а јединство делимичних радова у мануфактури продајом различних радних снага једином истом капиталисти који их употребљава као комбиновану радиу снагу. Мануфактурина подела рада има за претпоставку *концентрисање* средстава за производњу у рукама *једног* капиталисте, а друштвена подела рада *распарчаност* средстава за производњу међу многе независне произвођаче роба. Док у мануфактури гвоздени закон сразмериога броја или сразмериости подвргава одређене масе радника под одређене функције, дотле случај и ћуд по својој вољи господаре расподелом произвођача роба и њихових средстава за производњу међу различне граије друштвеног рада. Истина, различне области производње сталио теже да успоставе равнотежу. Како се та равнотежа постизава? С једне стране, сваки произвођач робе мора да производи употребиу вредност, дакле мора да задовољи неку друштвену потребу, али је опсег тих потреба различит по квантитету, и различне масе потреба интимно се спајају у природан систем. С друге стране, *закон вредности* роба одређује колико друштво може од свог укупног расположивог радиог времена утрошити на произвођење сваке посебне робне врсте. Али ова стална тежња различних области производње да се уравнотеже у дејству је само као реакција на сталио нарушавање равнотеже. Правило које се код поделе рада у радионици *унапред* и плански спроводи, делује код поделе рада у друштву само *накнадно*, као унутрашња, нема природна нужиост која се запажа на промени барометра тржишних цена; и која у произвођачима роба савлађује самовољу која не зна за правила. Мануфактурина подела рада има за претпоставку безуслован *ауторитет* капиталисте над људима који чине просте удове укупног механизма који њему припада; друштвена подела рада ставља једне наспрам других независне произвођаче роба, који не признају другог ауторитета до ауторитета *конкуренције*, принуду коју на њих врши притисак њихових међусобних интереса, као што и у животињском царству борба свих противу свих више или мање одржава услове

био је прирез од 6% на „све индустријске производе“. Питање: Шта је индустријски производ? Одговор законодавца: Нека је ствар произведена, „кад је направљена“ (when it is made), а направљена је кад је готова за продају. Ево сад једног примера између многих: Мануфактуре у Њујорку и Филаделфији „правиле“ су раније кишобране са свим прибором. Али пошто је кишобран *mixtum compositum* (мешавина) сасвим различитих саставних делова, посташе ови постепено израђевинама пословних грана независних међу собом и вођених на разним местима. Сад су њихови делимични производи улазили као самосталне робе у мануфактуру кишобрана која их је још само састављала у целину. Такве артикле јенки окрстише „*assembled article*“ (сабраии артикли), а то су име сасвим и заслужили сабирајући порезу. Тако је кишобран „сабирао“ прво 6% намета на цену свког свог дела, а онда опет 6% на своју укупну цену.

егзистенције свих врста. Отуд се и догађа да иста буржоаска свест која мануфактурну поделу рада, тј. доживотно прикивање радникога за једну делимичну радњу и безусловно потчињавање делимичних радника под капитал, слави као организацију рада која повећава његову производну снагу, исто тако пуним гласом жнгоше сваку свесну друштвену контролу и уређивање друштвеног процеса производње као захватање у неповредива права својине, у слободу и у самоопредељиву „генјалност“ индивидуалног капиталисте. Веома је карактеристично да најгоре што одушевљени хвалиоци фабричког система умеју да кажу против сваког општег организовања друштвеног рада, јесте да би се под њим читаво друштво претворило у фабрику.

Док су у друштву капиталистичког начина производње анархија друштвене поделе рада и деспотизам мануфактурне поделе рада једно другим условљени, дотле, напротив, ранији друштвени облици, у којима се специјализирање заната развило природним путем, затим кристализовао и најзад узаконило, пружају с једне стране слику планске и ауторитативне организације друштвеног рада, док с друге стране потпуно искључују поделу рада у самој радионици, или је развијају само у сићушном размеру, или само спорадично и случајно.⁵⁹

На пример, оне прастаре, мале индијске заједнице, које једним делом још продужују живети, почивају на заједничкој својини земље, на непосредној повезаности земљорадње и заната и на устаљеној подели рада, која при заснивању нових заједница служи као дати план и нацрт. Оне чине органске целине производње, довољне саме себи и чија се област производње креће између 100 до 1.000 екера. Главна маса производа израђује се за непосредну властиту потребу општине, дакле не као роба, услед чега је и сама производња независна од оне поделе рада до које робна размена доводи у индијском друштву као целини. Само сувишак производа претвара се у робу, делимично опет тек у руци државе која од памтивека узима одређену количину као натуралну ренту. Разни крајеви Индије имају разне облике заједнице. У најпростијем облику општина обрађује земљу заједнички и дели њене производе међу своје чланове, док се свака породица занима и предењем, ткањем итд., као узгредним кућним занатом. Поред ове једнообразно запослене масе налазимо и „главног становника“, судију, полицајца и по-

⁵⁹ „Може се чак поставити као опште правило да што мање ауторитет управља поделом рада у друштву, то је више развијена подела рада у унутрашњости радионице, то је више она потчињена ауторитету једног човека. Прем томе, ауторитет у радионици и ауторитет у друштву стоје један према другом, с обзиром на поделу рада, у обрнутој сразмери.“ (Karl Marx: *Misère de la Philosophie*. Paris 1847, стр. 130, 131.) [Наш превод, издање Култура, ћирилицом, стр. 122.]

резника у једном лицу; књиговођу који води рачун о земљорадњи и катаструје и региструје све што се на то односи; трећег чиновника који гонн злочинце, штити стране путнике и прати их од села до села; граничара који чува границе општине према суседним општинама; водног надзорника који из заједничких водних резервоара дели воду за сврхе земљорадње; брамана који врши верске функције; учитеља који општинску децу на песку учи читати и писати; календарског брамана који као астролог каже кад је време за сетву и жетву, а кад је рђав или добар час за сваки посебан земљораднички посао; једног ковача и једног дрводељу који израђују и поправљају сав земљораднички алат; лончара који прави судове за село; берберина (бријача), перача за чишћење одела, кујунџију (златара), понегде и песника, који у неким селима замењује кујунџију, а у неким учитеља. Ово туце лица издржава се о трошку општине. Порасте ли становништво, онда се на необрађеном земљишту насељава нова општина по обрасцу старе. Механизам општине показује планску поделу рада, али је мануфактурна подела рада немогућа пошто се тржиште за ковача, дрводељу итд. не мења, и што, у најбољем случају, према величини села, уместо једног ковача, лончара итд. буду њих двојица или тројица.⁶⁰ Закон који уређује поделу рада у општини делује овде неокрњивим ауторитетом природнога закона, док сваки посебни занатлија, као ковач итд., врши на традиционалан начин, али самостално и не признавајући никакав ауторитет у својој радионици, све радње које спадају у његову струку. Једноставан производни органнзам ових заједница које су довољне саме себи, које се стално репродукују у истом облику и које се, кад случајно буду разорене, опет подижу на чистом месту и под истим именом,⁶¹ дају нам кључ за решење тајне непроменљивости азијских друштава, према којој стално распадање и поновно образовање азијских држава и непрекдно мењање династија чине тако упадљиву супротност. Структура основних економских елемената друштва остаје изван утницаја политичких олуја.

⁶⁰ Lieut. Col. Mark Wilks: *Historical Sketches of the South of India*. London 1810—17, св. I, стр. 118—20. Добар преглед разних облика индијске заједнице даје Georg Campbell: *Modern India*. London 1852.

⁶¹ „У овим једноставним облицима... живели су домороци од памтвека. Границе села само су ретко мењане; и ма да су ратови, глад и епидемија често оштећивали па чак и уништавали села, ипак се име њихово, границе, интереси па чак и породице одржаваху кроз многе генерације. Становници не воде бригу о пропадању и деобама краљевстава; све док село остаје неподељено, њима је свеједно којој ће власти бити уступљено, или коме ће владару припасти. Привреда у унутрашњости села не мења се.“ (Th. Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of Java: *The History of Java*. London 1817, св. I, стр. 285.)

Еснафски закони, као што смо већ напоменули, ограничавајући до крајности број помоћника које је поједини мајстор смео запошљавати, спречавали су овога да се претвори у капиталисту. Осим тога, он је могао запошљавати калфе искључиво у занату у коме је био мајстор. Еснаф је суревњиво одбијао свако закорачавање трговачког капитала у производњу тог јединог слободног облика капитала који је имао према себи. Трговац је могао купити сваку робу, једино не рад као робу. Трпели су га као агента занатлијских производа. Када би спољашње околности изазвале даљу поделу рада, постојећи еснафи цепади су ће на подврсте или су се уз старе надовезали нови, али никако не обухватајући разне занате у једној радионици. Због тога је еснафска организација искључивала мануфактурну поделу рада, па ма колико да је еснафско издвајање, изоловање и израђивање заната спадало у услове за материјалну егзистенцију мануфактурног периода. Једном речју, радник и његова средства за производњу остадоше везани један с другим као пуж и његова кућица, па је тако недостајао први услов за мануфактуру: да средства за производњу постану, у облику капитала, независна према раднику.

Док подела рада у друштву као целини, потицала или не потицала из робне размене, припада најразличнијим друштвеним економским формацијама, дотле је мануфактурна подела рада сасвим специфична творевина капиталистичког начина производње.

5. Капиталистички карактер мануфактуре

Већи број радника под командом једног истога капитала природна је полазна тачка како кооперације уопште, тако и мануфактуре. Насупрот томе, мануфактурна подела рада чини да повећање броја употребљених радника постане техничком нужношћу. Сад постојећа подела рада прописује сваком поједином капиталисти минимум радника који мора употребљавати. С друге стране, предности још веће поделе рада имају за услов још веће повећавање броја радника, али се ово може извести још једино на тај начин, што ће се повећање провести у свима различним групама предузећа у одређеној сразмери. Али с променљивим саставним делом капитала мора да расте и постојани; мора дакле порасте обим заједничких услова за производњу, зграда, пећи итд., а нарочито сировине, и то много брже но број радника. Маса сировина, коју дата количина рада троши за дато време, повећава се у истој сразмери као и производна снага рада услед његове поделе. Да минимални капитал у руци појединачних капиталиста мора бивати све већи, или да се друштвене животне намирнице и средства за производњу све више морају претва-

рати у капитал, закон је који, дакле, произлази из техничког карактера мануфактуре.⁶²

Као у простој кооперацији, тако је и у мануфактури делујуће радно тело облик егзистенције капитала. Друштвени механизам производње, састављен из многих индивидуалних делимичних радника, припада капиталисти. Зато се производна снага која потиче из комбиновања радова јавља као производна снага капитала. Права мануфактура не само да некада самосталног радника подвргава команди и дисциплини капитала, већ поврх тога ствара хијерархијску поделу међу самим радницима. Док проста кооперација углавном не мења начин рада појединаца, мануфактура га из основа револуционисше и засеца у сам корен индивидуалне радне снаге. Она радника претвара у наказу, подижући његову детаљну умешност као у каквом стакленом врту, док му зато уништава читав свет производних нагона и наклоности, као што у државама Ла Плате људи закољу целу животњу да би јој узели само кожу или лој. Не само да се посебни делимични радови раздељују међу разне индивидуе, него се и сама индивидуа дели и претвара у аутоматски механизам каквог делимичног рада,⁶³ те се тако остварује отрцана бајка Мененија Агрипе која човека приказује као пуки делнић властитог његовог тела.⁶⁴ Док спочетка радник продаје капиталу своју радну снагу, јер му недостају материјална средства да производи какву робу, сада и сама његова индивидуална радна снага отказује послушност чим се не прода капиталу. Она функционисше још једно у некој целини која постоји тек после њене продаје, у капиталистској радионици. Мануфактурни радник, по свом природном својству онеспособљен да ништа самостално произведе, развија производну делатност још једино као припадак капиталистове ра-

⁶² „Није довољно да се капитал“ (требало би рећи животне намирнице и средства за производњу), „потребан за раздељивање заната, већ налази у друштву. Поред тога потребно је да га има акумулисаног у довољним масама у рукама предузетника, да би их оспособио за рад у већем размеру... Што подела бива већа, то стално запошљавање истог броја радника захтева све знатнији капитал у алатима, сировинама, нтд.“ (Storch: *Cours d'Economie Politique*. Париско издање, књ. I, стр. 250, 251.) „Концентрација оруђа за производњу и подела рада исто су тако нераздрвојне једна од друге, као што су на подручју политике нераздрвојне централизација јавне власти и подела приватних интереса.“ (K. Marx: *Misère de la Philosophie*, стр. 134.) [Наш превод, издање Култура, ћирилицом, стр. 124.]

⁶³ Dugald Stewart назива мануфактурне раднике „живим аутоматима... употребљаваним у подраделним рада“. (*Works etc.*, св. VIII, *Lectures on Political Economy*, стр. 318.)

⁶⁴ Код корала свака је индивидуа доиста стомак читаве групе. Али она јој храну доводи, а не одводи као римски патриције.

дионице.⁶⁶ Као што је изабраноме народу на челу било писано да је својина Јехове, тако подела рада удара мануфактурном раднику жиг који га означаје као својину капитала.

Знање, разумевање и воља које самостални сељак и занатлија развијају макар и у маленоме размеру, као што и дивљак сву ратничку вештину изводи као лично лукавство, траже се сада још једино за целну радионице. Духовне потенције производње гомилају се у већем размеру на једној страни зато, што се на многим странама губе. Оно што делимични радници губе, то се према њима концентрише у капиталу.⁶⁷ Мануфактурна подела рада уродила је тиме да су се духовне потенције процеса материјалне производње противставиле радницима као туђа својина и као сила која над њима господари. Овај процес растављања започиње у простој кооперацији, где капиталиста према појединачним радницима претставља јединство и вољу друштвеног радног тела; развија се даље у мануфактури, која радника обогаљује у делимичног радника; а завршава се у крупној индустрији, која науку одваја од рада као независну потенцију производње и натерује је у службу капитала.⁶⁸

Укупни радник у мануфактури, а отуд и капитал, може се обогатити друштвеном производном снагом само под условом да радник оспромаши у индивидуалним производним снагама. „Незнање је мати индустрије као и сујевејра. Размишљање и уобразиља подложни су грешењу, али навика да се креће нога или рука не зависи ни од једнога ни од другога. Мануфактуре успевају дакле највише тамо, где се највише могу одрећи духа, тако да се радионица може сматрати као машина чији су делови људи.“⁶⁹ И донста су неке мануфактуре средином 18 века радо употребљавале полундноте за извесне просте операције, али које су биле фабричка тајна.⁷⁰

⁶⁶ „Радник, који влада читавом вештином неке занатске гране, може ићи свуда да ради свој занат и да нађе себи издржавање; овај други пак (мануфактурни радник) само је *припадар*, и ако га раздвоје од његове браће по раду, није више ни употребљив ни независан, и због тога је приморан да се покори сваком закону који му изволе прописати.“ (Storch: *Cours d'Economie Politique*. Изд. Petersbourg 1815, св. I, стр. 204.)

⁶⁷ A. Ferguson: *History of Civil Society*, стр. 281: „Онај први могао је добити оно што је други изгубио.“

⁶⁸ „Човек од знања и производни радник далеко су се удаљили један од другога, и наука, уместо да у руци радниковој повећава његову производну снагу за њега сама, скоро је свугде стала против њега... Знање постаје оруђем кадрим да се одвоји од рада и да се стави њему насупрот.“ (W. Thompson: *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth*. London 1824, стр. 274.)

⁶⁹ A. Ferguson: *History of Civil Society*, стр. 280.

⁷⁰ J. D. Tuckett: *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*. London 1846, св. I, стр. 148.

„Дух велике већине људи“, вели Адам Смит, „нужно се развија из њихових свакодневних радњи и на тим радњама. Човек који читав свој живот троши на извршивање малог броја простих операција... нема прилике да вежба свој разум... Он постаје толико туп и незналица колико је то људском створењу уопште могуће.“ Пошто је описао тупавост делимичног радника, А. Смит наставља: „Наравно да једнообразност његова живота, у коме нема никакве промене, упропашћује и смелост његова духа... Она му разорава чак и телесну енергију и онеспособљава га да своју снагу употребљава са замахом и истрајношћу, осим у детаљноме послу на који су га наместили. Тако умешност коју он има у свом посебном послу изгледа да је стечена на рачун његових интелектуалних, друштвених и војничких врлина. Али у сваком индустријском и цивилизованом друштву радна сиротиња (the labouring poor), тј. велика маса народа, нужно мора да допадне тога положаја.“⁷⁰ Да би се спречило потпуно дегенерисање народних маса до којег доводи, А. Смит препоручује обавезну основну наставу од стране државе, ма да у опрезним, хомеопатским дозама. Његов француски преводилац и коментатор *Гарније*, који се под Наполеоновим првим царством природно нишчаурио у сенатора, доследан је у полемици против тог захтева. По њему се обавезна настава противи основним законима поделе рада и њоме би се „уништио читав наш друштвени систем“. „Као и све остале поделе рада“, вели он, „тако и подела између ручног и умног рада“⁷¹ постаје изразитија и одлучнија уколико се друштво (он правилно употребљава овај израз за капитал, земљопосед и њихову државу) више богати. Као и све остале поделе рада и ова је последица прошлих напредака и узрок новим напрецима... Па сме ли влада деловати насупрот тој подели рада и задржавати је у њеном природном току? Сме ли она један део државних прихода употребљавати на покушај да измеша две класе рада које теже да се поделе и раздвоје?“⁷²

⁷⁰ A. Smith: *Wealth of Nations*, књ. V, гл. I, чл. II. — Као ученик Фергусона, који је разложио штетне последице поделе рада, био је А. Смит у овој тачки потпуно начисто. У уводу у своје дело, где сходно плану дела велича поделу рада, он је само узгред помиње као извор друштвених неједнакости. Тек у петој књизи о државном дохотку репродукује он Фергусона. Ја сам у *Misère de la Philosophie* изнео колико је потребно о историјском односу између Фергусона, А. Смита, Лемонтеја и Сеја у њиховој критици поделе рада, а тамо сам такође први пут приказао мануфактурну поделу рада као специфичан облик капиталистичког начина производње. (Стр. 122 и даље.) [Наш превод, издање Култура, ћирилицом, стр. 114 и даље.]

⁷¹ Већ у *History of Civil Society*, део IV, од. I, стр. 281, каже *Ferguson*: „Чак и мншљење може у оаом веку поделе рада постати нарочитим позивом.“

⁷² G. Garnier, књига V његовог превода, стр. 2—5.

Извесно духовно и телесно кржљање нераздвојно је чак и од опште поделе рада у друштву. Али пошто мануфактурни период много даље тера с овим друштвеним цепањем грана рада, а с друге стране тек својом својственом поделом напада на живот индивидуе у самом његовом корену, то он први и даје материјал и потстрек *индустријској патологији*.⁷³

„Подрозделити јединог човека значи извршити над њим смртну казну ако је заслужије, а подмукло га убити ако не заслужије. Подрозделити рад јесте мучко убијање народа.“⁷⁴

Кооперација на основици поделе рада, или мануфактура, у своје је почетку самоникла творевина. Чим се у извесној мери учврсти и распротрани, постаје она свесним, планским и систематским обликом капиталистичког начина производње. Историја праве мануфактуре показује како њој својствена подела рада добија одговарајуће облике, испрва на основу искуства, у неку руку иза леђа учесника, а како иза тога, као и еснафско занатство, тежи да традиционално задржи једном нађени облик, а у појединим га случајевима вековима и задржава. Промени ли се тај облик, онда то увек, осим у споредним стварима, бива само као последица какве револуције у оруђима за рад. *Модерна мануфактура* — не говорим овде о крупној индустрији на машинској основици — налази у великим градовима, у којима постаје, већ готове своје удове, ма да растурене, и има само да их прикупи; такав је случај на пр. с мануфактуром одећа; или је пак принцип поделе рада јасан као на длану када се разне радње занатлијске производње (на пр. у књиговезачком занату) просто повере искључиво специјализованим радницима. Не треба ни не-

⁷³ *Ramazzini*, професор практичне медицине у Падови, објавио је 1713 своје дело: *De morbis artificum*, преведено 1781 на француски, наново отштампано 1841 у *Encyclopédie des Sciences Médicales. 7me Discours: Auteurs Classiques*. Наравно да је период крупне индустрије јако проширио његов каталог радничких болести. Види између осталог *Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier*. Par le Dr. A. L. Fonteret. Paris 1858 и *Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind*. 6 Bände. Ulm 1860. Године 1854 образовала је *Society of Arts* [Друштво за вештине] комисију за испитивање индустријске патологије. Листа докумената, које је ова комисија прикупила, налази се у каталогу *Twickenham Economic Museum*-а. Врло су важни званични *Reports on Public Health*. Види и Eduard Reich, M. D.: *Ueber die Entartung des Menschen*. Erlangen 1868.

⁷⁴ D. Urquhart: *Familiar Words*. London 1855, стр. 119. — Хегел је о поделу рада имао веома јеретичке погледе. „Под образованим људима могу се у првом реду разумети они који су кадри урадити све што други чине“, вели он у „*Филозофији права*“.

деља дана искуства да се у таквим случајевима изнађе колико је руку потребно сразмерно за сваку функцију.⁷⁵

Рашчлањавајући занатлијску делатност, спецификујући оруђа за рад, стварајући делимичне раднике, групишући и комбинујући их у један повезани механизам, мануфактурна подела рада ствара квалитативну раздељеност и квантитативну сразмерност друштвеног процеса производње, дакле одређену организацију друштвеног рада, а са тим уједно развија нову, друштвену производну снагу рада. Као специфичан капиталистички облик друштвеног процеса производње — а на темељима које је затекла и могла се развити само у капиталистичком облику — она је само нарочит метод да се на рачун радника прави релативан вишак вредности или да се повећава самооплођавање капитала — оно што називају друштвеним богатством, „Wealth of Nations“ итд. Она не само да развија производну снагу рада за капиталисту уместо за радника, него она то постиже претварајући индивидуалног радника у богаља. Она ствара нове услове за владавину капитала над радом. Па док се, услед тога, она с једне стране показује као историјски напредак или нужан моменат развитка у процесу економског изграђивања друштва, с друге стране показује се као средство за цивилизовану и рафинирану експлоатацију.

Политичка економија, која се као самостална наука појављује тек у мануфактурном периоду, посматра друштвену поделу рада уопште само са становишта мануфактурне поделе рада,⁷⁶ као средство да се с истом количином рада произведе више робе, да се тиме појевтини роба и убрза процес акумулације капитала. У најоштријој супротности према овом наглашавању квантитета и прометне вредности, писци класичног старог века држе се искључиво квалитета и употребне вредности.⁷⁷ Због раздвајања грана друштвене производње, роба се израђује

⁷⁵ Доброћудна вера у проналазачки геније, што га поједини капиталиста уноси у поделу рада, налази се још једино у немачких професора, као на пр. у госп. Рошера, који капиталисти, из чије јупитеровске главе излази готова подела рада, из захвалности посвећује „разне најамнице“. Већа или мања примена поделе рада зависи од дубине кесе, а не од величине генија.

⁷⁶ Капиталистички карактер мануфактурне поделе рада прозрели су боље од Смита старији писци као Петн, анонимни писац *Advantages of the East India Trade* и други.

⁷⁷ Изузетак међу модерним чини неколико писаца 18 века, који у погледу поделе рада скоро једино понављају старе писце; такви су *Beccaria* и *James Harris*. Први каже: „Властито искуство показује свакоме да онај који своју умешност и свој разум управља стално на исту врсту радова и производа, производи лакше, обилније и боље него кад би сваки морао сам да производи све што му треба... На тај се начин они деле на различне класе и позиве, како на корист целине, тако и на корист појединаца.“ (*Cesare Beccaria: Elementi di Economia*

боље, различни нагони и дарови људи бирају себи одговарајуће сфере делатности,⁷⁹ а без ограничења се ни у чему не да урадити ништа значајно.⁷⁹ Дакле подела рада побољшава производ и произвођача. Ако класични писци којом приликом и помену растење масе производа, чине то једино обзиром на веће обиље употребне вредности. Ниједном се речи не помишља на прометну вредност, на појевтињавање робе. Ово становиште употребне вредности господари како у Платона,⁸⁰ који по-

Pubblica, изд. Custodi, Parte Moderna, св. XI, стр. 28.) James Harris, доцније гроф од Мамсбернија, чувен својим *Diaries* [дневницима] о своме посланиковању у Петрограду, сâм каже у једној примедби уз свој *Dialogue concerning Happiness*, London 1741, доцније поново отштампано у *Three Treatises etc.*, 3 изд., London 1772: „Сви докази (који полазе од „поделе професија“) за то да је друштво нешто природно, узети су из другог дела Платонове Државе.“

⁷⁹ Тако у Одисеји, певање 14, стих 228: Ἄλλος γὰρ τ' ἄλλοισιν ἄνῃ ἐπιτέσται ἔργους [јер овоме се свиња овај, ономе онај рад...], и Архилох у Секстуса Емпирика: „Ἄλλος ἄλλῳ ἐπ' ἔργῳ καθήν λαίναται“ [свако разгаљује своје срце на другом послу].

⁷⁹ „Πολλ' ἠπίστατο ἔργα, καθὼς δ' ἠπίστατο πάντα.“ [Многе је послове разумевао, али их је све разумевао лоше]. — Као произвођач роба Атињанин се осећао изнад Спартанца, јер је овај у рату могао располагати људима, али не и новцем, као што према Тукидиду Перикле говори Атињанима подбадајући их на Пелопонески рат: „Они који производе за властиту употребу (οἱ αὐτοῦργοὶ τῶν ἀνθρώπων) приправнији су водити рат својим телма неголи новцем.“ (Тукидид: *Историја Пелопонеског рата*, књ. I, одељак 141.) Ипак је њихов идеал, чак и у материјалној производњи, остала αὐταρχία [аутархија], супротна подели рада, „јер ова обезбеђује благостање (τὸ εὖ), али она и независност (τὸ αὐταρχεῖς)“. Уз то треба имати на уму и то да ни у време слома тридесеторице тирана није било још ни 5.000 Атињана без земљишног поседа.

⁸⁰ Поделу рада у оквиру заједнице Платон изводи из многостраности потреба и једностраности дара у индивидуа. Главно му је становиште да се радник мора управљати према послу, а не посао према раднику, што је неизбежно ако се једновремено занима с више вештина, ако му дакле ова или она буде споредна. „Оно што ваља изградити нема обичај да чека на докољцу онога који треба да га начини, напротив радник је дужан да прине на рад, али не лакомислено.“ — „Сигурно“. — „Све ће се дакле производити обилније, лепше и с мање муке ако сваки ради само једно, сходно своме дару и у прави час, неометан другим пословима.“ (*Respublica*, књ. II, гл. 12.) Слично у Тукидиду: *Историја Пелопонеског рата*, књ. I, одељак 142: „Поморство је вештина као и свака друга, и не може се њиме занимати узгредно, већ се напротив поред њега не сме имати узгредно занимање.“ Ако посао, вели Платон, мора чекати на радника, онда се често пропушта критични час производње и израђивна пропада, „ἔργου καθὼν διόλλεται“ [пропада право време за рад]. Исту Платонову идеју надахнуто поново у протесту енглеских власника бељара против оне одредбе фабричког закона која је установила одређени час за јело за све раднике. Њихов се посао, веле господа, не може управљати према радницима, јер се „од разних радова: прљења, прања, бељења, ваљања, пресовања и бојадисања не може у један одређен моменат ниједан прекинути без опасности по каквоћу... Принудио увођење истог часа за јело

делу рада сматра темељем друштвене поделе на сталеже, тако и у *Ксенофона*,⁸¹ којег његов карактеристично буржоаски нагон већ приближује поделу рада у оквиру радионице. Платонова *Република*, уколико се у њој подела рада развија као принцип државног устројства, само је *атињанско идеализирање египћанског кастинства*, као што Египат и другим његовим савременицима служи као узор индустријске земље, на пр. *Изократу*,⁸² а тај значај задржава чак и за Грке из времена Римског Царства.⁸³

За време правог мануфактурног периода, тј. периода у коме је мануфактура владајући облик капиталистичког начина производње, потпуно извођење властитих њених тежња наилази на многоструке препреке. Ма да она, као што смо видели, ствара поред хијерархијске поделе радника у просту деобу на квалификоване и неквалификоване, број ових последњих остаје ограничен услед претежног утицаја оних првих. Макар да она посебне радње прилагођава различним ступњевима зрелости, снаге и развијености својих живих радних органа, услед чега гура на производно експлоатисање жена и деце, навике и отпор мушких радника обично осујећују ову тежњу. Ма да разлагање занатлијске делат-

за све раднике може скупоцене комаде евентуално изложити опасности да претрпе квар услед непотпуне обраде“. Куда све платонизам неће доспети!

⁸¹ *Ксенофон* приповеда да није само велика част јести за трпезом персијских краљева, него су та јела и много укуснија од других. „А то није никакво чудо, јер каогод што су у великим градовима остале вештине особито усавршене, тако се и краљевска јела сасвим нарочито спремају. У малим градовима истин човек прави кревет, врата, плуг и сто; често зида и куће поврх тога, а задовољан је ако и тако нађе довољно муштерија да се може издржавати. Просто је немогуће да човек с толиким занимањима све ради добро. Али у великим градовима, где сваки појединац налази много купаца, довољан је и један занат да мајстора исхрани. Да, често није за то потребан ни читав занат, већ један правни мушку, а други женску обућу; овде или онде живи понеко само од шивења, други од кројења обуће; један само кроји хаљине, други само саставља нсечке. Зато извршилац најпростијег посла безусловно мора да га и најбоље уради. Исто је тако и са вештном кувања.“ (*Хепорхон: Сугораедиа*, књ. VIII, гл. 2.) Овде се узима у обзир искључиво добра каквоћа употребних вредности као сврха, нао *Ксенофон* већ зна да размер поделе рада зависи од обима тржишта.

⁸² „Он (*Бузирис*) поделил све на посебне касте... Заповеди да увек исти људи раде исте послове, јер знадијаше да они који мењају своја занимања не постају темељити ни у једном послу; они пак који стално остану код истих занимања доводе свако до савршенства. Па доиста ћемо и наћи да су они у погледу уметности и заната надмашили своје такмаце далеко више него што обично мајстор надмашује шепртљу, а у погледу поретка којим одржавају краљевску власт и остало државно уређење тако су одлични, да су и најславнији филозофи, који су о том говорили, уздизали египћанско државно уређење изнад осталих.“ (*Изократ: Бузирис*, гл. 8.)

⁸³ Упор. *Днодора Сицилијанца*.

ности снижава трошкове око образовања, а отуд и вредност радника, ипак је за тежи делимичан рад потребно дуже изучавање, а и тамо где је излишно, радници га суревњиво одржавају. Тако видимо да су у Енглеској laws of apprenticeship (закони о шегртима) са седам година учења били у пуној снази све до краја мануфактурног периода, и тек их је крупна индустрија уништила. Пошто занатлијска вештина остаје темељем мануфактуре и пошто целокупни њен функционишући механизам нема другог објективног костура изван својих радника, то се капитал стално налази у борби с непослушношћу радника. „Слабост човекове природе“, узвикује пријатељ Јур, „тако је велика, да је радник то самовољнији и неприступачнији што је вештији, и тога ради својим јогунастим ђудима наноси тешке штете укупном механизму.“⁸⁴ Због тога се кроз читав мануфактурни период чују жалбе на оскудицу дисциплине код радника.⁸⁵ Чак и да немамо сведоцбе писаца из истог времена, саме једноставне чињенице: да од 16 века па до епохе крупне индустрије капиталу не полази за руком да се дочепа читавог расположивог радног времена мануфактурних радника и да су мануфактуре кратковечне, те усељавањем и исељавањем радника напуштају своје седиште па се селе у неку другу земљу, говориле би за читаве библиотеке. „Овако или онако, ред се мора завести!“ узвикује 1770 г. више пута наведени писац *Essay on Trade and Commerce*. Ред! чује се 66 година после из уста др. Ендрјуа Јура; у мануфактури која почива на „сколастичкој догми поделе рада“ није било „реда“, и „Аркајт створи ред“.

Поред тога, мануфактура није била кадра нити да захвати читаву друштвену производњу, нити да је из темеља преврне. Као економско уметничко дело, она је била врхунац на широком темељу варошког занатства и сељачке кућевне индустрије. Властита њена уска техничка основа доспела је на извесном ступњу развитка у противречност с потребама производње које је сама створила.

Једна од најсавршенијих њених творевина била је радионица за производњу *самих оруђа за рад*, а особито компликованих *механичких апарата*, који су већ били у употреби. „Таква је радионица“, вели Јур, „пружала слику поделе рада у разним њеним ступњевима. Сврдао, длето, стругарска тезга имали су сваки свог властитог радника и ови су били хијерархијски распоређени према степену њихове умешности.“ Овај производ мануфактурне поделе рада производио је са своје стране

⁸⁴ *Philosophy of Manufacture*, стр. 20.

⁸⁵ Што је речено у тексту важи за Енглеску више но за Француску, а за Француску више но за Холандију.

— *машине*. Ове укидају занатлијску делатност као принцип који регулише друштвену производњу. Тако је с једне стране уклоњена с пута техничка основица доживотног прикивања радника за једну делимичну функцију, а с друге стране руше се границе које је исти принцип још наметао владавини капитала.

ГЛАВА ТРИНАЕСТА

МАШИНЕРИЈА И КРУПНА ИНДУСТРИЈА

1. Развитаk машинерије

У својим „Начелима политичке економије“ вели *Џон Стјуарт Мил*: „Питање је, јесу ли и сви досад учињени механички проналасци олакшан свакидашњи труд иједног људског створа.“⁸⁶ Али ово никако и није сврха машинерије када се капиталистички употребљава. Као год и сваком другом развиту производне снаге рада, тако је и њој задатак да робу чини јевтинијом и да *скраћује* део радног дана потребан самом раднику, да би се *продужио* онај други део радног дана који он бесплатно даје капиталисти. Она је средство за произвођење *вишка вредности*.

Револуционисање начина производње полази у мануфактури од *радне снаге*, у крупној индустрији од *средства за рад*. Прво, дакле, треба да испитамо којим се путем средство за рад претвара из алата у машину, или чиме се машина разликује од занатлијина алата. Овде се ради само о главним, општим карактерним цртама; јер ни епохе друштвене историје ни епохе земљине историје не можемо оделити оштрим граничним линијама какве не постоје.

Математичари и механичари — а то понављају овде-онде и енглески економисти — проглашују алат за просту машину, а машину за сложен алат. Они ту не виде неку битну разлику, те чак и просте механичке потенције, као полугу, косу раван, завртањ, клин итд. називају *машинама*.⁸⁷ Доиста, свака машина састоји се из тих једноставних потенција, ма како биле прерушене или комбиноване. Али, с економског становишта ово тумачење не вреди ништа, јер му недостаје *историјски елемент*. Други опет траже разлику између алата и машине у томе што је код алата покретачка снага човек, а код машине каква природна снага различна од људске, животиња, вода, ветар итд.⁸⁸ По овоме би плуг с волов-

⁸⁶ Требао је да Мил каже: „иједног људског створа који не живи од рада других“, јер је машинерија неоспорно повећала број отмених беспосличара.

⁸⁷ Види на пр. Hutton: *Course of Mathematics*.

⁸⁸ „Са овог становишта ипак је могућно повући оштру границу између алата и машине: лопата, чекић, длето итд., полуге и завртњеве, које, ма како иначе били

ском запрегом, који припада најразличнијим епохама производње, био машина, док би Клаусенов „circular loom“ [кружни разбој], који покретан руком једног јединог радника прави 96.000 петљи на минут, био само алатка. И не само то, него би исти разбој био алат ако би се покретао руком, а машинна ако би се покретао паром. Пошто је употреба животињске снаге један од најстаријих проналазака човечанства, то би уствари значило да је машинска производња старија од занатске. Кад је *Џон Вајет* 1735 г. објавио своју машину предлицу, а с њом и индустријску револуцију 18 столећа, није ниједном речи поменуо да машину неће окретати човек него магарец, па ипак је та улога допала магарцу. Његов је програм био: машина „да би се прело без прстију“.⁸⁹

Свака развијена машинерија састоји се из три битно различита дела: из погонске машине, трансмисионог механизма и, напослетку, машине алатљике или радне машине. Погонска машина делује као погонска снага читавог механизма. Она сама производи своју погонску снагу, као парна машина, калорична машина, електромагнетска машина итд., или добија потстрек од које већ готове природне силе изван ње, као водено коло од водопада, крило ветрењаче од ветра итд. Трансмисиони механизам, који сачињавају замајни точкови, моторне осовине, зупчаници, турбине, полуге, конопци, ремење, сваковрсни комуникатори, регулише кретање, а где је потребно, мења облик кретања, редимо из вертикалног у кружаи,

савршени, човек покреће својом снагом... све то спада под појам алата; док се плуг, покретан животињском снагом, ветрењаче и други млинови имају прибројати машиннама.“ (Wilhelm Schulz: *Die Bewegung der Produktion*. Zürich, 1843, стр. 38.) Овај спис је у више погледа вредан хвале.

⁸⁹ Још пре њега употребљаване су машине за грубо предење, истина врло несавршене и вероватно најпре у Италији. *Критичка историја технологије* свакако би доказала како проналасци 18 века слабо припадају појединцима. Засад таквог дела још нема. *Дарвин* је привукао пажњу на историју природне технологије итд., на стварање биљних и животињских органа као инструмената за производњу у животу биља и животиња. Зар историја стварања производних органа друштвеног човека, који чине материјалну основицу сваке поједине друштвене организације, не заслужују једнаку пажњу? И зар не би ову било лакше написати, јер, како *Вико* каже, историја људи разликује се од историје природе по томе што смо ону правили ми, а ову нисмо? Технологија открива активни став човеков према природи, непосредни процес производње његова живота, а с тме и друштвене прилике у којима живи и духовне претставе које из њих извиру. Чак је и свака историја религије некритичка ако не узима у обзир ову материјалну основицу. Донста је много лакше путем анализе наћи земаљску језгру религиозних магловитости, него обрнуто из датих одређених стварних животних прилика *извести* њихове верске идеализиране облике. А овај последњи метод је једино материјалистички, дакле научан. Мане апстрактног природно-научног материјализма, који искључује *историјски процес*, опажају се већ на апстрактним и идеолошким претставама његових црвака чим се усуде знћи изван своје стручности.

дели га и преноси на радну машинерију. Оба ова дела механизма служе једино томе да преносе кретање на машину алатљику, која онда дохвата предмет рада и целисходно га мења. Индустриска револуција 18 столећа полази од овог дела машинерије, од *машине алатљике*. А она је и сад још увек полазна тачка кад год занатлијски или мануфактурни рад прелази у машински.

Погледамо ли сад изближе *машину алатљику*, или праву *радну машину*, видимо углавном, ма да често у измењеном облику, опет апарате и алате с којима ради занатлијски или мануфактурни радник, само што то више нису алати човекови, већ алати једног механизма, или механички алати. У неким случајевима читава је машина само више или мање измењено механичко издање старог занатлијског оруђа, као што је случај с механичким разбојем;⁹⁰ у другим случајевима, алати углављени на скелет радне машине јесу наши стари познаници, као вретено на машини предилици, игле на плетаћој машини, тестере на стругарској машини, ножеви на машини за сецкање итд. Чак се и самим својим постањем ови *алати* разликују од самог тела радне машине. Наиме, они се још увек већином производе у занатској или мануфактурној радионици и тек се доцније углављују на тело машине радилице произведено помоћу машина.⁹¹ Машина алатљика јесте дакле механизам који, примивши потребно кретање, извршује својим алатима исте операције које је раније вршио радник сличним алатима. Да ли сад погонска снага долази од човека или од неке друге машинске снаге не мења ништа у суштини ствари. Чим прави алат пређе од човека на механизам, *машина* долази на место *алата*. Разлика је одмах очигледна, чак кад човек и остане први мотор. *Број оруђа за рад* којима он може једновремено радити ограничен је бројем његових природних органа за производњу, његових властитих телесних органа. У Немачкој се испрва покушало да један прелац окреће два коловрата, хтело се дакле да истовремено ради с две ноге и руке. То је било превише напорно. Касније изнађоше коловрат с два вретена, али су прелци-виртоузи, кадри да истовремено преду две жице, били готово тако ретки као људи с две главе. Напротив „jenny“ већ одмах преде с 12 до 18 вретена, плетаћа машина плете с много хиљада игала наједанпут итд. *Број алатки* којима машина радилица једновремено ради унапред је ослобођен органске границе која скучава радников ручни алат.

⁹⁰ Нарочито се у првобитном облику механичког разбоја на први поглед може препознати стари разбој. У свом модерном облику он је већ битно измењен.

⁹¹ Отприлике тек после 1850 г. почиње се у Енглеској израђивати све већи део алата машина алатљика машинским путем, ма да их не израђују исти фабриканти који праве саме машине. Такве машине за израду механичких алата јесу на пр.: аутоматска машина за прављење калемова, машина за прављење гребецова, машина за ковање mule-вретена и throstle-вретена итд.

Код многих ручних алата човек се сасвим очигледно разликује као чисто покретачка снага и као радник који изводи сам ручни рад. На пример, код коловрата нога ради само као покретачка снага, док рука која ради на вретену, извлачи и уврће жицу, извршује стварну операцију предења. Индустриска револуција захвата најпре баш овај други део занатског оруђа, остављајући човеку у први мах, поред новог рада да пажљиво мотри на машину и да својом руком исправља њене погрешке, једно још чисто механичку улогу погонске снаге. А напротив, алати код којих човек од почетка делује једино као погонска снага, као на пр. окрећући ручицу каквог млина,⁸² црпући пумпом, дижући и спуштајући ручице каквог меха, туцајући у авану итд., први су изазвали примену животниња, воде и ветра⁸³ као погонских снага. Ови се претварају у машинне делом у мануфактурном периоду, а појединачно већ давно пре њега, али не револуционишу начин производње. Да су ови машинне већ и у свом занатском облику, показује се у периоду крупне индустрије. Тако су пумпе, којима су Холанђани 1836/37 год. црпли Харлемско Језеро, биле конструисане по принципу обичних пумпи, само што су њихове клипове терале циновске парне машинне. Још се понегде у Енглеској догађа да се прости и веома несавршеног ковачев мех претвори у механичку ваздушну пумпу једноставним спајањем његове ручице с парном машином. Сама парна машина, каква је пронађена крајем 17 столећа, за време мануфактурног периода и каква је остајала све до осамдесетих година 18 столећа,⁸⁴ није изазвала и такву индустријску револуцију. А баш напротив, машинне алатљике изазваше потребу да се парна машина револуционише. Чим човек уместо да делује алатом на предмет рада, делује још само као погонска снага на неку машину алатљику, потреба да људски мишићи буду та погонска снага постаје случајна, па се ови могу заменити ветром, водом, паром итд. Разуме се да ово не значи да таква промена често неће захтевати велике техничке промене у меха-

⁸² Мојсије каже: „Волу који врше не стављај брњицу.“ Напротив, хришћанско-германски човекољупци стављали су кмету, кад су га употребљавали као покретачку снагу при млевену, велики обруч око врата, да не би могао узимати брашно у уста.

⁸³ На употребљавање ветра као погонске снаге били су Холанђани принуђени делом услед немања природних водопада, делом ради борбе против сувишне воде. Саму ветрењачу примили су из Немачке, где је тај нзум изазвао љуту борбу између племства, свештенства и цара око тога коме од њих „припада“ ветар. Ваздух подјармљује, говорило се у Немачкој, док је у Холандији ветар био ослободилац, јер није потчињено Холанђанину, него земљу Холанђанину. Још 1836 г. било је у Холандији у употреби 12.000 ветрењача од 6.000 коњских снага, које су штитиле две трећине земље да се поново не претворе у мочвару.

⁸⁴ Истина, она је била усавршена првом Ваговом парном машином с такозваним једноставним дејством, али је у том облику остала увек само као проста пумпа за воду.

низму који је првобитно био изграђен једино за људску погоиску снагу. Дакле се све машине које тек треба да продру у употребу, као шиваће машине, хлебарске машине итд., коиструишу и за људски и за чисто механички погон, ако сама њихова намења унапред не искључује примену машине у малом.

Машина, од које полази индустријска револуција, замењује радника који рукује јединим алатом, механизмом који у исти мах ради с масом истоветних или сличних алата, а кретање прима од једне једине макар какве погонске снаге.⁹⁵ Сад имамо машину, али тек као једиоставан елемент машинске производње.

Да би се повећао обим машинице радилице и број њених алата који истовремено раде, захтева се већи покретачки механизам, а овај механизам, да би могао савлађивати свој властити отпор, захтева јачу погонску снагу него што је људска, да и не говоримо о томе да је човек врло несавршено средство за производњу кад се тражи једнообразно и непрекидно кретање. Ако узмемо да човек делује још једино као проста погоиска снага, да је дакле на место његова алата ступила машина алатлика, онда га сада природне снаге могу заменити и као погонску снагу. Од свих великих погоиских снага које су нам остале од мануфактурног периода најлошија је била коњска, једно што коњ хоће да мисли својом главом, а друго што је скуп и што се у фабрикама може употребљавати само у веома скученој мери.⁹⁶ Ипак је у рано доба крупне индустрије

⁹⁵ „Уједњење свих тих једноставних инструмената, које покреће један мотор, сачињава машину.“ (Babbage: *On the Economy of Machinery*. London 1832.)

⁹⁶ John C. Morton прочитао је јануара 1861 у *Society of Arts* расправу о „снагама које се употребљавају у земљорадњи“. Тамо се између осталог каже: „Свако побољшање које повећава једнообразност земљишта чини да парна машина постаје употребљивија за произвођење чисто механичке снаге... Коњска снага захтева се тамо где кривудава ограда и друге сметње спречавају једнообразну акцију. Те сметње сваки дан све више ишчезавају. При операцијама које траже више напор воље, а мање стварну снагу, може се применити само снага којом сваки час управља људски дух, дакле људска снага.“ Затим г. Мортон своди парну снагу, коњску снагу и људску снагу на јединицу мере уобичајену код парних машина, тј. на снагу која 33.000 фунти дигне за 1 минут на висину од 1 стопе, и рачуна трошкове 1 парне коњске снаге код парне машинице на 3 пенса, а код коња на 5½ пенса за 1 час. Осим тога коњ се може употребљавати само 8 часова дневно, хоћемо ли да остане здрав. Употребљавајући парну снагу могу се преко целе године од 7 коња за обрађивање земље уштедети најмање 3, и то по цени коштања која није већа од цене коштања отпуштених коња за време од 3 или 4 месеца, када се они једино устварно и искористићавају. Напоследку, парна снага, упоређена с коњском, побољшава и каквоћу производа у пољопривредним операцијама у којима се даде употребљавати. Да би се обављао посао парне машинице, морало би се употребљавати 66 радника, који заједно примају 15 шил. на 1 час, а да би се обавио посао коња, треба 32 човека који заједно стају 8 шил. по часу.

коњ често употребљаван, као што то, осим јадиковања тадашњих писаца о земљорадњи, доказује и до данас одржано изражавање механичке снаге коњским снагама. Ветар је био одвише несталан и изван контроле, а осим тога примена водене снаге претезала је у Енглеској, колевци крупне индустрије, већ за време мануфактурног периода. Већ се у 17 веку било покушало да се помоћу једног воденичног кола покрећу два горњака, дакле и два пара воденичних каменова. Али, повећани обим трансмисионог механизма дошао је тада у сукоб с воденом снагом, која је постала недовољна за тај обим, а ово је једна међу околностима које су упутиле на тачније испитивање закона трења. Исто тако је неједнообразно деловање покретачке снаге, код млинова који су покретани гурањем или вучењем ручица, довело до теорије и до примене замајног точка,⁹⁷ који касније игра тако значајну улогу у крупној индустрији. На тај начин је мануфактурни период развоја прве научне и техничке елементе крупне индустрије. *Аркајтова throstle-предноница* била је терана спочетка помоћу воде. Али је и употреба водене снаге као главне погонске снаге била скопчана с великим незгодама. Она се није могла по вољи повећавати; када је није било довољно, није било помоћно; понекад је није бивало никако, а пре свега била је често локалне природе.⁹⁸ Тек је с *Ватовом* другом парном машином, тзв. *машином с двоструким деловањем*, био пронађен први мотор који гутајући воду и угаљ сам производи своју погонску снагу, чија је снага потпуно под човековом контролом, који је покретљив и средство за покретање, градски, а не сеоски као водено коло, који омогућује концентрисање производње по градовима док је водено коло растура по селима,⁹⁹ који је универзалан у својој технолошкој примени, а сразмерно је мало условљен локалним околностима. Велики геније Ватов очитује се у објашњењу патента који је узео 1784, а у коме он своју парну машину не описује као проналазак учињен у неку посебну сврху, него као снагу *свестраног деловања у крупној индустрији*. Ту он наговештава и такве примене од којих су неке, као на пр. парни чекић, уведене тек више од пола века касније. Ипак је

⁹⁷ Faulhaber 1625, De Caus 1688.

⁹⁸ Модерни проналазак *турбина* ослободио је експлоатисање водене снаге многих ранијих препрека.

⁹⁹ „У раном периоду текстилне мануфактуре зависио је положај предузећа од близине воде чији су падови били довољни да терају водено коло. Али ма да је увођење мануфактура с воденим погоном значило почетак распадања система кућне индустрије, ипак су те мануфактуре, које су се нужно морале подизати на текућим водама, и које су често биле доста далеко једне од других, пре биле део неког сеоског него градског система. Тек је замењивање водене снаге парном снагом изазвало збијање фабрика у градовима и у местима где има у довољној количини угља и воде за произвођење паре. Парна машина је мати индустријских градова.“ (A. Redgrave у RIF, за април 1866, стр. 36.)

сумњао хоће ли се парна машина моћи употребити у поморству. Његови следбеници, Болтон и Ват, изложише 1851 г. на лондонској индустријској изложби огромну парну машину за океанске пароброде.

Тек кад су се алати из алата човекова организма претворили у алате механичког апарата, машинске алатљике, добила је и погонска машина самосталан облик, потпуно ослобођен граница људске снаге. Овим је појединачна машина алатљика, коју смо досад разматрали, била сведена на прост елемент производње с машинама. Сада је једна погонска машина једновремено могла да тера *много* машина радилица. С бројем једновремено покретаних машина радилица расте и погонска машина, а трансмисиони механизам постаје апарат велике обимности.

Сад имамо да разликујемо двоје: *кооперацију многих једнаких машина и систем машина*.

У првом случају *иста* машина радилица израђује *цели производ*. Она изводи све различне операције које је занатлија изводио својим алатима, рецимо ткач на своје разбоју, или које су занатлије редом изводили различним алатима, било самосталио, било као удови једне мануфактуре.¹⁰⁰ Тако је на пр. у модерној мануфактури омота за писма један радник савијао хартију ножем савијачем, други мазао ивице гумом, трећи превијао језик на који је утискиван монограм, четврти је утискивао монограм итд., а при свакој овој делимичној операцији морао је сваки појединачни омот прелазити у друге руке. Међутим, једна машина за омоте врши све ове операције одједанпут и прави 3.000 и више омота на час. Једна американска машина за прављење папирних кеса, која је била изложена на лондонској индустријској изложби од 1862, сече хартију, лепи, савија и свршава 300 кеса на минут. Целокупни процес, који је у мануфактури био подељен и узастопно вршен, овде извршује *једна* машина радилица која делује комбинацијом разних алата.

У *фабрици*, тј. у радионици засноваој на машинском раду, видимо како се сталио изнова јавља *проста кооперација*. И то, ако при томе не узмемо у обзир радника, кооперација се показује у првом реду као *просторно нагомилавање једнаких машина радилица које раде заједно и у исто време*. Ово је искључив облик те кооперације онде где из сваке машине радилице излази готов производ, било да је машина само меха-

¹⁰⁰ Са становништа мануфактурне поделе, ткање није било прост већ напротив сложен занатски посао; тако је и механички разбој машина која обавља веома разнолике радње. Уопште, погрешно је замишљати да је модерна машинерија у почетку завладала операцијама које је мануфактура била упростила. Предење и ткање били су за време мануфактурног периода растављени у нове врсте рада, алати су им били побољшани и измењени, али сам процес рада није никако био подељен и остао је занатлијски. Машинна не полази од рада, него од средства за рад.

ничка обнова какве компликоване занатске алатке, или комбинација разноликих простих оруђа од којих свако има посебну функцију. Тако се ткачка фабрика састоји из многих механичких разбоја, а шивара из многих шиваћих машина које су намештене једна поред друге у истој згради. Али ту ипак постоји *техничко јединство*, пошто многе једнаке машине радилице истовремено и равномерно примају своје кретање од удара заједничког првог мотора, а ово кретање преноси на њих трансмисиони механизам који им је делимично и сâм заједнички, пошто се од њега гранају посебни издаци за сваку радилицу. И каогод што многе алатке сачињавају органе *једне* машине радилице, тако сада машине радилице сачињавају још само *једнообразне* органе *истог* погонског механизма.

Међутим прави *машински систем* ступа на место *појединачних самосталних машина* тек кад предмет рада пролази кроз непрекидан низ различних узастопних процеса које изводи више машина радилица, а ове се међусобно *разликују*, али се и *узајамно допуњују*. Овде сусрећемо наново кооперацију путем поделе рада, својствену мануфактури, али сад као *комбинацију делимичних машина радилица*. Специфични алати различитих делимичних радника, на пр. алати дрндара, гребенара, стрижара, прелаца итд. у мануфактурној вунари, претварају се сада у алате *спецификованих* машина радилица, од којих свака чини посебан орган за посебну функцију у систему комбинованог механизма алатљика. Углавном, у оним гранама где се машински систем тек уводи, сама мануфактура пружа томе систему *први* нацрт поделе а тиме и организације процеса производње.¹⁰¹ Међутим одмах наступа и једна битна разлика. У мануфактури морају делимични радници, усамљени или у групама, изводити сваки посебни делимични процес помоћу својих алата. Ако радник и јесте прилагођен процесу, и процес је претходно прилагођен раднику.

¹⁰¹ Пре епохе крупне индустрије била је мануфактура вуне главна мануфактура Енглеске. Зато је у њој у току прве половине 18 века и направљена већина опита. Искуства стечена на овчијој вуни користиле се и памуку, за чију механичку прераду није потребно толико напорних припрема, као што се касније обрнуто механичка индустрија вуне развија на основици механичког предења и ткања памука. Понеки елементи мануфактуре вуне ушли су у фабрички систем тек ових последњих деценија, на пр. чешљање вуне. „Употреба механичке снаге у процесу чешљања вуне... а откако је уведена машинна „чешљарка“, особито Листерова, ово се врши у великом размеру... несумњиво је нмало као последицу незапосленост великог броја радника. Раније је вуна чешљана руком, већином у колиби чешљачевој. Сада се она свугде чешља у фабрици и ручни рад постао је излишан, изузев неколико нарочитих врста поступака код којих се још даје предност вуни руком чешљаној. Многи ручни чешљачи нашли су рада у фабрици; али је производ ручног чешљања у поређењу с производом машинне тако незнатан, да је врло велики број чешљача остао незапослен.“ (RIF, за 31 октобар 1856, стр. 16.)

У машинској производњи нестаје овог субјективног начела поделе. Овде се целокупан процес посматра објективно, сам по себи, и раставља се на фазе које га сачињавају, а проблем како ће се сваки делимични процес изводити и како ће се различни делимични процеси повезати, решава се техничком применом механике, хемије итд.,¹⁰² при чему се, исто као и раније, теоријско решење мора усавршити практичним искуством стеченим у великом размеру. Свака делимична машина пружа оној до себе сировину, а пошто све раде у исто време, то се и производ стално налази на разним ступњевима процеса његова израђивања и у прелазу из једне фазе производње у другу. Као што у мануфактури непосредна кооперација делничних радника ствара одређене бројне односе међу посебним радничким групама, тако и у сложеном машинском систему стално запошљавање једне делимичне машине од стране друге ствара одређену сразмеру међу њиховим бројем, обимом и брзином. Комбинована машина радилица, поставши сада систем чији су удови разноврсне посебне радилице и групе таквих радилица, утолико је савршенија уколико јој је целокупни процес повезанији, тј. уколико се прелаз сировине од прве до последње фазе врши с мање прекида, дакле уколико сировину из једне фазе производње у другу више преноси механизам, а не људска рука. Док је у мануфактури изоловање посебних процеса начело које поставља сама подела рада, у развијеној фабрици влада напротив континуитет посебних процеса.

Било да почива на једноставној кооперацији једнородних машина радилица као у ткачници, или на комбинацији разноврсних радилица као у предioniци, систем машинерије сачињава један велики аутомат чим га у погон ставља први мотор који се сам покреће. Међутим целокупни систем може да покреће рецимо парна машина, ма да поједине машине алатљике још могу требати раднике за извесне послове, као што је било за покретање „mule“ (машине предилице) пре но што је уведена аутоматска mule-предилица (selfacting mule), и као што је још увек за фину пређу; или пак радници морају да рукују каквим делом машине као каквом алатком да би тај део могао вршити свој рад, као што је био случај при градњи машина пре но што је *slide rest* (направа за стругање железа) био претворен у аутомат. Чим машина радилица врши све покрете потребне за обрађивање сировине без човекове сарадње и само с незнатним његовним испомагањем, имамо аутоматски систем машинерије, који се пак сталио може дотеривати у детаљима. Тако на пр. апарат који зауставља предилицу чим се нека жица пређе прекине, и selfacting

¹⁰² „Принцип фабричког система састоји се у томе што се подела рада међу појединим занатлијама замењује рашчлањавањем процеса рада на његове битне саставне делове.“ (Ure: *Philosophy of Manufactures*, стр. 20.)

stop (аутоматска кочница), која зауставља побољшани парни разбој чим на срдачки чуика нестане жице за потку, сасвим су модерни проналасци. Као пример континуитета производње и спровођења аутоматског принципа може важити модерна фабрика хартије. Уопште, на производњи хартије, на бази различних средстава за производњу, може се детаљно и успешно проучавати разлика међу различним начинима производње, као и веза између друштвених односа производње и тих начина производње; старо немачко прављење хартије даје нам узорак занатске производње, Холандија у 17, а Француска у 18 веку узорак праве мануфактуре, а модерна Енглеска узорак аутоматске фабрикације у овој грани. Поред овога постоје у Кини и Индији два различна староазијска облика исте индустрије.

У систему сложеном из машина радлица којима кретање даје централни аутомат искључиво преко трансмисионе машинерије, имамо најразвијенији облик машинског начина рада. На место појединачне машине ступа овде механичка грдосија која својим телом испуњава читаве фабричке зграде и чија демонска снага, спочетка притајена готово свечано одмереним кретањем њених циновских удова, избија у бесном и вртоглавом поигравању њених безбројних правих радних органа.

Било је тиле, парних машина итд. пре но што је било радника којима је искључиви посао био да праве парне машине, тиле итд., баш као што су људи носили одело и пре но што је било кројача. Али су проналасци Вокансона, Аркрајта, Вата и др. могли бити изведени само зато, што је сваки проналазак налазио готов и знатан број вештих механичких радника које је дао мануфактурни период. Један део ових радника састојао се из самосталних занатлија разних професија, други је био окупљен у мануфактурама где је, као што је раније речено, владала особито строга подела рада. Што су се проналасци више множили и што је јача бивала тражња машина новог изума, то се све више и више развијало с једне стране подвајање фабрикације машинна у разнолике самосталне гране, а с друге стране подела рада у унутрашњости мануфактура које су градиле машине. Овде видимо дакле да је мануфактура непосредна техничка основица *крупне индустрије*. Она прва произвела је машинерију којом је ова друга, у областима производње које је прво захватила, укинула занатски и мануфактурни систем рада. Машински систем рада, дакле, *природно* је израстао на *материјалној основици* која није била удешена за њега. Достигавши изврстан ступањ развика он је морао револуционисати саму ту основицу, коју је испрва затекао готову, а онда је у старом облик даље израђивао, и створити нову базу која одговара властитом његовом начину производње. Како год што појединачна машинна остаје сићушна док јој погонска снага долази

једино од човека, као год што се машински систем није могао слободно развити пре но што је на место затечених погонских снага — животиња, ветра, чак и воде. — дошла парна машина, тако је исто и читав развитак крупне индустрије био парализован до год је њено најкарактеристичније средство за производњу, сама машина, морала да за свој опстанак захваљује личној снази и личној умешности делимичног радника у мануфактури и занатлије изван ње, до год је дакле зависила од развијености мишића, оштрине погледа и виртуозности руке којом су они водили своје сићушно оруђе. Поред тога што су машине биле скупље због таквога њихова порекла — а то и јесте околност која руководи капитал као свесна побуда, — ширење индустрије која је већ радила машинама и продирање машинерије у нове гране производње били су условљени бројним порастом такве категорије радника каква се, услед полууметничке природе њена посла, могла умножити само постепено, а не на скокове. Али је на извесном ступњу развитка крупна индустрија доспела и у техничком погледу у сукоб са својом занатском и мануфактурном подлогом. Проширен обим погонских машина, трансмисионог механизма и машина алатљика; већа компликованост њихових саставних делова уколико се машина алатљика више ослобађала занатског узорка, по коме је испрва поглавито грађена, и добијала слободан облик одређен једино њеним механичким задатком;¹⁰⁸ изграђивање аутоматског система и све неизбежнија употреба тешко обрадива материјала, на пр. железа уместо дрвета — то су задаци који су се природно поставили и који су свугде ударили на личне препреке, које радно особље окупљено у мануфактури само донекле савлађује, али не отклања потпуно. Тако мануфактура није могла давати машине какве су на пр. модерна штампарска машина, модерни парни разбој или модерна гребенаља.

Преврат у начину производње једне индустријске сфере изазива преврат и у другој. Ово важи у првом реду за такве индустријске гране које је друштвена подела рада истина издвојила, тако да свака производи самосталну робу, али које се ипак преплећу као фазе јединог јединственог процеса. Тако је машинско предење изазвало потребу машинског ткања,

¹⁰⁸ Механички разбој био је у првом свом облику поглавито од дрвета; усавршени, модерни, од железа. Колико стари облик средства за производњу господари спочетка његовим новим обликом, види се између осталог и из најповршнијег поређења модерниог парног разбоја са старим, модерне дуваљке у ливницама железа с првом неотесаном механичком репродукцијом обичног меха, а можда очитје него из свега другог из поређења једне локомотиве, пробаие пре проналаска садашње локомотиве, која је имала две ноге и дизала их наизменце као коњ. Тек кад се механика јаче развије и практично се искуство нагомнла, облик се одређује искључиво према механичком принципу ослобођавајући се потпуно традиционалних телесних облика алата који се претварају у машинну.

а оба заједно потребу механичко-хемијске револуције у бељењу, штампању и бојењу. Тако је револуција у предењу памука изазвала с друге стране и проналазак „gin“-машине за одвајање памучних влакана од семена, и тек је тиме омогућена производња памука у захтеваном великом размеру.¹⁰⁴ Али је револуција у начину производње индустрије и пољопривреде нарочито присилила на револуционисање општих услова друштвеног процеса производње, тј. саобраћајних и транспортних средстава. Саобраћајна и транспортна средства једнога друштва чији је pivot [стожер], како би то рекао Фурије, била ситна земљорадња с њеном узредном кућном индустријом и варошко занатство, нису више никако могла бити довољна за потребе производње у мануфактурном периоду с његовом проширеном поделом друштвеног рада, његовим концентрисањем средстава за рад и радника и с његовим колонијалним тржиштима, па су доиста била револуционисана. Тако су се саобраћајна и транспортна средства, наслеђена од мануфактурног периода, убрзо претворила у нештошљиве кочнице за крупну индустрију с њеном грозничавом брзином у производњи, с масом њених производа, с њеним сталним пребацавањем великих маса капитала и радника из једне области производње у другу, и с њеним новим односима на светској пијаци. Стога је, поред потпуног преврата у грађењу једрилица, саобраћај и транспорт постепено био прилагођен начину производње крупне индустрије системом речних пароброда, железница, океанских пароброда и телеграфа. А страховите масе железа што их је сад требало ковати, спајати, сећи, бушити и уобличавати, захтевале су опет са своје стране циновске машинне, за чије грађење мануфактурна израда машина није била дорасла.

Крупна индустрија била је дакле принуђена да постане господар над својим карактеристичним средством за производњу, над самом машином, и да машине прави помоћу машина. Тек на овај начин је она себи створила адекватну техничку подлогу и стала на своје ноге. С распрострањем машинског начина рада првих деценија 19 столећа, домогла се машинерија помало производње машина алатљика. Ипак су тек последњих деценија [пре 1867] огромни железнички радови и поморско паробродарство дали живот циновским машинама за грађење првих мотора.

Најбитнији услов за произвођење машина помоћу машина била је таква погонска машина која је кадра напетн огромну снагу, али да се уједно може и потпуно контролисати. Такав мотор, парна машина, већ је

¹⁰⁴ Cottongin [машина за чишћење памука од семења], изум јенкија Ели Хвитнија, у својој се суштини мање изменила но икоја друга машина 18 века све до данашњих дана. Тек педесетих годнна надмашно је Хвитнијеву машину други један Американца, г. Емери из Албанија, Њујорк, једним колико простим, толико и успешним побољшањем.

постојао. Али, у исто време било је потребно машинским путем производити и тачне геометријске облике, као линију, раван, круг, ваљак, купу и лопту, потребне за поједине машинске делове. Тај проблем решио је *Хенри Модсли* првог деценија 19 века пронашавши *slide rest* [саонице струга], који је брзо аутоматизиран и са стругарске тезге, којој је испрва био намењен, пренет у измењеном облику на друге конструкционе машине. Ова механичка справа не замењује неку посебну алатку, већ само *човекову руку* постижући одређен облик држањем, прилагођавањем и управљањем сечива инструмената за сечење итд. према материјалу који се обрађује, на пр. железу. На тај начин пошло је за руком да се геометријски облици појединих машинских делова „производе с таквим степеном лакоће, тачности и брзине, какав се није дао постићи руком ни најискуснијег радника.“¹⁰⁵

Посматрамо ли сад онај део *машинерије за грађење машина* који сачињава саму *машину алатљику*, видимо да је то опет занатски инструмент, али *циновског* обима. Тако је на пр. радни орган *машине за бушење* огроман сврдао који тера парна машина, а без којег се опет не би могле производити стублине великих парних машина и хидрауличких преса. Механичка стругарска тезга је *циновска* репродукција обичне стругарске тезге која се ногом покреће, машина за *рендисање* је *железни тесар* који обрађује *железо* истим алатима којима дрводеља обрађује дрво; алатка која у *лондонским бродоградилштима* сече *фурнире* је *циновска бритва*; алатка *машине за резање железа*, која га реже као *кројачеве ножице* тканину, јесу *дивовске ножице*, а *парни чекић* оперише с обичном главом *чекића*, али толико тешком, да ни сам *Тор* не би њоме могао замахнути.¹⁰⁶ Такав један *парни чекић*, *Несмитов* проналазак, тежак је преко 6 тона, и са висине од 7 стопа пада вертикално на *наковањ* тежак 36 тона. Играјући се он смрви у прах *гранитну стену*, а исто тако је способан да у меко дрво укуца чавао низом *лаких удараца*.¹⁰⁷

Добивши облик *машинерије*, средство за рад добија такав облик материјалне егзистенције који захтева да се *људска снага* замени природ-

¹⁰⁵ *The Industry of Nations*. London 1855, део II, стр. 239. Тамо се каже и ово: „Овај додаток стругарској тезги може изгледати прост и, наоко без важности; али држимо да нећемо претерати ако речемо да је његов утицај на усавршавање и ширење употребе машина био исто толико велик, колико и *Ватово* усавршавање парне машине. Његово је увођење одмах проузрочило усавршавање и појевтњавање свих машина и дао је потстрека за нове проналаске и побољшања.“

¹⁰⁶ У Лондону се једна машина за *ковање осовина* које окрећу *точкове пароброда* зове „*Thor*“. Та машина кује *осовину*, тешку 16½ тона, са истом *лакоћом* с којом *ковач* кује *потковицу*.

¹⁰⁷ *Машине* које обрађују дрво, а могу се употребити и у малом *газдинству*, већином су *американски* проналазак.

ним снагама, а стечена рутина свесном применом природних наука. Склоп друштвеног процеса рада у мануфактури је *сасвим субјективан*, то је комбинација делимичних радника; машински систем крупне индустрије сасвим је *објективан* организам производње који радник затиче као готов материјални услов за производњу. У простој кооперацији, па чак и у кооперацији која почива на подели рада, још увек зависи више мање од случаја хоће ли *колективни* радник истиснути изолованог радника. Машинерија, међутим, осим изузетака које ћемо доцније навести, функциониса само вођена непосредно подруштвљеним *заједничким* радом. Сада дакле *кооперативни* карактер процеса рада постаје *техничком* *нужношћу* коју намеће *сама природа средства за рад*.

2. Вредност коју машинна уступа производу

Видели смо да производне снаге које потичу из кооперације и поделе рада не стају капитал ништа. Оне су *природне снаге друштвеног рада*. Тако исто ни природне снаге, пара, вода итд., које се прилагођавају производним процесима, не стају ништа... Али као што су човеку потребна плућа ради дисања, тако му је потребно и „дело људске руке“ ради производне потрошње природних снага. Потребно је водено коло да би се искористила погонска снага воде, парна машина да би се искористила растегљивост паре. А како је с природним снагама, тако је и с науком. Једном откривен, закон о дефлекцији магнетне игле у области деловања електричне струје, или о стварању магнетизма у железу око којег кружи електрична струја, не стаје ни паре.¹⁰⁸ Али, за искоришћавање тих закона у телеграфији итд. потребан је веома скуп и разгранат апарат. Машина, као што смо видели, не истискује *алатку*. Повећавајући свој обим и број, алатка се од мајушног оруђа човекова организма претвара у алатку механизма који је човек створно. Капитал више не оставља радника да ради ручном алатком, већ машином која сама управља својим алатима. Па док је због тога на први поглед јасно да крупна индустрија, увлачећи у процес производње огромне природне снаге и природне науке, мора изванредно повећавати производност рада, никако није исто тако јасно да ли се ова повећана производна снага не откупљује с друге стране повећаним утрошком рада. Као и сваки други саставни део по-

¹⁰⁸ Наука не стаје капиталисту уопште „ништа“, али му то никако не смета да је искоришћује. Капитал припојава себи „туђу“ науку као и туђи рад. „Капиталистичко“ присвајање и „лично“ присвајање две су кроз различите ствари без ичег заједничког. Чак се и др. Јур жалио на то што његови љубљени фабрикарти, који искоришћавају машине, немају ни појма о механици, а Либиг наводи многе примере о страховитом непознавању хемичке енглеских хемијских фабриканата.

стојаног капитала, ни машина не ствара вредност, али уступа властиту своју вредност производу чијој изради служи. Уколико она има вредности, те је стога преноси на производ, она сачињава саставни део његове вредности. Уместо да га учини *јевтинијим*, она га чини *скупљим* сразмерно својој властитој вредности. И очигледно је да вредност машине и систематски развијене машинерије, тога карактеристичног *средства за рад* крупне индустрије, несразмерно расте ако га упоредимо са средствима за рад занатског и мануфактурног начина рада.

Сад имамо на првом месту да приметимо да *машина у процес рада* увек улази цела, а у *процес оплођавања вредности* само делимично. Она никад не додаје више вредности него што просечно губи својим рабаћењем. Долази дакле до велике разлике између вредности машине и оног дела вредности који се периодично с ње преноси на производ. Показује се велика разлика између машине као *елемента који ствара вредност* и као *елемента који ствара производ*. Што је већи период у коме иста машинерија служи у истом процесу рада, то је та разлика већа. Истинна, видели смо да свако право *средство за рад*, или инструмент за производњу, улази у процес рада увек цело, а у процес оплођавања вредности само делимично, сразмерно свом дневном просечном рабаћењу. Али ова разлика између употребе и рабаћења много је већа код машине него код алатке; машина је саграђена од трајног материјала и зато дуже живи, њена примена, подешена по строго научним законима, омогућује већу штедљивост у трошењу њених саставних делова и средстава која она троши, и напослетку њено поље производње је *несразмерно* пространије него у алата. Кад од машине и од алата одбијемо њихово просечно дневно коштање, или саставни део вредности који додају производу својим просечним дневним рабаћењем и потрошњом помоћних материја, као уља, угља, итд., онда они раде *бесплатно*, баш као природне снаге које постоје без учешћа људског рада. Што је већи делокруг производности машинерије према делокругу производности алата, то је већи круг њене *бесплатне* услуге у поређењу са алатом. Тек у крупној индустрији човек учи да *бесплатно* и у великом размеру, као какву природну снагу, искоришћује производ свог минулог, већ *опредмећеног* рада.¹⁰⁰

¹⁰⁰ *Рикардо* има ово деловање машина, које он иначе није ни развио као што није развио ни општу разлику између процеса рада и процеса стварања вредности, понекад тако искључиво у виду, да у тим приликама заборавља на онај саставни део вредности који машине уступају производу и потпуно трпа машине на једну камару с природним снагама. Тако он каже на пр.: „Адам Смит нигде не потцењује услуге које нам чине природне снаге и машине, али врло тачно разликује природу вредности коју оне додају добрима... Пошто оне свој посао врше *бесплатно*, то помоћ коју нам указују не додаје ништа прометној вредности.“ (*Ricardo: Principles etc.*, стр. 336, 337.) Наравно да је *Рикардова* примедба тачна, кад се противстави

Посматрајући кооперацију и мануфактуру дошли смо до резултата да се на извесним општим условима производње, као зградама итд., у поређењу с распарчаним условима производње изолованих радника, прави већа уштеда, јер се заједнички троше, и да је због тога производ мање скуп. А код машинске индустрије не само да многе алатке једне машинне радилице заједнички троше њено тело, већ и многе машине радилице заједнички искоришћују исту машину покретачицу и један део трансмисионог механизма.

Кад је дата разлика између вредности машине и оног дела вредности који она уступа свом дневиом производу, онда степен у коме ће овај део вредности учинити производ скупљим зависи у првом реду од обима производа, такођећи од његове површине. У предавању које је објавио 1858 г., Бејнз из Блекберна цени да „свака стварија^{100а} механичка коњска снага тера 450 вретена на аутоматској mule и комуникатор, или 200 вретена на throstle-предилици, или 15 разбоја за 40 inch cloth [ткаиниу од 40 цола] поред њихових направа за затезање и глађење основе итд.“ Дакле, дневио коштање једне парне коњске снаге и рабаћење машинерије коју она покреће, раздељује се у првом случају на дневни производ 450 mule-вретена, у другом 200 throstle-вретена, а у трећем 15 механичких разбоја, тако да се на унчу пређе или на аршин платна пренеси само сићушан део вредности. Исто тако је и у горњем примеру с парним чекићем. Пошто се његово дневно рабаћење, потрошња угља итд. раздељује на ужасне масе железа које он сваки дан туче, то се на сваку центу

трабуњању Ж. Б. Сеја, по коме је „услуга“ машина у томе што стварају вредност која чини део „профита“.

^{100а} (Примедба уз треће издање. — Једна „коњска снага“ једнака је снази 33.000 стопа-фунтн у минути, тј. снази која диже 33.000 фунтн у минути на висину од 1 стопе (енглеске), или 1 фунту на висину од 33.000 стопа. У тексту се мисли на ову коњску снагу. Међутим, у обичном пословном језику, а овде-онде и у цитатима у овој књизи, прави се разлика између „номналних“ и „трговачких“ или „индицираних“ коњских снага исте машине. Стара или номнална коњска снага израчунава се искључиво на основу удара клипа и пречника стублине, никако не узимајући у обзир притисак паре и брзину клипа. Тј. она фактично каже: Ова парна машина има на пр. 50 коњских снага ако би се терала с онако слабим притиском паре и онако незнатном брзином као у време Болтона и Вата. Али, одонда су оба последња чиниоца ванредно порасла. Данас се механичка снага коју нека машина стварно даје мерн индикатором који бележи притисак паре. Брзина клипа да се лако утврдити. На овај начин, мера „забележених“ или „трговачких“ коњских снага неке машине јесте математичка формула која једновремено узима у обзир пречник стублине, висину удара клипа, брзину клипа и притисак паре, и тиме показује колико пута у минути машина стварно даје по 33.000 стопа-фунти. Према томе, номинална коњска снага може уствари да да 3, 4 па и 5 забележених или стварних коњских снага. Ово ради објашњења разних доцнијих цитата. — Ф. Е.)

железа преноси само мален део вредности, који би био веома велик ако би се цинновски инструмент употребљавао за укуцавање ситних чавала.

Ако је дат обим деловања машине радилице, дакле број њених алатлика, или, кад се ради о снази, обим који је дат, маса производа зависиће од брзине којом она оперише, дакле на пр. од брзине којом се окреће вретено или од броја удараца што их чекић даје у минути. Неки од оних колосалних чекића дају 70 удараца, Рајдерова ковачка патент-машина, која ради с парним чекићем мањих димензија и кује вретена, прави 700 удараца у минути.

Кад је дата сразмера у којој машина уступа вредност производу, величина тога дела вредности зависи од величине вредности саме машине.¹¹⁰ Што мање рада она сама садржи, то мање вредности додаје производу. Што мање вредности уступа, то је она производнија и то се више њена услуга приближава услугама природних сила. А произвођење машина помоћу машина смањује њихову вредност сразмерно њиховом обиму и деловању.

Упоредним испитивањем цена занатлијски или мануфактурно произвођених роба са ценама истих роба произвођених помоћу машина долазимо до тог општег резултата, да код машинског производа онај саставни део вредности који потиче од средстава за рад, релативно расте, али се апсолутно смањује. То јест, смањује се његова апсолутна величина, али се повећава његова величина у односу према целокупној вредности производа, на пр. једне фунте пређе.¹¹¹

¹¹⁰ Разуме се, читалац збуњен капиталистичким појмовима пита се овде где је „камата“ коју машина додаје производу сразмерно својој капитал-вредности. Лако је међутим увидети да машина, будући да као и ма који други саставни део постојаног капитала не ствара нову вредност, не може ову додавати ни под именом „камате“. Затим је јасно да се овде, где се ради о производњи вишка вредности, ниједан његов део не може унапред претпоставити као „камата“. Капиталистички начин рачунања, који на први поглед изгледа бесмислен и противречан законима стварања вредности, објаснићемо у Трећој књизи овог списа.

¹¹¹ Овај саставни део вредности који машине додају опада и апсолутно и релативно ако оне нису коње или уопште радне животиње које служе само као погонска снага, а не као машине за мењање матерње. Узгред ћемо напоменути да Декарт дефинишује животиње као пуке машине гледа очима мануфактурног периода, док је у Средњем веку, а и доцније опет г. фон Халеру у његовој *Restauration der Staatswissenschaften* животиња важна као човеков помоћник. Да су и Декарт и Бекон у промењеном ланку производње и у човековом практичном савлађивању природе гледали резултат промењеног метода мишљења, показује Декарт: *Discours de la Méthode*, где између осталог стоји: „Могуће је“ (помоћу метода који је он увео у филозофију) „стећи знања која су врло корисна за живот и противно спекулативној филозофији која се учи по школама наћи практичну примену ових знања, помоћу којих бисмо — познајући снагу и деловање ватре, воде,

Јасно је да се рад само премешта, да се дакле укупна сума рада која се захтева за произвођење извесне робе не смањује, или да се производна снага рада не повећава ако произвођење неке машине стаје толико рада колико она својим деловањем уштеђује. Међутим, разлика између рада који она стаје и рада који уштеђује, или степен њене производности, очевидно не зависи од разлике између њене властите вредности и вредности алатке коју је заменила. Разлика траје дотле, докле радни трошкови машине, а отуда и део вредности који она произведу додаје, остају мањи од вредности коју би радник са својом алатком додао предмету рада. Према томе, производност машине мери се *степеном* у коме *заменењује људску радну снагу*. По г. Бејнзу, на 450 mule-вретена с парним комуникатором, које тера једна парна коњска снага, долази $2\frac{1}{2}$ радника,¹¹² а са сваким аутоматским mule-вретеном испреду $2\frac{1}{2}$ радника, рачунајући радни дан од 10 часова, 13 унча пређе (просечне нумере), дакле $365\frac{5}{8}$ фунти пређе недељно. Дакле, око 366 фунти памука (ради упрошћења не узимамо у рачун отпатке), претварајући се у пређу, усисавају само 150 радних часова или 15 десеточасовних радних дана, док би произвођена помоћу коловрата, с којим ручни прелац изради 13 унча пређе за 60 часова, иста количина памука захтевала рад од 2.700 десеточасовних радних дана, или 27.000 радних часова.¹¹³ Где је стари метод blockprinting-а, тј. ручног штампања памучног платна, замењен машинском штампом, једна једина машина, уз помоћ једног човека или мла-

ваздуха, звезда и свих других предмета своје околине исто онако тачно као што познајемо послове наших занатлија — могли наше знање применити за сваку употребу за коју су они погодни; тако бисмо ми могли постати *господарима и поседницима природе*“ и тако „допринети *усавршавању људског живота*.“ У предговору књизи Sir Dudley North: *Discourses upon Trade* (1691) стоји да је Декартов метод, примењен у политичкој економији, почео ову ослобађати старих гатки и сујеверних појмова о иовцу, трговини итд. Ипак се енглески економисти ранијег периода просечно прикључују Бекону и Хобсу као својим филозофима, док је доцније Локе био искључиви филозоф политичке економије за Енглеску, Француску и Италију.

¹¹² Према годишњем извештају Трговачке коморе у Есену (октобар 1863), Крупова фабрика ливеног челика произвела је 1862 г. помоћу 161 пећи за таљење, уснијавање и цементовање, 32 парне машине (1800 г. било је у Манчестру свега толико парних машина у употреби) и 14 парних чекића, што укупно претставља 1.236 коњских снага; и помоћу 49 ковачких тигања, 203 машине алатљике и око 2.400 радника — 13 милиона фунти ливена челика. Овде не долазе ни 2 радника на 1 коњску снагу.

¹¹³ Бебиц рачуна да се на Јави вредности памука додаје 117% готово само прерадним радом. У исто време (1832 г.) износила је у Енглеској укупна вредност коју су машинерија и рад заједно додали памуку у предницима за фино преређење око 33% од вредности сировине. (*On the Economy of Machinery*. London 1832, стр. 214.)

дића, штампа толико шареног катуна за 1 час, колико раније 200 људи.¹¹⁴ Пре но што је Ели Хвитни пронашао 1793 г. cottongin, стајало је одвајање фунте памука од семена један просечан радни дан. Његов проналазак омогућио је да једна црнкиња уреди на дан 100 фунти памука, а одонда је деловање „дина“ још знатно повећано. Фунта памучних влакана која је раније произвођена за 50 цента, продавана је доцније с већим профитом за 10 цента, тј. садржавала је још више неплаћена рада. У Индији се за одвајање влакана од семена употребљава један полумашински инструмент, тзв. чурка, помоћу које један човек и једна жена дневно очисте 28 фунти. Са чурком коју је пре неку годину изумео др. Форбс, 1 човек и 1 младић производе дневно 250 фунти; а где се за погон употребљавају волови, пара или вода, потребан је само мали број дечака и девојчица да хране машину материјалом (тзв. feeders). Шеснаест оваквих машина, тераних воловима, обављају на дан рад за који је раније просечни требало 750 људи.¹¹⁵

Као што смо већ навели, парна машинна код парног плуга обави за један час, по цени од 3 пенса или $\frac{1}{4}$ шил., толико посла колико 66 људи по цени од 15 шил. на час. Враћам се на овај пример да бих сузбио једно нетачно схватање. Наиме, 15 шил. никако нису израз рада што га 66 људи додају за 1 час. Ако је однос вишка рада према потребном раду био 100-процентан, онда је тих 66 радника на час производило вредност од 30 шил., ма да се од ових 66 радних часова само 33 претстављају у еквиваленту за саме раднике, тј. у најамнини од 15 шил. Узмимо, дакле, да нека машина стаје исто онолико колико и годишња најамнина 150 радника које је она потиснула, рецимо 3.000 ф. ст.; ове 3.000 ф. ст. никако нису новчани израз рада који су 150 радника обавили и додали предмету рада, већ само једног дела њиховог годишњег рада који се за њих саме претставља у најамнини. Противно овоме новчана вредност машинне од 3.000 ф. ст. изражава сав рад утрошен у току њена произвођења, ма у каквом односу у том раду била радникова најамнина према капиталистову вишку вредности. Ако машина, дакле, стаје исто толико колико и радна снага коју је заменила, онда је и рад што је у њој оспособљен увек много мањи него живи рад који је заменила.¹¹⁶

Кад машинерију посматрамо искључиво као средство за појевтињавање производа, видимо да је граница њеној употреби дата у томе што

¹¹⁴ Осим тога, кад се штампа машином, боја се троши штедљивије.

¹¹⁵ Упореди: *Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts*, 17 априла 1860.

¹¹⁶ „Ове неме радне снаге (машине) увек су производ рада много мањег него што је рад који замењују, чак и онда кад су исте новчане вредности.“ (*Ricardo: Principles etc.*, стр. 40.)

њена властита производња стаје мање рада него што њена примена рад замењује. Али за капитал ова граница је још ужа. Пошто он не плаћа примењени рад, већ вредност примењене радне снаге, то се за њега употреба машина ограничава разликом између вредности машине и вредности радне снаге коју је она заменила. Пошто је подела радног дана на потребни рад и вишак рада различна у различним земљама, а тако исто и у истој земљи у разним периодима или у истом периоду, али у разним пословним гранама; затим пошто стварна радникова најамнина час пада испод вредности његове радне снаге, а час се диже изнад ње, то се разлика између цене машина и цене радне снаге коју су замениле може јако мењати, па макар разлика између количине рада потребне за производњу машине и укупне количине рада који је заменила остала иста.^{116a} Али само прва од ових двеју разлика одређује трошкове производње робе за самог капиталисту и утиче на њега путем принудних закона конкуренције. Због тога се данас у Енглеској изналазе машине које се употребљавају само у Северној Америци, као што је Немачка у 16 и 17 веку изумевала машине које су биле примењиване само у Холандији, и као што је понеки француски проналазак из 18 века био искоришћаван само у Енглеској. У земљама са старијим развитком, сама машина употребљавана у неким пословним гранама производи такво преобиље рада (*redundancy of labour*, вели Рнкардо) у другим гранама, да падање најамнине испод вредности радне снаге спречава употребу машинерије, те ова са становишта капитала, чији добитак и иначе не потиче из смањења примењеног него плаћеног рада, постаје излишна, а често и немогућа. У неким гранама енглеске мануфактуре вуне дечији рад се последњих година јако смањило, а местимично се и сасвим изгубило. Зашто? Фабрички закон наметнуо је две дечије смене, од којих једна радн 6, а друга 4 часа, или свака само по 5 часова. Али родитељи нису хтели да „half-timers“-е (полувремењаке) продају јевтиније но што су раније продавали „full-timers“-е (целовремењаке). Због тога су полувремењаци замењени машинама.¹¹⁷ Пре но што је био забрањен рад жена и деце (испод 10 година) у

^{116a} Примедба уз друго издање. Стога би у неком комунистичком друштву машине имале сасвим друкчије поље рада него у буржоаском друштву.

¹¹⁷ „Предузетници не хтедохе без потребе задржати две смене деце испод 13 година, тј. полувремењаке. Једна група фабриканата, прелци вунене пређе, данас заиста ретко запошљавају децу испод тринаест година, тј. полувремењаке. Они су на разне начине усавршили машине и унели нове, што је употребу деце“ (тј. испод 13 година) „учинило сувишном. Као илустрацију за смањење броја деце навешћу процес рада код кога је постојећим машинама придодат један апарат, назван машина за везу и помоћу којег један младић“ (изнад 13 година), „већ према особним дотичне машине, обавља рад шесторице или четворице полувремењака... Систем полувремењака“ био је непосредан повод „изуму машине за везу.“ (*RIF*, за 31 октобар 1858.)

рудницима, налазио је капитал метод да голе жене и девојке често заједно с мушкима употребљава у угљеним и другим рудницима, што се толико слагало с његовим моралним закоником, а особито с његовом главном књигом, да је тек после забране почео примењивати машине. Јенки су изумели машине за туцање камена. Енглези их не употребљавају, јер се „беднику“ („wretch“ — бедник, јесте технички термин енглеске политичке економије за пољопривредног радника) који тај посао ради плаћа тако мали део његова рада, да би машинерија капиталисти *поскупила* производњу.¹¹⁸ Местимично се у Енглеској уместо коња још увек употребљавају жене за вучу итд. код каналских чамаца,¹¹⁹ јер је рад потребан за производњу коња и машина математички дата количина, док рад за одржање жена сувишног становништва стоји изван сваког рачуна. И због тога се људска снага нигде срамније не расипа на тричарије, него баш у Енглеској, земљи машина.

3. Прва деловања машинског начина рада на радника

Као што смо показали, полазну тачку крупне индустрије чини револуција средства за рад, а револуционисано средство за рад налази свој најразвијенији облик у организованом машинском фабричком систему. Пре но што погледамо како се овом објективном организму припаја људски материјал, размотримо неколико општих реакција ове револуције на самог радника.

а) Капитал присваја додајне радне снаге. Рад жена и деце

Машинерија, уколико чини снагу мишића сувишном, постаје *средством* да се употребе *радници без мишићне снаге* или незреле телесне развијености, али веће гipкости удова. Због тога је рад жена и деце био прва парола *капиталистичке* примене машина. Ово моћно средство за замењивање рада и радника претворило се овим одмах у средство за *повећање броја најамних радника*, непосредно потчињавајући капиталу све чланове радничке породице, без разлике пола и доби. Принудни рад за капиталисту не само да је из радничке породице истиснуо игру деце, него и слободни рад за саму породицу, вршен у домаћем кругу, у оквиру моралних граница.¹²⁰

¹¹⁸ „Често пута машине могу бити примењене тек кад се рад (мисли се *најамнина*) попије.“ (Ricardo: *Principles etc.*, стр. 479.)

¹¹⁹ Види: *Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863.*

¹²⁰ За време памучне кризе која је избила у току америчког грађанског рата, енглеска влада упутила је у Ланкашир, Чешир итд. др. Едварда Смита да проучи

Вредност радне снаге била је одређивана не само радним временом потребним за одржање индивидуалног одраслог радника, већ и радничке породице. Бацајући на пијачу рада све чланове радничке породице, машина раздељује вредност радне снаге мужа на читаву породицу. Стога она обара вредност његове радне снаге. Купити породицу, разбијену рецимо на 4 радне снаге, стаје можда више него што је раније стајала радна снага главе породице, али се зато добију 4 радна дана наместо једног, а цена њихова пада сразмерно претеку вишка рада њих четворо над вишком рада оног једнога. Да би једна породица могла живети, њих четворо морају давати капиталу не само рад, већ и вишак рада. И тако машина, повећавајући људски материјал за експлоатацију, који и јесте прави материјал капиталистичке експлоатације,¹²¹ од самог почетка повећава уједно и степен експлоатације.

Она исто тако темељно револуциониса и формални пут којим се долази до капиталистичког односа, тј. уговор између радника и капиталисте. На основици робног промета, прва је претпоставка била да су се капиталиста и радник сусретали као слободна лица, као независни власници робе, онај као поседник новца и средстава за производњу, овај као поседник радне снаге. Али сад капитал купује малолетнике и полумалолетнике. Раније је радник продавао своју радну снагу, располажући

здравствено стање радника у памучној индустрији и да о томе поднесе извештај. У извештају каже он између осталог: Поред тога што су радници услед кризе изгнати из фабричке атмосфере, криза је донела и многе друге користи с хигијенског гледишта. Радничке жене имају сада времена да подоје своју децу место да их трују с Godfrey's Cordial-ом (неким опнјатом). Добиле су времена да науче кувати; несрећа је да је та куварска вештина пала у време кад немају шта јести. Али се видн како је капитал за своје самооплођавање узурпирао породични рад потребан за потрошњу. Криза је искористићена и за то да у нарочитим школама радничке класе науче шити. Требала је једна америчка револуција и једна светска криза да би младе раднице, које преу за целн свет, научиле шити!

¹²¹ „Број радника силно је порастао, пошто је рад жена у све јачој мери потискивао рад мушкараца, а особито дечији рад, рад одраслих. Три девојчице од 13 година, плаћене недељно 6—8 шилинга, замењују зрелог човека чија се недељна најамнина креће између 18 и 45 шилинга.“ (Th. de Quincey: *The Logic of Political Economy*. London 1844, стр. 147, прим.) Пошто се извесне породичне функције, на пр. чување и дојење деце итд., не могу сасвим уништити, то мајке, које је капитал конфисковао, више или мање морају наизамну замену. Радови које захтева породична потрошња, као шивење, крпљење итд., морају се заменити куповањем готове робе. Смањеном утрошку кућног рада одговара, дакле, већи издатак у новцу. Стога трошкови производње радничке породице расту и потиру вишак прихода. Поврх тога, економија и целисходност у трошењу и справљању животних намирница постају немогуће. О овим чињеницама, које званична политичка економија прикрива, наћи ће читалац богатог материјала у *Reports* фабричких инспектора, у извештајима *Children's Employment Commission*, а нарочито у *Reports on Public Health*.

њоме као лице формално слободно. Сад продаје жену и децу. Он постаје трговац робљем.¹²² Тражња дечијег рада често чак и у форми личи на тражњу црначког робља, какву су људи били навикли сретати у огласима америчких листова. Тако један енглески фабрички инспектор каже: Један оглас у локалном листу једног од најзнатнијих мануфактурних градова у мом срезу привукао је моју пажњу. Оглас је гласио: „Тражи се 12 до 20 дечака који по изгледу имају најмање 13 година. Плата 4 шил. недељно. Упитати итд.“¹²³ Фраза „који по изгледу имају најмање 13 година“ односи се на то што су по фабричком закону деца испод 13 година смела радити само 6 часова. Колико је дете старо, мора потврдити лекар званично одређен за то (certifying surgeon). Фабрикант дакле тражи децу која изгледају као да већ имају 13 година. За последњих 20 година број деце која раде у фабрикама опадао је по енглеској статистици на скокове и у изненађујућој мери; то је, по исказима самих фабричких инспектора, у великој мери дело certifying surgeon-а, који су узраст деце пењали према експлоататорској похлепи капиталиста и потребама прљаве трговине родитеља. У озлоглашеном лондонском предграђу Бетнел Грину држи се сваког понедељка и уторка пијаца под ведрим небом на којој се деца оба пола од 9 година навише сама наимају код лондонских фабриканата свице. „Обични су услови: 1 шил. 8 пенса недељно (што припада родитељима) и 2 пенса за мене лично поред чаја.“ Уговори важе само за недељу дана. Призори на тој пијаци и речи које се тамо чују збиљски револтирају.¹²⁴ У Енглеској се још увек догађа да жене „узимају децу из Workhouse [сиротињског дома] и да их коме било купцу издаду под најам за 2 шил. 6 пенса недељно“.¹²⁵ Упркос зако-

¹²² Као супротност значајној чињеници да су ограничење рада жена и деце у енглеским фабрикама извојевали у борби с капиталом одрасли мушки радници, можемо чак и у последњим извештајима *Children's Employment Commission* наћи да раднички родитељи, који тргују са својом децом, показују донста одвратне црте трговца робљем. А капиталистички фарнсеј, као што се може видети из истих извештаја, жали се на ову бестијалност коју је сам створио, овековечио и коју експлоатише, а коју иначе крсти „слободом рада“. „Узет је у помоћ рад деце... и сад су она морала сама зарађивати насушни хлеб. Немајући снаге да издрже напор који им тако мало одговара, непоучавана како да убудуће воде свој живот, она су била препуштена физичком и моралином пропадању. Јеврејски историчар који је писао о Титовом разорењу Јерусалима каже да није било никакво чудо што је дошло до тог страховитог уништења, кад је једна мати жртвовала своје дете да би утолила глад која ју је морала.“ *Public Economy Concentrated*. Carlisle 1833, стр. 66.

¹²³ A. Redgrave у *RIF*, за 31 октобар 1858, стр. 40, 41.

¹²⁴ *CEC*, V, 1866, стр. 81, бр. 31. (Уз четврто издање. — Сада је свиларска индустрија у Бетнел Грину готово уништена. — Ф. Е.)

¹²⁵ *CEC*, III, 1864, стр. 53, бр. 15.

нодавству, родитељи у Енглеској још увек продају бар 2.000 својих дечака као живе машине за чишћење димњака (иако постоје нарочите машине за тај посао).¹²⁶ Преврат у правном односу између купца и продавца радне снаге, преврат који је машина изазвала и који је такав да читава трансакција губи чак и привидност уговора међу слободним лицима, пружио је доцније енглеском парламенту правни разлог да оправда мешање државе у односе у фабрикама. Сваки пут кад фабрички закон ограничи на 6 часова рад деце у индустријским гранама у које закон догле није днао, фабриканти ударају у нов лелек: да један део родитеља сада повлачи децу из индустрије која је потпала под закон и продаје је у другим где још влада „слобода рада“, тј. где се деца присиљавају да раде као одрасли, па се дакле могу скупље продати. А пошто је капитал по својој природи *leveller*, тј. пошто у свима областима производње тражи као своје прирођено право да услови експлоатације буду једнаки, то законско ограничавање дечијег рада у једној грани постаје узроком његова ограничавања и у другима.

Већ смо раније наговорили како се деца и млада лица, као и радничке жене, које машинерија подвргава капиталистичкој експлоатацији, физички упропаштају, прво непосредно у фабрикама које се подижу на бази машинерије, а затим посредно у свима осталим индустријским гранама. Због тога ћемо се овде задржати само на једном моменту: на огромној смртности радничке деце у првим годинама њихова живота. У Енглеској има 16 грађанских срезова, где годишње на 100.000 живе деце испод 1 године долази просечно само 9.000 смртних случајева (у 1 срезу само 7.047), 24 среза са преко 10.000 или испод 11.000 смртних случајева, 39 срезова са преко 11.000 а испод 12.000, 48 срезова са преко 12.000 а испод 13.000, 22 среза са преко 20.000, 25 срезова са преко 21.000, 17 са преко 22.000, 11 са преко 23.000, срезови Нoo, Wolverhampton, Ashton-under-Lyne и Preston са преко 24.000, Nottingham, Stockport и Bradford са преко 25.000, Wisbeach са 26.000 и Manchester са 26.125.¹²⁷ Као што је једна званична лекарска анкета од 1861 г. доказала, главни узрок високој стопи смртности, апстрахујући од локалних околности, јесте занимање *матера ван куће* и запуштање и рђаво поступање с децом које из тога потиче, између осталог неодговарајућа храна, оскудица хране, кљукање опијатима итд., а уз то и неприродно отуђивање матера од рођене деце, што доводи до намерног изгладњивања и тровања.¹²⁸ У оним пољопри-

¹²⁶ СЕС, V, стр. XXIII, бр. 137.

¹²⁷ РНR, VI, 1864, стр. 34.

¹²⁸ „Она (анкета од 1861)... показала је осим тога да под описаним околностима с једне стране пропадају деца услед запуштености и неподесног поступања које собом доноси фабрички рад њихових матера, а с друге стране матере губе

вредним срезовима, „где је запосленост жена минимална, степени смртности напротив је најнижи.“¹²⁹ Али је био неочекиван резултат, кад је анкетна комисија од 1861 г. изнела да у неким чисто земљорадничким срезовима крај Севернога Мора стопа смртности деце испод 1 године скоро достиже стопу најозлоглашенијих фабричких срезова. Због тога је *Dr. Julian Hunter* добио налог да ову појаву истражи на лицу места. Његов је извештај прикључен уз *Sixth Report on Public Health*.¹³⁰ Дотле се држало да децу коси маларија и друге болести својствене ниским и мочварним крајевима. Анкета је утврдила баш противно; наима да је „исти узрок који је сузбио маларију, тј. претварање у плодну ораницу земљишта које је зими било баруштина, а лети мршава испаша, изазвао и ванредно високу смртност деце“.¹³¹ Седамдесет практичних лекара које је др. Хантер у тим срезовима саслушао, показаше у овоме „здивљујућу једнодушност“. Ствар је у томе да је с револуцијом у земљорадњу био уведен *индустријски систем*. „Човек, који се зове *gangmaster* узима у најам удате жене, које раде у групама с девојкама и младићима, и за извесну суму ставља их на расположење закупецима. Ове банде често путују много миља далеко од својих села; јутром и вечером срећемо их по друмовима. Жене носе кратке доње и горње сукње и чизме, каткад и панталоне; наизглед су врло снажне и здраве, али искварене распојасаношћу на коју су се привikle и безобзирне према кобним последицама које због њихове склоности према овом активном и слободном начину живота стижу њихову одојчад која код куће скапавају.“¹³² Овде се понављају све појаве познате из фабричких срезова, а још у већем степену прикривеио убијање деце и тровање деце опијатима.¹³³ „Дубоко гађење којим ја гледам на свако јаче запошљавање одраслих жена у *индустрији*“, вели др. Сајмон, лекар намештен код енглеског *Privy Council* и главни уредник извештаја о *Public Health* „објашњиво је кад се узме

у страховитој мери природна осећања према рођеној деци. Њихова их смрт обично не растужује много, а понекад... и саме прибегавају директним мерама да до ње доведу.“ (Исто.)

¹²⁹ Исто, стр. 454.

¹³⁰ Исто, стр. 454 до 463. *Report by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England.*

¹³¹ *PHR*, VI, 1864, стр. 35, 455, 456.

¹³² Исто, стр. 456.

¹³³ *Потрошња опијума шири се из дана у дан међу одраслим енглеским радницима и радницама и у пољопривредним срезовима, као што се раширила у индустријским.* „Циљ неких предузимљивих просиста... јесте да повећају проћу опијата. Дрогеристе их сматрају за највише тражени артикл.“ (Исто, стр. 459.) Одојчад која добијају опијате, „смежурају се и увену као мали старци или мали мајмун“. (Исто, стр. 460.) Ето како се Индија и Кина свете Енглеској.

колико ја познајем зла која оно доноси.¹³⁴ „За мануфактурне срезове у Енглеској биће доиста срећа“, узвикује у једном званичном извештају фабрички инспектор *R. Baker*, „ако се свима женама које имају деце забрани рад ма у којој фабрици.“¹³⁵

Морално пропадање проузроковао капиталистичком експлоатацијом женског и дечијег рада описао је *Ф. Енгелс* у књизи *Положај радничке класе у Енглеској*, а и други писци, тако опширно да ја овде на то само потсећам. Али умна пустош, вештачки произвођена претварањем незрелих људи у пуке махине за прављење вишка вредности, пустош коју треба добро разликовати од оног природног незнања које ум оставља необрађеним не кварећи његове способности за развијање, саму његову природну плодност, нагнала је напослетку чак и енглески парламенат да у свима индустријама на које се протеже фабрички закон веже „продуктивну“ употребу деце испод 14 година за законски услов да деца примају основну наставу. Дух капиталистичке производње јасно бије из алкаве редакције такозваних *васпитних одредаба фабричких закона*, из одсуства званичног надзора, услед чега ова принудна настава постаје чисто привидна, из отпора фабриканата чак и против тога закона о настави и из њихових практичних смицалица и подвала које су предузимали да га обиђу. „Прекор мора пасти само на законодавство, јер је оно издало један илузоран закон (*delusive law*) који, тобож бринући се за васпитање деце, не садржи ни једну једину одредбу која би обезбедила остварење постављене сврхе. Он прописује једино то да деца имају да проводе одређен број часова (3 часа) дневно затворена у четири зида окрштена имениом школе, и да дечији послодавци морају о томе сваке недеље узимати уверења од личности која се својеручно потпише као учитељ или учитељица.“¹³⁶ Пре него што су донете измене и допуне закона од 1844 г., нису била ретка и таква уверења о посећивању школе, на којима је место потписа учитеља или учитељице стајао крст јер ни сами нису знали писати. „Посетивши такву једну школу која издаје уверења, толико ме је запањило учитељево незнање, да сам му рекао: „Молим вас, господине, знате ли ви читати?“ Одговорио ми је: „Јес, знам нешто мало.“ Да би се оправдао, додао је: „У сваком случају ја пазим на моје ученике.““ У време припремања закона од 1844 фабрички инспектори жигосали су као срамно стање тих просторија окрштених имениом „школе“, чије су сведоштво по закону морали признавати као исправне. Све што су постигли било је да је од 1844 г.

¹³⁴ Исто, стр. 37.

¹³⁵ *RIF*, за 31 октобар 1862, стр. 59. Овај фабрички инспектор био је раније лекар.

¹³⁶ *Leonhard Horner* у *RIF*, за 30 јуни 1857, стр. 17.

„учитељ морао својеручно да исписује бројеве на школској сведоци, као и да сам потписује своје име и презиме“.¹³⁷ *Sir John Kincaid*, фабрички инспектор за Шкотску, прича о сличним званичним искуствима. „Прву школу коју смо посетили држала је нека г-ђа Ана Кнлин. На мој захтев да отсриче своје име одмах је погрешила почевши словом С, али се сместа поправила и рекла да почиње са К. Кад сам разгледао њен потпис у школским дневницима, опазио сам да га је различно писала, а по рукопису је несумњиво била неспособна да друге поучава. Она је и сама признала да не уме водити каталог... У једној другој школи ученица је била 15 стопа дугачка а 10 широка, и у томе је простору било 75 деце која су кричала нешто неразумљиво.“¹³⁸ „Али нису све школе такве бедне јазбине где деца добијају сведоци, али не и наставу; јер у многим школама, где је учитељ довољно образован, сва његова настојања готово сасвим пропадају због збуњујуће гомиле деце сваке доби, почевши од трогодишње. Његова плата, у најбољем случају врло бедна, потпуно зависи од броја деце који се може стрпати у једну собу и од броја пенса који му свако дете плаћа. Уз то бедан школски намештај, немање књига и других учила, и мучно деловање загушљивог и поквареног ваздуха на саму децу. Био сам у многим таквим школама, где сам видео читаве редове деце која апсолутно ништа нису радила; ипак је ово потврђивано као похађање школе и оваква деца важе у званичним статистикама као васпитана (educated).“¹³⁹ У Шкотској фабриканти настоје да по могућности искључе с посла децу која морају похађати школу. „То је довољно да прикаже колико су фабриканти наклоњени одредбама о васпитању.“¹⁴⁰ Ово се и смешно и страшно показује у штампаријама катуна итд. које долазе под посебан закон. По прописима тога закона „свако дете, пре него што се запосли у таквој штампарији, морало је ићи у школу најмање 30 дана, а не мање од 150 часова у току шест месеци који су протекли непосредно пре првог дана његова запослења. Докле год је запослено у штампарији, свако дете мора сваког шестомесечја похађати школу опет 30 дана или 150 часова. Школски часови морају бити између 8 изјутра и 6 по подне. Ако школа траје мање од 2¹/₂ часа или дуже од 5 часова у исти дан, онда се то не рачуна као део оних 150 часова. Обично иду деца у школу 30 дана пре и после подне, 5 часова дневно. Па по истеку тих 30 дана, кад је намирен број од 150 часова колико закон тражи, или, како то сама деца кажу, кад су свршили књигу, враћају се она у штампарију где поново остају 6 месеци док не

¹³⁷ *Leonhard Horner* у *RIF*, за 31 октобар 1855, стр. 18, 19.

¹³⁸ *Sir John Kincaid* у *RIF*, за 31 октобар 1858, стр. 31, 32.

¹³⁹ *Leonhard Horner* у *RIF*, за 31 октобар 1857, стр. 17, 18.

¹⁴⁰ *Sir J. Kincaid* у *RIF*, за 31 октобар 1856, стр. 66.

дође други школски рок, после чега опет остају у школи док не сврше књигу... Многи дечаци који иду у школу за време прописаних 150 часова знају, кад се врате иза шест месеци боравка у штампарији, колико су знали кад су тек били пошли у школу... Они су, наравно, поново заборавили све што су раније били научили. У другим штампаријама катуна похађање школе потпуно зависи од пословних потреба фабрике. Тражени број часова не намирује се тиме што би деца ишла у школу 30 дана узастопце већ с времена на време по 3 до 5 часова дневно, и то се понекад протеже кроз свих 6 месеци. На пример, једног се дана иде у школу од 8 до 11 часова, неки други дан од 1 до 4 по подне; дете затим изостаје читав низ дана и појави се опет изненада од 3 до 6 часова по подне; затим долази 3 или 4 дана једно за другим, или целу недељу, ишчежава поново на 3 недеље или цели месец, враћа се, кад нема посла, за неколико дана на неколико часова кад случајно није потребан свом послодавцу; и тако се дете мува од школе до фабрике и од фабрике до школе, док се број од 150 часова не скрпн¹⁴¹. Додајући комбинованом радном особљу децу и жене у све претежнијем броју, машина је најзад скршила отпор који су мушки радници у мануфактури још супротстављали деспотији капитала.¹⁴²

б) Продуживање радног дана

Ако машина н јесте најсилније средство за повећавање производности рада, тј. за *скраћивање радног времена* потребног за производњу неке робе, као *носилац капитала* она постаје најсилнијим средством да се *радни дан* продужи преко сваке природне границе, н то прво у оним

¹⁴¹ A. Redgrave у RIF, за 31 октобар 1857, стр. 41, 42. У оним енглеским индустријским граианама где прави фабрички закон (не Print Work's Act који смо у тексту мало пре поменули) важи већ дуже времена, *последњих* година су унеколико самовладне препреке на које су наилазиле одредбе о васпитању. У индустријама које не потпадају под фабрички закон у великој мери владају још схватања фабриканта стакла J. Geddes-a, који је члану анкетне комисије Хвајту дао овакву поуку: „Колико ја видим, ова већа мера васпитања, коју је један део радничке класе последњих година уживао, штетна је. Она је опасна, јер раднике чини одвише независнима.“ (СЕС, IV, 1865, стр. 253.)

¹⁴² „Господин Е., фабрикант, обавестно ме је да код њега за механичким разбојима раде искључиво жене; првеиство даје *удатим* женама, нарочито ако имају фамнлију која од њих живи; оне су много пажљивије н радије уче него неудате, а принуђене су да до крајности напрежу снагу како би могле набавити потребне намирнице. Тако се врлине, н то оне најбитније женске врлине, изврћу на уштрб женског карактера, тако се све што је морално н нежно у њиховој природи претвара у средство за њихово ropство н њихове патње.“ (Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March. London 1844, стр. 20.)

индустријама којима је непосредно завладала. С једне стране, она ствара нове услове који оспособљавају капитал да даде пуног маха тој својој сталној тенденцији, а с друге стране нове побуде које још више подбадају његову курјачку глад за туђим радом.

Пре свега, у машини постају кретање и радна делатност средства за рад независни према раднику. Као таква она постаје индустријски *perpetuum mobile* који би непрекидно производио, кад не би наишао на извесне природне препреке: на телесну слабост и самовољу свог људског помоћника. Као капитал, аутомат има у капиталистовој личности свест и вољу; стога је он надахнут тежњом да бунтовне али еластичне природне људске препреке присили на најмању отпорност.¹⁴³ Ова је и без тога смањена привидном лакоћом рада на машини и покорнијим и савитљивијим женским и дечијим елементом.¹⁴⁴

Видели смо да производност машинерије стоји у обрнутој сразмери према величини оног дела вредности који преноси на производ. Што је дужи период у коме она функционише, то је већа маса производа на које се раздељује вредност коју је она додала и то је мањи део вредности који она додаје појединој роби. Али је период активног живота машине очевидно одређен дужином радног дана, или дневним трајањем процеса рада, пута број дана колико се процес понавља.

Рабаћење машине никако не одговара математички тачно времену њеног искоришћавања. Па и с том претпоставком, нека машина која ради 7 $\frac{1}{2}$ година по 16 часова дневно обухвата, кад је упоредимо с истом машином која би за 15 година радила само по 8 часова дневно, исто толики период производње као и ова, и не додаје производу више вред-

¹⁴³ „Откако су свугде уведене скупе машине, тражи се од људске снаге да да много више него што просечно може дати.“ (Robert Owen: *Observations on the Effects of the Manufacturing System*. 2 изд. London 1817.)

¹⁴⁴ Енглези, који први облик у коме се нека ствар појављује радо узимају као њен разлог, наводе као разлог дугог радног времена у фабрикама ону велику херодовску пљачку деце из сиротњских домова и домова за сирочад, коју је капитал извео у почецима фабричког система и којом је себи припојио људски материјал који је био потпуно без своје воље. Тако на пр. каже Fielden, који је и сам енглески фабрикант: „Несумњиво је да је продужење радног времена било проузроковано тиме што су немоћна деца из најразличнијих крајева земље била стављена на расположење предузетницима у толком броју, да су ови постали независни од радника. А пошто су помоћу бедног материјала, који су на овакав начин добили, увели у обичај дуго радио време, то су га лакше могли изнурити и својим суседима.“ (J. Fielden: *The Curse of the Factory System*. London 1836, стр. 11.) У погледу женског рада каже фабрички инспектор Saunders у извештају од 1844: „Међу радницама има жена које су, изузев само неколико дана, много недеља узастопце радиле од 6 часова изјутра до 12 часова ноћу са одбитком од 2 часа за јело, тако да им кроз 5 дана у недељи од 24 часа дневно остаје само 6 часова за долазак у радионицу, одлазак кући и одмор у постељи.“

ности од ње. Али, у првом случају вредност машине двапут би се брже репродуковала него у другом, а капиталиста би њеном помоћу за $7\frac{1}{2}$ годна стрпао у цеп онолико вишка вредности колико иначе за 15.

Материјално рабаћење машине двојак је. Она се работи прво што се употребљава, као што се златници лижу у промету, а друго што се не употребљава, као што у корицама рђа непотезани мач. То њу разоравају елементи. Рабаћење прве врсте стоји мање више у *управној* сразмери, а друго донекле у *обрнутој* сразмери према употреби машине.¹⁴⁵

Али поред материјалног, машина подлежи и једном такорећи *моралном рабаћењу*. Она губи од своје *прометне вредности* уколико постоји могућност да се јефтиније репродукују машине исте конструкције или јој се као конкуренти јаве боље машине.¹⁴⁶ У оба случаја, њену вредност више не одређује радно време које је у њој самој стварно одређено, па ма колико она иначе још била млада и пуна животне снаге, него радно време потребно да се она сама репродукује или да се репродукује боља машина. Стога је њена *вредност* више или мање *пала*. Што је краћи период у коме се репродукује целокупна њена вредност, то је мања опасност моралног рабаћења, а што је дужи радни дан, то је краћи онај период. Кад се у неку грану производње машинерија уведе по први пут, онда се један за другим ређају нови методи за њено јефтиније репродуковање,¹⁴⁷ и усавршавања која не захватају само поједне делове и апарате, већ читаву њену конструкцију. Због тога ова *нарочита побуда* за продужење радног дана најжешће делује у *првом* периоду њена живота.¹⁴⁸

Под иначе једнаким околностима, и кад је радни дан дат, експлоатисање *двапут већег броја радника* захтева да се удвоји и део посто-

¹⁴⁵ „Ако се не ради, квари се осетљиви део механизма металне машинерије.“ (Ure: *Philosophy of Manufactures*, стр. 281.)

¹⁴⁶ Већ раније споменути манчестарски фабрикант пређе (*Times* од 26 новембра 1862) набраја међу трошковима на машинерију: „Оно (наиме отписивање ради рабаћења машинерије) треба да покрије и губитак који непрекидно проистиче из тога што нове и боље конструкције истискују машине још пре него што се оне стварно истроше.“

¹⁴⁷ Цени се да грађење првог примерка какве ново изумљене машине стаје отприлике *пет пута* више од грађења другог: (Babbage: *On the Economy of Machinery etc.*, стр. 211.)

¹⁴⁸ „У фабрикацији тила изведена су задњих годна тако значајна и толика побољшања, да је добра очувана машина која је у почетку стајала 1.200 ф. ст., неколико годна доцније продата за 60 ф. ст.... Побољшања су се ређала таквом брзином, да су машине остајале недовршене у рукама својих градитеља, јер су услед срећнијих изума већ биле застареле.“ Зато су у овом херојском периоду фабриканти тила брзо продужили радно време, испрва осмочасовно, помоћу двеју смена на 24 часа. (Исто, стр. 233.)

јаиог капитала који је предујмљен у машинерији и зградама, као и део који је предујмљен у сировинама, помоћним материјама итд. С *продуженим радним даном* повећава се размер производње, док део капитала предујмљен у машинама и зградама остаје непромењен.¹⁴⁹ Због тога не само да расте вишак вредности, него и опадају *издаци* потребни да се он експлоатише. Додуше, ово се мање-више догађа и иначе кад год се радни дан продужује, али овде је то много одлучније, јер је део капитала претворен у средство за рад овде уопште одлучније.¹⁵⁰ Наиме, развитак машинског начина рада везује један све већи део капитала за облик у коме се он, с једне стране, може непрекидно *оплођавати*, док с друге стране *губи* и употребну и прометну вредност, чим буде прекинут његов дотицај са живим радом. „Ако земљорадник остави свој ашов“, поучавао је г. *Ashworth*, енглески магнат памука, професора Н. В. Синијера, „њему за тај период остаје неискоришћен капитал од 18 пенса. Кад неки од наших људи (тј. фабричких радника) напусти фабрику, он чини *некорисним капитал који је стајао 100.000 ф. ст.*“¹⁵¹ Помислите само! Учини *„некорисним“*, ма и за цигли тренутак, капитал који је стајао 100.000 ф. ст.! Доиста је вапијућа неправда што се неки од *наших* људи усуђују *икад* напуштати фабрику! Све већи обим машинерије чини *„ложељним“*, као што увиђа г. Синијер примивши поуку од Ешворта, све веће *продуживање радног дана.*¹⁵²

Машинна производи *релативан вишак вредности* не само тиме што непосредно *обара вредност* радне снаге и што посредно *обара њену цену* обарајући цене роба које улазе у њену репродукцију, него и што рад, који власник машина употребљава у време кад се оне почињу тек ме-

¹⁴⁹ „По себи се разуме да се с колебањем прилика на тржишту, и док се тражња повећава и смањује, фабриканту стално пружају прилике кад он може да употреби додаток у оптицајном (floating) капиталу, а да не мора употребити додаток у сталном капиталу... ако се додата количина сировина може прерадити без додатака у издацима на зграде и машине.“ (R. Torrens: *On wages and Combination*. London 1834, стр. 64.)

¹⁵⁰ Околност која је поменута у тексту, поменута је само радни потпуности, пошто ћу тек у *Трећој књизи* говорити о *профитној стопи*, тј. о односу вишка вредности према целокупном предујмљеном капиталу.

¹⁵¹ Senior: *Letters etc.*, стр. 13, 14.

¹⁵² „Кад стални капитал претеже над оптицајним капиталом... онда је *пожељно дуго радно време.*“ Што више расте обим машинерије итд., „то више *јачају побуде* за продужење радног дана, које је једино средство да се велике масе сталног капитала учине рентабилним.“ (Исто, стр. 11 до 13.) „У фабрици има разних издатака који остају постојани, радна фабрика више или мање времена; на пр. закупнина за зграде, локалне и опште порезе, осигурања од пожара, најамнице за разне сталне раднике, кварење машинерије и разни терети, који према профиту расту у сразмеру у којој производња опада.“ (RIF, за 31 октобар 1862, стр. 19.)

стимулно употребљавати, претвара у *потенциран* рад, подижући тако друштвену вредност машинског производа изнад његове индивидуалне вредности и оспособљавајући тако капиталисту да с мањим делом вредности дневног производа накнади дневну вредност радне снаге. Зато су за време тог *прелазног периода*, када машински начин рада има неку врсту монопола, добици изванредни и капиталиста се труди да ове „прво доба младе љубави“ што темељније искористи *продужујући радни дан* на све могуће начине. Велики добитак потпирује глад за још већим добитком.

Кад употреба машина у истој грани производње постане *општа*, друштвена вредност машинског производа пада на његову индивидуалну вредност, и тако се потврђује закон по коме *вишак вредности проистиче не из радних снага које је капиталиста заменио машином, већ напротив из радних снага које он на њој запошљава*. Вишак вредности проистиче само из *променљивог дела капитала*, а видели смо да масу *вишка вредности* одређују два чиниоца: *стопа вишка вредности* и *број истовремено запослених радника*. Кад је дужина радног дана дата, стопу *вишка вредности* одређује однос у коме се радни дан дели на потребни рад и вишак рада. Број истовремено запослених радника зависи, опет, од односа променљивог дела капитала према постојаном делу. Сад је јасно да машински начин рада, ма како он повећавањем производне снаге рада проширивао вишак рада на рачун потребног рада, постижава овај резултат само *смањујући број радника* које неки *дати капитал* запошљава. Један део капитала, који је раније био *променљив*, тј. претварао се у живу радну снагу, претвара он у *машине*, дакле у постојани капитал који не производи вишак вредности. Немогуће је на пр. из 2 радника испедити вишка вредности колико из њих 24. Ако од 24 радника сваки буде на 12 часова рада давао само 1 час вишка рада, даваће они заједно *24 часа вишка рада*, док *свеукупни рад* двојице радника износи само 24 часа. Примена машина за производњу вишка вредности садржи, дакле, *унутрашњу противречност*, и то зато што се њима од два чиниоца вишка вредности којег даје *извесни капитал дате величине*, један чинилац, стопа вишка вредности, само тако *повећава* што се други чинилац, број радника, *смањује*. Ова унутрашња противречност појављује се чим машина завлада неком индустријском граном и чим услед тога вредност машински произведене робе постане вредност по којој се управља друштвена вредност свих роба исте врсте; а то је и противречност која нагони капитал, чега он и није свестан,¹⁵⁸ да насилно *продужује радни*

¹⁵⁸ Зашто појединачни капиталиста, а стога и политичка економија која не излази из његових схватања, нису свесни ове унутрашње противречности, видимо из првих одељака Треће књиге.

дан, да би опадање сразмерног броја експлоатисаних радника надокнадио повећањем не само релативног него и апсолутног вишка рада.

Ако, дакле, капиталистичка примена машинерије с једне стране ствара нове снажне побуде за безмерно продуживање радног дана и толико револуционише сам начин рада и карактер друштвеног радног тела, да је сваки отпор немогућ, то она с друге стране, једним делом увлачећи у производњу слојеве радничке класе дотле неприступачне капиталу, а делом ослобођавајући раднике које је истиснула машина, производи сувишно радничко становништво¹⁵⁴ које мора трпети да му капитал кроји закон. Отуд она значајна појава у историји модерне индустрије да машина руши све моралне и природне границе радног дана. Отуда економски парадокс да се најсилније средство за скраћивање радног времена преобраћа у најпоузданије средство за претварање читавог радничког живота и живота његове породице у радно време расположиво за оплођавање капитала. „Кад би“, снивао је Аристотел, највећи мислилац Старога века, „кад би сваки алат могао да врши свој посао на заповест или чак слутећи иашу жељу, као што су се Дедалова уметничка дела сама кретала или као што су Хефестови трonoшци из властите побуде ишли на свети рад, кад би тако чункови сами од себе ткали, тада не би требало ни мајстору помоћника, ни господару робова.“¹⁵⁵ А Антипатрос, грчки песник из Цицеронова времена, поздравио је проналазак воденице за млевење жита, тај елементарни облик свеколике производне машинерије, као ослобођење робиња и успостављање Златног века!¹⁵⁶

„Да, да, ти пагаии!“ Они се ништа не разумеваху у политичкој економији ни у хришћанству, како је то открио мудри Бастија, а пре њега још паметнији Мекелек. Између осталог нису разумевали ни то да је машина најуспешније средство за продуживање радног дана. Они су правдали ropство једнога као средство да се други развије као потпун

¹⁵⁴ Једна од великих заслуга Рикарда и Сисмондија јесте што машини нису схватили само као средство за производњу роба, него и „redundant population“ (сувишног становништва).

¹⁵⁵ F. Biese: *Die Philosophie des Aristoteles*. Berlin 1842, св. II, стр. 408.

¹⁵⁶ Наводни превод те песме, јер је она по супротност између античког и модерног схватања подједнако карактеристична као и ранији наводи о подели рада:

„Одморите руке којима окретасте жрвањ, о млинарице,
и спавајте мирно. Нек вам певац узалуд објављује зору!
Део је нимфама одредила рад девојака,
и сад оне скакућу лако по колу,
те се обрћу потресене оси са својим паоцима
и окрећу у круг тежину покретна камена.
Живимо животом наших отаца и у нераду
уживајмо дарове што нам их богиња даје.“

човек. Али да би могли проповедати ропство маса само зато да неколико неотесаних или полуобразованих скоројевића постану „eminent spinners“ (истакнути фабриканти пређе), „extensive sausage makers“ (фабриканти кобасица на велико) и „influential shoe blac dealers“ (утицајни трговци викса), за то им је недостајао специфични орган, хришћанство.

в) Интензификација рада

Безмерно продуживање радног дана које ствара машина у рукама капитала изазива касније, као што смо видели, реакцију друштва угроженог у самом свом корену, а тиме и законски ограничен нормалан радни дан. Као последица овога, једна појава коју смо већ раније били сусрели — интензификација рада, добија одлучан значај. При анализи апсолутног вишка вредности радило се у првом реду о екстензивној величини рада, док се степен његове интензивности сматрао као дат. Сада нам ваља посматрати како се екстензивна величина преобраћа у интензивну или степенску величину.

Само се по себи разуме да с напретком машинизма и нагомилавањем искуства посебне класе машинских радника природно расте брзина, а с њом и интензивност рада. Тако је, у Енглеској продуживање радног дана ишло кроз пола века руку под руку са све већом интензивношћу фабричког рада. Међутим, појмљиво је да у раду код којег се не ради о пролазним наступима грозничаве делатности, већ о правилној једноличности која се из дана у дан понавља, мора наступити час где се продуживање радног дана и интензивности рада међусобно искључују, тако да се радни дан може продужити само ако се снизи степен интензивности рада и, обрнуто, степен интензивности рада може се појачати само ако се скрати радни дан. Чим је све бујније огорчење радничке класе присилило државу да принудним мерама скрати радно време и да најпре пропише нормални радни дан у правим фабрикама, дакле од онога часа кад је заувек био учињен крај појачаној производњи вишка вредности путем продуживања радног дана, капитал се, убрзавајући развитак машинског система, свом снагом и с пуном свешћу бацно на произвођење релативног вишка вредности. У исто време изменио се и карактер релативног вишка вредности. Углавном, метод производње релативног вишка вредности састоји се у томе да се повећањем производне снаге рада радник оспособи да са истим утрошком рада и за исто радно време више произведе. Исто радно време додаје целокупном производу исту вредност коју и раније, ма да се ова непромењена прометна вредност сада претставља у већој количини употребних вредности, услед чега вредност поједине робе пада. Али је друкчије чим насилно скраћење

радног дана, са огромним потстреком који даје развијању производне снаге и економисању услова за производњу, уједно присили радника да за исто време троши више рада, да јаче напиње радну снагу, да гушће испуњује поре раднога времена, тј. да згушњава рад, и то у степену који се може постићи само у скраћеном радном дану. То збијање веће масе рада у неком датом периоду времена рачуна се као оно што јесте, као већа количина рада. Сад радно време има две мере: оно се мери и као „екстензивна величина“, и по степену његове густоће.¹⁵⁷ Интензивнији час десеточасовног радног дана садржи сада исту или већу количину рада, тј. утрошене радне снаге, него порознији час дванаесточасовног радног дана. Стога његов производ има исто толчко или више вредности него $1 \frac{1}{5}$ порознијег часа. Не узимајући у обзир повећање релативног вишка вредности путем повећања производне снаге рада, сада на пр. $3 \frac{1}{3}$ часа вишка рада на $6 \frac{2}{3}$ часова потребног рада пружају капиталисти исту масу вредности као раније 4 часа вишка рада на 8 часова потребног рада.

Сада се поставља питање како се рад интензификује?

Прво деловање скраћеног радног дана почива на потпуно разумљивом закону да акциона способност радне снаге стоји у обрнутој сразмери према времену њена деловања. Услед тога се, у извесним границама, оно што се изгуби у трајању испољавања снаге добија у степену њеног испољавања. А да радник и стварно утроши више радне снаге, за то се капитал брине методом плаћања.¹⁵⁸ У мануфактурама, на пр. у лончарама, где машинерија не игра никакву или тек безначајну улогу, увођење фабричког закона очито је доказало да само скраћење радног дана јединствено повећава правилност, једнообразност, ред, сталност и енергичност рада.¹⁵⁹ Међутим се сумњало да ће овакво деловање бити у правој фабрици, пошто је овде радникова зависност од сталног и једноличног кретања машине одавно створила најстрожу дисциплину. Зато су 1844, када се расправљало о снижењу радног дана испод 12 часова, фабриканти готово једногласно изјавили да „њихови надзорници у разним радионицама пазе да руке не дангубе“, „да се степен будноће и пажње радника („the extent of vigilance and attention on the part of the

¹⁵⁷ Разуме се да је у различитим гранама производње интензивност радова различита. Као што је то већ А. Смит показао, ове се разлике делимично потиру споредним околностима својственим свакој врсти рада. Али се утицај на радно време као меру вредности и овде врши само уколико се интензивна и екстензивна величина испољавају као изрази исте количине рада, супротни један другом и искључиви међу собом.

¹⁵⁸ Нарочито помоћу најамине од комада, о којој ће бити говора у шестом одељку.

¹⁵⁹ Види RIF, за 31 октобар 1865.

workmen“) тешко може повећати“, и да би стога, под претпоставком да све остале околности, као код машинерије итд., *остану једнаке*, била „бесмислица очекивати у добро уређеним фабрикама ма какав знатан резултат од повећање пажљивости итд. радника.“¹⁶⁰ *Експерименти* оповргну ову тврдњу. Г. Р. Гарднер увео је од 20 априла 1844 у својим двама великим фабрикама у Престону 11-часовни радни дан наместо 12-часовног. Отприлике после годину дана резултат је био да је „израђена иста количина производа са истим трошковима, и да су сви радници примали за 11 часова исту најамнину као раније за 12.“¹⁶¹ Прећи ћу преко експеримената у одељењима за предење и чешљање, јер су вршени у вези с повећањем брзине машинерије (за 2%). Али у ткачком одељењу, где су осим тога ткане *врло разнолике врсте* лаких „fantaisie“ артикала с фигурама, нису биле извршене никакве промене у *објективним* условима производње. Резултат: „Од 6 јануара до 20 априла 1844, сваки радник је радећи дневно 12 часова просечно зарађивао 10 шил. и 1½ пенса недељно; од 20 априла до 29 јуна 1844 радећи 11 часова дневно сваки је примао просечну недељну најамнину од 10 шил. и 3½ пенса.“¹⁶² Овде је за 11 часова произвођено више него пре за 12, искључиво услед веће, равномерне издржљивости радника и штедње њихова времена. Док су они примали исту најамнину и добивали 1 час слободна времена, капиталиста је добијао исту масу производа трошећи при том за 1 час мање угља, гаса итд. Слични експерименти били су изведени и у фабрикама гг. Хорокса и Џексона с једнаким успехом.¹⁶³

Чим се *радни дан законским путем принудно скрати*, чиме се пре свега ствара *субјективни услов* за кондензовање рада, тј. способност да радник у датом времену утроши више снаге, машина постаје у рукама капитала *објективно и систематски примењивано средство* да се из радника за исто време исцеди више рада. Ово се врши на два начина: *повећавањем брзине машине и проширењем обима машинерије* коју радник има да надзире, тј. проширењем његовог поља рада. Усавршавање конструкције машина делом је нужно ради вршења већег притиска на радника, а делом само собом прати интензификацију рада, јер границе рад-

¹⁶⁰ RIF, за 1844 и тромесечје које се свршава са 30 IV 1845, стр. 20, 21.

¹⁶¹ Исто, стр. 19. Пошто је најамнина од комада остала иста, то је величина недељне најамнине зависила од количине производа.

¹⁶² Исто, стр. 22.

¹⁶³ Исто, стр. 21. Моралии елемент играо је у горе поменутих експериментима важну улогу. „Ми радимо с више ревности“, изјавише радници фабричком инспектору, „и стално имамо пред очима добит да увече можемо раније отићи кући; у читавој фабрици сви су обузети духом активности и радости у раду, почев од најмлађег окретача до најстаријег радника; а и узајамно се можемо боље помагати у раду.“ (Исто.)

ног дана присиљавају капиталисту да с трошковима производње буде крајње штедљив домаћин. Усавршавање парне машине повећава број удараца клипа у минути, а у исто време омогућује да се већом штедњом снаге са истим мотором покреће већи механизам уз исти, па чак и уа мањи потрошак угља. Усавршавањем трансмисионог механизма смањује се трење, а пречник и тежина великих и малих осовина трансмисије своде се на све мањи минимум, по чему се модерна машинна врло очевидно разликује од старије. Најзад усавршавањем радне машине смањује се њен обим, а повећава јој се брзина и деловање, као код модерног парног разбоја, или се повећава тело машине, па тако и број и обим алата којим она рукује, као што је случај код предилнице, или се незнатним детаљним изменама повећава покретљивост тих алата, као што је на овај начин средином педесетих година брзина вретена на аутоматској предилници (selfacting mule) била повећана за $\frac{1}{5}$.

Скраћење раднога дана на 12 часова у Енглеској датира од 1833 г. Већ 1836 г. изјавио је неки енглески фабрикант: „Кад се упореди с пређашњим, рад који се сада мора обављати у фабрикама много је већи, јер знатно повећана брзина машинна изискује од радника више пажње и активности.“¹⁰⁴ Лорд Ешли, сада гроф Шазбери, дао је 1844 г. у Доњем Дому следеће документоване изјаве:

„Рад фабричких радника сада је три пута већи него у време увођења фабричког система. Машине су ван сумње извршиле посао који замењује тетиве и мншице милиона људи, али су у огромној (prodigiously) мери повећале рад људи којима својим страховитим кретањем господаре... Пратити две предилнице за предење пређе бр. 40 дванаест часова, значило је 1815 г. прећи растојање од 8 миља. Године 1832 ово је растојање износило код предилница за исту пређу, предену 12 часова, 20 миља, а често и више. Године 1815 прелац је морао да пређу на свакој предилници затегне за 12 часова 820 пута, што укупно износи 1.640 пута за 12 часова. Године 1832 морао је на свакој предилници затезати пређу 2.200, укупно 4.400 пута, 1844 г. 2.400, укупно 4.800 пута, а у неким случајевима изискивана маса рада (amount of labour) још је већа... Овде ми је при руци један други докуменат из 1842 г. у коме се доказује да рад све више расте не само што се мора прелазити све већа даљина, већ и што се повећава количина произведене робе док број радника сразмерно опада, а још и зато што се сад често ради с лошијим памуком па се мора више запнџати... Исто је тако знатно повећан рад и у чешљацима. Једно лице ради сада посао који је некад био раздељен на два... У ткачницама, где је запослен велики број лица, нарочито женскиња, рад је због веће брзине машина последњих [неколико] година порастао

¹⁰⁴ John Fielden: *The Curse etc.*, стр. 32.

за 10%. Године 1833 био је број повесма испредених за недељу дана 18.000, године 1843 износио је 21.000. Године 1819 био је број удараца чунка код парног разбоја 60 у минути, године 1842 износио је 140, а све ово показује знатно повећање рада.¹⁸⁵

Обзиром на овако знатну интензивност, коју је рад био постигао већ 1844 г. под владавином закона о дванаесточасовном радном дану, изгледала је у оно време оправдана изјава енглеских фабриканата да је сваки даљн напредак у том правцу немогућ и да зато свако даље скраћивање радног времена значи што и опадање производње. Привидну тачност њихове аргументације најбоље доказује следећа истовремена изјава неуморног њиховог цензора, фабричког инспектора *Лионарда Хорнера*:

„Пошто се произвођена количина поглавито управља према брзини машинерије, интерес фабриканата мора бити да ову тера што већом брзином, али под овим условима: да се машинерија чува од сувише брзог кварења, да каквоћа произведеног артикла остане нста и да радник буде кадар пратити њено кретање без већег напора него што је онај који може стално чинити. Често се збива да фабрикант у својој журби одвише убрза кретање. Ломљење машинерије и лош квалитет производа јачи су од брзине, и он је присиљен да умери кретање машинерије. Пошто ваљан и увиђаван фабрикант изналази колики максимум може постићи, дошао сам до закључка да је за 11 часова немогуће произвести колико за 12. Осим тога претпостављао сам да се радник коме се плаћа од комада до крајности напреже да би стално могао издржати нсти степен рада.“¹⁸⁶ Због тога је *Хорнер* закључио да упркос експериментима *Гарднера* итд. даље скраћивање радног дана испод 12 часова мора смањити количину производа.¹⁸⁷ Десет година касније он сам наводи ову своју резерву из 1845 као доказ колико је мало он онда разумевао еластичност машине и људске радне снаге, које се принудним скраћивањем радног дана обе подједнако до крајности напрежу.

Пређимо сад на период после 1847 г. кад је у енглеским фабрикама памука, вуне, свиле и лана уведен закон о десеточасовном радном дану.

„На *throstle*-пределицама брзина вретена порасла је за 500, а на *mule*-пределицама за 1.000 обрта у минути, тј. брзина *throstle*-вретена, која је 1839 била 4.500 обрта у минути, износи сада (1862) 5.000, а брзина *mule*-вретена, раније 5.000, износи сада 6.000 обрта у минути; у првом случају брзина се повећала за $\frac{1}{10}$, а у другом за $\frac{1}{5}$.“¹⁸⁸ *Џејмс Несмит*, чу-

¹⁸⁵ Lord Ashley: *The Ten Hours' Factory Bill etc.*, стр. 6—9 и даље.

¹⁸⁶ *RIF*, за 30 септембар 1844 и од 1 октобра 1844 до 30 априла 1845, стр. 20.

¹⁸⁷ Исто, стр. 22.

¹⁸⁸ *RIF*, за 31 октобар 1862, стр. 62.

вени приватни инжењер из Петрикрофта код Манчестра, објаснио је 1852 г. у једном писму Лионарду Хорнеру усавршавања парне машине изведена од 1848 до 1852 г. Пошто прво примећује да је парна коњска снага, која се у званичној фабричкој статистици још увек цени по свом деловању које је имала 1828 г.,¹⁶⁹ још само *номинална* и може послужити само као индекс стварне снаге, каже он међу осталим ово: „Нема сумње да парне машине исте тежине (а често исте машине с модерним поправкама) обављају просечно за 50% посла више него раније и да, у многим случајевима, потпуно исте парне машине које су док им је брзина била ограничена на 220 стопа у минутоу давале 50 коњских снага, дају данас преко 100 уз мањи утрошак угља... Модерна парна машина исте номиналне коњске снаге ради с много више силе него пре, услед савршеније конструкције, смањенога обима и градње казана итд... Стога, ма да је у односу према номиналној коњској снази *број запослених радника исти*, он је *мањи у односу према радној машинерији*.“¹⁷⁰ Године 1850, фабрике Уједињене Краљевине употребљавале су 134.217 номиналних коњских снага за покретање 25,638.716 вретена и 301.495 разбоја. Године 1856 број вретена био је 33,503.580, а разбоја 369.205. Да су потребне коњске снаге остале какве су биле 1850 г., онда би 1856 г. било иужно 175.000 коњских снага. Али је њих према званичном извештају било само 161.435, дакле преко 10.000 мање него кад бисмо рачунали на бази из 1850 г.¹⁷¹ „Последњи извештај из 1856 г. (званична статистика) утврдио је ове чињенице: фабрички систем шири се страховитом брзином, *број руку олао је у односу према машинерији*, парна машина, уштедом снаге и другим методима, тера машинерију веће тежине, а захваљујући савршенијим машинама радилицама, промењеним методима израде, повећаној брзини машинерије и многим другим узроцима, производи се већа количина производа.“¹⁷² „Машице свих врста увелико су усавршене, што је веома повећало њихову производну снагу. Стоји ван сваке сумње да је *скраћивање радног дана* дало потстрек за та усавршења. Ова као и *интензивније напрезање радника* узрок су што се у *скраћеном радном дану*

¹⁶⁹ Све се ово изменило с парламентарним извештајем (Return) од 1862. Ту стварна парна коњска снага модерних парних машина и водених кола ступа наместо номиналне коњске снаге (види примедбу 109а, стр. 312). Исто се тако више не мешају вретена за увртање пређе с правним вретенима за предење (као у *Returns* од 1839, 1850 и 1856); затим се за фабрике вуне додаје број „дигова“ [машина за чупање]. Фабрике јуте и кудеље узимају се одвојено од фабрика лана; напослетку, плетење чарапа улази први пут у извештај.

¹⁷⁰ *RIF*, за 31 октобар 1856, стр. 11.

¹⁷¹ Исто, стр. 14, 15.

¹⁷² Исто, стр. 20.

(скраћеном за 2 часа или за $\frac{1}{6}$) израђује бар исто онолико производа колико раније у дужем радном дану.¹⁷³

Како је са интензивнијом експлоатацијом радне снаге расло и богаћење фабриканата, потврђује већ и та околност што се број енглеских памучних и других фабрика од 1838 г. до 1850 г. просечно повећао за 32%, а од 1850 г. до 1856 г. напротив за 86%.

Ма како да је велик био напредак енглеске индустрије за 8 година од 1848 до 1856 под владавином десеточасовног радног дана, опет је он далеко надмашен у следећем шестогодишњем периоду од 1856 до 1862. На пример, у фабрикама свиле било је вретена: 1856 г. 1,093.799; 1862 г. 1,388.544; разбоја 1856 г. 9.260; 1862 г. 10.709. Насупрот томе, број радника: 1856 г. 56.131, а 1862 г. 52.429. То чини прираштај броја вретена од 26,9% и разбоја од 15,6%, док је истовремено број радника опао за 7%. Године 1850 било је у фабрикама пређе и чешљане вуне 875.830 вретена, 1856 г. 1,324.549 (51,2% више), а 1862 г. 1,289.172 (2,7% мање). Кад одбијемо вретена за увртање, која су ушла у попис од 1856 г., а нису у попис од 1862 г., онда број вретена остаје отприлике исти као 1856 г. Насупрот томе, брзина вретена и разбоја била је од 1850 г. у много случајева удвојена. Број парних разбоја у ткачницама вунених тканина био је: 1850 г. 32.617; 1856 г. 38.956, а 1862 г. 43.048. При том је број уопслених лица био: 1850 г. 79.737; 1856 г. 87.794, а 1862 г. 86.063; али од овога броја, деце испод 14 година: 1850 г. 9.956; 1856 г. 11.228; а 1862 г. 13.178. Упркос јако повећаном броју разбоја, опао је 1862 г. у поређењу с 1856 г. целокупни број запослених радника, а порастао број експлоатисане деце.¹⁷⁴

27 априла 1863 г. изјавно је посланик Феранд у Доњем дому: „Раднички делегати из 16 срезова Ланкашира и Чешира, у чије име говорим, саопштили су ми да услед усавршавања машинерије рад у фабрикама непрекидно расте. Уместо да једно лице као некада послужује с помоћницима 2 разбоја, послужује сада 3 разбоја без помоћника, а није баш ништа необично да једно лице послужује и 4 разбоја. Као што из саопштених чињеница произлази, сада је 12 часова рада сабијено у мање од 10 часова. Појмљиво је у каквим су се страховитим сразмерама последњих година повећали напори фабричких радника.“¹⁷⁵

¹⁷³ RIF, за 31 октобар 1858, стр. 9, 10. Упор.: RIF, за 30 април 1860, стр. 30 и даље.

¹⁷⁴ RIF, за 31 октобар 1862, стр. 100, 130.

¹⁷⁵ На модерном парном разбоју ткач сада за 60 часова недељно, а на 2 разбоја, изради 26 комада извесне врсте ткања одређене дужине и ширине, док је иста ткања могао на старом разбоју израдити само 4 комада. Тропкови око ткања таквог једног комада пали су још почетком педесетих година од 2 шил. и 9 пенса на 5 $\frac{1}{8}$ пенса.

Због тога фабрички инспектори, ма да неуморно и с пуним правом хвале повољне последице фабричких закона од 1844 и 1850 г., ипак признају да је скраћење радног дана већ изазвало такву интензивност рада која разорана здравље радника, дакле саму радну снагу. „Изгледа да је у већини фабрика памука, вунених тканина и свиле један од узрока превелике смртности од плућних болести она исцрпљујућа узбудљивост потребна за рад око машина, чије је кретање последњих година тако изванредно убрзано, као што је то доказао др. Гринхоу у свом скорашњем дневном извештају.“¹⁷⁶

Једно је ван сваке сумње. Чим закон једном за свагда пресече капиталу могућност да продужије радни дан, тенденција капитала иде за тим да истера штету систематским појачавањем степена интензивности рада и да свако усавршавање машинерије преокрене у средство за веће исисавање радне снаге, али она убрзо мора довести до критичне тачке где поново скраћење радног дана постаје неизбежно.¹⁷⁷ С друге стране, брзо напредовање енглеске индустрије од 1848 г. до данас [1866 г.], тј. у току периода десеточасовног радног дана, далеко више надмашује период од 1833 до 1847 г., тј. период дванаесточасовног радног дана, него што је овај надмашује ону половину века од увођења фабричког система, тј. период неограниченог радног дана.¹⁷⁸

Додатак уз друго издање. „Пре 30 година (1841) захтевало се од прелца памучне пређе да са три помоћника надзире само један пар „mules“ с 300 до 324 вретена. Сада (крајем 1871) он мора с пет помоћника надзирати „mules“ које имају 2.200 вретена, а производ најмање 7 пута више пређе него 1841.“ (Alexander Redgrave, фабрички инспектор у *Journal of the Society of Arts* од 5 јануара 1872.)

¹⁷⁶ RIF, за 31 октобар 1861, стр. 25, 26.

¹⁷⁷ Агитација за осмочасовни радни дан отпочела је сада (1867) у Ланкаширу међу фабричким радницима.

¹⁷⁸ Ово неколико цифара показује напредак правих фабрика у Уједињеној Краљевини од 1848 г.

	К о л и ч и н а в з в о з а			
	1848	1851	1860	1865
<i>Фабрике памука</i>				
Памучна пређа (фунти)	135 831 162	143 966 106	197 343 655	109 751 455
Конац (фунти)	3 728 909	4 392 176	6 297 554	4 648 611
Тканине (јарди)	1 096 751 823	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
<i>Фабрике вулне и лана</i>				
Пређа ф.	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 377 334
Тканине ј.	89 002 431	129 106 753	143 996 773	247 012 529
<i>Фабрике свиле</i>				
Пређа ф.	194 815	462 513	897 402	812 589
Тканине ј.	411 147	1 181 455	1 060 466	2 869 837
<i>Фабрике суне</i>				
Пређа ф.	8 429 152	14 670 880	27 533 968	31 669 267
Тканине ј.	84 791 846	141 120 973	190 381 537	278 837 439

IV ПРОИЗВОЂЕЊЕ РЕЛАТИВНОГ ВИШКА ВРЕДНОСТИ

4. Фабрика

У почетку ове главе посматрали смо тело фабрике, склоп машинског система. Затим смо видели како машина, присвајајући женски и дечији рад, повећава људски материјал који капитал експлоатише, како безмерним продуживањем радног дана заплењује читав радников живот и напослетку како њен напредак који омогућава да се за све краће време израђује огромно већа маса производа, служи као систематско средство да се у сваком тренутку времена оствари више рада, тј. да се радна снага интензивније експлоатише. Сад ћемо погледати целину фабрике у њеном најизрађенијем облику.

Др. Јур, Пиндар аутоматске фабрике, описује нам је с једне стране као „кооперацију различитих класа радника, одраслих и неодраслих, који умешно и марљиво надзиру систем производне машинерије, коју непрекидно тера једна централна снага (први мотор)“, а с друге стране као „огроман аутомат састављен из безбројних механичких и самосве-

	Вредност извоза (у фунтама стерлинга)			
	1848	1851	1860	1866
<i>Фабрике памука</i>				
Пређа	5 927 831	8 634 026	9 870 875	10 351 049
Тканине	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 726
<i>Фабрике вулне и лана</i>				
Пређа	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Тканине	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 156 318
<i>Фабрике свиле</i>				
Пређа	77 780	195 380	918 342	768 067
Тканине	410 328	1 130 398	1 582 303	1 409 221
<i>Фабрике вуле</i>				
Пређа и вуница	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 017
Тканине	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Види Плаве књиге: *Statistical Abstract for the United Kingdom*, бр. 8 и бр. 13, London 1861 и 1866.)

У Лаикаширу се број фабрика повећао између 1839 и 1850 само за 4%, између 1850 и 1856 за 19%, а између 1856 и 1862 за 33%, док је у оба једанаестогодишња периода број запослених лица апсолутно порастао, а релативно опао. Упор. *RIF*, за 31 октобар 1862, стр. 63. У Лаикаширу преовлађује фабрикација памука. Али колико место она заузима у фабрикацији пређе и тканина уопште, види се из тога што од свих сличних фабрикација у Енглеској, Велсу, Шкотској и Ирској само на њу отпада 45,2%, од свих вретена 83,3%, од свих парних разбоја 81,4%, од свих парних коњских снага 72,6%, и од целокупног броја запослених лица 58,2%. (Исто, стр. 62, 63.)

сних органа, који сагласно и без прекида делују да би произвели један те исти предмет, тако да су сви ти органи *потчињени једној покретној снази која се сама од себе креће*". Ова два израза никако не значе једно исто. У једноме се комбиновани укупни радник, или друштвено радно тело, показује као надмоћни субјект, а механички аутомат као објект; у другом је сам аутомат субјект, а радници су *придодати* само као свесни орган његових несвесних органа и с њим су *потчињени* централној погонској снази. Први израз важи за сваку могућу примену машинерије у великом размеру, други карактерише *капиталистичку примену* машинерије, а отуд *модерни фабрички систем*. Зато Јур и води да централну машину, од које полази кретање, претставља не само као аутомат већ и као *аутократу* [самодршца]. „У тим великим радионицама, добротворна сила паре скупља око себе хиљаде својих поданика.“¹⁷⁹

Кад алатлика пређе на машину, прелази с радника на њу и вештина руковања алатом. Радна способност алата ослободила се личних граница људске радне снаге. Тиме бива *уништена техничка основица на којој почива подела рада у мануфактури*. Стога се на место *хијерархије специјализираних радника*, карактеристичне по мануфактуру, у аутоматској фабрици јавља *тежња за изједначавањем или нивелисањем радова*, које помоћници машинерије имају да изводе;¹⁸⁰ место вештачки створених разлика међу делимичним радницима долазе, као претежне по важности, природне разлике у доби и полу.

Уколико се подела рада поново јавља у аутоматској фабрици, она је у *наш мах расподела радника међу специјализиране машине и радничких ма* које више нису органски повезане групе, међу разна одељења фабрике, где оне раде за једнаким машинама алатликама поређаним једне поред других; међу њима дакле постоји само *проста кооперација*. Органски повезана група мануфактуре замењена је везом која спаја главног радника са неколико помоћника. Битна подвојеност која постоји јесте подела на раднике који ствари раде на машинама радилицама (овамо спада и неколико радника који пазе, односно хране покретачку машину), и на *помоћне раднике* (готово искључиво деца) који онима помажу. У помоћне раднике *улази* се отприлике сви „*feeders*“ (они који машинама само додају материјал за рад). Поред ових главних класа постоји бројем незнатно особље које надгледа и стално поправља целокупну машинерију: инжењери, механичари, столари итд. То је *виша*,

¹⁷⁹ Ure: *Philosophy of Manufactures*, стр. 18.

¹⁸⁰ Исто, стр. 20. Упор. Karl Marx: *Misère e* стр. 140, 141. [Наш превод, стр. 126.]

делом научно образована, делом занатлијска радничка класа; она је изван круга фабричких радника и само им је придодата.¹⁸¹ Ова је подела рада чисто техничка.

Сваки рад на машини захтева да му се радник приучи. Да властито кретање прилагоди једнообразном и непрекидном кретању неког аутомата, он најлакше научи као дете. Уколико сама целокупна машинерија сачињава систем разноликих, комбинованих машина које истовремено раде, утолико и кооперација која на њој почива захтева да се међу различите машине расподеле различите радничке групе. Али машински систем рада укида нужност да се ова расподела учврсти, по начину мануфактуре, непрестаним прилагођавањем истих радника истим функцијама.¹⁸² Пошто целокупно кретање фабрике не полази од радника већ од машине, то се његово постојање може стално мењати а да се процес рада не прекида. Најочитији доказ за то пружа нам „релејни систем“, уведен за време побуне енглеских фабриканата од 1848 до 1850 г. Најзад, брзина којом се изучава рад на машини у младим годинама, такође отклања нужност да се нарочита класа радника искључиво припрема за машинске раднике.¹⁸³ Услуге про-

¹⁸¹ Карактеристично по намерно обмањивање путем статистике, што се иначе даде доказати и у појединостима, јесте да енглеско фабричко законодавство изричито искључује из свог делокруга као *нефабричке* оне раднике које сам у тексту последње споменуо, док с друге стране извештаји што их је парламенат објавио исто тако изричито рачунају у категорију *фабричких радника* не само инжењере, механичаре итд. него и директоре фабрика, трговачке путнике, разносаче, магационере, раднике на паковњу итд., укратко *све људе осим самог власника* фабрике.

¹⁸² Др. Јур то признаје. Он каже да радник „у случају нужде“ може по вољи директора бити премештен с једне машине на другу и у тријумфу узвикује: „Оваква промена у отвореној је противречности са старом традицијом која дели рад и тражи да главу прибадаче израђује један радник, а главу друге оштри врх.“ Напротив, требало је да се запита зашто се у аутоматској фабрици та „стара рутинна“ напушта само у „случају нужде“.

¹⁸³ Кад то нужда захтева, као на пр. време Америчког грађанског рата, буржуја изузетно употребљава фабричке раднике и за најгрубље послове, као грађење путева итд. Енглеске „националне вдионице“ из 1862 г. и оне доцније, за беспослене раднике памучне индустрије разликују се од француских из 1848 г. по томе што је у овима радник вршио и производни рад за рачуни државе, а у оних производне градске радове у корист буржуја, и то јевтиније од радника којима је то посао и с којима је тако ступило у конкуренцију. „Телесни изглед памучних радника несумњиво се поправио. колико су у пигању мушкарци, приписујем то занимању јавним радовима на слободном ваздуху.“ — Овде је реч о радницима из Престона који су били запослени на престоној мочвари. (*RIF*, за октобар 1865, стр. 59.)

стих помоћника радника у фабрици делом су замењиве машинама,¹⁸⁴ а делом, због савршене своје једноставности, омогућавају брзо и стално мењање особља на које пада терет тога дринчења.

Али ма да машина технички руши стари систем поделе рада, он се испрва по навици и даље провлачи у фабрици као традиција мануфактуре, да би га капитал затим систематски у још одвратнијем облику репродуковао и учврстио као средство за експлоатисање радне снаге. Доживотни специјалитет да се рукује једним делимичним алатом претвара се у доживотни специјалитет да се послужије каква делимична машина. Машина се злоупотребљава да се радник измалена претвори у део делимичне машине.¹⁸⁵ На тај начин не само да се знатно смањују трошкови потребни за његову властиту репродукцију, већ се уједно употпуњује и његова беспомоћна зависност од фабричке целине, дакле од капиталисте. И овде као и свугде мора се правити разлика између веће производности која је плод развитка друштвеног процеса производње, и веће производности која је плод капиталистичке експлоатације процеса производње.

У мануфактури и занату радник се служи алатом, у фабрици он служи машину. Тамо кретање средства за рад полази од њега, овде он мора да иде за његовим кретањем. У мануфактури радници сачињавају удове једног живог механизма. У фабрици постоји мртав механизам, независан од њих, а они су му припојени као жив додатак. „Туробна досада бескрајног мучења при раду, у коме се један те исти процес непрестано понавља, личи на Сизифов посао; терет рада све наново пада на изнурена радника, као стена.“¹⁸⁶ Док машински рад до крајности замара

¹⁸⁴ Пример: Разни механички апарати, који су после закона од 1844 г. уведени у фабрикама вуће ради замене дечијег рада. Чим деца саме господе фабриканата буду имала да „уче школу“ као помоћни фабрички радници, ово скоро необрађивано подручје механике убрзо ће добити значајан полет. „Аутоматске муле можда су исто толико опасне машине као и ма која друга. Већина несрећних случајева погађа малу децу и то услед тога што пузе испод машине да помету под док предлица ради. Многи „minders“ (радници на предлицама) судски су прогоњени (од фабричких инспектора) и осуђивани на новчане казне за овакве прекршаје, али без никакве опште користи. Кад би градитељи машина хтели да пронађу само једну метлу којом би била отклоњена потреба да ова мала деца пузе испод машинерије, био би то срећан прилог нашим заштитним мерама.“ (RIF, за 31 октобар 1866, стр. 63.)

¹⁸⁵ По овоме се може оценити баснословна идеја Прудона који машинерију „конструше“ не као синтезу средстава за рад већ као синтезу делимичних радова за саме раднике. Осим тога начинно је колко историјско, толико и чудно откриће, да се „период машинизма разликује од осталих нарочитим обележјем, наиме најамним радом“.

¹⁸⁶ Ф. Енгелс: Положај радничке класе у Енглеској, стр. 217. [Београд 1911, стр. 194.] Чак и Молилари, иначе сасвим ординаран, оптимистички присталица сло-

живчани систем, дотле пригушује многострану игру мишића и плени сваку слободну телесну и духовну делатност.¹⁸⁷ Чак и олакшање рада постаје средством за мучење, јер машина не ослобађа радника од рада, већ његов рад од садржаја. Свима капиталистичким процесима производње, уколико нису само процес рада, него уједно и процес одобравања капитала, заједничко је то да не примењује радник средство за рад, већ обратно средство за рад радника, али ово извртање добија технички опипљиву стварност тек с машинским системом. Претворивши се у аутомат, средство за рад иступа према раднику за време самог процеса рада као капитал, као мртви рад који господари живим радом и исисава га.

Одвајање духовних снага процеса производње од ручног рада и њихово претварање у силе капитала над радом, изграђује се, као што смо већ раније нагавестили, потпуно у крупној индустрији, подигнутој на темељу машинерије. Делимична умешност индивидуалног, опустошеног машинског радника ишчезава као споредна ситница пред науком, пред огромним природним силама и масовним друштвеним радом, који су оличени у машинском систему и који с њиме чине моћ „газде“ (master). Зато, кад дође до сукоба, овај „газда“, у чијем су мозгу нераздвојно срасли машина и његов монопол на њу, презриво довикује „рукама“: „За фабричке би раднике било корисно да не смећу с ума да је њихов рад уствари врло ниска врста умешног рада; да нема рада који се може лакше научити и да с обзиром на његов квалитет ниједан није боље плаћен; да нема рада који се кратким обучавањем најнеискуснијих може добавити за тако кратко време и у таквом изобиљу. Фабрикантове машине играју доиста много важнију улогу у послу производње него рад и радникова умешност којој се за шест месеци поучавања може научити сваки сељачки слуга.“¹⁸⁸

Техничко потчињавање радника једноличном ходу средства за рад и карактеристични састав радног тела из лица оба пола и најразличнијих доби стварају касарнску дисциплину која се изграђује у савршен фабрички режим и потпуно развија већ раније поменути рад врховног надзора, уједно дакле и поделу радника на ручне раднике и надзорнике, на индустријске редове и индустријске подофицире. „Главна тешкоћа у

бодне трговине, каже: „Човек се троши брже ако 15 часова на дан надгледа једнолично кретање какве машине, него кад би за исто време напрезао своју физичку снагу. Ова надгледничка служба, која можда може послужити као корисна гимнастика духа ако не траје предуго, упропашћује својом претераномшћу и дух и тело.“ (G. de Molinari: *Etudes Economiques*. Paris 1846. [Стр. 49.]

¹⁸⁷ Ф. Енгелс: *Положај итд.*, стр. 216. (Српски превод, Београд 1911, стр. 193.)

¹⁸⁸ *The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee*. Manchester 1854, стр. 17. Видећемо доцније да „master“ дува у сасвим друге дупле чим му запрети опасност да ће изгубити своје „живе“ аутомате.

аутоматској фабрици... била је... дисциплина потребна да се људи одуче од неправилних навика у раду и буду доведени у сагласност с непроменљивом правилношћу великог аутомата. Али измислити дисциплинарни законик који би одговарао потребама и брзини аутоматског система, био је потхват достојан Херкула; то племенито дело изврши Аркрајт! Чак и дандајас, кад је систем организиран у пуној својој савршености, готово је немогуће ићи међу радницима зрелих година... помоћнике корисне за аутоматски систем.¹⁸⁹ Фабрички законик, у коме капитал као приватан законодавац и самовласио формулише своју аутократију, без поделе власти, коју буржоазија толико волн, и без претставничког система који јој је још милји, само је капиталистичка карикатура друштвеног регулационог процеса рада, које постаје нужно чим се кооперација врши у великом размеру и чим се употребљавају заједничка средства за рад, особито машинерија. На место бича гоинича робова долази надзорникова казнена књига. Наравио, све се казне своде на новчане казне и одбијање од плате, а законодавачко оштроумље фабричких Ликурга такво је, да им се гажење њихових закона готово више исплаћује него њихово поштовање.¹⁹⁰

¹⁸⁹ *Ure: Philosophy of Manufactures*, стр. 15. Кома је позната Аркрајтова биографија, никад неће прикачити реч „племенит“ том генијалном берберину. Од свих великих проналазача 18 века он је неоспорно био највећи крадљивац туђих проналазака и најпростији неваљалац.

¹⁹⁰ „Родство у које буржоазија спутава пролетаријат нигде не избија очевидније него у фабричком систему. Овде престаје свака слобода, и правно и стварно. У 5¼ часова изјутра радник мора бити у фабрици; закасни ли пар минута, бива кажњен; закасни ли 10 минута, не пуштају га унутра докле год не прође доручак и он губи четвртину најамине. Он мора на команду јести, пити и спавати.. Деспотско заоно диже га из постеље, диже га с доручка и ручка. А како је тек у фабрици? Ту је фабрикант апсолутни законодавац. Он издаје фабричке прописе како му је воља; он мења и допуњује своје законике како му се свиди, а и кад дометне најлућу ствар, судови кажу раднику: пошто си драговољно пристао на тај уговор, мораш га се и придржавати.. Ови су радници осуђени да од своје девете године до смрти живе под духовном и телесном шибом“ (Ф. Енгелс: *Положај итд.*, стр. 217 и даље.) [Српски превод, стр. 194 и даље.] Шта „кажу судови“, желим да објасним с два примера. Један се случај догодио у Шефилду крајем 1866. Ту се један радник најмио за две године у једној металској фабрици. Због неке свађе с фабрикантом напустио је фабрику и изјавио да више ни под којим условом неће за њ радити. Оптужен због прекршења уговора, осуђен је на два месеца затвора. (Кад фабрикант прекрши уговор, радник га може тужити само по грађанском праву; фабрикант ризикује једино новчану казну.) Пошто је одлежао 2 месеца, исти га фабрикант позва да се по уговору врати у фабрику. Радник изјави: не. Прекршење уговора већ је отседао. Фабрикант га поново тужи, суд га поново осуди, ма да је то један од судија, г. *Shee*, јавно жигосао као правну накарду, по којој неко може целог живота бити периодично кажњаван за један исти преступ, односно злочин. Ову осуду нису изrekli „Great Unpaid“ [„Једна

Ми само напомињемо материјалне услове под којима се обавља фабрички рад. Сви чулни органи подједнако пате од повишене температуре, од ваздуха засићеног отпацима сировина, од загушујуће буке итд., да и не говоримо о животној опасности међу начичканом машинеријом, која доноси своје извештаје о индустријским биткама с редовишћу годишњих доба.^{190a} *Економисање друштвених средстава за производњу,*

неплаћени“, мировни судије из провинције), провинцијални Догбери, већ један од највншних судова у Лондону. (Уз четврто издање. — Сад је то укинуто. Наузев неколико случајева — на пр. код јавних планира — радници су у Енглеској у ствари прекршења уговора сада наједначени с послодавцима и могу бити тужени само по грађанском поступку.) — Други се случај догодио у Вилтширу, крајем новембра 1863. Око 30 ткаља на парним разбојима, запослених код неког Харопа, фабриканта сукна у Leower's Mill-у, Westbury Leigh, ступи у штрајк, јер је тај исти Хароп имао пријатну наинку да због јутарњих аакашњавања закида од најамнине, и то: 6 пенса за 2 минута закашњења, 1 шил. за 3 минута, 1 шил. 6 пенса за 10 минута. То износи 9 шил. на час, 4 ф. ст. 10 шил. на дан, док њихова просечна најамнина никад у годни не прелази 10 до 12 шил. недељно. Хароп је био најмио и неког дечка да трубом објављује почетак рада, што је понекад и сам радио пре 6 часова ујутро, а ако руке нису ту чим престане, капија се затвара, а руке које су остале напољу бивају кажњаване; пошто у згради нема часовника, несрећне су руке у власти дечака који раде под Хароповом инспирацијом. Руке које се налажаху у „штрајку“, мајке и девојке, изјавише да ће поново ићи на посао ако се трубац времена замени часовником и ако се буде увела рааумнија казнена тарифа. Хароп изведе пред мировне судије 10 жена и девојака абог прекршења уговора. Уз гласно огорчење публике оне бише осуђене свака на по 6 пенса глобе и 2 шил. и 6 пенса трошкова. Харопа је народна маса отпратила из суда звиждањем. — Омњена операција фабриканата јесте да раднике кажњава закидањем најамнине за мањкавост материјала који им они сами предају. Овај метод је 1866 г. изазвао општи штрајк у енглеским лончарским срезовима. Извештаји Children's Employment-комисије (1863—1866) наводе случајеве кад су радници, уместо да приме светлог газде. Поучне примере оштроумља фабричких аристократа у закидању најамнине пружила је скороцања памучна криза. Фабрички инспектор Р. Бејкер каже: „Пре кратког времена повео сам лично прогон против једног фабриканта памука, зато што је у овим мучним и тешким временима узео неком дечаку (старијем од 13 година), који је код њега радио, 10 пенса за лекарско уверење које га је стајало само 6 пенса, а за које по закону сме узети само 3 пенса, док се по обичају не узима ништа... Други неки фабрикант, да би постигао исти циљ, а да не дође у сукоб са законом, узимао је од сироте деце, која су за њега радила, по 1 шилинг као таксу за изучавање вештине и тајне предња чим их лекарско уверење огласи способним за то занимање. Постоје дакле подземна струјања која морамо познавати, ако хоћемо да схватимо овако изванредне појаве као што је штрајк у времену какво је данас (ради се о штрајку машинских ткача у фабрици у Дарвену јуна 1863).“ *RIF*, за 30 април 1863, стр. 50, 51. — (Фабрички извештаји увек нду даље него што им је аванични датум.)

^{190a} Закоии за заштиту од опасне машинерије деловали су благотворно. „Али... сад постје нови узроци несрећних случајева који пре 20 година нису постојали,

које је тек под фабричким системом сазрело као у стакленој башти, постаје у рукама капитала уједно и систематским пљачкањем радникових животних услова за време рада: простора, ваздуха, светлости и личних заштитних средстава против околности процеса рада, опасних по живот или штетних по здравље, да и не поменемо уређаје за радникову удобност.¹⁹¹ Зар Фурије није имао право кад је фабрике назвао „ублаженим робијашницама“?¹⁹²

нарочито већа брзина машинерије. Точкови, ваљци, вретена, разбојни терају се сад с већом снагом која и даље стално расте; прсти морају брже и сигурније хватати прекнуту жицу, јер ће страдати ако их принесемо неопрезно и оклевајући... Велик број несрећних случајева догађа се због настојања радника да брзо раде. Морамо се сетити да је за фабриканта од највеће важности да своју машинерију непрекидно одржава у кретању, тј. да производи пређу и ткање. Свако стајање од једног минута губитак је не само у погонској снази, него и у производњи. Зато надзорници, заинтересовани у произведеној количини, гоне раднике да машинерију одржавају у кретању; а не за раднике којима се плаћа по тежини или од комада ово није мање важно. Ма да је у већини фабрика формално забрањено да се машинерија чини док је у кретању, ипак се то свугде ради. Само је последњих 6 месеци ова пракса довела до 906 несрећних случајева... Иако се чистићење обавља сваки дан, ипак је већином субота одређена за темељно чистићење машинерије, а то се већим делом врши за време кретања машинерије... Тај се посао не плаћа и радници настоје да с тим сврше што је могуће брже. Зато је број несрећних случајева много већи у петак, а особито у суботу, неголи у друге дане. Петком износи овај вишак, преко просечног броја у прва четири дана, око 12%, а суботом, преко просечног броја првих пет дана, наноси 25%. Али, ако узмемо у рачун да фабрички дан има суботом само 7½ часова, а остали дан по 10¼ часова, онда вишак у суботу износи преко 65%." (RIF, за 31 октобар 1866, стр. 9, 15, 16, 17.)

¹⁹¹ У првом одељку Треће књиге изнећу податке о једној скорашњој кампањи сиглеских фабриканата против одредаба фабричког закона о заштити удова „руку“ од опасних машина. Овде ће бити довољан цитат из званичног извештаја фабричког инспектора Лионарда Хорнера: „Слушао сам фабриканте како с неопростивом фриволиозношћу говоре о неким несрећним случајевима; на пр. губитак једног прста за њих је маленост. Живот и будућност радника толнко зависи од његових прстију, да је такав губитак за њега крајње озбиљан догађај. Кад чујем такво бесмислено наглавањање, обично питам: „Рецимо да вам треба један радник, а јаве се њих двојица, обојица су у сваком погледу подједнако ваљани, само што једном недостаје палац или кажипрст; кога бисте ви изабрали?“ Они ипсу никад ни часак оклевали да се одлуче за онога који има све прсте... Ова господа фабриканти имају погрешне предрасуде против онога што они називају *псеудо-филантропским законодавством*." (RIF, за 31 октобар 1855.) Ова господа фабриканти су „брстре главе“ и ипсу се узалуд одушевљавали побуном власника робова!

¹⁹² У фабрикама које су већ дуго времена подвргнуте фабричком закону и његовом принудном ограничењу радног времена и осталим прописима, ишчезле су многе раније невоље. Само усавршавање машинерије захтева да се „*добољша конструкција фабричких зграда*“, што је и радницима од користи. (Упор.: RIF, за 31 октобар 1863, стр. 109.)

5. Борба између радника и машине

Борба између капиталисте и радника почиње са самим капиталистичким односом. Она бесни кроз цели мануфактурни период.¹⁹³ Али тек са увођењем машинерије радник почиње борбу против самог средства за рад, против материјалне егзистенције капитала. Он се бунује против тог одређеног облика средства за производњу као против материјалне основице капиталистичког начина производње.

У 17 веку било је готово у свој Европи радничких побуна против машине за ткање пантљика и шпирита (тзв. *Bandmühle* или још и *Schnurmühle* или *Mühlenstuhl*).¹⁹⁴ Крајем прве трећине 17 века, светиња је срушила једну пилану на ветар, коју је у близини Лондона подигао неки Холанђанин. Још почетком 18 века имале су водом теране машине за резање дрвета велику муку док су свладале отпор народа који је био

¹⁹³ Види између осталог John Houghton: *Husbandry and Trade Improved*. London 1727. *The Advantages of the East India Trade*, 1720. John Bellers: *Proposals for raising a Colledge of Industry*. London 1696. „Фабриканти су на несрећу у сталном рату с радницима. Непроменљиви циљ оних првих јесте да дођу до што је могуће јединијег рада, а у ту сврху употребљавају они свако лукавство, док они други с једнаком ревностју хватају сваку згоду да фабриканте натерају да им повисе најамнину.“ (*An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*. 1767, стр. 61, 62. — Писац, свештеник Nathaniel Forster, потпуно је на страни радника.)

¹⁹⁴ Та је машина изумљена у Немачкој. Италијански опат *Ланчелоти* приповеда у спису, који је штампан у Венецији 1636 г., ово: „Антон Милер из Данинга видео је отприлике пре 50 година (Л. је писао 1579) у том граду веома вешто направљену машинну која је израђивала 4 до 6 тканна одједанпут. Пошто се општинско веће побојало да би тај проналазак могао масу радника отерати у просјаци, оно је проналазак уништило и наредило да се проналазач потајно задави или утопи.“ У Лајдену је иста машина први пут примењена г. 1629. Тек су побуне шпиритара присиле општину да је забрани; разне уредбе Државних сталеча од г. 1623, 1639 итд. ограничили њену примену. Напоследку, уредбом од 15 децембра 1661 г. би дозвољена под извесним условима. „У томе граду“, пише Боксхорн (*Institutiones Politicae*, Leyden 1663) о увођењу машине за пантљике у Лајдену, „пронашло је неколико људи пре двадесетак година справу за ткање којом је један једини радник могао да изради више ткања и с већом лакоћом него иначе више њих за исто време. Зато настадоше немир и жалбе ткача, док власт напоследку није забранила употребу те справе.“ Иста машина забрањена је у Келну 1676 г.; док је њено увођење у Енглеској у исто време изазвало радничке немире. Царским едиктом од 19 фебруара 1685 г. би забрањена њена употреба у целој Немачкој. У Хамбургу је, по наређењу општине, јавно спаљена. Карло VI обновио је 9 фебруара 1719 едикт од 1685, а изборна кнежевина Саксонска дозволила је њену јавну употребу тек 1765. Та машина, која је изазвала толику грају у свету, била је претеча машинским пределицама и разбојима, дакле индустријској револуцији 18 столећа. Она је младиња, сасвим невична послу, чинила кадрим да гурајући тамо амо једну полуку покреће целу разбој са свим његовим чунцима, и давала је у свом савршенијем облику 40 до 50 комада наједанпут.

помаган од парламента. Када је 1758 г. Еверет саградио прву машину за стрижење вуне, коју је терала вода, спалише је неколико стотина људи који остадоше без посла. Против Аркрајтових гребенаља (*scribbling mills*) и машина за чешљање, 50.000 радника, који су дотле живели од чешљања вуне, поднесе петицију парламенту. Разоравање машина наведено у енглеским мануфактурним срезовима у току првих 15 година 19 века, нарочито услед увођења парног разбоја, познато под именом *лудитског покрета*, пружило је антијакобинској влади Сидмаута, Каслреја итд. изговор за најреакционарније насилничке мере. Требало је времена и искуства док је радник научио да разликује машину од њене капиталистичке примене и да своје нападе не управи против материјалног средства за производњу већ против друштвеног облика његовог искоришћавања.¹⁹⁵

Борбе за најамнину у мануфактури нмале су мануфактуру као претпоставку и нису биле уперене против њена опстанка. Уколико је било борбе против стварања мануфактура, њу су водили еснафски мајстори и повлашћени градови, а не најамни радници. Зато писци мануфактурног периода схватају поделу рада претежно као средство да се замене непостојеће радне снаге, а не да се радници стварно истисну. Та разлика је разумљива сама по себи. Кад на пр. кажемо да би у Енглеској требало 100 милиона људи да на старинском коловрату испреду памук који сада испреде пола милиона људи на машинама, то наравно не значи да су те машине замениле оне милионе који никада нису постојали. То значи само да би требало много милиона радника, да замене *предионичке машине*. А напротив, кад кажемо да је парни разбој у Енглеској бацио 800.000 ткача на улицу, онда није реч о постојећој машинерији која би се морала заменити одређеним бројем радника, него о постојећем броју радника које је машинерија стварно заменила, тј. истиснула. За време мануфактурног периода, занатски рад остао је основица, ма да је био растављен на делове. Нова кодонцијална тржишта нису могла бити задовољена с релативно малим бројем варошких радника који су остали од Средњег века, а праве мануфактуре створиле су уједно нова подручја рада сеоском становништву, које је у време распадања феудализма најурено са своје земље. У оно се време, дакле, више истицала позитивна страна поделе рада и кооперације у радионицама, а она је била у томе што су једна и друга повећавале *производност запослених радника*.¹⁹⁶

¹⁹⁵ У старомодним мануфактурама понавља се понекад још и данас у грубом облику раднички бунт против машинерије, као на пр. у брусновицама турпија у Шефилду 1865.

¹⁹⁶ *Сер Џејмс Стјуарт* схвата чак и дејство машинерије потпуно у том смислу. „Ја, дакле, сматрам машине за средство које (према својој моћи дејства) повећава

Истина, када се примене у пољопривреди, кооперација и окупљање средстава за рад у рукама малог броја људи изазивају у многим земљама много пре крупне индустрије изненадне и силовите револуције у начину производње, а стога и у начину живота и занимању сеоског становништва. Али се ова борба првобитно одиграва више између крупних и ситних земљовласника неголи између капитала и најамног рада, с друге стране, уколико радници бивају истискивани средствима за рад, овцама, коњима итд., акти непосредног насиља овде су у првом реду претпоставка за индустријску револуцију. Најпре су радници најурени са земље, а онда су дошле овце. Тек је крађа земље у великом стилу, као у Енглеској, створила поље рада за крупну пољопривреду.^{196a} Зато овај преврат у пољопривреди има у својим почецима више изглед политичке револуције.

У виду машинне средство за рад постаје одмах конкурентом самог радника.¹⁹⁷ Самоплоћавање капитала помоћу машине стоји у управној сразмери према броју радника којима машина уништава услове за егзистенцију. Читав систем капиталистичке производње почива на томе да радник своју радну снагу продаје као робу. Подела рада чини ту радну снагу једностраном, јер је своди на сасвим посебну вештину да рукује делимичном алатком. Чим руковање алатком припадне машини, радна снага, изгубивши употребну вредност, губи и прометну вредност. Радник се више не може продати, као папирни новац повучен из оптицаја. Овај део радничке класе који машинерија на овај начин претвара у сувишно становништво, тј. у становништво које више није непосредно потребно за самоплоћење капитала, пропада с једне стране у неравној

број радних људи које не морамо хранити... Зар се дејство машине разликује од дејства нових становника?" (*Principles etc.*, француски превод, св. I, књ. 1, гл. 19.) Много је наивнији *Пет* кад каже да она замењује „*долигамију*“. Ово гледиште може у најбољем случају важити за неке делове Сједињених Држава. Напротив: „Машине се ретко с успехом могу употребити у сврху да се мањан рад поједнаца; за њихову би израду требало више рада него што би се њиховом применом могло уштедети. Са стварном коришћу оне су применљиве само онде где делују на велике масе, где једна машина потпомаже рад хиљада људи. Стога њих у највећем броју има у густо насељеним земљама у којима има највише беспослених људи... Оне се не примењују због тога што има мало радних снага, већ баш због лакоће којом се ове у масама могу привући на рад. (*Piercy Ravenstone: Thoughts on the Funding System and its Effects*. London 1824, стр. 45.)

^{196a} (Уз четврто издвње. — Ово вредн и за Немачку. Крупна пољопривреда, уколико код нас постоји, дакле особито у источној Немачкој, постала је могућа тек помоћу чишћења сељака („*Bauernlegen*“), које је узело маха од 16 века, а особито после 1648. — Ф. Е.)

¹⁹⁷ „Машине и радници у сталној су утакмици.“ (*Ricardo: Principles etc.*, стр. 479.)

борби старог занатског и мануфактурног начина рада против машинскога, а с друге стране преплављује све индустријске гране које су лакше приступачне, препуњује тржиште рада и стога обара цену радне снаге и мод њене вредности. Велика утеха за пауперизоване раднике треба да буде што су њихова страдања делом само „привремена“ („a temporary inconvenience“), а делом што машинерија само постепено осваја цело поље неке производње, чиме се сузбија обим и интензивност њеног разорног деловања. Једна утеха побија другу. Тамо где машина постепено захвата неко поље производње, она ствара хроничну беду у оном слоју радника који с њом конкуришу. Где је прелаз нагао, делује он оштро и погађа масе. Светска историја не пружа ужаснији пример од пропадања енглеских ручних ткача памука, пропадања које је ишло постепено, вукло се деценијама, док није запечаћено 1838 г. Многи су умрли од глади, многи су са својим породицама дуго животарили са 2 $\frac{1}{2}$ пенса дневно.¹⁹⁸ Напротив, енглеска машинерија за памук имала је акутно деловање на Источну Индију, чији је генерални гувернер 1834 и 1835 констатовоао: „Овој бедн нема сличне у историји трговине. Од костију ткача памука беле се равнице Индије.“ Наравно, пошто су ови ткачи напустили земаљски живот, машине су им приредиле само „привремене непријатности“. Уосталом „привремено“ деловање машинерије трајно је, пошто она захвата све нове и нове области производње. Тако се самостално и туђинско обличје, које капиталистички начин производње уопште даје средствима за рад и производу рада напрама радну јавље

¹⁹⁸ Пре увођења закона о сиротињи од 1833 г. продуживала се конкуренција између ручног и машинског ткања на тај начин, што су парохјским околностима допуњаване најамнине које су биле дубоко пале испод минимума. „Пречачи Турнер био је 1827 г. парох у Вилмслоу, у фабричком срезу Чеширу. Питање одбора за анкету о исељавању и Турнерови одговори показују на који се начин одржава ручни рад у конкуренцији с машинским радом. Питање: „Зар примена машинског разбоја није истиснула ручни разбој?“ Одговор: „Несумњиво; он би га још и више био истиснуо, да ручни ткачи нису били кадри да поднесу обарање најамнина.“ Питање: „Али зар није ручни ткач покоривши се примио најамнину која је недовољна за његово издржавање, и зар није упућен на сиротињску потпору да би допунио што му за издржавање треба?“ Одговор: „Јесте, конкурентска способност ручног ткача према машинском ткачу устварн се и омогућује једино путем сиротињских потпора.“ Тако се корнст, за коју радни људи имају да захвале уопште, с њу машинског система, састоји у поннжавајућем просјачењу или у губитку завичаја; она се састоји у томе да радници, раније цењене и донекле независне занатлије, постају бедници који пузе на коленима и једу поннжавајући хлеб милостиње. То се назива пролазном невољом.“ (*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation*. London 1834, стр. 29.)

благодарећи машинерији у потпуну супротност.¹⁹⁹ Зато се с њоме први пут јављају побуне радника против средства за рад.

Средство за рад убија радника. Ова се директна супротност испољава свакако најочигледније кад год новоуведена машинерија конкурише традиционалном занатском или мануфактурном начину рада. Али у самој крупној индустрији, стално усавршавање машина и развој так аутоматског система имају подједнако деловање. „Стална сврха усавршене машинерије јесте да смањује ручни рад, или да процес производње у фабрици усаврши тиме што на место људских апарата поставља гвоздене.“²⁰⁰ „Примењивање парне и водене снаге на машине које су дотле биле покретане руком свакодневни је догађај... Мала усавршавања у машинама, којима је сврха економија погонске снаге, побољшање производа, повећање производње за дато време или истискивање каквог детета, жене или човека, стално се врше, па иако се не чине важни, ипак имају важне резултате.“²⁰¹ „Свугде где нека операција захтева много уметности и поуздану руку, одузима се она што је могуће брже из руку одвише уметног радника, који је иначе склон неправилностима сваке врсте, и поверава се нарочитом механизму, који је тако добро дотеран да га дете може надгледати.“²⁰² „У аутоматском систему, радников таленат све се више истискује.“²⁰³ „Усавршавање машинерије не само да дозвољава да

¹⁹⁹ „Исти узрок који може да повећа чист доходак земље (тј., као што Рикардо то на истом месту објашњава, доходак земље поседајника и капиталиста чије је богатство јоноског гледишта = богатству нације), може једновремено створити скупост ствари ништа и погоршати положај радника.“ (Ricardo: *Principles etc.*, стр. 146.) „Слабији и тенденција сваког усавршавања механизма уствари је потпуно ослобођење од људског рада или обарање његове цене замењивањем одраслих мушких радника женским и дечијим радом или квалификованих радника неквалификованим.“ (Ure: *Philosophy etc.*, стр. 23.)

²⁰⁰ *RIF*, за 31 октобар 1858, стр. 43.

²⁰¹ *RIF*, за 31 октобар 1856, стр. 15.

²⁰² Ure: *Philosophy etc.*, стр. 19. „Велика корист од машинерије у цигланама јесте што послодавца чини сасвим независним од квалификованих радника.“ (СЕС, V, 1866, стр. 180, бр. 46.)

Додатак уз друго издање: Што се тиче грађења машина (локомотива итд.), г. А. Sturrock, генерални директор машинског отсека друштва „Great Northern Railway“, каже ово: „Скуп енглески радници сваки ће се даном мање употребљавати. Производња ће се повећати примењивањем савршенијих инструмената, а те ће инструменте послуживати ниска класа радника (a low class of labour)... Раније је квалификован рад био неопходан за производњу свих делова парне машине. Исти се делови сада производе помоћу мање квалификованог рада, али с добрим инструментима... Под инструментима разумем машине које се примењују у грађењу машина.“ (Royal Commission on Railways. *Minutes of Evidence*, бр. 17.862 и 17.863. London 1867.)

²⁰³ Ure: *Philosophy etc.*, стр. 20.

се смањи број запослених одраслих радника потребних за постизање одређеног резултата, него и на место једне класе људског рада поставља другу, на место умешнијих мање умешне, на место одраслих децу, на место мушких жене. Све те промене називају *сталиа колебања најамнини*.²⁰⁴ „Машина *непрестано избацује одрасле из фабрике*.“²⁰⁵ Рапидни развјатак машинерије под притиском скраћеног радног дана показао је изванредну *еластичност машинства*, која је последица нагомнланог практичног искуства, већ затеченог обима механичких средстава и сталног напретка технике. Али ко је 1860 г., у време кад је енглеска памучна индустрија била на врхунцу, могао и наслути оно рапидно усавршавање машинерије и одговарајуће истискивање ручног рада, што су их изазвале *следеће три године, подбодене америчким грађанским ратом?* Довољно је овде о том неколико примера из званичних извештаја енглеских фабричких инспектора. Неки манчестарски фабрикант каже: „Место 75 машина за чешљање употребљавамо сад само 12, које дају исту количину једнаке, ако не и боље каквоће... Уштеда на најамнини износи недељно 10 ф. ст., на отпацама памука 10%.“ У једној манчестарској предioniци финог предива „била је, захваљујући убрзаном кретању и увођењу разних аутоматских процеса, отпуштена у једном одељењу четвртина радника, а у другоме преко половине, док је машина чешљалница дошав на место друге машине гребенаље јако смањила број руку, запослених дотле у одељењу за гребенање.“ Друга једна фабрика предива рачуна да је уштедела 10% од свих својих „руку“. Гг. *Gilmore*, фабриканти пређе из Манчестра, изјављују: „Рачунамо да нам је нова машинерија у одељењу за чишћење памука уштедела пуну трећину руку и најамнине... У одељењу за сукање и намотавање уштеда на рукама и трошковима износи око трећине; у предioniци уштеђујемо око трећине трошкова. Али то није све; кад сада наша пређа иде ткачима, она је толико побољшана применом нове машинерије, да могу производити боље ткање и у већој количини него док су радили са старом машинском пређом.“²⁰⁶ Фабрички инспектор *A. Redgrave* примећује на то ово: „Производња се повећава, а број радника смањује се брзим корацама; пре кратког времена отпочело је у вунарама ново смањивање руку које још траје; пре неки дан рекао ми је учитељ из околине Рочдела да велико опадање броја ученица у женској школи није последица једино притиска кризе, већ и измена на машинерији у вунарама, услед чега је отпуштеио просечно по 70 полувремењака.“²⁰⁷

²⁰⁴ Исто, стр. 321.

²⁰⁵ Исто, стр. 23.

²⁰⁶ *RIF*, за 31 октобар 1863, стр. 108 и даље.

²⁰⁷ Исто, стр. 109. Нагло усавршавање машина аа време памучне кризе омогућило је енглеским фабрикантима да одмах по свршетку Америчког грађанског

Целокупан резултат механичких усавршавања у енглеској памучној индустрији, за која је дао потстрека амерички грађански рат, показује следећа табела:

	Број фабрика		
	1858	1861	1868
Енглеска и Велс	2.046	2.715	2.405
Шкотска	152	163	131
Ирска	12	9	13
<hr/>			
Уједињена Краљевина	2.210	2.887	2.549

	Број парних разбоја		
	1858	1861	1868
Енглеска и Велс	275.590	368.125	344.719
Шкотска	21.624	30.110	31.004
Ирска	1.633	1.757	2.746
<hr/>			
Уједињена Краљевина	298.847	399.992	379.329

	Број вретена		
	1858	1861	1868
Енглеска и Велс	25.818.576	28.352.152	30.478.228
Шкотска	2.041.129	1.915.398	1.397.546
Ирска	150.512	119.944	124.240
<hr/>			
Уједињена Краљевина	28.010.217	30.387.494	32.000.014

	Број запослених лица		
	1858	1861	1868
Енглеска и Велс	341.170	407.598	357.052
Шкотска	34.698	41.237	39.809
Ирска	3.345	2.734	4.203
<hr/>			
Уједињена Краљевина	379.213	451.569	401.064

Од 1861 до 1868 нестало је, дакле, 338 памучних фабрика; тј. производнија и обимнија машинерија концентрисала се у рукама мањег броја капиталиста. Број парних разбоја опао је за 20.663, али се њихов

рата за трен ока препуне светско тржиште. Већ друге половине 1866 г. тканине се готово нису могле продавати. Тиме почиње шпљање робе у Кину и Индију, што је наравно још појачало „glut“ [закрченост тржишта]. Почетком 1867 фабриканти прибегоше свом уобичајеном средству: снижењу најамнине за 5%. Радници се успротиве и изјаве, теоријски сасвим тачно, да је једини лек да се ради на кратко време, 4 дана недељно. После дугог опирања морала су господа, која су се сама назвала војсковођама индустрије, прихватити тај предлог, у неким местима снизујући најамнину за 5%, а у неким и без тога снижења.

производ у исто време повећао, тако да је савршенији разбој производио више од старог парног разбоја. Најзад, број вретена порастао је за 1,612.520, док је број запослених радника опао за 50.505. „Привремена“ беда, у коју је памучна криза гурнула раднике, била је дакле појачана и учињена дуготрајнијом помоћу брзог и сталног напретка машинерије.

Али машина не делује само као надмоћни конкурент увек спреман да радника учини „сувишним“. Капитал њу гласно и с одређеном намером проглашава као *силу која је непријатељ раднику*, па тако њоме и рукује. Она постаје *најмоћније ратно средство* за угушивање периодичних радничких устанака, штрајкова итд. *против аутократије капитала*.²⁰⁸ По Гескелу, парна је машина од свог почетка била противник „људске снаге“ и оспособила је капиталу да сруши све веће претензије радника, које су претиле да баце у кризу тек уведени фабрички систем.²⁰⁹ Могла би се написати читав историја проналазака од 1830 г. наовамо, који су се јавили само као ратно средство капитала против радничких побуна. Потсетимо пре свега на аутоматску предилуцу (selfacting mule), јер се с њоме отвара нова епоха аутоматског система.²¹⁰

У своме исказу пред комисијом која је имала налог да испита *трет-јунионе*, Несмит, проналазач парног чекића, саопштио је следеће о усавршењима које је он извео на машинерији услед великог и дугог штрајка машинских радника 1851: „Карактеристична црта наших модерних механичких усавршавања јесте увођење аутоматских машина радилица. Све што механички радник сада има да ради, и што може урадити сваки младић, није да он сам ради, него да надгледа лепи рад машине. Читав класа оних радника који зависе искључиво од своје умешности, сада је отстрањена. Раније сам узимао четири младића на једног механичара. Захваљујући овим новим механичким средствима, смањено сам број одраслих мушкараца од 1.500 на 750. Последица је била знатно увећање мога профита.“

О једној машини за штампање у бојама у штампаријама катуна каже Лур: „Најзад капиталисте покушаше да се ослободе тог *несносног родства* (наиме за њих неповољних услова радничких уговора) *привлачујући* помоћна врела науке и убрзо *повратише своја законита права*, права главе према осталим деловима тела.“ О једном проналазку за глађење

²⁰⁸ „Однос међу фабрикантима и рукама у фабрикама биљуре и флаша јесте хроничан штрајк.“ Отуда полет у фабрицији пресованог стакла, у којој главни рад врши машинерија. Једна фирма у Њукаслу, која је раније производила 350.000 фунти дуваног биљурног стакла годишње, производи сада место тога 3.000.500 фунти пресованог стакла. (СЕС, IV, 1865, стр. 262, 263.)

²⁰⁹ Gaskell: *The Manufacturing Population of England*. London 1833, стр. 3, 4.

²¹⁰ Г. Fairbairn, потстакнут штрајком у својој фабрици машина, пронашао је неколико веома важних примена машина за прављење машина.

основе, коме је непосредни повод био штрајк, Јур вели: „Хорде незадовољника, које су уображавале да су иза старих линија поделе рада непобедиво ушанчене, биле су тако нападнуте с бока, и модерна механичка техника уништила је њихова одбранбена средства. Оне се мораше предати на милост и немилост.“ О проналаску аутоматске предлице (selfacting mule) он каже: „Она је била позвана да успостави ред у индустријским класама... Тај проналазак потврђује доктрину, коју смо ми већ развили, да капитал, присиљавајући науку да њему служи, увек натерује на покорност бунтовну руку рада.“²¹¹

Ма да је Јуров спис изашао 1835, дакле у време релативно још слабо развијеног фабричког система, ипак он остаје класичан израз фабричког духа, не само због његова отворена цинизма, него и због простодушности којом избрбљава бесмислене противречности капиталистичког мозга. Пошто је, на пр., развио „доктрину“ да капитал, помоћу науке коју је узео у најам, „увек натерује на покорност бунтовну руку рада“, он се буни против тога „што се са извесних страна оптужује механичко-физичка наука да служи деспотизму богатих капиталиста као средство за подјармљивање сиромашних класа“. Пошто је надугачко и нашироко приповедао о користи од брзог развитка машина по раднике, он их упозорава да својим побунама, штрајковима итд. сами убрзавају развитак машина. „Такве насилне побуње“, каже он, „показују људску кратковидост у њеном најништавнијем обележју, у обележју човека који сам себи сече главу.“ Неколико страница напред говорио је супротно: „Без тих жестоких сукоба и прекида, изазваних погрешним схватањима радника, фабрички би се систем још много брже развијао и био би кориснији по све заинтересоване стране.“ Затим опет узвикује: „На срећу становништва памучних срезова Велике Британије, механичка усавршавања врше се постепено.“ „Против њих (тих усавршавања) диже се оптужба да истискујући известан део одраслих, услед чега њихов број надмашује потребу за радом, смањују њихову најамнину. Али она повећавају тражњу за дечијим радом и тиме повећавају стопу дечије најамнине.“

Исти овај утешитель брани с друге стране ниски ниво дечијих најамнина тиме што „оне уздржавају родитеље да своју децу прерано пошаљу у фабрике“. Цела његова књига јесте величање неограниченог радног дана, а кад законодавство забрани да деца испод 13 година издиру више од 12 часова, то његову либералску душу потсећа на најмрачније доба средњег века. Али му то не смета да од фабричких радника захтева да захвале провидности, која им је помоћу машинерије „прибавила слободна времена да могу размишљати о својим бесмртним интересима“.²¹²

²¹¹ Ure: *Philosophy of Manufactures*, стр. 367—370.

²¹² Ure, исто, стр. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475 [370].

6. Теорија компензације за раднике истиснуте машинама

Читав низ буржоаских економиста, као Џејмс Мил, Мекелек, Торенз, Сينيјер, Џ. Ст. Мил итд., тврди да свака машина која истисне раднике, увек у исто време и нужно ослобођава одговарајући капитал потребан за запошљавање баш тих истих радника.²¹³

Узмимо²¹⁴ да неки капиталиста, рецимо у фабрици тапета, употреби капитал од 6.000 ф. ст., од чега се половина утроши на сировину (зграде, угаљ итд. нису узети у обзир), а друга половина употребљава се за плаћање 100 радника, по 30 ф. ст. годишње на човека. Променљиви капитал, који он годишње издаје, износи дакле 3.000 ф. ст. Рецимо да у датом моменту капиталиста отпусти 50 радника и замени их машином која га стаје 1.500 ф. ст. Да ли је овај преображај „ослободио“ икакав капитал? При старом начину рада, укупна уложена сума од 6.000 ф. ст. састојала се пола из постојаног, пола из променљивог капитала. Сада се она састоји из 4.500 ф. ст. (3.000 ф. ст. за сировину и 1.500 ф. ст. за машинерију) постојаног и 1.500 ф. ст. променљивог капитала. Променљиви капитал, или део капитала преобраћен у живу радну снагу, чини још само четвртину уместо половину целокупног капитала. Уместо ослобођења, овде се врши *везивање* капитала у облику у коме се он престаје размењивати за радну снагу, тј. *преображавање* капитала из променљивог у постојани. Сада капитал од 6.000 ф. ст. не може, под иначе једнаким околностима, никад запослити више од 50 радника. Са сваким побољшањем машинерије запошљавање их мање. Да бисмо изишли у сусрет заступницима компензационе теорије, узећемо да инововедена машинерија стаје мање од збира радне снаге и алата које је она истисла, рецимо дакле само 1.000 уместо 1.500 ф. ст. Под тим условом, један променљиви капитал од 1.000 ф. ст. претворио би се, или везао се у постојани, док би се један капитал од 500 ф. ст. ослободио. За фабрику тапета он би био сувишан и могао би функционисати као нов капитал. Ако претпоставимо исту годишњу најамнину, овај нови капитал сачињава фонд из кога се може запослити 16 радника, док је отпуштено њих 50; па чак и много мање, пошто се 500 ф. ст., кад се претварају у нов капитал, једним делом опет морају претворити у постојани капитал, дакле се само једним делом могу претворити у радну снагу.

При изradi нове машинерије биће свакако запослен већи број механичара; хоће ли то бити *накнада* тапетарима избаченим на улицу? У

²¹³ *Рикардо* је испрва био истога мишљења, али га је доцније изричито порекао са оном научном непристрасношћу и љубављу према истини којима се одликовао. Види *Ricardo: Principles etc.*, гл. 31, *О машинском систему*.

²¹⁴ Опомњем да овај пример дајем потпуно на иачни горе поменутих економиста.

сваком случају, при изради машинерије запослено је мање радника него што их њена примена истискује. Сума од 1.500 ф. ст., која је претстављала само најамнину отпуштених тапетара, претставља сад у облику машинерије: 1) вредност средстава за производњу потребних за њену израду, 2) најамнину механичара који је израђују; 3) вишак вредности који припада њеном фабриканту. Још нешто: кад се једном иаправи, машина се више не обнавља до њене смрти. Да би, дакле, додати број механичара био трајно запослен, морају фабриканти тапета један за другим истискивати раднике помоћу машина.

Али, уствари, они браниоци капитала и не мисле на ову врсту ослобођења капитала. Они мисле на *животне намирнице ослобођених радника*. Неоспорно је, на пр., да у горњем случају машинерија не само што ослобођава 50 радника, чинећи их тиме „расположивима“, него истовремено уништава и њихову везу са животним намирницама у вредности од 1.500 ф. ст., и тако „ослобођава“ те животне намирнице. Једноставна и нимало нова чињеница, да *машина ослобођава радника од животних намирница*, гласи дакле код тих економиста, да *машинерија ослобођава животне намирнице за радника*, или претвара их у капитал помоћу кога ће се радник запослити. Види се, дакле, да све зависи од тога како се каже. *Nominibus mollire licet mala*. [Слободно је речима улепшавати зло.]

Према тој теорији, животне намирнице у вредности од 1.500 ф. ст. биле су капитал који је оплођаван радом 50 отпуштених тапетарских радника. Из тога излази да тај капитал остаје без употребе чим оних 50 радника остану без рада, и нема мира ни одмора док се поново не пласира, при чему ће га речена педесеторица опет моћи производно утрошити. Пре или после морају се, дакле, капитал и рад опет наћи и онда је компензација готова. Патње радника истиснутих машинеријом пролазне су, дакле, као и добра овог света.

Животне намирнице у износу од 1.500 ф. ст. иису никад стајале према радницима као капитал. Оно што је према њима стајало као капитал јесу ових 1.500 ф. ст. које су се сад претвориле у машине. Изближе посматрано, ових 1.500 ф. ст. претстављало је само један део тапета које су отпуштени радници годишње производили и које су од свог послодавца примали као најамнину у новцу уместо у природи. С тапетима претвореним у 1.500 ф. ст. они су куповали животне намирнице у истом износу. Стога су ове за њих постојале не као капитал, него као робе, а они су опет за те робе постојали не као радници, него као купци. Околност, да их је машина „ослободила“ куповних средстава, претвара их од купаца у некупце. Тога ради смањује се тражња оних роба. *Voilà tout*. То је све. Ако се ова смањена тражња не изравна повећаном тражњом с које друге стране, пашће тржишна цена мање тражених роба. Хоће ли

то можда бити разлог да се капитал употребљаван за производњу оних животних намирница наведе на то да упосли незапослене тапетаре? Напротив, ако падање цена потраје дуже времена и у већем обиму, доћи ће до тога да ће се смањити најамнине радника запослених у производњи оних роба. Ако животне намирнице не буду имале прођу дуже времена, онда ће се један део капитала који је посвећен њиховој производњи повући и гледати да се смести на некој другој страни. Док тржишне цене буду падале, и док траје премештање капитала, биће и радници, запослени у производњи потребних животних намирница, „ослобођавани“ једног дела своје најамнине. Дакле, уместо да докаже да машинерија, ослобођавајући радника од животних намирница, у исто време претвара ове последње у капитал за запослење оних првих, господин апологет доказује помоћу закона тражње и понуде, који никад неће изневерити, баш обрнуто: да машинерија избацује на улицу не само раднике из оних грана производње у које је уведена, него и из оних где није уведена.

Ево какве су стварне чињенице, које је економски оптимизам изви-топерио: Радници које је машинерија истиснула избацују се из радионице на тржиште рада и тамо увећавају број радних снага већ спремљених за капиталистичку експлоатацију. У седмом одељку ми ћемо показати како ово деловање машинерије, које нам се овде приказује као нека накнада за радничку класу, напротив погађа радника као најстрашнији бич. Овде само оволико: Радници, избачени из једне индустријске гране, свакако могу потражити посла у иској другој. Ако га имају, те се тиме буде поново успоставила веза између њих и животних намирница које су с њима биле ослобођене, биће то деловањем новог, додатог капитала који тежи да се пласира, а никако деловањем капитала који је већ пре функционисао, а сада се претворио у машинерију. Па чак и тада, како су ништавни њихови изгледи! Обогаћени поделом рада, ови јадници тако мало вреде изван круга свог старог рада, да могу добити посла само у нижим гранама рада које су због своје једноставности стално препуњене и слабо плаћене.²¹⁵ Поврх тога, свака индустријска грана привлачи сваке године нову реку људи која јој даје контингент потребан за замену једног дела радника и проширење производње. Чим машинерија осло-

²¹⁵ Говорећи о томе, један рикардовац каже против бесмислица Ж. Б. Сеја ово: „Кад је подела рада развијена, умешност радника применљива је само у оној посебној грани у којој је та умешност стечена; сами су радници нека врста машина. Стога апсолутно ништа не вреди папагајски торокати како ствари имају тенденцију да се уравнотеже. Погледајмо око себе, па ћемо видети да се оне дуго не могу уравнотежити; а ако и нађу равнотежу, ниво стоји ниже него на почетку процеса.“ (An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc., London 1821, стр. 72.)

боди један део радника запослених дотле у некој одређеној индустријској грани, не може ни резерва радника ући у грану за коју је била одређена и постепено се прима у другим гранама рада, док у прелазном добу првобитне жртве већином страдају и пропадају.

Свакако је несумњива чињеница да *машина сама по себи није* одговорна за патње које собом доноси. Она није крива што под данашњим односима „ослобођава“ радника и одваја га од његових животних намирница. Она појевтињава и повећава производ у грани коју захвати, а у први мах не мења масу животних намирница које се производе у другим индустријским гранама. И после, као и пре њена увођења, друштво има дакле исто толико или и више животних намирница за ослобођене раднике, да никако и не говоримо о огромном делу годишњег производа који нерадници расипају. Хвалопевачки дух економиста најјасније се истиче кад излажу ту чињеницу. *Противречности и супротности, нераздвојне од капиталистичке примене машине, не постоје, јер не потичу из саме машине, већ из њене капиталистичке примене!* Дакле, пошто машина, узета као таква, скраћује радно време, док капиталистички примењена продужује радни дан; као таква олакшава рад, док капиталистички примењена повећава његову интензивност; као таква значи победу човеку над природним силама, док капиталистички примењена значи подјармљивање човека помоћу природних сила; као таква повећава богатство произвођачево, а капиталистички примењена претвара га у паупера итд., буржоаски економист једноставно изјављује да *посматрање машине као такве пружа апсолутан доказ, да су све оне опипљиве противречности проста привидност* простачке стварности, али да *као такве, па дакле и у теорији, никако не постоје*. Овако он себи уштеди свако даље лупање главе, а поврх тога товари свом противнику на леђа глупост да се не бори против *капиталистичке примене машине, већ против саме машине*.

Буржоаски економист никако не пориче да се при том могу догодити и привремене непријатности; али где има медаље без налицја! А неко друго искоришћавање машинерије осим капиталистичког за њега је немогућно. Експлоатисање радника помоћу машине значи за њега исто што и експлоатисање машине помоћу радника. Па ко буде откривао како стварно стоји с капиталистичком применом машине, тај уопште неће њену примену, тај је противник друштвеног напретка!²¹⁶ Управо као што

²¹⁶ Поред осталих, и *Мекелек* је прави виртуоз у овом надутом кретенизму. „Ако је корисно“, каже он с извештаченом наивошћу осмогодишњег детета, „да се радникова умешност све више и више развија, тако да се оспособи да са истом или мањом количином рада производи све веће количине робе, онда мора бити корисно и то да се служи *таквом машином, која га најуспешније помаже да постигне такав резултат.*“ (MacCulloch: *The Principles of Political Economy*. London 1830, стр. 182.)

је резоновао чувени грлосек Бил Сајкс: „Господо поротници, том трговачком путнику заиста је пресечен гркљан. Али та чињеница није моје кривица, то је кривица ножа. Треба ли због оваквих пролазних непријатности укинути употребу ножа? Помислите само! Где би земљорадња и занати били без ножа? Зар он није подједнако спасоносан у хирургији као што је учен у анатомији? Па услужан помоћник при веселој гозби? Укините нож — па сте нас бацили на траг у најдубље варварство.“^{219a}

Ма да машинерија нужно истискује радника из грана рада у којима је уведена, она ипак може да повећа запосленост у другим гранама рада. Али ово деловање нема ничег заједничког с такозваном теоријом компензације. Пошто је сваки машински производ, рецимо аршин машинског ткања, јевтинији од ручног производа исте врсте који је он истиснуо, то очевидно важи као апсолутан закон: Ако целокупна количина машински произведеног артикла остане једнака целокупној количини занатски или мануфактурно произвођеног артикла који је замењен машинским, онда се смањује укупна сума утрошеног рада. Увећање рада потребно евентуално за производњу самих средстава за рад, машина, угља итд., мора увек бити мање од смањења рада које се постиже применом машине. Иначе би машински производ био подједнако скуп или и скупљи од ручног. Али уствари, целокупна маса машинског артикла коју је произвео мањи број радника не остаје иста, већ расте далеко изнад целокупне масе истиснутог ручног производа. Узмимо да је за произвођење 400.000 аршина машинске тканине потребно мање радника него за производњу 100.000 аршина ручне тканине. У четири пута већем производу има четири пута више сировине. Производња сировине мора се, дакле, учетворостручити. А што се тиче потрошених средстава за рад, зграда, угља, машина итд., то се граница, у чијем оквиру може расти додајни рад потребан за њихову производњу, мења према разлици између масе машинског производа и масе ручног производа коју би могао израдити исти број радника.

Са ширењем машинског начина рада у једној индустријској грани расте дакле производња и у другим гранама које ону снабдевају средствима за производњу. Докле ће тиме расти маса запослених радника, зависи, ако је дата дужина радног дана и интензивност рада, од састава употребљених капитала, тј. од односа њихових постојаних и променљивих саставних делова. А овај се однос, опет, јако мења с обимом у коме је машина захватила или захвата оне друге гране. Број људи осуђених да раде у рудницима угља или метала страховито је порастао услед

^{219a} „Проналазач машине пределице упропастио је Индију, што се нас међутим мало тиче.“ А. Thiers: *De la Propriété*. [Paris 1848.] Г. Тјер побркао је овде пределицу с механичким разбојем, „што се нас међутим мало тиче“.

напретка енглеског машинства, ма да је последњих деценија ово повећавање успорено употребом нове машинерије у рударству.²¹⁷ С машинном се рађа и нова врста радника, њен произвођач. Знамо већ да машински начин рада завлађује и самом овом граном производње, и то у све већем размеру.²¹⁸ Даље, што се сировине²¹⁹ тиче, несумњиво је, на пр., да је велики полет памучних предioniца огромно унапредио гајење памука у Сједињеним Државама, а с тиме не само и афричку трговину робљем, него је истовремено учинио гајење црнаца главним занимањем такозваних пограничних робовских држава. Кад је 1790 г. извршен први попис робова, њихов број износио је 697.000, а 1861 г. око 4 милиона. С друге стране, исто тако је сигурно да су процват механичких вунарских фабрика и све веће претварање ораница у пашњаке изазвали најуривање у масама пољопривредних радника, који постадоше „прекобројни“. У Ирској се још продужује процес који њено становништво, смањено готово за половину од 1845 г., има да снизи на меру која тачно одговара потреби њених лендлордова и енглеске господе вунарских фабриканата.

Ако машина захвати прве или средње ступеве кроз које предмет рада мора да прође до свог последњег облика, онда се са материјалом за рад увећава тражња рада у гранама у које улази машински производ, а у којима се ради занатски или мануфактурно. На пример машинско предење пружало је прећу у таквом изобиљу и тако јевтино, да су ручни ткачи у први мах, не повећавајући трошкове, могли да раде пуно време. Тако се њихов доходак повећао.²²⁰ Отуда прилив људи у ткачнице памука, док напослетку парни разбој није помлатио оних 800.000 ткача које су у Енглеској створиле *jeppu*, *throstle* и *mule*-пределице. Тако и

²¹⁷ Према попису од 1861 г. (Лондон 1863, други свезак) износио је број радника запослених у угљенокопима Енглеске и Велса 246.613, од чега 73.545 испод, а 173.067 изнад 20 година. У прву рубрику спада и 835 деце од 5 до 10 година, 30.701 лице од 10 до 15 година и 42.010 лица од 15 до 19 година. Број радника запослених у рудницама жезла, олова, цинка и свих других метала износио је 319.222.

²¹⁸ У Енглеској и Велсу било је 1861 г. у производњи машинна запослено 60.807 лица, рачунајући ту и фабриканте, њихове помоћнике итд., као и све агенте и трговце из те струке. Напротив, произвођачи мањих машина, као шиваћих итд., затим произвођачи алата за машинне раднице, као вретена итд., нису убројени. Укупан број цивилних инжењера износио је 3.329.

²¹⁹ Пошто је железо једна од најважнијих сировина, напомињемо да је г. 1861 у Енглеској и Велсу било ливаца жезла 125.771, од тога 123.430 мушких и 2.341 женских. Од првих 30.810 испод, а 92.620 изнад 20 година.

²²⁰ „Породица од 4 одрасла лица (ткача памука), с двоје деце као *winders* [намотача], добијала је крајем последњег и почетком овог века, радећи 10 часова дневно, 4 ф. ст. недељно; ако се морало јако журити с послом, могли су зарадити и више... Раније су увек трпели због недовољног довоза преће.“ (*Gaskell: The Manufacturing Population etc.*, стр. 25—27.)

с обиљем машински произвођених тканина за одело расте број кројача, кројачица, шваља итд., док се не појави шиваћа машина.

Што се више повећава маса сировина, полуизрађевина, оруђа за рад итд., које машински рад лиферује с релативно незнатним бројем радника, то се и прерада тих сировина и полуизрађевина дели на све већи број подврста, то више дакле расте разноликост друштвених грана производње. Машински начин рада тера друштвену поделу рада несравњено даље него мануфактура, јер у несравњено већем степену повећава производност радиности које је захватио.

Први резултат машине јесте да повећава вишак вредности, а с њим уједно и масу производа која га претставља, дакле да повећавајући супстанцу којом се храни капиталистичка класа са својим прирепцима повећава и те друштвене слојеве. Њено све веће богатство и релативно стално мањи број радника потребних за производњу основних животних намирница стварају и нове луксузне потребе и нова средства да се оне задовоље. Већи део друштвеног производа претвара се у вишак производа, а већи део вишка производа репродукује се и троши у префињенијим и разноликијим облицима. Другим речима: расте производња луксузних предмета.²²¹ Производи се префињују и постају разноликији још и услед нових односа које крупна индустрија ствара на светском тржишту. Сада се више не врши само размена домаћих производа за луксузне предмете из иностранства, него се и у домаћу индустрију уноси већа маса страних сировина, помоћних материја, полуизрађевина итд., као средства за производњу. С оваквим односима на светском тржишту расте тражња за радницима у транспортној индустрији, и ова се дели на многе нове подврсте.²²²

Умножавање средстава за производњу и животних намирница, праћено релативним опадањем броја радника, даје потстрека проширивању рада у индустријским гранама чији ће производи, као канали, стоварништа, тунели, мостови итд., тек у даљој будућности доносити плод. Било непосредно на основици машинске производње, или бар на основици општег индустријског преврата који јој одговара, стварају се сасвим нове индустријске гране, а отуд и нова поља рада. Али место, које оне заузимају у целокупној производњи, никако није знатно чак ни у најразвијенијим земљама. Број радника који је у њима запослен расте у управној сразмери с потребом репродуковања најгрубљег ручног рада.

²²¹ Ф. Енгелс у *Положај радничке класе у Енглеској* доказао је како је бедан положај великог дела баш тих луксузних радника. Мноштво нових доказа за ово у извештајима СЕС.

²²² У Енглеској и Велсу било је 1861 г. запослено у енглеској трговачкој морнарици 94.665 лица.

Као главне индустрије ове врсте могу се данас сматрати: плинаре, телеграфија, фотографија, паробродарство и железнице. Према попису од 1861 г. (за Енглеску и Велс) излази да је у индустрији плина (плинаре, производња механичких апарата, агенти плинских друштва итд.) било запослено 15.211 лица, у телеграфији 2.399, фотографији 2.366, паробродарској служби 3.570, а на железницама 70.599, међу којима око 28.000 мање или више трајно запослених „неумешних“ копача, поред читавог административног и комерцијалног особља. Дакле укупан број лица у ових пет нових индустрија 94.145.

Напоследку, ванредно повећање производне снаге у областима крупне индустрије, праћено онако интензивно и екстензивно појананом експлоатацијом радне снаге у свима осталим областима производње, дозвољава да се све већи део радничке класе непроизводно употребљава и да се тако, под именом „послуге“, тј. слугу, служавки, лакеја итд., у све већим масама репродукују стари кућни робови. Према попису од 1861 бројало је целокупно становништво Енглеске и Велса 20.066.224 лица, од тога 9.776.259 мушких, а 10.289.965 женских. Кад од тога одбијемо што је за рад престаро или премладо, све „непроизводне“ жене, млада лица и децу, затим „идеолошке“ сталезе, претставнике власти, попове, правнике, војнике итд., даје све којима је једино занимање да живе од туђег рада путем земљишне ренте, камате итд., и напоследку наупере, скитнице, злочинце итд., онда остаје округло 8 милиона оба пола и најразличнијих година, рачунајући ту и све капиталисте који врше ма какву функцију у производњи, трговини и финансијама. Од ових 8 милиона има:

Пољопривредних радника (укључиво с пастирима, слугама и служавкама који станују код закупника)	1,098.261	лица
Свега у фабрикама вуне, вунце, лаџа, конопље, свиле, јуте и у механичкој фабрицији чарапа и чипака запослених лица	642.607 ²²³	лица
Свега у рудницама угља и метала запослених лица	565.835	„
Свега у металургији (високе пећи, ваљаонице железца итд.) и металским мануфактурама свих врста запослених лица	396.998 ²²⁴	„
Послуге	1,208.648 ²²⁵	„

²²³ Од тога само 177.596 мушких изнад 13 година.

²²⁴ Од тога женских 30.501.

²²⁵ Од тога мушких 137.447. Од ових 1,208.648 изузете су све особе које не служе по приватним кућама.

Додатак уз друго издање. Од 1861 до 1870 г. број мушких слугу готово се удвојио; нарастао је на 267.671. 1847 г. било је 2.694 чувара дивљачи (на аристократским ловиштима), 1869 напротив 4.921. — Девојчице које служе код лондонске пургарне зову се народним језиком „little slaveys“ („мале робње“).

Саберемо ли број радника из свих текстилних фабрика с бројем рударских радника, добићемо 1,208.442 лица; саберемо ли га с бројем свих металских радника, добићемо 1,039.605 лица, — оба пута број мањи од броја модерних кућних робова. Какав узвишен резултат капиталистичке примене машина!

7. Одбијање и привлачење радника услед развитка машинског начина рада. Кризе памучне индустрије

Сви урачунљиви претставници политичке економије признају да увођење машинна делује као куга на раднике у традиционалним занатским радионицама и мануфактурама с којима оне ступају у конкуренцију. Готово сви јецају над ропством фабричког радника. А шта је главни адут који сви они изигравају? То да машине, после страха периода њиховог увођења и развијања, на крају крајева повећавају број робова рада уместо да га дефинитивно смање! Да, политичка економија све плива у радости због те грозне тврдње, грозне сваком „филантропу“ који је уверен у природну нужност капиталистичког начина производње, тврдње по којој фабрика заснована на машинском начину рада, после краћег или дужег „прелазног периода“, цеди већи број радника него што их је спочетка избацила на улицу.²²⁶

Доиста се на неколико примера, као код енглеских фабрика вуннице и фабрика свиле, показало да на извесном ступњу развитка ванредно ширење фабричких грана може бити спојено не само с релативним већ и са апсолутним опадањем броја употребљених радника. Године 1860, кад је по наређењу парламента обављен попис свих фабрика у Уједињеној

²²⁶ Ганил чини изузетак. Он сматра да је крајњи резултат машинског начина рада апсолутно смањење броја робова рада, на чнји рачун живи увећани број „gens bonnêtes“ [поштеног света] развијајући своју „perfectibilité perfectible“ [усаврштиву усавршеност], коју је Фурије тако оштро исмејао. Ма како да слабо разуме кретање производње, Ганил бар осећа да је машина кобна установа ако њено увођење претвара запослене раднике у паупере и ако њен развитак ствара више робова рада него што их је она сатрла. Кретенство његовог схватања могућно је изразити једино његовим властитим речима: „Класе које су осуђене да производе и троше смањују се, а класе које управљају радом, које помажу, теше и просвећују читаво стаиовништво, умножавају се... и присвајају све благодати које потичу из смањивања трошкова рада, из обиља робних залиха и из јевтинице цене предмета за потрошњу. Идући тим смером, људски се род уздиже до највишег врхунца генијевог стварања, продире у тајанствене дубине религије, прибавља важност спасоносним начелима морала“ (који се састоји у том да „присвајају све благодати“ итд.), „законима за заштиту слободе“ (слободе за „класе које су осуђене да производе“?) „и власти, послушности и правичности, дужности и човечности.“ Овај мутљаг налази се у М. Ch. Ganiilh: *Des Systèmes etc.*, св. II, стр. 224. Упор. исто, стр. 212.

Краљевини, било је у оном отсеку фабричких срезова Ланкашира, Чешира и Јоркшира, који је дозначен инспектору Р. Бејкеру, 652 фабрике; од ових је 570 фабрика имало: 85.622 парна разбоја, 6,819.146 вретена (без вретена за увртање), 27.439 коњских снага у парним машинама, 1890 у хидрауличним точковима, и 94.119 запослених лица. Године 1865 исте су фабрике напротив имале: 95.163 парних разбоја, 7,025.031 вретено, 28.925 коњских снага у парним машинама, 1.445 у воденим колима и 88.913 запослених лица. Дакле, од 1860 до 1865 у тим фабрикама *дорастао* је број разбоја за 11%, вретена за 3%, коњских снага за 5%, док је у исто време број запослених лица *опao* за 5,5%.²²⁷ Између 1852 и 1862 у Енглеској је знатно порасла *фaбриkација* вуне, док је број употребљених радника остао скоро једнак. „Ово показује у коликој су мери нове машине истисле рад претходних периода.“²²⁸ Често је у понеким случајевима прираштај радника само *привидан*, тј. није резултат проширења фабрике у којој се ради машински, него постепеног припојавања споредних грана. На пример, „увећање броја механичких разбоја и помоћу њих запослених фабричких радника у (британској) памучној производњи, од 1838 до 1858, било је просто плод ширења ове пословне гране; у другим фабрикама, напротив, било је плод нове примене парне снаге на разбоје за ћилиме, траке, платно итд. које је дотле терала снага људских мишића.“²²⁹ Увећање броја тих фабричких радника било је дакле само израз опадања целокупног броја запослених радника. Наполетку, овде се сасвим апстрахује од тога да свугде, нзузев металске фабрике, млади радници (испод 18 година), жене и деца сачињавају претежни елемент фабричког особља.

Ипак је, унаточ радничкој маси коју је машински рад стварно истиснуо и виртуелно заменио, појмљиво како уз ширење овог газдинства, изражено у увећању броја фабрика или у повећаним димензијама постојећих фабрика, може на крају крајева бити више фабричких радника него што је било мануфактурних радника или занатлија које су они

²²⁷ RIF, за 31 октобар 1865, стр. 58 и даље. Али је у исто време 110 нових фабрика са 11.625 парних разбоја, 628.756 вретена и 2.695 парних и водених коњских снага чинило материјалну основицу за упошљавање све већег броја радника.

²²⁸ RIF, за 31 октобар 1862, стр. 79. Додатак уз друго издање. Крајем децембра 1871 рекао је фабрички инспектор А. Редгрев, у предавању одржаном у Брадфорду у *New Mechanics' Institution*: „Од неко доба пало ми је у очи колико се изглед вунарских фабрика изменио. Раније су биле испуњене женама и децом, сад изгледа да машине обављају сав рад. На моје питање, један ми је фабрикант дао следеће обавештење: Под старим системом радило је код мене 63 лица; после усавршавања машина свео сам број својих радника на 33, а ту скоро био сам у стању да их, услед нових великих промена, сведем од 33 на 13.“

²²⁹ RIF, за 31 октобар 1856, стр. 16.

истисли. Узмимо на пр., да се при старом начину рада недељно примењивани капитал од 500 ф. ст. састоји са $\frac{2}{5}$ из постојаног, а са $\frac{3}{5}$ из променљивог саставног дела, тј. 200 ф. ст. издаје се на средства за производњу, а 300 ф. ст. на радну снагу, рецимо по 1 ф. ст. од радника. С машинским начином рада мења се састав целокупног капитала. Сада се он дели на пр. на $\frac{4}{5}$ постојаног и $\frac{1}{5}$ променљивог капитала; или, сада се за радну снагу издаје још само 100 ф. ст. Дакле отпуштају се $\frac{2}{3}$ раније запошљаваних радника. Ако се овај фабрички систем прошири, и ако, под иначе једнаким условима производње, примењени целокупни капитал порасте од 500 ф. ст. на 1.500 ф. ст., онда ће и сад бити запослено 300 радника, управо колико и пре индустријске револуције. Порасте ли примењени капитал још више, на 2.000 ф. ст., запослиће се 400 радника, дакле за $\frac{1}{3}$ више него при старом начину рада. Апсолутно, број употребљених радника порастао је за 100, *релативно*, тј. сразмерио целокупном предујмљеном капиталу, опао је за 800, јер би капитал од 2.000 ф. ст. при старом начину рада запослио 1.200, а не 400 радника. *Релативно опадање* броја запослених радника може дакле да иде упоредо с његовим *апсолутним увећавањем*. Горе смо били узели да са увећавањем целокупног капитала његов састав остаје исти, јер се услови производње не мењају. Али ми већ знамо да са сваким напретком машинског система расте постојани део капитала, који се састоји из машина, сировина итд., док променљиви део, предујмљен у радној снази, опада; а знамо и то да се ни при којем другом начину рада не врше овако непрестана усавршавања, да дакле ни састав целокупног капитала није овако променљив. Али се ово сталио мењање исто тако стално пресеца тачкама мировања и простим *квантитативним ширењем на датој техничкој подлози*. Тако је 1835 г. у фабрикама за прераду памука, вуне, вунице, лана и свиле у Уједињеној Краљевини број *свих радника* износио свега 354.684, док је 1861 г. само број парних ткача (оба пола и свакојаке доби, почев од 8 година) износио 230.654. Ово увећање изгледа свакако незнатније кад се узме да је 1838 број британских ручних ткача памука и њихових породица које су они сами запошљавали био 800.000, не узимајући никакo у рачун ткаче истисиуте у Азији и на европском копну.²³⁰

²³⁰ „Страдања ручних ткача (памука и матерња мешаних с памуком) била су предмет истраживања краљевске комисије, али иако је њихова беда била призната и ожаљена, поправљање (1) њихова положаја би препуштено времену и случају, и смемо се надати да су та страдања сада (20 година доцније!) *скоро* (nearly) ишчезла, чему је свакако допринело и садашње велико ширење парних разбоја. (RIF, за 31 октобар 1856, стр. 15.)

У неколико напомена које још имамо да учинимо по овој тачки дотади ћемо се делимично чисто стварних односа, до којих у самом теоријском разлагању још нисмо стигли.

Док се машински систем у некој индустријској грани шири на рачун традиционалног заната или мануфактуре, његов успех је тако сигуран како би био сигуран успех рецимо војске наоружане пушкама острагушама против војске наоружане луковима. Овај први период, када машина тек осваја себи поље рада, од одлучне је важности због изванредних профита чију производњу она помаже. Ови профити не само да сами по себи сачињавају извор убрзане акумулације, него прилаче у повлашћену област производње и велик део додајног друштвеног капитала који се стално ствара и тежи да се пласира. Посебне предности првот херојског периода стално се понављају у оним гранама производње у које се машине тек уводе. Али чим се фабрички систем до извесне мере прошири и достигне неки одређен степен зрелости, наиме чим се његова техничка подлога, машине, почну производити помоћу машина, чим се револуционише вађење угља и железа, као и прерада метала и транспорт; уопште, чим се успоставе општи услови производње који одговарају крупној индустрији, добија овај начин рада еластичност, способност да се нагло у скоковима шири, ограничену једино сировинама и тржиштем. Маchine су, с једне стране, непосредан узрок умножавању сировина, као што је на пр. машина за чншћење памука повећала производњу памука.²³¹ С друге стране, јефтиноћа машинских производа и револуционисани транспорт и саобраћај јесу оружја за освајање страних тржишта. Упропашћујући занатоку производњу тих земаља, машински начин рада претвара их принудним путем у поља за производњу његових сировина. Тако је Источна Индија била присиљена да за Вел. Британију производи памук, вуну, конопљу, јуту, индиго итд.²³² Стална „пренасељеност“ радника у земљама крупне индустрије ванредно убрзава иселавање и колонизацију страних земаља, које се претварају у плантаже сировина за матицу земљу, као што је Аустралија на пр. постала добављач вуне за Енглеску.²³³ Ствара се нова интернационална

²³¹ Други методи којима машине утичу на производњу сировина биће поминути у Трећој књизи.

²³² Извоз памука из Источне Индије у Велику Британију: 1846 г. 34,540.143 фунти, 1860 г. 204,141.168 ф., 1865 г. 445,947.600 ф.

Извоз вуне из Источне Индије у Велику Британију: 1846 г. 4,570.581 ф., 1860 г. 20,214.173 ф., 1865 г. 20,679.111 ф.

²³³ Извоз вуне са Рта Добре Наде у Велику Британију: 1846 г. 2,958.457 ф., 1860 г. 16,574.345 ф., 1865 г. 29,920.623 ф.

Извоз вуне из Аустралије у Велику Британију: 1846 г. 21,789.346 ф., 1860 г. 59,166.616 ф., 1865 г. 109,734.261 ф.

подела рада која одговара новим седиштима машинског рада и која један део земљине кугле претвара у првенствено пољопривредно поље производње, а други у првенствено индустријско поље. Ова револуција је у вези с превратима у пољопривредн, али овде није место да се њима позабавимо.²³⁴

На потстицај г. Гледстона, Доњи дом је 17 фебруара 1867 наредио да се направи статистика целокупног увоза и извоза житарица, жита и брашна свих врста, за Уједињену Краљевину од 1831 до 1866. Прегледни резултат дајем у приложеној табели (види стр. 369). Брашно је сведено на квартере жита.

Огромна способност фабричког система да се на махове шири и његова зависност од светског тржишта нужно стварају грозничаву производњу која повлачи за собом препуњеност тржишта, са чијим сужавањем наступа парализа. Живот индустрије претвара се у низ периода средње живахности, полета, претеране производње, кризе и застоја. Неизвесност и несталност којима машински систем излаже радничково запослење, а с тим и радничков животни положај, постају нормална појава услед наизменичности тих периода индустријског циклуса. Одбивши перод полета, међу капиталистима бесни најжешћа борба око индивидуалног места на тржишту. То место стоји у управној сразмери према јевтиноћи производа. Поред тога што то рађа супарништвом у примени усавршенијих машина које замењују раднике и нових метода

²³⁴ Економски развитак Сједињених Држава и сâм је производ европске, особито енглеске крупне индустрије. У њиховом садашњем склопу (1866) морају се још увек сматрати за колонијалну земљу Европе. (Уз четврто издање. — Отада су се оне развиле у другу индустријску земљу света, не изгубивши ипак сасвим свој колонијални карактер. — Ф. Е.)

Извоз памука из Сједињених Држава у Велику Британију (у фунтама): 1846 г. 401,949.393, 1852 г. 765,630.543, 1859 г. 961,707.264, 1860 г. 1.115,890.608.

Извоз жита итд. из Сједињених Држава у Велику Британију (1850 и 1862)

	(у енглеским центама)	
	1850 г.	1862 г.
Пшеница	16,202.312	41,033.503
Јечам	3,669.653	6,624.800
Зоб	3,174.801	4,426.994
Раж	388.749	7.108
Пшенично брашно	3,819.440	7,207.113
Хељда	1.054	19.571
Кукуруз	5,473.161	11,694.818
Бере или Биг (нарочита врста јечма)	2.039	7.675
Грашак	811.620	1,024.722
Пасуљ	1,822.972	2,037.137

Укупан увоз 35,365.801 74,083.441

производње, наступа увек и један момент кад се за појевтињењем роба тежи насилним обарањем најамнине испод вредности радне снаге.²³⁵

Пораст броја фабричких радника условљен је, дакле, *сразмерно* много бржим порастом целокупног капитала инвестираног у фабрикама. Али се овај процес врши само у периодима осеке и плиме индустријског циклуса. Осим тога, њега стално пресеца технички напредак, који раднике час потенцијелно замењује, час стварно истискује. Ова *квалитативна промена* у машинском начину рада стално удаљава раднике из фабрике или затвара њена врата новој бујици регрута; док *просто квалитативно проширивање* фабрика гута и нове контингенте радника поред оних избачених. Тако се радници стално одбијају и привлаче, бацају тамо и овамо, а при том се стално мења још и пол, доб и уметност регрута рада.

Летимичан преглед судбине енглеске памучне индустрије пружиће нам најјаснију слику судбине фабричких радника.

Од 1770 до 1815 само пет година стиске или застоја у памучној индустрији. У току овог првог периода од 45 година енглески фабрикарти имали су монопол машинског рада и светског тржишта. Од 1815 до 1821 застој. 1822 и 1823 полет. 1824 укидање закона о коалицијама, опште велико ширење фабрика, 1825 криза. 1826 велика беда и побуна

²³⁵ У јулу 1866 радници које су фабрикарти ципела из Лестера искључењем избацили на улцу упутили су проглас на „Trade Societies of England“ (енглеске синдикате) у коме кажу: „Има можда 20 година како је увођењем ковања наместо шивења извршен преврат у производњи обуће у Лестеру. Онда су се могле добити добре наднице. Ускоро се овај новн посао јако рашприо. Наступи велика конкуренција међу фирмама, која ће дати укуснију робу. Али, убрзо затим настало је конкурисање на лош начин, наиме ко ће коме на тржишту побити цену (undersell). Ускоро се показаше штетне последице, тј. наступи снижавање најамнине и цена рада тако је страховито брзо падала, да многе фирме плаћају сада још само половину некадашње најамнине. Па ипак, иако најамнине падају све ниже, профити изгледа да расту при свакој промени радне тарифе.“ — Фабрикарти се корнсте чак и неповољни периодима индустрије да би претераним обарањем најамнина, тј. директном крађом најнужнијих радникових животних намирница направил ванредне профите. Један пример. Ради се о кризи у ткачницама свиле у Ковентрију: „Према подацима које сам добио од фабрикарата и од радника несумњиво излази да су најамнине оборене више него што је на то присиљавала конкуренција страних произвођача или друге околности. Већина ткача ради за најамнину оборену за 30 до 40%. Комад пантљике за који је ткач пре 5 година добијао 6 или 7 шил. доноси му сада само 3 шил. и 3 пенса, или 3 шил. и 6 пенса; други рад, раније плаћан 4 шил. и 4 пенс, сада се плаћу само 2 шил., или 2 шил. и 3 пенса. Обарање најамнине веће је но што је потребно за потпуну тражње. Чњеница је да код многих врста пантљика цена њихова није ни најмање снижена, иако су наднице биле оборене.“ (Извештај комесара Ф. Д. Лонца у СЕС, V, 1866, стр. 114, бр. 1.)

П е т о г о д и ш њ и п е р и о д и н и г о д и н а 1866

	1831-1835	1836-1840	1841-1845	1846-1850	1851-1855	1856-1860	1861-1865	1866
Просечно годишње Увоз . . . (квартера)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 287	10 912 612	15 009 871	16 457 340
Просечно годишње Извоз . . . (квартера)	225 363	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 318
Вишак увоза над изво- зом за просечну годи- шњу	871 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Становништво								
Просечни годишњи број у сваком периоду	24 621 107	25 929 507	27 262 569	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 460	29 995 401
Просечна количина жи- та итд., у кварталима, коју годишње потроши једна индивидуа, при једнакој расподели на становништво, појарх домаће производње	0,036	0,082	0,089	0,310	0,291	0,372	0,543	0,543

међу радницима памучне индустрије. 1827 лагано побољшање. 1828 велики пораст парних разбоја и извоза. 1829 извоз, нарочито у Индију, надмашава све раније године. 1830 тржишта закрчена, велика криза. Од 1831 до 1833 непрекидан застој. Источноиндијској компанији одузет монопол трговине са Источном Азијом (Индијом и Кином). 1834 велики пораст фабрика и машинске производње, оскудица у радницима; нови закон о сиротињи олакшава сеобу пољопривредних радника у фабричке срезове; из пољопривредних срезова деца се у масама гоне у индустрију; трговина белним робљем. 1835 велики полет; истовремено ручни ткачи памука умиру од глади, 1836 велики полет. 1837 и 1838 застој и криза. 1839 оживљавање. 1840 велика депресија, устанци, интервенција војске. 1841 и 1842 страховита страдања фабричких радника. 1842 фабриканти избацују раднике из фабрика да би натерали владу да укине законе о житу, многе хиљаде радника окупљају се у Јоркширу, војска их сузбија; њихове вође долазе пред суд у Ланкастеру. 1843 велика беда. 1844 оживљавање, 1845 велики полет. 1846 испрва трајан полет, затим знаци реакције; опозивање закона о житу. 1847 криза; опште снижавање најамнина за 10 и више процената у славу „big loaf“-а [„великог сомуна“, који су присталице слободне трговине стављали радницима у изглед као нужну последицу укидања царина на жито]. 1848 сталан застој; Манчестар под заштитом војске. 1849 оживљавање. 1850 полет. 1851 робне цене падају, најамнине ниске, штрајкови чести. 1852 почиње побољшање, штрајкови трају и даље; фабриканти прете увозом страних радника. 1853 извоз расте; осмомесечни штрајк и велика беда у Престону. 1854 полет, препуњеност тржишта. 1855 извештаји о банкротствима стижу из Сједињених Држава, Канаде, са источноазијских тржишта. 1856 велики полет. 1857 криза. 1858 побољшање. 1859 велики полет, увећавање броја фабрика. 1860 врхунац енглеске памучне индустрије; индијска, аустралијска и друга тржишта тако препуњена, да су тек 1863 успела да апсорбују све то смеће; француски трговински уговор; огромно умножавање фабрика и машинске производње. 1861 полет траје неко време, реакција, амерички грађански рат, несташница памука. Од 1862 до 1863 потпуни слом.

Историја несташнице памука одвише је карактеристична да се за часак не бисмо на њој зауставили. Из оних неколико карактеристика о стању светског тржишта у 1860 и 1861 види се да је несташница памука фабрикантима добро дошла, да им је делом била и корисна; ту је чињеницу признала манчестарска трговачка комора, а у парламенту су је изнели на јавност Памерстон и Дерби, а влада потврдила.²⁸⁶ На сваки начин, међу 2.887 памучних фабрика Уједињене Краљевине било је 1861 г.

²⁸⁶ Упор. RIF, за 31 октобар 1862, стр. 301

миого малнх. Према извештају фабричког инспектора А. Редгрева, чији је делокруг обухватао 2.109 од оних 2.887 фабрика, само су 392 фабрике, илн 19%, употребљавале мање од 10 парних коњских снага; 345, илн 16%, 10 до 20; 1.372 напротив 20 и више коњских снага.²²⁷ Малe фабрике биле су у већини ткачнице, које су за време пернода полета после 1858 основалн махом спекуланти, од којих је овај давао прећу, онај машинерију, трећи зграду, а водио нх је какав бивши *пословођа* илн какав другн немнућан човек. Већина ових малнх фабриканата је пропала. Исту бн нм судбину била приредила н трговинска криза, коју је несташница памука спречила. Ма да су они чинили трећину броја фабриканата, њихове фабрике претстављале су несравњено мањн део капиталa пласираног у памучној индустрији. Што се тиче обнма парализе, према аутентичној процени мировало је у октобру 1862 г. 60,3% вретена и 58% разбоја. Ово се односи на читаву ову грану, а у појединим срезовима процент је био веома различит. Само је мало фабрика радило пуно време (60 часова недељно), остале с прекндима. Чак и радницама који су раднли пуно време са старом најамнином од комада, недељна најамнина смањила се већ због тога што је бољн памук замењен лошим, „Sea Island“ египатским (у предноинцама фине преће), амерички н египатски источноиндијским суратом, а чист памук мешавином памучних отпадака са суратом. [Сурат=лошији памук из бомбајске областн.] Краћа влакна сурат-памука, његова нечистоћа, лакше кидање његових влакана, замењивање брашна свакојаким тежим мешавинама за глађење основе итд., све је то успоравало брзину машинерије илн број разбоја које је један радник могао надгледати, повећало рад умножавајући погрешке машина, а смањивало најамнину од комада ограничавајући масу производа. Употребљавајући сурат, радник је губио 20, 30 па и више процената, ма да је радио пуно време. Али је већина фабриканата и најамнину од комада снизила за $5,7\frac{1}{2}$ и 10%. По овоме се онда може схватити положај оних који раде само 3, $3\frac{1}{2}$, 4 дана недељно, илн само 6 часова дневно. Пошто је већ 1863 наступило релативно побољшање за ткаче, прелце итд., још увек је било недељних најамнина од 3 шил. н 4 пенса, 3 шил. н 10 пенса, 4 шил. н 6 пенса, 5 шил. н 1 пенн итд.²²⁸ Чак н под овако тегобним околностима, *проналазачки дух* фабриканата био је неуморан у изналагању нових разлога за *крсање најамнине*. Једним делом, најамнина је закидана у име казне због мана производа, којима је узрок био лош памук, непогодна машинерија итд. Где је фабрикант био власник радничких кућица, он је сам себи исплаћивао станарину одбијајући је од номиналне најамнине. Фабрички инспектор Редгрев

²²⁷ Исто, стр. 19.

²²⁸ RIF, за 31 октобар 1865, стр. 41—45.

говори о *self-acting minders* (радницима који надгледају један пар аутоматских *mules-a*) који су „на крају рада од пуних 14 дана примали 8 шил. и 11 пенса, а од те суме одбијана им је станарина; али им је фабрикант ипак враћао половину станарине као поклон, тако да су ови радници носили кући пуних 6 шил. и 11 пенса. Недељна најамнина ткача износила је последњих месеци 1862 г. од 2 шил. и 6 пенса па навише“.²³⁹ Станарина је често пута одбијана чак и онда кад су руке радиле само кратко време.²⁴⁰ Никакво чудо што је у неким крајевима Лаикашира услед глади избила нека врста тифуса! Али је од свега овог било карактеристичније, на који се начин *револуционисање процеса производње* развијало на рачун радника. То су били формални експерименти *in corpore vili* [опити на безвредном телу], као опити анатома на жабама. „Ма да сам навео стварне приходе радника у многим фабрикама“, вели инспектор Редгрев, „из тога се не сме закључити да они сваке недеље примају исту своту. Радници су изложени највећим колебањима због сталног експериментисања фабриканата... њихова зарада расте или опада с квалитетом памучне мешавине; час се приближује за 15% њиховом ранијем примању, а час, наредне или друге недеље, опада за 50 до 60%.“²⁴¹ Ови експерименти не врше се само на рачун радничких животних намирница. Свих лет њихових чула плаћају за те експерименте. „Људи који прерађују сурат-памук жале се у много погледа. Кад се отварају бале памука, шири се неиздржљив смрад од којег се смучи... Онима који раде у одељењима за мешање, гребенање и чешљање, прашина и прљавштина које памук испушта надражују органе за дисање, изазивају кашаљ и отежавају дисање... Због краткоће влакана додаје се прећи при глађењу много лепка; раније се за ово употребљавало брашно, а сада свакојаки сурогати, како животињски, тако и биљни; отуда гађење и рђаво варење код ткача. Највише оболева од катара грла услед дражења коже нечистоћом из сурогата.“ С друге стране, сурогати за брашно били су извор богатства за фабриканте, јер су повећали тежину пређе. „Захваљујући њима, 15 фунти сировине тежи 26 фунти кад се изатка.“²⁴² У извештају фабричких инспектора од 30 априла 1864 читамо: „У овај мах индустрија се користи овим помоћним врелом доиста у непристојној мери. Знаш с једне меродавне стране да се тканина тешка 8 фунти прави од $5\frac{1}{4}$ фунте памука и $2\frac{3}{4}$ фунте лепка. Друга тканина од $5\frac{1}{4}$ фунте садржала је 2 фунте лепка. То су били прости „shirtings“ [материје за кошуље] за извоз. У другим врстама додавало се понекад 50% лепка, тако

²³⁹ RIF, за 31 октобар 1863, стр. 41—42.

²⁴⁰ RIF, за 31 октобар 1865, стр. 51.

²⁴¹ Исто, стр. 50 и 51.

²⁴² RIF, за 31 октобар 1865, стр. 62, 63.

да су се неки фабриканти могли похвалити, а доиста су се и хвалили, како се богате продајући тканине јевтиније но што их стаје пређа коју оне номинално садрже.²⁴³ Али радници нису имали да пате само од експеримената фабриканата у фабрикама и општинских власти извај фабрика, не само од снижавања најамнине и беспослице, од оскудице и милостиње, од похвала лордова и чланова Доњег дома. „Оставши без посла услед оскудице памука, несрећне жене постадоше изметом друштва. Пословни живот сада се поново пробудно и рада има у изобиљу, али оне остају чланови те несрећне класе, а вероватно ће то и надаље остати... Зато сада и у граду има више младих проститутки него што их је било за последњих 25 година.“²⁴⁴

Рекли смо да је у првих 45 година британске памучне индустрије, од 1770 до 1815, било само 5 година кризе и застоја, али то је био период њеног светског монопола. У другом, четрдесетосмогодишњем периоду од 1815 до 1863, било је свега 20 година жихвости и полета, а 28 година слабости и застоја. Од 1815 до 1830 почиње конкуренција с континенталном Европом и Сједињеним Државама. После 1833 насилно се проширују азијска тржишта помоћу „уништења људског рода“. После укидања закона о жити, од 1846 до 1863, долази на 8 година средње живихности и полета 9 година слабости и застоја. Читалац ће из додате примедбе оценити положај одраслих мушких памучних радника, чак и у периоду полета.²⁴⁵

²⁴³ RIF, за 30 април 1864, стр. 27.

²⁴⁴ Из писма шефа полиције Harris-а у Болтону, у RIF, за 31 октобар 1865, стр. 61, 62.

²⁴⁵ У једном прогласу памучних радника, с пролећа 1863, за оснивање друштва за исељавање, стоји између осталог: „Неће готово нико оспоравати да је сада апсолутно потребно велико исељавање фабричких радника. Али да је потребно стално исељавање у свако доба и да нам је без тога немогуће одржати положај под обичним околностима, показују ове чињенице: 1814 г. износила је званична вредност (која је само индекс количине) извезене памучне робе 17,665.378 ф. ст., њена стварна тржишна вредност 20,070.824 ф. ст. 1858 г. званична вредност извезене памучне робе 182,221.681 ф. ст., њена стварна тржишна вредност само 43,001.332 ф. ст., тако да је десет пута већа количина претстављала мало више од двоструке цене. Разни узроци који су заједнички деловали довели су до резултата овако кобног по земљу уопште, а нарочито по фабричке раднике. Један од најјачних јесте сталан сувишак рада, неопходан овој пословној грани, којој је потребно стално проширивање тржишта ако неће да пропадне. Наше памучне фабрике могу обустављати рад због пернодичних застоја у трговини, који су под данашњим уређењем неизбежни као и сама смрт. Али баш због тога не мирује човеков проналазачки дух. Иако је за последњих 25 година ову земљу оставило, без претеривања, 6 милиона људи, ипак услед непрекидног истискивања рада, а у сврху појевтњавања производа, има велики процент одраслих људи који чак ни у периодима највећег полета нису у стању да у фабрикама нађу

8. Преврат у мануфактури, занатству и кућном раду као дело крупне индустрије

а) Уништење кооперације засноване на занату и подели рада

Видели смо како машинерија укида кооперацију засновану на занату и мануфактуру засновану на подели занатског рада. Пример за прву врсту јесте *машина косачица*; она замењује кооперацију косача. Очигледан пример за другу врсту јесте машина за израду *шиваћих игала*. По Адаму Смиту, у његово време је 10 људи израђивало преко 48.000 шиваћих игала дневно. Међутим, једна једина машина израђује 145.000 игала за радни дан од 11 часова. Једна жена или девојка надзире обично 4 такве машине, дакле производи на дан помоћу машинерије 600.000 комада, недељно преко 3,000.000.²⁴⁶ Уколико на место кооперације или мануфактуре ступа једна појединачна машина радилица, и она сама може поново постати основицом за занатски систем рада. Али ова репродукција занатског система, заснована на машинерији, само је прелаз ка фабричком систему, који по правилу наступа чим механичка покретачка снага, пара или вода, замени у покретању машине људске мишиће. Овде-онде, али само пролазно, може се и ситно предузеће спојити с механичком погонском снагом, узимајући пару у најам, као у неким фабрикама у Бирмингему, или употребом малих парних машина, као у неким грамама ткања нтд.²⁴⁷ У производњи свилених тканина у Ковентрију самоникло се развио експеримент с „cottage-фабрикама“ [cottage, котеџ, значи кућицу сиромашног сељака или надничара]. Редови котеџа чине један квадрат, а у његовој средини подигнута је тзв. „engine house“ [машинска зграда] за парну машину која је помоћу вретенака спојена с разбојима у котеџима. У свим овим случајевима пара је била давана у закуп, на пр. по 2 $\frac{1}{2}$ шилинга од разбоја. Ова закупнина за пару плаћала се недељно, радили разбоји или не. У сваком котеџу било је 2 до 6 разбоја који су припадали радницима, или су купљени на кредит или узети под закуп. Борба између котеџ-фабрике и праве фабрике трајала је 12 година. Свршила се потпуном пропашћу 300 котеџ-фабрика.²⁴⁸ Тамо где природа

ма какво запослење, ма под каквим условима.“ (RIF, за 30 април 1863, стр. 51, 52.) Видећемо у једној доцнијој глави како су гг. фабриканти за време памучне катастрофе на све начине покушавали, чак и силом државног ауторитета, да спрече нсељавање фабричких радника.

²⁴⁶ СЕС, IV, 1865, стр. 108, бр. 447.

²⁴⁷ У Сједињеним Државама овакво репродуковање заната на подлози машинерије честа је појава. Тамо ће, кад буде наступио неизбежни прелаз у фабрички систем, концентрација баш због тога ићи гигантским корацима, у поређењу са Европом, па чак и са Енглеском.

²⁴⁸ Упор. RIF, за 31 октобар 1865, стр. 64.

процеса није већ унапред изискивала производњу у великом размеру, све су индустрије које су никле последњих деценија, као на пр. израда куверата, челичних пера итд., по правилу прошле прво кроз занатски, затим кроз мануфактурни облик, задржавајући се у њима само кратко време на путу ка фабричком систему. Овај је преображај најтежи тамо где *мануфактурну израду* производа не сачињава низ узастопних процеса развита, него мноштво диспаратних процеса. То је, на пр., била велика запрека стварању фабрике челичних пера. Па ипак је већ пре петнаестак година пронађен аутомат који је у једном маху вршио 6 диспаратних процеса. Прва челична пера, израђена *занатски* 1820 год., продавана су по 7 ф. ст. и 4 шил. 12 туцета; *мануфактура* је 1830 г. лиферовала исту количину по 8 шил., а данас је *фабрика* лиферује крупној трговини по 2 до 6 пенса.²⁴⁹

б) Реакција фабричког система на мануфактуру и кућни рад

Развитак фабричког система, и преврат у пољопривреди који прати тај развитак, не само да проширују *размер производње у свима другим индустријским гранама*, него им *мењају и карактер*. Свугде постаје *меродаван принцип рада с машинама*, који се састоји у томе да се процес производње раставио на фазе које га сачињавају и да се овако постављени задаци реше применом механике, хемије итд., једном речи природних наука. Зато машинерија продире у *мануфактуре* сад за овај сад за онај делимични процес. Тиме се распада утврђени њихов склоп, који је потицао из старе поделе рада, и уступа место сталним променама. Осим тога из основа се револуционише састав укупног радника или комбинованог радног особља. *Насупрот мануфактурном периоду*, сада се *план поделе рада* заснива на примени женског рада, рада деце свих година старости, неквалификованих радника, где год се само може, укратко на примени „*cheap labour*“-а, „*јефтиног рада*“, како га Енглези карактеристично називају. Ово важи не само за *сву производњу која се компликовано врши у великом размеру*, са употребом машина или без ње, него и за тзв. *кућну индустрију*, било да се врши у приватним становима радника, било у ситним радионицама. Ова тзв. модерна кућна индустрија нема, осим имена, ничег заједничког са старинском, која је

²⁴⁹ Г. Цидот подигао је у Бирмингему прву велику мануфактуру челичних пера. У њој се већ 1851 израђивало преко 180 милиона пера, а трошило 120 тона челичног лима годишње. Сада Бирмингем, који је монополисао ову индустрију у Уједињеној Краљевини, производи годишње милијарде челичних пера. Према попису од 1861 број запослених лица износио је 1.428, од којег 1.268 радница, почев од петогодишњих девојчица.

имала за претпоставку независан варошки занат, самосталну сељачку привреду, а пре свега *кућу радничке породице*. Она је сада само једно *спољашње одељење фабрике, мануфактуре или велике трговачке радње*. Поред фабричких и мануфактурних радника и занатлија, које збија на једном простору у великим масама и непосредно им заповеда, капитал покреће помоћу невидљивих конача још једну војску радника: војску кућних радника раштрканих у великим градовима и по селима. Један пример: Фабрика кошуља гг. Tillie из Лондондерија у Ирској запошљава 1.000 фабричких радника и 9.000 кућних радника раштрканих по селима.²⁵⁰

Експлоатисање јевтних и незрелих радних снага постаје у *модерној мануфактури* бесрамније него у *правој фабрици*, јер у оној највећим делом отпада техничка основица фабрике: замена мишићне снаге машинама и лакоћа рада, а осим тога се на најбесавеснији начин женска или још незрела тела излажу утицајима отровних материја итд. У тзв. *кућном раду* оно постаје бестидније него у *мануфактури*, зато што расцепканост радника смањује њихову отпорну снагу, што се између правог послодавца и радника утискује, чнтав ннз пљачкашких наметника, што се кућни рад свугде бори с машинским или бар с мануфактурним у истој грани производње, што сиромаштво отима раднику најнужније услове рада: простор, светлост, проветравање итд., што расте нередовност запослења, и напослетку што у овим последњим прибежиштима, за оне које су крупна индустрија и пољопривреда учиниле „прекобројнима“, конкуренција међу радницима нужно достиже максимум. *Економисање средстава за производњу*, систематски изграђено тек у машинском систему, и које од самог почетка уједно значи најбезобзирније *траћење радне снаге и отимачину нормалних претпоставака за функцију рада*, испољава сада ову своју разорну и по људе убитачну страну утолико више уколико је у некој грани мање развијена *друштвена производна снага рада и техничка основица комбинованих процеса рада*.

в) Модерна мануфактура

Сад желим да на неколиким примерима објасним горе учињене поставке. Уствари читаоцу су већ познати многи докази из одељка о *радном дану*. Металске мануфактуре у Бирмингему и околини запошљавају поред 10.000 жена још и 30.000 деце и младих лица, и то већинном на врло тешком раду. Ми их тамо налазимо у штетним по здравље ливницама бакра, фабрикама дугмади, код радова на глеђеисању, галвани-

²⁵⁰ СЕС, II, Report 1864, стр. LXVIII, бр. 415.

зовању и лаковању.²⁵¹ Прекомерни рад за одрасле и малодобнике осигурао је многим лондонским штампаријама новина и књига славно име „кланица“.^{251a} Исто претеривање налазимо и у књиговезницама, где су жртве поглавито жене, девојке и деца. Тешки рад за неодрасле у ужа-рама, ноћни рад у соланама, у мануфактурама свећа и у другим хемијским гранама; у ткачницама свиле, у којима нема механичког погона, убилачко употребљавање младића за окретање разбоја.²⁵² Један од најгаднијих, најпрљавијих и најгоре плаћених послова јесте *сортирање крпа*, за шта се најрадије употребљавају младе девојке и жене. Зна се да је Велика Британија, без обзира на њене властите небројене крпе, стовариште за трговну крпа читавог света. Ту притичу крпе из Јапана, из најудаљенијих држава Јужне Америке и са Канарских Острва. Али, главна врела за њихов довоз су Немачка, Француска, Русија, Италија, Египат, Турска, Белгија и Холандија. Оне служе за ђубрење, за фабри-кацију вуне од крпа (за пуњење постељине), вештачке вуне (*shoddy*), и као сировина за хартију. Жене, које сортирају крпе, посредници су за разношење малих богиња и других заразних болештина, којима су оне саме прве жртве.²⁵³ Класичним примером претераног, тешког и неприличног рада, а отуд и бруталног поступања према радницима који се на овај посао узимају од раног детињства, може се поред рударске и угљарске производње сматрати *прављење цигаља и опеке*, за који се посао у Енглеској тек овде-онде употребљавају скоро пронађене машине (1866). Од маја до септембра рад траје од 5 часова изјутра до 8 часова увече, а где се сушење врши на слободном ваздуху, ради се често од 4 изјутра до 9 увече. Радни дан од 5 изјутра до 7 увече важи као „*редуциран*“, „*умерен*“. Деца оба пола употребљавају се од своје шесте, чак и од четврте године. Она раде колико и одрасли, често и више. Рад је тежак, а летња жега још повећава исцрпеност. У једној циглани код Мослија, нека девојка од 24 године правила је уз помоћ двеју неодраслих девојчица, које су носиле иловачу и слагале опеке, 2.000 опека дневно. Ове су девојчице извучиле дневно 10 тона иловаче клизавим успоном јаме дубоке 30 метара, прелазећи размак од 210 стопа. „Немогуће је да дете прође кроз чистиште циглане, а да се у моралном погледу јако не сроза... Бестидни говор који она слушају од најраније доби, простачке, непристојне и бестидне навике у којима без поуке расту подивљавајући, узрок је што су у каснијем животу непокорна,

²⁵¹ А тек деца запослена брушењем турпија у Шефилду!

^{251a} СЕС, V, Report 1866, стр. 3, бр. 24; стр. 6, бр. 55, 56; стр. 7, бр. 59, 60.

²⁵² Исто, стр. 114, 115, бр. 6, 7. Комесар тачно примећује да док иначе машина замењује човека, овде дечак дословно замењује машину.

²⁵³ Види извештај о трговини прџама и многобројне доказе у *Public Health*. VIII Report. London 1866, додаток стр. 196—208.

покварена и порочна... Начин становања извор је страховите деморализације. Сваки *moulder* (калупар — заправо квалификовани радник и шеф једне радничке групе) даје својој групи од 7 лица стан и храну у својој колеби или котеџу. Припадали његовој породици или не, у колеби опавају људи, младићи и девојке. Котеџ има обично 2, изузетно 3 собе, све у приземљу, с лошом вентилацијом. Тела су тако изнурена од тешког дневног рада, да се не пази ни на какве здравствене прописе, ни на чиствоћу, ни на пристојност. Многи котеџи прави су узорци нереда, прљавштине и прашине... Највеће зло овог система, који за тај рад узима младе девојке, у томе је што се оне по правилу од детињства па кроз цели свој живот прикивају за најпокваренији олош. Оне се претварају у грубе деране погана језика („rough, foul-mouthed boys“) пре но што их природа научи да су жене. Обучене у нешто прљавих дроњака, голих ногу повише колена, блатњаве косе и блатњава лица, оне се уче да презиру сва осећања смерности и стида. За време подневног одмора оне се извале на ледини или гледају како се младићи купају у оближњем каналу. Кад се њихов тешки дневни посао најзад заврши, облаче боље хаљине и иду с мушкарцима у крчму.“ Сасвим је природно што читава ова класа претерано много тије још из детињства. „Најгоре је што сами циглари очајавају ради себе. Један од бољих циглара рекао је свештенику у Саутхолфилду: Ако можете подићи и поправити врага, онда ћете моћи и циглара.“ („You might as well try, to raise and improve the devil as a brickie, Sir!“)²⁵⁴

О капиталистичком економисању на условима рада у модерној мануфактури (под којом овде разумемо све радионице где се ради навелико, осим правих фабрика) постоји веома обилан, званични материјал у четвртом (1863) и шестом (1864) „Public Health Report“-у. Описи радионица, особито лондонских штампара и кројача, превазилази и најгнусније што су наши романописци у својој фантазији замислили. Разумљиво је како то делује на здравље радника. Др. Сајмон, по чину највиши лекар у служби Privy Council-а и званични издавач *Public Health Reports*-а, каже између осталог: „У четвртом свом извештају (1863) показао сам како је радницима практички немогуће настојавати на оном што је основно право њихова здравља, право по коме је послодавац, ма какав био посао за који их је скупио, дужан да ослободи рад свих по здравље штетних околности које се даду отклонити, уколико то од њега зависи. Пружио сам доказе да радници, догод су практички неспособни да сами извојују то право, не могу добити неку успешну помоћ од званичних чиновника здравствене полиције... Бескрајне физичке патње које просто

²⁵⁴ СЕС, V, Report 1866, стр. XVI, бр. 96, 97; стр. 130, бр. 39, 61. Упор.: на истом месту III, 1864, стр. 48, 56.

потичу из њиховог занимања загорчавају и скраћују живот десетинама хиљада радника и радница.²⁵⁵ За илустровање утицаја радионице на здравствено стање, др. Сајмон даје следећу листу смртности:

Индустрije упоређене у погледу здравља	Број особља свих година запослених у дотичним позивима	Стопа смртности на 100.000 људи у дотичним позивима и према годинама старости		
		25—35 година	35—45 година	45—55 година
Пољопривреда у Енглеској и Велсу	958 265	743	805	1145
Лондонски кројачи	{ 22 301 мушки 12 379 жене	{ 958	1262	2093
Лондонски типографи	13 803	894	1747	2367 ²⁵⁶

г) Модерни кућни рад

Пређимо сад на тзв. кућни рад. Ко хоће да себи створи претставу о овој области капиталистичке експлоатације, која чини позадину крупне индустрије, и о њеним страхотама, нек посматра на пр. једно наоко сасвим идилично занимање, прављење ексера у неким забаченим енглеским селима.²⁵⁷ Овде ће нам бити довољно неколико примера из чипкарства и плетења сламе, двеју грана у којима се или још никако не ради с машинама или морају да конкуришу с машинским или мануфактурним начином рада.

Од 150.000 лица запослених у енглеској производњи чипака, под фабрички закон од 1861 потпада око 10.000. Преосталих 140.000 јесу огромном већном жене, младеж и деца оба пола; мушкараца је веома мало. Здравствено стање овог „јевтиног“ материјала за експлоатацију види се

²⁵⁵ *Public Health*, VI Report. London 1864, стр. 31.

²⁵⁶ Исто, стр. 30. Др. Сајмон примећује да је смртност лондонских кројача и типографа од 25—35 година уствари много већа, јер њихови лондонски послодавци примају велики број младих људи до 30 година који долазе са села као „шегрти“ или „improvers“ (они који желе да се у занату усаврше). У статистици они важе као Лондонци, те повећавају број лица према којему се рачуна стопа смртности Лондонаца, док међутим не доприносе у истој сразмери броју смртних случајева у Лондону. Наиме, велики део њихов враћа се на село, а особито у случају тешког обољења. (Исто.)

²⁵⁷ Овде се ради о кованим ексерима за разлику од резаних који се израђују помоћу машина. Види СЕС, III Report, стр. XI, XIX, бр. 125—130, стр. 53, бр. 11; стр. 114, бр. 487; стр. 137, бр. 674.

из следећег приказа др. Трумена, лекара Општег диспанзера у Нотингему. Од сваких 686 пацијената, чипкарки, већином између 17 и 24 године, било је туберкулозно:

1852 1 на 45	1855 1 на 18	1859 1 на 9
1853 1 на 28	1856 1 на 15	1860 1 на 8
1854 1 на 17	1857 1 на 13	1861 1 на 8 ²⁰⁸
	1858 1 на 15	

Ово прогресивно ширење туберкулозе мора бити довољно и најоптимистичкијем напредњаку као и најлажљивнијем бећару међу немачким торбарима слободне трговине.

Фабрички закон од 1861 регулише праву производњу чипака уколико се врши помоћу машина, а то је у Енглеској правило. Гране, на које се ми овде укратко осврћемо, и то не уколико су радници сконцентрисани у мануфактурама, магацинима итд., већ само уколико су они тзв. *кућни радници*, деле се прво на „*finishing*“ (последње дотеривање машински произведених чипака, а и у овој категорији опет има много под-одељака), друго на *плетење чипака*.

Lace finishing [дотеривање чипака] врши се као кућни рад, било у тзв. „*mistresses houses*“ (кућама мајсторица), било у приватним становама где га врше жене саме или са својом децом. Жене које држе „*mistresses houses*“ и саме су сиромашне. Радница је део њиховог приватног стана. Оне примају наруџбе од фабриканата, власника великих радњи итд. и узимају на посао жене, девојке и малу децу, већ према величини стана и променљивој тражњи посла. У неким локалима број запослених радница креће се између 20 и 40, у неким између 10 и 20. Просечна минимална доб у којој мала деца почињу да раде јесте 6 година, али многа почињу и пре 5 година. Радно време обично траје од 8 изјутра до 8 увече, с одмором од 1½ часа за јело; узимање јела нередовно је, а често се једе у смрдљивим ђумезима у којима се ради. Кад има доста посла, рад често траје од 8 (каткад и од 6) изјутра до 10, 11 и 12 часова у ноћ. У енглеским касарнама простор прописан за сваког војника износи 500 до 600 кубних стопа, у војним болницама 1.200. У оним ђумезима долази на свако лице 67 до 100 кубних стопа. Уз то и гасно осветљење троши кисеоник из ваздуха. Да би чипке остале чисте, деца морају изути обућу, чак и зимн, ма да је под од камених плоча или од опека. „У Нотингему је сасвим обична ствар наћи 14 до 20 деце набијено у малој соби која нема више од 12 стопа у квадрату, где се 15 часова дневно баве радом који их и сам исцрпљује свом досадношћу и једноличношћу, и који се уз то обавља под свакојаким околностима

²⁰⁸ СЕС, II, Report, стр. XXII, бр. 166.

штетним по здравље... Чак и најмлађа деца раде с тако напетом пажњом и брзином, да се човек мора дивити, и не дају одмора својим прстима, нити успоравају њихово кретање. Кад их ко штогод запита, не дижу очи с рада, бојећи се да не изгубе ни тренутак.“ „Дугачки штап“ служи „мајсторицама“ као средство за потстицање кад треба продужити радно време. „Деца се постепено заморе и као птице се узнемире пред крај дана, за чије су време били тако дуго привезани за једнолично занимање које шкоди виду, а н тело исцрпљује држећи га стално у једном положају. То је прави робовски рад.“ („Their work is like slavery.“)²⁵⁹ Где жене са својом рођеном децом раде код куће, тј. у модерном смислу, у изнајмљеној соби, често у мансарди, стање је још и горе уколико је то могуће. На овај начин се чипке дају на рад 80 миља у округ Нотингема. Кад деца запослена у радњама полазе кући у 9 или 10 часова увече, често добију још и завежљај да га доврше код куће. Капиталистички фарисеј, којега заступа неки његов најамник, чини то, разуме се, са свечаном фразом: „То је за мајку“, али врло добро зна да јадно дете мора седети и помагати.²⁶⁰

Ручно плетење чипака развијено је поглавито у два енглеска пољопривредна среза: у чипкарском срезу Хонитону, који се простире 20 до 30 миља дуж јужне морске обале Девоншира, укључив ту и мања места северног Девона, и у другом срезу, који обухвата велики део грофовија Бекингам, Бедфорд, Нортхемптон и суседне делове Оксфордшира и Хантингдоншира. Као радионице служе обично котеци пољопривредних надничара. Неки власници мануфактура запошљавају преко 3.000 оваквих кућних радника, поглавито децу и млада лица, искључиво женског пола. И овде налазимо исте прилике које смо описали код „lace finishing“. Само што сад наместо „mistresses houses“ долазе тзв. „lace schools“ (чипкарске школе), које држе сиромашне жене у својим котецима. Почев од пете године, покашто и млађа, деца раде у тим школама до дванаесте или петнаесте године; у току прве године, најмлађа деца раде 4 до 6 часова; касније, од 6 часова изјутра до 8 и 10 часова увече. „Собе су углавном собе за становање у котецима; камин је запушен да не би било промаје, и они који ту раде загревају се и зими само властитом животињском топлотом. У другим случајевима те су тзв. учioniце просторије сличне малним смочницама, без огњишта... Те су рупе ванредно пренатрпане, а зато је и ваздух ванредно кужан. Овоме треба додати још и шкољиво деловање помнјара, захода, трулећих материја и другог гада, обично код улаза у котец.“ У погледу простора: „У једној чипкарској школи има 18 девојчица и једна учитељица, на свако лице долази

²⁵⁹ СЕС, II, 1864, стр. XIX, XX, XXI.

²⁶⁰ Исто, стр. XXI, XXVI.

35 кубних стопа; у некој другој, где је смрад био неиздржљив, било је 18 лица са $24\frac{1}{2}$ кубне стопе на главу. У овој се индустрији налазе упо-слена и деца од 2 до $2\frac{1}{2}$ године.²⁸¹

Онде где у профовијама Бекингем и Бедфорд престаје плетење чипака, почиње плетење сламе. Оно се простире великим делом Хертфордшира и западним и северним деловима Есекса. 1861 г. било је плетењем сламе и прављењем сламних шешира запослено 40.043 лица, од чега 3.815 мушког пола свих доби, остало женског пола и то 14.913 испод 20 година, а од тога опет 7.000 деце. Наместо чипкарских, овде се јављају „*straw plait schools*“ (школе за плетење сламе). Децу почињу обучавати у плетењу сламе обично од четврте, каткад и између треће и четврте године. Разуме се да децу нико не васпитава. Сама деца називају *основне школе* „*natural schools*“ (природне школе), за разлику од оних крвопи-лачких завода у којима их држе на раду док не израде онолико про-извода, већином 30 јарди на дан, колико су им прописале њихове гладне матере. Затим их те мајке често нагоне да раде још и код куће до 10, 11 и 12 часова у ноћ. Слама им порезује прсте и уста којима је стално мо-рају влажити. Према заједничком мишљењу лондонских санитарских чи-новника, мишљењу које је резимирао др. Белерд, најмањи простор потре-бан једном лицу у спаваоници или радионици јесте 300 кубних стопа. У плетарским школама простор је још оскуднији него у чипкарским, $12\frac{2}{3}$, 17, $18\frac{1}{2}$ и испод 22 кубне стопе на свако лице. „Мањн међу овим бро-јевима“, каже комесар Хвајт, „претстављају мање од половине простора што би га заузело дете спаковано у кутију која са свих страна има по 3 стопе.“ Овако деца уживају живот до своје дванаесте или четрнаесте године. Бедни, пропали родитељи мисле само на то како ће из деце што је могуће више истерати. Кад одрасту, разуме се да деца нимало не питају за родитеље и напуштају их. „Није се никако чудити што незнање и порок даде овако васпитано становништво... Њихов морал је на нај-нижем ступњу... Велик број жена има незакониту децу, а многе у тако незрелој доби, да то зграђава оне који су посвећени у криминалну статистику.“²⁸² Завичај ових узорних породица јесте она земља коју гроф Монталамбер, свакако компетентан у овој ствари, назива узором међу хришћанским земљама Европе!

Најамнина, уопште бедна у индустријским гранама о којима смо овај час расправљали (*изузетна максимална најамнина* деце у плетарским

²⁸¹ Исто, стр. XXIX, XXX.

²⁸² СЕС, II, 1864, стр. XL, XLI.

школама износи 3 шил. недељно), обара се још ниже испод њеног номиналног износа путем *труксистема* који углавном преовлађује, а особито у чипкарским срезовима.²⁰³

д) Прелаз модерне мануфактуре и кућног рада у крупну индустрију.
Убрзавање те револуције применом фабричких закона на оне начине рада

Појевтињавање радне снаге једноставном злоупотребом женске и незреле радне снаге, отвореним пљачкањем свих нормалних услова рада и живота и простом бруталношћу претераног и ноћног рада, удара напослетку на извесне природне, непрекорачиве границе, а с тиме наилази на границе и појевтињавање роба које почива на тој подлози, као и капиталистичка експлоатација уопште. Дуго траје док се дотле дође, али кад се најзад дође до те тачке, онда је куцнуо час за увођење *машинерије*, и расцепкани кућни рад (или и мануфактура) брзо се претвара у *фабрички рад*.

Најгоростаснији пример тога кретања пружа производња „*wearing apparel*“ -а (артикала за одевање). Према класификацији *Children's Employment*-комисије, ова индустрија обухвата: раднике сламних и женских шешира, капаре, кројаче, модискиње и кројачице,²⁰⁴ кошуљаре и шваље, корзетаре, рукавичаре, обућаре, поред многих мањих грана као што су: израда кравата, оковратника итд. Женско особље, запослено у овим индустријама у Енглеској и Велсу, износило је 1861 г. 586.298, а од тога је било најмање 115.242 испод 20, а 16.650 испод 15 година. Број ових радница у Уједињеној Краљевини износио је (1861 г.) 750.334. Број мушких радника, који су у то исто време били запослени у производњи шешира, обуће, рукавица и одела у Енглеској и Велсу, био је 437.969, од чега 14.964 испод 15, 89.285 између 15 и 20, а 333.117 преко 20 година. У овим подацима изостале су многе мање гране које спадају овамо. Ако узмемо ове бројеве онакве какви су, онда, према попису од 1861, само за Енглеску и Велс добијамо збир од 1,024.267 лица, дакле приближно онолико колико земљорадња и сточарство заједно апсорбују. Почиње се разумевати у ком циљу машинерија помаже да се као помоћу мађијског прута произведу тако огромне количине производа и да се „*ослобођавају*“ тако огромне масе радника.

Производња „*wearing apparel*“ -а врши се у *мануфактурама*, које су у својој унутрашњости само репродуковале поделу рада чије су раштркане удове затекле готове; затим долазе *ситни мајстори*, али који више

²⁰³ СЕС, I, 1863, стр. 185.

²⁰⁴ *Millinery* и *dressmakers*, прве раде поглавито женске шешире али и мантлове за даме, друге израђују само хаљине.

не раде као раније за индивидуалне потрошаче, него за мануфактуре и велике радње, тако да се често читави градови и крајеви баве понеком таквом граном, на пр. обућарством, као специјалитетом; напоследку долазе тзв. *кућни радници*, који производе ове артикле у највећем раз-
 меру и који претстављају спољашње одељење мануфактура, великих радњи, па чак и ситних мајстора.²⁰⁵ Масу материјала за рад, сировине, полуфабрикате итд. лиферује крупна индустрија, а маса јевтиног људског материјала (*taillable à merci et miséricorde*) [остављеног на милост и немилост] састоји се из оних лица која су крупна индустрија и пољо-
 привреда „ослободиле“. Мануфактуре ове области имају да за свој по-
 станак благодаре поглавито потреби капиталиста да увек имају при руци армију спремну да одговори сваком кретању тражње.²⁰⁶ Те су мануфак-
 туре међутим оставиле да поред њих и даље постоји рацтркана занат-
 ска и кућна радиност као широка основица. Велика производња вишка
 вредности у овим гранама рада, а уједно с тиме и стално појевтињавање
 њихових производа имали су и имају као главни узрок минимум најам-
 нине потребан за бедно животање, у вези с максимумом радног времена
 који човек може поднети. Управо је јевтиноћа људског зноја и крви
 претвараних у робу стално проширивала тржишта и свакодневно их про-
 ширије; што се тиче Енглеске, важи ово иарочито за колонијалио тржи-
 ште, где уосталом преовлађују енглеске навике и укус. Напоследку је
 дошло до прекретнице. Подлога старог метода, гола бруталиа експлоата-
 ција радничког материјала, више или мање праћена систематском поде-
 лом рада, није више могла бити довољна све ширем тржишту нити све
 већој конкуренцији међу капиталистима, која је расла још брже него
 тржиште. Куцну час машинерије. *Машина*, којој припада одлучна рево-
 луционарна улога и која је равномерно захватила све безбројне гране
 ове области производње, помодарство, кројење, обућарство, шивење,
 прављење шешира итд., јесте — *шиваћа машина*.

Непосредно њено деловање на раднике отприлике је као и сваке
 машинерије која у периоду крупне индустрије осваја нове пословне
 гране. Потпуно незрела деца отстрањују се. Најамнина машинског рад-
 ника релативно расте према најамнини *кућних радника*, од којих многи
 спадају у „најбедније међу сиромасима“ („the poorest of the poor“). Пада
 најамнина занатлија, који су иначе у бољем положају, а којима машина

²⁰⁵ У Енглеској millinery и dressmaking раде, већином у зградама послода-
 ваца, делом сталне раднице, које ту и станују, делом надничарке које станују ван
 радионице.

²⁰⁶ Комесар Хајт посетио је једну мануфактуру војне одеће, у којој је било
 запослено 1.000 до 1.200 лица, готово самих женских, једну мануфактуру обуће
 с 1.300 лица, од којих су скоро половина била деца и млада лица, итд. (СЕС, II,
 стр. XVII, бр. 319.)

конкурише. Нови машински радници искључиво су девојке и младе жене. Помоћу механичке снаге оне уништавају монопол мушког рада у тежим пословима, а с лакших послова изгоне масе старих жена и незреле деце. Надмоћна конкуренција убија најслабије ручне раднике. Ужасан пораст смрти од глади (*death from starvation*) у Лондону за последњих 10 година иде упоредо са ширењем машинског шивења.²⁸⁷ Нове раднице на шиваћим машинама троше много радне снаге, јер их покрећу руком и ногом, или само руком, стојећи или седећи, већ према тежини, величини и особености машине. Њихово занимање постаје штетно по здравље због дужине процеса, ма да је он већином краћи него под старим системом. Свугде где се машина увуче у онако тесне и препуњене радионице, као код израде обуће, корзета, шешира итд., она умножава утицаје штетне по здравље. „Кад се уђе у ниске радионице у којима ради 30 до 40 машинских радника“, вели инспектор Лорд, „деловање је неподношљиво... Јара, коју једним делом стварају гасне пећи за грејање утија, страховита је... Чак и онда кад се у оваквим просторијама ради само тзв. умерено радно време, тј. од 8 часова изјутра до 6 увече, и онда сваки дан 3 или 4 лица редовно падају у несвест.“²⁸⁸

Революционисање друштвеног начина рада, тај нужни производ преображаја средства за производњу, врши се у шареној мешавини прелазних облика. Ови се облици мењају према томе у коме је обиму и од када је шиваћа машина већ захватила ову или ону индустријску грану; према томе у каквом су положају радници затечени, према томе да ли претеже мануфактурна, занатска или кућна радиност; према закупној цени радионица итд.²⁸⁹ Код израде женских хаљина, на пр., где је рад већином већ био организован, поглавито на бази прости кооперације, шиваћа машина испрва је само један нов чинилац мануфактурног рада. У кројачком, кошуљарском, обућарском и другим пословима, укрштају се сви облици. Овде право фабричко предузеће. Тамо посредници-послодавци примају сировину од главног капиталисте и окупљају у „собама“ или „мансардама“ по 10 до 50, па и више најамних радника око шиваћих

²⁸⁷ Ево једног примера: 25 фебруара 1864 забележио је недељни извештај о смртности, који издаје главни матичар (*registrar general*), 5 случајева смрти од глади. Истог дана „Тајмс“ је јавио о још једном оваквом случају. Шест жртава смрти од глади за недељу дана!

²⁸⁸ СЕС, II, 1864, стр. LXVII, бр. 406—9, стр. 84, бр. 124, стр. LXXIII, бр. 441, стр. 66, бр. 6, стр. 84, бр. 126, стр. 78, бр. 85, стр. 76, бр. 69, стр. LXXII, бр. 483.

²⁸⁹ „Закупнина радионица изгледа да је онај елемент који у крајњој линији одређује границу. Због тога се баш у главном граду најдуже одржао систем да се издаје рад малим предузетницима и породицама, и тамо се најбрже опет вратило на тај систем.“ (Исто, стр. 83, бр. 123.) Завршна реченица тиче се искључиво обућарства.

машина. Напоследку, као и код сваке машинерије која не претставља неки рашчлањен систем и која је примењива и у мајучном формату, употребљавају и занатлије и кућни радници са члановима своје породице, или у друштву с неколико туђих радника, vlastite шиваће машине.²⁷⁰ У Енглеској сада уствари преовлађује систем да капиталиста концентрише у својим аградама већи број машина, а онда раздељује машински производ на даљу обраду читавој војсци кућних радника.²⁷¹ Шаренило прелазних облика ипак не прикрива тенденцију за прелаз у прави фабрички систем. Ову тенденцију подржава сам карактер шиваће машине, чија разнолика применљивост нагони на то да се у истој згради и под командом истог капитала споје раније одвојене гране рада; затим околност да се неки припремни шивачки радови и још неке операције најбоље обављају тамо где је седиште машина; најзад неизбежна експропријација занатлија и кућних радника који производе с властитим машинама. Једним делом, ова их је судбина већ стигла. Све већа маса капитала пласираног у шиваће машине²⁷² даје потстрека производњи и неавива застоје на тржишту, а ови су застоји за кућне раднике сигнал за продају својих шиваћих машина. Претерана производња самих тих машина присиљава њихове произвођаче, којима је потребна прођа, да их издају под недељни закуп, а тиме ствара конкуренцију убиствену по маде власнике машина.²⁷³ Стално мењање конструкције шиваћих машина, мењање које се још увек врши, и њихово стално појевтињавање узрок су исто тако сталном обарању вредности старих примерака, услед чега се они могу с профитом примењивати још само у великом броју, у рукама крупних капиталиста који их купују у бесцење. Напоследку, пресудни значај припада овде, као и у овима сличним процесима револуционисања, замењивању човека парном машином. Примена парне снаге наилази испрва на чисто техничке сметње, као дрмање машина, теупкоћа да се загосподари њиховом брзином, брзо пропадање лакших машина итд., све сметње које се искуством убрзо даду савладати.²⁷⁴ Ако с једне стране концентрација многих машина радилица у већим мануфактурама и нагони на примењивање парне снаге, с друге стране конкуренција паре с људским мишићима убрзава концентрисање радника и машина радилица у вели-

²⁷⁰ Овога нема у рукавичарству, где је положај радника једва могуће разликовати од положаја паупера.

²⁷¹ СЕС, II, 1864, стр. 2, бр. 122.

²⁷² Само у индустрији чизама и ципела у Лестеру, која је производила за великопродају, било је 1864 г. у употреби већ 800 шиваћих машина.

²⁷³ СЕС, II, 1864, стр. 84, бр. 124.

²⁷⁴ Такав случај је у слагалишту војне одеће у Пимликоу, Лондон, у фабрици кошуља Тија и Хендерсон у Лондондерију, у фабрици одела Тејт у Лимерику у којој ради око 1.200 „руку“.

ким фабрикама. Сада Енглеска преживљава у огромној области „wearing apparel“-а (индустрије одеће), као и у већини осталих грана, преврат мануфактуре, заната и кућног рада у фабричку производњу, пошто су сви ови облици, потпуно измењени, разложени под утицајем крупне индустрије, већ одавно репродуковали, па чак и пребацили све грозоте фабричког система, не репродукујући и његове позитивне развојне елементе.²⁷⁵

Ова индустријска револуција, која се природно одиграва, вештачки се убрзава проширивањем фабричких закона на све индустријске гране у којима раде жене, млада лица и деца. Принудно регулисање радног дана у погледу дужине, пауза, почетка и свршетка, систем смена за децу, искључивање деце испод извесне доби итд., присиљавају с једне стране на примену машинерије у већем размеру²⁷⁶ и на замењивање мишића паром као погонском снагом.²⁷⁷ С друге стране, да би се добило у простору оно што се губи у времену, проширује се примена заједнички употребљаваних средстава за производњу, пећи, зграда итд., дакле једном речи врши се веће концентрисање средстава за производњу и одговарајуће веће збијање радника. Основни приговор, што га чини и страшно понавља свака мануфактура угрожена фабричким законом, уствари је у овоме: ако се хоће да се под фабричким законом посао настави у свом старом облику, онда су потребни већи издаци у капиталу. А што се тиче прелазних облика између мануфактуре и кућног рада, као и самог кућног рада, ограничавање радног дана дечијег рада одузима им тло испод ногу Безгранична експлоатација јевтиних радних снага једина је подлога њихове конкурентске способности.

²⁷⁵ „Тенденција ка фабричкој производњи.“ (Исто, стр. LXVII.) „Читава ова грана данас је у прелазном стању и проживљује исте промене које су се одиграле у индустрији чипака, у ткачкој индустрији итд.“ (Исто, бр. 405.) „То је потпун преврат.“ (Исто, стр. XLVI, бр. 318.) У време деловања Children's Employment-комисије од 1840 било је плетење чарапа још ручни рад. Од 1846 уведене су свакојаке машине, које данас тера пара. 1862 г. износио је укупан број лица оба пола и свих доби, почев од 3 године па навише, запослених у енглеским фабрикама чарапа, око 129.000. Али је 1862 г., према парламентарном извештају од 11 фебруара, од тога броја само 4.063 лица потпадало под фабрички закон.

²⁷⁶ Тако на пр. у лончарству извештава фирма Cochrane о „Britain Pottery, Glasgow“: „Да бисмо одржали нашу производњу на висини, употребљавамо сада у великом обиму машине које послужују неизучени радници, и сваки нас дан уверава да можемо да производимо веће количине него по старом поступку.“ (RIF, за 31 октобар 1865, стр. 13.) „Дејство фабричког закона јесте у томе да гони на даље увођење машина.“ (Исто, стр. 13, 14.)

²⁷⁷ Тако су у лончарству, после увођења фабричког закона у ту грану, кола окретана руком увелико замењена колима која се терају машином.

Битан услов фабричке производње, нарочито чим подлежи регулисању радног дана, јесте нормална сигурност резултата, тј. произвођење одређене количине робе или постизање намераваног корисног учинка за дат период времена. Поред тога, законски одмори регулисаног радног дана имају за претпоставку такве изненадне и периодичне прекиде рада да отуд не буде штете по израђевину која се налази у процесу производње. Наравно да се ова сигурност резултата и ова способност прекидања рада лакше постижу у чисто механичким радовима неголи тамо где хемијски и физикални процеси играју извесну улогу, као на пр. у лончарству, бељењу, бојењу, пекарству и већини металских мануфактура. Оуглавши на неограничен радни дан, на ноћни рад и слободно пушћење људи, капиталисте убрзо гледају у свакој самониклој препреци вечиту „природну границу“ производње. Нема отрова који би тако сигурно затирао гамад као фабрички закон такве „природне границе“. Нико није викао о „немогућностима“ гласније од гг. лончара. 1864 г. био им је натурен фабрички закон, а већ 16 месеци касније биле су ишчезле све немогућности. Усавршавања која је изазвао фабрички закон, „савршенији метод за прављење лончарске каше („slip“) помоћу притиска уместо помоћу испаравања, нова конструкција пећи за сушење непечене робе итд., догађаји су од велике важности у лончарској вештини и значе у њој такав напредак какав прошли век не може показати... Температура пећи знатно је смањена, потрошња угља знатно је спала, а деловање на робу брже је.“²⁷⁸ Упркос свима прорицањима, цена коштања лончарске робе није се увећала, али се увећала маса производа, тако да је извоз за дванаест месеци од децембра 1864 до децембра 1865 г. био већи од просечне суме претходних трију година за 138.628 ф. ст. У фабрикацији жигица важило је као природни закон да дечаци, чак и за време док гутају свој ручак, натапају дрвца у топлу фосфорну мешавину чија им се отровна пара дизала у лице. Нагонећи на штедњу времена, фабрички закон (од 1864) изазвао је примену „*dipping machine*“ (машине за умакање), чија пара више не може да дође до радника.²⁷⁹ Тако се сада у оним гранима чипкарства које још не подлеже фабричком закону тврди да обеди не могу бити везани за одређене часове, јер различни материјали за чипке траже различне периоде времена за сушење, који варирају између 3 минута и 1 часа и више. На ово су одговорили чланови *Children's Employment*-комисије: „Прилике су исте као и у штампа-ријама тапета. Неки од главних фабриканата у овој грани живо су дока-

²⁷⁸ RIF, за 31 октобар 1865, стр. 96, 127.

²⁷⁹ Увођењем ове и других машина у фабрикацији жигица било је само у једном огранку те индустрије 230 младих лица замењено с 32 дечака и девојчице од 14 до 17 година. Са употребом паре ова уштеда на радницима била је 1865 г. још повећана.

живали да природа употребљаваног материјала и разноликост процеса кроз које он пролази не допуштају да се за време јела рад прекида без великог губитка... Шестом одредбом шестог одељка *Factory Act's Extension Act*-а [закон о проширењу фабричког закона] (1864) дат им је рок од 18 месеци од дана доношења закона, тако да се по истеку тога рока морају покорити одредбама о одморима за време рада који су прописани фабричким законом.²⁸⁰ Тек што је закон био добио санкцију парламента, гг. фабриканти изјавише: „Незгоде које смо очекивали од увођења фабричког закона нису се јавиле. Производња, како видимо, не трпи никакав уштрб. Уствари, производимо више за исто време.“²⁸¹ Види се, дакле, како је енглески парламент, коме сигурно нико неће пребацити генијалност, путем искуства дошао до увиђања да један *принудни закон* може једноставно својим одредбама да *збрише* све тзв. *природне границе* производње које се противе ограничењу и регулисању радног дана. Зато се при увођењу фабричког закона у неку грану индустрије установљава рок од 6 до 18 месеца, а ствар је фабриканата да за то време отстране техничке сметње. Речи Мирабоа: „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!“ [Немогуће? Неможте ми никад говорити ту глупу реч!] вреде нарочито за модерну технологију. Али док фабрички закон овако брзо доводи до сазревања материјалне елементе потребне за претварање мануфактурне производње у фабричку, он уједно убрзава и пропаст ситних мајстора и концентрацију капитала, јер су сада потребни већи капитали.²⁸²

Апстрахујући од чисто техничких а технички отклонљивих сметњи, регулисање радног дана судара се с неуредним навикама самих радника, особито где преовлађује најамнина од комада и где се време скраћено преко једног дела дана или недеље може накнадити прековременим или ноћним радом, метод који одраслог радника деморалише, а његовог незрелог или женског друга упропашћује.²⁸³ Иако је та неуредност у

²⁸⁰ СЕС, II, 1864, стр. IX, бр. 50.

²⁸¹ RIF, за 31 октобар 1865, стр. 22.

²⁸² „Мора се имати на уму да та усавршавања, ма да су у неким предузећима потпуно спроведена, још никако нису општа, и да у многим старим предузећима не могу да се уведу без таквих издатака у капиталу који превазилазе средства многих садашњих предузетника... Извесна прелазна дезорганизација јесте појава која нужно прати увођење фабричког закона. Величина ове дезорганизације стоји у управној сразмери према величини незгода које треба уклањати.“ (Исто, стр. 96, 97.)

²⁸³ Код високих пећи на пр. „рад се крајем недеље јако продужује услед навике радника да празнују понедељак, а понекад и половину па и цели уторак“ (СЕС, III, стр. VI). „Код ситних мајстора радно је време обично неуредно. Они изгубе по 2 и 3 дана, а онда раде по целе ноћи да то целе надокнаде... Они увек запошљавају своју рођену децу, ако је имају.“ (Исто, стр. VII.) „Влада неуредност

трошењу радне снаге природна, груба реакција против досаде једноличног издирања, она ипак у несравњиво већем степену проистиче из анархичности саме производње, која опет са своје стране има за претпоставку необуздану експлоатацију радне снаге од стране капитала. Поред општих периодичних мена индустријског циклуса и посебних колебања тржишта у свакој грани производње, долази нарочито у обзир тзв. сезона, било да почиња на периодичности годишњих доба повољних за бродарство или на моди, као и изненадност великих наруџби које се имају извршити у најкраћем року. Ова последња навика развија се још више са железницом и телеграфом. Тако на пр. један лондонски фабрикант каже: „Проширење железничке мреже по целој земљи веома је утицало на развијање навике краткорочних наруџби; сад трговци из Глазгова, Манчестра и Единбурга долазе отприлике сваких 14 дана у велика стоваришта Ситија, којима ми лиферујемо робу. Они чине наруџбе које се морају одмах извршити, уместо да купују са стоваришта као што је раније било у обичају. Ранијих година били смо увек кадри да за време слабога посла унапред израдно робу за тражњу следеће сезоне, а сад нико не може прорећи шта ће се тражити.“²⁸⁴

У фабрикама и мануфактурама које још не потпадају под фабрички закон периодично влада најстрашнији претерани рад за време тзв. сезоне, који се врши на махове услед изненадних наруџби. У спољашњем подручју фабрике, мануфактуре и робног складишта, у области кућног рада, који је и иначе скроз нередован, а у погледу сировине и наруџби потпуно зависан од ђуди капиталисте којег овде не везују никакви рачуни обзиром на зграде, машине итд., и који овде може да стави на коцку једно кожу својих радника, у тој области ствара се резервна индустријска армија којом се увек може располагати и која се у току једног дела године проређује присиљавањем на нечовечно прекомеран рад, а у току другог дела пропада од беде услед беспослице. „Послодавци“, каже Children's Employment-комисија, „искоришћавају нередовност на коју су кућни радници привикли, да би их, кад затреба запети, натерали да раде до 11, 12 и 2 часа ноћу, а устварн, како се то згодно каже, да раде „све часове“, и то у локалима „где је такав смрад да вас може срушити“ (the stench is enough to knock you down). Доћи ћете

у отпочињању рада, чему помаже могућност и навика да се изгубљено накнади прековременним радом.“ (Исто, стр. XVIII.) „Огромно губљење времена у Бирмингему... јер један део времена проводе у доколници, док други део ринтају као робови на галијама.“ (Исто, стр. XI.)

²⁸⁴ СЕС, IV, стр. XXXII, XXXIII. „Тврди се да је ширење железница много допринело навизи краткорочних наруџби, као и ужурбаности, занемаривању јела и прековременом раду, који су отуда потекли.“ (Исто, стр. XXXI.)

можда до врата и отворићете их, али ћете устукнути назад пуни ужаса.²⁸⁵ „Смешни су људи ови наши послодавци“, рекао је један од преслушаних сведока, неки обућар, „они мисле да једном младом човеку ништа не шкоди да пола године цркава на претераном раду, ако оно друго пола године остане готово потпуно докон.“²⁸⁶

Како су то чинили за техничке ометње, тако су заинтересоване капиталисте тврдили и тврде и за ове тзв. „пословне навике“ („usages which have grown with the growth of trade“) да су „природне границе“ производње; та је фраза била омиљени крик лордова памука у време кад им је први пут загрозила опасност фабричког закона. Ма да се њихова индустрија више но ма која друга ослања на светско тржиште, а стога и на пловидбу, искуство их је утерало у лаж. Отада су енглески фабрички инспектори сваку тобожњу „пословну сметњу“ сматрали као шупљу фразу.²⁸⁷ Из основе савесна истраживања Children's Employment-комисије доиста пружају доказ да би у неким индустријама, регулисањем радног дана, већ употребљена маса рада само била равномерније расподељена на целу годину,²⁸⁸ да је регулисање радног дана први рационални корак за обуздавање убилачких, бесмислених, ветропирских ћуди моде, које су саме собом у нескладу са системом крупне индустрије,²⁸⁹ да је развита океанске пловидбе и саобраћајних средстава уопште уништио прави технички разлог сезонског рада;²⁹⁰ и да се све остале околности, које се тобож не могу контролисати, уклањају додавањем нових

²⁸⁵ Исто, стр. XXXV, бр. 235 и 237.

²⁸⁶ Исто, стр. 127, бр. 56.

²⁸⁷ „Кад се говори о томе какав губитак трпи трговина од тога што се наложи за утовар на бродове не могу благовремено извршити, сећам се да је то био омиљени аргуменат гг. фабриканата у 1832 и 1833 г. Ништа од онога што се данас у овом предмету износи не може имати важност коју су они разлози имали онда, када пара још није била преполовила све даљине и када још није била отворила сасвим нове саобраћајне установе. На практичној проби тај се аргуменат онда показао као потпуно слаб, па ће се сигурно и свд показати да је слаб чим се буде ставно на пробу.“ (RIF, за 31 октобар 1862, стр. 54, 55.)

²⁸⁸ CEC, IV, стр. XVIII, бр. 118.

²⁸⁹ Већ 1699 г. приметио је *John Bellers*: „Неизвесност која влада у моди нужно повећава број сиромаша. Она доноси са собом две велике невоље: 1) зими радници живе у бедн услед незапослености, јер се ни детаљисти ни фабриканти тканина не усуђују предумати свој капитал да би запослили раднике док не настане пролеће и док не виде каква ће бити мода; 2) на пролеће број радника није довољан и фабриканти тканина морају да узму велики број шегрта да би аа три или шест месеци подмирили потребу краљевине. Тако земљорадња остаје без руку, поља без радне снаге, градови се пуне просјацима, а многи умиру од глади, јер се етиде просити.“ (Essays etc., стр. 9.)

²⁹⁰ CEC, V, стр. 171, бр. 31.

зграда и машина, повећањем броја једновремено запослених радника²⁹¹ и реакцијом, која сама од себе наступа, на систем трговине навелико.²⁹² Али капитал пристаје на овакав преврат, као што је то толико пута изјавно на уста својих претставника, „само под притиском општег парламентарног закона“,²⁹³ који принудним путем регулише радни дан.

9. Фабричко законодавство. (Одредбе о здрављу и васпитању.) Његово проширивање на све индустријске гране у Енглеској

Као што смо видели, фабричко законодавство, та прва свесна и планска реакција друштва на сирови вид његовог процеса производње, исто тако је нужан производ крупне индустрије каогод и памучна пређа, аутомат и електрични телеграф. Пре но што пређемо на његово генерализације у Енглеској, треба нам укратко поменути још неке одредбе енглеског фабричког закона, које се не односе на број часова радног дана.

Да и не говоримо о редакцији здравствених одредаба која капиталисти олакшава да их обилази, те су одредбе крајње мршаве и устварн се свде на прописе о кречењу зидова и још неке мере чистоће, проветравање и заштиту од опасне машинерије. У Трећој књизи вратићемо се на фантастичну борбу фабриканата против оне одредбе која им наређује један мали издатак ради заштите удова њихових „руку“. Овде се поново сјајно потврђује догма слободне трговине, да у друштву супротних интереса свако користи заједничком добру ндући за својим користољубљем. Један ће пример бити довољан. Познато је да се у Ирској од

²⁹¹ Тако се на пр. каже у исказима које су као сведоци дали извозници из Бредфорда: „Под тим околностима јасно је да нема потребе држати дечаке у стоварништима на раду дуже него од 8 изјутра до 7 или 7½ часова увече. То је само питање ванредног издатка и повећања броја радника. (Деца не би морала продуживати рад до касно у ноћ, кад неки послодавци не би били тако гладни профита; додатн још једну машинну стаје само 16 или 18 ф. ст.) Све тешкоће долазе од непогодног уређаја и оскудице у просторијама.“ (Исто, стр. 171, бр. 31, 36, 38.)

²⁹² Исто. Неки лондонски фабрикант, који уосталом сматра принудно регулисање радног дана као средство за заштиту радника од фабриканата, као и самних фабриканата од крупних трговаца, изјављује: „Неприлике у нашем послу долазе од извозника. Они на пр. шаљу робу једрилицом, а хоће да им роба буде на месту за једну одређену сезону и да стпају у деп разлику између возарине једрилицом и парним бродом, или пак од два пароброда бирају овај који раније полази, да би се на страном тржишту јавили пре страних конкурената.“

²⁹³ „Овоме би се могло помоћи“, каже неки фабрикант, „ако би се под притиском каквог општег парламентарног закона прошириле раднице.“ (Исто, стр. X, бр. 38.)

средине четрдесетих година знатно развила *индустрија лана*, а с њом и „*scutching mills*“ (фабрике за набијање и трљање лана). 1864 г. тих фабрика тамо било је око 1.800. Сваке јесени и зиме узимају се с пољског рада поглавито млада лица и жене, синови, кћери и жене малих закупника из околине, да ланом хране ваљке *scutching mills*-ова, све лица којима је машинерија скроз непозната. У историји машинерије нема примера за несрећне случајеве таквог обима и интензивности. Само у једној таквој фабрици у Килдинену (код Корка) било је од 1852 до 1856 г. 6 смртних случајева и 60 тешких осакаћења, а све је то могло бити избегнуто, само да су предузете најпростије мере које би стајале неколико шилинга. Др. В. Хвајт, фабрички „*certifying surgeon*“ (лекар одређен за издавање уверења) у Даунпатрику, изјављује у једном званичном извештају од 15 децембра 1865: „Несрећни случајеви у *scutching mills*-овима најстрашније су врсте. Много је случајева да је машина откинула четвртину тела од трупа. Смрт или будућност у бедној немоћи и патњи обичне су последице повреда. Множење фабрика у овој земљи наравно да ће умножити ове грозне резултате. Уверен сам да би се ваљаним државним надзором над *scutching mills*-овима избегле велике жртве у осакаћенима и мртвима.“²⁹⁴ Шта би могло боље окарактерисати капиталистички начин производње него чињеница, да му држава принудним законом мора натурити увођење најпростијих мера за чистоћу и здравље? „Фабрички закон од 1864 окречио је и очистио у лончарама преко 200 радионица, где се читавих 20 година или одувек сустезало од те операције (то је „апстиненција“ капитала!), и то места где је запослено 27.800 радника, који су досад, за време претераног дневног и ноћног рада, удисали кужну атмосферу, која је од једног сразмерно безопасног занимања учинила извор болести и смрти. Закон је веома много умножио средства за проветравање.“²⁹⁵

Ова грана фабричког закона показује јасно и то како капиталистички начин производње, преко извесне тачке, самим својим бићем искључује свако рационално побољшање. Више пута смо напоменули да енглески лекари у један глас изјављују да је 500 кубних стопа простора на једно лице једва довољно за непрекидан рад. Па добро! Кад фабрички закон посредним путем, свима својим принудним мерама, убрзава претварање мањих радионица у фабрике, а с тиме посредно задире у право својине ситних капиталиста, док крупнима обезбеђује монопол, онда би закон који би принудно одредио простор потребан за сваког радника у радионици, једним махом директно експроприсао хиљаде ситних капиталиста! Ова законска принуда директно би у корену за-

²⁹⁴ СЕС, V, стр. XV, бр. 72 и даље.

²⁹⁵ RIF, за 31 октобар 1865, стр. 127.

секла капиталистички начин производње, тј. самоплођавање капитала путем „слободне“ куповине и потрошње радне снаге, био тај капитал крупан или ситан. Дошавши пред ових 500 кубних стопа ваздуха, фабричком законодавству нестало је дах. Санитетске власти, индустријске анкетне комисије и фабрички инспектори понављају и понављају нужност 500 кубних стопа и немогућност да их натуре капиталу. На тај начин они устварно оглашују сушицу и друге плућне болести за један од животних услова капитала.²⁹⁶

Васпитне одредбе фабричког закона, ма да су јадне кад се уamu у целини, прописале су као *неопходан услов за рад основну наставу*.²⁹⁷ Њихов успех пружио је прве доказе за могућност спајања наставе и гимнастике²⁹⁸ с ручним радом, па дакле и ручног рада с наставом и гимнастиком. Преслушавајући учитеље као сведоке, фабрички су инспектори убрзо открили да фабричка деца, иако у школи проводе половину мање времена од редовних ученика, науче једнако као и они, а често и више. „Ствар је једноставна. Они који у школи пробаве само пола дана, стално су свежи и готово увек способни и вољни да приме наставу. Систем пола рада а пола школе значи да се дете на једном занимању одмара и крепи за друго па је зато много згоднији за дете него непрекидно трајање једног те истог, овог или оног посла. Дете које од наутра седи у школи, а особито кад је врућина, не може се такмичити с дететом које весело и бодро долази с рада.“²⁹⁹ Даље доказе налазимо у *Синијеровом* говору на

²⁹⁶ Искуством је утврђено да здрава просечна индивидуа потроши при једном удисају средње интензивности 25 кубних цола ваздуха, а да на минут долази 20 удисаја. Према томе би потрошња ваздуха једне индивидуе за 24 часа била отприлике 720.000 кубних цола или 416 кубних стопа. Али је познато да једном удахнути ваздух више не може послужити за исти процес ако се не прочисти у великој радионици природе. Према опитима Валентина и Брунера изгледа да здрав човек издахне за један час око 1.300 кубних цола угљеничне киселине; то значи да плућа за 24 часа избаце око 8 унча чврстог угљена. „Сваки би човек требао да има најмање 800 кубних стопа ваздуха.“ (*Huxley*.)

²⁹⁷ По енглеском фабричком закону, родитељи не могу слати децу испод 14 година у „контролисане“ фабрике, а да им у исто време не пружи и основну наставу. За испуњавање закона одговара фабрикант. „Фабричка настава обавезна је, и услов је за рад.“ (*RIF*, за 31 октобар 1863, стр. 111.)

²⁹⁸ О корисним последицама спајања гимнастике (а за дечаке и војничких вежбања) с принудном наставом фабричке деце и ђака из сиротињских домова, види говор *Н. В. Синијера* на VII годишњем конгресу „National Association for the Promotion of Social Science“ у *Report of Proceedings etc.* London 1863, стр. 63, 64, као и извештај фабричких инспектора за 31 октобар 1865, стр. 118, 119, 120, 126 и даље.

²⁹⁹ *RIF*, за 31 октобар 1865, стр. 118. Неки главни фабрикант свиле изјавно је пред члановима Children's Employment-комисије: „Ја сам потпуно уверен да је права тајна произвођења ваљаних радника нађена у спајњу рада с наставом још

социолошком конгресу у Единбургу од 1863. Између осталог он ту доказује и то да једнострани, непроизводни и продужени школски дан деце виших и средњих класа бескорисно повећава рад учитељу, „док овај не само бесплодно, већ и потпуно штетно упропашћује време, здравље и енергију деце“.³⁰⁰ Из фабричког система поинкла је, као што то можемо у појединостима пропатити код Роберта Овена, клица *васпитања будућности*, које ће за сву децу изнад извесне доби спајати *производни рад с наставом и гимнастиком*, и то не само као метод за повећавање друштвене производње, него и као једини метод за произвођење свестрано развијених људи.

Видели смо да крупна индустрија технички укида мануфактурну поделу рада и њено доживотно везивање читавог човека за једну делимичну операцију, а да у исто време капиталистички облик крупне индустрије још страховитије репродукује ону поделу рада: у правој фабрици претварајући радника у свестан прибор какве делимичне машине, а свугде иначе, било местимичном употребом машина и машинског рада,³⁰¹ било увођењем женског, дечијег и неквалификованог рада као

од детињства. Наравно да рад не сме бити ни одвише напоран ни одвратан или нездрав. Ја бих желео да и моја рођена деца имају, радни промене, поред школе и рада и игре.“ (СЕС, V, стр. 82, бр. 36.)

³⁰⁰ Синијер у *Report of Proceedings* седмог годишњег конгреса „National Association for the Promotion of Social Science“, стр. 66. Како крупна индустрија, доспевши на изванредан ступањ развјетка, револуционнише и главе револуцијом коју врши у начину материјалне и односима друштвене производње, јасно се види кад упоредно говор Н. В. Синијера од 1863 с његовом филипиком против фабричког закона од 1833, или ако упоредно гледниште поменутог конгреса са чињеницом да у неким пољопривредним областима Енглеске сиромашни родитељи не смеју школовати своју децу, јер им иначе прети *смрт од глади*. Тако на пр. саопштава г. Сиел да се у Сомерсетширу уобичајила пракса да се сиромашак који молни за парохијску помоћ натера да своју децу извади из школе. Твко и г. Волестон, свештеник у Релтхему, наводи случајеве кад је неким породицама била ускраћена свака помоћ „јер им деца иду у школу“!

³⁰¹ Тамо где занатлијске машинне, теране људском снагом, непосредно или посредно конкуришу са савршенјом машинеријом, која има за претпоставку механичку погонску снагу, збива се велики преображај у погледу радника који тера машинну. Спочетка је парна машина замењивала тога радника, сад он треба да замени парну машинну. Стога напон и утрошак његове снаге постају огромни, особито за неодрасле који су осуђени на ово мучење! Тако је комесар Лонц нашао у Ковентрију и околним да се дечац од 10—15 година употребљавају за окретање разбоја за пантљике, поред још млађе деце која су окретала разбоје мањих димензија. „То је ванредно тегобан посао. Дечак је пука замена парне снаге.“ (СЕС, V, 1866, стр. 114, бр. 6.) О убиственим последицама „овог робовског система“, како га назива званични извештај, види на истом месту и на наредним странама извештаја.

нове основице поделе рада. Противречност између мануфактурне поделе рада и битности крупне индустрије намеће се силом. Она се између осталог испољава у страховитој чињеници да се велики део деце, заполене у модерним фабрикама и мануфактурама, и која су од своје најнежније доби прикована за најједноставнија маневрисања, годинама експлоатише а да не науче никакав рад који би их оспособио да касније нађу посла бар у истој мануфактури или фабрици. Узмимо за пример штампарски посао. Некада је у енглеским штампаријама шегрт учио најпре лакше а затим све теже послове, што је одговарало систему старе мануфактуре и занатства. Да би постали свршени типографи, они су изучавали читав занат. Сам занат захтевао је да сви знају читати и писати. Штампарска машина све је то изменила. Она употребљава две врсте радника; једног одраслог, који надзире машину, и помоћне дечаке, већином од 11 до 17 година, којих се посао састоји искључиво у томе да у машину ставе чисти арак хартије и да га иштампаног извуку. Овај мучни посао они обављају, особито у Лондону, по 14, 15 и 16 часова дневно без прекида, неколико дана у недељи, а често раде 36 часова узастопце, с одмором од два часа за јело и спавање!³⁰² Велики део тих дечака не зна читати, и по правилу су сасвим задивљала, абиормална створења. „Да би се оспособили за свој посао, није им потребно никакво умно образовање; они имају мало прилике да се науче уметности, а још мање расуђивању; њихова најамнина, ма да донекле висока за дечаке, не расте сразмерио њиховим годинама, а велика већина нема изгледа да добије уносније и одговорније место надгледача машине, пошто на сваку машину долази само један надгледач, а дечака често по четири.“³⁰³ Чим сувише одрасту за свој детињски рад, дакле најкасније кад им је 17 година, отпуштају их из штампарије. Они постају регрути злочина. Неколики покушаји да им се иађе занимање на другом месту пропали су због њиховог иезнања, суровости, и телесне и духовне закржљалости.

Што важи за мануфактурну поделу рада у оквиру радионице, важи и за поделу рада у оквиру друштва. Докле год занат и мануфактура сачињавају општу подлогу друштвене производње, један нужан момент развртка биће подређивање произвођача једној јединој грани производње, черупање првобитне разиоликости његових радова.³⁰⁴ На оној по-

³⁰² Исто, стр. 3, бр. 24.

³⁰³ СЕС, V, 1866, стр. 7, бр. 60.

³⁰⁴ „Према статистичком извештају у неким деловима Горње Шкотске многоовчара и „cotters“-а (пољопривредних надничара) носили су, са својим женама и децом, обућу коју су сами правили од коже коју су сами штавили, одело које није додирнула ничија рука осим њихове, чији су материјал сами остригли са оваца или за који су сами гајили лан. При изради одела једва да им је био потребан какав купљен артикал, изузев шило, игла, напрстак и нешто мало гвоздених делова

длози свака посебна грана производње налази емпиричким путем технички облик који њој одговара, лагано га усавршава, а брзо скресталише чим достигне извештан ступањ зрелости. Промене, које се овде-онде појаве, бивају изазиване, осим новим материјалом за рад који се добија из трговине, постепеним мењањем оруђа за рад. Али кад се једном дође до облика који је искуство потврдило, он се окамени, као што нам доказује његово често пута хиљадугодишње прелажење из руку једног поколења у руке другог. Карактеристично је да су се до у 18 век нарочити занати звали *mysteries* (*mystères* [тајне]),³⁰⁵ у чији је мрак могао продрети само онај који је био емпирички и професионално упућен. Крупна индустрија здерала је вео који је од људи скривао њихов властити друштвени процес производње, који је различите, природно одељене гране производње чинио загонетнима једну другој, па чак и онеме који је био посвећен у своју грану. Њен принцип да се сваки процес као такав, и не водећи рачуна о људској руци, растави на своје саставне елементе, створио је потпуно модерну науку, технологију. Шарени, привидно неповезани и окамењени облици друштвеног процеса производње свде се на свесно планско примењивање природних наука, систематски специјализовано већ према намераваном корисном учинку. Технологија је такође открила и оно неколико великих основних облика кретања у којима се нужно врши свеколика активност људског тела, упркос свој разноликости употребљаваних оруђа, баш као што се механика ни највећом компликованости машинерије не даде обмањивати у погледу сталног понављања простих механичких снага. Модерна индустрија никад не посматра и не третира дати облик процеса производње као коначан. Зато је њена техничка основица револуционарна, док је код свих ранијих процеса производње била у суштини конзервативна.³⁰⁶ Машинеријом,

на разбоју. Боје су правиле саме жене од дрвећа, цбуња и корења, итд.“ (*Dugald Stewart* у *Works*, изд. *Hamilton*, св. VIII, стр. 327—28.)

³⁰⁵ У чувеној књизи *Etienne Boileau-a: Livre des métiers* прописује се између осталог да помоћник, кад се прима међу мајсторе, положи заклетву „да ће, сваки у свом занату, своју браћу братски љубити, свакога помагати и да драговољно неће издавати тајне заната“. Морао се заклицати чак и на то да, препоручујући своју робу, неће, у интересу целине, упозоравати купца на недостатке у израђевинама својих еснафија.

³⁰⁶ „Буржоазија не може да постоји, а да непрекидно не револуционире оруђа за производњу, дакле односе производње, па дакле и целокупне друштвене односе. А свима ранијим индустријским класама био је напротив први услов опстанка непромењено задржавање старог начина производње. Од свих ранијих одликује се буржоаска епоха непрекидним превратима у производњи, непрекидним рушењем свих друштвених односа, вечном несигурношћу и кретањем. Она раствара све чврсте зарђале односе са свима старинским претставама и схватањима која их прате, сви нови односи застаревају пре но што могу да очврсиу. Све што је старо

хемијским процесима и другим методима она стално револуционише техничку основицу производње, а с њом и функције радника и друштвене комбинације процеса рада. Тиме она стално револуционише и поделу рада у друштву и непрестано баца масе капитала и радника из једне граије производње у другу. Према томе, природа крупне индустрије повлачи за собом мешање рада, несталност функција, свестрану покретљивост радника. С друге стране она репродукује, у капиталистичком облику, стару поделу рада с њеним скочањеним специјалностима. Видели смо како ова апсолутна противречност уништава сваки мир, сталност, сигурност радникова живота, како му помоћу средства за рад непрекидно отима из руку средство за живот,³⁰⁷ и прети му да, учинивши сувишном његову делимичну функцију, учини сувишним и њега самог; како та противречност ствара огромну резервну армију, која се одржава у беди да би остала на располагању капиталистичкој тражњи; како се она истуђава у периодичним убијањима маса радничке класе, у безмерном траћењу радне снаге и у харању друштвене анархије, која од сваког економског напретка прави једну невољу. То је негативна страна. Али док се мењање рада сада спроводи само као надмоћни природни закон и са слепим разорним деловањем једног природног закона који свуда удара на запреке,³⁰⁸ сама крупна индустрија својим катастрофама чини да постаје питањем живота или смрти, да се мењање рада, а отуд и што је могуће већа многостраност радника, призна као општи закон друштвене производње и да се одиосн прилагоде његовом нормалном остваривању. Она чини да постаје питањем живота или смрти, да се ужас бедног, употребљивог радног становништва, које се држи у резерви за променљиве експлоатационе потребе капитала, замени апсо-

и устајало испарава, све што је свето скрнави се, и људи најзад бивају присиљени да на свој положај, на своје међусобне односе погледају трезвеним очима.“ (F. Engels und Karl Marx: *Manifest der Kommunistischen-Partei*. London 1848, стр. 5.) [Превод Моше Пнјаде: *Комунистички манифест*, Култура, Београд 1945, изд. латиницом стр. 32, изд. ћирилицом стр. 35.]

³⁰⁷ „Узмате мн живот,

Узимајући средства од којих живим.“

(Шекспир: *Млегачки трговац*)

³⁰⁸ Неки француски радник, вративши се из Сан Франциска, пише: „Никад не бих веровао да сам способен радити све занате којима сам се бавио у Калифорнији. Чврсто сам био убеђен да нисам ни за шта осим за штампарски посао... Али кад сам се већ нашао у средини тог света пустилова, који своје занате мењају лакше него кошуљу, ја сам богме радио као и остали. Пошто се рад у рудницама није показао довољно уносан, напустио сам га и вратио се у град где сам редом био: типограф, покривач кровова, ливац олова итд. Стекавши тако искуство да сам способен за све радове, осећам се мање мекушац, а више човек.“ (A. Corbon: *De l'enseignement professionnel*. 2 изд., стр. 50.)

лутном употребљивошћу човека за променљиве захтеве рада; да се делимична индивидуа, која је само носилац једне делимичне друштвене функције, замени свестрано развијеном индивидуом, за коју су различне друштвене функције начини делатности које она наизменично врши. Један од момената овог процеса револуционисања, момент који се природним путем развија на подлози крупне индустрије, јесу политехничке и пољопривредне школе; други су момент продужне занатске школе, у којима радничка деца добијају нешто наставе из технологије и практичног руковања различним оруђем за производњу. Док је фабричко законодавство, као први уступак који је капиталу с муком отет, спојило само основну наставу с фабричким радом, несумњиво је да ће неизбежно освајање политичке власти од стране радничке класе освојити и технолошкој настави, теоретској и практичној, место које јој припада у радничким школама. Исто тако је несумњиво да капиталистички облик производње, и економски односи радника који му одговарају, стоје у најпуннијој противречности с таквим револуционарним ферментима и њиховим циљем: укидањем старе поделе рада. Али, развијање противречности једног историјског облика производње једини је историјски пут за њихово решавање и преобличавање. „Ne sutor ultra crepidam!“ [„Обућару, држи се твојих ципела!“] Овај врхунац занатлијске мудрости постао је крајња лудост откако је часовничар Ват пронашао парну машину, берберин Аркрајт разбој за ткање с непрекинутом основом, а јувелирски радник Фултон пароброд.³⁰⁰

Уколико фабричко законодавство регулише рад у фабрикама, мануфактурама итд., то се испрва испољава само као мешање у експлоататорска права капитала. Напротив, свако регулисање тзв. *кућног рада*³¹⁰ показује се одмах као непосредно задирање у *patria potestas* (очинску власт), тј. модерно речено, у *родитељски ауторитет*, а то је корак од којег се нежни енглески парламент дуго лицемерно устручавао. Али, снага чињеница нагнала је да се најзад призна да крупна индустрија,

³⁰⁰ John Bellers, право чудо у историји политичке економије, схватио је већ крајем 17 века сасвим јасно нужност укидања садашњег васпитања и поделе рада, који на једном екстрему друштва стварају хипертрофију, а на другом атрофију, ма да у супротном правцу. Међу осталим он лепо каже: „Празно учење не вреди више него учити се на беспосличење... Телесни рад примарна је божја установа... За здравље тела рад је исто тако потребан као јело за његово одржање; патње које будемо уштедели нерадом наплатиће нам се у виду болести... Рад лије уље у светиљку живота, мишљење пали њен пламен... Детињски глупо занимање (овде он наслуђује Базедове и њихове модерне шепртљанске подражаваоце) оставља дечији дух у глупости.“ (John Bellers: *Proposals etc.*, стр. 12, 14, 18.)

³¹⁰ То се уосталом дешава већином и у мањим радницима, као што смо видели у мануфактурн чипака и плетења сламе, а подробније се може посматрати особито у металним мануфактурама у Шефилду, Бирмингему итд.

разарајући економску основицу старе породице, и породични рад који њој одговара, разара и саме старе породичне односе. *Право деце морало је бити проглашено. У завршном извештају Children's Employment-комисије од 1866 стоји: „Из исказа свих сведожа излази, на жалост, да деца оба пола ни од кога не треба толико заштите колико од њихових родитеља.“* Систем безмерне експлоатације дечијег рада уопште, а кућног рада посебно, одржава се тако „што родитељи врше над својим младим и нежним потомцима самовољно и опако насилје без узде и контроле... Родитељи не смеју имати апсолутну власт да од своје деце праве просте машине, како би из њих истеривали сваке недеље толико и толико најамина... Деца и омладина имају права на заштиту законодавства од злоупотребе родитељске власти, која ломн њихову телесну снагу, а њих морално и интелектуално срозава на нижа бића“.³¹¹ Међутим није злоупотреба родитељске власти створила непосредну и посредну експлоатацију незреле радне снаге од стране капитала, већ је, обрнуто, капиталистички начин експлоатације, укидајући економску подлогу родитељској власти, ову претворио у злоупотребу. Но ма како страховито и гнусно изгледало расуло старе породице у капиталистичком систему, ипак крупна индустрија, додељујући изван области куће, у друштвено организованим процесима производње, одлучну улогу женама, омладни и деци оба пола, ствара нову економску подлогу за виши облик породице и односа оба пола. Разуме се да је подједнако лудо сматрати хришћанско-германски облик породице апсолутним, као што би било лудо сматрати таквим и староримски облик, или старогрчки, или оријенталски, који уосталом чине један низ у историјском развоју. Исто тако, јасно је и то да се састављање комбинованог радног особља из индивидуа оба пола и најразличније доби, макар да се оно у свом самониклом, бруталном капиталистичком облику, где радник постоји за процес производње, а не процес производње за радника, нужно претставља врелом покварености и ропства, мора под одговарајућим односима напротив преокренути у извор хуманог развоја.³¹²

Као што смо видели, историјски развој крупне индустрије ствара нужност да се фабрички закон, који је био изузетан закон за преднице и ткачнице, те прве творевине машинског система, прошири на читаву друштвену производњу. Традиционални облик мануфактуре, заната и кућног рада, када у њиховој позадини стоји крупна индустрија, потпуно се револуционира; мануфактура се стално претвара у фабрику,

³¹¹ *СЕС*, V, стр. XXV, бр. 162 и II, стр. XXXVIII, бр. 285, 289, стр. XXXV, бр. 191.

³¹² „Фабрички рад могао би бити исто тако чист и одличан као и кућни рад, можда још у већем степену.“ (*RIF*, за 31 октобар 1865, стр. 127.)

занат стално у мануфактуру, док области заната и кућне индустрије не постану најзад, у релативно необично кратко време, јазбинама беде, где слободно бесне најлуђе грозоте капиталистичке експлоатације. Две су околности биле од одлучног значаја: прво, искуство, стално изнова стицано, да се капитал, ако се стави под контролу државе само на неким тачкама друштвеног опсега, утолико неумереније отштећује на осталим тачкама;³¹³ друго, дрека самих капиталиста да се *изједначе услови конкуренције, тј. границе експлоатације рада*.³¹⁴ Чујмо о овој ствари два крика из дна срца. Господа В. Куксли (фабриканти клинаца, ланаца итд. из Бристола) добровољно су спровели у свом предузећу све прописе фабричког закона. „Пошто у суседним предузећима и даље траје стари, неуређени систем, они су извргнути неправди да гледају како њихове младе раднике, после 6 часова увече, намамљују (enticed) у друга предузећа где продужују рад. Природно је да они кажу: „То је неправда према нама, а н губитак, јер се *исцрпљује снага младића, која потпуно нама припада*.“³¹⁵ Г. Ц. Симпсон. (фабрикант кеса и кутија од хартије у Лондону) изјављује члановима Children's Employment-комисије: „Он би потписао сваку петицију за увођење фабричког закона. У стању, које сада влада, он се увече, кад затвори радионице, *увек осећа неспокојан* („he always felt restless at night“) при помисли да други раде дуже и да ће му отети наруцбе испред носа.“³¹⁶ Резимирајући све, каже Children's Employment-комисија: „Било би неправично према крупним послодавцима да се њихове фабрике потчине прописима закона, док ситна предузећа у истој пословној грани не подлеже законском ограничењу радног дана. Осим неправичности што би услови конкуренције били неједнаки обзиром на радно време кад би мале радионице остале ван домањаја закона, имали би крупни фабриканти и ту штету што не би могли наћи довољно женске и младе радне снаге, јер би ова струјала у радионице које је закон поштедео. Напоследку, ово би било и потстрек за множење ситних радионица, које су готово без изузетка најнеповољније по здравље, удобност, васпитање и општи напредак народа.“³¹⁷

У свом завршном извештају Children's Employment-комисија предлаже да се преко 1,400.000 деце, младих лица и жена, од којих се отприлике половина експлоатише у ситним предузећима и кућном раду, под-

³¹³ Исто, стр. 27, 32.

³¹⁴ Безброј доказа за то у RIF.

³¹⁵ СЕС, V, стр. X, бр. 35.

³¹⁶ Исто, стр. IX, бр. 28.

³¹⁷ Исто, стр. XXV, бр. 165—167. О преимућству крупног предузећа над ситним упореди: СЕС, III, стр. 13, бр. 144; стр. 25, бр. 121; стр. 26, бр. 125; стр. 27, бр. 140 итд.

веду под фабрички закон.³¹⁸ „Ако би парламент“, каже комисија, „у целини усвојио наш предлог, онда је несумњиво да би овакво законодавство извршило најблаготворнији утицај не само на млада и нејака лица, на која се оно у првом реду односи, него и на још већу масу одраслих радника који непосредно (жене) или посредно (мушкарци) спадају у његов делокруг. Закон би њима наметнуо редовне и умерене часове рада; чувао би их и гомилао резерву физичке снаге, од које много зависи благостање и њихово, и читаве земље; заштитно би младо поколење од прекомерног напрезања у раној младости, које поткопава њихову конституцију и води прераној пропасти; напоследку, пружио би бар деци до 13 године прилику за основну наставу и тиме учинио крај невероватном незнању, верно приказаном у нашем извештају, незнању које оставља тако мучан утисак и које се не може гледати без дубоког осећања националног понижења.“³¹⁹ Торијевска влада објавила је у престоној беседи од 5 фебруара 1867 да је она предлоге^{319а} индустријске истражне комисије формулисала у законским предлозима. За ово је био потребан нов двадесетогодишњи *experientum in corpore vili*. Још 1840 г. била је образована једна парламентарна анкетна комисија за дечији рад. Према речима *Н. В. Сјнијера* њен извештај од 1842 г. открио је „најстраховитију слику грамзивости, себичности и свирепости капиталиста и родитеља и беде, деградације и уништавања деце и омладине, какве свет још није био видео... Човек би помислио да извештај описује ужасе каквог прохујалог доба. Али на жалост, извештај каже да ти ужаси и данас трају, и то тако интензивно као никад раније. У једној

³¹⁸ Индустрије које треба подврћи под закон јесу: чипкарство, чарапарство, плетење сламе, одевна индустрија с њеним многим врстама, прављење вештачког цвећа, ципела, шешира и рукавица, израда одела; све металске фабрике од високних пећи до фабрика игала итд.; фабрике хартије, стакла, дувана, предмета од каучука, израда ити (за ткање), ручно ткање ћилимова, мануфактуре кишобрана и сунцобрана, израда вретена и калемова, штампарије, књиговезнице, трговине писаћег прибора („stationary“, где спада нарада кутија од хартије, карата, бојење папира итд.), ужарија, израда накита од црног ћилибара, циглане, ручне мануфактуре свиле, соventry-ткање, соларе, воскаре, цементна индустрија, рафинерије шећера, пекарнице двопека, различне прераде дрвета и разни други послови.

³¹⁹ СЕС, V, стр. XXV, бр. 169.

^{319а} Factory Acts Extension Act [Закон о проширењу фабричких закона] прошао је у парламенту 12 августа 1867. Он регулише све ливнице, ковачнице и мануфактуре метала, укључив и фабрике машинна, затим мануфактуре стакла, хартије, гутаперке, каучука и дувана, штампарије, књиговезнице и напоследку све радионице где је запослено више од 50 лица. — Hours of Labour Regulation Act [Закон о регулисању радног времена], који је у парламенту прошао 17 августа 1867, односи се на мање радионице и тзв. кућни рад.

На ове законе, на нови Mining Act [Рударски закон] од 1872 итд. вратићу се у Другој књизи.

брошурн коју је објавио пре две године, Хардвик је изјавно да су злоупотребе које су жигосане 1842 г. и дананас (1863) у пуном јеку... Пуних 20 година није се обазрало на тај извештај и за то се време допустило да она деца, која су одрасла без ноле појма о ономе што ми зовемо морал, нити о школском образовању, религији или природној породичној љубави, — да та деца постану родитељи садашњег поколења.³²⁰

Међутим, друштвени положај се био изменио. Парламент се не усуђиваше да одбине захтеве комисије од 1863 као што је учинио 1842. Зато су већ 1864, када је комисија била објавила тек један део својих извештаја, стављене под законе који су важни за текстилну индустрију још и индустрија земљане робе (укључиво са лончарством), израда тапета, шиница, патрона и капсли, и шиншање кадифе. У престоној беседи од 5 фебруара 1867 навестила је тадашња торијевска влада нове законске предлоге, спремљене на темељу закључних предлога комисије која је до 1866 завршила рад.

Factory Acts Extension Act [Закон о проширењу фабричких закона] добио је краљеву потврду 15 августа 1867, а 21 августа *Workshops' Regulation Act* [Закон о радном времену жена и деце у радницама]; први се односи на крупна, други на ситна предузећа.

Factory Acts Extension Act регулише високе пећн, фабрике железа и бакра, ливнице, фабрике машинна, раднице метала, фабрике гутаперке, хартије, стакла, дувана; затим штампарије и књиговезнице и уопште све индустријске радионице где истовремено ради 50 или више лица кроз најмање 100 дана у години.

Да би читалац себи створио претставу о ширини подручја које тај закон обухвата, ево неколико његових дефиниција:

„*Занат* значи (у том закону): макар који ручни рад вршен професионално, или радн зараде, при израђивању, мењању, украшавању, поправци или спремању за продају макар каквог арткла или каквог његовог дела.

„*Радионица* значи: ма каква соба или место, наткривено или под ведрим небом, у којој радн „занат“ неко дете, млад радник или жена и где онај који запошљава такво дете, младог радника или жену, има право приступа и надзора.

„*Запослен* значи: радити у неком „занату“, било за награду или не, под мајстором или под једним родитељем како су доле дефинисани.

„*Родитељи* значи: отац, мати, старалац или друго које лице које води бригу и надзор над неким дететом или младим радником.“

Члан 7, који прописује казне за запошљавање деце, младих радника и жена против прописа овог закона, установљава новчане казне не

³²⁰ Senior: *Social Science Congress*, стр. 55, 56 [57 и д.].

само за власника радионице, био он родитељ или не, него и за „родитеље или друга лица која имају под својим окриљем дете, младог радника или жену, или која вуку непосредну корист из њихова рада.“

Factory Acts Extension Act, који се тиче крупних предузећа, назадак је у поређењу с фабричким законом, јер садржи мноштво мизерних одредаба о изузецима и подлих компромиса с капиталистима.

Workshops' Regulation Act, кукаван у својим појединостима, остао је мртво слово у руци општинских и месних власти које су се имале старати о његовом извршењу. Када им је парламент 1871 г. одузео ту власт и пренео је на фабричке инспекторе, надзорни делокруг ових повећао се једним махом за више од 100.000 радница (само циглана 300); ипак је с пуно брижљивости наименовао само 8 инспекторских помоћника, ма да је број инспектора и дотле био сасвим недовољан.²²¹

Што пада у очи на енглеском законодавству од 1867 јесте, дакле, с једне стране нужност, наметнута парламенту владајуће класе, да у начелу усвоји овакве ванредне и широке мере против злоупотреба капиталистичке експлоатације, а с друге стране половичност, одвратност и mala fides [злонамерност] с којима је он те мере после стварно оживотворно.

Анкетна комисија од 1862 г. предложи да се поново регулише и *рударска индустрија*, индустрија која се од свих других разликује по томе што у њој интереси земљопоседника и индустријских капиталиста иду руку под руку. Супротност ових двају интереса била је повољна по фабричко законодавство; отсуство супротности довољно је да објасни одуговлачење и шикане с рударским законодавством.

Анкетна комисија од 1840 открила је тако језовите и одвратне ствари и изазвала такав европски скандал, да је парламент био приморан да спасава своју савест помоћу „Mining Act“ [Рударског закона] од 1842, у коме се ограничио на то да за жене и децу испод 10 година забрани рад испод земље.

Затим је 1860 г. дошао „Mines“ Inspection Act“ [Закон о рударској инспекцији] по коме нарочито именовани чиновници врше надзор над рудницима; деца између 10 и 12 година не смеју се запослити, осим ако имају школску сведоцбу или похађају школу изван број часова. Овај је закон остао мртво слово на хартији, јер је број именованих инспектора

²²¹ Особље фабричке инспекције састојало се из 2 инспектора, 2 помоћника инспектора и 41 подинспектора. 1871 год. именовано је 8 нових подинспектора. Укупни трошкови на спровођење фабричких закона у Енглеској, Шкотској и Ирској износили су 1871/72 само 25.347 ф. ст., рачунајући у ову суму и судске трошкове на парнице ради прекршаја закона.

био поспрдно мален, јер су њихова права била скучена, а и због других узрока који ће се у даљем излагању изближе показати.

Једна од најновијих Плавих књига о рудницима јесте *Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23 July 1866*. То је дело једног одбора чланова Доњег дома, који је био овлашћен да позива и саслушава сведоке; дебела књига у фолио-формату, у којој сâм „Report“ хвата само 5 редака који гласе: да одбор не зна шта да каже и да се још многи сведоци морају саслушати! Све остало су саслушања сведока.

Начин ових саслушања потсећа на унакрсно саслушавање пред енглеским судовима, кад адвокат безобразним и збуњујућим унакрсним питањима настоји да смете сведока и да му изврне речн у устима. Ту улогу адвоката играју овде сами парламентарни истражници, међу њима и власници и експлоататори рудника; сведоци су рударски радници, већином у угљенокопима. Читава ова комедија и одвише је карактеристична по дух капитала, а да овде не бисмо дали неколико извадака. Ради боље прегледности дајем резултате истраге итд. у рубрикама. Напомињем да су у енглеској Плавој књизи питања и обавезни одговори нумерисани и да су сведоци, чије исказе наводимо, радници у угљенокопима.

1. *Запошљавање у рудницима деце од 10 година навише*. Рад заједно са долажењем и враћањем из рудника траје по правилу 14—15 часова, изузетно и дуже, од 3, 4 и 5 часова изјутра до 4 и 5 увече. (Бр. 6, 452, 83.) Одрасли радници раде у две смене, по 8 часова, али ради уштеде трошкова нема таквих смена за децу. (Бр. 80, 203, 204.) Млађи дечаки поглавито су запослени на отварању и затварању промајница у разним одељењима рудника, старији на тешком раду, преносу угља итд. (Бр. 12, 739, 1747.) Дуго радно време под земљом траје за дечаке до њихове 18 или 22 године, кад прелазе на прави рударски рад. (Бр. 161.) *Деца и млада лица издиру данас горе него ма у ком ранијем периоду*. (Бр. 1663—1667.) Рударски радници готово једнодушно захтевају да парламент законом забрани рад у руднику деци испод 14 година. А на то пита *Hussey Vivian* (и сам експлоататор рудника): „Не зависи ли овај захтев од већег или мањег сиромаштва родитеља?“ — А г. Вгисе: „Зар не би било окрутно лишити породицу овог врела прихода, ако је отац умро или је осакаћен итд.? А ипак мора бити неког општег правила. Хоћете ли да се подземни рад забрани за децу испод 14 годна у свима случајевима?“ *Одговор*: „У свима случајевима.“ (Бр. 107—110.) *Vivian*: „Кад би се рад пре 14 година забранно у рудницима, не би ли родитељи слали децу у фабрике итд.? — По правилу не.“ (Бр. 174.) *Радник*: „Отварање и затварање промајница изгледа лако. Тај посао је врло мучан. Да и не

говоримо о сталној промаји, дечак је међу промајницама баш као апсеник у мрачној хелији.“ *Буржуј Vivian*: „Не би ли дечко могао читати, ако би имао свећу, док чува промајнице? — Прво, морао би сам купити свеће. Али осим тога, не би му то ни дозволили. Он је ту да пази на свој посао, он има да извршује своју дужност. Никад нисам видео да који дечак чита у окну.“ (Бр. 141—160.)

2. *Васпитање*. Рударски радници захтевају закон о *обавезној настави* за децу, као у фабрикама. Они изјављују да пропис закона од 1860 г., по коме се за запошљавање дечака од 10 до 12 година тражи школска сведожба, нема никаква деловања. „Савесно“ саслушавање капиталистичког истражног судије постаје овде доиста смешно. (Бр. 115.) „Је ли закон више потребан против послодаваца или против родитеља? — И против једних и против других.“ (Бр. 116.) „Да ли више против једних неголи против других? — Како да одговорим на то?“ (Бр. 137.) „Показује ли се у послодаваца икаква жеља да часове рада прилагоде школској настави? — Никада.“ (Бр. 211.) „Да ли рударски радници доцније употребљују своје васпитање? — Они се обично још више похваре; стичу лоше навике; одају се пићу, коцки и томе слично док сасвим не пропадну.“ (Бр. 109.) „Зашто се деца не би слала у вечерње школе? — У већини угљарских срезова њих нема. Где их има, нека деца иду, али су она од дугог претераног рада толико исцрпена, да им се очи склапају од умора.“ „Дакле“, закључује буржуј, „ви сте против њиховог васпитавања? — Никако, али итд.“ (Бр. 443.) „Зар закон од 1860 г. не приморава власнике рудника итд. да траже школске сведоџбе кад узимају на рад децу између 10 и 12 година? — Закон их доиста обавезује, али послодавци то не чине.“ (Бр. 444.) „Ви мислите да се та законска одредба не спроводи свугде? — Она се *никако* не спроводи.“ (Бр. 717.) „Да ли се рудари много интересују за ово питање (васпитање)? — Велика већина.“ (Бр. 718.) „Да ли се они усрдно брину за спровођење закона? — Велика већина.“ (Бр. 720.) „Зашто се онда не боре за његово спровођење? — Многи би се радник одупро да да дете на рад без школске сведоџбе, али би га то учинило *обележеним човеком* (a marked man).“ (Бр. 721.) „Ко би га обележио? — Његов послодавац.“ (Бр. 722.) „Ваљда тек не држите да би послодавци прогонили некога зато што се покоравао закону? — Држим да би то радили.“ (Бр. 723.) „Зашто радници не одбију употребу такве деце? — Није њима остављено да врше избор.“ (Бр. 1634.) „Ви тражите интервенцију парламента? — Ако се хоће да се за васпитање деце рударских радника уради ишта поштено, онда то мора урадити парламент *принудним законом*.“ (Бр. 1636.) „Треба ли то да важи за децу свих радника Велике Британије или само за рударску? — Ја сам овде да говорим у име рударских радника.“ (Бр. 1638.) „Зашто

да се рударска деца разликују од друге? — Зато што су она изузетак од правила.“ (Бр. 1639.) „У ком погледу? — У физичком.“ (Бр. 1640.) „Зашто би васпитање за њих имало веће вредности него за дечаке других класа? — Не кажем да би оно за њих имало веће вредности, али због њиховог претераног рада она имају мање изгледа да се образују у дневним и недељним школама.“ (Бр. 1644.) „Је л'те да је немогуће да се о тим питањима расправља апсолутно?“ (Бр. 1646.) „Има ли доста школа у овим срезовима? — Нема.“ (Бр. 1647.) „Ако би држава захтевала да се свако дете шаље у школу, где би се нашле школе за сву децу? — Држим да би се школе већ уредиле чим би околности на то присиле. Велика већина рударских радника, не само деце већ и одраслих, не зна читати ни писати.“ (Бр. 705, 726.)

3. Рад жена. Од 1842 г. раднице се, истина, не употребљавају на раду под земљом, али се много употребљавају на раду над земљом, за товарише угља итд., вучење чаброва до канала и вагона, сортирање угља итд. Употреба жена јако се увећала последње 3 до 4 године. (Бр. 1727.) То су већном жене, кћери и удовице рудара, од 12 до 50 и 60 године. (Бр. 645, 1779.) (Бр. 648.) „Шта мисле рудари о запошљавању женскиња у рудницима? — Они га сви осуђују.“ (Бр. 649.) „Зашто? — Јер сматрају да је то понижаваче за женски пол... Оне носе неку врсту мушког одела. У много случајева то уништава свако осећање стида. Неке жене пуше. Рад је прљав каогод и у руднику. Међу њима је много жена с децом, које не могу испуњавати своје материнске дужности.“ (Бр. 651 и даље.) (Бр. 709.) „Могу ли удовице на ком другом месту наћи овакво уносно занимање (8—10 шил. недељно)? — О томе не умем ништа рећи.“ (Бр. 710.) „Па ипак сте (камено срце!) вољни да им ускратите ово издржавање? — Свакако!“ (Бр. 1715.) „Одакле то расположење? — Опште је мишљење да тај рад понижава жене, а ми рудари и одвине поштујемо лепи под да бисмо га могли гледати осуђеног на рад у угљенокопима... Рад је већном врло тежак. Многе од тих девојака днжу по 10 тона дневно.“ (Бр. 1732.) „Држите ли да су раднице запослене у рудницима неморалније од фабричких радница? — Процент рђавих већи је него међу фабричким радницама.“ (Бр. 1733.) „Али ви нисте задовољни ни са стањем моралности у фабрикама? — Нисам.“ (Бр. 1734.) „Хоћете ли да се женски рад забрани и у фабрикама? — Не, то нећу.“ (Бр. 1735.) „Зашто не? — Он је за женски пол пристојнији и zgodнији.“ (Бр. 1736.) „Па ипак држите да он уди њихову моралу? — Не, ни издалека колико рад у руднику. Уосталом, говорим не само из моралних, него и из физичких и друштвених разлога. Девојке су бедно деградирани у друштвеном погледу. Кад ових 400 до 500 девојака постану рударске жене, мушкарци дубоко пате због те деградације и то их

од куће тера у крчму.“ (Бр. 1737.) „Али зар то исто не вреди и за жене које раде у железарама? — Не могу говорити за друге пословне грине.“ (Бр. 1740.) „Али каква је разлика између жена које раде у железарама и оних што раде у рудницима? — Нисам се бавио тим питањем.“ (Бр. 1741.) „Можете ли открити какву разлику између једне и друге категорије? — Никад се нисам о томе распитивао, али идући од куће до куће видео сам како је жалосно стање у нашем срезу.“ (Бр. 1750.) „Би ли врло радо укинули женски рад где је год понижавајући? — Да!... најбоља осећања Еиглез добија од своје матере.“ (Бр. 1751.) „Али то важи и за рад жена у пољопривреди? — Он траје само два годишња доба; у руднику оне раде четирн. Покаткад раде дан и ноћ мокре до коже, њихов телесин састав слабн, њихово се здравље руши.“ (Бр. 1753.) „Ви то питање (наиме женског рада) уопште нисте проучавали? — Ја сам гледао око себе и могу рећи толико, да нисам ишао ничега што би се дало упоредити с деловањем запослења женскиња у угљеиокопима. То је рад за мушкарце, и то за снажне мушкарце.“ „Боља класа рудара, која настојава да се подигне и облагороди, не иналази потпору код својих жена, већ пропада због њих.“ Напоследку, после још миогих унакрсних питања, показало се откуда буржујево „сажаљење“ према удовицама, сиромашним породицама итд.: „Власници угљеиокопа поставили су извесну господу за надзорнике, да би се додворили својим господарима, они воде политику да на свему уштеде што је могуће више. Они узимају на рад девојке, јер девојке примају 1 шилинг до шилинг и по дневио за рад на коме би мушкарац морао добијати 2 и по шлинга.“ (Бр. 1816.)

4. *Пороте за преглед мртваца.* (Бр. 360.) „С обзиром на истраге прегледача мртваца у вашим срезовима, да ли су радници задовољни судским поступком у случајевима несрећа? — Не, нису.“ (Бр. 861.) „Зашто нису? — Нису нарочито због тога, што се за поротнике узимају људи који о рудницима не знају апсолутно ништа. Радници се никад не узимају у пороту, они бивају само сведоци. Углавиом се узимају околни трговчићи, који су под утицајем власника рудника, својих муштернја, и који не разумеју чак ни техничке изразе сведока. Тражимо да један део поротника буду рудари. Просечно, пресуда је у противречности с исказима сведока.“ (Бр. 378.) „Држите ли да поротници треба да буду непристрасни? — Да.“ (Бр. 379.) „Би ли радници то били? — Не видим зашто они не би били непристрасни. Они ствар сигурно боље познају.“ (Бр. 380.) „Али зар они не би били наклони доносити неправедно тешке осуде у интересу радника? — Не, не верујем.“

5. *Лажна мера, лажна тежина итд.* — Радници траже исплату на седам дана уместо на четрнаест, меру према тежини место према кубној запремини чаброва, заштиту против лажних тегова итд. (Бр. 1071.)

„Ако се чаброви на превару повећају, радник ваљда може да напусти рудник после четрнаестодневног отказа? — Али ако оде на друго место, налази исто.“ (Бр. 1072.) „Али он може да напусти место где се врши неправда? — Она влада свугде.“ (Бр. 1073.) „Али радник може свако своје место да напусти четрнаест дана по отказу? — Да.“ Пређимо преко овога.

6. Рударска инспекција. Несреће услед експлозивних гасова нису једина невоља од које радници пате. (Бр. 234 и даље.) „Исто толико морамо се пожалити на рђаво проветравање угљенокопа; тамо људи једва могу дисати; то их онеспособљава за било какав посао. Тако је на пр. баш сада, у оном делу рудника где ја радим, кужни ваздух свало многе људе у постељу на више недеља. Главни ходници већином су довољно зрачни, али баш она места, где ми радимо, нису. Ако се неко због вентилације пожали инспектору, бива *отпуштен* и постаје „обележен“ човек, који нигде не може да нађе посла. „Mines' Inspection Act“ [Закон о рударској инспекцији] од 1860 само је комад хартије. Инспектора има мало. За 7 година инспектор обиђе рудник можда свега једанпут, и то формално. Наш инспектор је сасвим неспособан човек, коме је преко 70 година, и он треба да надзире више од 130 угљенокопа. Поред већег броја инспектора, потребни су нам и подинспектори.“ (Бр. 280.) „Треба ли сад да влада држи читаву армију инспектора који би сами учинили све што захтевате, не обавештавајући се код радника? — То је немогуће, али требало би да чешће долазе да се обавесте у самим рудницима.“ (Бр. 285.) „Зар не мислите да би то имало за последњу да се одговорност (!) за проветравање итд. свали са власника рудника на владине чиновнике? — Никако; њихов би посао морао бити у томе да прибаве поштовање већ постојећим законима.“ (Бр. 294.) „Кад говорите о подинспекторима, мислите ли на људе с мањом платом и нижег ранга него што су садашњи инспектори? — Не желим да буду *нижи*, ако можете добити боље.“ (Бр. 295.) „Желите ли више инспектора или нижу класу људи него што су инспектори? — Нама су потребни људи који ће се мувати по рудницима не страхујући за своју рођену кожу.“ (Бр. 296.) „Кад би вам се испунила жеља у погледу инспектора *ниже врсте*, зар не би недостатак умешности био опасност итд.? — Не, ствар је владе да иамести људе какви су подесни.“ Овакав начин испитивања најзад је и самом претседнику комисије дозлогрдио. „Ви желите“, упаде он у реч, „практичне људе који би сами обилазили руднике и извештавали инспектора, који би онда могао да примени своју *вишу науку*.“ (Бр. 531.) „Не би ли проветравање свих тих старих рудника захтевало много трошкова? — Да, трошкови би морали порасти, али људи би били заштићени.“ (Бр. 581.) Неки угљенокопач протестује против члана 17 закона

од 1860 г. „Сада, кад неки инспектор пронађе да се у неком делу рудника не може радити, мора о томе обавестити власника рудника и министра унутрашњих дела. После тога власник рудника има 20 дана за размишљање; после тога рока може одбити сваку поправку. Али ако пристане, мора писати министру унутрашњих дела и предложити му 5 рударских инжењера, између којих министар бира судије. Тврдимо да у овом случају стварно власник рудника именује властите судије.“ (Бр. 586.) *Буржуј који врши саслушање, и сам власник рудника:* „То је чисто спекулативан приговор.“ (Бр. 588.) „Ви дакле имате јако неповољно мишљење о поштењу рударских инжењера? — Ја велим само то да такав поступак није ни прав ни правичан.“ (Бр. 589.) „Зар рударски инжењери немају у неку руку званичан карактер, који њихове одлуке диже изнад пристрасности које се ви бојите? — Одбијам да одговарам на питања о личном карактеру тих људи. Уверен сам да су они у многим случајевима пристрасни и да им ту моћ треба одузети, јер су у питању животи људи.“ Исти буржуј био је дрзак да пита: „Не држите ли да и власник рудника има штете кад се догоде експлозије?“ — Напоследку (Бр. 1042): „Зар се ви радници не можете сами постарати за своје интересе, а да не призивате владу у помоћ? — Не можемо.“ — Године 1865 било је у Великој Британији 3.217 угљенокопа и — 12 инспектора. Неки власник рудника из Јоркшира (у „Тајмсу“ од 26 јануара 1867) сам је израчунао да би ти инспектори, ако оставимо по страни њихове чисто бирократске послове који им односе све време, могли да прегледају сваки рудник само једанпут у 10 година. Није чудо што су последњих година (особито 1866 и 1867) несреће све бројније и све веће (понекад са по 200 до 300 радничких жртава). То су красоте „слободне“ капиталистичке производње!

У сваком случају, закон од 1872, ма колико био недовољан, први је који регулише број радних часова деце запослене у рудницима, а у извесној мери чини експлоататоре и власнике рудника одговорним за такозване несрећне случајеве.

Једна краљевска комисија, образована 1867 ради анкете о запослености деце, омладине и жена у пољопривреди, објавила је неколико врло важних извештаја. Учињено је више покушаја да се начела фабричког законодавства, ма и у измењеном облику, примене и на пољопривреду, али су досад остали без успеха. Оно на шта овде морамо упозорити јесте постојање несавладљиве тежње за општом применом тих принципа.

Док је опште примењивање фабричког законодавства постало неизбежно као средство за физичку и духовну заштиту радничке класе, оно с друге стране, као што смо већ напоменули, уопштава и убрзава претварање растрканих процеса рада сићушног размера у комбиноване

процесе рада на вишем друштвеном степену, дакле концентрисавање капитала у апсолутизам фабричког режима. Оно разара све старинске и прелазне облике иза којих се владавина капитала још понекад сакрива, и замењује их непосредном, неприкривеном владавином. Тиме оно чини да непосредна борба против те владавине постане општа. Док у појединачним радионицама то законодавство натерује на једнообразност, правилност, ред и економију, оно услед огромног потстрека који техника добија ограничавањем и правилношћу радног дана, повећава анархију и катастрофе капиталистичке производње уопште, повећава интензивност рада и конкуренцију машине с радником. Уништавајући област ситне производње и кућног рада, оно уништава последња прибежишта „прекобројних“, а тиме и досадашњи веитил сигурности читавог друштвеног механизма. Оно доводи до зрења материјалне услове и друштвене комбинације процеса производње, а с њима и противречности и супротности капиталистичког облика тога процеса; оно дакле истовремено припрема стварање новог и моменте који ће преврнути старо друштво.³²²

³²² Роберт Овен, отац задружних фабрика и дућана, али који, као што смо раније већ напоменули, није делио илузије својих подражавалаца о замапају ових усамљених елемената преображаја, није само у својим стварним покушајима полазио од фабричког система, већ га је и теоријски објаснио као полазну тачку социјалне револуције. Г. Висеринг, професор политичке економије на лајденском универзитету, изгледа да има сличну слутњу, кад у својој књизи *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde*, 1860—1862, где се површности вулгарне економије излажу у одговарајућим плиткоћама, ватрено заступа званичку производњу против крупне индустрије. — (Уз четврто издање: „Нови правнички хаос“ (види стр. 235) који је енглеско законодавство створило међусобно противречним фабричким законима, законом о проширењу фабричког закона и законом о радницима (Factory Acts, Factory Acts Extension Act и Workshops' Act) постаде најзад неподносљив, те је у Factory and Workshop Act од 1878 дошло до кодификације читавог фабричког законодавства. Разуме се да ми овде не можемо дати исцрпну крџку тог индустријског законика Енглеске, који је сад на снази. Стога ћемо се ограничити на следеће: Закон обухвата 1) текстилне фабрике. Углавном овде остаје све по старом: допуштено радно време за децу преко 10 година јесте 5½ часова дневно, или 6 часова до суботе, а у суботу ништа; за млада лица и жене 10 часова кроз пет дана, суботом највише 6½ часова. — 2) Нетекстилне фабрике. Овде су прописи много ближи онима из бр. 1 него раније, али још има изузетака повољних по капиталисте, а који се у неким случајевима могу још и проширити посебном дозволом министра унутрашњих дела. — 3) Workshops (раднице) су у овом законнику дефинисани отприлике као и раније; уколико су у њима запослена деца, млади радници и жене, раднице су отприлике изједначене с нетекстилним фабрикама, али опет с неким олакшањима у појединостима. — 4) Workshops у којима нису запослена деца ни млади радници, већ лица оба пола преко 18 година; за ове категорије важе још и друге олакшање. — 5) Domestic workshops (домаће раднице) где су запослени само чланови породице у породичном стану; овде су прописи још ела-

10. Крупна индустрија и пољопривреда

Револуцију, коју крупна индустрија изазива у земљорадњи и у друштвеним односима агената њене производње, моћи ћемо изложити тек доцније. Овде је довољно дотаћи се овлаш неких антиципираних резултата. Док употреба машинерије у земљорадњи већим делом не наноси оне физичке штете које причињава фабричком раднику,²²² дотле она ту још интензивније и без икакве протутеже делује на „прекобројност“ радника, као што ћемо после видети и у појединостима. У грофовијама Кембриџ и Софолк, на пр., површина обрађене земље веома се повећала за последњих 20 година, док је сеоско становништво у истом периоду опало не само *релативно* већ и *апсолутно*. У Сједињеним Државама Северне Америке пољопривредне машине замењивале су раднике у први мах само *виртуелно*, тј. оне су омогућивале произвођачима да обрађују веће површине, али нису најуривале стварно запослене раднике. У Енглеској и Велсу износио је 1861 г. број лица запослених у фабрикацији *земљорадничких машина* 1.034, док је број *пољопривредних радника* запослених на парним машинама и на машинама радилицама износио 1.205.

Деловање крупне индустрије у области пољопривреде утолико је најреволуционарније што она руши стуб старог друштва, „сељака“, стављајући на његово место *најамног радника*. Тако се потребе за друштвеним превратом и супротности на селу изједначају с онима у граду. Наместо најтрадиционалнијег, најнерационалнијег, најнецелисходнијег начина рада, долази свесна технолошка примена науке. Раскидање првобитне породичне везе између пољопривреде и индустрије, која је спајала детињске, неразвијене облике обеју, довршава се под капитали-

стичнији, а осим тога инспектор је у својим правима тако ограничен, да без нарочите дозволе министра или суда сме улазити само у просторије које не служе истовремено и за становање; напоследку, плетење сламе, израда чипака и рукавица безусловно су ослобођени надзора. Крај свих недостатака овај је закон, поред швајцарског савезног фабричког закона од 23 марта 1877, најбољи закон о том предмету. Упоредивање енглеског и швајцарског закона јесте од нарочитог интереса, јер се њиме испољавају како предности тако и недостаци обадва законодавна метода — „историјског“ енглеског метода, који поступа од случаја до случаја, и континенталног метода, који више генерализује и који је изграђен на традицијама Француске револуције. На жалост, уколико се тиче његове примене на *workshops*, енглески законик је већим делом остао мртво слово — због недовољног броја надзорног особља. — Ф. Е.)

²²² Истиспан приказ машина које се примењују у енглеској земљорадњи налази се у књизи Dr. W. Нвтт-а: *Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands*. 2 изд. 1856. У својој скици о развоју енглеске пољопривреде г. Хам некритички иде стопама г. Леонсв де Лаверња. (Уз четврто издање. — Сад је ово наравно застарело. — Ф. Е.)

стичким начинном производње. Али он уједно ствара и материјалне претпоставке за нову, вишу синтезу, за уједињење пољопривреде и индустрије на основици њиховних облика који су се израдили у супротности. Са све већом претежношћу градског становништва, које се гомила у великим центрима, капиталничка производња гомила с једне стране историјску покретачку снагу друштва, а с друге стране омета размену материје између човека и земље, тј. враћање земљишту оних његових саставних делова које је човек потрошио у облику хране и одећа, омета дакле вечити природни услов трајне плодности земљишта. Тиме она уједно разарава телесно здравље градских радника и духовни живот сеоских радника.³²⁴ Али разаравајући оне услове размене матерње, који су настали самоникло, она присиљава да се та размена систематски успостави као закон који регулише друштвену производњу, у облику који одговара пуном развтку човековом. И у пољопривреди, и у индустрији, капиталистички преображај процеса производње испољава се уједно као мартирологија (историја мученштва) произвођача; средство за рад као средство за подјармљивање и као средство за експлоатисање и осиромашавање радника; друштвено комбиновање процеса рада као организовано потчињавање његове личне живахности, слободе и самосталности. Растуреност сеоских радника по великим површинама слама њихову отпорну снагу, док концентрација појачава отпорну снагу градских радника. Као и у градској индустрији, тако се и у модерној пољопривредној повећање производне снаге и јаче реализовање рада откупљује опустошавањем и исцрпљивањем саме радне снаге. А сваки напредак капиталистичке пољопривреде није само напредак у вештини пљачкања радника, него у исто време и у вештини пљачкања земље; сваки напредак у повећавању њене плодности за неко dato време уједно је и напредак у упропашћивању трајног извора те плодности. Што је више крупна индустрија полазна тачка развтка неке земље, као на пр. у Сједињеним Америчким Државама, то је овај процес разаравања бржи.³²⁵ Ка-

³²⁴ „Ви делите народ на два непријатељска табора, на глупе сељаке и на исцеђене богаље. Благн боже! Нација, коју су поцепали супротни нитереси пољопривреде и трговине, назива саму себе здравом, шта више она се претставља као просвећена и цивилизована не само упркос тој страховитој неприродној подели него управо због ње.“ (David Urquhart: *Familiar Words*, стр. 119.) Ово место показује јединовременно и снагу и слабост оне критике која о садашњици суди и осуђује је, али је не разуме.

³²⁵ Упореди Liebig: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*, 7 изд. 1862, особито у првој свесци *Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus*. Једна од неумрлих Либигових заслуга јесте излагање негативне стране модерне пољопривреде с природнонаучног гледишта. И његове историјске опаске о развоју пољопривреде садрже добрих мисли, ма да нису без заблуда. Треба жалити што има смелости да насумце даје овакве изјаве: „Чешћим прекрпавањем и чешћим

питалистичка производња развија, дакле, технику и комбинованост друштвеног процеса производње само истовременим поткопавањем извора сваког богатства: земље и радника.

орањем убрзава се мењање ваздуха у унутрашњости шупљкавих делова земље, а повећава се и обнавља површина делова земље на које ваздух треба да делује, али је лако разумети да већи принос од оранице не може бити сразмеран раду утрошеном на њу, него да принос расте у много мањем степену.“ „Тај закон је“, додаје Либиг, „најпре изречено J. St. Mill у *Principles of Political Economy*, св. I, стр. 17 на овај начин: „Општи закон пољопривреде је да масе земљишних производа, приликом једнакости околностима, расту у мањој мери од броја употребљених радника.“ (J. St. Mill обавља чак и Рикардов школски закон, јер пошто је „the decrease of the labourers employed“, опрдање броја употребљених радника, нишло у *Engleskoj* стално у корак с напредовањем пољопривреде, то се тај закон, пронађен у *Engleskoj* и за *Englesku*, не би могао применити бар на *Englesku*.) Доста чудновато, јер Милу није било познато на чему се овај закон заснива. (Либиг у наведеном делу, св. I, стр. 143 и примедба.) Не узимајући у обзир погрешно тумачење речи „рад“, под којом Либиг разуме нешто друго него политичка економија, свакако је „доста чудновато“ да он г. Ц. Ст. Мил назива првим творцем теорије коју је прво изнео Џејмс Ендерсон у време А. Смита, наонављајући је у разним списима све до почетка 19 века; коју је 1815 године анектирао Малтус, и иначе мајстор у књижевним крађама (читава његова теорија о становништву је сраман плагијат), коју је у исто време и независно од Ендерсона развио и *Вест*, коју је 1817 године Рикардо довео у везу са општом теоријом вредности, те је под Рикардовим именом обила цео свет, коју је 1820 године вулгаризовао Џејмс Мил (отац Ц. Ст. Мила), и коју је напоследку, поред других, као већ школску догму која је постала опште место, поновио и г. Ц. Ст. Мил. Неоспорно је да Ц. Ст. Мил за свој свакако „чудноват“ ауторитет има да захвали готово једино оваквим *qui pro quo* [заменавањима].

ПЕТИ ОДЕЉАК

ПРОИЗВОДЊА АПСОЛУТНОГ И РЕЛАТИВНОГ
ВИШКА ВРЕДНОСТИ

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА

АПСОЛУТНИ И РЕЛАТИВНИ ВИШАК ВРЕДНОСТИ

Процес рада посматран је (види пету главу) најпре апстрактно, независно од његових историјских облика, као процес између човека и природе. Тамо смо рекли: „Ако читав процес посматрамо са становишта његовог резултата, *производа*, онда се оба, и средство за рад и предмет рада, испољавају као средства за производњу, а сам рад као *производан рад*“ [стр. 130]. А у примедби 7 додали смо: „Ова дефиниција производног рада, каква излази са становишта простог процеса рада, никако не достиже за капиталистички начин производње.“ То ћемо сад овде даље развити.

Док је процес рада чисто индивидуалан, у истом су раднику сједињене све функције које се доцније растављају. У индивидуалном присвајању природних предмета ради свог одржања он контролише сам себе. Доцније њега контролишу други. Појединац не може деловати на природу без активности властитих мишића под контролом властитог мозга. Као што у систему природе глава и рука иду заједно, тако и процес рада сједињује умни и ручни рад. Доцније се они растављају до непријатељске супротности. Од непосредног производа индивидуалног произвођача производ се уопште претвара у друштвен, заједнички производ укупног радника, тј. комбинованог радног особља, чији су удови ближи или даљи од руковања предметом рада. Стога се са самим кооперативним карактером процеса рада нужно проширује и појам *производног рада* и његовог носиоца, *производног радника*. Да би производно радио, радник сад више не мора сам стављати руку на предмет рада; довољно је да буде орган укупног радника, да испуњава коју било његову потфункцију. Горња првобитна дефиниција производног рада, изведена из саме природе материјалне производње, остаје увек тачна за укупног радника посматраног као целина. Али не важи више за сваки његов уд узет посебно.

С друге стране, међутим, појам производног рада се сужава. Капиталистичка производња није само производња роба, она је у суштини производња вишка вредности. Радник не производи за себе већ за капитал. Зато није више довољно да он само производи. Он мора да производи вишак вредности. *Производан је само онај радник који производи вишак вредности за капиталисту, који дакле служи самооплођавању капитала.* Ако нам је слободно изабрати пример изван материјалне производње, онда је неки учитељ производан радник кад не ради само на обрађивању детињих глава, него кад и сам издире ради богаћења предузетника. Овај се однос ни у чем не мења тиме што је капитал пласиран у фабрику знања место у фабрику кобасица. Према томе се у појму производног радника никако не садржи само однос између делатности и корисног учинка, између рада и производа рада, него и специфичан друштвени однос производње, настао у историји, који раднику даје обележје непосредног средства за оплођавање капитала. Због тога није никаква срећа, већ је несрећа бити производан радник. У Четвртој књизи овога списка, где је изложена историја теорије, видеће се изближе да је класична политичка економија, кад инстинктивно кад свесно, проглашавала *производњу вишка вредности* одлучним обележјем производног радника. Стога се с њеним схватањем природе вишка вредности мења и њена дефиниција производног радника. Тако физиократи тумаче да је само пољопривредни рад производан, јер једино он доноси вишак вредности. А вишак вредности постоји за физиократе једино у облику земљишне ренте.

Продуживати радни дан преко времена за које би радник произвео само еквивалент вредности своје радне снаге, и признати тај вишак капиталу — ето то је *производња апсолутног вишка вредности*. Она сачињава општу основицу капиталистичког система и полазну тачку производње релативног вишка вредности. Код ове је радни дан унапред подељен на два дела: на потребан рад и вишак рада. Да би се вишак рада продужио, скраћује се потребни рад помоћу метода којима се еквивалент најамнине производи за краће време. Производња апсолутног вишка вредности врти се једино око продужења радног дана; производња релативног вишка вредности потпуно револуционирше техничке процесе рада и друштвене групације.

Производња релативног вишка вредности има дакле за претпоставку један *специфично капиталистички начин производње*, који са својим методима, средствима и условима настаје и изграђује се природним путем тек на подлози формалног потчињавања рада под капитал. На место формалне потчињености ступа *стварна потчињеност рада под капитал*.

Довољно је само да укажемо на *мешовите облике*, код којих нити се вишак рада исисава непосредном прирудом из произвођачем, нити је пак већ наступила његова *формална* потчињеност капиталу. Ту капитал још није непосредно загосподарио процесом рада. Поред *самосталних* произвођача који на традиционалини, прадедовски начин рада обављају занате или земљорад, јавља се зеленаш или трговац, зеленишкни или трговачки капитал, који их сиса као паразит. У друштву у којем превлађује такав облик експлоатисања *искључен је капиталистички начин производње*, али с друге стране он може као у позицијем Средњем веку бити *прелаз* к њему. Напоследку, као што показује пример модерног кућног рада, извесни мешовити облици репродукују се местимично, ма да с потпуно измењеним изгледом, и на бази крупне индустрије.

Док је с једне стране за производњу апсолутног вишка вредности довољна само формална потчињеност рада капиталу, на пр. да занатлије који су раније радили за себе или као калфе каквог еснафског мајстора ступе сад као најамни радници под непосредну контролу капиталисте, дотле се с друге стране показало да су методи за производњу релативног вишка вредности уједно и методи за производњу апсолутног вишка вредности. Штавише, безмерио продуживање радног дана показало се као прави правцати производ крупне индустрије. *Специфично капиталистички начин производње* уопште престаје бити пуко средство за производњу *релативног вишка вредности* чим завлада којом читавом граном производње, а још више чим завлада свима главним гранама. Он постаје сада општим обликом процеса производње, обликом који влада у друштву. *Као посебан метод за производњу релативног вишка вредности* делује он још само у два случаја: прво, уколико захвата индустрије које су дотле биле само формално подређене капиталу, дакле када проширује свој делокруг, и друго, уколико се индустрије које су већ потпале под њ *непрестано* револуционису мењањем метода производње.

Са извесног стаиовишта изгледа да је разлика између апсолутног и релативног вишка вредности уопште илузорна. Релативни вишак вредности *апсолутан* је, јер има за услов *апсолутно продужење радног дана* преко радног времена потребног за опстаиак самог радника. Апсолутни вишак вредности *релативан* је, јер има за услов такву развијеност производности рада која дозвољава да се потребно радно време сведе на *један део радног дана*. Но узмемо ли у обзир *кретање* вишка вредности, онда се овај привид истоветности губи. Чим се капиталистички начин производње већ устаиови и постаије општим начином производње, осећа се разлика између апсолутног и релативног вишка вредности чим се

ради о том да се попне општа стопа вишка вредности. Онда, под претпоставком да се радна снага плаћа по вредности, стојимо пред овом алтернативом: ако су дати производна снага рада и нормалан степен интензивности, може се стопа вишка вредности подићи само апсолутним продужењем радног дана; с друге стране, ако је дата граница радног дана, може се стопа вишка вредности подићи само ако се промене релативне величине његових саставних делова, потребног рада и вишка рада; са своје стране ово има за претпоставку промену у производности и интензивности рада, иначе ће најамнина пасти испод вредности радне снаге.

Буде ли раднику потребно све његово време да би производио животне намирнице нужне за издржавање његово лично и његове породице, онда му не претиче времена да без накнаде ради за трећа лица. Без извесног ступња производности рада нема таквог расположивог времена за радника, без таквог вишка времена нема вишка рада па стога нема ни капиталиста, али нема ни власника робова, ни феудалих барона, једном речи нема класе крупних власника.¹

На тај је начин могућно говорити о извесној природној основици вишка вредности, али у сасвим општем смислу да не постоји нека апсолутна природна препрека која би некога могла задржати да ради, потребан за његову властиту егзистенцију, свали са себе на другога, као што рецимо нема апсолутних природних сметњи које би некога зауставиле да не употребљава туђе месо за своју храну.^{1а} За ову природну производност рада никако не треба, како се овде-онде чинило, везивати неке мистичне претставе. Тек кад су се људи ишчупали из својих првих животињских услова, кад су свој рад већ удружили у извесном степену, наступају околности у којима вишак рада једног човека постаје условом за егзистенцију другога. У почецима културе, стечене производне снаге рада малене су, али су малене и потребе које се развијају са средствима и помоћу средстава за њихово задовољење. Затим, у тим почецима сразмера друштвених чланова који живе од туђег рада ништавно је малена према маси непосредних произвођача. С напретком друштвене производне снаге рада та сразмера расте и апсолутно и релативно.²

¹ „Већ и само постојање капиталистичких предузетника као нарочите класе зависи од производности рада.“ (Ramsay: *An Essay on the Distribution etc.*, стр. 206.) „Кад би рад сваког човека могао да произведе једино његово издржавање, не би могло бити својне.“ (Ravenstone: *Thoughts on the Funding System etc.*, стр. 14, 15.)

^{1а} Пре неког времена израчунато је да само у оним пределима света који су досад истражени има још најмање 4 милиона људождера.

² „Код дневних америчких Индијанаца припада раднику готово све; 99% производа има се приписати раду. У Енглеској раднику не припада можда ни две трећине.“ (*The Advantages of the East India Trade etc.*, стр. 73.)

Уосталом, капитализам ниче на таквом економском тлу које је производ дугог процеса развитка. Затечена производност рада, од које он полази као од свог темеља, није дар природе већ историје, историјског развитка чији периоди обухватају не столећа већ хиљаде столећа.

Ако апстрахујемо од више или мање развијеног облика друштвене производње, производност рада остаје везана за природне услове. Сви се они даду свести на природу самог човека, као на расу итд., и на природу око њега. Спољашњи природни услови деле се у привредном погледу на две велике класе: на природно богатство у животним намирницама, дакле плодност земље, воде богате рибом итд., и на природно богатство у средствима за рад као живи водопади, пловне реке, дрво, метали, угаљ итд. У почецима културе одлучни значај припада првој, на вишем ступњу развитка оној другој врсти природног богатства. Нек се само упореди Енглеска са Индијом, или у античком свету Атина и Коринт с прибрежним земљама Црног Мора.

Што је мањи број природних потреба које се апсолутно морају задовољавати, и што је тло плодније а клима повољнија, то је мање потребно радно време које се тражи за одржање и репродукцију произвођача. Али то већи зато може да буде вишак његова рада за друге преко његова рада за себе сама. Тако је већ Дiodор навео за старе Египћане: „Сасвим је невероватио колико их мало труда и трошкова стаје подизање њихове деце. Скувају им макар шта; дају им јести чак и доњи део папируса уколико га је могуће испећи на ватри, и корење и стабљике барског биља, делом сирове, делом куване или печене. Већина деце иде без обуће и без одела, јер је ваздух врло благ. Због тога дете док не одрасте не стаје родитеље укупно узев више од 20 драхми. Овим се углавном даде објаснити зашто је становништво Египта тако многобројно, и како су могли бити изведени толики велики радови.“³ Међутим, за велике градње старог Египта има се благодарити не толико мноштву његова становништва, колико великој пропорцији његовог расположивог радног времена. Као што индивидуални радник може дати то више вишка рада што мање буде његово потребио радно време, тако је и код радног становништва: што је мањи део тог становништва потребан за производњу захтеваних животних намирница, то је већи његов део расположив за друге радове.

Кад већ претпоставимо капиталистичку производњу, оида ће се под иначе једнаким условима, а уз дату дужину радног дана, величина вишка рада мењати с мењањем природних услова за рад, особито плодности тла. Али из тога ниуколико не излази и обрнуто, да је најплодније тло најпогодније за успевање капиталистичког начина производње. Ои има

³ Diodorus Siculus: *Bibliotheca Historica*, књ. I, гл. 80.

за претпоставку владавину човека над природом. Одвише расипничка природа „држи га за руку као мати дете које учи ходати“. Она је узрок што његово властито развијање не постаје природном нужношћу.⁴ Капиталова постојбина нису тропски крајеви са својом расипничком вегетацијом, већ умерена зона. Не апсолутна плодност земљишта, већ његова диференцираност, разносликост његових природних производа, сачињава основицу друштвене поделе рада, а мењајући природне околности у чијем оквиру човек обитава, потстиче овога да повећа разноликост својих потреба, способности, средстава за рад и начина рада. *Нужност да се над којом природном снагом врши друштвена контрола, да се њоме газдује, да се она делима људских руку тек потчини или укроти у великом размеру, игра одлучну улогу у историји индустрије. Тако иа пр, регулисање река у Египту,⁵ Ломбардији, Холандији итд. Или у Индији, Персији итд., где је наводњавање вештачким каналима доводило земљишту не само неопходну воду, већ с њеним талогом и минерално гнојиво с планина. Тајна цветања индустрије у Шпанији и Сицилији под арапском влашћу објашњава се канализацијом.⁶*

Повољни природни услови увек пружају само *могућност* за вишак рада; они никад не *остварују* вишак рада, па дакле ни вишак вредности

⁴ „Ма колико да је оно прво (*природно богатство*) одлично и корисно, ипак је оно узрок да становништво постане безбрижно, охоло и склоно свакојаким разузданостима; напротив ово га друго преноси на будноћу, проучавање, вештине и мудру политику.“ (*England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun. London 1669, стр. 181, 182.*) „Не могу наћи тежега проклетства за неки народ, него да буде бачен на такво тло где се *производња животних намирница* највећим делом сама од себе врши и где кљима готово лишава човека бриге око одевања и заштите од непогода... Свакако, крајности може бити и на другој страни. Земљиште из кога рад не може да извуче никакве производе рђаво је каогод и земљиште које без рада доноси богате плодове.“ (*An Enquiry into the Causes of the Present High Price etc. London 1767, стр. 10.*)

⁵ Потреба да се израчунавају периодни кретања Нила створила је египћанску астрономију, а с њоме и владавину свештеника као касте која је управљала земљорадњом. „Сунчева прекретница је онај момент у години кад Нил почне расти, и Египћани су га због тога морали посматрати с највећом пажњом... За њих је било важно да установе тај годишњи период, како би према томе могли удесити своје пољопривредне радове. Зато су на небу морали тражити јасан знак његова повратка.“ (*Cuvier: Discours sur les révolutions de la surface du globe, изд. Hoefer. Paris 1863, стр. 141.*)

⁶ Регулисање наводњавања било је у Индији једна од матерњалних основица државне власти над неvezаним ситним организмима производње. Мухамедански владари Индије разумевали су то боље неголи њихови енглески наследници. Потсетимо на глад од 1866 г. која је стала живота преко милион Хиндуса у округу Ориса, у бенгалској области.

ни вишак производа. Различити природни услови за рад делују тако да *иста количина рада* у различним земљама задовољава различите масе потреба,⁷ те да према томе, под иначе сличним околностима, и *потребно радно време* буде различито. На вишак рада они утичу само као природна граница, тј. они одређују од које тачке *може почињати рад за друге*. За колико индустрија коракне напред, за толико се ова природна граница повлачи назад. У средини западноевропског друштва, где радник своје право да ради за свој властити опстанак откупљује једино вишком рада, лако се уображава да човечји рад има од природе својство да ствара вишак производа.⁸ Али погледајмо на пр. становника источних острва азијског архипелага, где саго расте у шуми као дивље дрво. „Кад се становници, пробушивши рупу у дрвету, увере да је срчика зрела, обарају стабло и исеку га на више комада, згребу срчику, помешају је с водом и процеде; тако имају потпуно употребљиво сагово брашно. Једно дрво даје обично 300 фунти, а може дати и 500 до 600. Тамо дакле људи иду у шуму и секу себи хлеб као што се у нас сече дрво за гориво.“⁹ Узмимо да таквом источно-азијском хлебосечи треба 12 радних часова недељно за задовољавање свих његових потреба. Оно што му благонаклоност природе непосредно пружа јесте много *доколице*. Да би ову употребио производно за сама себе, потребан је читав низ историјских околности, а да би је утрошио на вишак рада за туђинце, потребна је принуда споља. Кад би се увела капиталистичка производња, радник би морао радити можда и 6 дана недељно да би себи могао присвојити производ *једног* радног дана. Благонаклоност природе не објашњава зашто он сада ради 6 дана недељно, или зашто даје 5 дана вишка рада, дакле огроман вишак производа. Она објашњава само то зашто је његово потребно радно време ограничено на један дан

⁷ „Нема ни две земље које производе исти број животних намирница у истој количини и са *истим* утрошком рада. Људи имају веће или мање потребе, према томе да ли је клима под којом живе оштра или блага. Зато је *различита и мера занатске радности (proportion of trade)* коју су људи приморани вршити у разним земљама, а колика је та разлика, може се изближе одредити једино степенима топлоте или хладноће. Стога се може извући општи закључак, да је количина рада потребног за изванредан број становништва највећа под хладном, а најмања под топлим климом. Јер под првом је људима потребно не само више одела, него се и тло мора више обрађивати.“ (*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*. London 1750, стр. 60.) Писац овог епохалног анонимног списка јесте J. Massie. Хјум је из овог списка узео своју теорију камате.

⁸ „Сваки рад мора“ (н изгледа да то спада у *droits [права] и devoirs du citoyen [дужности грађанина]*) „да да вишак.“ (*Proudhon.*)

⁹ F. Show: *Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*. 2 изд., Leipzig 1854, стр. 148.

недељно. Али ни у ком случају не може вишак његова производа потицати из икаквог тајног својства урођеног људском раду.

Као год и историјски развијене, друштвене производне снаге рада, тако се и оне производне снаге рада које су условљене природом испољавају као производне снаге капитала коме је рад припојен.

Рикардо се никад не брије о пореклу вишка вредности. Он говори о њему као о нечему што је својствено капиталистичком начину производње, а овај је у његовим очима природни облик друштвене производње. Где говори о производиности рада, не тражи у њој узрок постојања вишка вредности, већ једино узрок који одређује његову величину. Насупрот томе, његова школа је гласно прогласила производну снагу рада за узрок постанка профита (читај: вишка вредности). Свакако да је ово иако према меркантилистима, који вишак цене производа преко трошкова њихове производње изводе из размене, из продаје производа изнад њихове вредности. Упркос томе, и Рикардова школа је проблем само заобишла, а не решила. Ти су буржоаски економисти уствари имали тачан инстинкт да је веома опасно одвише дубоко улазити у питање из чега потиче вишак вредности. А шта да се каже кад пола века иза Рикарда Џон Стјуарт Мил достојанствено утврђује своју надмоћност над меркантилистима, рђаво понављајући лоше изговоре првих Рикардових прежвакала?

Мил вели: „Узрок профиту у томе је што рад производи више но што му је за његово издржавање потребно.“ Дотле је песма стара, али Мил хоће да дода нешто и од своје стране. „Или друкчије изражено: узрок због којег капитал доноси профит налази се у томе што храна, одело, сировине и средства за рад трају дуже времена но што је потребно за њихову производњу.“ Овде Мил брка трајање радиог времена с трајањем његових производа. По оваквом гледишту, неки хлеб бар чији производи трају само 1 дан не би из својих најамних радника никад могао да извуче исти профит као неки градитељ машина чији производи трају 20 и више година. На сваки начин, ако се птичија гнезда не би могла одржати дуже времена но што је потребно да се саграде, птице би се морале потрудити да излазе на крај и без гнезда.

Па пошто је већ утврдио ту основну истину, Мил утврђује и своју надмоћност над меркантилистима. „Према томе видимо да профит не постаје случајним чином размене, већ да потиче из производне снаге рада; целокупни профит једне земље увек је одређен производном снагом рада, без обзира има ли или нема какве било размене. Кад не би било

поделе занимања, не би било ни куповине, ни продаје, али би још увек било профита.“ Дакле размена, куповање и продавање, ти општи услови капиталистичке производње овде су пука случајност, а профита има и без куповања и продавања радне снаге!

Даље: „Ако целокупни број радника неке земље производи 20% изнад суме својих најамнина, профити ће износити 20%, па ма каква била величина робних цена.“ — С једне стране ово је крајње успела таутологија, јер кад радници произведу за своје капиталисте вишак вредности од 20%, профити ће се односити према укупној најамнини радника као 20 : 100. С друге стране, апсолутно је нетачно да ће профити „износити 20%“. Они увек морају бити мањи, јер се рачунају на укупну суму предујмљениога капитала. Рецимо да је капиталста предујмио 500 ф. ст., од којих 400 у средствима за производњу, а 100 у најамнини радника. Нека стопа вишка вредности буде 20%, као што је Мил узео, и профитна ће стопа бити 20 : 500, тј. 4% а не 20%.

На ово долази један сјајан пример како Мил третира различне историјске облике друштвене производње: „Ја свугде узимам садашње стање ствари, које оснм мало изузетака свугде влада, стање у коме капиталисте и радници сачињавају две различите класе, тј. капиталиста предуима све, рачунајући у то и плату радника.“ Истина, г. Мил је доста љубазан да држи да „није апсолутно нужно да тако буде“, чак ни тамо „где капиталисте и радници сачињавају различне класе“. Напротив. „Док рад не буде потпуно готов, радник би могао причекати на исплату овог дела најамнине који премаша суму нужну за покриће најнеопходнијих животних намирница; па чак и на читав износ најамнине, кад би имао средстава да се у међувремену издржава. Али би у овом последњем случају и он у извесном степену био капиталиста који је уложио капитал у посао, и који је дао један део фондова потребних за његово вођење.“ Исто тако Мил би могао рећи да је радник, који себи предујмљује не само животне намирнице већ и средства за рад, уствари свој сопствени најамни радник. Или да је амерички сељак свој сопствени роб, јер кулучи самом себи, а не туђину господару.

Пошто нам је Мил овако бистро објаснио да би капиталистичка производња и кад не би постојала, ипак увек постојала, био је и довољно доследан да докаже да она не постоји ни онда кад постоји: „Чак се и у горњем случају (кад капиталиста предуима све животне намирнице за радника) радник може посматрати са истог становишта (тј. као капиталста). Јер дајући свој рад испод тржишне цене (1), може се сматрати да он разлику (?) предујмљује своме послодавцу и да је до-

бија натраг са интересом.^{9a} У истинској стварности радник предујмљује свој рад капиталисти бесплатно за недељу дана итд., да би на крају недеље итд. добио његову тржишну цену; и ово га, по Милу, чини капиталистом! На голој равници и гомилца земље изгледа као брежуљак; па измерите духовну голотињу наше данашње буржоазије по калибру њених „великих духова“.

ГЛАВА ПЕТНАЕСТА

МЕЊАЊЕ ВЕЛИЧИНЕ ЦЕНЕ РАДНЕ СНАГЕ И ВИШКА ВРЕДНОСТИ

Видели смо да се вредност радне снаге одређује вредношћу уобичајених потребних животних намирница просечног радника. Ма да се облик тих намирница може мењати, њихова је маса у одређеној епохи одређеног друштва дата, и стога се с њом има поступати као с постојаном величином. Оно што се мења јесте *вредност те масе*. Још два чиниоца улазе у одређивање вредности радне снаге. С једне стране, *трошкови њеног развијања*, који се мењају с начном производње; с друге стране, њене *природне разлике*: да ли је мушка или женска, зрела или незрела. Потрошња ових различитих радних снага, и сама условљена начном производње, ствара велику разлику у трошковима за репродукцију радничке породице и у вредности одраслог мушког радника. Ипак ћемо ова два чиниоца искључити при следећем истраживању.

Ми узимамо 1) да се *робе продају по вредности*, 2) да се *цена радне снаге* каткад поине *изнад* вредности, али да никад не пада *испод* ње.

Кад то већ претпоставимо, налазимо да три околности одређују релативне величине цене радне снаге и вишка вредности: 1) *дужина радног дана*, или екстензивна величина рада, 2) *нормална интензивност рада*, или његова интензивна величина, тако да се за одређено време утроши одређена количина рада, 3) *напоследку, производна снага рада*, тако да према ступњу развијености услова за производњу иста количина рада даје за исто време већу или мању количину производа. Очевидно је да су могуће веома различне комбинације, ако од та три чиниоца један буде постојан а два променљива, или два постојана а један променљив, или најзад сва три променљива. Ове комбинације постају још разноликије тиме што при истовременом варирању различитих чинилаца величина и правац варијације могу бити различити. У овоме што следи изложимо само главне комбинације.

^{9a} J. St. Mill: *Principles of Political Economy*. London 1868, стр. 252—253 и даље [књ. II, гл. XV, § 5].

I. Величина радног дана и интензивност рада постојана (дата) — производна снага рада променљива

Под овом претпоставком, вредност радне снаге и вишак вредности одређени су трима законима:

Прво: Радни дан дате величине увек се претставља у истој произведеној вредности ма како се мењала производност рада, с њоме маса производа, а стога и цена поједине робе.

Вредност произведена у дванаесточасовном радном дану износи на пр. 6 шилинга, иако се са продуктивном снагом рада мења маса произведених употребних вредности, па се према томе вредност од 6 шилинга раздељује на више или мање роба.

Друго: Вредност радне снаге и вишак вредности мењају се у супротним правцима. Промена производне снаге рада, њено увећавање или смањивање, делује на вредност радне снаге у обрнутом правцу, а на вишак вредности у управном правцу.

Вредност произведена у дванаесточасовном радном дану је постојана величина, на пр. 6 шилинга. Ова постојана величина једнака је суми вишка вредности, плус вредност радне снаге, коју вредност радник накнађује извесним еквивалентом. По себи се разуме да се од два дела неке постојане величине један може увећати једино ако се други смањи. Вредност радне снаге не може се попети од 3 на 4 шилинга, а да вишак вредности не падне од 3 на 2 шилинга, нити се вишак вредности може попети од 3 на 4 шилинга, а да вредност радне снаге не падне од 3 на 2 шилинга. Под таквим околностима дакле немогуће је да се промени апсолутна величина било вредности радне снаге, било вишка вредности, а да се истодобио не промене њихове релативне или сразмерне величине. Немогуће је да они истовремено падају или да се истовремено пењу.

Даље, вредност радне снаге не може пасти, па се дакле ни вишак вредности не може попети, ако се не повећа производна снага рада; на пр. у горњем случају, вредност радне снаге не може се спустити од 3 на 2 шилинга, ако увећање производне снаге рада не омогући да се за 4 часа произведе иста маса животних намирница за чију је производњу раније било потребно 6 часова. И обрнуто, вредност радне снаге не може се попети од 3 на 4 шилинга, ако не опадне производна снага рада, дакле ако за производњу исте масе животних намирница, за коју је раније било довољно 6 часова, не буде потребно 8 часова. Из овога излази да увећање производности рада обара вредност радне снаге повећавајући вишак вредности, док обрнуто, опадање производности диже вредност радне снаге, а обара вишак вредности.

Формулишући овај закон, *Рикардо* је превидео једну околност: ма да свака промена величине вишка вредности, или вишка рада, захтева *обрнуту* промену у величини вредности радне снаге, или потребног рада, то никако не значи да се они мењају у *истој сразмери*. Они падају или се пењу за *исту величину*. Али у којој се *сразмери* пење или пада: један или други део произведене вредности, одн. радног дана, зависи од *првобитне* поделе извршене пре но што је наступила промена у производној снази рада. Ако је вредност радне снаге била 4 шилинга, или потребно радно време 8 часова, а вишак вредности 2 шилинга, или вишак рада 4 часа, и ако сад, услед увећане производне снаге рада, вредност радне снаге падне на 3 шилинга, или потребно радно време на 6 часова, онда ће се вишак вредности попети на 3 шилинга, или вишак рада на 6 часова. *Величина* од 2 часа или 1 шилинга, која се онамо додаје, а овамо одузима, *истоветна* је. Али се *величина* не мења у *истој сразмери* на обема странама. Док вредност радне снаге пада од 4 на 3 шилинга, дакле за $\frac{1}{4}$, или за 25%, вишак вредности се пење од 2 шилинга на 3, дакле за $\frac{1}{2}$ или за 50%. Излази дакле да је *сразмерно* повећање или сразмерно опадање вишка вредности, које наступа услед дате промене у производној снази рада, то *веће* што је мањи био онај део радног дана који се претставља у вишку вредности, а то мање што је он био већи.

Треће: Увећање или опадање вишка вредности увек је последица, а никад узрок одговарајућег опадања или увећања вредности радне снаге.¹⁰

Пошто је величина радног дана постојана, пошто се претставља вредношћу постојане величине, пошто свакој промени величине вишка вредности одговара супротна промена величине вредности радне снаге, и пошто се вредност радне снаге може да промени само ако се промени производна снага рада, то из тих услова очевидно следује да свака промена величине вишка вредности потиче из супротне промене величине вредности радне снаге. И пошто смо, дакле, видели да никаква *апсолутна промена величине вредности радне снаге и вишка вредности* није могућна без промене њиховних *релативних величина*, то сада сле-

¹⁰ Уз овај трећи закон ставио је *Мекелек* између осталог и бесмислени додатак, да се вишак вредности може попети и беа падања вредности радне снаге — укидањем пореза које је капиталиста раније плаћао. Укидање тих пореза не мења апсолутно ни у чему количину вишка вредности коју капиталиста исисава непосредно из радника. Њиме се само мења сразмера у којој он вишак вредности трпа у властити џеп или га мора делити с трећим лицима. Тиме се дакле ни у чему не мења однос између вредности радне снаге и вишка вредности. То значи да *Мекелеков* изузетак доказује једино то да није схватио правило; њему се у вулгаризовању *Рикарда* догађа ова незгода исто толико често као и *Ж. Б. Сеју* при вулгаризовању *Адама Смит*а.

дује да никаква промена релативних величина њихове вредности није могућна без промене апсолутне величине вредности радне снаге.

По трећем закону, промена количине вишка вредности има за претпоставку такво кретање вредности радне снаге које је изазвано променом у производној снази рада. Граница оне промене дата је *новом границом вредности радне снаге*. Али се, чак и кад околности дозволе закону да делује, могу догађати и међукретања која делују насупрот прилагођавању цене радне снаге њеној вредности. На пример, буде ли *вредност* радне снаге услед увећања производне снаге рада пала од 4 шилинга на 3, или потребно радно време од 8 часова на 6, ипак ће бити могуће да *цена* радне снаге падне само на 3 шилинга и 8 пенса, 3 шилинга и 6 пенса, 3 шилинга и 2 пенса итд., због чега ће се вишак вредности попети само на 3 шил. и 4 пенса, 3 шил. и 6 пенса, 3 шил. и 10 пенса итд. Степен падања, коме је *минимална граница* 3 шилинга, зависи од релативне тежине коју буду бацили на терезије с једне стране притисак капитала, а с друге отпор радника.

Вредност радне снаге одређена је вредношћу одређене количине животних намирница. Оно што се мења кад се мења производна снага рада, јесте *вредност* тих животних намирница, а не њихова *маса*. Што се тиче саме те масе, она може, кад расте производна снага рада, да расте *истовремено* и у *истој сразмери* и за радника и за капиталисту, а да између величине *цене* радне снаге и величине *вишка вредности* не буде никакве промене. Ако је првобитна вредност радне снаге 3 шилинга, или потребно радно време 6 часова, а вишак вредности такође 3 шилинга, или вишак рада 6 часова, онда ће удвајање производне снаге рада, не мењајући поделу радног дана, оставити *непромењене* и цену радне снаге и вишак вредности. Само што би се тада и цена радне снаге и вишак вредности претстављали у двапут више употребних вредности, али које би биле сразмерно јевтиније. Ма да се *цена* радне снаге *не би променила*, она би се попела изнад њене *вредности*. Ако би *цена* радне снаге пала, али не од *минималне* границе од $1\frac{1}{2}$ шилинга, која нам је дата њеном *новом* вредношћу, него на 2 шилинга и 10 пенса, 2 шил. и 6 пенса итд., онда би ова пала цена још увек претстављала пораст масе животних намирница. Тако би *цена* радне снаге могла, кад расте производна снага рада, стално падати, а да у исто време непрекидно расте маса радникових животних намирница. Али *релативно*, тј. у поређењу с вишком вредности, вредност радне снаге падала би, а стога би се проширивао и јаз између положаја радника и положаја капиталисте.¹¹

¹¹ „Кад у производности индустрије наступи каква промена, па се са одређеном количином рада и капитала производни више или мање него раније, може се удео најамнице очигледно променити, а да маса производа, која тај удео прет-

Строго формулисање горња три закона први је дао *Рикардо*. Недостацн његовог излагања у овоме су: прво, што посебне услове у чијем оквиру ти закони важе он сматра као по себи разумљиве опште и искључиве услове капиталистичке производње. Он не зна за промену ни дужине радног дана ни интензивности рада, тако да код њега производност рада постаје јединим променљивим чиниоцем; друго, а то његову анализу чини нетачном у далеко већем степену, ни он, као год ни сви други економисти, није никад истраживао вишак вредности као такав, тј. независно од његових посебних облика, профита, земљишне ренте итд. Стога он непосредно брка законе стопе вишка вредности са законима профитне стопе. Како већ рекосмо, профитна стопа је однос вишка вредности према целокупном предујмљеном капиталу, док је стопа вишка вредности однос вишка вредности само према променљивом делу тог капитала. Узми да се капитал од 500 ф. ст. (К) дели на сировине, средства за рад итд. у укупном износу од 400 ф. ст. (п), и на 100 ф. ст. најамнине (пр); затим да је вишак вредности = 100 ф. ст. (в). Онда је стопа вишка вредности $\frac{в}{пр} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{100 \text{ ф. ст.}} = 100\%$. Али је профитна стопа $\frac{в}{К} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{500 \text{ ф. ст.}} = 20\%$. Осим тога, јасно је да профитна стопа може зависити од околности које немају никакво деловање на стопу вишка вредности. Доцније, у Трећој књизи овог списка, доказаћу да се иста стопа вишка вредности може да изрази у најразличнијим профитним стопама, а различите стопе вишка вредности, под одређеним околностима, у истој профитној стопи.

II. Постојан радни дан, постојана производна снага рада — интензивност рада променљива

Да би се повећала интензивност рада, тражи се да се за исти период времена утроши више рада. Стога се интензивнији радни дан оваплоћује у више производа неголи мање интензивни који има једнак број часова. Додуше, и кад се повећа производна снага рада, исти радни дан ће давати више производа. Али у овом последњем случају пада вредност појединог производа, јер стаје мање рада него раније, док у првом случају она остаје неизмењена, пошто производ и даље стаје исту количину рада. Ту расте број производа без пада њихове цене. С њиховим бројем расте и збир њихових цена, док се тамо нста сума вредности претставља само у увећаној маси производа. Дакле, буде ли број часова остао једнак, то ће се интензивнији радни дан оваплотити у већој

ставља, остане иста, или се може и маса производа променити, а да удео остане исти.“ (*Outlines of Political Economy*. London 1832, стр. 67.)

произведеној вредности, значи, ако се не мења вредност новца, у више новца. Његова произведена вредност мења се према томе колико његова интензивност отступа од нормалног друштвеног степена. Исти радни дан не претставља се, дакле, као раније у *постојаној*, већ у *променљивој произведеној вредности*; интензивнији, рецимо 12-часовни радни дан у 7, 8 шилинга итд. уместо у 6 шилинга као 12-часовни радни дан обичне интензивности. Јасно је дакле: *промени ли се вредност произведена у радном дану*, рецимо од 6 на 8 шилинга, онда *оба дела те произведене вредности*, цена радне снаге и вишак вредности, могу *истодобно* порастати било у једнаком било у неједнаком степену. И цена радне снаге и вишак вредности могу у исто време порастати од 3 на 4 шилинга, кад се произведена вредност погне од 6 на 8 шилинга. Овде увећање *цене радне снаге* не укључује нужно дизање *њене цене изнад њене вредности*. Напротив, оно може бити праћено *падом њене вредности*. То се збива увек кад увећање *цене радне снаге* не изравна *њено убрзано трошење*.

Зна се да, осим пролазних изузетака, промена у производности рада само онда назива промену у величини вредности радне снаге, а *стога* и у величини вишка вредности, кад производни *дотичних индустријских* грана спадају у уобичајену радникову потрошњу. Овде то *ограничење* отпада. Било да се величина рада мења екстензивно, било да се мења интензивно, промени његове величине одговараће промена величине вредности коју он производи, независно од природе артикла у коме се та вредност претставља.

Увећа ли се интензивност једновремено и равномерно у свима индустријским гранама, онда нови, виши степен интензивности постаје обичним нормалним друштвеним степеном, и тиме престаје важити као екстензивна величина. Међутим, чак и тада би просечни степени интензивности рада остали различити у различних народа, а *стога* би модификовали примену закона вредности на разне националне радне дане. Интензивнији радни дан једне нације претставља се у већем новчаном изразу него мање интензивни радни дан које друге нације.¹²

¹² „Под иначе једнаким условима, енглески фабрикант може да у једном одређеном року извуче знатно већу количину рада (work) него неки страни фабрикант, и то толико, да се изравна разлика између радног дана који у Енглеској износи 60 часова недељно, а у иностранству 72 или 80 часова.“ (RIF, за 31 октобар 1855, стр. 65.) Веће законско скраћење радног дана у континенталним фабрикама било би најсигурније средство да се смањи ова разлика између енглеског и континенталног радног часа.

III. Производна снага и интензивност рада постојане — радни дан променљив

Радни дан може да се мења у два правца; може се *скратити* и може се *продужити*.*

1. *Скраћење радног дана* под тим условима, тј. кад се производна снага и интензивност рада не мењају, не доноси промену у вредности радне снаге, па дакле ни у потребном радном времену. Оно скраћује вишак рада и вишак вредности. Са апсолутном величином вишка вредности пада и његова релативна величина, тј. његова величина у односу према непромењеној величини вредности радне снаге. Капиталиста би штету могао накнадити једино обарајући цену радне снаге испод њене вредности.

Све отрпане фразе које се наводе против скраћивања радног дана полазе од претпоставке да се феномен збива под овде изложеним околностима, док у стварности, напротив, промене у производности и интензивности рада или претходе скраћењу радног дана, или му непосредно следују.¹³

2. *Продужење радног дана*: Нека је потребно радно време 6 часова, или вредност радне снаге 3 шилинга, а исто тако вишак рада 6 часова и вишак вредности 3 шилинга. Онда укупни радни дан износи 12 часова и претставља се у произведеној вредности од 6 шилинга. Ако се радни дан продужи за 2 часа, а вредност радне снаге остане непромењена, онда са апсолутном величином вишка вредности расте и његова релативна величина. Иако величина вредности радне снаге остаје апсолутно непромењена, она релативно пада. Под условима из I. релативна величина вредности радне снаге није се могла мењати без промене у њеној апсолутној

* *Примедба преводиоца*. — На овом месту направио је Маркс у француском издању следећи уметак:

1. Радни дан оваплоћује се у вредности чија се величина мења у истом смислу као и радни дан, расте и опада с њиме — она је дакле променљива, а не постојана.

2. Свака промена у односу између величине вишка вредности радне снаге потиче из промене апсолутне величине вишка рада, а отуд и вишка вредности.

3. Апсолутна вредност радне снаге може се променити само реакцијом коју продужење вишка рада врши на трошење те снаге. Дакле, свака промена њене апсолутне вредности је последица, а никад узрок какве промене у величини вишка вредности.

У овој глави, као и доцније, полазимо увек од претпоставке да радни дан првобитно износи 12 часова, 6 часова потребног рада и 6 часова вишка рада; производ износи 6 шилинга, од чега половина припада раднику, а половина капиталисти.

¹³ „Има околности које ово изравнавају... оне су плод успешног деловања закона о десеточасовном раду.“ (RIF, за 1 децембар 1848, стр. 7.)

величин. Овде је напротив релативна промена величине у вредности радне снаге резултат апсолутне промене величине вишка вредности.

Пошто произведена вредност, у којој се претставља радни дан, расте кад се радни дан продужи, то цена радне снаге и вишак вредности могу једновремено порастати, било за једнаки, било за неједнаки прираштај. Једновремено растење могућно је дакле у два случаја, кад се радни дан продужи апсолутно, и кад се повећа интензивност рада без продуживања радног дана.

Код продужења радног дана цена радне снаге може да падне испод њене вредности, иако се она номиннално не промени, или се чак и погне. Наиме, дневна вредност радне снаге цени се, као што се сећамо, према њеном нормалном просечном трајању, односно према нормалном радниковом веку, и према одговарајућем нормалном преобраћању животне супстанце у кретање, преобраћању саображеном човековој природи.¹⁴ Већи утрошак радне снаге, нераздвојан од продужења радног дана, може се до извесне тачке изравнати већом накнадом. Преко те тачке утрошак расте у геометријској прогресији док се уједно разаравају сви нормални услови за репродуковање и делање радне снаге. Цена радне снаге и степен њене експлоатације престају бити самерљиве величине.

VI. Истовремене промене у трајању, производној снази и интензивности рада

Овде је очигледно могућ велики број комбинација. Могу се мењати по два чиниоца, а један остајати постојан, или се сва три могу истовремено мењати. Могу се мењати у једнаком или неједнаком степеноу, у истом или супротном правцу, па се стога њихове промене могу делимично или и сасвим потирати. Међутим, све те могуће случајеве лако је анализирати према оном што је изложено под I, II, и III. Резултат сваке могуће комбинације наћи ће се кад се редом буде поступало са по једним чиниоцем као променљивим, а с остала два као с постојанима. Стога ћемо се овде осврнути само на два важна случаја.

1. *Опадање производне снаге рада уз истовремено продужење радног дана:*

Кад овде говоримо о опадању производне снаге рада, онда мислимо на оне гране рада чији производи одређују вредност радне снаге, дакле

¹⁴ „Количина рада, коју је неко дао у року од 24 часа, може се приближно докучити истраживањем хемијских промена које су се извршиле у његову телу, јер су промене облика материје мерило за деловање покретачких снага пре ових промена.“ (Grove: *On the Correlation of Physical Forces*. London 1846.)

на пр. на опадање производне снаге рада услед увећане неплодности земљишта и одговарајућег поскупљења пољопривредних производа. Узмемо да је радни дан дванаесточасован и да у њему произведена вредност износи 6 шилинга, од чега једна половина наклађује вредност радне снаге, а друга је вишак вредности. Дакле, радни дан се дели на 6 часова потребног и на 6 часова вишка рада. Нека се, услед поскупљења пољопривредних производа, вредност радне снаге погне од 3 на 4 шилинга, дакле и потребни рад од 6 на 8 часова. Остане ли радни дан непромењен, онда ће вишак рада пасти од 6 на 4 часа, вишак вредности од 3 на 2 шилинга. Продужи ли се радни дан за два часа, дакле од 12 на 14 часова, онда ће вишак рада и даље остати 6 часова и вишак вредности 3 шилинга, али ће његова величина пасти у поређењу с вредношћу радне снаге, мереном потребним радом. Продужи ли се радни дан за 4 часа, од 12 на 16 часова, онда ће сразмерне величине вишка вредности и вредности радне снаге, вишка рада и потребног рада, остати непромењене, али ће апсолутна величина вишка вредности порастати од 3 на 4 шилинга, апсолутна величина вишка рада од 6 на 8 часова, дакле за $\frac{1}{3}$ или за 33 $\frac{1}{3}$ %. Дакле, кад опадне производна снага рада и кад се у исто време продужи радни дан, апсолутна величина вишка вредности може да остане непромењена док му сразмерна величина опада; његова сразмерна величина може остати непромењена док му апсолутна величина расте, а могу и обе расти, према томе у коликом је степену продужен радни дан.

Овај резултат може се постићи још брже кад истовремено с дужином расте и интензивност рада.

У времену од 1799 до 1815 пораст цена животних намирница изазвао је у Енглеској номинално увећање најамнина, ма да су стварне најамнине, изражене у животним намирницама, биле пале. Из тога су Вест и Рикардо закључили да је смањење производне снаге пољопривредног рада проузроковало падање стопе вишка вредности, па су ту претпоставку, која је важила само у њиховој фантазији, учинили полазном тачком за многа истраживања о релативном односу између величине најамнине, величине профита и величине земљишне ренте. У стварности, пак, вишак вредности био је тада порастао и апсолутно и релативно, благодарем повећаној интензивности рада и наметнутом продужењу радног дана, услед чега је с осиромашењем радника нишло у корак убрзано растење капитала. То беше период у коме је безмерно продуживање радног дана стекло право грађанства,¹⁵ период који је на-

¹⁵ „Жито и рад ретко се крећу потпуно једнако, али је очевидно да постоји извесна граница, преко које их није могуће раставити. У периодима скупоће, који

рочито обележен на једној страни убрзаним увећањем капитала, а на другој убрзаним увећањем пауперизма.¹⁶

2. *Растућа интензивност и производна снага рада уз истовремено скраћивање радног дана.*

Повећање производне снаге рада и појачање његове интензивности делују у једном правцу једнообразно. И једно и друго повећава масу производа постигнуту ма у ком временском периоду. И једно и друго скраћује, дакле, онај део радног дана који је раднику потребан за производњу његових животних намирница, одн. њиховог еквивалента. Уопште, овај његов *потребни, али скратив саставни део, чини апсолутну минималну границу* радног дана. Кад би се читав радни дан срзао на њ, нестало би вишка рада, а то је под капиталистичким режимом немогуће. Уклањање капиталистичког облика производње дозвољава да се *радни дан* ограничи на *потребан рад*. Али тада би се, под иначе једнаким околностима, проширио обим потребног рада. С једне стране зато што би радник имао више услова за живот и што би више захтевао од живота. С друге стране, један део данашњег вишка рада урачунао би се у потребни рад, наиме у рад потребан да се образује резервни и акумулациони друштвени фонд.

проузрокују опадање најамнина истакнуто у исказима (пред парламентарним анкетним комисијама 1814/15), радничка класа чини *изванредне напоре*, који дотичним индивидуама доносе добру зараду и сигурно *погодују растењу капитала*. Али ни један човекољубац неће пожелети да се такви напори врше *стално и неограничено*. Они заслужују дивљење као привремено испомоћно средство, али ако би се стално вршили, дошло би до таквих последица, као кад би стаиовинство неке земље нарасло до крајње границе могућности своје исхране.“ (Malthus: *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*. London 1815, стр. 48, примедба.) Част Малтусу што подвлачи *продужење радног дана*, о коме говори директно и на другом месту свога списка, док Рикардо и други, упркос дречењим чињеницама, узимају *постојану величину радног дана* за основицу свима својим истраживањима. Али, као слуга конзервативних интереса, Малтус није могао да види да је безмерно продуживање радног дана, упоредо са изванредним развитком машинства и експлоатације женског и дечијег рада, морало учинити „прекобројним“ велики део радничке класе, особито чим престаде ратна тражња и енглески монопол на светско тржиште. Наравно да је било много удобније, и да је много више одговарало интересима владајућих класа, које Малтус кује у звезде, да се та „пренасељеност“ објасни вечним законима природе, а не историјским природним законима *капиталистичке* производње.

¹⁶ „Један од главних узрока *порасти капитала* за време рата дошао је из *већих напора*, а можда и из *већег оскудевања радних класа*, најмногбројнијих у сваком друштву. Силом прилика био је већи број жена и деце принуђен да се лати најамног рада; а они који су већ раније били радници нађоше се из истих узрока принуђени да на *повећање производње* утроше *још већи део свог времена*.“ (Essays on *Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress*. London 1830, стр. 248.)

Што више расте производна снага рада, то се више може скратити радни дан, а што се више скраћује радни дан, то више може да порасте интензивност рада. Посматрано с друштвеног гледишта, производност рада расте кад се врши економија рада. Ова економија не обухвата само штедњу средстава за производњу, него и избегавање сваког бескорисног рада. Док капиталистички начин производње силом нагони на економију у сваком индивидуалном предузећу, дотле његов анархични систем конкуренције ствара најбезмерније расипање друштвених средстава за производњу и радних снага, поред безброја сад неопходних, али у суштини иначе сувишних функција.

Кад су интензивност и производна снага рада дате, онда је део друштвеног радног дана, потребан за материјалну производњу, утолико краћи, а отуд и део времена освојен за слободну духовну и друштвену делатност индивидуа утолико дужи уколико је рад *равномерније* подељен међу све чланове друштва који су способни за рад, уколико мање неки друштвени слој има могућности да природну потребу рада свали са себе на неки други слој. У томе случају, апсолутна граница за скраћење радног дана јесте *општа обавеза рада*. У капиталистичком друштву слободно време једне класе постаје на тај начин, што се читав живот широких маса претвара у радно време.

ГЛАВА ШЕСНАЕСТА

РАЗЛИЧНИ ОБРАСЦИ ЗА СТОПУ ВИШКА ВРЕДНОСТИ

Видели смо да се *стопа вишка вредности* претставља овим обрасцима:

$$I \quad \frac{\text{вишак вредности}}{\text{временски капитал}} \left(\frac{v}{pr} \right) = \frac{\text{вишак вредности}}{\text{вредност радне снаге}} = \frac{\text{вишак рада}}{\text{потребни рад}}$$

Прва два обрасца претстављају као однос вредности оно што трећи претставља као однос времена у којима су те вредности произведене. Ови обрасци, који један другог замењују, налазе се у класичној политичкој економији само прећутио и несвесно, док напротив велику улогу играју ови изведени обрасци:

$$II \quad \frac{\text{вишак рада}^*}{\text{радни дан}} = \frac{\text{вишак вредности}}{\text{вредност производа}} = \frac{\text{вишак производња}}{\text{цепокутни производ}}$$

Једна те иста сразмера изражена је овде наизменце у облику радних времена, вредности у којима су она оваплоћена и производа у ко-

* У француском издању ставио је Маркс први образац у заграде „јер се у буржоаској политичкој економији појам вишка рада не налази јасно изречен“.
— Ред.

јима те вредности постоје. Разуме се да се под *вредношћу производа* има разумети само *произведена вредност* коју даје радни дан, а да је постојани део вредности производа искључен.

У свима овим обрасцима нетачно је изражен *прави степен експлоатације рада*, или *стопа вишка вредности*. Нек радни дан има 12 часова. Уз остале претпоставке нашег ранијег примера, прави степен експлоатације претставља се у овом случају овим сразмерама:

$$\frac{6 \text{ часова вишка рада}}{6 \text{ часова потребног рада}} = \frac{\text{вишак вредности од 3 шил.}}{\text{променљиви капитал од 3 шил.}} = 100\%.$$

Напротив, по обрасцима под III добићемо:

$$\frac{6 \text{ часова вишка рада}}{\text{радни дан од 12 часова}} = \frac{\text{вишак вредности од 3 шил.}}{\text{произведена вредност од 6 шил.}} = 50\%.$$

Уствари ови изведени обрасци изражавају у којој се *сразмери радни дан*, одн. његова *произведена вредност* дели међу капиталистом и радником. Па ако би ти обрасци хтели да важе као непосредни изрази степена самооплођавања капитала, онда ћемо добити лажни закон: *вишак рада, или вишак вредности, не може никад достићи 100%.*¹⁷ Пошто вишак рада може да сачињава увек само део радног дана, или вишак вредности увек само део произведене вредности, то је вишак рада нужно увек мањи од радног дана, или вишак вредности увек мањи од произведене вредности. А да би се односили као $\frac{10}{100}$ морали би бити једнаки. Да би вишак рада обухватио читав радни дан (реч је о просечном дану радне недеље, године итд.), морао би се потребни рад свести на нулу. Али, буде ли нестало потребног рада, нестале и вишка рада, пошто је овај само функција онога (величина зависна од оне и

¹⁷ Тако је на пр. у *Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardoschen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*. Berlin 1851. Доцније ћу се вратити на овај спис у ком је писац, упркос својој нетачној теорији о земљишној ренти, прозreo суштину капиталистичке производње. — (Додатак уз треће издање. — По овоме се види како је благонаклоно Маркс судио о својим претходницима чим је у њих налазио стварни напредак, исправну нову мисао. Али се после објављивања Родбертусових писма Рудолфу Мајеру горње признање мора унеколико сузити. Тамо се каже: „Ми морамо капитал спасавати не само од рада већ и од њега сама, а то ће се уствари најбоље учинити кад се делатност капиталиста предузетника схвати као народна и државно-привредна функција која је на њ пренесена путем својине над капиталом, а његова добит као облик његове плате, јер ми још не познајемо другу социјалну организацију. Плате се смеју регулисати па и умеравати ако узимају сувише од најамнице. Тако треба одбити и Марксову провалу у друштво — ја бих тако назвао његову књигу — ...Уопште, Марксова књига није у толикој мери истраживање капитала, колико је полемика против данашњег капиталовог облика који он брка са самим појмом капитала, из чега баш и проистичу његове заблуде.“ (*Briefe usw. von Dr. Rodbertus-Jagetow*, издао Dr. Rudolf Meyer. Berlin 1881, св. I, стр. 111, 48 *писмо Родбертусово.*) — На овакав плићак идеолошких општих места насукао се Родбертус после стварно смелог почетка у „социјалним писмима“. — Ф. Е.)

спојена с њоме.) Сразмера $\frac{\text{вишак рада}}{\text{радни дан}} = \frac{\text{вишак вредности}}{\text{произведена вредност}}$ не може дакле никад достићи границу од $\frac{100}{100}$, а још се мање може попети на $\frac{100+x}{100}$. Али то може стопа вишка вредности, односно прави степен експлоатације рада. Узми као пример процену Л. де Лаверња, по којој енглески пољопривредни радник добија само $\frac{1}{4}$, а капиталиста (закупник) напротив $\frac{3}{4}$ производа,¹⁸ или његове вредности, па ма како се пљачка после делила међу капиталистом, великопоседником итд. Дакле, вишак рада енглеског пољопривредног радника односи се према његовом потребном раду као 3 : 1, што значи да је степен експлоатације = 300%.

Догматички метод, који с радним даном поступа као с постојаном величином, био је подупрт примениом образаца под III, јер се ту вишак рада стално упоређује с радним даном дате величине. Исти је случај кад се у обзир узима искључиво подела производне вредности. Радни дан који се већ определио у каквој произведеној вредности може бити само одређене дужине.

Приказивати вишак вредности и вредност радне снаге као разломке произведење вредности — што је уосталом метод који проистиче из самог капиталистичког начина производње и на чију ћемо се важност доцније вратити — значи прикривати специфични карактер капиталистичког система, иако размењу променљивог капитала за живу радну снагу и одговарајуће искључење радниково из права на производ. Наместо тога добијамо лажну привидност асоцијације једног односа удруживања у коме радник и капиталиста деле производ према односу разних чинилаца његовог стварања.¹⁹

Уосталом, образце под II увек је могућно свести на образце под I. Ако имамо на пр. $\frac{\text{вишак рада од 6 часова}}{\text{радни дан од 12 часова}}$, онда је потребно радно време = радни дан од 12 часова мање вишак рада од 6 часова, и тако излази да је: $\frac{\text{вишак рада од 6 часова}}{\text{потребан рад од 6 часова}} = \frac{100}{100}$.

Има и трећа формула, коју сам једном приликом већ антиципирао:

¹⁸ По себи се разуме да је у овом рачуну одбијен онај део производа који иакнајује само предујмљени постојани капитал. — Г. Л. де Лаверњ, слеп обожаваца Енглеске, биће да је пре дао одвише ниску неголи одвише високу сразмеру.

¹⁹ Пошто су сви развијени облици капиталистичког процеса производње облици кооперације, наравно да је најлакше окренути главу од њиховог посебног антагонистичког карактера и премотати их у приповетку о облицима слободног удруживања, као у спису грофа А. de Laborde: *De l'Esprit d'Association dans tous les intérêts de la Communauté*. Paris 1818. Јенки Х. Кејри изводи овај хokus-покус са истим успехом чак и за односе робовског система.

III

$$\frac{\text{вишак вредности}}{\text{вредност радне снаге}} = \frac{\text{вишак рада}}{\text{потребан рад}} = \frac{\text{неплаћен рад}}{\text{плаћен рад}}$$

Неспоразум који би образац $\frac{\text{неплаћен рад}}{\text{плаћен рад}}$ могао изазвати тиме што изгледа да капиталиста плаћа рад, а не радну снагу, отпада према ономе што смо раније изложили. Образац $\frac{\text{неплаћен рад}}{\text{плаћен рад}}$ само је популаран облик израза $\frac{\text{вишак рада}}{\text{потребан рад}}$. Капиталиста плаћа вредност радне снаге, односно њену цену која од ње отступа, а у размену за то добија располагање над самом живом радном снагом. Његово искоришћавање те радне снаге дели се на два периода. У првоме радник производи само вредност која је = вредности његове радне снаге, дакле само еквивалент. Тако капиталиста за предујмљену цену радне снаге добија производ од исте цене. То је као да је производ купно готов на тржишту. Напротив, у периоду вишка рада, функционисање радне снаге ствара за капиталисту вредност коју овај не мора накнадити никаквом вредношћу.²⁰ Ово функционисање радне снаге добија он бадава. У томе смислу може се вишак рада назвати *неплаћеним радом*.

Према томе, капитал није само команда над радом, као што каже А. Смит. Он је битно команда над *неплаћеним радом*. Сваки вишак вредности, ма у ком се посебном облику после скристалисао, у профиту, камати, ренти итд., у својој суштини је *оваплоћење неплаћеног радног времена*. Тајна *самооплоћења капитала* своди се на његово располагање *извесном количином неплаћеног туђег рада*.

²⁰ Ма да физиократи нису прозрели тајну вишка вредности, ипак су довољно јасно увиђали да је он „самостално и расположиво богатство које (његов сопственик) није купио, а продаје га“. (Turgot: *Reflexion etc.*, стр. 11.)

ШЕСТИ ОДЕЉАК

НАЈАМНИНА

ГЛАВА СЕДАМНАЕСТА

ПРЕТВАРАЊЕ ВРЕДНОСТИ ИЛИ ЦЕНЕ РАДНЕ СНАГЕ У НАЈАМНИНУ

На површини буржоаског друштва радникова најамнина се *испо-*
љава као *цена рада*, као одређена количина новца која се плаћа за одре-
ђену количину рада. Ту се говори о *вредности рада* и њен новчани
израз назива се *нежном или природном ценом рада*. С друге стране, го-
вори се о *тржишним ценама рада*, тј. о ценама које се крећу изнад или
испод његове нулне цене.

Али шта је вредност неке робе? Објективан облик друштвениог
рада утрошеног на њену производњу. А чиме меримо *величину* њене
вредности? *Величином рада* што се у њој садржи. Шта би дакле одре-
ђивало вредност рецимо дваиесточасовног радног дана? Одређивало
би је 12 радних часова садржаних у једном радном дану од 12 часова
— а то је бесмислена таутологија.²¹

Да би се могао продавати на тржишту као роба, рад би свакако
морао постојати пре него што се прода. Али, да му је радник кадар дати
самосталну егзистенцију, продавао би робу, а не рад.²²

²¹ „Рикардо избегава доиста вешто једну тешкоћу која, на први поглед, изгледа да стоји на путу његовој теорији да вредност зависи од количине рада употребљене у производњи. Ако овај принцип дословно применимо, онда излази да *вредност рада зависи од количине рада употребљене за његову израду*, а то је очевидно бесмислено. Стога, чинећи вешт обрт, Рикардо каже да вредност рада зависи од количине рада која је потребна за производњу најамнице, или да се изразимо на његов начин, он тврди да вредност рада треба мерити оном количином рада која се захтева за производњу најамнице; тиме мисли на ону количину рада која је потребна за производњу новца или робе које радник добија. То је исто што и тврдити да се вредност сукна има оценити не по количини рада која је утрошена на његову производњу, већ по количини рада утрошеној на производњу сребра за које се сукно размењује.“ (*A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value*, стр. 50, 51.)

²² „Ако се рад и назива *робом*, ипак он није као друга роба, која се прво произведе у циљу размене, а онда износи на тржиште, где се мора разменити у одре-

Ако апстрахујемо од ових противречности, онда би непосредна размена новца, тј. опредмећеног рада, за живи рад укинула или закон вредности, који се слободно развија управо на подлози капиталистичке производње, или саму капиталистичку производњу, која почива управо на најамном раду. Рецимо да се радни дан од 12 часова претставља у новчаној вредности од 6 шилинга. Онда бисмо имали два случаја. Прво: размењиваће се еквиваленти и радник ће за дванаесточасовни рад добити 6 шилинга. Цена његовог рада биће равна ~~цени~~ његовог производа. У овом случају он не би произвео вишак вредности за купца његовог рада, оних 6 шилинга не би се претворило у капитал, а основица капиталистичке производње била би изгубљена; међутим он баш на тој основици и продаје свој рад, баш на њој његов рад и јесте најамни рад. Или ће, у другом случају, за 12 часова рада добити мање од 6 шилинга, тј. мање од 12 часова рада, 12 часова рада размењиваће се за 10, за 6 итд. часова. Ово изједначавање неједнаких величина не само да укида сваку одредбу вредности; него је немогуће ни изговорити ни формулисати као закон овакву противречност која саму себе потиरे.²³

Не води ничему објашњавати размену веће количине рада за мању формалном разликом што је он једанпут опредмећен, а други пут жив.²⁴ Ово је утолико бесмисленије што вредност неке робе није одређена количином рада која је у њој стварно опредмећена, него количином жива рада потребног да се она произведе. Узмимо да нека роба претставља 6 часова рада. Ако какви нови изуми омогуће да се она произведе за 3 часа, онда ће и вредност већ произведене робе пасти за половину. Сад ће она претстављати 3 место ранијих 6 часова потребног друштвеног рада. Величину цене вредности одређује, дакле, количина рада захтевана за њену производњу, а не објективни облик тога рада.

Оно с чиме се власник новца непосредно сучељава на робном тржишту уствари није рад већ радник. А што овај продаје јесте радна

ћеним количинама за робе које се управо налазе на тржишту. Рад се ствара у оном часу кад се доноси на тржиште, штавише он се доноси на тржиште и пре но што постоји.“ (*Observations on certain verbal disputes etc.*, стр. 75, 76.)

²³ „Ако бисмо рад сматрали као робу, а исто тако и капитал, који је производ рада, и ако би вредност обеју роба била одређена истим количинама рада, онда би се... одређена количина морала размењивати за извесну количину капитала створену истом количином рада; *прошли рад*... размењивао би се за исту количину садашњег рада. Али, вредност рада у односу према другим робама... не одређује се једнаким количинама рада.“ (*E. G. Wakefield* у свом издању Смитовог *Wealth of Nations*. London 1836, књ. I, стр. 231, примедба.)

²⁴ „Требао је уговорити“ (ево опет једног издања „*contrat social*“ [„друштвеног уговора“]) „да сваки пут кад размењује *прошли рад* с *будућим радом*, овај последњи (капиталиста) има да добије већу вредност него онај први (радник).“ (*Simon de Sismondi: De la Richesse Commerciale*. Genève 1803, св. I, стр. 37.)

снага. Чим његов рад стварно отпочне, престао му је припадати, па га дакле не може више ни продавати. Рад је суштнна и унутрашња мера вредности, али он сам нема вредности.²⁵

У изразу „вредност рада“ појам вредности не само што је потпуно ишчезао, него се изопачио у своју супротност. То је имагинарни израз, као рецимо израз „вредност земље“. Али ови имагинарни изрази произлазе из самних односа производње. Они су категорије за облике у којима се испољавају стварни односи. Да је изглед стварн често супротан њиховој стварности, познато је готово у свима наукама осим у политичкој економији.²⁶

Категорију „цена рада“ узела је класична политичка економија без икаквог критичког расуђивања из свакидашњег живота, па се тек онда стала питати како се та цена одређује. Она је убрзо увидела да промене у односу тражње и понуде радне снаге, каогод и ма које друге робе, не објашњавају ништа осим самих тих промена, тј. колебање тржишних цена испод или изнад неке извесне величине. Ако се тражња или понуда подударе, а остале околности се не измене, онда престаје и колебање цена. Али нам тада тражња и понуда више ништа не могу ни објаснити. Кад се тражња подудара с понудом, онда је цена рада његова природна цена, која се одређује независно од односа тражње и понуде, и тако се нашло да је та природна цена рада прави предмет истраживања. Или је узман дужн период колебања тржишне цене, на пр. годнна дана, па се онда нашло да се њена отступања наниже и навише

²⁵ „Рад, искључиво мерило вредности, творац свеколиког богатства, није роба.“ (Th. Hodgskin: *Popular Political Economy*, стр. 186.)

²⁶ Међутим, оглашавати такве изразе за просту *licentia poetica* [песничку слободу] значи бити немоћан у анализи. Зато сам на Прудонову фразу: „Вели се за рад да има вредност не као права роба, него с обзиром на вредности за које држимо да их у себи потенцијално садржи. Вредност рада јесте фигуративан израз итд.“, приметио: „У роби-раду, који је страховита стварност, он види само грама-тичку елипсу. Према томе, цело данашње друштво које почива на робном карактеру рада, почива отсада на једној песничкој слободи, на једном фигуративном изразу. Ако друштво жели да „отклони све неприлике“ од којих пати, па лепо! нека отклони изразе који доше звуче, нека измени језик, а за ово је довољно да се обрати на Академију и да тражи од ње ново издање речника.“ (К. Marx: *Misère de la Philosophie*, стр. 34, 35. — [Беда филозофије, издање Култура, ћир. стр. 53, лат. стр. 51. Прев.]) Наравно да је још угодније не замишљати под вредношћу ништа; у том се случају под ту категорију може свашта подвести. Тако на пр. Ж. Б. Сеј пита: Шта је „вредност“ (*valeur*)? Одговор: „Оно што једна ствар вреди.“ А шта је „цена“? Одговор: „Вредност неке ствари изражена у новцу.“ А зашто „рад земљин има вредност? Јер јој се даје цена“. Дакле, вредност је оно што нека ствар вреди, а земља има „вредност“ зато што се њена вредност „изражава новцем“. Ето доиста једноставног метода да људи себи објасне „како“ и „зашто“ свих ствари.

потиру и да постоји једна њена просечна, *постојана величина*. Ову цену ваљало је наравно друкчије одређивати неголи она отступања од ње која се међусобно потиру. Ова цена, која прелази оквир случајних тржишних цена и служи им као регулатор, ова „*нужна цена*“ (код физиократа) или „*природна цена*“ рада (код Адама Смита) може, као што је и код других роба, бити само његова *вредност* изражена у новцу. На овај начин мислила је политичка економја да преко случајних цена рада продре до његове *вредности*. Затим је ту вредност, као и код осталих роба, одређивала трошковима производње. Али шта су трошкови производње — *радника*, тј. трошкови да се произведе или репродукује *сам радник*? Ово се питање и несвесно потурило политичкој економији наместо првобитнога, пошто се с питањем *трошкова производње рада* као *таквог вртела у кругу* и није макла с места. Према томе, оно што она назива *вредношћу рада* (value of labour) уствари је *вредност радне снаге* коју радник има у самом себи и која се од своје функције, од рада, разликује управо колико се каква машина разликује од својих операција. Забављена разлком између тржишних цена рада и његове такозване вредности, односом те вредности према профитној стопи, према робним вредностима које се производе радом итд., она није никад уочила да је ток анализе довео не само од тржишних цена рада до његове тобожње вредности, него и дотле да се и сама ова *вредност рада* растворила у *вредност радне снаге*. Несвесна резултата властите своје анализе, некретички прихватајући категорије „*вредност рада*“, „*природна цена рада*“ итд. као највише адекватне изразе односа вредности који је био у питању, политичка економија, како ћемо доцније видети, заплела се у неразрешиву конфузију и противречности, док је вулгарној економји пружила сигурну операциону базу за њену плиткост, која принципијелно ценн само спољашњи изглед.

Сад да видимо прво како се вредност и цене радне снаге претстављају у свом *преображеном облику* као *најамнина*.

Знамо да се дневна вредност радне снаге рачуна према извесној дужини трајања радникова живота, којој одговара извесна дужина радног дана. Узмимо да уобичајени радни дан износи 12 часова, а дневна вредност радне снаге 3 шилинга, новчани израз који претставља 6 часова рада. Добије ли радник 3 шилинга, онда добија вредност своје радне снаге која функциониса 12 часова. Ако бисмо сад ту *дневну вредност радне снаге* изразили као *вредност дневног рада*, добићемо образац: дванаесточасовни рад има *вредност* од 3 шилинга. Тако вредност радне снаге одређује вредност рада или, изражено у новцу, његову *нужну цену*. А ако пак цена радне снаге отступи од њене вредности, онда ће тако исто и *цена рада* отступити од његове такозване вредности.

Како је вредност рада само ирационалан израз за вредност радне снаге, то природно излази да *вредност рада стално мора бити мања од вредности коју он производи*, јер под капиталистовом командом радна снага увек функционише дуже него што је потребно за репродуковање њене властите вредности. У горњем примеру, вредност радне снаге која функционише 12 часова износи 3 шилинга, а то је вредност за чију репродукцију јој је потребно 6 часова. Међутим, вредност коју она производи износи 6 шилинга, јер она уствари функционише 12 часова, а произведена вредност не зависи од вредности саме радне снаге, него од дужине трајања њене функције. Тако долазимо до резултата, на први поглед апсурдног, да рад који ствара вредност од 6 шилинга има вредност од 3 шилинга.²⁷

Затим и ово: вредност од 3 шилинга, која претставља *плаћени део радног дана*, тј. шесточасован рад, испољава се као вредност или цена укупног радног дана од 12 часова, који садржи 6 часова *неплаћена* рада. Облик најамнине утире дакле сваки траг подели радног дана на потребан рад и вишак рада, на плаћен и неплаћен рад. Сав рад се испољава као плаћен рад. Код кулука, рад што га кулучар врши за себе, и принудни рад који врши за земљегосподара, разликује се и просторно и временски, опипљиво јасно. Код *робовског рада* чак се и онај део радног дана, за чије време радник надокнађује само вредност властитих животних намирница, кад дакле стварно ради за себе, испољава као рад за господара. Сав се његов рад испољава као неплаћен рад.²⁸ Код *најамног рада* се напротив и сам вишак рада или неплаћен рад испољава као плаћен. Док онамо однос својине покрива *рад роба за себе сама*, дотле овамо новчани однос прикрива *бесплатни рад најамног радника*.

Стога је схватљива одлучна важност коју има претварање вредности и цене радне снаге у облик најамнине, или у вредност и цену самог рада. На овом облику, који од наших очију прикрива стварни однос и штавише показује баш његову супротност, почивају сви правни појмови и радника и капиталисте, све мистификације капиталистичког начина производње, све његове илузије о слободи, сва апологетска трућања вулгарне економије.

²⁷ Упор.: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, стр. 40, где сам напоменуо да ћу кад дођем на испитивање капитала решити проблем: „Како производња на бази прометне вредности, која искључиво одређује радно време, доводи до резултата да прометна вредност рада буде мања од прометне вредности његовог производа.“

²⁸ *Morning Star*, до глупости највише орган лондонских присталица слободне трговине, тврдио је за све време Америчког грађанског рата, згражајући се морално на све могуће начине, како црнци у „Confederate States“ [јужним државама Североамеричке Уније] раде сасвим бесплатно. Требало је да тај лист изволи упо-

Ако историји света и треба много времена да одгонене тајну најамнине, напротив сасвим је лако разумети нужност, *raison d'être* тога облика.

Размена између капитала и рада претставља се нашим очима у први мах исто као и куповина и продаја свих других роба. Купац даје извесну суму новца, продавац извесну робу друкчију од новца. Правна свест сазнаје у овоме у најбољем случају само материјалну разлику, која се изражава формулама које су правно једнаке вредности: *Do ut des, do ut facias, facio ut des i facio ut facias* [Дајем да даш; дајем да чиниш; чиним да даш; чиним да чиниш].

Даље: пошто су прометна вредност и употребна вредност саме по себи *несамерљиве величине*, то нн израз „вредност рада“, „цена рада“ не изгледа ирационалнији од израза „вредност памука“, „цена памука“. Уз то долази још и то да се радник плаћа пошто је већ дао свој рад. Али, у својој функцији *платежног средства* новац накнадно *остварује* вредност или цену уступљеног артикла, дакле у датом случају вредност или цену уступљеног рада. Напоследку, „*употребна вредност*“, коју радник уступа капиталисти стварно није његова радна снага, већ њено функционисање, одређен корнстан рад, кројење, прављење ципела, предење итд. Да је *исти рад*, с друге стране, општи *елемент који ствара вредност*, да он има то својство којим се разликује од свих осталих роба, стоји ван домашаја обичне свести.

Ставимо ли се на гледиште радника који за дванаесточасовни рад добија на пр. вредност произведену за 6 часова рада, рецимо 3 шилинга, онда је њему његов дванаесточасовни рад донста *куповно средство за 3 шилинга*. Може се вредност његове радне снаге мењати с вредношћу његових обичних животних намирница, од 3 на 4 или од 3 на 2 шилинга, или, кад вредност радне снаге остане каква је била, може се њена цена услед променљивог односа тражње и понуде, попети на 4 или пасти на 2 шилинга, радник ће *стално давати дванаест часова рада*. Стога му се свака промена величине еквивалента који добија нужно чини као промена вредности или цене његових 12 часова рада. Међутим иста ова околност завела је *Адама Смита*, који радни дан третира као *постојану величину*,²⁹ на управо супротну тврдњу: да је *вредност рада постојана*, макар да се вредност животних намирница мења, дакле макар да се исти радни дан претставља за радника у више или у мање новца.

Ако пак, с друге стране, узмемо капиталисту, видимо додуше да он за што је могуће мање новца жели добити што је могуће више рада.

редити дневне трошкове каквог принца с дневним трошковима слободног радника лондонског East End-а [источни раднички крај Лондона].

²⁹ А. Смит само случајно алудира на промене радног дана говорећи о најамнини од комада.

Стога га практично занима само разлика између цене радне снаге и вредности коју ствара њено функционисање. Али он гледа да што јевтиније купи све робе и свој профит он уопште објашњава преваром, куповином испод, а продајом изнад вредности. Зато он и не увиђа да кад би доиста постојало тако нешто као вредност рада, и кад би он њу доиста плаћао, не би постојао никакав капитал, његов се новац не би претворио у капитал.

Осим тога, има у стварном кретању најамнине појава које као да доказују да се не плаћа вредност радне снаге, већ вредност њене функције, самог рада. Те појаве можемо свести на две велике класе: Прво: Мењање најамнине с мењањем дужине радног дана. Исто би се тако могло закључити да се не плаћа вредност машине, већ њених операција, јер је кирија на неку машину већа за недељу дана него за један дан. Друго: Индивидуална разлика међу најамницама разних радника који врше исту функцију. Исту ову разлику, само без повода за илузије, налазимо и у робовском систему, где се просто и јасно, без умотавања, продаје сама радна снага. Само што корист од тога да је радникова радна снага изнад просечне, или штета да је она испод просечне радне снаге, иде у робовском систему власнику робова, а у систему најамног рада самом раднику, јер у једном случају он лично продаје своју радну снагу, а у другоме њу продаје неко треће лице.

За појавни облик: „вредност и цена рада“ или „најамнина“, а за разлику од битног односа који се у том облику појављује: вредност и цена радне снаге, важи уосталом оно исто што и за све појавне облике и њихово скривено позађе. Први се репродукују непосредно, спонтано, као уобичајени облици мишљења, а друго мора наука тек да открије. Класична политичка економија приближила се правом стању ствари, али га ипак није свесно формулисала. Она то и не може докле год буде у буржоаској кожи.

ГЛАВА ОСАМНАЕСТА

НАЈАМНИНА ОД ВРЕМЕНА

Са своје стране сама најамнина узима веома разнолике облике, а то је околност која се не види из економских уџбеника; грубо заинтересовани за материју, они занемарују сваку разлику у облику. Излагање свих тих облика спада у специјалну теорију најамнине, дакле не у ово дело. Али два владајућа, основи облика морамо овде укратко изложити.

Као што се сећамо, радна снага продаје се увек за одређене периоде времена. Преображени облик у коме се непосредно претставља дневна,

недељна итд. вредност радне снаге, јесте дакле облик „најамнине од времена“, тј. надница итд.

Имамо пре свега да приметимо да се закони о мењању величине цене радне снаге и вишка вредности, изложени у петнаестој глави, претварају простом променом облика у законе најамнине. Исто се тако разлика између прометне вредности радне снаге и масе животних намирница, у коју се та вредност преобраћа, сада испољава као разлика између номиналне и реалне најамнине. Било би бескорисно да код појавног облика понављамо оно што смо већ изложили код битног облика. Зато ћемо се ограничити на неколико тачака које су карактеристичне по најамнину од времена.

Новчана сума³⁰ коју радник прима за свој дневни, недељни итд. рад, сачињава износ његове номиналне или по вредности процењене најамнине. Али је јасно да већ према дужини радног дана, дакле према количини рада коју он дневио даје, иста надница, недељна најамнина итд. може претстављати врло различиту цену рада, тј. веома различне суме новца за исту количину рада.³¹ Код најамнине од времена мора се, дакле, опет правити разлика између целокупног износа најамнине, наднице, недељне најамнине итд. и цене рада. Како сад наћи ту цену, тј. новчану вредност дате количине рада? Просечну вредност рада добијамо ако просечну дневну вредност радне снаге поделимо бројем часова просечног радног дана. Ако је на пр. дневна вредност радне снаге 3 шилинга, вредност која се производи за 6 часова рада, и ако радни дан износи 12 часова, онда је цена једног часа рада = $\frac{3 \text{ шилинга}}{12} = 3 \text{ пенса}$. Овако нађена цена једног часа рада служи као јединица мере за цену рада.

Из овога следује да надница, недељна најамнина итд. може остати иста, ма да цена рада непрестано пада. На пример, ако је уобичајени радни дан имао 10 часова, а дневна вредност радне снаге износила 3 шилинга, онда је цена једног часа рада била $3 \frac{3}{5}$ пенса, чим се радни дан попе на 12 часова, она пада на 3 пенса, а на $2 \frac{2}{5}$ пенса чим се радни дан попе на 15 часова. Упркос томе, надница и недељна најамнина остају непромењене. Обрнуто, надница или недељна најамнина могу се попети, ма да цена рада остаје постојана или чак пада. На пример, ако је радни дан износио 10 часова, а дневна вредност радне снаге 3 ши-

³⁰ Саму новчану вредност узимамо овде као постојану.

³¹ „Цена рада јесте она сума која се плаћа за одређену количину рада.“ (Sir Edward West: *Price of Corn and Wages of Labour*. London 1826, стр. 67.) West је писац анонимног списа који чини епоху у историји политичке економије: *Essay on the Application of Capital to Land*. By a Fellow of University College Oxford. London 1815.

линга, онда је цена 1 часа рада била $3 \frac{3}{5}$ пенса. Ако радник, услед повећања посла, а уз исту цену рада, буде радио 12 часова, онда му се надница пење на 3 шил. $7 \frac{1}{5}$ пенса, док у цени рада нема промене. До истог резултата би дошло и у случају да уместо екстензивне величине рада порасте његова интензивна величина.³² Према томе, повећање номиналне наднице или недељне најамнине може бити праћено сталношћу или падом цене рада. Исто важи за приход радничке породице: чим се количина рада, коју даје глава породице, повећава радом породичних чланова. За обарање цене рада постоје дакле и методи који су независни од снижавања номиналне дневне или недељне најамнине.³³

Међутим, општи закон који из овога следује јесте: *Кад је дата количина дневног, недељног итд. рада, онда надница или недељна најамнина зависи од цене рада, која се и сама мења било с вредношћу радне снаге било с отступањима њене цене од њене вредности. Кад је, напротив, дата цена рада, онда надница или недељна најамнина зависи од количине дневног или недељног рада.*

Једницу мере за најамнину од времена, цену једног часа рада, добијамо ако дневну вредност радне снаге поделимо бројем часова уобичајеног радног дана. Узмимо да овај износи 12 часова, да је дневна вредност радне снаге 3 шилинга, вредност која се производи за 6 часова рада. Под тим околностима цена једног часа рада јесте 3 пенса, а вредност коју он производи 6 пенса. Ако сад радник буде запослен мање од 12 часова дневно (или мање од 6 дана недељно), на пр. само 6 или 8 часова, а цена рада остане иста, онда ће он примити надницу од цигло 2 или $1 \frac{1}{2}$ шилинга.³⁴ Пошто он према претпоставци мора да ради про-

³² „Најамнина зависи од цене рада и од количине одређеног рада... Повећање најамнине још не мора значити и повећање цене рада. Ако се радн дуже и ако је напор већи, најамнина се може знатно попети, а да цена рада ипак остане иста.“ (West: *Price of Corn etc.*, стр. 67, 68, 112.) На главно питање: како се одређује „цена рада“, Вест одговара баналним фразама.

³³ Ово је врло добро разумео фанатични заступник индустријске буржоазије 18 века, често од нас навођени писац дела *Essay on Trade and Commerce*, ма да ствар конфузно износи: „Цена животних намирница и других предмета потрошње одређује количину рада, а не његову цену (под овом он разуме номиналну дневну или недељну најамнину). Ако знатно оборимо цену предмета потрошње, ми ћемо тиме сразмерно оборити и количину рада... Фабриканти знају да има различитих метода за дизање и обарање цене рада осим мењања њеног номиналног износа.“ (У поменутом спису, стр. 48, 61.) У своме спису *Three Lectures on the Rate of Wages*. London 1830, у коме Н. В. Синијер искористиће Вестово дело не наводећи га, каже он између осталог: „Радника поглавито интересује висина најамнине“ (стр. 14 [15]). Дакле радника интересује поглавито оно што *прима*, номинални износ најамнине, а не оно што *даје*, количина рада!

³⁴ Последица такве *анормалне*, недовољне запослености сасвим је различна од *општег принудног законског* скраћења радног дана. Она прва нема везе с *алсо-*

сечио 6 часова дневно да би произвео само иадиницу која одговара вредности његове радне снаге, пошто он према истој претпоставци од свакога часа ради само половину за себе, а другу половину за капиталисту, то је јасно да он не може истерати ту вредност, која се производи за 6 часова рада, ако буде радио мање од 12 часова. Раније смо посматрали разорне последице претераног рада, а овде откривамо извор патњи које за радника проистичу из његове недовољне запослености.

Ако постоји погодба да се рад плаћа од часа, и то тако да капиталиста није обавезан плаћати иадиницу или недељну иајамнину, него само часове рада за време којих му се свиђа да радника запосли, онда га он може запослити мање времена него што је време на чијој основици је испрва била извршена процена најамнине од часа, или јединице мере за цену рада. Пошто ту јединицу мере одређује сразмера:

$$\frac{\text{дневна вредност радне снаге}}{\text{радни дан датог броја часова}}$$

то је природно да она губи сваки смисао чим радни дан престане имати одређени број часова. Руши се јединство плаћеног и неплаћеног рада. Сада капиталиста може да истера из радника одређену количину вишка рада, а да му не да радно време потребно за његово самоодржање. Он може уништити сваку редовност у запослењу, и сасвим по томе како му је угодно, по ћуди и по тренутном интересу смењивати страховит претеран рад с релативиом или потпуном незапосленошћу. Под изговором да плаћа „нормалну цену рада“, он може анормално продуживати радни дан без икакве одговарајуће накнаде за радника. Стога је био сасвим разуман устанак лондонских грађевинарских радника (1860) против покушаја капиталиста да им природе такву најамнину од часа. Законско ограничење радног дана онемогућава такву злоупотребу, ма да, разуме се, не онемогућава недовољну запосленост која потиче из конкуренције машинерије, из мењања квалитета употребљаваних радника и из делимичних и општих криза.

Док надница или недељна најамнина расту, цена рада може номинално да остане постојана, а да ипак падне испод свог нормалног нивоа. То се догађа кад год се радни дан продужи преко његовог обичног трајања док цена рада, односно цена радног часа остаје постојана. Ако у разломку $\frac{\text{дневна вредност радне снаге}}{\text{радни дан}}$ расте именитељ, онда бројитељ расте још брже. Вредност радне снаге, која и није друго него њено трошење, расте кад радна снага дуже функционише, и то сразмерно

лутном дужином радног дана, и може се јавити и код петнаесточасовног као и код шесточасовног радног дана. У првом случају нормална цена рада срачуната је на то да радник ради просечно 15 часова дневно, у другом 6 часова. Зато последица остаје иста, ако у првом случају радник буде запослен $7\frac{1}{2}$, а у другом само 3 часа.

брже него што расте трајање њене функције. У многим индустријским гранама у којима преовлађује најамнина од времена, и где радно време није законом ограничено, дошло је због тога природним путем до навике да се радни дан само до извесне тачке, рецимо док се не наврши 10 часова рада, сматра као нормалан („normal working day“, „the day's work“, „the regular hours of work“ [нормални радни дан, дневни рад, регуларно радно време]). Преко те границе радно време је прековремено („overtime“) и плаћа се, узимајући час као јединицу мере, боље („extra pay“), ма да често у смешно малој сразмери.³⁶ Овде нормални радни дан постоји као део стварног радног дана, а овај често преко цела године траје дуже од нормалног.³⁷ У многим енглеским индустријским гранама повећање цене рада услед продужења радног дана преко извесне нормалне границе добило је такав облик, да радник мора радити прековремено ако уопште жели да истера довољну најамнину, јер је цена рада за време такозваног нормалног радног времена одвише ниска.³⁸ Законско ограничење радног дана онемогућава ово задовољство.³⁹

³⁶ „Стопа плаћања за прековремени рад (у мануфактурама чипака) тако је мала, $\frac{1}{2}$ пеннија нтд. на час, да стоји у бедној супротности са огромном штетом коју прековремени рад наноси здрављу и животној снази радника.. Осим тога, овако добијени мали додаток мора се често потрошити на допуну у средствима за окупљење.“ (CEC, II, стр. XVI, бр. 117.)

³⁷ На пример, у штампаријама тапета пре скорашњег увођења фабричког закона. „Ми радимо без одмора за јело, тако да се дневни посао од $10\frac{1}{2}$ часова свршава у $4\frac{1}{2}$ часа по подие; све остало јесте прековремен рад, који ретко престаје пре 8 часова увече, тако да ми стварно целу годину радимо прековремено.“ (Mg. Smith's Evidence, у CEC, I, стр. 125.)

³⁸ На пример у шкотским бељарама. „У неким дедовима Шкотске владао је у тој индустрији (пре увођења фабричког закона од 1862 г.) систем прековременог рада, тј. 10 часова важило је као нормалан радни дан. За тај рад примао је мушкарац 1 шилинг и 2 пенса. Али, уз то долази дневни прековремени рад од 3 или 4 часа при чему се плаћало 3 пенса по часу. Последица тог система јесте, да човек који ради једино нормално радно време заслужује само 8 шилинга недељно. Без прековременог рада најамнина није била довољна.“ (RIF, за 30 април 1863, стр. 10.) „Посебно плаћање прековременог рада искушење је коме радник не може одолевати.“ (RIF, за 30 април 1848, стр. 5.) У књиговезницама лондонског Ситија ради врло много девојчица од 14 до 15 година, и то по уговору о изучавању заната који прописује одређене часове рада. Па ипак оне у последњој недељи сваког месеца раде до 10, 11, 12 и 1 час ноћу заједно с одраслим радницима, у врло мешовитом друштву. „Њих послодавци намамљују (tempt) посебном наградом и новцем за добру вечеру“, коју оне једу у оближњој крчми. Велики разврат који се тако ствара (CEC, V, стр. 44, бр. 191) међу овим „young immortals“ [вечито младим светом] изравнава се тиме што оне увезују и много библија и поучних књига.

³⁹ Види RIF, за 30 април 1863, исто. Оцењујући стање ствари потпуно тачно, изјавили су лондонски грађевинарски радници, за време великог штрајка и искључења од 1860 г., да ће пристати на најамнину од часа само под овим условима:

Опште је позната чињеница да је најамнина у некој индустријској грани утолико нижа уколико је радни дан дужи.³⁹ Фабрички инспектор А. Редгрев илустровао је то упоредним прегледом двадесетогодишњег периода од 1839 до 1859, из кога се види да је у фабрикама, које су биле подвргнуте закону о десеточасовном раду, најамнина расла, док је у фабрикама у којима се радило дневно 14 до 15 часова падала.⁴⁰

Ми смо горе формулисали закон: *Кад је дата цена рада, онда надница или недељна најамнина зависе од количине пруженог рада.* Из тога закона следује пре свега ово: *Што је нижа цена рада, то већа мора бити количина рада, или то дужи мора бити радни дан да би радник себи обезбедио макар и бедну просечну најамнину.* Ниска цена рада делује овде као потстицај за продуживање радног дана.⁴¹

Али, обрнуто, продуживање радног времена производи са своје стране падање цене рада, а с тиме и наднице или недељне најамнине.

Из одређења цене рада разломком

$$\frac{\text{дневна вредност радне снаге}}{\text{радни дан датог броја часова}}$$

излази да пуко продуживање радног дана обара цену рада, ако не буде какве компензације. Али исте околности, које капиталисти пружају могућност да трајно продужи радни дан, пружају му испрва могућност, а онда га присиљавају да и номинално обара цену рада док не падне целокупна цена повећаног броја часова, тј. надница и недељна најамнина. Овде је довољно указати на две околности. Ако један човек обавља посао једног човека и по или два човека, онда расте понуда рада, ма да понуда радних снага, које се налазе на тржишту остаје иста. Конкуренција која се на овај начин ствара међу радницима оспособљава капиталисту да оборн цену рада, а падање цене рада оспособљава га опет да радно време још више продужи.⁴² Убрзо пак, ово располагање

1) да се ценом радног часа установи нормалан радни дан од 9 односно 10 часова и да цена за 1 час десеточасовног радног дана буде већа од цене за 1 час деветочасовног радног дана; 2) да се сваки час преко нормалног радног дана сматра као прековремени и да се сразмерно више плаћа.

³⁹ „Позната је чињеница да је тамо, где је по правилу дуго радно време, најамнина по правилу ниска.“ (RIF, за 31 октобар 1863, стр. 9.) „Рад који раднику доноси најмање хране већином је прекомерио дуг.“ (PHR, VI, 1863, стр. 15.)

⁴⁰ RIF, за 30 април 1860, стр. 31, 32.

⁴¹ Ручни израђивачи чавала у Енглеској морају због ниске цене рада да раде дневно 15 часова да би истерали сасвим бедну недељну најамнину. „Много, веома много часова у дану морају они диринчити да истерају 11 пенса или 1 шилинг, а од тога иду 2½ до 3 пенса на рабањење алата, ложење и отпатке железа.“ (CEC, III, стр. 136, бр. 671.) Жене заслужују радећи исто радно време само 5 шилинга недељно. (Исто, стр. 137, бр. 674.)

⁴² Ако би се неки фабрички радник противио да ради традиционално дуго радно време, „њего би за најкраће време заменили другим, који је готов да ради

анормалним количинама неплаћеног рада, тј. количинама које прелазе просечни друштвени ниво, постаје средством за конкуренцију међу самим капиталистама. Један део робне цене састоји се из цене рада. Неплаћени део цене рада не мора се урачунати у цену робе. Он се може поклонити њеном купцу. То је први корак на који конкуренција нагони. Други корак на који она приморава јесте искључивање из продајне цене робе бар једног дела анормалног вишка вредности створеног продужењем радног дана. На овај начин се образује, у први мах ту и тамо, а онда се мало по мало утврђује анормално ниска продајна цена робе и она отада служи као постојана подлога кукавне најамнине уз прекомерно дуго радно време, док је спочетка била производ тих околности. Ми само наговештавамо ово кретање, пошто анализа конкуренције не спада овамо. Али ипак, дајмо за часак реч самом капиталисти: „У Бирмингему је конкуренција међу фабрикантима толика, да је многи од нас присиљен да као послодавац чини оно чега би се иначе стидео, па ипак се не прави више новаца („and yet no more money is made“); једино публика извлачи корист од тога.“⁴³ Читалац се сећа оних двеју врста лондонских хлебара, од којих једни продају хлеб по пуној цени (the „fullpriced“ bakers), а други испод његове нормалне цене („the underpriced“, „the undersellers“). Они што продају по пуној цени овако су пред парламентарном анкетном комисијом оптуживали своје конкуренте: „Они могу опстати само зато што, прво, варају публику (фалсификујући робу) и друго, што за најамнину која се плаћа за дванаесточасовни рад, изгуле са својих људи 18 часова рада... Средство којим се води конкурентска борба јесте неплаћени рад радника (the unpraid labour)... Конкуренција међу хлебарима узрок је што је тешко укинути ноћни рад. Они који хлеб продају испод цене накнађују то тиме што из својих људи истерују више рада. Ако ја из мојих људи истерујем само 12 часова рада, а мој сусед напротив 18 или 20, онда ме он мора тући у продајној цени. Кад би радници могли остати код свог захтева да им се плаћа прековремени рад, овом би маневру брзо дошао крај... Велик број радника запослених код хлебара који продају испод цене јесу странци, младићи и други који су принуђени да се задовоље сваком најамником коју могу добити.“⁴⁴

без обзира на дужину радног времена, и тако би био бачен на улицу“. (RIF, за 31 октобар 1848, Evidence, стр. 39, бр. 58.) „Ако један човек ради за двојицу... профитна стопа углавном ће се попети... јер је ова додата понуда рада снизила његову цену.“ (Senior: *Three Lectures on the Rate of Wages*, стр. 15.)

⁴³ CEC, III, Evidence, стр. 66, бр. 22.

⁴⁴ Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers. London 1862, стр. LII, а на истом месту, Evidence, бр. 479, 359, 27. Међутим и код оних који продају по пуној цени „рад почиње“, кво што је раније поменуто и као

Ова јеремијада интересантна је и због тога што показује како се у мозгу капиталисте одразује само спољашњи изглед односа производње. Капиталиста не зна да и нормална цена рада укључује одређену количину неплаћеног рада и да је управо тај неплаћени рад нормално врело његовог добитка. За њега уопште не постоји категорија вишка радног времена, јер се тај вишак садржи у нормалном радном дану који он мисли да плаћа с надницом. Али он види да постоји прековремени рад, продуживање радног дана преко границе која одговара обичној цени рада. Штавише, он захтева да његов конкурент, који продаје испод цене, посебно плаћа (extra pay) тај прековремени рад. Али опет не зна да та посебна плата исто тако садржи неплаћен рад као и цена обичних часова рада. Рецимо да је цена једног часа дванаесточасовног радног дана 3 пенса, вредност која се производи за $1/2$ часа рада, док је цена прековременог часа 4 пенса, вредност која се производи за $2/3$ часа рада. У првом случају капиталиста присваја без плаћања једну половину, а у другом једну трећину од радног часа.

ГЛАВА ДЕВЕТНАЕСТА

НАЈАМНИНА ОД КОМАДА

Најамнина од комада само је преиначен облик најамнине од времена, као што је најамнина од времена преиначен облик вредности или цене радне снаге.

Код најамнине од комада изгледа на први поглед као да употребна вредност коју радник продаје није функционисање његове радне снаге. живи рад, него рад који се већ определио у производу, и као да се цена тога рада не одређује, као код најамнине од времена, разломком

$$\frac{\text{дневна вредност радна снаге}}{\text{радни дан датог броја часова}}$$

него произвођачком способношћу радника.⁴⁵

Пре свега, већ и чињеница да у исто време и у истим пословним гранама напоре до постоје и један и други облик најамнине, морала би јако поколебати уверење оних који верују том спољашњем изгледу. На пример: „Лондонски слагачи раде обично од комада, док је најамнина од времена изузетак. Код слагача у провинцији случај је обрнут:

што признаје сам њихов вођ, Бенет, „у 11 часова ноћу или раније, и често траје до 7 часова следеће вечери“. (Исто, стр. 22.)

⁴⁵ „Систем рада на комад ознака је једне одређене епохе у радничковој историји; он је средњи члан између положаја обичног надничара, који зависи од капиталистове воље, и кооперативног радника (artizan) који обећава да ће у недалекој будућности у самом себи ујединити и радника и капиталисту. Радници на акорд стварно су своји господари, чак и кад раде с капиталом предузетника.“ (John Watts:

најамнина од времена је правило, а најамнина од комада изузетак. Ла-џарске дрводеље у лондонском пристаништу имају најамнину од комада, у свима осталим пристаништима најамнину од времена.⁴⁶ Често се у једним те истим седларским радњама у Лондону за исти посао Французима плаћа од комада, а Енглезима од времена. У правим фабрикама, где је најамнина од комада опште правило, чини се у томе из техничких разлога изузетак за поједине послове и они се плаћају од времена.⁴⁷ Међутим је по себи јасно да *разноликост облика у исплаћивању најамнине* ипак колико не мења њену суштину, ма да један облик може бити повољнији по развнатка капиталистичке производње од другог облика.

Узмимо да обичан радни дан износи 12 часова, од којих су 6 плаћени, а 6 неплаћени. Нек вредност која се у том радном дану производи буде 6 шилинга, дакле 6 пенса за један час. Нека искуство покаже да радник који ради с просечним ступњем интензивности и уметности, који дакле за производњу неког производа стварно употребљава само друштвено потребно радно време, за 12 часова израђује 24 комада, било да су то одвојени комади или да су мерљиви делови каквог сложеног производа. У том случају вредност ових 24 комада, по одбитку постојаног дела капитала који у себи садрже, износи 6 шилинга, а вредност сваког комада 3 пенса. Радник прима $1\frac{1}{2}$ пенн по комаду и тако за 12 часова заслужује 3 шилинга. Као што је код најамнине од времена свеједно хоћемо ли узимати да радник ради 6 часова за себе а 6 за капиталисту, или да од сваког часа ради половину за себе а половину за капиталисту, тако је и овде свеједно да ли ћемо казати да је сваки поједини

Trade-Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies. Manchester 1865, стр. 52, 53.) Цитирам ову књижицу зато што су у њој скупљена сва давно изанђала апологетска општа места. Исти г. Ватс био је раније присталица овеизма и објавио је 1842 год. другу једну књижицу: *Facts and Fictions of Political Economists* у којој је поред осталог својну проглашавао за крађу. Али то је било давно.

⁴⁶ T. J. Dunning: *Trades' Unions and Strikes*, London 1860, стр. 22.

⁴⁷ Ево како истовремено напоредо постојање ова два облика најамнине погодује фабрикантским преварама. „У једној фабрици радн 400 људи, од којих половина радн на најамнину од комада и стога јој је у непосредном интересу да ради прековремено. Остали радници раде на надницу, раде исто колико и други, а за прековремени рад не добијају ништа... Рад ових 200 људи за време од $\frac{1}{2}$ часа раван је раду једног лица за време од 50 часова, односно $\frac{1}{50}$ недељног рада једног човека: зато је он знатна добит за предузетника.“ (*RIF*, за 31 октобар 1860, стр. 9.) „Прековремени рад још је увек јако распрострањен; у већини случајева све је удешено, да се то не открије и да се не искуси казна коју сам закон предвиђа. Ја сам у многим ранијим извештајима... указао на неправду која се наноси радницима који не раде на акорд него на недељну најамнину.“ (*Leonhard Horner* у *RIF*, за 30 април 1859, стр. 8, 9.)

комад пола плаћен а пола неплаћен, или да цена од 12 комада надокнађује само вредност радне снаге, док оних других 12 утеловљавају вишак вредности.

Облик најамнине од комада исто је тако *ирационалан* као и облик најамнине од времена. Док рецимо два комада робе, по одбитку вредности средстава за производњу што се у њима садржи, као производ 1 часа рада *вредне* 6 пенса, дотле радник прима за њих цену од 3 пенса. Стварно, најамнина од комада не изражава *непосредно никакав однос вредности*. Не ради се о томе да се измери вредност комада помоћу радног времена које је у њему утеловљено, већ напротив о томе да се рад који радник троши измери помоћу броја комада које је произвео. Код најамнине од времена рад се мери његовим непосредним временским трајањем, код најамнине од комада количином производа у којој се згуснуо рад утрошен за једно одређено време.⁴⁸ У крајњој анализи, цена самог радног времена одређена је једначином: *вредност дневног рада = дневна вредност радне снаге*. Дакле, најамнина од комада само је измењен облик најамнине од времена.

Сад да мало изближе размотримо карактеристичне особине најамнине од комада.

Овде *каквоћу рада* контролише сам посао, који мора бити просечне ваљаности, ако се хоће да цена од комада буде потпуно исплаћена. У овом погледу најамнина од комада постаје ванредно богат извор закидања најамнине и превара од стране капиталиста.

Она пружа капиталистама једну потпуно одређену меру за *интензивност рада*. Само оно радно време које се утелови у унапред одређеној и искуством утврђеној количини робе важи као *друштвено потребно радно време* и као такво се плаћа. Стога се у већим кројачким радионицама изванредно познат комад рада, на пр. прслук итд., зове час, пола часа итд. рачунајући час по 6 пенса. Из праксе се зна колико је просечни производ једног часа. Кад се мода промени, кад су у питању поправке итд., настаје између послодаваца и радника спор да ли је неки одређени комад рада = једном часу итд. док и овде не одлучи искуство. Слично је и у лондонским радионицама намештаја итд. Ако радник нема просечну произвођачку способност и услед тога није кадар свршити *минимум дневног посла*, отпуштају га.⁴⁹

⁴⁸ „Најамнина се може мерити на два начина: или трајањем рада, или његовим производом.“ (*Abrégé élémentaire des principes de l'Economie Politique*. Paris 1796. стр. 32.) Писац овог анонимног списка јесте G. Garnier.

⁴⁹ „Прелцу се даје одређена количина памука, а он има да после навесног времена наместо памука преда одређену тежину конца или пређе извесне *финове*, и добије толико и толико за фунту предате пређе. Ако је производ мањкав у погледу каквоће, он бива кажњен; ако је за једно дато време изradio количину

Пошто овде сâм облик најамнине контролише каквоћу и интензивност рада, то велики део надзора над радом постаје сувишан. Зато најамнина од комада сачињава и подлогу раније изложеног модерног кућног рада и подлогу хијерархијски рашчлањеног система експлоатације и угњетавања. Овај систем има два основна облика. С једне стране, најамнина од комада олакшава да се између капиталисте и најамног радника увуку паразити, да се рад даје у подзакуп („subletting of labour“). Добит тих посредника проистиче искључиво из разлике између цене рада коју плаћа капиталиста и оног дела те цене коју посредници стварно дају радницима.⁵⁰ Овај систем носи у Енглеској карактеристично име: „Sweating-System“ (знојни систем). С друге стране, најамнина од комада дозвољава капиталисти да с главним радником — у мануфактури с вођом групе, у руднику с копаčem итд., у фабрици с правим машинским радником — уговорн толико и толико од комада, а од те цене онда сâм главни радник плаћа своје помоћне раднике које сâм погађа. Експлоатација радника од стране капитала остварује се у овом случају помоћу експлоатације радника од стране радника.⁵¹

Кад најамнина од комада већ постоји, онда је природно да је у радникову лично интересу да своју радну снагу што интензивније напрегне, а ово олакшава капиталисти да подигне нормални степен интензивности.^{52a} Исто тако је радников лични интерес да продужи ради даи,

испод одређеног минимума, онда га отпуштају и доводе на његово место умешнијег радника.“ (Ure: *Philosophy of Manufactures*, стр. [316] 317.)

⁵⁰ „Кад посао пролази кроз руке много њих, који сви хоће да суделују у добити, а стварно ради само последњи, онда је плата коју радник прима бедна и несразмерна.“ (СЕС, II, стр. LXX, бр. 424.)

⁵¹ Чак и апологетичар Ватс каже: „Акордни систем знатно би се поправио кад би сви радници запослени на једном послу непосредно учествовали у уговору сразмерно својим способностима, уместо што је један човек заинтересован да претерано напреже своје другове, мислећи само на своју корист.“ (Исто, 53.) О гадостима овог система види СЕС, III, стр. 66, бр. 22, стр. 11, бр. 124, стр. XI, бр. 13, 53, 59 итд.

^{52a} Често се и вештачким путем подупире овај природни резултат. Тако се у лондонским фабрикама машина практикује стара смицалица „да капиталиста избере за вођу неке радничке групе човека ваљадне телесне снаге и окретности. Свака три месеца или у другим роковима он му плаћа посебну награду под погодбом да чини све што може да своје сараднике, који примају само обичну најамнину, потстиче на крајњу ревност... Ово ће нам без даљег коментара објаснити зашто се капиталисте жале на тредјунионе да коче делатност, већу умешност и радну снагу“ („stinting the action, superior skill and working power“). (Dunning: *Trades' Unions and Strikes*. London 1860, стр. 22, 23.) Пошто је писац и сам радник и секретар једног тредјуниона, могло би се ово узети као претерано. Али погледајте на пр. у „highly respectable“ [високо поштованој] пољопривредној енциклопедији Ц. Ч. Мортона чланака: „Labourer“, где се овај метод препоручује закупницима као одличан.

јер то повећава његову надницу или недељну најамнину.⁵² Тако наступа реакција коју смо већ поменули код најамнине од времена, с том разликом што продужење радног дана, чак и кад најамнина од комада остаје постојана, само собом укључује падање цене рада.

С најамнином од времена влада с мало изузетака једнака најамнина за исте функције, док се с најамнином од комада цена рада додуше мери одређеном количином производа, али се надница и недељна најамнина мењају према индивидуалним разликама радника, од којих један израђује само минимум производа за дато време, други просечну количину, а трећи преко просечне. Ту се у погледу стварних прихода јављају велике разлике, већ према разлици у умешности, снази, енергији, издржљивости итд. свакога радника.⁵³ Разуме се да ово не може изменити ништа у општем односу између капитала и најамног рада. Прво, индивидуалне разлике потиру се за целокупну радноницу, те она за одређено радно време даје просечан производ; плаћена укупна најамнина биће просечна најамнина у тој грани. Друго, сразмера између најамнине и вишка вредности остаје непромењена, пошто индивидуалној најамнини сваког радника одговара маса вишка вредности коју он индивидуално ствара. Али могућност већег замаха, коју најамнина од комада пружа индивидуалности, има с једне стране тенденцију да развије индивидуалност, а с тим и осећање слободе, самосталност и самоконтролу радника, док с друге стране тежи да развије конкурентску борбу међу самим радницима. Стога најамнина од комада има тенденцију да дижућн индивидуалне најамнине изнад просечног нивоа снизи сам тај ниво. Али тамо где се одређена најамнина од комада већ одавно традицијом учврстила и где је због тога њено обарање наилазило на нарочите тешкоће, ту фабриканти изузетно прибегоше и насилном претварању у најамнину од времена. Против тога је на пр. био 1860 г. велики штрајк ткача

⁵² „Сви који су плаћани од комада... имају користи од прекорачавања законских граница радног дана. Ова готовост на прековремени рад опажа се особито код жена које раде као ткаље и намотачице.“ (RIF, за 30 април 1858, стр. 9.) „Овај систем најамнине од комада, тако користан по капиталисте... иде директно за тим да младог лончарског радника потстакне на већи прековремени рад за оно 4 до 5 година кад га плаћају од комада или по ниској цени. То је један од главних узрока коме треба приписати, што су лончари физички дегенерисали.“ (СЕС, I, стр. XIII.)

⁵³ „У свакој грани где се рад плаћа од комада, дакле у акорду... најамнине могу у износу врло јако отступати једна од друге... Али где се ради на надницу, постоји углавном најамнина једнаке висине... коју и послодавци и радници сматрају као меру за просечну произвођачку способност радника у дотичној грани.“ (Dunning: *Trades' Unions and Strikes*, стр. 17.)

пантљика у Ковентрију.⁵⁴ Напоследку, најамнина од комада главни је ослонац раније изложеног система најамнине од часа.⁵⁵

Из досадашњег излагања излази да је најамнина од комада облик најамнине који најбоље одговара капиталистичком начину производње. Иако никако није нова — између осталог она званично фигурише поред најамнине од времена у француским и енглеским радничким законима 14 века — добила је већи замах тек за време правог мануфактурног периода. У херојском периоду крупне индустрије, нарочито од 1797 до 1815, она служи као полуга за продуживање радног времена и обраће најамнине. Веома важан материјал о кретању најамнине у том периоду налази се у Плавим књигама: *Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws* (парламентарна сесија од 1813—14) и *Reports from the Lords Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto*. (Сесија од 1814—1815.) Ту ће читалац наћи документован доказ за стално падање цене рада од почетка антијакобинског рата. У ткачницама, на пр., најамнина од комада била је толико пала, да је упркос јако продуженом радном, дану надница стајала ниже него раније. „Стварни ткачев приход много је мањи него пре; некада је он далеко надмашивао обичне раднике, сад је готово једнак с њима. Доиста,

⁵⁴ „Рад занатлијских помоћника регулише се од дана или од комада (à la journée ou à la pièce) ...Мајстори приближно знају колико посла радници на дан могу да обаве у сваком занату, па их зато често плаћају сразмерно послу који израде; на тај начин ови помоћници раде у свом интересу што више могу и без икаквог надзора.“ (Cantillon: *Essai sur la Nature du Commerce en général*, изд. Amsterdam 1756, стр. 185, 202. Прво издање изишло је 1755.) Кантијон из кога су Кенеј, сер Џејмс Стјуарт и А. Смит изобилили црпили, већ овде приказује најамнину од комада као измењен облик најамнине од времена. Кантијоново француско издање обележено је у наслову као превод са енглеског, али енглеско издање: *The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philipp Cantillon, late of the City of London, Merchant*, не само што је каснијег датума (од 1759 г.) него и својом садржином показује да је доцнија прерада. Тако се на пр. у француском издању још не помиње Хјум, док напротив у енглеском *Пети* тек понегде фигурише. Енглеско је издање мање значајно у теоријском погледу, али садржи свакојаким података који се односе на енглеску трговину, на трговину племенитим металима итд., чега у француском тексту нема. Према томе, речи у наслову „Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.“ („узето поглавито из рукописа једног врло духовитог, сада покојног господина и преуђешено итд.“) изгледа да су гола измишљотина, што одговара тадашњем обичају.

⁵⁵ „Колико пута смо видели да је у понеким радницима било намештено много више радника него што је рад ствари изискивао! Радници се често узимају у очекивању какве наруџбине која је још сасвим неизвесна и која понекад постоји само у уображењу; пошто их плаћају по акорду, фабриканти знају да се не излажу никаквој опасности, будући да све изгубљено време пада на терет неза-

разлика између најамнине квалификованог и простог радника сада је много незнатнија неголи ма у ком ранијем периоду.⁵⁶ Какву је слабу корист имао сеоски пролетаријат од појачане интензивности и продуктења рада, насталих услед најамнине од комада, показаће следеће место узето из једног списка писаног у одбрану земљопоседника и закупника. „Највећи део пољопривредних радова врше људи који су најмљени на дан или од комада. Њихова недељна најамнина износи отприлике 12 шилинга; и ма да се може узети да човек који ради од комада, имајући јачи потстицај за рад, заслужи 1 или можда 2 шилинга недељно више ио кад би радио на надницу, ипак, кад се узме у рачун његов целокупни доходак, излази да се овај добитак потиरे његовом мањом запосленошћу у току године... Осим тога наћи ће се да најамнине тих људи стоје у извесном односу према ценама потребних животињих намирница, тако да је човек с двоје деце кадар издржавати своју породицу без парохиске погпоре.“⁵⁷ Ко је дакле имао троје деце већ је био упућен на милосрђе. У погледу цнњеница које је парламент био објавио, изјавио је тада Малтус: „Признајем да с незадовољством гледам како се пракса најамнине од комада јако раширила. Радити уистину тежак посао 12 или 14 часова дневно, у иоле дужим периодима времена, и сувише је за једно људско биће.“⁵⁸

У радионицама на које се протеже фабрички закон, најамнина од комада постаје опште правило, пошто у њима капитал може проширити ради дан још само појачањем интензивности.⁵⁹

Кад се мења производност рада, иста количина производа претставља веће или мање радно време. Мења се, дакле, и најамнина од комада, пошто је она израз цене неког одређеног радног времена. У нашем горњем примеру производило се 24 комада за 12 часова, док је вредност произвођена за 12 часова била 6 шилинга, дневна вредност радне снаге 3 шилинга, цена једног часа рада 3 пенса, а најамнина од једног комада $1\frac{1}{2}$ пени. Један комад био је усисао $\frac{1}{2}$ часа рада. Ако се сада, можда услед удвостручене производности рада, за исти ради дан израђује 48 комада уместо 24, а све остале околиности остану неизмењене, онда најамнина од комада пада од $1\frac{1}{2}$ пенија на $\frac{3}{4}$, пошто сада сваки комад претставља само $\frac{1}{4}$, а не више $\frac{1}{2}$ радног часа. $24 \times 1\frac{1}{2}$

последних.“ (H. Gregoir: *Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles*. Bruxelles 1865, стр. 9.)

⁵⁶ *Remarks on the Commercial Policy of Great Britain*. London 1815, стр. 48.

⁵⁷ *A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain*. London 1814, стр. 4, 5.

⁵⁸ Malthus: *Inquiry into the Nature and Progress of Rent* [стр. 49, примедба].

⁵⁹ „Радници који раде од комада сачињавају вероватно четири петине свих фабричких радника.“ (RIF, за 30 април 1858, стр. 9.)

пени = 3 шилинга, а исто је тако и $48 \times \frac{3}{4}$ пенија = 3 шилинга. Другим речима: најамнина од комада пада у истој сразмери у којој расте број комада произвођених за једно исто време,⁶⁰ дакле у истој сразмери у којој опада радно време утрошено на један исти комад. Ово повећање најамнине од комада, уколико је чисто номинално, изазива сталне борбе између капиталисте и радника, било што капиталиста искоришћава прилику да цену рада стварно снизи, било што с повећањем производне снаге рада иде и повећање његове интензивности, било што радник узима озбиљно привидност као да му се најамнином од комада плаћа производ, а не радна снага, те се стога опире снижењу најамнине којему не одговара снижење продајне цене робе. „Радници бржине мотре на цену сировина и на цену фабрикованих добара, те су стога кадри да тачно процене профите својих послодаваца.“⁶¹ Такву претензију капитал с правом одбија као крупну заблуду у погледу природе најамног рада.⁶² Он диже грају против те дрске жеље да се удари пореза на напредак индустрије, и изјављује без околишња да се производност радника уопште не тиче.⁶³

⁶⁰ „Производна снага његове машине предилце тачно се мери, и награда за рад, који се помоћу ње врши, опада с а растењем њене производне снаге, ма да не у истој сразмери.“ (Ure: *Philosophy of Manufactures*, стр. 317.) Ово што је на крају улепшао, Јур је сам порекао. Он признаје на пр. да због продужења „time“-предилце радник мора нешто више радити. Рад дакле не опада у оној мери у којој расте његова производност. Затим: „Овим повећањем подиже се производна снага машине за $\frac{1}{4}$. Кад то наступи, предцу се а израђени посао нише не плаћа као пре. Али пошто се његова најамнина не снижава за $\frac{1}{4}$, то побољшање машинерије повећава његов приход за сваки час рада“ — али, али — „ово излагање треба унеколико исправити. ...Сада прелац мора из $\frac{1}{2}$ шилинга што има више да плати нешто више за младе помоћне снаге, а у исто време истискују се одрасли радници“ (исто, стр. [320] 321), што никако не одаје тенденције за повећањем најамнине.

⁶¹ H. Fawcett: *The Economic Position of the British Labourer*. Cambridge and London 1865, стр. 178.

⁶² У лондонском листу „Стандард“ од 26 октобра 1861 г. навизи се извештај о процесу који је пред мировним судијама у Рочделу водила фирма *Џон Брајт и Комп.* „против претставника синдиката ткача тепиха ради застрашивања. Ортаци Брајт били су увели нову машинерију која је могла производити 200 јарди тепиха за исто време и с истим радом(!) који је раније био потребан за производњу 160 јарди. Радници нису могли имати никакве претензије да учествују у добити, коју су њихови послодавци постигли на тај начин што су своје капитале употребили на набавку нових машина. Стога гг. Брајт предложише да се најамнина снизи од $1\frac{1}{2}$ на 1 пени од јарда, при чему су дакле остављали радницима потпуно исти приход за учињени рад. Али је ово било номинално снижење најамнине, о чему радници, како се тврди, нису претходно били обавештени“.

⁶³ „У својој тежњи да одрже најамнину, тредијунни граже да учествују у добити коју доноси усавршена машинерија! (Quelle horreur! [Какав ужас!]) ...они захтевају већу најамнину зато што је рад скраћен... другим речима, они теже да

ГЛАВА ДВАДЕСЕТА

НАЦИОНАЛНА РАЗЛИЧНОСТ НАЈАМНИНА

У петнаестој глави бавили смо се разноврсним комбинацијама које могу да изазову промену у апсолутиој или у релативиој (тј. упоређеној с вишком вредности) величини вредности радне снаге, док је опет с друге стране количина животиних намирница, у којима се остварује цена радне снаге, могла имати друкчије кретање, независно⁴⁴ од промена те цене. Како смо већ напоменули, сви се они закони простим преласком вредности, одн. цене радне снаге, у егзотерични облик [видљив само на површини] најамнице, претварају у законе кретања најамнице. Оно што се у оквиру овога кретања испољава као промена комбинације, може се за различне земље показивати као истовремена различност међу националним најамницама. При упоређивању националних најамница морају се дакле имати у виду сви моменти који одређују промену величине вредности радне снаге: цена и обим природних и историјски развијених најпречих животних потреба, трошкови око образовања радника, улога женског и дечијег рада, производност рада, његова интензивна и екстензивна величина. Чак и површио поређење захтева да се пре свега просечна надица за исте послове у различитим земљама сведе на радне дане једнаке дужине. Пошто се надице тако буду изједначиле, мора се опет најамнина од времена превести на најамнину, од комада, јер је само ова мерило, како за производност, тако и за интензивну величину рада.

У свакој земљи постоји извесна средња интензивност рада. Ако је рад, утрошен на производњу неке робе, мање интензиван, значи да је утрошено више радног времена него што је друштвено потребно; зато се он не рачуна као рад нормалне каквоће. Једино онај степен интензивности, који стоји изнад просечног националног степена, мења у некој датој земљи меру вредности коју имамо у простом трајању радног времена. Друкчије је на светском тржишту, према коме појединачне земље стоје као саставни делови према целини. Средња интензивност рада у свакој земљи је друкчија; овде већа, тамо мања. Ове националне просечне величине сачињавају дакле једну скалу, чија је јединица мере просечна јединица светског рада. Према томе, интензивнији национални

ударе порез на усавшавања у индустрији." (*On Combination of Trades*. Ново изд. London 1834, стр. 42.)

⁴⁴ „Нетачно је рећи да се најамнина попела“ (реч је овде о њеном новчаном изразу) „зато што је њоме купљена већа количина јефтинејег артикла.“ (Давид Ђукенен у свом издању *Смитовог дела Wealth of Nations*, 1814, св. I, стр. 417, примедба.)

рад, упоређен с мање интензивним, производи за једнако време више вредности, која се изражава у више новца.

Нешто што још више модификује закон вредности у његовој интернационалној примени јесте што на светском тржишту и *производнији* национални рад важи као интензивнији, догод конкуренција не присили производнију нацију да продајну цену својих роба спусти на њихову вредност.

Што је у некој земљи развијенија капиталистичка производња, то се више у њој и просечна интензивност и производност националног рада издижу изнад међународног нивоа.^{64a} Различите количине робе исте врсте, које су у разним земљама произведене за једнако радно време, имају дакле неједнаке међународне вредности које се изражавају у различним ценама, тј. у новчаним сумама различним већ према томе каква им је међународна вредност. Према томе ће релативна вредност новца бити мања у нацији где је капиталистички начин развијенији, него у нацији код које је мање развијен. Из тога следује да ће код прве нације бити већа и номнална најамнина, новчани еквивалент радне снаге, што никако не значи да то важи и за стварну најамнину, тј. за животне намјернице које се радинику стављају на располагање.

Али и кад не узмемо у обзир ову релативну различиост новчане вредности у разним земљама, често ћемо наћи да је надница, недељна најамнина итд. већа код нације с развијеним начином производње, док је релативна цена рада, тј. цена рада у односу према вишку вредности и према вредности производа, већа код капиталистички мање развијене нације.⁶⁵

^{64a} На другом месту ћемо испитати које околности могу, у погледу производности, изменити овај закон за поједине гране производње.

⁶⁵ Полемишући против А. Смита каже *Џејмс Ендерсон*: „Вреди поменути и то да је у сиромашнијим земљама, где су земљини производи, а нарочито жито, јевтинији, привидна цена рада додуше обично нижа, па ипак је она тамо стварно виша него у другим земљама. Јер најамнина која се даје радинику за дан не представља истинску цену рада, ма да је она његова привидна цена; *права се цена* састоји у ономе што *одређена количина израђеног производа* стварно стаје предузетника. Кад ствар посматрамо под овом светлошћу, видимо да је рад готово у свима случајевима *јевтинији у богатим земљама него у сиромашним*, ма да је цена жита и других животних намјерница по правилу много нижа у последњим него у првим... *Рад, мерен на дан*, много је *јевтинији у Шкотској него у Енглеској... Рад од комада углавном је јевтинији у Енглеској.*“ (James Anderson: *Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.* Edinburgh 1777, стр. 350, 351.) — Обрнуто, ниско стање најамнине повлачи од своје стране поскупљивање рада. „Рад је скупљи у Ирској него у Енглеској, упркос томе, или баш због тога што су најаминне тамо утолико ниже.“ (Бр. 2.074 у *Royal Commission on Railways. Minutes*, 1867.)

Ц. В. Кауел, члан комисије за анкету у фабрикама од 1883 г., дошао је после брижљиве анкете у преднонницама до закључка „да су у Енглеској најамнине збиља ниже за фабриканте него на континенту, ма да за раднике могу бити више“. (Ure: *Philosophy of Manufactures*, стр. 314.) Енглески фабрички инспектор Александар Редгрев доказује у фабричком извештају од 31 октобра 1866 г. помоћу упоредне статистике с континенталним државама, да је континентални рад, упркос нижој најамнини и много дужем радном времену, много скупљи у односу према производу него енглески. Један енглески директор (manager) фабрике памука у Олденбургу изјавио је да радни дан тамо траје од 5 $\frac{1}{2}$ изјутра до 8 увече заједно са суботом, и да тамошњи радници, под енглеским надзорницима, не израђују за то време колико Енглези за 10 часова, а још много мање кад раде под надзором Немаца. Најамнина је, вели он, много нижа негоди у Енглеској, у многим случајевима и за 50%, али је број радника у односу према машинерији много већи; у многим одељењима однос је 5:3. Г. Редгрев даје тачне појединости о руским фабрикама памука. Податке му је добавио неки енглески директор који је тамо отскора запослен. На том руском тлу, тако плодном свакојаким бестидностима, у пуном су цветању стари ужаси из периода детињства енглеских фабрика. Управитељи су, разуме се, Енглези, пошто домаћи руски капиталиста није способан за фабричке послове. Упркос претераном, непрекидном даноноћном раду и бедним надницама, руски фабрикант вегетира једино захваљујући заштитним царинама. — Напоследку пружићу и један упоредни преглед г. Редгрева о просечном броју вретена на фабрику и прелца у различитим европским земљама. Сам г. Редгрев напомиње да је ове бројеве прикупио пре неколико година, а да је од тог времена у Енглеској порасла и величина фабрика и број вретена на радника. Али он претпоставља сразмерно једнак напредак у побројаним континенталним земљама, тако да су подаци задржали своју вредност за поређење.

Просечни број вретена на фабрику

У Енглеској	12.600 вретена на 1 фабрику
У Швајцарској	8.000 " " " "
У Аустрији	7.000 " " " "
У Саксонској	4.500 " " " "
У Белгији	4.000 " " " "
У Француској	1.500 " " " "
У Пруској	1.500 " " " "

Просечни број вретена на једно лице

У Француској	14 вретена на 1 лице
У Русији	28 " " " "
У Пруској	37 " " " "

У Баварској	46	вретена на 1 лице
У Аустрији	49	" " " "
У Белгији	50	" " " "
У Саксонској	50	" " " "
У мањим немачким државама	55	" " " "
У Швајцарској	55	" " " "
У Вел. Британији	74	" " " "

„Ово поређење је“, каже г. Редгрев, „поред других разлога, неповољно за Велику Британију нарочито и због тога, што у њој постоји врло велик број фабрика у којима је с предењем спојено и машинско ткање (док на табели ткачи нису изузети). Иностране фабрике напротив су већином само предioniце. Кад бисмо могли упоређивати потпуно једнаке ствари, ја бих могао навести многе предioniце памука у моме срезу, у којима предилица са 2.200 вретена, коју надзире један једини човек („minder“) с двама помагачицама, израђује дневно 220 фунти преће у дужини од 400 енглеских мнља.“ (RIF, за 31 октобар 1866, стр. 31—37 и даље.)

Познато је да су енглеска друштва предузела грађење железница како у источној Европи, тако и у Азији, и да при том запошљавају поред домаћих и изванредан број енглеских радника. Присилени практичним потребама да овако воде рачуна о националним разликама у интензивности рада, нису од тога имали никакве штете. Њихово искуство нас учи да се релативна цена рада (у односу према производу) углавном креће обратно од висине најамнице, иако та мање више одговара средњој интензивности рада.

У „Огледу о стопи најамнице“,⁶⁶ једном од својих најранијих економских списа, покушава Х. Кејри да докаже да различите националне најамнице стоје у управној сразмери са степеном производности националних радних дана, те из тог интернационалног односа повлачи закључак, да се најамница уопште диже и пада с производношћу рада. Читава наша анализа производње вишка вредности доказује бесмисленост тог закључка, чак да је Кејри баш и доказао своје премисе уместо што је по свом обичају савршено некритички испомешао прикупљени статистички материјал. Најлепше је то што он и не тврди да ствар збиља тако стоји како би по теорији морала стајати. Он наиме налази да је мешање државе фалсификовало природни економски однос. Зато се националне најамнице морају тако израчунавати као да онај њихов део који држава узима у облику порезе припада самим радницима. Зар г. Кејри није могао још мало продужити мисао и упитати се, нису ли ти

⁶⁶ *Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World.* Philadelphia 1835.

„државни трошкови“ такође „природни плодови“ капиталистичког раз-
витка? Такво расуђивање било би сасвим достојно човека који је најпре
објавио да су капиталистички односи производње вечити закони при-
роде и ума, чију слободну хармоничну игру омета једино мешање др-
жаве, а после открио како демонски утицај Енглеске на светском тржи-
шту, утицај који као да не потиче из природних закона капиталистичке
производње, чини нужним мешање државе, тј. државну заштиту оних
закона природе и ума, другим речима протекционистички систем [систем
заштитних царина]. Он је поред тога открио да теореме Рикарда и
других, у којима су формулисане постојеће друштвене супротности и
противречности, нису мисаони производ стварног економског кретања,
него да су, напротив, стварне супротности капиталистичке производње
у Енглеској и другде резултат теорије Рикарда и других! Најзад, он је
открио да је у крајњој анализи трговина она сила која уништава уро-
ђене лепоте и хармоније капиталистичког начина производње. Још један
корак даље, па би можда открио да је једна незгода капиталистичке
производње сам капитал. Само је овако страховито некритичан и тако
лажно учен човек заслужио да упркос његовој протекционистичкој
јереси постане тајно врело хармоничне мудрости једног Бастија и свих
других савремених оптимистичких присталица слободне трговине.

СЕДМИ ОДЕЉАК

ПРОЦЕС АКУМУЛАЦИЈЕ КАПИТАЛА

Прво кретање које изврши количина вредности одређена да функционише као капитал јесте претварање извесне суме новца у средства за производњу и радну снагу. Оно се одиграва на тржишту, у области промета. Друга фаза кретања, процес производње, завршена је тим су средства за производњу претворила у робу чија вредност надмашава вредност њених саставних делова, која дакле садржи вредност првобитно предујмљеног капитала повећану вишком вредности. Ове робе морају се затим опет бацити у област промета. Ваља их продати, уновчити њихову вредност, претворити тај новац поново у капитал, и тако стално изнова. Ово кружење, које увек иде кроз исте узастопне фазе, сачињава промет капитала.

Први услов акумулације јесте да капиталисти пође за руком да прода своју робу и да највећи део новца који је на тај начин добио поново претвори у капитал. У следећем излагању полази се од претпоставке да капитал пролази кроз процес свога промета на нормалан начин. Подробнија анализа тога процеса остаје за Другу књигу.

Капиталиста који производи вишак вредности, тј. који непосредно исисава неплаћен рад из радника и фиксира га у робама, јесте додуше први присвајач, али никако није и последњи власник вишка вредности. Он га доцније мора делити с капиталистама који у целини друштвене производње врше друге функције, са земљопоседником итд. Стога се вишак вредности депа на различне делове. Његови одломци припадају лицима различитих категорија и добијају различне облике, који су један према другом независни, као што су профит, камата, трговинска добит, земљишна рента итд. О овим преображеним облицима вишка вредности моћи ћемо расправљати тек у Трећој књизи.

Према томе ми овде узимамо, с једне стране, да капиталиста који производи робу продаје њу по вредности, те се нећемо даље задржавати на његовом враћању на робно тржиште, нити на новим облицима које капитал узима у прометној области, нити на конкретним условима репродукције који се иза тих облика крију. С друге стране, сматрамо капиталистичког произвођача као власника читавог вишка вредности

или, ако се хоће, као претставника свих његових саучесника у пљачки. То значи да акумулацију посматрамо најпре *апстрактно*, тј. просто као момент непосредног процеса производње.

Уосталом, уколико има акумулације, капиталисти полази за руком да произведену робу прода и да новац који је за њу добио поново претвори у капитал. Затим: разламање вишка вредности на различите комаде ниуколико не мења његову природу ни услове који су потребни да он постане елемент акумулације. Ма колику сразмеру вишка вредности капиталистички произвођач задржавао за самог себе или уступао другима, увек је он први који га присваја. Оно, дакле, што нам у излагању акумулације служи као претпоставка, претпоставља се и у њеном стварном процесу. С друге стране, цепање вишка вредности и посредничко кретање промета замрачују *једноставни основни облик* процеса акумулације. Због тога његова чиста анализа захтева да засад апстрахујемо од свих појава које прикривају унутрашњу игру његовог механизма.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ПРВА

ПРОСТА РЕПРОДУКЦИЈА

Ма какав био друштвени облик процеса производње, он увек мора бити континуелан, тј. мора периодично пролазити стално наново кроз исте стадиуме. Каогод што друштво не може престати да троши, тако не може престати ни да производи. Посматран у својој сталној повезаности и у непрекидном току свог обнављања, сваки је процес друштвене производње уједно и *процес репродукције*.

Услови производње уједно су и услови репродукције. Ниједно друштво не може непрестано производити, тј. репродуковати, а да један део својих производа непрестано не претвара поново у средства за производњу, или у елементе нове производње. Ако иначе све околности остају исте, друштво може репродуковати, или одржавати своје богатство на истом степену, само ако средства за производњу, тј. средства за рад, сировине и помоћне материје, утрошене рецимо за годину дана, замењује у природи једнаком количином нових примерака исте врсте и ту количину издваја из годишње масе производа и поново је придружује процесу производње. Извесна одређена количина годишњег производа припада дакле производњи. Будући унапред одређена за производну потрошњу, она већином постоји у таквим природним облицима који искључују индивидуалну потрошњу.

Има ли производња капиталистички облик, има га и репродукција. Као што се процес рада у капиталистичком начину производње испо-

љава само као средство за процес оплођавања вредности, тако се и репродукција испољава само као средство да се предујмљена вредност репродукује као капитал, тј. као вредност која се сама оплођује. Неки човек носи економску маску капиталисте само зато што његов новац стално функционише као капитал. Ако се на пр. предујмљена сума новца од 100 ф. ст. претворила ове године у капитал и произвела вишак вредности од 20 ф. ст., онда она мора и идуће године поновити исту радњу. Као периодичан прираштај капитал-вредности, или периодичан плод капитала у процесу, вишак вредности добија облик дохотка који проистиче из капитала.¹

Буде ли овај доходак служио капиталисти само као фонд за потрошњу, или ако се он периодично троци како је и добијен, онда се, под иначе неизмењеним околностима, врши проста репродукција. Ма да је ова само пуко понављање процеса производње у истом размеру, ипак и то пуко понављање, или континуитет, даје процесу извесна нова обележја или, боље рећи, уништава она привидна обележја која он има кад је само један изолован процес.

Размотримо најпре онај део капитала који је предујмљен у облику најамнине, дакле променљиви капитал.

Увод у процес производње јесте куповина радије снаге за неко одређено време, и тај увод сталио се обавља кад год истекио рок за који је рад продат, кад год се дакле заврши одређен период производње: недеља, месец итд. Али радник се плаћа тек пошто је његова радна снага дејствовала и пошто је у робама остварила и своју властиту вредност и вишак вредности. Он је дакле вишак вредности, који ми за овај мах сматрамо само као капиталистов фонд потрошње, а исто тако и фонд из кога се њему самом плаћа, променљиви капитал, произвео пре него што му се тај фонд враћа у облику најамнине, и он је запослен само дотле докле га сталио репродукује. Из овога је потекла она формула економиста, коју смо под II поменули у шеснаестој глави, а у којој се најамнина претставља као удео у самом производу.² Ово

¹ „Богаташи, који троше производе рада других људи, добијају их само путем аката размене (куповинама робе)... Зато изгледа да би они брзо морали исцрпсти своје резервне фондове... Али, у друштвеном поретку богатство је стекло моћ да се репродукује помоћу туђег рада... Као год и рад, тако и богатство даје помоћу рада годишњи плод који се сваке године може потрошити, а да богаташ не постане сиромашнији. Тај плод је доходак, који потиче из капитала.“ (Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, св. I, стр. 81, 82.)

² „Као год и профит, тако се и најамнина има сматрати као један део готовог производа.“ (G. Ramsay: *An Essay on the Distribution of Wealth*, стр. 142.) „Удео у производу, који радник добија у облику најамнине.“ (James Mill: *Elements of Political Economy*. Француски превод од Parissot-а, Paris 1823, стр. 34.)

што се раднику стално враћа у облику најамнине јесте један део производа који радник стално репродукује. Свакако, капиталиста му вредност робе плаћа у новцу. Тај новац је само преображени облик производа рада, или боље рећи једног дела производа рада. Док радник претвара један део средстава за производњу у нови производ, производ његовог ранијег рада промеће се на тржишту, где се поново претвара у новац. Оно чиме се плаћа његов данашњи рад или рад идућег полгођа јесте његов рад од прошле недеље или од прошлог полгођа. Илузија коју ствара новчани облик сместа ишчезава чим се уместо појединачног капиталисте и појединачног радника посматрају капиталистичка класа и радничка класа. Капиталистичка класа стално даје радничкој класи, у новчаном облику, упутнице на један део производа који је радничка класа произвела, а капиталистичка присвојила. Те упутнице радник исто тако стално враћа капиталистичкој класи и помоћу тога узима од ње онај део свог властитог производа који њему припада. Робни облик производа и новчани облик робе замагљују ову трансакцију.

Дакле, *променљиви капитал* је само посебан историјски појавни облик фонда животних намирница или *фонда рада*, (labour fund), како то кажу Енглези, који под њим наравно не разумеју резерву рада него резерву за рад; то је резерва која је раднику потребна за његово самоодржање и репродукцију и коју у свима системима друштвене производње мора он сам стално производити и репродуковати. Њему фонд рада притиче стално у облику *платежних средстава* за његов рад само зато што се његов властити производ стално удаљава од њега у облику *капитала*. Али овај појавни облик *фонда рада* ни у чему не мења чињеницу да капиталиста *предујмљује* раднику његов *властити одређени рад*.³

Узмимо кмета, обвезног на кулук. Са својим властитим средствима за производњу, на властитој ораници, он ради рецимо 3 дана недељно. Друга три дана он кулучи на господареву добру. Он стално репродукује свој властити фонд рада, а овај никад не добија према њему *облик платежних средстава* које неко *трећи предуима* за његов рад. У накнаду за то не добија ни његов *неплаћени принудни рад* никад *облик добровољног и плаћеног рада*. Ако сутра властелин присвоји себи ораницу, теглећу марву, семе, укратко сва кметова средства за производњу, онда ће овај отсад бити принуђен да своју радну снагу властелину продаје. Под иначе неизмењеним околностима он ће и сада радити 6 дана недељно, 3 за себе, 3 за бившег властелина, који се сада претворно у на-

³ „Кад се капитал утроши на то да се раднику *предујми* најамнина, онда тај капитал не додаје ништа фонду за одржање радника.“ (Cazepove у једној примедби свог издања Малтусоаих: *Definitions in Political Economy*, London 1853, стр. 22.)

јамног господара. И сад као и раније он ће средства за производњу трошити као средства за производњу и преносити њихову вредност на производ. И сад као и пре улазиће један одређен део производа у репродукцију. Али као што кулук узима облик најамног рада, тако и фонд рада, који кмет и сад као и пре производи и репродукује, узима облик капитала који му предујмљује његов бивши властелин. Буржоаски економист, чији ограничени мозак није кадар да одвоји спољашњи облик неке ствари од саме ствари, затвара очи пред чињеницом да се на земљиној кугли, чак и у данашње време, фонд рада само изузетно јавља у облику капитала.⁴

На сваки начин, променљиви капитал губи обележје вредности коју је капиталиста предујмио из властитога фонда⁵ тек када капиталистички процес производње посматрамо у непрекидном току његовог обављања. Али он мора иегде и иекад имати свој почетак. Зато је с нашег досадашњег становишта вероватно да је капиталиста тамо некад помоћу првобитне акумулације новца, независне од неплаћеног туђег рада, можда уштедом своје сопствене зараде, постао власник новца и стога могао изићи на тржњиште као купац радне снаге. Међутим, пуки континуитет капиталистичког процеса производње, или проста репродукција, проузрокује и друге особите промене, које не захватају само променљиви него и целокупни капитал.

Ако вишак вредности, који периодично, рецимо годишње, ствара капитал од 1.000 ф. ст., износи 200 ф. ст., и ако се овај вишак вредности сваке године потроши, онда је јасно да је после петогодишњег понављања истог процеса сума потрошеног вишка вредности $= 5 \times 200$, односно да је једнака првобитно предујмљеној капитал-вредности од 1.000 ф. ст. Кад би се годишњи вишак вредности трошио само делимично, рецимо само по половину, добио би се исти резултат после десетогодишњег понављања процеса производње, јер је $10 \times 100 = 1.000$. Уопште: *предујмљена капитал-вредност, подељена вишком вредности који се потроши сваке године, даје број година или број периода репродукције, после чијег истека је капиталиста потрошио првобитно предујмљени капитал*, тј. овај капитал је ишчезао.

Ова чињеница не може се ни најмање измењити тиме што капиталиста замишља да троши производ туђег неплаћеног рада, вишак вред-

⁴ „Још ни на једној четвртини земљине кугле нису капиталисте они који раднику предуимају животне намирнице.“ (Richard Jones: *Textbook etc.*, стр. 36.)

⁵ „Ма да фабрикант предуима индустријском раднику његову најамину, ипак то за њега стварно нису неки трошкови, јер му се износ те најамине обично враћа с добитком у повећаној вредности израђеног предмета.“ (A. Smith: *Wealth of Nations*, књ. I, гл. 3.)

ности, а да одржава првобитну капитал-вредност. Кад протекне извештај број година, капитал-вредност која му је припадала једнака је суми вишка вредности који је он за тај исти број година присвојио без еквивалента, а сума вредности коју је потрошио једнака је првобитној капитал-вредности. На сваки начин, он држи у руци капитал чија се вредност није изменила и од кога је један део, зграде, машине итд., већ постојао кад је покренуо свој посао. Али овде се ради о вредности капитала, а не о његовим материјалним саставним деловима. Кад неко списа све своје имање правећи дугове који износе колико и вредност тога имања, онда цело имање претставља само укупну суму његових дугова. Исто тако кад је капиталиста потрошио еквивалент свог предузетничког капитала, вредност тог капитала претставља још само укупну суму вишка вредности који је он бесплатно присвојио. *Ниједан атом вредности његовог старог капитала више не постоји.*

Без икаквог обзира на акумулацију, сам континуитет процеса производње, или проста репродукција, претвара дакле нужно после дужег или краћег периода сваки капитал у акумулисани капитал или капитализовани вишак вредности. Ако је тај капитал при своме уласку у производњу и био лично стечена својина свога власника, раније или касније он постаје вредност присвојена без еквивалента, или оличење неплаћеног туђег рада, било у новчаном или ком другом облику.

Видели смо у четвртој глави: да би се новац претворно у капитал, није било довољно само да постоји робна производња и робни промет. Било је још потребно да се као купац и продавац сусретну, овде власник вредности или новца, тамо власник супстанце која ствара вредност; овде власник средстава за производњу и животних намирница, тамо власник једино радне снаге. Према томе, стварно дата основица, полазна тачка капиталистичког процеса производње, било је одвајање производа рада од самог рада; објективних услова рада од субјективне радне снаге.

Али оно што је испочетка било само полазна тачка доцније се, захваљујући самом континуитету процеса, простој репродукцији, стално изнова производи и овековечава као својствен резултат капиталистичке производње. С једне стране, процес производње непрекидно претвара материјално богатство у капитал, у средства за оплођавање вредности и средства ужитка за капиталисту. С друге стране радник стално излази из тога процеса онакав какав је у њ ушао — као лични извор богатства, али лишен свих средстава да то богатство оствари за себе. Пошто је, пре његовог уласка у процес, његов властити рад отуђен од њега, пренет на капиталисту и припојен капиталу, то се он за време процеса стално одређује у туђем производу. Пошто је процес производње уједно и

процес потрошње радне снаге од стране капиталисте, то се радников производ непрекидно претвара не само у робу него у капитал, у вредност која исисава снагу која ствара вредност, у животне намирнице које купују људе, у средства за производњу која употребљавају произвођача.⁵ Стога сам радник стално производи објективно богатство као капитал, као силу која му је туђа, која њиме влада и експлоатише га; а капиталиста исто тако стално производи радну снагу као субјективно врело богатства, врело растављено од средстава за своје објективисање и остваривање, апстрактно, постојеће једино у радничковој телесности, једном речи он производи радника као најамног радника.⁶ Ово стално репродуковање или овековечавање радника јесте *sine qua non* [неизоставни услов] капиталистичке производње.

Радничкова потрошња је двострука. У самој производњи он својим радом троши средства за производњу и претвара их у производе чија је вредност већа од вредности предујмљеног капитала. То је његова производна потрошња. У исти мах то је потрошња његове радне снаге од стране капиталисте који је ту снагу купио. С друге стране, новац којим је плаћена куповина његове радне снаге радник троши на животне намирнице: то је његова индивидуална потрошња. Према томе, радничкова производна и индивидуална потрошња потпуно су различне. У првој он дела као покретна снага капитала и припада капиталисти; у другој он припада сам себи и води индивидуалан живот изван процеса производње. Резултат једне је живот капиталисте, резултат друге је живот самог радника.

При проучавању „радног дана“ итд. видело се узгред како је радник често приморан да своју индивидуалну потрошњу претвори у случајни догађај процеса производње. У томе случају он додаје себи животне намирнице да би своју радну снагу одржао у току, као што се парној машини додаје угаљ и вода, а точку уље. Његова средства за потрошњу тада су само средства за потрошњу једног средства за производњу, а његова индивидуална потрошња непосредно је производна

⁵ „То је једна нарочито чудна особина производне потрошње. Оно што се производно троши јесте капитал и постаје капитал путем потрошње.“ (James Mill: *Elements d'Economie Politique*, француски превод од Parissot-a, Paris 1823, стр. 242.) Па ипак Џејмс Мил није ушао у траг тој „нарочито значајној особини“.

⁶ „Стварно је истина да нека новоуведена мануфактура даје посла многим сиромасима, али они и даље остају сиромаси, а временом мануфактура ствара и много нових.“ (Reasons for a limited Exportation of Wool, London 1677, стр. 19.) „Сасвим је бесмислено кад закупник сада тврди да он издржава сиротињу. Уствари он њу само одржава у бедн.“ (Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the Prices of Labour and Provisions. London 1777, стр. 31.)

потрошња. Али се ово показује као злоупотреба⁷ која није битна по капиталистичку производњу.

Ствар изгледа другачије чим не посматрамо појединог капиталисту и појединог радника, већ капиталистичку класу и радничку класу, не изоловане процесе производње, већ капиталистички процес производње у његовом току и његовом друштвеном обиму.

Кад капиталста преобраћа један део свог капитала у радну снагу, он тиме оплођује свој целокупни капитал. Али се он не задржава на томе; он убија две муве једним ударцем. Он не профитира само на ономе што од радника прима, него и на ономе што му даје.

Капитал, који је у размени отуђен за радну снагу, радничка класа размењује за животне намирнице чија потрошња служи репродуковању радничких мишића, живаца, костију, мозга итд. и за стварање нових радника. Стога, ако се држи у границама онога што је апсолутно потребно, индивидуална потрошња радничке класе јесте поновно претварање животних намирница, које је капитал отуђио за радну снагу, у радну снагу коју капитал може изнова експлоатисати. Она је производња и репродукција оног средства за производњу које је капиталисти најнеопходније: самог радника. *Индивидуална радникова потрошња* остаје дакле момент производње и репродукције капитала, било да се она врши у радници или изван ње, у процесу рада или изван њега, управо као и чишћење машина, било да се врши за време процеса рада или за време одређених одмора. Ствар се ниуколико не мења тиме што радник своју индивидуалну потрошњу врши себи за љубав, а не за љубав капиталисти. Тако и потрошња теглеће марве не престаје бити потребан момент процеса производње због тога што се сама марва користи оним што ждере. Стално одржавање и репродуковање радничке класе остаје сталан услов за репродуковање капитала. Капиталиста може мирне душе да остави испуњавање тога услова нагону радника за одржањем и продужењем врсте. Све за шта се он стара јесте да њихову индивидуалну потрошњу ограничи што боље може на најнужније, и он је бескрајно далеко од оне јужноамеричке суровости по којој је радник присиљен да узима снажнију место слабије хране.⁸

⁷ Роси не би с толиким нагласком декламовао о тој тачки, да је стварно про-
нукнуо тајну „производне потрошње“.

⁸ „У рудницама Јужне Америке, радници који свакодневно износе на својим
леђима руду тешку 180 до 200 фунти из дубине од 450 стопа (то је можда најтежи
посао на свету) живе искључиво од хлеба и пасуља; они би радије јели само хлеба,
али њихови господари, који су изнашли да они не би могли радити тако напоран
посао ако би се хранили хлебом, поступају с њима као с коњима и силом их терају
да једу пасуљ. Пасуљ је сразмерно много богатији калцијевим фосфатом него хлеб.“

Због тога и капиталиста и његов идеолог, политички економист, сматрају као *производан* само онај део радничке индивидуалне потрошње који је потребан да би се радничка класа овековечила, који се дакле стварно мора утрошити да би капитал могао трошити радиу снагу; оно што радник може преко тога потрошити за своје задовољство јесте *непроизводна потрошња*.⁹ Ако би акумулација капитала проузроковала повећање најамине, па дакле и умножавање радничких средстава за потрошњу, а да не изазове потрошњу веће количине радне снаге од стране капитала, онда би додајни капитал био *непроизводно утрошен*.¹⁰ И доиста, радничка индивидуална потрошња *непроизводна* је за самог радника, јер она репродукује само *потребну личност*; она је *производна* за капиталисту и за државу, јер је она *производна снага* која *производи туђе богатство*.¹¹

Према томе, с друштвеног гледишта, радничка класа је и ван *непосредног* процеса рада исто тако *прибор* капитала као и *мртви алат*. Чак је и њена лична потрошња у извесним границама само *момент* репродукције капитала. А процес се међутим брине за то да та самосвесна оруђа за производњу не побегну, сталио премештајући њихов производ с њиховог пола на супротни пол капитала. Индивидуална потрошња брине се с једне стране за њихово властито одржање и репродукцију, а с друге стране, уништавајући животне намирнице, за то да се они сталио *иновом* појављују на тржишту рада. За свога власника римски роб је био везан ланцима, најамни радник везан је невидљивим концима. Само што овај власник није појединац капиталиста већ капиталистичка класа.

Кад му је то било потребно, капитал је раније и *принудним законом* долазио до свог *права својине на слободног радника*. Тако је на пр. 1815 *нсељавање машинских радника* било у Енглеској забрањено под претњом тешке казне.

(Liebig: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*, I део, стр. 194, примедба.)

⁹ James Mill: *Elements of Political Economy*, стр. 238 и даље.

¹⁰ „Ако се цена рада погне толко, да се упркос приноме капитала *не може* употребити *већа количина* рада, онда бих рекао да се таква принова капитала *непроизводно* троши.“ (Ricardo: *Principles of Political Economy*, стр. 163.)

¹¹ „Једина у правом смислу *производна потрошња* јесте *потрошња* или *разоравање богатства* (он мисли *трошење средстава за производњу*) од стране капиталиста у циљу *репродукције*... Радник... је *производан потрошач* за лице које га *запошљава* и за државу, али *тачно* *говорећи* није то за себе.“ (Malthus: *Definitions etc.*, стр. 30.)

Репродукција радничке класе укључује у себи и нагомилавање и преношење умешности с једног поколења на друго.¹² Постојање такве умешне радничке класе капиталиста броји у услове производње који њему припадају, он у таквој радничкој класи доиста гледа реалну егзистенцију свог променљивог капитала, и то се нарочито показује чим нека криза доиесе опасност да ће је иестати. Као што се зна, у Ланкаширу је, услед америчког грађанског рата и памучне кризе која је за њим дошла, већина памучних радника била бачена на улицу. Из саме радничке класе, а и из других друштвених слојева, дигао се глас за државну помоћ и добровољне народне прилоге да би се „сувншиима“ омогућило да се иселе у енглеске колоније или у Сједињене Државе. Тада „Тајмс“ (од 24 марта 1863) објави писмо Едмунда Потера, бившег претседника Трговачке коморе у Манчестру. Његово писмо у Доњем дому с правом је обележено као „манифест фабриканата“.¹³ Навешћемо овде неколика карактеристична места у којима се капиталово право својине на радну снагу неувијено показује.

„Незапосленима се може казати да је понуда памучних радника превелика... да би се она можда морала смањити за једну трећину, па да онда наступи здрава тражња за остале две трећине... Јавио мишљење наваљује на иселавање... Мајстор (тј. фабрикант памука) не може мирно гледати да му се смањи понуда радника, он може мислити да је то и неправедно и погрешно... Ако се иселавање помаже из јавних фондова, он има права да тражи да буде саслушан, можда и да протестује.“ Исти Потер затим излаже како је памучна индустрија корисна, како је „несумњиво усписала становништво Ирске и енглеских пољопривредних срезова“, како је њеи опсег огроман, како је 1860 дала $\frac{5}{13}$ целокупног енглеског извоза, како ће се кроз неколико година поново проширити услед проширења тржишта, иарочито индијског, и услед тога што ће извојевати увоз довољне количине „памука по 6 пенса фуиту“. Затим наставља: „Време — једна, две, можда три године — производње потребну количину... И ја бих онда поставио питање: за службује ли ова индустрија да се одржи, вреди ли труда одржати њену машинерију (тј. живе радне машине) у реду, и зар није највећа лудост мислити на њено напуштање! Држим да јесте. Признајем да радници нису својина („I allow that the workers are not a property“), нису сво-

¹² „Једина ствар о којој се може казати да је нагомилана и унапред произведена јесте радникова умешност... Ако узмемо у обзир велику масу радника, нагомилавање и нагртање умешног рада, та најважнија операција врши се без икаквог капитала.“ (Hodgskin: *Labour Defended against the Claims of Capital*, стр. 13.)

¹³ „То писмо може се обележити као манифест фабриканата.“ (Феранд: Предлог о оскудици памука, седница Доњег дома од 27 априла 1863.)

јина ни Ланкашира ни фабриканата; али они су њихова снага; они су душевна и школована снага која се не може накнадити за једно поколење; ону другу машинерију на којој они раде („the mere machinery which they work“) можемо напротив већим делом корисно заменити или усавршити за 12 месеци.“ Препоручите или дозволите (!) исељавање радне снаге, па шта ће бити с капиталистом?“ („Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?“ Овај искрени крик потсећа на дворског маршала Калба.) „... Уклоните најбоље раднике па ће сталном капиталу увелико пасти вредност, а оптицајни капитал неће се излагати борби са слабом понудом ниже врсте рада... Казаће нам се да сами радници желе да се иселе. Сасвим је природно да они то желе... Смањите, скучите памучну индустрију одузимајући јој њене радне снаге („by taking away its working power“), смањујући њене издатке на најамнину рецимо за једну трећину или 5 милиона ф. ст., па шта ће бити од прве класе која стоји над њима, од дућанија? Шта од земљишне ренте, шта од закупнина за станове? ... Шта од ситног закупника, од бољег кућегазде и земљопоседника? Па реците сад може ли бити убитачнијег плана за све класе једне земље од овога који слаби нацију извозом њених најбољих фабричких радника и обарањем вредности једног дела њеног најпроизводнијег капитала и богатства?“ „Предлажем да се направи зајам од 5 до 6 милиона, да се расподелн на 2 или 3 годнне, да њиме по специјалним законским прописима рукују нарочити комесари који ће бити придодати сиротињским управама у памучним срезовима, са извесним принудним радом, како би се одржала морална снага прималаца милостиње... Може ли за земљовласника или фабриканта бити нешто горе („can anything be worse for landowners or masters“) него да напусте своје најбоље раднике, а остале да деморалишу и онерасположе великим пустошним исељавањем које би читаву једну покрајину лишило вредности и капитала?“^{14а}

¹⁴ Читалац се сећа да тај исти капитал обично дува у друге дупле кад треба оборити најамнину. Тада фабриканти у глас изјављују (види четврти одељак, примедба 188, стр. 342): „За фабричке раднике било би корисно да не смећу са ума да је њихов рад уствари врло ниска врста умешног рада; да нема рада који се може лакше научити, а да с обзиром на његов квалитет ниједан није боље плаћен; да нема рада који се, кратким обучавањем најнеискуснијих, може добавити за тако кратко време и у таквом изобиљу. Фабрикантова машинерија (која, како сад дознајемо, може у 12 месеци да се замени с коришћу и да се побољша) игра доиста много важнију улогу у послу производње него рад и радникова умешност (који се сад не могу заменити за тридесет година), а којој се за шест месеци поучавања може научити сваки сеоски надничар.“

^{14а} У обична времена капиталиста напротив тврди да радници не би морали бити деморалисани и незадовољне гладнице, кад би били толико разумни да смање свој број и да тако подигну цену рада.

Потер, изабраи да заступа фабрикаите памука, разликује две врсте „машинерије“, а обе припадају капиталисти; једна стоји у његовој фабрици, а друга преко иоћи и у недељу станује ван фабрике у котецима. Једна је мртва, друга жива. Мртва машинерија не само што се сваким даном погоршава и губи вредност, него један велики део њене масе стално застарева услед непрекидног техничког напретка, и то у толикој мери да се с коришћу може заменити новом машинеријом за неколико месеци. Напротив, жива машинерија бива све боља што дуже траје, што више нагомилава у себи умешности читавих поколења. „Тајмс“ је овом фабричком великану одговорио између осталог и ово:

„Г. Е. Потер толико је прожет ванредном и апсолутном важношћу фабриканата памука, да ради одржања те класе и овековечења њеног позива хоће да затвори пола милиона радника, против њихове воље, у велики морални сиротињски дом. Заслужује ли ова индустрија да се одржи? пита г. Потер. Свакако, свим часним средствима, одговарамо ми. Вреди ли труда да се њена машинерија одржи у реду? пита опет г. Потер. Овде ми запињемо. Под машинеријом г. Потер разуме људску машинерију, и уверава нас да нема намеру да је третира као апсолутну својину. Морамо признати, ми не држимо да је „вредио труда“, чак ни да је могуће одржавати у реду људску машинерију, тј. затворити је и мазати уљем док не затреба. Људска машинерија има ту особину да рђа кад не ради, ма како је ви мазали или рибали. Осим тога очигледност нас учи да је људска машинерија кадра да се сама од себе испуни паром и експлодира, или да у нашим градовима бесно заигра вртоглаво коло. Нека и буде, како каже г. Потер, да је за репродукцију радника потребно дуже време, али с машинама и новцем у руци ми ћемо увек иаћи предузимљиве, издржљиве људе да од њих направимо више фабриканата но што их икад можемо потрошити... Г. Потер ћерета о новом оживљавању индустрије кроз 1, 2, 3 године и захтева од нас да не помажемо или не дозволимо иселјавање радне снаге! Ои вели да је природно што радници желе да се иселе, али мисли да нација мора упркос њиховим захтевима да затвори у памучне срезове то пола милиона радника са 700.000 чланова њихових породица и да — што је нужна последица — силом сузбје њихово нерасположење, а оии сами да морају животарити помоћу милостиње! И све то само ради тога што би оии тамо неког дана могли затребати фабрикантима памука... Дошло је време кад велико јавно мишљење овог острва мора нешто учинити да се ова „радна снага“ спасе од оних који с њом хоће да поступају као што поступају са угљем, железом и памуком (to save this „working power“ from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton).¹⁵

¹⁵ „Times“ од 24 марта 1863.

Чланак „Тajмсa“ само је један jeu d'esprit (духовито играње речима). „Велико јавно мишљење“ било је уствари мишљења г. Потера да су фабрички радници *покретан прибор фабрика*. Њихово исељавање би спречено.¹⁶ Затворише их у „морални сиротињски дом“ памучних срезова, и они су и сад као и пре „снага (the strength) фабриканата памука из Ланкашира“.

Као што видимо, капиталистички процес производње репродукује самим својим збивањем *раздвојеност* радне снаге од услова за рад. Тиме он репродукује и овековечава услове за експлоатацију радника. Он стално приморава радника да продаје своју радну снагу да би живео, а капиталисту стално оспособљава да је може купити да би се богатио.¹⁷ Сад више није случај да се капиталиста и радник сусрећу на робном тржишту као купац и продавац. Сам механизам процеса стално баца радника натраг на робно тржиште као продавца своје радне снаге и стално претвара његов властити производ у куповно средство у руци другог. У стварности радник припада капиталу и пре но што се прода капиталисти. Његово економско подложништво¹⁸ остварује се и уједно

¹⁶ Парламент није одобрио ни пару за исељавање, већ је само донео законе који су општинама пружили могућност да раднике одржавају између живота и смрти, или да их експлоатирани не плаћајући им нормалне најамнине. А напротив, кад је три године касније избила говећа куга, парламент је дивљачки погазно чак и парламентарну етнотекцију и за трен ока одобрио милоне за отштету милионерима, велепоседницима, чији закупници су се и без тога наплатили дизањем цена месу. Животњска рика земљопоседника приликом отварања парламента од 1866 показала је да човек не мора бити Хиндус да би обожавао краву Сабалу, ни Јупитер да би се претворно у вола.

¹⁷ „Радник је тражио животне намирнице да би могао живети, предузетник је тражио рад да би могао правити профит (pour gagner).“ (Sismondi: *Nouveaux Principes d'Economie Politique*, св. I, стр. 91.)

¹⁸ У грофовији Дурхем постоји сељачки груб облик овог подложништва. То је једна од неколико грофовија у којима *прилике* не обезбеђују закупнику неоспорно право својине на пољопривредне надничаре. Рударска индустрија пружа надничарима могућност да бирају. Противно правилу, закупник узима овде у закуп само земљишта на којима се налазе котеци за раднике. Кирија за котец саставни је део најамнине. Ти се котеци зову „hind's houses“ [куће за пољопривредне слуге]. Оне се радницима знају под извесним феудалним обавезама, на уговор који се зове „bondage“ (подложништво), и који радника обавезује да га за време кад ради на ком другом месту замењује његова кћи нтд. Сам радник се зове „bondsmen“, подложник. Овај однос баца сасвим нову светлост на радничкову индивидуалну потрошњу као потрошњу за капитал или производну потрошњу: „Занимљиво је кад видимо да господвр рачуна чак и поган свога бондсмена као свој споредан доходак... закупник не трпи у читавој околнини других нужника осим својих и не подноси да се у томе погледу закнда од његових сизеренских права.“ (PHR, VII, 1864, стр. 188.)

прикрива периодичним обнављањем његове властите продаје, мењањем његових индивидуалних послодаваца и колебањем тржишних цена рада.¹⁹

Према томе, капиталистички процес производње, посматран у свом непрекидном току, или као процес репродукције, не производи само робе, само вишак вредности, он производи и репродукује сам капиталистички однос: на једној страни капиталисту, на другој најамног радника.²⁰

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ДРУГА

ПРЕТВАРАЊЕ ВИШКА ВРЕДНОСТИ У КАПИТАЛ

1. Капиталистички процес производње у увећаном размеру. Преобраћање закона својине робне производње у законе капиталистичког присвајања

Раније смо посматрали како вишак вредности проистиче из капитала, сад ћемо посматрати како капитал проистиче из вишка вредности. Ако власник вишка вредности не утроши вишак на своје личне потребе, већ га употреби као капитал, онда се ствара нов капитал и додаје староме, онда се акумулира. Употребљавање вишка вредности као капитала, или поновно претварање вишка вредности у капитал, зове се акумулација капитала.²¹

Погледајмо овај процес најпре са становишта појединачног капиталисте. Рецимо да је неки фабрикант пређе предујмио капитал од 10.000 ф. ст., од којих четири петине у памуку, машинама итд., а једну петину

¹⁹ Чнталац се сећа да код рада деце итд. ишчезава чак и формалност продаје самог себе.

²⁰ „Капитал има за претпоставку најамни рад; најамни рад има за претпоставку капитал. Они су услов један за другог, он један другог производе. Да ли радник у памучној фабрици производи само памучне матерње? Не, он производи капитал. Он производи вредности које поново служе командовању над његовим радом и стварању нових вредности помоћу тог истог рада.“ (Karl Marx: *Lohnarbeit und Kapital* у *Neue Rheinische Zeitung*, бр. 266, 7 априла 1849.) [Српски превод од Д. Туцовића: *Најамни рад и капитал*, изд. Српске социјалдемократске странке, Социјалстичка библиотека, 2, Београд 1907, стр. 35, 36. Поновно издање тог превода на латиници, изд. Радничке штампарије, Оснјек 1924, стр. 15.] Чланци које сам под горњим насловом објавио у „Новим рајнским новинама“ јесу одломци предавања која сам о тој теми држао 1847 г. у удружењу немачких радника у Брислу, и чије је штампање било прекнуто Фебруарском револуцијом.

²¹ „Акумулација капитала: употребљавање једног дела дохотка као капитала.“ (Malthus: *Definitions in Political Economy*, изд. Cazenove, стр. 11.) „Претварање дохотка у капитал.“ (Malthus: *Principles of Political Economy*. 2 изд., London 1836, стр. 320.)

у најамнини. Нек годишње производи 240.000 фунти пређе у вредности од 12.000 ф. ст. Ако је стопа вишка вредности 100%, онда се вишак вредности претставља у вишку производа или у чистом (netto) производу од 40.000 фунти пређе, што чини једну шестину целокупног (brutto) производа. Овај вишак производа вреди 2.000 ф. ст., које ће се остварити у продаји. Ако се ове 2.000 ф. ст. поново предујме као капитал, онда се првобитни капитал пење од 10.000 ф. ст. на 12.000 ф. ст., или он се акумулисао.

Сума вредности од 2.000 ф. ст. јесте сума вредности од 2.000 ф. ст. На том се новцу не да ни омирисати ни видети да је *вишак вредности*. Карактер вишка вредности, што га нека вредност има, показује како је она дошла у руке своје власнику, али ни у чему не мења природу вредности или новца.

Да би ову придошлу суму од 2.000 ф. ст. претворио у предioniци у капитал, фабрикант мора — ако све друге околности остану исте — од тога предујмити четири петине у куповину памука итд., а једну петину у куповину нових прелаца, који ће на тржишту наћи животне намирнице, чију вредност им је он предујмио. Тада нови капитал од 2.000 ф. ст. делује у предioniци и са своје стране производи вишак вредности од 400 ф. ст.

Капитал-вредност била је првобитно предујмљена у облику новца; напротив, вишак вредности постоји од првог часа као вредност одређеног дела brutto-производа. Ако се овај прода, претвори у новац, онда капитал-вредност поново добија свој првобитни облик, али га зато мења вишак вредности. Но од тога часа и капитал-вредност и вишак вредности јесу новчане суме и њихово поновно претварање у капитал врши се на потпуно исти начин. И једну и другу суму капиталиста предуима у куповини роба које му омогућавају да изнова започне с произвођењем свога артикла, и то сад у увећаном размеру. Али да би ове робе могао купити, он их мора наћи на тржишту.

Властите његове пређе промећу се само зато што он свој годишњи производ доноси на тржиште као што то чине и све остале капиталисте са својим робама. Али пре но што су доспеле на тржиште, морале су се оне већ налазити у годишњем фонду производње, тј. у целокупној маси предмета свих врста, у коју се целокупна сума појединачних капитала, или целокупни друштвени капитал, претвара у току године, а од које појединачни капиталиста има у рукама само аликвотни део. Догађаји на тржишту извршују само размену појединих саставних делова годишње производње, шаљу је из једне руке у другу, али не могу ни повећати целокупну годишњу производњу, нити променити природу произведе-

них предмета. Каква ће се употреба дакле моћи учинити од целокупног годишњег производа, зависи од самог његовог састава, а никако од промета.

Пре свега, годишња производња мора да пружи све оне предмете (употребне вредности) из којих се имају накнадити они материјални саставни делови капитала који су у току године утрошени. Кад се то одбије, остаје *netto*-производ, или вишак производа у коме је садржан вишак вредности. А из чега се тај вишак производа састоји? Можда у стварима одређеним да задовољавају потребе и ђефове капиталистичке класе, које дакле улазе у њен фонд потрошње? Али ако би то било све, оида би сав вишак вредности био профућкан и вршила би се само проста репродукција.

Да би се акумулисало, мора се један део вишка вредности претварати у капитал. Али, осим да се праве чудеса, у капитал се могу претварати само такве ствари које су употребљиве у процесу рада, тј. средства за производњу, а затим ствари које служе радниковом одржавању, тј. животне намирнице. Према томе, један део годишњег вишка рада мора се употребљавати за израду додајних средстава за производњу и животних намирница, као вишак преко количине која је потребна за накнаду предујмљеног капитала. Једном речи: вишак вредности може се претворити у капитал само зато, што вишак производа, чија је он вредност, већ садржи материјалне саставне делове ивога капитала.^{21a}

А сад, да би ови саставни делови стварно функционисали као капитал, капиталистичкој класи потребан је додатак рада. Ако се не може повећати експлоатација већ запослених радника, било екстензивно или интензивно, морају се запослити нове радне снаге. И за ово се већ побринуо механизам капиталистичке производње репродукујући радничку класу као класу која зависи од најамнине, а чија обична најамнина достиже не само за њено одржање, већ и за њено множење. Ове додајне радне снаге различите доби, којима радничка класа сваке године сиабдева капитал, има овај још само да припоји додајним средствима за производњу која се већ налазе у годишњој производњи, па је претварање вишка вредности у капитал готова ствар. С конкретне тачке гледишта, акумулација се своди на репродуковање капитала у размеру који

^{21a} Овде се апстрахује од међународне трговине која домаће врсте роба замењује иностраним и помоћу које нека нација може да преобраћа луксузне предмете у средства за производњу и животне намирнице, и *обратно*. Да бисмо предмет проучавања схватили у његовој чистоти, ослобођеног споредних околности које би могле сметати, морамо овде цео трговински свет посматрати као једну нацију и претпоставити да се капиталистичка производња свугде установила и да је завладала свима гранама производње.

се прогресивно увећава. Круг просте репродукције проширује се и претвара се, по речима Сисмондија, у спиралу.²¹⁶

Вратимо се сад нашем примеру. То је стара прича: Аврам роди Исака, Исак роди Јакова итд. Првобитни капитал од 10.000 ф. ст. доноси вишак вредности од 2.000 ф. ст. и овај се капитализује. Нови капитал од 2.000 ф. ст., који ћемо ми назвати додајни капитал I, доноси вишак вредности од 400 ф. ст., ако његова подела на постојани и променљиви капитал и стопа вишка вредности остану исти као код првобитног капитала; кад се овај вишак вредности опет капитализује, дакле преобрази у други додајни капитал, додајни капитал II, он доноси вишак вредности од 80 ф. ст. итд.

Овде ми не узимамо у обзир онај део вишка вредности што га капиталиста троши. Такође нас за овај мах слабо занима да ли се додајни капитали додају првобитном капиталу или се од њега одвајају и самосталио употребљавају; да ли их искоришћава исти капиталиста који их је акумулисао или их преноси на друге. Не смемо заборавити само то да поред новообразовааних капитала првобитни капитал продукује да се репродукује и да производи вишак вредности, и да то исто важи за сваки акумулисаани капитал у односу према додајном капиталу који је он створио.

Првобитни капитал образовао се предујмом од 10.000 ф. ст. Одакле су оне њиховом власнику? Стекао их је радом он сам и његови преци — одговарају нам у један глас претставници политичке економије.²¹⁷ Ова њихова претпоставка доиста изгледа да је једини која се слаже са законима робне производње по којима се, просечеио узев, размењују еквиваленти и свако купује робу само помоћу робе.

Сасвим је друкчије с додајним капиталом од 2.000 ф. ст. Процес његовог постања сасвим нам је тачно познат. Он је капитализовани вишак вредности. Од свог прапочетка он не садржи ни један једини делић вредности који не потиче од туђег неплаћеног рада. Средства за производњу којима се присаједињује додајна радна снага, као и животне намирнице помоћу којих се она одржава, само су саставни делови вишка производа, тога данка који капиталистичка класа годишње откида од радничке класе. Кад једним делом тога данка капиталистичка класа купује од радничке додајну радну снагу, макар и по пуној цени, тако да се размењује еквивалент за еквивалент — и оида још увек имамо

²¹⁶ Сисмондијева анализа акумулације има ту велику ману што се он сувише задовољава фразом: „претварање дохотка у капитал“ и не улази дубље у истраживање материјалних услова те операције.

²¹⁷ „Првобитни рад коме његов капитал има да захвалн за свој постанак.“ (Sismondi: *Nouveaux Principes etc.* Изд. Paris, св. I, стр. 109.)

стари поступак освајача који од побеђених купује робу новцем који је од њих отео.

Ако додајни капитал запошљава истог радника који га је произвео, оида овај не само да мора продужити да оплођује првобитни капитал, него мора и резултате свог ранијег неплаћеног рада поново куповати с више додајног рада но што су они стајали. Посматрамо ли ово као трансакцију, као посао између целе капиталистичке и целе радничке класе, онда је сасвим свеједно што се с неплаћеним радом дотле запо-слених радника запошљавају додајни радници. Капиталиста може и додајни капитал употребити на то да купи какву машину која произвођача додајног капитала избацује на улицу и замењује га с неколико деце. У сваком случају радничка класа је својим овогодишњим вишком рада створила капитал који ће идуће године запослити додајни рад.²² То је оно што се зове: стварати капитал помоћу капитала.

Претпоставка за акумулацију првог додајног капитала од 2.000 ф. ст. била је сума вредности од 10.000 ф. ст. коју је капиталиста предујмио и која му припада на осиву његовог „првобитног рада“. За други додајни капитал од 400 ф. ст. претпоставка је, напротив, само претходна акумулација првога, оних 2.000 ф. ст., чији је он капитализовани вишак вредности. Поседовање минулог неплаћеног рада испољава се сада као једини услов за садање присвајање живог неплаћеног рада у све већој мери. Што је капиталиста више акумулисао, то више може да акумулише.

Уколико је вишак вредности, из којег се састоји додајни капитал бр. I, био резултат куповине радне снаге помоћу једног дела почетног капитала, куповине која је одговарала законима робне размене и која, с правног гледишта, има као једини услов да радник слободно располаже властитим способностима, а власник новца и роба вредностима које њему припадају; уколико је додајни капитал бр. II итд. цигло резултат додајног капитала бр. I, дакле последица оног првог одиоса; уколико свака појединачна трансакција сталио одговара закону робне размене, тј. капиталиста стално купује, а радник сталио продаје радну снагу, узећемо чак и по стварној њеној вредности — јасно је да се закон присвајања или закон приватне својине, који почива на робној производњи и робном промету, преобраћа самом својом унутрашњом неизбежном дијалектиком у непосредну своју супротност. Размена еквивалената, операција којом се отпочело, тако се извитоперила да је размена сада само привидна, будући да је, прво, онај део капитала који се размењује за радну

²² „Рад ствара капитал пре него што капитал употребљава рад.“ („Labour creates capital, before capital employs labour.“) E. G. Wakefield: *England and America*. London 1833, св. II, стр. 110.

снагу и сам само део туђег производа рада присвојеног без еквивалента; друго, да произвођач, радник, не само да мора надокнадити тај део, већ га мора надокнадити новим вишком производа. Тако однос размене између капиталисте и радника постаје само привид који спада у прометни процес, гола форма, туђа самој садржини, и која њу само мистификује. Тај облик је стално куповање и продавање радне снаге. Садржина је да капиталиста један део већ одређеног туђег рада, који он непрекидно присваја без еквивалента, стално изнова размењује за већу количину живог туђег рада. Спочетка нам се чинило да је право својине засновано на личном раду. Бар се тако морало претпостављати, пошто се само равноправни власници роба сучељавају, а туђа роба може се присвајати само отуђивањем властите робе, која се, опет, може једино радом изградити. Сада се својина, на капиталистској страни, испољава као право на присвајање туђег неплаћеног рада, односно његовог производа, а на радничкој страни као немогућност присвајања свог властитог производа. *Растављање својине и рада* постаје нужном последицом закона који је изгледао да произлази из њихове истовестности.²³

Капиталистички метод обогаћивања изгледа, дакле, да се директно руга првобитним законима робне производње, али упркос томе он никако не потиче из кршења, већ напротив из примењивања тих закона. Да би с тим били начисто, довољно је да бацимо поглед уназад на низ фаза кретања које се завршавају акумулацијом капитала.

Најпре смо видели да се првобитно претварање једне суме вредности у капитал вршило сасвим саобразно законима размене. Један од размењивача продаје своју радну снагу, други њу купује. Први прима вредност своје робе, чија је употребна вредност — рад — на тај начин отуђена другоме. Сада овај претвара средства за производњу, која му већ припадају, помоћу рада, који му исто тако припада, у нов производ који му такође по праву припада.

Вредност овог производа садржи: прво, вредност утрошених средстава за производњу. Корисни рад не може утрошити ова средства, а да њихову вредност не пренесе на нови производ; али да би овај био способан за продају, радна снага мора бити кадра да обавља користан рад у индустријској грани у којој треба да се употребљава.

Затим вредност новог производа садржи: еквивалент вредности радне снаге и један вишак вредности. А то због тога, што радна снага, продата за неко одређено време, за дан, недељу итд., има мање вред-

²³ Капиталистова својина производа туђег рада јесте „строга последица закона присвајања, чији је основни принцип напротив био у томе да сваки радник има искључиво право на производ свог властитог рада“. (Cherbuliez: *Riche ou Pauvre*. Paris 1841, стр. 58; ипак писац не развија исправно овај дијалектички преокрет.)

ности него што њена употреба за то време ствара. Али раднику је плаћена прометна вредност његове радне снаге и тиме је он отуђио њену употребну вредност — као што се збива при свакој куповини и продаји.

Што ова нарочита роба, радна снага, има својствену употребну вредност да даје рад, дакле да ствара вредност, нема ни најмањег утицаја на општи закон робне производње. Што се дакле сума вредности, предујмљена у најамнину, наново појављује у производу не само каква је била, него повећана за један вишак вредности, не потиче из неке преваре извршене над продавцем, јер је он добио вредност своје робе, него само из потрошње те робе од стране купца.

Закон размене захтева једнакост само за прометне вредности роба које су дате једна за другу. Што се тиче њихових употребних вредности, он чак унапред поставља услов да буду различите и нема баш икаква посла с њиховим трошењем, које почиње тек после закључене и извршене трговине.

Почетно претварање новца у капитал врши се дакле у најпотпунијем складу са економским законима робне производње и с правом својине које се из њих изводи. Па ипак оно доноси са собом:

- 1) да производ припада капиталисти, а не раднику;
- 2) да вредност тога производа садржи поред вредности предујмљеног капитала и један вишак вредности, који је радника стајао рада, а капиталисту ништа, а који ипак постаје законитом својином капиталисте;
- 3) да је радник одржао своју радну снагу и да је поново може продати, ако нађе купца.

Проста репродукција само је периодично понављање те прве операције; сваки пут се увек изнова новац претвара у капитал. Закон се дакле не крши, напротив он само долази до прилике да се трајно извршује. „Кад више чинова размене следују један за другим, онда последњи постаје само претставником првога.“ (Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, стр. 70.)

Па ипак смо видели да је проста репродукција довољна да се из основа измени карактер који је она прва операција — претварање новца у капитал — имала док смо је посматрали као усамљено збивање. „Од оних који међу собом деле национални доходак, једни (радици) стићу сваке године новим радом ново право на то; други (капиталисте) већ су раније стекли на то трајно право првобитним радом.“ (Sismondi, исто, стр. [110] 111.) Али није подручје рада једино где првенаштво чуда ствара.

Свеједно је и кад се проста репродукција замени репродукцијом у проширеном размеру, акумулацијом. У првом случају капиталиста расипа сав вишак вредности, у другоме потврђује своју грађанску врлину трошећи на себе само један део, претварајући остатак у капитал.

Вишак вредности је његова својина, он никад није другом припадао. Ако га предујми у производњу, он чини оно што је чинио и кад је први пут дошао на тржиште: он предуима своје власништво. Што сада ово власништво потиче из неплаћена рада његових радника, не мења апсолутно ништа на ствари. Ако се радник В запосли вишком вредности који је произвео радник А, онда је, прво, А створио тај вишак вредности, а да му од праве цене његове робе није била закинута ниједна пара, а друго, то се радника В ништа не тиче. Једино што В захтева, и што има право захтевати, јесте да му капиталиста плати вредност његове радне снаге. „Још су при томе обојица добили: радник, јер су му плодове његова рада платили (треба да стоји: неплаћеним радом других радника) пре него што је рад био довршен (треба да стоји: пре него што је његов рад донео плода); фабрикант (*le maître*), јер је рад овог радника вредео више од његове најамнине (треба да стоји: произвео је вредност већу од вредности своје најамнине).“ (Sismondi, исто, стр. 135.)

Свакако, ствар изгледа сасвим друкчије кад капиталистичку производњу посматрамо у непрекидном току њеног обнављања и кад нашим погледом наместо појединачног капиталисте и појединачног радника обухватимо целину: капиталистичку класу и насупрот њој радничку класу. Али, то би значило применити мерило које је робној производњи потпуно страно.

У робној производњи стоје један према другом, и независно један од другог, само продавац и купац. Њихови међусобни односи свршавају се с истеком уговора који су међу собом склопили. Ако се посао понови, понавља се на основу новог уговора који нема никакве везе с претходним, а само случај може тада поново довести у везу истог купца с истим продавцем.

Зато ако хоћемо да о робној производњи или каквом њеном чину донесемо суд према властитим њеним економским законима, онда морамо сваки чин размене посматрати одвојено, изван сваке повезаности са чинном размене који му је претходио као и с оним који му следује. И пошто се куповине и продаје закључују само између појединачних индивидуа, то је недопуштено у њима тражити односе између читавих друштвених класа.

Ма колико дугачак био низ периодичних репродукција и протеклих акумулација кроз које је прошао капитал који данас функционише, он увек остаје у свом првом девичанству. Докле год се при сваком чину размене — појединачно узев — буду одржавали закони размене, може се у начину присвајања извршити потпун преврат, а да се никако не дира у право својине које одговара робној производњи. Исто ово право

у снази је, како на почетку кад производ припада произвођачу и кад се овај, размењујући еквивалент за еквивалент, може богатити само властитим радом, тако и у капиталистичком периоду, кад друштвено богатство у све већој мери постаје својином оних који су у положају да стално изнова присвајају неплаћен рад других.

Овај резултат постаје неизбежан чим сам радник слободно продаје радну снагу као робу. Али и робна производња тек од тада постаје општи и типични облик производње; тек од тада се сваки производ већ унапред производи за продају и све произведено богатство пролази кроз промет. Тек кад јој најамни рад постане основицом, робна се производња намеће целокупном друштву; али тек ту она и развија све своје прикривене снаге. Рећи да је појава најамног рада фалсификовала робну производњу значи рећи да се робна производња не сме развијати да би остала нефалсификована. У истој оној мери у којој се она, према сопственим својим законима, све више изграђује у капиталистичку производњу, преобраћају се закони својине робне производње у законе капиталистичког присвајања.²⁴

Читалац је видео да се чак и код прости репродукције сав предујмљени капитал, ма како првобитно био стечен, претвара у акумулисани капитал, или капитализован вишак вредности. Али у бујници производње сав првобитно предујмљени капитал постаје ишчезавајућа величина (*magnitudo evanescens* у математичком смислу) у поређењу с непосредно акумулисаним капиталом, тј. с вишком вредности или вишком производа поново претвореним у капитал, па било да сад функционише у рукама које су га акумулисале или у туђим. Стога политичка економија уопште приказује капитал као „акумулисано богатство“ (преображени вишак вредности или доходак) „које се поново употребљава за производњу вишка вредности“,²⁵ а капиталисту као „власника вишка производа“.²⁶ Исти овај начин мишљења изражава се, само у друкчијем облику, речима да је постојећи капитал акумулисана или капиталистичка камата, јер је камата само један разломак вишка вредности.²⁷

²⁴ Како се онда морамо дивити бистроме Прудону, који хоће да укине капиталистичку својину позивајући се против ње на — вечне законе својине робне производње!

²⁵ „Капитал је акумулисано богатство које се употребљава ради прављења профита.“ (Malthus: *Principles etc.*) „Капитал се... састоји из богатства које се заштеђује од дохотка а употребљава ради прављења профита.“ (R. Jones: *An Introductory Lecture on Political Economy*. London 1833, стр. 16.)

²⁶ „Сопственици сувишка производа (*surplus produce*) или капитада.“ (*The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell*. London 1821.)

²⁷ Капитал с каматом на камату за сваки део уштеђеног капитала расте тако страховито, да целокупно светско богатство, које доноси доходак, већ одавно није

2. Погрешно схватање репродукције у проширеном размеру од стране политичке економије

Пре но што зађемо у нека поближа одређења акумулације, или поновног претварања вишка вредности у капитал, ваља нам уклонити једну двосмисленост коју је измудрвала класична економија.

Као год што робе које капиталиста купује једним делом вишка вредности за своју властиту потрошњу не служе њему као средства за производњу и оплођавање вредности, тако исто ни рад који он купује ради задовољавања својих природних и друштвених потреба није производан рад. Место да куповином оних роба и рада претвара вишак вредности у капитал, он га напротив троши или издаје као доходак. Док се старо племство, како Хегел вели, држало начела „да троши оно што има“, а нарочито се бацкарло у луксузу личних чинидаба, дотле је за буржоаску економију било од одлучног значаја да акумулисање капитала прогласи првом грађанском дужности и да неуморно проповеда: не може се акумулисати ако се сав доходак поједе уместо да се један његов део изда за добављање додајних производних радника који више уносе него што стају. С друге стране она је имала да се бори против народне предрасуде, која брка капиталистичку производњу са згртањем блага²⁸ и због тога уображава да је акумулисано богатство — богатство које се у свом природном облику спасава од уништења, дакле од трошења или од промета. Не пуштати новац у промет значило би управо супротност његовом оплођавању као капитала, а акумулисање роба у смислу згртања блага права је лудост.^{28а} Акумулација роба у великим масама резултат је застоја у промету или хиперпродукције.²⁹ Свакако да је подлога овом популарном схватању с једне стране слика добара нагомиланих у фонду потрошње богаташа, који их полако

ништа друго до некадашња камата на капитал.“ (London *Economist*, 19 јули 1859.) „Економист“ је донста одвећ скроман. Идући стопама др. Прајса, могао би он помоћу тачних рачуна доказати да се још неколико других планета мора додати нашој земљи, ако би се капиталу хтело дати све што му следује.

²⁸ „Није даи политички економист наших дана не може под штедњом разумети просто згртање блага. А кад не узмемо у обзир овај ограничени и недовољни поступак, оида се израз штедња може на национално богатство применити само у једном смислу, а тај је да се уштеђевина различито употреби, правећи разлику између различитих врста рада које се од ње одржавају.“ (Malthus: *Principles etc.*, стр. 38, 39.)

^{28а} Тако је код Балзака, који је тако темељно проучио све нијансе тврдичења, стари зеленаш Гобзек већ подетињо кад почиње да ствара благо из нагомиланих роба.

²⁹ „Акумулација капитала... застој у размени... хиперпродукција.“ (Th. Corbet: *An Inquiry etc.*, стр. 14.)

троше, а с друге стране стварање резерве, појава која припада свима начинима производње и на којој ћемо се мало задржати кад будемо анализовали прометни процес.

Класична економија је дакле утолико у праву кад наглашава да је карактеристичан момент процеса акумулације то што вишак производа троше производни радници, а не непроизводни. Али ту почнџе и њена заблуда. А. Смит је увео моду да се акумулација приказује просто као трошење вишка производа помоћу производних радника, или да се капитализовање вишка вредности приказује као просто његово преобртање у радну снагу.

Чујмо на пр. Рикарда: „Морамо разумети да се сви производни неке земље потроше; али је највећа разлика коју можемо замислити, да ли њих потроше они који репродукују какву другу вредност или они који то не чине. Кад кажемо да се доходак заштеђује и додаје капиталу, онда мислимо да онај део дохотка за који се каже да је додат капиталу троше производни, а не непроизводни радници. Нема веће заблуде него замислити да се капитал увећава непотрошњом.“²⁸

Нема веће заблуде од ове коју су за А. Смитом понављали Рикардо и сви његови следбеници, да „онај део дохотка за који се каже да је додат капиталу троше производни радници“. По оваквом схватању, сав вишак вредности, који се претвара у капитал, постао би променљив капитал. А он се, напротив, као и првобитно предујмљена вредност дели на постојани и променљиви капитал, на средства за производњу и радну снагу. Радна снага је облик под којим променљиви капитал постоји у процесу производње. У томе процесу капиталста троши саму радну снагу, а она, својим функционисањем — радом — троши средства за производњу. Уједно се новац издат на куповину радне снаге претвара у животне намирнице које не троши „производни рад“ већ „производни радници“. Својом из основе погрешном анализом долази А. Смит до овог бесмисленог резултата: ма да се сваки индивидуални капитал дели на постојани и променљиви саставни део, ипак се друштвени капитал своди само на променљиви капитал, односно издаје се само за плаћање најамнице. Рецимо да неки фабрикант сукна претвори 2.000 ф. ст. у капитал. Он улаже један део новца у куповину ткача, други део у вунену прећу, машинерију итд. Али људи од којих он купује прећу и машинерију плаћају од тога један део за рад итд. све док се цела свота од 2.000 ф. ст. не изда као најамнина или док сав производ, који оне 2.000 ф. ст. претстављају, не потроше производни радници. Јасно је да сва тежина овог аргумента лежи у речн „итакодаље“ која нас шаље од

²⁸ Ricardo: *Principles etc.*, стр. 163, примедба.

Понтија до Пилата. И доиста, А. Смит прекида истраживање баш онде где почиње бивати тешко.³¹

Док имамо у виду само суму годишње производње, процес годишње репродукције лако је разумљив. Али се сви саставни делови годишње производње морају донети на тржиште, и ту почиње тешкоћа. Кретања појединачних капитала и личних доходака укрштају се, мешају се и губе у једном општем премештању — у промету друштвеног богатства —, које збуњује поглед и поставља истраживачу веома замршене задатке. У трећем одељку Друге књиге дају анализу читавог тог процеса. Тамо ће се показати да је А. Смитова догма, коју су наследили сви његови следбеници, спречила политичку економију да схвати макар и основни механизам друштвеног процеса репродукције. Велика заслуга физиократа јесте што су у свом „Tableau économique“ учинили први покушај да даду слику годишње производње онакву каква произлази из промета.³²

Иначе се само по себи разуме да политичка економија није пропустила да у интересу капиталистичке класе искоришћује тврдњу А. Смита: да је радничка класа она која троши сав део чистог производа који се претвара у капитал.

3. Подела вишка вредности на капитал и доходак. Теорија уздржавања

У прошлој глави посматрали смо вишак вредности, односно вишак производа, само као фонд капиталистове индивидуалне потрошње, а у

³¹ Упркос својој Логици Ц. Ст. Мил није открио чак ни оне грешке у анализи својих претходника које и на домаку буржоаског видокруга, са чисто стручњачког становишта, вапљу за исправком. Он свугде са ученичким догматизмом региструје заблуде својих учитеља. Тако и овде: „Напоследку, сам капитал своди се коначно потпуно на најамине, а кад буде надокнађен продајом производа, он се поново претвара у најамине.“

³² Кад упоредимо излагање процеса репродукције, па дакле и акумулације, у А. Смита и његових претходника, видећемо да Смит у многом погледу не само да није напредовао, већ је јако назадовао, особито према физиократима. Са оном његовом илудијом, о којој је реч у тексту, у вези је она истински баснословна теорија — коју је политичка економија такође од њега наследила — да се робна цена састоји из најамине, профита (камате) и земљишне ренте, дакле само из најамине и вишка вредности. Полазећи с те основе, Шторх бар признаје наивно: „Нужну цену није могуће растворити на њене најпростије елементе.“ (Storch: Cours etc., св. II, стр. 140, прим.) Лепе ли економске науке која изјављује да је робну цену немогуће растворити на њене најпростије елементе! О овом ће бити повише говора у трећем одељку Друге и у седмом одељку Треће књиге. (Упор. и Theorien über den Mehrwert, св. I, стр. 164 и даље.)

овој досад само као фонд акумулације. Али он није ни само једно ни само друго, већ обоје у исти мах. Један део вишка вредности капитала троши на себе као доходак,²² други део употребљава као капитал, акумулише га.

Када је дата маса вишка вредности, биће један од тих делова утолико већи уколико други буде мањи. Узевши да су све друге околности остале неизмењене, величину акумулације одређује сразмера у којој се ова подела врши. А ту поделу врши власник вишка вредности, капиталиста. Она је дакле акт његове воље. О ономе делу од њега убранога данка који он акумулише каже се да га је уштедео, јер га није појео, тј. јер врши своју функцију као капиталиста, наиме функцију да се богати.

Историјске вредности и оног историјског права на опстанак, које по речима духовитог Лихновског нема датума, капиталиста има само уколико је утеловљени капитал. Само се утолико у пролазној нужности капиталистичког начина производње налази и пролазна нужност саме његове личности. Али му утолико и побуда, која га покреће, није употребна вредност и уживање, већ прометна вредност и њено увећавање. Као фанатик оплођавања вредности он безобзирно присиљава човечанство на производњу ради производње, а стога и на развијање друштвених производних снага и на стварање оних материјалних услова производње који једини могу бити стварна основица неког вишег друштвеног облика, коме је темељни принцип пуно и слободно развијање сваке индивидуе. Капиталиста се може респектовати само као утеловљење капитала. У тој улози има капиталиста исти апсолутни нагон за богаћењем као и згртач блага. Али што се код овога испољава као индивидуално лудило, код капиталисте је последица друштвеног механизма, у коме је он само један точак (покретач). Развртак капиталистичке производње чини нужним непрекидно повећавање капитала пласираног у неко индустријско предузеће, а сваком индивидуалном капиталисти конкуренција намеће унутрашње законе капиталистичког начина производње као спољашње принудне законе. Она му не дозвољава да свој капитал одржи осим непрекидним повећавањем, а повећавати га може само прогресивном акумулацијом.

Због тога, уколико су његови поступци само функција капитала који је у њему дошао до воље и свести, утолико му његова властита

²² Читалац ће запазити да реч доходак употребљавам у двоструком смислу, тј. прво, да означим вишак вредности као плод који капитал периодично доноси, и друго, да означим део тога плода који капиталиста периодично троши или који се претвара у његов фонд потрошње. Задржавам овај двоструки смисао, јер је у складу са уобичајеним речником енглеских и француских економиста.

приватна потрошња важи као пљачкање акумулације његовог капитала, као што у талијанском књиговодству приватни издаци фигуришу на страни капиталистовог дуговања капиталу. Акумулација је освојење света друштвенога богатства. Повећавајући масу експлоатисаног људског материјала, она уједно шири непосредну и посредну владавину капиталисте.³⁴

Али први грех свугде делује. С развојем капиталистичког начина производње, акумулације и богатства, капиталиста престаје бивати голо утеловљење капитала. Он осећа „људско гануће“ према свом телесном бићу и постаје толико образован да одрицање од пути исмева као предрасуду старинског згртача блага. Док класични капиталиста жигосе личну потрошњу као грех против своје функције и као „увдржавање“ од акумулације, дотле је модернизовани капиталиста кадар да схвата

³⁴ Зеленаш, тај старомодни али стално обнављани облик капиталисте, послужио је Лутеру врло добро као пример да властољубље прикаже као елемент нагона за богаћењем. „Паганима је сам њихов ум говорио да је зеленаш четвороструки лопов и убица. А ми хришћани држимо их у толикој части, да их просто обожавамо због њихова новца... Ко другоме исцава, пљачка и краде храну, гнусан је убица (уколико од њега зависи) као и онај који другог пушта да умре од гладн или га потпуно упропашћује. А то баш чини зеленаш, па ипак мирио седи у својој наслоњачи, док би праведније било да виси на вешалима и да га кљује онолико гавранова колико је талира украо, само кад би на њему било толико меса да свакога гаврана допадне бар комадић. Али мале лопове вешају... Мале лопове стежу у кврге, велики лопови шепуре се у злату и сједи... Зато и нема на земљи (после ђавола) већег непријатеља човеку него што је тврдица и зеленаш, јер он хоће да буде бог над свима људима. Турци, ратници, тирани такође су зли људи, али ипак морају остављати људе да живе и признати да су злочинци и непријатељи. Понекад они се могу, па се чак и морају смилovati на поиеке. Али зеленаш и циција жели да сав свет пропадне од глади и жеђи, од жалости и беде, само ако то може постићи, да би тако могао све имати сам, а да сви други примају од њега као од Бога и да вечито буду његови кметови... Хоће да носе кафтане, златне ланце и прстење, да бришу уста, да се другима надају као ваљани и побожни људи, вредни хвале... Зеленаш је — велико и страховито чудовиште као курјак који све пустоши горе него икоји Какус, Гершон или Антеј. Па ипак се кити и жели да важн као побожан, да се не би видело куд иду волови које он натрашке увлачи у своју јазбину. Али Херкул треба да чује рику волова и заробљеника и да потражи Какуса макар и на литицама и у стењу и да волове ослободи од злочинца. Јер Какус је нме злочинцу, побожном зеленашу, који све краде, пљачка и прождире. А тврди да није то учинио, јер их нико неће наћи, пошто су сви волови натрашке увучени у јазбину и по трагу се чини као да су изншли. Тако зеленаш жели да намагарчи свет као да је он користан и да даје свету волове, иако их само себи вуче и сам ждере... Па као што се друмски разбојници, убице и напасници међу на точак и главе им се секу, тако би и још више требало све зеленаше метнути на точак... разјурити их, проклетити их и одрубити им главе.“ (Martin Luther: *An die Pfarrherrn etc.*)

акумулацију као „одрицање“ свога нагона за уживањем. „Две душе обитавају, вај, у његовим грудима, и свака вуче на своју страну!“

У историјским почецима капиталистичког начина производње — а сваки капиталистички скоројевић проживљава индивидуално овај историјски стадиум — нагон за богаћењем и тврдичење преовлађују као апсолутне страсти. Али напредовање капиталистичке производње не ствара само један свет уживања. Са спекулацијом и кредитом оно отвара тисуће врела изненадног богаћења. Штавише, на извесној висини развитка извешан конвенционалан степен расипништва, које је у исто време и показивање богатства, а отуд и средство за кредит, постаје пословном нужношћу по „несрећног“ капиталисту. Луксуз улази у репрезентационе трошкове капитала. И онако се капиталиста не богати као згртач блага сразмерно свом личном раду и личном уздржавању од потрошње, него према томе колико исисава туђу радну снагу и колико натерује радника да се одрече свих уживања живота. И ма да стога капиталистово расипништво никада нема онај *bona fide* [добронамерни] карактер као расипништво галантног феудалног господара, већ се за њим напротив увек крије најпоганије тврдичење и најситничавији рачун, ипак његово расипништво расте с његовом акумулацијом, а да једно другом не мора бити на уштрб. Тиме се у грудима капиталистичке индивидуе развија истовремено фаустовски сукоб између нагона за акумулацијом и нагона за уживањем.

„Манчестарска индустрија“, каже се у једном спису који је др. Ејкин објавио 1795, „може се поделити на четири периода. У првом, фабриканти су морали напорно да раде за своје издржавање.“ Они су се богатали поглавито поткрадањем оних родитеља који су им давали децу за *apprentices* [ученике] и који су морали дебело плаћати док су шегрти били мучени глађу. С друге стране, просечни профити били су ниски и акумулација је захтевала велику штедљивост. Они су живели као згртачи блага и нису трошили чак ни камате од свог капитала. „У другом периоду почели су стицати мале иметке, али су радили напорно, као и раније“, јер непосредна експлоатација рада стаје рада, као што зна сваки гонич робова, „и живели су скромно као и дотад... У трећем периоду отпоче луксуз, а послови се разгранаше шиљањем коњаника (трговачких путника-коњаника) по наруџбе у све трговачке градове краљевине. Вероватно да је пре 1690 г. било мало или нимало капитала од 3.000 до 4.000 ф. ст. стечених у индустрији. А у то време, или нешто доцније, индустријалци су већ били нагомилали новаца и почеше да граде куће од камена уместо од дрвета и малтера... Још првих деценија 18 века излагао се сваки манчестарски фабрикант, који би своје госте послужио бокалом страног вина, оговарању и негодовању свих својих

суседа.“ Пре појаве машинерије, вечерњи трошак фабриканата у крчмама у којима су се састајали никад није прелазило 6 пенса за чашу пунча и 1 пени за свитак дувана. Тек 1758, и то је епохалан догађај, превезло се „у властитим кочијама први пут једно лице које стварно припада пословном свету“! „Четврти период“, последња трећина 18 века, „јесте период великог луксуза и расипања подржаваних увећањем полова.“³⁶ Шта би рекао добри др. Ејкин кад би данас ускрсао у Манчестру?

Акумулирајте! Акумулирајте! У томе је сав Мојсије и пророци! „Радиност пружа материјал који штедљивост акумулира.“³⁶ Дакле штедите, штедите, тј. претварајте што је могуће већи део вишка вредности или вишка производа поново у капитал! Акумулација ради акумулације, производња ради производње, то је формула којом је класична економија изразила историјски позив буржоаског периода. Она се ниједног часка није обмањивала у погледу порођајних мука богатства,³⁷ али шта вреди јадиковати над историјском нужности?

Ако класична економија гледа у пролетеру само машину за произвођење вишка вредности, она и у капиталисти гледа само машину за претварање тог вишка вредности у вишак капитала. Она узима његову историјску функцију страшно озбиљно. Да би с његове душе скинуо чини кобиог сукоба између нагона за уживањем и нагона за богаћењем, Малтус је, почетком двадесетих година овог века, бранио такву поделу рада која капиталисти стварно запосленом у производњи додељује посао акумулације, а осталим учесницима у вишку вредности, земљопоседничкој аристократији, државним и црквеним пребендарима итд. посао расипања. Он каже да је од највеће важности „држати раздвојене страст за трошењем и страст за акумулирањем“ („the passion for expenditure and the passion for accumulation“).³⁸ Господа капиталисте, који су већ одавно били постали љубитељи живота и друштва, подиглоше грају. Шта, узвикнуо је један њихов заступник, неки рикардовац, г. Малтус проповеда високе земљишне ренте, високе порезе итд. да би непроизводни потрошачи били стални подбачачи индустријализма! Разуме се да је лозинка производња, производња у све већем размеру, али „овакав процес више кочи производњу него што је помаже. А није ни сасвим

³⁶ Dr. Aikin: *Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester*. London 1795, стр. 182 и даље.

³⁸ A. Smith: *Wealth of Nations*, књ. II, гл. III.

³⁷ Чак и Ж. Б. Сеј велн: „Уштеде богаташа врше се на рачун сиротиње.“ „Римски пролетер живео је готово искључиво на рачун друштва... Готово би се могло рећи да модерно друштво живи на рачун пролетера, од онога дела који им одузима од приноса рада.“ (Sismondi: *Etudes etc.*, св. I, стр. 24.)

³⁸ Malthus: *Principles etc.*, стр. 319, 320.

право („nor is it quite fair“) да известан број лица лењствује само зато да се притегну други, из чијих се карактера може закључити („who are likely, from their characters“) да би с успехом функционисали кад бисте их могли нагнати да функционишу“.³⁹ Колико год он сматра да је не-праведно да индустријски капиталиста буде подбадан на акумулацију тиме што ће други скидати скоруп с његова млека, толико му се чини нужним да се радник ограничи на што је могуће нижу најамнину „да би остао радиша“. Осим тога он никако и не крије да је присвајање неплаћеног рада тајна профитирања. „Увећана тражња за радом од стране радника не значи апсолутно ништа друго до њихову готовост да за себе саме узму мање од свог властитог производа, а да своје послодавцу препусте већи део; и кад се каже да ово, смањвањем потрошње (на страни радника), ствара *glut* (претрпаност тржишта, претерану производњу), онда могу да одговорим да је *glut* синоним за високи профит.“⁴⁰

Учена препирка о томе како би пљачку иснсану из радника ваљало поделити међу индустријским капиталистом и беспосленим земљопоседником итд., а да буде на корист акумулације, замукла је пред Јулску револуцију [1830]. Ускоро затим градски пролетаријат у Лиону завонн на узбуну, а сеоски пролетаријат пусти црвеног петла по Енглеској. С ове стране канала харао је овенизам, с оне сенсимонизам и фурје-ризам. Био је куднуо час за вулгарну економију. Управо годину дана пре но што је у Манчестру открио да је профит капитала (заједно с каматом) производ неплаћеног „последњег, дванаестог радног часа“, објавио је Н. В. Сينيјер још једно откриће. „Реч капитал“, говораше он свечано, „ако капитал посматрамо као оруђе за производњу, ја замењујем речју апстиненција (уздржавање).“⁴¹ То је један ненадмашив

³⁹ *An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, стр. 67.

⁴⁰ Исто, стр. 50.

⁴¹ Senior: *Principes fondamentaux de l'Economie Politique*. Превео Arrivabene. Paris 1836, стр. 308. Ово је присталицама старе класичне школе било ипак нешто превише лудо. „Место израза рад и капитал г. Сينيјер подмеће израз рад и апстиненција... Апстиненција је гола негација. Није апстиненција, већ употреба производио примењеног капитала извор профита.“ (*John Cazenove* у свом издању Малтусових *Definitions in Political Economy*, London 1853, стр. 130, прим.) Ц. Ст. Мил, напротив, на једној страни понавља Рикардову теорију профита, а на другој усваја за себе Сينيјерову „награду за апстиненцију“. Колико му је туђа Хегелова „противречност“, врело свеколике дијалектике, толико су му блиске површне противречности.

Додатак другом издању. Вулгарни економист никад није дошао на једноставну мисао да се свака људска радња може схватити као „апстиненција“ од њене супротности. Јести значи уздржавати се од поста, ићи уздржавати се од стајања, радити уздржавати се од лењствовања, лењствовати уздржавати се од

узорак „открића“ вулгарне економије! Економску категорију она замењује сикофантском фразом. *Voilà tout*. [То је све.] „Кад дивљак“, учи нас Синијер, „израђује лук, он се бави индустријом али не практикује апстиненцију.“ То нам објашњава како су и зашто средства за рад била у ранијим друштвеним стањима произвођена „без капиталистове апстиненције“. „Што друштво више напредује, то више апстиненције захтева“,⁴² наиме од оних који се баве индустријом присвајања туђе радности и њеног производа. Сви услови процеса рада претварају се отсад у исто толико начина практиковања капиталистове апстиненције. То што се жито не само једе него и сеје, капиталистово је уздржавање! Што вино добија времена да преври, и то је капиталистово уздржавање!⁴³ Капиталиста се сам осуђује на одрицање „позајмљујући раднику оруђа за производњу“ (!), другим речима, кад их додавањем радне снаге оплођује као капитал, место да поједе парне машине, памук, железнице, гнојива, теглеће коње итд., или да, како то вулгарни економист детињасто замисли, профућка „њихову вредност“ на луксуз и друге предмете потрошње.⁴⁴ Како би капиталистичка класа то извела, тајна је коју је вулгарна економија досад упорно чувала. Главни је да свет живи још само од самоодрицања капиталисте, тог модерног покајника Вишне. И не само акумулација, него и престо „одржавање капитала изнскује сталан напор против искушења да се поједе“.⁴⁵ Јасно је дакле да сама човечност налаже да се капиталиста ослободи мучеништва и искушења, на истн онај начин на који је пре кратког времена укидањем ропства георгијски власник робова био ослобођен тешких мука при избору да ли да вишак производа, што га је искамцијао из црначког роба, списка на шампањак, или да један његов део поново претвори у више црнаца и више земље.

рада итд. Ваљало би да та господа једном поразмисле о Спинозном: *Determinatio est negatio* [одредити значи порећи].

⁴² Senior, исто, стр. 342.

⁴³ „Нико... не би на пр. посејао своје жито и држао га у земљи годину дана, нити би своје вино чувао годинама у подруму, место да одмах потроши, било саме ове ствари, било њихов еквивалент... кад не би очекивао да на овај начин стекне додајну вредност итд.“ (Scrope: *Political Economy*. Изд. А. Potter, New-York 1841, стр. 133, 134.)

⁴⁴ „Оскудевање које капиталиста себи намеће позајмљујући раднику средства за производњу“ (овај еуфемизам употребљен је зато да се, по прокушаном маниру вулгариих економиста, најамни радник, експлоатисан од стране индустријског капиталисте, идентификује са самим индустријским капиталистом, који пумпа финансијског капиталисту!) „уместо да сам потроши њихову вредност претварајући их у предмете употребе и луксуза.“ (G. de Molinari: *Etudes Economiques etc.*, стр. 36.)

⁴⁵ Courcelle Seneuil: *Traité théorique etc.*, стр. 57.

У најразличнијим економским друштвеним формацијама врши се не само проста репродукција, него, ма да у различитом степену, и репродукција у проширеном размеру. Производи се и троши прогресивно више, дакле се и претвара више производа у средства за производњу. Али, овај процес се све дотле не испољава као акумулација капитала, а отуд ни као функција капиталисте, догод средства за производњу, а стога и производ и животне намирнице радникове, не стоје према раднику у облику капитала.⁴⁶ Ричард Џонс, Малтусов наследник на катедри политичке економије на источноиндијском колеџу у Хејлиберију, који је умро пре неколико година, лепо то објашњава примером двеју крупних чињеница. Пошто велику већину индијског народа сачињавају сељаци самостални привредници, то њихов производ, њихова средства за рад и намирнице никад не постоје „у облику („in the shape“) фонда који је уштеђен из туђег дохотка („saved from Revenue“), те према томе нису никад прошли кроз неки претходни процес акумулације („a previous process of accumulation“).⁴⁷ С друге стране, у провинцијама где је енглеска владавина најмање разорила стари систем, бивају непољопривредни радници директно запошљавани од стране великаша, којима један део сељачког вишка производа притиче као данак или земљинска рента. Један део овог производа великаши потроше у природном облику, други део радници им претварају у луксузне и друге предмете потрошње, а остатак служи као плата радницима који су власници својих оруђа за рад. Овде производња и репродукција у проширеном размеру иду својим током без посредништва оног чудног свеца, оног витеза жалоснога лица, капиталисте „пуног самоодрицања“.

4. Околности које независно од сразмерне поделе вишка вредности на капитал и доходак одређују обим акумулације: Степен експлоатације радне снаге — Производна снага рада — Повећавање разлике између примењеног и утрошеног капитала — Величина предујмљеног капитала

Ако претпоставимо да је сразмера у којој се вишак вредности цепа на капитал и доходак дата, онда се величина акумулисаног капитала

⁴⁶ „Посебне врсте дохотка, које понајвише доприносе напредовању националног капитала, мењају се у различним стадијумима тога напретка, и стога су потпуно различите код народа који се налазе на различним ступњевима тога напредовања... Профит... у ранијим друштвеним ступњевима незнатно врело акумулације у односу према најамници и ренти... Чим снаге националног рада донекле нарасту, повећава се сразмерна важност профита као врела акумулације.“ (Richard Jones: Textbook etc., стр. 16, 21.)

⁴⁷ Исто, стр. 36 и даље. (Примедба уз четврто издање. — Мора бити омашка, ово место није се могло наћи. — Ф. Е.)

очигледно управља према апсолутној величини вишка вредности. Узмимо да се од вишка вредности капиталне 80%, а пождере 20%; у том случају акумулисани капитал изнеће 2.400 ф. ст. или 1.200 ф. ст., према томе да ли је целокупни вишак вредности износио 3.000 или 1.500 ф. ст. Према томе, при одређивању величине акумулације суделују све оне околности које одређују и масу вишка вредности. Вратићемо се овде на њих само уколико нам пружају нова гледишта у погледу акумулације.

Читалац се сећа да стопа вишка вредности зависи у првом реду од степена експлоатације радне снаге. Политичка економија толико цени ту улогу, да понекад изједначаје убрзање акумулације путем повећања производне снаге рада са њеним убрзањем путем повећања експлоатације радника.⁴⁸ У одељцима о производњи вишка вредности сталио смо се држали претпоставке да је најамнина бар једнака вредности радне снаге. Али у практичном кретању најамнине игра њено насилно обарање испод те вредности и одвећ важну улогу, а да се за часак код тога не забавимо. У оквиру извесних граница, оно фактично претвара потребни радников фонд потрошње у један фонд за акумулацију капитала.

„Најамнине“, вели Џ. Ст. Мил, „немају производне снаге; оне су цена неке производне снаге; оне, поред самог рада, не доприносе ништа производњи роба, баш као ни цена саме машинерије. Кад би се рад могао добити без куповања, најамнине би биле сувишне.“⁴⁹ Али кад би радници могли да живе од ваздуха, онда их нико ни по коју цену не би могао купити. Њихово некоштање је дакле граница у математичком смислу, граница увек недостижива, али којој се увек може прићи близу. Стална тежња капитала је да је спусти на ту нижилистичку тачку. Један писац из 18 века, којег сам често наводно, аутор књиге *Essay on Trade and Commerce*, одаје само најинтимнију тајну енглеског капитала кад обарање енглеске најамнине на француски и холандски ниво проглашава

⁴⁸ „Рикардо каже: „У различним стадиумима друштва, акумулација капитала или средстава за употребљавање (читај: експлоатација) рада иде већом или мањом брзином, а у свим случајевима мора зависити од производних снага рада. Производне снаге рада обично су највеће тамо где има у изобиљу плодног земљишта.“ Ако у овој реченици производне снаге рада значе маленост оног дела сваког производа који припада онима чији га је ручни рлд произвео, онда је реченица таутологијна, јер је део који преостаје фонд из којег власник његов, ако има воље за то („if the owner pleases“), може акумулисати капитал. Али већином то ннје случај тамо где је земља најплоднија.“ (*Observations on certain verbal disputes etc.*, стр. 74, 75.)

⁴⁹ J. St. Mill: *Essays on some unsettled Questions etc.*, стр. 90.

животним историјским задатком Енглеске.⁵⁰ Између осталог каже он иаивно: „Али ако наши сиромаси (вештачки израз за раднике) хоће да живе луксузно... њихов рад, природно, мора бити скупљи... Погледајте само страховиту масу сувишних ствари („hear of superfluties“) које наши мануфактурни радници троше: ракију, смрековачу, чај, шећер, страио воће, јако пиво, импрегнирано платно, бурмут, дуван итд.“⁵¹ Он наводи спис неког фабриканта из Нортхемптоншира који шкиљећи у небо овако јадикује: „Рад је за читаву трећину јевтинији у Француској него у Енглеској: јер француска сиротиња ради иапорно, а храни се и одева скромно; углавном она се храни хлебом, воћем, зељем, корењем и сушеном рибом; месо једе врло ретко, а кад је пшеница скупа, једе и хлеба врло мало.“⁵² „А поред тога“, додаје писац есеја, „они пију само воду или слична слаба пића, тако да стварио троше зачудо мало новаца... Свакако је тешко и код нас довести до таквог стања ствари, али да се оно даде постићи, јасан је доказ што постоји у Француској и у Холаидији.“⁵³ Два деценија после иаведеног есеја од 1770, једаи амерички варалица, Бенџамин Томпсон, који је од обичног јенкија постао проф Румфорд, ударио је истим човекољубивим правцем, иа велико допадање и бога и људи. Његови *Огледи* су једаи кувар пуи свакојаких рецепата да би се обична скупа радникова јела заменила сурогатима. Особито је успео следећи рецепт тог чудноватог „философа“: „Пет

⁵⁰ *An Essay on Trade and Commerce*. London 1770, стр. 44. Слично је и „*Тајмс*“ у децембру 1866 и јануару 1867 донео изјаву срдаца енглеских власника рудника о срећном стању белгијских рудара, који нити траже нити примају више него колико је управо потребно да живе за своје „masters“ [послодавце]. Белгијски радници много подносе, али да служе као пример у „*Тајмсу*“! Почетком 1867, одговор је на ово био штрајк белгијских рудара (код Маршјена) који је био угушен прахом и оловом.

⁵¹ Исто, стр. 44, 46.

⁵² Побожна превара коју чини фабрикант из Нортхемптоншира оправдава се његовим заносом за ствар. Он тобоже упоређује живот енглеских и француских мануфактурних радника, али у горе наведеним речима опнсује, као што доцније у пометњи и сам признаје, француске пољопривредне раднике!

⁵³ Исто, стр. 70, 71. Примедба уз треће издање. — Данас смо [1873] знатио одмакли захваљујући интернационалној конкуренцији, којој је развитак капиталистичког начина производње потчинио раднике читаве земљине кугле. Данас се више не ради о томе да се енглеске најамнице спусте на ииво најамница европског континента, већ о томе да се у ближој или даљој будућности европски ииво снизи на кинески. То је перспектива коју је у једном говору о цени рада изнео пред своје бираче г. *Стептон*, члаи енглеског парламента. „Ако Кина“, рече он, „постане велика индустријска земља, не видим како би индустријско становништво Европе могло надржати борбу, а да се не спусти на ииво својих конкурената.“ („*Times*“ од 3 септембра 1873.) Сада више иису континенталне, већ кинеске надинце цнљ коме тежи енглески капитал.

фунти јечма, пет фунти кукуруза, за 3 пенса харинга, за 1 пени соли, 1 пени сирћета, 2 пенса бибера и мирођије — све заједно $20 \frac{3}{4}$ пенса, даје чорбу за 64 човека; шта више, ако су цене жита просечне, трошкови се могу снизити и на $\frac{1}{4}$ пенија на главу (мање од три паре).⁵⁴ Фалсификовање роба, које је дошло с напретком капиталистичке производње, учинило је Томпсонове идеале сувишним.⁵⁵

Крајем 18 и првих деценија 19 века дотераше енглески закупници и великопоседници пољопривредне надничаре на апсолутну минималну најамнину, исплаћујући им у облику најамнине мање од минимума, а остатак у облику парохијалне сиротињске помоћи. У то красно доба имали су енглески сељачки племићи и право да утврђују „закониту“ тарифу надница за пољопривредни рад. Како су лакрдијашки при томе поступали, показује овај пример: „Кад су *squires* (сеоски племићи) утврђивали најамнину за Спинхемленд 1795, они су појели свој ручак, али су очевидно држали да радницима то није потребно... Они решише да недељна најамнина буде 3 шилинга на главу ако би сумун хлеба од 8 фунти и 11 унча стајао 1 шилинг, и да се правилно пење све док сумун не дође на 1 шилинг 5 пенса. Чим хлеб претера ову цену, најамнина треба сразмерно да опада, тако да кад цена хлебу буде 2 шилинга, храна на главу буде за $\frac{1}{5}$ мања него раније.“⁵⁶ Пред анкетним одбором Горњег дома, 1814, постављено је неком А. Бенету, крупном закупнику,

⁵⁴ Benjamin Thompson: *Essays, political, economical and philosophical etc.*, 3 свеске, London 1796 — 1802. Св. I, стр. 288. У својој књизи *The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.* сер F. M. Eden најтоплије препоручује управницима сиротињских домова Румфордovu просјачку чорбу, и с прекоревањем потсећа енглеске раднике како „у Шкотској има много породица које месецима место од пшенице, ражи и меса, живе од зобене каше и јечмена брашна, за које су им једни зачинци со и вода, и при свему томе живе врло удобно“ („and that very comfortably too“). (Исто, св. I, књ. II, гл. 2, стр. 503.) Сличних „препоруча“ има и у 19 веку. На пример, „Енглески пољопривредни радници неће да једу мешавину лошијих житарица. У Шкотској, где су људи боље васпитани, ова предрасуда је вероватно непозната“. (Charles H. Parry: *The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered*. London 1816, стр. 69.) Ипак се исти Пари жали да је енглески радник сада (1815) много пропао у поређењу са Идновим временом (1797).

⁵⁵ Из извештаја последње парламентарне анкетне комисије о фалсификовању животних намирница види се да је у Енглеској чак и фалсификовање лекова правило, а не изузетак. Тако је на пр. испитан опијум узет из 34 различне лондонске апотеке и добијен је овај резултат: у 31 апотеци опијум је био фалсификован маковним чаурама, пшеничним брашном, гуменом пеном, иловачом, песком итд. Много пута се показало да у њему није било ни атома морфина.

⁵⁶ G. V. Newnham (barrister at law): *A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws*. London 1815, стр. 28, прим.

мировном судији, управитељу сиротињског дома и регулатору најамниине, ово питање: „Одржава ли се каква сразмера између вредности дневног рада и парохијалне сиротињске помоћи радницима?“ *Одговор:* „Да. Недељни доходак сваке породице доуњује се преко њене номиналне најамнине до једног сомуа хлеба (8 фунти и 11 унча) и 3 пенса на главу... Држимо да је толико хлеба довољно да недељу дана одржи сваког члана породице, а 3 пенса су за одело; кад се парохији свиди да сама да одело, оида се та 3 пенса одбијају. Овако се поступа ие само у читавом западиом крају Вилтшира иего држим и у читавој земљи.“⁵⁷ „Тако су“, узвикује једаи буржоаски писац онога времена, „закупници годишама понижавали једиу поштовања достојну класу својих земљака, силећи их да траже прибежишта у сиротињском дому (workhouse)... Закупник је повећао свој властити добитак спречивши на страни радника акумулацију чак и најнеопходнијег фонда потрошње.“⁵⁸ Какву улогу у стварању вишка вредности, а стога и акумулационог фонда капитала, данас игра непосредна пљачка радииковог фонда потребие потрошње, показао је иа пр. такозвани кућни рад (види трииаесту главу, 8, д.). Даље чињенице изнећу у току овог одељка.

Ма да у свима индустријским гранама онај део постојаног капитала који се састоји из средстава за рад (машина, алата, апарата, транспортних средстава, зграда итд.) мора достигати за известан, величином предузећа одређен број радника, ипак никако ие значи да он увек мора расти у истој сразмери као количина употребљеног рада. Рецимо да у некој фабрици 100 радника, радећи по 8 часова, дају 800 часова рада. Ако капиталиста хоће да ову суму попне за половину, мора узети на рад још 50 радника; али у том случају мора предујмити и нов капитал, ие само за најамнине иего и за средства за рад. Али он може удесити и тако да старих 100 радника ради 12 часова дневно уместо 8, а у том случају довољна су већ постојећа средства за рад, само што се ова сад брже рабате. На овај иачин, додајни рад, произведен већим напрезањем радне снаге, може повећати вишак производа и вишак вредности, супстанцу акумулације, без претходног и сразмерног повећања постојаног дела капитала.

У екстрактивној индустрији, иа пр. у рудницима, сировине не сачињавају саставни део предујмљеног капитала. Ту предмет рада иије производ раније извршеиог рада, већ је бесплатан поклои природе — ие-

⁵⁷ G. V. Newnham: *A Review of the Evidence etc.*, стр. 19, 20.

⁵⁸ Ch. H. Parry: *The Question etc.*, стр. 77, 69. Са своје стране господа лордови не само да су се „отштетили“ за губитке у антијакобинском рату, који су они водили у име Енглеске, него су се страховито обогатили. „У току од 18 година њихове ренте су се подвостручиле, потростручиле, почетворостручиле, а у изузетним случајевима и пошестостручиле.“ (Исто, стр. 100, 101.)

тална рудача, минерали, камени угаљ, камен итд. Постојани капитал састоји се овде готово искључиво из средстава за рад, која врло добро могу да подносе повећану количину рада (на пр. дневну и ноћну смену радника). Нека су све друге околности једнаке, маса и вредност производа повећаваће се у управној сразмери према примењеном раду. Као првога дана производње, овде првобитни творци вредности, па дакле и творци материјалних елемената капитала: човек и природа, иду заједно. Захваљујући еластичности радне снаге, подручје акумулације проширило се, а да постојани капитал није претходно повећан.

У пољопривреди, семе и гнојиво играју додуше исту улогу коју и сировине у индустрији, и без више семена не можемо засејати више земље, али кад су сировине и средства за рад већ дати, познато је какво чудотворно деловање на количину производа врши чак и чисто механичко обрађивање тла. Тако већа количина рада, коју даје досадашњи број радника, повећава плодност, не тражећи предузимање нових средстава за рад. И у овом случају имамо опет непосредно деловање човека на природу, које постаје непосредним извором појачане акумулације без интервенције каквог новог капитала.

Напоследку, у правој индустрији сваки додајни утрошак рада има за претпоставку и одговарајући већи утрошак сировина, али не нужно и средстава за рад. А пошто екстрактивна индустрија и пољопривреда снабдевају прерађивачку индустрију и сировинама које она обрађује, и сировинама за њена средства за рад, то се ова користи и оним вишком у производима који су оне произвеле без предуземања додајног капитала.

Из овога излази овај општи резултат: Принајајући себи оба творца богатства, радну снагу и земљу, капитал стиче такву напонску снагу која му допушта да елементе своје акумулације протегне и преко граница које му привидно поставља његова властита величина, граница које му поставља вредност и маса већ произведених средстава за производњу у којима он egzистира.

Други један важан чинилац у акумулацији капитала јесте степен производности друштвеног рада.

С производном снагом рада расте и маса производа у којој је представљена нека одређена вредност, дакле и вишак вредности дате величине. Што већа бива производна снага рада, то више средстава за ужитак и акумулацију обухвата вишак вредности. Кад се стопа вишка вредности не мења, па чак и кад пада, само ако пада спорније но што се повећава производна снага рада, маса вишка производа расте. Стога, кад подела истога на доходак и додајни капитал остане иста, капитални стога потрошња може се повећати, а да се акумулациони фонд не сма-

њује. Али се чак може и сразмерна величина акумулационог фонда увећати на рачун фонда потрошње, ако за то време пад робних цена ставља капиталисти на располагање исто онолико или и више средстава за ужитак него раније. Али као што смо видели, с повећањем производности рада иде руку под руку појевтињавање радника, дакле повећање стопе вишка вредности, чак и кад се пење реална најамнина. Ова пак не расте никад у сразмери с производношћу рада. Дакле иста *променљива капитал-вредност* покреће више радне снаге и отуд више рада. Иста *постојана капитал-вредност* претставља се у већој маси средстава за производњу, тј. средстава за рад, материјала за рад и помоћних материја, пружа дакле већу масу средстава за стварање производа као средства за стварање вредности или као средства за исисавање рада. Стога се акумулација убрзава и при непромењеној, па чак и при опалој *вредности* додајног капитала. Не само да се размер репродукције материјално повећава, него се и производња вишка вредности повећава брже од вредности додајног капитала.

Развијање производне снаге рада *реагује и на оригинални капитал, на капитал који се већ налази у процесу производње*. Један део постојаног капитала, капитала који се налази у функционисању, састоји се из средстава за рад, као машинерија итд., која се троше и због тога репродукују одн. замењују новим примерцима исте врсте тек у дужим периодима. Али сваке године изумире један део тих средстава за рад, односно долази до крајње мете своје производне функције. Он се стога сваке године налази у стадиуму свог периодичног репродуковања или свог замењивања новим примерцима исте врсте. Ако се у *радионицама, где се та средства за рад израђују*, производна снага повећала, а она се непрестано развија услед непрекидног напредовања науке и технике, онда наместо старих долазе нове машине, нови алати, апарати итд. којима је учинак већи, и који су релативно јевтинији. *Стари капитал репродукује се у производнијем облику*, а да и не говоримо о сталним појединачним изменама у постојећим средствима за рад.

Други део постојаног капитала, сировина и помоћне материје, репродукује се стално у току године; ако потиче из пољопривреде, већином од године до године. Овде дакле свако увођење бољих метода итд. делује готово *истовремено* и на додајни капитал и на капитал који се већ налази у функционисању. Сваки напредак у хемији не само што умножава број корисних тела и примене већ познатих, те стога с повећавањем капитала повећава и области његовог пласирања; него нас учи у исто време да *екскременте* [отпатке] процеса производње и процеса потрошње бацамо натраг у кружни ток процеса репродукције; он дакле без претходног предујма капитала ствара нов материјал за капитал.

Као год и повећано експлоатисање природног богатства једноставним повећањем напона радне снаге, тако су и наука и техника једна погенција за ширење активног капитала, независна од његове дате величине. Она у исто време реагује и на онај део оригиналног капитала који је ушао у стадиум свога обнављања. Своме новом облику капитал присаједињује бесплатно друштвени напредак који је био извршен за леђима његовог старог облика. Истина, овај развитак производне снаге у исту мах праћен је делимичним опадањем вредности капитала који се налазе у функционисању. Капитал који је уложен рецимо у неку машину губи од своје вредности кад се појаве боље машине исте врсте. Уколико конкуренција доведе до тога да се ово опадање вредности јако осети, главни терет пада на радника, јер капиталнста гледа да штету накнадн повећаном експлоатацијом радника.

Рад преносн на производ вредност средстава за производњу која је утрошио. С друге стране, што рад бива производнији, то је сразмерно већа и вредност и маса средстава за производњу, које једна дата количина рада покреће. Па иако, дакле, иста количина рада додаје својим производима увек само једну те исту суму нове вредности, ипак се стара капитал-вредност, коју истовремено на њих преносн, повећава с појачавањем производности рада.

Ако узмемо да неки енглески и неки кинески прелац раде исти број часова са истом интензивношћу, онда ће њих двојица за једну недељу стварати једнаку вредност. Упркос тој једнакости постоји огромна разлика између вредности недељног производа Енглеца, који ради с једним снлним аутоматом, и Кинеза, који има само коловрат. За исто време за које Кинез испреде једну фунту памука, Енглец испреде више стотина фунти. Неколико стотина пута већа сума старих вредности увећава вредност његовог производа, у коме се оне одржавају у новом корисном облику, тако да могу поново функционисати као капитал.

„1782 г.“, сазнајемо од Ф. Енгелса, „лежао је (у Енглеској) читав принос вуне прошлих трију годнна још непрерађен због оскуднице у радницима, и морао би и даље лежати, да није новопронађена машинерија прискочила у помоћ и испрела га.“⁵⁹ Наравно, рад опредељен у машинерији није непосредно донео на свет ниједног радника, али је учинио да је мањи број радника, додајући релативно мало живог рада, не само могао да вуну производно утроши и да јој дода нову вредност,

⁵⁹ F. Engels: *Lage der arbeitenden Klasse in England*. Leipzig 1845, стр. 20. (Српски превод, Београд 1911, стр. 31.)

него и да у облику пређе итд. одржи и њену стару вредност. Тиме је он уједно пружио средства и потстрек за повећану репродукцију вуне. Живи рад има тај дар од природе да стварајући нову вредност одржава стару. Стога рад одржава и овековечава увек у новом облику све ~~вине~~ капитал-вредности, што више расте делотворност, обим и вредност његових средстава за производњу, дакле што више напредује акумулација која прати развитак његове производне снаге.⁶⁰ Међутим, под системом најамног рада, ова природна моћ рада испољава се као моћ самоодржања

⁶⁰ Услед мањкаве анализе процеса рада и процеса оплођавања вредности, класична економија није никад поштено разумела овај важни момент репродукције, као што се може видети у Рикарда. Он каже на пр. ово: Ма како се мења производна снага, „један милион људи производи у фабрикама стално исту вредност“. То је тачно, ако су датн радно време и степен интензивности њихова рада. Али у извесним својим закључцима Рикардо је превидео да то ништа не смета што милион људи претвара у производ веома различите масе средстава за производњу — према различитости производне снаге њихова рада — да студа у своје производу одржавају веома различите масе вредности, и да су према томе веома различите и вредности производа који су плод њиховог рада. Узгред буди речено, Рикардо је на оном примеру узалуд покушавао да Ж. Б. Сеју објасни разлику између употребне вредности (коју овде назива *wealth*, материјалним богатством) и прометне вредности. Сеј му је одговорно: „Што се тиче тешкоће на коју указује Рикардо, говорећи да примењивањем савршенијих метода милион људи може произвести два или три пута више богатства, а да не произведу више вредности, то се ова тешкоћа губи чим у производњи, као што и треба, видимо размену у којој дајемо производне услуге свог рада, свог земљишта и својих капитала, да бисмо добили производе. Ове производне услуге јесу оно помоћу чега ми добијамо све производе који постоје на свету... Дакле... што је већа количина корисних ствари које у производњи названој размена постижемо нашим производним услугама, то је већа вредност тих наших услуга, то већим богатством располажемо.“ (J. B. Say: *Lettres à M. Malthus*. Paris 1820, стр. 168, 169.) Она „тешкоћа“ која постоји за њега, а не за Рикарда, и коју Сеј тобоже објашњава, јесте у овоме: Зашто се вредност употребних вредности не повећава кад се услед повећања производне снаге рада повећа њихова количина? Одговор: Тешкоћа се решава на тај начин што се употребна вредност извољева назвати прометном вредношћу. Прометна вредност је ствар која има некакве везе с разменом. Па назовимо сада производњу „разменом“ рада и средстава за производњу за производ, и биће нам јасно као планински извор да ћемо добијати то више прометне вредности што нам више употребне вредности буде пружала производња. Другим речима: Што више употребних вредности, рецимо чарапа, буде радни дан давао фабриканту чарапа, тим богатији ће он бити у чарапама. Али се Сеј изненада присећа да „с повећањем количине“ чарапа пада њихова „цена“ (која наравно нема никаква посла с прометном вредношћу), „пошто конкуренција приморава произвођаче да своје производе продају по толико колико их стају“. Али, одакле онда профит, ако капиталиста робу продаје по цени коштања? Али, never mind [не мари]. Сеј изјављује да сада сваки, услед појачане производности, у замену за исти еквивалент добија два пара чарапа уместо ранијег

капитала коме је рад припојен, управо као што се друштвене производне снаге рада испољавају као особине капитала, а стално присвајање вишка вредности од стране капиталисте као стално самооплођавање капитала. Све снаге рада претстављају се као снаге капитала, као што се и сви облици робне вредности претстављају као новчани облици.

Онај део постојаног капитала који А. Смит назива сталним („fixed“), средства за рад, као зграде, машине и слично, функционише у процесу производње увек у потпуности, али се само постепено рабати и само мало по мало преноси своју вредност на робе у чијој изради он мало по мало помаже. Он је право мерило за степен напретка производних снага. Кад се он повећава, повећава се и разлика у величини између целине примењенога капитала и оног његовог разломка који се троши сваког тренутка. Другим речима: средства за рад, као зграде, машинерија, цеви за одводњавање, теглећа марва, апарати свих врста, која кроз дужи или краћи период, у пуном свом обиму у стално понављаним процесима производње, функционишу или служе за постизање одређених корисних учинака, повећавају се и у вредности и у својој маси, док се тек постепено рабате, те стога само мало по мало губе своју вредност, дакле је и само мало по мало преносе на производ. Уколико та средства за рад служе за стварање производа не додајући производу никакву вредност, тј. уколико се примењују у потпуности, а троше само делимично, чине она, као што је раније изложено, исту бесплатну услугу као и природне силе, вода, пара, ваздух, електрицитет итд. Ова бесплатна служба минулог рада, када је прихвати и надахне живи рад, акумулише упоредо с размером акумулације.

Пошто се минули рад увек предева у капитал, тј. пошто пасива рада произвођача А, В, С итд. добија облик активе нерадника X, то су

једног итд. Резултат до којег он долази управо је онај Рикардов принцип који је он хтео побити. После овог огромног умног напрезања Сеј се овако победоносно обраћа Малтусу: „Ово је, господине, добро повезана теорија без које је, изјављујем, немогуће објаснити највеће тешкоће политичке економије, а нарочито питање како једна нација може бивати све богатија док њеним производима опада вредност, а овамо се богатство ипак састоји из вредности.“ (Исто, стр. 170.) О оваквим и сличним мајсторнијама у Сејовој „Lettre“ пише један енглески економист: „Ови извештачеин манири брбљања („those affected ways of talking“) сачињавају оно што се г. Сеју допада да назива својом доктрином, и што он од срца препоручује Малтусу да предаје у Хертфорду као што је то већ случај „у разним деловима Европе“. Он каже: „Ако у свима овим начелима нађете нечег парадоксног, онда погледајте ствари које она изражавају, и смем се надати да ће вам се учинити веома једноставна и веома разумив.“ Нема сумње, а уједино ће, услед истог процеса, испасти све друго само ништа оригинално и важно.“ (*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, стр. 116, 110.)

буржуји и политички економисти пуни хвале за заслуге *минулога рада*. Шкотски геије Мекелек одредио је минулом раду чак и иарочиту плату (названу камата, профит итд.).⁶¹ Све већа важност минулог рада, који у облику средстава за производњу сарађује у живом процесу рада, приписује се дакле његовом *капиталском обличју*, оном *обличју које је остало туђе* самоме раднику, чији је он миинули и неплаћени рад. Практични агенти капиталистичке производње и њихови идеолошки брбљивци исто тако су неспособни да *средство за производњу* замисле одвојеио од антагонистичке друштвене карактерие маске која му је данас прилепљена, као и власник робова да замисли самог радника без робовског карактера.

Међу околностима које независно од поделе вишка вредности на доходак и капитал у великој мери утичу на повећање обима акумулације, поменућемо напослетку још и величину предујмљенога капитала.

Кад је дат степен експлоатације радне снаге, масу вишка вредности одређује број истовремено експлоатисаних радника, а овај одговара, ма да у променљивој сразмери, величини капитала. Због тога, што капитал више расте услед узастопне акумулације, то више расте и сума вредности која се цепа на фонд потрошње и фонд акумулације. Капиталиста може и да живи веселије и да се уједно више „одриче“. И напослетку, све опруге производње отскачу утолико енергичније што се више повећава њен размер с повећањем масе предујмљеног капитала.

5. Такозвани фонд рада

У току овог истраживања показало се да капитал није нека стаалиа величина, већ да је еластичан део друштвеног богатства, који се с поделом вишка вредности на доходак и додајии капитал стално колеба и мења. Затим смо видели да, чак и кад је дата величина капитала који функционише, њему припојена радиа снага, наука и земља (под којом се у економији имају разумети и сви *предмети рада* који постоје од природе, без човекове сарадње) сачињавају еластичне потеиције истога и да му оие у извесним границима допуштају *слободнији замах*, *независан од саме његове величине*. При томе смо били апстраховали од свих околиости у *прометном процесу* које доводе до тога да исте масе капитала имају учинке веома различитог степена. Били смо апстраховали од сваке рационалије комбинације која се непосредно и плански даде постићи постојећим средствима за производњу и постојећим рад-

⁶¹ Мекелек је узео патент на „wages of past labour“ [награду за минули рад] давно пре Синијеровог патента на „wages of abstinence“ [награду за уздржавање].

ним снагама, јер смо као претпоставку узели оквир капиталистичке производње, дакле чисто самоникао облик друштвеног процеса производње. Класична економија одувек је волела да друштвени капитал схвата као сталну величину са сталним степеном деловања. Али, предрасуда је постала правом догмом тек под руком *Џеремаја Бентхема*, тога ултрафилистра, тога трезвеног и педантног, брбљивог и гњаваторског врхунца прости буржоаске памети 19 века.⁶² Бентхем је међу филозофима што је Мартин Тапер међу песницима; и једног и другог могла је да избаци само Енглеска.⁶³ Кад се постави догма да је друштвени капитал у сваком датом времену једна стална величина, онда су потпуно непојмљиве и најобичније појаве процеса производње, као на пр. његова изненадна скупљања и ширења, па чак и акумулација.⁶⁴ Ту догму искоришћавали су у апологетске сврхе, поред самог Бентхема, и Малтус, Џејмс Мил, Мекелек итд., нарочито да би као сталну величину приказали један део капитала, променљиви капитал, капитал који се може преобраћати у

⁶² Упореди између осталог J. Bentham: *Théorie des Peines et des Récompenses*, превео Et. Dumont. 3 изд., Paris 1826, св. II, књ. IV, гл. II.

⁶³ *Џеремај Бентхем* чисто је енглески феномен. Чак и да не изуземо нашег филозофа *Кристијана Волфа*, никада се ни у једној земљи најпрозачнија баналност није овако самодопаљиво разбашкарила. *Принцип корисности* није био Бентхемово откриће. Он је, само без духа, репродуковао оно што су Хелведије и остали Французи 18 века били духовито казали. Ако иа пр. желимо знати шта је псу корисно, онда морамо темељно проучити псећу природу. Сама ова природа не да се исконструисати из „принципа корисности“. Кад тај принцип применимо на човека, тј. кад њиме хоћемо да оцењујемо све људске радње, покрете, односе итд., онда је ту у питању прво људска природа уопште, а потом она која се мења у свакој историјској епохи. Све се то Бентхем много ие тиче. Навио и хладно он модерног филистра, особито енглеског, узима као тип нормалног човека. Све што је том узор-типу нормалног човека и његовом свету корисно, то је и само по себи корисно. Тим мерилом он онда мери прошлост, садашњост и будућност. На пример, хришћанска религија је „корисна“, јер са верског гледишта осуђује исте злочине које с правног гледишта осуђује и казни законик. Уметничка критика „штетна је“, јер смета поштеност свету да ужива у Мартину Таперу, итд. С таквим изметом испунио је тај поштењаковић, чија је девиза „nulla dies sine linea“ [ниједан дан без неког ретка], читава брда књига. Кад бих имао смелост свога пријатеља Х. Хајнеа, извао бих г. *Џеремаја* генјем у буржоаској глупости.

⁶⁴ „Политички економисти и одвише су склони да одређену количину капитала и одређен број радника третирају као оруђа за производњу која имају једнообразну снагу и која делују с извесном једнообразном интензивношћу... Они који тврде да су робе једини агенти производње доказују да се производња уопште не може проширити, јер би се за такво проширење претходно морале умножити животне намирнице, сировине и алати, а то стварно излази на то да нема повећања производње, или другим речима да је свако повећање немогуће.“ (S. Bailey: *Money and its Vicissitudes*, стр. 58 и 70.) Бејлн критикује догму поглавито са становишта прометног процеса.

радну снагу. Онн су материјалну егзистенцију променљивог капитала, тј. масу животних намирница коју он за радника претставља, или тако зване *фонд рада*, пребајалн у одвојен део друштвеног богатства, део који је омеђен ланцима природе и који се не може прекорачити. Да би се ставно у кретање онај део друштвеног богатства који треба да функционисше као *постојани* капитал, или, да се изразимо материјално, као средства за производњу, изискује се *одређена маса живог рада*. Ова је дата технолошки. Али, нити је дат број радника који се тражи да ту масу рада оствари, јер се то мења са степеном експлоатације индивидуалне радне снаге, нити је дата цена те радне снаге, него само њена минимална, и то још врло еластична граница. Чинице на којима ова догма почива јесу ове: С једне стране, радник *нема права учествовати у решавању о поделн друштвеног богатства на средства уживања за нераднике и на средства за производњу*. С друге стране, он може само у изузетно повољним случајевима увећати тзв. „фонд рада“ на рачун „дохотка“ богаташа.⁶⁵

До какве се бесмислене таутологије долази кад се *капиталистичка међа фонда рада* хоће да прикаже као његова *друштвена природна међа*, показаше нам између осталог професор Фосет. „*Оптицајни капитал*“ неке земље“, каже он, „јесте њен фонд рада. Па да бисмо израчунали просечну новчану најамнину коју сваки радник добија, имамо просто да поделнмо тај капитал бројем радника.“⁶⁷ То ће, дакле, рећи: прво саберемо у једну суму све стварно исплаћене индивидуалне најамнине, а онда постављамо тврдњу како та сума сачињава збир вредности од бога и природе утврђеног „фонда рада“. Тако добијену суму делнмо напоследку бројем радника, да бисмо опет открили колико сваком рад-

⁶⁵ J. St. Mill каже у *Principles of Political Economy* [књ. II, гл. 1, § 3]: „Производ рада дели се у данашње време готово у обрнутој сразмери према раду — највећи део припада онима који никад не раде, следећи по величини онима који је рад скоро само номиналан, и тако се награда све више срозава што је рад тежи и неугоднији, тако да најзаморнији телесни рад, који највише исцрпљује, не може поуздано рачунати ни на оно што му је за живот најпотребније.“ Да би се избегли неспоразуми, напоменућу да би, након се људи као Џ. Ст. Мил итд. морају прекоревати због противречности између њихових старих економских догми и њихових модерних тенденција, било потпуно неправедно трпати их на једну гомилу са апологетима из вулгарне економије.

⁶⁶ H. Fawcett, професор политичке економије у Кембриџу: *The Economic Position of the British Labourer*. London 1865, стр. 120.

⁶⁷ На овом месту потсећам читаоца да сам ја први употребн категорије: *променљиви и постојани капитал*. Политичка економија после А. Смита начинила је од одредаба које су у њима садржане и од разлике између *сталног* и *оптицајног* капитала, која потиче из *прометног процеса*, једну шарену мешавину. Ближе о томе у другом одељку Друге књиге.

нику индивидуално може просечно припадати. Мора се признати да је овај поступак особито оштроуман! Он не смета г. Фосету да у истом даху каже: „Целокупно богатство које се у Енглеској акумулира за годину дана дели се на два дела. Један део употребљава се у Енглеској радн одржања наше властите индустрије. Други део извози се у друге земље... Део који се употребљава на нашу индустрију не чини неки знатан део богатства које се у овој земљи годишње акумулише.“⁶⁶ Дакле, већи део вишка вредности који се добија сваке године, и који је енглеском раднику украден без еквивалента, не претвара се у капитал у Енглеској, већ у страним земљама. Али, с овако извезеним додајним капиталом извози се и један део „фонда рада“, тога фонда који су измислили бог и Бентхем.⁶⁷

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ТРЕЋА

ОПШТИ ЗАКОН КАПИТАЛИСТИЧКЕ АКУМУЛАЦИЈЕ

1. При непромењеном саставу капитала, тражња за радном снагом расте са акумулацијом

У овој глави расправљаћемо о утицају што га увећање капитала врши на судбину радничке класе. Најважнији чинници у овом истраживању јесу: састав капитала и промене кроз које тај састав пролази у току процеса акумулације.

Састав капитала треба посматрати с двоструке тачке гледишта. Кад се ради о вредности, он се одређује сразмером у којој се капитал дели на постојани капитал, одн. вредност средстава за производњу, и на променљиви капитал, одн. вредност радне снаге, целокупну вредност иајамнина. Кад је реч о материји, тј. о томе како она функционише у процесу производње, сваки капитал дели се на средства за производњу и живу радну снагу; овај састав одређује се сразмером која влада између масе употребљаваних средстава за производњу и количине рада која се за њихово употребљавање захтева. Први састав на-

⁶⁶ Fawcett: *The Economic Position etc.*, стр. 123, 122.

⁶⁷ Може се рећи да се из Енглеске сваке године извози не само капитал, него да се извозе и радници под формом исељавања. Али се у тексту никако не говори о иметку што га собом понесу исељеници, који већином нису радници. Они су највећим делом закупнички синови. Енглески додајни капитал, који се годишње шаље у иностранство на укамаћење, несравњено је већи у сразмери према годишњој акумулацији него годишње исељавање према годишњем прираштају становништва.

зивам саставом вредности, а други техничким саставом капитала. Између јединог и другог постоји тесна међусобни однос. Да бих тај однос изразио, ја састав вредности, уколико он бива одређиван техничким саставом чије се промене у њему огледају, називам *органичким саставом* капитала. Где буде било речи јединоставио о саставу капитала, читалац ваља да подразумева његов органички састав.

Многобројни појединачни капитали који су пласирали у некој одређеној грани производње и функционишу у рукама многобројних међусобно независних капиталиста имају више или мање различит састав. Просек њихових појединачних састава даје нам састав целокупног капитала те границе производње. Напослетку укупни просек просечних састава свих грана производње приказује нам састав друштвеног капитала неке земље, а у крајњој анализи у следећим излагањима само је о њему реч.

После ових уводних напомена вратимо се опет акумулацији капитала.

Увећање капитала укључује и увећање његовог променљивог саставног дела, одн. дела преобраћеног у радну снагу. Један део капитализованог вишка вредности мора се увек поново претворити у променљиви капитал или додати фонд рада. Ако претпоставимо да у противном једнаке околиности састав капитала остаје неизмењен, тј. да одређена маса средстава за производњу, или постојаши капитал, сталио изискује исту масу радне снаге да би била стављена у покрет, онда је очевидно да ће се тражња за радом и фонд радничких животних намирница повећавати сразмерно повећању капитала, и то тим брже што се брже увећава капитал. Пошто капитал сваке године производи известан вишак вредности, од којег се сваке године један део присаједињује оригиналиом капиталу; пошто и сам овај прираштај сваке године бива већи, јер расте обим капитала који се већ налази у функцији; напослетку, пошто се под новим потстицајима нагона за богаћењем, на пр. отварањем нових тржишта и нових области за пласирање капитала услед новог развоја друштвених потреба итд., *размер акумулације може изненадно увећати простом променом поделе вишка вредности или вишка производа на капитал и доходак*, то акумулационе потребе капитала могу премашити увећање радне снаге, тј. броја радника, тражња за радницима премашити њихову понуду и услед тога се најамнине попети. Штавише, ово се напослетку и мора догодити, ако горња претпоставка потраје без промене. Пошто се сваке године узима на посао више радника него претходне године, то пре или после мора наступити момент од којег потребе акумулације почињу премашивати обичну понуду рада, од којег дакле настаје дизање на-

јамнина. Кроз читав 15 век, као и кроз прву половину 18 века, чују се у Енглеској жалбе на ту појаву. Ипак, више или мање повољне околности у којима се радници одржавају и множе ни у чему не мењају основни карактер капиталистичке производње. Као што *проста репродукција непрекидно репродукује капиталистички однос*, капиталисте на једној, најамне раднике на другој страни, тако и *репродукција у увећаном размеру, или акумулација*, репродукује капиталистички однос у *увећаном размеру*, више капиталиста или крупније капиталисте на једном полу, више најамних радника на другоме. Репродуковање радне снаге, која се непрекидно мора припојавати капиталу као средство за оплођавање вредности, која се њега не може ослободити и чији се ројски положај према капиталу прикрива једино мењањем индивидуалних капиталиста којим се продаје, уствари је један момент репродукције самог капитала. *Акумулација капитала значи, дакле, умножавање пролетаријата.*⁷⁰

Ово начело је класична економија тако добро разумела, да су А. Смит, Рикардо и др., као што сам већ споменуо, акумулацију чак погрешно изједначили с потрошњом читавог капитализованог дела вишка производа од стране производних радника, или с његовим претварањем у додајне најамне раднике.

Џон Белерз рекао је још 1696 г.: „Могоао би когод имати 100.000 јутара земље, и исто толико фунти новца, и исто толико стоке, шта би тај богати човек без радника био друго до и сам један радник? И пошто су радници ти који људе богате, онда што више радника, то више богаташа... Рад сиромасов рудник је богаташев.“⁷¹

⁷⁰ Karl Marx: *Lohnarbeit und Kapital*. [Најамни рад и капитал, Београд 1907, стр. 36; Осиек 1924, стр. 15.] — „Кад је угњетавање маса једнако, нека је земља тим богатија што више има пролетера.“ (Colins: *L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes*. Paris 1857, св. III, стр. 331.) Под „пролетером“ се економски има разумети искључиво најамни радник који производи „капитал“ и оплођује га, и који се баца на плочник чим постане сувишан за оплођавање „Господина Капитала“, како је Пекер назвао ту особу. „Болешљиви пролетер прашуме“ родно се тек у Рошеровој уобразиљи. Прашумски човек је власник прашуме и поступа с прашумом као са својим власништвом исто онако без женирања као и орангутан. Он дакле није пролетер, и био би то само кад би прашума њега експлоатисала уместо он њу. Што се тиче његовог здравственог стања, ово би издржало поређење не само с модерним пролетером него и са сифилистичном и шкрофулозном „поштованом господом“. Међутим, вероватно је да г. Вилхелм Рошер под прашумом разуме своју завичајну Линебуршку Пустару.

⁷¹ „As the Labourers make men rich, so the more Labourers, there will be the more rich men... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich.“ (John Bellers: *Proposals for raising etc.*, стр. 2.)

Почетком 18 века каже то исто *Бернар де Мандевил*: „Тамо где је својина довољно зашћена било би лакше живети без новаца него без сиротиње, јер ко би обављао рад?... Како год што раднике треба заштитити од гладовања, тако им не треба дати ништа што је вредно да се уштеди. Ако се ту или тамо неко из најниже класе необичним трудом и скомрачењем издигне изнад положаја у коме је одрастао, нико га у томе не мора спречавати; штавише, за свако приватно лице, за сваку приватну породицу у друштву неоспорно је најпаветнији план да буду чувари; али је у интересу свих богатих нација да највећи део сиромаша никад не стоји беспослен, а да ипак увек потроше све што прима... Они који се издржавају свакодневним радом немају другог потстрека за своју услужност до својих потреба, које је мудро ублажавати, а било би лудо штетно их излечити. Једна ствар која радног човека гони на вредноћу јесте умерена најамнина. Премала најамнина учиниће га, већ према личном темпераменту, малодушним или очајним, превелика дрским и лењим... Из досадашњег излагања излази да се у једној слободној нацији, код које робови нису допуштени, најпоузданије богатство састоји из мноштва марљивих сиромаша. Поред тога што су они и непресушни извор за флоту и војску, без њих не би било никаквог уживања нити би се могла искористити вредност производа ма које земље. Да би се друштво (а ово се, наравно, састоји из нерадика) учинило срећним, а народ чак и у бедним приликама задовољним, потребно је да велика већина остане у незнању и у сиромаштву. Знање увећава и умножава наше жеље, а што мање неки човек има жеља, то је лакше задовољити његове потребе.“⁷² Оно што Мандевил, човек поштен и бистра глава, још није схватио јесте да сам механизам процеса акумулације, повећавајући капитал, повећава и масу „марљивих сиромаша“, тј. најамних радника, који своју радну снагу претварају у све већу оплодну снагу растућег капитала, и који управо тиме морају овековечивати свој однос зависности према свом властитом производу, оличеном у капиталисти. У погледу овог односа зависности напосредом сер Ф. М. Иди у књизи „Положај сиротиње, или историја радничке класе у Енглеској“: „Наша зона захтева рад за задовољавање потреба и због тога бар један део друштва мора неуморно радити... Има и

⁷² B. de Mandeville: *The Fable of the Bees*. 5. изд., London 1728, Remarks, стр. 212, 213, 328. — „Умерен живот и сталан рад јесу за сиромаша пут ка материјалној срећи (под тим он разуме што је могуће дужи радни дан, а што је могуће мање животних намирница), а за државу ка богатству (наиме за земљопоседнике, капиталисте и њихове политичке достојанственике и агенте).“ (*An Essay on Trade and Commerce*. London 1770, стр. 54.)

таквих који не раде, па ипак им производни радности стоје на расположењу. Али ово ти сопственици дугују само цивилизацији и реду; — они су чиста творевина грађанских установа.⁷³ Јер ове су установе признале да се плодови рада могу присвајати и друкчије, а не само радом. Људи с независним иметком имају бити захвални за свој иметак готово потпуно раду других, а не својим сопственим способностима, које никако нису боље него у других људи; богаташи се од сиротиње не одвајају по томе што поседују земљу и новац, већ по томе што имају команду над радом („the command of labour“)... Оно што одговара сиротињи није бедан и ропски положај, већ положај угодне и лабаве зависности („a state of easy and liberal dependence“), а за сопственике довољан утицај и власт над онима који раде за њих... Такав однос зависности, као што зна сваки познавалац људске природе и њене историје, потребан је за добробит самих радника.⁷⁴ Узгред буди речено, сер Ф. М. Идн једини је ученик Адама Смита који је у 18 веку дао нешто од значаја.⁷⁵

Под условима акумулације најповољнијим за раднике, какве смо досад претпостављали, однос зависности радника према капиталу добија сношљиве или, како Идн каже, „угодне и лабаве“ облике. Уместо да са увећавањем капитала постане интензивнији, он постаје само

⁷³ Идн је морао питати чија су творевина „грађанске установе“? Са становишта правне илузије он закон не сматра производом материјалних односа производње, него напротив сматра односе производње као производ закона. Само са ово неколико речи: „L'Esprit des lois, c'est la propriété“ (Дух закона — то је својина) Ленге је срушио Монтескијеов илузорни „Esprit des Lois“ [Дух закона].

⁷⁴ Eden: *The State of the Poor etc.*, св. I, књ. 1, гл. 1, стр. 1, 2, и предговор, стр. XX.

⁷⁵ Ако би читалац хтео да потсетн на Малтуса, чији је *Essay on Population* изашао 1798 г., ја ћу њега упутити на то да је тај спис у свом првом обliku само један ђачки површан и поповски издекламован плагијат из Де Фoa, сер Џемса Стјуарта, Таунзенда, Франклина, Волеса и др. и да у њему нема ни једне једине оригиналне мисли.

Велика сенаација коју је тај спис начинио извршила је искључиво из партнјских интереса. Француска револуција нашла је у Енглеској страсне браниоце; „начело становништва“, које се лагано израдило у 18 веку, а оида било усред једне велике социјалне кризе уз велике таламбасе проглашено као непогрешив устук против теорија Кондорсеа и других, енглеска олигархија је одушевљено поздравила као угушитеља свих пожудз за људским развјатком. Малтус, којег је његов успех необично изненадио, дао се онда на то да површно скупљеи материјал сабије у стари оквир и да даде нов материјал, али не свој него од других узет. — Узгред ћемо напоменути да је Малтус, иако је био поп англиканске цркве, ипак положио монашки завет неженства. То је наине један од услова за „fellowship“ (чланство) на протестантском уинверзитету у Кембрицу. „Ми не дозвољавамо да ожењени људи

екстензивнији, тј. област експлоатације и владавине капитала шири се само с његовом властитом величином и бројем његових поданика. Од њиховог сопственог вишка производа, који се непрекидно повећава и који се у све већој мери претвара у додајни капитал, враћа им се тада већи део у облику платежних средстава, тако да могу проширити круг својих уживања, боље се снабдети оделом, намештајем итд. и створити мале новчане резервне фондове. Али, као год што боље одевање, боља исхрана и поступање и већи резултат не укидају

буду чланови колегија. Напротив, чим се неко ожени, самим тим престаје бити члан.“ (Reports of Cambridge University Commission, стр. 172.) Ова околност одваја Малтуса од осталих протестантских попова, који су одбацили католичку обавезу неженства и у толикој мери усвојили закон „Будите плодни и множите се“ као своју специфичну библијску мисију, да свугде у доиста непрстојном степену доприносе умножавању становништва, док у исто време радницима проповедају „начело становништва“. Карактеристично је да су „господа из протестантске теологије, или боље рећи цркве, монополисали и сад монополишу за себе ту шкакљиву тачку, економски прерушени први грех, Адамову јабуку, ту „снлну похоту“, те „препреке које теже да отупе Купидонове стреле“, како се весело изражава поп Таунзенд. Изузев венецијанског калуђера *Ортеса*, књижевника оригиналног и духовног, већина проповедника теорије становништва јесу протестантски попови. Такав је случај са *Брукнером* — види: *Théorie du Système animal*, Leyden 1767, где је читава модерна теорија становништва исцрпена и за коју је све идеје дала пролазна препирка између *Кенеја* и његова ученика *Мирабоа* старијег (оца *Мирабоа* из револуције) о истом предмету; затим с попом *Волесом*, с попом *Таунзендом*, с попом *Малтусом* и његовим учеником архиепископом *Т. Чамерзом*, а да и не помнимо мања поповска пискарала in this line [ове врсте].

Политичком економијом бавили су се спочетка филозофи, као *Хобс*, *Локе*, *Хјум*; пословни људи или државници као *Тома Морус*, *Темпл*, *Силн*, *де Вит*, *Норт*, *Ло*, *Вендерлинт*, *Кантјон*, *Франклин*, а теоријски и с великим успехом особито *лекари*, као *Петн*, *Барбон*, *Мандевил*, *Кенеј*. Још половином 18 века извињавао се пречасни г. *Текер*, за своје време знатан економист, што се занима Мамоиом. Доцније куцну час и за протестантске попове, и то с „принципом становништва“. Управо као да је наслућивао долазак тих лоших мајстора, *Петн*, који је у становништву гледао темељ богатства и као *Адам Смит* био заклет непријатељ попова, писао је: „Религија цвета најбоље тамо где се попови највише одричу земаљских уживања, а право тамо где адвокати умиру од глади.“ Зато он саветује протестантским поповима да, кад већ не слушају апостола Павла и неће да се „умртвљују“ неженством, „бар не праве више попова („not to breed more Churchmen“) него што их постојеће пребенде („benefices“) могу апсорбовати; тј. кад у Енглеској и Велсу има само 12.000 пребенда, неразумно је направити 24.000 попова („it will not be safe to breed 24.000 ministers“), јер ће оних 12.000 незбринутих стално морати да гледају како ће се издржавати, а како ће то лакше моћи него да оду у народ и убеде га да 12.000 пребендара трују душе, да им отимају хлеб и да их одводе с пута спасења?“ (Petty: *A Treatise of Taxes and Contributions*. London 1667, стр. 57.) За став *Адама Смита* према протестантској поповштини његова времена карактеристично је

однос зависности и експлоатисање за роба, тако их не укидају ни за најамиог радника. Дизање цене рада услед акумулације капитала каже уствари само то да обимност и тежина златног ланца што га је најамни радник сам себи већ исковао допуштају да се он мало мање затегне. У контроверзама о овом питању већином се превиђала главна ствар, а инаме *differentia specifica* [специфично обележје] капиталистичке производње. У њој се радна снага не купује зато да би се њеном услугом или њеним производом задовољиле личне потребе купчеве. Купчев циљ је да оплођује свој капитал, да производи робе, које садрже више рада него што он плаћа, чија вредност дакле садржи један део који га ништа не стаје, а ипак се продајом роба остварује. Произвођење вишка вредности или прављење профита јесте апсолутни закон овог начина производње. Радна снага може да се продаје само уколико средства за производњу одржава као капитал, уколико своју властиту вредност репродукује као капитал и уколико у неплаћеном

следеће. У „*A Letter to A. Smith, L. L. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians*“. 4 изд., Oxford 1784, држи др. Хорн, англикански бискуп из Норвича, продику А. Смиту зато што овај у отвореном писму г-њу Стрехену „балсамира свога пријатеља Давида“ (тј. Хјума), затим што износи пред публику како се „Хјум на самртничкој постели занимао Лукијаном и вистом“, и што је чак имао дрскост да напише: „И за његова живота, и после његове смрти, ја сам Хјума увек сматрао човеком који се толико приближио идеалу потпуно мудрог и крепосног човека колико то људска слабост уопште допушта.“ Бискуп узвикује огорчено: „Зар је лепо од вас, господине, да нам као потпуно мудре и крепосне приказујете карактер и понашање човека који је потпуно био под влашћу неизлечивог гађења према свему што се зове религијом, и који је напрезао сваки живац не би ли, уколико је то у његовој моћи, из сећања људског избрисао чак и његово име.“ (Исто, стр. 8.) „Али, не губите храброст, љубитељи истине, атеизам је кратка века.“ (Исто, стр. 17.) Адам Смит је тако „страшно покварен“ („the atrocious wickedness“), да по земљи проповеда атеизам (нарочито својом „*Theory of moral sentiments*“)... Познајемо ми ваше замке, г. докторе! Ви добро мислите, али овај пут правите рачун без крчмара. На примеру благородног г. Давида Хјума ви хоћете да нас обманете како је атеизам једина окрепа („cordial“) аа неки утучен дух и једини устук против страха од смрти... Само се смејте над рушевинама Вавилона и честитајте окорелом аликовцу фараону!“ (Исто, стр. 21, 22.) Један од правоверних паметњаковња, који је посећивао предавања А. Смита, писао је после Смитове смрти: „Љубав према Хјуму спречавала је Смита да буде хришћанин... Он је Хјуму све веровао на реч. Да му је Хјум рекао да је месец зелен сир, он би му поверовао. Зато му је веровао и то да нема бога ни чуда... У својим политичким принципима био је близак републиканству.“ (*The Bee. By James Anderson*. 18 свезака. Edinburgh 1791—93, св. III, стр. 164, 165.) Поп Т. Чамерз осумњично је А. Смита да је категорију „непродуктивних радника“ измислио из чисте пакости баш за протестантске попове, упркос њиховоме благословеном раду у винограду господњем.

раду пружа један извор додајног капитала.⁷⁶ Услови под којима се радна снага продаје, биле оне за радника повољни или не, укључују дакле нужност да се она стално наново продаје и да се *репродукција богатства као капитала* стално увећава. Као што смо видели, природа најамнице захтева да радник стално даје одређене количине неплаћеног рада. Чак да никако и не говоримо о *дизању најамнице* са упоредним *падањем цене рада* нтд., *повећање најамнице* значи у најбољем случају *само смањивање количине неплаћеног рада* који радник мора дати. То се смањивање никад не може продужити до тачке на којој би угрозило сам капиталистички систем. И не узев у обзир оштре сукобе о стопи најамнице — а већ је *Адам Смит* показао да у таквом сукобу газда углавном увек остаје газда — *дизање цене рада* које проистиче из акумулације капитала доноси следећу алтернативу:

Или цена рада продужује да се динже зато што њено дизање не омета напредовање акумулације; а у томе нема ничег чудноватог, јер, каже *А. Смит*, „чак и са смањеним профитом може капитал не само продужити да се увећава, него штавише да се много брже увећава... Обично крупни капитал расте уз мањи профит брже него мали капитал уз велики профит“. (*Wealth of Nations*, II, стр. 189.) У овом случају је очигледно да *смањивање неплаћеног рада* ниуколико не омета ширење капиталове владавине. Напротив, ово кретање привлачи радника да у богаћењу свога газде гледа сав свој спас.

Или, а ово је друга страна алтернативе, акумулација попушта услед дизања цене рада, јер жаока зараде отупљује. Акумулација опада. Али с њеним опадањем нишчежава и узрок њеног опадања, наиме несразмера између капитала и израбљиве радне снаге, преобиље капитала према понуди радне снаге. Механизам капиталистичког процеса производње, дакле, сам отклања препреке које себи пролазно ствара. Цена рада пада поново на ниво који одговара *потребама оплођавања капитала*, било да је тај ниво испод, изнад или једнак нивоу који је важно као нормалан пре но што је наступило дизање најамнице.

Јасно је: не чини, у првом случају, опадање апсолутног или пропорционалног пораста радне снаге, или радног становништва, капитал преобилним, већ напротив, увећање капитала чини да је израбљива

⁷⁶ Уз друго издање. — „Међутим, граница запошљавања индустријских као и пољопривредних радника једна је иста: наиме, могућност за предузетника да истера неки профит из њиховог производа... Порасте ли стопа најамнице толико, да мајсторова добит падне испод просечног профита, онда он престаје да их запошљава или их запошљава само под условом да допусте снижење најамнице.“ (*John Wade: History of the Middle and Working Classes*, стр. 241.)

радна снага недовољна. И не чини, у другом случају, повећање апсолутног или пропорционалног пораста радне снаге, или радног становништва, капитал иедовољним, већ иапротив, опадање капитала чини израбљиву радиу снагу сувишном и снижава јој цену. То су ова апсолутна кретања у акумулацији капитала која се у маси израбљиве радне снаге одразују као релативна кретања, ради чега се чини као да потичу из кретања саме те масе. Да употребимо један математички израз: величина акумулације је независна променљива, величина најамнице је зависна, а не обрнуто. Тако се у критичној фази индустријског циклуса општи пад робних цена изражава као дизање релативне вредности новца, а у фази просперитета опште дизање робних цена као пад релативне вредности новца. Из овога тзв. *сиггесу-школа* изводи закључак да високе цене значе да је у промету премало новца, а ниске цене да га има превише. Њено иезнање и потпуно криво разумевање чињеница⁷⁷ имају достојан пандан у економистима који оне појаве акумулације тако тумаче да једанпут има премало, а други пут одвише најамних радника.

Закон капиталистичке производње, на којему се темељи тобожњи „природни закон становништва“, своди се просто на ово: однос између капитала, акумулације и стопе најамнице само је однос између неплаћеног рада претвореног у капитал и додајног рада потребног за кретање додајног капитала. То дакле никакo није однос међу два међусобно независним величинама, с једне стране величином капитала, с друге бројем радног становништва, већ је напротив у крајњој инстанци само однос између неплаћеног и плаћеног рада истог радног становништва. Ако количина неплаћеног рада, који радничка класа даје, а капиталистичка класа акумулише, расте довољно брзо да би се само изванредним додатком плаћеног рада могла претварати у капитал, онда се најамнина диже и, ако је све друго једнако, смањује се сразмера неплаћеног рада. Али чим то опадање доспе до тачке на којој се вишак рада, којим се капитал храни, не нуди више у нормалној количини, наступа реакција: од дохотка се капиталише мањи део, акумулација се кочи, а кретање најамнице навише добија противудар. Повишење цене рада остаје дакле укљештено у границама које не само да остављају нетакнутим темеље капиталистичког система, него још обезбеђују његову репродукцију у све већем размеру. Према томе, закон капиталистичке акумулације, измистифициран у један природни закон, изражава уствари само то да њена природа искључује свако такво

⁷⁷ Упор. Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, стр. 166 и даље. [Види и 34 главу, други део, трећи том *Капитала*. — Прев.]

опadaње степена експлоатације рада, или свако такво дизање цене рада, које би озбиљно могло угрозити сталну репродукцију капиталистичког односа и његову репродукцију у све већем размеру. Друкчије не може ни бити у једном начину производње у коме радник постоји за потребе оплођавања постојећих вредности, наместо да на-против материјално богатство буде ту за потребе радникова развитка. Као што у религији човеком господари производ његове рођене главе, тако и у капиталистичкој производњи њиме господари производ рођених му руку.^{77a}

2. Релативно опадање променљивог дела капитала у току акумулације и концентрације која је прати

Сами економисти тврде да до повишења најамнине не доводи ни постојећи обим друштвеног богатства ни величина већ стеченог капитала, него једино непрестано увећавање акумулације и степен брзине њеног увећавања. (А. Smith: *Wealth of Nations*, св. 1, гл. 8). Ми смо досад посматрали само једну посебну фазу тога процеса, ону у којој се увећање капитала одиграва без мењања његовог техничког састава. Али процес иде и даље од те фазе.

Кад су опште основице капиталистичког система већ једном дате, у току акумулације свакад наступа моменат кад развитак производности друштвеног рада постаје најмоћнијом полугом акумулације. „Исти узрок“, каже А. Смит, „који подиже најамнине, наине увећање капитала, нагони на појачавање производних способности рада и постижава да мања количина рада буде кадра израђивати већу количину производа.“

Ако апстрахујемо од природних услова, као плодности тла итд., и од умешности независних произвођача који раде издвојени, умешности која се ипак више читује квалитативно у ваљаности неголи квантитативно у маси израђевине, *друштвени степен производности рада изражава се у релативном обиму средстава за производњу која је дан радник са истим напрезањем радне снаге претвара у производ за*

^{77a} „Али ако се сад вратимо на прво наше истраживање, где смо доказали... да је и капитал само производ људског рада... онда се чини потпуно несхватљиво да је човек могао доспети под власт свог властитог производа — капитала — и њему се потчинити; међутим, пошто је неоспорно да је то у стварности доиста тако, онда се и нехотице намеће питање: како је радник од господара над капиталом — будући да је његов творац — могао постати робом капитала?“ (Von Thünen: *Der isolierte Staat. Zweiter Teil. Zweite Abteilung*. Rostock 1863, стр. 5, 6.) Тиненова је заслуга што је поставио питање. Одговор који је он дао просто је детињаст.

дато радно време. Маса средстава за производњу, с којима он функционише, увећава се с производношћу његова рада. Ту ова средства за производњу играју двоструку улогу. Увећање једних јесте *последница*, увећање других јесте *услов* за увећање производности рада. На пр.: уз мануфактурну поделу рада и примену машинерије прерађује се за исто време више сировина, у процес рада улази дакле већа маса сировина и помоћних материја. То је *последница* повећања производности рада. С друге стране, маса примењених машина, теглеће марве, минералног гнојива, цевн за одводњавање итд., јесте *услов* за увећавање производности рада. Исто тако и маса оних средстава за производњу која је сконцентрисана у зградама, цинковским пећима, транспортним средствима итд. Али, било *услов* или *последница*, увећање обима средстава за производњу, наспрам радне снаге која им је припојена, изражава *пораст производности рада*.*

* У француском издању (1873) налази се на овом месту (стр. 273 и даље) следећи уметак:

„У време настајања крупне индустрије откривен је у Енглеској нарочит метод за претварање сировог железа у ковно железо помоћу кокса. Тај поступак, који се зове *пудловање*, и који се састоји у одузимању угљеника ливеном железу у пећима одређене конструкције, изазвао је огромно увећање високних пећи, увођење постројења за производњу топлог ваздуха итд., укратко такво умножавање средстава за рад и материјала за обраду према једнакој количини рада утрошеног на њих, да се железо ускоро могло добити у довољно великим количинама и довољно јефтино да камен и дрво буду истиснути из читавог низа употреба. Пошто су железо и угаљ велике полуге модерне индустрије, није могуће преценити важност ове новине.

Али пудлер, радник који одузима угљеник ливеном железу, има да врши такав ручни рад, да његове личне способности ограничавају величину пећи коју је он кадар послуживати; због ове препреке је сада заустављен онај необичан полет у који је метална индустрија ушла од 1780 г. с проналаском пудловања.

„Чњеница је“, жали се *The Engineering*, орган енглеских инжењера, „да стари метод ручног пудловања није далеко од варварства... Тежња наше индустрије иде за тим да се на различним ступњевима фабрикације прерађују све веће масе материјала. Зато видимо како се сваке године дижу све цинковскије високе пећи, све тежи парни чекићи, све огромније ваљалонце, све гигантскији алати у различним гранама прераде метала. Усред тог општег бујања — увећавања средстава за производњу у односу према употребљеном раду — поступак пудловања остао је готово неизмењен и данас несносно скучава кретање индустрије... Зато се сад намерава да се у свима великим предузећима пудловање замени ротационим пећима које могу савлађивати огромне количине материјала, каквима никакав ручни рад није дорастао.“ (*The Engineering*, 13 јун 1874.)

Метод пудловања био је дакле револуционисао железну индустрију и изазвао силно увећање средстава за рад и масе сировог материјала које прерађује одређена количина рада, а онда је у даљем току акумулације постао економском сметњом које сад гледају да се ослободе помоћу нових метода, кадрних да отклоне препреке које је пудловање оставило даљем увећавању материјалних средстава

Увећање ове последње испољава се дакле у опадању масе рада у односу према маси средстава за производњу која она покреће, или у опадању величине субјективног фактора процеса рада у поређењу с његовим објективним чиниоцима.

Ова промена у техничком саставу капитала, увећавање масе средстава за производњу према маси радне снаге која им даје живота, одражава се у његовом саставу вредности, у увећању постојаног саставног дела капитал-вредности на рачун њеог променљивог саставног дела. На пример, од извесног капитала предумма се испрва, рачунато у процентима 50% у средствима за производњу и 50% у радној снази; доцније, кад се подигне ступањ производности рада, предумма се 80% у средствима за производњу, а 20% у радној снази нтд.

Овај закон растућег увећавања постојаног дела капитала, у односу према променљивој, потврђује се на сваком кораку (као што смо горе изложили) упоредним проучавањем робних цена, без разлике да ли упоређујемо разне економске епохе једне једне нације или разне нације у истој епохи. Релативна величина оног елемента цене који заступа само вредност утрошених средстава за производњу, или постојани део капитала, стајаће у управној сразмери према напретку акумулације; релативна величина другог елемента цене, којим се рад плаћа, или који претставља променљиви део капитала, биће опште узев у обрнутој сразмери према том напретку.

Али опадање променљивог дела капитала према постојаноме, или измењени састав капитал-вредности, показује само приближно промену извршену у саставу његових материјалних саставних делова. Ако је данас састав вредности капитала, предумљеног на пр. у предењу, са $\frac{7}{8}$ постојан, а једном осмином променљив, док је почетком 18 века био $\frac{1}{2}$ постојан и $\frac{1}{2}$ променљив, онда је напротив маса сировине, средстава за рад нтд, коју одређена количина прелачког рада данас производно утроши, неколико стотина пута већа него у почетку 18 века. Разлог је просто у томе што растућа производност рада не само

за производњу у односу према употребљеном раду. То је историја свих открића и проналазака који се јављају услед акумулације, као што смо већ показали кад смо пропратили развој модерне производње од њена постанка до нашег времена.

Ми, дакле, у даљем току акумулације не налазимо само квантитативно и једновремено увећање различних материјалних елемената капитала: развитак производних снага друштвеног рада, који онај напредак собом доноси, очитује се и у квалитативним променама, у поступним изменама техничког састава капитала, чији објективни чинилац прогресивно расте у односу према субјективном чиниоцу, тј. маса средстава за рад и сировина увећава се у односу према збиру радних снага које имају да их употребе. Што више капитал чини рад производнијим, то мања бива, у односу према његовој величини, његова тражња за радом. — Ред.

да увећава обим средстава за рад која рад троши, него им и снижава вредност у односу према обиму. Њихова вредност, дакле, расте у апсолутном смислу, али не сразмерно њиховом обиму. Стога се разлика између постојаног и променљивог дела капитала много мање увећава него разлика између масе средстава за производњу у коју се преобраћа постојани и масе радне снаге у коју се преобраћа променљиви капитал. Прва разлика увећава се заједно с другом, али у мањем степену.

Уосталом, да би се избегли неспоразуми, напоменућемо да напредак акумулације, ако и смањује релативну величину променљивог дела капитала, никако тиме не искључује растење његове апсолутне величине. Узмимо да се иека капитал-вредност спочетка дели на 50% постојаног и 50% променљивог капитала, а доцније на 80% постојаног и 20% променљивог. Ако се за то време првобитни капитал, рецимо 6.000 ф. ст., попео на 18.000 ф. ст., онда је и његов променљиви саставни део порастао за $\frac{1}{5}$. Износио је 3.000 ф. ст., сада је 3.600 ф. ст. Али док је раније био довољан прираштај капитала од 20% да би се тражња за радом попела за 20%, сада је за ово потребно да се првобитни капитал утростручи.

У четвртој одељку показали смо како развитак друштвене производне снаге рада има за претпоставку кооперацију у великом размену, како се само под том претпоставком може организовати подела и комбиновање рада, спровести уштеда средстава за производњу њиховим концентрисањем у масама, створити средства за рад која су већ материјално само у заједници употребљива, на пр. систем машинског рада итд., подвргнути огромне природне снаге да служе производњи, и извести претварање процеса производње у технолошко примењивање науке. На основици робне производње, где су средства за производњу својина приватних лица, где ручни радник због тога или изоловано и самостално производи робе или као робу продаје своју радну снагу, јер нема средстава за самостали вођење посла, остварење ове претпоставке зависи потпуно од увећавања индивидуалних капитала, или од степена у којем се друштвена средства за производњу и животне намирнице претварају у приватну својину капиталиста. Земљиште робне производње може да носи производњу великог размера само у капиталистичком облику. Због тога извесна акумулација капитала у рукама индивидуалних произвођача роба јесте претпоставка модерне индустрије, оне целине друштвених комбинација и техничких метода коју ми називамо специфичним начином капиталистичке производње или капиталистичким начином производње у правом смислу. Због тога смо такву акумулацију морали претпоставити при прелазу

од заната ка капиталистичком начину рада. Њу можемо назвати *првобитна акумулација*, јер место да буде историјски резултат она је историјски темељ специфично капиталистичке производње. На овом месту још не морамо ући у питање како је она сама настала. Доста да знамо да сачињава полазну тачку. Али, сви методи за увећавање друштвене производне снаге рада, који се заснују на том темељу, уједно су и методи за увећање производње вишка вредности, или вишка производа, који је са своје стране творни елемент акумулације. Они су дакле уједно и методи за произвођење капитала помоћу капитала, или методи његове убрзане акумулације. Непрекидно поновно претварање вишка вредности у капитал претставља се као *растућа величина капитала који улази у процес производње*. Ова растућа величина постаје са своје стране основицом *увећаиог размера производње*, метода за увећање производне снаге рада који ово увећање прате, убрзане производње вишка вредности. Ако се дакле изврстан степен акумулације капитала испољава као услов за специфично капиталистички начин производње, овај реакцијом проузрокује убрзану акумулацију капитала. *Дакле се са акумулацијом капитала развија специфично капиталистички начин производње, а са специфично капиталистичким начином производње акумулација капитала*. Ова два економска чиниоца стварају, према сложеном односу потстицаја које један другом дају, промену у техничком саставу капитала, услед чега променљиви саставни део бива све мањи и мањи у поређењу с постојаним.

Сваки индивидуални капитал већа је или мања *концентрација средстава за производњу* са одговарајућом командом над неком већом или мањом армијом радника. Свака акумулација постаје средством за нову акумулацију. *Увећавајући масу богатства које функционише као капитал, она увећава и његово концентрисање у рукама индивидуалних капиталиста, а стога и основицу производње великог размера и специфично капиталистичких метода производње*. Увећавање друштвеног капитала врши се увећавањем многих индивидуалних капитала. Кад претпоставимо да су све друге околности остале једнаке, онда се индивидуални капитали, а с њима и концентрација средстава за производњу, увећавају у сразмери у којој они чине аликвотне делове целокупног друштвеног капитала. Уједно се од првобитних капитала одвајају издаци и функционишу као нови самостални капитал. При томе, између осталог, игра велику улогу и деоба имања у капиталистичким породницама. Зато са акумулацијом капитала расте више или мање и број капиталиста. По ову врсту *концентрације*, која почива непосредно на акумулацији, или која је, боље рећи, *истоветна* с њоме, карактеристична су два момента. *Прво*: Растућа концентрација друштвених средстава за

производњу у рукама индивидуалних капиталиста, ако су остале околности иначе једнаке, ограничена је степеном увећања друштвеног богатства. Друго: Сваки део друштвеног капитала, који обитава у некој посебној области производње, подељен је међу многе капиталисте, који једни према другима стоје као независни произвођачи роба и конкуренти. Према томе, не само да су акумулација и концентрација, која њу прати, разбијене на много тачака, него се и стварање нових и цепање старих капитала иставља као препрека увећавању активних капитала. Стога, ако се с једне стране акумулација претставља као растућа концентрација средстава за производњу и команде над радом, с друге стране испољава се као *узајамно одбијање многих индивидуалних капитала*.

Против овог комадања целокупног друштвеног капитала на много индивидуалних капитала, или против тог узајамног одбијања његових делова, делује њихово *привлачење*. То више није проста, са акумулацијом истоветна концентрација средстава за производњу и команде над радом. То је *концентрација већ образованих капитала*, укидање њихове индивидуалне самосталности, експропријација једног капиталисте од стране другог, претварање многих мањих капитала у мали број крупних. Овај процес разликује се од првога тиме што има за *претпоставку само друкчију расподелу већ постојећих и активних капитала*, што дакле његов *замах није спутаван апсолутним увећавањем друштвеног богатства или апсолутним границама акумулације*. Капитал се овамо надима у огромне масе у једној руци, јер се онамо губи из многих руку. То је *централизација у правом смислу*, за разлику од акумулације и концентрације.

Законе ове централизације капитала, или привлачења једног капитала од стране другог, не можемо излагати на овом месту. Довољно је кратко указати на чињенице. Конкурентска борба води се појевтињавањем роба. Ако су услови иначе једнаки, јевтиноћа роба зависи од производности рада, но ова зависи од размера производње. Зато крупни капитал туку ситне. Осим тога, читалац се сећа да се развијањем капиталистичког начина производње *увећава минимални обим индивидуалног капитала*, какав се изискује да би се неки посао водио под његовим нормалним условима. Стога се мањи капитали тискају у области производње у које је крупна индустрија тек изоловано или непотпуно продрла. Ту конкуренција бесни у управној сразмери према броју, а у обрнутој сразмери према величини капитала који се такмиче. Она се увек завршава пропашћу многих ситних капиталиста, чији капитали делом прелазе у руке победиоца, а делом пропадају. Без обзира на ово, с капиталистичком производњом ствара се једна сасвим нова сила, *кредит*. Он се у своме почетку увлачи кришом као скроман помагач

акумуације, помоћу невидљивих конаца привлачи у руке индивидуалних или удружених капиталиста новчана средства разасута по површини друштва у већим или мањим масама, али убрзо постаје новим и страховитим оружјем у конкурентској борби, а најзад се претвара у огроман друштвени механизам за централизовање капитала.

У једнакој мери с развијањем капиталистичке производње и акумулације развијају се и конкуренција и кредит, те две најмоћније пологе централизације. Уз то напредовање акумулације умножава материјал који се може централизовати, тј. појединачне капитале, док проширивање капиталистичке производње ствара овамо друштвену потребу, а онамо техничка средства за она крупна индустријска предузећа која се не могу извести без претходне централизације капитала. Тако су данас узајамна привлачна снага појединачних капитала и тежња за централизацијом јачи него икада раније. Али, иако већ достигнута величина капиталистичког богатства и надмоћност економског механизма у извесном степену одређују релативно јачање и релативну енергију централизаторског кретања, ипак напредак централизације никако не зависи од позитивног увећавања друштвеног капитала. То је оно по чему се централизација специјално разликује од концентрације, која је само други израз за репродукцију у увећаном размеру. Централизација може наступити простом променом у расподели већ постојећих капитала, простом променом квантитативног груписања саставних делова друштвеног капитала. Капитал може овамо да нарасте у једној руци у силне масе зато што је онамо истргнут из много руку. У каквој датој пословној грани, централизација би дошла до своје крајње границе, кад би се сви у њој пласирани капитали слили у један појединачни капитал.¹¹⁶ У неком датом друштву, ова би граница била достигнута тек кад би се сав друштвени капитал уједињено било у руци једног одвојеног капиталисте, било у руци једног јединог капиталистичког друштва.

Централизација допуњује дело акумулације стављајући индустријске капиталисте у положај да могу повећати размер својих операција. Било сад да је овај последњи резултат последица акумулације или централизације; било да се централизација изводи путем насљедних анексија — тамо где неки капитални постану тако надмоћна привлачна средштва за друге, да ломе њихово индивидуално јединство и онда

¹¹⁶ (Уз четврто издање. — Најновији енглески и амерички „трустови“ већ стреме томе циљу, покушавајући да бар сва крупна предузећа једне пословне гране уједине у једно велико акционарско друштво, које ће практично бити монопол. — Ф. Е.)

привлаче себи одвојене одломке — или да се стапање многих већ створених капитала, или таквих који су у стварању, врши помоћу углађенијег метода: образовањем акционарских друштава — економски учинак увек је исти. Увећане димензије индустријских постројења свугде су полазна тачка за опсежнију организацију целокупног рада много људи, за јачи развртак његових материјалних покретних сила, тј. за прогресивно претварање изолованих и на традиционалан начин извођених процеса производње у друштвено комбиноване и научно уређене процесе производње.

Међутим, јасно је да је акумулација, постепено увећање капитала помоћу репродукције која из кружног облика прелази у спиралу, различно спор метод у поређењу са централизацијом, којој је довољно да само измени квантитативно груписање оних одвојених делова друштвеног капитала који чине једну целину. Свет би још био без железница, да је морао чекати док акумулација не оспособи неколико одвојених капитала за грађење неке железнице. А иако против, централизација је то постигла за три ока путем акционарских друштава. И док тако појачава и убрзава учинке акумулације, централизација у исто време миожи и убрзава преврате у техничком саставу капитала, преврате који увећавају његов постојајући део на рачуни променљивога и тиме умањују релативну тражњу за радом.

Масе капитала које је централизација преконоћ слила уједно репродукују се и увећавају као и друге, само брже, и постају тако иовим силним полугама друштвене акумулације. Кад се, дакле, говори о напретку друштвене акумулације, оида се — у данашње време — ту претутно подразумевају и учинци централизације.

Додајни капитални образовани у току нормалне акумулације (види гл. 22, 1) служе претежно као носиоци искоришћавања нових проналазака и открића, једном речи индустријских усавршавања. Али и стари капитал долази временом до часа кад треба да се обнови од главе до пете, када мења кошуљицу и изнова се рађа у савршенијем техничком облику, у коме је мања маса рада довољна да покрене већу масу машина и сировина. По себи се разуме да апсолутно опадање тражње рада које одатле проистиче постаје утолико веће, што су се капитални, који прожњвљују овај процес обнове, већ нагомилали у велике масе помоћу централизаторског кретања.

С једне стране, према томе, додајни капитал који се образовао у развоју акумулације привлачи сразмерно својој величини све мање и мање радника. С друге стране, стари капитал који се периодично репродукује у новом саставу одбија све више и више радника, које је раније запошљавао.

3. Прогресивна производња релативно сувишног становништва или индустријске резервне армије

Акумулација капитала, која се у први мах показивала само као његово *квантитативно увећавање*, врши се, као што смо видели, уз непрекидно *квалитативно мењање његовог састава*, уз стално повећавање његовог постојаног саставног дела на рачун променљивог.^{77в}

Специфично капиталистички начин производње, развитак производне снаге рада који њему одговара, и тиме проузрокована промена у органском саставу капитала, не само да иду у корак с напретком акумулације, или са увећавањем друштвеног богатства, него *корачају несравњиво брже*, јер просту акумулацију, или апсолутно увећавање целокупног капитала, прати централизација његових индивидуалних елемената, а техничку револуцију додајног капитала техничка револуција оригиналног капитала. Тако се, дакле, с настављањем акумулације, размера постојаног према променљивом капиталу, ако је испрва била 1:1, мења у 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 итд., тако да се, према увећавању капитала, сада преобраћа у радну снагу прогресивно само $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ итд. његове целокупне вредности уместо раније $\frac{1}{2}$, а напротив у средства за производњу $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$ итд. Пошто *тражњу за радом* не одређује обим целокупног капитала, већ обим његовог променљивог саставног дела, то *дакле она бива све мања што већи бива целокупни капитал*, уместо да се сразмерно с њиме увећава као што смо раније претпостављали. Она се смањује у односу према величини целокупног капитала и у убрзаној прогресивној растењем ове величине. Истина, с растењем целокупног капитала расте и његов променљиви саставни део, или њему припојена радна снага, али у *сразмери која стално бива мања*. Интервали, у којима се акумулација врши као просто увећавање производње на датој техничкој основици бивају све краћи. Не само да бива потребно да се *акумулација целокупног капитала убрзава* у растућој прогресивној да би се могао усисати неки додајни број радника дате величине или чак да би се, услед сталног преображавања старог капитала, успослили бар они који су већ на раду. Сама ова *растућа акумулација и централизација* претвара се са своје стране опет у извор нових промена у саставу капитала, или поновног убрзаног опадања његовог променљивог дела у поређењу с постојаним. Ово ре-

^{77в} Примедба уз треће издање. — У Марковом ручном примерку има на овом месту ова примедба: „Овде ваља ради доцнијег излагања напоменути: Ако је увећавање само квантитативно, онда се масе профита већег и мањег капитала у истој пословној грани односе као величине предузимљених капитала. Ако квантитативно увећавање делује квалитативно, онда се уједно увећава и профитна стопа за *већи капитал*.“ (Ф. Е.)

лативно опадање променљивог саставног дела капитала, које се убрзава с растењем целокупног капитала и убрзава брже од тога растења, претставља се на другој страни тако као да се, обратно, апсолутни пораст радничког становништва врши стално брже него пораст променљивог капитала, или средстава за запошљавање тога становништва. Капиталистичка акумулација, напротив, стално производи, и то сразмерно својој енергији и своме обиму, релативну пренасељеност радника, тј. за средње потребе оплођавања капитала прекобројно и због тога сувишно радничко становништво.

Узев целокупни друштвени капитал, видећемо час да кретање његове акумулације изазива периодичну промену, а час да се моменти тог кретања једновремено раздељују на различне области производње. У неким областима сама централизација доводи до промене у саставу капитала и без пораста његове апсолутне величине; у другима је апсолутно увећање капитала спојено са апсолутним смањивањем његовог променљивог дела, односно са опадањем радне снаге коју усисава; опет у другима, час капитал продужује да се увећава на својој датој техничкој основици те привлачи додајну радну снагу сразмерно своме увећању, а час наступа органска промена, те се његов променљиви део смањује; у свима областима увећавање променљивог дела капитала, а отуд и броја запослених радника, увек је скопчано с јаким колебањима и пролазном производњом пренасељености, па било да ова узме упадљиви облик одбацивања већ запослених радника или мање уочљив, али не и мање успешан облик отежаног примања додајног радничког становништва у његове обичне одводне канале.⁷⁸ С величином друштвеног капитала који већ функционише, и са степеном његовог

⁷⁸ Попис становништва Енглеске и Велса за 1861 показује између осталог: Сва лица запослена у пољопривреди (заједно с власницима, закупницима, вртларима, пастирима итд.): 1851: 2.011.447, 1861: 1.924.110, мањак 87.337; *Worsted manufacture* [ткачнице чешљане вуне]: 1851: 102.714 лица, 1861: 79.242; *свиљаре*: 1851: 111.940, 1861: 101.678; *штампари катуна*: 1851: 12.098, 1861: 12.556, који незнатни пораст упркос огромном проширењу посла значи велико сразмерно смањење запослених радника; *шеширчије*: 1851: 15.957, 1861: 13.814; *радници сламних и женских шешира*: 1851: 20.393, 1861: 18.176; *справљачи слада*: 1851: 10.566, 1861: 10.677; *ливци свећа*: 1851: 4.949, 1861: 4.686. Ово смањење изазвано је међу осталим и распрострањем гасног осветљења. *Чешљари*: 1851: 2.038, 1861: 1.478; *тестераши*: 1851: 30.552, 1861: 31.647, мали пораст услед полета машина за тестерисање; *израђивачи ексера*: 1851: 26.940, 1861: 26.130, опадање услед конкуренције машина; *радници у рудницима калаја и бакра*: 1851: 31.360, 1861: 32.041. Напротив *предioniце и ткачнице памука*: 1851: 371.777, 1861: 456.646; *угљенокопи*: 1851: 183.389, 1861: 246.613. „Број радника повећао се од 1851 г. углавном у оним гранвама где досад машинерија још није с успехом примењена.“ (*Census of England and Wales for 1861*, св. III., London 1863, стр. [35] 36 [37 и д.])

увећања; са увећавањем размера производње и масе покренутих радника; с развијањем производне снаге њихова рада; са ширим и пунијим избијањем свих живих извора богатства повећава се и размера у којој је јаче привлачење радника од стране капитала у све већој мери скопчао с њиховим одбијањем, мењање органског састава капитала и његовог техничког облика бива све брже, и све се брже увећава опсег оних области производње које овај процес час једновремено час наизменично захвата. Производећи акумулацију капитала, радничко становништво, дакле, само производи у све већем обиму и средства која њега самог чине релативно прекобројним.⁷⁹ То је закон становништва који

⁷⁹ Закон прогресивног опадања релативне величине променљивог капитала био је, с његовим дејствима на положај класе најамних радника, више наслеђиван неголи схваћен од неколико одличних економиста класичне школе. У томе питању највећа заслуга припада *Джону Бартону*, ма да и он као и сви други меша постојани капитал са сталним, а променљиви са оптицајним. Он вели: „Тражња за радом зависи од увећавања оптицајног, а не сталног капитала. Кад би било тачно да је сразмера између ове две врсте капитала једнака у свима временима и у свима земљама, онда би то уствари значило да број запослених радника стоји у односу према богатству државе. Али овакав положај не изгледа много вероватан. Што се више развијају техничке вештине и шири цивилизација, то више стални капитал претеже над оптицајним. Онај износ сталног капитала који се употребљава за производњу једног комада британског муселина најмање је сто, а вероватно и хиљаду пута већи од сталног капитала који се употребљава за израду сличног комада индијског муселина. А оптицајни капитал сразмерно је сто или хиљаду пута мањи... Кад би се сав износ годишњих уштеда додао сталном капиталу, онда оне не би имале никакав утицај на тражњу за радом.“ (*John Barton: Observations on the Circumstances which influence the Conditions of the Labouring Classes of Society*. London 1817, стр. 16, 17.) *Рикардо*, који се углавном слаже са Бартоновим општим погледима, ипак примећује на наведено место: „Није лако замислити да могу наступити прилике где увећање капитала није праћено и појачаном тражњом за радом; највише што би се могло рећи јесте да ће та тражња релативно опасти.“ (*Ricardo: Principles etc.*, гл. 31, о машинама, стр. 480, примедба.) На другом месту он пише: „Фонд из којег земљопоседници и капиталисте црпу свој доходак може се увећавати, а да се у исто време смањује онај други од којег радничка класа поглавито зависи; из тога излази да исти узрок (тј. замена људског рада машинама) који увећава чист доходак неке земље може у исти мах учинити становништво одвише многобројним и погоршати положај радника.“ (Исто, стр. 469.) Са увећавањем капитала „тражња (за радом) кретаће се у опадајућој сразмери“. (Исто, стр. 480, пр.) „Износ оног капитала који је намењен одржавању рада може се мењати независно од сваког колебања целокупног износа капитала... Док сам капитал бива обилнији, велика колебања у степену запослености и велика беда могу постати чешћи.“ (*Richard Jones: An Introductory Lecture on Political Economy*. London 1833, стр. 13.) „Тражња (за радом) неће расти... сразмерно акумулацији општег капитала... Стога ће свако увећање националног капитала који је одређен за репродукцију имати у току друштвеног напретка све мањи утицај на положај радника.“ (*G. Ramsay: An Essay on the Distribution of Wealth*, стр. 90, 91.)

је својствен капиталистичком начину производње, као што доиста сваки посебни историјски начин производње има своје посебне законе становништва чија је вредност историјска. Неки апстрактни закон становништва постоји само за биљке и животиње уколико човек не интервенише у историјском смислу.

Али ако сувишно радничко становништво и јесте нужан производ акумулације, или развитка богатства на капиталистичкој основици, са своје стране то сувишно становништво постаје полугом капиталистичке акумулације, па чак и једним условом за опстанак капиталистичког начина производње. Оно сачињава расположиву индустријску резервну армију, која у тако апсолутној мери припада капиталу као да је баш о његовом трошку била одгајана. За променљиве потребе оплођавања његове вредности оно ствара људски материјал увек спреман за експлоатисање, независно од граница стварног прираштаја становништва.

Са акумулацијом и упоредним развитком производне снаге рада увећава се и способност капитала за изненадну експанзију не само зато што расте еластичност капитала који је у функционисању и апсолутно богатство од којег је капитал само један еластичан део, не само зато што кредит, на сваки посебни надражај, за трен ока ставља производњи на расположење знатан део тога богатства као додајни капитал, него још и зато што сами технички услови процеса производње, машине, транспортна средства итд., омогућавају, у највећем размеру, најбрже претварање вишка производа у додајна средства за производњу. Маса друштвеног богатства, која је с напретком акумулације постала преобилна, а способна је да се претвори у додајни капитал, бесно надире у старе гране производње чије се тржиште наједном шири, или у нове гране, као железнице итд., чија је потреба настала из развитка старих. У свима оваквим случајевима неопходно је да постоји могућност да се велике масе људи, изненада и без уштрба по размер производње у другим областима, баце на одлучне тачке. Те масе пружа сувишно становништво. Карактеристични ток којим иде живот модерне индустрије, облик десетогодишњег циклуса периода средње живости, великог полета, кризе и застоја, циклуса прекиданог мањим колебањима, почива на сталном формирању, на већем или мањем усисавању, и на поновном формирању индустријске резервне армије, или сувишног становништва. Са своје стране, промене индустријског циклуса регрутују сувишно становништво и постају једним од најенергичнијих узрока његове репродукције.

Овај особити животни ток модерне индустрије, какав не налазимо ни у којој ранијој епохи човечанства, био је немогућ и у периоду детињства капиталистичке производње. Како је техника напредовала

споро, а још спорије се тај напредак ширио, састав капитала мењао се само веома постепено. Његовој акумулацији је углавном одговарало сразмерно увећавање тражње за радом. Ма како спор био напредак његове акумулације, кад га упоредимо с модерном епохом, ударао је он на природне границе расположивог радничког становништва, а ове се могаху уклонити само насилним средствима која ће доцније бити поменута. Нагло и отсечно проширење размера производње претпоставка је за нагло скупљање тога становништва; ово скупљање опет изазива оно ширење, али је то ширење немогуће без расположивог људског материјала, без таквог *намножавања радника* које је независно од апсолутног намножавања становништва. Ово намножавање радника постиже се простим процесом који стално „ослобођава“ један део радника, методима који смањују број запослених радника у односу према увећању производње. Дакле читав облик кретања модерне индустрије произлази из непрестаног претварања једног дела радничког становништва у незапослене или полузапослене руке. Површност политичке економије очитује се између осталог и у томе што од ширења и ограничавања кредита, који су само симптом наизменичних периода индустријског циклуса, прави њихове узроке. Управо као што небеска тела стално понављају једно одређено кретање, кад су једном већ упала у њ, тако и друштвена производња понавља оно кретање наизменичног ширења и скупљања чим буде у њ убачена. Са своје стране, последице се претварају у узроке, а наизменичне промене читавог процеса, који стално репродукује своје властите услове, добијају облик *периодичности*.*

Кад се периодичност циклуса криза једном већ чврсто установи, онда чак и политичка економија разуме да је производња релативно сувишног становништва, тј. сувишног с обзиром на просечну потребу *оплођавања капитала, животног услов модерне индустрије*.

* У француско издање додао је Маркс на овом месту следећи став:

Тек у време кад је механичка индустрија била ухватила тако дубок корен, да је могла вршити пресудан утицај на националну производњу; кад је њеном помоћи спољна трговина почела пребацити унутрашњу; кад је светско тржиште себи отворило огромна подручја Америке, Азије и Аустралије; напослетку, кад су се индустријске нације, које су ступиле у конкурентску борбу, довољно намножиле — тек онда настадоше ти стално понављани циклуси, чије узастопне фазе обухватају године и увек доводе до опште кризе којом се завршује један, а отпочиње нови циклус. Досад је овакав циклус хватао по правилу десетак једанаест година. Али немамо разлога држати да је овај број неизменљив. Напротив, горе изложени закони капитализма дају нам основе да претпоставимо да је овај број променљив и да ће се постепено смањивати. — Прев.

„Узмимо“, каже Х. Меривел, испрва професор политичке економије у Оксфорду, а доцније чиновник енглеског министарства колонија, „узмимо да приликом неке кризе нација наше сву снагу да се помоћу исељавања ослободн неколико 100.000 сувишних сиромаша, па шта би наступило? Наступило би то да би завладала оскудица први пут чим би тражња за радом поново настала. Ма како брза била репродукција људи, у сваком случају треба јој размак од једне генерације да би заменила одрасле раднике. Међутим, профити наших фабриканата зависе поглавито од моћи да искористе повољан момент живе тражње и да се тако отштете за период застоја. Ту моћ им обезбеђује једино команда над машинеријом и ручним радом. Они морају заштити расположне руке; они морају бити способни да, већ према стању тржишта, по потреби појачају или ослабе активност својих послова, иначе неће у хајци конкуренције апсолутно моћи да одрже премоћ на којој се заснива богатство ове земље.“⁸⁰ Чак и Малтус увиђа да је пренасељеност, коју он на свој ограничени начин објашњава апсолутним претераним порастом радничког становништва, а не тиме да је ово учињено релативно прекобројним, *нужност за модерну индустрију*. Он каже: „Ако би се у некој земљи, која поглавито зависи од мануфактуре и трговине, међу радничком класом до извесног степена одржавали паметни обичаји у погледу брака, било би то за земљу од штете... Сходно природи становништва, може се, поводом неке нарочите тражње, извести на тржиште сувишак радника тек после 16 или 18 година, а претварање дохотка у капитал помоћу штедње може напредовати много брже; свака земља је увек изложена томе да јој се фонд рада брже увећава него становништво.“⁸¹

Пошто је политичка економија на овај начин стално *произвођење релативно сувишног радничког становништва* прогласила као *нужност за капиталистичку акумулацију*, ставила је она, и то веома згодно у лицу једне уседелице, своје „дивном идеалу“, капиталисти, у уста следеће речи упућене „прекобројнима“ које је на улици избацило њихово сопствено дело, додајни капитал: „Ми фабриканти чинимо за вас све што можемо кад увећавамо капитал од кога ви морате живети; а

⁸⁰ H. Merivale: *Lectures on Colonization and Colonies*. London 1841 и 1842, св. I, стр. 146.

⁸¹ Malthus: *Principles etc.*, стр. 254, 319, 320. У овом делу Малтус најзад открива, помоћу Сисмондија, лепо тројство капиталистичке производње: *претерану производњу — пренасељеност — претерану потрошњу*, three very delicate monsters, in deed [три мила чудовишта, доиста!] Упореди F. Engels: *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*, стр. 107 и даље.

остало морате чинити ви, прилагођавајући свој број животним намирницама.⁸²

Капиталистичкој производњи никако није довољна она количина расположиве радне снаге коју пружа природно намножавање становништва. За слободан замах њој је потребна индустријска резервна армија, независна од те природне границе.

Досад смо узимали да увећавању или смањивању променљивог капитала тачно одговара увећавање или смањивање броја запослених радника.

Али када број радника којим он командује остаје исти или се чак и смањује, променљиви капитал се увећава, ако појединачни радник даје више рада, услед чега му се најамнина диже, ма да цена рада остаје иста или чак и пада, само спорије но што се увећава маса рада. Увећавање променљивог капитала показује у том случају да се троши више рада, а не да је запослено више радника. Свакоме капиталисти је апсолутно у интересу да одређену количину рада исцеди из мањег броја радника уместо по истој, па и по мањој цени, из већег броја. У последњем случају увећава се предујам постојаног капитала сразмерно маси оствареног рада, а у првом много спорије. Што је размер производње већи, то је ова побуда отсуднија. Њена тежина расте са акумулацијом капитала.

Видели смо да развитак капиталистичког начина производње и производне снаге рада — уједно и узрок и последица акумулације — оспособљава капиталисту да помоћу екстензивније или интензивније експлоатације индивидуалних радних снага оствари већу количину рада са истим предујмом променљивог капитала. Затим смо видели да са истом капитал-вредношћу купује више радних снага, пошто квалификованије раднике потискује мање квалификованима, зреле незрелима, мушке женским, одраслу радну снагу омладинском или дечијом.

Према томе, већи променљиви капитал остварује у продужењу акумулације с једне стране више рада не регрутујући више радника, а с друге стране, променљиви капитал исте величине остварује више рада са истом масом радне снаге, и најзад, потискујући радне снаге више врсте, запошљава већи број радних снага ниже врсте.

Стога производња релативно сувишног становништва, или ослобађавање радника, напредује још брже од техничког револуционисања процеса производње, које је и без тога убрзавано напретком акумулације, и брже од одговарајућег сразмерног смањивања променљивог дела капитала према постојаноме. Док са увећавањем свога обима и своје де-

⁸² Harriet Martineau: *A Manchester Strike*, 1832, стр. 101.

лотворности средства за производњу постају у мањем степену средства за запошљавање радника, сам овај однос се опет модификује тиме што капитал, саобразно увећавању производне снаге рада, брже увећава понуду рада него своју тражњу за радницима. Претеран рад запосленог дела радничке класе чини да набујавају редови њене резерве, а појачани притисак, који ова резерва својом конкуренцијом врши на запослене, присиљава опет ове на претеран рад и на потчињеност запосленима капитала. Осуда једног дела радничке класе на принудно беспосличјење претераним радом другог, и обратно, постаје средством за богаћење појединачног капиталисте,⁸³ убрзавајући уједно производњу индустријске резервне армије у размеру какав одговара напретку друштвене акумулације. Колико је овај момент важан у стварању релативно сувишног становништва, доказ је на пр. Енглеска. Њена техничка средства за „уштеду“ рада колосална су. Па ипак, кад би се сутра у целој земљи рад свео на разумну меру, и кад би се затим за разне слојеве радничке класе привилно расподелио према доби и полу, било би данашње радничко становништво апсолутно недовољно да националну производњу настави у њеном садашњем размеру. Велика већина сада „непроизводних“ радника морала би се претворити у „производне“.

⁸³ Чак се и за време памучне кризе, 1863 г., чују жестоке оптужбе против претераног рада, који је услед фабричког закона погодан наравно само одрасле мушке раднике. Тако кажу предци памука из Блекберна у једном свом спису: „Од одраслих радника у овој фабрици тражено је да раде дванаест и тринаест часова дневно, док су стотине радника принуђене да беспосличје, иако су спремни да раде пола времена само да би одржали своје породнице и спасли своје другове од преране смрти услед претерана рада.“ „Ми бисмо“, кажу они даље, „желели да упитамо да ли ова пракса прековременог рада омогућава како тако сношљиве односе између фабриканата и „слугу“? Жртве претераног рада осећају зло једнако као и они што су осуђени на принудно лењствовање („condemned to forced idleness“). Кад би се рад праведно распоредно, било би у нашем срезу довољно посла да сви буду делимично запослени. Ми захтевамо само своје право кад тражимо од фабриканата да се свуда ради само кратко време, бар док траје садашње стање, место да један део натерују на претеран рад, док је други принуђен да због беспослице животи од милостиње.“ (RIF, за 31 октобар 1863, стр. 8.) — Својим обично непогрешним буржоаским инстинктом схватио је писац књиге *Essay on Trade and Commerce* последице релативне преваслетности на запослене раднике. „Још један разлог лењствовању („idleness“) у овој краљевини јесте што нема радних руку у довољном броју. Кад год маса рада постане недовољна услед какве необичне тражње фабричких израђевина, радници осећају своју важност и хоће да њу осете и њихови послодавци; то је чудна ствар; али ти типови тако су покварени, да се у таквим случвјевима удружују у групе и један цео дан ништа не раде да би тиме довели у неприлику своје послодавце.“ (*An Essay on Trade and Commerce*. London 1770, стр. 27, 28.) Наиме, типови су тражили повишење најаминане.

Узевши у целини, општа кретања најамнине управљају се искључиво према ширењу и скупљању индустријске резервне армије која одговарају периодичним менама индустријског циклуса. Њих дакле не одређује кретање апсолутног броја радничког становништва, него променљиви однос између активне и резервне војске на које се радничка класа дели, увећавање или смањивање релативног обима сувишног становништва, степен у коме се оно час усисава, час опет ослобођава. За модерну индустрију с њеним десетогодишњим циклусом и његовим периодичним фазама, које су осим тога с даљим током акумулације пресецају неправилним колебањима која се све брже нижу једна за другим, био би то доиста красан закон који би тражњу и понуду рада регулисао не ширењем и скупљањем капитала, дакле не према томе какве су му кад потребе оплођавања вредности, тако да тржиште рада изгледа час недовољно пуно, јер се капитал шири, час опет препуно, јер се капитал скупља, већ који би напротив кретање капитала учинио зависним од апсолутног кретања масе становништва. А ипак је то догма економиста. По њој услед акумулације капитала расте најамнина. Увећана најамнина потстиче радничко становништво на брже множење, и то траје док се тржиште рада не препуни, тј. док капитал не постане недовољан према понуди радника. Најамнина пада, и сад долази налицје медаље. Падање најамнине постепено проређује радничко становништво, тако да капитал према њему опет показује вишак; или, пак, како други то објашњавају, падање најамнине и одговарајуће повећавање експлоатације радника поново убрзавају акумулацију, док у исто време ниска најамнина кочи умножавање радничке класе. Тако поново наступа однос у коме је понуда рада опет нижа од тражње за радом, најамнина се диже итд. Да красног ли метода кретања за развијену капиталистичку производњу! Рок у коме ваља започети, тући и одлучити индустријску битку, по неколико пута истекао би пре но што би се становништво, стварно способно за рад, могло позитивно увећати услед подизања најамнине.

Између 1849 и 1859 г. наступило је у енглеским пољопривредним срезовима, упоредо с падањем житинх цена, дизање најамнине, практично узев само номинално. Тако се на пр. у Вилтширу недељна најамнина попела од 7 на 8 шил., у Дорсетширу од 7 или 8 на 9 шил. итд. То је била последица необично великог отицања пољопривредног сувишног становништва, које је било проузроковано ратном тражњом, огромним проширењем железничких радова, фабрика, рудника итд. Што је најамнина нижа, у то вишим процентним бројевима изражава се свако, ма како незнатно њено увећање. Ако је чедељна најамнина на пр. 20 шил., и подне се на 22, пораст износи 10%; ако је напротив само

7 шил., и поспе се на 9, онда пораст износи $28 \frac{1}{7}\%$, а то звучи веома крупно. У сваком случају, закупници заурлаше, па је чак и *London Economist* сасвим озбиљно причао о „општем и знатном днзању најамнине“,“⁶⁴ говорећи о овим гладним најамнинама. Шта урадише закупници? Јесу ли причекали да се пољопривредни радници услед овако сјајне плате толико намноже, да им најамнина опет мора пасти, као што то себи претстављају главе догматичарских економиста? Они уведоше више машинерије, те радници за трен ока постадоше „прекобројни“ у таквој сразмери да су и сами закупници били задовољни. Сад је у пољопривреди било пласирано „више капитала“ него раније, и то у производнијем облику. Тиме тражња за радом паде не само релативно него и апсолутно.

Она економска фикција брка законе који регулишу опште кретање најамнине, тј. сразмеру између радничке класе, одн. целокупне радне снаге, и целокупног друштвеног капитала, са законима по којима се радничко становништво расподељује међу посебне области производње. Кад је у некој одређеној области производње акумулација особито живахна, рецимо услед повољне коњунктуре, а профити у њој већи од просечних профита, те у њу нагрне додајни капитал, онда наравно расте тражња за радом и најамнина. Повишена најамнина привлачи већи део радничког становништва у повлашћену сферу док ова не буде засићена радном снагом, и док најамнина најзад опет не падне на свој ранији просечни ниво, или и испод њега, ако је навала била одвише јака. Тада не само да радници престају притицати у дотичну пословну грану, него се селе из ње. Овде политички економист уображава да види „где и како“ с повећањем најамнине наступа апсолутно увећање броја радника, а са апсолутним увећањем броја радника смањивање најамнине, док уствари види само локално колебање тржишта рада неке одвојене сфере производње, само појаве расподељивања радничког становништва на разне гране, према променљивим потребама капитала.

У периодима застоја и средњег полета врши индустријска резервна армија притисак на активну радничку армију, а у периодима претеране производње и пароксизма [врхунца делатности] обуздава је у њеним захтевима. Тако дакле релативно сувишно становништво сачињава позадину за кретање закона тражње и понуде рада. Оно нагони тај закон да се креће у границама које апсолутно одговарају експлоататорској појуди и властољубљу капитала.

Овде је место да се вратимо на једно од славних дела економске апологетике. Читалац се сећа да економист апологет, кад се увођењем

⁶⁴ *Economist*, 21 јануар 1860.

нове или увећањем старе машинерије један део променљивог капитала претвори у постојан, тумачи ову операцију, којом се капитал „везује“ и баш тиме радник „ослобођава“, тако као да машинерија ослобођава капитал за радника. Тек сад се може потпуно достојно оценили бестидност апологета. Јер не само да се ослобођавају радници које је машина непосредно истисла, већ такође и њихова замена, као и онај додајни контингент који се редовно узима на рад кад се посао увећава на својој старој основици. Сви су они сад „ослобођени“, и сваки нови капитал који има жељу да функционише може њима располагати. Било да он привуче њих или које друге, учинак на општу тражњу за радом биће једнак нули, све док тај капитал буде управо достигао да тржиште рада ослободи од онолико радника колико је машина бацила на тржиште. Буде ли запослио мањи број, порашће маса прекобројних; буде ли запослио већи број, увећаће се општа тражња за радом само за онолико за колико број запослених прелази број „ослобођених“. Пошет који би додајни капитали, тражећи да се пласирају, иначе могли дати општој тражњи за радом, потиру се дакле у сваком случају утолико уколико буду довољни радници које је машина избацила на улицу.

Тако се, дакле, механизам капиталистичке производње брине за то да апсолутно увећање капитала не буде праћено одговарајућим појачањем опште тражње за радом. И то апологет назива изравнањем за беду, страдања и могућу пропаст радника у прелазном периоду, када су избачени из посла и гуриути у индустријску резервну армију!

Тражња за радом не значи исто што и увећање капитала, понуда рада не значи исто што и увећање радничке класе, тако да ту узајамно не делују две силе међусобио независне. *Les dés sont pipés* [коцке су фалсификоване]. Капитал дејствује једиовремено на обе стране. Ако његова акумулација с једне стране увећава тражњу за радом, с друге стране она увећава понуду радника „ослобођавајући“ их, док притисак незапослених нагони запослене да дају више рада, дакле у извесном степену чиии да понуда рада буде независна од понуде радника. Кретање закона тражње и понуде рада доводи на тој основици до пуног изражаја деспотизам капитала.

Због тога, чим радници прозру како уопште долази до тога да у истој мери што више раде, што више туђег богатства производе и што више расте производна снага њиховог рада, то више постаје за њих неосигурнија чак и њихова функција као средства за оплођавање капитала; чим они открију да степени интензивности њихове међусобне конкуренције потпуно зависи од притиска релативно сувишног стаиовништва; чим они због тога покушају да помоћу тредјуиона итд. орга-

низују планску сарадњу запослених и незапослених да би сломили или ослабили по њихову класу убитачне последице *оног природног закона капиталистичке производње* — одмах капитал, а с њим и његов адвокат, политички економист, задречи у помоћ због повреде „светог“ и такорећи „светог“ закона тражње и понуде. Наиме, свака заједничка веза међу запосленима и незапосленима нарушава „чисто“ кретање онога закона. А с друге стране, чим неповољне околности, на пр. у колонијама, онемогуће стварање индустријске резервне армије, а с њом и апсолутну зависност радничке класе од капиталистичке, капитал и његов тривијални Санчо Панса дижу буну против „светог“ закона тражње и понуде и покушавају да се против њега помогну принудним средствима.

4. Различни облици егзистенције релативно сувишног становништва. Општи закон капиталистичке акумулације

Релативно сувишно становништво постоји у свима могућим нијансама. Сваки радник спада у њ за оно време док је запослен упола или никако. Осим великих *периодичних* облика, које релативна пренасељеност добија с *менама фаза индустријског циклуса*, тако да је час акутна — у време криза — а час хронична — у време слабог посла, ова пренасељеност има три стална облика: *течни, латентни и стагнантни*.

У средиштима модерне индустрије — у фабрикама, мануфактурама, талионицама, рудницама итд. — радници се час привлаче, а час одбијају у веће и броју, тако да углавном број запослених расте, ма да у стално опадајућој сразмери према размеру производње. Овде имамо *течни* облик пренасељености.

Како у правим фабрикама, тако и у свима великим радионицама где машинерија игра извесну улогу или где је спроведена модерна подела рада, потребне су масе мушких радника, све док ти не пређу младичке године. После тог рока, само мали број остаје употребљив у истим пословним гранама, док се већина редовно избацује. Они су један елемент течне пренасељености који расте с обимом индустрије. Један део њих исељава се; уствари само иде за капиталом који се исељава. Ово повлачи за собом и то да се женско становништво брже множи од мушкога, као што показује Енглеска. Противречност, да природни пораст радничког становништва не засићује потребе акумулације капитала, а да их у исто време ипак прекорачава, јесте противречност самог кретања капитала. Њему су потребне веће масе радника млађе доби, а мање већ зреле. Ова противречност је уочљива, али не више од оне друге где се кука на *несташицу руку* у исто време кад многе хиљаде леже на

плочнику, јер их је подела рада приковала за неку одређену грану рада.⁸⁵ Уз то капитал тако брзо троши радну снагу, да је радник средњих година већином више или мање преживео. Он улази у редове прекобројних или силазних вишег ступња на нижи, док његово место заузима млађа радна снага. Баш код радника крупне индустрије наилазимо на најкраћи век. „Др. Ли, санитарски чиновник из Манчестра, утврдио је да у том граду живот људи имућне класе просечно траје 38 година, а радничке класе само 17. У Ливерпулу ове бројке су за прву класу 35, а за другу 15. Види се, дакле, да је повлашћена класа узела под закуп двапут дужи живот (have a lease of life) неголи њени мање погодовани суграђани.“^{86a} Под тим околностима, апсолутно увећавање овог дела пролетаријата захтева такав облик који увећава његов број, макар да се његови елементи брзо троше. Дакле брзо смењивање радничких генерација. (За остале класе становништва овај закон нема важности.) Ова друштвена потреба задовољава се раним браковима, који су нужна последица прилика у којима живе радници крупне индустрије, и премијом која се експлоатацијом радничке деце даје за њихову производњу.

Чим капиталистичка производња завлада пољопривредом, или у степену у коме је овом завладала, акумулација овде делујућег капитала повлачи за собом апсолутно смањење тражње за сеоским радничким становништвом, а да његово одбијање не бива као код непољопривредне индустрије допуњено већим привлачењем. Зато се један део сеоског становништва стално налази приправан да ускочи у градски или мануфактурни пролетаријат, и само вреба повољну прилику за тај преображај. (Реч мануфактуру узимамо овде у смислу свих непољопривредних индустрија.)⁸⁶ Овај извор релативно сувишног становништва тече, дакле, непрекидно. Али његово стално отицање у градове има за претпоставку стално латентну пренасељеност на самом селу, чији обим

⁸⁵ Док је у другом полгођу 1866 било у Лондону избачено с посла 80.000 до 90.000 радника, дотле у фабричком извештају о истом полгођу стоји ово: „Не изгледа да је сасвим тачно да тражња ствара понуду баш у оном часу кад је потребна. Код рада то није био случај; јер су прошле године многе машине морале мировати због оскудице руку.“ (RIF, за 31 октобар 1866, стр. 81.)

^{86a} Говор који је при отварању конференције за здравствену реформу у Бирмингему, 15 јануара 1875 г., одржао Ц. Чемберлен, тада председник општине, а касније министар.

⁸⁶ У попису становништва Енглеске и Велса од 1861 г. набројан је „781 град са 10,960.998 становника, док је у селима и варошицама набројано само 9,105.226... 1851 г. фигурирало је у попису 580 градова, чије је становништво било отприлике једнако становништву пољопривредних срезова око њих. Али док је у овим по-

види се тек онда кад се одводни канали изузетно широко отворе. Стога је пољопривредни радник осуђен на минималну најамнину, и он стално стоји једном ногом у глибу пауперизма.

Трећа категорија релативно сувишног становништва, *стагниантна*, чини део *активне* радничке армије, али са сасвим нередовном запосленошћу, тако да она за капитал претставља неисцрпан резервоар расположиве радне снаге. Њен положај пада испод просечног нормалног нивоа радничке класе, и баш је то чини широком основицом за посебне гране капиталистичке експлоатације. За њу је карактеристично максимално радно време и минимална најамнина. С њеним главним обликом ми смо се већ упознали кад смо говорили о кућном раду. Ова категорија регрутује се непрекидно из прекобројних радника крупне индустрије и пољопривреде, а нарочито из оних грана радности које пропадају, у којима мануфактура сузбија занат, а машинска индустрија мануфактуру. Њен обим бива све већи што брже напредује „прекобројност“ као последица увећаног обима и енергије акумулације. Ади у исто време она је и један елемент радничке класе који се сам репродукује и овековечава, који у целокупном порасту те класе узима сразмерно већи удео него остали елементи. *И доиста, не само да маса рођења и смртних случајева, него и апсолутна величина породица стоји у обрнутој сразмери према величини најамнине, дакле према маси животних намирница којима располажу различне категорије радника. Овај закон капиталистичког друштва звучао би бесмислено међу дивљацима, па чак и међу цивилизованим колонистима. Он потсећа на многобројно репродуковање великих маса индивидуално слабих и тешко гоњених животињских врста.*⁸⁷

Напоследку, најдоњи талог релативно сувишног становништва живи у сфери *пауперизма*. Остављајући по страни скитнице, злочинце,

следњим становништво у току следећих 10 година порасло за $\frac{1}{2}$ милиона, порасло је оно у оних 580 градова за 1,554,067. Пораст становништва био је на селу 6,5%, у градовима 17,3%. Разлик у стопи пораста последица је *прелажења са села у градове*. Три четвртине целокупног пораста становништва долази на градове.“ (Census etc., св. III, стр. 11, 12.)

⁸⁷ „Изгледа да сиромаштво погодује расплођавању.“ (A. Smith) [Wealth of Nations, књ. I, гл. 8. Изд. Wakefield, том I, стр. 195.] По духовитом и галантном опату Галијанију то је штавише бог особито мудро уредио: „Бог је тврдо удесно да се људи, чији су позиви од највеће користи, рађају у великом броју.“ (Galiani: Della Moneta, стр. 78.) „Беда, макар нишла до својих крајњих граница, до глади и епидемија, не спречава пораст становништва, већ пре има тенденцију да га умножи.“ (S. Laing: National Distress etc., 1844, стр. 69.) Пошто је за ово пружно статистичке илустрације, Ленг наставља: „Кад би сав свет био у благостању, на земљи би брзо нестало људи.“ („If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.“)

проститутке, укратко прави *лумпенпролетаријат*, овај друштвени слој састоји се из трију категорија: *Прво: способни за рад*. Погледамо ли само површно статистику енглеског пауперства, видећемо како његова маса расте са сваком кризом, а опада са сваким оживљењем послова. *Друго: сирочад и пауперска деца*. Ово су кандидати индустријске резервне армије, и бивају у времена великог полета, као на пр. 1860 г., брзо и у масама уврстани у активну радничку армију. *Треће: пропали, голи сиромаси, за рад неспособни*. То су особито лица која пропадају зато што их је подела рада учинила непокретнима, затим лица која живе преко нормалног радничког века, најзад жртве индустрије, чији број расте са ширењем опасне машинерије, рударства, хемијских фабрика итд., инвалиди, болесници, удовице итд. Пауперство је инвалидски дом активне радничке армије и мртви баласт индустријске резервне армије. Његова производња је укључена у производњи релативно сувишног становништва, његова нужност у његовој нужности, и с њиме пауперство претставља један услов за опстанак капиталистичке производње и развитак богатства. Паупери спадају у *faux frais* [лажни, непроизводни трошкови] капиталистичке производње, али које капитал већим делом уме да са себе свали на леђа радничке класе и ситне средње класе.

Што је веће друштвено богатство, што је већи капитал који функционише, и обим и енергија његовог растења, *па према томе и апсолутна величина пролетаријата и производна снага његова рада*, то је већа индустријска резервна армија. *Исти они узроци који развијају експанзивну моћ капитала развијају и расположиву радну снагу*. Релативна величина индустријске резервне армије расте, дакле, с потенцијама богатства. Али што је ова резервна армија већа у односу према активној радничкој армији, то више расте маса *консолидованог сувишног становништва*, чија беда стоји у обрнутој сразмери према мукама његова рада. Напослетку, што је већи убошки слој радничке класе и индустријска резервна армија, то је већи званично признати пауперизам. *Ово је апсолутни, општи закон капиталистичке акумулације*. У своме остваривању, овај закон се као и сви други закони модификује разноликим околностима чија анализа не спада овамо.

Сад је лако разумети како су будалести економисти мудраци кад радницима проповедају да свој број прилагоде потребама оплођавања вредности капитала. Као да механизам капиталистичке производње и акумулације не изводи стално овај жељени процес прилагођавања, чија је прва реч: стварање релативно сувишног становништва или индустријске резервне армије, а последња: беда стално већих слојева активне радничке армије и мртви баласт пауперизма.

Закон по коме се, захваљујући напредовању производности друштвеног рада, може уз све мањн утрошак људске радне снаге стањати у покрет све већа маса средстава за производњу — тај закон се на капиталистичкој основи, где не употребљава радник средства за рад већ средства за рад радника, изражава у том облику да *уколико је већа производна снага рада, утолико је већи и притисак радника на средства за њихово запошљавање, и утолико је, дакле, несигурнији услов њихова опстанка: продаја своје радне снаге ради увећавања туђег богатства, или ради самооплођавања капитала. То што средства за производњу и производност рада расту брже него производно становништво изражава се у капитализму, дакле, обрнуто: да радничко становништво расте стално брже него капиталова потреба за оплођавањем своје вредности.*

У четвртој одељку, где смо проучавали производњу релативног вишка вредности, показало се: да се у оквиру капиталистичког система сви методи за увећавање друштвене производне снаге рада изводе на рачун индивидуалног радника; да се сва средства за развијање производње изопачавају у средства за експлоатацију произвођача и господарење над њима, да она од радника чине богаља, делимичног човека, да га понузују на обичан прибор машине, да уништавају садржину његовог рада претварајући му рад у право мучење, да раднику духовне снаге процеса рада чине туђим у истој мери у којој се наука присаједињује томе процесу као самостална снага; да унакажавају услове у чијем оквиру он ради, подвргавају га за време процеса рада одвратном и ситничавом деспотизму, претварају сав његов живот у радно време и бацају му жену и дете под Цагернатов точак капитала. Али сви методи за производњу вишка вредности уједно и методи за акумулацију, а свако увећање акумулације постаје опет средством за развијање тих метода. Из овога излази да радников положај мора бити све гори што се капитал више акумулира, па ма како радник био плаћен, високо или ниско. Напослетку, закон који релативно сувишно становништво, или индустријску резервну армију, стално одржава у равнотежи са обимом и енергијом акумулације прикључује радника уз капитал чвршће него Хефестови клинци Прометеја за стену. Тај закон захтева да акумулацији капитала одговара акумулација беде. И тако је нагомилавање богатства на једном полу у истој мери нагомилавање беде, мучног рада, ropства, незнања, подивљавања и моралног пада на супротном полу, тј. на страни класе која свој властити производ производи у облику капитала.

Политички економисти изразили су овај *антагонистички карактер капиталистичке акумулације*⁸⁸ у разним облицима, ма да они с њоме бркају и појаве *докапиталистичке* производње, појаве делимично сличне, али ипак у суштини различне.

Млетачки калуђер *Ортес*, један од највећих економских писаца 18 века, схвата *антагонизам капиталистичке производње* као *општи природни закон друштвеног богатства*. „Економско добро и економско зло стално су у равнотежи у једној нацији („il bene ed il male economico in una nazione sempre all' istessa misura“), обиље добара за понеке увек је једнако оскудици истих за друге („la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri“). Велико богатство неколицине увек је праћено апсолутним отимањем најнужнијега код много већег броја других. Богатство неке нације одговара њеном становништву, а њена беда њеном богатству. Вредноћа једних присиљава друге на лењост. Сиромаси и беспосличари нужан су плод богатуна и посленика“ итд.”

Отприлике 10 година *иза* Ортеса величао је *Таунсенд*, протестантски поп, сиромаштво на сасвим груб начин као нужан услов богатства. „*Законско присиљавање на рад* скопчано је с одвише труда, насиља и рогоборења, док напротив *глад* не само да изазива миран, ћутљив и непрекидан притисак, него изазива и најсилније напоре као најприроднији потстрек за индустрију и рад.“ Све се дакле своди на то да се глад учини трајном у радничкој класи, а за ово се, по Таунсенду, брине начело насељености које је код сиротиње особито активно. „Изгледа да је то *природни закон* што су сиромаси у извесном степену лакоумислени (наиме тако лакоумислени, да долазе на свет без златних кашика у устима), тако да *их увек има* („that there always may be some“) за вршење најнижих, најпрљавијих и најпростијих функција у заједници. Количина људске среће се тиме много увећава („the fund of human happiness“), деликатији људи („the more delicate“) ослобођени су диринчења те се несметано могу посветити вишим позивима итд... Закон

⁸⁸ „Тако из дана у дан бива све јасније да односи производње, у којима се буржоазна креће, немају јединствен и једноставан, већ двојак карактер; да се у истим односима, у којима се производи богатство, производи и беда; да се у истим односима, у којима се развијају производне снаге, развија и једна угњетачка сила; да ти односи стварају *буржоаско богатство*, тј. богатство буржоаске класе, једино непрекидно уништавајући богатство поједних чланова те класе и стварајући стално већи пролетаријат.“ (Karl Marx: *Misère de la Philosophie*, стр. 116.) [Беда филозофије, изд. „Култура“, стр. 111 (хрп.), стр. 105 (лат.)]

⁸⁹ G. Ortes: *Della Economia Nazionale libri sei 1777*, у Кустодија, Parte Moderna, св. XXI, стр. 6, 9, 22, 25 итд. На истом месту, стр. 32, Ортес каже: „Уместо да набацујем некорисне плаиове за усрећивање народа, ограничују се на то да истражим узроке њихове несреће.“

о сиротињи има тенденцију да разори хармонију и лепоту, симетричност и ред овог система, који је на овоме свету дело Бога и природе.“⁹⁰

Док је млегачког калуђера пропис судбине, којим беда остаје вечна, довео на то да њиме оправда постојање хришћанског милосрђа, неженства, манастира и богоугодних задужбина, дотле је он за протестантског пребендара напротив изговор да прокуне законе о сиротињи, на основу којих је сиротиња имала право на мршаву јавну помоћ.

„Напредак друштвеног богатства“, каже Шторх, „ствара ту корисну друштвену класу... која изводи најдосадније, најпростије и најгадније послове, која, једном речи, узима на своја плећа све што је у животу непријатно и ропско и управо тиме прибавља другим класама времена, ведрину духа и уобичајено (ова ваља!) достојанство (dignité conventionelle) итд.“⁹¹ Шторх се пита какво је заправо преимућство ове капиталистичке цивилизације, с њеном бедом и понижењем маса, над варварством? Једини одговор који он налази јесте — *безбедност!*

„Услед напретка индустрије и науке“, каже Сисмонди, „сваки радник је кадар да сваки дан производи много више него што треба за своју потрошњу. Али у исто време, док његов рад производи богатство, богатство би њега, кад би он био позван да га сам потроши, учинило много мање погодним за рад“. Он држи да би се „људи (тј. људи који не раде) вероватно одрекли свих усавршавања вештина, као и свих уживања која нам прибавља индустрија, кад би их морали искупљивати сталним радом као што је рад радника... Данас су напори без везе са својом наградом; онај човек који се одмара није онај који је пре тога радио; напротив, један се може да одмара баш зато што други ради... Бесконечно множење производних снага рада може, дакле, имати само један резултат, а то је да се увећа луксуз и уживања

⁹⁰ A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Reverend Mr. J. Townsend), 1786; republished London 1817, стр. 15, 39, 41. Овај „делкатни“ поп, чији право наведени спис као и путопис по Шпанији Малтус често по више страна препишује, уаео је највећи део своје теорије од сер Џ. Стјуарта, али искривљујући га. На пр., кад Стјуарт каже: „Ту, у ропству, постојао је један *насилни метод* да се људи нагоне на рад (за нераднике)... Неки људи су тада били присиљавани да раде (тј. да бесплатно раде за друге), јер су били *робови другима*; сад су ти људи присиљени да раде (тј. да бесплатно раде за нераднике), јер су *робови својих властитих потреба*“, — онда он из тога не извлачи закључак као угојени поп, да најамне раднике треба увек држати на узници глади, већ напротив жели да увећа њихове потребе, те да их стално увећавање њихових потреба потстиче на рад за „делкатније“.

⁹¹ Storch: *Cours d'Economie etc.*, св. III, стр. 223.

доконих богаташа.⁹² Шербилје, који је био Сисмондијев ученик, допуњује га додајући: „Сарађујући на акумулирању производних капитала... сами радници доприносе да се створи оно стање које им пре или после отима један део њихове најамнине.“^{92a} Напоследку, Дестит де Траси, хладни буржоаски доктринар, каже брутално: „Сиромашне нације јесу оне у којима је народу добро, а богате нације су оне где је народ обично сиромашан.“⁹³

5. Илустрација општег закона капиталистичке акумулације

а) Енглеска од 1846 до 1866

Ниједан период модерног друштва није тако повољан за проучавање капиталистичке акумулације као период ових последњих 20 година. Готово као да је пронашао рог среће. А међу свима земљама најкласичнији пример је Енглеска, зато што заузима прво место на светском тржишту, што је једино у њој капиталистички начин производње потпуно развијен, и најзад што је хиљадугодишње царство слободне трговине, уведено тамо од 1846 г., истерало вулгарну економију из последњег скровишта. Напредак производње, тако циновски да је друга половина овог двадесетогодишњег периода далеко надмашила прву, нагостили смо већ довољно у четвртом одељку.

Иако је апсолутни пораст енглеског становништва био веома велик за последњих 50 година, ипак је *релативни пораст, или стопа прираштаја, стално опадао*, као што показује следећа табела узета из званичног пописа.

Годишњи процентуални прираштај становништва у Енглеској и Велсу у децималним бројкама:

1811 до 1821 г.	. . . . .	1,533%
1821 „ 1831 „	. . . . .	1,446%
1831 „ 1841 „	. . . . .	1,326%
1841 „ 1851 „	. . . . .	1,216%
1851 „ 1861 „	. . . . .	1,141%

Да видимо сад како је на другој страни *расло богатство*. Овде нам најпоузданији ослонац пружа кретање профита, земљишне ренте итд., подвргнутих порезу на доходак. Пораст *профита*, обавезних на порез (закупници и још неке рубрике нису урачунати), износио је за Вели-

⁹² Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, св. I, стр. [78], 79, 80, [81], 85.

^{92a} Cherbuliez: *Riche ou Pauvre*, стр. 146.

⁹³ Destutt de Tracy: *Traité de la Volonté etc.*, стр. 231.

ку Британију од 1853 до 1864 г. 50,47% (или на годину просечно 4,58%),⁹⁴ а пораст становништва у истом том периоду био је отприлике 12%. Увећање опорезивих ренти од земље (рачунајући и куће, железнице, руднике, рибњаке итд.) износило је од 1853—1864 г. 38%, или 3 ⁵/₁₂% годишње. У том увећању најважније су ове рубрике:

	Вишак годишњег дохотка од 1853—1864	Годишње увећање
Од кућа	38,60%	3,50%
Од каменолома	84,76%	7,70%
Од рудника	68,85%	6,26%
Од железара	39,92%	3,63%
Од рибњака	57,37%	5,21%
Од плинара	126,02%	11,45%
Од железница	83,29%	7,57% ⁹⁵

Ако упоредимо по четири године из периода од 1853 до 1864, видећемо да степен увећања прихода непрестано расте. На пр. за приходе од профита износио је од 1853 до 1857 г. 1,73% годишње, од 1857 до 1861 2,74% годишње, а од 1861 до 1864 г. 9,30% годишње. Укупна сума прихода који подлеже доходарини износила је у Уједињеној Краљевини: 1856 г. 307,068.898 ф. ст., 1859 г. 328,127.416 ф. ст., 1862 г. 351,745.241 ф. ст., 1863 г. 359,142.897 ф. ст., 1864 г. 362,462.279 ф. ст., 1865 г. 385,530.020 ф. ст.⁹⁶

Акумулацију капитала пратила је уједно и његова концентрација и централизација. Ма да за Енглеску није било значајне пољопривредне статистике (за Ирску је било), ипак је њу десет грофовија дало доброволно. Она показује да су од 1851 до 1861 закупштине испод 100 јутара пале од 31.583 на 26.597, дакле да је 5.016 закупштина припојено великима.⁹⁷ Од 1815 до 1825 није под порезу на наслеђа пала ни-

⁹⁴ Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue. London 1866, стр. 38.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Ови бројеви довољни су за поређење, али, посматрани у апсолутном смислу, нису тачни, пошто се сваке године „прећути“ можда 100 милиона ф. ст. дохотка. Жалба чланова комисије „of Inland Revenue“ [пореске управе] на систематске преваре, особито са стране трговаца и индустријалаца, продужује се кроз све њихове извештаје. Тако на пр. у једном стоји: „Једно акционарско друштво пријавило је као своју опорезиву добит суму од 6.000 ф. ст., проценитељ је ту суму оценио на 88.000 ф. ст., и најзад је порез био плаћен на ову суму. Друго неко друштво пријавило је суму од 190.000 ф. ст., али је било приморано да призна да је стварна сума 250.000 ф. ст.“ (Исто, стр. 42.)

⁹⁷ Census etc., св. III, стр. 29. Тврдњу Џона Брајта, да 150 земљопоседника имају половину енглеског, а њих 12 половину шкотског земљишног поседа, нико није оповргао.

једна покретна имовина већа од 1 милиона ф. ст.; од 1825 до 1855. било их је 8, од 1856 до јуна 1859, тј. за 4½ године, 4.⁹⁸ Али се централизација најбоље види из кратке анализе доходарине за рубрику D (профити, изузев закупнике итд.) у годинама 1864 и 1865. Претходно напомињем да се income taxе [порез на доходак] из овог извора плаћа почев од 60 ф. ст. дохотка. Ови на порез обавезни дохоци износили су у Енглеској, Велсу и Шкотској 1864 г. 95,844.222 ф. ст., а 1865 г. 105,435.787 ф. ст.;⁹⁹ број опорезованих 1864: 308.416 лица на укупно 23,891.009 становника, 1865: 332.431 лице на укупно 24,127.003 становника. О расподели ових доходака за те две године говорн следећа табела:

Године која се завршава с 5 априлом 1864		Године која се завршава с 5 априлом 1865	
доходак од профита ф. ст.	лица	доходак од профита ф. ст.	лица
Укупни доходак: 95 844 222	308 416	105 435 787	332 431
од тога { 57 028 289	23 334	64 554 297	24 265
{ 36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
{ 22 809 781	832	27 555 313	973
{ 8 744 762	91	11 077 238	107

Године 1855 произведено је у Уједињеној Краљевини 61,453.079 тона угља у вредности од 16,113.167 ф. ст.; 1864: 92,787.873 тоне у вредности од 23,197.968 ф. ст.; 1855: 3,218.154 тоне сирове жезла у вредности од 8,045.385 ф. ст., 1864: 4,767.951 тона у вредности од 11,919.877 ф. ст. Дужина железница износила је у Уједињеној Краљевини 1854: 8.054 миље, с уплаћеним капиталом од 286,068.794 ф. ст., 1864 дужина је била 12.789 миља, а уплаћени капитал 425,719.613 ф. ст. Укупни извоз и увоз Уједињене Краљевине био је 1854: 268,210.145 ф. ст., 1865: 489,923.285 ф. ст. Следећа табела показује кретање извоза:

1846 г.	58,842.377 ф. ст.
1849 г.	63,596.052 ф. ст.
1856 г.	115,826.948 ф. ст.
1860 г.	135,842.817 ф. ст.
1865 г.	165,862.402 ф. ст.
1866 г.	188,917.563 ф. ст. ¹⁰⁰

⁹⁸ Fourth Report etc. of Inland Revenue. London 1860, стр. 17.

⁹⁹ Ово су чисти приходи, дакле после извесних одбитака по закону.

¹⁰⁰ У овај час, марта 1867, индијско-кинеско тржиште већ је поново сасвим преплављено пошиљкама робе британске памучне индустрије. 1866 г. почело је обарање најамнине памучним радницима за 5%, следеће године избио је због сличне операције у Престону штрајк у коме је учествовало 20.000 радника. (Ово је била предигра кризе која је одмах затим избила. — Ф. Е.)

Ово неколико података довољно је да се разуме осећање тријумфа с којим је генерални регистратор [шеф свих матичних уреда] енглеског народа узвикнуо: „Ма како да је брзо расло, становништво ипак није држало корак с напретком индустрије и богатства.“¹⁰¹

Окренимо се сад непосредно активним снагама те индустрије, произвођачима тога богатства, радничкој класи. „Једно од најтужнијих обележја социјалног стања у овом тренутку“, рекао је Гледстон, „јесте да се потрошачка способност народа налази у опадању, а немаштина и беда радничке класе све више расту, док се у исто време врши стално акумулисање богатства у вишим класама и њихов живот је све раскошнији и уживања све већа.“¹⁰²

Тако говораше овај достојанствени министар у Доњем дому, 13 фебруара 1843. Двадесет година доцније, 16 априла 1863, рекао је у говору приликом подношења свог буџета ово: „Од 1842 до 1852 увећао се опорезиви доходак земље за 6%... За 8 година од 1853 до 1861 увећао се за 20%, ако узмемо за базу 1853. Факат је толико чудан, да се чини скоро невероватан... Ово управо омамно повећање богатства и моћи... потпуно је ограничено на власничке класе, али... али посредно оно мора бити од користи и по радничко становништво, јер смањује цену артиклима опште потрошње — и док су богаташи постали богатији, сиромаси су свакако постали мање сиромашни. Не усуђујем се рећи да је у крајностима сиромаштва настала каква промена.“¹⁰³ Да сакатог антиклимакса! Ако је радничка класа остала „сиромашна“, само „мање сиромашна“ у односу према „управо омамном повећању богатства и

¹⁰¹ *Census etc.*, св. III, стр. 11.

¹⁰² Гледстон у Доњем дому, 13 фебруара 1813. „It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment.“ („*Times*“ од 14 фебруара 1843. — Hansard, од 13 фебруара).

¹⁰³ „From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible... this intoxicating augmentation of wealth and power... entirely confined to classes of property... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption. While the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say.“ Гледстон у Доњем дому, 16 априла 1863. „*Morning Star*“, 17 април.

моћи“ које је она произвела за власничку класу, онда је она остала релативно једнако сиромашна. Ако се *крајности сиромаштва* нису умањиле, оне су се увећале, јер се увећало крајње богатство. Што се тиче *појевтињења* животних намирница, то званична статистика, на пр. подаци *лондонског Дома сирочади* (London Orphan Asylum), показује *покупљење од 20%* просечно за три године од 1860 до 1862 у поређењу са 1851 до 1853. А наредне 3 године, 1863 до 1865, имали смо стално *покупљивање* меса, масла, млека, шећера, соли, угља и масе других потребних животних намирница.¹⁰⁴ Наредни Гледстонов буџетски говор, од 7 априла 1864, био је *пиндаровска славопојка* напретку *прављења* *вншка вредности* и *народној срећи* коју „сиромаштво“ *умерава*. Он говори о *масама „на рубу пауперства“*, о *пословним гранама „у којима се најамнина није попела“*, и *напослетку* *резнимира срећу радничке класе* у речима: „Људски живот у девет случајева од десет само је борба за *опстанак*.“¹⁰⁵

Професор Фосет, који није као Гледстон спутаван *званичним обзирима*, *изјављује* без *околишања*: „Наравно, ја не спорим да је уз ово *повећање капитала* (*последњих деценија*) *ишло* и *пењање новчане најамнине*, али се ова *привидна добит* укупно узев губи, *пошто* *многе* *животне намирнице* *стално* *покупљују* (он држи због *падања вред-*

¹⁰⁴ Види *званичне податке* у *Плавој књизи Miscellaneous Statistics of the United Kingdom*. Део VI. London 1866, стр. 260—273 и даље. Уместо *статистике домова сирочади* итд. *могле би* као *доказ послужити* и *декламације* *владиних новина* *кад заступају* *дизање* *мираза* *деци* *из краљевског дома*. Ту се *никад* *не заборавља* *скупоћа* *животних намирница*.

¹⁰⁵ „Think of those who are on the border of that region (pauperism)“, „wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence“ (Gladstone, House of Commons, 7 април 1864.) Верзија *Hansard-а* *гласи*: „Again; and yet more and large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence.“ [Другим речима: *шта је* *људски живот* *у већини* *случајева* *друго* *до* *борба* *за* *опстанак*.] — *Сталне, оштре* *противречности* у *Гледстоновим* *буџетским говорима* од 1863 и 1864 *окарактерисао* је *један* *енглески књижевник* *овим* *цитатом* *из* *Молијера*:

„Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode.

[Такав је тај човек. И црно и бело.
Јутром осућује своје јуче цело.
Сваком смета, себи досадан зацело
И ћуд сваког часа мења к'о одело.]

(The Theory of Exchanges etc. London 1864, стр. 135.)

ности племенитих метала)... Богаташи брзо бивају богатији („the rich grow rapidly richer“), док се у благостању радничке класе не запажа никакво повећање... Радници су готово постали робљем трговчиња чији су дужници.¹⁶⁶

У одељцима о радном дану и о машинерији открили смо околности под којима је британска радничка класа за последње две три деценије створила горе наведено „омамно повећање богатства и моћи“ за сопственичке класе. Али тада нас је првенствено занимао радник за време његове друштвене функције. Да би се закони капиталистичке акумулације потпуно разјаснили, нужно је да за часак разгледамо и радников положај *изван* радионице, како се храни и како станује. Граница ове књиге налаже нам да овде узмемо у првом реду у обзир најгоре плаћени део индустријског пролетаријата и пољопривредне раднике, тј. већниу радничке класе.

Али пре тога још коју реч о *званичном* пауперству, тј. о оном делу радничке класе који је остао без услова за опстанак, тј. који не може продавати своју радну снагу, те животари од јавне милостиње. На званичној листи паупера у Енглеској¹⁶⁷ било је 1855: 851.369, 1856: 877.767, 1865: 971.433 лица. Услед памучне кризе порастао је овај број 1863 и 1864 на 1,079.382 и 1,014.978. Криза од 1866, која је најтеже погодила Лондон, изазвала је у том седишту светског тржишта, који има више становника него краљевина Шкотска, за 1866 пораст броја паупера од 19,5% у поређењу са 1865, а од 24,4% у поређењу са 1864, а за прве месеце 1867 још већи пораст у поређењу са 1866. При анализи статистике о пауперству ваља истаћи два момента. С једне стране смањивање и увећавање пауперске масе одражавају периодичне промене индустријског циклуса. С друге стране, што се више с акумулацијом капитала развија *класна борба*, а стога и самосвест радника, то нас *званична* статистика ванше обмањује о *стварном* обиму пауперства. На пр., варварски начин у поступању према пауперима, о коме је енглеска штампа толико галамила кроз последње две године (*Times*, *Pall Mall Gazette* итд.), старог је датума. Још 1844 констатовао је Ф. Енгелс сасвим нисте ужасе и сасвим нисту пролазну, лицемерну галаму, каква спада

¹⁶⁶ Н. Fawcett: *The Economic Position etc.*, стр. 67, 82. Што се тиче све веће зависности радника од трговчиња, она је последица све јачих колебања и прекида у запослености радника.

¹⁶⁷ У Енглеску је увек урачунао и Велс, у Велику Британију рачунају се Енглеска, Велс и Шкотска, у Уједињену Краљевину те три земље и Ирска.

само у „сензационалну књижевност“. Али страховито умножавање смртних случајева од глади („deaths by starvation“) у Лондону за последњег деценија несумњиво показује колико је ојачало гађење радника према ропству *workhouse-a*,¹⁰⁸ тој робијашници беде.

б) *Рђаво плаћени слојеви британске индустријске радничке класе*

Пређимо сад на рђаво плаћене слојеве *индустријске радничке класе*. За време памучне кризе, 1862 г., добио је др. Смит налог од *Privy Council*-а [тајног државног савета, који свршава државне послове који не спадају пред парламент] да проучи хранбене прилике измучених памучних радника у Ланкаширу и Чеширу. Дугогодишње раније посматрање довело га је до закључка да дневна храна просечне жене, „да би се избегле болести од глади“ („starvation diseases“), мора садржати најмање 3.900 гранова (1 гран = 59 милиграма) угљеника са 180 гранова душика, дневна храна просечног човека најмање 4.300 гранова угљеника са 200 гранова душика; за жену отприлике толико хранљиве материје колико је има у два фунта добра пшенична хлеба, за мушкарца $\frac{1}{9}$ више; за одрасла мушкарца или жену недељно просечно најмање 28.600 гранова угљеника и 1.330 гранова душика. Овај његов рачун добио је у пракси неочекивану потврду: он се подудара с бедном количином хране на коју је невоља свела потрошњу памучних радника. Децембра 1862 г. они су недељно добијали 29.211 гранова угљеника и 1.295 гранова душика.

Године 1863 *Privy Council* нареди анкету о невољи најгоре хране-ног дела енглеске радничке класе. Др. Сајмон, лекар у служби *Privy Council*-а, изабрао је за тај посао поменутог др. Смита. Његово истраживање обухватало је с једне стране пољопривредне раднике, а с друге стране ткаче свиле, шваље, рукавичаре (кожних рукавица), чарапаре, рукавичаре (плетених рукавица) и обућаре. Последње категорије, изузев чарапара, искључиво су градске. У истраживању је узето за правило да се из сваке категорије изабери најздравије и релативно најбоље ситуиране породице.

Општи резултат био је да је „само у једној од испитиваних категорија градских радника количина добијеног душика незнатно прелазила апсолутну *минималну меру* испод које наступају болести од глади;

¹⁰⁸ На напредак, који је учињен од А. Смита наомамо, баца карактеристичну светлост то што је он кадикад реч *workhouse* [дословно: кућа рада, уствари ознака за сиротињски дом], узимао у смислу речи *manufactory* [фабрика]. Нв пр. нв почетку главе о поделу рада: „Они радници који су запослени у разним гранама истог посла често могу бити окупљени у истој кући рада (*workhouse*).“

да је у *двема* категоријама, а у *једној* од њих чак *врло велика*, владала оскудња у храни која садржи угљеника и душика; да је од испитиваних земљорадничких породица преко једне петине добијало мање од неопходне количине хране која садржи угљеника, више од једне трећине мање од неопходне количине хране која садржи душика, и да у три грофовије (Беркшир, Оксфордшир, Сомерсетшир) просечно влада оскудица у миимуму хране која садржи душика.¹⁰⁹ Међу пољопривредним радницима најгоре су били храњени радници из Енглеске, најбогатијег дела Уједињене Краљевине.¹¹⁰ Недовољна исхрана погађала је код пољопривредних радника поглавито жене и децу, јер „*муж мора јести да би могао обавити посао*“. Још већа оскудица бесни међу истраженим категоријама градских радника. „*Они се хране тако рђаво, да мора долазити до миогих случајева грозне и по здравље штетне оскудице (све је ово капиталистово „одрицање“, тј. одрицање плаћања животних намирница неопходно нужних за голо животање његових руку!*“.¹¹¹

Следећа табела показује однос у коме стоји исхрана горе наведених категорија чисто градских радника према минималној мери коју је узео др. Смит, и према количини хране памучних радника за време њихове највеће беде.¹¹²

О Б А П О Л А	Недељно просечно угљеника грамова	Недељно просечно душика грамова
5 градских пословних грана	28 876	1 192
Незапослени фабрички радници у Ланкаширу	28 211	1 295
Минимална количина, предложена за раднике у Ланкаширу на једнак број мушких и женских	28 600	1 330

Једна половина, $\frac{60}{125}$, проучаваних категорија индустријских радника не пије иикако пива, 28% не пије млека. Узимање течне хране у породицама кретало се *просечно за недељу дана од 7 унча код шваља до 24 $\frac{3}{4}$ унче код чарапара*. Већину ових који нису имали млека сачињавају лондонске шваље. Количина недељно трошених хлебних материја ишла је од 7 $\frac{3}{4}$ фунте код шваља до 11 $\frac{1}{4}$ фунте код обућара, а укупни просек за одрасло лице за недељу дана износио је 9,9 фунти. Шећер, (сируп итд.) кретао се од 4 унче недељно за израђиваче кожних

¹⁰⁹ *PHR*, VI, 1863, стр. 13.

¹¹⁰ Исто, стр. 17.

¹¹¹ Исто, стр. 13.

¹¹² Исто, Appendix, стр. 232.

рукавица до 11 унча за чарапаре; укупна просечна количина на седмицу за све категорије 8 унча на одрасло лице. Укупна недељна количина масла (масти итд.) 5 унча на одрасло лице. Просечна недељна количина меса (сланине итд.) варирала је за одрасле између $7 \frac{1}{4}$ унче код ткача свиле и $18 \frac{1}{4}$ унче код израђивача кожних рукавица; укупна просечна количина за различите категорије 13,6 унче. Недељни трошак за храну одраслог лица изгледа у просечним бројкама овако: ткач свиле 2 шил. и $2 \frac{1}{2}$ пенса, шваље 2 шил. и 7 п., израђивачи кожних рукавица 2 шил. и $9 \frac{1}{4}$ п., обућари 2 шил. и $7 \frac{3}{4}$ п., чарапари 2 шил. и $6 \frac{1}{4}$ п. За ткаче свиле из Меклесфилда овај трошак је износио само 1 шил. и $8 \frac{1}{2}$ п. Најгоре хранене категорије биле су: шваље, ткачи свиле и израђивачи кожних рукавица.¹¹³

О овом стању исхране каже др. Сајмон у општем здравственом извештају: „Свако ко је упућен у лекарску праксу код сиротиње или болничких пацијената, било да леже у болници или ван ње, потврдиће да су безбројни случајеви да оскудица хране проузрокује или погорша болести... Али са здравственог гледишта ваља овде узети у рачун још једну веома значајну околност... Морамо се сетити да се оскудица у храни веома нерадо подноси и да, по правилу, јако мањкава исхрана долази тек после других лишавања с којима се људи лакше мире. Много пре него што оскудица у храни покаже свој значај у хигијени, много пре но што физиолог дође на мисао да броји оне гранове душика и угљеника између којих лебди живот или смрт од глади, биће кућанство потпуно лишено сваког материјалног благостања. Одевање и ложење биће још оскуднији него јело. Нема довољне заштите од суровости времена; станбени простор скучава се у таквом степену, да се изазивају или погоршавају болести; од покућства и намештаја једва да има каква трага; и сама ће чистоћа постати скупа или тешка. Буде ли се из самопоштовања покушавало да се она ипак одржи, сваки такав покушај ће повећати муке гладн. Станови ће бити тамо где се кров над главом може најјевтиније купити: у квартовима где санитарска полиција постиже најмање успеха, где су одводни канали најмизернији, где је најмањи саобраћај, где је највише уличне нечистоће, где има мало воде или где је она најгора, и где влада, кад је реч о градовима, највећа оскудица у светлости и ваздуху. То су оне опасности по здравље којима је сиротиња неизбежно извргнута чим је с њеном бедом спојена и оскудица у храни. Ако је сума тих невоља тако страховито велика за живот, оскудевање у храни ужасно је само по себи... Болно је мислити на то; особито ако се сетимо да беда о којој

¹¹³ PHR, VI, 1863, стр. 232, 233.

је реч није беда коју људи сами скриве лењствовањем. Ово је беда радника. Штавише, сваки мршави залогај хране градски радници откупљују радом продуженим преко сваке мере. Па ипак се само условно може казати да је овај рад довољан да радника учини независним од потпора... Ово тобожње самоодржавање је у врло великој мери само краћи или дужи заобилазни пут у пауперство.¹¹⁴

Унутрашња повезаност између глади која мучи најмарљивије радничке слојеве и између грубе или рафиниране расипничке потрошње богаташа која почива на капиталистичкој акумулацији може се открити једино спознајом економских закона. Друкчије је са *станбеним приликама*. Сваки непристрасни посматрач види да све већој централизацији средстава за производњу одговара све веће збијање радника на *исти простор*, дакле да су стабене прилике радника то бедније, што је капиталистичка акумулација бржа. Очигледно је да побољшања и „улепшавања“ (improvements) градова, — појава која прати увећање богатства — као што су рушење лоше изграђених квартова, подизање палата за банке, базара итд., проширивање улица за пословин промет и луксузне кочије, увођење градских железница итд., тера сиротињу у све горе и све набијеније јазбине. С друге стране, свако зна да скупоћа станова стоји у обрнутој сразмери према њиховој квалитету и да они који шпекулишу с кућама експлоатишу ове руднике беде с више добити, а с мање трошкова но што су некад експлоатисани рудници у Потоси.

Ту антагонистички карактер капиталистичке акумулације, а стога и уопште *капиталистичких односа својине*,¹¹⁵ постаје толико очевидан, да чак и званични енглески извештаји о овом предмету врве јеретичким испадима против „својине и њених права“. Ово зло је тако нишло укорак с развитком индустрије и акумулације капитала, са увећавањем и „улепшавањем“ градова, да је само из страха од заразних болести, које не штеде ни „поштовану господу“, парламент донео од 1847 до 1864 г. не мање од десет санитетско-полицијских закона, и да је у неким градовима, као у Ливерпулу, Глазгову и др., уплашено грађанство интервенисало и преко општинских власти. Па ипак др. Сајмон изјављује у свом извештају од 1865 г.: „Говорећи уопште, ова зла не подлеже у Енглеској никаквом надзору.“

¹¹⁴ *PHR*, VI, 1863, стр. 14, 15.

¹¹⁵ „Права личности нису нигде тако отворено и тако бесрамно жртвована праву својине као у станбеним приликама радничке класе. Сваки велики град место је за подношење људских жртава, олтар на коме се сваке године кољу хиљаде у славу Молоха грамзности.“ (S. Laing: *National Distress*, 1844, стр. 150.)

По наређењу Privy Council-а вођена је 1864 анкета о станбеним приликама пољопривредних радника, а 1865 сиромашнијих класа у градовима. Мајсторски радови др. Чулијана Хантера налазе се у 7 и 8 извештају о „Public Health“. На пољопривредне раднике вратићу се доцније. За градске станбене прилике навешћу најпре једну општу напомену др. Сајмона: „Ма да званично могу говорити само с лекарског становишта“, каже он, „најобичнија човечност не допушта да се заборави друга страна овога зла. Кад се станови препуне преко извесног степена, онда то нужно доводи до таквог уништења сваке нежности, до таквог прљавог мешања телеса и телесних функција, до таквог откривања полне голотиње, да је то животињски, а не људски. Бити потчињен таквим утцајима јесте понижење које бива све дубље што дуже траје. За децу која се рађају под овим проклетством мора оно често бити крштење у бестидности („baptism into infamy“). А жеља да лица која су доведена у овакав положај покажу да у ком другом погледу теже за оном атмосфером цивилизације, чија је суштина у физичкој и моралној чистоти, безнадна је преко сваке мере.“¹¹⁶

Што се тиче препуњених станбених просторија, па чак и таквих које су апсолутно немогуће за становање људи, на првом месту стоји Лондон. „Две ствари су извесне“, каже др. Хантер, „прво, да у Лондону има око 20 великих насебина, свака отприлике по 10.000 лица, чији бедни положај надмашује све што је икад било виђено у Енглеској и који је готово у потпуности резултат рђавог стања њихових кућа; друго, да је пренатрпаност и похабаност ових кућа сада далеко гора него пре 20 година.“¹¹⁷ „Нећемо претерати кад кажемо да је живот у многим деловима Лондона и Њукасла паклен.“¹¹⁸

Чак и онај део радничке класе који је у бољем положају, заједно са ситним трговцима и другим елементима ситне средње класе, пада у Лондону све више и више под проклетство ових недостојних станбених прилика, и то све дубље што више напредује „побољшање“, а с њиме и рушење старих улица и кућа, што се више множе фабрике и масе дошљака у престоници, и најзад што се више пењу закупнине за станове и варошка земљишна рента. „Станарине постале су толико пре-

¹¹⁶ PHR, VIII, 1866, стр. 14, примедба.

¹¹⁷ Исто, стр. 89. О деци у овим насељима каже др. Хантер: „Ми не знамо како су васпитавана деца пре овог века густог збијања сиротиње, и био би смео пророк ко би хтео да претскаже какво се понашање може очекивати од деце која се, под околностима којима нема равних у овој земљи, васпитавају за чланове опасних класа, седећи по пола ноћи с лицима свих година, пијаним, поганим и свадљивим.“ (Исто, стр. 56.)

¹¹⁸ Исто, стр. 62.

теране, да ретко који радник може платити више од једне собе.¹¹⁹ Нема у Лондону готово ниједне куће на коју није пало безброј „middlemen“-а [посредника]. Наиме, у Лондону је цена земљишта увек веома висока у односу према годишњем приходу од њега, јер сваки купац шпекулише с тим да га се пре или после отресе по „jury price“ (такса коју поротници утврђују приликом експропријације), или да му преваром знатно подигне вредност услед близине ма каквог великог предузећа. Последница овога јесте стално трговање са закупним уговорима који се ближе истеку рока. „Од центлмена који се баве овим послом може се очекивати само то да раде онако како раде, да из станара истерају што је могуће више, а да онима који их у том послу наследе саму кућу оставе у што је могуће беднијем стању.“¹²⁰

Закуп за станове плаћа се недељно, и ова господа не ризикују ништа. Због грађења унутрашње градске железнице „могло се пре неког времена, једне суботње вечери, видети на истоку Лондона неколико породница најурених из својих старих станова, како лутају улицама с оно мало земна блага на леђима, немајући другог склоништа осим *workhouse*-а“.¹²¹ *Workhouse*-и су већ препуњени, а „модернизација“ која је парламент усвојио тек су узета у рад. Кад их рушење њихових старих кућа отера, радници никад не остављају своју парохију или се у крајњем случају настане у суседној, одмах уз стару. „Природно је да они гледају да остану што је могуће ближе својим радницима. То има за последницу да се породница сад мора сместити у једну, место у две собе. Чак и с већом киријом стан је гори од рђавога из којег су најурени. Половина радника са Странда мора путовати већ 2 миље до своје раднице.“

Овај Странд, чија главна улица оставља на странца импозантан утисак лондонског богатства, може послужити као пример набијености људи у Лондону. У једној парохији Странда набројао је санитарски чиновник 581 лице на екер, ма да је ту била урачуната и половина ширине Темзе.

По себи се разуме да свака здравствено-полицијска мера, која, као што је досад био случај у Лондону, рушећи неподесне куће тера раднике из једнога кварта, може послужити само томе да их у неком другом утолико тешње збије. „Или се сав овај поступак“, вели др. Хантер, „нужно мора обуставити због његове бесмислености, или се јавна симпатија (!) мора пробудити за оно што се данас без претеривања

¹¹⁹ *Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields. 1865.*

¹²⁰ *PHR, VIII, 1866, стр. 91.*

¹²¹ Исто, стр. 88.

може назвати *националном дужношћу*, наиме да се прибави кров људима који га сами не могу прибавити, јер *немају капитала*, али који периодичним отплатама могу отштетити станодавце.¹²² Дивимо се капиталистичкој правди! Кад се због таквих „improvements“ [побољшања], као железница, грађења нових улица итд., експроприше земљопоседник, кућевласник и трговац, он не добија само *пуну отштету*. За ово изнуђено „одрицање“ он мора у име бога и правде бити утешен и великим *профитом*. Раднике са женом, децом и имовином избацују на улицу, а ако они у сувише великим гомилама наваљују у квартове где општина води рачуна о пристојности — онда их *прогони санитетска полиција!*

Почетком 19 века није осим Лондона било у Енглеској ниједне вароши од 100.000 становника. Само је пет градова имало преко 50.000 становника. Сад их има 28 с преко 50.000. „Резултат ове промене није био само огроман прираштај градског становништва, него и то да су стари, људима набјени мали градови постали средишта која су са свих страна опкољена зградама и ниоткуда немају чиста ваздуха. Пошто су они престали бити пријатни за богаташе, они се селе у веселија предграђа. У напуштене велике куће усељавају се радници, по једна породица у сваку собу, често још и с потстанарима. Тако је један део становништва био стрпан у куће које нису њему биле намењене и које су за њ сасвим незгодне, с таквом околином која одрасле истински понижава, а децу упропашћује.“¹²³ Што се капитал брже акумулише у неком индустријском или трговачком граду, то је брже притицање израбљеног људског материјала, а утолико су беднији становници, удешени на брзу руку и неподесни за раднике. *Њукасл на Тајни*, центар све богатјег рударског среза, заузима у погледу *паклених* станбених прилика друго место, одмах *иза Лондона*. Ништа мање од 34.000 људи станује у гомилама у по једној соби. Недавно је по наређењу полиције у Њукаслу и Гетсхеду порушен знатан број кућа које су биле апсолутно штетне по здравље грађана. Градња нових кућа иде веома споро, а послови се развијају веома брзо. Стога је 1865 г. град био претрпанији но кад раније. Једва се могла изнајмити макар једна соба. *Др. Емблтон*, лекар њукасловске болнице за грозницу, каже: „Ван сваке сумње јесте да узрок трајању и ширењу тифуса лежи у нагомилавању људи и у нечистоћи њихових станова. Куће у којима радници обично живе налазе се у затвореним уличницама и двориштима. У погледу светлости, ваздуха, простора и чистоће, оне су прави

¹²² *PHR*, VIII, 1866, стр. 89

¹²³ Исто, стр. 55, 56.

узори мањкавости и нездравости, срамота за сваку цивилизовану земљу. Ту ноћу леже људи, жене и деца на једној гомили. Што се људи тиче, они се непрекидно смењују, ноћна смена за дневном, дневна за ноћном, тако да постеље једва стигну да се охладје. Снабдевање водом лоше је, а с нужницима је још горе, јер су загађени, незрачни, кужни.¹²⁴ Недељна цена за овакве рупе креће се од 8 пенса до 3 шил. „Њукасл на Тајни“, вели др. Хантер, „пружа нам пример како је једно од најлепших племена наших земљака пало у готово варварску дегенерацију услед утицаја спољашњих околности стана и улице.“¹²⁵

Услед плиме и осеке у кретању капитала и рада могу стаибене прилике једног индустријског града дајас бити и подиошљиве, али сутра ће бити ужасне. Може се догодити и то да општинска власт напослетку смогне воље и снаге да уклони најгора зла. Али се сутрадан уселе, као рој скакаваца, масе убогих Ираца или пропалих енглеских пољопривредних радника. Њих гурају у страну, у подруме и на таване, или се раније пристојна радничка кућа претвара у стаи чији се обитаваоци мењају тако брзо као војнички квартири у време Тридесетогодишњег рата. Пример: *Бредфорд*. Тамо су општински филистри управо били заузети око градске реформе. Поред тога, била је у том месту 1861 г. још 1.751 ненастањена кућа. Али је сад дошао добар посао, о коме је кротки либерал г. Форстер, пријатељ црица, недавно тако лепо крештао. Наравно, с добрим пословима иде и поплава увек усталасане „резервне армије“ или „релативно сувишиог становништва“. У грозним подрумима и собама, назначеним у једиом списку који је др. Хаитер добио од агента једног осигуравајућег друштва,¹²⁶ већином

¹²⁴ *PHR*, VIII, 1866, стр. 149.

¹²⁵ Исто, стр. 50.

¹²⁶ Списак поменутог агента једног друштва за осигурање радника у Бредфорду, *PHR*, VIII, 1866, стр. 111):

Vulcanstreet бр. 122	1 соба	16 лица
Lumleystreet бр. 13	1 „	11 „
Bowerstreet бр. 41	1 „	11 „
Portlandstreet бр. 112	1 „	10 „
Hardystreet бр. 17	1 „	10 „
Northstreet бр. 18	1 „	16 „
Northstreet бр. 17	1 „	13 „
Wymerstreet бр. 19	1 „	8 одраслих
Jowettstreet бр. 56	1 „	12 лица
Georgestreet бр. 150	1 „	3 породице
Rifle-Court Marygate бр. 11	1 „	11 лица

су становали добро плаћени радници. Они изјавише да би радо платили боље станове, само кад би их било. Међутим су сви од реда пропадали и поразболевали се, док је кротки либерал Форстер, члан парламента, у сузама говорио о благодатима слободне трговине и о профитима бредфордске господе која су радила с вуницом.

У извештају од 5 септембра 1865, др. Бел, један од сиротињских лекара у Бредфорду, објашњава страховиту смртност од грознице у свом срезу станбеним приликама болесника: „У једном подруму од 1.500 кубних стопа станује 10 лица... У Vincent-street-у, на Green-Air-тргу и на Лејсу 223 куће са 1.450 становника имају само 435 постеља и 36 нужника... На сваку постељу, а под тим разумем сваки замотуљак нечистих прња или прегршт шушки, долази просечно 3,3 особе, понегде и 5 и 6. Многи спавају без постеље на голом поду, у свом оделу, млади људи и жене, ожењени и нежењени, сви на гомили. Зар је потребно додати да су ти станови већином мрачне, влажне, прљаве и смрадне јазбине, сасвим неподесне као људски стан? То су средишта из којих се шире болести и смрт, а грабе жртве и међу имућнима („of good circumstances“) који су допустили да се у нашој средини загноје ове кужне гукe.“¹²⁷

Треће место иза Лондона у станбеној беди заузима Бристол. „Овде, у једном од најбогатијих градова Европе, влада изобиље у најдрњем сиромаштву („blank poverty“) и у станбеној беди.“¹²⁸

Marshallstreet бр. 28	1	„	10	„
Marshallstreet бр. 49	3	„	3	породице
Georgestreet бр. 128	1	„	18	лица
Georgestreet бр. 130	1	„	16	„
Edwardstreet бр. 4	1	„	17	„
Georgestreet бр. 49	1	„	2	породице
Yorkstreet бр. 34	1	„	2	„
Salt Piestreet	2	„	26	лица

Подруми

Regent Square	1	подрум	8	лица
Acrestreet	1	„	7	„
Robert's Court бр. 33.	1	„	7	„
Back Prattstreet, служи и као котларска ради- оница	1	„	7	„
Ebenezerstreet бр. 27	1	„	6	„

¹²⁷ PHR, VIII, 1866, стр. 114.

¹²⁸ Исто, стр. 50.

в) Номадско становништво. — Рудари

Сад долазимо на један народни слој, пореклом сељачки, али чије занимање је већином индустријско. Он је лака пешадија коју капитал према потреби баца час на ову час на ону тачку. Кад није у покрету, она „логорује“. Ови летећи радници узимају се за разна грађења и канализацију, у цигланама, кречанама, при грађењу железница итд. У места, у чијој се близини улогоре, они доносе, као покретна легла заразе, богиње, тифус, колеру, шарлах итд.¹²⁹ Код предузећа с већим капиталом, као што је грађење железница итд., већином сам предузетник подиже за своју армију дрвене колибе или нешто слично, брзо направљена села без икаквих здравствених инсталација, ван домашаја надзора месних властн, што је за господина предузетника веома уносно, јер радника двоструко експлоатише: као индустријског војника и као станара. Ако колиба има 1, односио 2 или 3 отвора, плаћа њен становник, кубикаш (тежак) итд., 1 односио 3 или 4 шил. недељно.¹³⁰

Један пример ће бити довољан. Септембра 1864 г., извештава др. Сајмон, упутио је министру унутрашњих дела, сер Џорџу Греју, претседник „Nuisance Removal“-одбора (одбор за уклањање по здравље опасних прилика) парохнје Севенокс ову тужбу: „До пре 12 месеци ова парохија није знала за богиње. Кратко време пре тога започеше радови на прузи од Љусхема за Тенбриџ. Поред тога што су главни радови извођени у непосредној близини овога града, било је ту подигнуто и главно складниште читавог предузећа. Зато је број овде за послених велик. Како их је било немогуће сместити све у котеце, то је г. Џеј, предузетник, подигао на разним тачкама дуж пруге колибе за смештај радника. У тим колибама није било ни вентилације ни нужника, а осим тога су морале бити препуњене, јер је сваки закупац морао узимати и друге станаре, ма колика да му је била властита породица и ма да је свака колиба имала само две собе. По лекарском извештају који смо добили имало је то за последицу да су ти јадни људи преко ноћи морали подносити све муке загушивања, да би се спасли од кухних испарења из прљавних бара и нужника, који су били под самим прозорима. Најзад је један лекар, који је имао прилике да обиђе те колибе, поднео тужбу нашем одбору. Он је о стању ових такозваних станова говорио с великим огорчењем, и бојао се да ће наступити опасне последице, ако се не предузму какве здравствене мере. Отприлике пре годину дана обвезао се г. Џеј да ће подићи једну

¹²⁹ *PHR*, VII, 1865, стр. 18.

¹³⁰ Исто, стр. 165.

кућу, где би се, у случају да избије зараза, могла одмах издвојити лица која су код њега запослена. Крајем јула пр. г. он је то обећање поновио, али није предузео ни најмањи корак за његово остварење, ма да је од тога датума било више случајева обољења од богиња, од којих два смртна. 9 септембра известно ме је лекар Келси о новим случајевима богиња, описујући стање тих колиба као ужасно. Радн Вапег (министровог) обавештења, морам додати да наша парохија има једну издвојену кућу, тзв. заразну кућу, где се негују они чланови парохне који болују од заразних болести. Сада је ова кућа већ месецима непрекидно препуна болесницима. У једној породици умрло је петоро деце од богиња и грознице. Од 1 априла до 1 септембра о. г. било је не мање од 10 смртних случајева од богиња, четири у реченим колибама, тнм изворима заразе. Немогуће је навести број случајева обољења, пошто заражене породице то држе у тајности што више могу.¹³¹

Радници у угљенокопима и другим рудницима спадају у најбоље плаћене категорије британског пролетаријата. По какву цену они откупљују своју најамнину, показали смо раније.¹³² Овде један брз поглед на њихове станбене прилике. По правилу, експлоататор рудника, био он његов власник или закупац, подиже изврстан број котеца за своје раднике. Ови добију „бесплатно“ котеце и угаљ за ложење, тј. као део најамнине који им се даје у *натури*. Радници које није могуће сместити на овај начин добијају 4 ф. ст. годишње као станарину. Рударски срезови брзо привлаче бројно становништво, које сачињавају рудари сами, а онда занатлије, дућанције нтд., који се око њих групишу. Као и свугде где је становништво густо, тако је и овде земљишна рента висока. Зато рударски предузетник настоји да на што се може мањем простору, на рубу окна, подигне толико котеца колико је управо нужно да се у њих стрпају његови радници са својим породицама. Ако се у близини отворе нова окна, или се стара почну изнова експлоатирати, стискање бива још веће. Код грађења котеца има само једно

¹³¹ *PHR*, VII, 1865, стр. 18, примедба. Сиротињски старатељ Chapel-en-le-Frith-уније шаље овај извештај „генералном регистратору“ [шефу матичног уреда]: „У Девхолесу направил су изврстан број малих удубљења у једном великом брегу од кречњака. Ове пећине служе за становање копачима и другим радницима запосленим на градњи железнице. Пећине су тесне, влажне, без канала за нечистоћу, без нужника. У њима нема никаквих средстава за проветравање, осим једне рупе на таванци која уједно служи и као димњак. Богиње бесне и већ су (међу становницима ових јама) проузročиле више смртних случајева.“ (Исто, примедба 2.)

¹³² Појединости које смо изнели на стр. 405 и даље односе се особито на раднике у угљеним рудницима. О још горем стању у металним рудницима види савесни извештај краљевске комисије од 1864.

начело: „одрицање“ капиталисте од свих трошкова у готовом који нису апсолутно неизбежни.

„Становн рударских и других радника, који су везани с рудницама Нортхумберленда и Дурхема“, каже др. Чулијан Хантер, „можда су просечно нешто најгоре и најскупље што од ове врсте постоји у Енглеској у великом размеру, изузевши једино сличне срезове у Монмаутширу. Величина зла састоји се у томе што се велики број људи трпа у једну собу, што је узак грађевни простор на коме се сабија велика маса кућа, што влада оскудица у води и нема иужника, што се често једна кућа подиже изнад неке друге или што се диже на спратове („flats“)... Предузетник поступа према колонији као да она само логорује, а не као да стално станује.“¹³³

„По налозима које сам добио“, каже др. Стивенс, „обишао сам највећи део великих рударских насеља Дурхем-уније... С веома ретким изузецима може се за све казати да се занемарује свако средство за осигурање здравља становника... Сви рударски радници везани су за закупца („lessee“) или власника рудника за 12 месеци („bound“, везати, израз који као и „bondage“ потиче из доба кметства). Ако даду одушке свом незадовољству или ма на који начин сметају своме надзорнику („viewer“), овај ставља у надзорној књизи иза њихова имена какав знак или примедбу, и отпушта их при првом новом годишњем погађању... Чини ми се да ниједан део трук-система не може бити гори од овога који влада у овим густо насељеним срезовима. Радник је принуђен да као део своје најамнине прима кућу која је сва опкољена кужним утицајима. Сам он себи не може помоћи. Он је у сваком погледу кмет („he is to all intents and purposes a serf“). Уопште је питање може ли му ико други помоћи осим његова власника, а овај власник прво пита свој биланс за савет, и резултат је прилично сигуран. Радник прима од власника и воду коју троши. Била она добра или лоша, добио је или не добио, платити је мора, или боље рећи, мора пристати да му је одбију од најамнине.“¹³⁴

Кад се сукоби с „јавним мишљењем“, па чак и са санитаром, капитал се нимало не устручава да делом опасне, делом понижавајуће услове под које ставља и радничко функционисање и радничко становање „оправдава“ тиме да је то потребно ради његове уносније експлоатације. Тако је када се одриче мера за заштиту од опасне машинерије у фабрици, вентилатора и средстава за сигурност у рудницама итд. Тако је и овде са становима рударских радника.

¹³³ *PHR*, VII, 1865, стр. 180, 182.

¹³⁴ Исто, стр. 515, 517.

„Као извињење“, каже др. Сајмон, лекар у служби Privy Council-а, у свом званичном извештају, „као извињење за недостојно уређење кућа иаводи се да се рудици обично експлоатишу под закупом, да је трајање закупног уговора (у угљеним рудницима већином 21 годину) сувише кратко да би купац сматрао за вредно труда да радницима, занатлијама и другима које предузеће привуче, подигне добре куће; али баш да сам и хтедне бити издашнији у овом погледу, спречио би га земљовласник. Наиме, овај има теиденцију да одмах тражи ваиредно висок додаток на ренту, за повластицу да се на површини земље подигне пристојно и удобно насеље за обрађиваче његовог подземног имања. Ова цена, која забрањује свако побољшање, ако се не ради чак и о директној забрани, плаши и све остале који би иначе хтели градити... Нећу се упуштати у испитивање вредности овог правдања, иити у то на кога би на крају крајева пао додаток у трошковима за пристојније станове, на земљовласника, закупника рудника, на раднике или на публику... Али, стојећи пред овако срамним чињеницама какве нам откривају приложени извештаји (др. Хантера, Стивенса и др.), иеки лек се мора потражити... *Права земљишне својине искоришћавају се, дакле, да се учини велика јавна неправда. У својству власника рудника, земљовласник позива индустријску колонију да ради на његовом терену, а онда у својству власника земљишне површине онемогућава радницима, које је окупио, да нађу добре станове, неопходне за њихов живот. Закупцу рудника“ (капиталистичком експлоататору) „није у новчаном интересу да се противи оваквом дељењу погодбе, јер добро зна да последице неће пасти на њега, ако су оии други захтеви земљовласника неумерени, да су радици, на које оне падају, и одвише неуки да би познавали своја здравствена права, и да ии најужаснији станови ни најпоқваренија вода иикад иису били повод каквом штрајку.“¹³⁵*

г) Деловање криза на најбоље плаћени део радничке класе

Пре но што пређем на праве пољопривредне раднике, треба да на једном примеру покажем како делује криза и на најбоље плаћени део радничке класе, на њеиу аристократију. Читалац се сећа: година 1857 донела је једну од оиих великих криза којима се завршава сваки индустријски циклус. Наредни рок падао је 1866. Услед нестанице памука она је у правим фабричким срезовима већ пре рока избила и отерала велике масе капитала из његових обичних граиа у велика централна седишта новчаиог тржишта; зато је сад имала претежно

¹³⁵ PHR, VII, 1865, стр. 16.

финансијски карактер. Она би оглашена маја 1866 падом једне огромне лондонске банке, за којом је у стопу дошао слом безбројних финансијских преварних компанија. Једна од великих лондонских индустријских грана које је катастрофа погодила била је градња железних бродова. Највећа предузећа ове гране не само да су за време периода својих варања преко сваке мере претерала у произвођењу, него су још примрла на себе и огромне наруџбе, шпекулацију на то да ће извор кредита и надаље бити обилан. Сад наступи ужасна реакција, која још до овог часа, крајем марта 1867, траје и у другим лондонским индустријама.¹³⁸

За карактерисање положаја радника наводимо следеће место из опширног извештаја једног дописника *Morning Star*-а, који је почетком 1867 посетио главна седишта радничких страдања. „На истоку Лондона, у срезовима Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse и Canning Town, налази се најмање 15.000 радника заједно с породицама у крајње бедном положају; међу њима је преко 3.000 квалификованих занатлија. Њихови резервни фондови су исцрпени услед незапослености од шест и осам месеци... Стало ме је много муке да се пробијем до врата *workhouse*-а (у Поплару), јер су била опседнута од једне изгладнеле гомиле. Она је чекада на хлебне купоне, али још не беше време за њихово издавање. Двориште је четвороугло, а унаоколо дуж зидова има настрешница. У средини дворишта покриваху плочник густе гомиле снега. Овде су поједина месташца одељена плетером од врбе, налик на торове, и ту људи раде кад је лепо време. На дан моје посете торови су били тако завејани снегом, да у њима нико није могао седети. Али су људи под заштитом стреја били запослени туцањем камена за плочник. Сваки је седео на овећој каменој коцки и ударао тешким чекићем по замрзлом граниту док не би натуцао 5 бушела. Тиме би завршио свој дневни посао за који прима 3 пенса (30 пара) и хлебни купон. У другом делу дворишта била је једна

¹³⁸ „Лондонска сиротиња у масама умире од глади! („Wholesale starvation of the London Poor!“)... Ових дана били су зидови у Лондону излепљени великим плакатима с овим чудним садржајем: „Угојени волови, изгладнели људи! Угојени волови напустили су своје стаклене палате да би товили богаташе у њиховим луксузним одајама, док изгладнели људи пропадају и умиру у својим бедним јазбинама!“ Ови плакати с овако злослутним текстом једнако се лепе. Тек што се једна партија уништи и покрије другим плакатима, већ се појави нова партија на истом месту или на ком другом јавном месту... Ово потсећа на зле предзнаке који су припремали француски народ на догађаје од 1789 г... У овом часу, док енглески радници са женама и децом умиру од глади и студени, пласирају се милнони енглеског новца, производ енглеских радника, у руске, шпанске, талијанске и друге стране зајмове.“ (*Reynolds' Newspaper*, од 20 јануара 1867.)

расклиматана дрвена уцерица. Отворивши врата, затекосмо ту пуно мушкараца, ослоњених леђима једни на друге да би се загрејали. Они су чешљали лађарска ужета и препирали се ко од њих може најдуже радити с најмање хране; издржљивост је била point d'honneur [питање части]. Само у овом workhouse-у примало је потпору 7.000 људи, међу којима и неколико стотина који су пре 6 или 8 месеци заслуживали највеће најамнине квалификованог рада у овој земљи. Њихов број био би двапут већи, кад не би било толико много њих који, кад сасвим истроше своју новчану резерву, ипак беже од парохијске помоћи све док имају макар чега за залагање... Изишавши из workhouse-a, прошао сам улицама Поплара у којима су куће већном једноспратне. Водно ме је један члан одбора за незапослене. У кући у коју смо ушли нашли смо неког железарског радника, који је 27 недеља без посла. Тог човека сам затекао како са целом породицом седн у задњој соби. У њој је још било остало нешто намештаја, а било је и наложено. То је било нужно да би се заштитиле од хладноће босе ноге дечице, јер је дан био опако хладан. На једном тањиру насупрот ватри стајала је извесна количина кучине, коју су жена и деца чешљали да би добили хлеб из workhouse-a. Муж је радно у једном од горе описаних дворништа за хлебни купон и 3 пенса на дан. Сад је дошао кући на ручак, јако гладан као што нам рече с горким осмејком, а ручак му се састојао из неколико кришака хлеба намазаних машћу и шоље чаја без млека... Следећа врата на која смо закуцали отворила нам је жена средњих година, која нас, не говорећи ни речи, уведе у малу стражњу собу где је цела њена породица седела ћутећи, с погледима упртим у ватру која се брзо гасила. Ови људи и њихова мала соба били су утонули у такву празнину и безнадност, да не желим више видети нешто слично. „Ништа нису зарадили, господине“, рекла је жена показујући своје синове, „ништа за 26 недеља, а сав наш новац смо потрошили, сав новац који смо ја и отац у боља времена оставили на страну уображавајући да ће нам помоћи да прегурамо зла времена. Ето, видите“, узвикну она готово бесно, показујући уложну књижицу са свима њеним правилним потврдама о уплати и исплати, тако да смо могли видети како је мали нметак почео с првим улогом од 5 шил., како је поступно нарастао на 20 ф. ст., а онда се опет растопно, од фунти на шнлинге, док последња забелешка није књижицу учинила безвредном као комад чисте хартије. Ова породица је добијала из workhouse-a сваки дан само један мршав обед... Затим посетисмо жену једног Ирца, који је раније радио на бродоградилштима. Затекосмо је болесну због оскуднице у храни; лежала је на сламњачи у својим хаљинама, покривена комадом ћилима,

јер је сва постељина била заложена. Јадна деца су је неговала, а изгледала су тако као да је, напротив, њима нужна материна нега. Деведнаест недеља принудне беспослице срозаше је до тог степена, и док нам је причала историју горке прошлости, јецала је као да је изгубила сваку наду у бољу будућност... Кад изиђосмо из те куће, притрча нам један млад човек молећи нас да свратимо у његову кућу и видимо може ли се за њега шта учинити. Све што нам је он могао показати била је млада жена, два лепа детета, гомила заложница и потпуно гола соба.“

О страшним последицама кризе од 1866 посведочиће следећи извод из једног торијевског листа. Читалац мора имати у виду да Eastend, источни део Лондона, о коме се овде ради, није само крај радника запослених у градилиштима железних бродова поменутих у тексту главе, него и тзв. „кућних радника“, који су увек плаћени испод минимума. „У једном делу града одиграо се јуче језовит приказ. Ма да хиљаде незапослених људи Истенда нису парадирале у маси са својим црним заставама жалости, ипак је људска бујица чинила довољно дубок утисак. Сетимо се какве су патње тога становништва. Оно умире од глади. То је једноставна и ужасна чињеница. Има их 40.000... У нашем присуству, у једном крају ове дивне престонице, уз саму најогромнију акумулацију богатства коју је свет икад видео, ту у испосредној близини, 40.000 људи умире од глади без помоћи! Те хиљаде упадају сада и у друге четврти; те хиљаде, које су увек биле полу-гладне, довикују нам свој бол да га чујемо ми, да га чује небо, причају нам о својим становима које је беда погодила, и о томе да им је немогуће наћи рада, а да је бескорисно да просе. Они чланови општине који су обавезни плаћати сиротињску порезу, и сами су услед превеликих захтева парохије доведени на ивицу пауперизма.“ („Standard“ од 5 априла 1866.)

Пошто је код енглеских капиталиста у моди да Белгију приказују као раднички рај, јер тамо „слобода рада“, или другим речима слобода капитала, није скучавана ни деспотизмом тредјуниона ни фабричким законима, казаћемо неку реч о „срећи“ белгијског радника. Сигурно да нико није био дубље посвећен у мистерије те среће од покојног г. Дикпегноа, генералног инспектора белгијских тамница и добротворних установа и члана централне комисије за белгијску статистику. Узећемо његово дело: *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique*, Bruxelles 1855. Између осталог налазимо ту и једну нормалну белгијску радничку породицу чије је годишње примање и издавање израчунао према веома тачним подацима и чија се исхрана онда упоређује с исхраном војника, мориара и осуђеника. Породица

се „састоји од оца, матере и четири детета“. Од ових 6 лица „могу 4 бити корисно запослена преко целе године“; претпоставља се „да међу њима нема ни болесних ни за рад неспособних“, да не постоје „ни издаци у религиозне, моралне и интелектуалне сврхе, изузев незнатни издатак за клецала у цркви“, нити „уплате у штедионице или благајне за потпору у старости“, нити „луксузних или других каквих сувишних трошкова“. Ипак отац и најстарији син треба да пуше дуван и да могу недељом ићи у биртију, за шта им се даје читавих 86 сантима недељно. „Из целокупне класификације најамнина, што их примају радници разних пословних грана, излази... да је највиша просечна дневна најамнина 1,56 фр. за одрасле мушкарце, 89 сантима за жене, 56 сантима за дечаке и 55 сантима за девојке. По оваквом рачуну изнео би годишњи приход породице највише 1.068 франака... За кућу коју смо узели као типичну урачунали смо све приходе који су могући. Али ако матери такође урачунамо најамнину, онда кућанство нема руковаоца; ко ће се бринути о кући, ко о малој деци? Ко да кува, пере, крпи? Ово питање стоји сваки дан пред радницима.“

Према томе породични буџет изгледа овако:

Отац	300 радних дана по фр.	1,56 фр.	468
Мати	300 „ „ „ „	0,89 „	267
Најстарији син	300 „ „ „ „	0,56 „	168
Најстарија кћи	300 „ „ „ „	0,55 „	165

Свега фр. 1.068

Годишњи издаци породице и њен дефицит износили би, ако би се радник хранио као:

Морнар	фр. 1.828 дефицит	фр. 760
Војник	„ 1.473 „ „	405
Осуђеник	„ 1.112 „ „	44

„Види се да мало која радничка породица може себи прибавити храну осуђеника, акамоли храну матроза или војника. Од 1847 до 1849 стајао је у Белгији сваки осуђеник 63 сантима дневно, 13 сантима више но што износи радничко одржавање. Административни и надзорни трошкови изравнавају се тиме што осуђеник не плаћа станарину... Али како велики број, можемо рећи велика већина радника, успева да живи у још беднијим приликама? Тако што се постиже средствима која су само раднику позната: откидајући од свакодневне порције, једући ражен хлеб место пшеничног, једући мање или нимало меса, а исто је и са маслацом и зачинима; затим трпајући породицу у 1 или 2 собе, где младићи и девојке заједно спавају, често на истој сламарици; штедећи на оделу, на рубљу, на средствима за одржавање чистоће; затим

одричућн се сваког задовољства које пружа недеља, једном речи одлучујућн се на најболније оскудевање. Кад се већ једном доспе до ове крајње границе, онда и најмање поскупљење животних намирница, најмањн застој у раду или болест увећавају радничкову беду и потпуно га упропашћују. Дугови се гомлају; кредит му се отказује, најнужнији намештај и одећа путује у заложну банку, и напоследку породица молн за упис у сиротињски списак.¹³⁷ И донста у овом „рају капиталиста“ последица и најмање промене у цени најпотребнијих животних намирница јесте и промена у броју смртних случајева и злочина! (Види манифест Маатсчарпј [друштва]: *De Vlamingen Voorgit!*, Bruxelles 1860, стр. 15, 16). Цела Белгија има 930.000 породица; од тога је, по званичној статистици, 90.000 богатих (бирача) = 450.000 лица; 390.000 породица спадају у ситну средњу класу, у граду и на селу, и велики њен део стално пада у пролетаријат = 1,950.000 лица. Напоследку 450.000 радничких породица = 2,250.000 лица, од којих породице које служе за пример уживају ону срећу коју је Ducpétiaux описао. Од 450.000 радничких породица налази се преко 200.000 на сиротињском списку.

д) Британски пољопривредни пролетаријат

Антагонистички карактер капиталистичке производње и акумулације нигде се не потврђује бруталније него у напретку енглеске земљорадње (укључујући и сточарство) и у назадовању енглеског пољопривредног радника. Пре но што пређем на његов садашњи положај, да бацнмо један поглед уназад. Модерна пољопривреда Енглеске датира од средње 18 века, ма да је преврат у односима земљишне својине, који је био полазна основница за променљиви начин производње, много ранијег датума.

Ако узмемо податке Артура Јанга, тачног посматрача, а иначе површног мислиоца, о пољопривредном раднику из 1771 г., видећемо да је његова улога бедна кад је упоредимо с улогом његовог претходника из краја 14 века, „кад је могао да живи у изобилју и да акумулира богатство“,¹³⁸ а да и не помњемо 15 век, „златни век енглеских радника у граду и на селу“. Али није нужно да идемо тако далеко у прошлост. У једном веома садржајном списку од 1777 г. читамо ово: „Крупни за-

¹³⁷ Ducpétiaux: *Budgets économiques etc.*, стр. 151, 154, 155 [156].

¹³⁸ James E. Th. Rogers (проф. политичке економије оксфордског универзитета): *A History of Agriculture and Prices in England*. Oxford 1866, св. I, стр. 690. Ово марљиво израђено дело обухвата у два досад изишла тома само период од 1259 до 1400 г. У другом тому искључиво је статистички материјал. Ово је прва аутентична „History of prices“ [историја цена] коју имамо за оно доба.

купник готово се подигао на степен племића, док је јадни пољопривредни радник готово згажен... Несрећни његов положај видн се јасно кад његове данашње прилике упоредимо с приликама од пре 40 година... Земљовласници и закупници раде сложено на подјармљивању радника.¹³⁹ Затим се потанко доказује да је од 1737 до 1777 реална најамнина на селу пала готово за четвртину или 25%. „Модерна политика“, пише у исто време др. Ричард Прајс, „фаворизира више народне класе; последица тога биће да ће се раније или доцније цела краљевина састојати само из центлмена и просјака, из велнкаша и робова.“¹⁴⁰

Па ипак је положај енглеског пољопривредног радника од 1770 до 1780, како у погледу његових станбених прилика и исхране, тако и његове самосвести, његових разонођења итд., прави идеал који доцније никад није достигнут. Његова просечна најамнина, изражена у пинтама пшенице, износила је од 1770 до 1771 г. 90 пинта, у Идново време (1797) само 65, а 1808 г. 60.¹⁴¹

Какво је било стање пољопривредних радника крајем антијакобинског рата, за чије време су се земљовласници, закупници, фабриканти, трговци, банкарн, берзански курјаци, војни лиферанти итд. тако ванредно обогатили, већ смо раније назначили. Номинална надница била се попела делом услед пада вредности новчанца, делом услед поскупљивања најнужнијих животних намирница, насталог независно од девалвације новчанца. Али се стварно кретање најамнине може саввим просто утврдити, не прибегавајући појединостима које овде нису на месту. Сиротњски закон и сиротњска управа били су исти 1795 и 1814 г. Сећамо се како је тај закон спровођен на селу: парохije су у виду милостиње допуњавале номиналну најамнину до суме која је била нужна за голо радничково животарење. Однос између најамнине коју је плаћао закупник и дефицита у најамнини који је покривала парохija показује нам, прво, да је најамнина оборена испод њена мнимума, а друго, у коме је степену пољопривредни радник био састављен из на-

¹³⁹ *Reasons for the late Increase of the Poor Rates; or, a comparative view of the Prices of Labour and Provisions.* London 1777, стр. 5, 11.

¹⁴⁰ Dr. Richard Price: *Observations on Reversionary Payments*, 6th ed. By M. Morgan. London 1803, св. II, стр. 158, 159. На страни 159 каже Прајс: „Номинална цена радног дана данас је само око 4 или у најбољем случају 5 пута већа него 1514 год. Али је цена жита већа за 7 пута, а меса и одела око 15 пута. Значи да је цена рада тако много заостала за повећањем трошкова издржавања, да она данас не износи ни половину некадање цене, ако је упоредимо с тим издацима.“

¹⁴¹ Barton: *Observations etc.*, стр. 26. За крај осамнаестог века упореди Eden: *The State of the Poor.*

јамног радника и паупера, односно у коме је степену био претворен у кмета своје парохије.

Изабраћемо једну грофовију која претставља просечни однос свих других грофовија. Године 1795 износила је просечна недељна најамнина у Northamptonshire 7 шил. и 6 пенса, укупни годишњи издаци једне породице од 6 чланова 36 ф. ст., 12 шил. и 5 пенса, њен целокупни приматак 29 ф. ст. и 18 шил., а дефицит који је парохија покривала 6 ф. ст., 14 шил. и 5 пенса. У истој грофовији износила је 1814 г. недељна најамнина 12 шил. и 2 пенса, сав годишњи расход једне породице од 5 особа 54 ф. ст., 18 шил. и 4 пенса, сав њен приматак 36 ф. ст. и 2 шил., а дефицит који је покривала парохија 18 ф. ст., 16 шил. и 4 пенса;¹⁴² 1795 г. дефицит је износио мање од четвртине најамнине, 1814 г. преко половине. По себи се разуме да је под таквим околностима 1814 г. било нестало и оно мало удобности на које је још Идн наилазио у котецима пољопривредних радника.¹⁴³ Од тога времена је, међу свима животињама које закупник држи, радник, тај „instrumentum vocale“ [оруђе које говори], највише исисаван, најгоре храњен и с њим се најгоре поступа.

Овакво стање ствари мирно је трајало даље, док „swing-устанци“ од 1830 нису нама (тј. владајућим класама) на светлости запаљених амбара открили да беда и мрачно бунтовничко незадовољство пламти под површином пољопривредне Енглеске истом дивљином као испод индустријске.¹⁴⁴ Седлер је тада у Доњем дому крстио пољопривредне раднике „белим робовима“ („white slaves“), а неки бискуп поновио је те речи у Горњем дому. Најзначајнији енглески економист онога периода, Е. Џ. Векфилд, каже: „Пољопривредни радник јужне Енглеске није ни роб ни слободан човек, он је паупер.“¹⁴⁵

Време непосредно пред укидање житних закона бацило је нову светлост на положај пољопривредних радника. С једне стране, у интересу буржоаских агитатора било је да докажу како ти заштитни закони слабо заштићују право произвођача жита. С друге стране, индустријска буржоазија пенила се од беса због осуде којом су аристократи земљопоседници осуђивали стање у индустрији, због извештачене симпатије ових до сржи покварених, бездушних и отмених беспосличара према страдањима фабричкога радника и због њихове „дипло-

¹⁴² Parry: *The Question etc.*, стр. 86.

¹⁴³ Исто, стр. 213.

* Ови устанци названи су тако, јер су претећа писма, која су добијали набављачи вршаћих машина, обично носила потпис „Капетан Свинг“.

¹⁴⁴ S. Laing: *National Distress*, 1844, стр. 62.

¹⁴⁵ *England and America*. London 1833, св. I, стр. 47.

матске ревности“ за фабричко законодавство. Стара енглеска пословица каже: кад се два лопова почупају за перчи, мора испасти нешто корисно. И доиста, бучна и страсна препирка двеју фракција владајуће класе о томе која радника бестидније експлоатише помогла је да се истина открије и лево и десно. *Гроф Шазбери*, раније *лорд Ешли*, био је вођа аристократа у њиховој филантропској војни против фабриканата. Због тога је он 1844 до 1845 био либералском *Morning Chronicle*-у омиљена тема за открића о положају *пољопривредних радника*. Тај лист, у оно време најзначајнији орган либерала, посла у пољопривредне срезове властите комесаре, који се никако нису задовољавали општим описима и статистиком, него су објављивали како *имена* испитиваних радничких породица, тако и њихових господара. Следећа табела¹⁴⁶ показује најамнине плаћање у три села у суседству Блеифорда, Вимборна и Пула. Та села су својина г. Бенкеса и *грофа Шазберија*. Читалац ће запазити да овај папа „low-church“-а [пуританаца], ова глава енглеских пијетиста, као и његов сабрат Бенкес, и од оних псећих најамнина својих радника трпа један знатан део поново у џеп под изговором кућне кирије.

Деца	Број чланова породице	Недељна најамнина мужева	Недељна најамнина деце	Недељни доходи целе породице	Недељна кирија за кућу	Целокупна недељна најамнина по одбитку кирије	Недељна најамнина на 1 главу
а	б	в	г	д	ђ	з	ж
<i>Прво село</i>							
2	4	8 шил.	—	6 шил.	2 шил.	6 шил.	1 шил. и 6 п.
3	5	8 „	—	8 „	1 „ и 6 п.	6 „ и 6 п.	1 „ и 3 ¹ / ₂ „
2	4	6 „	—	8 „	1 „	7 „	1 „ и 9 „
2	4	8 „	—	8 „	1 „	7 „	1 „ и 9 „
6	8	7 „	1 шил. до 1 шил. и 6 п.	10 „ и 6 п.	2 „	8 „ и 6 п.	1 „ и 1 ¹ / ₄ „
6	5	7 „	1—2 шил.	7 „	1 „ и 4 п.	5 „ и 8 п.	1 „ и 1 ¹ / ₂ „
<i>Друго село</i>							
6	8	7 шил.	1 шил. до 1 шил. 6 п.	10 шил.	1 шил. и 6 п.	8 шил. и 6 п.	1 шил. и 3 ¹ / ₄ п.
6	8	7 „	1 „ до 1 „ 6 „	7 „	1 „ и 3 ¹ / ₂ „	5 „ и 8 ¹ / ₂ „	— „ 8 ¹ / ₂ „
8	10	7 „	—	7 „	1 „ и 3 ¹ / ₂ „	5 „ и 8 ¹ / ₂ „	— „ 7 „
4	6	7 „	—	7 „	1 „ и 6 ¹ / ₂ „	5 „ и 5 ¹ / ₂ „	— „ 1 „
3	5	7 „	—	7 „	1 „ и 6 ¹ / ₂ „	5 „ и 5 ¹ / ₂ „	— 1 „ и 1 „
<i>Треће село</i>							
4	6	7 шил.	—	7 шил.	1 шил.	6 шил.	1 шил.
3	5	7 „	1 шил. до 2 шил.	11 „ и 6 п.	— „ 10 п.	10 „ и 8 п.	2 „ и 1 ¹ / ₂ п.
0	2	5 „	1 „ до 2 „ 6 п.	5 „	1 „	4 „	2 ¹ / ₄ „ —

¹⁴⁶ *London Economist* од 29 марта 1845, стр. 290.

Укидање житних закона силно је покренуло енглеску земљорадњу. Ова епоха обележена је исушивањима у највећем размеру,¹⁴⁷ новим системом стајскога храњења и вештачког гајења крме, увођењем механичких апарата за ђубрење, новим начином обрађивања иловаче, повећаном употребом минералних гнојива, применом парне машине и свакојаким нових радних машина итд., и уопште интензивнијом културом. Претседник Краљевског пољопривредног друштва, г. Пјузн, тврди да су се (релативни) трошкови обрађивања готово преполовили услед увођења нове машинерије. С друге стране, позитивни принос земљишта брзо се попео. Основни услов новог метода био је већи предужам капитала по екеру, па дакле и убрзано концентрисање закупштине.¹⁴⁸ Уједно се површина обрађеног земљишта повећала: од 1846 до 1856 за 464.119 екера, а да и не говоримо о великим површинама источних грофовија, које су од забрана за кунџе и мршавних пашњака као мађијом претворене у богате њиве. Читалац већ зна да је у исто време *опао целокупни број* лица запослених у пољопривреди. Што се тиче *правих пољских радника*, оба пола и свих година, њихов број од 1,241.269 у г. 1851 спао је на 1,163,227 у 1861 г.¹⁴⁹ И кад због тога шеф енглеске државне статистике с правом изјављује да: „Увећање броја закупника и пољопривредних радника од 1801 г. наовамо не стоји ни у каквој сразмери према увећању пољопривредног производа“,¹⁵⁰ онда ова несразмерност још више важи за последњи период, у коме је *позитивно опадање пољопривредног становништва* ишло руку под руку с увећањем обрађене површине, с интензивнијом културом, нечуеном акумулацијом капитала припојеног земљишту и посвећеног његовом обрађивању, с повећањем земљишног приноса коме нема равног у историји енглеске пољопривреде, с огромним рентама земљо-

¹⁴⁷ Велепоседничка аристократија узимала је чак и у те сврхе *капитале из државне касе*, наравно путем парламента, с веома ниском каматом; закупници имају да јој плате двапут већу.

¹⁴⁸ Опадање броја средњих закупника нарочито се види из рубрика пописа, у којима се помиње: „Закупников син, унук, брат, нећак, кћи, унука, сестра, нећака“, укратко све чланови породице самог закупника, који их запошљава код себе. У тим рубрикама је 1851 г. било 216.851 лице, а 1861 само 176.151. Од 1851 до 1871 смањило се у Енглеској број закупника испод 20 екера за више од 900; закупштине од 50 до 75 екера пале су од 8.253 на 6.370; слично је код свих закупштине испод 100 екера. Насупрот томе, у току тих истих 20 година број великих закупштине увећао се; закупштине од 300 до 500 екера попеле су се од 7.771 на 8.410, закупштине од преко 500 екера од 2.755 на 3.914, закупштине од преко 1.000 екера од 492 на 582.

¹⁴⁹ Број овчара порастао је од 12.517 на 25.559.

¹⁵⁰ *Census etc.*, св. III, стр. 36.

поседника и с бујањем богатства капиталистичког закупника. Узмемо ли ово заједно с непрекидно брзим увећањем градског тржишта и ширењем владавине слободне трговине, онда је пољопривредни радник *post tot discrimina rerum* [после толиких лутања] најзад био доведен у положај који га је *secundum artem* [по теорији] морао учинити лудим од среће.

Противно томе дошао је професор Родерс до резултата да се положај данашњег енглеског пољопривредног радника, ако га упоредимо само с положајем његовог претходника из периода од 1770 до 1780, а да и не помињемо његовог претходника из друге половине 14 века и из 15 века, изванредно погоршао и да је „поново постао кмет“, и то рђаво храњен и рђаво настањен кмет.¹⁵¹ У свом епохалном извештају о становању пољопривредних радника каже др. Џулијан Хантер: „Трошкови одржавања хајнда („hind“ је име давано пољопривредним радницима у доба кметства) процењени су према најнижој могућој суми од које може живети... његова најамнина и стан нису израчунати према профиту који се из њега истерује. У закупниковим прорачунима он је нула...¹⁵² Његове животне намирнице третирају се увек као нека стална количина.“¹⁵³ „Што се тиче ма каквог даљег снижавања његова дохотка, он може казати: *nihil habeo, nihil curo* (немам ништа и не бринем се ни за шта). Он се не плаши за будућност, јер располаже искључиво оним што је неопходно за његову егзистенцију. Он је доспео до нулте тачке, од које закупник почиње рачунати. Ма шта да дође, он нема удела ни у срећи, а ни у несрећи.“¹⁵⁴

Године 1863 извршена је анкета о исхрани и запослењу злочинаца осуђених на прогонство у какву казнену колонију или на принудни рад. Резултати су изнети у двама дебелим Плавим књигама. Тамо се између осталог каже: „Брижљиво поређење исхране злочинаца у енглеским казним заводима с исхраном паупера у *workhouse*-има и слободних пољопривредних радника исте земље неоспорно показује да се први хране далеко боље него последње две категорије“;¹⁵⁵ док је

¹⁵¹ Rogers: *A history of Agriculture etc.*, св. I, стр. 693. „The peasant has again become a serf.“ Исто, стр. 10. Госп. Родерс припада либералној школи, лични пријатељ је Кобдена и Брајта, дакле није неки „*laudator temporis acti*“ [неко ко хвали старо добро време].

¹⁵² *PHR*, VII, 1865, стр. 242. Зато није ништа необично да издавач стаиа подигне раднику закупну цену чим чује да овај нешто више зарађује или да закупник обори раднику надницу „зато што је његова жена нашла запослење“. (Исто.)

¹⁵³ Исто, стр. 135.

¹⁵⁴ Исто, стр. 134.

¹⁵⁵ *Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude.* London 1863, стр. 42, 50.

„количина рада, која се тражи од осуђенога на принудни рад, отприлике упола мања од оне коју обавља обичан пољопривредни радник“.¹⁵⁶ Да наведемо и неколико карактеристичних исказа сведока. Џон Смит, управник казнионе у Единбургу, саслушање бр. 5.056: „Храна у енглеским казним заводима много је боља од хране обичних пољопривредних радника.“ Бр. 5.057: „Чњеница је да обични пољопривредни радници Шкотске веома ретко добију каквог било меса.“ Бр. 3.047: „Да ли вам је познат какав било разлог ради којег је потребно хранити злочинце много боље („much better“) него обичне пољопривредне раднике? — Није никакав.“ Бр. 3.048: „Сматрате ли за умесно да се учине нови експерименти у циљу да се храна осуђених на принудни рад приближи храни слободних пољопривредних радника?“¹⁵⁷ На другом месту каже се тамо: „Пољопривредни радник могао би рећи: Мој рад је тежак, а немам доста да једем. Кад сам био у казнионици, нисам радио тако тешко, а имао сам обилно хране, и зато је за мене боље да лежим на робији него да будем на слободи.“¹⁵⁸ Из табела које су приложене уз први том тога извештаја састављен је следећи упоредни преглед:

Недељни износ хране^{158a}

	Састојци који садрже душικά	Састојци без душικά	Минерални састојци	Укупан збир
	у н ч а			
Злочинац у казненом заводу у Портленду	28,95	150,06	4,68	183,69
Морнар краљевске морнарице	29,63	152,91	4,52	187,06
Војник	25,55	114,49	3,94	143,98
Колар (радник)	24,53	162,06	4,23	190,82
Слагач	21,24	100,83	3,12	125,19
Пољопривредни радник	17,73	118,06	3,29	139,08

Општи резултат рада лекарске анкетне комисије од 1863 о стању исхране лошије храњених народних класа читаоцу је већ познат. Он се сећа да храна једног великог дела породња пољопривредних радника стоји испод *минимума* „за одбрану од болести које долазе од глади“. Ово је особито случај у чисто пољопривредним срезовима

¹⁵⁶ Исто, стр. 77. Memorandum by the Lord Chief Justice.

¹⁵⁷ Report of the Commissioners etc., св. II, Evidence.

¹⁵⁸ Исто, св. I, Appendix, str. 280.

^{158a} Исто, стр. 274, 275.

Корнвала, Девона, Сомерсета, Вилтса, Стафорда, Оксфорда, Беркса и Хертса.

„Храна коју добија сам пољопривредни радник“, вели др. Сајмон, „већа је но што показује просечна количина, јер он добија много већи, за његов рад неопходно потребан део животних намирница, него остали чланови његове породице; у сиромашнијим срезовима готово само месо или сланину. Количина хране која долази на жену, а такође и на децу у доба њихова брзог растења, у многим је случајевима, и то готово у свима грофовијама, оскудна, особито у душику.“¹⁵⁹

Слуге и слушкиње, који станују код самог закупника, храњени су добро. Њихов број спао је од 288.277 у 1851 г. на 204.962 у 1861 г. „Рад жена у пољу“, каже др. Смент, „ма како иначе био штетан, под садашњим околностима је од велике користи по породицу, јер јој доноси средства за обување, одевање, плаћање станарне и тиме јој омогућава да се боље храни.“¹⁶⁰ Један од најчуднијих резултата ове анкете био је да се пољопривредни радник у Енглеској много горе храни него у другим деловима Уједињене Краљевине („is considerably the worst fed“), као што показује следећа табела:

Недељна потрошња угљеника и душика просечног пољопривредног радника¹⁶¹

	Угљеник гранова	Душик гранова
Енглеска	40 673	1 594
Велс	48 354	2 031
Шкотска	48 980	2 348
Ирска	43 366	2 434

¹⁵⁹ PNR, VI, 1863, стр. 238, 249, 261, 262.

¹⁶⁰ Исто, стр. 262.

¹⁶¹ Исто, стр. 17. Енглески пољопривредни радник добија млека само четвртину, а хлеба само половину количине коју добија ирски. Да је стање исхране овог последњег боље, запазио је још А. Јанг почетком 19 века у својем: *Tour in Ireland*. Разлог је просто у томе што је сиромашни ирски закупник несравњиво човечији од богатог енглеског закупника. Што се тиче Велса, навод у тексту не важи за његов југозападни крај. „Сви тамошњи лекари слажу се у томе да повећање смртности од туберкулозе, шкрофула итд. бива интензивније с погоршавањем физичког стања становништва, а ово погоршавање сви приписују сиромаштини. Дневно издржавање пољопривредног радника тамо се цени на 5 пенса; у многим срезовима плаћа закупник (и сам сиромашан) још мање! Залог усолена меса, осушеног толико да је тврдо као махагони и да једва заслужује мучни процес варења, или сланине, служи да се зачини велика количина чорбе од брашна, и бела лука, или јечмене каше, и из дана у дан је то ручак пољопривредном раднику... Напредак индустрије имао је за њега ту последицу да је у овој суровој и влажној

„Свака страна извештаја др. Хантера“, каже др. Сајмон у свом званичном здравственом извештају, „сведочи о недовољној количини и бедној каквоћи стана нашег пољопривредног радника. А већ је много годна како његов положај у томе погледу бива све гори. Сада је њему много теже да нађе кров над главом, а ако га нађе, он његовим потребама одговара много мање него што је то можда вековима био случај. Особито је последњих 30 или 20 година зло брзо расло, и данас су земљорадничке станбене прилике жалосне у највећем степену. Он је у овој ствари потпуно беспомоћан, осим ако они које он својим радом обогаћује не сматрају вредним да према њему поступају с извесним обзиром из сажаљења. Да ли ће он наћи стана на земљи коју обрађује, да ли ће тај стан бити људски или свињски, да ли уз њега има мали врт, који толико олакшава притисак беде, ништа то не зависи од његове готовости или способности да плати одговарајућу ста-

клими јевтини памук истиснуо чврсто сукно од домаће пређе, а „нормалан“ чај јача пића... Пошто је дуге часове био изложен ветру и киши, враћа се земљорадник у своју колибу да седне крај ватре од тресета или од грудва направљених од иловаче и угљених отпадака, с којих се дижу облаци угљеничне и сумпорне киселине. Зидови колибе су од блата и камења, под је она гола земља која је ту била пре но што је колиба саграђена, кров је гомила неvezане и раскисељене сламе. Свака пукотина је запушена да би се сачувала топлота, и у тој атмосфери ђаволског смрада, с блатњавим подом под ногама, често у мокром оделу, једном које има и које се на њему суши, вечера он са женом и децом. Акушери, који су морали у тим колибама провести један део ноћи због порођаја, опнсивали су како су ним ноге тониле у блато пода, и како су морали да у зиду, лакн посао!, продрте рупу да би себи створили мали приватан извор ваздуха. Многобројни сведоци различитог положаја сведоче да је недовољно храњени („underfed“) сељак сваке ноћи извржен овим и другим утицајима штетним по здравље, и донста се не оскудева у доказима за резултат: то је народ ослабљен и шкрофулозан... Саопштења парохијских чиновника из Кермартеншира и Кардингеншира упадљиво показују исто стање ствари. Уз ово долази још једна већа страхота, распрострање нднотнзма. А онда још и климатске прилике. Осам до девет месеци годишње дувају жестоки југозападни ветрови у целом крају, доносећи бујнице које се сливају особито на западне обронке брегова. Дрвеће је ретко осим на заклоњеним местима; где су дрвета незаштићена, ветар их претвара у наказе, колибе се подвлаче под какви зараванак, често су и у каквом кланцу или каменолому, на пашњацима пак могу живети само најситније овце и домаћа рогата марва... Млади људи исељавају се у источне рударске срезове Гламорген и Монмаут... Кермартеншир је расадник и инвалидски дом рударског становништва... Становништво мучно одржава свој број. Тако у Кардингенширу:

	1851 г.	1861 г.
Мушких	45.155	44.446
Женских	52.459	52.955
	<u>97.614</u>	<u>97.401</u>

(Извештај др. Хантера у *PHR*, VII, 1864, London 1865, стр. 498—502 и даље.)

нарину, већ од тога како други буду изволели чинити употребу од „права да са својом својином чине што хоће“. Може нека закупштина бити не знам како велика, нема закона који би прописивао да на њој мора бити подигнут одређен број радничких станова, а поготову не пристојних станова; нити закон обезбеђује раднику икакво право на тло којему је његов рад потребан колико и киша и сунце... Једна спољашња околност баца против њега на тезуљу још један велик утег... утицај сиротињског закона с његовим одредбама о насељима и оптерећењем за сиротињску порезу.¹⁶² Под његовим утицајем, свакој парохији је у новчаном интересу да број у њој настањених пољопривредних радника сведе на минимум; јер, на несрећу, уместо да раднику који тешко издире и његовој породици зајемчи сигурну и трајну независност, пољопривредни рад води већином, после дужег или краћег заобилажења, у пауперство, у пауперство коме је радник на целом том путу тако близу да га свака болест и пролазна незапосленост сместа нагони да тражи помоћ од парохнје; и зато свако настањивање пољопривредних радника у некој парохији очевидно значи повећање њене сиротињске порезе... Крупни земљовласници¹⁶³ треба само да одлуче да на својим добрима неће трпети радничке станове и самим тим одмах се ослобођавају од половине одговорности за сиротињу. Да ли су енглески устав и закон имали намеру да тако далеко терају с овом врстом безусловне земљишне својине, која лендлорда, који „са својом својином чини шта хоће“, оспособљава да с обрађивачима земље поступа као са странцима и да их најурује са своје територије, питање је о којем ја нисам надлежан дискутовати... Ова власт најуривања није нека гола теорија. Она се у пракси спроводи у највећем размеру. Она је једна од околности од којих зависе станбене прилике пољопривредног радника... Колико је зло велико, може се оценити из последњег пописа, по коме је у току последњих 10 година у 821 срезу Енглеске рушење кућа упркос појачању месне тражње за њима напредовало тако да се становништво, које се 1861 г. спрам 1851 г. увећало за 5 $\frac{1}{3}$ %, морало да згура у станбене просторије смањене за 4 $\frac{1}{2}$ %, при чему ту не убрајамо лица која су била приморана да изгубе месну припадност (наиме у парохијама у којима су радила)... Чим процес расељавања постигне свој циљ, имамо као резултат, каже др. Хантер,

¹⁶² 1865 г. овај закон је нешто исправљен. Искуство ће убрзо показати да такав крпеж не помаже.

¹⁶³ Ради бољег разумевања даљег текста: *close villages* (затворена села) зову се она чија је земља својина једног или неколицине великих лендлордова; *open villages* (отворена села) јесу она чија земља припада многим ситнијим сопственицима. У овим последњим местима могу грађевни спекуланти подизати котеџе и куће за издавање.

потемкиново село (*show-village*) где су котеџи сведени на мален број и где нико не сме живети осим овчара, вртлара и чувара дивљачи, редовне послуге с којом милостива госпоштина поступа добро, као што је уобичајено с послугом.¹⁸⁴ Али земљу треба обрађивати, и ми видимо да радници који на њој раде не седе у кућама земљовласника, већ долазе из каквог отвореног села, удаљеног можда три миље, где су их, после рушења њихових котеџа у затвореним селима, примили многобројни ситни кућевласници. Тамо где се ствари развијају у правцу овог резултата, котеџи показују својим бедним изгледом на какву су судбину осуђени. Има их на различним ступњевима природног опадања. Догод се склоните не распадне, раднику се допушта да плаћа кнрију и он је често врло срећан што му је то могућно, чак и онда кад плаћа цену као за добар стан. Али никакве поправке, никаквог дотеривања осим оног што може учинити сам станар, убоги сиромаш. Па кад се најзад у њему више не може становати, онда има само један срушен котеџ више, а толико и толико сиротињске порезе мање. Док тако крупни земљопоседници сваљују са себе сиротињску порезу терајући становништво са својих имања, најближа варошица или отворено село прихватају избачене раднике; кажем најближа, али то „најближа“ може бити три или четири миље далеко од имања на коме радник има сваки дан да издире. Тако се, као да то није ништа, његовом раду додаје и шест или осам миља маршовања ради зараде насушног хлеба. Сви пољски радови што их обавља његова жена и његова деца изводе се сада под истим тешким околностима. И није то све зло које му удаљеност доноси. Шпекуланти купују у отвореним селима сићушне комадиће земље и начичкавају их што гушће могу с најјевтинијим могућим учерицама. У тим бедним становима, који, чак и онда кад гледају на отворено поље, имају сва она најужаснија обележја најгорих варошких станова, гуше се пољопривредни радници Енглеске...¹⁸⁵ Само не смео с друге стране уображавати да бар рад-

¹⁸⁴ Такво село за показивање изгледа врло згодно, али је исто тако нестварно као и села што их је Катарина II видела приликом пута на Крим. У последње време често се и овчар истерује из тих *show-villages*. На пр. код Маркет Харборуа налази се овчарница од око 500 екера на којој је довољан рад само једног човека. Да би му се скратили дуги маршеви преко тих великих поља, лепих пашњака Лестера и Нортемптона, даван је овчару обично један котеџ на мајуру. Сада му дају тринаест шилинг за стан, и он га мора тражити далеко, у отвореном селу.

¹⁸⁵ „Радничке куће (у отвореним селима, која су наравно увек препуњена) обично су поређане у редове, тако да задња страна стоји на крајњој ивици оног сићушног парчета земље које грађевни шпекулант својим назива. Зато светлост и ваздух улазе само с предње стране.“ (Извештај др. Хантера у *PHR*, VII, 1864, стр. 135.) Врло често је сеоски крчмар или дућанија уједно и издавач станова.

ник, који станује на земљишту које обрађује, налази стан какав по свом раду као марљив производан радник заслужује. Чак је и на кнежевским добрима његов котеџ често до крајности мизеран. Има лендлордова који мисле да је за њихове раднике и породице ових добра и штала, па се не либе ни тога да им на кирији истерају што више готова новца.¹⁶⁶ Према томе злу радник стоји беспомоћан, чак и кад му је стан каква истрошена колиба с једним одељењем, без огњишта, без нужника, без прозора који се могу отворити, без воде осим из јарака, без врта. А наши санитарно-полицијски закони (The Nuisances Removal Acts) мртво су слово. Њихово спровођење поверено је управо власницима који такве јазбине знајмљују... Не смемо се дати завести изузетним светлијим призорима, нити заборављати колико огромно претежу чињенице које су љага енглеске цивилизације. Стање ствари мора бити доиста ужасно, кад су стручни посматрачи, упркос очевидној грозоти садашњих станова, једнодушно дошли до закључка да је чак и та општа мизерност станова ипак много мање зло него њихова чисто бројчана недовољност. Већ годинама је претрпаност у стано-

У том случају он постаје, поред закупника, други господар пољопривредног радника. Радник му мора бити муштерија. Са 10 шил. што он добија недељно, и од којих годишње треба одузети 4 ф. ст. за кирију, он је обавезан да купи одређену количину чаја, шећера, брашна, сапуна, свећа и пива, по цени која се дућанцији свиди.“ (Исто, стр. 134.) Ова отворена села устварн су „казнене колоније“ енглеског пољопривредног пролетаријата. Многи котеџи су преноћница кроз која пролази сав скитнички олош околце. Сеоски радник и његова породица, који су често на доиста чудан начин и у најпрљавијим околностима очували ваљаност и чистоту карактера, овде просто одлазе к врагу. Наравно, међу отменим Шајлоцима влада мода да фарисејски слежу раменима над грађевним спекулантима, над ситним сопственицима и над отвореним местима. Они врло добро знају да су се „отворена места“ родила у њиховим „затвореним и потемкинским селима“ и да без њих не би могла постојати. „Да нема ситних имања отворених места, највећи део пољопривредних радника морао би спавати под дрвећем имања на којима ради.“ (Исто, стр. 135.) Систем „отворених“ и „затворених“ села постоји у свима грофовијама средње Енглеске и у читавој источној Енглеској.

¹⁶⁶ „Станодавац (закупник или лендлорд) обогаћује се непосредно или посредно радом човека коме плаћа 10 шилинга недељно, а онда томе убогом ђаволу откида опет 4 или 5 ф. ст. годишње кирије, за кућу која на отвореном тржишту не вреди више од 20 ф. ст. Али се оне одржавају на вештачкој цени тиме што власник има силу да каже: „Узми моју кућу или се губи па тражи где ћеш се сместити, а ја ти нећу дати сведоџбу о раду“... Ако неки човек жели да се поправи и да иде на какву пругу као постављач трачница или у какви каменолом, опет ће му та иста сила рећи: „Ради за мене по ову ниску најамнину, или се сели за недељу дана; своје свињче, ако га имаш, носи са собом и гледај шта ћеш истерати од кромпира што расте у твојем врту.“ Али ако му интерес друшћине налаже, онда ће власник (или закупник) у таквим случајевима понекад радније подићи кирију и тиме казнити радника што је дезертирао из његове службе.“ (Dr. Huntet, исто, стр. 132.)

вима пољопривредних радника предмет дубока жаљења не само за лица којима је стало до здравља, него и за све који држе до уљудна и морална живота. Јер ето, увек наново и с тако једнообразним изражима, да се то чини већ стереотипно, подносиоци извештаја о ширењу заразних болести у пољопривредним срезовима жале се на претрпаност по кућама као на један узрок због којег потпуно пропада сваки покушај да се заустави напредовање епидемије кад она већ избије. И увек наново доказују да та збијеност укућана, која тако силно убрзава распрострањавање заразних болести, доводи упркос здравим утицајима сеоског живота и до избијања незаразних болести. А људи који су то стање открили не ћуте ни о другим злима. Чак и тамо где су имали да говоре само о неговању здравља, били су готово присиљени да уђу и у друге стране предмета. Износиоци доказе колико се често догађа да одрасле особе оба пола, у брачним односима или не, чине једну измешану гомилу („huddled“) у тесним спаваоницама, њихови извештаји морални су изазвати уверење да се под описаним околностима најгрубље вређа осећање стида и пристojности, и да се готово *нужно уништава свака моралност*.¹⁰⁷ ... На пр., у прилогу мом последњем извештају, а у свом извештају о избијању грознице у селу Вингу у Букнингемширу, помиње др. Орџ како је тамо дошао један млад човек из Вингрева с грозницом. Првих дана спавао је с још 9 лица у једном одељењу. За две недеље добило је грозницу више лица, у току од неколико недеља добило је грозницу 5 лица од тих 9, а једно је умрло! У исто време добио сам сличан извештај и од др. Харвија, лекара Болнице св. Ђорђа, који је по приватној пракси посетно Винг у време заразе: „Једна млада жена, болесна од грознице, спавала је ноћу у истој соби са оцем, матером, својим ванбрачним дететом, с два млада човека, својом браћом, и са две сестре, од којих је свака имала ванбрачно дете, у свему 10 особа. Неколико недеља пре овога спавало је у тој соби 13 деце.“¹⁰⁸

Др. Хантер испитивао је 5.375 котеца пољопривредних радника, не само у чисто пољопривредним срезовима, него у свима грофовијама

¹⁰⁷ „Парови младих супружника нису згодна школа за одраслу браћу и сестре у истој спаваћој соби; и ма да се примери не смеју бележити, ипак имамо пред собом довољно достава које оправдавају што ћемо казати да жецског учесника у злочину родоскрвњења стиже тешка паћеничка судбина, а често и смрт.“ (Dr. Hunter, исто, стр. 137.) Један сеоски полицијски чиновник, који је многе године провео као детектив у најгорим лондонским четвртима, каже о девојкама свога села: „За време мога полицијског службовања у Лондону нисам никад ни у најгорим квартовима видео такву грубу неморалност у младим годинама, такву дрскост и бестидност као што је оне имају... Живе као свиње, момци и девојке, очевн и матере, све то спава заједно у истој соби.“ (СЕС, VI, 1867, Appendix, стр. 77, бр 155.)

¹⁰⁸ PHR, VII, 1864, стр. 9—14 и даље.

Енглеске. Од тих 5.375 котеца имало је 2.195 само једну спаваћу собу (која је често и соба за становање), 2.930 само две, а 250 преко 2. Желим да читаоцу пружим кратку збирку узорака из дванаест грофовија.

1. Bedfordshire.

Wrestlingworth: Спаваћа соба отприлике 12 стопа дугачка, а 10 широка, ма да су многе и мање. Мала једносратна колиба често је помоћу дасака подељена на две спаваће собе, често има кревет и у кухињи високој 5 стопа и 6 цоли. Кирија 3 фунте стерлинга. Нужнике морају градити сами станарн, кућевласник даје само рупу. Кад неко направи нужник, користи се њиме читаво суседство. Кућа у којој станује нека породица Ричардсон недостижне је лепоте. Њени малтерисани зидови надувени су као женска сукња при книксу. Један крај забата искривно се напоље, други унутра, а на овом је на несрећу стајао димњак, крива цев од иловаче и дрвета, слична слоновој сурли. Димњак је био подупрт дугачком мотком да не би пао, прозори и врата имају облик ромба. Од 17 посећених кућа само 4 имају више од 1 спаваће собе, и те 4 су пренатрпане. У једној од колиба (cots) са само једном спаваћом собом било је 3 одраслих и 3 детета, у другој брачни пар са шесторо деце, итд.

Dunton: Високе кирије, од 4 до 5 ф. ст.; недељна најамнина мушкараца 10 шил. Они се надају да кирију истерају на тај начин што цела породица плете сламу. Што је кирија већа, то се више људи мора збити уједно да би је платили. 6 одраслих, који са 4 деце спавају у 1 спаваћој соби, плаћају за то 3 ф. ст. и 10 шил. Најјевтинија кућа у Дантону, са спољне стране дуга 15 стопа, а широка 10, издата за 3 ф. ст. Само 1 од 14 посећених кућа има 2 спаваће собе. Нешто испред села једна кућа, пред чијим спољним зидовима укућани врше нужду, пет цоли доњег дела врата ишчезло просто услед распадања, и ту рупу преко ноћн довитљиво запушавају циглама и комадом асуре. Половина прозора, заједно са стаклом и ћерчивом, изгубила се нетрагом. Овде су, без намештаја, лежала на гомили 3 одрасла лица и 5 деце. Дантон није гори од осталог дела Бнглсвед-Јуниона.

2. Berkshire.

Veenham: Јуна 1864 живели су у 1 коту (једносратном котецу) 1 човек, жена и 4 деце. Једна кћи дође кући с посла са шарлахом. Она умре. Једно дете се разболе и умре. Кад је др. Хантер био позван, мати и једно дете лежаху од тифуса. Отац и једно дете спаваху ван куће, али је изолацију било тешко обезбедити, јер је рубље заражене породице лежало на натрпаном тргу беднога села чекајући да

буде опрано. — Кирија коју плаћа X. 1 шилинг недељно; једна једина спаваћа соба за родитеље и 6 деце. Једна кућа, издата за 8 пенса (недељно), дугачка 14 стопа и 6 цоли, широка 7 стопа; кухиња висока 6 стопа; спаваћа соба без прозора, без огњишта, без врата, без икаквог отвора осим према ходнику, без врта. Ту је пре кратког времена живео један човек с две одрасле кћери и сином који је растао, отац и син спаваху у кревету, девојке на поду ходника. Свака је имала по једно дете док је породица овде живела, али је једна отишла у веркхаус да роди и онда се вратила овамо.

3. Buckinghamshire.

У 30 котеца — на 1.000 екера земље — живи око 130 до 140 особа. Парохија Бреденхем обухвата 1.000 екера земље; она је 1851 г. имала 36 кућа са 84 мушких и 54 женских становника. Ова полна неједнакост ишчезла је 1861, кад је било 98 мушких и 87 женских; за 10 година, број мушких попео се за 14, број женских за 33. Међутим се број кућа смањио за 1.

Winslow: Већн део кућа новоградње у добром стилу; тражња за кућама изгледа знатна, јер су веома мизерни котови издати по 1 шнл. и 1 шнл. и 3 пенса недељно.

Water Eaton: Овде су власници, видевши да се становништво увећава, срушили око 20% постојећих кућа. Један сиромашни радник који је на посао ишао 4 миље далеко, одговорио је на питање, не може ли стан наћи ближе: „Не, врашкн се чувају да даду стан човеку који има толику породицу.“

Tinker's End код *Winslow*-а: Једна спаваћа соба, у којој спава 4 одраслих и 4 деце, дуга 11 стопа, широка 9, на највишој тачки висока 6 стопа и 5 цоли; у другој, дугачкој 11 стопа и 3 цола, широкој 9, високој 5 стопа и 10 цоли, станује 6 лица. Свака од ових породица имала је мање простора него што је потребно за осуђеника на галији. Ниједна кућа није имала више од 1 спаваће собе, ниједна није имала стражњих врата, воде веома ретко. Недељна кирија 1 шилинг и 4 пенса до 2 шилинга. У 16 прегледаних кућа само један једини човек који зарађује 10 шилинга недељно. Количина ваздуха која у поменутом случају долази на сваку особу одговара количини коју би свака од њих имала, ако би ноћу била затворена у кутији која у свима димензијама има 4 стопе. Наравно да старе колибе имају у изобиљу природне вентилације.

4. Cambridgeshire.

Gamblingay припада разним власницима. Ту су најдроњавији котови што се игде могу наћи. Много се плете слама, Гемблингејем је

завладала самртничка малаксалост, безнадно подавање прљавштиии. Запуштеност у његовом центру претвара се у пропадање на јужној и северној периферији, где куће труну комад по комад. Отсутни лендлордови и сувише сишу крв овом сиромашном гнезду. Кирије су веома високе; по 8 и 9 особа натрпано у једној спаваћој соби, у два случаја по 6 одраслих с једним или два детета у малој спаваћој соби.

5. Essex.

У многим парохијама ове грофовије број лица и број котеца опадају упоредо. Па ипак, у 22 парохије рушење кућа није зауставило пораст становништва, односно није назвало истеривање радника које се свугде збива под именом „одилажења у градове“. У *Fingringhoe*, једној парохији од 3.443 екера, било је 1851 г. 145 кућа, 1861 г. само 110, али народ није хтео да се сели, па се још и намножио чак и под таквим околностима. У *Ramsden Crags*-у становале су 1851 г. 252 особе у 61 кући, а 1861 г. награвале се 262 особе у 49 кућа. У *Basilden*-у живело је 1851 г. на 1.827 екера у 35 кућа 157 особа, а крајем исте деценије 180 особа у 27 кућа. У парохијама *Fingringhoe*, *South Farnbridge*, *Widford*, *Basilden* и *Ramsden Crags* живеће су 1851 г. на 8.449 екера у 316 кућа 1.392 особе, а 1861 г. на истој површини у 249 кућа 1.473 особе.

6. Herefordshire.

Ова мала грофовија пропатила је од „духа истеривања“ више но икоја друга у Енглеској. У *Nadby*-у припадају дупком препуњени котеци, већином са по 2 спаваће собе, закупницима земље. Они их лако издају за 3 или 4 ф. ст. годишње кирије, а плаћају најамнину од 9 шилинга недељно!

7. Huntingdonshire.

У *Hartford*-у је 1851 г. било 87 кућа, мало затим срушено је у тој малој парохији од 1.720 екера 19 котеца; становништво: 1831 г. 452 лица, 1852 г. 832, а 1861 г. 341. Прегледано 14 кота са по 1 спаваћом собом. У једноме: 1 брачни пар, 3 одрасла сина, 1 одрасла девојка, 4 детета, свега њих 10; у другом 3 одраслих, 6 деце. Једна од тих соба, где је спавало 8 лица, била је дуга 12 стопа и 10 цоли, широка 12 стопа и 2 цола, висока 6 стопа и 9 цоли; просечно, без одбитка избочина, долазило је 130 кубних стопа на главу. У свих 14 спаваћих соба 34 одраслих и 33 деце. Ови котеци су ретко кад с малим вртом, али су многи од становника могли узети под закуп мале комадиће земље, 10 или 12 шилинга по руду (1 руд = $\frac{1}{4}$ екера, или нешто преко 10 ари). Ове парцеле су далеко од кућа, које су без нужника. Да стовари своје екскременте, породица мора ићи или на парцелу, или пак, с опрштењем говорећи (но то се овде ради), пуни с њима фијоку ормана. Чим се та напуни, њу

извлаче и празне тамо где је њена садржина потребна. У Јапану се ово кружење животних услова врши чистије.

8. Lincolnshire.

Langtoft. Један човек живи овде у Брајтовој кући са својом женом, њеном матером и 5 деце; кућа има кухињу и перионицу, над кухињом спаваћу собу; кухиња и спаваћа соба: дужина 12 стопа и 2 цола, ширина 9 стопа и 5 цоли, цела темељна површина: дужина 21 стопа и 2 цола, ширина 9 стопа и 5 цоли. Спаваћа соба јесте поткровњара, зидови се горе састављају у облику главе шећера, спреда једно таванско прозорче. Зашто станује овде? Ради врта? Не, врт је ванредно сићушан. Ради кирнје? Она је висока, 1 шилинг и 3 пенса недељно. Зато што иде близу на рад? Не, он ради 6¹ миља одавде, тако да ради посла мора прелазити 12 миља дневно. Он станује ту зато што је овај кот био за издавање, и што је хтео да има кот за себе сама, ма где и ма по коју цену, ма у каквом стању. Ево статистике о 12 кућа у Langtoft-у са 12 спаваћих соба, 38 одраслих и 36 деце:

12 кућа у Langtoft-у

Кућа	Спава- ћих соба	Одра- слих	Деце	Број лица	Кућа	Спава- ћих соба	Одра- слих	Деце	Број лица
Бр. 1	1	3	5	8	Бр. 7	1	3	3	6
" 2	1	4	3	7	" 8	1	3	2	5
" 3	1	4	4	8	" 9	1	2	—	2
" 4	1	5	4	9	" 10	1	2	3	5
" 5	1	2	2	4	" 11	1	3	3	6
" 6	1	5	3	8	" 12	1	2	4	6

9. Kent.

Kennington, 1859 г. крајње жалосно претрпан, кад изби дифтерија и лекар парохније приреди званичну истрагу о положају сиромашније класе. Нашао је да је у овом месту, где је потребно много радника, више котова срушено, а да нови нису грађени. У једном срезу биле су 4 куће, назване „birdcages“ (птичије клетке); свака је имала 4 одељења с овим димензијама у стопама и цолма:

Кухиња	. . . . .	9,5 × 8,11 × 6,6
Перионица	. . . . .	8,6 × 4,6 × 6,6
Спаваћа соба	. . . . .	8,5 × 5,10 × 6,3
Спаваћа соба	. . . . .	8,3 × 8,4 × 6,3

10. Northamptonshire.

Brinworth, Pickford i Floore: У овим селима луђа зимн 20 до 30 људи улицама услед незапослености. Закупници не обрађују увек до-

вољно житна и репна поља, а лендлорд је нашао за умесно да све своје закупштине скупи у две или три. Отуда беспослица. Док с једне стране јарка поље вапије за радом, дотле с друге стране обманути радници бацају на њ чежњиве погледе. Лети су страшно претоварени радом, зими су полумртви од глади, па није чудо што у своје наречју кажу да „the parson and gentlefolks seem frit to death at them“.^{188a}

У Floore-у има на пр. парова са 4, 5 и 6 деце у једној спаваћој соби најмањег обима; такође и 3 одраслих с 5 деце, такође 1 пар с делом и 6 деце болесних од шарлаха итд.; у 2 кућама с по 2 спаваће собе две породице са по 8 и 9 одраслих.

11. Wiltshire.

Stratton: Посећена 31 кућа, 8 са само 1 спаваћом собом. *Pentill*, у истој парохији: Један кот издат за 1 шидинг и 3 пенса недељно, станују у њему 4 одраслих и 4 деце; осим добрих зидова није имао ничег ваљаног, почев од грубог каменог пода до трулог сламног крова.

12. Worcestershire.

Рушење кућа није овде тако страшно; ипак се број лица на 1 кућу повећао од 1851 до 1861 г. од 4,2 на 4,6 индивидуа.

Badsey: Много котова и малих вртова. Неколико овдашњих закупника веле да су котови „a great nuisance here, because they bring the poor“ (велико зло, јер доводе сиротињу). Један центлмен изјавио је: „Сиротињи ти котови не помажу ништа; и кад се 500 котова изгради, разграбе се као хлеб; доиста, што се више котова сагради, то их више треба.“ Он држи да куће стварају укућане, који по природним законима врше притисак на „средства за становање“. Њему одговара др. Хантер: „Али ова сиротиња мора однекуда долазити, па пошто у Бедсију нема неке особито привлачне силе, рецимо каквих поклона, то мора да постоји нешто у другим местима што сиротињу оданде тера овамо. Кад би свако могао наћи један кот и комадић земље у близини места где ради, он би то свакако више волео него Бедси, где за шачицу своје земље плаћа двапут више него закупник за своју.“

Стално исељавање у градове, непрекидно стварање „прекобројног“ становништва на селу путем централизовања закупштина, претварањем ораница у пашњаке, машинеријом итд., иде руку под руку с непрекидним растеривањем сеоског становништва услед разоравања когеда. Што је неки срез сиромашнији становништвом, то је веће његово „релативно сувишно становништво“, то је већи притисак тога становништва на средства за његово запошљавање, то је већи апсолутни претек сеоског становништва преко средстава за његово становање, па је дакле то већа

^{188a} „Поп и племић као да су се заклели да их потамане.“

његова локална пренасељеност и најнездравија збијеност људи у селима. Стезање људског клупчета у раштрканим малим селима и варошицама одговара насилном евакуисању људи с великих површина на село. Пауперство пољопривредних радника потиче из тога што они стално постају „прекобројни“, ма да им се број смањује, а увећава маса њиховог производа. Евентуално њихово пауперство повод је њиховом најуривању и главни извор њихове станбене беде, која им доми последњи остатак отпорне снаге и чини их правим робовима земљовласника¹⁶⁹ и закупника, тако да за њих минимална најамнина добија силу природног закона.

С друге стране, село је упркос својој сталној „релативној пренасељености“ у исто време *недовољно насељено*. Ово се не показује само локално на оним тачкама с којих се одвише брзо врши отицање људи у градове, руднике, на грађење железница итд., то се показује свукуда, како за време жетве, тако с пролећа и у лето, у многобројним моментима кад веома брижљива и интензивна енглеска пољопривреда за-треба више радника. За средње потребе земљорадње увек има сувише пољопривредних радника, а за изузетне или повремене потребе увек их је одвише мало.¹⁷⁰ Зато се у званичним списима и налази противречна жалба једних истих места о једновременом мањку и обиљу радника. Повремени или локални мањак не повлачи дизање најамнине, него гура жене и децу на пољске радове, и то стално све млађу децу. А чим експлоатација жена и деце узме већи замах, онда и она постаје новим средством за стварање прекобројних мушких пољопривредних радника и за одржавање њихове најамнине на ниском нивоу. На истоку Енглеске

¹⁶⁹ „Богом дани (heaven-born) рад „hind“-а (сеоског надничара) даје достојанственост чак и његовом положају. Он није роб, већ је војник мира и заслужује једно место у каквом стану за ожењене људе, а њега треба да му даде земљопоседник, који од њега исто тако захтева принудан рад као држава од војника. За свој рад не добија ни он пијачну цену као ни војник за свој. Као и војника, тако и њега хватају у младим годинама, док у своме незнању он познаје једино свој позив и свој најужн завичај. Рава жендба и последице разних закона о насељима значе за једнога исто што је за другога регрутација и војни казнени законик.“ (Dr. Hunter у *PHR*, VII, 1864, стр. 132.) Понекад се који лендлорд, изузетно осетљива срца, растужни због пустоши коју је створио. „Тужно је то бити сам у своме завичају“, рекао је гроф од Лестера кад су му честитали довршетак грађења замка Холкхема, „гледам око себе и не видим друге куће осим своје властите. Ја сам змај из змајеве куле и појео сам своје суседе.“

¹⁷⁰ Слично кретање запажа се последњих деценија у Француској уколико не тамо капиталистичка производња осваја пољопривреду и тера „прекобројно“ сеоско становништво у градове. Исто су и ту на врелу „прекобројних“ лоше прилике станованња и остале околности. О специфичном „proletariat foncier“ [земљишном пролетаријату], којег је родио систем ситних парцела, види између осталог и раније наведени спис Колеиов: *L'Economie Politique* и Karl Marx: *Der Achtzehnte Brumaire*

успева један красан плод овог вртења у кругу из којег нема спаса — такозвани *gangsystem* (систем гангова или банди), на који ћу се овде кратко осврнути.¹⁷¹

Систем банди одомаћен је готово искључиво у Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk и Nottinghamshire, а местимце и у суседним грофовијама Northampton, Bedford и Rutland. Нек нам овде као пример послужи *Lincolnshire*. Велик део ове грофовије јесте нова земља, ранија мочвара или, као што је случај у другим поменутих источних грофовијама, земља која је тек отскора отета од мора. Парна машина учинила је чуда код исушивања. На некадањој мочвари или пешчари таласа се сад бујно море жита и власници вуку највеће ренте. Исто важи и за вештачки добијено подводно земљиште на острву Акхолму и у другим парохијама на ушћу Трента. Што се више стварало нових закупшттина, не само да нису грађени нови котеци, већ су то више рушени стари, а радници су довођени из отворених села, миљама удаљених, која леже дуж друмова што се вијугају поред обронака брда. Некада је становништво само тамо налазило заштите од дуготрајних зимских поплава. Радници који станују на закупштинама од 400 до 1.000 екера (они се овде зову „confined labourers“ [најмљени радници]) служе искључиво за стално тешки пољски рад који се обавља с коњима. На сваких 100 екера (1 екер — acre = 40,49 ари или 1,584 пруског јутра) просечно једва долази један котец. Један закупник с подводног земљишта исказао је пред анкетном комисијом: „Моја закупштина хвата преко 320 екера, све житних поља. На њој нема котеца. Сад један радник станује код мене. Имам четири коњушара који станују у околици. Лакше послове, за које требају многе руке, врше банде.“¹⁷²

des Louis Bonaparte. New-York 1852, стр. 56 и даље. 1846 г. бројало је градско становништво Француске 24,42, сеоско 75,58%, 1861 г. градско 28,26, а сеоско 71,14%. Последњих 5 година је опадање процентуалног дела сеоског становништва још веће. Већ 1846 пева *Pierre Dupont* у песми *Ouvriers* [Радници]:

„Mal vêtus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres.“

[„Лоше одевени, станујући у рупама, у крововима и рушевинама, ми живимо с буљинама и лупежма и волимо помрчну.“]

¹⁷¹ Шести и завршни извештај Children's Employment-комисије, објављен марта 1867, говорн свмо о пољопривредном gang-систему. (Енглеска реч „gang“ значи овде групу пољопривредних радника под неким вођом. [У Војводини се такве групе пољопривредних радника које раде под једним вођом зову „банде“, а њихов вођ „бандигазда“. У разним нашим крајевима постоје за то и разни други изрази, но ми се служимо овим, јер овде најбоље одговара. — Прев.]

¹⁷² СЕС, VI, 1867, Evidence, стр. 37, бр. 173.

Земљиште изискује много лаког пољског рада, као плевeње корова, опрашивање, извесне послове око гнојења, уклањање камења итд. То раде гангови, организоване банде, које станују у отвореним местима.

Банду сачињава 10 до 40 или 50 лица, особито жене, млада лица оба пола (13 до 18 година), ма да младнџи већином напуштају банду кад наврше 13 година, најзад деца оба пола (од 6 до 13 година). На челу стоји *gangmaster* [бандигазда], увек какав обичан пољопривредни радник, већином од оних које називају неваљалцем, покварењак, превртљивком, пијанцем, али с извесним предузимљивим духом и окретношћу у пословима. Он врбује банду, која ради под њим, а не под закупником. С овим се он већином погађа од комада, и његов приход, који просечно није много већи од прихода обичног пољопривредног радника,¹⁷⁸ зависи готово сасвим од умешности којом ће из своје банде за најкраће време истерати што више рада. Закупници су пронашли да женскиње ваљано ради само под диктатуром мушкараца, али да жене и деца, кад се једном загреју, необичном силином троше своју животну снагу, што је већ и Фуријеу било познато, док је одрасли мушки радник тако подмукао да је штеди колико год може. Бандигазда прелази с једног добра на друго и тако запошљава своју банду 6 до 8 месеци у години. Зато је за радничке породице много уносније и сигурније да се најме код њега, него код појединачног закупника, који децу само понекад запошљава. Ова околност толико учвршћује његов положај у отвореним местима, да се у многима деца могу унајмити само његовим посредништвом. Индивидуално цеђење деце, одвојено од банде, спада у његове споредне послове.

„Тамне стране“ овог система јесу претеран рад деце и младих лица, огромнн маршеви које морају сваког дана правити идући на добро и враћајући се с њега, а оно лежи 5, 6, па и 7 миља далеко, и најзад деморализовање „банде“. Ма да је бандигазда, којег у неким крајевима називају и „the driver“ (гонич), наоружан дугачким штапом, он га ипак ретко употребљава и жалбе на његово брутално поступање чије изузетак. Он је нека врста демократског цара или хамелншког ловца пацова.* Њему је дакле потребна популарност међу његовим поданицима, и он их везује за себе циганским животом који цвета под његовом заштитом. Сирова необузданост, весела распуштеност и нај-

¹⁷⁸ Поједине бандигазде ипак су догурали до закупника од 500 екера или до власника читавих редова кућа.

* *Хамелн* је место крај Хановера у Немачкој. Прича се да је 1284 г. једноме свирачу успело да помоћу своје свирале растера из тог града све пацове. Друге верзије још кажу да је децу тог града повео у крсташку војну. Јулијус Волф је то обрадио као еп, Виктор Реслер као оперу. — Прев.

бестиднија дрскост јесу крила на којима банда летн. Бандигазда врши исплату већином у којој крчми, после чега се враћа кући на челу поворке, добро се клатећи и подупрт с лева и десна снажним мушкобањама, а за њим деца и младеж поцикујући и певајући подругливе и непристојне песме. При враћању кући, на дневном реду је оно што Фурије назива „фанерогамнјом“ (јавном обљубом). Да тринаестогодишње и четрнаестогодишње девојчице затрудне од својих мушких вршњака, чест је случај. Отворена села, која дају контингент банди, постају Содома и Гомора,¹⁷⁴ у којима има двапут више ванбрачних порођаја него у осталој краљевини. Већ смо раније забележили каква мора бити моралност девојака које су прошле кроз ову школу, кад постану удате жене. Њихова деца, уколико их не сатре опијум, рођени су регрути банде.

Банда, у свом класичном облику који смо управо описали, зове се јавна, проста или путујућа банда (public, common or tramping gang). Наиме, постоје и приватне банде (private gangs). Оне су састављене као и проста банда, али је у њима мање особа и раде, место под бандигаздом, под каквим старим сеоским слугом којег закупац не зна боље употребити. Овде нестaje циганског расположења, али се сви искази сведока слажу да се плата деце смањује, а поступак погоршава.

Систем банди, који се последњих година стално шири,¹⁷⁵ очигледно не постоји бандигаздама за љубав. Он постоји ради богаћења крупних закупника,¹⁷⁶ одиосно земљопоседника.¹⁷⁷ За закупника нема смишљенијега метода да своје раднике држи дубоко испод нормалног нивоа, а да ипак за сваки ванредни посао увек има спремне ванредне раднике, да са што мање новца истера што више рада¹⁷⁸ и да одраслог мушког радника учини „прекобројним“. После нашег ранијег излагања, читалац разуме

¹⁷⁴ „Систем банди упропастио је половину девојчица из Лудфорда.“ (СЕС, VI, 1867, Appendix, стр. 6, бр. 32.)

¹⁷⁵ „Систем се јако разгранао последњих година. У неким местима уведени тек отскора, у другима, где је старији, ради у бандама и више млађе деце.“ (Исто, стр. 79, бр. 174.)

¹⁷⁶ „Ситни закупници не узимају банде на рад.“ „Банде се не употребљавају на сиромашном земљишту, већ на таквом које по екеру доноси 2 ф. ст. до 2 ф. ст. и 10 шил. ренте.“ (СЕС, VI, 1867, стр. 17 и 14.)

¹⁷⁷ Једном од те господе толико пријају његове ренте, да је анкетној комисији узрујан изјавно како је сва та вика дигнута само због имена овог система. Кад би се уместо „банда“ казало „омладинско-индустријско-пољопривредно-кооперативно удружење за самоодржање“, све би било all right [у реду].

¹⁷⁸ „Рад банди јевтинији је од другог рада, то н јесте разлог његове употребе“, каже један бивши бандигазда. (Исто, стр. 17 и 14.) „Систем банди несумњиво је најјевтинији за закупника, а исто тако несумњиво најразорнији по децу“, каже један закупник. (Исто, стр. 16, бр. 3.)

што се, с једне стране, признаје већа или мања незапосленост сеоског радника, а уједно с друге стране систем банди оглашава као „нужан“ услед оскудице у мушким радницима и њиховог исељавања у градове.¹⁷⁹ Поља без корова и људски коров Линколншира итд. јесу два супротна пола капиталистичке производње.¹⁸⁰

б) Ирска

На завршетку овог одељка морамо се за часак осврнути на *Ирску*. Пре свега *чињенице*, до којих нам је овде и стало.

Становништво Ирске било је 1841 г. нарасло на 8,222.664 лица, 1851 г. спало је на 6,623.985, 1861 г. на 5,850.309, а 1866 г. на 5½ милиона, отприлике на ниво од 1801 г. Опадање је отпочело с гладном годином 1846, тако да је Ирска за мање од 20 година изгубила преко

¹⁷⁹ „Нема сумње да су многе послове, које сада извршују деца у бандама, раније вршили људи и жене. Где се узимају жене и деца, тамо је сада већи број незапослених људи него раније.“ (Исто, стр. 43, пр. 202.) Између осталог, насупрот овоме: „Питање рада (labour question) постаје у многим пољопривредним срезовима, особито у житарским, толико озбиљно услед исељавања и лакоће коју железнице пружају за удаљавање у велике градове, да ја (овај „ја“ је пољопривредни агент једног великог господина) сматрам да су дечије услуге апсолутно неопходне.“ (Исто, стр. 80, пр. 180.) У енглеским пољопривредним срезовима *питање рада* (labour question) не значи наиме оно што значи у осталом цивилнозваном свету, већ *питање земљегосподара и закупника* (the landlords' and farmers' question): како да се, упркос све већем одилажењу сељака, на селу овековечи довољно „релативно сувишног становништва“, а тиме и минимална најамнина за пољопривредног радника?

¹⁸⁰ *Public Health Report* који сам раније наводио, и где се поводом смртности деце мимогред говори о систему банди, остао је незнат штампан, а тога ради и енглеској публици. Напротив је последњи извештај Children's Employment-комисије пружно добродошли материјал за „сеизације“. Док је либерална штампа питала како то да су фини gentlemen-и, ladies и пребендари државне цркве, којима Линколншир обилује, све те крупне личности које шаљу к антиподима нарочите „мисије за поправљање наравн дивљака Јужног Мора“, могли допустити да на њиховим имањима на њихове очи израсте овакав систем, дотле се финија штампа искључиво бавила разматрањима о суровој *покварености земљорадника*, који су кадри продавати своју децу у такво ropство! У проклетим приликама у које су „деликатна“ господа натерала земљорадника, било би објашњиво кад би он своју децу и јео. Оно што је доиста чудно јесте чврстина карактера коју је он већим делом сачувао. Званични извештаји потврђују да се родитељи, чак и у срезовима где постоје банде, гнушају таквог система. „У прикупљеним исказив сведока налази се довољно доказа да би родитељи у многим случајевима били захвални за какав *принудан закон* који би их оспособио да се одупру искушењима и притиску којима су често подвргнути. Под претњом да ће и њих отпустити тера их час парохијски чиновник час послодавац да децу шаљу на зараду уместо у школу... Све упро-

$\frac{5}{16}$ свога становништва.¹⁸¹ Укупан број њених исељеника износио је од маја 1851 до јула 1865 г. 1,591.487 лица, емиграција за последњих 5 година, од 1861 до 1865, више од $\frac{1}{2}$ милиона. Број настањених кућа смањило се од 1851 до 1861 за 52.990. Од 1851 до 1861 порастао је број закупних добара од 15 до 30 екера за 61.000, број закупних добара преко 30 екера за 109.000, док је укупан број свих закупа опао за 120.000; ово опадање је дакле проузроковано искључиво уништавањем закупа испод 15 екера, другим речима њиховом централизацијом.

Разуме се да је опадање становништва било праћено укупно узев и опадањем масе производа. За нашу сврху је довољно да посматрамо период од 5 година, од 1861 до 1865, када се иселило преко $\frac{1}{2}$ милиона душа, а апсолутни број становника опао за више од $\frac{1}{3}$ милиона. (Види табелу А.)

Табела А
С њ а њ е с њ о к е

Година	К о њ и		Р о г а т а м а р н а		
	укупан број	мање	укупан број	мање	више
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 993	3 471 688	138 316	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 695	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

Година	О в ц е			С в и њ е		
	укупан број	мање	више	укупан број	мање	више
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 982	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 801	1 299 893	—	241 413

пашњено време и снага, све патње које пољопривредном раднику и његовој породици ствара прекомерно и некорисно замарање, сваки случај у коме родитељи своде морални пад своје деце на препуњеност котеца или прљаве утицаје система банди, рађа у грудима радне сиротиње осећања која је лако разумети и у која није потребно ближе улазити. Они су свесни тога да телесно и духовно тешко пате због околности за које они ни у ком случају нису одговорни, за које они не би никад дели свој пристанак, кад би то било у њиховој власти, и против којих су немоћни борити се." (Исто, стр. XX, бр. 82, XXIII, бр. 96.)

¹⁸¹ Становништво Ирске: 1801 г. 5,319.867 лица, 1811 г. 6,084.996, 1821 г. 6,869.544, 1831 г. 7,828.347, 1841 г. 8,222.664.

Из горње табеле излази:

Коња апсолутно мање	Рогате мраве апсолутно мање	Оваца апсолутно више	Свиња апсолутно више
72 358	116 626	146 608	28 819 ¹⁸²

Погледајмо сад земљорадњу, која даје животне намирнице за стоку и људе. У следећој табели израчунато је смањивање или увећавање за сваку поједину годину према годни која непосредно претходи. Зрнасти плодови обухватају пшеницу, зоб, јечам, раж, пасуљ и грашак, зелен обухвата кромпир, сточну репу, цвеклу и белу репу, купус, мркву, пастрњак, граорницу итд.

Табела В

Повећање или смањење површине земљишта под житошом или травом
(одн. ишњаци) у екерима

Година	Зрнасти плодови	Зелен		Травници и дотелина		Ковопља		Сва земља која служи за земљо- радњу и сточарство	
	Мање екера	Мање екера	Више екера	Мање екера	Више екера	Мање екера	Више екера	Мање екера	Више екера
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 873	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 218	—
1861—1865	428 041	107 984	—	—	82 834	—	122 850	330 860	—

Године 1865 ушло је у рубрику „травници“ још 127.470 екера, поглавито стога што је површина под рубриком „неискоришћавана пуста земља и тресетишта“ опала за 101.543 екера. Кад упоредимо износ производа од 1865 са 1864, видимо да је зрнастих плодова мање 246.667 кварта, од чега 48.999 пшенице, 166.605 зоби, 29.892 јечма итд; мањак у кромпиру, ма да је 1865 порасла површина засађена њиме, 446.398 тона итд. (Види табелу С, стр. 591.)

Са кретања ирског становништва и земљишне производње прећи ћемо на кретање у кеси ирских лендлордова, већих закупника и индустријских капиталиста. Оно се одразује у смањивању и увећавању доходарине. Ради разумевања следеће табеле D (стр. 592) напомињем да рубрика D (профити изузев закупничке) обухвата и тзв. „професио-

¹⁸² Резултат би се показао још више неповољним, ако бисмо пошли још даље унатраг. Тако је оваца било 1865 г. 3,688.742, а 1856 г. 3,694.294, свиња 1865 г. 1,299.893, а 1858 г. 1,409.883.

Табела С
Усвајање или смањивање површине обрађеног земљишта, производа по есери и целокупног производа
1865 у поређењу са 1864.¹⁸⁸

Производ	Есера обрађеног земљишта				Производ по есери				Целокупни производ				
	1864		1865		1864		1865		1864		1865		
	1864	1865	више	мање	цента	цента	више	мање	квартера	квартера	више	мање	
Пшеница	276 483	266 989	—	9 494	13,3	13,0	—	0,3	875 782	826 783	—	48 999	
Зоб	1 814 886	1 745 228	—	69 658	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332	7 659 727	—	166 605	
Јечам	1 72 700	1 77 102	4 402	—	15,9	14,8	—	1,0	761 909	732 017	—	29 892	
Фурах-јечам	8 894	10 091	1 197	—	16,4	14,8	—	1,6	15 160	13 989	—	1 171	
Раж	—	—	—	—	8,5	10,4	1,9	—	12 680	18 384	5 684	—	
					Тона	Тона	Тона	Тона	Тона	Тона	Тона	Тона	Тона
Кромпир	1 039 724	1 066 260	26 536	—	4,1	3,6	—	0,5	4 312 338	3 865 990	—	446 398	
Сточна репа	337 355	334 212	—	3 148	10,3	9,9	—	0,4	3 467 689	3 301 683	—	165 976	
Блатва	14 073	14 839	316	—	10,5	13,3	2,8	—	147 284	191 937	44 653	—	
Купус	31 821	33 622	1 801	—	9,3	10,4	1,1	—	297 375	350 252	52 877	—	
Ковоља	301 693	251 433	—	50 260	34,2*	25,2*	—	9,0*	64 506	39 561	—	24 945	
Сено	1 609 569	1 678 493	68 924	—	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153	3 068 707	461 554	—	

(*стоне од 14 ф.)

¹⁸⁸ Подаци у тексту узети су из материјала објављеног у *Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts, Dublin, за годину 1860 и даље*, и из *Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc. Dublin 1866.* Зна се да је ова статистика званична и да се сваке године подноси парламенту.

Додајак уз друго издање. Званична статистика за 1872 г. показује смањење површине обрађеног земљишта — у сравњењу с 1871 г. — за 134.915 екера. „Више“ има у култури зељења (сточне репе, цвекле и сличног), а „мање“ у површини обрађеног тла за пшеницу 16.000 екера, за зоб 14.000, за јечам и раж 4.000, за кромпир 66.632, за лен 34.667 екера, и за 30.000 екера мање дивада, посејане детелине, граорике и репе. Тло под културом пшенице овако је опадало за последњих 5 година: 1868 било је засејано 285.000 екера, 1869 г. 280.000, 1870 г. 259.000, 1871 г. 244.000, 1872 г. 228.000, у 1872 г. налазимо да је број коња, у округлим бројевима, опао за 2.600, рогате марве за 80.000, оваца за 68.609, а број свиња опао је за 236.000.

налне“ профите, тј. дохотке адвоката, лекара итд., а рубрике С и Е, које нисмо посебно навели, дохотке чиновника, официра, државних синекуриста, државних поверилаца итд.

Табела D

Догоци који подлеже догодарини у ф. ст.¹⁸⁴

	1860 ф. ст.	1861 ф. ст.	1862 ф. ст.	1863 ф. ст.	1864 ф. ст.	1865 ф. ст.
Рубрика А Земљишна рента	13 893 829	13 003 534	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Рубрика В Закупничка зарада	2 765 387	2 773 644	2 997 899	2 998 923	2 990 874	2 848 072
Рубрика D Индустријски и други профити	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 899 199
Све рубрике од А до Е	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 638 631	23 236 298	23 990 340

И под рубриком D износило је увећање дохотка од 1853 до 1864 годишње просечно само 0,93, док је у истом периоду у Великој Британији износило 4,58. Следећа табела показује расподелу профита (са искључењем закупничких профита) за 1864 и 1865:

Табела E

Рубрика D. Догоци из индустријских и др. профити (изнад 60 ф. ст.) у Ирској.¹⁸⁵

	1864		1865	
	ф. ст.	Расподељено на лица	ф. ст.	Расподељено на лица
Укупни годишњи приход	4 368 610	17 467	4 669 979	18 081
Годишњи доходак изнад 60, а испод 100 ф. ст.	238 626	5 015	222 575	4 703
Од укупног годишњег прихода	1 979 066	11 321	2 028 471	12 184
Остатак укупног год. прихода	2 150 818	1 131	2 418 933	1 194
Од тога	1 083 906	910	1 097 937	1 044
	1 066 912	121	1 320 996	186
	430 535	105	584 458	122
	646 377	26	736 448	28
	262 610	3	264 528	3

¹⁸⁴ Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue. London 1866.

¹⁸⁵ Годишњи укупни доходак под рубриком D отступа овде од претходне табеле услед законом допуштених одбитака.

Енглеска, земља развијене капиталистичке производње и претежно индустријска, угинула би, кад би јој се крв пустила као Ирској. Али је Ирска сада само један пољопривредни срез Енглеске, ограђен широким јарком, и лиферује овој жито, вуну, стоку и индустријске и војне регруте.

Због опадања становништва, много земљишта престало се обрађивати, колнчина земљишног производа знатно се смањила¹⁸⁶ и, упркос проширења сточарског подручја, дошло је у неким сточарским гранама до апсолутног опадања, а у неким до напретка једва вредног помена и прекиданог сталним назацима. Па ипак су, уз опадање народне масе, земљишне ренте и закупнички профити непрестано расли, ма да ови последњи не онако постојано као ренте. Разлог се лако даде разумети. С једне стране, ради стварања великих закупних добара и претварања ораница у пашњаке, већи део целокупног производа претварао се у вишак производа. Вишак производа растао је, иако је опадао целокупни производ од којег је он само један део. С друге стране, новчана вредност тог вишка производа расла је још брже него његова маса, као последица дизања цена месоу, вуни итд. на енглеским тржиштима за последњих 20, а нарочито за последњих 10 година.

Распарчана средства за производњу, која служе самим произвођачима као средство за запослење и као животне намирнице, не оплођавајући се припајањем туђег рада, нису капитал, управо као што производ који потроши сам његов произвођач није роба. Ако је с масом народа опала и маса средстава за производњу употребљених у пољопривреди, порасла је зато маса у њој употребљеног капитала, јер се један део раније распарчаних средстава за производњу претворно у капитал.

Целокупни капитал Ирске пласиран ван пољопривреде, у индустрији и трговини, акумулисао се за последњих 20 година лагано и уз стална велика колебања. Али се зато утолико брже развијала централизација његових индивидуалних саставних делова. Напоследку, ма колико незнатан био његов апсолутни пораст, он је релативно, у односу према срозаном броју становништва, набујао.

Овде се, дакле, пред нашим очима развија у великом размеру један процес да га ортодоксна економја не би могла пожелети лепшег као

¹⁸⁶ Ако производ опада и сразмерно по ексеру, не смео заборавити да је Енглеска већ један век и по индиректно извозила ирско земљиште, не дајући његовим обрађивачима чак ни средства за накнаду саставних делова земљишта.

доказ за своју догму, по којој беда проистиче из апсолутне пренасељености, а равнотежа се поново успоставља опадањем становништва. Ово је важан експеримент, сасвим друкчији него куга из половине 14 века коју су малтузијанци толико уздизали. Узгред да напоменемо: Ако је по себи педантски наивно примењивати на односе производње и одговарајуће односе становништва у 19 веку мерило 14 века, та је наивност поврх тога превидела и то да, ако је за оном кугом и опадањем становништва, које је њу пратило, дошло с ове стране канала, у Билгеској, ослобођење и обogaћење сеоског становништва, да је с оне стране, у Француској, у стопу следовало још веће ropство и још већа беда.^{186a}

1846 г. поморила је глад у Ирској преко милион људи, али само убогих ђавола. Богатству земље она није нанела ни најмању повреду. Двадесетогодишње исељавање које је затим настало, и које стално још расте, није с бројем људи уједно смањило и њихова средства за производњу, као што је учинио на пр. Тридесетогодишњи рат. Ирски геније пронашао је сасвим нов метод да се један сиромашан народ отперја на хиљаде миља далеко од позорнице своје беде. Исељеници који су се настанили у Сједињеним Државама шаљу сваке године кући новчана средства, путни трошак за преостале. Свака гомила која се ове године нсељн повлачи идуће године другу гомилу за собом. Уместо да исељавање Ирску штогод стаје, оно је на овај начин један од њених најуноснијих извозних послова. Напослетку, исељавање је један систематски процес који у народној маси не прави тек пролазну празнину, већ из ње сваке године исисава више људи него што млађи нараштај накнађује, тако да се апсолутни ниво насељености из године у годину снижава.^{186b}

Какве последице су биле по преостале раднике Ирске, ослобођене сувишног становништва? Да је *релативно* сувишно становништво данас велико као пре 1846, да је најамнина исто толико ниска и да радници још више дирнче, да беда на селу опет тера у нову кризу. Узроци су једноставни. Преврат у пољопривреди ишао је у корак са исељавањем. Производња *релативно сувишног становништва* ишла је и брже него *апсолутно опадање становништва*. Само један поглед на табелу С пока-

^{186a} Пошто се Ирска сматра као обећана земља „начела насељености“, написао је Th. Sadler, пре но што је објавио своје дело о становништву, чувену књигу: *Ireland, its Evils and their Remedies*, 2 изд., London 1829, где упоређујући статистику појединих провинција, а у свакој провинцији појединих грофовија, доказује да тамо беда не влада, како то Малтус хоће, сразмерно броју становништва, него у обрнутој сразмери према њему.

^{186b} За време од 1851 до 1874 износио укупан број исељеника 2,325.922.

зује како претварање ораница у пашњаке мора у Ирској деловати брже но у Енглеској. У овој се са сточарством увећава гајење поврћа, тамо опада. Док велике површине раније обрађиваних ораница леже на угару или се претварају у травнике, велики део раније неискоришћаваног пу-стог земљишта и тресетишта служи за проширење сточарства. Ситни и средњи закупници — рачунам у њих све који не обрађују преко 100 екера — још увек сачињавају $\frac{8}{10}$ од целокупног броја.^{186b}

Њих све више, и у сасвим друкчијем степену него пре, прите-шњава конкуренција капиталистички вођеног земљорада и зато они дају стално нове регруте класи најамних радника.

Једина крупна индустрија Ирске, платнарска, потребује сразмерно мало одраслих мушкараца и даје посла сразмерно незнатном делу ста-новништва, упркос своме проширењу после поскупљења памука у 1861 до 1866. Као и свака крупна индустрија, тако и она непрестаним коле-бањима у својој властитој сфери стално производи релативно сувишно становништво, чак и онда кад маса људска, коју она усисава, расте у апсолутном смислу. Беда сеоског становништва основица је циновских фабрика кошуља итд., чија је радничка војска већином разасута по се-лима. Овде се поново сусрећемо с напред изложеним системом кућног рада, који због ниских најамнина и претерана рада претставља мето-дично средство за стварање „прекобројних“. Најзад, ма да опадање ста-новништва нема онако разорне последице као у каквој земљи с разви-јеном капиталистичком производњом, оно ипак не остаје без сталног реаговања на унутрашње тржиште. Празнина коју овде ствара исеља-вање не сужава само локалну тражњу за радом, него и приходе тргов-чиња, занатлија, малих обртника уопште. Отуд назадовање дохотка између 60 и 100 ф. ст. у табелн Е.

Положај пољопривредних радника у Ирској јасно је приказан у извештајма ирских инспектора сиротињске управе (од 1870).^{186г} Чинов-ници једне владавине која се одржава само помоћу бајојета, и час отво-реним час прикривеним опсадним стањем, морали су говорити обазривим изразима за које њихове колеге у Енглеској иначе не маре; упркос томе они не допуштају својој влади да се уљуљкује илузијама.

^{186b} Поимедба уз друго издање. — Према једној табели у Murphy: *Ireland, Industrial, Political and Social, 1870* [сто. 103] 94,6% земљишта сачињавају закуп-штине до 100 екера, а 5,4% закупштине преко 100 екера.

^{186г} *Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin, 1870.* — Упор.: *Agricultural Labourers (Ireland) Return etc. dated 8th March 1862, London 1862.*

По њима се још увек ниска стопа најамнине на селу за последњих 20 година ипак попела за 50 до 60%, и износи сада просечно 6 до 9 шилинга недељно. Али се иза овог привидног дизања прикрива стварно снижење најамнине, јер повишење не покрива чак ни повишицу цене нужних животних намирница до које је у међувремену дошло, то потврђује следећи извод из званичних рачуна једног ирског веркхауса:

Просечни недељни трошкови издржавања на 1 главу

Г о д и н а	Храна	Одело	Укупно
Од 29 септембра 1848 до 29 септембра 1849	1 ш. 3 $\frac{1}{4}$ п.	0 ш. 3 п.	1 ш. 6 $\frac{1}{4}$ п.
Од 29 септембра 1868 до 29 септембра 1869	2 ш. 7 $\frac{1}{4}$ п.	0 ш. 6 п.	3 ш. 1 $\frac{1}{4}$ п.

Дакле је цена потребних животних намирница скоро двапут, а цена одела управо двапут већа него пре 20 година.

Чак и да апстрахујемо од ове несразмере, пуко упоређивање у новцу изражене стопе најамнине ни издалека не би дало исправан резултат. Пре глади је велика маса пољопривредних најамнина плаћана у природи, а само сићушан део у новцу; данас је плаћање у новцу правило. Већ из тога излази да се новчана стопа најамнине морала попети, ма како се кретала стварна најамнина. „Пре глади, пољопривредни надничар имао је комадић земље где је садио кромпир и гајио свиње и живину. Данас он не само да мора куповати све своје животне намирнице, него је остао и без прихода од продаје свиња, живине и јаја.“¹⁸⁷

Пољопривредни радници раније се уствари нису разликовали од ситних закупника и већином су били пазакупници на средњим и крупним закупштинама где су налазили запослења. Тек после катастрофе од 1846 г. почеше они сачињавати део класе чистих најамних радника, посебан staleж који је за свог послодавца везан још само новчаним односима.

Знамо какве су биле њихове станбене прилике пре 1846. Одонда су се још погоршале. Један део сеоских надничара, који међутим из дана у дан бива мањи, станује још на земљиштима закупника, у препуњеним

¹⁸⁷ Reports from the Poor Law Inspectors etc., стр. 29, 1.

колибама, чије гадости далеко надмашују и оио најгоре што нам у том погледу пружају енглески пољопривредни срезови. И то је општа појава, изузев неке крајеве Улстера; на југу у грофовијама Корк, Лимерик, Килкени итд.; на истоку у Wicklow, Wexford итд.; у средишту Ирске у King's и Queen's County, Дублину итд.; на северу у грофовијама Down, Antrim, Тургоне итд.; најзад на западу у Sligo, Roscommon, Мајо, Galway итд. „Колибе пољопривредних радника,“ узвикује један од инспектора, „срамота су за религију и цивилизацију ове земље.“^{187а} Да би надничарима њихове јазбине за становање постале привлачније, систематски им се одузима комадић земље који им припада од памтивека. „Свест о оваквој пажњи коју им указују земљопоседници и њихови управници изазвала је у пољопривредним надничарима одговарајуће осећање супротности и мржње против оних који с њима поступају као с каквом бесправном расом.“^{187б}

Први чии преврата у земљораду био је да у огромном размеру, и као по некој пароли датој одозго, збрише колибе које су лежале на радним пољима. Тако су многи радници били присиљени да потраже заштите у селма и градовима. Тамо их бацаху као какав смет на мансарде, у рупе, подруме и буцаке најгорих четврти. Хиљаде ирских породица које се, чак и по тврђењу Енглеза огрезлих у националне предрасуде, одликоваху ретком приврженошћу за своје домаће огњиште, безбрижном веселошћу и чистотом породичног морала, нађоше се овако изиенада пресађени у расаднике порока. Мушкарци сада морају да траже посла код оближњих закупника који их најмљују само за један дан, што значи најнесигурнији облик најамног рада; уз то „они сада морају да преваљују дуги пут ка закупштину и назад, често мокри као мишеви, изложени и другим недаћама које много пута повлаче за собом сдабљење, болест, а с овом и беду“.^{187в}

„Градови су из године у годину морали примати све раднике који су у пољопривредним срезовима важили као сувишни“,^{187г} и оида се још чуде „што у градовима и селима има радника и одвише, док их је на пољима мало“!^{187д} Истина је у томе да се ова оскудица осећа само „у време хитних пољских радова у пролеће и у јесен; у остала доба године многе руке су без посла“,^{187е} да „после жетве, од октобра до пролећа, за

^{187а} *Reports from the Poor Law Inspectors etc.*, стр. 12.

^{187б} Исто, стр. 25.

^{187в} Исто, стр. 25.

^{187г} Исто, стр. 27.

^{187д} Исто, стр. 25.

^{187е} Исто, стр. 1

њих готово нема рада^{187a} и да они чак и у доба запослености „често губе читаве дане и изложени су свакојаким прекидима рада“^{187ж}

Ове последице преврата у пољопривреди, тј. претварања ораница у пашњаке, примене машинерије, најстроже штедње рада итд. — још више погоршавају узорни земљопоседници, људи који своје ренте неће да троше у нноземству, већ су толико милостивни да станују на својим добрима у Ирској. Да закон о понуди и тражњи не би ни на који начин био повређен, ова господа подмирују „готово сву своју потребу за радном снагом код ситних закупника, те су они тако присиљени да регле за своје земљопоседнике за много мању најамнину него што је најамнина обичног надничара и без икаква обзира на све неугодности и губитке који закупнику настају из тога што у критично доба сетве или жетве мора занемаривати своја властита поља“^{187в}

Несигурност и нередовност запослења, често понављање и дуго трајање застоја у раду, сви ови знаци релативне пренасељености изнети су дакле у извештајима инспектора сиротињске управе и свака од тих ствари јесте по једна жалба ирског пољопривредног пролетаријата. Читалац се сећа да смо и код енглеског пољопривредног пролетаријата наишли на сличне појаве. Али је разлика у томе што се у Енглеској, тој индустријској земљи, индустријска резерва регрутује на село, док се у Ирској, земљи пољопривредној, земљорадничка резерва регрутује у градовима, прибежиштима најурених пољопривредних радника. У Енглеској се прекобројни пољопривредни радници претварају у фабричке раднике; у Ирској они остају пољопривредним радницима, иако су се сабили у градове, јер, вршећи у овима истовремено притисак на градске наднице, морају због тражње рада стално опет натраг на село.

Званични известитељи овако резимирају материјални положај пољопривредног надничара: „Ма да он живи до крајности штедљиво, ипак му најамнина једва стиже да набави храну себи и својој породици и да плати кирију за стан; да би себе, жену и децу одевао, потребни су му други приходи... Атмосфера станова у којима ова класа живи, као и друга оскудевања, чине је особито пријемљивом за тифус и сушницу.“^{187и} Онда није чудо што, по једногласном сведочанству известитеља, ову класу прожима мрачно незадовољство; што она прижељкује враћање прошлости, гнуша се садашњице, не верује у будућност, „подаје се заводљивом утицају агитатора“, и пати од једне фиксне идеје: да се

^{187a} Reports from the Poor Law Inspectors etc., стр. 32.

^{187ж} Исто, стр. 25.

^{187в} Исто, стр. 30.

^{187и} Исто, стр. 21, 13.

исели у Америку. То је дакле она обећана земља где тече мед и млеко, а у коју је депопулација, тај велики Малтусов лек за све, претворила зелени Ери!

Какав угодаи живот воде чак и квалификовани индустријски радници Ирске, показаће довољно овај пример:

„Приликом моје скорашње инспекције северне Ирске“, каже енглески фабрички инспектор Роберт Бекер, „падоше ми у очи напори једног квалификованог ирског радника да из својих тако оскудних средстава прибави васпитање својој деци. Наводим дословно изјаву какву сам чуо из његових уста. Да је он ваљан фабрички радник, доказ је то што му дају да израђује артикле за маичестарско тржиште. *Донсон*: Ја сам beetler [радик који лупа рубље при прању] и радим од 6 часова изјутра до 11 часова увече, од понедеоика до петка, суботом завршавамо у 6 часова увече и имамо 3 часа за вечеру и одмор. Имам петоро деце. За овај рад добијам недељно 10 шил. и 6 пенса; моја жена такође ради и заслужује 5 шил. недељно. Најстарија кћи, којој је 12 година, води кућанство. Она нам је куварица и једина испомоћ. Она спрема млађу децу за школу. Жена устаје кад и ја и одлази са мном на рад. Једна девојка која иде покрај наше куће буди ме у 5 $\frac{1}{2}$ часова изјутра. Пре поласка на рад не једемо ништа. Дванаестогодишња кћи брине се за мале преко дана. Доручкујемо у 8 и за то идемо кући. Једанпут недељно пијемо чај; ииначе имамо неку кашу (stirabout), каткад од зобиа, каткад од кукурузна брашна, већ према томе шта смо кадри набавити. Зими мећемо и мало шећера и воде у наше кукурузно брашно. Лети ископамо нешто мало кромпира који сами гајимо на комадићу земље, а кад га потрошимо, враћамо се опет кашу. Тако то иде из дана у дан, у радне дане и недељом, кроз читаву годину. Увече сам увек јако уморан од дневног рада. Залогој меса видимо изузетио, и то веома ретко. Троје наше деце иду у школу, а за то на свако плаћамо по 1 пенни недељно. Кирија нам је 9 пенса недељно, а за тресет и ложење издајемо најмање 1 шил. и 6 пенса за 14 дана.“¹⁸⁸ Такве су ирске најамине, такав је живот у Ирској!

Доста, ирска беда поново је дневна тема у Енглеској. Крајем 1866 и почетком 1867 латио се један ирски великопоседник, лорд Даферин, да у „Тајмсу“ реши проблем. „Каква човечност од тако великог господина!“

Из табеле Е видели смо да су године 1864 од 4,368.610 ф. ст. укупног профита тројица профиташа стрпали у џеп само 262.610 ф. ст., да су

¹⁸⁸ RIF, за 31 октобар 1866, стр. 96.

1865 г. иста ова три виртуоза „одрицања“ од 4,669.979 ф. ст. укупног профита однели напротив 274.448 ф. ст., 1864 г. 26 профиташа 646.377 ф. ст., 1865 г. 28 профиташа 736.448 ф. ст., 1864 г. 121 профиташ 1,066.912 ф. ст., 1865 г. 186 профиташа 1,320.996 ф. ст., 1864 г. 1.131 профиташ 2,150.818 ф. ст., готово половину укупног годишњег профита, 1865 г. 1.194 профиташа 2,418.933 ф. ст., више од половине укупног годишњег профита. Али је лавовски део који од годишње суме земљишних рента прогута сићушни број земљишних великаша у Енглеској, Шкотској и Ирској тако опроман, да енглеска државничка мудроет иалази за умесно да за поделу земљишне ренте не пружи исти статистички материјал као за поделу профита. Један од тих великопоседника јесте и лорд Даферин. Да закупнина и профити икад могу бити „прекобројни“, или да њихово обиље може стајати ма у каквој вези с обиљем народне беде, наравно да је и „непристојна“ и „нездрава“ (unsound) замисао. Он се држи чињеница. А чињеница јесте да што више опада број ирског народа, то више расту ирске закупнине, да опадање становништва „чини добро“ земљовласницима, дакле и самом земљишту, па дакле и народу који је само припадак уз земљу. Тако он дакле изјављује да је Ирска још увек пренасељена и да исељавање тече још увек одвише споро. Да би Ирска била потпуно срећна, треба да из ње оде бар још $\frac{1}{3}$ милиона радника. Нека читалац не мисли да је овај лорд, који је поврх тога и поетичан, неки лекар из школе Санградове, који је за болеснике, чим се ти нису осећали боље, прописивао пуштање крви, на опет пуштање крви, све док пацијент не би с крвљу изгубио и болест. Лорд Даферин тражи ново пуштање само од $\frac{1}{3}$ милиона уместо од око 2 милиона, без чијег отицања је доиста немогуће увести у Ирској хиљадугодишње царство. Доказ је лако дати.

Број и величина закупштине у Ирској 1864

1		2		3		4	
Закупштине до 1 екера		Закупштине изнад 1 до 5 екера		Закупштине преко 5 до 15 екера		Закупштине преко 15 до 30 екера	
број	екера	број	екера	број	екера	број	екера
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343
5		6		7		8	
Закупштине изнад 30 до 50 екера		Закупштине изнад 50 до 100 екера		Закупштине преко 100 екера		Укупна површина екера	
број	екера	број	екера	број	екера		
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924 ¹⁸⁶⁴	

¹⁸⁶⁴ Укупна површина обухвата и „тресетишта и пуста земљишта“.

Централизација је од 1851 до 1861 уништила поглавито закупштине првих трију категорија, испод 1 па до 15 екера. Оне морају пре свега ишчезнути. То је дало 307.058 „прекобројних“ закупника, а ако породицу рачунамо по најнижем просечном броју од 4 главе, 1,228.232 лица. Под претераном претпоставком да ће $\frac{1}{4}$ од тога броја поново наћи запоглење после извршеног преврата у пољопривреди, остаје за исељавање 921.174 лица. Категорије 4, 5 и 6, преко 15 а испод 100 екера, јесу, као што је у Енглеској већ одавно познато, одвише мале за капиталистичку културу жита, а за гајење оваца безначајно ситније. Под истим претпоставкама као и раније нема дакле за исељавање још 788.761 особа, укупно 1,709.935. А како апетит долази једући, очи великопоседника убрзо ће открити да је Ирска са 3 $\frac{1}{2}$ милиона још увек у беди, а да је у беди зато што је пренасељена, дакле да њена депопулација мора ићи још много даље да би та земља испунила свој прави позив: да Енглезима буде испаша за овце и марву.¹⁸⁹⁶

Као свако добро на овоме свету, има и овај уносни метод своје зло. Са акумулацијом земљишне ренте у Ирској иде у корак и акумулација Ираца у Америци. Ирац којег су прогнале овце и волови ускрсава с оне стране океана као фенијер [члан политичког удружења основаног у

¹⁸⁹⁶ О томе како су поједини лендлордови па и енглеско законодавство искористили невољу глади и привлике које су њоме настале, у циљу да насилно спроведу револуцију у пољопривреди и да становништво Ирске смање на број који одговара интересима лендлордова, изнећу подробније доказе у Трећој књизи овог списка, у одељку о земљишној својини. На истом месту вратити се и на односе између ситних закупника и пољопривредних радника. Овде само један цитат. У свом посмртном спису: *Journals, Conversations and Essays relating to Ireland*. Два тома, London 1868, св. II, стр. 282, каже *Nassau W. Senior*: „Тачно је приметно др. Г. да немамо наш закон о сиротињи и да је он велико оруђе за омогућење победе лендлордова; друго оруђе јесте исељавање. Ниједан пријатељ Ирске не може желети да се овај рат (између лендлордова и ситних келтских закупника) продужи, — још мање да се он заврши победом закупника... Што он (тај рат) брже прође, што брже Ирска постане пашњак („grazing country“) са сразмерно незнатним бројем становника, како то пашњаци изискују, то боље за све класе.“ — Енглески закони о житу од 1815 г. осигурали су Ирској монопол слободног увоза жита у Велику Британију. Они су дакле вештачки помагали културу жита. Кад су 1846 укинута закони о житу, укинут је изненада и тај монопол. Без обзира на све друге околности, био је сам овај догађај довољан да даде снажног полета претварању ирских ораница у пашњаке, централизацији закупштине и најуривању ситних сељака. Пошто су од 1815 до 1846 хвалили плодност ирског земљишта и гласно изјављивали да га је сама природа одредила за културу пшенице, енглески агрономи, економисти и политичари изненада открише да оно није ни за шта до за производњу сточне хране! Г. Леонс де Лаверњ пожурно се да то понови с оне стране канала. Треба бити човек „озбиљан“ као г. де Лаверњ, па поверовати таквим детњаријама.

Њујорку 1857 с циљем ослобођења Ирске]. И насупрот старој краљици мора днже се све опасније млада цинковска република.

Acerba fata Romanos agunt

Scelusque fraternae necis.*

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ЧЕТВРТА

ТАКОЗВАНА ПРВОБИТНА АКУМУЛАЦИЈА

1. Тајна првобитне акумулације

Видели смо како се новац претвара у капитал, како се помоћу капитала прави вишак вредности, а из вишка вредности више капитала. Међутим, акумулација капитала има за претпоставку вишак вредности, вишак вредности капиталистичку производњу, а ова пак постојање већих маса капитала и радне снаге у рукама произвођача роба. Читаво ово кретање изгледа дакле као да се врти у погрешном кругу, из којег можемо изићи само ако претпоставимо једну „првобитну“ акумулацију („previous accumulation“ у А. Смита) која претходи капиталистичкој, акумулацију која није резултат капиталистичког начина производње, већ његова полазна тачка.

Ова првобитна акумулација игра у политичкој економији отприлике исту улогу коју први грех игра у теологији. Адам загризе у јабуку и тиме се грех свали на људски род. Порекло греха објашњава се једним подвигом који се као догодио неколико дана после постанка света. Исто је тако у давно минуло доба била на једној страни елита вредних, разборитих и пре свега штедљивих људи, а на другој лењи неваљалци који су проћердали све што су имали, па и више од тога. Свакако, легенда о теолошком првом греху прича нам како је човек био проклет да у зноју лица свога једе насушни хлеб; но прича о економском првом греху открива нам како то да има људи за које ова божја заповест не важи. Свеједно. Тек тако се догодило да су први нагомилали богатство, а они други нису више ништа имали да продају осим рођене коже. И од тог првог греха постоји сиромаштво велике масе, која још и данас, упркос свему раду, нема шта да прода до себе саму, и богатство једне шаке људи, које непрекидно расте, на коју су они одавно престали да раде. Овакве блутаве детињарије стално се наново пражвакавају. Г. Тјер је на пр. имао смелости да чак и са свечаном државничком озбиљношћу сервира такве приче некад тако духовитим Фран-

* [Горки удес и братоубиство

Гони Римљане по свету.

Хорације, *Епиде*, 7.]

цузума, написавши о том књигу с којом је мислно да је у прах сатро безбожие нападаје социјализма против *propriété* [својине]. А чим се ради о својини, одмах се намеће света дужност да се становниште децијег буквара утврди као једино исправно за старо и младо и за све ступњеве развитка.^{188в} Познато је да у стварној историји освајање, подјармљивање, пљачка и убијање, једном речи наснље игра главну улогу. У кроткој политичкој економији одувек је владала идила. Право и „рад“ били су одувек једна средства за стицање богатства, разуме се увек са изузетком „ове године“. Стварно, пак, методи првобитне акумулације све су друго само не идилични.

Новац и роба нису унапред капитал, као што то инсу ии средства за производњу ии животне намирнице. Они се морају претварати у капитал. Али се само ово претварање може извршити једино под одређеним околностима, које се све заједно стичу у овом: Две веома различите врсте власника роба морају сè сучелити и ступити у додир једни с другима; с једне стране власници новца, средства за производњу и животних намирница, који хоће да вредност којом господаре оплоде куповином туђе радне снаге; с друге стране слободни радници, продавци властите радне снаге, дакле продавци рада. Радници слободни у двоструком погледу: да они сами не спадају непосредно у средства за производњу, као робови, кметови итд., иити да средства за производњу њима припадају, као што је случај код самосталног сељака итд.; него да су они, иапротив, свега тога ослобођени, лишени. Овом поларизацијом робног тржишта дати су основни услови капиталистичке производње. Капиталистички однос има за претпоставку да су радници одвојени од својине на условима за остварење рада. А чим капиталистичка производња стане једном на ноге, она не само што одржава ову подвојеност, већ је и репродукује у све већем размеру. Процес који ствара капиталистички однос не може, дакле, бити друго до процес одвајања радника од својине на условима свога рада, процес који с једне стране претвара друштвене животне намирнице и средства за производњу у капитал, а с друге стране непосредне произвођаче у најамне раднике. Такозвана првобитна акумулација иије, дакле, ништа друго до историјски процес растављања произвођача од средстава за производњу.

^{188в} Гете, расрђен овим глупарњама, исмејао их је у следећој „катехизацији“:

Учитель: Промисли, дете, откуд ови дари?

Сам ти ниси мог'о доћи до тих ствари!

Дете: Па све ми је од татице.

Учитель: А откуд оне њему?

Дете: Од дедице.

Учитель: Ваљда не! Од кога их је деда добно?

Дете: Он је неког оробно.

Он се испољава као „првобитан“ зато што сачињава предисторију капитала и начина производње који му одговара.

Економска структура капиталистичког друштва произишла је из економске структуре феудалног друштва. Распадање овога ослободило је елементе онога.

Непосредни произвођач, радник, могао је располагати својом личношћу тек онда кад је престао бити везан за земљу и кад више није неком другом био кмет или подложник. Затим, да би могао постати слободан продавац своје радне снаге који своју робу носи свугде где има прође за њу, морао се ослободити власти еснафа, његових правила о шегртима и калфама и ограничења његових прописа о раду. Тако се историјско кретање, које претвара произвођаче у најамне раднике, испољава, с једне стране, као њихово ослобођење од чинидаба и еснафске стеге; за наше буржоаске историчаре само та страна и постоји. Али, с друге стране, ови новоослобођени постају продавци себе самих тек пошто им се отму сва њихова средства за производњу и сва јемства за опстанак која су им пружале старе феудалне установе. Историја ове њихове експропријације записана је у аналима човечанства неизбрисивим потезима крви и огња.

Са своје стране, индустријске капиталисте, те нове велможе, морали су потиснути не само еснафске занатлије, него и феудалне господаре, који су у својим рукама држали изворе богатства. С те стране њихово уздизање претставља се као плод победоносне борбе против феудалне власти и њених мрских повластица, као и против еснафа и окова које су ови ударили слободном развиту производње и слободном експлоатисању човека од човека. Али су витезови индустрије само на тај начин успели да сузбију витезове мача што су искористили догађаје за које они баш ништа нису допринели. Они су се подигли исто онако ниским средствима каква су била средства помоћу којих је некад римски ослобођеник постао господарем свога патрона [заштитника].

Полазна тачка развита који је створио и најамног радника и капиталисту било је *ропство радника*. Напредак који је у том развиту постигнут састојао се у *промени облика овог ропства, у претварању феудалне експлоатације у капиталистичку*. Да бисмо разумели како је он текао, није потребно да захватимо далеко у прошлост. Ма да прве почетке капиталистичке производње затичемо спорадично још у 14 и 15 столећу у неким градовима око Средоземног Мора, *капиталистичка епоха* отпочиње тек у 16 веку. Тамо где се она појављује већ је одавно било извршено укидање кметства, а суверени градови, слава Средњег века, већ су дуже времена били у опадању.

У историји првобитне акумулације епохални су сви они преврати који су служили као полука капиталистичкој класи у њеном образовању; али пре свега су то били они моменти када су велике масе људи биле избебуха и насилно откидане од својих средстава за живот и биле бацане на тржиште рада као голи пролетери. Основицу читавог овог процеса чини експропријација пољопривредног произвођача, сељака, од земље. Њена историја је у свакој земљи друкчија и разне њене фазе теку друкчијим редом и у различним историјским епохама. Класичан облик има она само у Енглеској, и стога ову земљу узимамо као пример.¹⁸⁹

2. Експропријација сељачког народа од земље

Кметство је у Енглеској било стварно нишчезло крајем 14 века. Тада, а још више у 15 веку, огромну већину становништва¹⁹⁰ сачињавају слободни сељаци са самосталном привредом, ма каква да је била феудална фирма под којом се прикривала њихова својина. На већим властелинским добрима истиснуо је слободни закупник bailiff-a (управитеља), који је раније и сâм био у кметском односу. Пољопривредни најамни радници састојаху се делом из сељака који су своју доколицу искоришћавали радећи код великопоседника, а делом из самосталне, релативно и апсолутно малобројне класе правих најамних радника. Чак су и ови уствари били у исто време сељаци са самосталном привредом, јер

¹⁸⁹ У Италији, где се најраније развила капиталистичка производња, најраније су разрешени и кметовски односи. Кмет је овде ослобођен пре но што је могао осигурати ма какво право застаревања на земљиште. Његово ослобођење га је дакле одмах претворило у гола ничим заштићена пролетера, који је уз то нашао и готове нове господаре у градовима преосталим у већини још од римског доба. Кад је револуција светског тржишта, почев од краја 15 века, уништила премоћ трговине северне Италије, настало је кретање у супротном правцу. Градски радници у масама су терани на село, где су ситној култури, вршеној на баштовански начин, дали силан полет.

¹⁹⁰ „Ситни земљовласници који су својим рукама обрађивали своја поља и који су живели у скромном благостању... сачињавају тада далеко значајнији део нације него данас... Од обрађивања својих властитих малих freehold-селишта (freehold је потпуно слободна својина) живело је не мање од 160.000 земљовласника, који су са својим породицама морали износити више од $\frac{1}{7}$ укупног становништва. Просечни доходак тих ситних земљопоседника... цени се на 60 до 70 ф. ст. Израчунато је да је број оних који обрађиваху властиту земљу био већи од броја закупника туђег земљишта.“ Macaulay: *History of England etc.* 10 изд., London 1854, св. I, стр. 333, 334. — Још у последњој трећини 17 века бавило се $\frac{1}{5}$ енглеске народне масе земљорадњом. (Исто, стр. 413.) — Наводим Меколеја због тога што он, као систематски фактор историје, што је могуће више „обрезује“ овакве чињенице.

им је осим најамнине давано и 4 или више екера оранице заједно с котеџом. Уз то су они с правим сељацима уживали општинско земљиште, на коме су пасли своју стоку и одакле су уједно добијали средства за ложење, дрво, тресет итд.¹⁹¹ По феудалну производњу у свима европским земљама карактеристична је подела земље на што је могуће више зависних сељака. Моћ феудалног господара, као и сваког суверена, није почивала на износу његових рента, већ на броју поданика, а овај је зависан од броја сељака који су самостално привређивали.¹⁹² Стога, ма да је после норманског освајања енглеско земљиште било подељено на огромне бароније, од којих је често једна једина обухватала 900 старих англосаксонских лордовстава, оно је ипак било посуто ситним сељачким газдинствима која су тек ту и тамо прекидана већим властелинским добрима. Такви односи уз истовремено цветање градова, којим се 15 век одликовао, омогућише оно народно богатство које је канцелар Фортескју онако речито описао у свом делу „Laudibus Legum Angliae“, али су они искључивали богатство у капиталу.

Предигра преврата који је створио основицу капиталистичког начина производње одиграла се у последњој трећини 15 и првих деценија 16 века. Растурањем феудалних пратњи бачена је на тржиште рада маса голих пролетера, који су по тачним речима сер Џемса Стјуарта „свугде бескорисно испуњавали куће и имања“. Ма да је краљевска власт, будући и сама производ буржоаског развитка, у свом стремљењу за апсолутном влашћу насилно убрзала распад тих пратњи, ипак она није била једини узрок томе. Напротив, иалазећи се у најпркоснијој супротности према краљу и парламенту, створио је крупни феудални господар неспоредиво већи пролетаријат насилним најуривањем сељака са земље, на коју су имали исто феудално право које и он, као и узурпирањем њихове општинске земље.

Непосредни потстрек за ово дало је у Енглеској у особитој мери цветање фламанске вунарске мануфактуре и одговарајуће скакање цена вуне. Велики феудални ратови прогутали су старо феудално племство,

¹⁹¹ Не сме се никад заборавити да је чак и кмет био не само власник земљаних парцела које су припадале уз његову кућу — ма да је био власник са обавезом данка — него да је био и сувласник општинске земље. „Сељак је тамо (у Шлеској) кмет.“ Иа ипак ти serfs [кметови] поседују општинска добра. „Сељаке у Шлеској још нико није успео навести на деобу општинских добара, док у Нојмарку једва да постоји какво село где та деоба није с највећим успехом извршена.“ (Mirabeau: *De la Monarchie Prussienne*. Londres 1788, св. II, стр. 125, 126.)

¹⁹² Јапан, са својом чисто феудалном организацијом земљишне својине и развијеном ситном сељачком привредом, пружа нам много вернију слику европског Средњег века него сва наша историјска дела, која су већином диктовале буржоаске предрасуде. Дабоме да је и одвише лако бити „днбералан“ на рачун Средњег века.

а ново је било чедо свога времена, за које је новац био све и свја. Зато његовом лозинком постаде претварање ораница у пашњаке. У својој књизи *Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles*, описује *Harrison* како експропријација ситних сељака упропашћује земљу. „What care our great incroachers!“ („Шта маре за то наши велики узурпатори!“) Становн сељака и котеци радника били су насилно порушени или су пуштени да пропадну. „Упореди ли ко старије инвентаре ма ког витешког добра“, вели Харисон, „наћи ће да су ишчезле небројене куће и ситна сељачка газдинства, да земља храни много мање људи, да је много градова пропало, ма да су неки нови процветали... Могао бих вам штошта испричати о градовима и селима који су разорени ради испаше оваца и где су остале још једно властелнске куће.“ Жалбе оних старијих летописа увек су претеране, али оне тачно одражавају утисак револуције у односима производње на саме савременике. Упоредујући списе канцелара *Фортескјуа* и *Томе Моруса* видимо пред очима провалију између 15 и 16 века. Из свог златног века сурвала се, као што *Торнтон* тачно каже, енглеска радничка класа у свој гвоздени век без икакве поступности.

Законодавство се уплашило од тог преврата. Оно још није било дошло на ону висну цивилизацију на којој „*Wealth of the Nation*“ (национално богатство), тј. стварање капитала и безобзирна експлоатација и осиромашивање народне масе, важи као врхунац свеколике државничке мудрости. У својој историји Хенрика VII каже *Бекон*: „У оно време (1489) намножише се жалбе на претварање ораница у пашњаке (за испашу оваца нтд.) где је и мален број пастира довољан, а закупштине на више година, доживотне и на годишњи отказ (од чега је живео велики део *јомена*), биле су претворене у племићка добра. То изазва пропадање народа, а стога и пропадање градова, цркава, десетка... Мудрост коју су краљ и парламент показали у сузбијању тога зла била је у оно доба достојна дивљења... Они предузеше мере против те узурпације општинских имања која је смањивала становништво (*deropulating inclosures*) и против ширења пашњака, које јој је у стопу следило с истим последицама (*deropulating pasture*).“ Један закон Хенрика VII, 1489, чл. 19, забрањивао је рушење свих сељачких кућа уз које је припадало бар 20 екера земље. Једним законом 25 Хенрика VIII, горњи закон је обновљен. Ту између осталог стоји „да се многе закупштине и крда стоке, особито оваца, гомилају у мало руку, што је веома подигло земљишне ренте, да је земљорадња (*tillage*) јако уназађена, да су цркве и куће порушене и да су страховито велике масе народа изгубиле могућност да одржавају себе и своје породице“. Стога закон наређује да се пропале сељачке куће поново подигну и одређује однос из-

међу ораница и пашњака, итд. Закон од 1533 г. тужи се да многи власници имају по 24.000 оваца и ограничава број оваца на 2.000.¹⁹³

И народне жалбе и законодавство против експропријације ситних закупника и сељака, које је трајало 150 година почев од Хенрика VII, остадоше без успеха. Бекон нам је, и не знајући, одао тајну тога неуспеха. „Закон Хенрика VII“, каже он у *Essays, civil and moral*, глава 20, „био је дубок и достојан дивљења, јер је он створио сељачка газдинства и земљорадничке куће одређене нормалне мере, тј. обезбеђивао је сељацима толико земље, да су били кадри рађати поданике довољно богате и независне, и стављао је плуг у руке власника, а не најамника“ („to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings“).¹⁹⁴

Оно што је капиталистички систем изискивао био је, напротив, ропски положај народне масе, претварање саме ње у најамнике, а њених средстава за рад у капитал. За време овог прелазног периода законодавство је настојало да очува и она 4 екера земље уз котец пољопривредног најамног радника и бранило му је да у свом котеду држи станааре. Још 1627 г., под Јаковом I, осуђен је Роџер Крокер са Фронтмила што је на властелинском имању Фронтмилу саградио један котец без 4 екера земље који би уз њу морали припадати; још 1638 г., под Карлом I, била је именована једна краљевска комисија која је силом имала да спроведе старе законе, особито оне који се тичу 4 екера окућја; још је и Кромвел забрањивао грађење куће у даљини од 4 миље од Лондона, ако уз њу није било 4 екера земље. Још се у првој половини 18 века чују жалбе, ако котец пољопривредног радника нема окућја бар од 1

¹⁹³ У својој *Утопији* Тома Морус говори о необичној земљи где „овце ждери људе“. (*Utopia*, превео Robinson, изд. Arbor. London 1869, стр. 41.)

¹⁹⁴ Бекон објашњава везу између слободног имућног сељаштва и добре пешадије. „За моћ и цивилизацију краљевине било је од извајредног значаја да постоје закупштине довољно велике, да ваљани људи буду ван невоље, и да велик део земљишта краљевине буде сигуран посед јомеина или људи који се налазе на средини између племића и кућара (cottagers) [хнжар, станар, кућар, жељир, малокућанин итд. означава подложног или и слободног сељака без земље, а само с кућицом и вртом, те који је обично надничар. — Прев.] и сељачких слугу... Јер је опште мишљење најистакнутијих војсковођа... да је Главна снага сваке војске у пешадни. Али да би се створила добра пешадија, потребни су људи који нису одрасли у ропству и немаштини, већ у слободи и извесном благостању. И стога, ако се држава и одвише окрене у племиће и фино господу, док су сељаци и орачи само њихови радници и слуге, или и кућари, тј. настањени просјаци, можете имати добру коњицу, али никад добру, издржљиву пешадију... То видимо у Француској и Италији и у још неким страним земљама где је доиста све племићки бедан сељак... у толикој мери, да су принуђени да за своје пешадијске батальоне употребљавају најамничке банде Швајцараца и сл.; од чега долази и то да те нације имају много народа, а мало војника.“ (*The Reign of Henry VII etc. Verbatim reprint from Kennet's „England“*, изд. 1719. London 1870, стр. 308.)

или 2 екера. Данас је он срећан, ако има мали врт или ако може и да леко од свог котеца изнајмити неколико хвати земље. „Властела и закупници“, каже Др. Хантер, „раде овде сложено. Неколико екера бкућја уз котец учинило би раднике одвише независним“.¹⁹⁴

Процес насилне експропријације народне масе у 16 веку добио је страховит нов потстрек реформацијом и огромном крађом црквених добара која јој је следила. У време реформације католичка црква била је феудални власник великог дела енглеског земљишта. Укидање манастира итд. гурнуло је њихове становнике у пролетаријат. Сама црквена добра била су већим делом поклоњена грамжљивим крађевим љубимцима или продата у бесцење шпекулантима, закупницима или грађанима, који у масама одагнаше старе наследне кметове и разорише њихова газдинства. Својина осиротелих сељака на једном делу црквеног десетка, гарантована законом, би прећутно конфискована.¹⁹⁵ „Pauper ubique jacet“ [„на све стране је сиротиња“], узвикнула је краљица Јелисавета после једног пута по Енглеској. Најзад се, у 43 години њеног владања, увођењем сиротињске порезе пауперизам морао званично признати. „Творци тога закона стидели су се изнети разлоге његова доношења те га пустише у свет, противно свима традицијама, без икаква „preamble“ (уводног образложења).“¹⁹⁶ Законом 16, Карлс I, 4, проглашен је трајним и доиста је тек 1834 г. добио нов, строжи облик.¹⁹⁷ Ове

¹⁹⁴ Др. Хантер у *PHR*, VII, 1864, London 1865, стр. 134. — „Изира земље која је предвиђена (старим законима) данас би се сматрала за радника превеликом, и пре би била разлог да се ти људи претворе у ситне закупнике (farmers).“ (George Roberts: *The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries*. London 1856, стр. 184, 185.)

¹⁹⁵ „Право сиротње на један удео црквеног десетка утврђено је текстом старих прописа.“ (J. D. Tuckett: *A History etc.*, св. II, стр. 804, 805.)

¹⁹⁶ William Cobbett: *A History of the Protestant Reformation*, § 471.

¹⁹⁷ Протестантски „дух“ видн се међу осталим и из овог. У јужној Енглеској више велепоседника и богатих закупника здружише мозгове и поставише о тачном тумачењу Јелисаветиног закона о сиротињи десет питања, која су поднели на мишљење једном чувеном правнику оног времена, Серпанту Снигу (доцније судија под Јаковом I). „Девето питање: Неколико богатих закупника парохије измудровали су лукав план како да се отклони свака забуна у спровођењу закона. Они предлажу да се у парохији подигне затвор. Сваком сиромашу, који се не буде хтео дати затворити у речени затвор, потпора би била ускраћена. Затим би се у суседству објавило да сваки који је вољан упослити сиромаше ове парохије мора у одређен дан поднети запечаћен предлог с назначењем најниже цене по коју хоће да их узме од нас. Творци овог плана претпостављају да у суседним грофовијама има људи који неће да раде, а немају ни иметка ни кредит да узму какву закупштину или брод, па да би могли живети без рада („so as to live without labour“). Такви би били склонни учинити парохијин врло корисне предлоге. Буде ли се догодило да сиромаси овде или онде пропадну под окриљем гњх унајмителја, грех ће пасти на

непосредне последице реформације нису биле и најтрајније. Црквена својина била је религиозна тврђава старинских односа земљишне својине. Кад је она пала, нису се ни ови више могли држати.¹⁹⁸

Још је последњих деценија 17 века јоменија, класа самосталних сељака, била бројнија од класе закупника. Она је сачињавали главну снагу Кромвелову и била је, чак и по Меклејеву признању, у предимству над пијаним јункерима и њиховим слугама, сеоским пољопривредницима који су морали да се жене „љубимцем“ слушкињом својих господара. Чак су и пољопривредни најамни радници још били сувласници општинске земље. Отприлике 1750 г. јоменија је ишчезла,¹⁹⁹ а у последњим деценијама 18 века ишчезоше и последњи трагови општинске својине земљорадника. Ми овде не узимамо у обзир чисто економске поводе пољопривредне револуције, него само њена насилна средства.

душу последњих, пошто је парохија испунила своју дужност према дотичним сиромасима. Али ми се ипак бојимо да садашњи закон не дозвољава овакву разумну меру („prudential measure“); но морате знати да ће нам се остатак „freeholders“ [независних земљовласника] ове и суседних грофовија прикључити, да бисмо присилили посланике тих грофовија у Доњем дому да поднесу законски предлог који дозвољава затварање и принудан рад за сиромаше, тако да ниједно лице које се буде противило затварању неће имати права на потпору. Ми се надамо да ће оваква мера учинити да се људи који се налазе у беди уздрже од тражења потпоре („will prevent persons in distress from wanting relief“). — (R. Blakey: *The History of Political Literature from the earliest Times*. London 1855, св. II, стр. 84, 85.) — У Шкотској је укидање кметства извршено вековима доцније него у Енглеској. Још 1698 изјавно је Флечер од Салтоуна у шкотском парламенту: „Број просјака у Шкотској цени се на не мање од 200.000. Једини излаз који ја могу предложити као начелни републиканац јесте да се успостави старо стање кметства и да се сви они који су неспособни да се брину за своје издржавање претворе у робове.“ Тако и Иди у *The State of the Poor*, књ. I, гл. 1, стр. 60, 61: „Укидање кметства изгледа да је нужно довело до пауперизма... Мануфактуре и трговина јесу два творца сиротње у нашој нацији.“ Иди, као и онај шкотски републиканац од начела, греши само у томе што није укидање кметства, него укидање сељакове својине над земљом учинило сељака пролетером, односно паупером. — Енглеским законима о сиротињи одговарају у Француској, где је експропријација изведена на други начин, ордонанса издата у Мулену 1571 г. и едикт од 1656 г.

¹⁹⁸ Г. Роперс, ма да је у оно време био професор политичке економије на оксфордском универзитету, томе упоришту протестантског правоверја, наглашава у предговору своје *History of Agriculture* пауперизовање народне масе услед реформације.

¹⁹⁹ *A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart: On the High Price of Provisions*. By a Suffolk Gentleman. Ipswich 1795, стр. 4. Чак и фанатични бранилац крупних закупштина, писац књиге *Inquiry into the Connection of large farms etc*. London 1773, стр. 139, каже: „Необично жалим пропаст наше јоменије, тог реда људи који су доиста одржавали независност нашег народа, и тешко ми је гледати сада њихову земљу у рукама лордова монополиста, незнамљену ситним закупницима, чије је

Под рестаурацијом Стјуартоваца велепоседници спроведоше законским путем узурпацију, која је свуда на континенту извршена и без законског увијања. Они укидоше феудалне земљишне односе, тј. отресоше са својих земаља чинидбе дужне држави, „отштетише“ државу опорезивањем сељака и остале народне масе, захтеше да добра на која су имали само феудална права пређу у њихову модерну приватну својину и најзад натураше енглеским пољопривредним радницима оне законе о насељавању („laws of settlement“) који су их везали за парохију, као што је указ Татарина Борнса Годунова везао руске сељаке за земљу.

„Glorious Revolution“ (славна револуција) довела је с Вилјемом III Оранским на власт велепоседничке и капиталистичке шићарције.²⁰⁰ Ново доба посветили су онн тако што су дотадашњу скромну крађу државних добара почели вршити у огромном размеру. Та земљишта била су поклањана, продавана у бесцење, или су непосредном узурпацијом прикључивана приватним добрима.²⁰¹ Све се ово збивало без икаквог обзирања на законске форме. Овако доповскн прнсвојена државна имовина, заједно с пленом из опљачкане цркве, уколико тај није нестао за време републиканске револуције, чини основицу данашњих кнежевских поседа енглеске олигархије.²⁰² Буржоаске капиталисте подупирали су ову операцију, између осталог и зато да се земља претвори у чисто трговински артикл, да се прошири подручје крупне пољопривредне производње, да се повећа прилив годин, ничим заштићених пролетера са села нтд. Осим тога је нова велепоседничка аристократија била природан савезник нове банократије, крупних финансијера, који тек што

право закупа спојено с таквим условима, да су једва што боље од слугу који код сваке невоље морају бити спремни на отпуштање.“

²⁰⁰ О приватном моралу овог буржоаског јунака навешћу између осталог: „Знатна додељивања земље леди Оркнеј у Ирској године 1695 јесу јаван пример краљеве наклоности и утицаја ове даме... Држи се да су драгоцене услуге леди Оркнеј биле — foeda laborum ministeria [прљаве љубавне услуге].“ (У Sloane Manuscript Collection, у Британском музеју бр. 4.224. Рукопис носи наслов: *The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.* Он је пун курнозитета.)

²⁰¹ „Незаконито отуђивање круиских добара, делом путем продаје, делом путем поклона, једно је скандалозно поглавље енглеске историје... једна огромна превара над нацијом („gigantic fraud on the nation“).“ (F. W. Newman: *Lectures on Political Economy*. London 1851, стр. 129, 130.). — (Како су данашњи енглески велопоседници дошли до свога поседа, видети у појединостима у *Our old Nobility. By Noblesse Oblige*. London 1879. — Ф. Е.)

²⁰² Прочитајте на пр. спис Е. Берка о дому војводе од Бедфорда, чији је потомак лорд Џон Расел, „the tomtit of liberalism“ [„кићанка либерализма“].

су се били испилели из јајета, и крупних мануфактуриста који су се у оно време ослањали на заштитне царине. Енглеска буржоасија радила је за своје интересе исто тако правилно као и шведски грађани, који су баш обратно, заједно са својим економским бедемом, са селаштвом (од 1604, доцније под Карлом X и Карлом XI), помагали краљеве у насилној повраћају крунских имања које је аристократија била покрала.

Општинска својина — сасвим различита од државне својине коју смо овај час разматрали — била је стара германска установа која је продужила постојати под плаштом феудализма. Читалац је већ видео како је насилна узурпација те својине, праћена у већини претварањем ораница у пашњаке, отпочела крајем 15 и продужила се у 16 веку. Али се у оно време тај процес вршио као индивидуалан чин насиља, против којег се законодавство узалудно борило 150 година. Напредак 18 века показује се и у томе што сада и сам закон постаје средством за убрзавање те пљачке народне земље, ма да крупни закупници узгред примењују и своје мале, независне, приватне методе.²⁰³ Свој парламентарни облик добила је пљачка у „Bills for Inclosures of Commons“ (закони о ограђивању општинске земље), другим речима у декретима којима су лендлордови сами себи поклањали народну земљу у приватну својину, декретима народне експропријације. Сер Ф. М. Идн противречи својој лукавој адвокатској одбрани, у којој настоји претставити општинску земљу као приватну својину крупних земљовласника који су дошли на место феудалаца, тиме што сам захтева да „парламент донесе општи закон за ограђивање општинских земаља“, дакле признаје да је за њихово претварање у приватну својину нужен парламентаран државни удар, а с друге стране тражи од законодавства „накнаду штете“ за експрописану сиротњу.²⁰⁴

Док су наместо независних јомена дошли *tenants-at-will*, ситни закупници на једногодишњи отказ, послушна гомила зависна од ђуди лендлордова, дотле је систематски терана крађа општинске својине, поред пљачке државних добара, нарочито допринела да се створе оне велике закупштине које су у 18 веку назване капиталистичким²⁰⁵ или

²⁰³ „Закупници забрањују котеџерима (кућарима) да хране ма иједног живог створа осим самих себе, под изговором да ће красти храну из житница, ако буду држали много стоке и живине. Они још кажу: држите котеџере у сиромаштву па ћете их држати у вредноћи. Али је стварна чињеница у томе да су закупници на овај начин узурпирани сва права на општинска земљишта.“ (*A Political Enquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands*. London 1785, стр. 75.)

²⁰⁴ Eden: *The State of the Poor*, предговор. [Стр. XVII, XIX.]

²⁰⁵ „Capital-farms.“ (*Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of-Corn. By a Person in Business*. London 1767, стр. 19, 20.)

трговачким²⁰⁶ закупштинама и које су народ иа селу „ослободиле“ као пролетаријат за индустрију.

Ипак 18 век још није био схватио као 19 да национално богатство и народна беда значе једно исто. Отуда она крајње жестока полемика у економијској књижевности онога времена о ограђивању општинских земаља. Из масе материјала који имам пред собом навешћу само неколико места, јер она живо предочавају тадашње прилике.

„У многим парохијама Хертфордшира“, пише један револтирани писац, „24 закупштине, које просечно имају по 50 до 150 екера, слиле су се у 3.“²⁰⁷ „У Нортхемптонширу и Линколнширу јако је преовладало ограђивање општинских земаља, а већина нових лордовских добара, која су постала ограђивањем, претворена је у пашњаке; због тога се иа многим лордовским добрима не оре више ни 50 екера онде где је раније орано 1.500... Рушевине некадањих кућа, житница, стаја итд.“ једини су трагови ранијих становника. „100 кућа и породица срозало се иа многим местима... на 8 или 10... У већини парохија, где је ограђивање вршено тек последњих 15 или 20 година, број земљовласника веома је мали у сравњењу с бројем оних који су ту земљу обрађивали док је била неограђена. Није ништа необично видети како су 4 или 5 богатих одгајивача стоке узурпирали велика пре кратког времена ограђена лордовства, која су раније била у рукама 20 до 30 закупника и исто толико малих власника и кућара. Сви ови отерани су са свога поседа заједно с породицама, поред многих других породица које су од њих добијале рада и тако се издржавале.“²⁰⁸

Земља коју су суседни лордови себи присвајали под изговором ограђивања није била само необрађивана земља, већ често и земља која је обрађивана заједнички или уз одређену таксу општини. „Ја говорим овде о ограђивању отворених поља и земаља које су већ обрађене. Чак и писци који бране ограђивања признају да она појачавају монополски положај закупштине, да подижу цене животним намирницама и да смањују становништво... па чак и ограђивање пустих земљишта, које се сада спроводи, отима сиротињи део њених животних намирница и повећава закупштине које су већ и онако превелике.“²⁰⁹

²⁰⁶ „Merchant-farms.“ (An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions. London 1767, стр. 11. пр.) Овај добри спис, који је анонимно објављен, дело је свештеника Натанаела Форстера.

²⁰⁷ Thomas Wright: A short Address to the Public on the Monopoly of large Farms, 1779, стр. 2, 3.

²⁰⁸ Свештеник Addington: Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open-Fields. London 1772, стр. 37—43 и даље.

²⁰⁹ Dr. R. Price: Observations etc., св. II, стр. 155. Треба читати Форстера, Едингтона, Кента, Прајса и Џемса Ендерсона, па то упоредити с бедним сикофантским

„Кад земља допадне у руке неколицине крупних закупника“, каже др. Прајс, „претвориће се ситни закупници (њих је он раније обележио као „масу ситних власника и закупника који себе и своје породице издржавају производом земље коју обрађују, овцама, живином, свињама итд. које шаљу на општинска поља, тако да готово никакве намирнице не морају куповати“) у људе који свој хлеб морају зарађивати радећи за друге и који су принуђени да иду на тржиште по сваку ствар која им треба... Можда ће се урадити више рада, јер је морање сада веће... Градови и мануфактуре увећаће се, пошто се у њих нагои више људи који траже запослења. То је правац у коме природно делује концентрисање закупштина и у коме је већ много година досада у овој краљевини стварно и делovalo.“²¹⁰

Прајс овако резимира целокупно дејство ограђивања: „Углавном се положај нижих народних класа погоршао готово у сваком погледу; ситнији земљовласници и закупници срозани су на степен надничара и најамника; а у исто време је у овом стању постало много теже зарађивати за живот.“²¹¹

Узурпација општинске земље, и преврат у пољопривредни који је њу пратио, доиста су на пољопривредне раднике деловали тако оштро, да је по самом Идну између 1765 и 1780 г. њихова најамнина почела падати испод минимума и допуњавати се сиротињском потпором од стране власти. Њихова најамнина, вели он, „достизала је управо само за апсолутне животне потребе“.

наглавањем Мекелека у његовом каталогу: *The Literature of Political Economy*. London 1845.

²¹⁰ Исто, стр. 147 [148].

²¹¹ Исто, стр. 159. То потсећа на стари Рим: „Богаташи су били приграбили највећи део неподељеног земљишта. Они вероваху да су прилике такве, да им земља више неће бити одузета, те су стога покуповали суседне парцеле сиромаша, делом с њиховим пристанком, а делом отимајући им их силом, тако да су сад место појединачних поља обрађивали само нмања великог пространства. Уз то су они за земљорад и сточарство узимали робове, јер би им слободни људи били с рада узимани на војну службу. Држање робовв било је за њих утолико пробитачније што су се ови, будући ослобођени војне службе, могли несметано множити те су нмалн масу деце. Тако су силници приграбили све богатство, и цела земља је врвела робовнма. А Италаца је напротив бивало све мање, јер су били уништавани сиромаштвом, дацијама и војиом службом. А и кад је наступало мирно доба, бивали су они осуђени на потпун нерад, јер су богаташи били господарн земље и нису им у земљораду требали слободни људи већ робови.“ (Анијан: *Римски грађански ратови*, књ. I, 7.) Ово место односи се на доба пре Лицијнјева закона. Ратна служба, која је тако јако убрзала пропаст римских плебејаца, била је Карлу Великом главно средство помоћу кога је слободне немачке сељаци врло брзо претворио у подложнике и кметове.

Чујмо за часак и једног браниоца оградавања и противника др. Прајса. „Није тачан закључак да становништво опада, закључак који се извлачи отуда што се више не виђају људи како на отвореним пољима траће свој рад... Ако се, после претварања ситних сељака у људе који морају радити за друге, добија више рада, онда је то предност коју нација (у коју, разуме се, не спадају они претворени) мора желети... Производ ће бити већи кад се њихов уједињени рад употреби на једној закупштини: тако се ствара вишак производа за мануфактуре, и тиме ће се мануфактуре, један од златних мајдана ове нације, проширити сразмерно произведеној количини жита.“²¹²

Ту стоичку душевну мирноћу, којом политички економист посматра најбезочније скрнављење „светог права својине“ и најгрубље насиље према људима, чим су они потребни за ударање темеља капиталистичком начину производње, показује између осталих и сер Ф. М. Идн, који је поврх тога још и торијевски обојен и „филантропски“ расположен. Цео низ пљачки, грозота и народних мука, које прате насилну експропријацију народа од последње трећине 15 до краја 18 века, навео га је само на ову „утешну“ завршну примедбу: „Права („due“) сразмера између ораница и пашњака морала се успоставити. Још у читавом 14 и у већем делу 15 столећа долазно је 1 екер пашњака на 2, 3, па и 4 екера оранице. Средином 16 века однос се изменио у 2 екера пашњака према 2 екера оранице; касније у 2 екера пашњака на 1 екер оранице, док се најзад није дошло до праве сразмере од 3 екера пашњака према 1 екеру оранице.“

У 19 веку изгубила се наравно и сама успомена на везу између земљорадника и општијске својине. Да о доцнијем времену и не говоримо, јесу ли сељаци икад добили иједне паре отштете за 3,511.770 екера општинске земље која им је била отета од 1801 до 1831, а коју су лендлордови парламентарним путем поклонили лендлордовима?

Напоследку, последњи велики процес експропријације земљорадника од земље јесте тзв. *Clearing of Estates* (чишћење добара, уствари чишћење људи са њих). Сви досад посматрани енглески методи достигнуше врхунац у „чишћењу“. Као што је читалац из нашег приказавања модериог стања у прошлом одељку видео, сада се, пошто више нема независних сељака за метење, продужује са „чишћењем“ котеца,

²¹² *An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions etc.*, стр. 124, 129. Слично, али с противном тенденцијом: „радници се изгоне из котеца и терају у градове да тамо потраже посла; — али се на тај начин добијв већи сувишак и тако се повећава капитал.“ (*The Perils of the Nations*. 2 изд. London: 1843, стр. XIV.)

тако да пољопривредни радник не може више на земљишту које обрађује да нађе потребно место чак ни за своје кућиште. Али шта „clearing of estates“ значи у правом смислу речи, то можемо научити у обећаној земљи модерних романа, у шкотским брдима. Тамо се процес одликује својим систематским карактером, величином размера у коме је извршен једним ударцем (у Ирској је великим земљопоседницима подизило за руком да истовремено очисте више села; у шкотским брдима ради се о површинама великим као немачке војводине) — и најзад особитим обликом украдене земљишне својине.

Келти су у шкотским брдима били подељени на кланове и сваки клан био је власник земље на којој је био насељен. Претставник клана, поглавница или „велики човек“, био је само титуларни власник тога земљишта, каогод што је енглеска краљица титуларна власница целокупног националног земљишта. Кад је енглеској влади пошло за руком да угуши унутрашње ратове тих „великих људи“ и непрестане њихове упаде у равнице Доње Шкотске, поглавице кланова никако не напустише свој стари разбојнички занат; они му само облик променише. Властитим ауторитетом претворише они своје титуларно право својине у приватно право својине, а кад опазише да се чланови клана, чију крв више нису имали нужде проливати, одупиру њиховој тежњи за богаћењем, одлучише да чланове клана разјуре отвореном силом. Професор Њумен каже: „Са истим правом могао би се какав енглески краљ дрзнути да своје поданике најури у море.“²¹³ Прве фазе ове револуције, која је у Шкотској отпочела иза последњег претендентског покушаја, можемо пратити у сер Џемса Стјуарта²¹⁴ и Џемса Ендерсона.²¹⁵ Од Стјуарта са знајемо да су у његово време, у последњој трећини 18 века, шкотска брда била у маломе слика оног стања у каквом се Европа налазила 400 година раније. Кад је у последњој трећини 18 века започело терање Гела са села, било им је у исти мах забрањено исељавање, да би силом били нагнати у Глазгов и друге фабричке градове.²¹⁶

²¹³ F. W. Newman: *Lectures on Political Economy*. London 1851, стр. 132.

²¹⁴ Стјуарт каже: „Рента ових земаља“ (он погрешно преноси економску категорију земљишне ренте на трибут који су taskmen [подложници] плаћали кланском поглавици) „сасвим је незнатна према њихову опсегу, али у погледу броја лица која једна закупштина исхрањује наћи ће се можда да комад земље у шкотским брдима храни десет пута више људи него земља исте вредности у најбогатијим покрајинама.“ (*Works etc.*, ed. by General Sir James Steuart, his son., London 1801, св. 1, гл. 16, стр. 104.)

²¹⁵ James Anderson: *Observations etc.* Edinburgh 1777.

²¹⁶ 1860 г. били су насилно експроприсани сељаци извезени у Канаду под лажним обећањима. Неки побегоше у планине или на оближња острва. Полицијин их потераше, дође до тучава, и они умакоше.

Као пример метода који је владао у 19 веку²¹⁷ биће довољно да овде наведемо „чишћења“ војвоткиње од Садерленда. Ова економски школована личност одлучи, чим је ступила на власт, да предузме радикално економско лечење и да целу грофовију, чије се становништво ранијим сличним процесима већ било срозало на 15.000, претвори у пашњаке за овце. Од 1814 до 1820 ових 15.000 становника, око 3.000 породица, систематски је прогнато и истребљено. Сва њихова села била су порушена и спаљена, сва њихова поља претворена у пашњаке. За извршење овога били су послани енглески војници и дошло је до боја са становницима. Једна старица је изгорела у пламену колибе коју није хтела напустити. Тако је ова мадам присвојила 794.000 екера земље која је од памтивека припадала клану. Отераним становницима дала је око 6.000 екера на морској обали, по 2 екера на породицу. Ових 6.000 екера лежали су досад пусти и нису власницима доносили иикакав доходак. Војвоткиња је тако далеко отишла у свом племенитом осећању, да је члановима клана, који су вековима лили крв за њену породицу, дала ту земљу у закуп по 2 $\frac{1}{2}$ шилинга од екера. Сву отету земљу клана подели она на 29 великих закупштина за гајење оваца и на свакој настани по једну једину породицу, већином слуге с енглеских закупштина. Већ 1825 било је оних 15.000 Гела замењено са 131.000 оваца. Део домородаца бачених на морску обалу покуша живети од риболова. Они постадоше водоземци и живљаху, као што вели један енглески писац, поља на суву пола на води, а крај свега тога само су упола живели од обојега.²¹⁸

²¹⁷ „У шкотским брдима“, каже 1814 г. Бјукенен, коментатор А. Смита, „даномце се насилно врши преврат старог поретка својне... Лендлорд, без обзира на наследне закупнике“ (и ово је погрешно употребљена категорија), „даје земљу оном који највише понуди, а ако је овај какав модернизатор (improver), он сместа уводи какав нов систем културе. Земља, раније начичкана ситним сељацима, била је насељена сразмерно према своме производу; под новим системом побољшаног обрађивања и увећаних рента добија се максимум производа с најмање трошкова, и зато се у ту сврху удаљују руке које су сад постале излишне... Они које је навичај одбацио траже хлеба и зараде у фабричким градовима итд.“ (David Buchanan: *Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations*. Edinburgh 1814, св. IV, стр. 144.) „Шкотски великаши експроприсали су породице као што се треба коров, они су са селима и њиховим становништвом поступали као Индијци кад се свете јазбинама дивљих зверова... Човек се продаје за једно овчје руно, за један овчји бут, чак и за мање... Кад су Монголи упали у северну Кину, пао је предлог у савету Монгола да се становници истребе, а њихова земља претвори у пашњак. Овај предлог су многи лендлордови из шкотских брда извели у рођеној земљи према рођеним земљацима.“ (George Ensor: *An Inquiry concerning the Population of Nations*. London 1818, стр. 215, 216.)

²¹⁸ Кад је садашња војвоткиња од Садерленда с великим сјајем примила у Лондону г-ђу Бичер-Стоу, писца Чича-Томине колибе, да би свету показала своје

Али су ваљани Гели морали још скупље да плате своје брђанско романтично поштовање према „великим људима“ клана. Рибли мириш ударио је великим људима у нос. Они нањушише да се иза тога крије нешто рентабилно и дадоше обалу под закуп крупним рибарским трговцима из Лондона. Гели бише најурени по други пут.²¹⁹

Напослетку, један део пашњака за овце претворен је накнадно у ловишта. Познато је да у Енглеској нема правих шума. Дивљач у великашким парковима прописна је домаћа стока, угојена као лондонски „aldermen“ [општински часници]. Зато је Шкотска последње уточиште „племените страсти“.

„У брдима“, каже Сомерс 1848 г., „шуме су се јако прошириле. С ове стране Гека имате нову шуму Гленфеша, са оне стране је нова шума Ардверики. У истом правцу имате наново пошумљен Блек-Маунт, недавно још огромну пустињу. Од истока на запад, од околине Абердина до гребена Обана, имате сада шуму у непрекидној линији, док се у другим деловима брда налазе нове шуме Лоч Арчег, Гленгари, Гленмористон итд.... Претварање њихове земље у пашњаке... отерало је Геле на неплодне земљиште. Сад црвена дивљач почиње замењивати овце, и Геле то баца у још очајнију беду... Ловишта дивљачи^{219а} и народ не могу постојати једно поред другог. Једно или друго свакако мора отступити. Нек ловишта у следећој четврти столећа порасту бројем и опсегом као у прошлој, па нећете наћи више ни једног јединог Гела на родној му груди. Овај покрет међу власницима у брдима делимично је изазван модом, аристократском таштином, страшћу за ловом итд., али се они делимично баве и трговином са дивљачи искључиво ради профита. Јер чињеница је да комад планинске земље удешен за лов доноси у много случајева несравњено више користи него као пашњак за овце... Љубитељ лова који тражи ловиште ограничава своју понуду само опсегом

симпатије према црначким робовима америчке републике — што је она, заједно са својим другарицама из аристократије, мудро пропустила за време грађанског рата кад је свако „нобл“ енглеско срце куцало за држаоце робова — изнео сам у *New York Tribune* прилике садерлендских робова. (Овај чланак је местимце цитирао Carey у *The Slave Trade*. London 1853, стр. 202, 203.) Мој чланак прештимао је један шкотски лист и изазвао је оштру полемску између редакције и чаиколита војводске куће Садерленд.

²¹⁹ Занимљиви подаци о овој рибарској трговини у David Urquhart: *Portfolio*. *New Series*. — Насау В. Сенијер, у свом горе поменутом посмртном спису: *Journals, Conversations and Essays relating to Ireland*. London 1868, окарактерисао је „процедуру у Садерлендширу као једно од најблаготворнијих чишћења (clearings) откако је света и века“.

^{219а} У „deer forests“ (шумама за дивљач) Шкотске нема ни једног јединог дрвета. Отерају се овце, а дотерају се јелени на гола брда, и то се онда зове „deer forest“. Нема дакле чак ни културе шуме!

своје кесе... На шкотска брда сручиле су се патње не мање грозне од оних које је политика норманских краљева била сручила на Енглеску. Црвена дивљач добила је шире поље за слободно кретање док су људи гоњени у све ужи и ужи круг... Народу је отимана једна слобода за другом... И из дана у дан, подјармљивање се још увећава. Чистиће и растеривање народа власници спроводе као утврђено начело, као пољопривредну нужност, управо као што се у дивљим пределима Америке и Аустралије треби дрвеће и цбуње, и операција тече мирно и пословно.²²⁰

²²⁰ Robert Somers: *Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847*. London 1848, стр. 12—28 и даље. Ова писма су најпре објављена у „Тажису“. Разуме се да су енглески економисти глад Гела од 1847 г. објашњавали њиховом — *пренасељеношћу*. У сваком случају они су вршили „притисак“ на своја средства за исхрану. — У Немачкој је „*clearing of estates*“, или како се то тамо звало „*Bauernlegen*“, било особито живо после Тридесетогодњег рата и још је 1790 г. изазвало сељачке устанке у изборној кнежевини Саксонској. Чистиће је преовлађивало нарочито у источној Немачкој. У већини пруских покрајина тек је Фридрих II осигурао сељацима право својине. После освајања Шлеске присилио је он великопоседнике да обнове колтбе, кошеве итд. и да сељачка добра снабдеју стоком и оруђима. Њему су требали војници за војску и порески обвезници за државну касу. Како су иначе сељаци красно живели под Фридриховим финансијама и његовом владавином, која је била мешавина деспотизма, бирократизма и феудализма, може се видети из следећег места његовог обожаваоца *Мирабоа*: „Лан је једно од највећих богатстава земљорадничких у северној Немачкој. Али, на несрећу људског рода, он је само средство за одбрану од крајње беде, а не врело благостања. Непосредне порезе, кулучење и сваковрсне друге службе даде немачког сељака, који осим тога плаћа и посредни порез на све што купује... а да би му пропаст била потпуна, он не сме своје производе продавати тамо где хоће и тако како хоће. Уз то он не сме ни куповати код трговца који би му робу давао јевтиније. Сви ови узроци неприметно га упропаштају, и кад се не би бавио предењем, не би могао на време плаћати непосредне порезе; предење га испомаже, јер корисно запошљава његову жену, децу, његову дружину, слуге и њега сама. Али како бедно живи чак и с том помоћи! Лети он ради као робијаш на галији, за време орања и жетве. Леже у 9 часова увече, а устаје у 2 изјутра, само да би све урадно. Зими би се заправо морао више одмарати да би се окрепио, али њему не би остало жита ни за хлеб ни за сетву, ако би морао продати жетву да би дошао до новца за порезу. Зато он мора прести да би ту рупу запушио... и мора запињати из све снаге. И тако сељак зими леже око поноћи или у 1 час, а устаје у 5 или 6; или леже у 9, а устаје у 2; и то тако иде из дана у дан, изузев недеља, кроз цели његов живот. Ово прекомерно бдење и рад истроши људе, и због тога мушкарци и жене брже остаре на селу неголи у граду.“ (Mirabeau: *De la Monarchie Prussienne*. Londres 1788, св. III, стр. 212 и даље.)

Додатак другом издању. Априла 1866, 18 година после појаве горе наведеног списка Роберта Сомерса, држао је професор Леон Леви у Society of Arts предавање о претварању пашњака у шуме за дивљач, у коме је приказао напредак у пустошењу шкотских брда. Између осталог он каже: „Депопулација и претварање земље у саме пашњаке пружише најзгодније средство да се дође до прихода без трошкова... Сад је у бодима постало обично претворити пашњаке у „*deer forest*“

Пљачка црквених добара, лоповско отуђивање државних добара, крађа општинске својине, узурпаторско и с. безобзирним насилјем спровођено претварање феудалне и племенске својине у модерну приватну својину — то су били идилични методи првобитне акумулације. Они освојише поље за капиталистичку пољопривреду, припојеше земљу капиталу и створише градској индустрији потребну масу голог и незаштићеног пролетаријата.

3. Крваво законодавство против експроприсаних од краја 15 века. Закони за обарање најамнине

У почетку свог развијања мануфактура није никако била кадра да те људе разјурене растурањем феудалних пратњи и жестоком, насилном експропријацијом њихове земље, тај огољени пролетаријат, усиса оном брзином којом је он био бацан у свет. С друге стране нису се ни ти људи, изненадно избачени из старог колосека свога живота, могли тако напречац снаћи у дисциплини новог стања. Они се у масама претворнше у просјаке, разбојнике и скитнице, делом из склоности, а ве-

[шуму за дивљач]. На место оваца долазе сада дивље животиње, као што су пре разгоњени људи да би се начинило место овцама... Од имања грофа од Далхауси у Форфарширу па све до Џона о'Гротса протежу се саме шуме. — У многим од тих шума удомаћила се лисица, дивља мачка, куна, твор, лисица и зец, а отскора су се увукли и кунџ, веверница и пацов. Огромни комплексн аемље, који су у статистичи Шкотске фнгурисали као ливаде изванредне плодности и величине, сада су искључени од сваког обрађивања и побољшања и посвећени су искључиво ловачком задовољству малог броја лица — па и то само за кратко време преко године.“

Лондонски „Economist“ од 2 јуна 1866 каже: „Један шкотски лист донео је прошле недеље међу осталим новостима следеће: „Једна од најбољих фарми за овце у Садерлеидширу, за коју је ту скоро, при истеку текућег закупа, нуђена годишња рента од 1.200 ф. ст., претворена је у шуму за дивљач!“ Избијају феудални нагони ...као у доба кад су нормански освајачи... разорили 36 села да би направили Њу Форист... Два милиона екера, који обухватају и нека најплоднија шкотска имања, претворени су потпуно у дивљину. Природна трава из Глен Тилта рачуната је као најхрамљивија у грофовији Перт; deer forest у Бен-Аулдеру била је најбољи травник великог среза Бејденоча; један део Блек Маунт-шуме био је најбоља испаша за црноглаве овце. О пространству земљишта, опустошеног ради ловачког задовољства, можемо добити појам из чињенице да оно обухвата већи простор но читава грофија Перт. Кодике је изворе производње изгубила читава земља овим насилним пустошењем, може се оценити по овоме: земљиште под Бен-аулдерском шумом могло би хранити 15.000 оваца, а оно износи само тридесети део шкотских ловишта... Сва та ловишта су сасвим непроизводна... и могла би се мирне душе спустити у таласе Северног Мора. Јака рука законодавства морала би учинити крај оваквом пустошењу које ствара ћеп појединаца.“

ђином под силом прилика. Отуда крајем 15 и кроз читав 16 век крваво законодавство против скитничења у целој западној Европи. Очеви данашње радничке класе били су најпре кажњени зато што су силом били претворени у скитнице и паупере. Законодавство их је сматрало као „добровољне“ злочинце и полазило је од претпоставке да од њихове добре воље зависи да и даље раде под старим околностима које више нису постојале.

У Енглеској, ово законодавство почело је под *Хенриком VII*.

Хенрик VIII, 1530 г.: Стари и за рад неспособни просјаци добијају дозволу за прошњу. Снажне скитнице, напротив, камцијају се и затварају. Они се имају везати позади за кола и шибати док им из тела не стане крв лити; затим ће се заклети да ће се вратити у своје родно место или у место где су боравили последње три године „и прихватити се рада“ („to put himself to labour“). Да свирепе ли ироније! Законом 27 *Хенрика VIII*, предњи закон се понавља, али поштрен новим додацима. Ко се по други пут ухвати у скитњи, опет се ишиба и отсеце му се пола увета, а код трећег поврата кажњава се смрћу као тежак злочинац и непријатељ државе.

Едвард VI: Један закон из прве године његове владе, 1547, одређује да се свако ко неће да ради преда као роб ономе лицу које га је потказало као беспосличара. Господар има да храни свога роба хлебом и водом, слабим пићем и таквим отпацима меса какве нађе за сходно. Он има право да га шибанњем и прикивањем нагони ма и на најодвратнији рад. Ако се роб удаљи за 14 дана, осуђен је на доживотно ропство и на челу или лицу удара му се жиг, слово S. [slave = роб], а ако и трећи пут побегне, осуђује се на смрт као велеиздајник. Господар га може продати, завештати, дати у најам као роба, баш као и свако друго покретно добро или стоку. Предузму ли робови што против господара, имају се такође погубити. Мировне судије дужни су на доставу трагати за тим мангупима. Ако се установи да је која скитница три дана продавала зјала, протерује се у родно место, на прса јој се усијаним железом удара жиг V [вагабунда], окива се и тамо употребљава на друму или на ком другом раду. Ако скитница наведе лажно родно место, постаје за казну доживотни роб тога места, становника или које корпорације, и жигоше се словом S. Свако има право одузети скитници његову децу и држати их код себе као шегрте, младиће до 24 године, девојке до 20 године. Ако побегну, морају до те доби бити мајсторови робови, и он их може окивати, шибати итд., како му је воља. Сваки господар сме своме робу намаћи какав гвозден прстен око врата, руке или ноге,

да би га боље познавао и био сигурнији.²²¹ Последњи део овог закона предвиђа да места или индивидуе, који извесним сиромаштама доју јести и пити и вољни су да им нађу посла, могу исте запослити. Ова врста парохијских робова одржала се у Енглеској до дубоко у 19 век под именом „groundsmen“ (људи који иду унаоколо).

Јелисавета, 1572: Просјаци без дозволе и старији од 14 година имају се тешко ншнбати н жигосати на ресици левог уха, ако их нико неће да узме у службу за 2 године; у случају поврата, ако су старији од 18 година, нмају се погубити — ако их нико за 2 године неће да узме у службу; али код трећег поврата имају се без милости погубити као веле-нздајници. Слични су закони: 18 Јелисавете, чл. 13 и 1597.²²²

Јаков I: Лице које се скнта и проси оглашује се скитнишом и вуци-батном. Мировне судије (наравно све земљопоседници, индустријалци и духовници којима је поверено изрицање правде), судећи у „petty

²²¹ Писац списа *Essay on Trade etc.*, напомиње 1770: „Изгледа да су Енглези под владавином Едварда VI били доста озбиљно принуђени да подигну мануфактуру и запосле сиротињу. То видимо из једног карактеристичног закона у коме стоји да се све скитнице нмају жигосати“ итд. (*An Essay on Trade and Commerce*. London 1770, стр. 8.)

^{222a} Тома Морус каже у својој „Утопји“: „И тако се догађа да какав хала-пљиви н ненасити ждероња, права куга за свој родни крај, приграби хиљаде екера земље н оградн их прошћем или жиаицем, или да насиљем и неправдом толико кињи њихове власнике док их не присили да све продаду. Овако или онако, милом или силом, они бивају приморавани да се чисте — јадне, просте, бедне душе! Мушко и женско, мужевн н жене, сирочад и удовице, увевљене матере са својом одојчади и читаво газдннство, оскудио у средствима, а многобројно по главама, јер је земљорад тражио много руку. И они одлазе, кажем, с познатог огњишта на које су се привикли, не налазећи нигде одморншта; продаја њихова покућства, ма да је оно мале вредности, донела би им под другим околностима нпак неку сумицу; али изненадно избачени напоље, морају га дати у бесцење. И кад после лутања остану без једне паре, шта друго могу чинити него красти и онда, добога, бити обешени по свима правним формама, или отићи у просјаке? Па н онда их бацају у тамнице као скитнице које се потуцају н не раде; њих, које ниједан човек неће да узме на посао, па ма како се они ревно нудили.“ Од ових јадних бегунаца, за које Тома Морус каже да су били присиљени на крађу, „погубљено је под Хенриком VIII 72.000 што великих што малих лопова“ (Holmshed: *Description of England*, св. I, стр. 186.) У Јелисаветино доба „скитнице су вешане у редовнма; није било године да на овом или оном месту није обешено 300 до 400“. (Strype: *Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign*. 2 изд., 1725, св. II.) Према истом Страјпу било је у Сомерсетширу, за једну једну годину, погубљено 40 лица, жигосано 35, ишнбано 37, а 183 „окорела злочинца“ пуштена су на слободу. Па ипак, каже овај филантроп, „тај велики број оптужених не укључује ни петну кажњивих злочина, захваљујући немару мировних судија и глупом сажаљењу народа“. Он додаје: „Друге еиглеске грофовије нису биле у бољем положају од Сомерсетшира, а многе чак н у горем.“

sessions“ [седнице суда од двојице или више мировних судија] опуномоћени су осудити таква лица на јавну шибу и 6 месеци тамнице код првог хватања, а 2 године код другог. За време тамновања они могу бити шибани толико пута и тако дуго како то мировне судије иађу за сходно... Непоправљиве и опасне скитнице имају се жигосати на левом рамену словом R [rioter = бунтовник] и дати на присилан рад, а ако се поново ухвате у прошњи, смакнути их без милости. Ови прописи, који су имали законску важност све до почетка 18 века, били су укинути тек законом 12 Ане, чл. 23.

Слични закони доношени су и у Француској, где је средином 17 века у Паризу основана краљевина скитница („*royaume des truands*“). Још у почетку владавине Луја XVI (ордонанса од 13 јула 1777) сваки здрав развијен човек од 16 до 60 година слат је на галије, ако није имао средстава за опстанак ни занимања. Сличан је закон Карла V од октобра 1537 за Холандију, први едикт држава и градова Холандије од 19 марта 1614, „*Plakaat*“ Сједињених Провинција од 25 јуна 1649 итд.

Насилно експрописан од земље, иајурен и претворен у вагабунде, народ са села био је тако помоћу тих *гротескних терористичких закона*, шибанем, жигосањем и мучењем, дотеран у дисциплину коју захтева систем најамног рада.

Није довољно да на једном полу услови рада иступе као капитал, а на другоме људи који немају за продају ништа осим своје радне снаге. Није довољно ни присилити их да се драговољно продају. У даљем развијању капиталистичке производње развија се таква радничка класа која по свом васпитању, по традицији и навици, признаје захтеве тог начина производње као неизбежне природне законе. Организација изграђеног капиталистичког процеса производње ломе сваки отпор; постојано стварање релативно сувишног становништва одржава закон понуде и тражње рада, па дакле и најамнину, у колосеку који одговара потребама капиталовог оплођавања; нем притисак економских односа запечађује капиталистову власт над радником. Истина, још увек се примењује и ванекономско, непосредно насилје, али само изузетно. За обични ток ствари радник се може препустити „*природним законима производње*“, тј. његовој зависности од капитала, зависности коју сами услови производње стварају, обезбеђују и овековечују. Друкчије је у време историјског настајања капиталистичке производње. Буржоазии која се тек почиње подизати потребна је државна власт, па је и употреба ради „*регулисања*“ најамнине, тј. да би је сатерала у границе повољне по шићарење, ради продуживања радног дана и ради одржавања самог радника у нормалном степену зависности. Ово је један битан момент тзв. *првобитне акумулације*.

Класа најамних радника која је постала у другој половини 14 века сачињаваше тада и у наредном веку тек веома незнатан део народа и њен положај је био добро заштићен самосталном сељачком привредом на селу и еснафском организацијом града. И на селу и у граду послодавац и радник били су један другом блиски у социјалном погледу. Потчињеност рада капиталу била је само формална, тј. сам начин производње још није имао специфично капиталистички карактер. Променљиви елемент капитала знатно је надмашио његов постојани елемент. Стога је са сваком акумулацијом капитала брзо расла тражња за најамним радом, док је понуда најамног рада заостајала, идући веома споро. Један велики део националног производа, касније претворен у акумулациони фонд капитала, тада је још улазио у раднички фонд потрошње.

Законодавство о најамном раду, које је од самог почетка било удешено ради експлоатисања радника и које је у свом развоју остало стално подједнако непријатељски расположено према њему,²²² започело је у Енглеској 1349 са *Statute of Labourers* Едварда III. Њему одговара у Француској ордонанса од 1350 г. издата у име краља Јована, Енглеско и француско законодавство иду напореда и по садржају се подударају. Уколико се радничким законима настоји силом продужити радни дан, нећу се овде на то враћати, пошто је о тој тачки и раније било говора (осма глава, 5).

Statute of Labourers (закон о радницима) донет је на наваљивање Доњег дома. „Раније су“, вели наивно један торијевац, „сиромаси захтевали тако високу најамнину, да су угрожавали индустрију и богатство. Сада је њихова најамнина тако ниска, да опет угрожава индустрију и богатство, али на други начин и можда опасније него онда.“²²³ Утврђена је законска тарифа надница за град и село, за рад од комада и од времена. Пољопривредни радници имају се изнајмљивати на годину, градски на „отвореном тржишту“. Под претњом казне затвора забрањено је плаћати најамнину већу од законске, али је примање веће најамнине кажњавано строже од плаћања. Тако се још у 18 и 19 одељку Јелисаветиног закона о шегртима предвиђала казна од 10 дана затвора за оног ко плати већу најамнину, а од 21 дан за оног ко је прими. Закон од 1360 поопштрио је казне и штавише овлашћивао послодавца да физичким притиском присили радника на рад по законској тарифи. Сва

²²² „Кад год законодавство покушава да изглади размирице између послодавца (masters) и радника, увек су фабриканти његови саветодавци“, каже А. Смит. „Дух закона јесте својина“, каже Ленге.

²²³ *Sophisms of Free Trade. By a Barrister.* London 1850, стр. 206. Он злобно додаје: „Ми смо увек били спремни да посредујемо у корист послодавца. Зар се за послопримаоца ништа не може учинити?“

удружења, уговори, заклетве итд., којима су се зидари и тесари узајамно обвезивали, стављени су ваи снаге. Од 14 века па до 1825 г., када су укинати закони против удруживања, радничка коалиција [удруживање радника] сматрано је као тежак злочин. Дух радничког закона од 1349 и закона који су му следили најбоље се схвата из чињенице да је држава додуше декретовала максимум најамнине, али доиста не и минимум.

Као што је познато, у 16 веку положај радника веома се погоршао. Најамнина у иовцу дизала се, али не сразмерно опадању вредности новца и одговарајућем дизању робних цена. Најамнина је, дакле, стварно била пала. Па ипак су још увек били у важности закони донети у сврху њеног обарања, заједно с резањем ушију и жигосањем оних „које нико није хтео примити у службу“. Законом о шегртима 5, Јелисаветин, чл. 3, били су мировне судије овлашћени да утврђују извесне најамнине и да их мењају према годишњем добу и робним ценама. Јаков I протегао је то регулисање рада и на ткаче, прелце и све могуће категорије радника,²²⁴ а Ђорђе II законе против удруживања на све мануфактуре.

У правом мануфактурном периоду био се капиталистички начин производње довољно оснажио да законско регулисање најамнине учини и неизводљивим и сувишним, али се хтело да се у случају нужде нађе при руци оружје из старог арсенала. Закон 8, Ђорђа II, забрањивао је кројачким калфама у Лондону и околини надницу већу од 2 шил. и 7½ пенса, осим у случајевима опште жалости; закон 13, Ђорђа III, чл. 68, препуштао је мировним судијама регулисање најамнине свиларских рад-

²²⁴ Из једне клаузуле статута 2, Јакова I, чл. 6, види се да су неки сукнари узели себн право да у својим радионицама званично као мировне судије диктирају тарифу. — У Немачкој, особито после Тридесетогодишњег рата, били су чести закони за одржавање ниских најамнина. „На земљишту, опустелом од људи, властела су негодно осећала оскудницу у слугамв и радницима. Свима становницима села забрањивано је да издају собе нежењеним мушкарцима и неудатим женама; сва таква лица морала су бити достављена власти и стрцана у затвор ако нису хтела постати слугама, чак и онда кад су се издржавали каквим другим занимањем, сејали за надницу код сељака, па и кад су трговали новцем и житом. (Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien, I, 125.) Кроз читав један век стално су се у свима наредбама кнежева понављале горке жалбе против злобне и дрске служничади која неће да се покори тешким условима, нићи да се задовољи законском најамнином; поједином властелину забрањено је да даје вице но што је у његовом крају таксирано. Па ипак су услови службе били после рата понекад бољи но што су били 100 година доцније; још 1652 г. добила је служничад у Шлеској двапут недељно меса, а баш у нашем веку било је тамо срезова где га је добијала само трипут годишње. И надница је после рата била већа него следених векова.“ (G. Freytag.)

ника; још 1796 биле су потребне две пресуде виших судова за решење да ли наредбе мировних судија о најамници важе и за пољопривредне раднике; још 1799 потврђено је једним законом да се најамници рударских радника у Шкотској регулише статутом из времена Јејнетиете и с два шкотска закона од 1661 и 1671. Али какав је преврат у том међувремену настао у приликама, потврђује један догађај нечувен у Доњем дому. Ту где су се преко 400 година о најамници фабриковали закони о максимуму који најамница просто није смела прелазити, предложи Хајтбред 1796 г. законски минимум најамнице за пољопривредне раднике. Пит, ма да се успротивио, ипак је признао „да је положај сиротиње грозан“ („cruel“). Најзад, 1813 г., закони о регулисању најамнице бише укинута. Они су били смешна аномалија откако је капиталиста регулисавао своју фабрику својим приватним законодавством и учинио да је помоћу сиротињске порезе најамница пољопривредних радника допуњавана до неопходног минимума. Одредбе радничких закона о уговору између послодаваца и најамних радника, о роковима за отказ итд., које против послодавца кад прекрши уговор допуштају само грађанску тужбу, али против радника у истом случају кривичну, и сада су још у пуној важности.

Свирепи закон против коалиција пали су 1825 г. пред претећим држањем пролетаријата. Па ипак су пали само делимично. Неколико лепих заостатака старих закона нишчезоше тек 1859. Најзад је закон од 29 јуна 1871 имао привидно да избрише и последње трагове тог класног законодавства законским признањем тредјуннона. Али је један закон истог датума („An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation“ [Закон о допунама кривичног законодавства о насиљу, претњи и узнемиривању]) стварно опет успоставио пређашње стање у новом облику. Овом парламентарном смицалицом била су средства којима се радник може послужити у штрајку или докату (искључење, тако се назива штрајк који воде удружени фабриканти затварајући фабрике истовремено) изузета из обичног права и подведена под изнимно кривично законодавство чије тумачење је остављено самим фабрикантима у њиховом својству мировних судија. Две године пре тога исти је Доњи дом и исти г. Гледстон на познати частан начин поднео законски предлог о укидању свих изнимних кривичних закона против радничке класе. Али, тај предлог никад није могао доћи даље од другог читања, и ствар се развлачила све док напоследку „велика либерална странка“ није из савеза са торијевцима поцрпела смелост да се одлучно окрене против оног истог пролетаријата који ју је довео на власт. Незадовољна овим издајством, „велика либерална странка“ дозволила је енглеским судијама, који су увек били чанколизи владајућих

класа, да поново ископају застареле законе против „завера“ и да их примењују против радничких коалиција. Види се да се енглеоски парламент само против своје воље и под притиском маса одрекао закона против штрајкова и тредјуниона, пошто је кроз пет векова цинички безобразно функционисао као *стални тредјунион капиталиста* против радника.

На другој страни, француска буржоазија је одмах на почетку револуционарног вихора имала смелости да поново одузме радницима тек извојевано право удруживања. Законом од 14 јуна 1791 она је прогласила свако радничко удруживање *„агентатом на слободу и на декларацију човекових права“*, кажњиво с 500 ливара и одузимањем активних грађанских права за годину дана.²²⁵ Овај закон, који је полицијским мерама сатеривао конкурентску борбу између капитала и рада у границе повољне по капитал, преживео је више револуција и династијских промена. Чак ни терор није дирнуо у њега. Он је тек недавно избрисан из „Code Pénal“-а [казненог законика]. Ништа карактеристичније од изговора за тај буржоаски државни удар. *Шапелје*, известилац пред Националном скупштином, којег је Камил Демулен окарактерисао као „бедног парничара“ (*ergoteur misérable*),^{225a} рекао је: „Иако би било пожељно да најамнина буде већа но што је сада, како би онај који је прима био ван оне апсолутне зависности у коју га безусловно доводи оскудевање у најнужнијим животним намирницама, зависности која је готово робовска“, ипак се радници не смеју споразумевати о својим интересима нити заједнички иступати да би тиме ублажили своју „апсолутну зависност која је готово робовска“, јер управо тиме крње „слободу својих бивших господара (si-devant maîtres), садашњих предузетника“ (слободу да раднике одржавају у ропству!), и јер *удруживање против деспотизма некадашњих еснафских мајстора* значи — погодите! — *успостављање еснафа* које је француски устав укинуо!²²⁶

²²⁵ Члан I тога закона гласи: „Пошто укидање свих врста *корпорација* истога сталежа и истога занимања чини једну од основица француског устава, забрањено је поново их уводити ма под којим *изговором* и ма у ком облику.“ Члан IV каже: „Ако се грађани који припадају истом занимању, истом занату или позиву, буду договарали и склапали међусобне споразуме да заједнички одрекну сарадњу у своме занату или раду, или да је прихвате само по некој одређеној цени, имају се речена договарања и споразуми... огласити као *противуставна* и као напади на слободу и на декларацију човекових права итд.“, дакле политички злочин баш као и у старим радничким законима. (*Révolutions de Paris*. Paris 1791, св. VIII, стр. 523.)

^{225a} *Révolutions de France*, Nr. LXXVII.

²²⁶ Buchez et Roux: *Histoire Parlementaire*, св. X, стр. [193 и д.] 195.

4. Постанак капиталистичких закупника

Пошто смо разгледали насилно стварање пролетера голаћа, крваву дисциплину која их је претворила у најамне раднике, прљаву акцију власти и државе која полицијским мерама појачава степен експлоатације рада и с њиме увећава акумулацију капитала, настаје питање: откуда су дошле капиталисте? Јер експропријација народа на селу ствара непосредно само крупне земљовласнике. Што се тиче постанка закупниковог, можемо га такорећи руком опипати, јер је то спор процес који се вековима протеже. И сами кметови, а поред њих и слободни ситни власници земље, налазили су се у веома различитим односима својине и стога су се и ослободили под веома различитим економским условима.

У Енглеској је први облик закупника *bailiff*,* који је и сам био кмет. Његов положај сличан је положају староримског *внликуса*, само што му је делокруг ужи. У току друге половине 14 века њега замењује закупник, којег лендлорд снабдева семеном, стоком и земљорадничким оруђима. Његов положај не разликује се много од сељаковог. Само што он експлоатише више најамног рада. Ускоро он постаје *metayer*, наполичар. Он улаже један део земљорадничког капитала, лендлорд други. Њих двојица деле укупни производ према сразмери утврђеној уговором. Овај облик ишчезава у Енглеској брзо, уступајући место правом закупнику, који употребљавањем најамних радника оплођује свој властити капитал, а лендлорду плаћа као земљишну ренту, у новцу или у натури, један део вишка производа.

За све време, током 15 века, док су независни сељак и пољопривредни слуга, који је поред рада у најму још и самостално привређивао, саме себе богатели својим радом, остајале су закупникове прилике и његово поље производње непромењено осредњи. Пољопривредна револуција у последњој трећини 15 века, која је потрајала и даље кроз читав 16 век (изузев само његове последње деценије), обогатила је њега исто онако брзо како је осиромашила сеоско становништво.²²⁷ Узурпација општинских испаша итд. омогућила му је да готово без трошкова и брзо увећа бројно стање своје стоке, из које сада извлачи дебеле профите продајом, применом као радне стоке и обилнијим гнојењем земље.

* Немачки *Vogt*, управитељ властелниског добра, дворник. — *Прев.*

²²⁷ „Закупци“, каже Харисон у својој *Description of England*, „који су раније плаћали једва четри фунте стерлинга ренте, плаћају данас четрдесет, педесет, стотну, и мисле да су направили лош посао, ако по истеку закупног рока не оставе на страну суму једнаку целој земљишној ренти коју су платили за шест или седам година.“

У 16 веку придлази још један момент од одлучне важности. Тада су уговори о закупу склапани на дуге рокове, често на 99 година. Непрекидно опадање вредности племенитих метала, а отуда и новца, доносило је закупницима златне плодове. Оно је, и кад не узмемо у обзир све друге раније изложене околности, оборило најамнину. Један њен део прешао је у закупников профит. Непрекидно дизање цена жита, вуње, мяса, једном речи свих пољопривредних производа, увећало је закупников новчани капитал без његова суделовања, док је земљишна рента коју је имао плаћати била уговорена по застарелој новчаној вредности.²²⁸ Тако се он у исто време богатио и на рачун својих најамних радника и на рачун свога лендлорда. Није дакле никакво чудо што је крајем 16 века у Енглеској постојала класа „капиталистичких закупника“, богатих за тадашње прилике.²²⁹

²²⁸ О утицају пада вредности новца у 16 веку на различне друштвене класе видети: *A Compendious or Brief Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days*. By W. S., Gentleman, London 1581. Облик дијалога, у коме је овај спис састављен, допринео је да је дуго приписиван Шекспиру и да је још 1751 издат под његовим именом. Његов писац је *Вилјем Стафорд*. На једном месту витез (knight) резонује овako: Витез: „Ви мој суседе земљораднике, ви газда трговче, и ви пријатељу котларе и остале занатлије, ви можете ваше интересе добро чувати. Јер уколико су сада све ствари скупе но што су биле, утолико и ви пењете цену вашој роби и услугама које продајете. Али ми немамо шта да продајемо па да можемо подићи цену и одржати равнотежу са стварима које морамо куповати.“ На другом једном месту витез пита доктора: „Молим вас, које то људе мислите? А пре свега који су што при том неће ништа штетовати?“ — Доктор: „Мислим све оне који живе од куповине и продаје; јер ако скупо купују, скупо и продају.“ — Витез: „Па који су то људи зв које кажете да на томе зарађују?“ — Доктор: „Доиста, сви који сами привређују на поседима или закупштинама по старој ренти; јер док плаћају по старој стопи, продају по новој; тј. они земљу плаћају врло јевтино, а све што на њој израсте продају скупо...“ — Витез: „А какви су то онда људи за које кажете да на томе више губе него што они други зарађују?“ — Доктор: „То су сви племићи, господа (noblemen, gentlemen) и сви други који живе од неке утврђене ренте или од такве неке плате, или који своју земљу не обрађују сами, нити се баве куповањем и продавањем.“

²²⁹ У Француској је régisseur, управник и убирач подавања за феудалног господара за време раног Средњег века, ускоро постао један homme d'affaires [пословни човек], који се изноућивањем, варањем итд. подигао до капиталисте. Понекад су и сама отмена господа били овакви режисери. На пр.: „Ово је рачун који господин Jacques de Thoraisse, витешки каштелан у Безансону, полаже господину који у Дижону води рачун за господина војводу и грофа од Бургунда, о рентама које именованом господару замка припадају од 25 дана децембра 1359 до 28 дана децембра 1360.“ (Alexis Monteil: *Traité des matériaux manuscrits etc.*, св. I, стр. 234 и д.) Већ се овде показује како у свима областима друштвеног живота лавовски део припада посреднику. Тако на пр. у области економије финан-

5. Реакција пољопривредне револуције на индустрију. Стварање унутрашњег тржишта за индустријски капитал

Као што смо видели, експропријација и растеривање сељачког народа, вршени на махове и стално понављани, привођили су градској индустрији нове и нове масе пролетера, који су потпуно стајали изван еснафских оквира — мудра околност која је старог А. Ендерсона (не заменити га с Џемсом Ендерсоном) потстакла да у својој *Историји трговине* схвати то као директну интервенцију провиђења. Морало се још за часак забавити код овог елемента *првобитне акумулације*.

Разређивању независног сељачког народа, који самостално привређује, није одговарало само згушњавање индустријског пролетаријата, као што *Жофрoа Сент-Илер* објашњава згушњавање светске материје на једној страни њеним разређивањем на другој.²³⁰ Упркос смањеном броју њених обрађивача, земља је и сад доносила истн или већи производ, јер је револуција у односима земљишне својине била праћена савршенијим методима обрађивања, већом кооперацијом, концентрисањем средстава за производњу итд., и јер су пољопривредни најамни радници не само интензивније упрезани,²³¹ него им је и поље производње на коме су радили за себе саме све више и више сужавано. Са ослобођеним делом сељачког народа *ослобађају се* дакле и његове раније *животне намирнице*. Оне се сада преобразише у материјални елемент *променљивог капитала*. Најурени сељак мора њихову вредност откупљивати у облику најамнине од свог новог господара, индустријског капиталисте. Како је било са животним намирницама, било је и с домаћим

сијери, берзијанци, трговци и трговачки скидају кајмак у свима пословима; у буржоаском праву адвокат черупа странке; у политици претставник значи више од бирача, мнинстар више од суверена; у религији, бога је потиснуо у позадину „посредник“, а овога опет потискују попови, који су опет неизбежни посредници између доброг пастира и његових овчица. — Као и у Енглеској, тако су и у Француској велике феудалне територије биле подељене на безброј ситних газдинстава, али под условима несравњиво неповољнијим по народ на селу. У току 14. века појавише се закуштине, *fermes* или *terriers*. Њихов број стално је растао, премашић надалеко 100.000. Закупци плаћаху земљишну ренту у новцу или у природи, и она се кретала од једне дванаестине до једне петине производа. *Terriers* били су лена, подлена итд. (*fiefs, arrière-fiefs*), према вредности и величини домена, од којих су повека била од свега неколико јутара (*arpents*). Сви ови *terriers* имаху право судства свих степена над својим становницима; било је четири степена. Може се замислити шта је сељачки народ трпео од свих тих малх тираниа. Монтеј каже да је у оно време у Француској било 160.000 судова где је данас довољно 4.000 (заједно с мировним судовима).

²³⁰ У својим: *Notions de Philosophie Naturelle*. Paris 1838.

²³¹ Момент који сер Џемс Стјуарт наглашава.

пољопривредним сировинама индустрије. Оне се претворише у један елемент постојаног капитала.

Узмимо на пр. да је један део вестфалских сељака, који су у доба Фридриха II сви прели, ако не свиљу, а оно лан, насилно експроприсан и најурен са земље, а да је преостали део претворен у надничаре крупних закупника. У исто време подижу се велике радионице и ткачице лапа, у којима „ослобођени“ сада раде као најамни радници. Лапа изгледа управо као и раинје. Ниједно влакно се на њему није променило, али му је у тело ушла нова социјална душа. Сада он сачињава један део постојаног капитала господара мануфактуре. Раније расподељен на безброј ситних произвођача, који су га сами гајили и прели у малим количинама са својим породицама, он је сада концентрисан у рукама једног капиталисте за којег други преду и ткају. Екстра-рад утрошен у пређење лапа раније се остваривао у екстра-приходима безбројних сељачких породица или, за време Фридриха II, у порезима „pour le roi de Prusse“. Сада се он остварује у профиту неколицине капиталиста. Вретена и разбоји, раније расподељени по селима, сада су начичкани у неколико великих радних касарна, као и радници, као и сировина. И та вретена, разбоји и сировина претворени су отада од средстава за независну егзистенцију прелаца и ткача у средства помоћу којих се њима заповеда²³² и исисава из њих неплаћен рад. На великим мануфактурама не да се видети, као на великим закупштинама, да су постале из многих ситних радионица и да су створене експропријацијом многих ситних независних произвођача. Али се непристрасан посматрач неће дати збунити. У време Мирабоа, лапа револуције, велике мануфактуре звале су се још и *manufactures réunies*, сједињене мануфактуре, као што ми данас говоримо о сједињеним ораницама. „Људи виде само велике мануфактуре“, каже Мирабо, „у којима стотине људи раде под једним директором, и које се обично називају сједињеним мануфактурама (*manufactures réunies*). А напротив, на оне у којима ради врло велики број радника распарчано и сваки за свој рачун готово се и не обраћа пажња. Оне се остављају сасвим у позадини. То је веома велика заблуда, јер једино оне чине стварно важан део народног богатства... Сједињена фабрика (*fabrique réunie*) необично ће обогатити једног или два предузетника, али су радници само боље или лошије плаћени надничари и ниуколико не суделују у предузетничкову благостању. У одвојеној фабрици (*fabrique séparée*), напротив, нико не постаје богаташ, али маса радника живи у благостању... Број марљивих и економних радника

²³² „Допустићу вам“, каже капиталиста, „да имадете част служити ми, под условом да ми оно мало што вам остаје дате за груд што заповедам над вама.“ (J. J. Rousseau: *Discours sur l'Economie Politique*. Genève 1760, стр: 70.)

увећава се, јер ће они у мудрог начину живота, у делатности, гледати средство за стварно побољшавање свог положаја, уместо да добију малу повишицу најамнице, која никад не може бити од неке важности за будућност, већ у најбољем случају омогућава људима да пружите себи нешто бољи залогај. *Одвојене индивидуалне мануфактуре, већином спојене с малим сеоским газдинством, јесу једине слободне.*²³³ Експропријација и терање са земље једног дела сељаштва не ослобађава за индустријски капитал с радницима само њихове животне намирнице и њихов материјал за рад, него ствара и унутрашње тржиште.

Догађаји који ситне сељаке претварају у најамне раднике, а њихове животне намирнице и средства за рад у материјалне елементе индустријског капитала, у исто време стварају овоме и унутрашње тржиште. Раније је сељачка породица производила и прерађивала животне намирнице и сировине које је затим већим делом сама трошила. Оне сировине и намирнице постале су сада робе; крупни закупац продаје их у великој маси, а у мануфактурама налази своје тржиште. Но зато се сада пређа, платно, грубе вунене материје — ствари чије су сировине биле на домаћају сваке сељачке породице и које је она ткала и прела за властиту потребу — претварају у мануфактурне артикле, а управо су пољопривредни срезови тржиште које их узима. Безбројне, растркане муштерије, које су досад биле условљене масом ситних произвођача што раде за свој рачун, сада се концентришу у једно велико тржиште које индустријски капитал снабдева.²³⁴ На тај начин, с експропријацијом раније самосталних сељака привредника и њиховим растављањем од средстава за производњу иде у корак и уништавање сељачке споредне радиности, процес растављања мануфактуре и пољопривреде. И једино уништење сеоске кућне индустрије може унутрашњем тржишту једне земље дати ону пространост и сталност која је нужна капиталистичком начину производње.

²³³ Mirabeau: *De la Monarchie Prussienne*, св. III, стр. 20—109 и даље. Што Мирабо распарчане радионице сматра економијом и производњом од „сједињених“ и што у овим последњима види само вештачке биљке одгајиване од стране државних власти, објашњава се тадашњим стањем великог дела мануфактура на европском копну.

²³⁴ „20 фунти вуне, које једна радничка породица неприметно претвори у одећу која јој треба за годину дана, и то радећи у часовима слободним од других радова — не пада у очи. Али, изнесите ту вуну на тржиште, пошаљите је у фабрику, затим посреднику и онда трговцу, и имаћете крупне трговинске операције, а уложени номинални капитал биће двадесет пута већи од вредности оне вуне... На овај начин експлоатише се радничка класа да би се одржало бедно фабричко радништво, паразитска класа земљопоседника и фиктивни трговачки, новчани и финансијски систем.“ (David Urquhart: *Familiar Words*, стр. 120.)

Ипак, прави мануфактурни период не доводи до неког коренитог преображаја. Читалац се сећа да мануфактура само мало по мало завлађује националном производњом и да увек почива на градском занатству и сеоској кућној споредној индустрији, који чине њено широко залеђе. Ако она ове последње и уништава у каквом облику, у посебним гранама рада, на извесним тачкама, она их на другима поново изазива, јер су јој потребни за прераду сировина до неког одређеног ступња. Стога она производи једну нову класу ситних сељака, који се обрађивањем земље баве као споредним занимањем, а индустријским радом у сврху продавања производа мануфактури — непосредно, или посредништвом трговца — као главним занимањем. Ово је један од разлога, иако није главни, једној појави која у први мах збуњује оног који проучава енглеску историју. Од последње трећине 15 века па надаље он стално, изузев само кратке периоде, налази на жалбе о ширењу капиталистичке привреде на селу и на све веће уништавање сељаштва. С друге стране он на то сељаштво налази увек наново, ма да у смањеном броју и у све горем облику.²³⁵

Главни разлог је у овоме: Енглеска је првенствено час произвођач жита, час одгајивач стоке, у наизменичним периодима, а са овим периодима колеба се и обим сељачког газдинства.

Тек крупна индустрија пружа у машинама сталну основицу капиталистичкој пољопривреди, коренито експроприше огромну већину сељачког народа и довршава растављање између земљорадње и сеоске и кућне индустрије чупајући јој корен — предење и ткање.²³⁶ Стога тек она и осваја индустријском капиталу читаво унутрашње тржиште.²³⁷

²³⁵ У овоме Кромвелово доба чини изузетак. Догод је република трајала, сви слојеви енглеских народних маса подизали су се из деградације у коју су запали под Тјудорима.

²³⁶ Текет зна да је крупна вунарска индустрија произишла из првих мануфактура и из уништења сеоске или кућне мануфактуре уз увођење машинерије. (Tuckett: *A History etc.*, св. I, стр. [139—143] 144.) „Плуг и јарам били су изум богова и занимање хероја; зар су разбој, вретено и коловрат мање племенита порекла? Ви раздвајате коловрат од плуга, вретено од јарма, и одржавате: фабрике и сиротинске домове, кредит и кризе, и две непријатељске нације, пољопривредничку и трговачку.“ (David Urquhart: *Familiar Words*, стр. 122.) Али сад долази Кејри и, свакако не без права, оптужује Енглеску да тежи да сваки други народ претвори у земљораднике за које би Енглеска била једини фабрикант. Он тврди да је на овај начин Турска упропашћена, јер „власницима и обрађивачима земље никад није било допуштено (од Енглеске) да ојачају природним савезом између плуга и разбоја, чекића и дрљаче.“ (*The Slave Trade*, стр. 125.) По њему је сам Еркверт један од главних агената у упропашћивању Турске, где је у интересу Енглеске водно пропаганду за слободну трговину. Најлепше је то што Кејри, узгред буди речено велики слуга Русије, хоће тај процес растављања да спречи системом заштитних царина, који га баш убрзава.

6. Постанак индустријског капиталисте

Постанак индустријског²²⁷ капиталисте није ишао онако поступно као постанак закупника. Нема сумње, понеки ситни еснафски мајстор, а још више самостални ситни занатлија, па и најамни радник, претворио се најпре у ситног капиталисту, а затим поступним увећавањем експлоатације најамног рада и одговарајућом акумулацијом у капиталисту *sans phrase* [чисто и просто]. У детињском периоду капиталистичке производње ишло је често као у детињском периоду средњевековних градова, где је о питању ко ће од одбеглих кметова бити мајстор, а ко слуга, већном одлучивао ранији или каснији датум њихова бекства.

Међутим, пужевски ход овог метода никако није одговарао трговачким потребама новог светског тржишта, које су створила велика открића крајем 15 века. Али је *Средњи век* оставио у наслеђе два различита облика капитала који сазревају у најразличнијим економским друштвеним формацијама и који, пре ере капиталистичког начина производње, важе као капитал *quand tēme* [уопште] — *зеленашии капитал* и *трговачки капитал*.

„У садашње време“, вели један енглески писац, који се иначе не обазире на улогу трговачког капитала, „све богатство друштва иде најпре у капиталистове руке... он плаћа земљопоседнику ренту, раднику најамнину, порезнику и убирачу десетка њихове тражбине, а за себе сама задржава велик, стварно највећи и сваким даном све већи део годишњег производа рада. Данас се капиталиста може сматрати као власник из прве руке читавог друштвеног богатства, ма да никакав закон није на њега пренео то право својине... Ова промена у својини била је проузрокована узимањем камате на капитал... и исто толико је чудновато да су законодавци читаве Европе хтели то спречити законима против зеленаштва... Власт капиталиста над свеколиким богатством земље јесте *потпуна револуција у праву својине*, а који закон или који низ закона је њу изазвао?“²²⁸ Писац је морао знати да се револуције не праве помоћу закона.

²²⁷ Филантропски расположени енглески економисти, као Мил, Роџерс, Голдвин Смит, Фосет и др., и либерални фабриканти, као Џон Брајт и компанија, питају, као што је бог питао Каина за брата му Авеља, енглеску земљишну аристократију: где су се деле хиљаде наших freeholders [самосталних сељака]? Али одакле сте ви сами дошли? Из уништења тих freeholders. А зашто не питате и куд су се дели независни ткачи, прелци, занатлије?

²²⁸ *Индустријски* овде у смислу супротнога пољопривредном. У „категоричком“ смислу, закупник је *индустријски капиталиста* баш као и фабрикант.

²²⁹ *The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted*. London 1832, стр. 98, 99. Писац овог анонимног списа јесте *Th. Hodgskin*.

Феудални поредак на селу и еснафски поредак у градовима спречавају претварање новчаног капитала, створеног зеленаштвом и трговином, у индустријски капитал.²⁴⁰ Ове препреке отпале су растурањем феудалних пратњи, експропријацијом и делимичним иајуривањем селачког народа. Нова мануфактура подигла се у поморским извозним пристаништима или на селу, изван контроле старих градова и њиховог еснафског поретка. Отуда у Енглеској огорчена борба између *corporate towns* [старих привилегисаних градова] и нових индустријских радника.

Откриће златних и сребрних земаља у Америци, истребљивање, поробљивање и закопавање урођеника у руднике, почетак освајања и пљачкања Источне Индије, претварање Африке у један забран за трговински лов на црнокошце, ето шта је известило зору ере капиталистичке производње. Ови идилични процеси јесу главни моменти првобитне акумулације. Њима је у стопу следовао трговински рат европских нација, са читавим светом као бојништем. Он отпочиње отцепљењем Холандије од Шпаније, добија циновски опсег у антијакобинском рату Енглеске, и наставља се још и данас у разбојничким походима, као што су опијумски ратови против Кине итд. Отада се различни моменти првобитне акумулације расподељују, више или мање један за другим, особито на Шпанију, Португал, Холандију, Француску и Енглеску. У Енглеској се они крајем 17 века систематски везују у колонијалном систему, у систему државних дугова, у модерном пореском систему и у протекционистичком систему [систему заштитних царина]. Јединим делом ови методи почивају на најбруталнијој сили, на пр. колонијални систем. Али сви они искоришћавају државну власт, концентрисану и организовану силу друштва, да би убрзали процес претварања феудалног начина производње у капиталистички и скратили прелазе. Сила је бабица сваког старог друштва које у утроби носи неко ново друштво. И она сама је једна економска потенција.

О хришћанском колонијалном систему каже В. Ховит, који је хришћанство иначице својим специјалитетом, ово: „Варварствима и безбожним грозотама такозваних хришћанских раса у свима деловима света, и против сваког народа који су могле подјармити, нема равних ни у ком периоду светске историје, ни код које расе, па ма како она била дивља, необразована, немилосрдна и бестидна.“²⁴¹ Историја холандског

²⁴⁰ Чак су још 1794 г. ситни сукнарски мајстори из Лидса послали парламенту изасланике с молбом да се законом забрани сваком трговцу да постане фабрикант. (Dr. Aikin: Description etc.)

²⁴¹ William Howitt: *Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies.* London 1838. стр. 9.

колонијалног газдовања — а Холандија је у 17 веку била узор капиталистичке нације — „пружа ненадмашиву слику издаје, подмићивања, мучких убистава и гадости.“²⁴² Ништа није карактеристичније од њиховог система крађе људи на Целебесу да би дошли до робова за Јаву. У ту сврху били су крадљивци људи обучавани. Лупеж, туман и продавац били су главни агенти у тој трговини, а урођенички кнежеви главни продавци. Украдена омладина бацана је у тајне тамнице на Целебесу док не би сазрела да се пошаље на робовске бродове. Један званични извештај каже: „Овај град Макасар, на пр., пун је потајних тамница, једна грознија од друге, набијених бедницима, жртвама похлепе и тираније, окованих у ланце и насилно отргнутих од њихових породица.“ Да би се дочепали Малаке, Холанђани поткупише португалског гувернера. Он их 1641 г. пусти у град. Они сместа пожурнише његовој кући и мучки га убише да би се „одрекли“ плаћања мита у суми од 21.875 ф. ст. Где год су ногом ступили, било је све опустошено и расељено. Банјуванги, једна јаванска покрајина, имала је 1750 г. преко 80.000 становника, а 1811 само још 8.000. То је „doux commerce“ [мирна трговина]!

Као што је познато, *Енглеско-источноиндијска компанија* добила је, поред политичке власти у Источној Индији, искључив монопол трговине чајем као и уопште трговине с Кином и превоза робе између Европе и Истока. Али обална пловидба Индије и између острва, као и трговина у унутрашњости Индије, постадоше монополем виших чиновника Компаније. Монополн солн, опијума, бетела и других роба били су неисцрпни мајданн богатства. Чиновници су сами утврђивали цене и гулили несрећне Индијце како су хтели. У тој приватној трговини учествовао је и генерални гувернер. Његови штићеници добијали су уговоре под таквим условима да су, паметнији од алхемичара, правили злато из ничега. Велики *имеци* ницали су као печурке за један дан, *првобитна акумулација* вршила се без предујма иједног шилинга. Судски прогон Варена Хастингса врвн таквим примерима. Ево једног случаја. Један уговор о опијуму био је дат неком Суливану баш кад је морао отпутовати — и то по званичној дужности — у један крај Индије који је био веома удаљен од опијумских срезова. Суливан прода уговор некеме Бину за 40.000 ф. ст.; Бин га истог дана прода за 60.000 ф. ст., а последњи купац и извршилац уговора изјављује да је иза свега тога још

О поступању с робовима добар преглед у Charles Comte: *Traité de la Législation*. 3 изд., Bruxelles 1837. Ове ствари ваља подробно проучити, да се види шта буржуј зна начинити и од самог себе и од радника тамо где несметано може удешавати свет по својој слици и прилици.

²⁴² Thomas Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of Java: *Java and its dependencies*. London 1817.

истероа огромну добит. По једном списку, који је био поднет парламенту, узели су од 1757 до 1766 Компанија и њени чиновници 6 милиона фунти стерлинга као поклон од Индијаца! Између 1769 и 1770 Енглези су исфабриковали глад купивши сав пиринач и продајући га опет искључиво по баснословним ценама.²⁴³

Поступање са урођеницима било је ијавно најсуровије на плантажама где се радило само за извоз, кад у Западној Индији, и у оним богатим и густо насељеним земљама које су биле предате на милост и немилост разбојницима, као у Мексику и Источној Индији. Али се хришћански карактер првобитне акумулације није затајио ни у правим колонијама. Пуританци Нове Енглеске, трезвени виртуози протестантства, одредили су 1703 године, решењем своје *Assembly* [законодавне скупштине], премију од 40 ф. ст. за сваки индијански скалп [кожа огуљена с темена убијеног човека] и сваког ухваћеног црвенокошца, а 1720 г. 100 ф. ст. за сваки скалп. 1744 г., прогласивши извесно племе бунтовним, Масачусетс-Беј ударно је следеће цене: за скалп мушкарца изнад 12 годна 100 ф. ст. нове валуте, за ухваћене мушкарце 105 ф. ст., за заробљене жене и децу по 55 ф. ст., за скалпове жена и деце 50 ф. ст.! Неколико деценија доцније овај колонијални систем осветио се потомцима побожних *pilgrim fathers*-а [хаџије — тако су названи први пуританци који су се из Енглеске уселили у Америку], када су и они постали бунтовници. Потстицани и плаћани од Енглеца, Индијанци су их касали *томахавкама*. Британски парламент прогласио је крволочне псе и скалпирање „средствима која су му дата у руке од бога и природе“.

Колонијални систем силно је убрзао развјање трговине и бродарства. Монополска друштва [„*Gesellschaften Monopolia*“, Лутер] била су снажне полуге концентрације капитала. Мануфактурама, које су ницале на све стране, колоније су обезбеђивале потрошачко тржиште и акумулацију потенцирану монополом тржишта. Благо које је изван Европе стицано непосредном пљачком, поробљавањем и разбојништвом, притицало је у матицу земљу и ту се претварало у капитал. Холандија, која је прва потпуно развила колонијални систем, већ је 1648 г. стајала у жаришту своје трговинске моћи. Она је била „готово искључиви господар источноиндијске трговине и саобраћаја међу европским југозападом и североистоком. Њено рибарство, поморство и мануфактуре нису имали премца ни у којој другој земљи. Капитали републике били су можда већи но целе остале Европе уједно“. *Гилих* је заборавио додати

²⁴³ 1866 г. умрло је од глади више од милион. Хиндуса само у провинцији Ориса. Па ипак се настојавало да се индијска државна каса обогати продајући гладнима животне намирнице по скупу цену.

да су холандијске народне масе већ 1648 г. биле теже оптерећене радом, сиромашније и бруталније угњетаване него народне масе све остале Европе уједно.

У данашње време, индустријска надмоћност повлачи за собом и надмоћност у трговини. Напротив, у првом мануфактурном периоду индустријска надмоћност потиче из трговинске. Зато је онда колонијални систем и имао онако претежну улогу. Он је био „туђински бог“, који је на олтару заузео место покрај старих идола Европе и онда их једног лепог дана једним ударцем све футуре преврнуо. Он прогласи профитирање крајњом и једином сврхом човечанства.

Систем јавног кредита, тј. државних дугова чије почетке откиривамо у Бенони и Млечима још у Средњем веку, освојио је за време мануфактурног периода сву Европу. Колонијални систем, са својом поморском трговином и својим трговинским ратовима, послужио му је као одгајилиште. Тако се он најпре учврстио у Холандији. Државни дуг, тј. отуђивање државе — била она деспотска, уставна или републиканска — удара капиталистичкој ери свој жиг. Једини део тзв. националног богатства који стварно спада у заједнички посед модерних народа јесте — њихов државни дуг.^{243a} Стога је сасвим доследна модерна наука да је неки народ утолико богатији што дубље западне у дугове. Јавни кредит постаје *Вјерују* капитала. А с постанком државног задуживања, место греха против духа светога, за који нема праштања, долази вероломство према државном дугу.

Јавни дуг постаје једном од најенергичнијих полуа првобитне акумулације. Као ударцем чаробног прутућа надахњује он непроизводни новац стваралачком снагом и тако га претвара у капитал, а да се уз то не мора излагати тегобама и опасностима које су нераздвојне од пласирања у индустрију па чак и од приватног зеленашења. Државни повериоци стварно не дају ништа, јер се узајмљена сума претвара у јавне лако преносиве обвезнице, које и даље функционишу у њиховим рукама, баш као да су готов новац. Али и без обзира на овако створену класу доконих рентијера и на преконоћ искрсло богатство финансијера који играју улогу посредника између владе и нације — као и на закупника порезе, трговце и приватне фабриканте, којима добар део сваког државног зајма чини услугу капитала палог с небеса — државни дуг изазвао је постанак акционарских друштава, трговину са сваковрсним вредносним папирима, смеле шпекулације, ажиотажу, једном речи: берзанску игру и модерну банкократију.

^{243a} Вилјем Кобет напомиње да се у Енглеској све јавне установе зову „кравевске“, али да у накнаду за то ипак постоји „национални“ дуг (national debt).

Велике банке, окићене националним називима, биле су од самог свог рођења само друштва приватних шпекуланата која су се ставила уз бок владама и која су, захваљујући добијеним повластицама, била кадра да им предујмљују новаца. Зато за пораст државног дуга нема непогрешивијег мерила него што је непрекидно пењање акција тих банака, чији пун развитак датира од оснивања Енглеске банке [Bank of England, 1694]. Енглеска банка почела је тиме што је влади позајмљивала свој новац са 8% камате; у исто време била је овлашћена од парламента да из истог капитала искује новац, који је опет позајмљивала публици у облику банкнота. Она је тим нотама могла есконтирати менице, давати зајмове на робу и куповати племените метале. Није дуго потрајало, а тај кредитни новац, који је Енглеска банка сама фабриковала, постао је монета у којој је она држави давала зајмове и за рачун државе исплаћивала камате јавног дуга. И није доста то што је једном руком давала да би другом примала више натраг, већ је, и кад је примала, остајала вечити поверилац нације све до последње дате паре. Мало по мало она постаде неизбежни резервоар металног блага земље и средиште читавог трговинског кредита. У исто време кад су у Енглеској престали спаљивати вештице, почели су вешати фалсификаторе банкнота. Какав је утисак учинила на савременике појава овог новог порода, банкократа, финансијера, рентијера, сензала, шпекуланата и берзијанаца, види се из тадашњих списа, на пр. из Болингброкових.²⁴⁸⁶

С државним дуговима постао је и интернационални кредитни систем, под којим се, код овог или оног народа, често прикрива један од извора *првобитне акумулације*. Тако нискости млетачког пљачкашког система чине једну такву прикривену основицу холандског богатства у капиталу, јер су Млечи у опадању давали Холандији велике зајмове у новцу. Исти такав однос је и између Холандије и Енглеске. Већ почетком 18 века холандске мануфактуре биле су далеко надмашене, и Холандија је престала бити владајућа трговинска и индустријска нација. Од 1701 до 1776 један од њених главних послова било је позајмљивање огромних капитала, особито свом надмоћном конкуренту, Енглеској. Слично је сада између Енглеске и Сједињених Држава. Многи капитал који се данас појављује у Сједињеним Државама без крштенице резултат је тек јуче капитализоване дечје крви у енглеским фабрикама.

Пошто се државни дуг ослања на државне приходе којима се морају покривати годишње камате и друга плаћања, то је модерни порески

²⁴⁸⁶ „Кад би Татари данас преплавили Европу, стало би прилично труда да им се објасни шта је код нас финансијер.“ (Montesquieu: *Esprit des Lois*. Изд. London 1767, св. IV, стр. 33.)

систем постао нужна допуна систему националних зајмова. Зајмови омогућавају владама да подмирују ванредне издатке, а да порески платиша то одмах не осети, али доцније они ипак изазивају повишење пореза. С друге стране, повишење пореза, проузроковано нагомилавањем узастопно направљених дугова, присиљава владу да приликом нових ванредних издатака увек закључује нове зајмове. Услед тога, модерне државе финансије, чији стожер су порезе на најнужније животне намирнице (дакле њихово поскупљивање), носе у себи самима клице аутоматског повишавања. Пореско преоптерећење није пролазна случајност, него напротив принцип. Зато је у Холаидији, где је овај систем најпробно уведен, велики патриот Де Вит славио у својим максимама овај систем као најбоље средство да се најамни радник учини покорним, послушним, марљивим и... да се претовари радом. Али се разорни утицај, који овај систем врши на положај самих најамних радника, овде намање тиче од присилне експропријације коју он повлачи за собом, експропријације сељака, занатлија, укратко свих делова средње класе. О овоме не постоје подвојена мишљења, чак ни код буржоаских економиста. Његово експропријаторско деловање појачава се још и протекционистичким системом који је један од битних његових делова.

Велика улога коју јавни дуг и одговарајући порески систем играју у капитализацији богатства и у експропријацији маса, завела је цели низ писаца, као Кобета, Даблдеја и друге, да у њима погрешно траже основни узрок беде модерних народа.

Систем заштитних царина био је вештачко средство за фабриковање фабриканата, за експроприсање независних радника, за капитализовање националних средстава за производњу и животних намирница и за насилно скраћивање прелаза од старинског на модерни начин производње. Европске државе отимале су се о патент овог открића, а кад су једном већ ступиле у службу профитлија, нису се зауставиле само на томе да у том циљу гуле свој властити народ, посредно путем заштитних царина и непосредно извозним премијама итд. Оне су у зависним другостепеним државама насилно искорењивале сваку индустрију, као на пр. Енглеска вунарску маиуфактуру у Ирској. На европском копну процес је још више био упрошћен по Колберовом узору. *Првобитни капитал индустријалца потиче овде једином делом директно из државне благајне. „Зашто“, узвикује Мирабо, „гражити тако далеко узрок развијеној маиуфактури Саксонске пре Седмогодишњег рата? Сто осамдесет милиона државних дугова!“*²⁴⁴

Колонијални систем, државни дугови, порески терет, заштитне царине, трговииски ратови итд., ти издајци правог маиуфактуриог пе-

²⁴⁴ Mirabeau: *De la Monarchie Prussienne*, св. VI, стр. 101.

риода добијају циновске размере у почетном периоду *крупне индустрије*. Рађање ове прославља се *покољем деце* у Иродовом стилу. Као и за краљевску флоту, тако се и за фабрике врши присилна регрутација. Сер Ф. М. Иден, ма колико да је неосетљив према грозотама експропријације сељачког народа, извршене од последње трећине 15 века до његова времена, конца 18 века, и ма колико да, задовољан са самим собом, поздравља тај процес, „*нужан*“ да би се успоставила капиталистичка пољопривреда и „*права сразмера између оранице и пашњака*“, не показује ипак такву равнодушност *спрам економске нужности да се отимају и поробљују деца* у сврху претварања мануфактурног предузећа у фабричко предузеће и тако успостави *прави однос између капитала и радне снаге*.

Он каже: „Било би можда вредно да јавност промисли да ли икаква индустрија, која ради свог успешног рада мора отимати сироту децу из котеца и сиротињског дома да би их у гомилама цедила на раду у ноћним сменама отимајући им одмор; индустрија која осим тога тако *измеша на једну гомилу лица* оба пола, различите доби и различитих склоности, да заразност примера мора одвести покварености и неморалу — да ли таква индустрија може увећати суму националне и индивидуалне среће?“²⁴⁵ „У Дербиширу, Нотингемширу, а особито у Ланкаширу“, каже Филден, „*примењена је скоро изумљена машинерија у великим фабрикама, уз саме реке* кадре да окрећу водено коло. На тим местима, удаљеним од градова, на један мах затребале су хиљаде радника; а нарочито је становништво сад било потребно Ланкаширу, који је дотле био релативно ретко насељен и неплодан. Пре свега су тражени ситни и окретни прсти. Одмах се завео *обичај да се шегрти (!)* узимају из разних парохијских сиротињских домова у Лондону, Бирмингему и другим местима. Тако су многе, многе хиљаде тих малих, нејакних створења, од 7 до 13 или 14 године, *отпремљене на север*. Био је *обичај да предузетник (тј. децокрадица)* своје шегрте одева, храни и да им даје *стан у „шегртском дому“* у близини фабрике. Били су постављени *надзорници* да надгледају њихов рад. Овим гоничима робова било је у интересу да деца *диринче што је могуће више*, јер су плаћени према количини производа коју су могли исцедити из деце. Суровост је била природна *последница... У многим фабричким срезовима, особито у Ланкаширу, ова невина, напуштена створења, препуштена фабричким силницима, била су изложена најгрознијим мукама. Она су гоњена у смрт претераним радом... њих су шибали, окивали и мучили с рафинираном свирепашћу; у много случајева она су због глади била као костурн, док их је корбач држао на раду... Да, у неким случајевима нагоњена су и на самоуби-*

²⁴⁵ Eden: *The State of the Poor*, том II, гл. 1, стр. [420] 421 [422].

ство!... Лепе и романтичне долине Дербишира, Нотингемшира и Ланкашира, затворене очима јавности, постадоше језовитим пољима где је пустошило мучење, а често и — убиства! ... Профити фабриканата били су огромни. То је само надраживало њихову вампирску глад. Они отпочеше практиковати „ноћни рад“, тј., исцрпавши једну смену руку на дневном раду, држали су другу смену приправну за ноћни рад; дневна група одлазила је у постеље које је ноћна смена тек оставила, и обратно. Народна је традиција у Ланкаширу да се постеље никад не омладе.“²⁴⁶

С раавитком капиталистичке производње за време мануфактурног периода изгубило је јавно мишљење Европе и последњи остатак стида и савести. Нације су се цинички дичиле сваком бестидности која је била средство за акумулацију капитала. Читајте на пр. наивне трговинске анале поштењачине А. Ендерсона. Ту се о чињеници да је Енглеска Утрехтским миром [1713] присилила Шпањолце Асиенто-уговором да јој даду повластицу за трговину црнцима и између Африке и шпаньолске Америке, док је дотле смела трговати црнцима само између Африке и енглеске Западне Индије, ту се о томе труби као о тријумфу енглеске државничке мудрости. Енглеска доби право да до 1743 г. снабдева шпаньолску Америку са 4.800 црнаца годишње. У исто време је био то и званични плашт за прикривање енглеског кријумчарења. Ливерпул се подигао на темељу трговине робљем. То је његов метод *првобитне акумулације*. И до данашњег дана остадоше ливерпулска „племенита господа“ Пиндари трговине робљем, која — упореди наведени спис др. Ејкина од 1795 — „до страсти распаљује предузетнички дух трговаца, ствара сјајне поморце и доноси огромне новце“. За трговину ро-

²⁴⁶ John Fielden: *The Curse of the Factory System*, стр. 5, 6. О почетним гадостима фабричког система упор. Dr. Aikin: *Description etc.*, стр. 219, и Gisborne: *Enquiry into the Duties of Men*, 1795, св. II. — Пошто је парна машина пресадила фабрике са сеоских водопада у градове, сад је „одрицања жељни“ шићарија имао при руци дечији материјал, не морајући насилно узимати робове из *workhouse*-а. — Кад је сер Р. Пил (отац „министра плаузибилитета“) поднео 1815 г. свој предлог закона о заштити деце, изјавио је у Доњем дому Ф. Хорнер (звезда „bullion“-комитета и присни пријатељ Рикарда): „Опште је познато да је са стварима од вредности неког банкрота била лиценцирана и продата, као део његове својне, једна банда фабричке деце, ако смем употребити овај израз. Пре две године (1813) претресао је пред Книгс Бенчом [касационим судом] један одвратан случај. Радило се о више дечака. Нека лондонска парохија уступила их је једном фабриканту, а овај их опет пренесе на другог. Најзад их неколико човекољубаца пронађоше у стању *потпуне изгладности* (*absolute famine*). Други један случај, још одвратнији, достављен ми је као члану парламентарног анкетног одбора. Пре неколико година закључила је једна лондонска парохија уговор с неким фабрикантом из Лаикашира, по коме је овај на сваких 20 здраих дечака морао узимати и једиог идиота.“

бљем имао је Ливерпул 1730 г. 15 бродова, 1751 г. 53, 1760 г. 74, 1770 г. 96, а 1792 г. 132.

Заводећи у Енглеској дечије ропство, памучна индустрија дала је уједио и потстрек за претварање дотадашњег више или мање патријархалног робовског газдинства Сједињених Држава у трговачки систем експлоатације. Уопште је прикривеном ропству најамних радника у Европи било потребно као основица ропство *sans phrase* [неприкривено] у Новом Свету.²⁴⁷

Tantae molis erat [толико мука је стало] да се покрену „вечити природни закони“ капиталистичког начина производње, да се изврши процес растављања између радника и услова рада, да се иа једном полу друштвена средства за производњу и животне намирнице претворе у капитал, а на супротном полу масе народа у најамне раднике, у слободне „радне сиромаше“, тај вештачки производ модерне историје.²⁴⁸ Ако новац, како вели Ожије, „долази на свет с мрљама крви на једином образу“,²⁴⁹ капитал се рађа точећи крв и прљавштину из свих својих пора, од главе до пете.²⁵⁰

²⁴⁷ 1790 г. долазило је у енглеској Западној Индији 10 робова на једног слободног човека, у француској 14, у холандској 23 на једнога. (Henry Brougham: *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*. Edinburgh 1803, св. II, стр. 74.)

²⁴⁸ Израз „*labouring poor*“ [радна сиротиња] налази се у енглеским законима откако је класа најамних радника постала значајна. „*Labouring poor*“ стоји у супротности, с једне стране, према „*idle poor*“ [лењој сиротињи], просјацима итд. а с друге према радницима који још нису очерупане кокоши, него су још власници својих средстава за рад. Из закона је израз „*labouring poor*“ прешао у политичку економију почев од Кулпелера, Џ. Чајлда и др. до А. Смита и Идна. По овоме ваља судити о *bonne foi* [доброј вери] Едмунда Берка, тог „*execrable political cantmonger*“-а [одвратног политичког фразера], кад изјављује да је израз „*labouring poor*“ један „*execrable political cant*“ [одвратна политичка фраза]. Овај новинарски лакеј, који је као плаћеник енглеске олигархије играо улогу романтичара према француској револуцији, баш као што је, као плаћеник североамеричких колонија, у почетку америчких заплетата, играо улогу либерала према енглеској олигархији, био је сасвим ординаран буржуј: „Закони трговине закони су природе па дакле и божиј.“ (E. Burke: *Thoughts etc.*, стр. 31, 32.) Није ни чудо што се он, веран божијим и природним законима, увек продавао на најповољнијем тржишту! У списима пречасног Текера — Текер је био поп и торијевац, али пристојан човек и ваљан политички економист — налази се веомв добра карактеристика тога Едмунда Берка за време кад је био либерал. С обзиром на гадну бескарактерност која данас влада и која одано верује у „законе трговине“, дужност је сваки пут жигосати такве Беркове, који се од својих наследника разликују једино по ← таленту!

²⁴⁹ Marie Augier: *Du Crédit Public* [Paris 1842, стр. 265].

²⁵⁰ „Капитал“, каже *Quarterly Reviewer*, „избегава галаму и кавгу и бојажљиве је природе. То је врло истинито, али још није цела истина. Капитал се гнуша одсуства профита, или врло малог профита, као природа празног простора. Са одго-

7. Историјска тенденција капиталистичке акумулације

На шта се своди првобитна акумулација капитала, тј. његов историјски постаиак? Уколико она није непосредно претварање робова и кметова у најамне раднике, дакле *года промена облика*, она значи само експропријацију непосредних произвођача, тј. *распад приватне својине засноване на властитом раду*.

Приватна својина, као супротност према друштвеној, колективној својини, постоји само онде где средства за рад и други спољашњи услови рада припадају приватним људима. Али, према томе да ли су ти приватници радници или иерадници, и приватна својина има други карактер. Безбројне нијансе које нам она на први поглед *пружа одражавају само прелазна стања између те две крајности*.

Радникова приватна својина на његовим средствима за производњу јесте основица ситне радиности, а ситна радиност *нужан је услов за развитак друштвене производње и слободне индивидуалности самог радника*. Свакако, овај начин производње постоји и у оквиру ropства, кметства и других облика зависности. Али он цвета, развија сву своју енергију и долази до саобразног класичног облика само кад је радник *слободан приватан власник услова рада којима сам рукује: сељак њиве коју обрађује, занатлија алата којим влада као виртуоз*.

За овај начин производње претпоставка је *распарчаност земље и осталих средстава за производњу*. Поред *концентрације тих средстава*, он искључује и кооперацију, поделу рада у оквиру истих процеса производње, друштвено владање и управљање над природом и слободни развитак *друштвених производних снага*. Они се подноси само с производњом и друштвом уских, самониклих граница. Хтети овековечити овај начин производње, значило би, како с правом вели Пекер, „*декретовати општу осредњост*“. Кад доспе до извесног ступња развитака, он *рађа материјална средства за своје властито уништење*. Од тога часа *покрећу се у крилу друштва снаге и страсти које се у њему осећају спутане*. Он мора бити уништен и бива уништен. Његово уништење, *претварање индивидуалних и распарчаних средстава за производњу у друштвено концентрисана*, тј. претварање сићушне својине многих у *циновску својину мало њих, тј. експропријација велике народне масе од земље, животних намирница и средстава за рад*, ова ужасна и тешка

варајућим профитом капитал постаје смео. Нек је 10% сигурно, па се свугде може употребити; са 20% постаје живахан; са 50% позитивно вратоломан; са 100% баца под ноге све човечанске законе; нека су 300%, и нема злочина који неће ризиковати, па ма ишао на вешала. Ако му галама и кавга доносе профит, он ће и једну и другу гајити. Доказ: кријумчарење и трговина робљем.“ (Т. J. Dunning: *Trades' Unions and Strikes*. London 1860, стр. 36.)

експропријација народне масе сачињава предисторију капитала. Она обухвата низ насилних метода, при чему смо ми ту извршили смотру само иад најепохалнијима као методима првобитне акумулације капитала. Експропријација непосредних произвођача изводи се с најнепоштеднијим вандализмом и под нагоном најбестиднијих, најпрљавијих, најподлијих и најгнуснијих страсти. *Приватна својина стечена сопственим радом и која почива такорећи на срашћењу појединачне независне радне индивидуе с њеним условима рада, бива потиснута од капиталистичке приватне својине, која почива на експлоатацији туђег, али формалио слободног рада.*²⁵¹

Чим је овај преображајни процес довољно разорио старо друштво и у дубину и у ширину, чим су радници претворени у пролетере, а њихови услови рада у капитал, чим капиталистички начин производње стане на своје ноге, даље подруштвљење рада и даље претварање земље и других средстава за производњу у друштвено експлоатисана, дакле заједничка средства за производњу, а отуд и даља експропријација приватних сопственика, добија један нов облик. Оно што се сада има да експроприше није више радник који самостално привређује, већ капиталиста који експлоатише многе раднике.

Ова експропријација врши се игром унутрашњих закона саме капиталистичке производње, централизовањем капитала. Један капиталиста убија многе. Руку под руку са овом централизацијом, или експропријацијом многих капиталиста од стране мало њих, развија се кооперативни облик процеса рада у све већем размеру, свесна техничка примена науке, планска експлоатација земље, претварање средстава за рад у само заједнички употребљива средства за рад, економисање свима средствима за производњу њиховом употребом као средстава за производњу комбинованог друштвеног рада, обухватање свих народа у мрежу светског тржишта, а тиме и интернационални карактер капиталистичког поретка. Са сталим опадањем броја капиталистичких магната који насилно присвајају и монополизују све предности тог преображајног процеса, расте маса беде, притиска, ропства, дегенерације и експлоатације, али и револт радничке класе која сталио набујава и коју сам механизам капиталистичког процеса производње шкољује, уједињује и организује. *Капиталов монопол постаје оков за начин производње који је с њим и под њим процветао. Централизација средстава за производњу и подруштвљење рада достижу тачку на којој више не могу подносити ка-*

²⁵¹ „Живимо у потпуно новим друштвеним односима... наши напори иду за тим да се свака својина растави од сваког рада.“ (Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, св. II, стр. 434.)

питалистичку љуску и разбијају је. Куца последњи час капиталистичке приватне својине. Експропријатори бивају експроприсани.

Капиталистички начин присвајања, који произлази из капиталистичког начина производње, дакле капиталистичка приватна својина јесте прва негација индивидуалне приватне својине засноване на сопственом раду. Али нужношћу каквог природног процеса капиталистичка производња рађа своју властиту негацију. То је негација негације. Ова не успоставља изнова радникову приватну својину, али успоставља индивидуалну својину на основици тековне капиталистичке ере: на основици кооперације и заједничког поседа земље и средстава за производњу које је произвео сам рад.

Претварање распарчане приватне својине, која почива на сопственом раду индивидуа, у капиталистичку својину јесте, наравно, несравњиво дуготрајнији, мучнији и тежи процес неголи претварање капиталистичке својине, која стварно већ почива на друштвеном начину производње, у друштвену. Тамо се радило о експропријацији народне масе од стране малог броја узурпатора, овде се ради о експропријацији малог броја узурпатора од стране народне масе.²⁵²

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ПЕТА

МОДЕРНА ТЕОРИЈА КОЛОНИЗАЦИЈЕ

Политичка економија начелно брка две веома различне врсте приватне својине, од којих једна почива на сопственом раду произвођачевом, а друга на експлоатацији туђег рада. Она заборавља да је ова друга не само директна супротност оне прве, него једино на њеном гробу и расте.

У западној Европи, колевци политичке економије, процес првобитне акумулације више је или мање завршен. Ту је капиталистички си-

²⁵² „Напредак индустрије, чији је слепи и неотпорни носилац буржоазија, поставља на место изоловања радника путем конкуренције њихово револуционарно уједињавање путем асоцијације. Тако развита индустрије извлачи испод ногу буржоазије саму основу на којој она производи и производе присваја. Она пре свега производи свог сопственог гробара. Њена пропаст и победа пролетаријата подједнако су неизбежни... Од свих класа које данас стоје наспрам буржоазије, само је пролетаријат истински револуционарна класа. Остале класе растројавају се и пропадају с развртком крупне индустрије, док је пролетаријат њен сопствени производ. Средњи сталеж, ситни индустријалац, ситни трговац, занатлија, сељак, сви се они боре против буржоазије да би обезбедили од пропасти свој опстанак као средњих сталежа... они су реакционарни, јер хоће да окрену натраг точак историје.“ (Карл Маркс и Ф. Енгелс: *Комунистички манифест*, издање „Култура“, бир. стр. 44, 42, лат. стр. 41, 39.)

стем или непосредно потчинио себи читаву националну производњу, или, где су односи још недовољно развијени, бар посредно контролише оне друштвене слојеве који припадају застарелом начину производње, а продужују постојати поред капитализма, иако стално опадајући. На овај готов капиталистички свет политички економист примењује правне појмове и схватања својине прекапиталистичког света то брижљивијом ревношћу и то већим жаром што чињенице више противрече његовој идеологији.

У колонијама је друкчије.²⁵³ Тамо се пред капиталистички поредак свугде испречава произвођач који, будући власник својих услова рада, обogaњује сама себе, а не капиталисту. Противречност између ова два дијаметрално супротна економска система овде се у пракси потврђује у њиховој борби. Кад капиталиста има за собом силу матице земље, он гледа да насилним путем уклони начин производње и присвајања који почива на сопственом раду. Исти онај интерес који сикофанта капитала, политичког економиста, опредељује да у матици земљи теоретски огласи капиталистички начин производње за саму његову супротност, исти интерес нагони га овде да „to make a clean breast of it“ (да отворено призна) и да гласно објави супротност између та два начина производње. У ту сврху он доказује како је развитак друштвене производне снаге рада, како су кооперација, подела рада, примена машинерије навелико итд. немогући без експропријације радника и без одговарајућег претварања њихових средстава за производњу у капитал. У интересу такозваног националног богатства он тражи вештачка средства за стварање народног сиромаштва. Његов апологетски оклоп мрви се овде као трошан труд.

Велика заслуга Е. Ц. Векфилда није у томе што је открио нешто ново о колонијама,²⁵⁴ већ што је у колонијама открио истину о капиталистичким односима матице земље. Као год што је протекционистички систем настао²⁵⁵ ради фабриковања капиталиста у матици земљи, тако је Векфилдова теорија о колонизацији, коју је Енглеска неко време покушавала остварити законским путем, тежила да фабрикује најамне раднике у колонијама. То он назива „systematic colonization“ (систематска колонизација).

²⁵³ Овде се ради о правим колонијама, о раније необрађиваном земљишту, које се насељава слободним колонистима. Сједињене Државе још увек су, економски говорећи, колонијална земља Европе. Уосталом, овамо спадају и такве старе плантаже на којима је укидање ropства потпуно револуционисало односе.

²⁵⁴ Оно мало јасних погледа Векфилдових о самој суштини колонија изнео је раније Мирабо отац, физиократ, а још много раније енглески економисти.

²⁵⁵ Доцније он постаје повремена нужност у интернационалној конкурентској борби. Али ма какав му био узрок, последице су му увек исте.

Прво што је Векфилд открио у колонијама јесте да човек који поседује новаца, животних намирница, машина и других средстава за производњу, још није капиталиста, ако му недостаје додуна, најмањи радник, онај други човек који је приморан да се сви добровољно предаје. Он откри да капитал није нека ствар, већ друштвени однос међу људима, однос који се остварује преко ствари.²⁵⁶ Господин Пил, прича нам он жалосно, понео је из Енглеске на Сван Ривер, у Новој Холандији, за 50.000 ф. ст. животних намирница и средстава за производњу. Г. Пил је поред тога био и опрезан те је повео 3.000 лица из радничке класе, људи, жена и деце. Кад су пак стигли на место опредељења, „остао је г. Пил без иједног слуге да му намести постељу или да му донесе воде са реке“.²⁵⁷ Несрећни г. Пил, који је све предвидео, само не и извоз енглеских односа производње на Сван Ривер!

Да би се разумела следећа открића Векфилдова, напоменућемо претходно двоје. Познато је: средства за производњу и животне намирнице, као својина непосредног произвођача, самог радника, нису капитал. Они постају капитал само под условима под којима уједно служе и као средства за експлоатисање радника и за господарење над њим. Али је у глави политичког економиста ова њихова капиталистичка душа тако присно спојена с њиховом материјалном супстанцом, да их он под свима околностима крсти капиталом, па и онде где су сушта супротност капиталу. Тако је и код Векфилда. Затим: распарчаност средстава за производњу као индивидуалне својине многих међусобно независних, самосталних радника он назива једнаком расподелом капитала. Политичком економисту догађа се исто што и феудалном правнику, који је на чисто новчане односе лепио етикете феудалног права.

„Кад би капитал“, каже Векфилд, „био расподељен међу све чланове друштва у једнаким деловима, онда ниједан човек не би имао интереса да акумулише више капитала него што може употребити сопственим рукама. Ово је донекле случај у новим америчким колонијама, где страст за земљишном својином спречава стварање класе најамних радника.“²⁵⁸

²⁵⁶ „Црнац је црнац. Тек под одређеним околностима он постаје роб. Памучна предњица јесте машина за предење памука. Само под одређеним околностима она постаје капитал. Истргнута из тих околности, она је исто толико капитал колико је злато само по себи новац или шећер цена шећера... Капитал је друштвени однос производње. Он је историјски однос производње.“ (Karl Marx: *Lohnarbeit und Kapital*. Neue Rheinische Zeitung, бр. 266 од 7 априла 1849. [Најамни рад и капитал. Туцовићев превод, Београд 1907, стр. 31, 32; Осижек 1924, стр. 12, 13.]

²⁵⁷ E. G. Wakefield: *England and America*, том II, стр. 33.

²⁵⁸ Исто, том I, стр. 17, 18.

Дакле, догод радник може да акумулише за себе, а може то догод је власник својих средстава за производњу, *капиталистичка акумулација* и *капиталистички начин производње* немогући су. Недостаје *класа најамних радника*, која је за то неопходна. Па како је у старој Европи изведено *експроприсање радника од његових услова рада*, како је, дакле, заснован капитал и најамни рад? Једним *contrat social* [друштвеним уговором] потпуно оригиналне врсте.

„Човечанство је... усвојило прост метод за унапређење *акумулације капитала*“, која му је, наравно, још од Адамова времена лебдела пред очима као крајња и једна сврха његове егзистенције; „*оно се поделило на власнике капитала и власнике рада... ова деоба била је резултат добровољног споразума и комбинације.*“²⁵⁹

Једном речи: маса човечанства сама се *експроприсала* у част „*акумулације капитала*“. И сад би се морало веровати да ће нагон тог *фанатичног самоодрицања* морати слободно да се разулари особито у колонијама, где једино и постоје људи и прилике који би један *contrat social* могли превести из царства снова у стварност. Али чему онда уопште „*систематска колонизација*“ насупрот *природној колонизацији*? Али, али: „у северним државама америчке Уније сумњиво је да ли и десетина становништва спада у категорију најамних радника... У Енглеској... најамни радник је велика маса народа.“²⁶⁰

Доиста, нагон самоекспропријације радног човечанства у част капитала толико је слаб, да је, чак и по Векфилду, *ропство* једина *природна* основица колонијалног богатства. Његова *систематска колонизација* само је један *pis aller* [испомоћ у невољи], пошто има посла са слободним људима, а не с робовима. „Први шпански насељеници у Санто Домингу ису добијали раднике из Шпаније. Али без радника (тј. без *ропства*) капитал би пропао или би се срзоао на мале масе, које би свака индивидуа могла употребљавати својим сопственим рукама. То се стварно и догодило у последњој колонији коју су Енглези основали, где је пропао један велики капитал у семену, стоци и оруђима због оскудице у најамним радницима и где ниједан *насељеник* нема капитала више но што може употребљавати сопственим рукама.“²⁶¹

Видели смо: *експропријација народне масе од земље основица је капиталистичког начина производње*. А напротив, суштина једне слободне колоније у томе је да је маса земље још народна својина и да стога сваки *насељеник* може један део те масе претворити у приватну

²⁵⁹ E. G. Wakefield: *England and America*, том I, стр. 18.

²⁶⁰ Исто, стр. 42, 43, 44.

²⁶¹ Исто, том II, стр. 5.

својну и у индивидуално средство за производњу, не спречавајући доцнијег насељеника да изврши исту операцију.²⁸² То је тајна, како процвата колонија, тако и њихове рак-ране — њиховог отпора против насељавања капитала. „Тамо где је земља веома јефтина, а сви људи слободни, где свако може по вољи добити комад земље за себе, рад је не само јако скуп, с обзиром на радников удео у његову производу, него је тешкоћа у томе што се комбиновани рад не може добити ни по коју цену.“²⁸³

Пошто у колонијама радник још није растављен од услова рада и њихова корена, земље, или је растављен само у усамљеним случајевима или у сувнше ограниченом размеру, то још није извршено ни растављање између пољопривреде и индустрије, нити је уништена сеоска кућна индустрија, па како ће ту да се створи унутрашње тржиште за капитал?

„Ниједан део америчког становништва не бави се искључиво земљорадом, изузев робове и њихове господаре, који комбинују капитал и рад за велике послове. Слободни Американци, који сами земљу обрађују, баве се уз то и многим другим пословима. Један део потребног им намештаја и оруђа обично сами праве. Често сами граде и своје куће и носе производе своје властите радности на удаљена тржишта. Они су прелци и ткачи, они праве сапун и свеће, обућу и одело за своју властиту потребу. Обрађивање земље у Америци је често споредно занимање каквог ковача, млинара или дућанције.“²⁸⁴ Где да се међу оваквим особењацима нађе места и за капиталистово „одрицање“?

Велика красота капиталистичке производње састоји се у томе што она стално репродукује не само најамног радника као најамног радника, него и сразмерно акумулацији капитала стално производи и релативно сувишне најамне раднике. Тако се одржава у равнотежи закон тражње и понуде рада, колебање најамнина сатерује се у границе повољне за капиталистичку експлоатацију, и напоследку зајемчава се неопходна друштвена зависност радника од капиталисте, однос апсолутне зависности који политички економист може код куће, у матици земљи, брбљиво да изврне у слободан уговорни однос између купца и продавца, између два подједнако независна власника робе, власника робе капитала и робе рада. Али се у колонијама распршава ова лена илузија.

²⁸² „Да би постала елементом колонизације, земља мора бити не само необрађена, него и јавна својина, која се може претворити у приватну својину.“ (E. G. Wakefield: *England and America*, том II, стр. 125.)

²⁸³ Исто, том I, стр. 247.

²⁸⁴ Исто, стр. 21, 22.

Апсолутно становништво расте овде много брже него у матици земљи, јер радници долазе на свет одрасли, а ипак је тржиште рада стално *недовољно снабдевано*. Закон тражње и понуде рада доживљује слом. С једне стране, стари свет једнако убацује капитал жудан експлоатације и жедан одрицања; с друге стране, *редовно репродуковање најамних радника као најамних радника* наилази на најнепристојније и делом непремостиве препреке. А тек *производња најамних радника, прекобројних* у односу према акумулацији капитала! Данашњи најамни радник постаје сутра независан сељак, који самостално привређује, или занатлија. Он ишчезава с тржишта рада, али — не одлази у сиротињски дом. Ово стално *претварање најамних радника у независне произвођаче*, који уместо за капитал раде за себе и себе богате уместо господина капиталисту, делује са своје стране крајње штетно на прилике *радног тржишта*. Не само што степен експлоатације најамног радника остаје непристојно низак него, губећи однос зависности, најамни радник губи и осећање зависности према капиталисти, пуном самоодрицања. Отуда све те неприлике, које наш Е. Ц. Векфилд тако смело, тако речито и тако дирљиво описује.

Прилив најамног рада, жали се он, није ни сталан, ни редован, ни довољан. Он „не само да је стално одвише мален, него је и несигуран.“²⁶⁵ „Ма да је производ који би капиталиста и радник имали поделити велик, радник узима тако велик део, да брзо постаје капиталиста... Напротив, само је мало таквих који могу згрнути велико богатство, чак и кад необично дуго живе.“²⁶⁶ Радници просто не допуштају капиталисти да се одрече плаћања највећег дела њихова рада. Ништа му не помаже ни кад је тако лукав, да са својим властитим капиталом увезе из Европе и сопствене најамне раднике. „Они убрзо престају бити најамни радници и претварају се наскоро у независне сељаке, па чак и у конкуренте својих бивших послодаваца на самом тржишту најамног рада.“²⁶⁷ Појмите какав је то ужас! За своје лепе рођене новце добри капиталиста увезао је чак из Европе своје сопствене конкуренте! Па ту престаје све! Зато није ни чудо што се Векфилд тужи на *отсуство односа зависности и осећања зависности код најамних радника у колонијама*. „Због високих најамнина“, каже његов ученик Меривел, „влада у колонијама страсна жеља за јевтинијим и послушнијим радом, за једном класом којој би капиталиста могао диктирати услове, место да их она диктира... У земљама старе цивилизације радник је, иако слободан, по природним законима

²⁶⁵ E. G. Wakefield: *England and America*, том II, стр. 116.

²⁶⁶ Исто, том I, стр. 131.

²⁶⁷ Исто, том II, стр. 5.

зависан од капиталисте; у колонијама, та зависност мора се стварати вештачким средствима.²⁶⁸

Каква је, дакле, по Векфилду последица тог злог стања у колонијама? „*Варварски систем растурања*“ произвођача и националне имовине.²⁶⁹ Распарчавање средстава за производњу међу небројене власнике, који самостално привређују, уништава *централизацију капитала, а с њом и сваку основицу комбинованог рада*. Свако предузеће дугога *дажа*, које захвата много година и изискује улагање великог сталног капитала, налази на сметње у свом извођењу. У Европи капиталиста не оклева ни тренутка, јер је радничка класа његов живи прибор, увек обилна, увек на расположењу. Али у колонијама!

Векфилд нам прнча страшно жалосну анегдоту. Разговарао се с неколицином капиталиста из Канаде и државе Њујорк, где таласи усељеника често застану те се накупи талог „*прекобројних*“ радника. „*Наш капитал*“, уздише једно лице ове мелодраме, „*наш капитал стајао је спреман за многе операције за није је извршење потребан прилично дуг период времена; али зар смо могли почињати такве послове с радницима који би нам, ми то знамо, брзо окренули леђа? Да смо били сигурни да ћемо рад тих усељеника моћи задржати, ми бисмо их с весељем одмах најмили и по високу цену. Но, све и крај те сигур-*

²⁶⁸ Merivale: *Lectures on Colonization etc.*, том II, стр. 235—314 и даље. Чак и Молилари, тај кротки вулгарни економист, присташа слободне трговине, каже: „У колонијама где је ropство укинута а да *принудан рад* није био замењен *одговарајућом количином слободног рада*, видели смо како се *јавља чињеница супротна ономе што се сваки дан одиграва пред нашим очима*. Видели смо како *прости* радници са своје стране *експлоатишу* индустријске предузетнике, како од њих *захтевају* најамнине које су ван сваке сразмерности према *легитимном уделу* (part légitime) који би им припадао у производу. Пошто сопственици плантажа нису били у стању да за свој шећер добију цене које би могле накнадити *дизање* најамнина, били су присиљени да мањак покривају *испрва из профита*, а касније из самих капитала. На овај начин упропашћено је много власника плантажа, а други су обуставили рад да би избегли претећу опасност... Нема сумње да је боље да пропадне *нагомилани капитал* него читава *поколења људи* (како је *великодушан* Г. Молиари!); али зар не би било боље да не пропадају ни једни ни други?“ (Molinari: *Etudes Economiques*, стр. 51, 52.) Господине Молиари! господине Молиари! Куда ћемо с десет заповедн, с Мојсијем и пророцима, са *законом тражње и понуде*, кад у Европи може „*entrepreneur*“ [послодавац] раднику, а у Западној Индији радник *entrepreneur*-у да скреше његов „*легитимни удео*“? И шта је, молићу, тај „*легитимни удео*“ који, по вашем признању, капиталиста у Европи *редовито не плаћа*? Г. Молиари има силну жељу да тамо преко у колонијама, где су радници тако „*прости*“ да „*експлоатишу*“ капиталисту, помоћу полиције доведе у *правилно кретање закон тражње и понуде*, који иначе аутоматски делује.

²⁶⁹ Wakefield: *England and America*, том II, стр. 52.

ности да ћемо их изгубити, ми бисмо их ипак најмили, само да смо били сигурни да ћемо моћи добавити нове раднике према нашим потребама."²⁷⁰

Пошто је енглеску капиталистичку пољопривреду и њен „комбиновани“ рад приказао као блиставу супротност америчког распарчаног сељачког газдинства, измакло се Векфилду и наличје медаље. Он приказује америчку народну масу као имућну, независну, предузимљиву и релативно образовану, док је „енглески пољопривредни радник бедан дрипац (a miserable wretch), паупер... У којој земљи, осим Северне Америке и неких нових колонија, најамнине слободних пољопривредних радника надмашују неопходне радникове животне намирнице у мери која би била вредна помена?... Нема сумње, у Енглеској се ораћи коњи много боље хране од обрађивача земље, јер су својина од вредности“²⁷¹ Али never mind [шта то мари]? Знамо да је национално богатство већ по својој природи једнако народној беди.

Па како излечити антикапиталистичку рак-рану колонија? Ако би се хтело једним махом сву земљу претворити из народне у приватну својину, корен зла биће додуше уништен, али и — колонија. Вештина је једним ударцем убити две муве. Нека још необрађиваној земљи, независној од закона тражње и понуде, влада удари вештачку цену, која ће усељеника присилити да дуже време ради као најамни радник док не заслужи довољно новаца да купи земље²⁷² и да се претвори у независног сељака. Фонд добијен продајом земље по таквој цени да их најамни радник готово не може купити, дакле тај новчани фонд који је исцеђен из најамнине повредом светог закона тражње и понуде, нека влада опет употребн на то да у истој мери, у којој он расте, увози голаће из Европе у колонije и да тако господину капиталисти одржава пуно тржиште најамног рада. Под оваквим околностима tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles [све ће бити да не може дивније у овом најбољем од свих светова].

То је велика тајна „систематске колонизације“. „По овоме плану“, узвикује Векфилд победнички, „понуда рада мора бити стална и ре-

²⁷⁰ E. G. Wakefield: *England and America*, том II, стр. 191, 192.

²⁷¹ Исто, том I, стр. 47, 246.

²⁷² „Ви тврдите да се има захвалити присвајању земље и капитала што човек који нема ничег осим својих руку налази посла и ствара себи неки доходак... на против се индивидуалном присвајању земље има приписати што има људи који немају ничег осим својих руку... Кад гурнете неког човека у безваздушан простор, одузimate му ваздух за дисање. То исто чините и кад загосподарите земљом... То значи гурнути га у простор без богатства, да би му живот учинили зависним од наше самовоље.“ (Colins: *L'Economie politique etc.*, том III, стр. [267], 268—271 и даље.)

довна; јер прво, пошто ниједан радник није кадар набавити земљу пре но што је радно за новац, сви усељени радници, радећи комбиновано за најамнину, производили би своје послодавцу капитал за употребљавање још веће количине рада; а друго, сваки онај који би најамни рад обесно о клнн и постао земљовласник управо би куповином земље обезбедио један фонд за довођење свежег рада у колоније.²⁷³

Од стране државе прописана цена земље мора наравно бити „довољна“ (*sufficient price*), тј. тако висока, „да спречи раднике да не постану независни сељаци, док други не дођу да заузму њихова места на тржишту најамног рада.“²⁷⁴ Ова „довољна цена земље“ само је еуфемистички израз за „откупнину“ коју радник плаћа капиталисти за дозволу да се са тржишта најамног рада повуче на село. Он најпре мора створити „капитал“ господину капиталисти, да би овај могао експлоатисати више радника, а онда довести на тржиште рада „заменика“, којег влада на његов трошак експедира преко мора његовом бившем господину капиталисти.

Веома је карактеристично да је енглеска влада годинама изводила овај метод „првобитне акумулације“ који је г. Векфилд прописао посебице за употребу у колонијалним земљама. Наравно да је неуспех био исто онако жалостан као и неуспех Пинловог Закона о банкама. Постигло се само то да се струја насељавања окренула од енглеских колонија ка Сједињеним Државама. Међутим је напредак капиталистичке производње у Европи, праћен све већим притиском влада, учинио сувишним Векфилдов рецепт. С једне стране, огромна и стална бујница насељенка, која сваке године хрли у Америку, оставља заустављене тадашње на истоку Сједињених Држава, будући да вал насељавања из Европе баца људе на тамошње тржиште рада брже но што их други талас насељавања може понети на запад. С друге стране, Амерички грађански рат имао је за последицу огроман национални дуг, а с њим порески притисак, стварање најгадније финансијске аристократије, поклањање једног огромног дела јавних домена спекулантским друштвима ради експлоатисања железница, рудника итд. — једном речи најбрже концентрисање капитала. Велика република је дакле престала бити обећана земља за насељене раднике. Тамо капиталистичка производња напредује циновским корацима, ма да се обарање најамнине и зависност најамног радника још ни издалека нису срозали на нормални европски ниво.

Бестидно поклањање необраћеног колонијалног земљишта аристократима и капиталистима од стране енглеске владе, што је и сам Век-

²⁷³ Wakefield: *England and America*, св. II, стр. 192.

²⁷⁴ Исто, стр. 45.

филд гласно жигосао, створило је, нарочито у *Аустралији*,²⁷⁵ заједно с бујицом људи које су привукли златни рудници и с конкуренцијом коју је увезена енглеска роба правила чак и најмањем занатлији, у довољној мери „релативно сувишно радничко становништво“, тако да сваки поштански брод доноси зле гласе о препуњености аустралијског тржишта рада — „glut of the Australian labour-market“ — и да тамо проституција местимице цвета као на самом лондонском Хејмаркету.

Али нас овде не занима стање колонија. Једино што нас интересује јесте тајна коју су политички економисти Старог Света открили у Новом Свету и гласно је прокламовали: *капиталистички начин производње и акумулације, дакле и капиталистичка приватна својина, имају за услов уништење приватне својине засноване на сопственом раду, тј. експропријацију радника.*

Крај прве књиге

---

²⁷⁵ Наравно да је Аустралија донела законе повољне по исељенике, чим је постала свој властити законодавац, али јој смета што је Енглеска распикућки раздавала земљу. „Први и најважнији циљ новог закона о земљи од г. 1862 јесте да се народу олакша насељавање.“ (*The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands. London 1862, [стр. 3].*)

ДОДАТАК

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

„КАПИТАЛ“

I

Откако на свету постоје капиталисте и радници, није се појавила књига која би за раднике била важија од ове. Однос између капитала и рада, стожер око којег се окреће цели данашњи друштвени систем, први пут је овде научно изложен, и то тако темељито и оштро, како је то било могућно само једном Немцу. Ма колико да су списи једног Овена, Сен Симоа и Фуријеа драгоцени и да ће таквима и остати, — ипак је тек једном Немцу било дато да се попне на ову висину пред којом читава област модерних друштвених односа лежи јасно и прегледно, као ниски брдски предели пред гледаоцем који стоји на највишем врху.

Досадашња политичка економија учи нас да је рад извор свега богатства и мера свих вредности, тако да два предмета, чија је израда стајала једнако радно време, имају и исту вредност и да се, пошто се просечно међу собом могу размењивати само једнаке вредности, морају и међу собом размењивати. Али она у исто време учи да постоји једна врста нагомиланог рада, који она назива капиталом; да тај капитал путем помоћних средстава које у себи садржи стотруко и хиљадуструко повећава производност живог рада, те да зато полаже право на извесну накнаду, која се назива профит или добит. Као што сви знамо, у стварности је то тако да профити нагомиланог, мртвог рада постају стално масовнији, капитали капиталиста стално огромнији, док најамнина живог рада постаје све мања, а маса радника који живе једино од најамине све бројнија и сиромашнија. Како решити ову противречност? Како може да претекне за капиталисту неки профит, ако се раднику накнади пуна вредност рада, коју он додаје своје производу? А пошто се размењују само једнаке вредности, ово би ипак морало тако да буде. С друге стране, како се могу размењивати једнаке вредности, како може радник добити пуну вредност свога производа, ако тај производ, како

* Чланак, објављен у „Demokratisches Wochenblatt“ (Лајпциг) од 21 до 28 марта 1868. — Ред.

то признају многи економисти, деле међу собом капиталиста и радник? Досадашња економија стоји беспомоћна пред овим противречјем, пише или муца збуњене и празне речи. Чак ни досадашњи социјалистички критичари економије нису били кадри да ураде нешто више него да ту противречност подвуку; решио је није нико, док сад Маркс није најзад пратио процес постанка тога профита до његове колевке и на тај начин све разјаснио.

Излажући капитал, Маркс полази од једноставне, потпуно познате чињенице да капиталисте одвођују вредност свега капитала путем размене: они купују робу за свој новац и продају је после за више новца него што је њих роба стајала. Узмимо да је неки капиталиста купио памука за 1.000 талира и да га опет прода за 1.100 талира, дакле да „заради“ 100 талира. Овај сувишак од 100 талира преко првобитног капитала Маркс назива *вишак вредности*. Из чега настаје овај вишак вредности? По претпоставци економиста размењују се само једнаке вредности, а то је у области апстрактне теорије и тачно. Куповина памука и његова препродаја могу према томе исто тако мало дати вишак вредности као и размена једног сребрног талира за тридесет сребрних грошева и поновно размењивање грошева за талир, при чему се не постаје ни богатији ни сиромашнији. Али вишак вредности исто тако не може постати ни из тога што продавци продају робу изнад њене вредности, или што је купци купују испод вредности, пошто је сваки редом час купац, час продавац, па се то дакле опет изравњава. Он исто тако не може потцати ни отуда што би се купци и продавци међусобно варали, јер то не би створило никакву нову вредност или вишак вредности, већ би само постојећи капитал био друкчије раздељен међу капиталистама. Упркос томе што капиталиста робе купује по њиховој вредности и продаје их по њиховој вредности, он из њих извлачи више вредности него што је у њих унео. Како се то догађа?

Под данашњим друштвеним односима капиталиста налази на робном тржишту једну робу која има особито својство да њено употребљавање претставља извор нове вредности, претставља стварање нове вредности, а та је роба — *радна снага*.

Шта је вредност радне снаге? Вредност сваке робе мери се радом који се захтева за њену израду. Радна снага постоји у лицу живог радника, коме за његов опстанак као и за одржање његове породице, која обезбеђује продужење трајања радне снаге и после његове смрти, треба извесна количина животних намирница. Зато радно време, потребно да се произведу ове животне намирнице, претставља вредност радне снаге. Капиталиста га плаћа недељно и купује тиме употребу радничког рада од недеље дана. Господа економисти биће доведе прилично сагласни са нама у погледу вредности радне снаге.

Сад капиталиста одређује раднику посао. У неком одређеном времену радник ће дати толико рада колико је било претстављено у његовој недељној најамнини. Ако узмемо да недељна најамнина радникова претставља три радна дана, онда је радник, који је почео рад у понедељак ујутру, у среду увече *накнадио* капиталисти пуну вредност плаћене најамнине. Али да ли он тада престаје радити? Никако. Капиталиста је купно његов недељни рад, и радник мора радити и остала три дана од недеље. Овај радников *вишак рада* преко времена које је потребно за *накнађивање* његове најамнине, јесте *извор вишка вредности*, профита, све већег набујавања капитала.

Не треба казати да је произвољна претпоставка да радник за три дана поново израђује најамнину коју је добио, а остала три дана ради за капиталисту. Да ли њему треба баш три дана да би *накнадио* најамнину, или два, или четири, овде је свакако без важности, а и мења се према околностима; главно је да осим рада који плаћа, капиталиста *исте* рује још и рад који *не плаћа*, а ово није никаква произвољна претпоставка, јер онога дана кад би капиталиста трајно добијао од радника само онолико рада колико му плаћа у најамнини, тога дана би капиталиста затворио радионицу, јер би му пропао сав профит.

Ту имамо решење свих оних противречности. Сада је постанак вишка вредности (од којег знатни део сачињава капиталистов профит) потпуно јасан и природан. Плаћена је вредност радне снаге, али је та вредност далеко мања од оне коју капиталиста уме да истера из радне снаге, а разлика, *неплаћени рад*, сачињава управо удео капиталисте; или тачније речено капиталистичке класе. Јер чак и профит који је у горњем примеру трговац памуком истерао из свог памука, мора се састојати из *неплаћеног рада*, ако се цена памуку није попела. Трговац је морао продати своју робу фабриканту памучне робе, који осим оних 100 талира може из своје израђевине да истера још неку добит за себе, који дакле дели с њиме добијени *неплаћени рад*. Уопште је то овај *неплаћени рад* који одржава све нерадне чланове друштва. Из њега се плаћају државне и општинске порезе, уколико падају на капиталистичку класу, земљишна рента земљопоседника итд. На њему почива читаво постојеће друштвено стање.

С друге стране било би бесмислено узети да је *неплаћени рад* настао тек под садашњим приликама, када производњу воде с једне стране капиталисте, а с друге стране најамни радници. Напротив. Угњетена класа морала је у свима временима да даје *неплаћен рад*. Кроз све оно дуго време у коме је робство било владајући облик организације рада, морали су робови радити далеко више него што је њима било *накнађено* у облику животних намирница. Под владавином кметства и до

укидања сељачке тлаке био је исти случај; штавише, овде разлика постаје опипљива између времена у коме сељак ради за своје сопствено издржавање и вишка рада за господара земље, јер се та два рада врше одвојено. Облик се сада изменио, али ствар је остала, и докле год „један део друштва има монопол средстава за производњу, мора радник, био слободан или не, да радном времену потребном за његово одржање додаје и сувишно радно време да би произвео животне намирнице за власнике средстава за производњу“ (Маркс, стр. 176.)

II

У прошлом чланку видели смо да сваки радник којег је запослио капиталиста врши двоструки рад: за време једног дела радног времена он накнађује најамнину коју му је капиталиста предујмио, а тај део рада Маркс назива *потребни рад*. Али после тога он мора још да ради, и за то време производи *вишак вредности* за капиталисту, од чега профит сачињава знатан део. Овај део рада зове се вишак рада.

Ми смо узели да радник ради три дана у недељи да би накнадио своју најамнину, а три дана да би произвео вишак вредности за капиталисту. Друкчије речено, ово значи да он, ако ради три дана износи дванаест часова, ради шест часова дневно за своју најамнину, а шест часова за производњу вишка вредности. Из једне недеље може се истерати само шест дана, а ако се дода и сама недеља, само седам дана, али из сваког појединог дана може се истерати шест, осам, дванаест, петнаест па чак и више радних часова. Радник је за најамнину продао капиталисти један радни дан. Али *шта је радни дан?* Осам или осамнаест часова?

Капиталисти је у интересу да се радни дан учини што дужији може. Што је он дужи, то ће већи вишак вредности произвести. Радник има исправно осећање да се њему сваки час рада који даје преко накнаде најамнине незаконито одузима; он има да искуси на својим леђима шта значи радити предео радно време. Капиталиста се бори за свој профит, радник за своје здравље, за неколико сати дневног одмора, да би се изван рада, спавања и једења могао и иначе занимати чиме као човек. Узгред речено, не зависи од добре воље појединих капиталиста хоће ли се хтећи упуштати у ову борбу или не, јер конкуренција присиљава и највећег филантропа међу њима да се прикључи својим колегама и да дуго радно време учини правилом као и ови.

Борба за утврђивање радног дана траје од прве историјске појаве слободног радника па до данашњег дана. У различитим струкама постоје различити традиционални радни дан; али у стварности се они

ретко одржавају. Само тамо где закон утврђује радни дан и контролише његово спровођење, само тамо се може стварно казати да постоји нормалан радни дан. А досад је ово случај само у фабричким срезовима Енглеске. Ту је за све жене и за дечаке од 13 до 18 година утврђен десеточасовни радни дан (10 $\frac{1}{2}$ часова у пет дана, 7 $\frac{1}{2}$ у суботу), а како мушки радници не могу да раде без њих, то и они долазе под десеточасовни радни дан. Овај закон извојевали су енглески фабрички радници дугогодишњом истрајношћу, жилавом, упориом борбом против фабриканата, слободом штампе, правом удруживања и збора, као и вештим искоришћавањем несугласица у самој владајућој класи. Он је постао светињом енглеских радника и постепено се проширио на све крупне индустријске гране, а прошле године проширен је на готово све занате, бар на све оне у којима се запошљавају жене и деца. О историји овог законског уређења радног дана у Енглеској садржи ово дело вапредио опсежан материјал. И наредио „Севернонемачки Рајхстаг“ имаће да претреса један закон о радњама, а с тиме и регулисање фабричког рада. Ми очекујемо да иједан народни посланик изабран гласовима немачких радника неће приступити дискусији тога закона, а да се претходно није добро упознао с *Марксовом* књигом. *Има ту много да се постигне*. Несугласице у владајућим класама за раднике су повољније него што су икада биле у Енглеској, јер *опште* право гласа *присиљава* владајуће класе да *облећу* за *наклоност* радничке класе. Четири или пет претставника пролетаријата значе под таквим околностима силу, ако умеју да искористе свој положај, ако пре свега знају о чему се ради, што грађани не знају. А уз то им *Марксова* књига пружа сав материјал готов.

Прећи ћемо преко целог низа врло лепих истраживања више теоретског интереса, да се осврнемо још само на завршну главу која говори о акумулацији или нагомилавању капитала. Ту се прво доказује да капиталистички метод производње, тј. метод производње који се постиже с једне стране дејством капиталисте, а с друге дејством радника, не само да сталио изиова производи капиталисти његов капитал, него стално поново производи и сиромаштво радника; тако да је увек обезбеђено да на једној страни постоје капиталисте, који су власници свих животних намирница, свих сировина и свих оруђа за рад, а на другој страни велика маса радника који су принуђени да тим капиталистама продају своју радну снагу за извесну количину животних намирница, која је у најбољем случају довољна да их одржи у стању радне способности и да се узгаји ново поколење радиоспособних пролетера. Али капитал не бива само репродукован: он се сталио множи и увећава — а с њиме расте и његова власт над класом радника без својине. Па као што се капитал репродукује у сталио већем размеру, тако исто модерни

капиталистички начини производње репродукује у све већем размеру, у стално увећаном броју класу радника без својине. „Акумулација капитала репродукује капиталистички однос у увећаном размеру, више капиталиста или крупније капиталисте на једном полу, више најамних радника на другом... Акумулација капитала значи, дакле, умножавање пролетаријата.“ (Стр. 510.) Али пошто напредак машинске производње, побољшање земљорадње итд. чине да треба све више радника да би се произвела једнака количина производа, пошто ово усавршавање и остварање прекобројних радника увек расте брже од самог растућег капитала, шта бива од овог стално увећаваног броја радника? Они самињавају индустријску резервну армију која се за време лоших или оредњих послова плаћа испод вредности њеног рада и неуредно запошљава или пренпушта јавној сиротињској помоћи, али која је капиталистичкој класи у време особито живог пословања неопходна, како се то у Енглеској очигледно показује — а која под свима околностима служи за то да се ломи отпор редовно запослених радника и њихове наднице одрже у ниском стању. „Што је веће друштвено богатство..., то је веће релативно сувишно становништво (прекобројно становништво) или индустријска резервна армија. Али што је ова резервна армија већа у односу према активној (редовно запосленој) радничкој армији, то су веће масе консолидованог (сталног) сувишног становништва, чија бедн стоји у обрнутој сразмери према мукама његовог рада. Напоследку, што је већи убошки слој радничке класе и индустријска резервна армија, то је већи званично признати пауперизам. Ово је апсолутни, општи закон капиталистичке акумулације.“ (Стр. 539.)

Ово су неки, научно строго доказани — а званични економисти добро се чувају да макар и покушају да то оспоре — од главних закона модерног, капиталистичког друштвеног система. Али, је ли тиме све речено? Нипошто. Исто онако оштро како је истакао лоше стране капиталистичке производње, исто је тако јасно Маркс показао да је овај друштвени облик био потребан да развије производне снаге друштва до високог ступња који ће омогућити једнак, човека достојан развитак за све чланове друштва. За то су сви ранији друштвени облици били одвише сиромашни. Тек капиталистичка производња ствара она богатства и оне производне снаге који су за ово потребни, али она у исто време ствара у многобројним и угњетеним радницима ону друштвену класу која ће све више и више бити присиљавана да захтева искоришћавање тих богатстава и производних снага за цело друштво, уместо, као данас, за једну монополистичку класу.

КАРЛ МАРКС И ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

ПИСМА О „КАПИТАЛУ“

Маркс Енгелсу

22 јуна 1867

Драги Фред,

[...] Надам се да си задовољан са послата 4 табака. Да си ти досад био задовољан, важније ми је него anything [ма шта] што би остали свет may say of it [могао о томе рећи]. У сваком случају надам се да ће буржоазија целог свога века мислити на моје чиреве. Какве су то свиње, ево опет једне пробе! Ти знаш да је Children's Employment Commission [Комисија за испитивање дечијег рада] функционисала 5 година. После њеног првог извештаја, који је објављен 1863, биле су денунциране бранше одмах „дотеране у ред“. Торњевска влада поднела је почетком ове сесије преко Валпола, the weeping willow [жалосна врба], један законски предлог по коме су сви предлози комисије, ма и у веома подмлађеној мери, били прихваћени. Дрипци који су овим имали бити дотерани у ред, међу њима и велики фабриканти метала, а особито и вампирски „кућног рада“, ћутали су као посрани. Сада они подносе петницију парламенту и траже — нову истрагу! Стара им је пристрасна! Рачунају на то да предлог закона о реформи изборног права апсорбује сву пажњу јавности, тако да би се ствар прокријумчарила сасвим удобно и privately [тајно], док у исто време дува opak ветар против тредјуннона [синдиката]. Најгоре у „Reports“ [извештајима] јесу сопствени искази тих дрипаца. Они дакле знају да нова истрага значи само једно, али баш оно „што ми грађани хоћемо“ — нов петогодишњи рок за експлоатацију! Срећом, мој положај у „Интернационали“ омогућује ми да тим писма тај лепи рачун покварим. Ствар је од изванредне важности. Ради се о укидању тортуре за милион и по људи, не рачунајући adult male workingmen [одрасле мушке раднике]!

Што се тиче излагања облика вредности, послушао сам твој савет а и нисам га послушао, да би се и у томе погледу држао дијалектике. То јест, ја сам, прво, написао један додатак, у коме сам исту ствар приказао што је могуће једноставније и школски, и друго, по твојем савету

поделно сваки даљи став у параграфе итд. са сопственим насловима.* А онда у предговору кажем „недијалектичком“ читаоцу да прескочи стране x—y, па да место тога прочита Додатак. Ту се не ради само о филнстрима, него и о омладини која је жељна знања итд. Осим тога ствар је и одвише одлучујућа за целу књигу. Господа економисти досад су превиђали најједноставнију ствар, да је облик: 20 аршина платна = 1 капут само неразвијена основица за 20 аршина платна = 2 фунте стерлинга, дакле да најпростији робни облик, у коме њена вредност још није изражена у односу према свима другим робама, већ само као различито од свог сопственог природног облика, садржи читаву тајну новчаног облика, а с тиме in puse [у клици], свих буржоаских облика производа рада. Тешкоћу излагања избегао сам у првој верзији (Duncker) на тај начин што дајем стварну анализу израза вредности тек онда када се он јавља развијен, као новчани израз. [...]

Твој К. М.

Енгелс Марксу

Манчестар, 26 јуна 1867

Драги Мор,

[...] О постанку вишка вредности још ово: Фабрикант, а с њим и вулгарни економист, одмах ће ти додати: Ако капиталиста плаћа раднику за 12 часова рада само цену од 6 часова, онда ту не може да настане вишак вредности, јер онда сваки радни час фабричког радника важан само као $\frac{1}{2}$ радног часа — онеме за што се плаћа —, улази у вредност производа рада само за ту вредност. На то онда долази као пример обична формула за калкулацију: толико за сировине, толико за рабаћење, толико за најамнину (стварно издату рго стварни производ од часа) итд. Ма колико грозно плнтак био овај аргуменат, ма колико он идентификовао прометну вредност и цену, вредност рада и најамнину, ма колико била апсурдна његова претпоставка да 1 час рада улази у вредност робе само као $\frac{1}{2}$ часа, ако се плаћа само за $\frac{1}{2}$ часа, ипак се чудим да ниси то узео у обзир, јер ће ти то сасвим поуздано одмах изнети и боље је да то унапред ликвидираш. Можда ћеш се у следећем табаку вратити на ово. [...]

Твој Ф. Е.

* Овде се мисли на Додатак првом издању првог тома, „Облик вредности“.
— Ред.

Маркс Енгелсу

27 јуна 1867

Драги Фред,

[...] Што се тиче неизоставне замерке ђифте и вулгарног економиста коју ти помињеш (они наравно заборављају да ако *плаћени рад* обрачунавају под именом *најамнина*, они обрачунавају *неплаћени рад* под именом *профита* итд.), то, научно говорећи, ствар излази на питање:

Како се вредност робе претвара у њену цену производње, у којој се:

I. сав рад показује као плаћен у облику најамнине;

II. а вишак рада, или вишак вредности, добија облик *дометка на цену* под именом *камата*, профит итд. *преко цене коштања* (= цена постојаног дела капитала + најамнина).

Одговорити на ово питање претпоставља:

I. Да је претварање рецимо *дневне вредности радне снаге у најамнину или цену дневног рада* већ приказано. То ће бити у глави V овог тома.

II. Да је приказано претварање *вишка вредности у профит, профита у просечни профит* итд. Ово претпоставља претходни приказ *прометног процеса капитала*, пошто при томе игра улогу обрт капитала итд. Због тога се ова ствар може изложити тек у 3 књизи (том II садржи 2 и 3 књигу). Ту ће се показати откуда потиче *начин схватања ђифте и вулгарног економиста*, иако отуда што се у њиховом мозгу увек одражава само непосредни *појавни облик* односа, а не њихова *унутрашња повезаност*. Уосталом, ако би ствар била таква, чему би уопште била потребна *наука*?

Ако бих све такве замерке хтео *унапред да пресечем*, упропастио бих сав дијалектички метод излагања. Напротив. Овај метод има ту добру особину да она таквим *дрипцима* сталио *поставља ступице* које их провоцирају да *пожуре да покажу своју магарећу памет*.

Уосталом, непосредно иза § 3: „*Стопа вишка вредности*“, који ти имаш у руци, долази §: „*Радни дан*“ (борба око дужине радног дана), где се *ad oculos* [очигледно] показује колико је господину буржују практично јасан и извор и суштина његовог профита. Ово се показује и у случају *Синијера*, где буржуј уверава да му сав профит и камата потиче из *последњег неплаћеног радног часа*. [...]

Твој К. М.

Маркс Енгелсу

2 сата ноћу, 16 августа 1867

Dear Фред,

Управо сам свршио коректуру последњег табака (49). Додатак — Облик вредности — у ситном слогу, хвата 1 табак и $\frac{1}{4}$.

Предговор такође јуче коригирао и вратио. Дакле овај је том готов. Само Теби имам захвалити да је то било могуће! Без твог жртвовања за мене не бих никако могао извршити огромне радове за 3 тома. I embrace you, full of thanks! [Грлим те пун захвалности!]

Прилог, 2 табака чистог отиска.

15 фунти примио с највећом захвалношћу.

Здраво, мој драги, мили пријатељу!

Твој К. Маркс

Чисте отиске треба ми вратити кад читава књига изађе.

Енгелс Марксу

Манчестар, 23 августа 1867

Драги Мор,

Досад сам прерадио око 36 табака и честитам Ти на комплетном начину на који су најзамршенији економски проблеми учињени једноставним и готово чулно јасним самим стављањем на право место и у праву везу. То исто и за по самој суштини ванредни приказ односа рада и капитала — дато овде први пут у пуној повезаности и потпуно. Много ме је радовало и то да видим како си ушао у технолошки језик, што ти је сигурно морало причинити много тешкоћа, и због чега сам ја имао разних misgivings [брига]. Неке slips of the pen [омашке пера] ја сам оловком исправио са стране, а ризирио сам и нека нагађања. Али како си могао спољну поделу књиге да оставиш такву каква је! 4 глава дуга је скоро 200 страна и има само 4 отсека означена танким насловима које је једва могуће пронаћи. При томе ток мисли сталио прекидан илустрацијама, а илустрована тачка никад није резимирана на крају илустрације, тако да се из илустрације једне тачке право упада у постављање друге. То на крају замара, а ако пажња није сасвим општра, и збуњује. Ту је свакако било на месту направити више подраздела и јаче истаћи главне одељке, па ће за енглеско издање то свакако ваљати да

се учини.* Уопште ми у томе излагању (иаице кооперације и мануфактуре) неке тачке нису сасвим јасне, при чему не могу да проиђем на које се чињенице односи излагање које је дато само опште. По спољашњем облику излагања изгледа да је ова четврта глава и најбрже иаписана и да је најмање поново обрађивана. Али све то не значи ништа, главно је да господи економистима није иигде дато неко слабо место куда би могли направити продор; ја сам заиста радознао да чујем шта ће та господа рећи, иије им остављен никакав повод. Људи à la Рошер већ ће се умети утешити, али за људе овде у Еиглеској, који не пишу као деца од три године, ствар је ипак друкчија.

Чим ми будеш могао послати опет који табак, причинићеш ми велику радост, желео бих да акумулацију прочитам повезано. [...]

Твој Ф. Е.

Маркс Енгелсу

24 августа 1867

Dear Фред,

Од последња 2 чиста отиска која сам ти послао нисам даље примио ниједан. Бесаи сам на Мајснера. Он је очигледио задржао све што му је Виганд послао, да би послао све наједанпут — да би уштедео 4 пеиса поштарине! [...]

Али тако се губи много времена!

Најбоље у мојој књизи јесте 1. (иа овоме почива цело разумевање чињеница) одмах у првој глави истакинути двојаки карактер рада, према томе да ли се изражава у употребној или прометној вредности; 2. третирање вишка вредности независно од његових посебних облика, као профита, камате, земљишне ренте итд. Ово ће се нарочито показати у другом тому. Третирање посебних облика у класичној економији, која их сталио брка са општим обликом, права је olla potrida [папазјаија].

Твоје жеље, замерке, питања итд. молим те да упишеш у чисте отиске. То је врло важио за мене, јер рачунам иа друго издање, кад-тад. Што се тиче 4 главе, коштало је много зноја да се нађу саме ствари, тј. њихова повезаност. А кад је то било готово, навалила је једна Плава књига (blue Book) за другом за време последње обраде, и ја сам био одушевљен што видим да су чињенице потпуно потврдиле моје теоретске резултате. Напоследку, писаио са чиревима и свакодневним посетама поверилаца! [...]

Твој К. М.

* При преради за друго издање Маркс је послушао овај савет. Четврта глава првог издања одговара четвртом одељку другог и овог издања. — Ред.

Маркс Кугелману

Лондон, 30 новембра 1867

Драги Кугелман!

Само слабост је узрок што сте чекали на одговор. Већ недељама сам опет никако.

Прво, најлепша Вам хвала на заузимању. Либкнехту је писао Енгелс (или ће му писати). Иначе је Либкнехт намеравао (заједно с Гецом итд.) да захтева у Рајхстагу једну *Enquiry* [истрагу] о приликама у којима живе радници. Писао ми је у том смислу и ја сам му на његов захтев послао неколико одговарајућих закона. Плаи је био осујећен, јер због пословника није више било времена. О једној тачки можете Либкнехту писати боље него Енгелс или ја. А то је, да је његова дужност уствари да на радничким скуповима указује пажњу на моју књигу. Ако он то не уради, преузеће ствар ласаловци, и то на погрешан начин.

Концен (приватни доцент у Лајпцигу, ученик и следбеник Рошера) тражио је преко Либкнехта примерак моје књиге и обећао за то опширан приказ са свога становишта. Мајснер му је онда књигу послао. Био би то добар почетак. — Штампарска грешка у вашој notiци, „*Tauscher*“ уместо „*Faucher*“ била ми је пријатна. *Faucher* припада „путујућим проповедицима“ политичке економије. Он не фигурира међу „ученим“ немачким економистима као што су Рошер, Рау, Мол итд. Чини му се одвише велика част, ако га се само и помене. Ја га зато никад нисам употребио као именицу, него увек као глагол.

Препоручите својој госпођи да прво чита одељке о „радном дану“, „кооперацији, подели рада и машинерији“, и напоследку „првобитну акумулацију“. Неразумљиву терминологију морате јој објаснити. Ако буде каквих сумњи, стојим на расположењу.

У Француској (Париз) постоје најбољи изгледи за опширан приказ књиге (у „*Courrier français*“, на жалост прудонистички!) па чак и за превод.

Чим се будем боље осећао, писаћу више. Дотле се надам да ћете Ви често писати. То ми увек даје потстрека.

Ваш К. М.

Маркс Кугелману

Лондон, 17 марта 1868

[...] Писмо М-а веома ме је обрадовало. Међутим је он моје излагање делимично погрешно схватио. Иначе би запазио да ја приказујем крупну индустрију не само као мајку антагонизма, него и као родитељку

материјалних и духовних услова за решење тих антагоинзама, при чему је истина да то решење не може да се изведе на *доброћудан начин*.

Што се тиче фабричког закона — као првог услова да радничка класа добије *elbowroom* [слободу размаха] за развитак и покрет — ја захтевам да то дође од стране државе, као *принудни закон* не само против фабриканата, него и против самих радника. (На страни 542,* у примедби 52 иавео сам отпор радница против ограничавања радног времена.) Уосталом, ако г. М. развије исту енергију као Овен, може сломити тај отпор. Да *фабрикант појединац* не може по тој ствари много да учини (осим ако гледа да утиче на законодавство), рекао сам такође на страни 243*: „Али, углавном, то и не зависи од добре или рђаве воље појединог капиталисте итд.“ и на истој страни у примедби 114. Да упркос свему томе појединци могу бити активни, обилно су показали фабриканти као што су Филден, Овен итд. Наравио да главна њихова делатност мора бити јавна. Што се тиче Долфусових у Елзасу, то су преваранти који путем уговорних услова умеју да створе угодан и уједно за њих уносан *кметовски однос* са својим радницима. Они су у париским листовима били ваљано разголићени и баш зато је један од тих Долфуса пре кратког времена предложио и *carried* [спровео] у *corps législatif* [у законодавном телу] један од најсрамнијих параграфа за закон о штампи, наиме да „*vie privée doit être murée*“ [приватни живот треба зазидати].

Срдачан поздрав Вашој драгој госпођи

Ваш К. М.

Маркс Енгелсу

Лондон, 30 априла 1868

Dear Фред,

[...] Сасвим је у реду да се упознаш са методом излагања профитне стопе. Зато ти у *најопштијим* цртама наводим ток излагања. У *Другој књизи*, као што знаш, приказује се *прометни процес* капитала под претпоставкама изложеним у Првој књизи. Дакле нове дефиниције облика које произлазе из прометног процеса, као стални и оптицајни капитал, обрт капитала итд. Најзад, у Првој књизи задовољавамо се претпоставком да кад у процесу оплођавања вредности од 100 ф. ст. постаје 110, овај новац *налази* на тржишту елементе у које се поново преобраћа. А сада испитујемо услове тога налажења, дакле друштвену *узајамну испреплетаност* различитих капитала, делова капитала и дохотка (= в).

* Упореди стр. 455 и стр. 208 овог издања. — Ред.

У Трећој књизи долазимо онда на претварање вишка вредности у његове различите облике и међусобно одвојене делове, *ср. дод. сн. 101.*

I. Профит је за нас испрва само друго име или друга категорија за вишак вредности. Пошто се путем облика најамине сва рад употребљава као плаћен, то неплаћени део рада нужно погледа да не проистаје из рада, него из капитала, и не из његовог променљивог дела, него из целокупног капитала. Тиме вишак вредности добија облик профита, без квантитативне разлике између једног и другог. Он је само његов кљузорни појавни облик.

Даље се сада онај део капитала који је утрошен у производњу робе (капитал предумљен за њену производњу, постојани и променљиви, минус додуше примењени, али не утрошени део сталног капитала) јавља као цена коштања робе, пошто за капиталисту онај део робе вредности, који њега кошта, претставља њену цену коштања, а са његовом становништа напротив у њој садржани неплаћени рад не улази у њену цену коштања. Вишак вредности = профит показује се сада као *вишак њене продајне цене преко њене цене коштања*. Ако дакле назовемо вредност робе B , а њену цену коштања K , онда је $B = K + v$, дакле $B - v = K$, дакле B је веће од K . Нова категорија цене коштања врло је потребна у детаљима каснијег излагања. Унапред излази да капиталиста може да прода робу са добитком испод њене вредности (ако је само прода изнад њене цене коштања), а ово је основни закон за разумевање изравнавања које постиже конкуренција.

Ако се профит дакле испрва само формално разликује од вишка вредности, напротив се профитна стопа одмах стварно разликује од стопе вишка вредности, јер у једном случају $\frac{v}{p}$, у другом $\frac{v}{p+v}$, из чега унапред излази да је $\frac{v}{p}$ веће од $\frac{v}{p+v}$, да је профитна стопа мања од стопе вишка вредности, осим ако би било $p = 0$.

Али узевши у обзир излагања у Другој књизи, излази ипак да профитну стопу немамо да израчунавамо на неки који било, рецимо, недељни робни производ, него да $\frac{v}{p+v}$ овде значи вишак вредности произведен у току године у односу према капиталу који је у току године предумљен (за разлику од капитала који је обрнут). $\frac{v}{p+v}$ значи овде дакле годишњу профитну стопу.

После тога ми прво испитујемо како различити обрт капитала (делнично зависан од сразмере оптицајног дела капитала према сталном делу, делимично од броја обрта оптицајног капитала у години итд. итд.) модификује профитну стопу при непромењеној стопи вишка вредности.

Али кад је обрт претпостављен и кад је $\frac{v}{p+v}$ дато као годишња профитна стопа, ми истражујемо како се ова може мењати независно од промена у стопи вишка вредности па чак и од његове масе.

Пошто је v , маса вишка вредности, = стопи вишка вредности помноженој променљивим капиталом, то је, ако стопу вишка вредности назовемо s , а профитну стопу pf' , $pf' = \frac{v \cdot пр}{п + пр}$. Овде имамо 4 величине, pf' , s , $пр$, $п$, и можемо оперисати са по 3, стално тражећи четврту величину као непознату. Ово доноси у резултату све могуће случајеве о кретањима профитне стопе, уколико се разликују од кретања стопе вишка вредности и, to a certain extent [до извесног степена], чак и од масе вишка вредности. Ово је свима досад наравно било необјашњиво.

Овако нађени закони, који су на $пр$. врло важни да би се разумео утицај цена сировина на профитну стопу, остају тачни па ма како се касније вршила подела вишка вредности између произвођача итд. Ово може да промени само појавни облик. При томе они остају непосредно применљиви када се $\frac{v}{п + пр}$ третира као однос друштвено произведеног вишка вредности према друштвеном капиталу.

II. Оно што је под I третирано као кретања, било капитала у некој одређеној грани производње, било друштвеног капитала, — кретања којима се мења његов састав итд., — сада се узима као разлике између маса капитала које су предујмљене у различитим гранама производње.

Онда се нађе да је, ако се стопа вишка вредности, т. ј. експлоатација рада претпостави као једнака, производња вредности па отуд и производња вишка вредности и отуд профитна стопа у различитим гранама производње различита. Али из ових различитих профитних стопа конкуренција прави средњу или општу профитну стопу. Ова, сведена на свој апсолутни израз, не може да буде ништа друго него вишак вредности који капиталистичка класа производи (годишње) у односу према предујмљеном капиталу у његовом друштвеном обиму. На пример, ако је друштвени капитал = $400 п + 100 пр$, а њиме годишње произведени вишак вредности = $100 в$, онда је састав друштвеног капитала = $80 п + 20 пр$, а састав производа (у процентима) = $80 п + 20 пр + 20 в = 20\%$ профитна стопа. Ово је општа профитна стопа.

Оно за чиме тежи конкуренција између маса капитала које обитавају различите области производње и које имају различити састав, јесте капиталистички комунизам, наиме да маса капитала која припада свакој области производње уграби аликвотни део целокупног вишка вредности у сразмери у којој она сачињава део целокупног друштвеног капитала.

Ово се постиже само ако се у свакој области производње (под горњом претпоставком да је целокупни капитал = $80 п + 20 пр$, а друштвена профитна стопа = $\frac{20 в}{80 п + 20 пр}$) годишњи производ прода по цени коштања + 20% профита на предујмљену капитал-вредност (свеједно колико од предујмљеног сталног капитала улази или не улази у годи-

шњу цену коштања). А за ово мора одређење цена роба да отступа од њихових вредности. Само у оним гранама производње, где је процентуални састав капитала 80 п + 20 пр, поклапа се цена К (цена коштања) + 20% на предујмљени капитал са њиховом вредношћу. Где је састав виши (на пр. 90 п + 10 пр), та је цена изнад њихове вредности, а где је састав нижи (на пр. 70 п + 30 пр), она је испод њихове вредности.

Овако изравната цена, која друштвени вишак вредности једнако раздељује међу масе капитала сразмерно њиховој величини, јесте цена производње роба, центар око којег се креће колебање тржишних цена.

Гране производње, у којима постоји природни монопол, искључене су из овог процеса изравнања и онда кад је њихова профитна стопа виша од друштвене. Ово је касније важно за излагање земљишне ренте.

У тој глави имају се сад даље изложити различити основи изравнања међу различитим пласманима капитала, који се вулгариом економисти чине као основи за постанак профита.

Даље: измењени појавни облик који даље важећи а раније изложени закони о вредности и вишку вредности узимају сада, после претварања вредности у цене производње.

III. Тенденција коју профитна стопа има да пада с напретком друштва. Ово резултира већ из оног што је у Првој књизи изложено о промени у саставу капитала с развојем друштвене производне снаге. Ово је један од највећих тријумфа над *rops asini* [магарећим мостом] целокупне досадашње економије.

IV. Досад говорио само о производном капиталу. Сад наступа модификација од стране трговачког капитала.

Према досадашњој претпоставци производни капитал друштва = 500 (милиона или милијарди, *n'importe* [свеједино!]). И то: 400 п + 100 пр + 100 в. Пф', општа профитна стопа, = 20%. Узмимо сад да је трговачки капитал = 100.

Значи да треба 100 в рачуати на 600 уместо на 500. Због тога је општа профитна стопа сведена од 20% на 16 2/3%. Цена производње (упрошћења ради узећемо овде да цела 400 п, дакле урачунавајући цели стални капитал, улази у цену коштања годишње произведене робије масе) сада је = 583 1/3. Трговац продаје по 600, и ако апстрахујемо од сталног саставног дела његовог капитала, он онда на својих 100 остварује 16 2/3%, исто онолико колико и производне капиталисте, или, другачије речено, присваја себи 1/6 друштвеног вишка вредности. Робе су *en masse* [у својој маси] и у друштвеном размеру — продате по својој вредности. Његових 100 ф. ст. (не узимајући у обзир стални саставни део) служе му само као оптицајни новчани капитал. Оно што трговац преко тога прогута или је проста превара или шпекулација на колебање роб-

них цена или, код правог детаљисте, најамнина, ма и за вашљиви непроизводни рад, под обликом профита.

V. Сад имамо профит сведен на облик у коме се у пракси појављује, по нашој претпоставци на $16\frac{2}{3}\%$. А сад детаље овог профита на предузетничку добит и камату. Каматоносни капитал. Кредитни систем.

VI. Претварање екстрапрофита у земљишну ренту.

VII. Напоследку стигли смо до појавних облика, који вулгариом економисту служе као полазна тачка: Земљишна рента која потиче из земље, профит (камата) из капитала, најамнина из рада. Али са нашег становишта сада ствар добија други изглед. Очигледно кретање објашњава се. Затим се обара глупост А. Смита која је постала основним стубом целе досадашње економије, да се цена роба састоји из она три дохотка, дакле само из променљивог капитала (најамније) и вишка вредности (земљишне ренте, профита, камате). Целокупно кретање у овом појавном облику. Најзад, пошто оно троје (најамнина, земљишна рента, профит (камата)) сачињава изворе прихода трију класа, земљопоседника, капиталиста и најамних радника — класна борба као завршетак, у којој се раствара кретање и решење целе свињарије. — [...]

Поздрав

Твој К. Маркс

Маркс Кугелману

Лондон, 11 јула 1868

Драги пријатељу!

[...] Најлепше Вам захваљујем на пошњлкама. Фаухеру немојте писати. Овај *Mannequin piss* [човечић који мокри] може још уобразити да је сувише важан. Све што је он постигао јесте да ћу, кад дође до другог издања, на дотичном месту о величини вредности обавезно дати Бастијау неколико ћушака. Нисам то био урадио зато што Трећа књига садржи посебну и опширну главу о господи из „вулгарне економије“. Ви ћете уосталом наћи да је природно што Фаухер и компанија не изводе „прометну вредност“ њихових сопствених прљавштина из масе утрошене радне снаге, него из отсуства овог трошења, наиме из „уштеђеног рада“. А многопоштовани г. Бастија није чак ни сам направио ово „откриће“ које је тако добро дошло оној господи, него је по свом обичају само „преписао“ од много ранијих писаца. Његови су извори наравно непознати Фаухеру и компанији.

Што се тиче „Централבלата“, тај човек прави највеће могуће концесије кад признаје да се, ако се под вредношћу уопште нешто замисли, морају примити моји закључци. Несрећник не види да би, кад у мојој књизи не би постојала никаква глава о „вредности“, анализа стварних

односа коју ја дајем, садржавала доказ о стварном односу вредности. Брбљање о потреби да се докаже појам вредности почива само на најпотпунијем незнању, како о ствари о којој се ради, тако и о научном методу. Да би поцркала свака нација која би обуставила рад, нећу да кажем за годину дана, него за неколико недеља, зна свако дете. Оно исто тако зна да масе производа које одговарају различним потребама захтевају различите и квантитативно одређене масе укупног друштвеног рада. Да ова нужност поделе друштвеног рада у одређеним сразмерама не може да буде укнута одређеним обликом друштвене производње, него да она може променити само свој појавни облик, је *self evident* [очигледно само по себи]. Природни закони уопште не могу бити укннути. Оно што се у историјски различним стањима може променити само је облик у коме се ти закони спровode. А облик у коме се ова сразмерна подела рада спроводи у друштвеном стању у коме се повезаност друштвеног рада афирмира као *приватна размена* производа индивидуалног рада, управо је *прометна вредност* тих производа.

Наука се састоји управо у томе да изложи како се спроводи закон вредности. Ако би се дакле хтелo да се унапред „објасне“ све појаве које привидно противрече закону, онда би се наука морала дати пре науке. Баш је у томе Рикардова погрешка што у својој првој глави о вредности претпоставља као дате све могуће категорије, које тек треба изложити, да би њихову адекватну егзистенцију доказао из закона вредности.

На сваки начин, историја теорије доказује с друге стране, као што сте Ви тачно претпоставили, да је схватање односа вредности увек било исто, јасније или нејасније, накњиеније нлузијама или научно одређеније. Пошто сам процес мишљења израста из околности, пошто је и сам један природни процес, то стварно схватајуће мишљење може да буде увек само исто, и да се разликује само по степену, према зрелости развита, па дакле и органа којим се мисли. Све је друго зановетање.

Вулгарни економист ни најмање не слуги да стварни дневни односи размене и величине вредности не могу да буду непосредно идентични. Смисао буржоаског друштва састоји се управо у томе што се не врши а priori [унапред] неко свесно друштвено регулсање производње. Разумно и од природе нужно спроводи се само као слепо дејствујући процес. И онда вулгарац мисли да је направно велико откриће ако према откривању унутрашње повезаности кочоперно указује на то да стварни појави изгледају друкчије. Уствари он се испрсава тиме што се држи привидности и ту узима као последње. А чему онда уопште наука?

Али ствар нма овде још једну другу позадину. Са увиђањем повезаности руши се пре практичног слома свака теоретска вера у перма-

нентну нужност постојећих прилика. Ту је дакле апсолутан интерес владајућих класа да овековече шупљоглаву конфузију. А за шта се друго плаћају сикофантски брбљивци, који не могу да избаце никакав други научни адут, осим да се у политичкој економији уопште не сме мислити?

Међутим *satis supraque* [и сувише доста]. У сваком случају ово показује колико су пропали ови буржоаски попови, да су радиници па чак и фабрикарти и трговци разумели моју књигу и снашли се у њој, док се ови „научници од књиге“(!) жале да од њиховог разума ја тражим што им не приличи.

Прештампавање Швајцеровог чланка, не бих саветовао, ма да је Швајцер за свој лист дао добре ствари.

Ваш К. М.

А провос! Примео сам један напис од Дицгеа о мојој књизи, послаћу га Либкиехту.

ПРЕВОДИОЧЕВ ПОГОВОР

Нисам желео да ову књигу оптерећујем неким својим предговором, па ни кратком „речју унапред“. Ипак се осећам обавезан да на крају књиге дам читаоцу нека објашњења.

Превод ове Прве књиге „Капитала“ рађен је у казненом заводу Сремска Митровица од 1927 до 1930. Радио сам на преводу испрва сам, а онда сам замолио друга Чолаковића да преведе тзв. историјске главе (Радни дан, Кооперацију, Мануфактуру, Машинерију и Првобитну акумулацију), како би превод брже био готов. Успели смо да дотуримо превод друговима напољу, где се пок. Аугуст Цесарец побринуо за издавача и извршио редакцију. Наравно, књига је штампана под псеудонимима (М. Поробић и Р. Босанац).

Како ми је код хапшења полиција однела Мајснерово издање прве књиге, имао сам на расположењу само Кауцкијево „популарно“ издање, па смо превод по њему израдили. Тако је и штампан превод 1932 у издању „Космоса“. И регистри у том издању били су од Кауцког.

Сада сам за ово издање узео као основу оригинал у издању Маркс-Енгелс-Лењиновог института, објављен 1933, (Verlag für Literatur und Politik). Своју редакцију Институт је базирао на четвртом немачком издању у редакцији Енгелса (од 1890 г.). Наравно, ја нисам направио нов превод, него сам стари исправио и прилагодио га издању Института. Међутим, морам казати да то нисам спровео без изузетка. Ја сам се на више места користио француским преводом из 1873, који је сам Маркс редиговао трудећи се да своје дело учини лакше разумљивим за француског читаоца. Тако је сам Маркс за француско издање рекао (види Поговор француском издању у овом издању) да има „своју научну вредност независно од оригинала“. Енгелс је извршио Марксову жељу да се и у немачко издање унесу допуне и измене из француског издања. Али мени се чини да је он то радио у уверењу да би Маркс „вратио глатки француски у свој сажети немачки језик“. То је свакако несумњиво. Али за превођење прве књиге „Капитала“ на друге језике, или бар за наш језик и начин мишљења, више одговара Марксов „глатки француски“ него његов „сажети немачки“. Зато сам оставио на више места извесне уметке, додатке или измењену редакцију према поменутом француском издању, које имам у оригиналу од 1873. Изоставио сам,

међутим, свако такво место које је раније било код Кауцког, а које у француском издању нисам могао наћи.

Можда цели овај посао редакције — већ сам по себи превнше одговоран за само једног човека — нисам спровео са крајњом доследношћу, али то ми сада није било ни могуће. Ипак могу препоручити читаоцу да читању овог издања приступи са пуним поверењем. Маркс је чак сматрао да и људи који знају немачки треба да се служе и француским издањем. Мислим да то Маркс није рекао само због неких нових података које је унео у француско издање, него и због нове редакције која је многа места, тешко разумљива у немачком оригиналу, учинила лако разумљивим. Ја идем дотле да верујем да би за превођење прве књиге „Капитала“ на ма који језик требало као основу узети француско а не немачко издање. То износим само као идеју, а нисам тако поступио, него сам, како рекох, само местимично искористио лакше разумљиву француску редакцију, која нашем читаоцу више одговара.

У овом издању наћи ће читалац напред не само Марксов предговор првом и поговор другом немачком издању, него и Марксов предговор и поговор француском издању и све Енгелсове предговоре (уз немачко III и IV, и уз енглеско издање). Поред тога доносимо и Лењинову студију о Марксовом учењу, као популарни кратки увод у Марксово економско учење.

На крају књиге доносимо неколико писама Маркса и Енгелса која се односе на проблеме ове књиге „Капитала“.

Што се тиче регистра, имам да кажем следеће. Уносим у ово издање попис литературе наведене у књизи, који у „Космосовом“ издању није био објављен. Доносим регистар имена израђен према регистру у издању Института. Међутим, најважнији, регистар предмета, изостао је из овог издања. У издању Института има уз I књигу један кратак, привремен регистар, израђен врло скучено с обзиром на то што је намера редакције била да на крају целог дела да посебни том са детаљним регистром за све три књиге. Тај том досад није изашао, а постојећи регистар за I књигу не би читаоцу пружио никакву помоћ. Зато смо га радије свим изоставили. Да, опет, сам предузнем израду једног опсежног регистра, о томе у ово време није уопште могло бити говора.

Извесни страни изрази превођени су у примедбама или у самом тексту у угластим заградама. Текст у угластим заградама или је од редакције Института или је од мене. Где је у таквом случају или у примедбама под звездицама на крају стављено „Ред.“ означава то редакцију МЕЛ-Института, а оне означене са „Прев.“ потичу од мене.

О терминологији не мислим овде говорити. Терминологија коју сам употребио већ у првом издању превода доиста се потпуно потврдила. Учињене исправке не односе се на основну терминологију.

Сав рад на прегледу и дотеривању превода за ово издање извршио сам сам и зато за превод у овом издању само ја носим пуну одговорност. Редактори „Културе“ пружили су ми ваљану помоћ врло стрпљивим ситним радом.

Издање је рађено с највећом пажњом и читаоци ће у руке добити доиста савесно израђену књигу. Наша данас тако широка читалачка публика марксистичке литературе, жудна знања, дочекаће издање целог Марксовог дела — јер за овом књигом следоваће убрзо II и III књига — као задовољење једне насушне потребе. Велики кадар економских руководилаца наћи ће у Марковом делу највећи извор за богаћење свога знања, које им је тако потребно у спровођењу нашег првог петогодишњег привредног плана којим Југославија отпочиње своју социјалистичку изградњу.

Овом српском издању „Капитала“ следоваће убрзо и хрватско издање, које је поверено нарочитим редакторима. Нека би и Словенци и Македонци што пре имали ово темељно дело на своме језику.

Фебруара 1947

Моша Пијаде

РЕГИСТАР

ЛИТЕРАТУРА

Следећи попис обухвата само литературу цитирану у I књизи „Капитала“ и у предговорима Маркса и Енгелса. Списи који су изашли анонимно, али чије писце Маркс именује, унети су међу списе познатих аутора: у том случају имена писаца стављена су у округле заграде. Где Маркс није навео издање, ово је наведено у округлим заградама. У угластим заградама дат је превод наслова.

I. ДЕЛА ИМЕНОВАНИХ ПИСАЦА

- ADDINGTON, Stephen. „*An Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open-Fields.*“ [Испитивање разлога за и против ограђивања отворених поља.] 2 изд. Лондон 1772. — Стр. 613.
- AIKIN, John. „*Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester.*“ [Опис земље на 30 и 40 миља око Манчестра.] Лондон 1795. — Стр. 492, 635, 642.
- ANDERSON, Adam. „*An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the earliest Accounts to the Present Time.*“ [Историјско и хронолошко извођење порекла трговине од најстаријих извештаја до садашњег времена.] Лондон 1764. — Стр. 630, 642.
- ANDERSON, James. „*Observations on the means of exciting a spirit of National Industry, chiefly intended to promote the Agriculture, Commerce, Manufactures, and Fisheries of Scotland. — In a series of letters, to a friend written in the year 1775.*“ [Запажања о средствима да се пробуди дух националне радности, особито у намери да се унапреди пољопривреда, трговина, мануфактура и рибарство Шкотске. У низу писама писаних 1775 године једном пријатељу.] Единбург 1777. — Стр. 460, 616.
- „*The Bee.*“ [Пчела.] 18 томова. Единбург 1791—93. Том 3. — Стр. 514.
- АПИЈАН из Александрије. *Римске приче.* Цитирано као „Римски грађански ратови“. — Стр. 614.
- АРИСТОТЕЛ. „*Ethicorum ad Nicomachum libri decem.*“ [Етика, десет књига Никомаху.] — Стр. 25.
- „*De Republica.*“ [О држави.] — Стр. 48, 105, 116.
- ASHLEY, Lord. „*Ten Hours' Factory Bill. — The Speech of Lord Ashley. March 15th 1844.*“ [Нацрт закона о десеточасовном радном дану у фабрикама. Говор лорда Ешлија, 15 март 1844.] Лондон 1844. — Стр. 324, 334.
- АТЕНЕЈ из Наукратиса. „*Deipnosophistarum libri quindecim.*“ [Гозба учених, петнаест књига.] — Стр. 61, 88.
- AUGIER, Marie. „*Du Crédit Public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'  nos jours.*“ [О јавном кредиту и његовој историји од старих времена до наших дана.] Париз 1842. — Стр. 643.
- BABBAGE, Charles. „*On the Economy of Machinery and Manufactures.*“ [О економији машинерије и мануфактура.] 1 изд. Лондон 1832. — Стр. 277, 279, 301, 314, 326.

- BACO или BACON, Francis. Lord Verulam. „*The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kennet's „England“ ed. 1719.*“ [Владавина Хенрика VII. Дословно прештампано из Кенетове „Еиглеске“ изд. 1719.] Лондон 1870. — Стр. 608.
- „*Essays or Councils, civil and moral.*“ [Грађански и морални огледи или савети.] Лондон 1597. — Стр. 608.
- (BAILEY, Samuel.) „*A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the Formation and Publication of Opinions etc.*“ [Критичка расправа о суштини, мерн и узроку вредности; поглавнто с обзиром на списе г. Рикарда и његових следбеника. Од писца Расправа о образовању и објављивању мишљења итд.] Лондон 1825. — Стр. 28, 47, 438.
- BAILEY, Samuel. „*Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and pecuniary Contracts: with a Postscript on Joint Stock Banks.*“ [Новац и промене његове вредности; како утичу на националну индустрију и новчане уговоре: са једним додатком о акционарским банкама.] Лондон 1837. — Стр. 16, 59, 506.
- BARBON, Nicolas. „*A Discourse concerning Coining the new Money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations about raising the value of money.*“ [Расправа о лакшем ковању новог новца, као одговор на разматрања г. Лока о подизању вредности новца.] Лондон 1696. — Стр. 3, 4, 5, 85, 98, 99.
- BARTON, John. „*Observations on the Circumstances which influence the Conditions of the Labouring Classes of Society.*“ [Разматрања о околностима које утичу на положај радних класа друштва.] Лондон 1817. — Стр. 527, 567.
- BECCARIA, Cesare. „*Elementi di Economia Pubblica.*“ [Основи политичке економије.] Издање Кустодија, Милано 1804. — Стр. 293.
- BELLERS, John. „*Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality.*“ [Огледи о сиротињи, мануфактурама, трговини, плантажама и неморалу.] Лондон 1699. — Стр. 87, 99, 391.
- „*Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry.*“ [Предлози за подизање високе школе за индустрију за све корисне радности и пољопривреду.] Лондон 1696. — Стр. 93, 259, 346, 399, 510.
- BENTHAM, Jeremy. „*Théorie des Peines et des Récompenses.*“ [Теорија казни и награда.] Превод Ет. Димона, т. 1. Треће издање. Париз 1826. — Стр. 506.
- BERKELEY, George. „*The Querist.*“ [Питач.] Лондон 1750. — Стр. 267, 283.
- BIDAUT, J. N. „*Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du Monopole de la fabrication et de la vente.*“ [О монополу који настаје у индустријским вештинама и трговини помоћу великих фабричких машина. Друга свеска. О монополу фабрикације и продаје.] Париз 1828. — Стр. 254.
- BIESE, Franz. „*Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt.*“ [Аристотелова филозофија у њеној унутрашњој целини, са особитим обзиром на филозофску терминологију, изложена из његових списа.] Том II. Берлин 1842. — Стр. 329.
- BLAKEY, Robert. „*The History of Political Literature from the earliest Times.*“ [Историја политичке литературе од најранијих времена] Том II. Лондон 1855. — Стр. 610.
- BLANQUI, Jérôme Adolphe. „*Cours d'Economie Industrielle. Année 1837/38.*“ [Течај индустријске економије. Годиште 1837/38.] Скупио Ад. Блез. Париз 1838/39. — Стр. 269.

- „*Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848.*“ [О радничким класама у Француској у 1848.] Део 1—2. Париз 1849. — Стр. 214.
- BLOCK, Maurice. „*Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne.*“ *Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872.* [Теоретичарн социјализма у Немачкој. Извод из *Journal des Economistes*, јул и август 1872.] Париз 1872. — Стр. LII.
- BOILEAU, Etienne. „*Règlements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au 13ième siècle et connus sous le nom du Livre des Métiers.*“ [Прописи о занатима и вештинама у Паризу, састављени у 13 веку и познати под именом књиге заната.] Објавно G. V. Depping. Париз 1837. — Стр. 397.
- BOISGUILLEBERT, Pierre de. „*Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs.*“ [Расправа о природи богатства, новца и намета.] У: *Collection des principaux économistes. Tom I: Economistes financiers du XVIIIième siècle.* Издао Daire. Париз 1843. — Стр. 95.
- BOXHORN, M. S. „*Institutiones Politicae.*“ [Политичке установе.] Лајден 1663 — Стр. 346.
- BROADHURST, J. „*Treatise on Political Economy.*“ [Расправа о политичкој економији.] Лондон 1842. — Стр. 21.
- BROUGHAM, Непру. „*An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers.*“ [Испитивање о колонијалној политици европских сила.] Том II. Единбург 1803. — Стр. 643.
- BRUCKNER, J. „*Théorie du Système animal.*“ [Теорија животињског система.] Лајден 1767. — Стр. 513.
- BUCHANAN, David. „*Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain.*“ [Испитивање о пореској и трговинској политици Велике Британије.] Единбург 1844. — Стр. 83.
- Adam Smith „*Wealth of Nations.*“ *With notes, and an additional volume by D. Buchanan.* [Адам Смит „Богатство нација“. С белешкама и једним допунским томом од Д. Бјукенена.] Том 1—4. Единбург 1814. — Стр. 459, 617.
- BUCHÉZ, Philippe, et ROUX-LAVERGNE, Pierre. „*Histoire Parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu' en 1815.*“ [Парламентарна историја француске револуције или Дневник народних скупштина од 1789 до 1815.] Том X. Париз 1834. — Стр. 627.
- BURKE, Edmund. „*A letter from the Rt. Hon. Ed. Burke to a noble Lord, on the attacks made upon him and his pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale.*“ [Писмо врло поштованог Ед. Берка једном племенитом лорду, о нападима на њега и његову пензију у Дому лордова од стране војводе од Бедфорда и ерла од Лодердејла.] Лондон 1796. — Стр. 611.
- „*Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795.*“ [Мисли и поједности о оскудници, испрва изнете пошт. В. Питу у месецу новембру 1795.] Лондон 1800. — Стр. 152, 176, 256, 643.
- CAIRNES, J. E. „*The Slave Power.*“ [Моћ робова.] Лондон 1862. — Стр. 144, 205, 265.
- CAMPBELL, George. „*Modern India. A sketch of the system of civil government.*“ [Модерна Индија. Скица о систему грађанске владавине.] Лондон 1852. — Стр. 287.
- CANTILLON, Richard. „*Essai sur la Nature du Commerce en général.*“ [Оглед о природи трговине уопште.] Амстердам 1756. — Стр. 456.
- „*The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges.*“ [Испитивање о занатству, трговини, новцу, полугама, банкама и спољним меничним курсевима.] Лондон 1759. — Стр. 456.

- CARD. — Види Rouard du Card.
- CAREY, Henry Charles. „*Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the labouring Population throughout the World.*“ [Расправа о стопи најамнине: са испитивањем узрока разлика у положају радног становништва у целом свету.] Филадельфија 1835. — Стр. 462.
- „*The Slave Trade, Domestic and Foreign: Why it exists, and how it may be extinguished.*“ [Домаћа и страна трговина робљем: Зашто она постоји и како се може уништити.] Лондон 1853. — Стр. 618, 633.
- CARLI, G. R. Белешке уз P. Verri, „*Meditazioni sulla Economia Politica.*“ [Размишљања о политичкој економији.] У: Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna. Том 15. Издао Кустоди, Милано 1804. — Стр. 262.
- CARLYLE, Thomas. „*Ilias Americana in nuce.*“ [Америчка Илијада у малом.] „*Macmillan's Magazine*“, август 1863. — Стр. 195.
- CAZENOVE, John. Белешке у његовом издању: Malthus „*Definitions in Political Economy.*“ [Малтус: Дефиниције у политичкој економији.] Лондон 1853. — Стр. 467, 477, 493.
- ЧЕРНИШЕВСКИЙ, Н. „*Очерки политической экономии по Миллю.*“ [Основи политичке економије по Милу.] Петроград 1865. — Стр. LI.
- CHALMERS, Thomas. „*On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society.*“ [О политичкој економији у вези са моралним стањем и моралним изгледима друштва.] 2 изд. Лондон 1832. — Стр. 106.
- CHAMBERLAIN, Joseph. „*Speech at Sanitary Congress, Birmingham.*“ [Говор на здравственом конгресу у Бирмингему.] „*Тajмс*“ од 15 I. 1875. — Стр. 537.
- CHERBULIEZ, A. E. „*Riche ou Pauvre.*“ [Богат или сиромаш.] Париз 1840. Маркс цитира по новом издању „*Richesse ou pauvreté*“, Париз 1841. — Стр. 134, 482, 543.
- COBBETT, William. „*A History of the Protestant „Reformation“ in England and Ireland. Showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a Series of Letters, addressed to all sensible and just Englishmen.*“ [Историја протестантске „реформације“ у Енглеској и Ирској, која показује како је тај догађај осиромашео и понирио главну масу народа у тим земљама. У низу писама, упућених свима саосећајним и правичним Енглезима.] Дублин, 1868. — Стр. 609.
- COLINS, H. „*L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes.*“ [Политичка економија. Извор револуција и тобож социјалстичких утопија.] Том 3. Париз 1857. — Стр. 510, 584, 653.
- COLUMBUS, *Brief aus Jamaica, 1503.* [Писмо са Јамајке, 1503.] — Стр. 87.
- COMTE, Charles. „*Traité de la Législation.*“ [Расправа о законодавству.] Том III и IV. 3 изд. Брисл 1837. — Стр. 636.
- CONDILLAC, E. B. de. „*Le Commerce et le Gouvernement.*“ [Трговина и влада.] (1776.) У: *Collection des principaux économistes* Том XIV. *Mélanges d'Economie Politique.* Издали Daire и Molinari. Париз 1847. — Стр. 111.
- CORBET, Th. „*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained.*“ [Испитивање о узроцима и врстама богатства појединаца; или објашњење начела трговине и шпекулације.] Лондон 1841. — Стр. 103, 486.
- CORBON, A. „*De l'enseignement professionnel.*“ [О професионалној настави.] 2 изд. Париз 1860. — Стр. 398.

- COURCELLE-SENEUIL, J. G. „*Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires.*“ [Теоретска и практична расправа о индустријским, трговачким и пољопривредним предузећима или пословни приручник. 2 изд. Париз 1857. — Стр. 174, 494.]
- CUVIER, George. „*Discours sur les révolutions de la surface du globe.*“ [Говор о револуцијама земљине површине.] Париз 1863. — Стр. 420.]
- DANTE ALIGHIERI. „*Divina Comedia.*“ [Божанствена комедија.] — Стр. 163, 187.]
- DARWIN, Charles. „*On the Origin of Species by means of Natural Selection.*“ [О пореклу врста путем природног одабирања.] Лондон 1859. — Стр. 272.]
- DE QUINCEY, Thomas. „*The Logic of Political Economy.*“ [Логика политичке економије.] Лондон 1844. — Стр. 318.]
- DESCARTES, René. „*Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison.*“ [Говор о методу за добро управљање разумом.] Париз 1668. — Стр. 313.]
- DESTUTT DE TRACY. „*Eléments d'idéologie. IV. et. V. Parties: Traité de la Volonté et de ses effets.*“ [Елементи идеологије. IV и V део: Расправа о вољи и њеним учинцима.] Париз 1826. — Стр. 44, 109, 114, 258, 260, 543.]
- DIETZGEN, Josef. „*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie etc.*“ [Чланак у „*Volksstaat*“, уредник В. Либкнехт. Лајпциг, 1, 22, 29 август 1868 (Бр. 31, 34 и д.). — Стр. LI.]
- DIODORUS SICULUS. *Bibliotheca Historica.* [Историјска библиотека.] Превод Ј. Фр. Вурма. Том I и III. Штутгарт 1828—1829. — Стр. 177, 271, 419.]
- DUCPETIAUX, Ed. „*Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, Subsistances, salaires, population.*“ [Привредни буџети радних класа у Белгији, издржавање, наднице, становништво.] Брисел 1855. — Стр. 564, 566.]
- DUFFY, Gavan. „*The Land Law of Victoria.*“ [Викторијин закон о земљи.] Лондон 1862. — Стр. 655.]
- DUNNING, T. J. „*Trades' Unions and Strikes: their Philosophy and Intention.*“ [Тредјуниони и штрајкови: њихова филозофија и циљ.] Лондон 1860. — Стр. 452, 454, 455, 644.]
- DUPONT, Pierre. „*Chant des Ouvriers.*“ [Песма радника.] (1846) У издању његових дела: Париз 1854. — Стр. 585.]
- EDEN, Frederic Morton. „*The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the conquest to the present period.*“ [Положај сиротиње: или историја радних класа у Енглеској од освојења до данас.] Лондон 1797. — Стр. 184, 498, 511, 512, 567, 610, 612, 641.]
- ENGELS, Friedrich. „*Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie.*“ [Нацрт за критику националне економије.] У: „*Deutsch-französische Jahrbücher*“, издавачи Арнолд Руге и Карл Маркс. Свеска 1 и 2. Париз 1844. — Стр. 39, 105, 115, 530.
- „*Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen.*“ [Положај радничке класе у Енглеској. По сопственом посматрању и аутентичним изворима.] Лајпциг 1845. — Стр. 180, 185, 193, 206, 237, 322, 341, 342, 343, 361, 502.]
- „*Die englische Zehnstundenbill.*“ [Енглески нацрт закона о десеточасовном радном дану.] У: „*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue.*“ Априлска свеска. Хамбург 1850. — Стр. 228.]
- ENSOR, George. „*An Inquiry concerning the Population of Nations, containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on Population.*“ [Испитивање о становништву нација: садржи побијање огледа о становништву г. Малтуса.] Лондон 1818. — Стр. 617.]

- FAWCETT, Henry. „*The Economic Position of the British Labourer.*“ [Привредни положај британског радника.] Кембриџ и Лондон 1865. — Стр. 458, 507, 508, 548.
- FERGUSON, Adam. „*An Essay on the History of Civil Society.*“ (Оглед о историји грађанског друштва.) Единбург 1767. — Стр. 284, 290, 291.
- FERRIER, F. L. A. „*Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce.*“ [О влади посматраној у вези са трговином.] Париз 1805. — Стр. 26.
- FIELDEN, John. „*The Curse of the Factory System: or, a short account of the origin of factory cruelties, etc.*“ [Проклетство фабричког система; или кратки извештај о пореклу фабричких свирепстава итд.] Лондон 1836. — Стр. 325, 333, 642.
- FLEETWOOD, William. „*Chronicon Preciosum: or, an Account of English Gold and Silver Money.*“ [Хроника цена: или извештај о енглеском златном и сребрном новцу.] Лондон 1707. 2 изд. Лондон 1745. — Стр. 210.
- FONTERET, A. L. „*Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier.*“ [Физичка и морална хигијена радника у великим градовима уопште, а посебно у граду Лиону.] Париз 1858. — Стр. 292.
- FORBONNAIS, Fr. Veron de. „*Eléments du Commerce.*“ [Основни појмови о трговини.] Том II. Ново изд. Лајден 1766. — Стр. 53.
- (FORSTER, Nathaniel.) „*An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions.*“ [Испитивање о узроцима садашњих високих цена намирница.] Лондон 1767. — Стр. 212, 346, 420, 613.
- FORTESCUE, John. „*De laudibus Legum Angliæ.*“ [Похвала законима Енглеске.] Пишано око 1470. Прво изд. 1537. — Стр. 606.
- FRANKLIN, Benjamin. „*The Works.*“ [Дела.] Издање Sparks. Бостон 1836. — Стр. 18, 115.
- FULLARTON, John. „*On the Regulation of Currencies, being an examination of the principles on which it is proposed to restrict within certain fixed limits the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country.*“ [О регулацији прометних средстава, испитивање начела на основу којих се предлаже да се у одређеним утврђеним границама ограниче даље емисије на кредит Енглеске банке и других банковних институција у целој земљи.] 2 изд. Лондон 1845. — Стр. 84, 96, 98.
- GALIANI, Ferdinando. „*Della Moneta.*“ [О новцу.] (1750.) У: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna.* Том 3. Изд. Кустоди. Милано 1803. — Стр. 38, 51, 52, 60, 106, 110, 249, 538.
- GANILH, Charles. „*Théorie de l'Economie Politique.*“ [Теорија политичке економије.] Париз 1815. — Стр. 129.
- „*Des Systèmes d'Economie Politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la Richesse.*“ [О системима политичке економије, о упоредној вредности њихових учења, и о ономе који изгледа најповољнији за напредак богатства.] Том 1—2. Париз 1821. — Стр. 26, 124, 363.
- GARNIER, Germain. „*Abrégé élémentaire des principes de l'Economie Politique.*“ [Основни курс начела политичке економије.] Париз 1796. — Стр. 453.
- „*Noten zur Französischen Uebersetzung von A. Smiths „Wealth of Nations.*“ [Белешке уз француски превод „Богатства нација“ А. Смита.] Париз 1802. — Стр. 291.
- GASKELL, P. „*The Manufacturing Population of England with an examination of infant labour.*“ [Индустријско стањивништво Енглеске са испитивањем о децијем раду.] Лондон 1833. — Стр. 353, 360.

- GENOVESI, Antonio. „Lezioni di Economia Civile.“ [Лекције о грађанској економији.] У: Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna. Том 8. Изд. Кустоди. Милано 1803. — Стр. 106.
- GEOFFROY SAINT-HILAIRE, Etienne. „Notions synthétiques, historiques et physiologiques de Philosophie Naturelle.“ [Синтетички, историјски и физиолошки уџбеник природне филозофије.] Париз 1838. — Стр. 630.
- GISBORNE, Thomas. „Enquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain.“ [Испитивање о дужностима људи виших staleжа и средњих друштвених класа у Великој Британији.] Том 2. 1795. — Стр. 642.
- (GREG, R. H.) „The Factory Question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in Factories. And the Ten Hours Bill.“ [Фабричко питање, посматрано у вези његових учинака на здравље и морал лица која раде у фабрикама. И нацрт закона о десеточасовном раду.] Лондон 1837. — Стр. 227.
- GREGOIR, H. „Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles.“ [Типографи пред кривичним судом у Брислу.] Брисл 1865. — Стр. 457.
- GROVE, W.R. „On the Correlation of Physical Forces.“ [О узајамним односима физичких снага.] Лондон 1846. — Стр. 431.
- GÜLICH, Gustav v. „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit.“ [Историјски приказ трговине, заната и земљорадње најважнијих трговинских држава нашег времена.] Том 1—2. Јена 1830. — Стр. XLIX.
- HALLER, Carl Ludwig v. „Restauration der Staatswissenschaften, oder Theorie des natürlich-geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen gegenübergestellt.“ [Рестаурација државних наука, или теорија природно-друштвеног стања, супротстављена шимери вештачко-грађанског друштвеног стања.] Берн 1816—1834. — Стр. 313.
- HAMM, Wilhelm. „Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde mit einer Schilderung der britischen Agrikultur.“ [Пољопривредне справе и машине Енглеске. Приручник пољопривредне механике и познавања машинна са описом британске пољопривреде.] 2 изд. Брауншвајг 1856. — Стр. 412.
- HANSEN, Georg. „Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein.“ [Укидање кметства и преображај спахијско-сељачких односа уопште у војводствама Шлезвигу и Холштајну.] Петроград 1861. — Стр. 178.
- HARRIS, James. „Dialogue concerning Happiness.“ [Дијалог о срећи.] Лондон 1741. Поново штампано у: „Three Treatises etc.“ 3 изд. Лондон 1772. — Стр. 294.
- HARRISON, William John. „Description of England. Prefixed to Holinshed's „Chronicles.“ [Опис Енглеске. Стављен на чело Холишедовим „Хроникама“.] Лондон 1578. — Стр. 607, 628.
- HASSALL, A. H. „Adulterations Detected or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine.“ [Откривени фалсификати или јасна упутства за откривање фалсификата у намирницама и лековима.] 2 изд. Лондон 1861. — Стр. 124, 188.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften.“ [Енциклопедија филозофских наука.] 1 део. „Наука о логици“. Берлин 1840. — Стр. 128, 201, 243.

- „*Grundlinien der Philosophie des Rechts.*“ [Основи филозофије права.] Берлин 1840. — Стр. 11, 53, 119, 292.
- HOBBS, Thomas. „*Leviathan; or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil.*“ [Левијатан; или врста, облик и моћ једне црквене и грађанске заједнице.] У: Works. Изд. Will. Molesworth, Лондон 1839—44. — Стр. 121.
- (HODGSKIN, Thomas.) „*Labour Defended against the Claims of Capital; or the unproductiveness of capital proved. By a Labourer.*“ [Рад одбрањен против претензија капитала; или доказана непроизводност капитала. Од једног радника.] Лондон 1825. — Стр. 284, 473.
- „*The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted.*“ [Природна и вештачка права својине супротстављена међу собом.] Лондон 1832. — Стр. 634.
- HODGSKIN, Thomas. „*Popular Political Economy.*“ [Популарна политичка економија.] Лондон 1827. — Стр. 271, 282, 440.
- HOLINSHEAD, Raphael. „*Description of England, Scotland, and Ireland.*“ [Опис Енглеске, Шкотске и Ирске.] Издао Ф. Харисон, Лондон 1578. — Стр. 607, 622.
- HOPKINS, Thomas. „*On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with observations on the operating causes of the Condition of the Labouring Classes in various Countries.*“ [О земљишној ренти и њеном утицају на егзистенцију и становништво: са опаскама о узроцима који утичу на положај радних класа у разним земљама.] Лондон 1828. — Стр. 173.
- (HORNE, George.) „*A Letter to Adam Smith, L. L. D. On the Life, Death, and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians.*“ [Једно писмо Адаму Смиту, доктору права, о животу, смрти и филозофији његовог пријатеља Давида Хјума. Од једног од оних људи које називају хришћанима.] 4 изд., Оксфорд 1784. — Стр. 514.
- HORNER, Leonhard. „*A Letter to Mr. Senior etc.*“ [Писмо г. Синијеру итд.] Лондон 1837. — Стр. 167.
- „*Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent.*“ [Предлози за допуну фабричких закона, ради омогућавања да инспектори спрече незаконит рад који сада узима маха.] У: Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed. 9 авг. 1859. — Стр. 181, 182, 231.
- HOUGHTON, John. „*Husbandry and Trade improved.*“ [Побољшана пољопривреда и трговина.] Том 1—4. Лондон 1727. — Стр. 346.
- HOWITT, William. „*Colonization and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies.*“ [Колонизација и хришћанство: Популарна историја поступка са урођеницима од стране Европљана у свима њиховим колонијама.] Лондон 1838. — Стр. 635.
- HUNTER, Julian. *Извештаји.* Упор. „Public Health“, 6, 7, 8 извештај. Лондон 1864, 1865, 1866. — Стр. 321, 553—557, 560, 561, 571, 574, 576—579, 583, 584.
- HUTTON, Charles. „*Course of Mathematics.*“ [Течај математике.] Том 1—2. 12 изд. Лондон 1841—43. — Стр. 297.
- ISOKRATES, „*Busiris.*“ У: „*Orationes et Epistolae.*“ — Стр. 295.
- JACOB, William. „*An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals.*“ [Историјско испитивање производње и потрошње племенитих метала.] Лондон 1831. — Стр. 8, 163.

- JONES, Richard. „*An Essay on the Distribution of Wealth, and on the sources of Taxation.*“ [Оглед о расподели богатства и о изворима опорезивања.] Лондон 1831. — Стр. 261.
- „*An Introductory Lecture on Political Economy.*“ [Уводно предавање о политичкој економији.] Лондон 1833. — Стр. 485, 527.
- „*Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations.*“ [Текстови предавања о политичкој економији нација.] Хертфорд 1852. — Стр. 243, 254, 266, 468, 495.
- К-Н, И. „Точка зренија политико-економске критике у Карла Маркса.“ [Становиште политичко-економске критике у Карла Маркса.] Чланак у „Вестник Европы“ (J. J. Кауфман). Мај 1872. — Стр. LII—LIV.
- KOPP, H. „*Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit.*“ [Развитак хемије у модерно доба.] Минхен 1871—1874. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Том 12.) — Стр. 243.
- LABORDE, Alexandre de. „*De l'Esprit d'Association dans tous les intérêts de la Communauté.*“ [О задругарском духу у свима областима заједнице.] Париз 1818. — Стр. 436.
- LAING, Samuel. „*National Distress; its Causes and Remedies.*“ [Национална невоља; њени узроци и лек.] Лондон 1844. — Стр. 145, 538, 552, 568.
- LANCETTI, Secondo. „*Farfalloni de gli Antichi Historici.*“ [Лажни старих историчара.] Млечи 1636. — Стр. 346.
- „*L'Hoggi, ovvero gl'ingegni non inferiori a' passati.*“ [Данас, или модерни духови не заостају за старим.] Том 2. Млечи 1658. — Стр. 346.
- LASSALLE, Ferdinand. „*Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt.*“ [Филозофија Хераклита мрачног. Приказана према новој збирци његових одломака и сведочанствима старих.] Том 1. Берлин 1858. — Стр. 65.
- „*Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit.*“ [Г. Бастија-Шулце фон Делич, економски Јулијан, или капитал и рад.] Берлин 1864. — Стр. XLIII.
- LAW, John. „*Considérations sur le numéraire et le commerce.*“ [Разматрања о вредности монете и трговини.] У: Collection des principaux économistes. Том I: Economistes Financiers du XVIIIème siècle. Изд. Daire. Париз 1843. — Стр. 53.
- LE TROSNE. „*De l'Intérêt Social.*“ [О друштвеном интересу.] У: Collection des principaux économistes. Том II: Physiocrates. Изд. Daire. Париз 1846. — Стр. 4, 7, 53, 61, 70, 74, 76, 99, 109, 110, 112, 115, 155.
- LEVI, Leone. *Lecture before the Society of Arts.* [Предавање у друштву вештина.] Април 1866. — Стр. 619.
- LIEBIG, Justus v. „*Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft.*“ [О теорији и пракси у пољопривреди.] Брауншвајг 1856. — Стр. 261.
- „*Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie.*“ [Хемија у примени на пољопривреду и физиологију.] Том I. 7 изд. Брауншвајг 1862. — Стр. 180, 413, 414, 472.
- LINGUET, N. „*Théorie des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société.*“ [Теорија грађанских закона или основна начела друштва.] Том II. Лондон 1767. — Стр. 174, 266.
- LOCKE, John. „*Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and raising the value of money.*“ [Неколика разматрања о снижењу камате и повишењу вредности новца.] (1691.) У: Works. Том II. 8 изд. Лондон 1777. — Стр. 4, 81.

- LUTHER, Martin. „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung.“ [Жупницима, да проповедају против зеленаштва. Опомена.] Витенберг 1540. — Стр. 90, 140, 490.
- MACAULAY, Thomas Babington. „History of England from the Accession of James the Second.“ [Историја. Енглеске од ступања на престо Јакова II.] 10 изд. Лондон 1854. — Стр. 211, 605.
- MACCULLOCH, John Ramsay. „The Principles of Political Economy: with a sketch of the Rise and Progress of the Science.“ [Начела политичке економије: с једном скицом о постанку и напретку науке.] 2 изд. Лондон 1830. — Стр. 106, 358.
- „The Literature of Political Economy, a classified Catalogue of select publications in the different departments of that science.“ [Литература политичке економије, класификован каталог изабраних публикација у различитим областима те науке.] Лондон 1845. — Стр. 98, 614.
- „A Dictionary, practical, theoretical, and historical of Commerce and Commercial Navigation.“ [Практични, теоретски и историјски речник трговине и трговачког бродарства.] Лондон 1847. — Стр. 103.
- MACLAREN, James. „A Sketch of the History of the Currency.“ [Скица историје прометних средстава.] Лондон 1858. — Стр. 58.
- MACLEOD, Henry Dunning. „The Theory and Practice of Banking: with the elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges.“ [Теорија и пракса банкарства: са основним начелима прометних средстава, цена, кредита и меничног пословања.] Том I. Лондон 1855. — Стр. 106.
- MALTHUS, Thomas Robert. „Essay on the Principle of Population.“ [Оглед о начелу становништва.] Лондон 1798. [Изишло анонимно.] — Стр. 282, 512.
- „An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated.“ [Испитивање о природи и напретку ренте и начела која њу регулишу.] Лондон 1815. — Стр. 248, 433, 457.
- „Principles of Political Economy considered with a view to the practical application.“ [Начела политичке економије посматрана с обзиром на практичну примену.] 2 изд. Лондон 1836. — Стр. 157, 477, 485, 486, 492, 530.
- „Definitions in Political Economy.“ [Дефиниције у политичкој економији.] Изд. Cazenove. Лондон 1853. — Стр. 467, 472, 477, 493.
- MANDEVILLE, Bernard de. „The Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits.“ [Басна о пчелама, или приватни пороци, јавне користи.] 1 изд. без Remarks 1706, са Remarks 1714. — Стр. 284. 5 изд. Лондон 1728. — Стр. 511.
- MARTINEAU, Harriet. „A Manchester Strike, A Tale.“ [Један манчестарски штрајк. Једна прича.] Illustrations of Political Economy № VII. Лондон 1832. — Стр. 531.
- MARX, Karl. „Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon.“ [Беда философије. Одговор на философију беде г. Прудона.] Париз и Брисл 1847. — Стр. 45, 286, 289, 291, 339, 440, 541.
- und ENGELS, Friedrich. „Manifest der Kommunistischen Partei.“ [Манифест Комунистичке партије.] Лондон 1848. — Стр. 398, 646.
- „Lohnarbeit und Kapital.“ [Најамин рад и капитал.] У: „Neue Rheinische Zeitung.“ Април 1849, Келн. — Стр. 477, 510, 648.
- „Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.“ [Осамнаест бример Луја Бонапарте.] 2 изд. Хамбург 1869. — Стр. LXV, 584.
- „Zur Kritik der Politischen Oekonomie.“ [Прилог критици политичке економије.] Берлин 1859. — Стр. XLIII, XLVIII, XLIX, LI, 3, 7, 9, 40, 42, 45, 50, 51, 55, 57, 58, 61, 72, 80, 81, 92, 93, 96, 97, 140, 442, 516.

- *Inauguraladresse der Internationalen Arbeiterassoziation (1864). „Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association, established September 28, 1864, at a public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London.“* [Инаугурална адреса Међународног радничког удружења (1864).] Лондон 1864. — Стр. LXVII—LXXI.
- *„Das Kapital. Kritik der Politischen Oekonomie.“* [Капитал. Критика политичке економије.] — Стр. XLVIII, LI, LII, LXIV, LXIX, 67, 663; — 1 књ. — XLIII, LIX, LXIV; — 2 књ. — XLVII, LIX, LXI, LXIV, 402, 488; — 3 књ. — XLVII, LIX, LXI, LXIV, 159, 328, 464, 488, 601; — 4 књ. — XLVII, 241, 279.
- *„Das Kapital etc.“* Том 1. 1 изд. Хамбург 1867. — Стр. XLIII, LIV, LIX, LXI.
- — 2 изд. Хамбург 1872. — Стр. XLVIII, LVIII, LXI, LXIII, 7, 13, 17, 21, 26, 28, 36, 38, 40, 42, 57, 58, 60, 71, 91, 98, 129, 159, 161, 163, 233, 284, 316, 337, 350, 515, 591, 595.
- — 3 изд. Хамбург 1883. — Стр. LIX, LXIII, LXVI, LXVII, 92, 160, 178, 192, 243, 281, 312, 435, 525.
- — 4 изд. Хамбург 1890. — Стр. LXVI, LXVII, 9, 14, 98, 269, 348, 411, 412, 495, 523.
- *„Капитал. Критика полигической экономии.“* Том I. Превод Н.-она (Данијел-џона), Петроград 1872. — Стр. LII, 67.
- *„Le Capital. Critique de l'économie politique.“* Том I. Прево Ј. Роу, Париз 1873. — Стр. LVII, LVIII, LIX, LXII, LXIII, LXVI, 430, 434, 518.
- *„Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production.“* Том I. Превели S. Moore и Ed. Aveling, издао Ф. Енгелс, Лондон 1887. — Стр. LXII, 14.
- (MASSIE, Joseph.) *„An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest.“* [Оглед о узроцима који одређују природну каматну стопу.] Лондон 1750. — Стр. 421.
- MAURER, Georg Ludwig v. *„Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt.“* [Увод у историју уређења марке, селишта, села и града и јавне власти.] Минхен 1854. — Стр. 36.
- *„Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland.“* [Историја феудних добара, сељачких добара и земљишног поретка у Немачкој.] Том 4. Ерланген 1863. — Стр. 178.
- MAYER, Sigmund. *„Die soziale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitsgebers.““* [Социјално питање у Бечу. Студија једног „даваоца рада.“] Беч 1871. — Стр. XLVIII, XLIX.
- MEITZEN, August. *„Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866.“* [Земља и пољопривредни односи пруске државе према обиму територије од 1866.] Атлас. Берлин 1873. — Стр. 178.
- MERCIER DE LA RIVIÈRE. *„L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques.“* [Природни и битни поредак политичких друштава.] У: *Collection des principaux économistes.* Том II: Физиократи. Изд. Daire, Париз 1846. — Стр. 68, 69, 86, 101, 103, 109, 113, 139.
- MERIVALE, Herman. *„Lectures on Colonization and Colonies.“* [Предавања о колонизацији и колонијама.] Том 1—2. Лондон 1841—1842. — Стр. 530, 652.
- MILL, James. *„Elements of Political Economy.“* [Елементи политичке економије.] Лондон 1821. — Стр. 106, 134, 282. — Француски превод Парисоа, Париз 1823. — Стр. 466, 470, 472.

- „*Colony*“. [Колонија.] Чланак у: *Supplement to the Encyclopaedia Britannica*. 1831. — Стр. 145.
- MILL, John Stuart. „*System of Logic*.“ [Систем логице.] Лондон 1843. — Стр. 488.
- „*Essays on some unsettled Questions of Political Economy*.“ [Оглед о неким нерешеним питањима политичке економије.] Лондон 1844. — Стр. 81, 496.
- „*Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy*.“ [Принципи политичке економије с неким њиховим применама на друштвеној филозофију.] — Стр. 297, 414, 507. — Лондон 1848. — Стр. 81. Лондон 1868. — Стр. 422—424.
- „*Reports on Bankacts. J. St. Mill's Evidence*.“ [Извештаји о банковним законима. Исказ Џ. Ст. Мила.] 1857. — Стр. 90.
- MIRABEAU, Victor R. de. „*De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand*.“ [О пруској монархији под Фридрихом Великим.] Том 2—4. Лондон 1788. — Стр. 606, 619, 632, 640.
- MOLINARI, Gustave de. „*Etudes Economiques*.“ [Економске студије.] Париз 1846. — Стр. 342, 494, 652.
- MOMMSEN, Theodor. „*Römische Geschichte*.“ [Римска историја.] Том 1—3. 2 изд. Берлин 1856/57. — Стр. 118, 121.
- MONTEIL, Amans Alexis. „*Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire*.“ [Расправа о писаним документима раних врста историје.] Ново издање. Том I. Париз 1836. — Стр. 629.
- MONTESQUIEU, Charles de. „*De l'esprit des Lois*.“ [О духу закона.] У: *Oeuvres*. Лондон 1767. — Стр. 53, 81, 512, 639.
- MORE, Thomas. „*Utopia*.“ *Originally printed in Latin, 1516. Transl. into English by Ralph Robinson*. [Утопија. Штампана прво латински 1516. На енглески превео Ралф Робинзон.] Изд. Edw. Arbot. Лондон 1869. — Стр. 608, 622.
- MORTON, John, C. „*Labourer*.“ [Радник.] Чланак у: *A Cyclopaedia of Agriculture, practical and scientific*. London 1855. — Стр. 454.
- Расправа о снагама које се употребљавају у пољопривредн, предавање држано у „*Society of Arts*“. Јануар 1861. — Стр. 301.
- MÜLLER, Adam Heinrich. „*Die Elemente der Staatskunst*.“ [Елементи државне вештине.] Том 2. Берлин 1809. — Стр. 81.
- MUN, Thomas. „*England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure*.“ [Енглеско благо и спољна трговина. Или биланс наше спољне трговине је правило за наше благо.] Лондон 1669. — Стр. 420.
- MURPHY, John Nicholas. „*Ireland, Industrial, Political and Social*.“ [Ирска у индустријском, политичком и културном погледу.] 1870. — Стр. 595.
- MURRAY, Hugh, WILSON, James etc. „*Historical and descriptive Account of British India etc*.“ [Историјски и описни извештај о Британској Индији итд.] Том 2. Еднбург 1832. — Стр. 271.
- NEWMAN, Francis William. „*Lectures on Political Economy*.“ [Предавања о политичкој економији.] Лондон 1851. — Стр. 611, 616.
- NEWMAN, Samuel Phillips. „*Elements of Political Economy*.“ [Елементи политичке економије.] ЕндOVER и Њујорк 1835. — Стр. 111, 153.
- NEWMARCH, W. Види Tooke, Th.
- NEWMHAM, G. B. „*A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws*.“ [Преглед исказа пред одборима оба дома о житним законима.] Лондон 1815. — Стр. 498, 499.

- NIEBUHR, Berthold Georg. „*Römische Geschichte.*“ [Римска историја.] Берлин 1863.
— Стр. 176.
- (NORTH, Sir Dudley.) „*Discourses upon Trade; principally directed to the cases of the Interest, coynage, clipping, increase of money.*“ [Расправе о трговини; нарочито о камати, ковању новца, погоршању новца, увећању количине новца.] Лондон 1691. — Стр. 78, 82, 89, 314.
- OLMSTED, Frederic Law. „*A Journey in the Seaboard Slave States with remarks on their economy.*“ [Пут у робовске обалске државе са опаскама о њиховој привреди.] Њујорк 1856. — Стр. 144.
- ОМИР. *Одисеја.* — Стр. 294.
- OPDYKE, George. „*A Treatise on Political Economy.*“ [Расправа о политичкој економији.] Њујорк 1851. — Стр. 115.
- ORTES, Giannaria. „*Della Economia Nazionale. Libri sei.*“ [О националној економији. Шест књига.] (1777) У: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna.* Изд. Кустоди, Милано 1804. — Стр. 541.
- OTWAY, J. H. „*Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hliary Sessions, County Antrim.*“ [Судска пресуда Џ. Х. Отвеја, Белфаст, Hiliary суд, грофовија Антрим.] 1860. — Стр. 215.
- OWEN, Robert. „*Observations on the Effects of the Manufacturing System.*“ [Напомене о дејству индустријског система.] 2 изд. Лондон 1817. — Стр. 325.
- PAGNINI, Gio. Francesco. „*Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta et sopra il commercio dei romani.*“ [Покушај о правичној цени ствари, правој вредности новца и о трговини Римљана.] (1751.) У: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna.* Том II. Издао Кустоди. Милано 1803. — Стр. 53.
- PARRY, Charles Henry. „*The Question of the Necessity of the existing Corn Laws considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder and the country.*“ [Питање потребе постојећих житних закона с обзиром на њихов однос према индустријском раднику, закупништво, земљопосед и земљу.] Лондон 1816. — Стр. 498, 499, 568.
- PETTY, William. „*A Treatise of Taxes and Contributions.*“ [Расправа о порезима и наметима.] Лондон 1667. — Стр. 54, 79, 513.
— „*Political Anatomy of Ireland.*“ [Политичка анатомија Ирске.] (1672.) Лондон 1691. — Стр. 96, 99, 210, 248.
— „*Quantulumcumque concerning Money, 1682. To the Lord Marquess of Halyfax.*“ [Свашта о новцу, 1682. Лорду маркизу Халнфаксу.] Лондон 1695. — Стр. 61, 99.
- PINTO, Isaac. „*Traité de la Circulation et du Crédit.*“ [Расправа о промету и кредиту.] Амстердам 1771. — Стр. 103.
- PLATO. „*Respublica.*“ [Држава.] I. У: *Platonis opera omnia.* Изд. Ј. Г. Бајтер, Ј. Ц. Орели, А. Г. Винкелман. 21 том. Цирих 1839/41. — Стр. 294.
- POSTLETHWAYT, Malachy. „*First Preliminary Discourse, also supplement to Universal Dictionary of Trade and Commerce.*“ [Прва уводна расправа, уједно и додатак општем приручнику заната и трговине.] Лондон 1751. — Стр. 212.
— „*Britain's Commercial Interest explained and improved.*“ [Трговински интереси Британије објашњени и унапређени.] Лондон 1755. — Стр. 212.
- PRICE, Richard. „*Observations on Reversionary Payments.*“ [Напомене о плаћањима за наслеђивање службе.] Том II, 6 изд. Лондон 1803. — Стр. 667, 613.

- QUESNAY, François. „*Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans.*“ [Дијалог о трговини и раду занатлија.] У: *Collection des principaux économistes.* Том II. Физнократи. Изд. Daire. Париз 1846. — Стр. 67, 254.
- „*Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole.*“ [Општа начела привредне политике једне аграрне државе.] (1758.) У: *Collection des principaux économistes.* Том II. Физнократи. Изд. Daire. Париз 1846. — Стр. 67.
- RAFFLES, Thomas Stamford. „*The History of Java.*“ [Историја Јаве.] Том I—II Лондон 1817. — Стр. 287, 636.
- RAMAZZINI, Bernardino. „*De morbis artificum diatriba.*“ [О болестима занатлија.] (1713.) Француски превод 1781, опет отштампано у: *Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ième Discours: Auteurs Classiques.* 1841. — Стр. 292.
- RAMSAY, George. „*An Essay on the Distribution of Wealth.*“ [Оглед о расподели богатства.] Единбург 1836. — Стр. 113, 116, 250, 418, 466, 527.
- RAVENSTONE, Percy. „*Thoughts on the Funding System and its Effects.*“ [Мисли о систему државних дугова и његовим последицама.] Лондон 1824. — Стр. 348, 418.
- READ, George. „*The History of Baking.*“ [Историја пекарства.] Лондон 1848. — Стр. 190, 191.
- REDGRAVE, Alexander. „*Report of a lecture delivered at Mechanic's Institute in Bradford.*“ [Извештај о предавању држаном у Институту механике у Брадфорду.] Децембар 1871. У: „*Journal of the Society of Arts.*“ Лондон, 5 јануар 1872. — Стр. 337.
- REGNAULT, Elias. „*Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes.*“ [Политичка и социјална историја Дунавских Кнежевина.] Париз 1855. — Стр. 179.
- REICH, Eduard. „*Ueber die Entartung des Menschen.*“ [О дегенерацији човека.] Ерланген 1868. — Стр. 292.
- RICARDO, David. „*On the Principles of Political Economy and Taxation.*“ [О начелна политичке економије и опорезивања.] 3 изд., Лондон 1821. — Стр. 44, 117, 136, 172, 311, 315, 317, 348, 350, 355, 472, 487, 527.
- RICHARDSON, B. W. „*Work and Overwork.*“ [Рад и претеран рад.] У: „*Social Science Review.*“ 18 јул 1863. Лондон. — Стр. 194, 195.
- ROBERTS, George. „*The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries.*“ [Социјална историја народа јужних грофовија Енглеске у минулим вековима.] Лондон 1856. — Стр. 609.
- RODBERTUS-JAGETZOW, Karl. „*Soziale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie.*“ [Социјална писма фон Кирхману. Треће писмо: Побитије Рикардове теорије о земљишној ренти и образложење нове теорије ренте.] Берлин 1851. — Стр. 435.
- „*Briefe und sozialpolitische Aufsätze.*“ [Писма и социјално-политичке расправе.] Изд. Рудолф Мајер. Том I. Берлин 1881. — Стр. 435.
- ROGERS, James E. Thorold. „*A History of Agriculture and Prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental war — 1793.*“ [Историја пољопривреде и цена у Енглеској од године после Оксфордског парламента (1259) до почетка континенталног рата — 1793.] Том I. Оксфорд 1866. — Стр. 566, 571, 610.

- ROSCHER, Wilhelm. „Die Grundlagen der Nationalökonomie.“ [Основице националне економије.] У: „System der Volkswirtschaft“. I том. 3 изд. Штутгарт и Аугсбург 1858. — Стр. 54, 111, 152, 161.
- ROSSI, P. „Cours d'Economie Politique.“ [Курс политичке економије.] Брисл 1842. — Стр. 123.
- ROUARD DU CARD, François, Pie Marie. „De la falsification des substances sacramentales.“ [О фалсификовању светних супстанца.] Париз 1856. — Стр. 189.
- ROUSSEAU, Jean Jacques. „Discours sur l'Economie Politique.“ [Говор о политичкој економији.] (Ново изд. Женева 1760.) — Стр. 631.
- RUMFORD, Benjamin Count of. (Benjamin Thompson). „Essays, political, economical and philosophical.“ [Политички, економски и филозофски огледи.] Том 1—3. Лондон 1796—1802. — Стр. 497, 498.
- SADLER, Michael Thomas. „Ireland, its Evils and their Remedies.“ [Ирска, њена зла и лек за њих.] 2 изд. Лондон 1829. — Стр. 594.
- SAY, Jean Baptiste. „Traité d'Economie Politique, ou simple Exposition de la Manière dont se forment, se distribuent et se consomment les Richesses.“ [Курс политичке економије, или једноставно излагање о начину на који се богатства стварају, расподељују и троше.] 3 изд. Том II, Париз 1817. — Стр. 106, 114, 152.
- „Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'Economie Politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce.“ [Писма г. Малтусу о разним предметима политичке економије, а нарочито о узроцима опште стагнације трговине.] Париз 1820. — Стр. 503.
- SCHORLEMMER, Carl. „The Rise and Progress of Organic Chemistry.“ [Постанак и развој органске хемије.] Лондон 1879. — Стр. 243.
- SCHULZ, Wilhelm. „Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft.“ [Кретање производње. Историјско-статистичка расправа ради засновања нове науке о држави и друштву.] Цирих и Винтертур 1843. — Стр. 298.
- SCROPE, G. P. „Political Economy.“ [Политичка економија.] Изд. А. Потер, Њујорк 1841. — Стр. 494.
- SENIOR, William Nassau. „Three Lectures on the Rate of Wages.“ [Три предавања о стопи најамнице.] Лондон 1830. — Стр. 450.
- „Outlines of Political Economy.“ [Основи политичке економије.] Лондон 1836. — Стр. 171.
- „Principes Fondamentaux de l'Economie Politique.“ [Основна начела политичке економије.] Превео Арнабене. Париз 1836. — Стр. 493.
- „Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture.“ [Писма о фабричком закону, уколико погађа индустрију памука.] Лондон 1837. — Стр. 167, 171, 327.
- Предавање на 7 конгресу „National Association for the Promotion of Social Science.“ [Национално удружење за унапређење социјалне науке.] У: Reports of Proceedings. Лондон 1863. — Стр. 394, 395, 403.
- „Journals, Conversations and Essays relating to Ireland.“ [Дневници, разговорни и расправе о Ирској.] Лондон 1868. — Стр. 601, 618.
- SHAKESPEARE. „Timon of Athens.“ [Тимон Атинјанин.] — Стр. 88.
- SHOUW, Joakim Frederik. „Die Erde, die Pflanzen und der Mensch.“ [Земља, биље и људи.] С данског превео Х. Цајзе. 2 изд., Лајпциг 1854. — Стр. 421.
- ЗИБЕР, Н. И. „Теорија вредности и капитала Д. Рикардо.“ [Теорија вредности и капитала Д. Рикарда.] Кијев 1871. — Стр. LII.

- SISMONDI, I. Ch. L. Simonde de. „*De la richesse Commerciale ou Principes d'Economie Politique, appliqués à la législation du Commerce.*“ [О трговинском богатству или начела политичке економје примењена на трговинско законодавство.] Том I. Женева 1803. — Стр. 439.
- „*Nouveaux Principes de l'Economie Politique.*“ [Нова начела политичке економје.] Том 1 и 2. Париз 1819. — Стр. 107, 123, 466, 476, 480, 483, 484, 543, 645.
- „*Etudes sur l'Economie Politique.*“ [Студије о политичкој економји.] Ново изд. Том I. Брисл 1836. — Стр. 249, 492.
- SKARBEK, Frédéric. „*Théorie des Richesses sociales.*“ [Теорија друштвених богатстава.] Том 1. 2 изд., Париз 1840. — Стр. 260, 281.
- SMITH, Adam. „*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.*“ [Испитивање о природи и узроцима богатства нација.]* — Стр. 14, 80, 282, 284, 291, 468, 492, 515, 517, 538. Изд. Векфилд, Лондон 1835/1839. — Стр. 439. — Изд. Вучапап, Единбург 1814. — Стр. 459, 617.
- SOMERS, Robert. „*Letters from the Highlands, or the Famine of 1847.*“ [Писма са брда, или глад од 1847.] Лондон 1848. — Стр. 619.
- СОФОКЛЕ. *Антигона.* — Стр. 88.
- (STAFFORD, William). „*A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S., Gentleman.*“ [Сажето или кратко испитивање неких обичних жалби разних наших земљака ових наших дана.] Лондон 1581. — Стр. 629.
- STEUART, James. „*An Inquiry into the Principles of Political Economy. Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations.*“ [Испитивање начела политичке економије. Оглед о унутрашњој политици слободних нација.] Том I. Лондон 1767. — 2 изд. Дублин 1770. — Стр. 128, 265, 348.
- STEWART, Dugald. „*Lectures on Political Economy.*“ [Предавања о политичкој економји.] У: *Collected Works*, том VIII. Изд. Хамилтон. Единбург 1855. — Стр. 254, 275, 289, 397.
- STORCH, H. Fr. „*Cours d'Economie Politique; ou Exposition des Principes qui déterminent la prospérité des nations.*“ [Курс политичке економје, или излагање начела која одређују благостање нација.] Том 2 и 3. Петроград 1815. — Стр. 124, 290, 488, 542. — Париз 1823. — Стр. 281, 289.
- STRANGE, W. *Gesundheit* 1864. [Здравље.] — Стр. 196.
- STRYPE, John. „*Annals of the Reformation and Establishment of Religion and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign.*“ [Анали о реформацији и успостављању религије и други разни догађаји у енглеској цркви за време срећне владавине краљице Јелнсавете.] 2 изд. 1725. — Стр. 622.
- THIERS, Adolphe. „*De la Propriété.*“ [О својини.] (Париз 1848.) — Стр. 359.
- THOMPSON, Benjamin. Внди Rumford.
- THOMPSON, William. „*Anquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, applied to the newly proposed system of voluntary equality of Wealth.*“ [Испитивање о начелнама расподеле богатства, која највише доприносе људској срећи; примењено на скоро предложени систем добровољне једнакости богатства.] Лондон 1824. — Стр. 290.
- THORNTON, William Thomas. „*Over-Population and its Remedy.*“ [Пренасељеност и како да се помогне томе.] Лондон 1846. — Стр. 121; 207.

* Где Маркс не наводи неко одређено издање, у тексту су у угластим заградама страннице наведене по Векфилдовом издању.

- THUNEN, Johann Heinrich v. „*Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie.*“ [Изолиована држава у односу на пољопривреду и националну економију.] Рошток 1863. — Стр. 517.
- TOOKE, Thomas, и NEWMARCH, W. „*A History of Prices and of the State of the Circulation from 1793 to 1856.*“ [Историја цена и стања опција од 1793 до 1856.] Лондон 1838—1857. — Стр. 231.
- TORRENS, Robert. „*An Essay on the external Corn Trade.*“ [Оглед о спољној трговини житом.] Лондон 1815. — Стр. 122.
- „*An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country.*“ [Оглед о производњи богатства, са додатком у коме су начела политичке економије примењена на садашње околности ове земље.] Лондон 1821. — Стр. 113, 133.
- „*On Wages and Combination.*“ [О надницама и удруживању.] Лондон 1834. — Стр. 327.
- (TOWNSEND, Joseph.) „*A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind.*“ [Расправа о сиротињским законима. Од једног пријатеља човечанств.] Лондон 1786. Ново изд. Лондон 1817. — Стр. 542.
- TREMENEERE, H. S. „*The Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.*“ [Жалбе дневних пекара.] Лондон 1862. Види „*Report etc. relative to the grievances etc.*“ — Стр. 124.
- TUCKETT, J. D. „*A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce, showing the Extremes of Opulence and Destitution among the operative classes, with practical means for their employment and future prosperity.*“ [Историја некадашњег и садашњег стања радног становништва, укључујући напредак пољопривреде, индустрије и трговине, која показује крајности изобиља и беде радних класа, с практичним средствима за њихово запошљавање и будуће благостање.] Лондон 1846. — Стр. 290, 609, 633.
- ТУКИДИД. „*Историја Пелопонеског рата.*“ — Стр. 294.
- TURGOT, A. R. J. „*Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses.*“ [Размишљања о образовању и расподели богатства.] (1766.) У: *Oeuvres*, изд. Daire, том I, Париз 1844. — Стр. 129, 248, 437.
- URE, Andrew. „*The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain.*“ [Филозофија мануфактуре: или излагање научне, моралне и трговачке економије фабричког система Велике Британије.] 2 изд. Лондон 1835. — Стр. 280, 296, 305, 326, 339, 343, 350, 354, 454, 458, 461.
- „*Philosophie des Manufactures ou Economie Industrielle de la Fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les Ateliers anglais.*“ [Филозофија мануфактура или индустријска економија фабрикације памука, вуне, лана и свиле, са описом разних машина које се употребљавају у енглеским радионицама.] Париз 1836. — Стр. 235.
- URQUHART, David. „*Portfolio. Diplomatic Review. New Series.*“ [Портфељ. Дипломатски осврт. Нова серија.] Лондон 1843. — Стр. 618.
- „*Familiar Words as affecting England and the English.*“ [Интимне речи о Енглеској и Енглезима.] Лондон 1855. — Стр. 60, 292, 413, 632, 633.
- VANDERLINT, Jacob. „*Money answers all things.*“ [Новац може све.] Лондон 1734. — Стр. 80, 86, 99, 212, 248, 263.

- VERRI, Pietro. „*Meditazioni sulla Economia Politica.*“ [Размишљања о политичкој економји.] (1773.) У: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna* Том 15. Милано 1804. — Стр. 11, 52, 89, 262.
- VISSERING, S. „*Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde.*“ [Приручник практичне народне привреде.] Амстердам 1860 до 1862. — Стр. 411.
- (WADE, John.) „*History of the Middle and Working Classes etc.*“ [Историја средњих и радних класа итд.] 3 изд. Лондон 1833. — Стр. 184, 210, 515.
- WAKEFIELD, Edward Gibbon. „*England and America. A comparison of the social and political state of both nations.*“ [Енглеска и Америка. Упоредње друштвеног и политичког стања обеју нација.] Лондон 1833. — Стр. 207, 481, 568, 648—654.
- *Белешке уз његово издање „Богатства нација“ А. Смита.* Види: Smith.
- „*A View of the Art of Colonization.*“ [Једно гледиште о вештини колонизације.] Лондон 1849. — Стр. 259.
- WARD, John. „*History of the Borough of Stoke-upon-Trent.*“ [Историја трговништа Stoke-upon-Trent.] Лондон 1843. — Стр. 205.
- WATSON. „*Paper read before the Society of Arts.*“ [Предавање држано у Друштву вештина.] 17 април 1860. — Стр. 315.
- WATTS, John. „*Facts and Fictions of Political Economists, being a review of the principles of the science.*“ [Чњенице и уображења политичких економиста, преглед начела те науке.] Манчестар 1842. — Стр. 452.
- „*Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies.*“ [Синдикати и штрајкови, машинерија и кооперативна удружења.] Манчестар 1865. — Стр. 452, 454.
- WAYLAND, F. „*The Elements of Political Economy.*“ [Елементи политичке економије.] Бостон 1853. — Стр. 115, 153.
- (WEST, Edward). „*Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of University College Oxford.*“ [Оглед о примени капитала на земљиште. Од једног члана Оксфордског универзитетског колеџа.] Лондон 1815. — Стр. 445.
- „*Price of Corn and Wages of Labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and Mr. Malthus's doctrines upon those subjects etc.*“ [Цена жита и радничке наднице, с примедбама на доктрине др. Смита, г. Рикарда и г. Малтуса о тим предметима.] Лондон 1826. — Стр. 445, 446.
- WILKS, Mark. „*Historical Sketches of the South of India from the origin of the Hindoo Government of that state to the extinction of the Mahomedan Dynasty in 1799.*“ [Историјске скице о јужној Индији од почетка индуске власти у тој држави до гашења мухамеданске династије год. 1799.] Лондон 1817. — Стр. 287.
- WILSON, James. Види: Murray.
- WRIGHT, Thomas. „*A short Address to the Public on the Monopoly of large Farms.*“ [Кратки апел јавности о монопољу великих закупа.] Лондон 1779. — Стр. 613.
- XENOPHON. „*Synopaedia.*“ — Стр. 295.
- YOUNG, Arthur. „*Political Arithmetic, containing observations on the present state of Great Britain, and the Principles of her Policy in the encouragement of Agriculture.*“ [Политичка аритметика, која садржи осврт на садашње стање Велике Британије, и начела политике унапређења пољопривреде.] Лондон 1774. — Стр. 80, 172.
- „*A Tour in Ireland, with general observations on the present state of that Kingdom, made in the years 1776, 1777 and 1778 and brought down to the end of 1779.*“ [Пут кроз Ирску, са општим разматрањима о садашњем стању тог краљевства, изведен 1776, 1777 и 1778 и завршен 1779.] 2 изд. Лондон 1780. — Стр. 573.

II. АНОНИМНА ДЕЛА

- „*The Advantages of the East-India-Trade to England.*“ [Предности источноиндијске трговине за Енглеску.] (St. Addington.) Лондон 1720. — Стр. 253, 270, 275, 276, 278, 293, 346, 418.
- „*The Case of our English Wool.*“ [Положај наше енглеске вуне.] Лондон 1685. — Стр. 191.
- „*The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.*“ [Карактер и морал краља Вилјема, Сандерленда итд. какав се показује у оригиналним писмима војводи од Шрузберија од Сомерза, Халифакса, Оксфорда, секретара Вернона итд.] У: Sloane Manuscript Collection Британског музеја бр. 4224. — Стр. 611.
- „*On Combination of Trades.*“ [О удруживању заната.] (H. I. Collins.) Ново изд. Лондон 1834. — 459.
- „*A Compendious or Brief Examination etc.*“ Види Stafford, William.
- „*Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported.*“ [Разматрања о укидању премја на извоз жита.] Лондон 1753. — Стр. 254.
- „*Considerations on Taxes as they are supposed to affect the price of labour.*“ [Разматрања о порезима, како утичу на цену рада.] Лондон 1765. — Стр. 211.
- „*A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value etc.*“ Види: Bailey.
- „*The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England.*“ [Теорија прометног средства, испитана у писму шкотском народу. Од једног банкара у Енглеској.] Единбург 1845. — Стр. 94.
- „*A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain.*“ [Одбрана земљопоседника и закупца Велике Британије.] Лондон 1814. — Стр. 457.
- „*A Discourse concerning Trade and that in particular of the East Indies.*“ [Расправа о трговини, особито о источноиндијској.] Лондон 1689. — Стр. 52.
- „*A Discourse on the General Notions of Money, Trade and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant.*“ [Расправа о општем схватању новца, трговине и менчног курса у њиховом узајамном односу. Од једног трговца.] Лондон 1695. — Стр. 52.
- „*A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry.*“ [Расправа о потреби потстицања механичке индустрије.] Лондон 1689. — Стр. 211.
- „*The East India Trade a most Profitable Trade.*“ [Источноиндијска трговина врло уносна трговина.] (Thomas Papillon.) Лондон 1677. — Стр. 52.
- „*Essay on the Application of Capital to Land.*“ Види: West, Edward.
- „*An Essay on Credit and the Bankrupt Act.*“ [Оглед о кредиту и о закону о стечају.] Лондон 1707. — Стр. 91.
- „*An Essay on the Political Economy of Nations.*“ [Оглед о политичкој економији нација.] Лондон 1821. — Стр. 146, 242.
- „*Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress.*“ [Огледи о политичкој економији, у којима су осветљени главни узроци садашње националне беде.] Лондон 1830. — Стр. 433.
- „*An Essay upon Publick Credit.*“ [Оглед о јавном кредиту.] 3 изд. Лондон 1710. — Стр. 95.
- „*An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.*“ [Оглед о занату и трговини са разматрањима о порезу итд.] (J. C Cunningham) Лондон 1770. — Стр. 173, 174, 211, 213, 214, 296, 446, 496, 497, 511, 532, 622.

- „*The Essential Principles of the Wealth of Nations.*“ [Битна начела о богатству нација.] (John Gray.) Лондон 1797. — Стр. 112.
- „*The Factory Question etc.*“ Види: Greg, R. H.
- „*History of the Middle and Working Classes etc.*“ Види: Wade, John.
- „*The Industry of Nations. Part II. A Survey of the existing state of arts, machines and manufactures.*“ [Индустрија народа. Део II. Поглед на садашње стање вештина, машина и мануфактура.] Лондон 1855. — Стр. 275, 309.
- „*An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer.*“ [Испитивање о вези између садашњих цена намирница и обима закупа итд. Од једног закупника.] (J. Arbuthnot.) Лондон 1773. — Стр. 243, 259, 261, 610, 615.
- „*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus.*“ [Испитивање о начелима која се тичу природе тражње и потребе потрошње, како их је ту скоро заступао г. Малтус.] Лондон 1821. — Стр. 113, 124, 357, 493, 504.
- „*Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind.*“ [Болести својствене различитим стаљезима, годинама старости и родовима.] 6 томова. Улм 1860. — Стр. 292.
- „*Labour defended against the Claims of Capital.*“ Види: Hodgskin, H.
- „*A Letter to Adam Smith etc.*“ Види: Horne, George.
- „*A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart. On the poor Rates and the High Price of Provisions.* — *By a Suffolk Gentleman.*“ [Писмо серу Т. К. Бенберију, Барг. О сиротињском порезу и високој цени намирница. — Од једног центлмена из Суфолка.] Ипсвич 1795. — Стр. 610.
- „*The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted.*“ Види: Hodgskin, Th.
- „*Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply.*“ [Разматрања о неким препиркама у политичкој економији, особито у погледу вредности и тражње и понуде.] Лондон 1821. — Стр. 46, 150/151, 439, 496.
- „*Our old Nobility. By Noblesse Oblige.*“ [Наше старо племство. Написао Noblesse Oblige.] (N. Howart Evans.) Лондон 1879. — Стр. 611.
- „*Outlines of Political Economy etc.*“ [Основи политичке економије итд.] Лондон 1832. — Стр. 145, 252, 428.
- „*The Perils of the Nations. An Appeal to the Legislature etc.*“ [Опасности за народе. Апел на законодавство итд.] (K. B. Seeley.) 2 изд. Лондон 1843. — Стр. 615.
- „*A Political Enquiry into the Consequences of Enclosing Waste-Lands and the causes of the present high price of butchers meat.*“ [Политичко испитивање последица ограђивања пространих земљишта и узрок садашње високе цене клаиог меса.] Лондон 1785. — Стр. 612.
- „*Price of Corn and Wages of Labour etc.*“ Види: West, Edward.
- „*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation.*“ [Наградни оглед о упоредним заслугама конкуренције и удруживања.] Лондон 1834. — Стр. 254, 349.
- „*Public Economy concentrated, or a connected view of currency, agriculture and manufactures. By an enquirer into first principles.*“ [Сажета јавна економија, или сагласан преглед новчаног оптицаја, пољопривреде и индустрија. Од једног истраживача основних начела.] Карлајл 1833. — Стр. 319.
- „*Reasons for a limited Exportation of Wool.*“ [Разлози за ограничен извоз вуне.] Лондон 1677. — Стр. 470.

- „Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the Prices of Labour and Provisions etc.“ [Разлози за скорашње увећање броја сиротиње: или упоредни преглед цена рада и животних намирница итд.] Лондон 1777. — Стр. 470, 567.
- „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain.“ [Напомене о трговинској политици Велике Британије.] Лондон 1815. — Стр. 457.
- „Sophisms of Free Trade and popular Political Economy examined by a Barrister.“ [Софизми слободне трговине и популарна политичка економија, проучени од једног адвоката.] (I. B. Byles.) 7 изд., Лондон 1850. — Стр. 209, 624.
- „The Source and Remedy of the National Difficulties. — A Letter to Lord John Russel.“ [Извор и лек националних тешкоћа. — Писмо лорду Џону Раселу.] Лондон 1821. — Стр. 485.
- „The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844.“ [Теорија меничних курсева, Банковни закон од 1844.] Лондон 1864. — Стр. 93, 547.
- „Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.“ [Неке мисли о новчаној камати уопште, а особито о камати државних дугова.] Лондон, око 1739/40. — Стр. 7, 14.
- „Точка зренија политико-економическе критике у Карла Маркса.“ — Види: К-Н, И.
- „Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. — By a Person in Business.“ [Два писма о трговини брашном и о скупости жита. — Од једног пословног човека.] Лондон 1767. — Стр. 612.

III. ЧАСОПИСИ И НОВИНЕ

- BAYERISCHE ZEITUNG. 9 мај 1862. — Стр. 180.
- BENGAL HURKARU. Bi-Monthly Overland Summary of News. 22 јули 1861. — Стр. 261.
- BURY GUARDIAN. 12 мај 1860. — Стр. 206.
- CONCORDIA, часопис за радничка питања. 7 март 1872. — Стр. LXVII. 4 јули 1872. — Стр. LXVIII. 11 јули 1872. — Стр. LXVIII.
- DAILY TELEGRAPH. 17 јануар 1860. — Стр. 184.
- DEMOKRATISCHES WOCHENBLATT. Лајпциг, 1868. Види Dietzgen.
- DEUTSCH-FRANZÖSISCHE JAHRBÜCHER. Издавачи Арнолд Руге и Карл Маркс. 1 и 2 свеска. Париз 1844. — Стр. 39, 105.
- ECONOMIST. Лондон, 29 март 1845. — Стр. 569.
— 15 април 1848. — Стр. 171.
— 19 јули 1859. — Стр. 486.
— 21 јануар 1860. — Стр. 534.
— 2 јуни 1866. — Стр. 620.
- THE ENGINEERING. 13 јуни 1874. — Стр. 518.
- EVENING STANDARD. Лондон, 1 новембар 1886. — Стр. LXV.
- GLASGOW DAILY MAIL. 25 април 1849. — Стр. 245.
- HANSARD PARLIAMENTARY DEBATES. [Хансардови извештаји о парламентарним дебатама.] „Speech of Mr. Gladstone on the Budget, Feb. 13th, 1843.“ Лондон 1843. — Стр. 546.
— „Speech of Mr. Gladstone on the Budget, April 16th, 1863.“ Лондон 1863. — Стр. LXVII—LXXI.

- „Speech of Mr. Ferrand, April 27th, 1863.“ Лондон 1863. — Стр. 336, 473.
 — „Speech of Mr. Gladstone, April 7th, 1864.“ Лондон 1864. — Стр. LXX, 547
JOURNAL OF THE SOCIETY OF ARTS. Лондон, 5 јануар 1872. — Стр. 337.
MACMILLAN'S MAGAZINE. Август 1863. — Стр. 195.
MORNING ADVERTISER. Лондон, 17 април 1863. — Стр. LXIX.
MORNING CHRONICLE. — Стр. 569.
MORNING STAR. Лондон, 1861—1865. — Стр. 442.
 — 17 април 1863. — Стр. LXIX, 546.
 — 23 јуни 1863. — Стр. 194.
 — 7 јануар 1867. — Стр. 562.
NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. Organ der Demokratie. Келн, 7. април 1849. —
 Стр. 648.
NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. Politisch-ökonomische Revue. Хамбург, април 1850.
 — Стр. 228.
NEW YORK DAILY TRIBUNE. 9 фебруар 1853. — Стр. 618.
THE OBSERVER. Лондон, 24 април 1864. — Стр. 93.
PALL MALL GAZETTE. — Стр. 548.
С-ПЕТЕРБУРГСКІЕ ВЕДОМОСТИ. 20 април 1872. — Стр. LI.
PHILOSOPHIE POSITIVE. Париз, нов./дец. 1863. — Стр. LII.
REVOLUTIONS DE PARIS. Париз, 1791. Бр. 101. — Стр. 627.
REVUE POSITIVISTE. Види: Philosophie positive.
REYNOLDS NEWSPAPER. 20 јануар 1866. — Стр. 192.
 — 4 фебруар 1866. — Стр. 193.
 — 20 јануар 1867. — Стр. 562.
SATURDAY REVIEW. — Стр. LI.
SOCIAL SCIENCE REVIEW. 18 јули 1863. — Стр. 195.
SPECTATOR. 3 јун 1866. — Стр. 264.
STANDARD. — Стр. 194.
 — 26 октобар 1861. — Стр. 458.
 — 5 април 1866. — Стр. 564.
TIMES. Лондон, 14 фебруар 1843. — Стр. 546.
 — 5 новембар 1861. — Стр. 208.
 — 26 новембар 1862. — Стр. 152, 326.
 — 24 март 1863. — Стр. 231, 473, 475, 476.
 — 17 април 1863. — Стр. LXVIII—LXX.
 — 2 јули 1863. — Стр. 194.
 — 25 фебруар 1864. — Стр. 385.
 — (крај) 1866. — Стр. 497, 599.
 — (почетак) 1867. — Стр. 497, 599.
 — 26 јануар 1867. — Стр. 410.
 — 3 септембар 1873. — Стр. 497.
 — 29 новембар 1883. — Стр. LXIX.
 — Стр. 548, 619.
TO-DAY. Фебруар и март 1884. — Стр. LXX.
VOLKSSTAAT. Лајпциг. — Стр. LI, LXVII, LXIX.
ВЕСТНИК ЕВРОПЫ. Мај 1872. — Стр. LII.
WORKMAN'S ADVOCATE. 13 јануар 1866. — Стр. 192
WESTMINSTER REVIEW. — Стр. 28.

IV. ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗВЕШТАЈИ, ПУБЛИКАЦИЈЕ ВЛАСТИ И ДРУШТАВА

- „*Agricultural Labourers (Ireland). Return of the Average Rate of Weekly Earnings of Agricultural Labourers in Ireland.*“ [Пољопривредни радници (Ирска). Извештај о просечној стопи недељне зараде пољопривредних радника у Ирској.] 1862. — Стр. 595.
- „*Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts.*“ [Пољопривредне статистике, Ирска. Општи преглед.] Дублин 1860 и д. — Стр. 591.
- „*Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce of the crops for the year 1866.*“ [Пољопривредне статистике, Ирска. Табеле о процененом просечном приносу жетве год. 1866.] Дублин 1866. — Стр. 591.
- „*Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, sozialen Verhältnisse usw.*“ [Радови царске руске амбасаде у Пекингу о Кини, њеном народу, њеној религији, устаиовама, друштвеним односима итд.] Немачки превод са оригинала објављеног у Петрограду 1852—57. Том I. Берлин 1858. — Стр. 83.
- „*Beschlüsse der Arbeiter zu Dunkirk, Staat New York, 1866.*“ [Закључци радника у Данкерку, држава Њујорк, 1866.] — Стр. 236.
- „*Census of England and Wales for the year 1861. Vol. 3: General Report.*“ [Попис становништва Енглеске и Велса за г. 1861. Том 3: Општи извештај.] Лондон 1863. — Стр. 360, 375, 526, 537, 538, 544—546, 569, 570, 575.
- „*Children's Employment Commission. Report 1—6 of the Commissioners on the employment of children and young persons in trades and manufactures, not already regulated by law.*“ [Комисија за испитивање дечијег рада. Извештај комисије о запослењу деце и младих лица у занатима и индустријама, који још нису регулисани законима.] — Стр. 125, 181, 185, 234, 318, 319, 344, 361, 388, 390, 391, 394, 400, 401, 665.
- *1st Report.* Лондон 1863. — Стр. 185, 186, 188, 208, 383, 448, 455, 665.
- *2nd Report.* Лондон 1864. — Стр. 376, 380—382, 384—387, 389, 400, 448, 454.
- *3rd Report.* Лондон 1864. — Стр. 125, 196, 319, 378, 379, 389, 390, 401, 449, 450, 454.
- *4th Report.* — Лондон 1865. — Стр. 196—200, 202—204, 280, 324, 353, 374, 390, 391.
- *5th Report.* Лондон 1866. — Стр. 198, 319, 320, 350, 368, 377, 378, 391—393, 395, 396, 400—402, 448.
- *6th Report.* Лондон 1867. — Стр. 578, 585, 587, 588.
- „*Committee of 1855 on the Adulteration of Bread.*“ [Одбор од 1855 за испитивање фалсификовања хлеба.] — Стр. 124.
- „*Compte Rendu des Internationalen Statistischen Kongresses zu Paris, 1855.*“ [Извештај са Међународног статистичког конгреса у Паризу, 1855.] — Стр. 235.
- „*Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions.*“ [Преписка са амбасадама Њеног величанства у иностранству о питањима индустрије и синдиката.] 1867. — Стр. XLVII.
- „*Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners on the Employment of Children in Factories. With Minutes of Evidence.*“ [Комисија за испитивање фабрика. Први извештај централног одбора комисионара Његовог величанства о запослењу деце у фабрикама. Са записником исказа.] Лондон 1833. — Стр. 167, 222, 223.
- „*Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9. August 1859.*“ [Закони о уређењу фабрика. Штампано по налогу Доњег дома 9 августа 1859.] — Стр. 181, 231.

- „*First and second Report from the Lords Committee, on the state of the Growth, Commerce and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto.*“ [Први и други извештај одбора Горњег дома о стању пораста, трговине и потрошње жита, и свн законн који се на то односе.] 1814/15. — Стр. 456.
- „*General Statutes of Massachusetts.*“ — Стр. 209.
- „*House of Lords Committee.*“ [Одбор Горњег дома.] 1848. — Стр. 83.
- „*Jahresbericht der Handelskammer zu Essen.*“ [Годншњн извештај Трговинске коморе у Есену.] 1863. — Стр. 314.
- „*Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit!*“ Брисл 1860. — Стр. 566.
- „*The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee.*“ [Одбранбенн фонд прелачкнх послодаваца и фабриканата.] Манчестар 1854. — Стр. 342.
- „*Miscellaneous Statistics of the United Kingdom.*“ [Мешовите статистике Уједињене краљевине.] Део VI. Лондон 1866. — Стр. 547.
- „*Parliamentary Return.*“ [Парламентарнн извештај.] 1839, 1850, 1856, 1862. — Стр. 335.
- „*Public Health, Report of the Medical officer of the Privy Council.*“ [Народно здравље, извештај меднцинског службеника Тајног савета.] — Стр. 292, 318, 321, 553, 588, 589.
- *3rd Report, 1860.*“ Лондон 1861. — Стр. 185.
- *4th Report, 1861.*“ Лондон 1863. — Стр. 378.
- *6th Report, 1863.*“ Лондон 1864. — Стр. 125, 207, 320—322, 378, 379, 449, 550—552, 573.
- *7th Report, 1864.* Лондон 1865. — Стр. 476, 558—561, 571, 574, 576—578, 584, 609.
- *8th Report, 1865.*“ Лондон 1866. — Стр. 377, 553—557.
- „*Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws of this Kingdom; together with the Minutes of Evidence and an Appendix of accounts.*“ [Извештај ужег одбора за петиције о житним законима ове Краљевине; заједно са запнсницима исказа и додатком извештаја.] 1813/14. — Стр. 456.
- „*First and Second Report from the Select Committee on the Adulteration of Food, etc.*“ [Први и други извештај ужег одбора о фалсификовању хране, итд.] 1855. — Стр. 188.
- „*Report from the Select Committee on the Bankacts.*“ [Извештај ужег одбора о банковним законима.] Јули 1858. — Стр. 94.
- „*Report from the Select Committee on Mines.*“ [Извештај ужег одбора о рудницама.] 1866. — Стр. 180, 405.
- „*Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude.*“ [Извештај чланова комисије... о депортацији и робнији.] Лондон 1863. — Стр. 571, 572.
- „*Report of the Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861.*“ [Извештај одбора о пекарском занату у Ирској за 1861.] — Стр. 191, 192.
- „*Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers; with Appendix of Evidence.*“ [Извештај итд. о жалбама пекарских помоћника; са додатком исказа.] Лондон 1862. — Стр. 124, 189—191, 450, 451.
- „*Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields.*“ [Извештај здравственог службеника болнице St. Martin's in the Fields.] 1865. — Стр. 554.

- „Report of the Registrar General of birth, deaths and marriages in England for October 1861.“ [Извештај врховног матичара о рађању, смрти и браковима у Енглеској, за октобар 1861.] — Стр. 208.
- „Report of the Social Science Congress at Edinburgh.“ [Извештај о конгресу друштвених наука у Единбургу.] 1863. — Стр. 317.
- „Fourth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue.“ [Четврти извештај комисионара о унутрашњем доходу Њеног величанства.] Лондон 1860 — Стр. 545.
- „Tenth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue.“ [Десети извештај комисионара о унутрашњем доходу Њеног величанства.] Лондон 1866. — Стр. 544, 592.
- „Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries, in which they reside.“ [Извештаји секретара амбасада и посланстава Њеног величанства о индустрији, трговини итд. земаља у којима служе.] Бр. 6. 1863. — Стр. 274.
- „Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin.“ [Извештај сиротињских инспектора о надницама пољопривредних радника у Дублину.] 1870. — Стр. 595—598.
- „Reports of the Inspectors of Factories etc.“ [Извештај фабричких инспектора.] — Стр. 125.
- for the half year ending 31st December 1841.“ Лондон 1842. — Стр. 215.
- for 1844 and the quarter ending 30th April 1845.“ Лондон 1845. — Стр. 219, 220, 229, 332, 334.
- for the half year ending 30th April 1848.“ Лондон 1848. — Стр. 223—225, 448.
- for 31st October 1848.“ Лондон 1849. — Стр. 170/171, 218, 220—223, 227, 233, 236, 450.
- for 1st December 1848.“ Лондон 1849. — Стр. 226, 430.
- for 30th April 1849.“ Лондон 1849. — Стр. 224—227, 245.
- for 31st October 1849.“ Лондон 1850. — Стр. 218, 226.
- for 30th April 1850.“ Лондон 1850. — Стр. 228, 237.
- for 31st October 1850.“ Лондон 1851. — Стр. 224.
- for 30th April 1852.“ Лондон 1852. — Стр. 229.
- for 30th April 1853.“ Лондон 1853. — Стр. 230.
- for 31st October 1853.“ Лондон 1854. — Стр. 125, 207.
- for 30th April 1855.“ Лондон 1855. — Стр. 170.
- for 31st October 1855.“ Лондон 1856. — Стр. 207, 323, 345, 429.
- for 31st October 1856.“ Лондон 1856. — Стр. 181, 183, 214, 304, 323, 335, 350, 364.
- for 30th June 1857.“ Лондон 1857. — Стр. 322.
- for 31st October 1857.“ Лондон 1857/58. — Стр. 231, 323, 324.
- for 30th April 1858.“ Лондон 1858. — Стр. 181, 455, 457.
- for 31st October 1858.“ Лондон 1859. — Стр. 316, 319, 323, 336, 350.
- for 30th April 1859.“ Лондон 1859. — Стр. 452.
- for 31st October 1859.“ Лондон 1860. — Стр. 218, 237.
- for 30th April 1860.“ Лондон 1860. — Стр. 183, 206, 216, 230, 336, 449.
- for 31st October 1860.“ Лондон 1861. — Стр. 182, 452.
- for 30th April 1861.“ Лондон 1861. — Стр. 182.
- for 31st October 1861.“ Лондон 1862. — Стр. 229, 235.
- for 31st October 1862.“ Лондон 1863. — Стр. 182, 231—233, 236, 322, 327, 334, 336, 338, 364, 370, 371, 391.

- for 30th April 1863." Лондон 1863. — Стр. 233, 237, 344, 374, 448.
- for 31st October 1863." Лондон 1864. — Стр. 345, 351, 372, 394, 449, 532.
- for 30th April 1864." Лондон 1864. — Стр. 373.
- for 31st October (December) 1864." Лондон 1865. — Стр. 234, 237.
- for 31st October 1865." Лондон 1866. — Стр. 331, 340, 364, 371—374, 387—389, 393, 394, 400, 401.
- for 30th April 1866." Лондон 1866. — Стр. 302.
- for 31st October (December) 1866." Лондон 1867. — Стр. 341, 345, 462, 537, 599.
- „Revised Statutes of the State of Rhode Island." [Ревидирани закони државе Род Ајленд.] 1857. — Стр. 209.
- „Royal Commission 1864." [Извештај о металним рудницама.] — Стр. 559.
- „Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners March 1865 to May 1866." [Краљевска комисија за железнице. Записници о исказима пред комисионарима од марта 1865 до маја 1866.] Лондон 1867. — Стр. 350, 460.
- „State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc." [Држава Њу Џерси. Један закон за ограничење радног времена итд.] 1855. — Стр. 209.
- „Statistical Abstract for the United Kingdom." [Статистички изводи о Уједињеној Краљевини.] Бр. 8. Од 1846 до 1860. Лондон 1861. — Стр. 338. Бр. 13. Од 1857 до 1865. Лондон 1866. — Стр. 338.

РЕГИСТАР ИМЕНА

А

- Абел, Карл**, новинар, берлински дописник „Дејли Телеграфа“, присталица К. Фогта — Стр. 83.
- Ана**, (1665—1714), краљица Енглеске од 1701 до 1714. — Стр. 114, 623.
- Анахарзис** (око 6 столећа пре нашег времена), скитски филозоф. — Стр. 61.
- Анри III** (1551—1589), краљ Француске од 1574 до 1589. — Стр. 87.
- Антипатрос**, грчки песник (друга половина 2 века пре н. вр.), писац духовитих епиграма. — Стр. 329.
- Апијан** из Александрије (у 2 веку пре н. вр.), римски историчар. — Стр. 614.
- Аристотел** (384—322 пре н. вр.), „најуниверзалнија глава међу старим грчким филозофима“, који је „већ испитао најбитније облике дијалектичког мишљења“ (Енгелс). — Стр. 25, 26, 45, 48, 105, 115, 116, 259, 329.
- Аркрајт, сер Ричард** (1732—1792), енглески предузетник, коме се приписују многи проналасци машина за предеље. — Стр. 296, 302, 306, 343, 347, 399.
- Арлец, Ц. Т.** (умро 1899), лекар болнице Норт Стафордшир у Лондону. — Стр. 185.
- Архилох** (око 650 пре н. вр.), грчки песник. — Стр. 294.
- Архимед** (287—212 пре н. вр.), грчки математичар. — Стр. 239.
- Атенеус** из Наукратиса (почетак III в.), грчки реторичар (учитељ говорништва). — Стр. 61, 88.

Б

- Базедов, Јохан Бернхард** (1723—1790), немачки буржоаски просветни реформатор. — Стр. 399.
- Бакуњин, Муханло** (1814—1876), руски револуционар, младохегелјанац, анархист. „Његов програм био је лево и десно површно напавирчена мешавина — једнакост класа(!), укидање права наслеђа као полазна тачка социјалног покрета (сенсимонистичка глупост), атеизам, наметнут члановима као догма, а као главна догма (прудонистички) апстиненција од политичког покрета“ (Маркс). Генерално веће Интернационалног радничког удружења борило се под Марксовим вођством против Бакуњина и на Хашком конгресу 1872 искључило је из Интернационале бакуњинисте, који су играли контрареволуционарну улогу. — Стр. XIII.
- Балзак, Оноре де** (1799—1850), француски романописац, реалист. „Његово велико дело је једна јединствена елегија на неопозиво пропадање доброг друштва, његове симпатије су на страни класе која је осуђена на пропаст. Али при свему томе његова сатра није никад била смелија, ни његова иронија није имала више горчине него кад је приказивао делање лица с којима је највише симпатизовао — аристократију“ (Енгелс). — Стр. 486.
- Барбон, Никола** (1640—1698), енглески економист, противник меркантилизма, поборник слободне трговине. — Стр. 3—5, 80, 85, 97, 98, 99, 513.

- Бартон, Џон* (писао крајем XVIII века), енглески економист. — Стр. 527, 567.
- Бастија, Фредерик* (1801—1850), француски вулгарни економист, присташа слободне трговине. — Стр. LI, 26, 45, 140, 329, 463, 675.
- Батлер, Семјуел* (1612—1680), енглески песник сатиричар. Писац епоса „Худнбрас“, једне сатире против пуританаца. — Стр. 4.
- Бауер, Бруно* (1809—1882), вођа берлинских младохегелјанаца, пријатељ Карла Маркса из доба његових студја. У својој критици Хегела није се ослободно идеализма који се код њега претворио у субјективни идеализам. Маркс и Енгелс су критиковали његова схватања у „Светој породици“ и у „Немачкој идеологији“. — Стр. XI.
- Бебиџ, Чарлс* (1792—1871), енглески математичар и механичар, конструисао прву писаћу машину за рачунање; писац једне књиге о машинама, у којој он „крупну индустрију схвата уствари само са становишта мануфактурног пернода“ (Маркс). — Стр. 277, 279, 280, 301, 314, 326.
- Бејкер, Роберт*, фабрички инспектор, раније лекар. — Стр. 235, 322, 344, 364, 599.
- Бејли, Семјуел* (1791—1870), енглески филозоф и економист, полемиче против Рикарда. Маркс га назива „глупавим, површним, мудријашким критичарем“. — Стр. 16, 22, 28, 47, 59, 438, 506.
- Бејнз, Едвард* (1800—1890), енглески публицист и економист. Присташа слободне трговине. — Стр. 312, 314.
- Бекарија, Чезаре Бонесана де* (1738—1794), талијански математичар и економист, чувен због дела „Злочини и казна“, написаога против смртне казне. — Стр. 293.
- Бекон, Франсис* (1561—1626), енглески филозоф и државник. „Стварни претеча енглеског материјализма.“ „У Бекону, као у свом првом творцу, садржи материјализам још на наиван начин клице свестраног развитка“. Његово „афористичко учење кипти међутим још самим теолошким недоследностима“ (Маркс). Прекида са схоластиком и оснива индуктивну логику. — Стр. 313, 314, 607, 608.
- Бел, сер Чарлс* (1774—1842), шкотски анатом. — Стр. 217.
- Белерд, Едвард* (1818—1897), лекар и физиолог. — Стр. 382.
- Белерз, Џон* (1654—1725), енглески социјалист и економист. Његова је парола била: „Ко не ради не треба ни да једе“. Захтевао је између осталог и спајање наставе и рада у школи и социјално осигурање за раднике. — Стр. 87, 93, 99, 259, 278, 346, 391, 399, 510.
- Бенет, А.*, крупни закупник, мировни судија, управник сиротињског дома и регулатор надница. — Стр. 498.
- Бентхем, Церемај* (1748—1832), енглески правни писац, оснивач утилитаристичке филозофије. „Геније буржоаске глупости“ (Маркс). — Стр. 126, 506, 508.
- Берк, Едмунд* (1729—1797), енглески либерални политичар и економски писац. — Стр. 152, 176, 256, 611, 643.
- Беркли, Џорџ* (1685—1753), ирски бискуп, филозоф, реакционар. Оснивач једног субјективног идеализма, који сматра да је свет зависан од субјекта, и све своди на Ја. Он пориче „апсолутну егзистенцију чулно приметних објеката аа себе или изван духа“. — Стр. 267, 283.
- Бидо, Ж. Н.* — Стр. 254.
- Бизе, Франц* (1803—1895), немачки филозофски писац, идеалист. — Стр. 329.
- Бизмарк, Ото фон* (1815—1898), пруски председник владе и први рајхсканцелар Немачке царевине. Јункер са Источне Елбе. Услед слабости револуционарног покрета могао је да спроведе уједињење Немачке „одозго“. Покушао 60-тих година да искористи раднички покрет у Немачкој за своје реакционарне

- цнљеве (преговорн са Ласалом). Отац закона против социјалиста (1878). Његовом помоћу срушена је Париска комуна. — Стр. XII, XXXV.
- Бихнер, Лудвиг* (1824—1899), немачки природњак. Дарвинист, вулгарни материјалист. Енгелс говори о „плитком, вулгаризованом облик у коме материјализам 18 века данас живн у главама природњака и лекара и чији су трговачки путници били педесетих година Бихнер, Фогт и Молешот“. — Стр. XVI.
- Бичер-Стоу, Херијет* (1812—1896), америчка списатељка, писац чувеног романа против ropства „Чича-Томина колиба“, објављеног 1852. — Стр. 617.
- Бише, Филип* (1796—1865), француски историчар и буржоаски републиканац. Полазећи од Сен Симона проповедао неки „новокатолички социјализам“. — Стр. 627.
- Бјукенен, Давид* (1779—1848), енглески економист, „велики противник физиократа“ (Маркс). — Стр. 83, 459, 617.
- Бланки, Жером Адолф* (1798—1854), француски економист, брат револуционара Огиста Бланкија, проучавао је положај радника у нizu земаља, по економским назорима припада Сеју. — Стр. 214, 269.
- Блеки, Роберт* (1795—1878), енглески либерални писац и филозоф. — Стр. 610.
- Блок, Морис* (1816—1901), француски економист и статистичар, написао приказ о „Капиталу“ у „Revue de deux Mondes“. — Стр. LII.
- Боагијбер, Пјер ле Пезан, сјер де* (1646—1714), француски економист, претеча физиократа. С њиме почиње класична економија у Француској. — Стр. 86, 95.
- Боало-Депрео, Никола* (1636—1711), француски песник и сатиричар у доба Луја XIV. Писац стихова приписаних Молијеру на стр. 547.
- Боало, Етјен* (око 1200—1269), врховни судија у Паризу. Писац чувене књиге „Livre des Métiers“, збирке законских прописа и полицијских наредаба његовог доба. — Стр. 397.
- Боксхорн, Маркус Суеријус* (1602—1653), хуманистички научник и песник. — Стр. 346.
- Болингброк, Хенри Сент Џон* (1678—1751), енглески државник и писац. Присташа торијеваца. — Стр. 639.
- Болтон, Метју* (1728—1809), енглески фабрикант и инжењер. — Стр. 303, 312.
- Брајт, Џон* (1811—1889), енглески фабрикант, политичар, вођа Лиге против царина на жито. — Стр. L, 194, 220, 458, 544, 571, 634.
- Бреј, Џон Франсис* (1809—1895), енглески утопистички социјалист, чартист. — Стр. 34.
- Брентано, Лујо* (1844—1931), немачки економист и водећи катедарски социјалист. Противник марксизма. Захтевао буржоаске реформе против марксистичког радничког покрета. Нарочито се заузимао за синдикални покрет по узору на енглеске тредунионе. — Стр. LXIX—LXXI.
- Бриндли, Џејмс* (1716—1772), чувени енглески водни градитељ. — Стр. 279.
- Броди, сер Бенџамин Колинс* (1783—1862), енглески физиолог и лекар. — Стр. 217.
- Бродхарст, Џ.*, енглески вулгарни економист. — Стр. 21.
- Бруем, Хенри Питер* (1778—1868), енглески правник и државник. Присташа виговца, борио се прво за ropство, затим против њега. Један од оснивача и сарадника утицајног часописа виговаца „Единбуршка ревија“. — Стр. 643.
- Брукнер, Џон* (1726—1804), енглески поп Малтус је много шта узео из њега у теорији становништва. — Стр. 513.
- Брунер.* — Стр. 394.

В

- Вајдемајер, Јозеф* (1818—1866), вестфалски социјалист, члан Савеза комуниста, учесник у револуцији од 1848, један од уредника „Нових немачких новина“ у Франкфурту, од 1851 као емигрант у Америци. 1852 издавач листа „Револуција“ у Њујорку, 1860 листа „Глас народа“ (на немачком) у Чикагу. Учествовао као командант пука у Америчком грађанском рату. Блиски пријатељ Марксов и Енгелсов. — Стр. XXXVI.
- Вајет, Џон* (1700—1766), енглески проналазач једне машине за предење. — Стр. 298.
- Валентин, Габријел Густав* (1810—1883), немачки физиолог. — Стр. 394.
- Вард, Џон*. — Стр. 205.
- Ват, Џејмс* (1736—1819), шкотски инжењер, проналазач парне машине. — Стр. 300, 302, 303, 306, 309, 312, 399.
- Ватс, Џон* (1818—1887), енглески социјалист, присташа Р. Овена. — Стр. 451, 452, 454.
- Ватсон, Џон Форбс* (1827—1892), Шкотланђанин, лекар, писац више дела о Индији. — Стр. 315.
- Вејд, Бенџамин Франклин* (1800—1878), амерички државник, потпредседник Сједињених Америчких Држава. — Стр. XLVII.
- Вејд, Џон* (1718—1775), енглески писац. — Стр. 184, 210, 515.
- Вејленд, Франсис* (1796—1865), амерички професор, писац једног економског приручника. — Стр. 115, 153.
- Векфилд, Едвард Џибон* (1796—1862), енглески економист и колонијални политичар. — Стр. 207, 259, 439, 481, 568, 647—655.
- Велден, Хауард де*, енглески опуномоћеник у Брислу 1862. — Стр. 214.
- Велинџтон, Артур Велсли* (1769—1852), енглески генерал, „својеглав, живав Енглез... сви су његови поступци узорни, али ниједан није мајсторски“ (Енгелс). — Стр. 81.
- Вендерлинт, Џејмс* (умро 1740), енглески економист. Захтева бољу расподелу својине и подзање нижњих и средњих класа. Бранилац радника. — Стр. 80, 86, 99, 211, 214, 248, 263, 278, 513.
- Верџи, Пијетро* (1728—1797), талијански економист, присташа слободне трговине, стоји између физиократа и А. Смита. — Стр. 10, 11, 52, 89, 262.
- Вест, сер Едвард* (1782—1828), енглески економист, један од првих теоретичара земљишне ренте. — Стр. 414, 432, 445, 446.
- Вестфален, Фердинанд фон* (1799—1876), пруски министар унутрашњих послова аа време реакције (1850—1858), полубрат Џени Маркс. — Стр. XII.
- Вестфален, Џени фон*, види Маркс, Џени.
- Вејвуд, Џосаја* (1730—1795), проналазач модерног лончарства, оснивач енглеске фабрике земљане робе. — Стр. 205, 208.
- Виганд, Ото* (1705—1770), либерални издавач у Лајпцигу. У његовом издању напустили су списи младохегелијанаца, Енгелсов „Положај радничке класе у Енглеској“ итд. — Стр. 669.
- Вико, Ђовани Батиста* (1668—1744), талијански филозоф, антирационалист, творац једне филозофије историје. — Стр. 298.
- Вилсон, Џејмс* (1805—1860), енглески економист, присташа слободне трговине, оснивач часописа „Економист“. — Стр. 171, 271.
- Вилхелм, Аугуст фон* (1810—1878), пруски поручник, члан Савеза комуниста. Један од војних руководилаца Баденског устанка 1849. После цепања Савеза био са Шапером вођа „леве“ фракције. Енгелс назива Вилха „осећајним комуни-

- стом“. Вилх се касније иселио у Америку и „показао је у америчком грађанском рату да није само фантаст“ (Маркс). Напоследку је био високи управни чиновник. — Стр. XXXIV.
- Вилјем III* (Вилјем Ораиски), (1650—1702), краљ Енглеске од 1689—1702. — Стр. 611.
- Вилјем IV* (1765—1837), краљ Енглеске од 1830 до 1837. — Стр. 226.
- Вилјемс, сер Фенвик, баронет од Карса* (1803—1882), енглески генерал, бранно 1856 у источноевропском рату планинско утврђење Карс од руских царских трупа. — Стр. 81.
- Вилјерз, Чарлс Пелхем* (1802—1898), енглески либералии политичар, председник Poor Law Board. — Стр. 206.
- Вилкс, Марк* (око 1760—1831), енглески официр и дипломат, заузимао под лордом Кливом високе војне положаје у Индији. — Стр. 287.
- Вирт, Макс* (1822—1900), немачки вулгарни економист, заступао умерену заштитну царину, присташа Кејрија. — Стр. 41, 171.
- Висеринг, Симон* (1818—1888), холандски економист, припадао Бастијаовој школи. — Стр. 411.
- Вит, Јохан де* (1625—1672), холандски државник. Вођа низоземске буржоазије. — Стр. 513, 640.
- Вобан, Себастијан ле Претр де* (1633—1707), француски ратни инжењер новатор. Ставља се насупрот колбертизму. — Стр. 95.
- Вокансон, Жак де* (1709—1782), француски механичар, проналазач једног разбоја. — Стр. 306.
- Волес, Роберт* (1697—1771), енглески поп, писац неколико дела о питању становништва. — Стр. 282, 512, 513.
- Волф, Вилхелм* (1809—1864), немачки комунист. Син шлеског надинчара, студирао под тешким околностима, дуго годна био у истражном затвору и на робији. Од 1846 један од најприснијих сарадника и пријатеља Маркса и Енгелса. Сјајан агитатор и новинар, учествовао у револуционарном покрету од 1848/49 увек у предњој линији. Емигрирао у Енглеску, где је у Манчестру радио као приватни учитељ. У предговору за серију Волфових чланака „Шлеска милијарда“ Енгелс хвали: „Његов дух префињен у школи класичне антике, богат хумор, јасно разумевање тешких теоретских питања, енергично мирно биће... непоколебљива снага његовог карактера, његова апсолутна поузданост која не допушта сумње, неотклоњиво осећање дужности подједнако строго према пријатељу, непријатељу и према самом себи.“ Њему је Маркс посветио први том „Капитала“. — Стр. XLI.
- Волф, Кристијан* (1679—1754), немачки филозоф и математичар, најзначајнији представник филозофије просвећености у Немачкој. — Стр. 506.

Г

- Галијани, Фердинандо* (1728—1787), талијански опат и дипломат, као економист меркантилист, писао против физнократа. — Стр. 38, 51, 52, 60, 106, 110, 249, 538.
- Ганил, Чарлс* (1758—1836), француски политичар и економист, новомеркантилист. Његову књигу „Système d'économie politique“ назива Маркс „врло рђавим и површним крпежом“. Упор. Фернје. — Стр. 26, 45, 54, 124, 129, 363.
- Гарније, Жермен гроф* (1754—1821), бонапартистички сенатор, „економист директоријума и конзулата“ (Маркс). Преводац и коментатор А. Смита. — Стр. 291, 453.

- Гескел, Питер*, либерални лекар у Манчестру, писао „The Manufacturing Population of England“ (1883). — Стр. 353, 360.
- Гизо, Франсоа Пјер Гијом* (1787—1874), француски реакционарни државник, председник владе од 1840 до 1848. Писац историјских дела о Енглеској и Француској. — Стр. XX.
- Гиљих, Густав фон* (1791—1847), немачки предузетник и економски историчар. — Стр. XLIX, 637.
- Гледстон, Вилјем Еварт* (1809—1898), енглески државник, испрва конзервативац, затим вођ либерала. — Стр. LXVII—LXXI, 367, 546, 547, 626.
- Годунов, Борис Феодоровић* (око 1552—1605), руски цар од 1598 до 1605. — Стр. 611.
- Гордон, сер Џон Вилјем* (1814—1870), енглески генералмајор. — Стр. 124.
- Гогшед, Јохан Кристоф* (1760—1766), немачки естетичар и литерарни историчар, тип педанта. — Стр. 161.
- Грег, Роберт Хајд* (1795—1875), енглески фабрикант и економист, вулгарни присташа слободне трговине. — Стр. 227.
- Грегоар, Х.* — Стр. 457.
- Греј, сер Џори* (1799—1882), енглески либерални државник, „озлоглашен тиме што је као министар колонија дотерао све енглеске колоније на руб устанка“ (Маркс). — Стр. 225, 558.
- Греј, Џон* (1798—1850), утопијски социјалист, Овенов ученик, хтео је решити социјално питање „утопијом размене радног новца“ (Енгелс). — Стр. 34.
- Гринхоу* (1814—1888), енглески лекар и социјални хигијеничар. — Стр. 184, 185, 229, 337.
- Гров, Вилјем Роберт* (1811—1896), енглески судија и истраживач на пољу електрохемије. — Стр. 431.

Д

- Даблдеј, Томас* (1790—1870), енглески публицист, либерални политичар и економист, противник Малтусове теорије. — Стр. 640.
- Данијелсон, Н. Ф.* (псеудоним: Н.-он). (1844—1918), руски економист, 80-их и 90-их година један од главних теоретичара народњачког покрета. После хапшења Лопатина продужио руски превод I тома „Капитала“. — Стр. 67.
- Данинг, Т. Џ.* (1799—1873), теоретичар енглеског синдикалног покрета. Заступао буржоаску радничку политику. Претседник савеза књиговезаца. — Стр. 452, 454, 455, 644.
- Данте Алгијери* (1265—1321), највећи песник Италије на измаку Средњег века, писац „Божанске комедије“. У његовим делима огледају се противречја прелазног периода из феудализма у буржоаско друштво, које је свој развитак отпочело у Италији. — Стр. XLVII, 63, 187.
- Дарвин, Чарлс Роберт* (1809—1882), енглески природњак. Оснивач учења о еволуцији, које учи о променљивости врста и природном пореклу човека. „Дарвинов спис... природно-научна подлога историјске класне борбе“ (Маркс). „Дарвин је задао најснажнији ударац метафизичком схватању природе.“ „Ја у Дарвиновом учењу прихватам теорију еволуције, али узимам Дарвинов метод доказивања (борба за опстанак, природно одабирање) само као први, провизорни, несавршени израз једне новооткривене чињенице... Узајамно дејство природних тела — мртвих као и живих — укључује и хармонију као и сукоб, борбу као и садејство.“ Дарвин не узима у обзир „да је сваки напредак у органском развоју уједно и назадак, јер фиксира једностран развитака, а искључује могућност развоја у многим другим правцима“. Дарвин пре-

- носи „буржоаско економско учење, као и Малтусову теорију становништва, из друштва у живу природу“ (Енгелс). — Стр. 272, 298.
- Даумер, Георг Фридрих* (1801—1875), немачки песник и верски филозоф, испочетка противник религије, после ултрамонтанаца. — Стр. 224.
- Даферин енд Ава, Фредерик Маркиз од* (1826—1902), енглески дипломат, велепоседник у Ирској. — Стр. 599, 600.
- Дафи, сер Чарлс Гаван* (1816—1903), један од вођа фенијеваца, револуционарног крмла ирског ослободилачког покрета. Отишао у Аустралију, где је постао члан владе. — Стр. 655.
- Декарт, Рене* (1596—1650), истакнути француски филозоф и епохалан математичар. Оснивач аналитичке геометрије. Развинуо своју метафизику почетке механичког материјализма. Он „потпуно одваја своју физику од своје метафизику. У његовој физици материја је једина супстанца, једина основа бића и сазнања“ (Енгелс). Његово механичко схватање органског света укључујући човека јесте карактеристична филозофија мануфактурног периода. — Стр. 313, 314.
- Де Квинси, Тома* (1785—1890), енглески писац и економист, присталица Рикардов. — Стр. 318.
- Демут, Хелене* (1823—1890), кућна помоћница и верна пријатељица Маркове породице. — Стр. XIV.
- Дер, Ежен* (1798—1847), француски убирач пореза, затим политички економист и издавач „Principes économiques“. — Стр. 4, 53, 67, 68, 95, 111.
- Дерби, Едвард Х. Стенли, лорд* (1826—1893), реакционарни енглески државник. — Стр. 370.
- Дестит де Траси, Антоан* (1754—1836), француски филозофски писац, либерални политичар и економист, припада у филозофској области сензуалистичкој школи (види Кондијак). Брани интересе буржоазије против радничке класе. — Стр. 44, 109, 114, 253, 260, 543.
- Дефо, Данаел* (1661—1731), енглески романописац и радикални публицист, писац чувеног „Робинзона Крузе“. — Стр. 512.
- Дидро, Дени* (1713—1784), најистакнутији француски филозоф просвећености, шеф енциклопедиста, борбени материјалист и атеист. Претеча Дарвинове еволуционе теорије. Његов чувени роман „Рамоов нећак“ назвао је Енгелс „ремекделом дијалектике“. — Стр. 89.
- Дикпетрио, Едуард* (1804—1868), белгијски публицист и економист, генерални инспектор затвора и добротворних установа у Белгији. Лажни светац као социјални реформатор и пријатељ радника. — Стр. 564, 566.
- Диодор Сицилијанац* (друга половина 1 века пре н. вр.), грчки историчар. — Стр. 97, 177, 271, 295, 419.
- Дипон, Пјер* (1821—1870), француски песник, писао је између осталог песме о радницима, због којих је неко време био гоњен од Наполеона III. — Стр. 585.
- Диринг, Карл Ојген* (1833—1921), малограђански филозоф и економист, приватни доцент у Берлину, 1877 удаљен са универзитета због сукоба са универзитетским властима. Заступник једног недоследног материјализма, јако измешаног са идеализмом. Жесток противник дијалектике и марксизма. Антисемита. Против његових научних схватања, која су у немачкој социјалној демократији нашла низ присталица, писао је Енгелс своје дело „Анти-Диринг“. — Стр. XV, XXXI.

- Дицген, Јозеф* (1828—1888), немачки раднички писац, по занату штављач кожа, живео у Русији и Северној Америци. „У овом радничком филозофу, који је на свој начин открио дијалектички материјалнаам, има много великога.“ „Он је са девет десетина материјалист“ (Лењин). — Стр. LI, 677.
- Долфус, Жан* (1808—1884), фабрикант у Алзасу. Издавао је фабричке станове својим радницима. — Стр. 671.
- Драјден, Џои* (1631—1700), енглески дворски песник. — Стр. 183.

Ђ

- Беновези, Антонио* (1712—1769), талијански теолог, филозоф, Локеов ученик, имао је први талијанску катедру за политичку економију, меркантилист. — Стр. 106.
- Борђе II* (1683—1760), краљ Енглеске од 1727 до 1760. — Стр. 7, 57, 625.
- Борђе III* (1738—1820), краљ Енглеске од 1760 до 1820. — Стр. 625.

Е

- Еверет* (у 18 веку), енглески проналазач. — Стр. 347.
- Едвард III*, „од Виндзора“ (1312—1377), краљ Енглеске од 1327 до 1377. — Стр. 57, 624.
- Едвард VI* (1537—1553), краљ Енглеске и Ирске од 1547 до 1553. — Стр. 621, 622.
- Едингтон, Стефен* (1729—1796), енглески теолог, конзервативни министар, писао низ уџбеника. — Стр. 613.
- Ејвелинг, Едвард* (1851—1898), енглески социјалист, лекар. Брачин друг Марксове млађе кћери Елиоре. Дарвинист и атеист, приближио се под Енгелсовим утицајем марксизму, учествовао у делатности Social Democratic Federation и Socialist League. Сарађивао на енглеском преводу прве књиге „Капитала“. — Стр. LXII.
- Ејкин, Џон* (1747—1822), енглески лекар и радикални писац. — Стр. 491, 492, 635, 642.
- Емери, Чарлс Едвард* (рођ. 1838), амерички проналазач, побољшао cottongin (машину за чишћење памука). — Стр. 308.
- Енгелс, Фридрих* (1820—1895). — Стр. XI, LXI, LXV, LXXI, 9, 14, 39, 97, 98, 105, 115, 160, 178, 180, 181, 185, 193, 206, 228, 237, 243, 269, 281, 312, 319, 322, 341—343, 348, 361, 367, 398, 412, 435, 495, 502, 523, 525, 530, 545, 548, 611, 646, 659, 665, 666—671.
- Ендерсон, Адам* (1692—1765), школски економист, писац за његово доба чувеног дела о трговини. — Стр. 630, 642.
- Ендерсон, Џејмс* (1739—1808), енглески економист, Рикардов претеча у теорији ренте. — Стр. 414, 460, 514, 613, 616, 630.
- Енсор, Џори* (1769—1843), енглески писац, борио се против енглеског угњетавања Ирске. — Стр. 617.
- Епикур* (341—270 пр. н. вр.), значајни грчки филозоф. Његов материјалистички поглед на свет саграђен је на Демокритовој теорији атома. — Стр. XI, 43.
- Еркверт, Давид* (1805—1877), енглески дипломат и писац, заузимао се за Турску против источне политике енглеске владе (лорда Памерстона), која је била пријатељска према руском цару. Његова открића послужила су Марксу и Енгелсу као материјал за чланке о питањима међународне политике. — Стр. 60, 292, 413, 618, 632, 633.
- Ешвеге, Вилхелм Лудвиг* (1777—1855), немачки геолог, управитељ португалских рудника. — Стр. 8.

Ешворт, Хенри (1794—1880), фабрикант памука, присташа Кобденов, учесник у оснивању Anti-Cornlaw League. — Стр. 224, 327.

Ешли, А. К. гроф Од Шазберија (1801—1885), енглески државник, торијевац, један од вођа аристократске филантропске кампање за закон о десеточасовном радном времену. — Стр. 324, 333, 334, 569.

Ж

Жерар, Шарл Фредерик (1816—1856), истакнут француски хемичар. — Стр. 243.

Жофроя Сент-Илер, Етјен (1772—1844), француски природњак. — Стр. 630.

З

Зибер, Николај Иванович (1844—1888), руски економист, један од првих популаризатора Марксових економских учења у Русији. — Стр. LII.

Зорге, Ф. А. (1828—1906), немачки комунист, учесник у Баденском устанку 1849. Као емигрант играо истакнуту улогу у Сједњњеним Државама у немачком и у североамеричком радничком покрету. Стајао је у сталној преписци с Марксом и Енџелсом и борио се у североамеричкој секцији Интернационале за линију Генералног већа. После пресељења Генералног већа у Њујорк (1872) генерални секретар Интернационале (до 1874). — XXXV, LXIII.

И

Иди, сер Фредерик Мортон (1766—1809), енглески буржоаски економист, истакнут ученик А. Смита. Оснивач и управитељ једног међународног осигуравајућег друштва. — Стр. 184, 498, 511, 512, 567, 568, 610, 612, 614, 615, 641, 643.

Изократ (436—338 пре н. вр.), грчки учитељ говорништва. — Стр. 295.

Ј

Јаков I, Стјуарт (1566—1625), краљ Енглеске од 1603—1625. — Стр. 608, 609, 622, 625.

Јанг Артур (1741—1820), енглески писац и статистичар. — Стр. 80, 172, 211, 566, 573.

Јарантон, Ендрју (1616 — око 1684), енглески техничар и агроном мануфактурног периода. — Стр. 278.

Јелисавета (1533—1603), краљица Енглеске и Ирске од 1558—1603. — Стр. 210, 609, 622, 624—626.

Јероним (рођ. између 340 и 380, умро 420), латински црквени учитељ. — Стр. 63.

Јован II (1319—1364), краљ Енглеске од 1350 до 1364. — Стр. 624.

Јур, Ендрју (1778—1875), енглески хемичар и политички економист. Бранилац капитала и крупне индустрије. — Стр. LXVII, 170, 202, 210, 235, 255, 279, 280, 296, 305, 310, 326, 338, 339, 340, 343, 350, 353, 354, 454, 458, 461.

К

Кант, Имануел (1724—1804), немачки идеалистички филозоф, професор у Кенигсбергу. У његовој филозофији огледа се — како каже Маркс — „немоћ, стешњеност и беда немачких грађана“. Својом теоријом о „стварни по себи“ он опсправа — слично Хјуму — „могућност сазнања света или бар исцрпног

- сознања“ (Енгелс). Поставио је мост између филозофије и поповштине. — Стр. XV.
- Кантијон, Ришар* (рођ. крајем 17 в., умро 1734), енглески економист, истакнут претставник класичне економије, претеча физиократа. — Стр. 456, 513.
- Карлајл, сер А.* (1785—1856), чувен енглески хирург и војни лекар. — Стр. 217.
- Карлајл, Тома* (1795—1881), енглески историчар и филозоф. Маркс помиње и његову првобитну заслугу „што је иступио против буржоазије у једно време када су њена схватања... потпуно подјармила целокупну званичну енглеску литературу“. У исто време жигосао је он његов реакционарни став против радничке класе, његову „неисторијску апотеозу Средњег века“ и култ хероја. — Стр. 194.
- Карли, Бовани Риналдо* (1720—1795), талијански астроном и економист, писао против меркантилиста. — Стр. 262.
- Карло I Велики* (742—814), франачки краљ и римски цар од 768 до 814. — Стр. 614.
- Карло I* (1600—1649), краљ Енглеске од 1625 до 1649. — Стр. 609.
- Карло II* (1630—1685), краљ Енглеске од 1660 до 1685. — Стр. 82.
- Карло V* (1500—1558), краљ Шпаније и немачки цар од 1519 до 1556. — Стр. 623.
- Карло VI* (1685—1740), немачки цар од 1711 до 1740. — Стр. 346.
- Карло X* (1622—1660), краљ Шведске од 1654 до 1660. — Стр. 612.
- Карло XI* (1655—1697), краљ Шведске од 1660 до 1697. — Стр. 612.
- Карс фон Карс, Вилјемс*, види Вилјемс, сер В. Фенвик.
- Каслреј, Роберт Стјуарт* (1769—1822), енглески реакционарни државник. — Стр. 347.
- Кагарина II* (1729—1796), царница Русије од 1762 до 1796. — Стр. 576.
- Каус, Саломон де* (1576—1626), градитељ и инжењер. — Стр. 302.
- Кезнов, Џон* (око 1850), енглески економист, малтузјанац. — Стр. 467, 477, 493.
- Кејрн, Хенри Чарлс* (1793—1879), амерички економист, противник Рикардове теорије ренте, испочетка присташа слободне трговине, затим присташа заштитне царине. — Стр. 162, 436, 462, 618, 633.
- Кембел, сер Џорџ* (1824—1892), енглески чиновник у Индији. — Стр. 287.
- Кенеј, Франсоа* (1694—1774), француски лекар и економист, оснивач физиократског учења. У свом чувеном tableau économiqne (економска таблица) приказао је процес репродукције не поједначног, већ целокупног друштвеног капитала. Ово је „у првој трећини XVIII века, периоду детињства политичке економије, неоспорно била најгенјалнија мисао коју је досад скривила политичка економија“ (Маркс). — Стр. L, 67, 254, 456, 513.
- Кенет, Хајт* (1660—1728), енглески бискуп и историчар. — Стр. 608.
- Кент, Натанаел* (1737—1810), енглески агроном. — Стр. 613.
- Кернз, Џон Елиот* (1823—1875), енглески економист Рикардове школе. — Стр. 144, 205, 264, 265.
- Кетле, Ламбер А.* (1796—1874), белгијски математичар, оснивач модерне социјалне статистике. — Стр. 256.
- Кивије, Жорж* (1769—1832), француски природњак, подигао је упоредну анатомију на степен науке. Један од оснивача палеонтологије (науке о праисторијн земље), чију теорију Енгелс овако карактерише: „Кивијеова теорија о Земљним револуцијама била је револуционарна у фрази, а реакционарна у ствари. На место једног божанског стварања она ставља низ понављаних аката стварања и учинила је чудо битном полугом природе.“ — Стр. 420.

- Кинкед, сер Џон* (1787—1862), фабрички и затворски инспектор у Шкотској. — Стр. 323.
- Кирхман, Јулијус Херман фон* (1802—1884), немачки правник, политичар и филозоф. — Стр. 435.
- Кисељев, Павле Дмитријевић* (1788—1872), руски државник, присталица тзв. ослобођења сељака, које је било у интересу велепоседника. — Стр. 178.
- Клаурен, Х.*, псеудоним писца Карла Хојна (1771—1854), писац сентименталних приповедака. — Стр. 166.
- Клаусен, проналазач кружног разбоја.* — Стр. 298.
- Кобден, Ричард* (1804—1865), енглески фабрикант катуна, политичар и економист Манчестарске школе, вођа лиге против царина на жито (Anti-Cornlaw League). — Стр. 1, 194, 220, 571.
- Кобет, Вилјем* (1763—1835), енглески публицист, претеча чартиста у борби за опште изборно право и за побољшање положаја радничке класе, легалист. „Највећи политички писац Енглеске у овом столећу“ (Маркс). — Стр. 225, 603, 638, 640.
- Колбер, Жан Батист* (1619—1683), француски државник, најдоследнији представник меркантилистичке привредне политике, о којој се, по њему, говори као о „колбертизму“. — Стр. 244, 640.
- Колен, Ж. Г. Иполит* (1783—1859), белгијски економист и социјални реформатор, оснивач утопијског система „рационалног социјализма“. — Стр. 510, 584, 653.
- Колумбо, Христоф* (1446 или 1451—1506), по рођењу Талијан, открио Америку. — Стр. 87.
- Кондијак, Етјен Боно де* (1715—1780), француски филозоф, делимично се приближио материјализму. Његова сензуалистичка филозофија, која је свако сазнање изводила из осећаја као последњег узрока, довела га је до идеализма. Као економист био присташа фианократске школе. — Стр. 110, 111.
- Кондорсе, Мари Жан* (1743—1794), француски филозоф, математичар, присташа физиократа, поставио је једно учење о неограниченој могућности развоја човечанства. Жирондист. — Стр. 512.
- Конт, Огист* (1798—1857), француски филозоф, оснивач позитивизма, карактеристичног начина мишљења либерално-демократске буржоазије XIX века. Његова је парола била: Ни рестаурацију, ни револуцију! — Стр. 265.
- Конт, Франсоа Шарл* (1782—1837), француски либерални политичар и писац. — Стр. 636.
- Коп, Херман Франц Мориц* (1817—1892), немачки хемичар. — Стр. 243.
- Корбет, Тома*, енглески економист (цитирано дело из 1841). — Стр. 103, 486.
- Корбон, Клод-Антим* (1808—1891), француски радник, доцније народни посланик. Захтевао опсежни стручно школовање омладине. — Стр. 398.
- Кромвел, Оливер* (1599—1658), енглески државник, вођа енглеске буржоаске револуције, доцније „лорд-протектор“ (шеф државе) енглеске републике од 1653 до 1658. — Стр. 608, 610, 633.
- Ксенофон* (рођ. 430 пре н. вр., година смрти неизвесна), грчки војсковођа и историчар, Сократов ученик. — Стр. 295.
- Кугелман, Лудвиг* (1828—1902), познат женски лекар у ХанOVERу. Члан I Интернационале. „Фанатички присталица“ Маркса и Енгелса и њихових схватања. „Темељно храбар, безобзирао и пожртвован, а што је најважније, убеђен.“ Оскудевање у дијалектици код њега, о чему говори Енгелс, сметало му је да потпуно разуме марксизам. Развио је велику пропаганду за I том „Капитала“. — Стр. XXXV, XLVIII, LXV, 670, 675.

- Куза, Александар Јован I (1820—1873), кнез Румуније од 1850 до 1866. — Стр. 118.
- Кулпепер, сер Тома (1578—1662), енглески економист, борио се у интересу индустријског капитала против зеленашког капитала, заступао је, снижење новчане камате. — Стр. 643.
- Курсел-Сенеј, Жан Гистав (1813—1892), француски трговац, доцније политички економист и високи чиновник. — Стр. 174, 494.
- Кустоди, Пијетро (1771—1842), издавач главних дела класичних талијанских економиста. — Стр. 11, 51, 53, 106, 110, 294, 541.

Л

- Лаборд, Александар (1774—1842), француски археолог и путописац, борио се на страни Аустрије против Велике француске револуције. После рестаурације имао је разна државна звања. Писао политичко-економска дела. — Стр. 436.
- Лаверњ, Леонс де (1809—1880), француски реакционарни политичар и економист. — Стр. 412, 436, 601.
- Ланчелоти, Секондо (1575—1643), талијански опат, историчар. — Стр. 346.
- Ласал, Фердинанд (1825—1864), оснивач Општег кемачког радничког удружења. Приликом његове смрти писао је Енгелс о њему: „Један од најзначајнијих људи (Kerle) у Немачкој. Он нам је био привремено неспуран пријатељ, а за будућност сигуран непријатељ.“ Када се нешто више сазнало о његовим односима са Бизмарком, Маркс је поштрио свој суд о њему: „Ласал је заиста издао партију. Он је склопио формални уговор с Бизмарком.“ Енгелс пише да је „цела величина Ласалова почивала на томе што му је Маркс допуштао да се годинама крти резултатима Марксових истраживања као својим сопственим и да их поврх тога... изопачи... Социјалиста Ласала прати демагог Ласал на сваком кораку“. — Стр. XIII, XXXV, XLIII, 65, 670.
- Ласкер, Едуард (1829—1884), водећи политичар немачке либералне буржоазије после 1866. — Стр. LXVIII.
- Лашатр, Морис (1814—1900), француски историчар, комунац. Издавач првог француског издања „Капитала“. — Стр. LVII, LIX.
- Леви, Леон (1821—1888), енглески статистичар. — Стр. 619.
- Лемонтеј, Пјер Едуар (1762—1826), француски економист, противник јакобинаца, побегао из Француске кад су јакобинци узели власт. — Стр. 291.
- Ленг, Семјуел (1780—1868), енглески писац и путник, писац дела о политичком, социјалном и економском положају европских држава. — Стр. 145, 538, 552, 568.
- Ленге, Симон Никола Анри (1786—1794), француски писац, полемичар „против буржоаско-либералних идеала својих просвећених савременика, против почињуће владавине буржоазије“ (Маркс). — Стр. 174, 224, 266, 512, 624.
- Лесинг, Готхолд Ефраим (1729—1781), немачки просветитељ, драмски песник и најзначајнији критичар свога времена. Литерарни првоборац немачке буржоазије против апсолутизма. — Стр. LIV.
- Летеби, Хенри (1816—1876), енглески хемичар. — Стр. 193.
- Ле Трон, Гијом Франсоа (1728—1780), француски економист, истакнути физиократ, краљевски адвокат. — Стр. 4, 7, 53, 61, 70, 74, 76, 99, 109—111, 115, 155.
- Ле Шапелје, Исаак Рене Ги (1754—1794), француски политичар, кокетирао с Великом револуцијом да би сачувао имање. Побегао у Енглеску, али је по повратку осуђен на смрт и гилјотиниран. — Стр. 627.
- Либиг, Јустус Ф. (1803—1873), истакнут немачки природњак, хемичар. — Стр. 180, 261, 310, 413, 414, 472.

- Либкнехт, Вилхелм* (1826—1900), један од оснивача немачке социјалне демократије. Учесник у Баденском устанку, емигрирао у Енглеску одакле се 60-их година вратио у Немачку и одонда играо са Бебелом истакнуту улогу у немачком радничком покрету. „Његове погрешке само су наличје његових вредних особина, без тих слабости он не би могао да даје оно што стварно даје. Докле год Бебел стоји поред њега, он ће додуше правити многа излишна петљања и мудровања. А кад дође до расанка са шпизбиргерима, он ће их бранити до последњег часа; али ће у одлучном моменту стајати на правом месту.“ (Енгелс.) — Стр. XXXV, 670, 677.
- Ликург* (друга половина IX в. пре н. вр.), легендарни спартански законодавац, за кога се каже да је уредио расподелу ратних терета на поједине слојеве становништва и њихово учешће у војној служби према имовном стању. — Стр. 343.
- Лихновски, кнез Феликс Марија* (1814—1848), шлески велепоседник, писац, члан Франкфуртске народне скупштине. — Стр. 489.
- Ло, Џон* (1671—1729), шкотски финансијер и економист. Основао 1716 од државе привилегисану акционарску банку у Паризу, која је издавала папирни новци с малим металним покрићем, да би се исплатили француски државни дугови. Генерални контролор финансија. Његове установе пропале су 1720 г. — Стр. 52, 53, 513.
- Лодердел, Џејмс ерл ов* (1759—1839), енглески реакционарни политичар и економист, полемисао против А. Смита, између осталог и против његовог учења о подели рада. Дао је апологетичко објашњење профита. — Стр. 279.
- Локе, Џон* (1632—1704), енглески филозоф, побијао је Декартово учење о природним кдејама и своди сазнање на искуство. Метафизички сензуализам, који је основао Локе, постао је полазном тачком с једне стране Берклијеве идеалистичке филозофије, а с друге стране материјализма. Као економист „заступао је Локе нову буржоасију у свима облицима, индустријалце против радничке класе и паупера, трговце против старомодних зеленаша, финансијере против присталица државних дугова, па је чак, у једном посебном делу, доказао да је буржоаски разум нормалан људски разум.“ (Маркс). — Стр. 3, 4, 61, 81, 103, 314, 513.
- Лоран, Огист* (1807—1853), француски хемичар. — Стр. 243.
- Луј, Бонапарта* (Наполеон III) (1808—1873), цар Француза од 1851 до 1870. „Авантуриста, карикатура старог Наполеона“ (Маркс). — Стр. 214.
- Луј Филип* (1773—1850), „грађански краљ“, 1830 до 1848 краљ Француске, заступао интересе крупних финансијера. — Стр. 215, 216.
- Луј XIV* (1638—1715), краљ Француске од 1643 до 1715. — Стр. 95.
- Луј XVI* (1754—1793), краљ Француске од 1774 до 1793. — Стр. 623.
- Лукијан* (око 125 до 190), грчки сатирички песник. — Стр. 514.
- Лукреције Карус* (Тнт), (98—55 пре н. вр.), римски песник, писац познатог поучног епа „De rerum natura“, у коме износи Епикурову филозофију у песничком облику. — Стр. 159.
- Лутер, Мартин* (1483—1546), вођ немачке реформације. Заступник протестантског табора умерене буржоаске реформе (варошке буржоасије, нижег племства и једног дела кнезова).^b Сјединио^b се у немачком тељачком рату с контрареволуционарним католичким табором (државном влашћу, поповима и једним де-

лом световних кнезова, богатим племством и градским патрицијима) против револуционарног табора који је водио Тома Минцер (сељака и градских плебејаца). — Стр. 90, 140, 244, 490, 637.

М

- М. (Густав Мајер), фабрикант из Билефелда, који је у једном писму Кугелману 1868 изразио своје дивљење за Маркса. — Стр. 671.
- Мајер, Зигмунд, бечки фабрикант. — Стр. XLVIII.
- Мајер, Рудолф (1838—1899), Родбертусов издавач. Феудални социјалист, Бизмарков противник, познаник Енгелсов. — Стр. 435.
- Мајснер, Ото (1850—1930), издавач у Хамбургу. Он је издао „Капитал“. — Стр. 669, 670.
- Мајцен, Аугуст (1822—1910), статистичар и економист, писао је о пољопривреди. — Стр. 178.
- Максимилијан Хабзбуршки (1832—1867), цар Мексика од 1864 до 1867. — Стр. 119.
- Малтус, Тома Роберт (1766—1834), енглески поп и економист, „вешти плагијатор“. Његова права заслуга „састоји се у томе што је главни тон ставио на неједнаку размену између капитала и најамног рада“. Али он то чини „с једне стране да би беду радничке класе приказао као потребну..., а с друге да би капиталистима показао да је неизбежно имати угојени црквени и државни клер“. Његова теорија о „нежности стално увећаване непроизводне потрошње... чудно је пристајала уз његову сврху, апологетику постојећих енглеских прилика, велпоседништво, државу и цркву; пензионере, порезнике, десетке, национални дуг, берзанске курјаке, нандуре, попове и лакеје“ (Маркс). Препоручивао је пролетаријату ограничење рађања као лек против капиталистичке беде. — Стр. 113, 157, 248, 282, 414, 433, 457, 467, 472, 477, 485, 486, 492, 493, 495, 503, 504, 506, 512, 513, 530, 542, 594, 599.
- Ман, Томас (1571—1641), енглески економист, меркантилист, члан управе Источноиндијске трговачке компаније. — Стр. 420.
- Ман, Цон, син Томаса Мана и издавач његових дела. — Стр. 420.
- Мандевил, Бернар де (1670—1735), енглески лекар и сатиричар. Исмевљао је буржоаске лицемере који су проповедали апстиненцију и морал. „Бескрајно смељиви и часнији од филистврских апологета буржоаског друштва“ (Маркс). — Стр. 284, 511, 513.
- Маркс-Ејвелинг, Единор (Туси) (1856—1898), најмлађа Марксова кћи, жена Ед. Ејвелинга. Активно учествовала у енглеском и међународном радничком покрету. Организовала синдикат лондонских радника газа и покрета радница. Превела велики број социјалистичких списа на енглески. — Стр. LXII, LXVI, LXX.
- Маркс, Карл (1818—1883). — Стр. XI, XLVII, XLIX, LII—LIV, LV—LXXI, 3, 7, 9, 39, 40, 42, 45, 50, 51, 55, 57, 58, 60, 61, 67, 72, 80, 81, 92, 93, 96, 97, 105, 140, 243, 269, 286, 289, 339, 398, 430, 434, 435, 440, 477, 510, 516, 525, 529, 541, 584, 646, 648, 660, 662—671, 675, 677.
- Маркс, Хајнрих (1782—1838), правни саветник у Триру; отац Карла Маркса. — Стр. XI.
- Маркс Цени (1814—1881), жена и друг у борби Карла Маркса. Кћи тајног владиног саветника Лудвига фон Вестфалена. Упркос њеном пореклу храбро је подносила невоље емиграције и помагала Маркса у литерарном раду. — Стр. XII.

- Мартино, Херијет* (1802—1876), енглеска списатељка, пропагнра вулгарио-економска учења Малтуса и Бентхема. — Стр. 531.
- Марфи, Џон Николас*, енглески писац. — Стр. 595.
- Маурер, Георг Лудвиг фон* (1790—1872), правни историчар, баварски државни саветник, опширно је доказао да је приватна својина земље настала тек у току историје. „Његове књиге ванредно су значајне“ (Маркс). Већ у „Комунистичком манифесту“ указали су Маркс и Енгелс на њихов значај. — Стр. 36, 178.
- Мацини, Ђузепе* (1805—1872), талијански буржоаски револуционар. Основао у емигранцији у Француској удружење „Млада Италија“. Борно се за независност и јединство Италије и за демократску републику, али се при томе није ослањао на раднички и сељачки покрет, већ на либерално племство и на просвећену буржоазију. — Стр. XIII.
- Мекгрегор, Џон* (1797—1857), шкотски ствртничар и историчар. — Стр. 211.
- Мекелек, Џон Ремзеј* (1789—1864), енглески економист, „вулгаризатор Рикардове економике, и уједно најжалоснија слика њеног распадања“. „Апологет постојећег стања. Једино што га плаши, дотерао до коинчнога, јесте тенденција профита да пада; с положајем радника потпуно је задовољан, и уопште са свима противречјима буржоаске економије, која притискују радничку класу.“ „Последњи његови списи о новцу, порезима итд., само су пледоајен за виговску владу тога часа. Тиме је човек дотерао до уносних положаја“ (Маркс). — Стр. 98, 103, 106, 211, 255, 329, 355, 358, 426, 505, 506, 614.
- Мекларен, Џејмс*, шкотски економист. — Стр. 58.
- Мекленбург, Ф. А.*, руски виши учитељ. — Стр. 83.
- Меклод, Хенри Данинг* (1821—1902), шкотски економист. — Стр. 27, 106.
- Меколе, Тома* (1800—1859), либерални енглески историчар. — Стр. 211, 214, 605, 610.
- Менделсон, Мозес* (1729—1786), немачки малограђански филозоф, „прототип трухала“ (Маркс). — Стр. LIV.
- Мененије Агрипа* (умро 493 пре н. вр.), римски конзул. — Стр. 289.
- Меривел, Херман* (1806—1874), енглески државник и економист; теоретичар колонизације. — Стр. 530, 651, 652.
- Мерсије де ла Ривијер, Пол Пјер* (1720—1794), француски економист, физиократ. „Наслућује да вишак вредности бар у индустрији... има неке везе са самим индустријским радницима“ (Маркс). — Стр. 68, 69, 86, 101, 103, 109, 113, 139.
- Месн, Џозеф* (умро 1784), енглески статистичар и економист. „Још одређеније од Хијума поставља Месн камату као пуки део профита“ (Маркс). — Стр. 421.
- Мил, Џејмс* (1773—1836), енглески историчар, филозоф и економист. „Први који је приказао Рикардову теорију у систематском облику.“ Покушавајући да „објашњавањима ликвидира Рикардове противречности... заплео се сам у противречности, а са својим покушајем да их реши претставља почетак распадања теорије коју он догматски заступа“. — Стр. 72, 81, 106, 134, 145, 282, 355, 414, 466, 470, 472, 506.
- Мил, Џон Стјуарт* (1806—1873), син Џејмса Мила, енглески филозоф и економист, заступао слободну трговину, еклектичар, епигон класичне економије, довршавајући распадање Рикардове школе. Тражи компромис између њених учења и социјалистичких захтева пролетаријата. — Стр. I, LI, 81, 89, 90, 297, 355, 414, 422—424, 488, 493, 496, 507, 634.
- Милер, Адам* (1779—1829), немачки политичар и економист. Економски романтичар чија се „мудрост... састоји у томе да види облак прашине на површини, да

- би то прашњавао надувено изразио као нешто тајанствено и значајно“ (Маркс). — Стр. 81.
- Милер, Антон*, из Данцига (око 1579), пронашао машину за ткање памтљика. — Стр. 346.
- Миње, Франсоа* (1796—1884), француски историчар и либерални публицист пре 1830. Затим присталица грађанског краљевства и пријатељ реакционара Тјера. Писао историјске радове о Француској револуцији. — Стр. XX.
- Мирабо, Виктор Р. де* (1715—1789), француски економист. Физиократ, „ћудљиво патријархалак“. „Феудални изглед физнократског система, који уствари побуржоазује феудализам, учинио га је његовим занесеним присталицом и пропагатором“ (Маркс). За разлику од његовог сина назван Мирабо отац. — Стр. 513, 606, 619, 632, 640, 647.
- Мирабо, Оноре* (1749—1791), француски политичар. Син горњег. Упркос аристократском пореклу уздигао се до вођства буржоазије. Славан говорник. Напослетку се дао купити од двора, који му ипак није веровао. Заступао је захтев за уставном монархијом. — Стр. 389, 513, 631.
- Модсли, Хенри* (1771—1831), енглески инжењер, предузетник и проналазач. — Стр. 309.
- Молешот, Јакоб* (1822—1893), немачки природњак и лекар, вулгарни материјалист; види Лудвиг Бихнер. — Стр. XVI.
- Молијер, Жан Батист Поклен* (1622—1673), велики француски писац комедија, поборник настајуће буржоазије против феудалног племства. (Цитирани стихови потичу стварно од Боало-Депреоа.) — Стр. 547.
- Молинари, Гистав де* (1819—1911), белгијски економист, на страни либералне буржоазије. — Стр. 341, 342, 494, 652.
- Момзен, Теодор* (1817—1903), немачки историчар. — Стр. 118, 121.
- Монталамбер, Шарл Рене де* (1810—1870), француски државник и писац, фанатичан борац ултрамонтанаца и језуитског права школовања. — Стр. 382.
- Монтеј, Аман Алексис* (1769—1850), француски историчар, бранио идеје Велике француске револуције. — Стр. 629.
- Монтескје, Шарл Луј де* (1689—1755), француски политички писац, отац европског либерализма. Заступао је т. зв. квантитативну теорију новца. — Стр. 53, 80, 81, 512, 639.
- Мор (Морус), сер Тома* (1478—1535), енглески државник и утопист. — Стр. 513, 607, 608, 622.
- Мортон, Џон Чамерз* (1821—1888), енглески агроном. — Стр. 301, 454.
- Мошт, Јохан* (1846—1906), немачки социјалдемократ, по позиву књиговезац. Касније као анархист имао утицаја и на словеначки раднички покрет. У емиграцији, у Лондону, издавао лист „Freiheit“. — Стр. XXXV.
- Мур, Семјуел*, енглески судија, Марксов и Енгелсов пријатељ. Преводилац 1 књиге „Капитала“ на енглески. — Стр. LXII.
- Муреј, Хјуг* (1779—1846), енглески географ. — Стр. 271.

Н

- Несмит, Џејмс* (1808—1890), енглески инжењер. Проналазач парног чекића. — Стр. 309, 334, 353.
- Нибур, Бертолд Георг* (1776—1831), немачки историјски писац и грађански политичар. Писац једне историје о нестанку римског царства, основане на критичком испитивању извора. — Стр. 176.

Норт, сер Дадли (1641—1691), енглески економист, следбеник Петитјев. Један од најзначајнијих левантских трговаца, теоретски је заступао интересе индустријског и трговачког капитала против земљишне својине. Он је први код кога се налази захтев за слободном трговином. — Стр. 61, 78, 81, 82, 89, 314, 513.

Њ

Њумарч, Вилјем (1820—1882), директор банке, познат енглески економист, статистичар, написао два тома продужујући Тукову Историју цена. Пристао Рикардов, ортодоксни присталица слободне трговине. — Стр. 281.

Њумен, Семјуел Филипс (1796—1842), амерички економист, професор говорништва. — Стр. 111, 153.

Њумен, Франсис Вилјем (1805—1897), енглески писац, поп, професор старих језика. — Стр. 611, 616.

Њунхем, Ч. Б., енглески адвокат (цитиран спис од 1815). — Стр. 498, 499.

О

Овен, Роберт (1771—1858), енглески утопијски социјалист; испрва фабрикант, дошао на основу практичног искуства у својим фабрикама до свог комунистичког учења. Одбијао је сваку примену насиља. Свој план будућности израдио је са стручним познавањем које је стекао у пракси. Због његовог исповедања комунизма искључен из званичног друштва. Његови покушаји да у Америци заснује комунистичке колоније, нису успели. Тада се „обратно директно радничкој класи и остао је у њеној средини активан још тридесет година. Сви друштвени покрети, сви стварни напреси који су у Енглеској извршени у корист радничке класе, везују се за Овеново име“. (Енгелс.) — Стр. 40, 55, 235, 325, 395, 411, 659, 671.

Оверстон, Семјуел Џонс (1796—1883), енглески банкар, заступник суггесу-принципа, отац закона о банкама од 1844, који почива на том принципу. — Стр. 81, 98.

Ожије, Мари, француски журналист. — Стр. 643.

Омир, легендарни грчки песник, коме се приписују епоси „Илијада“ и „Одисеја“ (који су настали око X века пре н. вр.). — Стр. 28.

Омстед, Фредерик Ло (1822—1903), амерички практични пољопривредник. Путовао по Енглеској и Сједињеним Државама и писао о стању пољопривреде. — Стр. 144.

Опдајк, Џорџ (1805—1880), амерички економист, њујоршки банкар, касније председник општине Њујорка, републиканац. — Стр. 115.

Оркнеј, Елизабет Вилјер, леди (1657—1733), љубавница краља Вилјема Оранског (Вилјема III). — Стр. 611.

Ортес, Ђамарија (1713—1799), венецијански калуђер, један од најзначајнијих талијанских економиста, противник меркантилиста, претеча класичне економије. — Стр. 513, 541.

Отвеј, Ч. Х. — Стр. 215.

П

Памерстон, лорд (Хенри Џон Темпл) (1784—1865), енглески државник. Као председник владе за време Кримског рата носилац реакционарне политике у корист руског царизма; раскрикан од Маркса. „Угњетачи су увек могли рачунати на његову (Памерстонову) помоћ; а на угњетене расипао је велику меру своје говорничке великодушности“ (Маркс). — Стр. 370.

- Пањини, Ђовани Франческо** (1715—1789), талијански економист, писац више дела о развиту цена. — Стр. 53.
- Пари, Чарлс Хенри** (1779—1860), енглески лекар и писац, написао књигу о утицају житних царина на различне слојеве сеоског становништва. — Стр. 56, 498, 499, 568.
- Пекер, Константен** (1801—1887), француски економист и социјалист, који је предлагао подржављење средстава за производњу од стране буржоаске државе као средство за уклањање неједнаке расподеле средстава за производњу. — Стр. 510, 644.
- Перикле** (око 490 до 429 пре н. вр.), вођ атинске демократије у време њеног највећег економског и културног процвата. Уклопио је најважније привилегије аристократије у корист рашчлањавања владајуће класе чисто по имовном стању. Под његовим вођством развила је атинска држава велику трговачку и колонизаторску делатност. Водио је против Спарте Пелопонески рат. — Стр. 294.
- Пети, сер Вилјем** (1623—1687), енглески економист и статистичар, „оснивач модерне политичке економије, један од најгенијалнијих и најоригиналнијих економских истраживача“ (Маркс). — Стр. 11, 17, 45, 54, 61, 79, 96, 99, 122, 210, 248, 273, 278, 293, 348, 456, 513.
- Пето, сер Семјуел Мортон** (1809—1889), велики енглески градитељски предузимач. — Стр. 176.
- Пил, сер Роберт** (1750—1830), енглески фабрикар. — Стр. 642, 648.
- Пил, сер Роберт** (син горњег) (1788—1850), енглески државник, торијевац. По њему је назван закон о банкама од 1844. „Овај син буржоазije који се уздигао до вође земљишне аристократије... искоришћавао је... своје вођство... стално за то да од ње изнуди концесије за буржоазију (укладање царина на жито). Његови најчувенији говори састоје се из масовног нагомљавања простих места, између којих је вешто распоређен низ статистичких података“ (Маркс). — Стр. L, 96, 174, 654.
- Пиндар** (522 — око 443 пре н. вр.), грчки лиричар. — Стр. 103, 338, 642.
- Пинто, Исак** (1715—1787), богат холандски Јеврејин, саветник и финансијер холандске државе. Писац низа економских списа. — Стр. 103.
- Пирсон, Чарлс**, енглески лекар. — Стр. 186.
- Пит, Вилјем** (1759—1806), један од најреакционарнијих енглеских државника, министар председник у време Француске револуције. Организовао је интервенционистички рат против ње и ратове против Наполеона I, угушио је 1798 ирски устанак и увео низ реакционaрних мера против радничког покрета. — Стр. 152, 626.
- Пузи, Филип** (1799—1855), енглески агроном, либерални народни посланик. — Стр. 569.
- Платон** (око 428 — око 348 пре н. вр.), грчки филозоф, идеолог класе држалаца робова. Оснивач објективног идеализма. По његовом учењу постоје идеје ствари вечито и непромијљиво изван простора и времена. Он их супротставља пролазним чулним стварима као оно што стварно јесте. У својим дијалозима развија елементе идеалистичке дијалектике. Политички противник демократије, скицирао је у својој књизи о држави реакционарну утопију једног потрошачког, комунизма за владајућу аристократску класу „чуvara“ (тј. владалаца, филозофа и војника), којима су занатлије и сељаци потчињени. Трговина и размена искључени су. — Стр. 294, 295.

- Послејт, Малаки* (око 1707—1767), енглески економист. Иадавач великог трговинског лексикона и писац многих списа о британској трговинској политици. — Стр. 211, 212.
- Потер, Едмунд*, енглески фабрикант. — Стр. 231, 473, 475, 476.
- Прајс, Ричард* (1723—1791), енглески либерални теолог, заузимао се за вмернички покрет независности. Франклинов пријатељ. Писао о државним финансијама. — Стр. 212, 486, 567, 613—615.
- Протагора* (око 481—411 пре н. вр.), грчки филозоф; софист, поставио је човека у средиште свог учења („Човек је мера свих ствари“), био оптужен, јер је постојање богова огласио неизвесним. — Стр. 189.
- Прудон, Пјер Жозеф* (1809—1865), француски малограђански социјалист, један од теоретских оснивача анархизма. Прудон „распреди економске категорије у... вечите идеје и тим облицима путем опет долази на ставовиште буржоаске економије“. Његова је социјализам „сликање филистарске утопије“. „Како никад није разумео праву научну дијалектику, дотерао је само до софистике“ (Маркс). Прудонове теорије, против којих је Маркс написао „Беду филозофије“, имале су у Француској велики утицај дуго времена. — Стр. XIII, 33, 34, 48, 341, 421, 440, 485.

Р

- Рајлер*, фабрикант у Болтону, проналазач ковачке машине. — Стр. 313.
- Рајт, Тома* (1711—1786), енглески природњак. — Стр. 613.
- Рајх, Едуард* (1836—1915), немачки лекар и популарни писац у области природних наука. — Стр. 292.
- Рамацини, Бернардино* (1633—1714), талијански лекар, особито је проучавао бодести радика. — Стр. 292.
- Рамфорд*, види Томпсон Бенџамин.
- Расел, лорд Џон* (1792—1878), енглески либерални државник. — Стр. 485, 611.
- Рау, Карл Хајнрих* (1792—1870), немачки политички економист, „немачки Сеј“ (Маркс). — Стр. 670.
- Ревинстон, Пирси* (писао око 1825), енглески политички економист, који стварно признаје историјски одређени карактер капитала и доказује да повећање производности рада увећава капитал, тј. туђе богатство. — Стр. 348, 418.
- Редгрев, Александер*, енглески фабрички инспектор. — Стр. 206, 207, 302, 319, 324, 337, 351, 364, 371, 372, 449, 461, 462.
- Ремзеј, сер Џорџ* (1800—1871), енглески филозоф и економист. Он стоји историјски на оној тачки „где сама политичка економија, на бази анализе, оглашава капиталистички облик производње, па према томе капитал, не за неки апсолутни, већ само за „случајни“ историјски услов производње. Али Ремзеј није у анализи отишао довољно далеко да би повукао конзеквенце“ (Маркс). — Стр. 113, 116, 250, 418, 466, 527.
- Рењо, Елијас* (1801—1868), француски публицист и историчар. Шеф кабинета у министарству унутрашњих послова, затим у министарству финансија после револуције од 1848. — Стр. 179.
- Рефлз, сер Томас Стемфорд* (1781—1826), енглески колонијални чиновник, гувернер Јаве. — Стр. 287, 636.
- Рид, Џорџ*. — Стр. 190, 191.
- Рикардо, Давид* (1772—1823), енглески економист, последњи велики претставник класичне економије. Рикардо позива од одређивања вредности радним време-

ном и „приморава науку... да себи положи рачуна о томе... уколико наука, која само репродукује појавне облике процеса, ...и саме те појаве, одговарају основици на којој почива унутрашња повезаност, стварна физиологија буржоаског друштва... У томе је, дакле, велики историјски значај Рикардов за науку“. Са тим је у вези „што Рикардо открива и исказује економску супротност класа — онако како је показује унутрашња супротност — и тиме се у економији хвата у корену, открива историјска борба и процес развитка“ (Маркс). Рикардо ипак није разумео историјски карактер капиталистичког начина производње, него га схвата као вечит. — Стр. XXVII, L, LII, 21, 28, 40, 44, 47, 81, 97, 117, 136, 150—152, 171, 172, 241, 311, 315—317, 329, 348, 350, 355, 414, 422, 426, 428, 432, 433, 435, 438, 463, 472, 487, 493, 496, 503, 504, 510, 527, 642, 676.

Ричардсон, сер Бенџамин Вард (1828—1896), енглески хигијеничар. — Стр. 194, 195.

Роа Ж., преводилац 1 књиге „Капитала“ на француски. — Стр. LVIII.

Робертс, сер Џорџ (1803—1860), енглески историчар. — Стр. 609.

Родбертус-Јагецов, Карл (1805—1875), немачки економист, Катедрски социјалист.

Његова теорија земљишне ренте одражавала је његов сопствени социјални положај као померанског велепоседника. Родбертус „наслуђује разлику вишка вредности од његових посебних облика... али промашује покрај тачнога, јер му се унапред ради о тумачењу једне одређене појаве, земљишне ренте, а не о налажењу општег закона“ (Маркс). У теорији националног дохотка „Родбертус у суштини понавља учење А. Смита заједно с његовом основном заблудом [распадање вредности на најамину и вишак вредности]“ (Лењин). — Стр. XXVII, 435.

Рожње, Шарл Латур (1800—1885), белгијски државник, умерени либерал, бранилац уставне монархије. — Стр. 215.

Роси, Пелегрино Луиђи (1787—1848), талијански вулгарни економист и државник. Пун „премудрости и коноперне брбљивости“ (Маркс). — Стр. 123, 471.

Роџерс, Џејмс (1823—1890), енглески либерални економист, један од главних претставника историјске школе енглеске политичке економије. Теоретичар и привредни политичар странке слободне трговине. — Стр. 566, 571, 610, 634.

Рошер, Вилхелм (1817—1894), немачки вулгарни економист. Код њега вулгарна економија постаје „професорском формом која послу прилази историјски и са мудроумереношћу свугде скупља најбоље, при чему се мање пази на противречности него на потпуност... Али пошто се овакви радови појављују тек кад је круг политичке економије као науке дошао до свога краја, они су у исти мах и гробнице те науке“ (Маркс). — Стр. 54, 111, 151, 152, 161, 171, 202, 257, 293, 510, 670.

Руар ди Кар, Пи Мари, католички свештеник. — Стр. 189.

Рубенс, Петар Павле (1577—1640), славни нидерландски сликар. — Стр. 232.

Руге, Арнолд (1802—1880), немачки писац, младохегелијанац, прогањан као демагог. Издавао са Марксом „Deutsch-französische Jahrbücher“ (1844). Маркс се врло брзо растао од њега. Малограђански револуционар, завршио је као Бизмарков присташа. — Стр. XII, 39, 105.

Ру-Лаверњ, Пјер Селестен (1802—1874), француски историчар и политичар, присталица Бишеовог новокатолицизма, напоследку дотерао до ултрамонтаног поповског пристајнице. — Стр. 627.

Русо, Жан Жак (1712—1778), француски писац, најзначајнији идеолог револуционарног малограђанства пре Велике француске револуције. И сам под владом

идеја просвећености, ипак устаје против њеног рационализма. Он велича природно стање првобитне једнакости. Развитак цивилизације води према Русоу до највећег појачања неједнакости у апсолутној монархији и баш тиме до нове једнакости путем друштвеног уговора (*contrat social*), који је код њега само идеолошки израз за односе капиталистичке робне производње, који су формално уговорни односи. Образлаже право народа да силом отера деспоте. Његови педагошки и политички списи извршили су велики утицај на његове савременике. Јакобинци, тако и Робеспјер, гледали су у њему свог теоретског претечу. — Стр. 631.

С

- Садерленда, војвоткиња од (1806—1868). — Стр. 617, 618.
- Сајмон, сер Џон (1816—1904), познат енглески лекар, водио је као члан тајног државног савета низ истрага о здравственом стању и положају енглеског радничког становништва. — Стр. 321, 378, 379, 549, 551—553, 558, 561, 573, 574.
- Саундерс, Р. Ц., фабрички инспектор. — Стр. 227, 236, 325.
- Седлер, Мајкел Томас (1780—1835), енглески социјални реформатор, члан Доњег дома, противник Малтуса и слободне трговине. — Стр. 262, 568, 594.
- Сеј, Жан Батист (1767—1832), француски вулгарни економист. Сеј, „тај јад од човека“, „који своју досадну површност покушава да прикрије тиме што полутанства и киксеве А. Смита раствара у апсолутно опште фразе“, „који је трговао са Смитом, само што је имао бар ту заслугу, да је његове мисли довео у извештан формални ред“. Разликује се од вулгарних економиста после њега тиме што он „још није затекао материјал сасвим обрађен, дакле још је и сам сарађивао више или мање на решавању економских проблема са становишта економије“ (Маркс). — Стр. 44, 72, 106, 114, 140, 151, 152, 291, 312, 357, 426, 440, 492, 503, 504.
- Секст Емпирик, римски филозоф. — Стр. 294.
- Сен Симон, Клод Анри гроф од (1760—1825), француски утопијски социјалист. „Један од тројице великих утописта [Сен Симон, Фурије, Овен] који су иступали као заступници интереса пролетаријата... имао је генијалну ширину погледа, помоћу које су у њему у клици биле садржане скоро све не чисто економске мисли каснијих социјалиста“ (Енгелс). — Стр. 493, 659.
- Сент-Илер, Жофроа Етјен (1772—1844), француски природњак. — Стр. 630.
- Сетбер, Георг Адолф (1814—1892), немачки економист, финансијски и валутни статистичар. — Стр. LX.
- Сидмаут, Хенри Едингтон (1757—1844), енглески реакционарни државник. — Стр. 347.
- Силн, Максимилијан ле Бетин (1560—1641), француски државник и економист. — Стр. 513.
- Снијер, Вилјем Насау (1790—1864), енглески економист, „голи апологет постојећег стања и због тога вулгарни економист“, „говорн у име образоване буржоазије“ (Маркс). — Стр. 166—168, 170, 171, 202, 255, 327, 355, 394, 395, 402, 403, 446, 450, 493, 494, 505, 601, 618, 667.
- Сисмонди, Жан Шарл Симон де (1773—1842), швајцарски економист и историчар. Критикује класичну економију са становишта економске романтике. „Он наиме осећа основну противречност: с једне стране, необуздани развитак производне снаге и увећање богатства, које се у исто време састоји од роба и мора се посребрити; с друге стране, као основа ограничавање масе произвођача на неопходне животне намирнице“ (Маркс). „У свима тачкама разликује се он од

- класика тиме што указује на противречја капитализма. То је једна страна. С друге стране, није у стању ни у једном случају (а и неће то) да продужи анализу класика, те се зато ограничава на сентименталну критику капитализма са становишта малограђанина“ (Лењин). — Стр. XLIX, 107, 123, 176, 249, 329, 439, 466, 476, 480, 483, 484, 492, 530, 542, 543, 645.
- Скарбек, Фредерик (1728—1866), пољски економист. — Стр. 260, 281.
- Скривн. — Стр. 184.
- Скроуп, Џорџ П. (1797—1876), енглески геолог и економист, присташа слободне трговине, бранилац фабричких закона. — Стр. 494.
- Смит, Адам (1723—1790), енглески економист и филозоф. Дао класичној економији њен развијен лнк. Маркс га назива економистом мануфактурног периода. Од великог значаја биле су његове теорије о подели рада, о производном раду и о вишку вредности. По његовом учењу право богатство нација не лежи у новцу — како су тврдили меркантилисти — већ у корисном раду, раду који ствара прометне вредности. По Смићу вишак вредности не ствара само пољопривредни рад, као код феодала, него индустријски рад. „Противречја А. Смита имају то значајно што садрже проблеме, које он додуше не решава, али их он исказује на тај начин што себи противречи“ (Маркс). Главна погрешка у његовој теорији репродукције, коју је Маркс открио, јесте невођење рачуна о постојаном капиталу, растварање робне вредности на најамину и вишак вредности. — Стр. XXIV, 14, 44, 80, 81, 117, 211, 278, 279, 283, 284, 291, 293, 311, 331, 374, 414, 426, 437, 439, 441, 443, 456, 459, 460, 468, 487, 488, 492, 504, 507, 510, 512—515, 517, 538, 549, 550, 602, 617, 624, 643, 675.
- Смит, Голдвин (1823—1910), енглески историчар и политичар, бранилац борбе америчког севера против јужних робовских држава у Америчком грађанском рату. — Стр. 634.
- Смит, Едвард (око 1818—1874), енглески лекар и медицински писац, саветник енглеске владе за сиротињско законодавство. — Стр. 317, 573.
- Сомерс, Роберт (1822—1891), енглески новинар и новински издавач; занимао се новчаним и банковним питањима. — Стр. 618, 619.
- Софокле (495—406 пре н. вр.), славни грчки песник трагедија. — Стр. 88.
- Спиноза, Бенедикт де (1632—1677), холандски филозоф. Енгелс га назива сјајним претставником дијалектике у новијој филозофији. Пантеист. Пориче личну слободу воље. Један од првих критичара Библије. — Стр. LIV, 241, 494.
- Стафорд, Вилјем (1554—1612), енглески писац, дворски човек. — Стр. 629.
- Степлтон, конзервативац, члан енглеског парламента. — Стр. 497.
- Стјуарт, шкотска владарска кућа, 1603 до 1714. — Стр. 611.
- Стјуарт, Догалд (1753—1828), шкотски филозоф и политички економист, вулгаризатор А. Смита. — Стр. 254, 275, 289, 397.
- Стјуарт, Џ., енглески фабрички инспектор. — Стр. 225, 245.
- Стјуарт, сер Џејмс Д. (1712—1780), енглески економист. Његово учење је „рационални израз меркантилизма“ (Маркс). „Његова заслуга у схватању капитала почива на доказивању како се врши процес растављања између услова производње, као својне одређених класа, и радне снаге“ (Маркс). Објашњава профит сувишком цене изнад вредности. — Стр. LXVII, 79, 98, 102, 128, 265, 282, 347, 456, 512, 542, 606, 616, 630.
- Страп, Џон (1643—1737), енглески црквени историчар. — Стр. 622.

- Стрени, В.*, енглески хигијеничар. — Стр. 196.
Стрехен, Вилјем (1715—1785), енглески штампар и издавач дела Давида Хјума, Адама Смита и других виговаца. — Стр. 514.

Т

- Талбот, Чарлс*, војвода од Шрузберија (1660—1718), енглески државник, торњевац. — Стр. 611.
Тапер, Мартин Фаркхар (1810—1889), енглески писац и песник, узор плиткости. — Стр. 506.
Таунсенд, Џозеф (1739—1816), енглески поп, „велика шромаштво као неопходни услов богатства“ (Маркс). — Стр. 282, 512, 513, 541, 542.
Тејлор, Седли, енглески писац, писао о задругарству, оптуживао Маркса за фалсификовање цитата. — Стр. LXIX.
Текер, Џосаја (1712—1799), енглески економист, претеча А. Смита, присталица учења о слободној трговини, иступао за растављање америчких колонија од метрополе. — Стр. 212, 513, 643.
Текет, Ц. Д. — Стр. 290, 609, 633.
Темпл, сер Вилјем Барт (1628—1699), енглески државник и писац. — Стр. 513.
Тинен, Јохан Хајнрих фон (1783—1850), немачки економист, велепоседник у Мекленбургу. — Стр. 517.
Тирго, Ана Р. (1727—1781), француски државник и економист. Физиократ, најзначајнији ученик Кенејева. „Код Тиргоа налазимо физиократско учење најразвијеније“ (Маркс). — Стр. 129, 248, 437.
Тит (40—81), римски цар од 78 до 81. — Стр. 319.
Тјер, Луј Адолф (1797—1877), француски државник и историчар, безобзирни заступник класних интереса буржоазije, кољаш Париске комуне. „Мајстор ситне државничке поганштине, виртуоз кривоклетства и издаје“, „доследан једино у похлепи за богатством и у мржњи према онима који га стварају“ (Маркс). — Стр. XX, 359, 602.
Тјери, Огнстен (1795—1856), француски историчар, најпознатије му је дело „Писма о историји Француске“. Маркс је сматрао проучавање дела овог правца потребним за упознавање закона кретања буржоаског друштва. — Стр. XX.
Томпсон, Вилјем (око 1785—1833), енглески економист, Овенов присталица, најзначајнији научни заступник Овеновог комунизма. — Стр. 290.
Томпсон, сер Бенџамин (граф од Рамфорда) (1753—1814), енглески писац, ушао је после свршетка енглеско-америчког рата као министар војни у баварску државну службу. Познат због уређења сиротњских домова. — Стр. 497, 498.
Торенз, Роберт (1780—1864), енглески официр и економист, присталица слободне трговине; један од главних заступника тзв. „scarcity principle“. — Стр. 113, 122, 133, 327, 355.
Торнтон, Вилјем Томас (1813—1880), енглески економист, присташа Џона Стјуарта Мила. — Стр. 121, 207.
Тременхир, Хјуг Сејмор (1804—1893), енглески писац. — Стр. 124, 189, 203.
Тук, Тома (1774—1858), енглески економист, писац важног дела „Историја цена од 1792 до 1856“. Био је противник теоретичара „scarcity principle“. Маркс га назива „последњим енглеским економистом од any value“ [неке вредности]. — Стр. 231.

- Тукидид (471 или 460—339 пре н. вр.), атински историчар, најзначајнији грчки историчар. — Стр. 294.
- Тудовић, Димитрије (1881—1914), оснивач и вођа модерног радничког покрета у Србији. Превео Марксов „Најамни рад и капитал“. — Стр. 477, 648.

Ф

- Фар (1804—1886), угледан лондонски лекар. — Стр. 217.
- Фаулхабер, Јохан (1580—1635), немачки математичар. — Стр. 302.
- Фаухер, Јулијус (1820—1878), немачки вулгарни економист, „прави мнихаузеновски лажов“, „прсталица слободне трговине који чак не зна ни шта је буржоазија“ (Маркс). Од његовог имена направио је Маркс глаголе „vorfauchen“ и „lügenfauchen“. — Стр. 670, 675.
- Феранд, посланик енглеског парламента. — Стр. 205, 336, 473.
- Ферберн, сер Вилјем (1789—1874), шкотски предузетник, инжењер и проналазач. Био међу првим градитељима гвоздених бродова. — Стр. 353.
- Фергусон, Адам (1723—1816), шкотски филозоф и историчар, прсталица Хјума, учитељ Адама Смита. — Стр. 80, 283, 284, 290, 291.
- Ферије, Фр. Луј Огист (1777—1861), француски подинспектор царина и економист. Маркс га назива „хвалопевцем бонапартистичког прохнбнционог система“, њега и Гангла „економистима ампира“, тј. прве француске царевине. — Стр. 26.
- Филден, Џон (1784—1849), енглески крупни индустријалац и политичар. Кобетов ученик. Поддржавао закон о десеточасовном радном времену. — Стр. 325, 333, 641, 642, 671.
- Филип VI од Валоа (1293—1350), краљ Француске од 1328 до 1350. — Стр. 53.
- Фихте, Јохан Готлиб (1762—1814), немачки филозоф, „класични заступник субјективног идеализма“ (Лењин). У развијању дијалектике један од Хегелових претеча. — Стр. 19.
- Флечер, Ендрју (1635—1716), шкотски патриот, члан шкотског парламента. — Стр. 610.
- Флитвуд, Вилјем (1656—1723), енглески бискуп, писац и присталица виговаца. — Стр. 210.
- Фогт, Карл (1817—1895), немачки природњак, вулгарни материјалист. Малограђански демократ, загрижен непријатељ комунизма. Клеветао Маркса и његову политичку делатност. Маркс га је разголитно као денунцијанта и плаћеног агента Наполеона III. — Стр. XIII, XVI.
- Фојербах, Лудвиг (1804—1872), немачки филозоф. „Фојербахов развој нишао је од — наравно никад потпуно ортодоксног — хегелијанца до материјализма“ (Енгелс). У основном филозофском питању, да материја није производ духа, већ да је сам дух само производ материје, Фојербах је чист материјалист, иако се плаши имена материјализам. Напротив, у филозофији религије и етици испољава се Фојербахов идеализам. Јер „он нипошто неће да укине религију, он хоће да је усаврши“. „Он је и као филозоф остао на пола пута, био доле материјалист, а горе идеалист“ (Енгелс). — Стр. XI, XIV.
- Фонтере, А. Л. (пнише око 1850), француски лекар и хигијенчар. — Стр. 292.
- Форбоне, Франсоа Верон де (1722—1800), француски финансијер и економист, меркантилист, присталица заштитних царина, противник физиократа. — Стр. 53.
- Форбс, проналазач чурке, машине за одвајање памучник влакана од семена. — Стр. 315.

- Форстер, Вилјем Едвард (1818—1886), енглески либерални државник из Кобденове школе. — Стр. 556, 557.
- Форстер, Натанзел (око 1726—1790), енглески проповедник и економист. — Стр. 212, 346, 613.
- Фортескју, сер Џон (око 1394 до око 1476), енглески правник и високи судија. — Стр. 606, 607.
- Фосет, Хенри (1833—1884), енглески филантропски економист и либерални државник. — Стр. 458, 507, 508, 547, 548, 634.
- Фрајтаг, Густав (1816—1895), немачки романсијер, реалист, величао буржоазију и занатски staleж, присталица либерализма. — Стр. 625.
- Франклин, Бенџамин (1706—1790), североамерички политичар и економист, играо велику улогу у америчком покрету независности. Најзначајнији претставник просвећености у Америци. Код њега се 1719 налази „прва свесна анализа прометне вредности на радно време... Он је тиме формулисао основни закон модерне политичке економије“ (Маркс). — Стр. 17, 18, 115, 129, 259, 512, 513.
- Фридрих II („Велики“) (1712—1786), краљ пруски од 1740 до 1786. „У свима деловима своје владарске делатности скроз је стајао на историјски назадној страни“ (Меринг). — Стр. 619, 631.
- Фулартон, Џон (1780—1849), енглески економист, припадао тзв. „banking“-школи, која је критиковала ситтесу-теорију. — Стр. 84, 96, 98.
- Фултон, Роберт (1765—1815), амерички инжењер, испрва јувелирски радник, онда сликар портрета и пејзажа, проналазач парног брода. — Стр. 399.
- Фурије, Франсоа Шарл (1772—1837), француски утопички социјалист. „Код Фуријеа налазимо праву француски духовиту, али зато не мање снажну критику постојећег друштвеног поретка. Он немilosрдно открива материјалну и моралну беду буржоаског света“ (Енгелс). — Стр. 226, 308, 345, 586, 659.

X

- Хајне, Хајнрих (1797 или 1799—1856), најзначајнији политички песник Немачке пре 1848, борно се против апсолутизма и немачке малограђанштине, писао је, особито око 1844, и под утицајем пријатељства с Марксом, борбене стихове за угњетене против угњетача. Маркс је волео и ценно тог „сјајног момка“ („famoser Kerl“), чија је политичка колебања и слабост критикована. — Стр. 237, 506.
- Халер, Карл Лудвиг фон (1768—1854), швајцарски реакционарни публицист и економист. Идеолошки вођ феудално-монархистичких немачких кругова пред март 1848. — Стр. 313.
- Хам, Вилхелм фон (1820—1880), немачки пољопривредни писац и предузетник. — Стр. 412.
- Хамилтон, сер Вилјем (1788—1856), један од шкотских филозофа из Рејдсове школе, који су под фирмом тзв. „здравог људског разума“ заступали идеалистичко схватање света. Присталица Е. Канта. — Стр. 254.
- Хансен, Георг Х. (1809—1894), немачки статистичар и привредни историчар. — Стр. 178.
- Хантер, Хенри Џулијан, енглески лекар. — Стр. 321, 553, 554, 556, 560, 561, 571, 574—579, 583, 584, 609.
- Хардвик, Вилјем, енглески лекар и хигијеничар. — Стр. 403.
- Харис, Џејмс гроф од Мамсберија (1746—1820), енглески дипломат. — Стр. 293, 294.

- Харисон, Вилјем Ц.* (1534—1593), енглески историчар. — Стр. 607, 628.
- Хастингс, Варен* (1732—1818), први генерални гувернер Британске Индије, у исто време у служби Источноиндијске компаније. Пљачкао и угањтао Индију. 1786 био у парламенту оптужен због самовољног режима у Источној Индији, али је после 9 година ослобођен оптужбе, а од Компаније добио за отштету годишњу плату од 80.000 марака. — Стр. 636.
- Хатон, Чарлс* (1737—1823), енглески математичар. — Стр. 297.
- Хауел*, енглески фабрички инспектор. — Стр. 170, 182, 226, 227.
- Хегел, Георг Вилхелм Фридрих* (1770—1831), најзначајнији претставник немачке класичне филозофије, заступао објективни идеализам, генијални истраживач закона дијалектике, њен први свесни примењивач. Дијалектика је код њега наравно још идеалистичка, дуби на глави, како каже Маркс. „Модерна немачка филозофија наша је свој завршетак у Хегеловом систему, у коме је један пут — а то је велика заслуга — цео природни, историјски и духовни свет приказан као један процес. Хегел је схватање историје ослободио природне физике, он га је учинио дијалектичким“ (Енгелс). — Стр. XI, XII, XIV—XVII, LIV, II, 53, 119, 128, 201, 243, 292, 486, 493.
- Хексли, Тома Хенри* (1825—1895), енглески природњак, биолог, истраживач на пољу зоологије и антропологије. Чувен популаризатор природних наука. Бранио Дарвинову еволуциону теорију. Присталица Хјума и његовог агностицизма. Његово учење Енгелс је означио као у најбољем случају филистарски метод да се материјализам тајно прокријумчари. — Стр. XV, 394.
- Хелвечије, Клод Адријан* (1715—1771), француски филозоф, енциклопедист. „У Хелвечију добија материјализам својствен француски карактер. Он га одмах схвата у односу на друштвени живот“ (Маркс). — Стр. 506.
- Хенрик VII* (1457—1509), краљ Енглеске од 1485 до 1509. — Стр. 210, 607, 621.
- Хенрик VIII* (1491—1547), краљ Енглеске од 1509 до 1547. — Стр. 607, 621.
- Хераклит из Ефеза* (око 540—475 пре н. вр.), грчки филозоф, један од највећих дијалектичара старог света. Присталица племићке странке. — Стр. 65.
- Хереншванд, Јохан* (назваи Жан) (1728—1811), швајцарски економист, писво на француском. Еклектик. — Стр. 78.
- Хесал, А. Х.*, енглески лекар и хигијеничар. — Стр. 124, 188.
- Хјум, Давид* (1711—1776), енглески филозоф, агностичар. Хјум пориче могућност сазнања света, тврдећи да су нам дати само осећаји. „Становиште агностицизма неизбежно осуђује на колебање између материјализма и идеализма“ (Лењин). Као економист Хјум је противник меркантилиста, недоследан присталица слободне трговине. У XVIII веку најдоследнији заступник теорије да робне цене зависе од количине новца у оптицају (теорија квантитета). — Стр. XV, 79, 80, 421, 456, 513, 514.
- Хобс, Тома* (1588—1679), енглески филозоф. „Систематичар Беконовог материјализма (в. Бекон)... физички покрет жртвује се механичком или математичком... Материјализам постаје човекомрзачки.“ „Хобс уништава теистичке предрасуде беконовског материјализма“ (Маркс). — Стр. 121, 314, 513.
- Хобхаус, Џон Кем* (1786—1869), енглески либерални државник. — Стр. 226.
- Ховит, Вилјем* (1791—1879), енглески писац, писао радове о праистовницима Аустралије. — Стр. 635.
- Холиншед* (умро 1580?), енглески монархистички историчар. — Стр. 622.
- Холиок, Џејмс Џекоб* (1817—1906), енглески социјалистички новинар и задругар. Реформист. — Стр. XXXIV.

Хомер, види: Омир.

Хопкинс, Тома (његови списи излазили су између 1810 и 1860), енглески економист.

Сматра земљишну ренту последицом монопола на земљу. — Стр. 172, 173.

Хорације, Квинт Флак (65—8 пре н. вр.), римски песник ода и сатира. — Стр. 602.

Хорн, Џорџ (1730—1792), бискуп норвички, писао памфлете против Њутона, Хјума
А. Смита — Стр. 514.

Хорнер, Лионард (1785—1864), енглески геолог, активно учествовао у оснивању
лондонског универзитета, као државни фабрички инспектор пожртвован, не-
подмитљив бранилац интереса радника. — Стр. 167, 181, 182, 215, 218, 221, 222,
224, 226, 231, 322, 323, 334, 335, 345, 452.

Хорнер, Франсис (1778—1817), енглески економист, устао је 1815 за обустављање
даљег издавања папирног новца. — Стр. 642.

Хоутон, Џон (умро 1705), енглески економист, апотекар и трговац. — Стр. 346.

Хуксинг, Тома (1787—1869), енглески економист, чији се списи — како Маркс каже
— рачунају у значајне производе енглеске економије. Он је један од претстав-
ника пролетерске супротности против класичне економије, али остаје скучен
у Рикардовим теоријама, преузима „све економске претпоставке капитали-
стичке производње као вечну форму и хоће да брише само капитал, основу
и у исто време нужну последицу“ (Маркс). — Стр. 271, 282, 284, 440, 473, 634.

Хуарез, Бенито (Пабло) (1806—1872), мексикански политичар, председник републике
Мексико од 1861 до 1872. — Стр. 119.

Ц

Цинцинат, Луције Квинције (рођен око 519 пре н. вр.), римски војсковођа. У ста-
рости се вратио земљорадњи. — Стр. 133.

Цицерон, Марко Тулије (106—43 пре н. вр.), римски адвокат, касније квестор и
конзул. — Стр. 329.

Ч

Чајлд, сер Џосаја (1630—1699), енглески трговац и економист, меркантилист. „Прво-
борац индустријског и трговачког капитала“ (Маркс). — Стр. 643.

Чамерз, Тома (1780—1847), шкотски теолог и економист, „један од најфанатичнијих
малтусоваца, по коме ни за које социјално зло не постоје друга средства осим
религиозног васпитања радничке класе, под којим разуме хришћански накли-
њено поповски спасоносно утеривање у главу Малтусове теорије становиш-
тства“ (Маркс). — Стр. 106, 113, 513, 514.

Чемберлен, Џозеф (1836—1914), енглески државник. Један од првобораца британ-
ског империјализма — Стр. 537.

Чернишевски, Николај Гавриловић (1828—1889), „Он је једини стварно велики руски
писац који је од педесетих година до 1888 умео да остане на нивоу целовитог
филозофског материјализма... али није умео — или тачније, није могао
услед заосталости руског живота — да се попне до дијалектичког материја-
лизма Маркса и Енгелса“ (Лењин). — Стр. LI.

Ц

Цекоб, Вилјем (1762—1851), енглески статистичар. — Стр. 8, 163.

Цизборн, Тома (1758—1846), енглески теолог. — Стр. 642.

Цилот, Џозеф (1799—1873), енглески фабрикант челичних пера. — Стр. 375.

Џонс, Ричард (1790—1855), енглески економист, одликује се „смислом за историјску разлику начина производње“ (Маркс). Из супротности између „последника богатства које се акумулише“ и „стварних радника“ изводи закључак о нужности пропасти капитализма. — Стр. LXVII, 243, 254, 261, 266, 468, 485, 495, 527.

Ш

- Шапер, Карл* (1813—1870), један од првих пролетерских комуниста. Вођ „Савеза праведних“, касније „Савеза комуниста“. „Био је узор професионалног револуционара, као што је тридесетих година играо знатну улогу... он је своје погрешке увек увиђао и отворено признавао. Био је читав човек, и шта је он урадио за оснивање немачког радничког покрета, остаје незаборавно“ (Енгелс). Приликом цепања Савеза комуниста води са Вилихом „леву“ фракцију против већине централног већа под вођством Маркса и Енгелса, али је „ускоро... увидео и признао после свршеног келдског процеса своју моментану заблуду“ (Маркс). — Стр. XXXIV.
- Швајцер, Јохан Баптист фон* (1833—1875), вођ Општег немачког радничког удружења после Ласалове смрти. Хтео је да од класног покрета немачких радника направи секташки покрет. Заступао Бизмаркову политику, „краљевско-пруски социјал-демократ“ (Маркс). — Стр. 677.
- Швалбе, Жан Баптист Алфонс* (1793—1879), француски хемичар. — Стр. 189.
- Шекспир, Вилјем* (1564—1616), енглески песник, један од најзначајнијих драматичара светске књижевности. Писао у доба успона мануфактуре, када је феудални велепосед почео добијати буржоаски карактер, у почетку трговачке величине Енглеске. Маркс и Енгелс веома су га високо ценили. — Стр. 47, 88, 398, 629.
- Шербилје, Антоан Елизе* (1797—1869), швајцарски политичар и економист, Сисмондијев ученик. — Стр. 131, 134, 482, 543.
- Шорлемер, Карл* (1834—1892), хемичар, присни пријатељ Марксов и Енгелсов, „поред Маркса свакако најславнији човек европске социјалистичке партије. Кад сам се с њиме упознао... већ је био комунист. Био је тада сиромашан приватни асистент енглеских професора, а сада је члан Royal Society (овдашње Академије наука) и први ауторитет света у својој струци, хемички једноставних угљоводоника... Овај положај у иностранству стекао је, у борби с људима који су га експлоатисали док је ишло, само својим стварно научним радовима... При томе се нигде не устручава да иступа као социјалист“ (Енгелс). — Стр. 243.
- Шоув, Јоаким Фредерик* (1787—1853), дански ботаничар. — Стр. 421.
- Штајн, Лоренц фон* (1815—1890), немачки историчар и економист. Професор у Килу, касније у Бечу. „Штајн бесмислено ниже једну на другу најтривијалније ствари у дрвеним трихомијама, с неколико хегеловских категоријских обрта“ (Маркс). — Стр. XVII.
- Шторх, Хајнрих* (1766—1835), руски економист, полемичар против А. Смита. — Стр. 124, 131, 281, 289, 290, 488, 542.
- Шулц, Вилхелм* (1797—1860), немачки публицист, радикални демократ; прогоњен од хесенске и виртембершке реакције настанио се у Цириху као приватни доцент. — Стр. 171, 298.
- Шулце-Деллч, Франц Херман* (1808—1883), буржоаски економист и задругар, умерени либерал. Застрашен иступањем пролетаријата у револуцији од 1848, хтео је својим задругама да спречи претварање занатлија у пролетере и тако да

створи буржоазии социјалну подршку против пролетаријата. Имао је у периоду реакције после 1848 снажан успех. Против њега је шеадесетих година иступао Ласал. — Стр. XLIII.

ИМЕНА ИЗ МИТОЛОГИЈЕ И ЛЕПЕ КЊИЖЕВНОСТИ

- Антеј*, див из грчке митологије, који је добијао нову снагу сваки додиром са земљом. — Стр. 490.
- Брзићка*, Фалстафова пријатељица из Шекспирових „Веселих жена виндзорских“. — Стр. 14.
- Бузирис*, по грчком миту грозни египатски краљ, кога Изократ претставља као узор врлине. — Стр. 295.
- Герион*, див са три тела из грчких предања. — Стр. 490.
- Гобзек*, тврдица-зеленаш у Балзаковом роману „Гобзек“. — Стр. 486.
- Дедал*, уметник из грчке митологије, коме је приписиван проналазак секире, сврдла, виска итд. Он је први претставио људске ликове са отвореним очима, с покретним ногама и рукама. — Стр. 329.
- Догбери*, стражар из Шекспирове комедије „Много вике ни око шта“. Име за погмевање ограниченим, а претерао ревносним нижим службеницима. — Стр. 47, 344.
- Дон Кихот*, „вitez тужнога лица“ из истоименог романа Сервантеса. — Стр. 46.
- Јупитер*, највиши римски бог, бог грома. — Стр. 293, 476.
- Какус*, чудовиште из грчке митологије које је бљувало ватру, син Вулканов. — Стр. 490.
- Калб*, отац Шарлоте Калб, прве Шндерове љубави. Послужио је као модел за лик у „Сплетки и љубави“. Тип надуведеног, глупог дворјанина XVIII века. — Стр. 474.
- Мариторна*, слушкиња из „Дон Кихота“, прљава, ружна жена. — Стр. 48.
- Мојсије*, јеврејски законодавац и пророк. — Стр. 300, 492, 652.
- Молох*, бог Аснраца, Феничана и Амоићана, слављен приношењем људских жртава. — Стр. 552.
- Одисеј*, лукав и окретан грчки митолошки јунак, једна од главних личности Омирских песама. — Стр. 193, 294.
- Персеј*, грчки митолошки јунак, син Зевсов. — Стр. XLVI.
- Плутон*, грчки бог богатства. — Стр. 88.
- Полоније*, лице из Шекспировог „Хамлета“, брбљив даорски маршал. — Стр. 211.
- Понтије Пилат*, римски судија у Јудеји. — Стр. 488.
- Прометеј*, грчки митски херој, украо Зевсу ватру и зато је био прикован уз литицу. — Стр. 540.
- Робинзон Крузе*, јунак истоименог романа од Дефоа. — Стр. 40, 41, 42, 225.
- Сајкс*, *Бил*, разбојник, лице из Дикенсовог романа „Оливер Твист“. — Стр. 359.
- Санградо*, лекар у роману „Жил Блаз“ од Лесажа. — Стр. 600.
- Санчо Панса*, штитиноша витеза Дон Кихота из Сервантесовог романа „Дон Кихот“. — Стр. 536.
- Сизиф*, по грчком митосу морао је у доњем свету гурати уз брдо стену која је стално падала доле. — Стр. 88, 341.
- Сикоул*, ноћни стражар у Шекспировој комедији „Много аике ни око шта“. — Стр. 47.
- Тор*, германски бог грома претстављен наоружан огромним чекићем. — Стр. 309.

- Фалстаф, сер Цон, шaljиви хвалисанац и ждeрoђa из Шекспировог „Хајнриха V“ и „Веселих жена виндзорских“. — Стр. 14.
- Фауст, главно лице у Гетеовој истоименој драми. — Стр. 49.
- Херкул, јунак из грчке митологије, оличење снаге и истрајности. — Стр. 343, 490.
- Хефест, грчки бог ватре и ковачнице. — Стр. 329, 540.
- Шајлок, на новац похлепан и осветољубив лихвар из Шекспирове комедије „Млетачки трговац“. — Стр. 224, 577.

ОБЈАШЊЕЊЕ НЕКИХ МЕРА И НЕПРЕВЕДЕНИХ ИЗРАЗА

- аршин = 0,777 м.
- бушел (енгл. bushel), мера за жито = 36,348 литара.
- галон, мера за течност = 4,543 литра.
- гран (енгл. grain), апотекарска мера = 64,798 милиграма.
- екер (енгл. acre), мера за земљиште = 40,467 ари.
- јард (енгл. yard), мера за дужину = 3 стопе = 91,44 см.
- квартер, мера за жито = 290,79 литара.
- котед (енгл. cottage) = кућа (кољба) у којој станује енглески пољопривредни надничар:
- лендлорд = земљопоседник (у односу према закупнику).
- ливра, француски новац.
- мула (енгл. mule) = нарочита машина за предење.
- пени (енгл. penny, у множини пенсе, зато и у преводу 2, 3 итд. пенса) скр. п. = енглески ситан новац = $\frac{1}{12}$ од шиллинга = 12 пара.
- пинта (енгл. pint), мера за жито = 0,567 литара.
- год (изговори руд), мера за земљиште = $\frac{1}{4}$ екера = 10,116 ари.
- стопа, енглеска мера за раж итд. = 14 фунти = 6,350 кг.
- стопа, мера за дужину = 12 цоли = 30,479 см.
- унча (енгл. ounce), мера за тежину = 28,349 грамова.
- фунта (енгл. pound), скр. ф., мера за тежину = 453,592 грама.
- фунта стерлинга, скраћено ф. ст. (или соврин, енглески sovereign) енглески златни новац, садржи 20 шиллинга = 24 златна динара.
- цол, мера за дужину = 2,54 см.
- шиллинг (енгл. shilling), енглески новац = 1,20 зл. динара.

СКРАЋЕНИЦЕ

- СЕС = Извештај „Children's Employment Commission“-а. Римски број уз скраћеницу значн број извештаја, а за њим стоји година кад је извештај издат. На пр. СЕС, I, 1863 значи: први извештај викетне комисије о запослености деце од 1863 год.
- PHR = Public Health Report of the medical officer of the Privy Council. Римски број уз скраћеницу значн број извештаја, а за њим је година извештаја.
- RIF = Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending... to the half year... (Извештаји фабричких инспектора за полгође које се свршава... до полгођа...) Уз скраћеницу нде и датум извештаја. На пр. RIF за 31 X 1856; значн Извештај фабричких инспектора за полгође које се свршава 31 X 1856.

САДРЖАЈ

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
В. И. ЛЕЊИН: Карл Маркс. Увод у марксизам.	XI
К. МАРКС: Предговор првом издању	XLIII
К. МАРКС: Поговор другом издању	XLVIII
К. МАРКС: Предговор француском издању	LVII
К. МАРКС: Поговор француском издању	LVIII
Ф. ЕНГЕЛС: Уз треће издање	LIX
Ф. ЕНГЕЛС: Предговор енглеском издању	LXII
Ф. ЕНГЕЛС: Уз четврто издање	LXVI

Књига прва ПРОЦЕС ПРОИЗВОДЊЕ КАПИТАЛА

ПРВИ ОДЕЉАК РОБА И НОВАЦ

Глава прва. РОБА	3
1. Два чиниоца робе: употребна вредност и вредност (суштина вредности, величина вредности)	3
2. Двојак карактер рада претстављеног у робама	9
3. Облик вредности или прометна вредност	14
А. Прост, појединачан или случајан облик вредности	15
1. Оба пола израза вредности: релативни облик вредности и облик еквивалента	15
2. Релативни облик вредности	16
а) Садржина релативног облика вредности	16
б) Квантитативна одређеност релативног облика вредности	19
3. Еквивалентски облик	22
4. Целина простог облика вредности	26
В. Потпуни или развијен облик вредности	28
1. Развијени релативни облик вредности	28
2. Облик посебног еквивалента	29
3. Недостаци потпуног или развијеног облика вредности	29
С. Општи облик вредности	30
1. Измењени карактер облика вредности	30
2. Однос између развитка релативног облика вредности и еквивалентског облика	32
3. Прелаз од општег облика вредности у новчани облик	34
D. Новчани облик	35

	Страна
4. Фетишки карактер робе и његова тајна	38
Глава друга. ПРОЦЕС РАЗМЕНЕ	47
Глава трећа. НОВАЦ ИЛИ РОБНИ ПРОМЕТ	55
1. Мера вредности	55
2. Прометно средство	63
а) Метаморфоза роба	63
б) Опшњај новца	72
в) Монета. Знак вредности	81
3. Новац	85
а) Згртање блага	86
б) Платежно средство	90
в) Светски новац	96

ДРУГИ ОДЕЉАК

ПРЕТВАРАЊЕ НОВЦА У КАПИТАЛ

Глава четврта. ПРЕТВАРАЊЕ НОВЦА У КАПИТАЛ	100
1. Општи образац капитала	100
2. Противречности општег обрасца	108
3. Куповање и продавање радне снаге	117

ТРЕЋИ ОДЕЉАК

ПРОИЗВОЂЕЊЕ АПСОЛУТНОГ ВИШКА ВРЕДНОСТИ

Глава пета. ПРОЦЕС РАДА И ПРОЦЕС ОПОЉАВАЊА ВРЕДНОСТИ	127
1. Процес рада	127
2. Процес оплођавања вредности	134
Глава шеста. ПОСТОЈАН. КАПИТАЛ И ПРОМЕНЉИВ КАПИТАЛ	146
Глава седма. СТОПА ВИШКА ВРЕДНОСТИ	156
1. Степен експлоатације радне снаге	156
2. Претстављање производе вредности сразмерним деловима производа	164
3. Срнијеров „Последњи час“	166
4. Вишак производа	171
Глава осма. РАДНИ ДАН	172
1. Границе радног дана	172
2. Курјачка глад за вишком рада. Фабрикант и бојар	176
3. Гране енглеске индустрије у којима закон не ограничава експлоатацију	184
4. Дневни и ноћни рад. Систем смена	195
5. Борба за нормалан радни дан. Принудни закон за продуживање радног дана од средине 14 до краја 17 века	202
6. Борба за нормалан радни дан. Принудно законско ограничавање радног времена. Енглеско фабричко законодавство од 1833 до 1864	215
7. Борба за нормалан радни дан. Реакција енглеског фабричког законодавства на друге земље	233
Глава девета. СТОПА И МАСА ВИШКА ВРЕДНОСТИ	238

ЧЕТВРТИ ОДЕЉАК

ПРОИЗВОЂЕЊЕ РЕЛАТИВНОГ ВИШКА ВРЕДНОСТИ

<i>Глава десета. ПОЈАМ РЕЛАТИВНОГ ВИШКА ВРЕДНОСТИ . . . . .</i>	247
<i>Глава једанаеста. КООПЕРАЦИЈА . . . . .</i>	255
<i>Глава дванаеста. ПОДЕЛА РАДА И МАНУФАКТУРА . . . . .</i>	268
1. Двојако порекло мануфактуре	268
2. Делнични радник и његов алат	270
3. Оба основна облика мануфактуре — хетерогена мануфактура и органска мануфактура	273
4. Подела рада у мануфактури и подела рада у друштву	281
5. Капиталистички карактер мануфактуре	288
<i>Глава тринаеста. МАШИНЕРИЈА И КРУПНА ИНДУСТРИЈА . . . . .</i>	297
1. Развитак машинерије	297
2. Вредност коју машина уступа производу	310
3. Прва деловања машинског начина рада на радника	317
а) Капитал присваја додајне радне снаге. Рад жена и деце	317
б) Продуживање радног дана	324
в) Интензификација рада	330
4. Фабрика	338
5. Борба између радника и машине	346
6. Теорија компензације за раднике истиснуте машинама	355
7. Одбијање и привлачење радника услед развртка машинског начина рада. Кризе памучне индустрије	363
8. Преврат у мануфактури, занатству и кућном раду као дело крупне индустрије	374
а) Уништење кооперације засноване на занату и подели рада	374
б) Реакција фабричког система на мануфактуру и кућни рад	375
в) Модерна мануфактура	376
г) Модерни кућни рад	379
д) Прелаз модерне мануфактуре и кућног рада у крупну индустрију. Убрзавање те револуције применом фабричких закона на оне начине рада	383
9. Фабричко законодавство. (Одредбе о здрављу и васпитању.) Његово проширивање на све индустријске гране у Енглеској	392
10. Крупна индустрија и пољопривреда	412

ПЕТИ ОДЕЉАК

ПРОИЗВОДЊА АПСОЛУТНОГ И РЕЛАТИВНОГ ВИШКА ВРЕДНОСТИ

<i>Глава четрнаеста. АПСОЛУТНИ И РЕЛАТИВНИ ВИШАК ВРЕДНОСТИ . . . . .</i>	415
<i>Глава петнаеста. МЕЊАЊЕ ВЕЛИЧИНЕ ЦЕНЕ РАДНЕ СНАГЕ И ВИШКА ВРЕДНОСТИ . . . . .</i>	424
I. Величина радног дана и интензивност рада постојана (дата) — производна снага рада променљива	425
II. Постојан радни дан, постојана производна снага рада — интензивност рада променљива	428

III. Производна снага и интензивност рада постојане — радни дан променљив	430
IV. Истовремене промене у трајању, производној снази и интензивности рада	431
Глава шеснаеста. РАЗЛИЧНИ ОБРАСЦИ ЗА СТОПУ ВИШКА ВРЕДНОСТИ	434

ШЕСТИ ОДЕЉАК

НАЈАМНИНА

Глава седамнаеста. ПРЕТВАРАЊЕ ВРЕДНОСТИ ИЛИ ЦЕНЕ РАДНЕ СНАГЕ У НАЈАМНИНУ	438
Глава осамнаеста. НАЈАМНИНА ОД ВРЕМЕНА	444
Глава деветнаеста. НАЈАМНИНА ОД КОМАДА	451
Глава двадесета. НАЦИОНАЛНА РАЗЛИЧНОСТ НАЈАМНИНА	459

СЕДМИ ОДЕЉАК

ПРОЦЕС АКУМУЛАЦИЈЕ КАПИТАЛА

[Увод]	464
Глава двадесет прва. ПРОСТА РЕПРОДУКЦИЈА	465
Глава двадесет друга. ПРЕТВАРАЊЕ ВИШКА ВРЕДНОСТИ У КАПИТАЛ	477
1. Капиталистички процес производње у увећаном размеру. Преобраћање законâ својне робне производње у законе капиталистичког присвајања	477
2. Погрешно схватање репродукције у проширеном размеру од стране политичке економије	486
3. Подела вишка вредности на капитал и доходак. Теорија уздржавања	488
4. Околности које независно од сразмерне поделе вишка вредности на капитал и доходак одређују обим акумулације: Степени експлоатације радне снаге — Производна снага рада — Повећање разлике између примењеног и утрошеног капитала — Величина предујмљеног капитала	495
5. Такозвани фонд рада	505
Глава двадесет трећа. ОПШТИ ЗАКОН КАПИТАЛИСТИЧКЕ АКУМУЛАЦИЈЕ	508
1. При непромењеном саставу капитала, тражња за радном снагом расте са акумулацијом	508
2. Релативно опадање променљивог дела капитала у току акумулације и концентрације која је прати	517
3. Прогресивна производња релативно сувишног становништва или индустријске резервне армије	525
4. Различни облици егзистенције релативно сувишног становништва. Општи закон капиталистичке акумулације	536
5. Илустрација општег закона капиталистичке акумулације	543
а) Енглеска од 1846 до 1866	543
б) Рђаво плаћени слојевн британске индустријске радничке класе	549
в) Номадско становништво. — Рудари	558

г) Дедовање криза на најбоље плаћени део радничке класе	561
д) Британски пољопривредни пролетаријат	566
ђ) Ирска	588
Глава двадесет четврта. ТАКОЗВАНА ПРВОБИТНА АКУМУЛАЦИЈА	602
1. Тајна првобитне акумулације	602
2. Експропријација сељачког народа од земље	605
3. Крваво законодавство против експропријације од краја 15 века. Закон за обарање најамине	620
4. Постанак капиталистичких закупника	628
5. Реакција пољопривредне револуције на индустрију. Стварање унутрашњег тржишта за индустријски капитал	630
6. Постанак индустријског капитала	634
7. Историјска тенденција капиталистичке акумулације	644
Глава двадесет пета. МОДЕРНА ТЕОРИЈА КОЛОНИЗАЦИЈЕ	646
ДОДАТАК	
Ф. ЕНГЕЛС: „Капитал“	659
К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛС: Писма о „Капиталу“	665
ПРЕВОДИОЧЕВ ПОГОВОР	679
РЕГИСТАР	
Литература	685
Регистар имена	711
Објашњење неких мера и непреведених израза	741
Скраћенице	741

Карл Маркс, Капитал

Том I, Книга прва

★

Одговорни коректори

Иван Божий и Ђорђе Стаматовић

★

Штампано ћирицом и латини-
цом. Штапање ћирицом у
30.000 примерака завршено 10
априла 1947 године у штампарији
»Култура« Београд